AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

«AZƏRBAYCAN və ŞƏRQİ ANADOLUDA TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIMLARI (1914-1920)»

mövzusuna həsr olunmuş
II beynəlxalq elmi konfransın materialları

XÜSUSİ BURAXILIŞ

ТРУДЫ

ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА

Материалы II международной научной конференции

«ГЕНОЦИД ТЮРКО - МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ (1914-1920)»

СПЕЦИАЛЬНЫЙ ВЫПУСК

1947-ci ildən
nəşr olunur

52, 53, 54, 55 / 2015

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:

Yaqub MAHMUDOV
Əməkdar elm xadimi
Dövlət mükafatı laureatı
AMEA-nın müxbir üzvü

Xüsusi buraxılışın redaksiya heyəti:

Akad. Nailə **VƏLİXANLI**, akad. Teymur **BÜNYADOV**, akad. İsmayıl **HACIYEV**, AMEA-nın müxbir üzvü Nərgiz **AXUNDOVA,** t.ü.e.d. İradə **BAĞIROVA**, t.ü.f.d. Cəbi **BƏHRAMOV (**baş redaktor müavini**)**, t.ü.e.d. Həsən **ƏLİBƏYLİ,** İradə **ƏLİYEVA** (buraxılışa məsul), t.ü.f.d. Sevinc **ƏLİYEVA,** Allahverdi **ƏLİMİRZƏYEV,** t.ü.e.d Şahin **FƏRZƏLİYEV**, t.ü.e.d. Qasım H**ACIYEV**, t.ü.f.d. Hacı **HƏSƏNOV**, r.ü.f.d. Mehri X**ANBABAYEVA**, t.ü.e.d. Ədalət **QASIMOV,** t.ü.f.d. Nigar **MAKSVELL,** t.ü.e.d. Adil **MƏMMƏDOV**, t.ü.f.d. Göhər **MƏMMƏDOVA** (məsul katib), t.ü.f.d. İsrafil **MƏMMƏDOV**, t.ü.f.d. İradə **MƏMMƏDOVA**, t.ü.f.d. Natiq **MƏMMƏDZADƏ**, t.ü.f.d. Elmar **MƏHƏRRƏMOV**, t.ü.e.d. Tamilla **MUSAYEVA**, t.ü.e.d. Tofiq **MUSTAFAZADƏ**, t.ü.f.d. Tofiq **NƏCƏFLİ,** t.ü.f.d. Güntəkin **NƏCƏFLİ,** t.ü.f.d. İlqar **NİFTƏLİYEV,** t.ü.e.d. Məryəm **SEYİDBƏYLİ**, t.ü.e.d. Kərim **ŞÜKÜROV**

ISBN 978-9952-8212-9-1

© AMEA, Tarix İnstitutu, 2015

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır. Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir. 1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

Heydər ƏLİYEV
"Azərbaycanlıların soyqırımı
haqqında" fərmandan
26 mart 1998-ci il

Достижение независимости Азербайджанской Республикой сделало возможным воссоздание объективной картины исторического прошлого нашего народа. Раскрываются засекреченные долгие годы, находящиеся под запретом истины, выявляется подлинная суть сфальсифицированных в свое время фактов. Геноцид, неоднократно осуществленный против азербайджанского народа и не получивший в течение длительного времени должной политико-правовой оценки, является одной из таких нераскрытых страниц истории. С подписанных в 1813 и 1828 годах Гюлистанского и Туркменчайского договоров началось расчленение азербайджанского народа, передел наших исторических земель. Продолжением национальной трагедии разделенного азербайджанского народа стала оккупация его земель. В результате реализации этой политики в кратчайшие сроки было осуществлено массовое переселение армян на азербайджанские земли. Неотъемлемой частью оккупации азербайджанских земель стала политика геноцида.

Гейдар АЛИЕВ
Из указа «О геноциде
азербайджанцев»
26 марта 1998 года

1918-ci ilin mart-iyul aylarında erməni quldur dəstələri Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazilərində dinc əhaliyə qarşı soyqırımı törətmişlər. Beş ay ərzində 50 mindən çox soydaşımız erməni faşizminin qurbanı olmuşdur. Bakıda, Quba qəzasında, Şamaxıda, Qusarda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Lənkəranda, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında bizə qarşı soyqırımı törədilmişdir. Sovet dövründə təbii ki, tarix təhrif edildiyi üçün bu həqiqətlər bizdən gizlədilirdi. Uzun illər Azərbaycan xalqının qanını axıdan quldurlar, - onların da mənfur adları orada göstərilir, - Şaumyan və onun kimiləri bizə qəhrəmanlar kimi təqdim edilirdi. Hesab edirəm ki, bu, böyük faciədir. Çünki uzun illər xalqımıza qarşı amansızlıqla vəhşilik törədən ünsürlər sovet tarixində qəhrəman kimi təqdim edilirdi, onların şərəfinə abidələr ucaldılırdı. Yalnız müstəqillik dövründə biz həqiqi ədaləti bərpa etdik. Yəni, tarix, ədalət zəfər çaldı. Biz bu gün öz tariximizə qayıdırıq. Tarixin bütün məqamlarını bilirik, bilməliyik. Gənc nəsil də bilməlidir ki, xalqımız keçmişdə hansı fəlakətlərlə üz-üzə qalmışdır. Erməni faşizminə o vaxt düzgün qiymət verilmədiyi üçün sonra tarixin müxtəlif dövrlərində erməni faşizmi öz yırtıcı sifətini nümayiş etdirmişdir. Hesab edirəm ki, erməni faşizmi Azərbaycan alimləri tərəfindən daha geniş şəkildə tədqiq edilməlidir.

İlham ƏLİYEV
Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin
açılışındakı nitqindən
18 sentyabr 2013-cü il

В марте-июле 1918 года армянские бандитские формирования учинили геноцид против мирного населения, можно сказать, на всей территории Азербайджана. За пять месяцев более 50 тысяч наших соотечественников стали жертвами армянского фашизма. В Баку, Губинском уезде, Шамахе, Гусаре, Иреване, Нахчыване, Зангезуре, Карабахе, Лянкяране, можно сказать, на всех азербайджанских землях против нас был учинен геноцид. Создание этого мемориального комплекса, считаю, является историческим событием. Естественно, в связи с тем, что в советские времена история была сфальсифицирована, эту правду от нас скрывали. Долгие годы бандиты, пролившие кровь азербайджанского народа, - их проклятые имена указаны там – Шаумян и ему подобные преподносились нам как герои. Считаю, что это большая трагедия. Так как многие годы элементы, которые с беспощадностью чинили зверства против нашего народа, в советской истории представлялись как герои, в их честь устанавливались памятники. Только в период независимости мы восстановили истинную справедливость. То есть история, справедливость восторжествовали. Сегодня мы возвращаемся к своей истории. Мы знаем, должны знать все моменты истории. Молодое поколение также должно знать, с какими бедствиями столкнулся наш народ в прошлом. Из-за того, что в то время армянскому фашизму не была дана правильная оценка, впоследствии, в разные периоды истории армянский фашизм демонстрировал свой хищнический облик. Считаю, что армянский фашизм должен быть более широко исследован азербайджанскими учеными.

Ильхам АЛИЕВ
Из речи на открытии
Губинского мемориального комплекса геноцида
18 сентября 2013 года

Akademik Akif Əlizadə
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidenti

"AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLUDA TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIMLARI (1914-1920-ci illər)"

II Beynəlxalq Konfrans

GİRİŞ SÖZÜ

Quba, 09 aprel 2015

Əziz dostlar,
Hörmətli qonaqlar,
Dəyərli konfrans iştirakçıları! Bu gün biz ölkəmizin başçısı hörmətli cənab İlham Əliyevin göstərişi ilə ucaldılmış bu möhtəşəm məkanda – "Heydər Əliyev mərkəzi"ndə tariximizin qan yaddaşına həsr olunmuş **"Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlar" (**1914-1920-ci illər) adlanan II Beynəlxalq elmi konfransa toplaşmışıq.

Əziz dostlar, Azərbaycan xalqı dünyanın ən dəhşətli soyqırımına məruz qalmış xalqlarındandır. XIX əsrin I rübündə baş vermiş Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı müharibələri nəticəsində Cənubi Qafqazın çox hissəsi Rusiyaya ilhaq olundu və ermənilər kütləvi şəkildə İran və Türkiyədən Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürüldü. Bu vaxtdan başlayaraq Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölüşdürülməsinin əsası qoyuldu, ona qarşı soyqırımları dövrü başlandı.

Simali Azərbaycanın əksər bölgələri – Bakı, Şamaxı, Quba, Qarabağ, Zəngəzur, İrəvan, Naxçıvan, Cənubi Azərbaycanın bir çox əraziləri –Səlmas, Xoy, Qaradağ, Təbriz, ən əsası Urmiya bölgəsi, Şərqi Anadolu, və indiki Ermənistanın yerləşdiyi bütün şimal-qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılar, o cümlədən bütün türk-müsəlman əhali 1914-1920-ci illərdə ermənilərin dünyada analoqu olmayan soyqırımına məruz qaldı.

Hörmətli konfrans iştirakçıları! Bugünkü tədbirimizin – **"Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlar" (**1914-1920-ci illər) adlanan II Beynəlxalq elmi konfransın məhz Quba şəhərində keçirilməsi təsadüfü deyildir. "1918-1920-ci il Azərbaycanda soyqırımı" 95 illiyinə həsr olunmuş 29-31 mart 2013-cü il tarixli I Beynəlxalq elmi konfrans da məhz burada keçirilmişdir. 1918-ci ilin aprel-may aylarında erməni-daşnak dəstələrinin Quba şəhərində və Quba qəzasının kəndlərində azərbaycanlılara qarşı dəhşətli soyqırımı həyata keçirmişlər. 2007-ci ildə Quba şəhərində Qudyalçayın sağ sahilində aşkara çıxarılan kütləvi məzarlıq da bu soyqırımın bariz nümunəsidir. Bu dəhşətli, insanlıq tarixinə sığışmayan soyqırımlar Azərbaycan xalqının qatı düşməni Stepan Şaumyan və Qriqori Korqanyanın təşkilatçılığı və erməni cəlladı Hamazaspın əli ilə həyata keçirilmişdir. Bu soyqırımlar nəticəsində 2 minə yaxın insan vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, 167 kənd tamamilə viran edilmişdir. 1918-ci ilin martından erməni-daşnak S.Saumyanın başçılıq etdiyi Bakı soveti "əksinqilabi ünsürlərlə mübarizə" şüarı altında Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədilə soyqırımı həyata keçirməyə başladı. Nəticədə 1918-ci il martın 31-dən aprelin 2-dək təkcə Bakı şəhərində 12 min nəfərdən çox azərbaycanlı ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qaldı. Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımın həyata keçirilməsinə bilavasitə illərlə saxta məzarı və abidəsi önündə müxtəlif mərasimlər təşkil etdiyimiz və yaxud etməyə məcbur olduğumuz Bakı Sovetinin sədri və Qafqaz İşləri üzrə Fövqəladə komissar Stepan Şaumyan göstəriş verərək, bu dəhşətli cinayəti təşkil etmiş və ona başçılıq etmişdir.

Bakıda olduğu kimi, Azərbaycanın digər bölgələrində də soyqırımlar məhz Şaumyanın şəxsi göstərişi ilə həyata keçirilmişdir. Məsələn, Şamaxıda azərbaycanlılara divan tutmuş Stepan Lalayan (Lalayev) və Tatevos Əmiryan (Əmirov) bilavasitə Şaumyanın tapşırığını həyata keçirmişlər. Qubada soyqırımı həyata keçirmiş daşnak cəlladı Hamazasp da bilavasitə Şaumyanın göstərişinə əməl etmişdir. 1918-ci ilin yazında azərbaycanlı əhaliyə qarşı ermənilər tərəfindən törədilmiş hərbi

cinayətlər öz davamını, həmin il mayın 29-da tarixi Azərbaycan torpaqlarında – İrəvan şəhəri və onun ətrafında yaradılan Ermənistan (Ararat) Respublikasının fəaliyyətində tapmışdı. Ermənistan Respublikası türk-müsəlman əhalinin soyqırımını öz dövlət siyasətinə çevirərək, bu işin həyata keçirilməsində nizami silahlı qüvvələrindən fəal istifadə etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-ci ilin iyulunda yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası erməni-daşnak quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər haqqında 5 cilddən ibarət materiallar toplamışdır. Lakin həmin mənbələr, o cümlədən arxiv sənədləri xalqdan gizlədilmişdir. Ümummilli liderimiz cənab Heydər Əliyevin 1998-ci il martın 26-da imzaladığı "Azərbaycanlıların soyqırımı" haqqında fərmanı tariximizin bu qaranlıq səhifələrinə uzun illərdən sonra işıq salan ilk rəsmi hüquqi sənəd kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Ümummili liderin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin elmə göstərdiyi yüksək qayğını əsas götürən Tarix İnstitutu bu gün nəinki ölkəmizdə, hətta Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, Hindistan və Gürcüstanın arxiv və kitabxanalarında saxlanılan ilk mənbələri, o cümlədən soyqırımla bağlı sənədləri Azərbaycana gətirilərək nəşr olunması kimi çox mühüm bir layihəni həyata keçirir.

AMEA Tarix İnstitutunun elmi tədqiqat fəaliyyəti ölkə rəhbərliyinin daimi diqqət mərkəzindədir. İnstitut tərəfindən nəşr edilən fundamental elmi əsərlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2011-ci il 26 aprel tarixdə AMEA-nın illik yığıncağında onun çağırışına cavab kimi çox yüksək səviyyədə dəyərləndirilmişdir. O, öz çıxışında qeyd etdi ki, «Tarix elmləri ilə bağlı olan məsələlər daim diqqət mərkəzindədir. Biz bu məsələyə çox böyük diqqət göstəririk. Mən çox şadam ki, tarixçilərimiz çox sanballı və əsaslı əsərlər yaradırlar. Xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mövcudluğu bizə diktə edir ki, bu sahəyə daha da böyük diqqət göstərək. Çünki bu bölgənin tarixi ermənilər tərəfindən daim saxtalaşdırılır, daim təhrif olunur. Şadam ki, alimlərimiz mənim çağırışıma müsbət cavab verərək qısa müddət ərzində bu bölgənin tarixi ilə bağlı çox gözəl və real faktlara əsaslanmış əsərlər yaratmışlar. Başlıcası, İrəvan xanlığının tarixi ilə bağlı yaradılmış əsərlər xüsusi məna daşıyır. Çünki əfsuslar olsun ki, dünya birliyi demək olar bilmirdi ki, bu günkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranmışdır». AMEA Tarix İnstitutu alimlərinin fədakar əməyini xüsusi olaraq qeyd edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, həm də Azərbaycan tarixinə dair tarixi həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması sahəsində onların gördükləri işlərə çox böyük qiymət vermişdir.

Konfrans iştirakçılarına onu da məmnuniyyətlə bildirməyi özümə borc hesab edirəm ki, dövlət başçımız bu sahədəki işləri diqqət mərkəzində saxlayaraq, ölkədə Azərbaycan və türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırımların öyrənilməsinə ayrıca komissiya təşkil etmişdir. Və bu iş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidentinə həvalə olunmuşdur. Bu komissiyanın fəaliyyətinə uyğun olaraq bu gün A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Azərbaycan, Şərqi Anadoluda və İran ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırım cinayətini əks etdirən müxtəlif monoqrafiya və sənəd toplularını cap etdirmişdir. Tarix İnstitutunda fəaliyyət göstərən "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti", "Qarabağ tarixi", "Əhali tatixi və tarixi demoqrafiya" şöbələri, "Deportasiyalar" və "Soyqırımı" elmi qrupları ilə yanaşı Azərbaycan və türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırımı tədqiq edən ayrıca şöbə yaradılmışdır.

Çağdaş dünyanın bir acı həqiqəti də budur ki, erməni millətçiləri öz xalqını tarixdə heç zaman olmamış "Böyük Ermənistan" xülyasına inandırmaqda davam edir, böyük güc mərkəzləri isə bu xülyanın baş tutmayacağını bilə-bilə özlərinin regional maraqları naminə "erməni kartı"ndan istifadə edirlər. Nəticədə Cənubi Qafqazla bağlı ənənəvi siyasət bu gün yenə davam etdirilir. Havadarları tərəfindən şirniklendirilən, silahlandırılan və hərtərəfli müdafiə olunan erməni millətçiləri yenə təcavüzkar xislətlərindən əl çəkməmişlər. Böyük dövlətlər Cənubi Qafqazda öz mövqelərini saxlamaq üçün yenə "erməni kartı"ndan istifadə etməkdədirlər. Xarici havadarlarından üz görən ermənilər işğal etdikləri Azərbaycan ərazisində – Qarabağda ikinci bir erməni dövləti yaratmağa çalışırlar.

Son 200 ildə bir xalqın başına nə qədər müsibətlər açmaq olar?! Bir xalqın torpaqlarını neçə dəfə kəsib doğramaq, bölüşdürmək olar?! Azərbaycanlı, türk-müsəlman olduğu üçün bir xalqı nə qədər insanlıq anlayışına sığışmayan vəhşiliklə qırmaq, ona qarşı soyqırımları törətmək, doğma yurd-yuvalarından deportasiya edib torpaqlarını əlindən almaq olar?! Əl-qolu bağlanmış ata-ananın gözləri qarşısında onların körpəsini yağda qızardaraq sonra onun ətini məcburən onlara yedizdirmək! Hələ

dünyaya gəlməmiş körpəni ana bətnindən ayırıb süngüyə keçirmək! Əliyalın, silahsız, körpə, qadın, qoca hamısını diri-diri balta ilə döğramaq! – məgər bu insanlıq anlayışına uyğundurmu?

Təəssüf ki, 1918-ci ildə Urmiya və onun ətrafında baş verən soyqırımı iri dövlətlərin dəstəyi ilə həyata keçirilmişdi. Belə ki, rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycandan təxliyə edilməsi ilə eyni zamanda müttəfiq dövlətlər – İngiltərə, Fransa və ABŞ, *erməni, aysor* və Cənubi Azərbaycanda qalan *rus* qüvvələrdən ibarət *xristian ordusu* yaradaraq azərbaycanlılara qarşı *xaç yürüşü* həyata keçirilmişdi.

Ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımını digər arxivlərlə yanaşı Almaniya Federativ Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin Siyasi arxivindən əldə olunan sənədlər də təsdiq edir. 1918-ci il 27 fevral tarixli Sivasdakı alman konsuluğundan göndərilən teleqramda yazılmışdı: "***Ərzincanda*** erməni könüllü dəstələrinin törətdiyi vəhşiliklər çox önəmli sayılmalıdır. Kəndlərdə sivil əhali bütünlükdə məhv edilmişdir". Bu sənədlərdə Bakı Xalq Komissarlar Sovetinin tamamilə ermənilərin təsiri altında olması və həmçinin, 1918-ci il Bakıda ermənilər tərəfindən həyata keçirilən mart soyqırımı öz təsdiqini tapmışdır. Məgər bu sənədlərdəki faktlardan dünya xəbərsizdirmi?!!!

Özgə torpağını ələ keçirib özünə dövlət yaradan, torpaq tutmaqdan gözü doymayan, lap dünən – XX əsrin sonlarında bütün dünyanın gözləri qarşısında Xocalı soyqırımını törədən cinayətkarları nə qədər müdafiə etmək olar?! Dünya siyasətində ikili standartlar, dini ayrı-seçkilik, xristian həmrəyliyi nə vaxta qədər davam edəcək?! Təəssüflər olsun ki, Böyük dövlətlər, həmişə olduğu kimi, bu gün də mühüm hərbi-strateji əhəmiyyəti olan Azərbaycanda möhkəmlənmək, bu diyarın tükənməz yerüstü və yeraltı sərvətlərinə yiyələnmək siyasəti yeridirlər.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti, A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, "Türkiyə Cumhuriyəti Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi" və *Quba Şəhər İcra Hakimiyyətinin* birgə təşkil etdiyi **"Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım" (**1914-1920-ci illər) adlı II Beynəlxalq elmi konfrans böyük elmi və siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün Azərbaycan alimlərini narahat edən Dünya ictimaiyyətinin bizim həqiqətləri görmək istəməməsidir. 1914-1920-ci illərdə Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirilən soyqırım tarixi həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında, ermənilərin insanlıq tarixinə sığışmayan cinayətkar əməllərini açıb göstərməkdə əvəzsizdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun tanınmış alimləri ilə yanaşı dünyanın müxtəlif ölkələrindən dəvət olunmuş tarixçi alimlərin iştirakı bunun bariz nümunəsidir.

Bu hadisə tariximizin qan yaddaşı olmaqla yanaşı həm də bizi birliyə, mübarizəyə, dövlətimizin müstəqilliyinin əbədi olmasını qoruyub saxlamağa səsləyir və Azərbaycan xalqının bugünkü müstəqilliyinin hansı qurbanlar hesabına əldə edildiyini, hansı çətinliklərdən keçdiyini bizlərə bir daha xatırladır.

Mən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti adından və şəxsən öz adımdan konfransın bütün iştirakçılarını, əziz qonaqlarımızı, sizin hamınızı ürəkdən salamlayır, konfransın işinə isə uğurlar arzulayıram!

Академик **Акиф Ализаде**
Президент Национальной Академии Наук Азербайджана

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО

на II Международной конференции

«ГЕНОЦИД ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ (1914-1920 гг.)»

Губа, 09 апреля 2015

Дорогие друзья,
Уважаемые гости,
Достопочтенные участники конференции! Сегодня мы собрались в этом величественном здании – Центре Гейдара Алиева, возведенном согласно распоряжению главы нашего государства, многоуважаемого господина Ильхама Алиева, для участия в работе II Международной научной конференции на тему «Геноцид тюрко-мусульманского населения Азербайджана и Восточной Анатолии (1914-1920 гг.)», посвященной памяти о кровавых событиях в истории азербайджанского народа.

Дорогие друзья, азербайджанский народ является одним из тех народов мира, которые подверглись чудовищным акциям геноцида. В результате российско-иранских и российско-турецких войн первой трети XIX века значительная часть Южного Кавказа была присоединена к России, а армяне в массовом порядке были переселены из Ирана и Турции на земли Северного Азербайджана. В тот период произошло разделение азербайджанского народа и его исторических земель, была заложена основа политики геноцида в отношении азербайджанцев.

Тюрко-мусульманское население большинства регионов Северного Азербайджана – Баку, Шамахи, Губы, Карабаха, Зангезура, Иревана, Нахчывана, многих территорий Южного Азербайджана – Салмаса, Хоя, Гарадага, Тебриза и, главным образом, региона Урмии, а также Восточной Анатолии и северо-западных земель Азербайджана, составляющих ныне территорию Республики Армения, подверглись в 1914-1920 годах невиданным акциям геноцида, учиненным армянскими националистами.

Уважаемые участники конференции! Проведение сегодняшнего мероприятия – II Международной научной конференции на тему «Геноцид тюрко-мусульманского населения Азербайджана и Восточной Анатолии (1914-1920 гг.)» именно в городе Губа является не случайным. I Международная научная конференция, посвященная 95-летней годовщине геноцида азербайджанцев, также состоялась здесь 29-31 марта 2013 года. В апреле-мае 1918 года армяно-дашнакские вооруженные отряды учинили геноцид азербайджанцев города Губа. Обнаруженное в 2007 году на правобережье реки Гудьялчай массовое захоронение является наглядным доказательством геноцида. Это чудовищное, невиданное в истории преступление против человечности было организовано ярыми врагами азербайджанского народа – главой Бакинского Совета Степаном Шаумяном и его ближайшим сподручным Григорием Корганов-ым (Корганяным) и реализовано руками армянского палача Амазаспа и его военного отряда. В ходе Губинского геноцида было уничтожено около 2 тысяч безвинных людей, стерто с лица земли 167 селений.

С марта 1918 года возглавляемый С.Шаумяном Бакинский Совет под лозунгом «борьбы с контрреволюционными элементами» приступил к карательным операциям с целью очищения Бакинской губернии от коренного, азербайджанского населения. С 31 марта по 2 апреля 1918 года только в городе Баку дашнако-большевистскими военными силами было уничтожено, по разным данным, от 12 до 30 тысяч человек. Главным организатором геноцида азербайджанцев был председатель Бакинского Совета и чрезвычайный комиссар по делам Кавказа Степан Шаумян.

Как и в Баку, акции геноцида тюрко-мусульманского населения других областей Азербайджана, также были осуществлены по личному приказу Шаумяна. В частности, дашнакские отряды, возглавляемые Степаном Лалаевым (Лалаяном) и Татевосом Амировым (Амиряном), выполняя поручение Шаумяна, совершили геноцид азербайджанцев в Шамахе. Дашнакский

палач Амазасп, осуществивший геноцид азербайджанцев Губы, также выступал в качестве уполномоченного главы Баксовета С.Шаумяна.

Военные преступления армянства, совершенные на территории Азербайджана весной 1918 года, нашли свое продолжение после создания 29 мая того же года на исконных азербайджанских землях – в Иреване и его окрестностях, Армянской (Араратской) Республики, которая возвела геноцид азербайджанцев в ранг своей государственной политики, использовав в целях ее реализации регулярные вооруженные силы.

Чрезвычайная Следственная Комиссия, созданная в июле 1918 года правительством Азербайджанской Демократической Республики, собрала огромное количество материалов (в пяти томах), раскрывающих масштабы зверств, совершенных армянскими националистами против азербайджанского населения. Однако в советский период эти документы были скрыты от общественности.

Указ общенационального лидера Азербайджана Гейдара Алиева от 26 марта 1998 года «О геноциде азербайджанцев» стал первым официальным юридическим документом, квалифицировавшим преступления армянских националистов на территории Азербайджана в 1918 году как геноцид. Институт истории НАНА, выполняя поручения азербайджанского государства и его главы, Президента Азербайджана Ильхама Алиева, реализует сегодня проект по изданию посвященных геноциду азербайджанского народа документов, хранящихся не только в архивах и библиотеках Азербайджана, но также и Великобритании, Франции, Германии, России, Турции, Индии, Грузии.

Научно-исследовательская деятельность Института истории НАНА постоянно находится в центре внимания руководства страны. Фундаментальные научные труды, издаваемые Институтом, были высоко оценены Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым на ежегодном собрании НАНА 26 апреля 2011 года. Глава государства в своем выступлении подчеркнул: «Вопросы, связанные с историческими науками, постоянно находятся в центре внимания. Мы уделяем огромное внимание этому вопросу. Очень рад, что наши историки создают фундаментальные, очень солидные труды. В особенности существование армяно-азербайджанского, нагорно-карабахского конфликта диктует нам, чтобы мы уделяли этой сфере еще больше внимания, так как история этого региона постоянно фальсифицируется, искажается армянами. Рад, что наши ученые, положительно откликнувшись на мой призыв, за короткий срок создали прекрасные и основанные на реальных фактах работы, связанные с историей этого региона. А главное, особое значение представляют труды, связанные с историей Иреванского ханства, так как мировое сообщество, к сожалению, не знало о том, что нынешнее армянское государство возникло на исторических азербайджанских землях».

Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев, особо отметив самоотверженный труд ученых Института истории НАНА, высоко оценил также и осуществляемую ими деятельность, направленную на донесение до мировой общественности всей правды об истории Азербайджана.

С большим удовлетворением довожу до сведения участников конференции, что глава государства организовал специальную комиссию, исследующую вопрос осуществленного армянами геноцида тюрко-мусульманского населения Азербайджана и всего региона. Реализация этой задачи возложена на президента Национальной Академии наук Азербайджана. В соответствии с задачей, возложенной на данную комиссию, Институт истории А.Бакиханова издал целый ряд монографий и сборников документов, раскрывающих преступления геноцида, совершенные армянами в отношении тюрко-мусульманского населения Азербайджана, Восточной Анатолии и Ирана. В структуре Института истории, помимо изучающих данный вопрос отделов «История Азербайджанской Демократической Республики», «История Карабаха», «История народонаселения и историческая демография», научных групп «Депортации» и «Геноцид», действует также недавно созданный самостоятельный отдел, исследующий геноцид азербайджанцев, тюрко-мусульманского населения всего региона.

Одна из горьких реалий современного мира заключается в том, что армянские националисты продолжают внушать своему народу иллюзию о никогда не существовавшей в истории «Великой Армении», а ведущие глобальные силы, прекрасно осознавая невозможность исполнения этой иллюзии, тем не менее используют «армянскую карту» в целях реализации своих геополитических интересов в нашем регионе. Поэтому и продолжается традиционная для великих держав политика на Южном Кавказе. Армянские националисты, всячески поощряемые, поддерживаемые и вооружаемые внешними покровителями, не желают

отказываться от своих агрессивных устремлений и действий. Опираясь на поддержку могущественных покровителей, они стремятся создать второе армянское государство на исконных азербайджанских землях, в этот раз – на территории Карабаха.

В связи с этим возникают вопросы: сколько бед можно обрушивать на целый народ в течение 200 лет? Сколько можно делить земли азербайджанского народа?! Сколько можно истреблять мирных азербайджанцев только из-за их этнической, тюрко-мусульманской принадлежности? Сколько можно изгонять, депортировать его с собственных земель? Связывать по рукам и ногам отцов и матерей и на их глазах жарить на масле их детей, после чего насильно заставлять родителей поедать их мясо? Разрезая животы беременным женщинам, вытаскивать из материнских утроб еще не родившихся детей и надевать их на штыки? Разрывать на части топором тела живых детей, женщин, стариков? Неужели ужасающие факты совершенных армянскими палачами убийств мирных, безвинных азербайджанцев сочетаются с понятиями человечности и гуманизма?

Или взять другую сторону вопроса – поощрение армянского национализма со стороны внешних сил? Так, геноцид населения Урмии в 1918 году был совершен при прямой поддержке великих держав. После вывода российских войск из региона Урмии и одновременного создания союзными державами – Англией, Францией и США *«христианской армии»* из армянских и айсорских военных отрядов, а также оставшихся в Южном Азербайджане российских военных сил, был организован *«крестовый поход»* против азербайджанцев.

Осуществление армянами геноцида тюрко-мусульманского населения подтверждается документами иностранных архивов, в частности Политического архива Министерства иностранных дел Федеративной Республики Германия. Так, в телеграмме, отправленной 27 февраля 1918 года германским командованием в Сивасе, подчеркивалось: «Зверства, совершенные армянскими добровольческими отрядами в Эрзинджане, являются значительными. Гражданское население здешних деревень полностью уничтожено». В этих документах нашел свое подтверждение и тот факт, что Бакинский Совет народных комиссаров полностью находился под влиянием армян, осуществивших геноцид азербайджанцев в Баку в 1918 году.

Неужели мировое сообщество не осведомлено об этих фактах? До каких пор можно защищать преступников, присвоивших чужие земли и создавших на них свое государство, совершивших совсем недавно, в конце XX века, на глазах у всего мира геноцид жителей азербайджанского города Ходжалы?! До каких пор будут господствовать в мировой политике двойные стандарты, религиозная нетерпимость, вытекающая из так называемой «христианской солидарности»?! К сожалению, великие державы и сегодня, как в прежние времена, пытаются реализовывать политику, направленную на подчинение Азербайджана, имеющего чрезвычайно важное военно-стратегическое значение, завладеть неисчерпаемыми природными ресурсами нашей страны.

II Международная научная конференция на тему «Геноцид тюрко-мусульманского населения Азербайджана и Восточной Анатолии (1914-1920 гг.)», организованная *Президиумом Национальной Академии наук Азербайджана, Институтом истории имени А.Бакиханова, Центром исследований Ататюрка при Правительстве Турецкой Республики и Исполнительной властью города Губы* имеет большое научное и политическое значение. Азербайджанские ученые чрезвычайно обеспокоены нежеланием мировой общественности узнать правду о нашей истории. Считаю, что целью конференции должно стать доведение до мировой общественности исторической правды о совершенном в 1914-1920 годах геноциде тюрко-мусульманского населения Азербайджана и Восточной Анатолии, несовместимых с человечностью преступлениях армянских националистов. Участие в конференции видных ученых Института истории имени А.Бакиханова Национальной Академии наук Азербайджана, авторитетных историков из различных стран дает основание надеяться на возможность реализации данной задачи.

Геноцид азербайджанцев не только запечатлен в нашей исторической памяти, но и напоминая о том, какие жертвы были принесены нашим народом на пути к свободе, взывает к единству азербайджанского народа, борьбе за всемерное укрепление государственной независимости Азербайджана.

От имени Президиума Национальной Академии наук Азербайджана, лично от своего имени сердечно приветствую всех участников конференции, наших дорогих гостей, и желаю всем вам успешной работы!

İsa Həbibbəyli
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti,
Milli Məclisin deputatı, akademik

AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMLAR: GERÇƏK TARİX VƏ MÜASIR VƏZİFƏLƏR

Məlum olduğu kimi, XX əsr boyu Azərbaycan xalqına və ümumən türk millətinə qarşı Şərqi Anadoluda, Qafqazda və Orta Asiyada, hətta Cənubi Azərbaycanda bir neçə dəfə ağır və dəhşətli soyqırımı və deportasiya hadisələri təşkil olunmuşdur. Bu, böyük qlobal oyunun əsas təşkilatçıları Çar Rusiyası və Qafqazda marağı olan bəzi Qərb gücləri, icraçıları isə ermənilər idi. Lakin türk-müsəlman əhalisini məhv etməyə yönəldilmiş soyqırımı kimi faciəli tarixi hadisələrin tədqiq edilib öyrənilməsi uzun müddət ərzində mümkün olmamışdır. Keçmiş sovet rejimi Azərbaycanda və Orta Asiyada soyqırımı, repressiya və deportasiya kimi qanlı hadisələri unutdurmaq, tarixdən silmək üçün geniş tədbirlər kompleksi həyata keçirmiş, arxivlərdən istifadəyə ciddi qadağalar qoymuşdur. Tarix kitablarında və dərsliklərdə də həmin hadisələrə yer ayrılması mümkün olmamışdır. Azərbaycan xalqının "erməni-müsəlman davası" haqqında təsəvvürləri xalq yaddaşındakı silinməz izlərdən və Cəfər Cabbarlının "1905-ci ildə" pyesindəki səhnələrdən dərinə gedə bilməmişdir. Dövlət ideologiyası səviyyəsində birtərəfli qaydada təbliğ olunan xalqlar dostluğu ideyası həm də türk-müsəlman əhalisinin tarixi yaddaşının silinməsi, izlərinin itirilməsi qayəsini izləmişdir. Türkiyədə Qərbin təsiri, İranda isə o zamankı rejimlərin iradələri ilə qanlı erməni olayları diqqət mərkəzindən kənarda saxlanılmışdır. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizdə tariximizin ağ ləkələrinin aradan qaldırılmasına, tarixi proseslərin obyektiv qiymətləndirilməsi istiqamətində araşdırmaların aparılmasına, obyektiv mövqedən əsərlərin yazılıb meydana çıxarılmasına normal imkanlar yaradılmışdır. Bu mənada görkəmli dövlət xadimi, Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixinin yenidən öyrənilməsinə dair çağırışları, həyata keçirdiyi dövlət əhəmiyyətli tədbirlər: soyqırımlarına və deportasiyalara dair sərəncamlar, arxivlərin açılması, ölkədə senzuranın ləğv edilməsi sahəsində atılan mühüm addımlar həmin istiqamətdə obyektiv tarixi tədqiqatların aparılmasına, milli-tarixi yaddaşın bərpasına böyük yol açmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə əlaqədar həyata keçirdiyi siyasətdə ardıcıl olaraq problemin köklü şəkildə aydınlaşdırılması və qiymətləndirilməsi mövqeyindən çıxış etməsi də bu sahədə mövcud gərgin münaqişə vəziyyətinə gətirib çıxaran amillər sırasında soyqırımların və deportasiyaların da mahiyyətinin açıqlanmasına şərait yaradır. Artıq Türkiyədə və Orta Asiyada da proses bu istiqamətdə inkişaf etməkdədir. Doğrudur, aparılan aşkar və obyektiv ideoloji mübarizə zəminində son illərdə tariximizin bu qanlı-qadalı hadisələrinə dair bir sıra elmi və bədii əsərlər meydana çıxmışdır.

Ancaq etiraf edilməlidir ki, Ermənistan tərəfinin və onların xaricdəki tərəfdarlarının beynəlxalq aləmdə yaydıqları uydurma təbliğatla müqayisədə Azərbaycan elminin obyektiv mövqeyini ifadə edən daha sanballı əsərlərə ehtiyac vardır. Bu mənada Milli Elmlər Akademiyasında 2014-cü ildə yaradılmış "Azərbaycanlılara qarşı soyqırımların tədqiqi" Komissiyası zamanın irəli çıxardığı tarixi missiyanı daha sistemli şəkildə həyata keçirmək, bu sahədə koordinasiya işlərini təşkil etmək, səyləri və qüvvələri birləşdirmək vəzifələrini yerinə yetirmək qayəsini daşıyır. Komissiyanın tərkibində soyqırımları və deportasiya məsələlərini tədqiq və təbliğ edən 6 işçi qrupu üzrə fəaliyyət proqramı ardıcıl olaraq həyata keçirilir. Artıq qısa müddətdə həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində yaradılmış və müasir texnologiya ilə təchiz edilmiş "Soyqırımların tarixi" salonlarında XX əsr ərzində xalqımıza qarşı yönəldilmiş soyqırımların tarixinə dair nadir sənədlər və fotoşəkillərlə tanış olmaq mümkündür. Akademiyanın Tarix, Ədəbiyyat, Arxeologiya və Etnoqrafiya, İnsan Hüquqları və Konfliktologiya institutlarında keçirilmiş Azərbaycanda soyqırımları mövzusuna həsr edilmiş elmi-tədqiqat əsərlərinin, çap olunmuş kitabların tədqiqatları və müzakirələri mövcud problemin araşdırılıb öyrənilməsinə diqqətin artırılmasına xidmət edir. "Azərbaycanlılara qarşı soyqırımların tədqiqi" Komissiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutu ilə birlikdə Akademiyanın müxtəlif elmi-tədqiqat institutlarında çalışan əməkdaşların rəsm əsərlərindən ibarət

təşkil etdiyi sərgi Azərbaycan gerçəkliyinin daha dərindən dərkinə və vətənpərvərlik tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir. Bundan başqa, mövzu ilə əlaqədar beynəlxalq səviyyəli elmi konfransların keçirilməsinə də ciddi fikir verilir. Xüsusən, beynəlxalq konfranslarda xarici alimlərin iştirakı və məruzələrlə çıxış etmələri, onların hadisə yerləri və sənədlərlə əyani şəkildə tanışlığı bu barədə yayılmış süni və yalançı erməni təbliğatının aradan qaldırılmasına, dünya ictimaiyyətinə obyektiv gerçəkliyin çatdırılmasına kömək edir. Türkiyə Cümhuriyyətində də arxivlərin tam olaraq açılmasına dövlət səviyyəsində yaradılan şərait problemin real surətdə öyrənilməsinə, birtərəfli qaydada aparılan yalançı təbliğat əvəzinə gerçəkliyi meydana qoyub düşünüb-daşınmağa ədalətli çağırışların ifadəsidir. Beynəlxalq səviyyəli elmi tədbirlərdə tarixi sənədlərlə, yaxın dövrümüzün arxeoloji materialları ilə yanaşı, xalq yaddaşında qorunub saxlanılan hadisə və əhvalatların da təhlilə cəlb edilməsi, hadisələrin iştirakçısı olmuş şəxslərin şəcərəsinin daşıyıcılarının xatirələrinindən də istifadə olunması əsl real mahiyyətin aydınlaşdırılmasına işıq salır. Bu baxımdan «Azərbaycanlılara qarşı soyqırımların tədqiqi» Komissiyasının Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu ilə birlikdə 2-3 mart 2015-ci il tarixdə «Soyqırımları – xalq yaddaşında» mövzusunda keçirdiyi beynəlxalq elmi konfrans mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, mövcud problemə sənədlərlə yanaşı, xalq yaddaşı materialları vasitəsi ilə yeni elmi baxışın konkret ifadəsini diqqət mərkəzinə çəkən forum kimi aktuallıq qazanmışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Azərbaycanda, Qafqazda və Şərqi Avropada türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilmiş soyqırımı hadisələrinin tarixinə və fəlsəfəsinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransı isə əhatə dairəsinin genişliyi, tədqiqat materiallarının dərinliyi və zənginliyi ilə səciyyələnir. Xüsusən, beynəlxalq elmi konfransın Quba soyqırımı məzarlığı muzeyinin bazasında təşkili beynəlxalq elmi ictimaiyyətin obyektiv reallıqlarla üz-üzə fikir mübadiləsi aparmasına, real müzakirələr keçirməsinə tam şərait yaradır.

Azərbaycan alimlərinin soyqırımların tarixinin öyrənilməsi ilə əlaqədar qarşısında duran vəzifələri sırasında aşağıdakılar daha mühüm sayıla bilər:

1.Azərbaycanlılara, türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımlar haqqında arxiv sənədlərini və dövri mətbuat materiallarını arxivlərdən və kitabxanalardan aşkar edib toplamaq, Azərbaycan, rus və ingilis dillərində nəşr etdirmək,

2.XX əsr ərzində erməni-Azərbaycan münaqişəsinə həsr edilmiş elmi və bədii əsərlərin: M.S.Ordubadinin "Qanlı sənələr", Mirzə Bağır Əliyevin "Qanlı günlərimiz" əsərlərinin, Mir Möhsün Nəvvabın mövzu ilə bağlı əsərini nəşr edib yaymaq.

3.Erməni-Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin ən yaxşı məqalələrindən ibarət toplunu ingilis və rus dillərində kitab halında nəşr etdirmək.

4.Azərbaycanlılara, türk-müsəlman əhalisinə qarşı yönəldilmiş soyqırımlarına dair tədqiqatları Avropa dillərinə və rus dilinə tərcümə edərək dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq.

5.Xalq yaddaşı materiallarının toplanması, sistemləşdirilməsi, kitab halında çap edilməsini təşkil etmək.

6.Tədqiqat prosesində arxiv sənədləri ilə xalq yaddaşı materiallarının sintezinə nail olmaq.

7. Dünyanın müxtəlif ölkələrində keçirilən beynəlxalq simpoziumlarda obyektiv elmi məruzələrlə çıxış etmək və dünya ictimaiyyətinə real gerçəkliyi çatdırmaq.

Azərbaycan alimlərinin əsas məqsədi ölkənin və xalqın real tarixini öyrənib gerçək şəkildə gələcək nəsillərə çatdırmaqdan, yalançı, saxta erməni təbliğatının qarşısının alınmasından və obyektiv həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasından ibarətdir. Qubada keçirilən beynəlxalq konfrans da həmin istiqamətdə atılmış daha bir mühüm addım kimi əhəmiyyətli elmi hadisədir.

Ягуб Махмудов
Заслуженный деятель науки Азербайджанской Республики,
член-корреспондент Национальной Академии Наук Азербайджана

ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА В 1918-1920 ГОДАХ

Начало XX века - один из самых трагических периодов истории Азербайджана. 1918-1920 годы буквально пропитаны кровью десятков тысяч азербайджанцев, принесенных в жертву агрессивным устремлениям армянства и его покровителей, создавших все необходимые политические условия для образования на исторических землях Азербайджана (в городе Иреване и прилегающих к нему территориях) армянского государства. Именно захват исконных земель Азербайджана являлся целью массового истребления мирного азербайджанского населения в 1918-1920 годах – политики геноцида, реализовывавшейся возглавляемым Степаном Шаумяном Бакинским Советом и, чуть позже, Армянской (Араратской) Республикой.

Долгие десятилетия советской эпохи была под запретом вся правда о злодеяниях Бакинского Совета против азербайджанского народа. История так называемых «26 комиссаров», представлявших руководство преступной структуры, виновной в осуществлении геноцида азербайджанцев весной 1918 года, преподносилась в совершенно искаженном виде. То был миф о «героях-интернационалистах», отдавших свои жизни «во имя интересов трудового народа».

Объективное исследование истории «бакинских комиссаров» началось лишь после распада СССР и восстановления государственной независимости Азербайджана. Серьезный прорыв в деле раскрытия всей правды о деятельности Бакинского Совета был совершен в последние годы. В результате проведенных Институтом истории Национальной Академии наук Азербайджана исследований выявлены многочисленные новые факты относительно деятельности так называемых «26 Бакинских комиссаров».

Прежде всего, напомним о том, что в январе 2009 года, когда расположенный в Бакинском городском парке «Сахиль» некрополь «26 Бакинских комиссаров» был перенесен на городское кладбище, в могилах были обнаружены останки не **26**, а **23** человек. В связи с этим Институт истории образовал специальную группу ученых, немедленно приступивших к изучению данного вопроса, равно как и объективному исследованию истории геноцида азербайджанского народа в целом.

В результате научных изысканий азербайджанских историков Институтом истории опубликован в последние годы целый ряд работ и сборников документов, раскрывающих тему геноцида азербайджанцев в 1918-1920 годах[1].

Одновременно ведется работа по доставке в Азербайджандокументов по истории Азербайджана, в частности истории геноцида азербайджанского народа в 1918-1920 годах, храня-

[1]1.Геноцид азербайджанского народа в марте 1918 года. Том I, Баку, 2009; 2. Геноцид азербайджанского народа в марте 1918 года. Том II. Книга 1.Геноцид в Гянджинской губернии. Баку, 2010; 3. Геноцид азербайджанского народа в марте 1918 года. Том II. Книга 2. Геноцид в Иреванской губернии. Баку, 2010; 4.Геноцид азербайджанского народа в марте 1918 года. Том III. Воспоминания. Сборник документов. Баку, 2014; 5. Геноцид азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи. Баку, 2013; 6. Нифталиев И.В. Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918-1920). Баку, 2014; 7. Наджафли Г.Д. Геноцид, совершенный армянами против тюрко-мусульманского населения Восточной Анатолии, Нахчывана и Иревана в 1918-1920 годах. Баку, 2014. 8.Гезалова Н.Р. Геноцид тюрко-мусульманского населения Азербайджана в архивных документах Британской библиотеки. Баку, 2014; 9. Мустафа Н. Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918-1920). Баку, 2014; 10. Вандализм. Геноцид против исторических названий. Баку, 2014; 11.Абышов В. Геноцид в Баку в марте 1918 года.Баку, 2014; 12. Абышов В. Геноцид азербайджанского народа в Шемахинском уезде. Баку, 2014;13. Абышов В. Геноцид тюрков-мусульман в Губинском уезде. 14. Мамедзаде Н. Геноцид азербайджанцев в Карабахском регионе Азербайджана (1918-1920). Баку: 2014; 15. Исмаилов К. Геноцид азербайджанского народа в Зангезуре (1918-1920). Баку, 2014.

щихся в архивах зарубежных стран (Турции, России, Грузии, Великобритании, Франции, Германии, Индии). Вследствие этого изданы сборники ценных исторических документов[2].

Результаты научных исследований, проведенных в последние годы Институтом истории на основе изучения архивных документов, дают основание утверждать, что кровавый дашнако-большевистский режим (***Бакинский Совет, впоследствии Бакинский Совет народных комиссаров***) во главе со Степаном Шаумяном, захвативший власть в Баку и в целом Бакинской губернии в ноябре 1917 года, **заранее подготовил и целенаправленно, планомерно** осуществил весной 1918 года невиданную по своей жестокости преступную акцию - массовый геноцид азербайджанского народа. Десятки тысяч мирных, безоружных представителей тюрко-мусульманского населения – азербайджанские тюрки, лезгины, татары, представители других национальностей, вне зависимости от пола и возраста, включая детей, женщин, стариков, были беспощадно уничтожены только по причине своей этнической принадлежности. Геноцид азербайджанцев был осуществлен по прямому указанию главы Бакинского Совета и чрезвычайного комиссара по делам Кавказа **Степана Шаумяна, который, тем самым, выступил в роли главного организатора этого ужасного преступления.**

Вновь выявленные архивные документы доказывают, что Степан Шаумян, долгое время преподносившийся советской исторической наукой в качестве «последовательного большевика-интернационалиста», в действительности был членом крупнейшей и самой радикальной армянской террористической организации – партии «Дашнакцутюн». Он входил в Бакинский комитет этой партии[3] **(См.: Приложения, документ N1)**.

Таким образом, **Степан Шаумян**, хотя официально и позиционировал себя в качестве большевика, на деле **являлся одним из ведущих деятелей партии «Дашнакцутюн»**. В архивном документе указывается также, что он еще в 1910 году оказывал самое активное содействие трудоустройству членов дашнакской партии в городе Баку[4] **(См.: Приложения, документ N1)**.

Сам Шаумян открыто признавался в осуществлении геноцида азербайджанцев в марте-апреле 1918 года. После трагических мартовских событий 1918 года он сообщал в своем

---

[2] 1. Подробное описание Иреванской провинции (Баку, 2009); 2. Подробный реестр Иреванской провинции (Баку, 2009); 3. Подробное описание Гянджа-Гарабагской провинции (Баку, 2010); 4. История Азербайджана в архивных документах (1917-1920). Том I. Документы Российского государственного архива социально-политической истории (Баку, 2010); 5. История Азербайджана в архивных документах (XVIII - начало XX вв.). Том I. Документы Российского Государственного Военно-исторического архива (Баку, 2010); 6. Документы Османских архивов правительства Турецкой Республики (Баку, 2010); 7. История Азербайджанской Демократической Республики в архивных документах Великобритании (Баку, 2011); 8. История Азербайджана в архивных документах. XVIII век. Документы Центрального Государственного архива Дагестанской Республики Российской Федерации (Баку, 2011); 9. История Азербайджана в архивных документах (апрель-декабрь 1920 г.). Том II. Документы Российского государственного архива социально-политической истории (Баку, 2012); 10. История Азербайджана в архивных документах (XVIII-XX века) Том I. Документы Российского Государственного Исторического Архива. (Баку, 2012); 11. История Азербайджана в архивных документах (XIX - начало XX века). Том I. Архивные документы Британской библиотеки (Баку, 2012); 12. История Азербайджана в архивных документах (начало XX века). Том II. Документы Российского Государственного Военно-исторического Архива. (Баку, 2012); 13. История Азербайджана в архивных документах (XX век). Том II. Документы Российского Государственного Исторического Архива. (Баку, 2012); 14. История Азербайджана в архивных документах (XX век). Том III. Документы Российского Государственного Исторического Архива. (Баку, 2012); 15. История Азербайджана в архивных документах (XIX-XX веков). Переселение армян на земли Северного Азербайджана. Документы Государственного Архива Азербайджанской Республики (Баку, 2012); 16. История Азербайджана в архивных документах (XIX-XX веков). Том I. Центральный Государственный Исторический Архив Грузии и документы Центрального Архива новейшей истории Грузии (Баку, 2013); 17. История Азербайджана в архивных документах (1918-1920). Том II. Документы Политического Архива Министерства иностранных дел Федеративной Республики Германии (Баку, 2013); 18. История Азербайджана в архивных документах (1918-1920). Том II. Документы Политического Архива Министерства иностранных дел Федеративной Республики Германии (Баку, 2014).

[3] Архив политических документов при Управлении делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР), ф.276, оп.8, д. 412, л.4-5.

[4] Там же.

донесении правительству Советской России: **«Если бы они (*т.е. азербайджанские политические силы – Я.М.*) взяли верх в Баку, город был бы объявлен столицей Азербайджана… Мы воспользовались поводом… и открыли наступление по всему фронту... у нас были уже вооруженные силы - около 6 тысяч человек. У «Дашнакцутюн» имелось также около 3-4 тысяч национальных частей, которые были в нашем распоряжении. Участие последних придало отчасти гражданской войне характер национальной резни, но избежать этого не было возможности. Мы шли сознательно на это…».**[5]

Уже одно это признание Шаумяна отчетливо указывает на цель дашнакских головорезов, преследуемую ими в совершении геноцида азербайджанского народа в 1918 году.

Наряду с Баку, геноцид был учинен, согласно прямым указаниям Шаумяна, и в других регионах Азербайджана. В частности, Степан Лалаян (Лалаев) и Татевос Амирян (Амиров) по прямому указанию Шаумяна осуществили массовое истребление азербайджанцев в Шамахе.[6] Дашнакский палач Амазасп, учинивший геноцид населения Губы, также действовал в соответствии с указаниями Шаумяна.

Проведенные исследования доказывают, что руководство Бакинского Совета поддерживало тесные связи и с армянскими бандитскими отрядами, совершающими геноцид азербайджанцев в западных регионах Северного Азербайджана. В частности с Андраником, которого Степан Шаумян называл «народным героем».[7]

Из вышеотмеченного следует вывод, что уничтожение тюрко-мусульманского населения Азербайджана было реализовано на основе заранее разработанного плана и управлялось из единого центра. Таким образом, Бакинский Совет, представленный в работах советской историографии как большевистский властный орган, являлся на деле преступным военно-политическим режимом, руководимым армянскими большевиками и дашнаками.

Кроме того, следует учитывать и тот факт, что на Степана Шаумяна, назначенного 16 декабря 1917 года В.И.Лениным чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа, была также возложена, согласно декрету Совета народных комиссаров России от 29 декабря 1917 года (11 января 1918 года), задача создания «армянской народной милиции» и «независимого армянского государства» на территории оккупированной Россией Восточной Анатолии («Турецкой Армении»). **В тот период дашнаки, пользуясь поддержкой великих держав, в том числе большевистской России, стремились к образованию «Великой Армении» посредством уничтожения тюрко-мусульманского населения Восточной Анатолии и Азербайджана. Степан Шаумян, являвшийся одним из деятелей партии «Дашнакцутюн», превратился после взятия власти в Баку в самую влиятельную политическую фигуру, способную реализовать этот чудовищный план.** Главная цель Степана Шаумяна и собравшихся вокруг него дашнакских убийц заключалась в полном истреблении тюрко-мусульманского населения как социальной базы азербайджанских национально-политических сил, захвате всего Азербайджана и Восточной Анатолии, подготовке создания так называемой «Великой Армении». Исходя из этого, глава Бакинского Совета, всеми силами пытавшийся воспрепятствовать созданию независимого азербайджанского государства, накануне создания Азербайджанской Демократической Республики убеждал руководство Советской России в необходимости опередить мусульманские военные формирования, готовящиеся к освободительному походу на Баку. «Если это будут только елизаветпольские силы, их легко разбить и сразу же очистить путь до Елизаветполя (Гянджи – *Я.М.*), а может быть и до Тифлиса, - писал Шаумян. - Если за ними будут идти турецкие войска из Батума (и с юга), нам, во всяком случае, необходимо будет занять Евлахский мост и оборонительную линию по Куре. Нужно торопиться в Елизаветполь, чтобы там, а затем и дальше вызвать восстание армян».[8]

---

[5] Шаумян С.Г. Избранные произведения. М., 1978, т.2, с. 246.

[6] «Азербайджан», 1918, 8 октября.

[7] Микоян А. Дорогой борьбы. М., 1971, с.42.

[8] *Подробнее см.:* Н.Мамедзаде. «Степан Шаумян – главный организатор геноцида тюрко-мусульманского населения Азербайджана». // Геноцид азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи. Баку, 2013, с.36-60.

В период с декабря 1917 по июнь 1918 года Бакинский Совет во главе с Шаумяном получил от Советской России всемерную военную и финансовую помощь. В частности, Шаумяну и его клике была предоставлена большевистским правительством России финансовая помощь на сумму в 82,3 миллионов рублей.[9] Кроме того, на основании указания главы большевистского правительства России В. Ленина было дано распоряжение об отправке в Баку 5 тысяч винтовок, 2 миллионов патронов и 35 пулеметов.[10] Все это сыграло свою роль в военном и финансовом усилении Бакинского Совета и, соответственно, в реализации этой преступной структурой политики геноцида азербайджанцев.

Таким образом, Степан Шаумян был главным организатором заранее подготовленного, целенаправленно и планомерно осуществленного геноцида азербайджанцев. Всего за три дня – с 30 марта по 1 апреля 1918 года – от рук армянских убийц, выполнявших прямые указания Бакинского Совета и его председателя Степана Шаумяна, погибли в Баку, по разным данным, от 10 тысяч до 50 тысяч мирных азербайджанцев.

Степан Шаумян и возглавляемый им Бакинский Совет представляли собой центральную мобилизующую силу воинствующего армянства, политические организации которого встали на путь уничтожения азербайджанцев и создания на исторических землях Азербайджана армянского государства. Об этом свидетельствует, в частности, и тот факт, что в Советской России шла интенсивная организация армянского военного корпуса с целью последующей отправки его на Кавказ. Реализацией этой задачи были заняты армянские генералы А.Багратуни, Л.Тигранян и др. Накануне трагических мартовских событий армянские генералы Докучаев (Докучян), А.Багратуни, Р.Зарьян, И.Баграмян прибыли в Баку и приступили к разработке планов уничтожения мусульманского населения. Они не отказались от преследуемых ими преступных задач и после падения возглавляемой Шаумяном власти и установления в Баку режима «Диктатуры Центрокаспия». Дашнаки продолжали играть ключевую роль в новой властной системе, все силы которой были мобилизованы для предотвращения освобождения Баку азербайджано-турецкими войсками. В частности, генерал Багратуни, признававший, что «оборона Баку имела большое значение в деле защиты пределов России, но особенно исключительное значение оно имело также для армянства», занял в правительстве «Диктатуры» должность военного министра, а главнокомандующим войсками был назначен генерал Докучаев.[11] Тем самым, военные силы армянства, привлеченные в Баку в период возглавляемого Степаном Шаумяном Бакинского Совета, продолжили свою преступную деятельность, направленную на уничтожение азербайджанцев, и при новой власти – «Диктатуре Центрокаспия».

Кто же они – преступники, осуществившие массовое истребление тюрко-мусульманского населения Азербайджана, безжалостные палачи, коих собрал вокруг себя главный организатор геноцида азербайджанского народа Степан Шаумян?

Прокофий Джапаридзе. Одним из тех, кто осуществлял прямое руководство политикой геноцида азербайджанского народа в 1918 году, был Прокофий (Алёша) Джапаридзе. С декабря 1917 по апрель 1918 года он был заместителем председателя Бакинского Совета и председателем Исполнительного комитета Бакинского Совета. 25 апреля 1918 года Джапаридзе был назначен комиссаром внутренних дел Бакинского Совета. Таким образом, он являлся одним из лидеров властного органа, реализовывавшего политику геноцида азербайджанского народа. Кроме того, Джапаридзе входил в состав Комитета революционной обороны, образованного 30 марта 1918 года и во многом ответственного за организацию геноцида азербайджанского народа. Этот факт также подтверждает активное участие Джапаридзе в осуществлении массового уничтожения азербайджанцев.

---

[9] История Азербайджана. Б,, 1954, с.201; Российский Центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), ф.2, оп.1, д.6112, д.6192, д.27142; В.И.Ленин. Неизвестные документы. 1891-1922. М., 2000, с.239.

[10] История Азербайджана. Т.III. Б., 1963, с.123.

[11] *Подробнее см.:* К.Исмаилов. «Военный организатор геноцида азербайджанцев - Григорий Николаевич Корганов (Корганян)». // Геноцид азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи. Баку, 2013, с.93-152.

Не случайно, именно к **Шаумяну и Джапаридзе** обратился Нариман Нариманов с письмом, опубликованным в газете «Гуммет» 3 апреля 1918 года. **«Политическая борьба превратилась в национальную, - отмечал Нариманов. - Это пятнает Советскую власть, чернит её. Если вы в ближайшее время не разорвёте эту черную завесу и не снимете это пятно, большевистская мысль и Советская власть здесь не удержится»**[12].

В изданной в феврале 1919 года статье под названием «Взгляд на захват Кавказа» Нариманов напоминал о своем обращении к Шаумяну и Джапаридзе, в котором выражалась необходимость того, **чтобы те доказали мусульманам, что мартовские события произошли вопреки желанию Советской власти**. **«Но, к сожалению, – пишет Нариманов, – на мои слова не обратили внимания»**[13].

Еще один факт, доказывающий активное участие Джапаридзе в геноциде азербайджанского народа. «Большевик» Н.Асриянц, участник преступлений против тюрко-мусульманского населения, позже вспоминал: **«В феврале 1918 года Т.Амиров собрал нас и сообщил о том, что мы должны выполнить задание С.Шаумяна и А.Джапаридзе. С.Шаумян заблаговременно известил нас о том, что в час ночи будет сигнал. По этому предупредительному сигналу мы должны были штурмом занять штаб «Мусавата», что мы и сделали»**[14].

Приверженность Прокофия Джапаридзе политике насильственного подавления азербайджанцев, вылившейся в массовое истребление мусульманского населения Баку и всей губернии, неоднократно подтверждалась его заявлениями. Так, выступая на заседании Бакинского Совета 25 марта 1918 года, за несколько дней до начала геноцида азербайджанцев, Джапаридзе прямо заявил о том, что армия Бакинского Совета должна стать реальной силой, с помощью которой будет вестись борьба «против всех врагов нашей Советской власти». То, что под «врагами» Джапаридзе имел в виду азербайджанские политические силы, защищавшие интересы азербайджанского народа, подтвердилось в конце марта – начале апреля 1918 года, в дни, окропленные кровью тысяч и тысяч мирных азербайджанцев.

Известно, что лидеры партии «Мусават» в целях приостановления массовых расправ над азербайджанским народом вынуждены были принять ультиматум Комитета революционной обороны. 31 марта они прибыли в здание Исполнительного комитета Бакинского Совета, где провели переговоры с председателем Исполнительного комитета Бакинского Совета Джапаридзе. Однако, несмотря на принятие азербайджанскими лидерами ультиматума, их переговоры с Джапаридзе не привели ни к каким результатам. Более того, трое из представителей Мусульманского комитета, возвращаясь с переговоров, были застрелены по дороге дашнакскими убийцами.[15]

Комитет революционной обороны, нарушив под различными предлогами переговоры, проведенные 31 марта, продолжил бойню мирного азербайджанского населения, а 1 апреля выступил с новым ультиматумом. Именно Джапаридзе озвучил требования этого ультиматума, сводящиеся к тому, что если мусульманские организации не признают до 3-х часов дня власть Бакинского Совета, военные действия со стороны последнего будут продолжены. В ходе новых переговоров мусаватист Абдул Кязимзаде заявил, что ответственность за происходящие трагические события ложится на советские войска и дашнакские военные части.

К слову сказать, уже 2 апреля, после принятия азербайджанскими лидерами ультиматума, Джапаридзе написал Шаумяну, что «из Ташкента и Севера» поступает подмога Бакинскому Совету, а потому для успокоения мусульман им можно предоставить автономию. Для того чтобы на трагические события в Баку была надета революционная личина, Мешади Азизбеков был назначен комиссаром отсутствовавшей мусульманской части города.[16]

---

[12] Нариманов Н. Избранные произведения. Т.2, Баку, 1989, с.123.
[13] Нариманов Н., Избранные произведения. Т.2, Баку, 1989, с. 188.
[14] АПДУДПАР, ф.276, оп.2, д. 20, л.76.
[15] АПДУДПАР, ф.276, оп.2, д. 20, л.69.
[16] Бюллетень КРО г. Баку и его районов, 1918, 7 апреля.

Григорий Корганов (Корганян). Одним из организаторов геноцида тюрко-мусульманского населения в Баку и других регионах Азербайджана в 1918 году был Григорий Корганов. Он осуществлял координацию между учинившими истребление азербайджанцев большевистскими дружинами, Красной гвардией и дашнакскими отрядами. В качестве председателя Военно-революционного комитета большевистской Кавказской армии Корганов сыграл важную роль в создании военных частей (Красная гвардия, Красная армия, Каспийская военная флотилия) Бакинского Совета.

Корганов входил и в состав Комитета Революционной Обороны (КРО) города Баку, созданного 30 марта специально с целью насильственного подавления «врагов народа», под которыми подразумевались национальные силы Азербайджана и, главное, сама их социальная опора – азербайджанское население. Основной целью создания вооружённых сил Бакинского Совета была не защита советской власти, а разгром «желающих объявить автономию Азербайджана» национальных сил. По воспоминаниям большевистского деятеля Н.Колесниковой, С.Шаумян признавал, что если бы не возглавляемый Г.Коргановым ВРК Кавказской армии и его решительная деятельность, Бакинский Совет был бы разогнан.[17]

«Карательные отряды», отправленные по инициативе Шаумяна и приказу Корганова в Лянкяран и Шамаху, уничтожили десятки тысяч азербайджанцев. По приказу Корганова двухтысячный «карательный отряд» под командованием Амазаспа был отправлен в Губу, где была кровью «написана» еще одна страшная страница истории азербайджанского народа. Именно Корганов, получив соответствующее указание Шаумяна, распорядился организовать отряд Амазаспа исключительно из представителей дашнакской партии и снабдить его пулеметами и пушками. Один из активных участников «карательной операции» в Губе Серго Мартикян с большим воодушевлением сообщал в телеграмме на имя Корганова о выполнении его поручения, взятии Губы дашнакским отрядом.

После трагических событий марта 1918 года произошло окончательное закрепление большевистско-дашнакского режима в Баку и Бакинской губернии. Огромную роль в этом сыграло объединение так называемых красноармейских сил с дашнакскими вооруженными формированиями. На встрече С.Шаумяна и Г.Корганова с руководителями Армянского национального совета и партии «Дашнакцутюн» была достигнута договорённость о роспуске совета, расформировании армянских национальных воинских частей и слиянии их с «интернациональными советскими войсками».[18]

6 июня 1918 года, через несколько дней после провозглашения Азербайджанской Демократической Республики, Корганов, занимавший уже в это время пост комиссара по военно-морским делам Бакинского Совета народных комиссаров, дал приказ о наступлении советско-дашнакских войск на Гянджу. Все офицеры, находившиеся у него в подчинении, были армянами (начальник штаба Аветисов, командир корпуса Казаров, командир 3-й бригады Амазасп, комиссар той же бригады Микоян и др.). Именно по приказу Корганова 1 июля 1918 года был подвергнут бомбардировке Гёйчай, и бандитский отряд Татевоса Амиряна - одного из самых жестоких участников акций геноцида азербайджанцев в Баку и Шамахе, учинил расправу над мирным населением этого города.

Анастас Микоян. Активным участником акций геноцида азербайджанского народа в 1918 году был и Анастас Микоян. В официальных советских документах указывается, что Микоян якобы был членом коммунистической партии с 1915 года. Однако некоторыми высокопоставленными представителями советского официоза все же признавался тот факт, что Микоян в тот период был членом дашнакской партии. Так, например, существуют

[17] *Подробнее см.:* К.Исмаилов. «Военный организатор геноцида азербайджанцев - Григорий Николаевич Корганов (Корганян)». // Геноцид азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи. Баку, 2013, с.93-152.

[18] *Подробнее см.:* К.Исмаилов. «Военный организатор геноцида азербайджанцев - Григорий Николаевич Корганов (Корганян)». // Геноцид азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи. Баку, 2013, с.93-152.

высказывания Л.Троцкого[19] и Н.Нариманова[20] о том, что Микоян в 1917 году был членом партии «Дашнакцутюн».

С другой стороны, из воспоминаний самого Микояна следует, что с ноября 1914 года, то есть с начального периода Первой мировой войны, он активно участвовал в составе возглавляемого армянским палачом Андраником отряда добровольцев в акциях геноцида мирного населения Восточной Анатолии и военных действиях против османской армии. Микоян был ранен; вылечившись, он в 1917 году приехал в Баку, где и познакомился со Степаном Шаумяном.[21] Именно в этот период член партии «Дашнакцутюн» Анастас Микоян присоединился к большевикам.

Согласно обнаруженным недавно новым архивным документам, Микоян весной 1918 года принимал активное участие в событиях геноцида мирного населения Баку и Шамахи в составе 3-й бригады Амазаспа. Он был даже комиссаром этой армяно-дашнакской военной бригады. Об этом сообщается в воспоминаниях самого Микояна и в других источниках.[22] Из них же следует, что во время геноцида азербайджанцев в марте 1918 года Микоян возглавлял дашнако-большевистских боевиков, штурмовавших крепостные ворота Баку.[23]

Таким образом, Микояна, как и других дашнакских палачей, следует считать одним из наиболее злостных преступников, виновных в геноциде тюрко-мусульманского населения Азербайджана и Восточной Анатолии.

Между тем, одной из загадок новейшей истории остается вопрос о том, как Микояну, активному участнику геноцида азербайджанцев в 1918 году, удалось избежать участи «26 Бакинских комиссаров». Важно учитывать, что именно Микоян является автором многих тайн в истории «26-и», всей той путаницы, которая была создана в целях стереть следы исторической правды. До конца жизни он испытывал беспокойство в связи с возможным раскрытием правды о «26 Бакинских комиссарах», а потому продолжал всевозможными ложными сообщениями препятствовать тому, чтобы был распутан клубок тайн относительно участи дашнако-большевистских преступников. Однако не вызывает сомнений то, что рано или поздно деяния Микояна будут полностью раскрыты. Для этого, разумеется, должно быть приложено еще много усилий, прежде всего проведены соответствующие исследования в архивах ряда зарубежных государств.

Татевос Амирян (Амиров). В советский период Татевос Амирян ложным образом преподносился азербайджанскому народу в качестве одного из «26 Бакинских комиссаров», хотя в действительности он являлся махровым террористом, дашнакским палачом. Амирян возглавлял банду, которая в целях финансового обеспечения партии «Дашнакцутюн», членом которой он являлся, занималась в Баку грабежом квартир, взятием в залог детей богатых азербайджанцев, возвращавшихся родителям только после получения крупной суммы денег. Кроме того, Татевос Амирян был известен и своим участием в организованном партией «Дашнакцутюн» покушении на османского султана Абдулхамида II. После неудачи этой террористической акции, Амирян бежал в Баку, где вновь стал заниматься грабежами и разбоем. В начале 1918 года, в самый канун геноцида азербайджанцев, Татевос, вместе со своими братьями Александром и Арменаком, образовал вооруженный конный отряд из членов дашнакской партии. Отряд Татевоса Амиряна был привлечен Степаном Шаумяном к участию в геноциде азербайджанского народа. Возглавляемые Татевосом Амиряном

---

[19] XVII Общебакинская партийная конференция Азербайджанской Коммунистической партии (б). 28 октября - 6 ноября 1927 года. Стенографический отчет. Баку; Красный Восток, 1927, с.87.

[20] Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. İ.V.Stalinə məktub. Bakı, 1992, s.26.

[21] Баграмян Х. Мои воспоминания. Ереван, 1979; Микоян А. Так было. М.,1999; http://militera.lib.ru/memo/russian/mikoyan/index.html.

[22] Микоян А. Дорогой борьбы. М.,1971; Микоян А. Так было. М., 1999; Гаджиев А., Агаев В. Геростратова слава. «Бакинский рабочий», 1992, 12 мая.

[23] *Подробнее см.:* И.Нифталиев. «Анастас Микоян - участник геноцида азербайджанцев и главный фальсификатор истории Бакинской коммуны». // Геноцид азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи. Баку, 2013, с.76-92.

дашнакские боевики проявили особую жестокость в массовом уничтожении мирного азербайджанского населения Баку и Шамахи – карательных военных операциях, осуществленных по приказу главы Бакинского Совета Степана Шаумяна.

В материалах созданной в период Азербайджанской Демократической Республики Чрезвычайной Следственной Комиссии (ЧСК) говорится и о сожжении армянскими бандитами во главе с Татевосом Амировым здания благотворительного общества «Исмаилийе» - уникального архитектурного строения. А в Шамахе отрядами Амиряна были сожжены все мечети города, включая знаменитую Джума-мечеть - выдающийся архитектурный памятник, возраст которого насчитывал к тому времени восемь веков. Амирян и возглавляемые им вооруженные бандиты уничтожали азербайджанцев, не разбирая пола и возраста.[24] Тем самым, Татевос Амирян, наравне со своими братьями Александром, Арменаком и Арсеном, несет прямую ответственность за совершение массовых убийств мирных азербайджанцев в 1918 году.

Степан Лалаян (Лалаев). Одним из преступников, проявивших особую жестокость при осуществлении геноцида азербайджанского народа, был Степан Лалаян (Лалаев). Действовавший по прямому указанию Шаумяна, дашнакский палач Лалаян, наравне с Татевосом Амиряном, в марте-апреле 1918 года учинил невиданное насилие над мирным тюрко-мусульманским населением Баку и Шамахи. «Карательные отряды» Лалаяна и Амиряна стерли с лица земли мечети и другие исторические памятники Шамахи. Они сожгли Джума-мечеть города Шамахи, вместе с укрывшимися в ней детьми, женщинами, стариками. Массовому уничтожению подверглась не сумевшая спастись бегством часть 40-тысячного населения Шамахи, включая, в частности, известных представителей интеллигенции, общественных деятелей, одним из которых являлся бывший член Государственной думы России Мамед Таги Алиев.

Важное свидетельство преступных действий Степана Лалаяна приводит очевидец событий, большевик П.Бочаров. В своих воспоминаниях он отмечает, что отряд Лалаяна, имевший «обширный мандат» от Бакинского Совета, сделал так, что за одну ночь Шамахи не стало, а население города было уничтожено.

Дашнакские головорезы истребили **более 8 тысяч мирных жителей** 53 уничтоженных шамахинских селений, включая **2560 женщин и 1277 детей**.[25]

В целях сокрытия этих фактов насилия Исполнительный комитет Бакинского Совета принял 22 апреля 1918 года резолюцию **о положении в Шамахинском уезде**. В соответствии с ней, для выяснения шамахинских событий была образована следственная комиссия под руководством большевика Кожемяки. Результатом проверки стал арест Степана Лалаяна, обвиненного в массовом истреблении людей. Однако вскоре этот убийца был освобожден по личному распоряжению Шаумяна. Через 3-4 дня была ликвидирована и сама комиссия по расследованию шамахинских событий.[26]

Материалы Чрезвычайной Следственной Комиссии, созданной в 1918 году правительством Азербайджанской Демократической Республики, доказывают, что Лалаян был одним из самых жестоких убийц, возглавлявших военные операции по массовому уничтожению азербайджанцев в городах Баку и Шамаха в марте-апреле 1918 года.

Амазасп Срванцтян. Еще одним дашнакским палачом, привлеченным Степаном Шаумяном к участию в геноциде азербайджанского народа, был Амазасп Срванцтян. Первый опыт террористической деятельности Амазасп приобрел на территории Ванского региона Турции. Он был активным участником армянского националистического движения, преследовавшего цель очищения целых областей Турции и Азербайджана от коренного

---

[24]*Подробнее см.:* Р.Рустамов. «Советский партизан», дашнак Татевос Амирян (Амиров) – беспощадный убийца мирных азербайджанцев». // Геноцид азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи. Баку, 2013, с.153-170.

[25]*Подробнее см.:* В.Абышов. «Преступный соратник С.Шаумяна - палач геноцида азербайджанцев Степан Лалаев (Лалаян)». // Геноцид азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи. Баку, 2013, с.171-230.

[26] «Азербайджан», 1918, 21 октября.

тюркского населения и создания на этих землях армянского государства.[27] В 1905 году он перевел свою преступную деятельность в Карабах, где получил печальную известность из-за учиненных им жестоких расправ над мирным азербайджанским населением. За проявленный им «героизм» в ходе операций по уничтожению мирного азербайджанского населения Карабаха партия «Дашнакцутюн» присвоила Амазаспу, не щадившему даже грудных младенцев, звание «генерала».[28]

Царское правительство не потерпело зверств этого дашнакского палача и в 1908 году сослало его в Сибирь. Совершив побег из ссылки, Амазасп вновь появляется в Восточной Анатолии. Сформированный им здесь вооруженный отряд был включен в состав российской армии и приступил к осуществлению акций геноцида против мирного тюрко-мусульманского населения. При отступлении российской армии из Восточной Анатолии Амазасп бежал в Баку, где приступил к формированию армянских вооруженных отрядов в целях уничтожения азербайджанцев. Во время Мартовского геноцида 1918 года Степан Шаумян широко воспользовался «услугами» Амазаспа. В качестве уполномоченного главы Баксовета и одного из руководителей действовавшего в Баку Армянского национального совета Амазасп стал одним из наиболее злостных вершителей геноцида азербайджанского народа.[29]

После завершения кровавой операции в Баку Шаумян отправил возглавляемые Амазаспом военные силы, состоящие сплошь из дашнаков, в Губу.[30] Дашнакский палач, накопивший «богатый опыт» уничтожения мирных азербайджанцев в Карабахе и Баку, на сей раз устроил страшную бойню мирных жителей Губы. Во время Губинских событий Амазасп хвастался по поводу учиненных им злодеяний: «Я - армянский герой… Я вырежу весь мусульманский род от Каспийского моря до Шахдагских гор».[31]

В ходе трагических событий в Губе весной 1918 года армянскими отрядами во главе с Амазаспом были убиты 2 тысячи мирных мусульман.[32] «Заслуги» Амазаспа были высоко оценены Шаумяном. После трагических событий в Губе Амазаспа назначили командиром созданной Бакинским Советом бригады, состоящей из армяно-дашнакских боевиков. Должность комиссара бригады была возложена на Анастаса Микояна. Однако, столкнувшись с азербайджано-турецкими войсками близ Шамахи, «герой армянского народа» Амазасп не осмелился вступить в открытый бой. Бросив возглавляемую им бригаду на поле битвы, он бежал в Баку. Видя приближение азербайджано-турецких войск к Баку, ближайший соратник Шаумяна Амазасп в очередной раз решил спастись бегством. Вскоре он объявился в Лянкяране, где вновь продемонстрировал «героизм» на нише истребления безоружного населения. Из Лянкярана Амазасп бежал в Иран, а оттуда перебрался в Армянскую Республику. После установления советской власти в Армении Амазаспа арестовали. В тюрьме его зарубили топором; армянские коммунисты, видать, не простили Амазаспу предательство Шаумяна.

Багдасар Авакян. В организации и непосредственном осуществлении геноцида азербайджанского народа активное участие принимал и один из ближайших подручных Степана Шаумяна Багдасар Авакян. Накануне Мартовского геноцида 1918 года Авакян раздавал в массовом порядке оружие и патроны армянам, которые, вне зависимости от социального положения, начали объединяться вокруг возглавляемого Коргановым Военно-революцион-

---

[27]*Подробнее см.:* Р.Рустамов. «Палач азербайджанского народа, дашнакский «генерал» Амазасп Срванцтян». // Геноцид азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи. Баку, 2013, с.231-243.

[28] Архив Отдела изучения военной истории и стратегии Генерального штаба Турецкой Республики. Шкаф Первой мировой войны, полка 401, дело 1578, л. 1-24, 1-67.

[29]*Подробнее см.:* Р.Рустамов. «Палач азербайджанского народа, дашнакский «генерал» Амазасп Срванцтян». // Геноцид азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи. Баку, 2013, с.231-243.

[30]Государственный архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф.1061, оп.1, д.95, л.5-8; История Азербайджана по документам и материалам Баку,Элм,1990, с.182-187.

[31] ГААР, ф.1061, оп.1, д.95, л.5-6.

[32]*Подробнее см.:* Р.Рустамов. «Палач азербайджанского народа, дашнакский «генерал» Амазасп Срванцтян».// Геноцид азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи. Баку, 2013, с.231-243.

ного комитета. В начале апреля 1918 года Авакян был назначен комендантом Баку и его районов, превратившись в одну из основных фигур, задействованных в процессе практической реализации политики геноцида азербайджанцев.[33]

По мере исследования архивных документов становится ясно, что история «26 Бакинских комиссаров» - преступников, совершивших геноцид азербайджанского народа, была искажена в далеко идущих целях. И азербайджанскому народу была представлена сфальсифицированная история, полная путаницы и вымысла. Для того чтобы история Мартовского геноцида 1918 года была правдивым образом представлена народу, необходимо еще пролить свет на многие вопросы. Каковы же эти вопросы, преднамеренно запутанные, а потому требующие полного прояснения?

Первый вопрос. Организаторы геноцида азербайджанского народа и непосредственные исполнители этого чудовищного преступления, стремясь избежать заслуженного наказания, совершили попытку к бегству. Однако 14 августа 1918 года они были задержаны в море правительством «Диктатуры Центрокаспия» и возвращены в Баку. Их - **35** человек – разделили на две группы. **32-х** отправили в Шамахинскую тюрьму; **3-х** – **Степана Шаумяна**, Сурена Шаумяна и Григория Корганова заключили в Баиловскую тюрьму. Спрашивается, почему? По какой причине Степана Шаумяна отделили от общей группы?

Далее. Когда перевозивший дашнако-большевистских палачей пароход «Туркмен» 17 сентября 1918 года доплыл до порта Красноводск, были арестованы не **35**, а **38** человек. Арестованных вновь разделили на две группы. **21** человек были заключены в Красноводскую тюрьму. **17** человек, включая Степана Шаумяна и двоих его сыновей, П.Джапаридзе, А.Микояна и других, поместили в другой тюрьме. Почему? Должна быть выяснена причина этого «разделения».

Второй вопрос: по каким соображениям и по какому принципу из **38** красноводских узников были выделены для расстрела **26** человек? Действительно ли список «26-и» был обнаружен в кармане Корганова? Разве мог такой многоопытный бандит, как Корганов, донести в своем кармане до Красноводской тюрьмы написанный им в Баиловской тюрьме «список» (и это при неоднократных его арестах!)? Не является ли подобного рода утверждение абсурдным? И по какой причине к «комиссарам» были причислены рядовые чиновники «Бакинской коммуны» и даже дашнакский командир Татевос Амирян, а ближайший соратник Степана Шаумяна Анастас Микоян, находившийся с бывшим главой Баксовета в одной тюрьме, смог выйти на свободу? Пожалуй, это и есть самая большая загадка во всей этой истории! На наш взгляд, разгадку тайны о «26-и» следует искать в раскрытии именно этого запутанного вопроса, с которого и берут свое начало все неясности в «комиссарском» деле!

Третий вопрос: действительно ли 20 сентября 1918 года были расстреляны все преступники, известные под именем «26 Бакинских комиссаров»? И был ли среди расстрелянных сам глава этих преступников, организатор геноцида азербайджанцев Степан Шаумян? Полное выяснение этого вопроса требует расширения научных исследований. Поскольку при перенесении могил «26-и» из Бакинского парка «Сахиль» на городское кладбище были обнаружены останки не **26**, а **23** трупов. Предварительная судебно-медицинская экспертиза установила, что одним из трех лиц, чьи останки не были идентифицированы по возрастному принципу, является именно Степан Шаумян.

В связи с этим особый интерес вызывает ряд архивных документов. Согласно одному из этих документов, накануне расстрела «26-и» предпринимались попытки обмена Шаумяна и других военнопленных на членов союзной миссии **(См: Приложения, документы N2, 3, 4, 5)**. К слову сказать, одним из авторов идеи «обмена», по некоторым данным, был сам Шаумян.[34]

Значительный интерес вызывает и другой документ, обнаруженный в ходе архивных изысканий. Из него следует, что в течение 10 дней - в период **с 20 сентября по 1 октября**

[33] Известия Бакинского Совета, 1918, № 36.
[34] Акопов Г.С. Степан Шаумян. Жизнь и деятельность. М., 1973, с.259.

1918 года, то есть уже после расстрела «26 Бакинских комиссаров» **(20 сентября 1918 года), Степану Шаумяну предоставлялся в Красноводской тюрьме продовольственный паек.** Интересно, что в списке заключенных, получавших продовольствие, вторым после Степана Шаумяна значится **Анастас Микоян**. По нашему убеждению, это очень серьезный документ[35] **(См: Приложения, документ N6)**.

Как получилось, что оба – Шаумян и Микоян, получавшие уже после гибели «26-и» продовольственный паек в Красноводской тюрьме, избежали «комиссарского» расстрела в туркменской пустыне? Причем впоследствии один из них – Микоян - достиг значительных высот в иерархии советского руководства, а другой – Шаумян, если судить по ряду убедительных свидетельств, скрылся и прожил оставшуюся часть жизни в Индии?[*]

Достоверно известно, что арестованными «комиссарами» чрезвычайно интересовалась английская разведка. Англичане намеревались схватить и вывезти «комиссаров» в Индию. Привлекает внимание то обстоятельство, что более других английское командование интересовали Шаумян и Джапаридзе. Все это, а также тот факт, что впоследствии Анастас Микоян и его сын Серго Микоян обращались в архив Дели, после чего ими были сделаны лживые заявления об отсутствии в этом архиве каких-либо материалов, касающихся «26-и», требуют проведения более широких исследований о преступниках, совершивших геноцид азербайджанского народа весной 1918 года.

Институт истории Национальной Академии наук Азербайджана проводит широкие исследовательские работы в целях раскрытия подлинной истории «26 Бакинских комиссаров». Можно не сомневаться в том, что эти научные изыскания позволят полностью прояснить все вопросы истории Мартовского геноцида 1918 года.

Между тем, учиненный армянскими националистами геноцид азербайджанского народа был продолжен и после марта – апреля 1918 года, в условиях агрессии Армянской Республики, созданной 29 мая 1918 года на исконных землях Азербайджана – в Иреване и его окрестностях, против Азербайджанской Демократической Республики.

Армянская Республика реализовывала политику геноцида и этнических чисток в отношении азербайджанского населения, проживавшего на территории одной из исторических частей своей Родины - в Иреванском регионе. Об осуществленных войсками Армянской Республики актах массового истребления мирных азербайджанцев свидетельствуют многочисленные источники и архивные документы.

В частности, **согласно выписке из донесения уполномоченного нагорной полосы мусульманского населения 5-го участка Исмаила Султанова на имя Гянджинского уездного начальника,** с 13 апреля 1919 года «началось нашествие войск Араратской республики на мирные мусульманские селения Геокчинского р-на, Ново-Баязетского уезда, с целью очистить территорию от мусульманского населения, населяющего восточную в северную окраины озера Геокча и по настоящее время разгромлен но, сожжено и очищено 22 селения с 60.000 населением. Задача Араратской республики уже решена, более мусульман в Геокчинском районе не существует, по настоящее время уничтожены в Ново-Боязетском уезде 84 мусульманских селения, из них 22 селения уничтожены между 13-20 числами сего апреля месяца…».[36]

В другом документе – письме уполномоченного министра призрения Азербайджанской Республики в Армении Теймур хана Макинского министру призрения АДР от 2 сентября 1919 года отмечается: «События последних дней сделали положение мусульман трагическим. 50-60 селений, вернувшиеся на свои места, вновь разгромлены, а уцелевшая часть населения, бросив свое имущество, хлеб на корню и в амбарах, разбежалась…. Эмигри-

[35]АПДУДПАР, ф.303, оп. 1а, д.20, л.126.

[*] Кстати говоря, в 1989 году заслуженный деятель искусств Азербайджана, профессор Муса Багиров, посетив Индию в составе делегации деятелей культуры СССР, побывал в городе Калькутте в доме, где проживал «комиссар» Шаумян. На пребывание последнего в Индии после даты расстрела «26-и комиссаров» указывает и ряд других веских свидетельств.

[36]«Азербайджан», 1919, 17 мая.

ровало из Новобаязетского, Эчмиадзинского и Эриванского уездов до 150000 мусульман. В настоящее время в границах Армении осталось сравнительно небольшое количество мусульман, но и это количество с каждым днем уменьшается под давлением погромов и страха перед ними. Ныне совсем не осталось мусульман в Новобаязетском районе. В Эриванском уезде, в подчиняющихся правительству Армении районах мусульман имеется не более 25000 душ, в Эчмиадзинском столько же (25000), а в Сурмалинском (опять лишь в подчиненных правительству Армении районах) 15000 человек. Кроме того в Эривани проживает 13000 тысяч беженцев и местного населения. В Александропольском уезде мусульман всегда было мало. Таким образом, при учете нуждающихся мусульман Эриванской губернии цифра всего населения будет равняться максимум 80000 - минимум 70000 душ».[37]

В ноте министра иностранных дел Мамед Юсифа Джафарова министру иностранных дел Республики Армения от 22 сентября 1919 года указывалось: «Начиная с января 1918 г. до прихода турок в Эриванскую губ., армяне названной губернии разгромили более 300 селений, перебив большинство мусульман этих селений… Армянская администрация за короткое время с 17 по 31 августа успела разгромить и перебить мусульман до 50 сел Эчмиадзинского, Сурмалинского, Эриванского и Новобаязетского уу.».[38]

Факты массового истребления азербайджанского населения, проживавшего на территории искусственно созданного внешними силами на исконных азербайджанских землях Армянской Республики, были подтверждены и в документах советского времени. **Так, в докладной записке председателя Совета народного хозяйства Азербайджанской ССР Николая Ивановича Соловьева «Наша политика в Азербайджане за два месяца (май-июнь) после переворота», адресованной в 1920 году председателю Совета Народных Комиссаров РСФСР В.Ленину, отмечалось:** «…при образовании Армянской Республики в её пределах было 250 мусульманских селений, все они были уничтожены, теперь там нет ни одного мусульманина».[39]

Одной из мишеней армянских агрессоров являлась и исконно азербайджанская область Зангезур. Пользуясь сложившейся в регионе сложной ситуацией, вызванной последствиями Февральской революции 1917 года и ходом I мировой войны, армяне еще в 1917 году разрушили 109 селений Зангезурского уезда.[40]

В период с декабря 1917 по август 1918 года только на территории I участка Зангезурского уезда было уничтожено 16 селений, убиты 708 мирных азербайджанцев.[41]

Согласно материалам созданной правительством АДР Чрезвычайной Следственной Комиссии, прежде всего докладу следователя по особым делам Н.Михайлова, в 1918 году население Зангезура подверглось чудовищным истязаниям со стороны армянских вооруженных формирований. Возглавляемые Андраником армянские отряды неоднократно вторгались на территорию Зангезура, требуя от местного азербайджанского населения признания власти Армянской Республики. Сталкиваясь с сопротивлением азербайджанцев, армянские агрессоры уничтожали мусульманские селения и их жителей. Оставшиеся в живых вынуждены были бежать с родных земель. В документах говорится о свыше 50000 беженцев из Зангезура, нашедших убежище, в частности, на территории соседнего Джебраильского уезда. Согласно документам ЧСК, армянскими агрессорами было уничтожено 115 зангезурских селений, были убиты 7729 местных жителей (в том числе 3257 мужчин, 2276 женщин, 2196 детей), ранены 2339 человек.[42]

---

[37]Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. 3 cilddə. II cild, 2-ci kitab: İrəvan quberniyasında soyqırımı. 1918-1920-ci illər, s.194.
[38]ГААР, ф. 970, оп. 1, д. 184, л. 16-17.
[39]Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф.324, оп.2, д.17, л.38.
[40] ГААР, ф.970,оп.1, д 253, л.11, 18-19.
[41]"Азербайджан", 1918, 13 ноября.
[42] См: Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, I kitab. Gəncə quberniyasında soyqırımı. 1917-1920-ci illər. Bakı, 2011, s.265-287.

После советизации Южного Кавказа Зангезур – историческая область Азербайджана – была включена в состав Армении. Тем самым Азербайджан лишился части своей территории размером в 4505 кв км.

Агрессивная политика Армянской Республики была направлена и на захват Карабаха – неотъемлемой части Азербайджана. Население этой области также подверглось геноциду со стороны армянских вооруженных формирований.

Летом-осенью 1918 года территория Карабаха, входившая в Гянджинскую губернию, подверглась нападениям армянских вооруженных формирований, возглавляемых одним из наиболее злостных палачей азербайджанского народа – Андраником Озаняном.

На чрезвычайном заседании парламента 20 декабря 1918 года премьер-министр Азербайджана Фатали Хан Хойский заявил, что Андраник преследует «цель отторжения Зангезурского и Шушинского уездов от Азербайджана и присоединения их к Армении».[43]

Рассказывая о преступных действиях банд Андраника, газета «Азербайджан» сообщала об уничтожении ими многих азербайджанских деревень, о том, что «...одномиллионное мусульманство, начиная с Эривани и кончая Шушой, изнывает, разоряется и погибает…».[44]

Кровавые результаты деятельности банд Андраника нашли отражение в материалах Чрезвычайной Следственной Комиссии. В докладе следователя по особым делам Н.Михайлова, возглавлявшего Комиссию по расследованию преступлений армянских вооруженных банд против мирного мусульманского населения в Карабахе и Зангезуре, приведены факты насилия, которому подверглись азербайджанцы – жители Джеванширского, Шушинского и Джебраильского уездов Гянджинской губернии.[45] Н.Михайлов раскрывает, в частности, трагедию мусульман Келанинского общества Джеванширского уезда в условиях «специального усиления вооруженной силы армян предгорной полосы для скорейшего и успешного истребления мусульман того района». Как отмечается в докладе, «совершенно рабская жизнь мусульманского населения названного общества продолжалась долгие месяцы в некоторых селениях до сентября и в других даже до декабря месяца 1918 года, когда мусульмане, доведенные до отчаяния решились, с какими бы то ни было даже человеческими жертвами, пробиться через охватившее их кольцо армянских банд и переселиться кто и как попало в мусульманские селения низменности. Это удалось им, но со страшными потерями. Мусульмане беженцы потеряли все свое движимое имущество, сельскохозяйственный инвентарь, лишились почти всего своего скота, дома их и хозяйственные постройки разгромлены совершенно и что самое главное из мусульман, особенно женщины и дети погибли с голода, холода, болезней и других лишений, сопряженных с бегством. Многие беженцы были перебиты в пути преследовавшими их армянами, другие же жители - больные, старики, старухи и даже калеки, лишенные возможности бежать, были перебиты в самих селениях».[46]

22 января 1920 года министр иностранных дел АДР Ф.Х.Хойский отправил ноту армянскому МИД, в которой заявил следующее: «Мною получены сообщения от моего правительства о том, что 19-го сего января войсками армянского правительства совместно с вооруженными бандами начаты наступательные действия из Зангезура в направлении Шушинского уезда, причем подвергаются истреблению все лежащие по пути их движения мусульманские села, 9 из коих разгромлены в последние дни… армянские войска, выполняя, по-видимому, определенный план своего правительства, вновь начали уничтожать мусульманские селения, подвергая жителей бесчеловечному истреблению...»[47].

---

[43]Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, 1998., s.97-101; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. Баку, 1998, с.62-65.

[44] Азербайджан, 1918, 10 декабря (27 ноября); АПДУДПАР, ф.268, оп.23, д.503, л.29-32.

[45]ГААР, ф.970, оп.10. д.161, с.1-9; ф.100, оп.2, д.791.

[46]ГААР, ф.970, оп.10. д.161, с.1-9; ф.100, оп.2, д.791.

[47] Азербайджанская Демократическая Республика (1918—1920). Внешняя политика. (документы и материалы). Баку, 1998, с.529-530; Азербайджан, 1920, 25 января, № 17; АПДУДПАР, ф.276, оп.9, д.54, л.28-29.

23 января 1920 года член азербайджанского парламента Джалил Султанов телеграфировал из Карягина (Джебраила) руководству АДР о том, что армянские регулярные войска уничтожили 15 азербайджанских селений в промежутке между Ходжаханом и Галадараси[48].

Для пресечения армянской агрессии правительство Азербайджана направило в край 20-тысячный корпус, возглавляемый генерал-майором Габиб беком Салимовым. В течение почти всего апреля 1920 года азербайджанская армия освобождала Карабах и Зангезур от армянских банд.

Многочисленные сведения об учиненном армянами в 1918-1920 годах геноциде азербайджанского народа содержатся и в документах иностранных архивов. В этих документах раскрываются, в частности, ужасающие факты о преступных деяниях армянских агрессоров против мирного населения Нахчывана.

Так, в документах турецкого архива **Başbakanlıq Osmanlı Arxivi (BOA)** содержатся данные о том, чтос лета 1919 по 1921 год армянские вооруженные отряды учинили массовую расправу над мирным населением Нахчыванского уезда. В период 1918-1920 годов подверглись истреблению тысячи жителей Шарурского и Садаракского областей Нахчывана. Армянскими вооруженными формированиями были убиты проживавшие в 54 селениях Даралаязской области 57.240 мирных азербайджанцев.[49] Общее число азербайджанцев-жителей региона, подвергшихся геноциду со стороны армянских агрессоров, составило 64408 человек.[50]

Документы BOA свидетельствуют также о геноциде тюрко-мусульманского населения Восточной Анатолии (Карса, Игдыра, Баязита, Муша, Вана, Эрзурума, Трабзона, Кагызмана и других городов и областей) в 1918-1920 годах. Десятки тысяч жителей региона – азербайджанцев, османских турок были убиты армянскими военными формированиями только из-за своей этнической принадлежности.

Внушительный фактический материал, свидетельствующий об учиненном армянскими националистами геноциде азербайджанского народа в рассматриваемый период, содержится и в английских документах, хранящихся, в частности, в **Британской библиотеке.**

Верховный комиссар Великобритании на Кавказе Оливер Уордроп оценивал события марта 1918 года следующим образом: «**Что касается армянского правительства, я хочу отметить, что большевистские эксцессы в Баку в марте 1918 г., были по всеобщему мнению мусульман, организованы армянами**».[51]

Согласно докладу британского бригадного генерала Р.Гортона от 8 декабря 1918 года, в ходе мартовских событий было разрушено 180 деревень и убито много азербайджанцев.[52]

В рапорте Уордропа, направленном в Лондон 2 октября 1919 года, подчеркивается: «**Совсем недавно армяне разрушили 60 мусульманских деревень в регионах Ново-Баязит, Александрополь и Ереван**».[53]

В сообщении Уордропа от 11 декабря 1919 года указывается, что, «**по сведениям командующего Карабахом, 1 декабря регулярные армянские войска с двумя пушками и 6 пулеметами напали на 9 татарских деревень в проходе (ущелье) Кигы (Kigy Pass), сожгли и ограбили их. 26 ноября собрали вместе всех мирных мусульман из области Охчу (Okhchi); мужчин военного возраста взорвали динамитом, а все остальное население, включая женщин и детей, были перебиты (уничтожены) в мечети. Зангезурские мусульмане в панике**».[54]

В донесении Уордропа от 4 декабря 1919 года отмечается: «**Азербайджанское правительство сообщает мне сведения из Зангезура и Даралагеза о недавних массовой резне мусуль-**

[48]ГААР, ф.970, оп.1, д.113, л.17.
[49]*BOA,HR SYS. 2878/93.*
[50]*BOA,HR SYS. 2878/93*.
[51]Decipher from Mr. O. Wardrop (April 1, 1920), L/P&S 172.
[52] Notes by brigade general R. Gorton (December 8, 1918) // Azerbaijan Democratic Republic. Great Britain's Archrivals Documents, Baku, 2008, p.83.
[53] Decipher from Mr. O. Wardrop (October 2, 1919)// Azerbaijan Democratic Republic. Great Britain's Archrivals Documents, Baku, 2008, p.265.
[54]Decipher №196 from Mr. O. Wardrop (December 11, 1919).

ман, совершенной армянскими регулярными отрядами и уничтожении 15 деревень. Я направил протест в Иревань, требуя немедленного расследования и наказания виновных и направления армянской делегации на встречу с Азербайджанцами без промедления».[55]

15 декабря 1919 года Уордроп сообщал: «**Премьер-министр Азербайджана направил телеграмму (обвиняя) армянские регулярные артиллерийские войска, которые устроили резню, уничтожая деревни Зангезура. Он отмечает, что 9 декабря деревни Кедаклаклу, Аскерлу и Перчеван (Kedeclaklu, Askerlu and Perchevan) юга восточнее Горуса, были уничтожены и что осажденные мусульманские деревни в Охчу и Кыгы Гленс (Ohchi and Kigy Glens) юго-западнее Горуса, были разрушены артиллерийским огнем, а все население убито. Он сказал, что Азербайджан не имеет ни единого солдата в Зенгезуре. Его Превосходительство просит направить офицеров из нейтральных стран, чтобы разоружить армян в Зангезуре, в противном случае Азербайджан будет вынужден принимать меры по обеспечению добрососедства**».[56]

В донесении Уордропа, отправленном 30 декабря 1919 года, указывается: **«Согласно сообщениям, полученным сегодня, армянское правительство 21 декабря начало военные действия против мусульман Зангибазарского района. Тем же числом была уничтожена деревня Каргабазар (Kargabazar), а 22 декабря также уничтожена деревня Улуханлу (Ulukhanlu). Борьба сейчас идет за деревню Чобанкер Каракышлак (Chobanker Karakishlasch). Если эти сообщения верны, то Армения бесспорно нарушила соглашение от 23 ноября»**.[57]

В еще одном донесении Уордропа, датированном 28 января 1920 года, отмечается: **«Продолжают поступать сообщения об армянской агрессии в Зангезуре, что усиливает недовольство населения, требующего принятия правительством Азербайджана незамедлительных мер».**[58]

Таким образом, Институт истории НАНА прилагает значительные усилия для исследования осуществленного армянскими националистами геноцида азербайджанцев. Развенчивая фальсификации армянских авторов, на протяжении долгих десятилетий целенаправленно искажавших историю региона, в том числе и события начала XX века, азербайджанские историки, тем самым, возвращают народу его историю такой, какой она была в действительности.

Исследования в этой области чрезвычайно актуальны по той причине, что реализуемая Арменией политика оккупации азербайджанских территорий, этнических чисток и геноцида азербайджанцев продолжается и в наши дни. В 1988-1989 годах из Армении были изгнаны последние 300 тысяч азербайджанцев – коренного населения Иреванского и Зангезурского регионов, которые исторически являлись частью Азербайджана. Осуществляемая Арменией антиазербайджанская политика сопровождается невиданной жестокостью и насилием в отношении мирного населения. Вопиющим свидетельством злодеяний армянских агрессоров явился совершенный в ночь с 25 на 26 февраля 1992 года геноцид жителей азербайджанского города Ходжалы - одно из самых ужасных преступлений против человечности в XX веке.

Изучение трагических событий начала XX века на территории Азербайджана выявляет всё новые факты, требующие должного научного осмысления и анализа, обращённые к исторической памяти народа и, главное, взывающие к недопущению повторения на азербайджанской земле акций геноцида, массового убийства безвинных людей, совершаемого носителями человеконенавистнической идеологии «великоармянства».

[55]Decipher № 179 from Mr. O. Wardrop (December 4, 1919).
[56]Decipher № 202 from Mr. O. Wardrop (December 15, 1919).
[57]Telegram from ‘en clair’ from Mr. O. Wardrop (December 30, 1919).
[58]Decipher (№52) from Mr. O. Wardrop (January 28, 1920).

ПРИЛОЖЕНИЯ

Документ N1

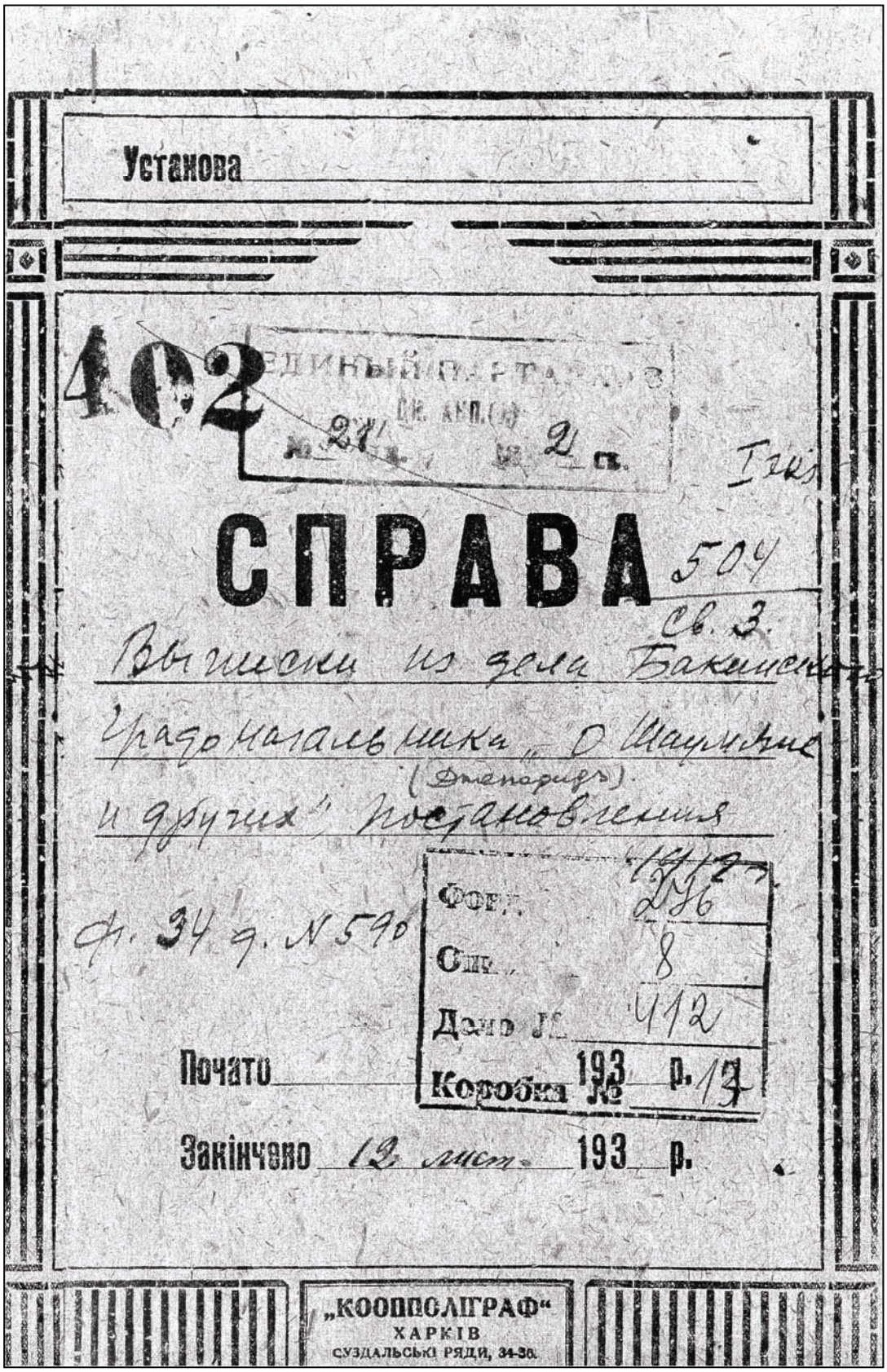

Установа

402

ЕДИНЫЙ ПАРТАРХИВ ЦК КП(б)

№ 27 № 2 п.

Гік

СПРАВА 504

Св. 3.

Выписки из дела Бакинского Градоначальника „О Шаумяне (Дашнакцы) и других" постановления

Ф. 34 д. N 590

Фонд 236

Оп. 8

Дело № 412

Почато 193 р.

Коробка № 17

Закінчено 12 лист. 193 р.

„КООПВОЛІГРАФ"
ХАРКІВ
СУЗДАЛЬСЬКІ РЯДИ, 34-36.

- 2 -

Заключение местных властей о предположенной мере административного взыскания.	Выслать под гласный надзор полиции в одну из отдаленных губерний Сибири, сроком на пять лет.

При этом, согласно циркуляра департамента полиции, от 25 февраля 1909 года за № 76010, прилагается дело за № 627 1909 года.

И. Д. БАКИНСК. ГРАДОНАЧАЛЬНИКА
ПОДПОЛКОВНИК... МАРТЫНОВ.

Перепечатано из дела: "О Шаумяне, Джапаридзе, Колесниковой, Рохлина и др. (получено из Тифлиса 28г.).

Арх. Ф. 34. Дело № 590. л. д. 57, 58, 1912г.

Копия.

ВХ. № 504.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 1396.

14) Степан Георгиевич ШАУМЯН, 31 года, армяно-григорянского вероисповедания, гражданин гор. Тифлиса, проживая в Балаханах служил Заведывающим нефтепроводом "Шибьева". По сведениям Начальника Бакинского Охранного Отделения ШАУМЯН состоит членом Бакинского Центрального Комитета. По сведениям Начальника

- 3 -

ка Тифлисского Охранного Отделения Степан Георгиевич ШАУМЯНЦ 8-го апреля 1904 года прибыл в гор. Тифлис из Берлина, где по сведениям департамента Полиции, вращался среди эмигрантов-революционеров. По прибытии в Тифлис вошел в связь с деятелями местной соц.-дем. организации, как то со служащим секретарем в Кавказском обществе сельского хозяйства Христофором САМУЭЛЯНЦЕМ и бывшим учителем, сыном священника, Михаилом ЦОКАЯ и др.... Принимал участие в устройстве демонстрации 18 апреля 1904 года на Головинском проспекте. 10 октября 1904 года, он ШАУМЯНЦ, выбыл вновь в Берлин. В 1905 году вошел в состав Соц.-Дем. Организации и на митингах 19-20 и 21 октября 1905г. говорил речи противоправительственного характера. По агентурным сведениям 1906г., вел агитацию среди рабочих учащихся и войск. Был выставлен кандидатом в Государственную Думу от Тифлисского Соц.-Дем. Организации. По данным агентуры 1907г. агитировал среди рабочих завода ДРАЛОВА, которых собирал периодически на сходки. Находился в сношениях с Елисаветой ГОРИНОЙ, по адресу которой "Московская ул. д.№ 17", местная Соц.-Дем. организация сносилась в 1907г.

С центральным комитетом Р.С.Д.Р.П. Входил в состав литературного бюро "большевиков". В мае месяце того же года участвовал на 5-м соц-дем. с"езде, в гор. Лондоне. По сведениям Кавказского Районного Охранного Отделения, названный Степан ШАУМЯН, в числе других лиц, в воскрес-

- 4 -

ные, дни в народном доме имени ЗУБАЛОВА, гор.Тифлисе, читал лекции агитационного характера: По сведениям Кавказского Районного Охранного Отделения, что в 1907г. ШАУМЯН назначен председателем Тифлисской соц-дем. организации на заводе Жралова для агитации и пропаганды среди рабочих, что он периодически и проделывал, устраивая для этого собрания рабочих. В марте 1908г. ШАУМЯНЦ по партийным делам, вызывался в Баку. В том же году он получил партийную корреспонденцию от Московского и Петербургского центров и состоял членом литературного бюро большевиков. По агентурным сведениям Тифлисского Губернского Жандармского Управления, относящимся к июлю 1908г. ШАУМЯНЦ входил в состав Бакинского Комитета армянской революционной партии " Дашнакцутюн" . В сентябре месяце 1908г. Начальником Бакинского Охранного Отделения были получены агентурные сведения, что ШАУМЯНЦ состоит секретарем Бакинского Комитета Р.С.Д.Р.П. в октябре - же были получены сведения, что он состоит редактором газеты " Бакинский Рабочий". По таким - же сведениям, относящимся к 1908 году ШАУМЯНЦ являлся лидером Бакинской организации Р.С.Д.Р.П., партии и участвовал в качестве делегатов этой партии на С"езде в Лондоне. Проживая же в Тифлисе издавал газету "Рабочий Листок", которая была закрыта за временное направление. В Сентябре месяце 1909 года

- 5 -

Начальником Бакинского Губернского Жандармского Управления были получены агентурные сведения, что ШАУМЯНЦ является автором статей в органе партии Соц.-Дем. "Пролетариат" и что в 1907 г. он издал в Лондоне на с"езде этой партии. В 1910г. в тифлисском Охранном Отделении имелись агентурные сведения, что ШАУМЯНЦ хранит у себя нелегальную партийную литературу и имеет непосредственные сношения с лицами работающими в Бакинской нелегальной типографии. В июле 1910г. Начальником Бакинского Охранного Отделения были получены агентурные сведения, что у ШАУМЯНЦА хранятся 150 руб., отпущенные Центральным Комитетом Р.С.Д.Р.П. на постановку техники Бакинского Комитета, в Декабре месяца того же года были получены сведения, что ШАУМЯНЦ оказывает поддержку членам партии " ДАШНАКЦУТЮН", устраивая их на месте в Баку и на промыслах. В апреле того же года Начальником Бакинского Охранного Отделения были получены агентурные сведения, что ШАУМЯНЦ присутствовал 17-го того-же апреля на собрании Бакинского Комитета, происходившего в Бальханах. В мае же получены были сведения, что ШАУМЯНЦА можно считать кандидатом от Бакинской организации на Всероссийскую соц.-дем. конференцию которая должна была состояться в Петербурге. В виду имевшихся в 1909г. сведения о принадлежности Шаумяца к Р.С.Д.Р.П., он в ночь на 30 апреля того же года был обыскан и арестован в Баку, а затем привлечен к переписке в порядке охраны при Бакинском Губернском Жандармском Управлении по окончании которой, в декабре того же

- 6 -

года о нем было сделано представление Бакинскому Градоначальнику о воспрещении пребывания ШАУМЯНЦУ в пределах Градоначальства на все время действия усиленной Охраны, 31-го декабря того же года последовало распоряжение о воспрещении ШАУМЯНУ пребывание в Бакинском Градоначальстве на все время действий, в нем чрезвычайной охраны. По сведения Департамента Полиции у командированного в Россию фракцией большевиков Алексея РЫКОВА был обнаружен адрес: "Балахоны нефтепровод Шибаева Заведывающий Степа ШАУМЯН".

Кроме того ШАУМЯН переводчик брошюры К.Каутского "Движущие силы и перспективы русской революции", на которую наложен арест судебными установлениями (л.д. 282,283,288,293,294 и 619).

Документ N2

آذربایجان جمهوریتی
خارجیه نظارتی
گورجستان حکومت جمهوریسی
عندنده بولونان سیاسی ممثل

Representation diplomatique
la République d'Azerbeidjan
auprès le gouvernement
e la République Géorgienne

26 февраля 1919 г.
№ 891
TIFLIS

Секретно. 110.

П.И.Д. N 18

МИНИСТРУ ПРЕДСѢДАТЕЛЮ,-МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ.

Два дня тому назадъ передъ своимъ отъѣздомъ въ Лондонъ, меня посѣтилъ полковникъ англійской службы, который заинтересовавшись пограничнымъ вопросомъ, взялъ у меня этнографическую карту Кавказа.

Кромѣ сего я далъ ему 40 верстную карту съ нанесенными на нее этнографическими данными, составленную нашимъ Военнымъ Атташе, по статистическимъ свѣдѣніямъ 1886 года и выписку изъ этихъ свѣдѣній въ процентномъ соотношеніи. Полковникъ обѣщалъ поддержать въ Лондонѣ справедливыя наши притязанія и защищать наши интересы.

23 сего февраля я былъ у Министровъ - Жорданія и Гегечкори; послѣдній коснувшись Ахалцихскихъ событій, сказалъ, что они хотя

19
~~79~~

и сосредоточиваютъ свои силы въ этомъ раіонѣ для обратнаго завладѣнія Ахалцихомъ, но тѣмъ не менѣе желали бы мирнаго разрѣшенія всѣхъ вопросовъ, согласно желанія самого населенія уѣзда; причемъ добавилъ, что мѣстныя административныя лица будутъ смѣщены и вообще будутъ приняты всѣ мѣры для мирной ликвидаціи Ахалцихскихъ событій и что Англійское Командованіе заявило о своемъ невмѣшательствѣ въ эти дѣла.

Комиссаръ Ильмазлинскаго сельскаго общества Лорійскаго участка Борчалинскаго уѣзда обратился ко мнѣ съ просьбой о томъ, чтобы, въ виду крайне тяжелаго положенія мусульманъ этого общества, состоящее изъ шести селеній - находящихся въ данный моментъ на нейтральной зонѣ, взять ихъ подъ свое покровительство, выдѣливъ Ильмазлинское общество изъ состава Лорійскаго участка и присоединивъ таковой къ сосѣднему Тріалетскому участку.

Представители мусульманскаго населенія Борчалинскаго уѣзда по вопросу о выборахъ въ Учредительное Собраніе Грузіи, обратились ко мнѣ за совѣтомъ и указаніемъ, причемъ представили списокъ кандидатовъ, который при семъ прилагаю. Мною даны имъ соотвѣтствующія указанія.

22 февраля я съ Военнымъ Атташе посѣтилъ Мцхетскі. торжества по поводу посвященія митрополита Леонида въ каталикосы Грузіи.

Тифлисской Радіостанціей перехвачена радіо-телеграмма изъ Астрахани на имя Соколова /повидимому Сенатора/, касающаяся обмѣна военноплѣнными: Шаумяна и др. - съ арестованными членами Сюзной Миссіи, причемъ телеграмма заканчивается слѣдующими словами: " до скорого свиданія въ Баку ".

Дипломатическій Представитель Азербейджанской Республики при Правительствѣ Грузинской Республики

И.об. Военнаго Атташе
подполковникъ

Документ N3

Мин. Вн. Дѣл. В. Секретарь

Сообщить часть сообщенія Джафарова о Соколовѣ съ просьбой принять соотвѣтствующія мѣры и указать, что Соколов находится пока въ г. Баку.

В. Сек.

Мин. Почтъ и Тел.

Сообщить часть сообщ. Джафарова о Соколовѣ съ просьбой имѣть наблюденіе за телеграфной перепиской Соколова.

Дел.

Документ N4

Секретно.

Господину

Министру Внутреннихъ Дѣлъ.

секретно № 8
№ 426

8 Марта 1919 г.

Г-нъ Дипломатическій Представитель Азербайджанской Республики въ Грузіи отношеніемъ отъ 26 Февраля с/г. за № 894 сообщилъ мнѣ слѣдующее: "Тифлисской радіостанціей перехвачена радіотелеграмма изъ Астрахани на имя Соколова /по видимому Сенатора/ касающаяся обмѣна военноплѣнными: Шаумяна и др. съ арестованными членами Союзной Миссіи, при чемъ телеграмма заканчивается слѣдующими словами:- до скораго свиданія въ Баку ".

Увѣдомляю объ этомъ, прошу Васъ принять соотвѣтствующія мѣры къ выясненію роли и образа дѣйствія Соколова находящагося нынѣ въ Баку.

Документ N5

Господину

№ 437 секретно № 9. Министру Почтъ и Телеграф

8 Марта 1919 г.

Г-нъ Дипломатическій Представитель Азербайджанской Республики въ Грузіи отношеніемъ своимъ отъ 26 февраля с/г. за № 89 сообщилъ мнѣ слѣдующее:

"Тифлисской радіостанціей перехвачена радіо-телеграмма изъ Астрахани на имя Соколова /по видимому Сенатора/, касающаяся обмѣна военноплѣнными :Шаумяна и др. съ арестованными членами Союзной Миссіи ,при чемъ телеграмма заканчивается слѣдующими словами:-"До скораго свиданія въ Баку."

Увѣдомляя объ этомъ, прошу васъ принять соотвѣтствующія мѣры для установленія надлежащаго наблюденія за перепиской /телеграфной и почтовой / Соколова ,пребывающаго нынѣ гор. Баку.

Разсмо

МИНИСТРЪ ПРЕДСѢДАТЕЛЬ
И МИНИСТРЪ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ

Документ N6

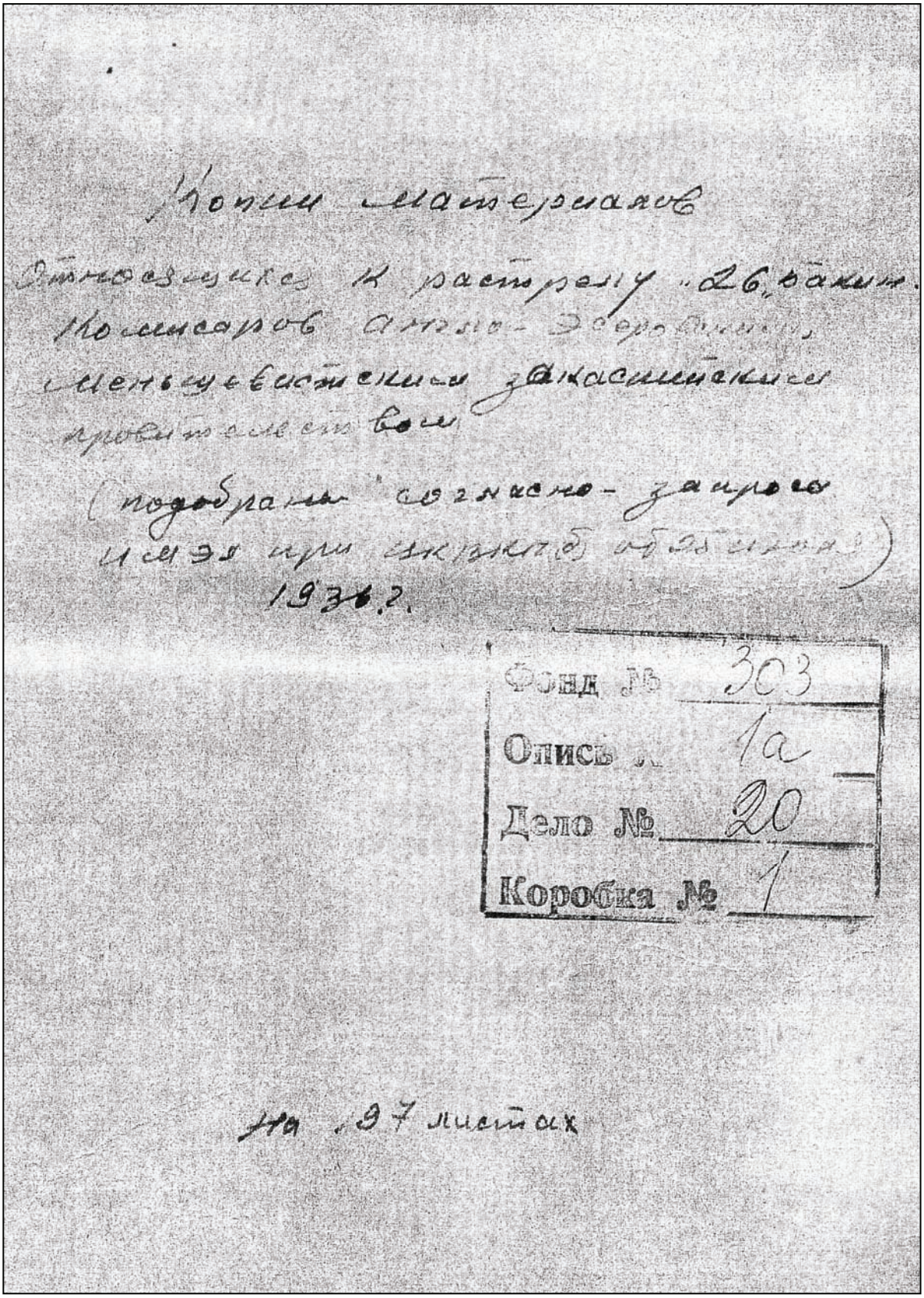

Копии материалов
относящихся к расстрелу 26 бакин.
комиссаров англо-эсеровским,
меньшевистским дашнакским
контрреволюционным
(подобраны согласно-закрытого
письма при закрытом обвинении)
1936 г.

Фонд № 303
Опись № 1а
Дело № 20
Коробка № 1

На 97 листах

126

К о п и я
дело № 5/1918 г. арх. 4319
стр. 415 ЦАУ Туркм. ССР.

ВЫПИСКА ИЗ СПИСКА

Лиц, содержащихся в Красноводском арестном доме и числящихся содержанием за Заведывающим Административным Отделом, которым выдано довольствие с 20 сентября по 1-ое октября 1918 года

№№ по пор.	Имена и фамилии арестантов	Когда заключен и по чьему распоряжению.	Когда освобожден или переведен в др. тюрьму	Число проведенных в арестном доме дней	Суточный платежа арестантам	ИТОГО выдано комендантом довольствия
32.	Степан ШАУМЯН	18/1Х согласно распор. Краснов. стачкома пр. из Баку.	Содержится	10	1р50к с 2сентября 2р.	17р
33.	Анастас МИКОЯН	тоже	тоже	10	" "	17р
34.	Семеон КАНДЕЛАКИ	тоже	тоже	10	" "	17р
35.	Леон ШАУМЯН	тоже	тоже	10	" "	17р
36.	МарияАМИРОВА	тоже	тоже	10	" "	17р
37.	Ольга ВАНИКОВА	тоже	тоже	10	" "	17р
38.	Варвара ДЖАПАРИДЗЕ	тоже	тоже	10	" "	17р

п.п. Начальник Милиции АЛАНИЯ

Письмоводитель СОЛДАТОВ

Копию сверяла:
Секретарь ЦАУ ТССР (Барышева)

Копия верна Вр. управляющего ЦАУ ТССР (Карпов)

М.П. Тахт

Верно:

Birinci bölmə.

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDA TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIMLAR (1914-1920-ci illər)

İsmayıl Hacıyev
Tarix elmləri doktoru, professor,
AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri

ERMƏNİLƏRİN NAXÇIVAN DİYARINI İŞĞAL ETMƏK CƏHDLƏRİ VƏ TÖRƏTDİKLƏRİ QIRĞINLAR

Açar sözlər: erməni daşnakları, Naxçıvan, ərazi iddiları, qırğınlar
Ключевые слова: армянские дашнаки, Нахчыван, территориальные притязания, резня
Key words: Armenian dashnaks, Nakhchivan, territory claims, slaughters

XIX əsrin 20-30-cu illərində ermənilər Rusiyanın köməyi ilə Şimali Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ ərazilərinə köçürüldülər. Bu ərazilərdə yerləşən erməni millətçiləri həmin əraziyə qarşı iddialar irəli sürdülər. "Böyük Ermənistan" xülyaları ilə yaşayan ermənilər Naxçıvan, Qarabağ və digər Azərbaycan torpaqlarını erməni əraziləri kimi təbliğ edir və bunun üçün mübarizə aparırdılar. "Naxçıvan və Şərursuz Ermənistan yaşaya bilməz" iddiası ilə çıxış edən erməni daşnakları zor, hərbi yolla bu əraziləri tutmaq istəyirdilər.

Məqalədə tarixi faktlar əsasında ermənilərin iddialarının heç bir elmi əsasının olmaması əsaslandırılmış və törətdikləri qırğınlar göstərilmişdir.

Erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı apardığı soyqırımın və təcavüz siyasətinin iki yüz ildən artıq tarixi vardır. İki əsr ərzində "Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır". Bu mənfur siyasətin məqsədi Azərbaycan torpaqlarının böyük bir qismini ələ keçirmək, azərbaycanlıları ata-baba torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq, sonra həmin ərazilərdə "böyük Ermənistan" dövləti yaratmaqdır. Ermənilərin bu arzularını böyük dövlətlər dəstəkləmiş, ilk növbədə Rusiya Cənubi Qafqazı işğal edən zaman İran və Türkiyədən 124 mindən çox ermənini Azərbaycan ərazisinə köçürmüşdür. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi məsələsi hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq niyyəti güdən Rusiya imperiyasının çoxdankı işğalçılıq planlarının tərkib hissəsi idi [19, s. 375]. Azərbaycan torpaqları Rusiya imperiyası tərəfindən tutulduqdan sonra Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci, Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddələrinə əsasən Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilər kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürüldülər. Osmanlı və İranla sərhəd ərazilərdə ermənilərin yerləşdirilməsi çarizmin müstəmləkəçilik niyyətlərindən irəli gəlirdi [22, s.11]. Azərbaycanın Arazdan şimaldakı torpaqlarını işğal edən Rusiya imperiyası ermənilər kütləvi şəkildə "Rusiya təbəəliyində olan torpaqlar" adı altında Azərbaycanın keçmiş İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində və Gürcüstanın məhz azərbaycanlılara məxsus torpaqlarında yerləşdirdi [19, s. 376-377].

Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi layihəsi hələ 1827-ci ildə A.S.Qriboyedovun başçılıq etdiyi Cənubi Qafqaz diyarının diplomatik dəftərxanasında hazırlanmışdı. Erməni köçürülmələrinin əsas təşkilatçısı və rəhbəri generallardan İ.F.Paskeviç, P.D.Sisianov, N.F.Rtişev, diplomat A.S.Qriboyedov, rus ordusunun polkovniki Q.Lazarev (erməni mənşəli zabit – İ.H.), knyaz Q.S.Qolitsin, erməni arxiyepiskopu Nerses və b. olmuşlar. 1828-ci il fevralın 29-da general İ.Paskeviş göstəriş vermişdi ki, ermənilər başlıca olaraq Naxçıvan və İrəvan vilayətlərində, qismən Qarabağda yerləşdirilsin, bir sıra müsəlman kəndləri dindaşlarının ən çox məskunlaşdığı yerlərə köçürülsün və həmin yerlər ermənilərə verilsin. Ermənileri yerləşdirmək üçün 200 min desyatindən çox dövlət torpaqları ayrılmış, habelə müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan yuxarı xüsusi torpaqlar da pulla alınaraq ermənilərə paylanmışdır. Ermənilər arasında təbliğat aparılırdı ki, onlar Naxçıvan və İrəvan vilayətlərində yerləşsinlər. Onlar istəyirdilər ki, bu vilayətlərdə xristian əhalisi daha çox olsun. İran ermənileri İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinə köçürülmələrini istəyirdilər. Güney Azərbaycanın Təbriz, Marağa, Xoy, Maku, Səlmas və s. bölgələrindən minlərlə erməni Naxçıvana köçürüldü.

Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində "erməni vilayəti"ni yaratdı. "Erməni vilayəti" Naxçıvan, İrəvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü. İrəvan dairəsinə 15 mahal (Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçeniş, Səədli, Talın, Seyidli-Ağsaqqallı, Sərdərabad, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək, Göyçə), Naxçıvan əyalətinə 5 mahal (Naxçıvan, Əlincəçay, Məvazixatın, Xok, Dərələyəz), Ordubad dairəsinə isə 5 mahal (Ordubad, Əylis, Dəstə, Biləv, Çənnəb) daxil idi. "Erməni vilayəti"nə 6949 erməni ailəsindən ibarət 35560 nəfər köçürülmüşdü. Bunun 23568 nəfəri İrəvan əyalətində, 10652 nəfəri Naxçıvan əyalətində, 1340 nəfəri isə Ordubad dairəsində yerləşdirildi. Köçürülən ermənilər İrəvan əyalətinin 119 kəndində, Naxçıvan əyalətinin 61 kəndində, Ordubad dairəsinin 11 kəndində məskunlaşdırıldı. Naxçıvan şəhərində 416 ailə, Əbrəqunusda 36, Bənəniyarda 43, Qazançıda 22, Xəlillidə 24, Kültəpədə 70, Nehrəmdə 208, Cəhridə 151, Ayrıncda 31, Qarababada 24, Külüsdə 13, Nursuda 30, Şahbuzda 20, Gecəzurda 14, Məzrədə 22, Əylisdə 37, Aza, Dar, Dizə və Dırnısda 182 ailə yerləşdirildi. Rusiya işğalınadək Naxçıvan əyalətində 434 erməni ailəsi olmuşdursa, sonrakı köçürülənlər hesabına erməni ailələrinin sayı 2719-a çatdı. Köçkünlərdən 2285 ailə əyalətin Naxçıvan mahalında, 266 ailə isə Ordubad mahalında yerləşdirildi. Ümumiyyətlə, qeyri-rəsmi köçənlərlə birlikdə Şimali Azərbaycana gəlmiş erməni köçkünlərinin sayı 200 min nəfəri ötmüşdü. Çarizmin bu mənfur siyasəti Naxçıvanda etirazla qarşılanmış, əhalinin böyük narazılığına səbəb olmuşdu. Nehrəm camaatı buna qəti etiraz etmiş və kəndlərində ermənilərə yer verməmişlər. Nəticədə onların Araz çayı sahilindəki torpaqları zorla əllərindən alınaraq ermənilərə verilmiş, orada onlar Təzəkənd yaşayış yerini salıb məskunlaşmışlar. Kəndin yuxarı tərəfindən təqribən 5 km Nehrəmdən aralı Güznüt kəndi də belə salınmışdır. Eyni hal Kültəpə, Bənəniyar kəndlərində də baş vermişdir.

Çar Rusiyası ermənileri Şimali Azərbaycan torpaqlarına, eləcə də Naxçıvan ərazisinə köçürməklə burada demoqrafik vəziyyəti dəyişdirmək, özünə dayaq yaratmaq məqsədi güdürdü. Ermənilər isə "böyük Ermənistan" yaratmaq xülyalarını gerçəkləşdirmək, ilk növbədə isə erməni dövlət yaratmaq arzusu ilə kütləvi olaraq bu ərazilərdə məskunlaşırdılar. Çarizmin köçürmə siyasəti ermənilərin sayının artmasına səbəb olurdusa da, azərbaycanlılar öz say üstünlüklərini qoruyub saxladılar. Nə rus çarizmi, nə də bolşevik hakimiyyəti məqsədlərinə nail ola bilmədilər.

XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə 1905-1907-ci illərdə yaranmış vəziyyətdən istifadə edən ermənilər Naxçıvan ərazisində olan azərbaycanlılara divan tutur, onları bu ərazilərdən qovmağa və beləliklə də Naxçıvan ərazisinə sahib olmağa çalışırdılar. Bu işdə onlara bölgədə olan rus kazakları hər cür kömək göstərirdi. 1905-1906-cı illərin qanlı hadisələrinin şahidi olan M.S.Ordubadi "Qanlı illər" əsərində 245 məktub və 400-dən artıq yazılı məlumatlar əsasında erməni-müsəlman davasının tarixini qələmə almışdır. Həmin illərdə ermənilər Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda xalqımıza qarşı terror, soyqırım siyasəti həyata keçirmiş, dəhşətli cinayətlərə əl atmışlar.

Birinci dünya müharibəsi illərində Qafqaz cəbhəsində Rusiyanın apardığı müharibəyə dəstək vermiş, erməni silahlı quldur dəstələri xidmətləri müqabilində Rusiyadan erməni dövlətinin yaradılmasını tələb etmişdir.

Fevral inqilabından sonra Naxçıvan yerli müsəlman və erməni milli komitələrinin formalaşması ikihakimiyyətliliyə gətirib çıxardı. Bürhan bəy Maqsudov və Mxitaryans Naxçıvan qəzası üzrə müvəkkillər təyin edildilər [10, v.15, 69]. Ermənilər Naxçıvan bölgəsində separatçılıq hərəkətlərini qızışdırır, yaşadıqları bir neçə kənddə kənd cəmiyyətləri adından icma qərarları çıxarır və özlərinin hərbi qüvvələrini yaradırdılar. Silahlanan ermənilər Naxçıvanın müsəlman əhalisinə qarşı zor tətbiq edir, bəzi kəndlərdə onları öldürürdü. 1918-ci ilni yanvarın 17-də ermənilər Əznəbürd kəndində 22 nəfər qadın və uşağı qətlə yetirdilər [14, s.10]. 1918-ci ilin aprelin 13-də Əlincəçay vadisində bir neçə kəndə hücum edib onları dağıtdılar, əhalisinin bir qismini ən vəhşu üsullarla öldürdülər.

1918-ci ilin may ayında Cənubi Qafqazda yeni tarixi şərait yarandı. Mayın 28-də Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini elan etdi. Bu zaman Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan (Ararat) Respublikası yaradıldı. Ermənistan Respublikası Yeni Bəyazid, İrəvan və Aleksandropol qəzalarından ibarət olmaqla 9,2 min kv.km əraziyə malik oldu. Əhalisinin xeyli hissəsini türklər, müsəlmanlar təşkil edirdi. İrəvan şəhəri ermənilərə güzəşt edildi. Edilən güzəşt və bəslənilən ümidlər özünü doğrultmadı, erməni iddiaları əvvəlkindən də artıq irəli sürüldü. 1918-1921-ci illərdə bir sıra ərazilərimiz Ermənistan tərəfindən işğal edildi. Nəticədə 1922-ci ildə Ermənistanın ərazisi 28,1 min kv.km-ə çatdı [24, s. 49].

Ermənilər "böyük Ermənistan" xülyalarında Naxçıvan diyarını da görür və buna görə də Naxçıvanla bağlı saxta və qeyri-obyektiv məlumatlar yayırdılar: "Naxçıvan qədim erməni torpağıdır", "O, "böyük Ermənistan" ərazisində olmuşdur", "Naxçıvan və Şərursuz Ermənistan yaşaya bilməz" və sairə. Ermənilərin əsas məqsədi Naxçıvan ərazisində ermənilərin sayını artırmaq, sonra buradan azərbaycanlıları hansı yolla olursa-olsun qovub çıxarmaq və bu yolla əraziyə sahib olmaq idi. Ermənilərin buraya məqsədli və kütləvi köçürülmələrinə baxmayaraq 1918-20-ci illərdə Şərur-Dərələyəz qəzasında əhalinin 72,3 faizi, Naxçıvan qəzasında isə 62,5 faizi azərbaycanlılar idi [18, s. 129].

1918-1920-ci illərdə Naxçıvan ikitərəfli təhlükə ilə qarşılaşmışdı. Bir tərəfdən erməni daşnakları böyük dövlətlərdən yardım alaraq Naxçıvan bölgəsinə basqınlar edir, şəhər və kəndləri talayır, dinc əhalini kütləvi surətdə qırırdı. Digər tərəfdən Naxçıvana köçürülən ermənilər diyarın Ermənistana birləşdiriləcəyinə dair şaiyələrdən ruhlanaraq Naxçıvana Ermənistanın bir hissəsi kimi baxır və diyara müxtəlif yerlərdə hər cür fitnəkarlıq törədirdilər. Başqa bir təhlükə isə Andranik Ozanyanın 8 min nəfərlik erməni quldur qoşununun Naxçıvana hərbi basqınları idi. 1918-ci ilin may-iyun aylarında Türkiyəyə xəyanət etmiş daşnak A.Ozanyan Naxçıvana gəlmişdi. Bu talançı, quldur general Naxçıvana gəlməkdə məqsədi Naxçıvan və Zəngəzur mahallarını, Qarabağı ələ keçirmək, soyqırımları törətməkdən ibarət idi [15, s.52]. Bu qaniçən daşnakın "könüllü korpusu" ilk böyük soyqırımını Araz çayının sol sahilində yerləşən Yaycı kəndində aparmışdır. Quldur ermənilər kəndi talayaraq, əhalini qılıncdan keçirmiş, qadın, qoca və uşaqları Arazın qanlı sularında boğmuşlar. Yaycı soyqırımında ölənlərin sayı 2500 nəfərdən artıq olmuşdur. A.Ozanyanın quldur dəstəsi Əlincəçay və Gilançay hövzələrində 40-a qədər kəndin dağıdılması, əhalinin böyük qisminin məhvi ilə nəticələnmişdi.

Naxçıvana köməyə gələn türk ordu hissələri erməni rəhbərliklərinin qarşısını aldı. Yerli azərbaycanlılardan təşkil olunmuş özünümüdafiə qüvvələri erməni qaniçənlərinə layiqli cavab verirdi.

Birinci dünya müharibəsindən sonra Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə türk ordusu Cənubi Qafqazdan, eləcə də Naxçıvandan çıxdı. Naxçıvanı erməni işğalından qorumaq üçün 1918-ci il noyabrın 3-də (18) Naxçıvanda Araz-Türk Cümhuriyyəti yaradıldı. Araz-Türk Cümhuriyyətinin hökumətinə Əmir bəy Əkbərzadə, hərbi nazirliyə isə İbrahim bəy Cahangiroğlu başçılıq edirdi. Onun hüdudları Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarını, Ordubad mahalını, habelə Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri və s. əraziləri əhatə edirdi. Paytaxtı Naxçıvan şəhəri olan bu respublikanın ərazisi təxminən 8,6 min kv. km, əhalisi isə 1 milyon nəfərə yaxın idi [21, s.71]. Türk ordusunun 300 nəfərdən artıq əsgəri və 5 zabiti Naxçıvan diyarının təhlükəsizliyi üçün saxlanıldı. Araz-Türk Respublikasının hərbi qüvvələri formalaşdırıldı, taborlar yaradıldı. Araz-Türk Respublikası az yaşamasına baxmayaraq bölgənin azərbaycanlı əhalisinin qüvvələrinin düşmənlərə qarşı mübarizə üçün birləşdirilməsində, ərazinin qorunmasında mühüm rol oynadı.

Cənubi Qafqaz ingilislərinin təsir dairəsinə aid edilmişdi. 1918-ci ilin noyabrında ingilis qoşunları Bakıya, 1919-cu ilin yanvarında isə Naxçıvana gəldi. İngilislər Naxçıvanı erməni "idarəçiliyinə" vermək istəyirdi. Əhalinin kəskin etirazlarına baxmayaraq ingilislərin yardımı ilə ermənilər mayın 20-dək bölgənin "idarəçiliyinə" başladılar. Naxçıvanda daşnak Q.Varşamyanın başçılığı ilə general-qubernatorluq yaradıldı. Bu mənfur qurum yalnız Naxçıvanın bir hissəsinə və Culfa-İrəvan dəmir yolu xəttinə nəzarət edirdi.

Naxçıvan Müsəlman Milli Şurası bölgə əhalisini ermənilər əleyhinə ümumxalq mübarizəsinə qaldıra bildi. Üç günlük qanlı döyüşdə Kəlbalı xanın rəhbərliyi ilə yerli əhali ermənilərə sarsıdıcı zərbə vurdu və avqustun 25-30-da Naxçıvan şəhəri ermənilərdən təmizləndi.

Ermənilərin qovulmasından sonra AXC hökuməti 1919-cu ilin avqustunda Səməd bəy Cəmillinskini Naxçıvan bölgəsinin general-qubernatoru təyin etdi. Səməd bəy dərhal idarəetmə strukturları yaratmağa başladı. Xəlil bəyi bölgə qoşunlarına baş komandan, Kəlbalı xanı isə ona müavin təyin etdi. Qeyd etməliyik ki, hələ 1919-cu il fevralın 28-də Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradılmışdı və bölgənin general-qubernatoru da Bəhram xan Naxçıvanski təyin edilmişdi. Müəyyən səbəblərdən general-qubernatorluq uzun müddət yaşaya bilmədi.

İngiltərədən sonra bölgəyə gələn amerikalılar da "netral zona" yaratmaq adı altında Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzi Ermənistana vermək istəyirdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərləri və yerli əhali buna imkan vermədi. Amerika nümayəndələrinə qəti olaraq çatdırıldı ki, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Vedibasar Azərbaycanın ayrılmaz hissələri olmuşdur və yalnız Azərbaycanın qanunları

altında fəaliyyət göstərəcəkdir [12,s.213-214]. Amerikalılar da məqsədlərinə nail ola bilmədiklərindən 1920-ci ilin əvvəlində Naxçıvandan getdilər.

Amerikalıların Naxçıvanı tərk etmək ərəfəsində 1919-cu ilin noyabrında daşnakların Naxçıvana irimiqyaslı təcavüzü başladı. Erməni basqınları 1920-ci ilin əvvəllərində də baş verdi. Kəlbalı xanın Naxçıvandan göndərdiyi hərbi qüvvələr erməni daşnaklarına sarsıdıcı zərbələr vurdu. Ermənilər tələfat verdiklərindən geri çəkildilər. Martın 21-də daşnakların 10 min nəfərlik dəstəsinin növbəti hücumu Ordubadın Düylün, Vənənd, Vələver, Xanağa, Dırnıs, Ağrı, Dizə və b. kəndlərinin qətlqarətə məruz qalması ilə nəticələndi. Yenidən Ədib bəylə Kəlbalı xanın birləşmiş qüvvələri ermənilər geri oturda bildilər [21, s.186].

1920-ci il aprelin 27-də bolşevik Rusiyası Azərbaycanı işğal edəndən sonra Naxçıvan bölgəsində ermənilər daha da fəallaşdılar. Daşnak dəstələri Şəruru və Şahtaxtı stansiyasını ələ keçirdilər. Onlar Dərələyəzdə 74, Şərurda və Şahtaxtı ətrafında 76 kəndi yandırmışdılar. Şərur və Şahtaxtında çoxsaylı insan tələfatı var idi. 400 min nəfərə qədər qaçqın Naxçıvanda və ətraf ərəzilərdə evsiz-eşiksiz, açıq havada qalmışdı [21, s.281].

Ümumiyyətlə, 1918-20-ci illərdə erməni daşnakları Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74, Şərurda 76, Əlincəçay və Gilançay boyunca 40-dan artıq kəndi dağıtmış, yandırmış və əhalinin çoxunu soyqırıma məruz qoymuşlar. Bu illərdə Naxçıvan bölgəsində erməni daşnakları tərəfindən 73.723 nəfər azərbaycanlı ən vəhşi formada öldürülmüşdür. Nəticədə, 1918-20-ci illərdə Naxçıvan əhalisinin sayı 38 faiz azalmışdı. Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz qəzalarında təkcə kənd əhalisinin sayı 52 min nəfər azalmışdı, 240 kənd tamamilə və ya qismən dağıdılmışdı [12, s.225, 227].

Daşnak rejiminin Naxçıvanı öz nəzarəti altına almaq cəhdləri nəticə vermədi. Böyük dövlətlərin köməyi də bir fayda vermədi. Naxçıvanlıların mərdliyi, igidliyi və qəhrəmanlığı qarşısında erməni cəlladları məqsədlərinə nail ola bilmədilər. Naxçıvana köçürülmüş ermənilər azərbaycanlılarla qarşıdurmaya getdiyindən onların böyük əksəriyyəti Naxçıvanda yaşamaq imkanını itirdi və buranı tərk etməyə məcbur oldu. Nəticədə 1921-ci il üçün ermənilər Naxçıvan əhalisinin 12 faizini təşkil etmişdir. Ermənilərin Naxçıvandan getməsinə ilk növbədə Qərbi Azərbaycandakı işğalçı daşnak hökuməti bais olmuşdu [17].

Ermənilərin zor gücünə, hərbi yolla Naxçıvanı işğal etmək niyyətləri baş tutmadı. Naxçıvan əhalisi özlərini Azərbaycandan ayrı təsəvvür etmir və erməni daşnaklarına qarşı inadlı mübarizə aparırdılar. Bu işdə Müsəlman Milli Komitəsi, yerli ziyalılar, Naxçıvan xanlarının nümayəndələri onlara yaxından kömək edir, bu işə rəhbərlik edirdilər. Naxçıvanın ermənilərə qarşı mübarizəsinə hər cür dəstək verən, Naxçıvana gələn, erməni silahlıları ilə mübarizə aparan türk qoşunlarının fəaliyyətini də xüsusi qeyd etməliyik. Naxçıvanlıların qəti fikri belə idi ki, "Biz mədəni dövlətlərin alovlarında məhv olarıq, lakin özümüzü Azərbaycandan ayrı təsəvvür etmərik". Kəlbalı xanın rəhbərliyi ilə mübarizə aparan, erməni yaraqlılarına bir çox hallarda əsl mənada dərs verən özünümüdafiə qüvvələri, Araz-Türk Cümhuriyyətinin 20 taboru bölgənin qorunub saxlanılması üçün erməni daşnaklarına qarşı inadlı mübarizə aparmışlar. Bunu yüksək qiymətləndirən AXC-nin Baş naziri N.Yusifbəyli 1919-cu il dekabrın 22-də parlamentdəki çıxışında demişdir: "İgid naxçıvanlılar, şərurlular... bu məsələni özləri həll etdilər; onlar həyatlarını, ailələrinin şərəflərini və var dövlətlərini riskə qoyaraq doğma torpağa – vətənə qovuşmaq üçün ayağa qalxıb azad oldular və bununla da hökumətin işini asanlaşdırdılar" [2, v. 4-5].

Naxçıvanlıların ingilis və amerikan nümayəndələrinə söylədikləri sözlər onların vətənpərvərliyini və qətiyyətini bir daha sübut edir: "Əgər bizim istəyimizin əleyhinə olaraq kimsə torpaqlarımızı Ermənistana verməyə cəhd göstərsə, biz onu özümüzə düşmən hesab edəcəyik; biz onu əlimizdə silah olaraq qarşılayacaq və bizim düşmənlər yalnız meyitlərimizin üstündən adlayaraq evlərimizə girə bilərlər" [23, s. 210]. Yaxud başqa bir fikir: "Yaşadığımız torpaqların müsəlmanların razılıq və arzularının əksinə olaraq Ararat Respublikasına verilməsinə qəti etiraz edirik. Bütün dünyanın və bütün mədəni qüvvələrin azad həyat, xalqların öz müqəddəratını həll etmək hüququ haqqında qışqırdıqları bir vaxtda azərbaycanlılar bizdən heç bir cəhətdən üstün olmayan, əksinə bir çox hallarda bizdən geri qalan ermənilərin qulu ola bilməzlər" [7, v. 2].

Naxçıvan əhalisi ingilis general-qubernatoruna göndərdikləri etiraz məktubunda yazırdı ki, "Razılaşın ki, ermənilərə tabe olmaqla (ingilislər naxçıvanlıları buna təhrik edirdilər – İ.H.) biz təkcə

özümüzü yox, həm də ömrü boyu bizə lənətlər oxuyacaq nəslimizi alçaldılmağa və təhqirə məruz qoyuruq və buna görə də Əlahəzrət general Devinin bizim Naxçıvan, Şərur və Vedibasar rayonlarımızı müvəqqəti də olsa erməni hökumətinin idarəsinə verməsinə biz Allah tərəfindən bütün diyarın əhalisinə bəxş edilmiş azadlıq, arzu və meyllər üzərində zorakılıq faktı kimi baxırıq. Hamımız bu cür zorakılıqa qarşı öz etirazımızı bildiririk" [7, v.12].

Əli Səbrinin Vilyam Haskelə verdiyi cavab da bütün naxçıvanlıların ümumiləşmiş və qəti fikri idi. Söhbət zamanı Haskel Əli Səbriyə sual verdi ki, Naxçıvanın və digər regionların əhalisi bu regionların erməni hökumətinə verilməsinə necə baxar? Buna cavab olaraq Əli Səbri bildirdi ki, əldə silah ləyaqətli ölümü üstün tutaraq bu hökuməti bütün qüvvələri ilə rədd edirlər. "Xalq öz qüvvəsilə azadlığa nail olmuş və qan tökmədən rayonlarımıza daxil olan qəsbkarları qovmuşdur. Özünün azadlığını əldə etmiş xalq doğma Azərbaycan hökumətinə belə onun arzusunu rədd edərək taleyini həll etməyə imkan verməz. Bu vəziyyət nəzərə alınmalıdır... biz heç vaxt, bir dəqiqə də olsun özümüzü Ermənistan təbəələri təsəvvür edə bilmərik. Biz ona görə azad olmamışıq ki, yenidən əsarət altına düşək" [8, v.1-5].

Gətirilən bu faktlar Naxçıvan diyarının ermənilər tərəfindən işğal edə bilməmələrinin səbəbi nədir? – sualına ən düzgün cavab ola bilər. Naxçıvan əhalisinin mərd, mübariz və qəhrəmanlığını Ermənistanın birinci Baş naziri Q.Kaçaznuni də 1923-cü ildə açıq etiraf edərək demişdir: "Müsəlman rayonlarında (Naxçıvan, Şərur və Vedibasar nəzərdə tutulur – İ.H.) inzibati tədbirlərlə qayda-qanun yarada bilmədik, silaha əl atmağa, qoşun yeritməyə, dağıtmağa və qırğın törətməyə məcbur olduq. Vedibasar, Şərur, Naxçıvan kimi mühüm yerlərdə öz hakimiyyətimizi hətta silah gücünə qura bilmədik, məğlub olduq və geri çəkildik" [25, s. 39].

Ermənilər Naxçıvan diyarını işğal edə bilməsələr də, sonrakı illərdə SSRİ rəhbərlərinin köməyi ilə bəzi torpaqları tuta bilmişlər. Azərbaycan xalqı torpaqlarını geri qaytarmağa israrlıdır və ermənilər törətdikləri soyqırımlara görə cavab verməli olacaqlar.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatlar

1. Azərbaycanlıların soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi. İki cilddə. I cild. Bakı: "Oskar" NPM, 2012, 444 s.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (AR DA), f. 894, siy. 10, iş 37.
3. AR DA, f. 894, siy. 10, iş 101.
4. AR DA, f. 970, siy. 1, iş 227.
5. AR DA, f. 970, siy. 1, iş 229.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARP İİSSA), f. 276, siy. 9, iş 41.
7. ARP İİSSA, f. 277, siy. 2, iş 57.
8. ARP İİSSA, f. 277, siy. 2, iş 58.
9. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMR DA), f. 32, siy. 1, iş 22.
10. NMR DA, f. 32, siy. 5, iş 63.
11. NMR DA, f. 32, siy. 5, iş 72.
12. Cəfərəli E.Y. Naxçıvanda erməni-azərbaycanlı münaqişəsi. Bakı: "Nurlan", 2009, 280 s.
13. Cəfərof F.A. Erməni vəhşiliyi. Bakı: "Nurlan", 2009, 186 s.
14. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz (1918-1920, Naxçıvan). Bakı: "Azərnəşr", 1993, 142 s.
15. Fərəcov F.Yaycı soyqırımı. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2002, 118 s.
16. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: "Azərnəşr", 1994, 124 s.
17. Hacıyev İ.M. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2012, 192 s.
18. Həsənli C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: "Garisma" MMC, 2009, 576 s.
19. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Y.Mahmudovun elmi redaktorluğu ilə). Bakı: "Azərbaycan", 2009, 574 s.
20. Köçərli T.Q. Naxçıvan: uydurmalar və tarixi həqiqətlər. Bakı: "Təknur", 2005, 170 s.
21. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bplgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996, 328 s.
22. Qasımlı M. "Erməni məsələsi"ndən "erməni soyqırımı"na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920). Bakı: "Mütərcim", 2014, 464 s.

23. Səmyuel A. Uimz. Ermənistan – terrorçu xristian ölkələrin gizlinləri (ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları). Bakı, 2004, 386 s.
24. Zeynalova T.M. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu tarixindən (1920-1930-cu illər). Bakı: "Elm", 2004, 176 s.
25. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн: больше нечего делать. Баку: «Азернешр», 2013, 104 с.

İsmayil Hajiyev

ARMENIANS` EFFORTS FOR TO OCCUPY THE NAKHCHIVAN LAND AND THESLAUGHTERS PERPETRATED BY ARMENIANS

Armenians have been moved the Nakhchivan, Garabag territories of South Azerbaijan byhelping Russia in the 20-30th years of XIX century. Armenian nationalist settled in these areas beganto claim those lands. The armenians who was living the wishes of "Great Armenia" notify Nakhchivan, Garabag and other Azerbaijan lands as armenian`s territories and were fighting for this. The Armenian dashnaks who claims that "Armenia could not live without Nakhchivan and Sharur"tried to occupy these land by force and military way. In the article with historical facts the author proves that armenians` claims has no scientificbasis and showed the slaughters perpetrated by them.

Исмаил Гаджиев

ПОПЫТКИ АРМЯН ЗАХВАТИТЬ НАХЧЫВАНСКИЙ КРАЙ И СОВЕРШЕННЫЕ ИМИ ЗЛОДЕЯНИЯ

В 20-30-х годах XIX века армяне при помощи России были массово переселены на территорию Северного Азербайджана – Нахчыван и Карабах. Обосновавшись на этих землях, армянские националисты начали выдвигать территориальные притязания к Азербайджану. Живя идеей создания «великой Армении», армяне выдавали Нахчыван, Карабах и другие азербайджанские земли за свои и вели активную борьбу в этом направлении. Выступая с лозунгом «Армения не может жить без Шарура и Нахчывана» всегда мечтали насильственным путем захватить эти территории.

В статье на основе фактов доказана необоснованность армянских притязаний и показаны злодеяния армян.

Anar İsgəndərov
Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri,
tarix elmləri doktoru, professor

1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ TÜRK–MÜSƏLMAN ƏHALİSİNƏ QARŞI HƏYATA KEÇİRİLƏN SOYQIRIMI

Açar sözlər: türk-müsəlman, soygırım, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası, Bakı, Qarabağ, İrəvan, Zəngəzur, daşnak-bolşevik birləşməsi.

Ключевые слова: тюрки-мусульмане, геноцид, Комиссия Чрезвычайного Положения, Баку, Карабах, Ереван, Зангезур, дашнако-большевитское объединения.

Key Words: turks-moslims, genocide, Emergency Investigate Comission, Baku, Qarabakh, Erevan, Zangezur, dashnak-bolshevik united.

1918-ci ildə türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilən cinayətləri üzə çıxarmaq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan ediləndən sonra mümkün olmuşdur. Belə ki, Milli hökumətin ən mühüm qərarlarından biri daşnak canilərinin törətdikləri cinayətlərin təhqiqi üçün 1918-ci il iyulun 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması oldu. Hökumətin iclasında Xarici işlər naziri M.H.Hacinski bu məsələ ilə bağlı çıxışında qeyd etdi ki, 4 aydır ki, erməni cəlladları dinc müsəlman əhalisinin həyatı və əmlakı üzərində görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Bununla yanaşı, zorakılıq törədənlərin yalan xəbərləri nəticəsində Avropa ictimaiyyətində bizimlə bağlı əks əhval-ruhiyyə yaradılır. Buna görə də belə bir təşkilatın yaradılmasına böyük ehtiyac hiss olunur. Həmin təşkilat Fövqəladə Komissiya xarakteri daşımalıdır, həm də bu komissiyanın topladığı sənədlər Azərbaycan, rus, ingilis, fransız, alman dillərində nəşr edilib yayılmalıdır. (1) Vəkil Ələkbərbəy Xasməmmədov (sonralar Azərbaycan Məhkəmə Palatasının sədri olmuşdur) Təhqiqat Komissiyasının sədri təyin edildi. (2) Bir neçə ay ərzində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası daşnak quldur dəstələrinin qanlı əməllərinin təhqiqi sahəsində böyük iş gördü. Zərər çəkmiş on minlərlə vətəndaş və şahid dindirilmiş, çoxlu material, maddi dəlil-sübut, fotosənəd toplandı.

Məlumdur ki, 1917-ci ilin fevralında Rusiyada burjua-demokratik inqilabı nəticəsində Romanovlar sülaləsi devrildi və Müvəqqəti hökumət təşkil edildi. Müvəqqəti hökumət Rusiya xalqlarına müraciətində elan etdi ki, birinci dünya müharibəsi başa çatandan sonra xalqların öz müqəddəratını həll etməsi məsələsinə baxılacaqdır. Lakin 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti zorakı yolla ələ keçirməsi Rusiya xalqlarının bu arzularını boşa çıxartdı. Bolşeviklər fəhlə-kəndli hökuməti qurmaq adı altında əvvəlki imperiyanı bolşevik pəridəsi altında bərpa etməyə başladılar.

1917-ci ilin sonu - 1918-ci ilin əvvəllərində Bakıda daşnak-bolşevik birləşmələrinin milli qüvvələrə qarşı açıq mübarizəsi yetişməkdə idi. 1917-ci ilin dekabrında Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.İ.Lenin tərəfindən Qafqazın Fövqəladə Komissarı təyin olunmuş S.Şaumyanın Korqanovun başçılıq etdiyi Hərbi İnqilab Komitəsi ilə birlikdə Tiflisdən Bakıya gəlişi buradakı siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Qafqaz cəbhəsindən geri qayıdan əsgərlər vətənlərinə qayıtmaq əvəzinə Bakıda toplaşdı. Bu əsgərlərin Bakıda saxlanmasında Şaumyan böyük fəallıq göstərirdi.

Azərbaycanda milli qüvvələrə başçılıq edən "Müsavat"ın getdikcə artan nüfuzundan qorxuya düşən bolşevik-daşnak qüvvələri Bakını inqilabla əksinqilab arasında mübarizə meydanı elan etmişdilər. Bolşevik-daşnak qüvvələrinin birləşdiyi Bakı Sovetinin ixtiyarında Qırmızı ordu adı altında əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan 20 minlik silahlı qüvvə cəmlənmişdi.

1918-ci ilin martında **Bakıda** siyasi vəziyyət son dərəcə gərgin idi. Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə "Müsavat"ın böyük səs çoxluğu ilə qələbə qazanması bolşevikləri və daşnakları ciddi narahat edirdi. Cənubi Qafqazın ən güclü siyasi partiyasına çevrilən "Müsavat" Azərbaycanın ərazi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyət uğrunda inamla mübarizə aparırdı. Şaumyan başda olmaqla bolşevik qüvvələri Erməni Milli Şurası və "Daşnaksütyun" partiyasının rəhbərləri ilə birlikdə "Müsavat"a

qarşı əsl müharibəyə başladılar. Bakıda Azərbaycan milli qüvvələrinin sayca az və zəif silahlanmış olduğunu yaxşı bilən Şaumyan müsəlmanlara "dərs vermək" üçün milli qırğına hazırlaşırdı.

Martın 29-da şəxsi heyəti müsəlmanlardan ibarət olan "Evelina" gəmisinin Bakıda bolşevik qüvvələri tərəfindən tərksilah edilməsi milli qırğına başlamaq üçün bəhanə oldu. Belə ki, 1918-ci il martın 17-də silahla ehtiyatsız davranışdan həlak olmuş H.Z.Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyevin cənazəsini Bakıya gətirən müsəlman diviziyasının 48 nəfərdən ibarət kiçik bir dəstəsi bolşevikləri təşvişə saldı. Mərhumu dəfn edən müsəlman dəstəsi "Evelina" gəmisi ilə Lənkərana geri qayıtmalı idi. Paraxodun körpüdən aralanmasına az qalmış silahlı bolşeviklər müsəlman dəstəsinin tərksilah olunmasını tələb etdi. Müsəlman dəstəsinin rədd cavabına tüfənglərdlən və pulemyotlardan atılan atəşlə cavab verildi. Gəmidəki silahlar bolşeviklər tərəfindən müsadirə olundu.

Ertəsi gün şəhərin cənub hissəsində erməni əsgərləri göründülər. Onlar bütün küçə boyu səngərlər qazmağa, torpaq və daşlardan bəndlər ucaltmağa başladılar. Həmin gün müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binasında keçirilən yığıncağa gələn Bakı şəhərinin keçmiş rəisi Ter-Mikaelyants Erməni Milli Şurası və "Daşnaksütyun" partiyası adından bəyan etdi ki, əgər müsəlmanlar bolşeviklərə qarşı çıxış etsələr, ermənilər də onlara qoşulacaq və bolşeviklərin Bakıdan qovulmasına kömək edəcəklər. Martın 18-də (təzə stillə 31 mart - A.İ.) səhər tezdən şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə hücumlar başladı. Ermənilərin yalançı vədlərinə inanmış müsəlmanlar əvvəlcə şəhərdə nə baş verdiyini müəyyən edə bilmirdilər. Hücum ərəfəsində bütün ermənilər şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsindən ermənilər yaşayan hissəsinə keçdilər. Müsəlmanlar yaşayan hissədə xristian əhalidən ruslar və gürcülər qalmışdı.

Bakıda soyqırımı planı hələ 1917-ci ildən "Daşnaksütyun" partiyası və Erməni Milli Komitəsi tərəfindən hazırlanırdı. Onlar dəfələrlə müsəlmanları bolşeviklərə qarşı silahlı çıxışa təhrik etməyə cəhd göstərmişdilər. Ermənilərin məqsədi bolşeviklərin əli ilə müsəlman əhalisini cismən məhv etmək idi. Adamların qətlə yetirilməsi və müsəlman məhəllələrinin darmadağın edilməsi planlı surətdə mütəşəkkil erməni hərbi hissələri tərəfindən şəhərin hər yerində qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş sistem üzrə həyata keçirilirdi.

Təhqiqat Komissiyası tərəfindən şahid kimi dindirilmiş Bakı şəhərinin sakini A.N.Kvasnikin ifadəsində deyilir: "Müsəlman əhalisinin əvvəlcə Bakı şəhərində, sonra isə onun ətraflarında cismən məhv edilməsi, onların əmlakının və bütün var-dövlətlərinin qarət olunması və siyasi üstünlüyün təbii surətdə ermənilərin əlinə keçməsi məqsədilə ermənilərin müsəlmanlara qarşı təşkil etdikləri qanlı qəsd idi."". (3). Azğınlaşmış və vəhşiləşmiş erməni quldurlar dinc azərbaycanlı əhalini qırıb-çatmaq üçün ən amansız üsullara əl atırdılar. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Y.Kluge bu komissiyanın sədrinə yazırdı: "Yaxşı silahlanmış, təlim keçmiş erməni əsgərlər çoxlu miqdarda pulemyotların müşayiəti ilə hücum edirdilər… ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılınc və xəncərlərlə doğram-doğram və süngülərlə deşik-deşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, öldürülən valideynlərin südəmər körpələrinə rəhm etmir, hamısını öldürürdülər". (4)

Müsəlmanları qırıb-çatmaqla yanaşı, ermənilər onların əmlaklarını da məhv edir, az-çox qiymətli olan şeyləri isə özləri ilə aparırdılar. Sonralar təkcə bir yerdə torpağın altından 57 müsəlman qadın və qızın meyiti tapılmışdı. Onların qulaqlarını, burunlarını kəsmiş, qarınlarını yırtmışdılar. Ermənilər öldürməyə macal tapmadıqları qadınları isə öz hörükləri ilə bir-birinə bağlayaraq başıaçıq, ayaqyalın arabalara mindirib aparır, yolda isə tüfənglərin qundaqları ilə onları döyür, şikəst edirdilər. (5)

Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinə əsasən məlum olur ki, 1918-ci ilin mart soyqırımı zamanı **Bakı şəhərində 11 min nəfərədək** türk-müsəlman öldürülmüşdür. Onların çoxunun meyitləri tapılmamışdır. Çünki şahidlərin dediklərinə görə, ermənilər meyitləri od-alova bürünmüş evlərə, dənizə və quyulara atırdılar ki, cinayətin izini itirsinlər. (5). Sənədlərdən məlum olur ki, Bakının şəhər camaatından **400 milyon manatlıq daş-qaş və əmlak** müsadirə olunmuşdur. Xalqın bir çox ziyarətgahları və tarixi abidələri dağıdılıb yerlə-yeksan edilmişdir. Uzaqvuran toplarla Təzəpir məscidi zədələnmişdir. Daşnaklar Bakıda dünya memarlığının incilərindən sayılan "İsmailiyyə" binasına od vurub yandırmışdılar. (6)

Təhqiqat Komissiyasının materiallarında bu vəhşiliklər barəsində deyilir: "1918-ci il martın 18-də bir erməni zabiti, yanındakı üç erməni əsgəri ilə "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və "İsmailiyyə"

müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binaları arasındakı dalana gəldi və "İsmailiyyə" binasına daxil oldu. Bir azdan binanın pəncərəsində tüstü və alov göründü. Nəinki Bakı müsəlmanlarının iftixarı sayılan, həm də bütün şəhərin yaraşığı olan bu əzəmətli bina yanğından məhv oldu. Yanğını söndürməyə adam yox idi, çünki müsəlmanlar küçəyə çıxa bilmirdilər, onları pulemyotlarla və top-tüfənglə atəşə tuturdular". Həmin zabit "Daşnaksütyun" partiyasının görkəmli xadimi Tatevos Əmirov idi. Bu, həmin Tatevosdur ki, uzun illər ərzində tariximiz, mətbuatımız onu "yenilməz inqilabçı", "xalqlar dostluğu uğrunda mətin mübariz" kimi təbliğ etmişdi.

Talançılar "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və "Dağıstan" mehmanxanasının binalarını, "İsgəndəriyyə"ni, "İsmailiyyə"ni də yandırmışlar. "Kaspi" qəzeti redaksiyasında Azərbaycan dilində kitablar nəşr edilirdi. Bina yandırılan vaxtadək burada Quranın yenicə çap edilmiş 5 min nüsxəsi saxlanılırdı. Onların hamısı yanıb külə dönmüşdü. (7)

Mart talanlarında yaxşı təşkil olunmuş hərbi hissələrlə yanaşı erməni ziyalıları, gəncləri də iştirak edirdilər. Təhqiqat Komissiyasının materiallarında göstərilirdi ki, "erməni əhalisinin bütün siniflərini təmsil edən nümayəndələr bu "müharibə"də iştirak etməyi özlərinə borc bilirdilər. Burada neftxudalar, mühəndislər, həkimlər, kontor işçiləri var idi, bir sözlə, erməni əhalisinin bütün təbəqələri öz "vətəndaş borcu"nu yerinə yetirirdi". (8)

"Nikolay Buniatov" paraxodu komandirinin köməkçisi Kazım Axundov yazır: Martın 25-dən Nikolayev küçəsindəki meyitlərin yığışdırılmasına başladıq. Onların arasında süngülərlə didik-didik edilmiş və qılıncla tikə-tikə doğranmış 3 müsəlman gimnaziyaçısının, 11 gimnaziyaçı qızın, 1 rus qadının, 3-5 yaşlarında 3 müsəlman oğlan uşağının, 8 rus kişinin, 19 İran təbəəli müsəlman qadınının və müxtəlif peşə sahibləri olan 67 azərbaycanlının meyitləri var idi. Bundan başqa, "Vulkan" cəmiyyətinin köhnə yanalma körpüsünə müsəlman kişilərin, qadın və uşaqların **6748** meyiti gətirilmişdi. Axundov öz tanışı texnik Vladimir Sokolovu "Kərpicxana" deyilən yerə aparmışdı. Burada, o, 3 fotoşəkil çəkmişdi. Birinci şəkildə başında güllə yarası, bədənində beş süngü yarası olan və sağ körpücük sümüyünə qılınc zərbəsi endirilmiş qadın meyiti təsvir olunmuşdur. Onun sağ döşü üstündə hələ sağ olan körpə uzanmışdır. Anasının döşünü əmən bu körpənin ayağında süngü yarası vardır.

İkinci şəkildə iri mismarla divara vurulmuş 2 yaşlı uşaq təsvir edilmişdir. Mismarın başından aydın görünür ki, onu divara daşla vurmuşlar. Daş elə oradaca idi.

Üçüncü şəkildə 13-14 yaşlı qızın meyitidir. Biçarənin bədənindən görünür ki, onu bir dəstə kişi (əgər bu alçaqlara "kişi" demək mümkündürsə) zorlamışdır.

Axundovla Sokolov 4-cü evə daxil olduqda onlar dəhşətli bir mənzərə görmüşdülər: geniş bir otağın döşəməsi üstündə 22-23 yaşlı bir qadının, iki qarının, 9 yaşlı qızın, 8 yaşlı oğlanın və südəmər körpənin meyitləri var idi. Körpənin əl-ayağını itlər gəmirib yemişdi. Təsvir olunan mənzərə Sokolova elə ağır təsir göstərmişdi ki, o daha fotoşəkil çəkə bilməmişdi.

Bakıda baş vermiş faciəli hadisələr şəhərə olduqca böyük ziyan vurmuşdur. Epidemiya tüğyan edərək minlərlə insanı qırmış, əhalinin su, ərzaqla təchizatı dayanmışdır. Bazar və mağazalardan, demək olar, bütün ərzaq məhsulları yoxa çıxmışdır. Talançılar olub-qalan ərzaq ehtiyatlarını toplayıb aparmışdılar. Mətbuat yazırdı ki, "əhali aclıqdan əməlli-başlı zillət çəkirdi".

Qədim Azərbaycan şəhəri **Şamaxı** dəhşətli talan və vəhşiliklərə məruz qalmışdır. Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında **7 cild, 925 vərəqdən ibarət** təhqiqat materialları toplanmışdı. Burada bədnam S.Lalayevin başçılıq etdiyi əsgərlər və T.Əmirovun dəstəsi azğınlaşaraq müsəlmanları soyub-talayır və qırırdılar. Şamaxının müsəlmanlar yaşayan hissəsinin hamısına od vurulmuşdu. 13 məhəllə məscidi və məşhur müqəddəs ocaq – Cümə məscidi yandırılmışdı. Bu məscid müsəlmanlara həm bir qibləgah, həm də qədim abidə kimi əziz idi. Erməni quldurlar minlərlə dinc adamı qətlə yetirmişdi. (9)

Şamaxıda böyük hörmət sahibi olan axund Cəfərquluya olmazın işgəncələr verilmişdi. Ermənilər ona axund olduğu məsciddə dəhşətli əzab-əziyyət verərək, bu allah bəndəsinin saqqalının tüklərini bir-bir yolmuş, dişlərini, gözlərini çıxarmış, qulaqlarını və burnunu kəsmişdilər. Ermənilər axunda pənah gətirmiş saysız-hesabsız qadın və uşağı da öldürmüşdülər. Hacı axundun tamamilə yandırılmış evinin həyətində sonralar Təhqiqat Komissiyasının üzvləri tərəfindən çoxlu miqdarda insan sümükləri aşkar edilmişdi. Qafqaz-İslam ordusu 1918-ci ilin iyulunda Şamaxını ermənilərdən azad edərkən meyitlərin iri sümüklərini yığıb basdırmışdılar. Komissiya üzvləri 1918-ci ilin oktyabr

və noyabrında bu barədə hazırladığı məruzədə qeyd edirdilər ki, həyətdə hələ də çürümüş meyitlərin qalıqları qalmaqdadır. (10) Şamaxı qəzasının müsəlmanlar yaşayan təxminən 80 kəndinin taleyi də bu cür olmuşdur. Daşnakların törətdiyi vəhşiliklərin həddi-hüdudu yox idi.

1919-cu il martın 30-da "Azərbaycan" qəzetində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının "Çağırış"ı dərc edilmişdir. Komissiyanın sədri Ə.Xasməmmədovun imzaladığı bu sənəddə deyilirdi: "Şamaxının yalnız xarabalıqları qalmışdır. Şəhərin müsəlman hissəsindəki bu xarabalıqlarda məscidlərin ən qədimi 800 ildən çox tarixi olan Cümə məscidinin ancaq yanıb qaralmış minarələri görünür, şəhərin on beş minlik müsəlman əhalisindən sağ qalanlar isə bütün Zaqafqaziyaya dağılmış, əllərində qoltuq ağacı və bellərində torba qapı-qapı düşüb dilənirlər ki, acından ölməsinlər. Adlarını "bolşevik" qoyan qaçaq-quldur dəstələrinin əlindən qaçıb can qurtaran əhalinin qalan hissəsi türk qoşunları Azərbaycana gəldikdən sonra öz el-obalarına qayıtmışdır. Onlar qayıdıb gəldikdə əsrlərdən bəri yaşadıqları ocaqlarını yandırılmış və yerlə-yeksan edilmiş halda görmüşlər".

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxı qəzasının ayrı-ayrı kəndləri üzrə apardığı təhqiqatlarının - şahid ifadələri, zərərçəkənlərin dindirmə protokolları, rəsmi idarələrin əhalinin sayı və əmlaklarının dəyəri haqqında məlumatları, ölən və yaralananların siyahısı və s. - əsasında 53 kənd üzrə tərtib olunmuş yekun aktlarında ayrı-ayrı kəndlər üzrə öldürülənlərin sayı və hər bir kəndə dəymiş ümumi zərərin miqdarı göstərilmişdir. Bu aktlarda olan rəqəmlərə əsasən **Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8027 azərbaycanlını qətlə yetirmişlər. Onlardan 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaqlar olmuşdur.** Bu kəndlərə dəyən ümumi maddi zərər o dövrün qiymətləri ilə **339.5 milyon manat** olmuşdur. (11)

"Çağırış" bu sözlərlə qurtarırdı: "Şamaxı qəzasının zərər çəkmiş əhalisinə yardım göstərmək hər bir vətəndaşın, xüsusən müsəlmanın vətəndaş vəzifəsi və mənəvi borcudur. Vətəndaş müsəlmanlar, Şirvanı xilas edin!"

Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən aydın olur ki, Şamaxı şəhərinin azərbaycanlı əhalisinə vurulmuş ziyan orta hesabla **bir milyard manatdan** çox olmuşdur.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri - Gəncə quberniyasının Nuxa və Ərəş qəzalarında yoxlama keçirmiş N.Mixaylovun və N.Klassovskinin məruzəsində dəqiqləşdirilmişdir ki, təkcə bu qəzaların erməni dəstələri deyil, həm də başlıca olaraq, gəlmə hərbi hissələr və İrəvan quberniyasının ermənilər müsəlman əhalisini ucdantutma qırmaq, kəndləri dağıtmaq və dövlət hakimiyyət orqanlarını və müsəlman ərazilərini tutmaq üçün bütöv bir plan hazırlamışdılar. (12)

Əvvəlcədən qurulmuş plana görə daşnak-bolşevik qoşunu Şamaxını işğal etdikdən sonra **Quba** qəzasına daxil olmalı idi. Xaçmazda yaşayan ermənilər bu barədə xəbərdar edilmiş, onlara xeyli əlavə silah və sursat göndərilmişdi. 1918-ci ilin ilk aylarından Quba qəzasında müsəlman əhalisinə qarşı başlanan qırğınları faciə adlandırmaq vəhşiliklərin mahiyyətini tam açmır. Minlərlə insanın, dinc əhalinin, qadınların, uşaqların və qocaların əzab və işgəncə ilə qətlə yetirilməsi dəhşətli və ağlasığmaz qırğın idi. Quba faciəsi sırf siyasi məqsəd daşıyırdı. Qırğınlarda erməni daşnak qüvvələri ilə yanaşı bolşevik əsgərləri də iştirak edirdi. Erməni cəlladları hakimiyyətsizlikdən məharətlə istifadə edərək Qubada böyük bir qırğın həyata keçirtdilər. Bu qırğınlarda əsas məqsəd Azərbaycanda müsəlman əhalisini məhv edərək Sovet rejimi qurmaq idi. Çünki Sovet rejiminə rəhbərlik edən Şaumyan Cənubi Qafqazda böyük Ermənistan dövləti yaratmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Təki Azərbaycan deyilən dövlət qurumu yaranmasın.

Faciəni səciyyələndirən başlıca cəhət odur ki, Quba qəzasında qırğınlar əvvəlcədən düşünülmüş və buna geniş hazırlıq işləri görülmüşdü. Çünki qırğına başlamaq üçün bəhanə milli münaqişə ola bilərdi. Erməni daşnak qüvvələri dünyanın hər yerinə ermənilərin guya müsəlmanlar tərəfindən sıxışdırıldığı barədə teleqramlar göndərirdilər. Qubada yaşayan M.Kasparov, H.Hayrapetov, A.Mukanyans və A.Boqdanov tərəfindən göndərilmiş teleqramda iddia olunurdu ki, Qubada müsəlmanlar milli ədavət, milli qırğın törədir, erməni və rus kəndlərini dağıdır, kilsələrə od vurub yandırırlar.

Bakıdan böyük bir silahlı dəstə ilə Qubaya gələn Amazasp və onun əlaltıları küçədə qarşılarına çıxan bütün adamları ucdantutma gülləyə tutur, yerə yıxılmış yaralıların bədənlərini tüfənglərin süngüləri ilə deşik-deşik edir, gözlərini ovurdular. Yaxınlıqdakı meşəyə qaça bilməyənlər evlərinə girib qapıları bağlamışdılar. Onları evlərindən zorla çıxarır, yerindəcə güllələyir və yaxud qabaqlarına qatıb meydana aparırdılar. Bir neçə saatın ərzində yüzlərlə insan qətlə yetirildi.

Amazasp Quba camaatını meydana yığıb bildirdi ki, mən minlərlə türkün başını kəsən Ərzurum ermənisiyəm. 200-dən çox türk kəndini yandırıb xaraba qoymuşam. Uzun müddət türklərlə vuruşmuşam, erməni xalqının mənafeyini müdafiə etmişəm. Buraya da ona görə gəlmişəm. Əgər müqavimət göstərsəniz, hamınızı bir nəfər kimi qıracağam". Daşnak-bolşevik birləşmələrinin Quba qəzasında törətdikləri qırğınlar daha amansız və qəddarlıqla həyata keçirilmişdi. Şahidlərdən biri yazır: "Amazasp daşnak dəstəsinə bələdçilik edən qubalı erməni Harun Hayrapetovu yanına çağırdı və ona nəsə dedi. Harun cibindən bir siyahı çıxarıb oxumağa başladı. Həmin siyahıda Qubanın varlılarından 26 nəfərin adı var idi. Amazasp həmin adamların dalınca silahlı əsgərlərindən bir neçə nəfərini göndərdi. Silahlı əsgərlər həmin ailələrdən altı nəfərlə geri qayıdanda daşnak komandiri daha da qızışdı. Gətirilənlərin 4-ü qadın, 2-si yeniyetmə idi. ***Amazaspın tapşırığı ilə yeniyetmələrin başlarını kəsdilər. Qadınları uşaqlarının qanını içməyə məcbur etdilər***. Onlar şivən qoparıb daşnakların üstünə atılanda qarınlarını süngülərlə deşdilər. Sonra qılıncla bədənlərini tən ortadan ikiyə böldülər. Meydanda ah-nalə yüksələndə Amazasp əsgərləri cərgə ilə düzdürüb əliyalın, günahsız əhaliyə atəş açmağı onlara əmr etdi. Yüzlərlə adam qırıldı. İnanmaq olmurdu ki, insan-insana qarşı bu qədər vəhşilik törətsin". "Mən sizin qanınızı içəcəyəm" - deyən Amazasp siyahıda adları çəkilən adamların mülklərini odlayıb külə döndərmək üçün əmr verdi. Bütün bu hərəkətləri ilə o, son dərəcə qəddar və qaniçən olduğunu sübuta yetirirdi.

Amazasp Bakıdan mənfur Şaumyan rejimindən belə bir tapşırıq almışdı: Quba qəzasında bütün müsəlmanları qırıb məhv etmək, onların yaşayış məntəqələrini dağıtmaq. Sonra isə bu qırğını sünni və şiə məzhəbləri arasında toqquşma kimi qələmə vermək.

Təhqiqat materiallarından məlum olur ki, 1918-ci il mayın 1-də Qubaya girən daşnak-bolşevik birləşmələrinin sayı 5 mindən artıq olmuşdur. Ona görə də onlar silahsız dinc əhaliyə azğınlıqla divan tuta bilmişdilər. Həmin azğınlığın miqyasını təsəvvür etmək üçün iki gün ərzində yalnız Quba şəhərində 4 minədək müsəlmanın öldürüldüyünü xatırlamaq kifayətdir. Bu rəqəm Quba şəhər əhalisinin beşdə biri demək idi.

Qırğının canlı şahidlərindən olan Harun Şahbalı oğlu xatırlayır: "Ermənilər o qədər adam qırmışdılar ki, Qubanın küçələri al-qana boyanmışdı. Əllərinə keçən 2 mindən çox adamı meydana yığıb ucdantutma güllələmək istəyəndə bir nəfər onların başçısına yaxınlaşdı. Deyilənə görə komissar idi. Bir qədər söhbət etdikdən sonra əsgərlərə təzədən əmr verildi ki, silahları aşağı salsınlar. Qadınlar və uşaqlar ağlayırdılar. Yekəpər bir erməni beş nəfərlə camaata yaxınlaşıb, cavan, gözəgəlimli qadınları seçməyə başladı. Əllidən çox qadını hara isə apardılar. Onlardan birinin qardaşı etirazını bildirəndə yerindəcə güllələdilər. Onun meyidini yerə sərib bıçaqla gözlərini çıxardılar. Əli qana batmış erməni ovcunda tutduğu gözləri camaatın üstünə tulladı. Kütlədən uğultu qopdu. Daşnaklar ermənicə söyə-söyə qabaqdakıları qundaqla döyməyə başladılar. Sonra irəli çıxmış bir yaşlı kişinin qarnını süngü ilə deşdilər. Bu, göz ilə baxılası müsibət deyildi". Başqa bir şahid yazır: Ermənilər dindarları Qubanın mərkəzinə gətirdilər. Bu, döyülən insanlar qəzanın ən hörmətli ağsaqqalları sayılırdılar. Amazasp hamının tanıdığı Quba ermənisi Harunu çağırdı. Harun azərbaycanca dedi ki, sünnilər və şiələr hərəsi bir tərəfə çəkilib üz-üzə dursunlar. Elə o cür də durdular. Aralarında 20-30 metr olardı. Sonra iki tüfəng gətirib dedilər ki, onsuz da sizin hamınızı qıracağıq. Kim sağ qalmaq istəyirsə, dediyimizə əməl etsin. Sünnilər və şiələr növbə ilə bir-birilərinə güllə atsın. Sağ qalanlarla işimiz olmayacaq. Birinci iki nəfəri irəli çıxarıb tüfəngləri onlara verdilər. Biri ləzgi Məhəmməd, o birisi isə şiələrin ağsaqqalı Məşədi Mirsadıq idi. Onların heç biri erməni silahını əlinə almaq istəmirdi. Qundaqla başlarını yarıb onları tüfəng götürməyə məcbur etdilər. İkisi də tüfənglərini qaldırıb bir-birlərini nişan aldı. Hamı məəttəl qalmışdı. Nisbətən cavan olan Məhəmməd heç kimin gözləmədiyi halda geri döndü və bir daşnakı yerə sərdi. Qarışıqlıqdan istifadə edən Məşədi Mirsadıq da bir ermənini öldürdü. Qaçmaq istəyən yüzlərlə adamı pulemyotlarla qırdılar. Ölənlərin çoxu qadınlar və uşaqlar idi. Əvvəlcə Məhəmmədin qollarını kəsdilər, sonra ayaqlarını. Başını kəsib süngüyə keçirdilər və hamı görsün deyə yuxarı qaldırdılar. Məşədi Mirsadığın gözlərini çıxarıb, qollarını sındırdılar və boynunu qırdılar. Həmin gün daşnaklar məscidi dağıdıb, həm sünnilərdən, həm də şiələrdən 20-dən çox din xadimini qətlə yetirdilər". A.Novatski məsələni dəqiqləşdirmək üçün qeyd edir ki, müsəlmanların dini heysiyyətinə toxunaraq, məscidlərə od vurub yandıran daşnaklar təkcə Quba, Qusar və Xaçmaz ərazisində 26 məscidi yandırmışdılar.

Müsəlmanların müqəddəs dini ocaqlarını yerlə yeksan edən daşnaklar dinə, Şərq tarixinə və ədəbiyyatına aid minlərlə qiymətli kitabları də məhv etmişdilər. Qubanın mərkəzində Əbdürrəhim əfəndinin mədrəsəsini yandıran ermənilər buradakı 1300-ə yaxın kitabı tonqala atmışdılar. Hadisələrin canlı şahidlərindən olan nüfuzlu din xadimi İbrahim Aydəmirov xatırlayır ki, "Digah məscidində təxminən 600-700 il əvvələ aid alban və ərəb əlifbası ilə yazılmış kitablar var idi. Ermənilər həmin kitabları məhv etməklə yanaşı, kənd məscidinin təxminən bir kilometrliyində yerləşən müqəddəs pirin daşını da partlatmışdılar. Bu, üstündə alban yazıları olan nəhəng bir daş idi".

Qubaya gələn Amazasp ilk növbədə Muradyanın əsgərlərini həbsxanaya salanlardan qisas alaraq onların evini dağıtmış, mülklərini başdan-başa yandırmışdı.

Gelovani Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına verdiyi izahatında yazır: "Mən geniş səlahiyyətlər alaraq Qubaya gəldim. Amazaspa öz dəstələri ilə şəhəri tərk etməyi təklif etdim. Əvvəlcə o, tərəddüd etdi və sonra bildirdi ki, çıxıb getməyə hazırdır. Həqiqətən də Qubada olduğunun onuncu günü bütün dəstəsi ilə çıxıb getdi". Lakin Gelovaninin izahatında deyilənlər həqiqətə uyğun deyil. Çünki Amazasp belə asanlıqla qırğından əl çəkəcəkdisə, niyə yerli əhaliyə meydan oxuyaraq deyirdi: "Mən erməni xalqının və onun mənafelərinin müdafiəçisiyəm. Mən cəza dəstəsi ilə göndərilmişəm ki, iki həftə əvvəl burada öldürülmüş ermənilərə görə sizdən qisas alım. Mən bura qayda-qanun yaratmaq, sovet hakimiyyətini qurmaq üçün deyil, öldürülmüş ermənilərin qisasını almağa göndərilmişəm. Mənə əmr edilmişdir ki, Xəzər dənizindən Şahdağına kimi bu ərazidə yaşayan bütün müsəlmanları məhv edim…" O, daha irəli gedərək deyirdi: "Hazırda mənim Digah və Alpan kəndlərində döyüşlərim gedir. Sonra Üçkün və Kilid kəndlərinə keçərək, Şahdağa çatacağam". Doğrudur, müsəlman qanına susayan Amazaspın arzusu ürəyində qaldı. Üç gün davam edən döyüşlər müsəlmanların qələbəsi ilə başa çatdı. Hər iki tərəf böyük itki verdi. Döyüş yeri tarixə "Qanlı dərə" kimi daxil oldu.

Amazaspın vəhşilikləri nəticəsində 1918-ci ilin ilk beş ayı ərzində Quba qəzasında üst-üstə 16 mindən çox insan məhv edilmişdir. **Ayrı-ayrı mənbələrə və şahidlərin dediklərinə əsasən, qırğın zamanı 12 minədək ləzgi, 4 mindən çox azəri türkü və tat əhalisi öldürülmüşdü. 1918-ci ilin qırğınları zamanı daşnak-bolşevik birləşmələri** Quba qəzasında 162 kəndi dağıtmışdılar ki, bunlardan 35-i hazırda mövcud deyildir.

Göyçay qəzasının Kürdəmir kəndində daşnaklar 56 ev və dükanı, 127 malikanəni, iki məscidi yandırmış, yerli imamın mənzilini talan etmişlər. Mənzildəki Qur’”’anın təfsirinə dair zəngin kitabxanadan tonqal düzəldilmiş, Qur’”’”’anın özü isə təhqir olunmuşdur. Göyçay qəzasında Cəngi (Caylı), Qaravəlli, Qarabucaq, Mustafanı, Xəlil-Qasımbəy, Ərəb-Mehdibəyli, Sadalı kəndləri və digər obalar da darmadağın edilmişdir.

Komissiyanın sədri Xasməmədov Xarici İşlər Nazirinə yazırdı ki, Avropa sülh konfransına gedən nümayəndə heyətinə təqdim etmək üçün Bakı, Şamaxı, Quba şəhərlərində, Şamaxı, Göyçay, Cavad və Quba qəzalarında türk-müsəlman əhalisinə qarşı daşnak-bolşevik birləşmələri tərəfindən törədilmiş vəhşilikləri əyani şəkildə sübut edən məlumatlar kifayət qədərdir. Lənkəran qəzası polkovnik Avetisovun silahlı quldur dəstələri tərəfindən, Cavad qəzasının bir hissəsi isə polkovnik İllarinoviç başda olmaqla başqa bir dəstə tərəfindən, İrəvan quberniyasında, Gəncə quberniyasının dörd qəzasında – Cəbrayıl, Cavanşir, Şuşa, Zəngəzurda böyük dağıntı törədilərək, azərbaycanlı əhali ucdantutma məhv edilmişdir. (13)

Lənkəranda olan "Dikaya diviziya"nı tərksilah etmək üçün dəniz vasitəsilə bolşevik dəstələri göndərilmişdi. Bunların hamısı Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə edilirdi. Bolşevik əsgərləri yolda qabaqlarına çıxan müsəlman kəndlərini dağıdıb talayırdılar.Astara bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq darmadağın edildi, əhalinin əksəriyyəti yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur oldu. Xəzər dənizi sahilində Qızılağac ilə Lənkəran arasındakı müsəlman kəndləri "Aleksandr Candar" paroxodu tərəfindən top atəşinə tutuldu. Yanvarda başlanan bu qırğınlar martda daha da şiddət etdi"

Osmanlı qoşunlarının Bakını azad etməsindən bir az əvvəl Lənkərana iki min nəfərlik erməni dəstəsi gələrək yerli əhaliyə divan tutmağa başladı. Onlar müsəlman yeməkxanalarına girib oradakıları təhqir edir, pul verməkdən imtina edir, onları Osmanlı türklərindən qorumaq üçün səngər qazmağa məcbur edirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, erməni əsgərləri məhərrəmlik mərasimi verilən məscidlərə girib müsəlmanlara öz təziyələrini keçirtməyə mane olurdular. Müsəlman əhalisi dini ayinlərini icra etmək üçün məscidlərə yığışdıqları zaman ermənilər ora soxularaq müsəlmanları qarət edir, məscidi

isə yandırmaq istəyirdilər. Ermənilər bu bölgədə yüzlərlə ev dağıtdılar və minlərlə günahsız insanın həyatına son qoydular. 1918-ci ilin yanvarından 1919-cu ilin avqustunda "Molokan qiyamı" yatırılana qədər bu bölgədə erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min insanın həyatına son qoyulmuşdu.

1918-1920-ci illərdə erməni vəhşiliklərindən ən çox ziyan çəkən Azərbaycan bölgələrindən biri də **Zəngəzur** qəzası olmuşdur. Daşnak qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində bu qəzanın Şuşa ilə əlaqələri tamamilə, Cəbrayıl qəzası ilə qismən kəsilmişdi. Qəzanın müsəlman əhalisinin vəziyyəti bir də ona görə ağırlaşmışdı ki, erməni kəndlərindəki silahlı quldur dəstələri ilə yanaşı bu qəzada general Andranikin erməni əsgərlərindən ibarət yaxşı təşkil olunmuş nizami qoşunları da var idi. Andranik Erməni hökumətinin tapşırığı ilə Azərbaycan ərazisinə soxularaq müsəlman əhalisindən tələb edirdi ki, ya Ermənistan hökumətinə tabe olsunlar ya da qəzanın ərazisini tərk etsinlər. Guya bu ərazi Ermənistan Respublikasına daxildir. Qəzanın çox zəif silahlanmış müsəlman əhalisi Andranikin bu tələblərini rədd etdiyinə görə ermənilər həmin əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətdilər.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən məlum olur ki, 1918-1919-ci illərdə Sisyan mahalının birinci polis sahəsində olan bütün müsəlman kəndləri, ikinci polis sahəsində olan kəndlərin əksəriyyəti, üçüncü, dördüncü və beşinci polis sahəsindəki müsəlman kəndlərinin isə çox hissəsi məhv edilmişdi. Bəzi kəndlər ümumiyyətlə yer üzərindən silinmiş, həmin kəndlərin torpaqları ermənilər tərəfindən əkin yeri üçün şumlanmışdır. 50 mindən yuxarı müsəlman qaçqını qismən dördüncü polis sahəsində, qismən də Cəbrayıl qəzasında özlərinə sığınacaq tapmışdılar.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məruzəsində Zəngəzur qəzasında **115** müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzərindən silindiyi qeyd olunur. Dağıdılmış bütün kəndlərin adları bu sənədlərdə sadalanır.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinə görə **115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdır.** Nəticədə təkcə Zəngəzur qəzasında komissiyanın məruzəsi hazırlanana qədər 10068 nəfər azərbaycanlı öldürülüb və ya şikəsi edilmişdir. Məruzədə deyilirdi ki, bu dəhşətli rəqəmlər hələ erməni vəhşiliklər haqqında tam məlumat vermir. Belə ki, daha çox müsəlman erməni vəhşiliklərini qurbanı olmuşdur. Ancaq o zamankı dəhşətli qarışıqlıq şəraitində onları tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır.

Qəzanın Vaqudu kəndində 400-dən yuxarı azərbaycanlı əhali məsciddə sığınacaq tapır və güman edirlər ki, ermənilər müqəddəs yer sayılan məscidə toxunmazlar. Ancaq məscidi mühasirə edən erməni vandalları əvvəlcə məscidə əl bombaları atır, sonra isə ona od vuraraq adamlarla birlikdə yandırırlar. Şəki kəndinin küçələrində iki yerə şaqqalanmış uşaq meyitləri atılıb qalmışdı. İrmişli kəndini talan edərkən ermənilər südəmər uşaqları süngülərə taxaraq göyə qaldırır, öldürülən meyitləri tikə-tikə doğrayırdılar. Aqudi kəndində ermənilər müsəlmanlardan xristianlığı qəbul etməyi tələb edir, bundan imtina edən qadınlara qarşı ən amansız cəza tədbirlərini həyata keçirirdilər.

Çullu kəndində ermənilər yorğan – döşəkdə xəstə yatan 9 nəfər müsəlmanı qılıncla doğramışlar. Bağıbəyli kəndində ermənilər 7 nəfər azərbaycanlını bir evə yığıb evlə birlikdə diri-diri yandırmışlar. Müsəlman meyitlərin əli, ayağı, başı kəsilmiş və o qədər eybəcər hala salınmışdılar ki, həmin əzaların hansı meyitə məxsus olduğunu bilmək olmurdu. Zəngəzur qəzasında 1918-ci il yayın axırları və payızında baş verən bu hadisələr bilavasitə cəllad Andranikin rəhbərliyi altında keçirilmişdir.

Zəngəzur qəzasının 100-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, on minlərlə iribuynuzlu və yüz minlərlə xırda buynuzlu mal–qara ermənilər tərəfindən sürülüb aparılmış, bağlar, taxıl zəmiləri və otlaq sahələri yandırılmış, dağıdılmış, bir sözlə qəzanın müsəlman əhalisinin iqtisadi vəziyyəti fəlakətli hala salınmışdı. Ermənilər tərəfindən qəzanın Azərbaycanın müxtəlif kəndələrinə qaçıb dağılmış əhalisinə 1 milyard manata yaxın maddi ziyan vurulmuşdur.

Ermənilərin Zəngəzurun müsəlman əhalisinə qarşı hücumları 1919-cu ilin dekabrından yenidən şiddətləndi. Noyabr ayında ermənilər müsəlmanlar yaşayan Oxçu, Atqız, Şabadan, Pirdavdan kəndlərinə qarşı geniş hərbi əməliyyata başladılar. (14).

Erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı Zəngəzurdakı vəhşiliklləri 1920-ci ilin əvvələrindədaha amansız bir şəkil aldı. 1920-ci ilin yanvarından Zəngəzurda baş verən bütün hadisələrin bilrvasitə təşkilaçısı məhz Ararat Respublikasının özü idi. Burada da əsas məqsəd Zəngəzur qəzasını tamamilə müsəlmanlardan təmizələyərək Paris sülh konfransı dövlətlərinin əli ilə buranı Ermənistanın tərkibinədaxil etmək idi. Bu təmizləmə əməliyyatlarında erməni quldur dəstələri ilə yanaşı Ararat Respublikasının on mindən yuxarı nizami qoşun dəstələri iştirak edirdi.

Ermənilərin irimiqyaslı hücumları ilə əlaqədar 1920-ci il yanvarından Azərbaycan Respublikasının Parlamentinə, hökumətinə müxtəlif partiya fraksiyalarının rəhbərlərinə Zəngəzurdan çoxlu həyəcanlı xəbərlər daxil olurdu.

1920-ci il yanvarın 21-də Azərbaycan Respublikasının parlamentinin üzvü Cəlil Sultanov tərəfindən Azərbaycan parlamentinə göndərilimiş teleqramda deyilirdi: "Dörd gündür ki, erməni quldur dəstələri nizami ordu ilə birlikdə top və pulemyotların atəşi altında Zəngəzura hücumları davam edir… İtkilər olduqca çoxdur. Əhali vahimə içərisində qaçır və kömək umur… Qəzanın bədbəxt əhalisi adından yalvarıram, kağız üzərindəki etirazlardan fəal hərəkətə keçin. Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən birini tamamilə məhv olmaqdan xilas edin. Zəngəzurun ardınca növbə Qarabağındır. Bütün bunların itirilməsi üçün siz Azərbaycan xalqı və Azərbaycan qarşısında cavab verəcəksiniz". (15).

Yanvarın 22-də isə Cəbrayıl məktəbinin nəzarətçisi H.Axundzadə Azərbaycan parlamentinə göndərdiyi teleqramda yazırdı: "Yanvarın 19-da səhərdən erməni silahlı qüvvələri Zəngəzurda Xocahandan Qaladərəsinə kimi ərazidə bütün cəbhə boyu toplardan və pulemyotlardan müsəlman kəndlərini atəşə tuturlar. Altı kənd tamam dağılmış, doqquz kənd isə od içərisində yanır. Ermənilər qadınlara və uşaqlara belə rəhm etmədən qəddarlıqla müsəlmanları qırır, kəndləri dağıdırlar. Müqavimət göstərməyə heç bir qüvvələri olmayan müsəlmanlar bütün əmlaklarını ermənilərə qoyaraq yalnız qaçmaqla canlarını qurtarırlar". (16).

1918-ci ilin martına qədər **İrəvan** qəzasının **199 azərbaycanlı kəndi, 1919-cu ilin sentyabr ayına qədər isə Eçmiədzin qəzasına məxsus 62 azərbaycanlı kəndi** bütünlüklə yerlə –yeksan edilmişdir. 1919-cu ilin axırında isə Zəngibasarın biri neçə kəndi istisna olunmaqla, İrəvan qəzasının, o cümlədən Vedibasarın bütün kəndləri məhv edilmiş, əhalisi vəhşicəsinə öldürülmüş, sağ qalanlar canlarını xilas edərək başqa yerlərə qaçmışlar. Əhali İran, Osmanlı və Azərbaycana pənah gətirmişlər.

Quqark rayonunun Vartanlı kəndində isə faciə belə başlandı: Aprel ayının ortalarında iclas keçirmək adı altında azərbaycanlıları bir komaya yığırlar. Təxminən 1200-1500 adam bu komaya toplaşır. Keşiş Vahan iclası açır, bir neçə kəlmə ilə bu iki xalqın bir kənddə mehriban yaşaması haqqında fikir söyləyir. Bir qədər sonra silahlı ermənilər içəri daxıl olub keşişi bayıra çıxarır, komanın qapısına bağlayaraq damından içəriyə saman qarışıq neft töküb camaatı yandırmağa başlayırlar. Uşaq, qoca, qadın qışqırtısı ərşə dayanır, tüstüdən boğulanlar, özlərini itirənlər qapıya hücum çəkirlər. Əliyalın xalqın müqaviməti nəticəsiz qalır.

Yerevan şəhərinin şimal – şərqində yerləşən Kotayk rayonu ərazisində də 1918-ci ildə erməni quldur dəstələri azərbaycanlılara qarşı geniş soyqırımı həyata keçirtdilər. 1918-ci ilin məlum hadisələrinə qədər bu rayonda yaşayan əhali arasında azərbaycanlılar üstunluk təşkil edirdi. Lakin həmin dövrdə rayonun Avdallar, Artiz, Aşağı Qaxt, Başkənd, Bozkosa, Qayaxaraba, Qaraçala, Qaraçörək, Qızqala, Qurbağalı, Damagirməz, Dəlləkli, Əkərək, Zər, Yelqovan, Yellicə, Kamal, Kənxan, Kərpicli, Küzəcik, Göykilsə, Güllücə, Nurnus, Oxçu qalası, Təzəxarab, Çobangörükməz və s. kəndlərindən azərbaycanlı əhali böyük işgəncələrlə qovulmuşdur. Onların əksəriyyəti Andranikin və daşnak hökumətinin silahlı erməni dəstələri tərəfindən öldürülmüşdür. 1920-ci ilin aprelində "Azərbaycan" qəzeti yazırdı: "Artıq Göyçə mahalında müsəlman qalmayıb. Hazırda Yeni Bəyazid qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır, onlardan 22 kənd apreldə dağıdılmışdır. Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorca, Aşağı Şorca, Soğanqulu-ağalı, Ağkilsə, Zod, Qulu, Ağalı, B. Qaraqoyunlu, K. Qaraqoyunlu, Zərzibil, Ədli, İnəkdağ, Qaraiman, Kəsəmən, Başkənd, Bala Məzrə, Şişqaya, Baş Hacı, Qəribqaya kəndlərinin 15 mindən artıq evi olan əhalisi bütün malı, dövləti başlı – başına buraxıb qaçmışdır. Bütün bu var-dövlət hazırda ermənilərə qalıb, qarət edilmiş əmlak bir neçə milyon və hətta milyardlar qədərdir". Andranikin quldur qoşununun və daşnakların 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı apardıqları soyqırımı nəticəsində indiki Ermənistan ərazisində, yəni **Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan əhalinin çox böyük hissəsi, təxminən 565 min nəfəri vəhşicəsinə qırılmış, yaxud öz dədə–baba torpaqlarından qovulmuş,** didərgin salınmışdır. Erməni müəllifləri özləri bu faktı təsdiq edirlər. Tarixçi Z. Korkodyan "Sovet Ermənistanının əhalisi 1831-1931-ci illər" kitabında faktı kimi göstərir ki, 1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hökuməti qurularkən bu ərazidə 10 min nəfərdən bir qədər çox türk azərbaycanlı qalmışdı. 1918-ci ildə "İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdi. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsaylı

müraciətlərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində bu tarixi Azərbaycan şəhərində (İrəvan) və onun çevrəsində 88 kənd dağılmış, 1920 ev yandırılmış, 132 min azərbyacanlı məhv edilmişdir. Erməni cəza dəstəlrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yürüdülən "türksüz Ermənistan" siyasəti nəticəsində **İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfərdən 1922-ci ildə 70 min nəfərə enmişdir.** 1920-ci il aprelin 27-də XI Qırmızı Ordunun Bakını, sonra isə Azərbaycanın bütün bölgələrini işğal etməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gördüyü tədbirləri başa çatdırmağa imkan vermədi. Ermənistan sovetləşən Zəngəzur qəzası daxil olmaqla həmin ərazilər Sovet Ermənistanına bağışlandı. Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən qətllər və kütləvi insan qırğını təsadüfi hadisə deyil, "Daşnaksütyun" partiyasının "Böyük Ermənistan" yaratmaq planını reallaşdırmaq yolunda atılan addım və soyqırımı siyasəti olmuşdur.

Xalqımıza qarşı 1918-ci ildə törədilən mart soyqırımı kimi faciəli bir tariximizin saxtalaşdırılması və ört-basdır edilməsini təkcə tarixi bir anın unudulması kimi qəbul etmək olmaz. Mart hadisələrinin saxtalaşdırılması xalqımıza qarşı tarixən düşmən münasibət bəsləyən erməni xislətinin gizlədilməsi oldu. Bu isə özlüyündə XX əsr tariximizdə yeni-yeni qanlı səhifələrin açılmasına gətirib çıxartdı ki, bunlardan aşağıdakılara diqqəti cəlb etmək yerinə düşər:

- 1920-ci ilin aprel işğalı ilə Azərbaycan Milli hökuməti devrildi, bolşevik bayrağı altında ermənilər Azərbaycanda faktiki olaraq ikinci dəfə hakimiyyəti ələ keçirdilər. Nəticədə respublikada nəinki ziyalılara, hətta milli baxışlı kommunistlərə də divan tutuldu, milli adət-ənənələrimiz ayaq altına atıldı, bütün bu işlərin icraçıları ermənilər oldu.
- bu gün müstəqil Azərbaycanın ən ağır probleminə və xalqın ən ağır dərdinə çevrilən Qarabağ məsələsinin əsası 20-ci illərdə qoyuldu.
- bolşevik cildinə girən daşnaklar Zəngəzur torpaqlarını zorla Azərbaycandan qoparmağa nail oldular.
- otuzuncu illərin repressiyalarında erməni xisləti üçün yaranmış fürsətdən məharətlə istifadə edildi.
- 1947-53-cü illərdə yüz minlərlə soydaşımız öz ata-baba torpaqlarından (Qərbi Azərbaycan) didərgin salındı.
- 1990-cı ilin yanvar faciəsi, 1992-ci ilin fevralında Xocalı soyqırımı, 1992-ci ildən başlayaraq Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan, ümumiyyətlə, 20 faiz torpaq itkisi erməni məkrinin, ən əsası isə mart soyqırımının unudulmasının bilavasitə nəticəsidir.
- 1918-ci ilin martında erməni vəhşiliyindən canını qurtarıb Bakını tərk edən soydaşlarımızın qaçqın həyatı qan yaddaşımıza həkk olunsaydı, fikrimizcə, bu gün biz bir milyon insanı qaçqınlıq taleyini yaşamağa məcbur edən erməni məkri qarşısında aciz qalmazdıq.

Nəhayət, Ü.Hacıbəyovun 1919-cu ildə mart soyqırımının ildönümü ilə əlaqədar yazdığı "31 mart" adlı məqaləsindən bu gün üçün də aktuallığını saxlayan bir fikri xatırlamaq yerinə düşər: "Bu günkü vəzifəmiz o qara günləri yaddan çıxarmamaq və buna görə də həmişə və hər an hər şeyə hazır olmalıyıq. Borcumuz bu vətəni gələcəkdə hər cür təcavüzdən qorumaq və məmləkətimizi şərəflə yaşatmağa çalışmaqdır".

Ədəbiyyat

1. ARDA, f.1061, siy.1, iş 95, vər.2
2. ARDA, f.1061, siy.1, iş 5, vər.1
3. ARDA, f.1061, siy.1, iş 95, vər.2.
4. ARDSPİHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.20
5. ARDSPİHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.18
6. ARDSPİHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.18.
7. ARDSPİHA, f.277, siy.2, iş 13-16, vər.25-26
8. ARDSPİHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.18
9. ARDA, f.100, siy.2, iş 791, vər.791
10. ARDA, f.1061, siy.1, iş 108, vər.8-10
11. ARDSPİHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.18

12. ARDA, f.1061, siy.2, iş 85, 87,100
13. ARDSPİHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.46
14. ARDA, f.100, siy.2, iş 791, vər.2
15. ARDA: f.894, siy. 4, iş 65).
16. ARDA: f.895, siy. 1, iş 299, vər.20.
17. ARDA: f.895, siy. 1, iş 299, vər. 31-33.
18. ARDA: f. 895, siy. 1, iş 299, vər. 8-12 .

Anar Isgandarov
Baku State University professor,
head chair "Historiography of Azerbaijan"

1918-1920 YEARS COMITTED GENOCIDE AGAINST TURK-MUSLIM POPULATION

Summary

Present article is investigating the genocide by alliance of dashnac-bolshevik forces against turkish-muslim population between 1918-1920. The documents of the Commission of Emergency Investigation reveals that commited genocide by dashnac-bolshebik forces were realised in separate regions of Azerbaijan, including Baku, Shamakhi, Guba, Goychay, Zangazur, Iravan, Khoy, Maku, Urmia.

Анар Искендеров
Бакинский Государственый Университет
Профессов Зав. кафедры Историография Азербайджана

1918-1920 ГОДА СОВЕРШЕННЫЙ ГЕНОЦИД ПРОТИВ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

Резюме

Представленная статья исследует совершенный геноцид против тюрко-мусульманского населения, в союзническом содействиии дашнаков-большевиками между 1918-1920 годах. По данным документам Комиссии Чрезвычайных Исследований, показывает, что учиненый геноцид совершенными в союзе дашнако-большевитской партии, распространился по отдельным регионам Азербайджана, включая Баку, Шамаха, Гёйчай, Зангезур, Ереван, Хой, Мака и Урмия.

Мамука Гогитидзе
Академический доктор истории,
ассоциированный профессор
Национальный Университет им.Шота Руставели
г.Тбилиси, Грузии

ГЕНОЦИД ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА В 1918-1920 гг.

Ключевые слова: Гянджа, Антанта, «Великая Армения», Бакинский Совет, Шемаха, Губа, геноцид.

С января по март 1919 года большевики и ряд армянских националистических партий в целях развязывания мусульманской резни, прибегали к различным провокациям и шантажам, козням и интригам, а Советские органы предоставляли армянам решающие посты правления в Баку.

Передовые деятели Азербайджана предчувствовали ожидаемую опасность. К концу Первой мировой войны христианское население Кавказа целенаправленно вооружалось. В канун мартовской резни было обнародовано обращение Русского Национального Совета на Южном Кавказе к христианскому населению.

В обращении сообщалось, что с 11-го по 18-е марта все русские юноши в возрасте 19-25-ти лет подлежат военному призыву и будут мобилизованы. Это мероприятие должно было завершиться 31 марта **(1).**

Русские полки, возвращавшиеся на родину в результате ликвидации Кавказского фронта, продавали за бесценок оружие и боеприпасы молоканам и армянам. Они зачастую предпочитали оста- ваться в Баку, ибо на родине их ждали голод и разруха. Впоследствии С.Шаумян и его компания ловко воспользовались этими силами, направив их против мусульманского населения. Местное население, видевшее, как вооружаются в Баку армянские и русские политические силы, еще с февраля 1918 года начало покидать город. За неделю до мартовской резни партия "Дашнакцютун", обеспокоенная положением в Баку, заявила о необходимости захватить власть. Перед лицом такой опасности мусульманские общества сочли нужным создание сил самообороны. По их инициативе в Гяндже, Баку, Ленкорани началась работа по формированию мусульманских воинских частей, а в Бакинской кадетской школе - по подготовке мусульманских офицеров. Однако все эти дела шли очень вяло и медленно. С другой стороны, в вооружении христианского населения Кавказа были заинтересованы также страны Антанты. До прибытия англичан из Месопотамии на местных христиан возлагалась большая надежда: дескать, они приостановят шествие турецкой армии на Южном Кавказе. После крушения российской империи армянские политики взяли курс на проанглийскую пропаганду. Поэтому мусульманские уезды в конце февраля заявили Закавказскому Сейму о своем протесте против вторжения английских войск на территорию Кавказа и потребовали прекращения переговоров с английскими представителями **(2)** .

Тем временем, пока силы Антанты были далеко, армяне старались добиться своих целей руками большевиков. Об их "хамелеонстве" Н. Нариманов писал, что дашнаки ради осуществления своей химерической мечты о "Великой Армении" готовы надеть на себя любую маску, лицемерить под любой личиной. Во времена Голицына они выдавали себя за революционную партию, затем переметнулись в сугубо контрреволюционный лагерь, став явными сторонниками В. Воронцова-Дашкова, а теперь они, по-видимому, намереваются вновь сменить свою маску: как только будет установлена Советская власть на Кавказе, они туг же наденут коммунистическую маску **(3)** .

Расширение национального движения в Азербайджане, рост авторитета "Мусавата" - партии национального освобождения, могли стать серьезным препятствием на пути пресловутой "Великой Армении". Замышляя мартовскую резню, дашнаки планировали уничтожение

социальной базы "Мусавата", т.е. мусульманского населения города. С этой целью в Баку было дислоцировано около семи тысяч армянских солдат. Кроме того, 10–12-ти тысячная армия, созданная под названием "Красной гвардии", на 70 процентов состояла из армян **(4)** .

Специальная пропагандистская работа велась в Каспийской флотилии, костяк которой составляли русские. В Шемахе и Мугани были созданы запасные русско-молоканские вооруженные отряды.

Мартовские убийства, вошедшие в историю как кровавая трагедия, длились три дня. После первых орудийных залпов город наполнился вооруженными отрядами. Армяне, в южной части города стали возводить траншеи и баррикады. Вскоре выяснилось, что переговоры, которые велись 30 марта, носили провокационный характер. Лидер бакинских меньшевиков Г. Айолло заявил, что они будут защищать Бакинский Совет. Глава эсеров С. Саакян дал знать, что они будут воевать против панисламизма. Даже кадеты, питавшие глубокую ненависть к большевикам, обещали защиту большевиков, борющихся за "русское дело". Объединение большевиков в мартовские дни с эсерами и дашнаками, с которыми они длительное время боролись, произошло на религиозной и национальной почве. Кроме большевиков и дашнаков, основное руководство которых состояло из армян, никто не ожидал, что события примут столь кровавый характер. Они предлагали свою "помощь", направленную, якобы, против 29 мусаватистов, а на деле объединенные силы были использованы с целью уничтожения всего мусульманского населения города. Вечером 30 марта состоялось экстренное заседание руководителей военных подразделений Бакинского Совета. Было принято решение начать "бой", а обращение к Армянскому национальному совету и к дашнакским лидерам призывало к боевой готовности. Неожиданное нападение на пункт сбора мусульманских вооруженных отрядов привело к их поражению. Бомбардировка мусульманских кварталов с моря и воздуха породила в городе панику. На военные суда были посланы специальные агитаторы, распустившие ложный слух, будто мусульмане истребляют в городе русское население. Лишь спустя несколько часов, в течении которых длилась бомбардировка, русские матросы узнали о коварной провокации большевиков и армян и прекратили вести огонь. Лидеры "Мусавата", чтобы спасти население в подобной ситуации, приняли ультиматум Революционного комитета обороны. Для ведения переговоров, 31 марта мусульманские представители прибыли в Исполнительный комитет совета. Несмотря на принятие ультиматума Революционного комитета обороны, переговоры с А. Джапаридзе в Исполнительном комитете не дали никаких результатов, и при возвращении трое из мусульманского комитета были расстреляны в дороге **(5)** .

Под утро 31 марта все армянские вожаки прибыли в штаб Революционного комитета обороны. После краткого наставления они были посланы в мусульманские кварталы. Документы архивных фондов подтверждают, что хорошо обученные и вооруженные до зубов армянские солдаты врывались в дома мусульман, убивали мирных жителей, резали их на куски, бросали детей в горящие дома... Неслыханные зверства учиняли они особенно в отношении мусульманок, заживо пригвождали их к стене, отрезали им конечности, уши, носы, прокалывали животы и т. п. Тех, кто пытался спастись бегством, расстреливали из пулеметов, установленных в соответствующих местах города **(6)** .

После того, как были уничтожены другие мусульманские кварталы, к вечеру 31 марта начались операции в Ичеришехер. Имеются десятки документов, подтверждающих то, что армянские интеллигенты и духовенство сжигали трупы мусульман и оскверняли их останки **(7).**

Таким образом, в течении трех дней (18-21 марта / 30 марта - 1 апреля), согласно обобщающему отчету чрезвычайной следственной комиссии, в Баку было умерщвлено 12 тысяч человек тюркско-мусульманского населения, якобы контрреволюционного, с разграблением и сжиганием мусульманских кварталов**.(8)**

Меньшевистская газета "Наш голос" писала:

*"Всюду трупы - искореженные, изуродованные, обезображенные... Сильно пострадала мечеть Тазапир от артиллерийских обстрелов... Широкие массы исполнены гнева и ненависти, перерастающих в чувство яростного мщения, с которым не так-то легко будет справиться..."***(9)**

Революционный комитет обороны, который 31-го марта под разными предлогами сорвал переговоры, 1-го апреля, сочтя вопрос уже решенным, вновь выступил с ультиматумом: если требования Комитета не будут приняты до 3-х часов дня, война будет продолжаться. В 4 часа представители азербайджанских партий и обществ отправились в гостиницу "Астория" для ведения переговоров.

В "мирной конференции", которую открыл спустя час А. Джапаридзе, участвовали также Фиолетов, Дудин, Сухарцев, А. Атабеков, Тер-Микасян (последние двое – представители Армянского национального совета) и персидский консул в Баку Хабибулла-хан. Оглашенный председательствующим П. Джапаридзе ультиматум целиком и полностью был направлен против мусаватской партии. Абдул Кязимзаде выразил свой протест и заявил, что за свершившиеся трагические события несут ответственность красные войска и дашнакские военные подразделения. После долгих дебатов, вечером в 9 часов ультиматум был принят.

В нем говорилось:

1.Признается власть Бакинского Совета рабочих, солдатских и матросских депутатов;

2. Контрреволюционная "дикая дивизия" изгоняется из Баку и его районов, все остальные военные формирования либо выводятся из Баку, либо же полностью подчиняются Бакинскому Совету депутатов, осуществляющему также контроль за вооружением населения;

3. В срочном порядке осуществляются мероприятия по открытию железнодорожных путей из Баку в Тифлис и Петровск **(10)**

Вопреки соглашению о прекращении огня, наступательные действия армяно-советских военных частей длились до вечера 2-го апреля. Так, был открыт огонь по мирному мусульманскому населению, занятому тушением страшного пожара (из-за сильного ветра) в здании "Исмаилийе". После всего этого, оставшееся в живых тюркское население вынуждено было в массовом порядке покинуть город. 2-го апреля П. Джапаридзе писал С. Шаумяну, что, мол, из Ташкента и Севера поступает подмога, и теперь уже, чтобы утихомирить мусульман, можно пообещать им автономию. Для того, чтобы на трагические события, продолжавшиеся более 3-х дней, была надета революционная личина, Мешади Азизбеков был назначен комиссаром отсутствовавшей мусульманской части города. Запрещение выезда из города и перемещение мусульманских жителей не дало особого эффекта **(11)** .

Левый эсер И. Сухарцев, информировавший собрание Бакинского Совета о соглашении, подписанном после тяжкого поражения азербайджанского народа, с величайшей радостью сообщал, что партия "Мусават" разгромлена и "бакинский фронт Турции захвачен" **(12)** . С. Шаумян, сотворивший все эти трагические события, первым предпринял попытку сфальсифицировать тюркско-мусульманский геноцид, учиненный в Баку, облечь его в личину "гражданской войны", в несколько раз уменьшить число убитых и сожженных мусульман.

13 апреля в отчете, отправленном в Москву, в Совнарком, он писал:

"Три дня - 30, 31 марта и 1 апреля в городе Баку шли ожесточенные бои. Сражались, с одной стороны, Советская Красная Гвардия, созданные нами интернациональные Красная Армия и Красный Флот, армянские национальные формирования, с другой - руководимые партией "Мусават" ... мусульманские так называемая "дикая дивизия" и вооруженные банды ... Нам помогали также гидроаэропланы Авиационной школы ... В боях мы добились блестящих результатов: враг был разбит наголову. Потери убитыми с обеих сторон превысили три тысячи ... Если бы они в Баку одолели нас, город был бы объявлен столицей Азербайджана, и немусульманские элементы были бы разоружены, истреблены" **(13)** .

Количество жертв доходило приблизительно до 10 тысяч мусульман, среди которых были тысячи женщин, детей и стариков **(14).** Спустя год после мартовского геноцида армяне стали представлять это событие как борьбу за власть между большевиками и мусульманами. Как известно, тюркско-мусульманский геноцид не ограничивался одним лишь Баку. С первых дней апреля аналогичные преступные действия совершались в гг.Шемахе, Губе, Хачмазе, Ленкорани, Аджигабуле и Сальянах. Карательными отрядами, посылаемыми (под видом советских войск) в уезды Азербайджана, руководили армянские "полководцы" Т. Амирян, С. Лалаян, Г. Амазасп. Более всех по- страдал от дашнакских палачей Шемахинский уезд. В

первой половине апреля мусульманское население города и сёлах понесло большие потери. Оставшиеся в живых покинули Шемаху.

В документах Чрезвычайный следственной комиссии отмечалось, что еще в январе из Баку в Мадрасу было отправлено 15 телег оружия. А в середине марта Бакинский Совет послал в Шемаху 2 тысячи армянских солдат и 60 телег оружия. Недолго длилось затишье после переговоров с местными армянами.

В этот же самый день что и в Баку, 30-го марта, поутру со стороны Мадрасы город Шемаха был подвергнут артиллерийскому обстрелу **(15)** . Армяне, обладавшие в Шемахе полным превосходством, стали высвобождать Шемахинский уезд от азербайджанцев. Операциями армянских национальных формирований руководили помощники С. Шаумяна, которые приказали большому отряду армянских солдат, бывших в его распоряжении, окружить, в первую очередь, все ме- чети Шемахи, в которых находились старики, женщины и дети мусульман, поджечь их и расстреливать тех, кто пытался спастись бегством. За несколько дней была разрушена вся мусульманская часть города. Мусульманские села Шемахинского уезда были подвержены жестокому террору. В результате, только в марте 58 деревень уезда были разрушены армянскими войсками Бакинского Совета. Были убиты около 7 тысяч человек, в том числе 1653 женщины и 965 детей. Ущерб, причиненный местному мусульманскому населению в Шемахе, превышал миллиард рублей по курсу того времени **(16)** . Город Шемаха , переживший кровавые события, долгое время не мог оправиться от страшных потрясений.

Серьезный урон от разгула армянских карательных отрядов понесли также Гекчай, Кюрдамир, Сальян и Ленкорань. В Ленкорани лишь с помощью вооруженных грузинских отрядов, пребывавших в области, удалось пресечь бесчинства двухтысячного армянского войска. Документы свидетельствуют о том, что в Баку и уездах в проведении политики геноцида, направленной против азербайджанского населения, самое активное участие принимала также армянская церковь. После того, как в результате массовой резни в марте-апреле 1918 года в Азербайджане чужеземцы одержали победу в Бакинской губернии, они задумали напасть на Елисаветполь и захватить весь Азербайджан. Враги, заняв Баку, Шемаху, Кюрдамир, Сальяны, Губу, Ленкорань, устремили свои взоры на Елисаветполь и, заключив на сей раз сделку с карабахскими армянами, стали готовиться к совместному нападению. Это признавал и сам С. Шаумян в своем сообщении Совнаркому в мае месяце.

По мысли Шаумяна, *"советские войска должны были захватить Евлахский мост и занять оборонительную линию вдоль реки Куры, после чего незамедлительно двинуться на Елисаветполь, чтобы там и в других местах организовать армянские мятежи,,*

Однако создание Азербайджанской Демократической Республики в мае 1918 года и начало борьбы азербайджанского народа не на жизнь, а на смерть во имя целостности территории Азербайджана нарушили эти планы. В связи с бакинскими событиями мусульманская фракция потребовала от Заксейма послать войска в Баку для защиты мусульманского населения. 3 апреля 1918 года на заседании Заксейма, посвященном событиям в Баку, Хойский заявил, что *"...если не будут приняты меры к защите мусульманского населения, то министры - мусульмане выйдут из состава правительства"* **(17)** .

7 апреля 1918 года на заседании Заксейма, в связи с заявлением министров - мусульман о выходе из состава правительства, Хойский заявил, что *"...мусульманская фракция, при создавшихся условиях и, в частности, в связи с Бакинскими событиями, считает, что министры - мусульмане не могут добиться от правительства защиты мусульманского населения в Баку, и это усиливает мотивы принятия решения"* **(18)** .

17 апреля 1918 года Хойский сделал доклад правительству Закавказья, в котором говорилось, что *"...Бакинские события обсуждаются по всем местам Елисаветпольской губернии, и во всех резолюциях есть пункты, предусматривающие пропуск турецких войск в Баку, и если правительству не удается ликвидировать бакинский вопрос, то придется таковое требование выслушать от мусульман Елисаветпольской губернии. И может наступить момент, когда народная масса начнет действовать сама, что создаст трагическое положение, так как бакинский вопрос - это вопрос жизни и смерти Республики"* **(19)** .

Под давлением мусульманской фракции, 22 апреля 1918 года было созвано расширенное заседание Закавказского Сейма и принята резолюция о провозглашении Закавказской независимой демократической федеративной республики. На этом заседании Закавказское правительство, возглавляемое Е. П. Гегечкори, подало в отставку.

Председатель Закавказского правительства А. И. Чхенкели послал командующему Кавказским фронтом Вахиб-паше телеграмму, в которой говорилось, что

*"...Закавказье уже провозглашено независимой федеративной республикой, о чем сообщено державам, следовательно, выполнено и то условие, о котором говорилось в декларации Оттоманской делегации 18 марта 1918 года".**(20)***

Таким образом, Заксейм ставил в известность Турцию, что объявление независимости Закавказья, предложенное ею на Трабзонской конференции и поддержанное азербайджанской делегацией, было исполнено.

С объявлением независимости Закавказского региона и быстрым продвижением турецких войск в Армении, правительство Закавказской Республики, возглавляемое А. И. Чхенкели, обратилось к Турции с предложением возобновления Трабзонских мирных переговоров **(21)** . Политическая обстановка накануне возобновления переговоров в Трабзоне была чрезвычайно сложной. Положение на Южном Кавказье усугублялось еще и тем, что после объявления независимости ничего не изменилось ни во внутренней, ни во внешней политике края. Представители политических партий в Заксейме не находили общего языка, у них не было общей программы, и каждая фракция стремилась проводить свою политическую линию.

Впервые мартовские события 1918 года оказались в центре внимания после провозглашения Азербайджанской Демократической Республики. Совет министров в целях расследования этой трагедии 15 июля 1918 года принял постановление о создании чрезвычайной следственной комиссии. Комиссия расследовала мартовскую трагедию, изучив в первую очередь зверства армян в Шемахе, тяжкие преступления, совершенные в Иреванской губернии. Была создана особая структура при Министерстве иностранных дел с целью информирования мировой общественности о подлинном течении событий.

Азербайджанская Демократическая Республика отметила в 1919 и 1920 годах 31 марта как общенациональный день скорби.

По существу это была попытка дать политическую оценку политике геноцида против азербайджанцев и продолжающейся более века оккупации наших земель. Однако гибель Азербайджанской Демократической Республики не позволила завершить эту работу.

Азербайджанская Республика, получившая независимость после распада Советского Союза, как веление истории восприняла необходимость политической оценки событиям геноцида и довести до логического конца решения, которые не удалось осуществить Азербайджанской Демократической Республике.

Указ Президента Азербайджана Гейдара Алиева от 26 марта 1998 года, изданный накануне 80-ой годовщины трагических событий марта 1918 года, стал выражением политической оценки со стороны азербайджанцев действиям армянских националистов.

Этот Указ стал программным документом для формирования у нынешнего и будущего поколений крепкой национальной памяти о геноциде, учиненным над азербайджанским народом в XX столетии, достижения политической и правовой оценки этих трагедий во всем мире, устранения их тяжелых последствия и для предотвращения повторения подобное в будущем.

Милли Меджлис Азербайджана - Парламент Республики - в 1998 году обратился с заявлениям в Организацию Объединенных Наций, Межпарламентскому Союзу, Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе, Совету Европы, Содружеству независимых государств, другим международным организациям, парламентам и правительствам стран мира для объединения усилий и непримиримой борьбы проявлениям случаев подобным геноциду азербайджанцев в любой точке мира.

"День геноцида азербайджанцев" ежегодно отмечаемый азербайджанским народом служит этим целям и является попыткой привлечения внимания мирового сообщества к фактам шовинизма, сепаратизма продолжающимся и сегодня.

Следует помнить, что мы все - все народы мира ответственны за мирное будущее цивилизации!

Литература

1. ГАППОДАР, ф. 276, с. 7, д. 212, л. 1.
2. Там же, д. 175, л. 1.
3. Там же, ф. 609, оп. 1, д. 428, л. 16.
4. Там же, ф. 276, оп. 2, д. 20, л. 44.
5. ГАППОДАР, ф. 276, оп. 2, д. 20, л. 69.
6. Там же, д. 22, л. 75-77.
7. Азербайджан, 1992, 17 октября. Победа Советской власти в Закавказье, с. 245.
8. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации), ф. 1810, оп. 1, д. 235, л. 29. Известия Совета рабочих, военных и солдатских депутатов Бакинского района, 1917, 13 апреля. ГАРФ, ф. 1810, оп. 1, д. 235, л. 8. Агамалиева Н. А. О выборах в Учредительное собрание по Азербайджану. Известия АН Азербайджа- Азәрбајчан Демократик Республикасы Бакы, Азәрнәшр, 1992, с. 173)
9. Наш голос, 1918, 24 марта.
10. Бюллетень КРО г, Баку и его районов, 1918, 4 апреля.
11. Там же, 7 апреля.
12. Ени Кавказия, 1924, 31 марта (на азерб. языке)
13. Шаумян С. Г. Избранные произведения, изд. 2, Баку, 1978.
14. ГААР, ф. 894, оп. 10, д. 148, л. 30.
15. ГААР, ф. 1061, оп. 1, д. 105 в, л. 12-17.
16. Там же, д. 108, л. 7.
17. ГААР, ф. 894, оп. 10, д. 144, л. 14
18. Там же,
19. Там же, л. 11.
20. Азербайджан досьеси, Анкара, 1980, с. 82 (на турец. яз.)
21. Документы и материалы по внешней политике Закавказья, с. 224.

Mamuka Gogitidże

GENOCIDE AGAINST THE AZERBAIJANI PEOPLE IN 1918-1920

Summary

From January to March 1919, the Bolsheviks, and a number of Armenian nationalist parties in order to unleash the Muslim massacre, resorted to various provocations and blackmail, machinations and intrigues, and Soviet authorities give the Armenians decisive positions of government in Baku.

Leading figures of Azerbaijan expected apprehended danger. By the end of the First World War the Christian population of the Caucasus deliberately arming themselves. On the eve of the March massacre was publicized appeal Russian National Council for the South Caucasus to the Christian population.

The appeal was reported that from 11 th to 18 th March all Russian men aged 19-25 years are subject to military conscription and will be mobilized. The event was completed on March 31.

Russian troops returning to their homeland as a result of the elimination of the Caucasian front, sold for a pittance weapons and ammunition Molokans and Armenians. They often prefer to remain in Baku, because at home waiting for them and devastation. Subsequently S.Shaumyan and his company cleverly took advantage of these forces by sending them against the Muslim population. Local people, seeing as arm in Baku, Armenian and Russian political forces since the beginning of February 1918 to leave the city. A week before the March massacre party "Dashnaktsyutun" Alarmed by the position of Baku, expressed the need to seize power. In the face of such danger Muslim societies found it necessary to create self-defense forces. On their own initiative in Ganja, Baku, Lankaran, work began on the formation of the Muslim military units in Baku cadet school - for the preparation of Muslim officers. However, all these things were very sluggish and slow. On the other hand, in the arms of the Christian population of the Caucasus were also interested countries of the Entente. Before the arrival of the British in Mesopotamia to the local Christians had high hopes: they say, they will suspend the procession of the Turkish army in the South Caucasus. After the collapse of the Russian Empire, Armenian politicians have embarked on a pro-British propaganda. Therefore, the Muslim counties in late February said the Transcaucasian Sejm their protest against the invasion of British troops in the Caucasus and demanded the termination of negotiations with British representatives.

Day of Genocide of Azerbaijanis "Azerbaijani people celebrated annually serves these purposes and is an attempt to attract the attention of the world community to the facts of chauvinism, separatism continues today.

We should remember that we are all - all nations of the world are responsible for the peaceful future of civilization!

Mehmet Saray
Prof. Dr.

HUKUK TANIMAYAN ERMENİLERİN AZERBAYCAN'A VERDİĞİ ZARARLAR

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, uluslararası hukuk
Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, beynəlxalq huquq
Keywords: Azerbaijan, Armenia, international law

1976'da yazdığım **Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması** ile 1981'de yazdığım **Atatürk'ün Sovyet Politikası** adlı çalışmalarımda Ermeni sorununun, sadece Ermenilerin değil, aynı zamanda başta Rusya olmak üzere İngiltere, Fransa ve Amerikan Misyoner teşkilatlarının sorunu olduğunu anlamıştım. Bu vesileyle, sömürgeci emperyalist devletlerin, kendi emellerini gerçekleştirmek için en çok kullandığı topluluğun da Ermeniler olduğunu fark ettim**. Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri** adlı kapsamlı kitabımı yazarken, Ermenileri anlamaya çalıştım. Bir ülke bir vatan edinmek için çırpınmalarını, hak ve özgürlüklerini istemelerini doğal karşılayıp onları anlamaya çalıştım. Çünkü benim uzmanlık saham olan Türk dünyasında yaşayan Türk halkları da Rus idaresinden kurtulup kendi vatanlarına ve özgürlüklerine kavuşmak istiyorlardı. Bu nedenle Osmanlı idaresinde yaşayan Ermenilerin verdiği mücadeleye de sempatiyle bakmışımdır. Fakat Ermeni dostlarımız o kadar geniş bir coğrafyada yaşıyorlardı ki, Balkanlardan Kafkaslara ve oradan da Türkiye'nin güneyine Çukurova'ya kadar dağılmışlardı. Hiçbir yerde de çoğunlukta değillerdi. En yoğun olarak yaşadıkları yer ise güney Kafkasya idi. Türkler, XI. Asrın başlarında Anadolu'ya ve Azerbaycan'a geldiği zaman, Ermeniler, Ortodoks Bizans'ın baskısı altında idi. Hıristiyanlığın Gregoryan mezhebini kabul eden Ermenileri, Bizanslılar zorla Ortodoks yapmak istiyorlardı. Bizans'ın dini hoşgörüden uzak bu baskısından Ermenileri kurtaran Türkler olmuştur. 1071 Malazgirt zaferinden sonra Türkler Anadolu'nun hakimi durumuna gelince hem Ermenilerin, hem de diğer Hıristiyan halkların dinlerine ve kültürlerine saygı gösteren bir politika takip etmiştir. Gürcü, Süryanj ve Ermeni kaynakları Türklerin bu medeni davranışını büyük bir övgü ile naklettmişlerdir. Ermeniler, Selçuklu hükümdarı Melikşah'a bir elçi ve mektup göndererek şöyle teşekkür etmiştir. Bir Ermeni kaynağı olayı şöyle anlatıyordu: "**Melikşah'ın kalbi, Hıristiyanlar için beslediği iyi niyet ve güzel duygularla doludur. O, İsa'nın oğullarına çok iyi davrandı ve Ermeni halkına zenginlik, huzur ve mutluluk verdi"**.[1] Gerçekten Ermeniler, Türk idaresinde Türklerle birlikte asırlar boyu rahat ve huzur içinde yaşadılar ta ki emperyalist devletlerin bölgeye gelmelerine kadar.

Rus Çarı Büyük Petro, Kafkasların ve Orta Asya'nın ticari imkanlarından faydalanmak için bu bölgelere iki heyet göndermişti. Kafkaslara gönderdiği heyet ile bölgede Gürcüler ve Ermeniler gibi iki Hıristiyan topluluğun varlığını öğrenen Çar Petro, 1724'de ordusu ile bizzat bölgeye inmiş ve bu iki toplulukla iyi ilişkiler kurmuştur. Rus Çarı bu iki Hıristiyan topluluğa yardım yapmak suretiyle onları iki Müslüman devlete, Osmanlı ile İran'a karşı kullanabileceğini görmüştür. Rusların bu tutumundan cesaret alan Ermeni din adamı İsrael Ori, Rus Çarı ile görüşerek bir devlet kurmaları için yardımını istemiştir. Daha önce İngiltere, Almanya ve Fransa'yı da ziyaret etmiş olan Ori, Kafkaslarda bir Hıristiyan Ermeni devletinin kuruluşu için yardım istemişti. Ruslar, bölgede bulunan dağınık haldeki Ermenilerin ve Gürcülerin Gilan bölgesinde toplanmalarını istemiş ve her iki topluma da gerektiğinde yardım sözü vermiştir.

Bu arada, İran'da Nadir Şah2ın ölümünden sonra istiklaline kavuşan Azerbaycan halkı, hanlıklar halinde müstakil bir hayat yaşamaya başlamıştı. Kafkas halklarının sulh ve sükun içinde yaşadığı bir dönemde başlayan Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya harpleri bir fırsat olarak gören başka bir Ermeni din adamı, Katogikos Hovsep Argutyan, Ruslara müracaat ederek, bölgede Rusya hakimiyetinde bir Ermeni Ararat Krallığı kurmak istediklerini bildirmiş ve yardım istemiştir. Ruslar, bu Ermeni isteğine hemen evet dememiş ise de, onlara yardımcı olacaklarına dair söz vermişlerdir. Bu arada 1782'de Kırım'ı işgal etmiş olan Ruslar, Kafkasya'daki gelişmeleri daha yakından takip etme-

[1] Urfalı Mateos Vekayinamesi, Kronik No.129, s. 146 ve 176

ye başlamışlardı. Nadir Şah'dan sonra İran'a hakim olan Kaçar Türklerinin reisi Ağa Muhammed Han'ın Azerbaycan ile birlikte Gürcüleri ve Ermenileri yeniden İran idaresine almak için bölgeye sefer yapması ve halka kötü davranması, Ermeniler ile Gürcülerin 1813'de Rusya'dan yardım istemelerine neden olmuştur. Bunu fırsat bilen Ruslar, hem Azerbaycan Hanlıklarını işgal etmiş ve hem de Osmanlı devleti ile İran'a karşı üstünlük sağlamıştı. Kafkas seferini galibiyetle bitiren Ruslar, Ermeniler ile Gürcülere, Rusya hakimiyetinde, iki müstakil prenslik kurmalarına izin vermişlerdir. İran idaresinde yaşayan 40.000, Osmanlı idaresinde yaşayan 100.000 Ermeni'yi göç ettiren Ruslar, Azerbaycan'ın Revan Hanlığı toprakları üzerinde "Ermeni Vilayet – Armiyanskaya Oblast"ını kurarak bugünkü Ermenistan'ın temellerini atmıştır. Rıusya'nın ve Ermenilerin bu yaptığı devletler arası hukuka aykırı idi. Fakat, ne Rusların ve ne de Ermenilerin hukuk umurlarında değildi.

Kafkaslara yerleşen Ruslar, kurdukları ermeni ve Gürcü vilayetlerini sadece, muhtemel bir Osmanlı-Rus veya Rus-İran savaşına karşı, bir üs olarak kullanmaya başladılar. Bu arada, Azerbaycan'ı sömürmek ve Azeri halkına zulmetmek için elinden geleni yapmaya başladılar. Revan Hanlığı sınırları içinde yaşayan Azerbaycan halkını diğer bölgelere göç ettirdiler. Rusların kendilerine vadettiği müstakil Ermenistan'ı kurmaktan uzak durduğunu gören ve Osmanlı topraklarından göç ettirilen Ermeniler, geri dönüş için Osmanlı hükümetine müracaat ettiler ise de bu istekleri kabul edilmedi. Osmanlı idaresindeki Arap ülkelerinde petrolün varlığını keşfeden Batılı devletler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Türklere yardımcı olmadılar. Bu harpten galip çıkan Rusların hem Balkanlarda ve hem de Kafkaslarda ilerlemesi Batılı diğer emperyalist devletleri oldukça telaşlandırdı ise de, bu Rus ilerleyişi durdurularak hem Balkanlarda ve hem de Doğu Anadolu'da yaşayan Hıristiyan azınlıklar, özellikle Ermeniler için İslahat yapılmasını istediler. Rusların desteğini alan Ermeniler, önce Osmanlı topraklarında terör estirdikleri Hınçak ve Taşnak Terör teşkilatlarını kurdular, sonra da müstakil Ermenistan için Azerbaycan'da ve Doğu Anadolu'da terör estirmeye başladılar.[1] Artık Osmanlı Devletini parçalamanın zamanı geldiğine inanan Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya Birinci Dünya Savaşını başlattılar. Fakat, Avrupa cephesinde mağlup olan Ruslara yardım etmek isteyen İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale'de Türkler tarafından durdurulması, Rusya'da 1917 Bolşevik İhtilalinin patlak vermesine neden olmuştur. Bu olay Azerbaycan'ın kaderine önemli ölçüde tesir etmiştir.

Moskova'da kurulan yeni Bolşevik hükümeti, Brest-Litovsk Antlaşması ile harpten çekildiğini ilgili ülkelere bildirmiştir. Bolşevik Hükümeti, Türkiye'ye haber vererek Ermeni gönüllü birliklerini lağvettiğini ve bir daha böyle bir olaya izin vermeyeceğini bildirmiştir. Fakat, Bolşevik liderlerinden Lenin ve Stalin, neşrettikleri "13 Numaralı Kararname" ile Brest-Litovsk'da belirttikleri Ermenilerle ilgili kararlarını unuturcasına "Rusya ve Türkiye'de yaşayan Ermenilerin isterlerse kendi mukadderatlarını tayin etmek için verecekleri mücadeleyi Bolşevik Hükümetinin destekleyeceğini" bildirmiştir.[2] Yeni Bolşevik Hükümeti'nin bu iki yüzlü politikasına ilaveten, Ermenilerin ve Gürcülerin yeni rejimi destekleyecekleri ümidiyle, Kafkaslardan çekilmekte olan Rus ordusunun komutanlarına verdiği izin ile ellerindeki silahları onlara bıraktırmıştır. Rus silahlarını alan Ermeniler, Rus ordusunda yetişmiş Ermeni subayların komutasında, yine Rus ordusunda eğitim almış askerlerle birlikte 40.000 kişilik bir Ermeni ordusu oluşturmuştur.[3] Bu Ermeni ordusu, önce Türk sınırına yönelmiş, fakat bölgedeki Türk kuvvetlerini hemen yenemeyeceklerini anlayınca Azerbaycan'a yönelmiştir. 30 Mart-3 Nisan 1918 günleri arasında, yani üç gün içinde Bakü'de müdafaasız sivil halktan 30,000 kişiyi acımasızca katletmiştir. Bu Ermenilerin, Azerbaycan'da yaptığı ilk büyük katliamdır. Fakat Ermeniler, bu katliamla da yetinmemiş, güya Ermenistan'ın sınırlarını genişletmek için, Şamahı, Guba, Zengezur, Gence ve Karabağ'da katliamlarına devam etmiş ve 20,000 Azeri Türkünü daha acımasızca öldürmüştür.[4]

---

[1] Mehmet Saray, Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi, MEB.Yay. İstanbul, 1998, s.163-167

[2] Mehmet Saray, Atatürk'ün Konuşma ve Yazışmalarında Ermeni Sorunu, Ankara, 2010, s.23-24; Kamuran Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri, Ankara, 1991, s2

[3] Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, ATASE, Ankara,, 20005, s.107; W. E. D. Allen and P. Muratoff, Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921, Cambridge Univ. Press. 1953, s. 458

[4] Mehmet Saray, Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara, 2010, s. 81

Azerbaycan'daki Ermeni katliamının devamını, geçici bir süre de olsa Türkiye'nin önlemeye çalıştığını görüyoruz. Mehmet Emin Resulzade başkanlığındaki müstakil Azerbaycan Hükümeti ile Türk Hükümeti arasında imzalanan "Dostluk ve Yardımlaşma" antlaşması çerçevesinde Nuri Paşa komutasındaki Türk birlikleri Azerbaycan'a giderek Ermeni katliamını durdurmuştur. Ne var ki, Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra Türk birlikleri Azerbaycan'dan çekilip ülkenin kontrolünü İngilizlere bırakmak mecburiyetinde kalınca Ermenilerin katliam faaliyetleri devam etmiştir. Türk kuvvetlerinin geri çekilmesini fırsat bilen Ermeniler adeta "Türksüz bir Ermenistan" yaratmak için, hem Doğu Anadolu ve hem de Azerbaycan'ın yerleşim birimlerinde kitleler halinde katliamlar yapmışlardır. En büyük katliamı da Azerbaycan'ın Nahcivan eyaletinde yaptıklarını görüyoruz. 70.000 Azerbaycan Türkünü üç ay içinde katleden Ermenilerin bu vahşetinden Rus ve İngiliz subayları dahi şikayet etmişlerdir.[1] Türk-Ermeni ve Ermeni-Azeri mücadeleleri tarihinde Türkler ve Azerbaycanlılar, hiçbir zaman Ermenilerin yaptığı bu acımasız ve kasıtlı katliamları yapmamışlardır. Bu arada, Anadolu'da yokluk içinde Milli Mücadeleyi yürüten Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki hükümet zor günler geçiriyordu. Hem İngilizlerin desteklediği Yunan kuvvetleri batıda ve hem de Rus ve İngiliz desteğindeki Ermenileri doğuda yaptığı ilerleme karşısında sıkışmış kalmıştı. Sonunda, Kazım Karabekir komutasındaki Türk kuvvetleri Ermenilerin Doğu Anadolu'daki ilerleyişini durdurmaya muvaffak olmuştu. Fakat, Ruslar, bu Türk zaferinden sonra, Nuri Paşa örneğinde olduğu gibi, Türklerin Azerbaycan'a ilerlemesinden çekinen Kızıl Ordu birlikleri Bakü'yu işgal etmiştir. Ermenilerle imzalanan Gümrü antlaşmasından sonra Türkiye'nin Kafkas sınırını belirleyen Kars Antlaşmasını Bolşeviklerin de kabul etmesi üzerine, Mustafa Kemal Paşa Sovyetlerin Azerbaycan'ı kontrol etmelerine ses çıkarmayacağını yazılı olarak bildirdi. Doğu'da Kızıl Ordu ile çarpışmak için yeni bir cephenin açılmasına fırsat vermemek ve Batı'da Yunan ordusu ile daha rahat mücadele edebilmek için böyle bir karar alması Mustafa Kemal Paşa'yı son derece üzmüştür. Bir müddet sonra, Sovyetler bütün Kafkas Cumhuriyetlerine hakim olmaya başlaması üzerine Mustafa Kemal Paşa, yaptığı diplomatik girişimlerle Karabağ ile Nahcivan'ın Azerbaycan sınırları içinde kalmasını sağlamıştır.[2]

Devletlerarası Hukukun Çiğnendiği Bir Olay: Hukuka Saygı Göstermeyen Ermeniler, Ruslardan Aldığı Destek ile Azerbaycan'ı İşgale Kalkıştı.

Azerbaycan'ın başına gelen by acı işgalin nedenini yaşadığım biro lay ile izah etmek isterim. Türkmenistan'a ilk ziyaretim, rahmetli Saparmurat Niyazov'un daveti ile 1989 yılında olmuştu. Yazdığım Türkmen tarihi dolayısıyla bana teşekkür için bu daveti yapmıştı. İstanbul-Moskova, Moskova-Aşkabat yolculuğunu birlikte yaptığım Aga Çarryev, kardeş cumhuriyetlerin geleceği ile ilgili bendenize şu bilgiyi vermişti: **"Hocam, sıkıntıdayız. Moskova, dağılmak üzere olan Sovyet sistemi sonrasında ekonomik durumunu sağlama almak için bizden doğal gazın yüzde atmışını, Azerbaycan'dan da petrolün yüzde atmışını istiyor. Bu tavizi verdiğimiz an istiklalimizi tanıyacağını, aksi takdirde bizlerden bunun acısını çıkaracağını söylüyorlar. İlk hedef de Azerbaycan olacakmış."** Türkmenistan Başbakan Yardımcısının bu sözleri bende şok etkisi yaratmıştı. Dönüşümde bu bilgiyi Dışişleri yetkililerine iletmiştim. Bu arada, Sovyet sisteminin dağılmasına tahammül edemeyen Kızıl Ordu, KGB ve Sovyet Komünist Partisi yöneticileri 1990 yazında Moskova'da bir hükümet darbesine teşebbüs etmiş ise de, bizzat Rus halkının ve yönetimin başında bulunan BorisYeltsin'in direnmesi üzerine başarılı olamamışlardı.[3]

Türkmenistan ile Azerbaycan'dan istediği tavizi alamayan Moskova yönetimi, Sovyet Komünist Partisi toplantısında bir karar alarak Ermenistan Komünist Partisi ile birlikte, Ermenistan'da yaşayan 250,000 civarındaki Azerbaycan Türkünü ülkeden kovma operasyonunu başlatmıştır. Dostum, rahmetli Prof. Dr. Ziya Bünyatov belgelerini neşrettiği bu ortak Sovyet ve Ermeni operasyonu neticesinde 250,000 Azerbaycan Türk'ü Ermenistan'da yaşadıkları bölgelerden zorla göç ettirilmiş-

---

[1] Arşiv Belgelerine göre Kafkaslarda ve Doğu Anadolu'da Ermeni Mezalimi, GOA. Gen.Müd. Ankara, 1998, s. 18-22, 34-48, 72-74; Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul, 1988, s. 68

[2] Geniş bilgi için bkz. Mehmet Saray, Atatürk'ün Konuşma ve Yazışmalarında Ermeni Sorunu, Ankara, 2010, s.31-33, 112-116; Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Bugünkü Dille, Ankara, 2006, s. 322; TBMM. Gizli Celse Zabıtları, Ankara, 1980, C.I, s. 439-440

[3] Mehmet Saray, Türk Dünyasında Neler Oldu?, Boğaziçi Yay. İstanbul, 2014, s.42-44

tir. Girmek istemeyenler ya dövülerek ya da öldürülerek sınır dışı edilmiştir. Bu olaylar esnasında direnen 217 kişi hayatını kaybet6miştir. Azerbaycan Türklerinin çektiği bu haksız sürgünün hikayesini, bilahare tanıştığım Prof. Dr. İsrafil Memmedov'dan da dinlemiştim.[1]

1989 baharı geldiğinde, Ermenistan'daki evlerinden dövülerek kovulan on binlerce Azerbaycan Türkü uğradıkları haksızlığın düzeltilmesi ve maddi zararın giderilmesi için Bakü sokaklarında protesto mitingleri yapmaya başladılar. Ermenistan'da yaşayan bu Azerbaycan azınlığın uğradığı bu haksız, zaten var olan milliyetçi akımı Azerbaycan'da daha da kuvvetlendirmiştir. Azerbaycan Halk Cephesi olarak anılacak olan bu milliyetçi direniş, kısa zamanda etrafına büyük taraftar kitlesini toplamıştır.[2]

Bu arada, içi yanan bir grup göçmen Azerbaycanlı, "**Biz de Bakü'deki Ermenileri kovalım**" kampanyası başlatarak bazı Ermeni mahallelerine saldırmışlardır. Bu saldırılar esnasında 5-6 Ermeni'nin öldürülmesi değişik yorum ve tepkilere yol açmıştır. **"Azerbaycanlı göçmenler Bakü'deki Ermenileri katledecek"** şeklinde KGB ajanlarının yaydığı haberler, olaylara yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu gelişmelere mani olmak için Moskova'nın Azerbaycan'a askeri müdahalede bulunacağı konuşulmaya başlanmıştır.

Daha önceden zeminini hazırladıkları bu gelişmeleri dikkatle takip eden Moskova'daki yönetim, Azerbaycan'ı cezalandırmak için istediği fırsatın gelmekte olduğunu görerek hazırlıklarını yapmaya başladı. Ayrıca, Azerbaycan'ın Sovyet yönetimine baş kaldıracaklara önderlik yapacak diye Azerbaycan yönetimini baskı altına almaya başladılar. Beklenen oldu, Azerbaycan halkının haksızlığa uğradığına inanan Azerbaycan Yüksek Sovyeti (Parlamentosu), aldığı bir kararla 23 Eylül 1989'da Azerbaycan'ın istiklalini ilan etti.Bu karar Sovyetlerin harekete geçmelerine yetti. Bakü'da bulunan KGB Şefi Primakov ve Azerbaycanlı meslektaşı A. Vezirov, "**Azerbaycan Sovyet yönetimine karşı ayaklandı**" diye Sovyet Komünist Partisi lideri Gorbaçev'den Sovyet ordusunu Azerbaycan'a göndermesini istemişlerdir. Bu istek üzerine orduya emir veren Gorbaçev 20 Ocak 1990'da Bakü'yu işgal etmiştir. Rus askerleri ve tankları, işgali protesto eden sivil halk üzerine ateş açarak 224 kişinin ölmesine, 737 kişinin de yaralanmasına sebep olmuştur.[3]

Sovyet ordusunun Bakü'yu işgal etmesi ve yüzlerce insanı öldürmesi ülke çapında büyük tepki yaratması üzerine bir müddet sonra Sovyet ordusu Bakü'yu terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Sovyet yanlısı Ayaz Muttalibov Azerbaycan Komünist Partisi liderliğine getirilerek Moskova ile ilişkilerin düzeltilmesine çalışılmıştır. Bu arada, Azerilerin intikamından korkan Ermenilerin yarıya yakını Bakü'yu terk ederek Ermenistan'a göç etmiştir.

Bakü'da cereyan eden olaylar Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki tansiyonu iyice yükseltmiştir. Sovyet desteğini alan Ermeniler, Ermenistan'dan kovdukları 250 bin kişi yetmiyormuş gibi, bu sefer de Karabağ'daki Azerbaycan halkına ülkeyi terk etmeleri için baskı yapmaya başlamışlardır. Adı üzerinde bir Türk ülkesi olan Karabağ'da Azerbaycan ve Ermeni nüfusu birbirine yakın iken, Stalin döneminde, özellikle Lozan Barış Antlaşmasından sonra Avrupa ülkelerine göç eden 20,000 civarında bir Ermeni grubunu davet edip Karabağ'a yerleştirmişlerdi. Sovyet döneminde de mümkün olduğu kadar Ermeni nüfusunun çoğalması için Moskova yönetimi elinden geleni yapmıştır. 1991 sonbaharından itibaren Moskova yönetimindeki Cumhuriyetler istiklallerini ilan ettikleri zaman Karabağ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde ülkenin bölünmez bir parçası olarak kalmış ve Azerbaycan'ın istiklalini tanıyan yüzü aşkın BM üyesi devlet de bunu böyle kabul etmişti. Uluslararası hukuk çerçevesinde Azerbaycan'ın ülke bütünlüğü içinde yer alan Karabağ'ın nüfusu, Ermeni baskıları başladığı zaman şöyle idi: 190,000 kişiden oluşan Karabağ nüfusunun 50,000'i Azerbaycanlı, 140,000'i de Ermeni idi. Ermeniler, mevcut Azerbaycanlıları kovarak ülkede mutlak çoğunluğa ulaşmak ve arkasından da Karabağ Ermeni Cumhuriyetini ilan etmek istiyorlardı. Daha önce Karabağ için özerklik isteyen Ermeniler bu sefer istiklal peşinde koşmaya başladılar. Bu Ermeni

---

[1] Istoriya Azerbaycana po Dokumantom i Publikatsiyan, tertip eden Ziya M. Bünyatov, Elm. Bakü,1990, s.348-354; İsrafil Memmedov, "Türkler Hakkındaki Ermeni Kaynakları", Ermeni İddiaları ve Azerbaycan Gerçeği I. Uluslararası Sempozyumu, 4-6 Mayıs 2005, Ankara

[2] Fazıl Gezenferoğlu, Ebülfez Elçibey, Tarihten Geleceğe, İstanbul, 1995, s.125-141

[3] Mehmet Saray, Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi, s.403

istekleri ve Karabağ'da uyguladıkları terör baskısı Azerbaycan'da büyük tepkilere sebep oldu. Azerbaycan aydınları bir bildiri ile durumu protesto etti.[1] Azerbaycan halkının gösterdiği tepkiyi dikkate almayan Ermeniler, Ruslardan aldıkları askeri yardımlarla Karabağ'ı işgal ederek ne kadar Azerbaycan Türkü varsa hepsini sınır dışı ettiler.[2]

Bu arada, yukarıda da işaret edildiği gibi, Sovyetler Birliğinin dağılmasını durdurmak için Rus subayları, KGB ve KP üyeleri 19-20 Ağustos 19991'de Moskova'da bir darbe girişiminde bulunmuşlar ise de, başarılı olamamışlardır. Eğer başarılı olsalardı, Rus olmayan Sovyet Cumhuriyetlerini zorla da olsa bir arada tutmaya çalışacaklardı. Çünkü bu sistem onlara her türlü maddi ve manevi imkanı sağlıyordu.

Bilindiği gibi Kafkaslar, Ruslar için iki nokta bakımından çok önemli idi. Bunlardan birincisi Azerbaycan petrolleri, ikincisi ise, Türkiye ve İran başta olmak üzere, Orta Doğu ülkelerine karşı girişebileceği bir askeri hareket için üst konumunda idi.[3] Bu iki önemli avantajı kaybetmemek için Moskova yönetimi Azerbaycan'da Muttalibov'a darbe dahi yaptırmış ise de, bundan bir netice alamamıştır. Halk Cephesi'nin kontrolüne geçen Azerbaycan'da, Haziran 1992'de yapılan seçimleri Ebülfez Elçibey'in kazanması üzerine Rusya, asker ve silah yardımı yaptığı Ermenistan'ın, Azerbaycan'a hücum etmesini sağladı. Bir zamanlar Türk diplomatlarına karşı eylem için eğitilen Hınçak ve 4 Taşnak militanlarının da iştirak ettiği Rus-Ermeni hücumlarında, ordusuz ve yardımcısız kalan Azerbaycan yenilmiş ve ülke topraklarının beşte birinin işgal edilmesine mani olamamıştır. 366. Rus Motorize ve Zırhlı Birlikleri ile Hava Kuvvetlerine bağlı uçak ve helikopterlerin fiilen desteğindeki Ermeni kuvvetleri, Azerbaycan'ın Agdam, Laçin, Kelbecer, Kubatlı, Zengilan, Cebrail, Şuşa gibi şehirlerini işgal ve tahrip etmişlerdir. Biraz direniş gösteren Hocalı da 3,000 Azeriyi acımasızca katletmişlerdir.[4] Bu Rus destekli Ermeni işgalleri sonucunda, 10,000'e yakın Azerbaycan Türkü hayatını kaybederken, 1,090,000 kişi de evsiz-barksız göçmen durumuna düşmüştür. Bugün, 21 yıldır hayatlarını çadırlarda ve barakalarda devam ettirmeye çalışan bu bir milyonun üstündeki Azerbaycan göçmenini ve onların işgal edilmiş topraklarına medeni dünyanın alakasız kalması son derece düşündürücüdür.[5] Gerçek soykırım budur. Bunu yapanlar da Ermenilerdir. Ermenilerin, Türkler bize soykırım uyguladı iddiası delilsiz ve gerçek dışıdır. Gerçek olun şu ki, Türkler değil, Ermeniler soykırım yaptı. Türkiye ve Azerbaycan bir heyet oluşturup, bütün dünyaya Ermenilerin Azerbaycan'da yaptıkları soykırımı anlatmalıdır.

Rusya, Ermenilere yardım yaparak hem onların yayılmacı siyasetine destek olmuş, hem de istediği miktarda kendisine petrol payı vermeyen Azerbaycan'dan intikam almıştır. Bununla da yetinmeyen Rusya, Ermenistan ile ikili askeri ve stratejik antlaşmalar imzalayarak bu küçük emperyalist ülkeyi kendine müttefik yapmıştır. Ermenistan ise, Rusya'dan gördüğü bu büyük destek ve ittifaka güvenerek işgal ettiği Azerbaycan topraklarından, AGİT'in MİNSK Grubu üyelerinin ve BM.nin ricalarına rağmen geri çekilmemektedir.

Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki bu ihtilafı halletmek için arabuluculuk yapan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)'nın kuruluşunun temel mantığını oluşturan belgeler, üye devletlerin toprak bütünlüğünü teminat altına almaktadır. Ermenistan ve Azerbaycan, bu şartları bilerek AGİT'e üye olmuşlardır. Nasıl oluyor da Ermenistan Azerbaycan'ın bütünlüğüne saygı göstermeyip onun toprağını işgal altında tutabilmektedir? AGİT üyelerinin buna mani olmamaları son derece düşündürücüdür. Burada akla şöyle bir soru gelmektedir: Acaba, AGİT üyesi olan ve MİNSK Grubunda arabulucu olarak yer alan Rusya Federasyonu, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Fransa gibi eskiden Ermeni hamiliği yapmış olan bu ülkeler yeniden Ermenistan'ın gayri hukuki taleplerine göz mü yummaktadırlar?

Ermenistan'ın, Rusya'nın yardımı ile, devletlerarası hukuku çiğneyerek Azerbaycan'ın beşte birini işgal etmesi dünya kamuoyunda büyük tepkiye neden olmuştur. Bu tepkiler nedeniyle 30 Nisan

---

[1] Yasin Aslan, "Azerbaycan Aydınlarının Dağlık Karabağ Üzerindeki Ermeni Taleplerine Reaksiyonu" Can Azerbaycan, Köksav Neşri, Ankara, 11990, s.44-48

[2] Mehmet Kengerli, "Azerbaycan'ın Karabağ Felaketi", Azerbaycan Dergisi, Sayı:310 (1996) s. 13-17

[3] Mehmet Saray, Türkiye ve Yakın Komşuları, ATAM, Ankara, 2010, s. 235-240

[4] Mehmet Saray, Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi, s.406-415

[5] Geniş bilgi için bkz. The Sttatistical Information About Refugees and Internally Displaced People in Azerbaijan Republic, Bakü, 1999, s. 2-16

1993'te toplanan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi aldığı 822 sayılı kararla, 29 Temmuz 1993'te aldığı 853 sayılı kararla, 14 Ekim 1993'te aldığı 874 sayılı kararla ve 12 Kasım 1993'te aldığı 884 sayılı kararla Ermenistan'dan işgal ettiği Azerbaycan'ın topraklarını şartsız boşaltmasını istemiştir.[1] Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin beş daimi üyesi ABD, Fransa, İngiltere, Rusya ve Çin, Güvenlik Konseyi'nin aldığı yukarıdaki kararları niçin uygulatmıyorlar? BM. in İnsan Hakları ile ilgili ortaya koyduğu ve bütün üye ülkeler tarafından kabul edilen maddeleri, yukarıda adları zikredilen daimi üyeler niçin uygulamıyorlar? Çoğu demokrasiden ve insan haklarında bahseden bu üyeler, haksızlığa uğramış, ülkesi işgal edilmiş, insanları öldürülmüş ve bir milyondan fazla insanı evsiz-yurtsuz bırakılmış Azerbaycan'a niçin yardımcı olmuyorlar?

Yukarıdaki sorulara ilaveten, burada akla şu sorular da gelmektedir: Ermeni meselesi yeniden kimler tarafından kurcalanıyor veya ortaya atılıyor? Adı üzerinde Azerbaycan toprağı olan Karabağ ile beş büyük yerleşim merkezi Rus desteğindeki Ermeniler tarafından işgal edildi. Bu işgalcilerin önderi olan Koçaryan ile Sarkisyan uzun süredir Ermenistan'ın başında bulunmaktadır. Rusların, Ermeni diasporasının ve Kafkaslarda barışı istemeyen güçlerin kışkırtması ile Ermeni liderleri Koçaryan ve Sarkisyan çok yanlış konuşmalar yapmaktadırlar. Karabağ'ın alındığını ve ebediyen Ermenistan'ın bir parçası olarak kalacağını, sırada Ağrı Dağı ve Çevresi kaldığını açıkça söylemektedirler. Azerbaycan topraklarının beşte birini işgal eden müstevli Ermeniler, işgal ettikleri topraklardan çekilmemek için bir bahane mi aramaktadır? Bunu önümüzdeki günlerde anlayacağız. Her şeye rağmen Türkiye ve Azerbaycan Türkleri, işgal ettiği topraklardan kayıtsız şartsız çekilmesi halinde Ermenilerle, geçmişin bütün acılarını sineye çekerek, iyi komşuluk ilişkileri içinde olmayı ve barış halinde yaşamayı arzu etmektedir. Bunun her şeyden evvel Ermeniler için daha faydalı olacağını, akıl mantık ve vicdan sahibi Ermeni de anlamaktadır.

Türkiye ve Azerbaycan ne Yapmalıdır?

Yukarıda izah edilen BM Güvenlik Konseyi'nin aldığı kararları uygulanması için, Türk ve Azeri Hukukçu bilim adamlarından oluşan bir heyet kurulmalıdır. Bu heyet, başta BM Güvenlik Konseyi kararları olmak üzere, bu tip konularda geçerli olan başka hukuk belgeleriyle ülke ülke dolaşıp Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarını boşaltması gerektiğini anlatmalıdır. Buna ilaveten, yirmi yılı aşkın bir süredir, evlerinden ve topraklarından koparılan bir milyon civarındaki insan için, AİHM'ne baş vurarak tazminat talebinde bulunulmalıdır.

İkinci olarak, Türk ve Azerbaycan tarihçilerinden oluşan bir heyet, Rus, İngiliz, Fransız, Türk, Ermeni ve Amerikan Misyoner Arşivlerinde çalışmak için o ülkelerin bilim adamlarına teklif götürmeli, bu arşivlerden çıkacak belgeler ile Türk-Ermeni ilişkilerini aydınlığa çıkaracak çalışmaları başlatmalıdır.

Azerbaycan'ın ulu evladı Haydar Aliyev, "Azerbaycan ve Türkiye aynı milletin kurduğu iki devlettir. Yani Azerbaycan halkı ile Türk halkı kardeştirler" demişti. Madem ki biz kardeşiz, Türkiye ile Azerbaycan birlikte hareket etmelidir. Türk ve Azerbaycan Hükümetleri, bu faaliyetler için gerekli mali desteği vermelidir. Alınacak bu üç aşamalı tedbir ile mesele büyük ölçüde hallolacak ve dünya kamuoyu da aydınlatılmış olacaktır.

Mehmet Saray

Özet

Ermeniler, tarihlerinin başından itibaren Azerbaycanlılarla iyi bir komşuluk yapmadılar. Onlar, ne insan haklarına, ne de devletler arası hukuka saygı göstermediler. Bu kanun tanımayan Ermeni toplumu, Azerbaycan için büyük dertler çıkarıp, onların topraklarını işgal ettiler. Ermenilerin bu hukuk tanımayan tavırları dolayısıyla Azerbaycan büyük sıkıntı çekti. Ermeniler, Rusların yardımı ile Azerbaycan'ın beşte bir toprağını işgal ettiler. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin işgalci Ermeni kuvvetlerinin Azerbaycan topraklarını boşaltması için aldığı üç karara rağmen, Ermeni işgalci kuvvetleri hala oradadır. Burada soru şu: Hukuka saygı göstermeyen Ermenileri kimler durduracak?

[1] Saray, a. g. e. s. 416

Mehmet Saray

ARMENİANS WHO HAVE NO RECPECT TO İNTERNATİONAL LAW CAUSED ENOUGH TROUBBLE TO AZERBAİJAN

Summary

The Armenians have not been a good neighbour to the Azeri people from the beginning of their history. They have also no respect to the human rights and international law. As a result of their lawless attitude and character they always created trouble to the Azeris and occupy their lands. Because of these inhumain attitude of the Armenians Azeri people suffered from their attacks. The Armenians, who were assisted by the Russians, occupied 1/5 of Azerbaijani lands. United Nations Security Counsil asked Armenia to withdraw her forces from occupied Azerbaijani lands three times. But the Armenians are still in Azerbaijan. Here is the question, who will stop these lawless attitude of the Armenians.

Kərim Şükürov
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

AZƏRBAYCANDA ERMƏNİ QIRĞINLARI VƏ DEPORTASİYALARI HAQQINDA BAXIŞLARIN TƏNQİDİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ müharibəsi, Xocalı soyqırımı, Sumqayıt, Çaykənd, deportasiya, erməni tarixşünaslığı, "erməni qırğını".

Erməni və ermənipərəst tarixşünaslıqda, həmçinin internet resurslarında Azərbaycanda erməni qırğınları və deportasiyaları haqqında yazıların dinamikası son zamanlar artmaqdadır. (7;8:9)Bu yazılarda 1905, 1918 və 1980-ci illərin sonları-90-cı illərin əvvəllərində (Sumqayıt (1988, fevral), Bakı (1990-cı il yanvar), Çaykənd (1991, aprel-may) və s.) Azərbaycanda üç erməni qırğını haqqında iddia irəli sürülür. Sonuncu qırğının ermənilərin deportasiyası ilə müşahidə olunması bildirilir. Bu baxışlar sistemli şəkildə bir araya gətirilərək, ermənilərin Azərbaycanda qırğınları və deportasiyası üzrə yeni konsepsiya kimi çıxış edir. Onun tərkibində 1992-ci il 26 fevral Xocalı hadisələrinə qədər 1905,1918 və 1980-ci illərin sonları-90-cı illərin əvvəllərinə dair hadisələrdən bəhs edilərkən üstün yer tutan məzlum erməni obrazı (3;5. B.İşxanyanın kitabına rəy haqqında bax:4), yeni tipli qalib erməni obrazı ilə əvəz olunur və s.

Göründüyü kimi buradatarixi gerçəklik müasir geopolitik vəziyyətə uyğunlaşdırılırvə yeni təbliğat sahəsi yaradılmasına cəhd edilir.

Erməni qırğınları kimi təqdim edilən hadisələr, əslində ermənilərin, 1918-ci ildən isə tarixi Azərbaycan torpaqlarında meydana gələn Ermənistan dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı ideoloji düşmənçilik və ərazi iddiaları nəticəsində meydana gələn müharibələrin tərkib hissəsidir. Bu ideoloji düşmənçilik erməni milli ideologiyasının tarixində xüsusi yer tutan şəxslərin (Gevond Alişan (1820-1901), Raffi (1835-1888) və b.) baxışlarında əksini tapmışdır. Hazırda Ermənistanda diqqət mərkəzində duran və qatı Azərbaycan düşmənlərindən olan Qaregin Njde (1886-1955) və Ayk Asatryan (1900-1956) tərəfindən formalaşdırıldığı bildirilən tsexakronizmdə (tsex-nəsil, qəbilə; kron-din, etiqad deməkdir. Erməni xalqının tarixi vətənində vahid erməni dövlətində birləşdirilməsini nəzərdə tutur) türk düşmənçiliyi nəzəri səviyyəyə qaldırılmışdır.

Bütün tarixi dövrlərdə bu müharibələrin təşəbbüskarları və başlayanı ermənilər olmuşdur. İlk geniş miqyaslı müharibə 1905-1906-cı illərə aiddir. Təsadüfi deyil ki, Rusiya imperiyasının rəsmi mövqeyinə baxmayaraq (bu hadisələr erməni-tatar (azərbaycanlı) toqquşması kimi qəbul edilmişdir), xalq bunu "erməni-müsəlman davası" adlandırmışdır. Tatixi faktlar sübut edir ki, 1905-1906-cı illərdə, növbəti dəfə 1918-ci ilin martında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğın və soyqırım aktlarına baxmayaraq, ermənilər qəti şəkildə dəf edilmişdir. 1918-ci ilin sentyabrında Bakının azad edilməsi ermənilər üzərində qələbənin əksi olmuşdur.

1988-ci ilin fevralında faktik olaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni müharibəsi başlamışdır. Bu müharibənin tarixində (1988-1994) iki dövr ayırmaq olar. 1988-1991-ci illərdə müharibə Ümumazərbaycan miqyasında törədilmişdir. Azərbaycanlılar Ermənistandan deportasiya edilmiş, Sumqayıt, Bakı və Azərbaycanın digər yerlərində ermənilərin təxribatları baş vermişdir. (1;6) Azərbaycanın bu təxribatların qarşısını alması ilə ermənilər 1905 və 1918-ci illərdən fərqli olaraq, Qarabağ istisna olmaqla, ölkənin digər yerlərini tərk etmiş, müharibəni əsasən, Qarabağa keçirmişdilər. Azərbaycanlıların Ermənistandan 1948-1953-cü illər və son deportasiyasından fərqli olaraq, ermənilərin əksəriyyəti ölkələrinə deyil, onun sərhədlərindən kənara köçmüşdülər.Qarabağ müharibəsi şəraitində bu beşinci kolonun qalmasının Azərbaycan üçün nə dərəcədə təhlükə yaradacağını müəyyən etmək o qədər də çətin deyildir. Beləliklə, Ermənistanın elan edilməmiş müharibəsinin birinci mərhələsi Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatmışdır.

Müharibənin mürəkkəb beynəlxalq və daxili vəziyyət şəraitində davam edən və 1991-1993-cü illəri əhatə edən aktiv fazasında Ermənistan Azərbaycan torpaqlarının 20 faizədək olan hissəsini işğal etməyə nail ola bilmişdir. Sülh əldə olunmadığından mövcud vəziyyətə müvəqqəti hal kimi baxılmalıdır.

Ermənilərin nəzərdən keçirilən problem üzrə özlərinə yeni qəhrəmanlıq tarixi yaratması illüziyadan başqa bir şey deyildir. Erməni milli azadlıq hərəkatı liderləri kimi təqdim edilən şəxslər üzrə apardığımız araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, onların böyük əksəriyyəti 1905-1906-cı illərdə və 1918-ci ildə Azərbaycan xalqına qarşı müharibədə iştirak etmişdir. Onlardan Arşak Qafavyan (Keri, 1858-1916), Arutyun Şaqikyan (Nitra, Atom, 186-1915), Ovsep Arqutyan (1863-1925), Nikol Duman (1867-1914), Qaregin Pastermacan (Armen Qaro, 1872-1923), Murad Sebastatsi (1874-1918), Vardan Xanasari (?-1943) 1905-1906-cı il hadisələrində, Amazasp Srvantsyan (1873-1921), Dastamant Kananyan (Dro, 1883-1956), Qaregin Njde (1886-1955) isə həm 1905-1906, həm də 1918-ci il hadisələrindəiştirak etmişdilər. Andranik Ozanyan da (1865-1927) azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik fəaliyyətində xüsusi yer tutmuşdur. Yuxarıda qeyd etdyimiz kimi onlar daha çox qəddarlığı, dinc əhaliyə divan tutması ilə tarixdə qalmış, bütövlükdə həmin hadisələr isə azərbaycanlıların tarixi qələbəsi ilə başa çatmışdır. Zəngəzur, Qarabağın Dağlıq hissəsinin muxtariyyətləşdirilməsi kimi məsələlər isə yalnız sovet hökuməti tərəfindən ermənilərin xeyrinə həll edilmişdir.

Ermənilərin təbliğ edilən "qəhrəmanlığı" (bu sahədə qatı azərbaycanafobiyasını rasist dünyagörüşünə çevirən, faşist təfəkkürü ilə fərqlənən Levon Məlik-Şahnəzorov xüsusi yer tutur (7;8) isə azərbaycanlılara qarşı Xocalı soyqırımından keçir. Bəşəriyyət qarşı yönəlmiş cinayətin caniləri qəhrəman kimi təqdim edilir.

Ermənistan prezidenti (2008-ci ildən) Serj Sarkisyan 2000-ci il dekabrın 15-də Tomas de Vaala müsahibəsində demişdir: "Xocalıya qədər azərbaycanlılar hesab edirdilər ki, bizimlə oyun oynaya bilərlər, onlar fikiləşirdilər ki, ermənilər mülki əhaliyə əl qaldıra bilməzlər. Biz bu (stereotipi) qıra bildik. Bax bu da baş verdi. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, həmin cavanların arasında Bakı və Sumqayıtı qaçıb tərk etmiş insanlar da var idi." (2,201) (Qeyd etmək lazımdır ki, Tomas de Vaal sözügedən müsahibənin daha geniş variantını kitabın yeni nəşrində vermişdir. (10,210) Hadisələrə daha çox özünəməxsus neytrallıq prinsiplərindən yanaşan Tomas de Vaal belə sonda çox ciddi nəticəyə gəlir: "Sarkisyanın mövqeyi Qarabağ müharibəsinin ən qəddar qırğınına digər tərəfdən baxmağa məcbur edir. İstisna deyil ki, bu kütləvi qırğın qismən də olsa, əvvəlcədən düşünülmüş qorxutma aktı idi." (2,201)

Beləliklə, erməni və ermənipərəst tarixşünaslıq tərəfindən irəli sürülən Azərbaycanda erməni qırğınları və deportasiyası haqqında məsələninayrıca problem kimi irəli sürülməsi əsassızdır. Bu məsələ ermənilərin və Ermənistanın (1918-ci ildən) azərbaycanlılara qarşı müharibələri kontekstində nəzərdən keçirilməli və qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. **Məmmədov İ**. Azərbaycana qarşı Sumqayıt təxribatı- "Qriqoryanın işi". Bakı, 2013
2. **Tomas de Vaal.** Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında. Bakı, 2008
3. **Алибегов И.** Елисаветпольские кровавые дни перед судом общества. Тифлис, 1906
4. «Беспристрастная анкета». Рец. на книгу Б.Ишханяна «Великие ужасы в г.Баку. Тифлис, 1919»// Газ. «Азербайджан», от 27 марта 1920 г., №62
5. **Ишханян Б.** Великие ужасы в гор. Баку. Тифлис, 1919
6. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.). Баку, 2002
7. **Мелик-Шахназарян Л.** Военные преступления Азербайджана против мирного населения Нагорно-Карабахской Республики. Ереван, 1997
8. **Его же,**Ходжалинское дело: Особая папка. Ереван, 2002
9. Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губернии. Ереван, 2003
10. **Томас де Ваал.** Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. М., 2014
11. Ходжалы. Очевидцы о военных преступлениях. Суд над Арменией. Перев.с англ./Введ. иинтервьюЙ.Перт, Ф.Маклахлан. СПб., 2015

THE CRİTİCAL ANALYSİS OF THE VİEWS ON THE ARMENİAN POGROMS AND DEPORTATİONS TAKEN PLACE İN AZERBAİJAN

Resume

The number of the articles in Armenian and Armenophile historiography as well as on internet resources, on the Armenian pogroms and deportations in Azerbaijan, has recently been increasing. The research finds out that viewing this problem as a separate one is erroneous. The events of 1905, 1918 as well as recent developments, referred to in those works, are the integral elements of the war fought by Armenians and Armenia against Azerbaijanis. The research subject is being considered within this context and evaluated accordingly.

Критический анализ взглядов об армянских погромов и депортаций в Азербайджане

Резюме

В последнее время увеличивается динамика статей как в армянской, так и проармянской историографии, в т.ч. интернет ресурсов об армянских погромов и депортаций в Азербайджане. В результате исследований указывается, что выделение этого вопроса как самостоятельной проблемы, неправомерно. Событии 1905, 1918 годов и последних лет, были составными частями войны армян и Армении против азербайджанцев. Этот вопрос изучен и сделаны выводы в этом контексте.

Натиг Мамедзаде

АРМЯНСКАЯ АГРЕССИЯ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В КАРАБАХЕ (1918-1920)

Азербайджанская Демократическая Республика (АДР) с самого начала своего существования была вынуждена отстаивать свою независимость и территориальную целостность. Но из всех внешних угроз лишь одна преследовала ее постоянно, отнимая неимоверно большие силы, изводившая государственные ресурсы и забиравшая тысячи жизней. Речь идет об агрессивной политике Армянской (Араратской) Республики, пытавшейся захватить азербайджанские области Зангезур, Нахчыван и Карабах. Армяне продолжали политику геноцида в отношении азербайджанского народа, начатую еще весной 1918 года, в канун создания АДР.

В июле 1918 года армяне Нагорного Карабаха, опираясь на военно-политическую помощь со стороны Армянской Республики, объявили о независимости края на своем первом съезде, проведенном в Шуше. Вслед за этим, осенью 1918 года, главарь армянских бандформирований Андраник Озанян, укрепившись на части территории Зангезура, объявил его армянским губернаторством. Затем он стал предпринимать попытки захвата Шуши **(4, с.166).**

19 декабря 1918 года член азербайджанского парламента Карабек Аливердиев телеграфировал из Шуши парламенту: «Я, как представитель Карабаха, информируя о положении в Карабахе, сообщаю, что Андраник подверг артиллерийскому обстрелу Зангезур, в результате чего возникла опасная ситуация во всем Карабахе, Ордубаде, Джаваншире и Карягине. Он разрушил и разграбил бесчисленное множество мусульманских сел, перебил беззащитное население, выгнал жителей из их родных мест. Он захватил центр Карабаха Шушу, ограбил ее жителей и раздал имущество своим солдатам из Арарата» **(2)**.

Азербайджанское правительство стало принимать чрезвычайные меры для защиты населения Карабаха. Али Мардан бек Топчибашев, во время переговоров с министром иностранных дел Османского государства 18 ноября 1918 года в Стамбуле, следующим образом выразил позицию азербайджанского руководства: «Карабахский вопрос, который поднимают армяне - это не вопрос пяти или десяти сел, а спор из-за четырех санджаков - Шуши, Джаваншира, Джебраила и Зангезура. Это территория целого ханства. Несмотря на то, что количество проживающих здесь армян и мусульман неодинаково, говорить об абсолютном большинстве армян нет оснований. К тому же они не являются коренными жителями. Они переселились туда из Турции после войны с Россией. Наконец, армяне в самом Карабахе не проживают компактно, а расселены среди мусульман. И, тем не менее, мы - сторонники мирного урегулирования проблемы» **(3)**.

Агрессия Армянской Республики в отношении Азербайджана стала предметом обсуждения на чрезвычайном заседании парламента АДР 20 декабря 1919 года. В своем выступлении глава правительства Фатали Хан Хойский заявил: «Еще в июле Андраник, сколотив вокруг себя группу, приблизился со стороны Эривани к нашим границам... В сентябре правительство перебралось в Баку и сразу же занялось этим вопросом. Против Андраника была направлена военная сила. Наша армия потеснила его из Шуши и Зангезура. Андраник бежал и до ноября не показывался. После того, как турецкая армия в середине ноября покинула пределы Азербайджана, Андраник вновь заявил о себе на этой территории своей жестокостью... Армия Андраника - не что иное, как бандитская группа. Его цель нам ясна. Он преследует цель отторжения Зангезурского и Шушинского уездов от Азербайджана и присоединения их к Армении. Мы, в свою очередь, будем предпринимать соответствующие меры» **(1, s.97-101).**

Важной политической мерой правительства Азербайджана стало создание в январе 1919 года Карабахской губернии, включившей в себя Шушинский, Джаванширский, Джебраильский и Зангезурский уезды. Генерал-губернатором Карабаха был назначен один из видных деятелей республики Хосров бек Султанов. Эти решения были поддержаны союзным командованием во главе с английским генерал-майором Томсоном.

Необходимость образования Карабахского генерал-губернаторства обуславливалась следующими факторами: 1) подстрекаемые Армянской Республикой сепаратистские действия армян региона и чинимое ими насилие в отношении местного мусульманского населения; 2) обострение ситуации в граничащих с Армянской Республикой регионах Азербайджана вследствие нападения вооруженных банд Андраника; 3) сложности, возникающие в управлении этими уездами, особенно Зангезурским уездом, посредством Гянджинского генерал-губернаторства **(4, с.171)**.

Решение правительства АДР о создании Карабахского генерал-губернаторства и назначении на должность генерал-губернатора Х.Султанова было встречено армянской стороной в штыки. Армянский МИД обвинил правительство Азербайджана в посягательстве «на территориальные права Араратской Республики» **(9, л.7)**. В ответных нотах исполняющего обязанности министра иностранных дел АДР Адиль Хана Зиатханова подчеркивалось о неотъемлемых исторических и этнических правах Азербайджана на Карабах и Зангезур **(4, с.172).**

Деятельность азербайджанского правительства и Карабахского генерал-губернаторства по противодействию армянской агрессии вскоре начала давать свои результаты. В апреле 1919 года азербайджанская армия вытеснила с территории страны банды Андраника. Между тем одним из факторов, осложняющих процесс стабилизации ситуации в регионе, была противоречивая политика английского командования. С одной стороны, оно поддержало создание правительством АДР Карабахского генерал-губернаторства, что, кстати говоря, вызвало серьезное недовольство у армянской стороны. Командующий английскими войсками в Баку полковник Шательворт лично прибыл в конце апреля 1919 года в Шушу, чтобы вынудить Армянский национальный совет в Карабахе признать власть Азербайджана (очередной, пятый съезд армян Карабаха отверг это требование Шательворта). Но, с другой стороны, англичане в дальнейшем отступили от своей прежней политики и стали добиваться контроля власти в данном регионе со стороны не азербайджанского правительства, а Армянского национального совета. С этой целью они даже старались устранить с должности Х.Султанова, препятствующего захвату Армянской Республикой Карабаха и Зангезура. Такая политика англичан способствовала не только многочисленным насильственным действиям армян, но и их нежеланию признать принадлежность Карабаха Азербайджану **(4, с.173).**

В начале лета 1919 года действовавший в Шуше Армянский национальный совет спровоцировал новый виток кровопролитного конфликта. При его поддержке для армянской общины Нагорного Карабаха было переброшено из Армянской Республики большое количество оружия. 4-5 июня в ходе столкновений с армянами погибли несколько солдат азербайджанской армии. Генерал-губернатор Х.Султанов предпринял жесткие меры для пресечения армянских акций. Он выдворил за пределы Карабаха членов Армянского национального совета, после чего относительный порядок в регионе был восстановлен.

В продолжительной беседе с сотрудником газеты «Каспий» Х.Султанов детально осветил суть и причины тех трагических событий. При этом он обвинил ряд печатных органов, в частности армянскую газету «Ашхатовор», в «совершенном искажении истины» при оценке событий, имевших место в Нагорном Карабахе 4-5 июня. По словам Султанова, для того, чтобы верно оценить эти «эксцессы, основанные на недоразумении и взаимном недоверии друг к другу мусульманских и армянских народных масс, необходимо внимательно проследить предварительный ход событий, подготовивший эти эксцессы». Он напомнил, что «три месяца тому назад английское командование, ознакомившись с деятельностью Армянского национального совета, дало обещание удалить из пределов Карабаха членов совета, которые своей «работой» препятствовали доброму сожительству армянских масс с соседями-мусульманами. Кроме того, не так давно решено было, чтобы казармы в армянской части города Шуши были заняты мусульманскими воинскими отрядами. Проведение в жизнь двух указанных выше решений было замедлено недостаточностью сил, и только к началу июня явилась возможность проявить должную энергию и настойчивость в этом направлении».

Султанов далее заявил: «Фактическая сторона событий 4-5 июня сводится к следующему: определенно зная об агрессивных намерениях национального совета…, генерал-губер-

натор решил предпринять меры к удалению из Карабаха агрессивно настроенных армян — членов совета и к установлению возможности безболезненного прохождения кочевников на летние пастбища, так как такое прохождение уже началось и было в полном разгаре».

С 1 июня, отмечает Султанов, в виду распространения слухов о проникновении в Шушу значительного числа вооруженных армян, были усилены караулы мусульманских окопов. Кроме того, на расстоянии версты от города был установлен пост из 20 аскеров при одном пулемете. Этому посту было дано задание не допускать проникновения в Шушу вооруженных групп и отдельных людей, а также предупредить возможность эксцессов по отношению к азербайджанским скотоводам со стороны хулиганствующих элементов армянского селения Дашалты. 4 июня утром 5-6 азербайджанских аскеров совершенно мирным путем проникли в армянские окопы. В тот же день в здании Карабахского генерал-губернаторства было проведено совещание с представителем английского командования, заявившим, что армянская часть города обеспокоена принятыми мерами. В ответ генерал-губернатор Султанов выразил пожелание, чтобы представитель английского командования успокоил проживавших в Шуше армян и заверил их в совершенном отсутствии агрессивных намерений со стороны мусульман. Однако утром того же дня неожиданно началась перестрелка, возникшая из-за того, что группа вооруженных армян в составе 50 человек напала на тех самых находившихся в окопах аскеров. В результате три аскера были убиты.

Этот инцидент послужил сигналом к нападению армян на азербайджанских скотоводов, проходивших мимо Шуши. Во время нападения пять азербайджанских семейств, общей численностью в 184 человек, со всем скарбом и скотом, были уведены в армянскую часть Шуши (впоследствии удалось найти только незначительную часть скота, люди же исчезли бесследно). Вечером, 4 июня, азербайджанское население Шуши стало требовать удаления из города агрессивных армян. Х.Султанов заявил представителю английского командования, что быстрая ликвидация возникших беспорядков возможна только при условии немедленной высылки из пределов Карабаха и даже всего Азербайджана членов Армянского национального совета и водворения мусульманских войсковых частей в казармах армянской части Шуши. Результатом этого заявления стало то, что утром 5 июня представитель английского командования в сопровождении азербайджанского чиновника вывез из Шуши агрессивных членов Армянского национального Совета. 6 июня батальон азербайджанских аскеров был размещен в казармах армянской части города. После этого перестрелки прекратились, и жизнь в Шуше вошла в нормальную колею.

Генерал-губернатор Султанов издал приказ, в котором заявлялось, что всякие преступления против личности и имущества армян будут караться по всей строгости законов военного положения. Султанов отправился в армянскую часть города, население которой, в количестве нескольких сот человек, встретило генерал-губернатора приветственной речью. Армяне заявили о признании власти азербайджанского правительства, а также выразили уверенность в том, что азербайджанские власти примут все меры к предотвращению дальнейших эксцессов и к установлению добрососедских отношений между мусульманами и армянами Карабаха.

В ответной речи генерал-губернатор Султанов указал, что на государственность может претендовать только та власть, для которой не существует национальных различий, что азербайджанское правительство, став на путь разрешения серьезных государственных задач, в основу своей работы положило равенство всех граждан перед законом.

Однако устраненные в Шуше эксцессы перекинулись на армянонаселенные селения региона. Обстрел с их стороны привел к прекращению доставки в Карабах хлеба и других продовольственных продуктов. Несмотря на это, генерал-губернатор отказался применить силу для пресечения незаконных действий. Султанов принял решение пригласить в Шушу представителей всего населения Карабаха в целях выработки мер, направленных на прекращение насилия и волнений. 10 июня состоялось собрание представителей армянских партий, которые заявили о желании мирно уладить обострившийся национальный вопрос, созвать в Шуше свой съезд и объявить армянскому населению о необходимости признать в Карабахе власть азербайджанского правительства.

В связи с этим Султанов отметил в интервью газете «Каспий»: «На днях съезд состоится, так как и мусульманами, и армянами вполне осознана острота теперешнего экономического момента, потому что, если будет упущено наступившее горячее время уборки исключительного урожая хлебов, население Карабаха будет разорено и обречено на голодовку». Он заявил также, что «в настоящее время жизнь в Карабахе вошла в нормальное русло, проезд по дорогам совершенно безопасен». Вместе с тем генерал-губернатор попросил объявить через газеты, чтобы люди сообщали ему лично или письменно о случаях малейшего насилия или притеснения для самого строгого наказания виновных **(12).**

Вскоре азербайджанское правительство добилось признания своего суверенного права над Карабахом как со стороны английского командования, так и армянской общины края. На прошедшем в начале июля 1919 года шестом съезде карабахских армян уже принимал участие, как представитель правительства АДР, депутат азербайджанского парламента Шафибек Рустамбеков. Наконец, 15 августа армяне Нагорного Карабаха на своем седьмом съезде приняли постановление о соглашении с Азербайджаном. В соответствии с ним армянская община Нагорного Карабаха до окончательного решения вопроса на мирной конференции в Париже согласилась на создание территориальной автономии всего Карабаха и национально-культурной автономии армянской части его населения. Шушинский, Джеванширский и Джебраильский уезды составили особую административную единицу Карабахского генерал-губернаторства. В нагорной полосе администрация должна была назначаться из армян. При самом генерал-губернаторе учреждались совет из трех азербайджанцев и трех армян, а также должность помощника по гражданской части, на которую назначался армянин.

Тбилисская газета «Борьба», одна из самых авторитетных в регионе, так расценила это событие: «Карабахское соглашение, быть может, многого не даст. Нельзя забывать, что вековая вражда не так скоро изживается. Быть может, завтра оно будет нарушено. Быть может, скоро нагорная часть Карабаха сделается снова ареной военных действий. Но, не переоценивая значение соглашения, мы все же не можем не приветствовать его, не можем не отметить, что в данном случае мы видим первый серьезный опыт разрешения армяно-мусульманского спора не резней, а путем взаимного договора… Недаром так стараются опорочить, свести на нет карабахское соглашение дашнакцаканы. Партия, живущая национальной враждой, инстинктивно чувствует, что в этом соглашении есть, пусть самый незначительный, но все же зародыш прекращения вечной роковой вражды двух народов» **(8).**

Мир, казалось бы, воцарился на карабахской земле. Но вскоре армянские вооруженные формирования стали вновь истреблять азербайджанцев в Зангезурском уезде. Правительство АДР в начале октября 1919 года отправило в регион войска под командованием генерал-майора Джавад бека Шихлинского. В результате их наступления армянские банды оказались прижаты под местечком Дык. Вследствие вмешательства английского представителя в Грузии Шательворта наступление азербайджанских войск было приостановлено, но задачи своей они добились: в Карабахе и Зангезуре вновь стало спокойно.

23 ноября 1919 года в Тифлисе между Азербайджаном и Армянской Республикой было заключено соглашение, согласно которому стороны обязались прекратить все происходящие между ними вооруженные столкновения, открыть дороги, ведущие в Зангезур, и решить все спорные вопросы, включая вопрос о границах, мирным путем **(11, л.9)**.

14 декабря 1919 года открылась армяно-азербайджанская мирная конференция, которая подтвердила решение ноябрьского соглашения о мирном урегулировании спорных вопросов **(11, л.21-43**). Однако вскоре армянские войска вновь напали на Азербайджан. Более 10 тысяч регулярных войск армян прошли через Зангезур в Карабах, уничтожая на своем пути азербайджанские селения.

В конце 1919 и начале 1920 года армянские вооруженные силы учинили массовое уничтожение мирного азербайджанского населения на территории Зангезура. Как заявило азербайджанское правительство, с конца ноября 1919 года по январь 1920 года в Зангезуре было уничтожено 40 мусульманских сел **(6, с.529-530)**.

На прошедшем 16 января 1920 года заседании Государственного Комитета Обороны АДР был разработан ряд мер для ликвидации опасности, исходившей со стороны Армянской

Республики. В западные регионы страны были направлены дополнительные воинские части, вдобавок государство выделило 5 миллионов рублей для организации партизанских отрядов из местных жителей **(10, л.26, 53)**.

25 января 1920 года министр иностранных дел АДР Ф.Х.Хойский отправил ноту армянскому МИД, в которой заявил следующее: «Мною получены сообщения от моего правительства о том, что 19-го сего января войсками армянского правительства совместно с вооруженными бандами начаты наступательные действия из Зангезура в направлении Шушинского уезда, причем подвергаются истреблению все лежащие по пути их движения мусульманские села, 9 из коих разгромлены в последние дни… армянские войска, выполняя, по-видимому, определенный план своего правительства, вновь начали уничтожать мусульманские селения, подвергая жителей бесчеловечному истреблению. Подобное игнорирование армянским правительством принятых на себя обязательств, совершенно обесценивая достигнутые уже соглашения, лишает мое правительство уверенности в возможности урегулирования создавшихся взаимоотношений путем мирных переговоров. Еще раз указывая на абсолютную недопустимость подобного образа действий правительства Республики Армения, категорически настаиваю на немедленной приостановке агрессивных действий армянских войск и считаю долгом довести до Вашего сведения, что в случае непрекращения военных действий против мирного мусульманского населения мое правительство вынуждено будет принять решительные меры для защиты жизни и имущества своих граждан, возлагая на армянское правительство всю ответственность за могущие произойти от этого последствия» **(6, с.529-530)**.

Все это происходило спустя несколько дней после того, как Верховный совет союзных держав единогласно принял решение о признании де-факто независимости Азербайджана, а также Армении и Грузии. Тем самым АДР была признана Парижской мирной конференцией в соответствии с границами, указанными в официальном документе - карте, представленной делегацией Азербайджана во главе с Али Мардан беком Топчибашевым и включавшей территории Карабаха и Зангезура как составные части азербайджанского государства.

8 марта Армения направила ноту Азербайджану, обвинив его в том, что «азербайджанскими воинскими частями в Ханкендах и Агдаме безо всякой причины бесчеловечно перебито до 400 лиц мирного армянского населения, имущество которых и дома преданы разграблению. Дорога Агдам - Шуша закрыта для пользования армянского населения, и последнему объявлен экономический бойкот». Однако в направленной 16 марта ответной ноте министра иностранных дел АДР Фатали Хана Хойского министру иностранных дел Армении особо подчеркивалось: «Что же касается сообщаемых Вами сведений о беспричинном якобы избиении азербайджанскими войсковыми частями 400 лиц мирного армянского населения, о разгроме их домов, о закрытии для армян дороги Агдам - Шуша и об экономическом бойкоте армян считаю нужным заявить, что все эти сведения ложны. В действительности же имело место следующее: 21 февраля около Ханкендов в лесу был найден убитый и обезображенный мусульманин, в коем аскеры стоящего в Ханкендах полка опознали своего исчезнувшего товарища. На этой почве 22 февраля имели место незначительные эксцессы, вызванные товарищами убитого и беженцами из Зангезура, причем было убито в Ханкендах - 2 армянина, в Агдаме - 3 и в Ходжалах - 3. Экстренными мерами генерал-губернатора порядок немедленно был восстановлен и задержано 4 виновных, кои содержатся в тюрьме и понесут по суду должное наказание» **(6, с. 568).**

В марте 1920 года армянские вооруженные силы вновь напали на Карабах. Это нападение сопровождалось мятежом проживающих в Нагорном Карабахе армян. Как выяснилось впоследствии, новый виток агрессии Армянской Республики против Азербайджана и мятеж армянской общины Нагорного Карабаха самым тесным образом координировались с руководством Советской России, которое готовилось к реализации плана военного вторжения в Азербайджан.

В ночь с 22 на 23 марта 1920 года армянскими отрядами были нанесены удары по азербайджанским гарнизонам в Аскеране и Ханкенди. Нападения были совершены в дни празднования азербайджанцами Новруз байрамы в расчете на то, что их удастся застать врасплох.

Министр внутренних дел АДР Мустафа бек Векилов заявил в этой связи: «20 марта в Шуше двумя правительственными чиновниками, приставами-армянами, были введены в город около двадцати пяти вооруженных армян. К 22 марта число этих вооруженных лиц было доведено до двухсот человек. Такое же количество вооруженных лиц присоединилось к этому отряду из городских армян» **(7, с. 940).**

В телеграмме генерал-губернатора Султанова министру внутренних дел от 24 марта сообщалось: «23 марта армяне с двух с половиной часов ночи внушительной силой совершили нападение в Ханкендах на нашу войсковую часть. Одновременно армяне начали нападения в Шуше. Нападения отражены, в окрестностях идут перестрелки. Шуша бомбардируется из Шушикенда. Телеграф Агдам - Шуша прерван. Принимаются все меры к устранению эксцессов. Озлобленное население выходит из повиновения. Начальником отряда учрежден военно-полевой суд» **(5, с. 265).**

Армянам удалось занять Аскеран, их нападения на Ханкенди и Шушу были отражены. С захватом армянами Аскеранской крепости единственная дорога, соединявшая Нагорный Карабах с остальной частью Азербайджана, оказалась в руках армянских банд под командованием Дро.

Для пресечения армянской агрессии правительство Азербайджана направило в край 20-тысячный корпус, возглавляемый генерал-майором Габиб беком Салимовым. После тяжелых и кровопролитных боев азербайджанские воины освободили Аскеран и Ходжалы. В течение почти всего апреля азербайджанская армия освобождала Карабах и Зангезур от армянских банд.

После решительных побед в Карабахе азербайджанские войска были нацелены на полное пресечение армянской агрессии в направлении Зангезура. 27 апреля 1920 года генерал Салимов, телеграфируя Военному Министерству, хотя и сетовал на недостаток войск и вооружений, все же испрашивал приказа идти вглубь Зангезура. Однако в тот момент правительство АДР было озабочено угрозой со стороны Советской России. Генерал-майор Салимов и его солдаты, готовые к дальнейшему освобождению страны от армянских агрессоров, не могли знать, что этот день станет последним днем существования их независимого государства, у которого оказалось недостаточно сил, чтобы устоять перед вторжением XI Красной Армии. Вместе с тем, именно армянская агрессия и направленная на ее пресечение переброска лучших военных сил АДР в западные области страны позволили большевистским войскам беспрепятственно перейти границы Азербайджана и двинуться в направлении Баку.

Тем не менее, в результате военно-политических мер, принятых правительством АДР, были утверждены суверенные права Азербайджана над Карабахом. Благодаря героизму своих солдат и офицеров, самоотверженному служению лидеров Демократической Республики, территориальная целостность Азербайджана была защищена. Армянские агрессоры потерпели сокрушительное поражение.

Источники и литература

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, 1998.
2. http://www.azerizv.az/PDF/2006/azizv_113_2006_p_3-4.pdf
3.http://vatan.org.ru/publ/karabakh/karabakh/new_york_times_quot_karabakh_v_period_adr_1918_1920_gg_quot/36-1-0-285
4. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 - 1920). Баку, 1998.
5. Азербайджанская Демократическая Республика (1918—1920). Армия (документы и материалы). Баку, 1998.
6. Азербайджанская Демократическая Республика (1918—1920). Внешняя политика. (документы и материалы). Баку, 1998.
7. Азербайджанская Демократическая Республика (1918—1920). Парламент. (стенографические отчеты). Баку, 1998.
8. Борьба, 1919, 5 сентября.
9. Государственный архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф.894, оп.4, д.90.
10. ГААР, ф.894, оп.7, д.21.
11. ГААР, ф.970, оп.1, д.190.
12. Каспий, 1919, 17 июня.

Аскербий Панеш
Д.и.н., проф. Адыгейский республиканский институт гуманитарных исследований им. Т. М. Керашева, Майкоп

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СОБЫТИЙ В БАКУ В МАРТЕ 1918 г.

Ключевые слова: Азербайджан, Баку, политика большевиков, «Мусават», «Дашнакцутюн».
Keywords: Azerbaijan, Baku, the policy of the Bolsheviks, "Musavat", "ARF".

В истории всего человечества конфликты и войны являлись всегда страшным бедствием, оставляющим кровавую память и тяжелое наследие потомкам. Однако в современном мире прошлое пока еще не стало, как говорили древние римляне, «учителем жизни» и в определенных условиях оно может превращаться в источник новых межэтнических или конфессиональных противостояний и конфликтов. Данное обстоятельство налагает особую ответственность на ученых, занимающихся изучением исторического прошлого народов Кавказа. Только объективный, взвешенный и непредвзятый подход к научной оценке событий нашего прошлого будет способствовать осознанию необходимости вступления на путь исторического консенсуса между народами.

В истории азербайджанского народа немало героических и трагических страниц. В новых исторических условиях, когда Азербайджан стал независимым государством, одной из важнейших задач явилось формирование национальной идеологии. В ряду проблем в наибольшей степени повлиявших на историческое сознание общества, особое место занимают трагические события марта 1918 года, вошедшие в историю как геноцид азербайджанского народа.

Октябрьская революция 1917 г. в России наложила своеобразный отпечаток на расстановку политических сил в Закавказье. В Баку власть фактически находилась в руках Совета, в котором главенствующую роль играли большевики и эсеры различных течений [1,с.8]. Председателем Бакинского Совета и одновременно чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа являлся С. Шаумян. Среди лидеров местных большевиков ведущую роль играли этнические армяне.

На волне революционного подъема народы Кавказа стремились реализовать политико-национальные идеалы. Армянским идеологам удалось значительно продвинуться в этом направлении. Они добились включения «вопроса армянской государственности» в планы западных стран и России. Права грузин на создание своей государственности также не оспаривались. «При этом самое многочисленное на Южном Кавказе азербайджанское население не удосуживалось внимания ни западных держав, ни тем более, российских политических сил, которые вообще считали нефтяной Баку не азербайджанским городом» [2,с.8-9].

Создание в 1911 г. национально-демократической партии «Мусават» явилось событием огромной политической важности. Партия возникла на волне национального подъема, охватившего Российскую империю. Партия «Мусават» сыграла важнейшую роль в формировании и утверждении основных тезисов политической программы Азербайджанского национального движения на Общекавказском съезде мусульман, состоявшемся 15-20 апреля 1917 года в Баку. С докладом по проблемам политического устройства страны выступил лидер «Мусават» М.Э.Расулзаде. Он отметил, что «начиная с середины апреля 1917 г., требование национально-территориальной автономии стало главной целью Азербайджанского национального движения» [3,с.6]. Свидетельством доминирующего положения партии в политической жизни Азербайджана стали результаты выборов в Бакинский Совет, проведенные 22 октября 1917г. «Мусават» собрал около 40 процентов голосов избирателей, значительно опередив все другие партии.

Близкой по своим программным целям к "Мусавату" являлась партия "Эхрар", созданная в конце 1917 г. Обе партии являлись последовательными сторонниками идеи азербайджанской независимости. Однако, в отличие от "Мусавата", "Эхрар" являлся не общенациональной, а региональной партией, отражавшей интересы этнических групп Северо-Западного

Азербайджана: аварцев, лезгин и цахуров [4,с.324]. Партия уделяла особое внимание проблеме обеспечения прав национальных меньшинств страны. Лидером и одним из основателей партии "Эхрар" был Аслан бей Кардашев. Важным направлением в деятельности партии было установление тесных отношений с другими кавказскими народами.

Растущее влияние партии «Мусават» на политической арене Азербайджана вызывало беспокойство большевиков, увидевших в ней главное препятствие на пути распространения их власти в регионе.

Между тем политическое влияние «Мусават» охватило не только в Гянджинскую, но и в значительную часть самой Бакинской губернии. Однако в самом городе Баку сохранялась напряженная ситуация, вызванная обострением противоречий между ведущими политическими силами. Бакинский Совет во главе с С.Шаумяном объявил себя единственной властью в городе, подчиненной лишь ленинскому Совнаркому. Согласно решению Совета Бакинская губерния была объявлена частью РСФСР. Против такого решения решительно выступила Бакинская Дума, возглавляемая азербайджанским юристом Фатали Хан Хойским.

Отношения между большевиками и партией «Мусават» определялись сложным переплетением конкретно-исторических факторов, главным из которых являлось растущее влияние национально-демократической партии. Именно этот фактор был решающим для большевиков при выборе основных средств для ослабления партии «Мусават». Большевикам нужен был повод для нанесения упреждающего удара по «Мусават». Особую тревогу у Бакинского Совета вызывал тот факт, что «Мусават» успешно проводил работу по созданию азербайджанских национальных воинских частей.

В сложившейся обстановке Баку становился центром азербайджанского национального движения. В то же время Баку являлся для большевиков основной базой для распространения своей власти в Закавказье. Сложное переплетение этих обстоятельств способствовало превращению города в главную арену политического противоборства большевиков с «Мусават». Серьезную угрозу для этой партии представляла и другая сила – армянские националисты, которые занимали весьма прочные позиции в Бакинском обществе.

Большевикам и дашнакам удалось преодолеть все межпартийные, политические и идеологические разногласия. Фактически это означал военно-политический союз, направленный против азербайджанского национального движения.

В Ленкорани из добровольцев было организовано военное формирование – «Дикая дивизия». 9 марта 1918 г. в Баку из Тифлиса прибыл штаб» этой дивизии во главе с генералом Талышинским. По распоряжению С. Шаумяна весь штаб мусульманской дивизии был арестован прямо на вокзале. Эта акция имела целью спровоцировать вооруженное выступление азербайджанского населения против большевиков. Известно, что в переписке с Шаумяном Ленин прямо указывал на необходимость более гибкой политики. Однако тактика Шаумяна в этот период сводилась к организации новой провокации, которая вынудила бы мусульман к выступлению и послужила бы поводом для развязывания вооруженной борьбы против них. 27 марта на пароходе «Эвелина» в Баку из Ленкорани прибыла небольшая группа офицеров и солдат мусульманской дивизии для участия в похоронах своего сослуживца, офицера Мохаммеда Тагиева - сына известного азербайджанского миллионера и мецената Гаджи Зейналабдина Тагиева. 29 марта, отряд собиравшийся отправиться обратно в Ленкорань, был задержан и затем обезоружен большевиками. Разоружение отряда вызвало возмущение азербайджанского населения Баку и его окрестностей. Следует отметить, что в этот момент в городе находились многотысячные вооруженные армянские формирования. Утром 30 марта 1918 г. в различных районах Баку вспыхнули стихийные митинги протеста азербайджанцев, требовавших возвращения конфискованного у мусульманского отряда оружия. Участники митингов требовали также разоружения армянских формирований в Баку. Представители азербайджанской национальной элиты предприняли попытку остановить дальнейшую эскалацию напряженности в городе. Газета мусаватистов «Ачыг сез» обратилась к населению с призывом не поддаваться эмоциям, но, тем не менее, война началась. Центр и все мусульманские части Баку подверглись вооруженной атаке многотысячных большевистко-армянских военных фор-

мирований. По мусульманским кварталам города вели прицельный огонь корабли Каспийской флотилии. В течение трех дней (30 марта — 1 апреля) в Баку и его районах были убиты свыше 12 тысяч азербайджанцев; были разрушены школы, больницы, мечети, сожжены типографии и редакции азербайджанских газет ("Каспий", "Ачыг сёз"), культурные учреждения (практически полностью сожжено здание благотворительного общества "Исмаиллие").

Национальные силы Азербайджана предприняли первую попытку дать политическую оценку мартовским событиям и принять надлежащие меры для ликвидации их последствий. 2 апреля 1918 г. азербайджанская фракция Закавказского Сейма поставила вопрос о необходимости принятия решительных мер для защиты мусульманского населения Баку. На следующий день, на заседании Сейма, посвященном событиям в Баку, Ф.Х.Хойский заявил, что «..если не будут приняты меры к защите мусульманского населения, то министры-мусульмане выйдут из состава правительства»[5].

Азербайджанские миллионеры З.Тагиев, М.Нагиев, Ш.Ассадуллаев обратились ко всем мусульманам с просьбой о помощи. В Дагестане состоялось заседание Дагестанского Национального Комитета под председательством Данияла Апашева, на котором было рассмотрено данное обращение.

По решению Дагестанского облисполкома и Дагестанского национального комитета в Азербайджан была направлена помощь. По сообщению генерала М.Халилова, надо было помочь Азербайджану в борьбе с большевиками и для этого направить 5 тысяч человек. Различные влиятельные силы Дагестана единодушно выступили в поддержку братьев-азербайджанцев [6,с.327].

В конце марта 1918 г. имам Нажмутдин Гоцинский, князья Тарковские и Каплановы организовали в Хасавюрте съезд представителей сельских обществ. На съезде обсуждался вопрос об организации военной помощи тюрко-мусульманскому населению Азербайджана. На съезде выступил Н. Гоцинский, призвавший к решительным действиям. Следует отметить, что в этот период Гоцинский находился в состоянии вооруженной конфронтации с большевиками.

По пути в Азербайджан к отрядам Гоцинского присоединились южные кумыки, табасаранцы и лезгины. Мюриды Гоцинского выступили на помощь азербайджанцам с севера.

Отряды Гоцинского заняли боевые позиции у станции Хырдалан, находящейся в 10 км от Баку. Здесь к ним присоединились вынужденные отойти за пределы города части Мусульманского корпуса. Два полка дагестанских бойцов численностью около полутора тысяч человек и 1000 человек добровольцев возглавляли полковники М.Джафаров (будущий губернатор Чечни и командир Дагестанского конного полка) и Д.Мусаев. Общее командование осуществлял русский генерал Лазарев [7,с.328].

7 апреля была предпринята попытка сорвать наступление дагестанских национальных сил. В ставку их командования прибыла делегация во главе с А.Джапаридзе. В своем обращении к дагестанцам он заявил, что бакинские мусульмане якобы признали власть большевиков. Однако эта миссия успеха не имела. По сообщению комитета революционной обороны Баку от 7 апреля 1918 года, в 12 часов того же дня дагестанские отряды открыли орудийную стрельбу по броневику Исполнительного комитета. Конные и пехотные отряды Гоцинского повели наступление в направлении Баладжар и Баку. 7-8 апреля у станции Хырдалан произошли ожесточенные бои между отрядами Гоцинского, вооруженными одними саблями и кинжалами, и большевиками. 10 апреля 1918 года отряды Гоцинского вынуждены были отступить в Дербент.

В исторической памяти азербайджанского народа мартовские события в Баку в 1918 г. занимают важное место. Вот уже 97 лет все новые и новые поколения азербайджанцев в этот день вспоминают эти трагические события. В 1998 году президент Азербайджана Гейдар Алиев объявил 31 марта «Днем геноцида азербайджанцев» в память о погибших в марте 1918 года.

Ученые Института истории им. А. А. Бакиханова Национальной Академии Наук Азербайджана проводят огромную работу по сбору, систематизации и публикации материалов, освещающих события в марте 1918 г.

Литература

1. Балаев А. Г. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане. М., 2008.
2. Рустамова-Тогиди Солмаз Али кызы. Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах. Баку, 2009.
3. Балаев А. Г. Февральская революция и национальные окраины…
4. Алиева С. И. Азербайджан и народы Северного Кавказа (XVIII – начало XXI вв.). Баку, 2010.
5. Мартовские события 1918 г. в Баку: предпосылки, характер, последствия [Электронный ресурс]. Режим доступа: ttp://ru.wikisource.org/wiki/
6. Алиева С. И. Указ. соч.
7. Там же.

Резюме

В статье рассмотрены основные причины и предпосылки событий в Баку в марте 1918 г., приведшие к многочисленным жертвам среди азербайджанского населения. Показано, что мартовские события в Баку были вызваны сложным переплетением конкретно-исторических факторов, главным из которых являлось политика большевиков и партии «Дашнакцутюн».

Summary

The article examines the underlying causes and background events in Baku in March 1918, which led to numerous casualties among the Azerbaijani population. It is shown that the March events in Baku were caused by a complex interplay of specific historical factors, chief among which is the policy of the Bolshevik Party and the "ARF".

Ильгар Нифталиев
доктор философии по истории

ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ (1918-1920 гг.)

Ключевые слова: геноцид, Армения, Азербайджан, территория, Иреван
Açar sözlər: soyqırım, Ermənistan, Azərbaycan, ərazi, İrəvan
Key words: genocide, Armenia, Azerbaijan, the territory, of Irevan

Первопричиной геноцида азербайджанцев Ереванской губернии стали этноэгоистичные планы армян по созданию «Великой Армении». Этот процесс особенно ускорился в период Первой мировой войны, когда приоритетное стремление к территориальным приобретениям и к искусственному расширению этнической территории, идея культурного превосходства и особых прав на ареал обитания приобрела в армянской среде тотальный характер. Именно тогда армянам стало ясно, что создание «Великой Армении» пределах от Черного до Средиземного моря возможно только в случае уничтожения или изгнания большей части коренного населения, проживавшего тогда на территориях предполагаемого будущего государства. Малочисленность армян по сравнению с внушительной численностью мусульманского населения на этой территории их не смущала. Армянские шовинисты считали, что «Великая Армения» может опираться не на волю большинства населения, а будет навязана ему силой оружия, будет насаждаться кровью и железом на грудах развалин и невинных трупов «инородцев» путем очистки территорий предполагаемого будущего государства от «преступных элементов», от мусульман. Реализация данного коварного плана по созданию жизненного пространства для будущей «Великой Армении», первоначально на территориях Османской Турции, а в период 1918-1920 годов- на Южном Кавказе, изначально была сопряжена с неизбежностью острого противостояния и геноцидом мусульманского населения.

Многочисленные факты, доказывающие проведение Арменией в 1918-1920 гг. политики геноцида в отношении мусульманского населения Ереванской губернии отражены в протоколах заседаний парламента Азербайджанской Республики, в телеграммах руководителей правительства, министерств иностранных дел, внутренних дел, призрения, дипломатических представителей Азербайджанской Республики в Армении и Грузии. В указанных документах имеется большой фактический материал о геноциде мусульманского населения, об активном участии в этих акциях Армянской Республики. К сожалению, непрекращающаяся военная агрессия Армении не позволила образованной правительством Азербайджанской Республики в июле 1918 года Чрезвычайной Следственной Комиссии провести следственные действия по фактам массовых насилий против мусульман на территории Ереванской губернии. Однако, даже тот объем материалов, которые хранятся сегодня в азербайджанских архивах, позволяют воссоздать страшную картину массовых насилий, совершенных армянскими вооруженными формированиями в 1918-1920 годах против мусульманского населения Ереванской губернии.

По данным Кавказского календаря за 1917 год, численность мусульманского населения Ереванской губернии составляла 423123 (37,7%) человек (16,с.220-221). Мусульмане имели большинство в трех (Нахчыванский-59%, Шарур-Даралагезский-66,7%, Сурмалинский-63,6 %) из семи уездов Ереванской губернии (1, с.17-18). Трагические события на территории Ереванской губернии начались практически одновременно с событиями на востоке северного Азербайджана, в Бакинской губернии, где большевистско-дашнакские формирования Бакинского совета весной 1918 года осуществили геноцид мусульманского населения. Вооруженные до зубов армянские отряды, имеющие за плечами богатый опыт по уничтожению тюрко-мусульманского населения в Восточной Анатолии, приобретенный в период Первой мировой войны, отступая вместе с покидающими Кавказский фронт русской армией, предприняли в начале 1918 года целый ряд вооруженных акций по расчистке от мусульманского населения территорий Ереванской губернии. Чтобы иметь полное представление о масштабах

насилия против мусульманского населения Иреванской губернии, достаточно ознакомиться со «Списком разоренных и брошенных жителями мусульманских селений в Иреванской губернии до марта 1918 года». Этот список включал по Иреванскому, Сурмалинскому, Эчмиадзинскому и Новобаязетскому уездам Иреванской губернии наименования 199 селений, которые были разорены армянскими вооруженными отрядами и брошены мусульманским населением (15,с.216-220). При этом физическое истребление мирных жителей, кровавые расправы, зверства, запугивание, панические слухи - все было тогда пущено в ход армянами, чтобы вынудить коренное население уйти с земель, где веками жили их деды и прадеды. Таким образом, искусственно создавались очаги компактного проживания армян, которые непрерывно увеличивались и разбухали за счет притока армянских беженцев из Турции. Они «десятками и сотнями тысяч наводнили уезды русских армян», - как писал впоследствии один из лидеров партии «Дашнакцутюн» О.Качазнуни (17,с.13). Этот гигантский поток озлобленных, доведенных до отчаяния армян расселялся не как попало, а опять-таки концентрировался в тех местностях, где уже имелись «опорные пункты» - в Иреванской и Елизаветпольской губерниях, в Карабахе, Зангезуре, вокруг озера Геокча.

После же образования на территории Иреванской губернии в конце мая 1918 года первого на Южном Кавказе армянского государства-Араратской Республики, площадь которой первоначально не превышала 10 тыс. км^2, политика геноцида стала осуществляться уже на государственном уровне. И это, несмотря на то, что согласно 6-му пункту Батумского договора от 4 июня 1918 года с Османской Турцией, правительство Армении брало на себя обязательство, что будет обеспечивать безопасность и свободное развитие мусульман, проживающих на её территории, создаст условия для получения образования на родном языке и отправления религиозных обрядов (4,с.172-178).

Летом 1918 года на территории Иреванской губернии резко возросла активность армянских вооруженных банд, возглавляемых Андраником Озаняном. За его плечами был большой «опыт» по уничтожению мирного мусульманского населения на территории Османской Турции в годы Первой мировой войны. Начиная с июня 1918 года, отряд Андраника совершил несколько кровавых акций против мусульманского населения Нахчывана и Джульфы. В периодической печати того времени эти события освещались следующим образом: «Бандитские отряды Андраника разрушили большое количество тюркских сел. Только в одном селении Яйджы было убито и утоплено в реке Аракс 2500 человек»(14). Зверствам отряда Андраника временно был положен конец после вступления в Нахчыван в начале августа 1918 года турецких войск.

После поражения Османской империи в Первой мировой войне, с ноября 1918 года начался вывод её войск с территории Южного Кавказа. Именно с этого времени мусульманское население Иреванской губернии начинает подвергаться систематической резне со стороны вооруженных сил Армении. В ноте замминистра иностранных дел Азербайджанской Республики Адиль хана Зиятханова, направленной армянскому правительству 7 января 1919 года, протестуется занятие армянскими правительственными войсками районов Иреванский губернии, населенных в основном мусульманским населением и являющихся неотъемлемой частью Азербайджанской Республики. При этом А.Зиятханов указывает, что число только одних утонувших мусульман при переправе через реку Аракс от преследования армян равнялось 300 человек (8). В ответных телеграммах министра иностранных дел Араратской Республики С.Тиграняна армянская сторона вынуждена была признать факты массового насилия над мирным пограничным мусульманским сельским населением, в которых принимали участие армянские офицеры и войсковые части. Хотя С.Тигранян пытался заверить, что правительство Армении принимает меры по восстановлению порядка, наказанию виновных, водворению мусульман в свои селения, возвращению их имущества(6,л.13), однако продолжающиеся поступать из Армении тревожные сведения говорили об обратном.

После вывода турецких войск из Южного Кавказа территория Новобаязетского уезда Иреванской губернии, включавшая земли вокруг озера Геокча, также подверглась массированным нападениям армянских банд. 12 февраля 1919 г. в правительственной газете «Азербайджан» была опубликована очередная нота министра иностранных дел А. Зиятханова

министру иностранных дел Республики Армения, в которой отмечалось: « Правительством нашим получено донесение, что армянский отряд с офицерами во главе, переступив границы азербайджанской территории около Геокчинского озера, разгромил недавно мусульманские селения: Кизил-Банк, Субатан, Загалы, Шахаб и др. Мужчины названных селений частью перебиты, частью спаслись бегством. Немало женщин подверглись насилию и надругательствам. Донесение кончается следующими словами, которые передаю в точности: «Крестьянка селения Шахаб, потерпевшая глумление над собой, сообщила, что в селении Шахаб вырезаны все мужчины, дети сожжены в тендирах. Затем из всего села выбрали 8 женщин, которых, опозорив и обесчестив, затем отпустили». А.Зиятханов выразил резкий протест правительству Армении по поводу последних событий в Геокчинском магале : «Сообщения по поводу Геокчинских зверств, поступившие правительству из разных источников совершенно сходны, поэтому не возникает сомнения в правдивости передачи фактов, имевших место. Систематическое повторение подобных зверств, чинимых армянскими войсковыми частями в пределах Азербайджанской территории над мирным мусульманским населением, ставит в весьма безвыходное положение наше правительство. Если правительством Армянской республики не будут приняты решительные и энергичные меры к устранению посягательств на суверенные права Азербайджана и к прекращению подобных зверств, творимых при том, не безответственными лицами, а войсковыми частями, а также не будут наказаны должным образом главные зачинщики и подстрекатели Геокчинской трагедии, то правительство наше вынуждено будет сложить с себя ответственность за могущие произойти последствия»(10). В своем ответе на протест министра иностранных дел Азербайджанской Республики Армянское правительство признало, что факты массового насилия над мирным пограничным мусульманским сельским населением имели место, и что целые селения были выдворены из своих убежищ и подвергнуты ограблению и, что во всех этих ужасах и беззакониях принимали участие армянские офицеры в войсковые части (11).

Однако бесчинства армянских банд против мирного мусульманского населения Геокчинского магала на этом не прекратились. В докладе уполномоченного 5-го участка Исмаила Султанова на имя Гянджинского уездного начальника сообщалось: "Уже с 13 апреля с.г. началось нашествие войск Араратской (Армянской-И.Н.) республики на мирные мусульманские селения Геокчинского района, Новобаязетского уезда с целью очистить территорию от мусульманского населения, населяющего восточные и северные окраины озера Геокча и по настоящее время разгромлено, сожжено и очищено 22 селения с населением с 60 000 человек. Несчастное мусульманское население гибнет под орудийными выстрелами армянских войск, имеющих целью истребить геокчинских мусульман, каковую они и приводят в исполнение; ужас охватывает человека при виде таких нечеловеческих, кровавых поступков армян и армянского правительства к своим бывшим соседям и подданным мусульманам, не принимающих никаких просьб, несмотря на мольбы и вопли мусульманского населения. Попавших в руки армянских войск мусульман ни за какие блага не оставляют в живых, наоборот, истязают неслыханными мучениями, убивают жен, детей, стариков и молодых людей мужчин за исключением немногих женщин и подростков девиц... Остающиеся в живых беженцы преследуются войсками,...ютятся в ущельях и снежных вершинах,... увязают в снегах и погибают массами. Задача Араратской республики уже решена, более мусульман в Геокчинском районе не существует, по настоящее время уничтожены в Новобаязетском уезде 84 мусульманских селения»(12). Некий Г.Мурадян, воспевая в восторженных тонах бандитские действия дашнакского правительства, выразившиеся в разрушении мусульманских деревень северной части озера Геокчи, отмечал: «…благодаря мероприятиям нашего правительства …населения этих сел (Толиджа, Агбулаг, Арданиш и др.) покидало границы Армении .. Я увидел покинутые деревни, где осталось несколько кошек, а также две-три собаки, которые будучи удивлены гробовым молчанием лают необычным и удивительным голосом»(18,с.60).

Уступка в мае 1918 года правительством Азербайджана города Иревана Армении в качестве столицы (по данным Кавказского календаря на 1917 г. в этом городе проживало 12557 азербайджанцев (16,с.220-221) весьма трагически сказалась на судьбе мусульманского населения города. В газете «Азербайджан» от 29 июня 1919 года были опубликованы воспоми-

нания одного из очевидцев притеснений мусульманского населения в Иреване: « Мусульмане настолько беззащитны и вне закона в Эривани, что среди бела дня, не говоря уже о ночи, даже в мусульманской части города с них снимают одежду, если она более или менее цела. Точно также отбираются у мусульман деньги и ценности... Не избегают грабежа и насилия и частные дома мусульман, откуда армянские молодцы, вооруженные до зубов, уносят «лишние» вещи. Все это происходит и поныне в столице Армении-Эривани. Невзгоды, мучения и пытки, перенесенные мусульманами в Эривани, не поддаются описанию. Многие не выдерживают и сходят с ума, другие раньше времени состарились... Таково положение мусульман в городе»(13).

Продолжающаяся агрессия Армении не давала возможность для установления дипломатических отношений между двумя государствами. 31 января 1919 года газета «Азербайджан» сообщала, что присяжный поверенный Магомед хан Текинский назначен дипломатическим представителем АДР в Араратской Республики (9).

Преступления армянских вооруженных отрядов, совершавших массовые насилия над мусульманским населением Армении и безрезультатность протестов по этому поводу армянскому правительству, вынудили правительство Азербайджана принять конкретные меры для определения масштабов потерь среди мусульманского населения, размера понесенных ими имущественных убытков. С этой целью особой директивой от 4 июня 1919 г. замминистра иностранных дел А.Зиятханова дипломатическому представителю Азербайджана в Армении М. Текинскому была поставлена задача собрать материалы о насилиях армян над мусульманским населением (3,с.250-251). 10 июня 1919 года в депеше министерства иностранных дел Азербайджанской Республики М.Текинский получил более детальные установки, которые выражались в необходимости «негласно при помощи представителей разоренных мусульманских сел Эриванской губернии, по возможности и Карсской области, собирать статистические данные о понесенных мусульманами потерях, как людьми, так и имуществом, с указанием имен, фамилий и места жительства пострадавших, убитых, раненых по возрастам, уведенных в плен, возвращенных и невозвращенных из плена мужчин и женщин, разрушенных селах, садах, угнанном скоте и проч. Желательно со слов представителей очевидцев или самих пострадавших составить описание о крупных нападениях армян на мусульманские села». В конце депеши отмечалось, что основная цель данной, довольно опасной, миссии Текинского, заключается в намерении правительства «организовать международную комиссию с привлечением английских, итальянских и других представителей для выяснения размера причиненных армянами мусульманам потерях людьми и имуществом»(3, с.263).

Несмотря на неоднократные протесты Азербайджана против насилий и тяжелое положение мусульман в Армении, армянское правительство не находило нужным принять какие-либо меры для улучшения ситуации. В своей ноте от 6 августа 1919 года армянская сторона заявила, что для правительства Армении нет «граждан белой и черной кости». Именно в день вручения этой ноты азербайджанской стороне, 17 августа 1919 г. армянская администрация при непосредственном участии армянской милиции начала истребление мусульман Эчмиадзинского, Сурмалинского, Иреванского и Новобаязетского уездов. Армянская администрация за короткое время -с 17 по 31 августа успела разгромить и перебить мусульман до 50 сел Эчмиадзинского, Сурмалинского, Иреванского и Новобаязетского уездов (7,л.16-17). Факты о насилиях армянских вооруженных формирований против мусульманского населения Иреванской губернии содержатся также в этот период в донесениях своему правительству Верховного комиссара Великобритании на Кавказе сэра Оливера Уордропа. В рапорте, направленном в Лондон 2 октября 1919 года, он отмечает: «Совсем недавно армяне разрушили 60 мусульманских деревень в регионах Ново-Баязит, Александрополь и Эриван» (2,с.324).

Давая оценку последним кровавым событиям в Иреванской губернии и описывая тяжелое экономическое положение мусульманского населения губернии, 2 сентября 1919 года уполномоченный министра Призрения Азербайджанской Республики в Армении Т.Макинский писал министру Призрения Азербайджана: «События последних дней сделали положение мусульман трагическим. 50-60 селений, вернувшиеся на свои места, вновь разгромлены, а уцелевшая часть населения, бросив свое имущество, хлеб на корню и в амбарах, разбежалась…. эмигрировало из Новобаязетского, Эчмиадзинского и Эриванского уездов до

150000 мусульман. В настоящее время в границах Армении осталось сравнительно небольшое количество мусульман, но и это количество с каждым днем уменьшается под давлением погромов и страха перед ними. Ныне совсем не осталось мусульман в Новобаязетском районе. В Эриванском уезде, в подчиняющихся правительству Армении районах мусульман имеется не более 25000 душ, в Эчмиадзинском столько же (25000), а в Сурмалинском (опять лишь в подчиненных правительству Армении районах) 15000 человек. Кроме того в Эривани проживает 13000 тысяч беженцев и местного населения. В Александропольском уезде мусульман всегда было мало. Таким образом, при учете нуждающихся мусульман Эриванской губернии цифра всего населения будет равняться максимум 80000-минимум 70000 душ. Положение наличного мусульманского населения ужасное: у них нет ни запасов хлеба, ни семян, ни сельскохозяйственного инвентаря, ни скота и большей частью –крова. Оно голодно, истощено, доведено до отчаяния своим бесправным, бедственным положением. Подавляющее большинство мусульманского населения на территории Армении не имеет никаких посевов, а те, которые не подвергались новым погромам, лишены возможности пользоваться своей землей (сданы в аренду и захвачены)» (1,с.194). За два последних месяца 1919 года армянскими вооруженными отрядами были повторно разгромлены 62 селения Эчмиадзинского, 34 селения Сурмалинского и все селения мусульман (кроме Зангибасара) Иреванского уезда (5,л.31-33). В итоге, по сведениям министерства Призрения к концу 1919 года число беженцев из разоренных мусульманских селений Новобаязетского, Иреванского и Эчмиадзинского уездов составило 200 тысяч человек. Основная их часть оседала в Нахчыване, Шаруре, Газахе, Гяндже, Шемахе (15,с.173-174,176). В рапорте исполняющего делами генерал-губернатора юго-западного Азербайджана С. Джамилинского Карабахскому генерал-губернатору Х.Султанову в октябре 1919 года следующим образом описывалась трагическая судьба беженцев из Армении: «Положение и страдание старых и новых беженцев вследствие отсутствия материальной и медицинской помощи не поддается описанию: их косит голод, ежедневно умирают сотнями; матери в отчаянии бросают своих детей в реку душа их, чтобы избавить их от ужасного страдания голодной смерти. Отцы бросают свои семейства и исчезают, бросив их на произвол судьбы, да и не хотят видеть, как будут умирать их любимые дети от голода и болезней» (1,с.261).

Миротворческие инициативы, предпринимавшиеся в течении 1919 –начале 1920 годов союзными державами в Закавказье, попытки провести границу между Арменией и Азербайджаном, были заведомо обречены на неудачу и не принесли положительных результатов. Армения просто саботировала, «не замечала» неугодных ей решений союзной администрации, продолжая проводить политику этнических чисток в мусульманских районах Иреванской губернии. Не дали результатов также прямые переговоры и достигнутые соглашения между Азербайджаном и Арменией в рамках созываемых мирных конференций с участием всех республик Кавказа. Армяне были верны себе: декларируя словесно приверженность к миру, они, не стесняясь никакими договорами, соглашениями и обязательствами, нарушали их. На вопрос почему это делается, слышалась вечная ссылка на турецких агентов, которые якобы возбуждают население против властей, вынуждая их усмирять выступления мусульманского населения. Таким образом, армянские власти пытались снять с себя ответственность и сделать Турцию основным виновником своих преступлений. Главная же причина была в том, что армянскому правительству вечно не хватало территории с преобладанием на ней армянского населения. Армянские села, даже на территории Армении были везде вкраплены в мусульманской массе. Для водворения турецких армян на их «будущей родине» требовалось подготовить очищенные от мусульман территории. Из этого положения родился и осуществлялся чудовищный план по истреблению мусульман и заселению очищенных от них пространств армянами- выходцами из Турции. К тому же, в основном, позиция союзников (англичан и американцев) к подобным действиям Армении оставалась нейтральной, и та постаралась извлечь из этого максимальную выгоду. В целом, период существования Араратской Республики в 1918-1920 гг. наглядно показал, что армянские политические деятели установили государственную власть не с целью управления страной, а для истребления мусульманского населения и захвата их имущества. Эти события наглядно доказали, что армяне, кичась своей «цивилизованностью» и «древней историей», на самом деле просто не дозрели до того, чтобы

иметь собственное государство, а тем более управлять другими народами. После советизации Армении в 1920 году кровавым войнам предыдущих лет на длительное время был положен конец. Теперь в Иреване не могли открыто поставить вопрос о границах. Больше не было прямых поводов для высылки или уничтожения азербайджанцев, поскольку стало ясно, что такими мерами уже нельзя передвинуть границы или завоевать новое жизненное пространство. Москва вернула себе роль арбитра в межнациональных спорах. В то же время конфликтный потенциал предыдущих лет продолжал сохраняться и временами выплескивался, однако, теперь не распространялся за пределы мест их возникновения.

Список использованных источников и литературы.

1. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. 3 cilddə. II cild, 2-ci kitab: İrəvan quberniyasında soyqırımı. 1918-1920-ci illər, Bakı. 2011.
2. Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании. Баку, 2011.
3. Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку, 1998.
4. Бадалян Х. Германо-турецкие оккупанты в Армении в 1918 г. Ереван, 1962.
5. Государственный Архив Азербайджанской Республик (ГААР), Ф. 894, оп. 10, д. 80, л. 31-33.
6. ГААР, Ф.970, оп.1, д.41, л.13.
7. ГААР, Ф. 970, оп. 1, д.184, л. 16-17.
8. Газета «Азербайджан»,7 января 1919 г.
9. Газета «Азербайджан», 31 января 1919 г.
10. Газета «Азербайджан», 12 февраля 1919 г.
11. Газета «Азербайджан», 25 февраля 1919 г.
12. Газета «Азербайджан», 17 мая 1919 г.
13. Газета «Азербайджан», 29 июня 1919 г.
14. Известия Закавказского Краевого Комитета Российской Коммунистической партии (большевиков), № 6-7, июнь-июль 1919 г.
15. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990.
16. Кавказский календарь на 1917 год. Под ред. Н.П.Стельмащука. Тифлис 1916.
17. Качазнуни О.Дашнакцутюн больше нечего делать. Баку,1990.
18. Лалаян А.А. Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия Истории, философии и права,1990, № 1.

İlqar Niftəliyev

İRƏVAN QUBERNİYASINDA AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI (1918-1920-ci illər)

Xülasə

Ararat Respublikasının mövcudluğu dövrü əyani şəkildə göstərdi ki, erməni siyasi xadimləri dövlət hakimiyyətini ölkəni idarə etmək üçün deyil, müsəlman əhalinin qırmaq və onların əmlakının ələ keçirilməsi məqsədilə qurmuşdular. Ermənistan(Ararat) Respublikası İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinə qarşı 1918-1920-cu illərdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətini subut edən çoxsaylı faktlar Azərbaycan Respublikası parlamentinin iclas protokollarında, hökumətin, Xarici və Daxili işlər, Himayədarlıq nazirliklərinin sənədlərində, Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda və Gürcüstanda olan diplomatik nümayəndəliklərinin teleqramlarında öz əksini tapmışdır.

Ilgar Niftaliyev

GENOCIDE OF AZERBAIJANIS IN IREVAN PROVINCE (1918-1920 gg.)

Summary

The period of the Republic of Ararat demonstrated that the Armenian politicians have established state power, not for the purpose of governing the country, and for the extermination of the Muslim population and the seizure of their property. Numerous facts that prove the conduct of the Armenian (Ararat) Republic in 1918-1920. policy of genocide against the Muslim population of Erevan province reflected in the minutes of the meetings of the Parliament of the Republic of Azerbaijan, in the telegram to the head of the government, the Ministry of Foreign Affairs, Interior, charity, diplomatic representatives of the Republic of Azerbaijan in Armenia and Georgia.

Георгий Бежиташвили
Академический доктор истории,
ассоциированный профессор Национальный
Университет им.Шота Руставели
г.Тбилиси, Грузия

К ВОПРОСУ ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В 1918-1920 гг.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, Эриванская губерния, Зангезур, Закавказский Сейм, Эрзерум.

В годы Первой мировой войны в составе русской армии, стремящейся захватить Восточную Анатолию (Анадолу), под ружьем находилось 150 тысяч армян-военнослужащих. Кроме того, с благословления Эчмиадзинской церкви 4 армянские дружины, в состав которых входило около 10 тысяч добровольцев, пройдя через территории Южного Азербайджана (через провинции Хой, Урмия, Салмас) и Карсской области, присоединились к русским войскам [1].

После произошедшего в России в 1917 году государственного переворота, русская армия, передав вооружение армянским командирам, покинула Восточную Анатолию, а армяне еще больше расширили масштаб массовых убийств местного населения.

Начиная с февраля 1918 года турецкая армия, перейдя в контрнаступление, очистила Восточную Анатолию от армянских формирований. После неудавшейся попытки армян и их заступников во время Первой мировой войны, создать на территории Восточной Анатолии независимое армянское государство, на повестке дня возникла идея создания армянского государства на территории бывшей Эриваньской губернии и прилегающих к нему районах. Отступавшие армянские формирования под командованием Андраника Озаняга , Амазаспа, Драстомата Канояна (Дро), Гарегина Нжде и других, учинили настоящий геноцид против мусульманского населения, сначала на территории турецких провинций Эрзурум и Карс, а затем в Иреванской губернии и Зангезуре. Армяне, участвовавшие в массовых убийствах во время российской оккупации Восточной Анатолии, также присоединившись к армянским формированиям и стали стекаться на Южный Кавказ.

В тот период из 350-ти тысяч армян, переселившихся из Османской империи, большая часть расселилась на территории Иреванской губернии, тем самым еще больше усугубило положение проживающегго там местного азербайджанского населения.

Армянскими военными формированиями, до марта 1918 года, только лишь в уездах Иреванской губернии были полностью разрушены 198 деревень.

По приблизительным данным, над 135-ю тысячами азербайджанцев, проживавших в этих уездах, был учинен геноцид.[2] Для решения проблемы беженцев из Иреванской губернии еще в марте 1918 года мусульманская фракция Закавказского (Южного Кавказа) Сейма учредила отдел по делам беженцев. Мусульманская фракция подняла этот вопрос перед правительством Сейма.

В результате, в Иреванскую губернию была послана делегация для предотвращения массовых убийств мусульманского населения, было также проведено расследование, результаты которого были обсуждены на заседании Сейма.

Эти действия, в какой-то степени, облегчили положение беженцев, но массовые убийства предотвратить к сожалению не удалось.(3) Для оказания помощи мусульманскому населению Иреванской губернии, в Иреване был открыт отдел Бакинского мусульманского благотворительного общества. Массовые убийства азербайджанцев в Иреванской губернии совпали с созданием первого независимого армянского государства на исторических землях Азербайджана.

26 мая 1918 года Закавказский Сейм самораспустился и Грузия объявила о своей независимости. 27 мая, на заседании Мусульманского Национального Совета, Насиб бек Юсифбе-

ков сообщил о том, что на Батумской конференции турецкая делегация высказала мнение, что для сохранения независимости, единства и солидарности Южного Кавказа, армянам должны быть сделаны некоторые территориальные уступки. [4]

28 мая 1918 года Азербайджан и Армения в Тифлисе объявили о своей независимости. 29 мая, на заседании Мусульманского Национального Совета, было принято решение об уступке Армении города Иреван, который должен был стать ее политическим центром. Члены Национального Совета, находящиеся в Иреване, незамедлительно выразили свой протест против этого решения. Однако решение было принято, поскольку из 28 членов Мусульманского Национального Совета за уступку проголосовало – 16, воздержалось – 3, против проголосовал – 1.[5]

На заседании Мусульманского Национального Совета, состоявшемся 1 июня 1918 г., члены Совета из Иревана, Мир Гидаят Сеидов, Багир Ризаев и Нариман бек Нариманбеков опять выразили письменно свой протест, но безрезультатно.

На заседании было принято решение направить в Иреванскую губернию делегацию для изучения обстановки на месте, поскольку оттуда поступали тревожные сообщения о бесчинствах и погромах, творимых армянами в отношении азербайджанцев. [6]

В мае 1918 года турецкие войска очистили Гюмри и другие населенные пункты от армянских формирований, совершивших массовые убийства турецкого населения на территории Восточной Анатолии. Турецкие войска хотя и подошли к станции Улуханлы, расположенной в 7 километрах от Иревана, но не входя в город, двинулись в сторону Нахчевана.

Армянское правительство вынуждено было принять поставленные турками условия перемирия. Согласно мирному договору о мире и дружбе, подписанному между Турцией и Арменией 4 июня в Батуме, территория Армянской Республики составляла 10 тыс. кв.2 с населением 321 тысяч человек из которых: 230 тыс. составляли армяне, 80 тыс. – мусульмане, 5 тыс. – курды-езиды и 6 тыс. – люди других национальностей.

В состав Армянской Республики входили Ново-Баязетский уезд, три пятых Иреванского уезда, одна четвертая Александропольского уезда.(7)

13 июня 1918 года на заседании Национального Совета были обсуждены сообщения из Иревана о массовых убийствах мусульман армянами, а также приведены цифры о том, что число вынужденных переселенцев и голодающих беженцев достигло 150 тыс. человек и, что армянами уничтожено 206 деревень. Национальный Совет принял решение послать в Иреванскую губернию делегацию для оказания беженцам материальной помощи. Кроме того, командованию турецких войск, расположенных на территории Иреванской губернии, было направлено прошение об оказании продовольственной помощи беженцам. Национальный Совет просил, также, командование, повлиять на армянское правительство в решении вопроса о возвращении беженцев в родные края. [8]

После захвата Зангезура армянскими формированиями, под командованием Андраника и претензий армянского правительства на территорию Нагорного Карабаха, из-за якобы спорности в этом территориальном вопросе, азербайджанская дипломатия вынуждена была предпринять ответные меры. Дипломатический представитель Азербайджана в Грузии, в своем письме представителю Армении в Грузии, заявлял, что претензии Армении на территорию Нагорного Карабаха означают нарушение соглашения, заключенного между сторонами, и это дает право азербайджанской стороне предъявить территориальные претензии на город Иреван, части Эчмиадзинского и Иреванского уездов и Ново-Баязетского уезда Иреванской губернии. [9]

Продолжение массовых убийств азербайджанцев армянами на территории Иреванской губернии начались после ухода турецких войск с Южного Кавказа, согласно Мудросскому договору, подписанному 30 октября 1918 года.

В конце декабря 1918 года азербайджанское правительство назначило Мамед хана Текинского дипломатическим представителем в Армении. До начала функционирования дипломатического представительства Азербайджана в Иреване, сообщения о зверствах, совершенных армянами на территории Иреванской губернии, официальные круги, азербайджанская пресса, а также международные организации получали посредством Иреванского Мусульман-

ского Национального Совета, Иреванского Мусульманского Благотворительного Общества и Организации землячеств Иреванской губернии.

В сообщении председателя Организации землячеств Иреванской губернии Теймур бека Макинского от 4 января 1919 года говорилось, что с декабря 1917 года по июнь 1918 года, т.е. до вступления турецких войск, армянскими вооружёнными формированиями в Иреванской губернии было уничтожено, разграблено и сожжено более 200 мусульманских населенных пунктов, часть жителей была убита, а часть, спасаясь бегством, погибла в горах от голода и холода. Согласно сообщению, армянские вооружённые формирования, захватив весь Сурмалинский уезд, а также части Иреванского, Эчмиадзинского, Шарур-Даралагезского уездов, двигались по направлению к Нахчевану. Невиновное мусульманское население или вырезалось, или изгонялось из своих деревень, и вынуждено было бежать по горным дорогам в Персию, что также обрекало людей на неминуемую гибель.

Теймур бек Макинский также сообщал, что опустевшие мусульманские деревни, население которых было насильственно изгнано, заселялись прибывшими из Османской империи армянами. [10]

4 января 1919 года члены парламента Теймур бек Макинский, Магеррам Магеррамов, Акперага Шейхульисламов и группа интеллигенции Иреванской губернии обратились с заявлением к председателю парламента, в котором говорилось о том, что проживающее в Иреванской губернии 500-тысячное мусульманское население все время рассматривало себя как составную часть населения Азербайджана, и оно желает лишь одного, чтобы армяне дали ему возможность жить спокойно, до окончательного решения его судьбы Парижской мирной конференцией.

В заявлении указывалось количество массовых убийств, совершенных армянскими войсками, и высказывалась просьба к парламенту Азербайджана о принятии мер по защите физического существования мусульманского населения Иревана. [11]

В январе 1919 года, от имени представителей мусульман Иреванской губернии, Мир Гидаят Сеидов направил обращение председателю азербайджанского правительства Ф. Хойскому, в котором говорилось, что армянское правительство заселяет территории, с которых насильно изгнано мусульманское население, армянскими беженцами, для того, чтобы, очистив за короткое время от мусульманского населения все уезды посредством его уничтожения, доказать на Парижской конференции принадлежность этих территорий армянам. [12]

Проармянская позиция командующего союзными войсками на Южном Кавказе, генерала А. Томсона поддерживала армян в их стремлении к захвату все новых и новых территорий, аппетит их разгорался.

28 мая 1919 года армянский парламент принял акт о создании «Объединенной Армении», в котором говорилось о присоединении к Армении 6 вилайетов Османской империи.

В «Объединенную Армению» также входили и территории Азербайджана, на которые претендовало армянское правительство. 4 июня 1919 года заместитель министра иностранных дел Азербайджана А. Зиятханов в письме к дипломатическому представителю Азербайджана в Армении М. Текинскому сообщил о создании Чрезвычайной Парламентской Комиссии и поручил последнему собрать для Комиссии сведения о массовых убийствах азербайджанцев на территории Иреванской губернии.

Чтобы прекратить массовые убийства, азербайджанское правительство все время поддерживало интенсивные контакты с соответствующими органами Армении.

Армянское правительство же, отвлекая внимание дипломатической перепиской, продолжало свою захватническую политику. Архивные документы доказывают, что не было ни одного дня, когда бы армяне не убивали и не грабили азербайджанское население. В статье *«Положение мусульман в Армении»,* опубликованной в газете *«Азербайджан»* (на русском языке) 29 июня -1 июля 1919 года, говорилось:

« Положение мусульманского населения в Республике Армения трагично. Большинство лучших домов и садов Иревана принадлежало мусульманскому населению…. При приближении турецких войск к Иревану мусульманское население, испугавшись, покинуло город. Его

имуществом завладели армянские беженцы из Османской империи. Мусульманское население, признавшее власть Армении, возвращаясь в город, по дороге было полностью ограблено армянскими формированиями… Мусульмане, владевшие богатейшими садами, прекрасными домами, не впускались армянскими беженцами в свои же дома. Таким образом, они вынуждены были, начиная с зимы и до сих пор, ютиться в мечетях… Армянское правительство заставляет тысячи разоренных, голодных, больных мусульман жить под открытым небом… Мучения, перенесенные мусульманами, не поддаются описанию. Многие не выдерживают и сходят с ума… Армяне, захватившие дома мусульман, приютившихся в мечети, только по получению крупных сумм возвращают эти дома владельцам. Армянское правительство сознательно и нарочно поселило армян-беженцев в мусульманских кварталах и домах…» [13] В статье «Иреван и Карабах», опубликованной в газете «Азербайджан» (на русском языке) от 9 июля 1919 года говорилось:

«То, что творится дашнаками в Иреванской губернии над мирным мусульманским населением, остается безнаказанным, неизвестным ни обществу, ни печати.

В марте 1918 года, дашнаки объявившие «смерть всем мусульманам», уничтожили и сожгли все мусульманские селения Сурмалинского уезда в Иреванской губернии. Жители уезда подверглись поголовному истреблению. Резня была более бесчеловечной. Здесь была форменная война со штыковыми атаками и бомбардировкой. Уцелели только Шарур и Нахчыван, благодаря доблести своих сынов, отражавших у знаменитых «Волчьих ворот» все наступательные попытки армян… Положение мусульман Иревана и уездов, переселившихся массами в Карсскую область, стало критическим после прихода туда армян. Азербайджанцы вынуждены искать убежища в горах Анатолии. Маленькому армянскому народу, видно, мало тех ужасов, совершенных над мусульманами Иреванской губернии. При помощи извне, дашнаки стремятся повторить Иреванскую трагедию и в Карабахе. Интересно сопоставить положение армян в Азербайджане и мусульман в Иреване. Армяне в нашей республике являются полноправными гражданами. Они пользуются всеми видами гражданской свободы, представлены в парламенте и в правительстве, на образование их детей тратятся государством громадные деньги; их никто не трогает, они не ищут убежища в других губерниях. Иреванские же мусульмане частью перебиты, частью рассеялись, и не могут найти себе приюта»[14].

Эта статья наглядно демонстрирует разницу между армянами, проживающими в Азербайджане и азербайджанцами, проживающими в Армении. 17 июля 1919 года на заседании Парламента Азербайджана был обсужден вопрос, связанный с положением беженцев из Зангезурского уезда и Иреванской губернии.

Султан Меджид Ганизаде, в своем выступлении, раскрывая истинные цели армянского правительства, сказал: «Там режут и убивают наших братьев. Их цель, чтобы там не осталось ни одного мусульманина. И чтобы они покинули земли своих прадедов … [15] 11 ноября 1919 года уполномоченный Министерства призрения в Армении Теймур бек Макинский направил доклад Министерству призрения, в котором раскрывался истинный облик армянского правительства:

«В результате продолжающихся массовых убийств, начавшихся с февраля 1918 года, полмиллиона человек находятся в нищенском состоянии. (Кроме Нахчыванского уезда, Шарурского участка, 2-3 участков Сурмалинского уезда и Зангибасарского района). На этих территориях мусульмане потеряли все свое имущество. Численность населения разрушенных районов – более 200 тысяч человек. Они погибают от болезней и голода, неоднократно подвергаются грабежу и массовым убийствам. Беженцы нашли приют в Нахчыванском уезде, Шарурском участке, на третьем участке Сурмалинского уезда и Кагызманском округе Карсской области. Некоторые переселились в Макинское ханство и на территорию Турции.» [16] 20 декабря 1919 года в Тифлисе, по словам беженцев, прибывших из Иреванской губернии и Карсской области, был составлен протокол, в котором были представлены сведения о том, что на другом берегу рек Араз (Аракс) и Тарасум, на расстоянии 17 верст от станции Улуханлы, как в более безопасном месте сконцентрировалось более 50 тысяч беженцев, чье имущество

было разграблено и предано огню. Кроме этого, в документе было запротоколировано, что в распоряжении представительства Азербайджана в Иреване находятся 14 сотрудников, в обязанность которых входит защита иреванских беженцев и отправка их в Азербайджан. Однако беженцы, находящиеся на расстоянии более 20 верст от Иревана, были брошены на произвол судьбы. [17]

5 января 1920 года, на заседании Парламента Азербайджана, в ходе которого обсуждался вопрос о беженцах, было сообщено о прибытии из Армении в Азербайджан 300 тысяч беженцев.[18]

25 января 1920 года сотрудником дипломатического представительства Азербайджана в Армении Мир Махмудом Мирбабаевым в МИД Азербайджана было послано секретное донесение, в котором отмечалось, *«что положение мусульман в городе Иреван крайне тяжелое: нет мусульманских магазинов, дома разрушены, нет никаких гарантий для безопасного проживания».[*19]

В апреле 1920 года, после захвата власти в Азербайджане большевиками, дашнакское правительство, пользуясь ситуацией, спровоцировало новую волну убийств азербайджанцев. Эти убийства приобрели еще более массовый и жестокий характер. В 1919 году в 29-тысячном городе Иреван, от голода погибло 14 тысяч, а в Эчмиадзинском уезде в течение 6 месяцев погибло 4 тысяч человек. Естественно, что абсолютное большинство погибших являлись азербайджанцами, которым не давали возможности выходить из своих домов, тем самым обрекая их на голодную смерть, несмотря на то, что в это время в Армении функционировал Американский комитет помощи Армении во главе с доктором Ярроуном. Основная причина того, что часть азербайджанцев смогла избежать в городе Иреван массовых убийств заключалась в их компактном проживании (это части города: Дамирбулаг, Тапабаши, Крепость, Старый город), а также возможность дипломатическим представительством Азербайджана, Министерством призрения Азербайджана, представителями Бакинского мусульманского благотворительного общества в Иреване контролировать сложившуюся ситуацию. В других же местах отсутствие такого контроля развязывало руки армянским формированиям и давало им возможность осуществлять безнаказанно массовые убийства и грабежи азербайджанцев.

В общем, в 1918-1920 гг. армянскими вооруженными формированиями было стерто с лица земли населенных пунктов: в Шемахинском уезде – 58, Губинском уезде – 112, Гянджинской губернии – 323 (в том числе в Зангезуре – 166, Карабахе – 157), Иреванской губернии – 300, Карсской области – 82. Сотни тысяч азербайджанцев были убиты, около миллиона человек вынуждены были покинуть свои историко-этнические земли.

В целом, в 1905-1920 гг. только на территории нынешней Армении было разрушено более 500 азербайджанских деревень, большая же часть оставшихся деревень была превращена в армянские населенные пункты.

Если в 1916 году было зарегистрировано 373 582 азербайджанца, проживающих в Иреванской губернии, то в ноябре 1920 года на территории Армении было зарегистрировано всего лишь 12 000 азербайджанцев. После установления Советской власти в Армении небольшая часть азербайджанцев смогла вернуться в свои дома. Если в 1922 году в Иреване проживало 5 124 азербайджанца, то армян проживало – 40 396 человек.

Другими словами в 1918-1920 гг., количество азербайджанцев уменьшилось в 2,5 раза, а количество армян возросло в 4 раза. В 1918-1920 гг. на территории Армении против азербайджанцев был учинен самый настоящий геноцид, который подтверждается большим количеством фактов, приведенных в документах, хранящихся в архивах, а также в прессе того времени.

Политико-правовая оценка геноциду, совершенному армянами против азербайджанского народа, и депортации азербайджанцев была дана Президентом Азербайджанской Республики Г. Алиевым. 26 марта 1998 гг. когда был опубликован Указ Президента Азербайджанской Республики «О геноциде азербайджанцев», который гласил:

«В ознаменование всех трагедий геноцида, совершенных против азербайджанского народа, объявить 31 марта Днем геноцида азербайджанцев».

Литература

1. Арутюнян А.О. Кавказский фронт 1914-1917 гг., «Аястан», Ереван, 1971, с. 296.
2. Государственный Архив Азербайджанской Республики – ГААР, фонд 894, опись 10, дело.80, лл. 49-56.
3. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.. Баку, 1920, Второй часть, с. 10-11.
4. ГААР, фонд 970, опись 1, дело 1, л.46.
5. ГААР, фонд 970, опись 1, дело 1, лл. 51-52.
6. ГААР, фонд 970, опись.1, дело 1, лл. 53-54.
7. Киракосян Дж., Младотурки перед судом истории, İrəvan,1986, с.239.
8. ГААР, фонд 970, опись 1, дело 6, л. 1.
9. ГААР, фонд 897, опись 1, дело 11, л. 246.
10. ГААР, фонд 970, опись 1, дело.202, л.468.
11. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild, Bakı, 1998, səh.150-156).
12. Газета “Азербайджан” (на русском языке), 14 января 1919 г., №8.
13. Газета “Азербайджан” (на русском языке), 29 июнь-1 июля 1919 г., №134-135.
14. Газета “Азербайджан” (на русском языке), 9 июля 1919 г., №142)
15. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild, Bakı, 1998, c.855-559.
16. ГААР, фонд 2894 -1 c, c.E.19.
17. ГААР, фонд f.897, опись.1, дело.40, лл. 186-187.
18. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. II cild, Bakı, 1998, c.695.
19. ГААР, фонд f.897, опись 1, дело 78, лл. 22-24.

Güntəkin Nəcəfli
t.ü.f.d., aparıcı elmi işçi

1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN, ŞƏRQİ ANADOLU VƏ İRANDA ERMƏNİLƏRİN TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLARI YENİ ARXİV SƏNƏDLƏRİNDƏ

Key words: genocide; Azerbaijan, Iran, Eastern Anatolia, the new archival documents
Ключевые слова: геноцид, Азербайджан, Иран, Восточная Анатолия, новые архивные документы

Hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı bu diyarın ən qədim yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərindən, bütövlükdə türk-müsəlman əhalidən təmizləyib bu torpaqlara erməniləri köçürmək, Osmanlı imperiyasına və Səfəvi dövlətinə qarşı gələcək işğalları həyata keçirmək üçün Azərbaycan torpaqlarında «etibarlı xristian istinadgahına» çevriləcək oyuncaq erməni dövləti yaratmaq siyasəti yürütməyə başladı. Bu məqsədlə I Pyotr (1682-1725) 1724-cü il noyabrın 10-da verdiyi fərmana əsasən general Matyuşkinə erməniləri azərbaycanlılar yaşayan torpaqlara yerləşdirmək üçün xüsusi göstəriş də vermişdi [1, sənəd 2, v.46-46 ar., 47, 63-63 ar.]. XVIII əsrin II yarısı – II Yekaterinanın hakimiyyəti dövründə (1762-1796) Azərbaycan torpaqlarında xristian dövləti yaratmaq siyasəti daha da fəallaşsa da onun ölümü nəticəsində yarımçıq qaldı [Bax: 7].

XIX əsrin başlanğıcından başlayaraq Azərbaycan torpaqları Rusiya imperiyası və Qacarlar İranı arasında qanlı müharibələr meydanına çevrildi. Rusiya müstəmləkəçiləri İrana və Türkiyəyə qalib gəldikdən sonra, Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrinə əsasən, Cənubi Qafqazda Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyasına qarşı gələcək işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün xristian – istinadgah məntəqəsi yaratmaq məqsədilə həmin dövlətlərin ərazisində yaşayan erməniləri kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, əsasən İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə və indiki Gürcüstan Respublikasının məhz azərbaycanlılar yaşayan bölgələrinə köçürdü [2, sənəd 829, s.845; sənəd 586, s.619-620; 8, 107; 6, 375-405].

Rusiya müstəmləkəçiləri, çox çəkmədən, Azərbaycan xalqının tarixi dövlətçilik ənənələrini və müstəqillik şüurunu məhv etmək üçün inzibati-ərazi islahatları keçirməyə başladı. 1828-ci il martın 21-də - Azərbaycan xalqının Novruz bayramı günlərindən birində imperator I Nikolayın fərmanı ilə Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edildi və bu xanlıqların ərazisində İran və Türkiyədən köçürülməkdə olan ermənilər üçün qondarma "Erməni vilayəti" yaradıldı [9, 272-273; 2, sənəd 437, s.487]. Bununla Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarında, daha doğrusu, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində erməni dövləti yaratmaq üçün ilk addım atıldı.

Ermənilərin köçürülməsindən sonra Cənubi Qafqaz qanlı qırğınlar dövrünə qədəm qoydu. Məhz bu vaxtdan başlayaraq Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölüşdürülməsinin əsası qoyuldu, ona qarşı soyqırımları dövrü başlandı. Dövrün aparıcı dövlətləri tərəfindən silahlandırılan və hərtərəfli müdafiə olunan ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı, ümumiyyətlə Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımlarına başladılar.

I Dünya müharibəsinin yaratdığı mürəkkəb şəraitdən istifadə edərək ermənilər qonşu xalqların hesabına özlərinə dövlət yaratmaq iddialarını gerçəkləşdirməyə başladılar. Bu sərsəm ideyanın həyata keçirilməsi üçün isə yeganə yol bu ərazilərdə yaşayan yerli əhalinin məhv edilməsi idi. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, Cənubi Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımı bəşər tarixinin ən qanlı cinayətlərindən birini təşkil edir.

Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra Cənubi Qafqazda yaranmış Ermənistan (Ararat) Respublikası rəhbərləri xəyali "Böyük Ermənistan" ideyalarını həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yarandığını güman edərək, Azərbaycan, Osmanlı imperiyası və Gürcüstana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladı. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 29 may tarixli iclasının qərarı ilə İrəvan şəhərinin siyasi mərkəz kimi ermənilərə güzəşt edilməsi onları şirniklendirdi. Ermənilər Göyçə bölgəsinə (Yeni Bəyazid qəzasının şərq hissəsi), Naxçıvan bölgəsinə (Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzaları və İrəvan qəzasının bir hissəsi), Qazax qəzasının dağlıq hissəsinə, Qarabağa və Zəngəzura qar-

şı ərazi iddiaları qaldırır, xəritələr tərtib edirdilər. Lakin onlar bununla da kifayətlənməyərək tarixi Azərbaycanın bütün bölgələrində və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhalinin soyqırımlarına başladılar.

Böyük güc mərkəzlərinin Azərbaycan, İran və Şərqi Anadolu torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq üçün əsrlər boyu düşünülmüş və planlı şəkildə həyata keçirdiyi məkrli siyasətinin nəticəsi olan türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırımlarını sübut edən çox sayda qiymətli sənədlər bu gün Türkiyə Cumhuriyyəti İstanbul şəhərində yerləşən "Başbakanlıq Osmanlı Arxivi"ndə (BOA) və Ankara şəhərində yerləşən "Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi"ndə qorunub saxlanılır. Bundan əlavə, Almaniya Federativ Respublikasının Berlin şəhərindəki "Politischen Archiv den Auswätrigen Amt" (Xarici İşlər Nazirliyinin Siyasi arxivi)ndə qorunub saxlanan sənədlər içərisində də bu cür məlumatları müəyyən qədər izləmək mümkündür.

Qeyd etdiyimiz arxivlərdəndən əldə olunan sənədlərdəki faktiki materiallar sübut edir ki, 1918-1920-ci illərdə Şərqi Anadolu (Qars, İğdır, Bayəzit, Muş, Van, Ərzurum, Trabzon, Kağızman, Sarıqamış, Oltu və s.), Naxçıvan, İrəvan, Urmiya və digər bölgələrdə on minlərlə dinc, silahsız türk-müsəlman əhali – Azərbaycan türkləri, Şərqi Anadolu türkləri, o cümlədən uşaqlar, qadınlar, qocalar etnik mənsubiyyətlərinə görə ermənilər tərəfindən amansızcasına qətlə yetirilmişdir. Həmin sənədlərdə ermənilər tərəfindən türk-müsəlman əhaliyə ana bətnindəki körpələrdən tutmuş ixtiyar qocalara qədər misli görünməmiş qəddarlıqla divan tutulması, kütləvi şəkildə soyqırımlarının həyata keçirməsi öz təsvirini və təsdiqini tapmışdır.

Başbakanlıq Osmanlı Arxivindən (BOA) əldə olunan sənədlərin əksəriyyəti bölgədəki ingilis nümayəndəsinin iştirakı ilə, yerli əhali tərəfindən seçilmiş nümayəndələr tərəfindən tərtib olunmuşdur. Bu isə onların əhəmiyyətini bir daha artırır. Həmin sənədlərin bir çoxu erməni təcavüzünə qarşı hərbi kömək almaq ümidi ilə Osmanlı dövlətinin XV Nizami ordusu rəhbərlərinə ünvanlanmışdır. Bundan əlavə, Naxçıvan qəzasında baş verən hadisələrlə bağlı Osmanlı ordusunun görkəmli hərbi xadimi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsinin erməni silahlı qüvvələrinin təcavüzündən müdafiəsində mühüm xidmətlər göstərmiş Kazım Qarabəkir paşanın məlumatları da mühüm yer tutur.

"Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi"ndən (ATASE) əldə olunan sənədlərin əksəriyyəti Azərbaycanın Osmanlı dövləti ilə sərhədinə yaxın bölgələrin – İrəvan, Naxçıvan, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində, əsasən Urmiya, Salmas, Xoy və digər ətraf ərazilərdə, həmçinin Şərqi Anadoluda 1917-1918-ci illərdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı böyük dövlətlərin arxasında dayandığı ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırım cinayətini bir daha təsdiq edir.

Almaniya Federativ Respublikasının paytaxtı Berlin şəhərində yerləşən Xarici İşlər Nazirliyinin Siyasi Arxivində (Politische Archiv) qorunub saxlanan sənədlər içərisində 1918-1919-cu illərdə Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda silahsız türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirilən erməni soyqırımına dair məlumatları izləmək mümkündür.

Azərbaycan, İran və Şərqi Anadolu torpaqlarında ermənilərin dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımlar Böyük güc mərkəzləri tərəfindən dəstəklənirdi. Məsələn: ATASE arxivində saxlanılan 04 avqust 1918-ci il tarixli məktublarda ingilis hökuməti tərəfindən qaldırılan ermənilərin Naxçıvan və Qəmərlidə kəndlərə hücum etdikləri haqqında məlumat verilmiş, [3, 99/81] həmçinin sərhəd xaricindən gələn raporlarda da ingilis və amerikalıların ermənilər təşviq edərək dəstək verdiklərinin məlum olmuşdur [3, 99/84]. Sarıqmışa əlavə olaraq 4 topla birlikdə 200 erməni süvarisi gətirilib. Toplar ingilis qatırlarına qoşulmuş, içərisində 20 ingilis zabiti də var. Batumda keçmiş rus-kazak firqə komandiri Baratovun ixtiyarında 2 könüllü rus dəstəsi də var. Ermənilər müsəlmanlar əleyhinə təhrik edənin ingilis hökuməti olduğunu ermənilər açıqca söyləyirlər. İngilislər ermənilərə: "Bizim dostluğumuza baxmayın. Siz müsəlmanları vurun, silah və sursat bizdən" deyirlər. [4, 2877/57].

BOA, ATASE və "Politische Archiv"in müxtəlif fondlarından əldə edilmiş sənədləri təhlil edərkən ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi soyqırım cinayətlərini əhatə dairəsinə görə üç qrupa ayırmaq mümkündür.

1. Şərqi Anadolu bölgəsində ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımlar:

I Dünya müharibəsi illərində Şərqi Anadolunu ələ keçirmək istəyən Rusiya ordusunun tərkibində hərbi təlim görmüş 150 mindən çox erməni əsgəri və tərkibində təqribən 10 min silahlını birləşdirən 4 erməni könüllü birlikləri var idi. 1917-ci ilin sonlarında, İğdırın Osmanlı əsgərləri tərəfindən boşaldılmasından sonra bura gələn ermənilər dərhal türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlar həyata keçirməyə başlamışdı [bax: 3, 110/26].

Şərqi Anadolunun mühüm strateji əhəmiyyətli bölgəsindən biri olan Ərzuruma ermənilər xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Rusiya ermənileri buradan Türkiyəyə keçərək, bölgədə öz mərkəzlərini yaratmışdılar. ...Ümumiyətlə, 1919-cu ilin yayında təkcə Ərzurumda 426 nəfər türk-müsəlman milli mənsubiyyətinə görə ermənilər tərəfindən xüsusi işgəncələrlə, boğularaq, yandırılaraq məhv edilmişdir (11, 377].

1918-ci il 27 fevral tarixli Sivasdakı alman konsuluğundan göndərilən teleqramda yazılmışdı: "Ərzincanda erməni könüllü dəstələrinin törətdiyi vəhşiliklər çox önəmli sayılmalıdır. Kəndlərdə əhali bütünlükdə məhv edilmişdir" [13]. Bu sənədlərin müəyyən hissəsi Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin əməkdaşları tərəfindən hazırlanaraq iki cildlik toplu şəklində çap olunmuşdur [11; 12].

Hələ I Dünya müharibəsi zamanı Kağızmanda böyük qismi fərari əsgərlərdən ibarət olan ermənilər ruslar tərəfindən silahlandırılmışdı. 800-dən çox erməni toplaşmış, buraya ermənilərdən ibarət rus könüllü bölüyü də gəlmiş, beləliklə, bölgədəki silahlı ermənilərin sayı 15000 nəfərə çatmışdı. 07.07.1918-ci il tarixində ermənilər Kağızmana basqın edərək burada türk-müsəlman əhalini məhv etmişlər [3, 90/90; 90/99]. 1919-cu ilin iyulunda keçmiş Kağızman mütəsərrifi Arslan bəy və İsmayılzadə Əhməd əfəndi ailələri ilə birlikdə Kağızmandan Qarsa gedərkən yolda erməni hərbiçiləri tərəfindən burun və quldurları kəsilməklə faciəli şəkildə qətl edilmişdi. [4, 2877/39). 1919-cu ilin yayında ermənilər Kağızmanda türk-müsəlman əhalini vəhşicəsinə qətl edərək Araz çayına tökmüşlər [4, 2877/73).

07.07.1918-ci il tarixində ermənilər həmçinin Qars, Ərdahan və Sarıqamışa hücum edərək buradakı türk-müsəlman əhalini məhv etmişlər [3, 90/90 və 90/99].

1918-ci il iyulun 17-də ermənilər Qars, Kağızman və Aləşkirt bölgəsində törətdikləri soyqırımlara dair alınan teleqraflar haqqındadır [3, 94/47].

Böyük dövlətlərin Cənubi Qafqaz bölgəsinə "nəzarət etmək" siyasəti gücləndikdən sonra onların yardımına arxalanan Ararat Respublikasının Azərbaycan torpaqları ilə yanaşı həm də Şərqi Anadoluda – əsasən Araz çayı ətrafında yaşayan türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım siyasəti daha da intensivləşdi. 1919-cu ilin iyulunda ermənilər Araz çayı ətrafında yerləşən Dəşti, Əfşar, Xınalıq, Qaralar, Şirazlı, Caddə, Görəvan, Tavat və s. kəndlərinə hücum edib yerli əhaliyə görünməmiş işgəncələr vermişlər. Erməni cəlladları yerli əhalini diri-diri yandırmış və canlı-canlı basdırmışlar. Canını qurtara bilən əhali doğma ocaqlarını tərk edərək dağlara çəkilmişdir. Adı çəkilən kəndlərdəki bütün məhsulların və əhaliyə məxsus əşyalar ermənilər tərəfindən tamamilə talan edilib aparılmışdır. Bütün bunlar yerli şahidlər tərəfindən 1919-cu il iyulun 3-də tərtib olunmuş sənəddə [4, 2877/16] öz əksini tapmışdır.

21 və 24 iyul 1918-ci il tarixində tərtib edilmiş sənədlərin hər ikisində Qars və onun ətrafında ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırımların artması, bunların qarşısının alınması üçün görüləcək tədbirlər haqqında [3, 90/102; 90/103), 17.07.1918-ci il tarixli bir sənəddə isə ermənilərin Qars, Kağızman və Aləşkirtdə törətdikləri soyqırımlara dair alınan teleqramalar haqqında məlumat verilir [3, 94/47].

1920-ci il 30 iyun tarixli bir sənəddə ermənilərin Qaraurqan, Kağızman, Ərzurum, Qars, Bayəzit, Sarıqamış və Araz ətraflarında qadın və uşaqlar da daxil olmaqla dinc əhalinin müxtəlif bədən üzvlərinin kəsilərək ayrı-ayrı şəkillərdə qətliam etdikləri, qadınlara hücum və təcavüz olunduğu, kəndlərə olunan basqınlar və əhalinin diri-diri yandırılması və s. hadisələrlə bağlı ingilis nümayəndəsinə göndərilən məlumat öz əksini tapmışdır. Həmin sənəddə Nuruşlu kəndindən 60 yaşlı Məhəmməd oğlu Əli, Hilə kəndindən 13 yaşlı Ağa oğlu İdris, İsalı kəndindən 50 yaşlarında Əziz oğlu Rüşdinin cəsədləri Rusiya sərhədləri ilə üzbə-üz İxtiyar dərəsi deyilən məhəllədə tapılmışdır. Bunlardan birincisi yalnız kəlləsindən vurulmuş, ikincisi isə silah və bıçaqla vurulmuş və qulaqları kəsilmişdi. Üçüncünün kəlləsində bir neçə silah və bıçaq yarası və bədəninin ayrı-ayrı üzvləri kəsilmiş halda tapılmışdır [4, 2877/13].

1920-ci ilin sonunda ermənilər Qars bölgəsinin Taşnik, Subatan, Ani və Danyalıq kəndlərindəki əhali acnacaqlı şəkildə - ağız və burunlarını kəsilərək gözləri oyularaq, gənc qız və qadınlara təcavüz edilərək erməni cəlladları tərəfindən məhv edilmiş və bütün əmlakları qəsb edilmişdir (4, 2878/81). Qarsda ermənilər ingilis paltarında gəzirlər. Daşnakların şüarı: "İrəvan və Araz ərtafında bir nəfər də müsəlman sağ buraxılmamalı" Soyqırəmə son həddə çatmışdır. Qarşın Bayrampaşa məhəlləsi tamamilə məhv edilmiş. İgdır və Naxçıvanın Persa (25 ev), Tovuz (150 nəfər), Oba (100 ev) kəndləri tamamilə məhv edilmiş, Yayici (300 ev) kəndinin isə müəyyən hissəsi məhv edilmişdi [4, 1-219;224; 226-230; 232; 236].

1920-ci il martın 6-da tərtib olunmuş sənəd [4, 2878/22] XV Nizami ordu komandanlığına ünvanlanmışdır. Bu məktubunda ermənilərin təkrar Zərşad qəzasına hücuma keçərək 2 min nəfərlik türk-müsəlman əhalini dəhşətli bir formada məhv etməsi açıqlanır. Həmin sənəddə qeyd olunur ki, "ermənilər müsəlmanların mənəviyyatını bütünlüklə qırmaq üçün müsəlman qızlarını 12 arabaya dolduraraq Gümrüyə aparmış, 6 arabanı isə Qarsda gizlədərək erməni evlərinə yerləşdirmişdi. Qarsda olan ermənilər bazar açaraq orada Zərşadın talan edilməsi zamanı qanına qəltan edilən müsəlmanların qadınlarının qiymətli əşyalarını, geyimlərini təcili satmaqdadırlar."

1919-cu ilin avqust-oktyabr aylarında Qarsda ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırımı son həddə çatmışdır. Qarşın Bayrampaşa məhəlləsi tamamilə məhv edilmiş. Bölgənin Persa (25 ev), Tovuz (150 nəfər), Oba (100 ev) kəndləri əhalisi ilə birgə tamamilə məhv edilmişdir [4, 2602. 1-219; 224; 226-230; 232; 236-241].

2. Azərbaycanda ermənilərin dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımlar:

BOA-nın və ATASE-nin müxtəlif fondlarından əldə edilmiş sənədlərdə Azərbaycanın Naxçıvan qəzasında həyata keçirilən qırğınlar və vəhşiliklər öz miqyasına, forma və metodlarına görə tarix boyu insanlığa qarşı törədilmiş, unudulması və unutdurulması mümkün olmayan ən qəddar cinayətlərdən biridir.

1918-ci ilin yanvarın əvvəlində ermənilər İrəvan və Naxçıvan ətrafında kütləvi şəkildə kəndləri qarət edir əhalini məhv edirdilər [3, 94/39]. 1919-cu ilin yayından başlayaraq 1921-ci ilin əvvəlinə qədərki dövr ərzində Naxçıvan qəzasında erməni silahlı dəstələrinin silahsız azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı cinayətləri haqqında ibrətamiz materiallar öz əksini tapmışdır. Ermənilərin Naxçıvan qəzasında həyata keçirdiyi soyqırımların daha çox olmasının əsas səbəbi Naxçıvan bölgəsinin əlverişli strateji mövqedə yerləşməsi və burada 2 aylıq erməni idarəçiliyinin tətbiq olunmasıdır.

Hələ 1917-ci ilin sonlarında İğdıra soxulan ermənilər əhalinin bütün əmlakını zorla əllərindən almış, digər erməni dəstəsi isə Nahçıvana hücüm etmişdi [ATASE, İSH, 94/21].

1918-ci il iyulun 8-də ingilislərin təşviqi ilə Naxçıvanı işğal edərək onun kəndlərinə hücum edən ermənilər [3, 90/84] ertəsi gün Naxçıvan və Van bölgəsində soyqırımlarını artıraraq digər müsəlman kəndlərinə də hücuma başlamışdır [3, 93/2]. Həmin il iyulun 29-da Naxçıvan və Şahtaxtı ətrafında yerləşən kəndlər təkrar ermənilər tərəfindən hücuma məruz qalmışdır [3, 94/56].

29 noyabr 1917(18)-ci il tarixli bir sənəddə erməni qulduru Andranikin Qarabağ, Nahçıvan ve İrəvan bölgəsində türk-müsəlman kəndlərinə hücum ederək əhalini köçməyə məcbur etdiyi haqqında məlumat verilmişdir [3, 94/19].

26 dekabr 1917(18)-ci il tarixli bir sənəddə İğdırın Osmanlı əsgərləri tərəfindən boşaldılmasından sonra buraya gələn ermənilərin müsəlman əhaliyə zülm etmələri, İrəvan ətrafındakı kəndlərdə müsəlmanları qətl etdikləri, Yayan adlı erməni dəstəsinin Naxçıvan bölgəsində yaşayan azərbaycan türklərini qətliam etdiyi xəbəri verilmişdir [3, 110/26].

Ermənilərin Naxçıvanda qısa müddətdə idarəçilik cəhdi bölgəyə ağır zərbə vurdu və burada saysız-hesabsız soyqırımlara yol açdı. Əldə etdiyimiz arxiv sənədləri sübut edir ki, ermənilər Naxçıvan qəzasında öz bədnam niyyətlərinə nail olmaq üçün dinc əhalinin canlı-canlı yandırılması, kütləvi şəkildə diri-diri torpağa basdırılması, insanların vəhşicəsinə balta ilə doğranması, amansız işgəncələrlə son nəfərədək qətl edilərək Araz çayına tökülməsi kimi ən qəddar və ağılasığmaz əməllərə əl atmaqdan belə çəkinməmişlər. 1919-cu ilin iyulunda Naxçıvan və Şərurda 45 kənd tamamilə məhv edilmişdir [4, 2877/40]. 1919-cu ilin iyulunda erməni dəstəsinə verilən əmrdə yazılmışdır: "Şərur əhalisini Araz çayına tökmək üçüncü alay komandanlığının vəzifəsidir" [4, 2877/24].

Əgər 1918-ci ilin mayına qədər azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi talanlar və vəhşiliklər I Dünya müharibəsində iştirak etmiş erməni hərbi hissələri və yerli ermənilərin quldur dəstələri tərəfindən həyata keçirilirdisə, Ararat Respublikasının yaranmasından sonra türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı rəsmi İrəvanın dövlət siyasətinə çevrildi və bu işdə dövlətin nizami silahlı qüvvələrindən fəal istifadə olunmağa başlandı. 1918-ci ilin yanvarın əvvəlində ermənilər Sərdarabad və İrəvan ətrafında kütləvi şəkildə kəndləri qarət edir əhalini məhv edirdilər [3, 94/38].

BOA-nın sənədləri içərisində Naxçıvan qəzasında erməni idarəçiliyi dövründə erməni hərbi birləşmələrinin həyata keçirdiyi soyqırımları əks etdirən materiallar daha çoxdur. 1919-cu ilin iyulunda tərtib olunmuş bir sənəddə erməni hərbi birləşmələrinin Naxçıvan qəzasının Yengicə, Qıvraq kəndlərinə silah toplamaq bəhanəsi ilə hücum edib yerli əhaliyə görünməmiş işgəncələr verməsi – günahsız əhalini canlı-canlı yandırması və diri-diri basdırması təsvir olunmuşdur. Canını qurtaran insanlar doğma kəndlərini tərk edərək dağlara çəkilmişdir. Bundan əlavə, adı çəkilən kəndlərdəki məhsulların və bütün əşyaların ermənilər tərəfindən tamamilə qəsb edildiyi qeyd olunur [4, 2877/16].

1920-ci il martın 6-da tərtib olunmuş bir sənəddə [4, 2878/22] Şərur, Çıldır və Ağbabada ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə etdiyi zülm və qətliamlardan sonra amerikalı polkovnik Haskel digər amerikalı və ingilis məmurları ilə bölgəyə gələrək əhalini sakitləşdirməyə çalışmışdı.

1918-1920-ci illərdə Naxçıvanın Şərur və Sədərək bölgəsində ermənilər tərəfindən 56 kənddə həyata keçirilən soyqırımı nəticəsində 428 nəfər qətl edilmiş, 2.286 ev yerlə-yeksan olunmuş, 7.178 nəfər evsiz-eşiksiz qalmış, bunun nəticəsində 6.740 nəfər səfalətdən məhv olmuş, 24 qadın erməni təcavüzünün qurbanı olmuş, 3.971.200 pud ərzaq, 731500 pud pambıq, 169.250 qoyun və 47.367 baş qaramal ermənilər tərəfindən qəsb edilmişdir. Dərələyəz bölgəsində isə erməni hərbi birləşmələrinin həyata keçirdiyi soyqırım nəticəsində 54 kənddə 57.240 nəfər qətl edilmiş 9.735 ev yerlə-yeksan olunmuşdur [4, 2878/93]. Bütün məhv olan insanların ümumi sayı 64408 nəfərdir. Erməni dəstəsinə verilən əmrdə yazılmışdır: "Şərur əhalisini Araz çayına tökmək üçüncü alay komandanlığının vəzifəsidir" [4, 2877/24].

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılan Ermənistan (Ararat) Respublikasının rəsmi dövlət qurumları tərəfindən 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyası ərazisində silah gücünə etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirildi. Hələ 1917-ci il noyabrın sonunda erməni silahlı birləşmələri Zəngəzur və onun ətrafında [ATASE, İSH, 94/36],dekabrın sonlarından başlayaraq isə İrəvan ətrafındakı bir çox kəndləri yandıraraq türk-musəlman əhalini məhv etmişdi [3, 76/82].

03 iyul 1919-cu il tarixli "Ermənilərin Sevan (Göycə) əhalisinə rəva gördükləri mezalimlerin icra edildiyi məntəqələrin təsviri" adlanan xəritədə həmçinin Ağbulaq, Zəruşad, Şörəyel, Qəmərli, Sultanqala, Qars və s. bölgələr də təqdim olunur [4, 2877/13]. 1919-cu ilin iyulunda tərtib olunmuş bir sənəddə Araz çayı boyunda soyqurımların həyata keçirildiyi ərazilərin təsvir olunduğu daha xəritə verilmişdir. Burada İrəvan, Böyük Vedi, Qaralar, Şirazlı, Xalisə, Sədərək, Əlisar, Turab elçisi və s. bölgələr təsvir edilmişdir. Hətta bu xəritədə yerləşməyən kənd adları – Şiti, Giran, Naytəm, Karvan ayrıca qeyd olunmuşdur [4, 2877/16]. 27.07. 1919-cu il tarixində Qəmərli ətrafında 3 kənd məhv edilmiş, bütün əhalisi doğranaraq Araz çayına tökülmüşdü [4, 2877/57].

1920-ci il 30 iyun tarixli bir sənəddə ermənilərin Qaraurqan, Kağızman, Ərzurum, Qars, Bayəzit, Sarıqamış, Naxçıvan və Araz ətraflarında qadın və uşaqlar da daxil olmaqla dinc əhalinin müxtəlif bədən üzvlərinin kəsilərək ayrı-ayrı şəkillərdə qətliam etdikləri, qadınlara hücum və təcavüz olunduğu, kəndlərə olunan basqınlar və əhalinin diri-diri yandırılması və s. hadisələrlə bağlı ingilis nümayəndəsinə göndərilən məlumatdır [4, 2877/13].

1920-ci ilin fevralında İrəvan quberniyasının Şörəyel qəzasında 1350 nəfər əliyalın əhali kəndlərini tərk edərkən ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir. Həmin ilin mart ayında yenə də Şörəyel qəzasında 2000 nəfər ermənilər tərəfindən müxtəlif şəkildə vəhşicəsinə qətl edilmişdir [12, 1053]. 1920-ci ilin iyulunda erməni silahlı birləşmələri Uluxanlı (İrəvan) ətrafındakı – Qaraoğlu, Lələoğlu, Novosəlim, Qaraçayır, İğdır, Ağpinar, Qırxpinar, Ağcaqala Çuxuru kəndlərini yandıraraq əhalisini tamamilə məhv etmişlər [4, 2877/42].

1920-ci ilin sonunda ermənilər İrəvan bölgəsinin Qızılkilsə kəndində 50 nəfər uşaq və yeniyetməni balta ilə doğrayaraq öldürülmüş, gözlərini qızdırılmış şişlərlə çıxarmış və cəsədlərini qazanlar-

da yandırmışlar. Sabunçu kəndindən 142 nəfərin ağız və burunlarını kəsərək gözlərini oymuş, gənc qız və qadınlara təcavüz etmişlər. Erməni cəlladları yeni doğulan körpələri anaları ilə bərabər iri qazanlarda yandırmışlar, həmin yandırılan qadınların ərlərinə bu vəziyyəti zorla seyr etdirmiş və bundan sonra onları da yandırmışlar. Qaraqola, Tirik, Pozbir kəndlərindəki bütün əhali acnacaqlı şəkildə məhv edilmiş, bütün əmlakı qəsb edilmişdir [4, 2878/81].

Almaniya Federativ Respublikasının Siyasi arxivindən əldə etdiyimiz bir sənəddə 1918-ci il mart soyqırımı öz təsdiqini tapmışdır. Bu sənəddə həmçinin Bakı Xalq Komissarlar Sovetinin tamamilə ermənilərin təsiri altında olması qeyd olunur [14].

3. Cənubi Azərbaycanda ermənilərin dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımlar:

1917-1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində, əsasən Urmiya, Salmas, Xoy və digər ətraf ərazilərdə Azərbaycan türklərinə qarşı böyük dövlətlərin təşkil etdiyi, başda ermənilər olmaqla xristian ordusunun həyata keçirdiyi soyqırım cinayətini özündə əks etdirən xeyli miqdarda farsdilli mənbə və ədəbiyyat mövcuddur. Lakin Türkiyə Cumhuriyəti "Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi"ndən əldə edilmiş sənədlər ilk dəfədir elmi dövriyəyə daxil edilir. Bu sənədlər 1917-1918-ci illərdə Cənubi Azərbaycan, əsasən də Urmiya bölgəsində ermənilər və digər qüvvələr tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı bir daha təsdiq edir.

1917-ci sonu 1918-ci ilin əvvəllərində Urmiya bölgəsində həyata keçirilən erməni və aysorların qanlı fəaliyyətlərini Osmanlı Dövləti yaxından izləmiş və bu hadisələrin qarşısını almaq üçün görüləcək bütün tədbirləri əsasən VI ordu komandanı Xəlil paşaya həvalə etmişdir. Osmanlı zabitləri rus qoşunlarının geri çəkilməsi zamanı baş verən qanlı hadisələrlə dair müşahidə və kəşfiyyat məlumatlarını Osmanlı Baş komandanlığına ardıcıl olaraq raport və teleqramlar şəklində göndərmişlər. Bu məlumatları özündə əks etdirən sənədlər hazırda Ankara şəhərində yerləşən Türkiyə Cumhuriyəti "Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi"ndə (bundan sonra – ATASE) qorunub saxlanır.

1905-1911-ci illər İranda baş verən inqilab zamanı xarici təbəələri qorumaq bəhanəsi ilə 1909-cu ildə Təbrizə girən car Rusiyasının qoşunları tədricən Cənubi Azərbaycanın digər bölgələrini də işğal etdi. Bu vaxtdan etibarən Cənubi Azərbaycanın Osmanlı dövləti ilə olan bütün sərhədləri boyunca rus qoşunları yerləşdirildi. Birinci dünya müharibəsi dövründə Cənubi Azərbaycan ərazisi Rusiya və Osmanlı hərbi qüvvələrinin toqquşma meydanına çevrildi. 1915-ci ilin əvvəlində Osmanlı qüvvələri Ənvər paşanın komandanlığı ilə bölgəni rus qoşunlarından təmizləmək üçün əməliyyata başlasa da, Sarıqamış faciəsi və Ənvər paşanın Ərzurumun Allahu-əkbər dağlarında minlərcə əsgər itirməsi bu əməliyyatı yarımçıq qoydu. 1916-cı ildə demək olar ki, bütün Cənubi Azərbaycan ərazisi Rusiya qoşunları tərəfindən işğal olundu.

Qeyd olunan vaxt Osmanlı dövlətinin rus qoşunlarını Cənubi Azərbaycan ərazisindən çıxarmaq üçün etdiyi sonuncu cəhd – Dilman döyüşü (aprel-may, 1916) də uğursuzluqla nəticələndi. Həmin il Osmanlı dövlətinin Hakkari bölgəsində yaşayan assuriyalılar (aysorlar – G.N.) Rusiyanın dəstəyinə arxalanaraq öz dövlətinə qarşı qiyam qaldırdılar. Lakin onlar Osmanlı qüvvələrinin qarşısında uzun müddət davam gətirə bilmədilər. Rusiyanın köməyi on minlərlə aysor (yerli əhali onları "cilov" adlandırırdı – G.N.) öz ailələri ilə birgə Cənubi Azərbaycanın Urmiya və Səlmas bölgəsinə köçürüldü. Çağırılmamış bu ac qonaqların gəlməsi, üstəlik bu hadisənin Birinci dünya müharibəsi şəraitində baş verməsi yerli əhali üçün ağır bir yük idi. Lakin buna baxmayaraq Cənubi Azərbaycan əhalisi onların yaşaması üçün münasib şərait yaradıb çörək və ocaqlarını onlarla böldü. Lakin cilovlar bu duzçörəyin qarşılığını ölüm, qan və güllə ilə ödədilər [bax: 5, 4-5].

1917-ci il oktyabr çevrilişinə və Rusiyanın Birinci dünya müharibəsindən çıxmasına qədər aysorlar bazarların yandırılması, əhalinin soyub-talanması və öldürülməsi kimi vəhşiliklərin həyata keçirilməsində ruslarla birgə birgə fəaliyyət göstərirdi. 1918-ci il martın 3-də Brest-Litovskda Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) ilə Dördlər ittifaqı (Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Türkiyə və Bolqarıstan) arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə İranın bitərəflik siyasətinə riayət edilməsi və ərazi bütövlüyünün qorunması (bununla da İngiltərə və Rusiya arasında 1907-ci ildə imzalanan və İranı üç yerə parçalayan müqavilə qüvvədən düşmüş hesab olundu – G.N.) məsələsi təsdiq olundu. Bütün bunların nəticəsində Rusiya öz ordusunu tərxis etməli və İranın şimalındakı – Cənubi Azərbaycandakı hərbi qüvvələrini geri çəkməli idi. Həmçinin müqaviləyə görə Rusiya nəinki Qars, Ərdəhan və Batumun Türkiyəyə qaytarılmasını təsdiq edirdi, həm də

Rusiya ilə Türkiyə arasında imzalanmış əlavə müqaviləyə görə, rus qoşunlarının müharibə zamanı tutduğu bütün Osmanlı torpaqlarında, həmçinin Şimali İranda və Rusiya sərhədlərində yaradılmış erməni-daşnak silahlı dəstələrini tamamilə tərksilah edib buraxmağı öhdəsinə götürürdü.

Brest-Litovsk müqaviləsində İranın təxliyəsinə dair alınan qərardan məmnun olan şah, "Osmanlı Dövlətinin izhar eylədiyi hissiyat-ı dostanədən duyduğu məmnuniyəti" Osmanlı Dövləti Xarici İşlər nazirliyinə göndərdiyi teleqramında bildirmişdir [3, 484/1896]. Lakin Rusiya qoşunlarının Şimali İrandan, yəni Cənubi Azərbaycandan geri çəkilməyə başlaması 1917-ci il oktyabr çevrilişi nəticəsində ölkədə başlanan vətəndaş müharibəsi və siyasi qarışıqlıq dövrünə təsadüf edirdi. Bu zaman həmçinin Qacarlar İranı hökumətinin də asayiş orqanlarının zəif olması rus qoşunlarının yerləşdiyi Güney Azərbaycanın müxtəlif şəhər, qəsəbə və kəndlərində qarışıqlığa, asayişin pozulmasına səbəb olurdu. Belə vəziyyətdə düzəni və birliyi pozulan, hətta adi iaşəsini belə təmin edə bilməyən rus əsgərləri soyğunçuluğa başlamışdır. Rusiyada hakimiyyətin devrilməsi ilə birliyi pozulan rus hərbçiləri geri çəkilərkən Cənubi Azərbaycanda keçdikləri bölgələri qarət edərək evləri yandırır əhaliyə ciddi zərər vururdular.

1917-ci il dekabrın əvvəlindən başlayaraq 1918-ci ilin ortasına qədər Sənə və Həmədanda olan istixbarat zabiti Sadıq Əfəndinin müşahidələrinə və kəşfiyyatına əsaslanaraq hazırladığı və Mosul vasitəsi ilə 11 yanvar 1918-ci il tarixində Birinci Şöbə Müdürlüyünə göndərilən raporta görə "Rus qoşunları 12 dekabr 1917-ci il tarixindən etibarən bölgədən çəkilməyə başlamış, 26 dekabr 1917-ci il tarixinə qədər heç bir nəfər qalmamışdır" [3, 3663/129-276].

Rus qoşunlarının İrandan geri çəkilməsi Rusiya işğalı altında olan Cənubi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində rus, ingilis, erməni və aysor təhlükəsini daha da artırdı. Təəssüf ki, Cənubi Azərbaycan bölgəsində baş verən qanlı hadisələr iri dövlətlərin dəstəyi ilə həyata keçirilirdi. Belə ki, rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycandan təxliyə edilməsi ilə eyni zamanda müttəfiq dövlətlər (İngiltərə, Fransa və ABŞ) erməni, aysor və Cənubi Azərbaycanda qalan rus qüvvələrdən ibarət xristian ordusu yaradaraq azərbaycanlılara qarşı xaç yürüşü həyata keçirdilər.

Cənubi Azərbaycanda ermənilərin törətdikləri soyqırımlar haqqında İrəvan vilayəti müsəlmanları tərəfindən 9-cu ordu komandanlığına göndərilən 20 aprel 1918-ci il tarixli məktubda da məlumat verilmişdir (3, 80/43).

Təəssüf ki, Cənubi Azərbaycan bölgəsində baş verən qanlı hadisələr iri dövlətlərin dəstəyi ilə həyata keçirilirdi. Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Rusiya qoşunlarının Şimali İrandan, yəni Cənubi Azərbaycandan geri çəkilməyə başladı. Onlar keçdikləri bölgələri qarət edərək evləri yandırır əhaliyə ciddi zərər vururdular. Belə ki, rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycandan təxliyə edilməsi ilə eyni zamanda müttəfiq dövlətlər (İngiltərə, Fransa və ABŞ) erməni, aysor və Cənubi Azərbaycanda qalan rus qüvvələrdən ibarət xristian ordusu yaradaraq azərbaycanlılara qarşı xaç yürüşü həyata keçirdilər.

Urmiya bölgəsində erməni və aysorları təşkilatlandırma məsələsində ABŞ və Böyük Britaniya konsulluqları birgə fəaliyyətə başlamış, xüsusi hərbiçilərdən ibarət dəstələr yaratmışdır. İranın Osmanlı dövlətindəki səfiri İhtişam Üs Səltənənin ifadəsinə görə [3, 1848/99] ingilislər İrandakı rus qoşunlarının komandanı general Baratovdan rus qoşunlarının daha öncə işğal etdiyi ərazinin ingilislər tərəfindən işğal olunmasına qədər rus qoşunlarının İrandan çəkilməsi üçün yardım etməsini istəmişdir. Baratov Rusiyadakı çevrilişdən sonra Urmiyada qalaraq zabit və əsgərlərin hərbi təchizatı ilə məşğul olmuş və bolşeviklərdən qorxduğu üçün öz məyyəti ilə birlikdə ingilis hərbi hissəsində xidmət etmişdir. Baratovun məyyətindəki zabitlər erməni ve aysorların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur. Təbriz baş konsulluğunun Xoydan verdiyi xəbərə görə ingilislər artıq Təbrizə və Şərəfxanaya gəlmiş, ermənilər isə Urmiyada təşkilatlanmaq məqsədilə Cəlali tayfasından pul istəmişlər [3, 1-1/151].

Urmiyadan Qara dənizə qədər silahlanan ermənilər isə öz məkrli niyyətlərinə çatmaq üçün rusların xristian təəssübkeşliyi ilə Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşdirilən aysorlardan istifadə edirdilər. Hətta, Anadolu bölgəsindən geri çəkilən rus qoşunlarının tərkibində olan ermənilər də Urmiya bölgəsinə gələrək buradakı erməni və aysorlarla birləşmişdi. Onlar rus ordusuna məxsus silahları ələ keçirərək Urmiya, Səlmas, Xoy və Cənubi Azərbaycanın digər bölgələrində yerli əhaliyə hücum edərək onları məhv etməyə başladılar [3, 1-16/8].

Rus qoşunlarının İranı təxliyə etməsi uzun zaman həm Osmanlı həm də İran torpaqlarında müstəqil dövlət qurmaq məqsədi güdən erməni və aysorların xəyallarının boşa çıxmasına səbəb oldu. 1918-ci ilin əvvəlindən başlayaraq erməni və aysor silahlı birləşmələrinin Cənubi Azərbaycanda türk-müsəlman əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklə həyata keçirdikləri qətliamlar intensivləşdi. "1917-1918-ci illərdə Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı" (ATASE-nin sənədləri əsasında) kitabında ilk kütləvi qətliamların 1918-ci il fevralın əvvəllərində Urmiya şəhərində birləşmiş xristian ordusu tərəfindən azərbaycanlıların məhv edilməsi ilə başlandığı qeyd olunur. 22 fevral cümə günü Urmiya əhalisinin 3 günlük fasiləsiz olaraq qırğını başlandı. Qırğının 1-ci günü Urmiya şəhərinin Əsgərxan məhəlləsi məhv edildi. Xristian ordusu azərbaycanlıların evlərinə hücum edirdilər. Dövrün mənbələrinə əsaslanan Dilməqani bu hadisəni belə təsvir edir: "Belə bir sürətli və vəhşicəsinə hücumu gözləməyən müsəlmanlar gözlənilmədən yaxalandılar. Onlar evə hücum etdikdən sonra ev sahibini öldürür, evin əşyalarını qarət edir, sonra yandırırdılar"...Urmiyanın Novgeçər, Yurtşah və Şəhərin cənub hissəsindəki məhəllələrində yaşayan müsəlmanlarının böyük bir qrupu məhv edildi. Toplarla yandırılan şəhər tamamilə dəyişdi, insanların nalə səslərindən qulaq tutulurdu... [bax: 5, 117-118].

1918-ci ilin fevral-mart aylarında erməni-aysor birləşmələrindən təşkil olunmuş xristian ordusu Sovuçbulaq bölgəsində geri çəkilən rus qoşunlarının silahlarını ələ keçirdilər [3, 4334/573A]. Silahlanmış dəstələr əsasən Urmiya və Dilman bölgəsində toplanmağa başladılar. Dövrün sənədlərində hətta ingilislərin Alaçatı ətrafında gizli yollardan qatır satın aldıqları və 5000-ə qədər erməni mühacirini Dilman ətrafındakı kəndlərə yerləşdirməsi haqqında da məlumat verilir [3, 1-3/18; 1-1/151]. Rusiya və Amerika Birləşmiş Ştatları kimi iri dövlətlərin himayəsinə arxalanan erməni-aysor hərbi birləşmələri Urmiya şəhəri ətrafında hərbi mövqe tutaraq, yerli əhalini soyub-talayır, gündüz barışığa vəd versələr də, gecələr şəhərin ayrı-ayrı məhəllələrini yandırıb, viran qoyurdular.

Hətta Van bölgəsindən, Osmanlı hərbi hissələrinin önündən geri çəkilən erməni və aysorlar da Urmiya gölü ətrafında birləşərək yerli türk-müsəlman əhaliyə və Osmanlı qüvvələrinə qarşı vuruşmaq üçün hazırlığa başlamışlar. Bu vəziyyətin qarşısını almaq məqsədilə Osmanlı qüvvələri həm Van bölgəsindən Urmiyaya doğru, həm də Ərbil və Rəvandiz bölgəsindən Cənubi Azərbaycan və Cənubi Qafqaza doğru hərəkətə başlamışdı.

Həmin dəhşətli hadisələr zamanı yüzlərlə günahsız azərbaycanlı vəhşicəsinə qətliam edilmişdir. Soyqırımın baş verdiyi dövrdə yaşayan Əhməd Kəsrəvi həmin hadisələrdə 130 mindən artıq insanın erməni və aysorlardan ibarət xristian qoşunu tərəfindən qətlə yetirildiyini yazır [10, 919].

Erməni və aysorların Urmiya bölgəsində Azərbaycan türklərini qətl etməsi Osmanlı dövlətinin VI və III ordusuna məxsus hərbi hissələrinin Urmiyaya doğru qərb istiqamətindən hərəkətə başlamasına səbəb oldu. Osmanlı Dövləti Urmiya bölgəsində günbə-gün artan erməni və aysorların qanlı fəaliyyətlərini yaxından izləmiş və bu hadisələrin qarşısını almaq üçün görüləcək bütün tədbirləri əsasən VI ordu komandanı Xəlil paşaya həvalə etmişdir.

Xəlil paşanın mərkəzə göndərdiyi teleqramında "xristian ordusunun Urmiya ətrafına toplanmağa başladıqları, Təbriz üzərindən isə cənub-şərqə - ingilislərin mövqeyinə doğru çəkilməsi xəbəri alınmışdır. Buna görə də Urmiya ətrafında olan ermənilərin qüvvələrini zəiflətmək, IV Nizami odunu yenidən Xoya qədər aparmaq üçün bizim də Təbriz istiqamətində hərəkət edərək Xoy -Təbriz yolunu ələ keçirməyimizin münasib olacağı" bildirilirdi [3, 3632/136].

Xəlil paşanın 22 yanvar 1918-ci il tarixində İkinci Ordu komandanlığına göndərdiyi şifrələnmiş teleqramında [3, 3632/136] Sakkız və Sovuçbulağın rus qoşunları tərəfindən boşaldılmasına dair xəbərlər, bölgədəki erməni və aysorların fəaliyyətinə dair məlumatlar vermişdir. Sənəddə qeyd olunur ki, "15 dekabr 1917-ci il tarixində İttifaq dövlətləri ilə Rusiya arasında imzalanan sülhün maddəsinə uyğun olaraq ərzaq tədarük edən Şəmdinan ətrafında yerləşən kəndlərimiz ruslar tərəfindən xoş rəftar görsə də, erməni və aysorlar tərəfindən məhv edilmişdir. Canlarını qurtara bilənlərin ifadələrinə görə Urmiyanın cənub tərəfində iki minə qədər erməni və aysor vardır."

Xəlil paşanın Osmanlı Baş komandanlığına göndərdiyi 5 fevral 1918-ci il tarixli şifrəli teleqramında [3, 3632/136] "Urmiya yaxınlığındakı erməni və aysorların qüvvələrini darmadağın etmək və şəhərin ələ keçirilməsi üçün görüləcək tədbirlərdə ehtiyatlı olmağa, Urmiyaya olunacaq hücumun bir müddət təxirə salınmasını, buraya daha güclü bir partizan dəstəsi ilə girməyin vacib olduğunu və Van bölgəsindəki III ordunun da köməyə göndərilməsini" rica etmişdi. Bu teleqramın mət-

nindən Urmiya bölgəsində mövcud olan erməni-aysor birləşmələrinin nə qədər təhlükəli olduğunu izləmək mümkündür.

Sənədlərin təhlili göstərir ki, 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Şərqi Anadolu, Azərbaycanın müxtəlif bölgələri və Cənubi Azərbaycanda türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı cinayətləri Böyük güc mərkəzlərinin Azərbaycan, İran və Şərqi Anadolu torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq üçün əsrlər boyu düşünülmüş və planlı şəkildə həyata keçirdiyi məkrli siyasətinin qanlı nəticələrindən biridir.

Erməni millətçiləri insanlığa qarşı törətdikləri bu dəhşətli soyqırımı cinayətlərini ört-basdır etmək üçün sonralar yalançı "erməni soyqırımı" mifini uydurdular və ermənilər dünyanın "əzabkeş xalqı" kimi qələmə verdilər

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. АВПРИ, ф.СРА, оп.100/1,
2. АКАК, т.VII, Тифлис, 1878,
3. ATASE, İSH
4. BOA, HR. SYS
5. Dilməqani T. Çüney Azərbaycan Birinci dünya müharibəsi illərində. (Tərcümə edən və korrektor C.Mirzəyeva). AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Bakı, 2011.
6. İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2009.
7. 1918-1920-ci illərdə Şərqi Anadolu, Naxçıvan və İrəvan bölgəsində ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımları (BOA-nın sənədləri əsasında).
8. Глинка С. Описание переселения армян адербиджанских в переделы России. Москва, 1831.
9. Полное собрание законов Российской империи, (ПСЗРИ) Собр. второе, т.III. 1828, СПб., 1830.
10. سید احمد کسروي «ساله آذربایجان 18تاریخ» چاپ 5، تهران ، نشر امیرکبیر ، 1350، ص 919. s.763 (Seyid Əhməd Kəsrəvi."Tarix-e 18 sale Azərbaycan" çap 5, nəşr-e Əmir Kəbir, Tehran 1350, s.919).
11. Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri. (1914-1919) c.I, Ankara, 2001.
12. Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri. (1919-1921) c.II, Ankara, 2001.
13. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R.11050, N: A 27038.
14. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R.11046, N: A 22549.

Guntekin Najafli

GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST THE TURKISH-MUSLIM POPULATION OF AZERBAIJAN, IRAN AND EASTERN ANATOLIA IN 1918-1920 IN THE NEW ARCHIVAL DOCUMENTS

Summary

The article deals with archival documents proving genocide committed in 1918-1920 by Armenians against the Turkish-Muslim population in Azerbaijan, Iran and Eastern Anatolia. It is about a new. These valuable documents are being preserved today in Istanbul, Republic of Turkey in "Bashbakanlig Ottoman Archive" (BOA) and "Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi in the city of Ankara. In addition, this kind of information can be observed among the documents which are preserved in "Politischen Archiv den Auswätrigen Amt" (Political Archive of the Ministry of Foreign Affairs) in Berlin, Federative Republic of Germany. Actual materials gained from the archive prove that as a result of the genocide carried out by the Armenians in 1918-1920 in Azerbaijan, Iran and Eastern Anatolia the tens of thousands of civilians, unarmed Turkish-Muslim population, including children, women, the elderly people were killed mercilessly, with unprecedented cruelty for their ethnic identity.

Гюнтекин Наджафли

ГЕНОЦИД ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА, ИРАНА И ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ, СОВЕРШЕННЫЙ АРМЯНАМИ В 1918-1920 ГОДАХ, В НОВЫХ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ

Резюме

В статье рассказывается о новых архивных документах, доказывающих осуществление армянами в 1918-1920 годах акций геноцида тюрко-мусульманского населения Азербайджана, Ирана и Восточной Анатолии. Эти ценные документы хранятся ныне в архивах Турецкой Республики - Başbakanlıq Osmanlı Arşivi (BOA) в городе Стамбуле и Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, расположенном в городе Анкаре. Кроме того, соответствующие сведения можно обнаружить и в Politischen Archiv den Auswätrigen Amt - располагающемся в Берлине Политическом архиве Министерства иностранных дел Федеративной Республики Германия.

Фактический материал, содержащийся в документах вышеуказанных архивов, подтверждает, что в результате учиненного армянами в 1918-1920 годах геноцида были самыми жестокими, бесчеловечными, невиданными в истории методами уничтожены десятки тысяч представителей мирного тюрко-мусульманского населения, включая детей, женщин, стариков.

Vasif Qafarov
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

1918-Cİ İLDƏ ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANDA TÖRƏTDİYİ SOYQIRIM CİNAYƏTLƏRİ FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ SƏNƏDLƏRİNDƏ

Açar sözlər: Mart soyqırımı, Türk-müsəlman soyqırımı, Daşnak-bolşevik alyansı, Azərbaycan milli hərəkatı, Şaumyan.

Ключевые слова: Мартовский геноцид, Мусульмано-тюркский геноцид, Дашнако-большевистский альянс, Национальное движение Азербайджана, Шаумьян.

Key words: March genocide, Turkish-Muslim genocide, Dashnak – bolsevik alliance , The Azerbaijan National Movement , Shaumyan.

Rusiyada 300 ildən artıq hökmranlıq edən və Rusiyanı "xalqlar həbsxanası"na çevirən Romanovlar sülaləsinin 1917-ci ilin fevralında süqutundan sonra əsarətdə olan xalqlardan biri kimi Azərbaycan xalqı da müstəqillik uğrunda açıq mübarizəyə başladı. Bununla bağlı həmin günlərdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: "...1917-ci il inqilabı məhkum siniflərə hürriyyət, məhkum millətlərə də muxtariyyət verəcəkdir"[30, s. 26]. Lakin Fevral inqilabından çox şey gözləyənlərin ümidini Oktyabr çevrilişi puça çıxartdı. Oktyabr çevrilişinin gətirdiyi yeni qaydalar əyalətlərdə özünə yer etmək üçün ağlasığmaz cinayətlərə əl atdı. Bu hiylə və məkrlər öz təcəssümünü çox vaxt qanlı hadisələrdə tapdı. 1918-ci ilin martında Bakıda minlərlə günahsız soydaşımızın qəddarlıqla məhvinə səbəb olmuş qırğın da bu qanlı hadisələrdən biri və ən böyüyü idi.

Oktyabr çevrilişindən sonrakı ilk günlərdə bolşeviklər hiylə yolu ilə Bakı Sovetini şəhərdə ali hakimiyyət orqanı elan edib burada əsas vəzifələri ələ keçirsələr də, Azərbaycanın digər bölgələrində və bütövlükdə Cənubi Qafqazda hakimiyyətə yiyələnə bilmədilər. Bununla da, Sovet Rusiyası XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq çarizmin öz əsarəti altında saxladığı Cənubi Qafqaz regionunu itirmək təhlükəsi qarşısında qaldı.

Birinci Dünya müharibəsi və bolşevik istilası nəticəsində iqtisadi cəhətdən tənəzzülə uğrayan Rusiyanı yalnız Bakı nefti xilas edə bilərdi. Həmçinin, bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almaları ilə başlayan daxili müharibədə yanacaq "qırmızılar" üçün həyati əhəmiyyətli bir maddə halına gəlmişdi. Ona görə də bolşeviklər, nəyin bahasına olursa olsun, Bakı neftini öz əllərində saxlamaq istəyirdilər. Bu məqsədlə bolşevik hakimiyyəti qurulan kimi sovet liderləri neft Bakısını və bütövlükdə Cənubi Qafqazı öz nəzarətində saxlamaq üçün bir sıra tədbirlərə əl atdılar. 1917-ci il dekabrın 16-da (29-da) Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) Xalq Komissarları Sovetinin Vladimir İliç Leninin sədrliyi ilə keçirilmiş iclasında Qafqaz haqqında İ.Stalinin məruzəsi dinlənildikdən sonra Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin sədri Stepan Şaumyan Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fövqəladə komissar təyin edildi və Bakı Sovetinə 500 min rubl pul buraxılması haqqında qərar qəbul edildi [32, s. 119-121]. Bunun ardınca, 29 dekabr 1917-ci il (11 yanvar 1918-ci il) tarixində V.İ.Lenin və İ.Stalinin imzaları ilə Xalq Komissarları Sovetinin "Türkiyə Ermənistanı" haqqında 13 nömrəli dekreti elan edildi ki, bunun da icrası S.Şaumyana tapşırıldı. "Məşhur" Andranik tərəfindən son yüz ilin Rusiya tarixində "Böyük Ermənistan"ın bərpasına rəvac verən ilk rəsmi sənəd kimi dəyərləndirilən bu dekretlə S.Şaumyana, Kuznetsova və başqa bolşeviklərə Qafqazda sovetləşdirmə əməliyyatını həyata keçirmək tapşırılmış, həmçinin, Türkiyədə rus ordularının işğalı altında olan torpaqlarda Ermənistan yaratmaq səlahiyyəti verilmişdi. Bu məqsədlə S.Şaumyan Tiflisə gələrək, 1918-ci il yanvarın 22-də çıxış etdi və bütün Qafqazı sovetləşdirməyə çağırdı. Zaqafqaziya Komissarlığı isə bu çıxış üçün Şaumyanı 24 saat ərzində ölkəni tərk etməyə məcbur etdi. Şaumyan və yoldaşları Tiflisdən Bakıya qaçdılar[25, s. 226]. Bununla da, Tiflisdəki gürcü menşeviklərinin və digər anti-bolşevik qüvvələrinin nüfuzu və fəaliyyəti qarşısında Cənubi Qafqazda bolşevik idarəsini qura bilməyən S.Şaumyan bütün diqqətini Bakıya yönəltdi.

Bu dövrdə Qafqaz cəbhəsinin ləğv olunması ilə cəbhədən dönən rus əsgərlərinin bir hissəsi Bakıda yerləşmişdi. S.Şaumyan ilk öncə bolşevik fikirli rus əsgərlərindən, daha sonra daşnak partiyasının köməyilə ermənilərin türk-müsəlmanlara olan düşmənçiliyindən məharətlə istifadə etdi. Rus əsgərlərinə və ermənilərə arxalanan S.Şaumyan menşevik, eser və müsavatçıların çoxluq təşkil etdikləri Bakı Soveti və bələdiyyə məclisini zorla yeniləşdirib bolşeviklərin çoxluğunu təmin etdi, həmçinin Bakı şəhərinin idarələrində çalışan azərbaycanlıları tutduqları vəzifələrdən uzaqlaşdırdı. Bununla da, Bakı şəhərini və ətrafını bolşevikləşdirdiyini zənn edən S.Şaumyan erməniləri və rus əsgərlərini, xüsusilə Xəzər hərbi dəniz donanmasının matroslarını azərbaycanlılara qarşı təhrik etməyə başladı. Bakıda özünün rəhbərliyi altında Sovet hökuməti quran S.Şaumyan Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatına qənim kəsilmişdi və onun bu siyasəti 1918-ci ilin Mart qırğını ilə nəticələndi.

Cənubi Qafqazda milli-azadlıq hərəkatının genişləndiyi bir şəraitdə Azərbaycanın geniş xalq kütlələri Müsavat partiyası ətrafında sıx birləşərək Azərbaycana muxtariyyət verilməsi tələbini qətiyyətlə irəli sürürdülər. Lakin Azərbaycana muxtariyyət verilməsinin əleyhinə olan S.Şaumyan Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını təyin etməsi tələbini bilərəkdən təhrif edərək, bunu "millətçilərin öz müqəddəratını təyin etməsi" kimi qələmə verirdi. Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək cəhdlərinə qarşı açıq düşmənçilik mövqeyi tutan S.Şaumyan bunu inqilabi Rusiyaya qarşı xəyanət kimi qələmə verməyə çalışırdı. Cənubi Qafqaz xalqlarının gələcəkdə milli respublikalar yaratmaq cəhdlərini o, istehza ilə "üç milli satraplıq" adlandırırdı[29, s. 80].

Azərbaycanın muxtariyyəti və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan Müsavat partiyası bolşevik-erməni alyansının başlıca düşməninə çevrilmişdi. 1918-ci ilin Mart qırğını da başlıca olaraq Azərbaycanın muxtariyyəti və müstəqilliyi əleyhinə yönəldilmişdi. M.Ə.Rəsulzadə də Mart qırğınının səbəbini 1917-ci ilin son rübündən başlayaraq müsəlman demokratiyasının həyata keçirməyə çalışdığı "Azərbaycan muxtariyyəti"ndə görürdü. O yazırdı ki, "siyasi proqram şəklində meydana atılmış Azərbaycan muxtariyyəti bolşeviklərin planlarına uyğun gəlmirdi"[30, s. 32].M.Ə.Rəsulzadə bolşevik orqanı olan "Bakinski raboçi"nin muxtariyyətçilərə necə cavab verdiyini belə xatırlayır: "Azərbaycan muxtariyyəti türk burjuaziyasının muxtariyyətidir. Bu muxtariyyətə nə Rusiya burjuaziyası, nə də Rusiya demokratiyası razı olur. Azərbaycan muxtariyyətini istəyən müsavatçılar nəticədə xarabazar bulurlar"[30, s. 32]. Bakıda Mart qırğınının törədilməsinin başlıca səbəbləri Azərbaycanın muxtariyyəti və müstəqilliyinin qarşısının alınması, Bakının mühüm iqtisadi və siyasi əhəmiyyəti ilə bağlı idi. Mart qırğınını törətməklə bolşevik-daşnak alyansı Bakıda Azərbaycan muxtariyyətini tələb edən müsavatçıların sosial bazasını məhv etməyə nail olmaq ümidində idilər[7].

Siyasi baxışlarında kəskin fərqlər olmasına baxmayaraq Bakıda fəaliyyət göstərən bütün rus və erməni siyasi partiya və təşkilatları müsəlmanlara qarşı vahid cəbhədə birləşdilər. "Daşnaksütyun" partiyası və Erməni Milli Şurasının Ter-Qazaryan və Y.Ter-Mikaelyandan ibarət nümayəndələri ilə Müsavat partiyası və Müsəlman Milli Şurasının Ə.M.Topçubaşov və başqalarından ibarət nümayəndələri ilə aparılan danışıqlarda daşnaklar Bakı Sovetinə qarşı mübarizədə müsavatçılara bir şərtlə kömək göstərməyə razı oldular ki, Bakıda koalisiyon müsavat-daşnak hökuməti yaradılsın. Lakin müsavatçılar bu həyasız təklifi rədd etdilər. Əslində bu danışıqlar təxribat xarakteri daşıyırdı. "Bakını Azərbaycanın paytaxtı elan etmək istəyən"[31, s. 260]müsavatçıları şəhərdən uzaqlaşdırmağı qarşısına məqsəd qoyan S.Şaumyan "Böyük Ermənistan" xülyasında olan "Daşnaksütyun" partiyası ilə prinsipsiz ittifaqa girmişdi. "Daşnaksütyun" partiyasının o dövrdəki liderlərindən biri olan O.Kaçaznuni də bolşevik-daşnak əməkdaşlığından danışaraq qeyd edirdi ki, "Bakının erməni əhalisinin təhlükəsizliyi nöqteyi-nəzərindən bolşevik diktaturası Müsavat diktaturasından daha münasib idi… Bizim köməyimizlə bolşeviklər 1918-ci ilin martında Müsavatı darmadağın etdilər, bolşeviklərin və rus elementlərinin köməyi ilə biz Bakını türk-tatar hücumlarından müdafiə edə bildik"[28, s. 21]. Beləliklə, Azərbaycanın milli istiqlal mübarizəsini aparan Müsavat partiyasının nüfuzunun günbəgün artması, xalqın bu partiya ətrafında sıx birləşməsi "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyası ilə yaşayan daşnakları ciddi narahat etdiyindən, onlar ümumi düşmən hesab etdikləri Müsavata qarşı bolşeviklərlə eyni cəbhədə birləşdilər.

Daşnaklar Mart qırğınını törətməklə "Müsavat"ın sosial bazasını, şəhərin müsəlman əhalisini məhv etməyi planlaşdırmışdılar. Bu məqsədlə təxminən 5 min erməni əsgəri müxtəlif cəbhələrdən Bakıya gətirilmişdi. Beləliklə, "Qırmızı qvardiya" adı ilə yaradılan 10-12 minlik ordunun da 70 faizi

erməni idi. Bakı Soveti rəhbərliyi "Qırmızı qvardiya" hissələri adı ilə erməni qoşun birləşmələrini yaratmağa başladılar. Bu iş erməni siyasi və hərbi xadimlərinin nəzarəti altında icra olunurdu. Daşnak Z.Avetisyan Qırmızı qvardiyanın qərargah rəisi, Amazasp üçüncü briqadanın komandiri, polkovnik Qazarov isə korpus komandiri vəzifələrini icra edirdilər. Əsasən ruslardan ibarət olan Xəzər donanması içərisində xüsusi təbliğat işi aparılmışdı. Həmçinin, Şamaxı və Muğanda ehtiyat rus-malakan silahlı dəstələri də yaradılmışdı. Bu hadisələrin fəal iştirakçısı olan "bolşevik" N.Əsriyants sonralar öz xatirələrində yazırdı: "1918-ci ilin fevralında T.Əmirov bizi yığıb bildirdi ki, S.Şaumyan və A.Caparidzenin tapşırıqlarını yerinə yetirməliyik. S.Şaumyan əvvəlcədən bizə xəbər vermişdi ki, gecə saat 1-də siqnal olacaq, bu xəbərdarlıq siqnalından sonra biz hücum edib "Müsavat"ın qərargahını tutmalı idik və belə də oldu"[14].

Bu cinayəti həyata keçirmək üçün bəhanə lazım idi. Bu məqsədlə "Evelina" münaqişəsi törədildi. Azərbaycan milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Lənkəranda xidmət edən oğlu Məhəmməd Tağıyev təsadüfən öz əlindəki silahdan açılan atəş nəticəsində həlak olmuşdu, müsəlman alayının 48 nəfərdən ibarət zabit heyəti onun dəfnində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdilər. Dəfn mərasimindən sonra zabitlər "Evelina" gəmisi ilə Lənkərana qayıtmalı idilər. Əlverişli məqamın yetişdiyini görən ermənilər gizli şəkildə Rus Milli Şurası, Xəzər matrosları, eser və menşevik partiyaları arasında belə bir şayiə yaydılar ki, guya "Evelina" ilə gedən zabitlər tapşırıq almışlar ki, Lənkəranda olan müsəlman hərbi dəstələri ilə birlikdə Muğandakı rus-malakan kəndlərini məhv etsinlər[15]. Bu təxribat xarakterli şayiə öz nəticəsini verdi. Bakıda olan bütün qeyri-azərbaycanlı siyasi və hərbi qüvvələr "Evelina" gəmisinin tərk-silah edilməsinə tərəfdar çıxdılar. Təcili şəkildə, martın 30-da Bakı şəhəri mədən-zavod rayonlarının İnqilabi Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Komitəyə S.Şaumyan, A.Caparidze, Q.Korqanov, İ.Suxartsev, S.Saakyan, M.Yolçiyan, N.Nərimanov daxil edildi. İnqilabi Komitənin təşəbbüsü ilə "Evelina"nın Lənkərana yola düşməsi dayandırıldı və gəmidəki zabitlər tərksilah edildi. Müsəlman əhalisi məscidlərə toplanaraq silahların qaytarılmasını tələb etdi. Vəziyyətin çox ciddi xarakter aldığını görən Azərbaycanın milli təşkilatlarının nümayəndələri İnqilabi Komitəyə gəlib, alınmış silahları "Hümmət" müsəlman bolşevik komitəsi vasitəsilə qaytarmağa cəhd göstərdilər. Martın 30-da N.Nərimanovun evində S.Şaumyanla və həmin gün İnqilabi Müdafiə Komitəsində M.Ə.Rəsulzadə ilə keçirilən görüşlərdə müəyyən razılıq əldə edilməsinə, silahların qaytarılması vədi verilməsinə baxmayaraq, "Hümmət"ə o qədər də etibarı olmayan bolşevik-daşnak koalisiyası sözünə əməl etmədi. Onlar həm də N.Nərimanovun çoxluğu öz ətrafında birləşdirib "sağa meyl etməsindən" narazı idilər[12]. Beləliklə, əvvəlcədən sövdələşmə əsasında bolşevik-erməni koalisiyası, S.Şaumyanın dediyi kimi, "həlledici döyüşlərə hər cür hazırlıq görmüşdü və dərhal bütün cəbhə boyu hücuma başladı".

Martın 30-da axşam saat beşdə Bakıda ilk atəşlər açıldı. Aldatma siyasəti yeridib özlərinin bitərəfliyini elan etmiş Daşnaksutyun və Erməni Milli Şurası bu ilk atəşlərdən sonra Bakı Sovetini müdafiə etdilər. M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazmışdır: "Milli türk təşkilatının əzmkar müdaxiləsi ilə hadisə az bir zərərlə yatışdırılmaq üzrə ikən sayğısız bir taqım cahilin qərəzli fitnəkarlara alət olması ilə fitnə təkrar olunmuş, zatən günlərdən bəri qətllərə hazırlanmış bulunan bolşevik-erməni qüvvəyi-müsəlləhəsi hərbi bir vəziyyət alaraq şəhərin müsəlman məhəlləsini bombardman etməyə başlamışdır". Tarixə qanlı faciə kimi daxil olan mart qətlləri bu şəkildə başladı. İlk atəşlərdən sonra həmin gün şəhər silahlı dəstələrlə doldurulmuşdu. Ermənilər cənub hissədə səngərlər qazıb, torpaq və daşlardan sədlər qurmağa başlamışdılar.

Eyni zamanda, belə təhlükəli bir məqamda Bakı menşeviklərinin lideri Q.Ayollo, onların Soveti müdafiə edəcəklərini bəyan etdi. Eserlərin başçısı S.Saakyan panislamizmə qarşı vuruşacaqlarını, hətta bolşeviklərə dərin nifrət bəsləyən kadetlər də "rus işi" uğrunda mübarizə aparan bolşevikləri müdafiə edəcəklərini bildirdilər. Uzun müddət menşeviklərə qarşı mübarizə aparan bolşeviklərin menşevik və eserlərlə, hətta kadet və daşnaklarla mart günlərində birləşməsi dini və milli zəmində baş verdi[29, s. 83-84].

Ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım cinayətlərini araşdırmaq üçün Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən 1918-ci il iyulun 15-də yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən aydın olur ki, Bakıda törədiləcək soyqırımın planı hələ 1917-ci ildə "Daşnaksütyun" partiyası və Erməni Milli Şurası tərəfindən hazırlanmışdı. Onlar dəfələrlə mü-

səlmanları bolşeviklərə qarşı silahlı çıxışa təhrik etməyə cəhd göstərmişdilər. Ermənilərin məqsədi bolşeviklərin əli ilə müsəlman əhalisini cismən məhv etmək idi. Adamların qətlə yetirilməsi və müsəlman məhəllələrinin darmadağın edilməsi planlı surətdə mütəşəkkil erməni hərbi hissələri tərəfindən şəhərin hər yerində qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş sistem üzrə həyata keçirilirdi[17].

Lakin ermənilərin rəhbərlik etdiyi bolşevik və daşnaklardan başqa heç kim hadisələrin belə qanlı xarakter alacağını, müsavatçılara qarşı birləşmiş qüvvələrdən şəhərin bütün müsəlman əhalisini məhv etmək üçün istifadə ediləcəyini qabaqcadan gözləmirdi. Martın 30-da axşam Bakı Soveti hərbi dəstələri başçılarının təcili iclası keçirildi. Döyüşə başlamaq haqqında qərar çıxarıldı və Erməni Milli Şurasına, daşnak liderlərinə müraciət edildi ki, öz hərbi dəstələrini hərəkətə gətirsinlər. Onların fəaliyyətinə "Kazino" mehmanxanasında yerləşmiş təcili açılmış təlim qərargahından rəhbərlik etmək A.Mikoyan və N.Anançenkoya tapşırılmışdı. Ermənilərin yalançı vədlərinə inanmış müsəlmanlar əvvəlcə şəhərdə nə baş verdiyini müəyyən edə bilmirdilər. Hücum ərəfəsində bütün ermənilər şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsindən ermənilər yaşayan hissəsinə keçdilər. Müsəlmanlar yaşayan hissədə xristian əhalidən ruslar və gürcülər qalmışdı. Bolşevik-daşnak birləşmələrinin müsəlman silahlı dəstələrinin toplandığı yerə qəfil hücumu qələbə ilə başa çatdı. Xəzər donanması gəmilərindən müsəlman məhəllələrinin atəşə tutulması şəhərdə vahiməli vəziyyət yaratdı. Hərbi gəmilərə göndərilmiş xüsusi təbliğatçılar buradakı heyətlərin çoxunun nə ermənilərin, nə də bolşeviklərin təsiri altında olmadığını bildikləri üçün martın 30-da onları aldadıb inandırdılar ki, guya müsəlmanlar şəhərdə rus əhalisini qırır. Bir neçə saatlıq bombardmandan sonra ras matrosları bunun təxribat olduğunu, "Müsavat"a qarşı mübarizə bəhanəsi ilə müsəlman əhalisinin qırğına verildiyini bildikdə atəşi dayandırdılar.

Xeyli malakan-rus hərbi dəstələri də eyni qaydada aldadılaraq, Muğandan Bakıya gətirilmişdi. Lakin onlar şəhərdə ayrı vəziyyət olduğunu görüb döyüşdən imtina etdilər və buna görə Bakı Soveti və erməni qoşunları tərəfindən tərksilah olundular. Malakanlardan alınan silahlar növbəyə durmuş erməni "könüllü"lərinə paylandı. Çıxılmaz vəziyyət yarandığını görən "Müsavat" liderləri əhalini xilas etmək üçün daha çox hisslərin təsiri altında hərəkət edib qırğına bəhanə verən "məhəllə qoçu dəstələri"nin əksinə olaraq, İnqilabi Müdafiə Komitəsinin ultimatumunu qəbul etdilər. Martın 31-də (köhnə stillə martın 18-də) danışıqlar aparmaq üçün müsəlman nümayəndələri Sovetin İcraiyyə Komitəsinə gəldilər, İnqilabi Müdafiə Komitəsinin ultimatumunun qəbul edilməsinə baxmayaraq, orada P.Caparidze ilə aparılan danışıqlar nəinki heç bir müsbət nəticə vermədi, hətta müsəlman heyətindən üç nəfər geri qayıdarkən yolda güllələndi[13]. Erməni-daşnak-bolşevik birləşmələri tərəfindən Bakıda türk-müsəlman əhalinin qırğını aprelin 2-dək davam etdirildi. Şəhərin Məhəmmədi və Poxludərə məhəllələrinin əhalisi demək olar ki, son nəfərinədək qılıncdan keçirildi. Erməni birləşmələri Azərbaycan əhalisinə məxsus bütün ictimai binaları, məktəbləri, mədəniyyət ocaqlarını dağıtdılar. "Kaspi" qəzetinin mətbəəsi, "Açıq söz" qəzeti redaksiyası, "Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin" yerləşdiyi "İsmailiyyə" binası vəhşicəsinə yandırıldı. "Təzə Pir" məscidinin minarələri mərmilərlə dəlik-deşik edildi[20].

Martın 31-də səhərə yaxın bütün erməni hərbi dəstələrinin başçıları və silahlanmış erməni ziyalıları İnqilabi Müdafiə Komitəsinin qərargahına gəldilər. Onlar qısa vaxtda təlimatlandırılaraq müsəlman məhəllələrinə göndərildilər. Yaxşı silahlanmış və hazırlanmış erməni əsgərləri müsəlmanların evlərinə soxulur, sakinləri öldürür, onları xəncər və süngü ilə doğrayır, uşaqları yanan evlərin içinə atır, körpə uşaqları süngülərin ucuna keçirirdilər[19].

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən şahid kimi dindirilmiş Bakı şəhərinin sakini A.N.Kvasnikin ifadəsində deyilir: "Müsəlman əhalisinin əvvəlcə Bakı şəhərində, sonra isə onun ətraflarında cismən məhv edilməsi, onların əmlakının və bütün var-dövlətlərinin qarət olunması və siyasi üstünlüyün ermənilərin əlinə keçməsi ermənilərin müsəlmanlara qarşı təşkil etdikləri qanlı qəsd idi"[6].

Azğınlaşmış və vəhşiləşmiş erməni quldurlar dinc azərbaycanlı əhalini qırmaq üçün ən amansız üsullara əl atırdılar. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.E.Kluge bu komissiyanın sədrinə yazırdı: "Yaxşı silahlanmış, təlim keçmiş erməni əsgərlər çoxlu miqdarda pulemyotların müşayiəti ilə hücum edirdilər… ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılınc və xəncərlərlə doğram-doğram və süngülərlə deşik-deşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, öldürülən valideynlərin südəmər körpələrinə rəhm etmir, hamısını öldürürdülər"[19]. Dinc əhalini qorxudan dəhşətə gətirib istə-

diklərinə nail olmaq üçün hər cür vəhşiliyə əl atan bolşevik-erməni cəlladları müsəlman qadınlarını daha ağır formada qətlə yetirdilər. Çoxlu gənc qadına təcavüz edilmiş və daha sonra onları diri-diri divara mıxlamışdılar. Qaçıb canını qurtarmağa çalışan əhalini gülləbaran etmək üçün şəhərin müvafiq yerlərində əvvəlcədən pulemyotlar qoyulmuşdu[16].

Bir çox müsəlman məhəllələri məhv edildikdən sonra, martın 31-də axşamüstü İçərişəhərin alınması əməliyyatı başlandı. Bu qırğın əməliyyatında N.Anançenko başda olmaqla, Suren Şaumyan, Ovçiyan, Qalstyan, Sarkis, Qaber-Kori, Artak, Manuçarov, Akopov və başqa "qırmızı qvardiyaçılar" fəal iştirak etdilər. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materiallarında tam sübuta yetirilir ki, insanlar sırf dini və milli mənsubiyyətlərinə görə kütləvi şəkildə qətlə yetirilmişlər. Eyni zamanda, insanlar əzab və işgəncə ilə qətlə yetirilmiş, öldürüldükdən sonra isə onların meyitləri üzərində iyrənc zorakılıq aktları törədilmişdir. Müsəlman meyitlərinin yandırılması və iyrənc formada təhqir edilməsinin erməni ziyalıları və kilsə xadimləri tərəfindən törədildiyini təsdiq edən onlarca sənəd mövcuddur[21].

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.E.Kluqenin Bakı şəhərində müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirilmiş təcavüz haqqında iş üzrə komissiyanın sədrinə təqdim etdiyi raportunda[21] aşağıdakı faktlar göstərilir:

- Şəhərin təkcə bir yerində qulaqları, burunları kəsilmiş, qarınları yırtılmış 57 müsəlman qadının meyiti tapılmışdı. Şahidlərin ifadələrinə görə, nə səbəbləsə öldürmədikləri bu qadınları saç hörükləri ilə bir-birinə bağlamış, başı açıq, ayağı yalın əsir götürmüşdülər və yolda öldürmüşdülər (c. I, v. 51,61, 165; c. II, v. 3).

- Şəhərin "Məhəmmədli" və "Poxludərə" məhəllələrinin əhalisi demək olar ki, son nəfərinədək öldürülmüşdü, bütün evlər dağıdılmış, viran edilmişdi. Sakinlərdən bir nəfər belə qalmamışdır ki, öldürülənlərin adlarını öyrənmək mümkün olsun. Şəhərin digər qisimlərində də erməni əsgərləri gördükləri istənilən müsəlmanı qətlə yetirib, evlərinə daxil olaraq onları son nəfərinədək qırıb, sonra da evlərini qarət etmişlər. Ermənilər bu cinayətləri törədərkən qadın, qoca və uşaqlara belə fərq qoymadan müsəlman əhalisini ucdantutma qırmışlar. Məsələn, 80 yaşlı Hacı Əmir Əliyevin evinə daxil olan erməni quldurları həm onu, həm də biri 60, digəri isə 70 yaşında olan iki arvadını öldürmüş, 3 kiçik yaşlı uşağı doğramış və Hacı Əmir Əliyevin 25 yaşlı gəlinini canlı halda divara mıxlamışlar (c. II, v. 3).

- Müsəlmanlar üzərinə hücum edən erməni əsgərlərinə erməni aydınları və ziyalıları rəhbərlik ediblər. Belə dəstələrdən biri Nikolay küçəsində bir evə daxil olmuş,8 qadın və uşağı güllələmişdir. Başqa dəstə Persidskiy küçəsində Bala Əhməd Muxtarovun evinə girərək 9 müsəlmanı küçəyə çıxarmış və Sobor (Kilsə) meydanında güllələmişlər. Bu evdə doktor Tağıyev erməni əsgərlərinə bolşeviklərin hakimiyyətini tanımaq haqqında sənəd təqdim etdikdə, erməni əsgərləri ona da atəş açaraq bildirmişlər ki, onlar daşnaksütyunçudurlar və bolşevik filan tanımırlar.

Ermənilərin Bala Əhməd Muxtarovun evində yaxaladıqları şəxslərin içərisində evin sahibi polkovnik Tabasaranskiy, rotmistr Sultan bəy Əmircanov, doktor Kərim bəy Sultanov, Cavad bəy Aşurbəyov və başqaları da vardı. Sultanov və Aşurbəyovun cəsədləri "Dağıstan" otelinin yanan binasına atılmışdı (c. I, v. 45; c. II, v. 4).

- Şəhərin bir yerində Bəşir Cəfərovun başı kəsilərək kənara atılmış, əli kəsilmiş, bədənində üç süngü yarası olan meyidi aşkar edilmişdir. Bundan başqa, cinsiyyət orqanını kəsmiş və yanındakı müsəlman qadının ağzına soxmuşlar. Digər bir yerdə isə, boğazı kəsilmiş gənc bir müsəlman qadının sinəsinə xəncərlə parçalanmış bir yaşlı bir uşağı elə qoymuşlar ki, uşağın ağzı qadının döşündə olmuşdur. Müsəlman qadınların qarınlarından uşaqları çıxarılmış, döşləri, burun, qulaqları kəsilmiş, uşaqlıqlarına dəyənək soxulmuşdur. Bir yerdə sobaya atılmış böyük işgəncə ilə ölmüş uşaq vardı. Başqa bir yerdə oğlan uşağını yerə mıxlamışlar və mədəsinə paya soxmuşlar. Müsəlman qadınların çoxunun cəsədlərinə baxıldıqda, məlum olur ki, ölümlərindən əvvəl onlara təcavüz edilmişdir (c. II, v. 18; c. I, v. 12).

- Fəhlə, əsgər və matros deputatları sovetinin keçmiş üzvü, "Nikolay Bünyadov" gəmisinin yardımçısı Kazım Axundov yoldaşları ilə martın 25-də Nikolayevsk küçəsində cəsədləri toplamağa başlamış, süngü ilə deşilmiş və qılıncla doğranmış 3 müsəlman gimnaziya tələbəsinin, 11 qadın gimnaziya tələbəsinin, 1 rus qadının, 3 ədəd 3-5 yaşlarında olan müsəlman uşağın, 8 rus oğlanın, İran vətəndaşı olan 19 müsəlmanın və fərqli peşə sahiblərindən olan 67 azərbaycanlı müsəlmanın cəsədini toplamışlar.

-Avtomobillərdəki sayılmış cəsədlər məscidə aparılmışdır. Bundan başqa, "Vulkan" cəmiyyətinin köhnə körpüsünə 6748 müsəlman kişi, qadın və uşaq cəsədi gətirilmişdir. Cəsədlərin toplanması işi 31 marta (yeni stillə 13 aprelə) qədər davam etmişdir.

-Axundov öz tanışı texnik Vladimir Sokolovu "Kərpicxana" deyilən yerə aparmışdır. Burada, o, 3 fotoşəkil çəkmişdir. Birinci şəkil başında güllə yarası, bədənində 5 süngü yarası olan və sağ körpücük sümüyüsındırılmışbir qadın meyitinin şəklidir. Onun sağ döşü üstündə hələ sağ olan körpə uzanmışdır. Anasının döşünü əmən bu körpənin ayağında süngü yarası vardır.

-İkinci şəkil 2 yaşlarında olan oğlan uşağının şəklidir. Bu uşaq 7-8 verşokluq (4.4 sm) mismarla divara mismarlanmışdır. Mismarın başından aydın görünür ki, onu divara daşla vurmuşlar. Daş elə orada idi.

-Üçüncü şəkildə 13-14 yaşlı qızın meyididir. Durumundan və bədənindən görünür ki, onu bir neçə nəfər zorlamışdır. Açıq bacaqları altındakı döşək qana bulanmışdır, yanağında barmaq izləri vardır.

-Axundovla Sokolov 4-cü evə daxil olduqda onlar dəhşətli bir mənzərə görmüşdülər: otağın döşəməsi üstündə 22-23 yaşlı bir qadının, 2 qarının, 6 yaşlı kiçik qızın, 8 yaşlı oğlanın və südəmər körpənin meyitləri vardı. Körpənin əl və ayaqlarını itlər gəmirib yemişdi. Təsvir olunan mənzərə Sokolova elə ağır təsir göstərmişdi ki, o daha fotoşəkil çəkə bilməmişdi (c. II, v. 49-52).

-Martın 19-da (yeni stillə aprelin 1-də) Bondar küçəsində 148 nömrəli evə girən erməni silahlıları evi talan etməklə bərabər orada olan 50 müsəlman qadın, kişi və uşağı əsir alaraq Birja meydanına aparıb, burada kişiləri ayıraraq onlara 12-ci Lazaretin qabağında yaylım atəşi açdılar, sonra isə sağ qalanları süngü ilə öldürməyə başladılar.

- Ermənilər tərəfindən müsəlman əhalinin eyni şəkildə əsir alınması və güllələnməsi faktları Bakının Azərbaycan-Türkiyə ordusu tərəfindən alınmasına qədər davam etmişdir. Məsələn, 1918-ci il avqust ayının sonlarında Bakı sakini Sadıq bəy Məmməd Rza bəy oğlu Bakıdan öz ailəsinin yanına, Pirşağı kəndinə getmək üçün yola çıxmışdır. Məhəmmədi kəndində onu yanındakı olan 20 nəfərlə birlikdə 17 erməni silahlısı əsir almış və Zabrat kəndinə aparmışlar. Orada onların hamısını bir qalın kəndirlə bir-birinə bağlamış və güllələmişlər. Güllələnənlər yerə yıxıldıqdan sonra onları süngü və xəncərlərlə doğramışlar. Təkcə Sadıq bəyin bədənində 1 güllə, 2 xəncər, 18 süngü və 2 qılınc yarası aşkar edilmişdir.

- Martın 20 də (yeni stillə aprelin 2-də) erməni zabiti Tatevos Əmirov 3 erməni əsgəri ilə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin yerləşdiyi "İsmailiyyə" binasına daxil olmuş və binanı yandırmışlar. Bakı müsəlmanlarının fəxri olan bu möhtəşəm bina həm də bütün şəhərin yaraşığı idi. Yanğın zamanı bina tamamilə yanmış, hiç kim yanğını söndürə bilməmişdir, çünki ermənilər küçədə gördükləri istənilən müsəlmanı güllələmişlər (c. II, v. 2).

- Daha sonra "Kaspi" qəzetinin binası və müsəlman otelləri olan "Dağıstan" və "İsgəndəriyyə" dağıdılmış və yandırılmışdır. "Kaspi" qəzetinin redaksiyasında olan bir çox dəyərli kitablar və yenicə ərəbcə nəşr edilmiş 500 ədəd Quran nüsxəsi də yanmışdır. "İslamiyyə", "Dağıstan", "İsgəndəriyyə" otellərində Bakıya gələn bütün müsəlmanlar qalırdı. Bu binaların yanğınları arasında çoxlu sayda yanmış müsəlmanların cəsədi aşkar edilmişdir. "Dağıstan" otelinin xarabalıqları arasında doktor Kərim bəy Sultanovun, Cavad bəy Aşurbəyovun, Abdulla bəy Bababəyovun və digərlərinin cəsədləri tapılmışdır (c. II, v. 2; c. I, v. 45).

- Müsəlmanların evlərinə girən ermənilər bütün dəyərli əşyaları müsadirə edir, geri qalanlarını isə yandırırdılar. Şəhərin aşağı qismində Sisianov küçəsindən aşağıda Hacı Zeynalabidin Tağıyevin evindən başqa bir dənə də dağılmamış müsəlman evi qalmamışdır. Bəzi səmtlərdə, məsələn, Məhəmmədli və bazarda müsəlmanların yaşadıqları bütün binalar talan edilmiş, dağıdılmış və yandırılmışdır. Ümumi olaraq, Bakının müsəlman əhalisinə köhnə hesabla 400.000.000 rubl zərər vurulmuşdur (c. II, v. 3).

- Martın 19-da bolşeviklərlə müsəlmanlar arasında sülh əldə edildikdən və martın 22-də müsəlmanların təslim olub sülh imzalamalardan sonra da ermənilər qırğın və soyğunçuluq əməllərini davam etdirdilər. Bu qırğın və talanlar Bakının Türkiyə-Azərbaycan ordusu tərəfindən azad edilməsinə qədər davam etdi (c. II, v. 51).

- Martın 20-də şənbə günü ermənilərlə barışıq əldə etmək üçün gedən sülh heyətinin üzvləri Molla Cavad Axund, Molla Hacı Mir Mövsüm, Hacı Hüseyn Tağıyev, doktor Atabekyan və İcraiyyə

Komitəsinin üzvlərindən Denejkin yolda, Zavedenski küçəsində 6 erməni əsgəri tərəfindən saxlanılaraq gülləbaran edildi. Bu heyətdən yalnız Molla Cavad Axund səngərə qədər qaçaraq öz canını xilas edə bilmişdir (c. II, v. 4).

- 1918-ci ilin mart qırğınları zamanı təkcə Bakıda 11 minə qədər müsəlman öldürülmüş, onlardan çoxunun cəsədini belə tapmaq mümkün olmamışdır, çünki ermənilər cəsədlərin çoxunu ya yanan evlərə, ya dənizə, ya da quyulara atmışlar (c. II, v. 3). Bütün bu sadalananlar şahid ifadələri, təftiş və ekspertiza protolokkarı ilə təsdiq edilmiş və çoxlu sayda yanmış ev və daha çox işgəncələrə məruz qalmış cəsədlərin fotoşəkilləri çəkilərək təhqiqat işinə əlavə edilmişdir.

- Bakının müsəlman məhəllələrini talan etmiş silahlı erməni əsgərlərinin başında duranlar aşağıdakılardır: mühəndis Artem Nikolayeviç Ter-Akopov, Fridun Antonov, Jorj Melikov, Asatur Vaçiyanç, vəkil Arutçev, Yegiş Paxlavuni, Levon Saatsazbekov, tələbə Popovyan, Ambarsum Melikov, Stepan Lalayev, praporşik Dövlətov və Xristofer Doldarov (c. I, v. 1, 5, 6; c. II, v. 2, 23, 24, 50).

-Mart qırğınları zamanı əsir götürülən müsəlmanlar "Mailov" və "Rekord" teatrlarına və Erməni Milli Şurası tərəfindən hazırlanmış xüsusi yerlərə aparılırdı. Erməni həyasızlığı o həddə çatmışdı ki, onlar hətta öz tanışları olan müsəlmanların da evlərinə girir, onları öldürür və evlərini talan edirdilər. Belə ki, martın 20-də Stepan Lalayev rəhbərlik etdiyi bir erməni dəstəsi ilə doktor Balabəy Sultanovun Vorontsov küçəsində yerləşən evinə girərək öz tapancası ilə ona atəş açaraq öldürmüşdür. Daha sonra Lalayev Sultanovun evinin həyətinə düşərək orada olan müsəlman gözətçini, onun arvadını və 2 yaşlı oğlunu öldürmüşdür (c. I, v. 62, 68).

-Suraxanı küçəsində Məşədi Əhməd Rahim oğlunun evinə girən 30-a yaxın silahlı erməni onun 34.840 rubl dəyərində qızıl, gümüş və digər qadın zinət əşyalarını talamışlar. Məşədi Əhməd canilər arasında qonşusu Hayk Yaramış oğlunu və dükançı Samvelin oğlu Yequşu tanımışdır (c. I, v. 21).

-Həmin Yequş digər erməni silahlıları ilə Suraxanı küçəsində yaşayan Ağa Hüseyn Səlim oğlu Nəcəfovun evinə girmiş, evdə olan 111.460 rubl dəyərində dəyərli əşyaları talamış, ev sahibinin atasını və qardaşını öldürmüş, özünü isə qadınlar və uşaqlarla birlikdə əsir kimi Mailov teatrına aparmışlar (c. I, v. 22).

- Aralarında praporşik Avakyan və ayaqqabı təmiri sexinin sahibi İsaak Baqdasarov da olan bir qrup erməni silahlısı Erməni kilsəsi küçəsində yaşayan Məşədi Hüseyn Səfərəliyevin evinə girmiş, evdə olan bütün pulları və 186.000 rubl dəyərində qiymətli əşyaları talamışlar. Ev sahibi Səfərəliyevi ailəsi ilə birlikdə "Rekord" teatrına aparmışlar. Ermənilərdən birisi tüfəngdən açdığı atəşlə onun qulağını yaralamışdır (c. I, v. 25).

- Həmin İsaak Baqdasarov digər silahlı ermənilərlə bərabər Tatar küçəsində yaşayan Mir Kasım İbrahim oğlunun evinə girmiş, onun 150.000 rubl dəyərində varidatını talamışlar (c. I, v. 94).

- Həsən Mikayılovun Bondar və Marinskiy küçələrinin kəsişməsindəki evinə girən erməni silahlıları onun bir qardaşı – Məlik Məmmədi öldürmüşlər, digər qardaşı – Tağını arvadı və qızı ilə bərabər Mailov teatrına aparmışlar. Yolda Tağını öldürərək onun üzərində olan 2500 rubl dəyərində nağd pulu götürmüşlər. Mikayılovun evindən 54.000 dəyərində nağd pul və qiymətli əşyalar aparılmışdır (c. I, v. 30).

- Teymur Səlimovun Serkov küçəsində olan evinə basqın edən erməni silahlıları onun evindən 150.000 rubl dəyərində nağd pul və qiymətli əşyaları talamışlar (c. I, v. 56).

- Ağa Əli İsmayılovun Bondar küçəsində yerləşən evinə girən erməni silahlı quldurları onun 7080 rubl pulunu alaraq onu öldürməməyə razı olmuş, lakin kürəyinə süngü yarası vurmuşlar. Daha sonra evdə olan 17.780 rubl dəyərində qiymətli əşyaları talayaraq Ağa Əlini ailəsi ilə birgə Mailov teatrına aparmışlar (c. I, v. 91).

- Çadra küçəsində Yaxşı Xanım Hacı Əli Mərdan qızı Manafovanın evinə girən erməni silahlıları onun oğlu Ağaverdi Manafovu güllələmiş və evdə olan 75.000 rubl dəyərində bütün varidatı aparmışlar. Yaxşı Xanım, soyğunçular arasında öz evində kirayə qalan Aleksandrı tanımışdır (c. I, v. 124).

- Mart qırğınlarının üçüncü günü Bondar küçəsində Məmməd Tağı Kərimovun evinə soxulan Levon Arutyunoviç Karahanovun rəhbərlik etdiyi erməni silahlıları evdə olan nağd pulları və 49.000 dəyərində qiymətli əşyaları talamış, Məmməd Tağını isə Mailov teatrına aparmışlar. Məmməd Tağının praporşiklər məktəbində oxuyan qardaşını axtaran erməni silahlıları səhvən Əmirqulu Həsənovun evinə girmiş, onu və iki oğlu – Məhərrəm və Hüseynbalanı öldürmüşlər (c. I, v. 124).

- Həmin gün silahlı erməni əsgərləri Tatar küçəsində yaşayan Nəsir Kərbəlayi Əzim oğlunun evinə girmiş, onun dayısı Həbibulla Molla Hacıbaba oğlunu və əmisi Hacıbaba Həbibulla oğlunu öldürərək evdən 2000 rubl nağd pul və 7662 rubl dəyərində müxtəlif qiymətli əşyaları aparmışlar. Nəsir isə qaçaraq canını qurtara bilmişdir. Canilər arasından o, Tatar və Karantin küçələrinin kəsişməsindəki bakkal dükanının sahibi Yequş Samvel oğlunu tanımışdır (c. I, v. 125).

-Martın 20-də erməni silahlıları Serkov küçəsində yaşayan Məşədi Məmməd Sadıq Talıbovu əsir aldıqları gün, onun kirayənişini Levon Varşamyan, vəkil Varşamyanın qardaşı, Talıbovun 5.000.000 rubl dəyərində qiymətli əşyalarını, 30 funt ağırlığında sadəcə qızılını talamışlar (c. I, s. 162).

- Martın 20-də Çadra küçəsində yaşayan İsmayıl bəy Şeyda bəy oğlunun evinə girən 20-25 nəfər erməni əsgəri evdə axtarış aparıb 5200 rubl pul götürdülər. Daha sonra İsmayıl bəyi, qardaşı Kazım bəyi, dayısı Abdülxalıq bəy Məmmədbəyovu və sonuncunun oğlu İlyas bəyi küçəyə çıxartdılar və burada 70 nəfərlik bir erməni dəstəsi tərəfindən mühasirəyə aldılar və güllələməyə başladılar.

Kazım bəy, Abdülxalıq bəy və İlyas bəy öldürüldü. Çiynindən güllə yarası alan İsmayıl bəy isə qaçmağı bacardı. İsmayıl bəy, ona atəş açanlar arasında I oğlan leseyinin tələbəsi Paronyanı tanımışdır (c. I, v. 164).

- Bir neçə erməni silahlı əsgəri N.Priyutski küçəsində yaşayan Əli Eldaş Əliyevin evinə soxularaq onu 4 qardaşı ilə birlikdə öldürmüş və evi qarət etmişlər. Bunun ardınca kirayənişin Aliyev – Yankel Samuiloviç Slavinskinin də əşyalarını götürmüşlər. Slavinski bu soyğunçulardan birini – Xaçatur Martirosovu tanımışdır (c. II, v. 45).

- Məşədi Məmməd Sadıq Həsənovun evi ermənilər tərəfindən talan edildiyi zaman canilərin başında Sergey Mekikov olmuşdur (c. II, v. 45), [21].

Bu cür faktları istənilən qədər sadalamaq olar. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 36 cild, 3500 səhifədən ibarət təhqiqat materialları arasından götürülmüş bu faktlar erməni caniləri tərəfindən təkcə Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən soyqırım cinayətlərini özündə ehtiva edən sənədlərdən sadəcə bir neçəsidir. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A. Kluqenin ermənilərin Bakıda törətdikləri soyqırım cinayətləri ilə bağlı komissiyanın sədrinə ünvanladığı raportda təhqiqat materialları əsasında Bakıda türk-müsəlmanları soyqırım və qarətə məruz qoyan erməni silahlı dəstələrinə rəhbərlik edənlərin adlarını da ortaya qoymuşdur. Bunlar aşağıdakılardır: Stepan Lalayev, Artemiy Nikolayeviç Ter-Akopov, Fridun Antonov, Jorj Melikov, İşxan Karabeyov, onun qaynı Nikolay, Tiqran Ter-Zaharyan, Asatur Vaçiyanç, Totevos Amirov, Yequş Samvel oğlu, Hayk Yeramış oğlu, İsaak Baqdasarov, zabit Sergeyev, Aleksandr Ter-Kazarov, Levon Ter-Kazarov, Arşak Avetisov, Aleksandr, Levon Arutyunoviç Karahanyan, Sergey Melikov, Levon Varşamyan, tələbə Paronyan, Ambarçum Melikov, praporşik Dövlətov, Xristofer Doldarov, tələbə Popovyan, Xaçatur Martisorov, praporşik Avakyan, Yegiş Pahlavuni, Levon Saatsazbekov və b.[22].

A.Kluqenin komissiyanın sədrinə ünvanladığı raportda o daxüsusi olaraq qeyd olunur ki, 1918-ci ilin Mart qırğınları hələ 1917-ci ilin sonlarından "Daşnaksütyun" və Erməni Milli Şurası tərəfindən planlaşdırılmışdı və sistemli şəkildə həyata keçirilmişdi. Məqsəd Bakıdan başlayaraq digər bölgələrdə də türk-müsəlman əhalini məhv etmək, onların mülkiyyətini ələ keçirmək və son nəticədə bölgənin sahibinə çevrilmək idi.

Beləliklə, üç gün – (18-21 mart (30 mart – 2 aprel) 1918-ci il) – davam edən Mart qırğınında, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının ümumiləşdirdiyi hesabatına görə, Bakıda "əksinqilabçı" adı ilə, milli və dini əlamətlərə görə 11 minə qədər azərbaycanlı məhv edildi, kütləvi formada insan cəsədləri iyrənc və dəhşətli şəkildə təhqir edildi[16; 21; 12; 13; 27, s. 295; 26, s. 67; 29, s. 84].Lakin, həmin dövrdə Britaniyanın Bakıdakı konsulluğunun tərtib etdiyi materiallarda 20 min müsəlmanın qətlə yetirildiyi bildirilir. Həmin dövrdə İranın Bakıda konsulu olan Həbibulla xan çap etdirdiyi xatirələrində göstərir ki, yalnız İran konsulluğu mart hadisələri baş verəndə qətlə yetirilən 5000 nəfər müsəlmanı dəfn edib[24, s. 25]. Əlbəttə ki, rəqəmlərdə uyğunsuzluq insanların kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsi və onların dəqiq sayının müəyyənləşdirilməsinin mümkünsüz olduğundan xəbər verir. Britaniyalı konsul sənədlərdən birində yazır ki, "ermənilər bu hərəkətləri ilə tarixlərinin ən böyük səhvini etmiş oldular... Bu siyasətə görə bütün məsuliyyəti "Daşnaksütyun" daşıyır"[24, s. 28].

İnsanların əzabla qətlə yetirilməsi, öldürülən insanların üzərində təhqiramiz hərəkətlərin həyata keçirilməsi hadisələrin milli-etnik zəmində baş verdiyinə dəlalət edir. Bəzən erməni silahlı dəstələri

bolşevik müsəlmanları da qətlə yetirirdilər. Onlar "Biz bolşevik tanımırıq. Müsəlman olmağın bizim üçün yetərlidir" deyirdilər. Bu hadisələr başda bolşevik cildinə girmiş daşnak Şaumyan olmaqla, Bakı Soveti tərəfindən planlı şəkildə törədilib, faktların saxtalaşdırılması da Şaumyandan başlayıb. O, mərkəzi bolşevik hakimiyyətinə 3000 adamın öldüyünü bildirmişdi. 1919-cu ilin payızında Bakıya gəlmiş ABŞ missiyasının başçısı general Harborda təqdim etdiyi sənəddə Bakıdakı erməni yepiskopu Baqrat ermənilərin mart hadisələrində iştirakını danıb gizlədir, saxtakarlıqda Şaumyandan da irəli gedərək, Bakıda mart hadisələri vaxtı cəmi 1000 nəfərin – 300 nəfər erməni və rus, 700 nəfər müsəlmanın öldürüldüyünü həyasızcasına iddia edirdi[18].

S.Şaumyan 1918-ci il aprelin 13-də Xalq Komissarları Sovetinə yazdığı məktubda hadisələri vətəndaş müharibəsi kimi qələmə verməyə çalışsa da, milli qırğın faktını gizlədə bilmir. O yazır: "Həm yerli Sovetin, həm də buraya gəlmiş (Tiflisdən və Sarıqamışdan) Qafqaz ordusu hərbi-inqilab komitəsinin səyləri sayəsində bizim 6 min nəfərə yaxın silahlı qüvvəmiz var idi. "Daşnaksütyun"un da 3-4 min nəfərlik milli hissələri var idi ki, bunlar da bizim ixtiyarımızda idi. Milli hissələrin iştirakı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri vermişdir. Lakin buna yol verməmək mümkün deyildi. Biz buna bilərəkdən yol verirdik. Əgər onlar (müsavatçılar – V.Q.) qalib gəlsəydi, Bakı Azərbaycanın paytaxtı elan edilər və bütün qeyri-müsəlman ünsürlər tərksilah və məhv edilərdi"[31, s. 260]. Göründüyü kimi, S.Şaumyan nəinki Azərbaycana muxtariyyət verilməsi, heç Bakının Azərbaycanın paytaxtı olması fikri ilə də razılaşa bilmirdi.

Aprelin 2-də Caparidze Şaumyana yazırdı ki, Daşkənddən və Şimaldan bizə kömək gəlir, artıq indi müsəlmanları sakitləşdirmək üçün onlara muxtariyyət vəd etmək olar. Üç gündən artıq davam edən faciəli hadisələrə inqilabi don geyindirmək üçün M.Əzizbəyov şəhərin onsuz da boş qalmış müsəlman hissəsinə komissar təyin edildi. Mart qırğınlarından sonra İ.Suxartsev Bakı Sovetinin iclasında sevinc içərisində bildirirdi ki, "Müsavat firqəsi darmadağın edildi və Türkiyənin Bakı cəbhəsi alındı"[29, s. 85].

M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci ilin Mart faciəsini sırf siyasi-milli amil kimi səciyyələndirərək, bir il sonra bu hadisənin ildönümü ilə bağlı yazırdı: "Şaumyanların Bakıda törətdikləri hadisələr Petroqrad və Moskva hərəkətlərinə qətiyyən bənzəmirdi. Orada sinfi bir hərb, burada isə sinfi hərb adı ilə milli qətl icra edilirdi. Daşnaklar intiqam alırdılar. Martın 18-dən 20-nə qədər Bakı türk demokratiyasının qafasında partlayan toplar, müsəlmanlara edilən ədalətsizlik Azərbaycan fikrini daşıyanları, muxtariyyət və istiqlal əqidəsi ilə yaşayanları məhv etmək üçün idi"[29, s. 85].

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bu soyqırım aktı təkcə Bakı ilə məhdudlaşmadı. Aprel ayından başlayaraq Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak qoşunları T.Əmirov, S.Lalayan, Amazasp və başqa canilərin rəhbərliyi ilə Şamaxı, Salyan, Kürdəmir, Quba, Lənkəran və digər bölgələrdə də Bakıda başladıqları soyqırım əməlini davam etdirdilər. Bütövlükdə qəzalarla birlikdə 1918-ci il soyqırımı qurbanlarının sayı 50 min nəfərdən çoxdur[21; 8; 9; 10; 2; 1; 5; 4; 3].

Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 7 cild, 925 vərəqdən ibarət təhqiqat materialları toplanmışdı. Burada S.Lalayevin başçılıq etdiyi əsgərlər və T.Əmirovun dəstəsi azğınlaşaraq müsəlmanları soyub-talayır və qırırdılar. Şamaxının müsəlmanlar yaşayan hissəsinin hamısına od vurulmuşdu. 13 məhəllə məscidi və məşhur müqəddəs ocaq – Cümə məscidi yandırılmışdı. Erməni quldurlar minlərlə dinc adamı qətlə yetirmişdi.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxı qəzasının ayrı-ayrı kəndləri üzrə apardığı təhqiqatları əsasında 53 kənd üzrə tərtib olunmuş yekun aktlarında ayrı-ayrı kəndlər üzrə öldürülənlərin sayı və hər bir kəndə dəymiş ümumi zərərin miqdarı göstərilmişdir. Bu aktlarda olan rəqəmlərə əsasən Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8027 azərbaycanlını qətlə yetirmişlər. Onlardan 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaqlar olmuşdur. Bu kəndlərə dəyən ümumi maddi zərər o dövrün qiymətləri ilə 339.5 milyon manat, Şamaxı şəhərinin azərbaycanlı əhalisinə vurulmuş ziyan orta hesabla bir milyard manatdan çox olmuşdur[8; 9; 10].Şamaxı şəhərində 10 min türk-müsəlman öldürülmüş, şəhər tamamilə dağıdılmışdır.Şamaxı qəzasının 110 müsəlman kəndinə hücum edən ermənilər bu kəndlərdən 105-ni tamamilə yandırmış, 12295 nəfər türk-müsəlmanı soyqırıma məruz qoymuş və müsəlman əhalisinə 631.208.132 rubl məbləğində maddi ziyan vurmuşlar. Bütövlükdə Şamaxı qəzasında 22295 nəfər öldürülmüş və meyidlər üzərində təhqiramiz hərəkətlər

edilmişdir. Şamaxı qəzasının müsəlman əhalisinə vurulmuş maddi ziyanın məbləği 1.631.208.132 (1 milyard 631milyon 208 min 132) rubl təşkil edir. Bütün bunlar Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının təhqiqat və istintaq materialları ilə tam sübuta yetirilmişdir.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materiallarından məlum olur ki,1918-ci il mayın 1-də Qubaya girən daşnak-bolşevik birləşmələrinin sayı 5 min nəfərdən çox olmuşdur. Onlar silahsız dinc əhaliyə azğınlıqla divan tutmuşlar. Amazaspın vəhşilikləri nəticəsində 1918-ci ilin ilk beş ayı ərzində Quba qəzasında üst-üstə 16 mindən çox insan məhv edilmişdir. Ayrı-ayrı mənbələrə və şahidlərin dediklərinə əsasən, qırğın zamanı 12 minədək ləzgi, 4 mindən çox türk və tat əhalisi öldürülmüşdü. 1918-ci ilin qırğınları zamanı daşnak-bolşevik birləşmələri Quba qəzasında 162 kəndi dağıtmışdılar ki, bunlardan 35-i hazırda mövcud deyildir[2]. Hazırda Qubada aşkar edilən kütləvi insan məzarlığı buna sübütdur.

Lənkəranda olan "Dikaya diviziya"nı tərksilah etmək üçün dəniz vasitəsilə erməni-bolşevik dəstələri göndərilmişdi. Bunların hamısı Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə edilirdi. Erməni-bolşevik əsgərləri yolda qabaqlarına çıxan müsəlman kəndlərini dağıdıb talayırdılar.Astara erməni-bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq darmadağın edildi, əhalinin əksəriyyəti yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur oldu.

1918-ci ilin yayında Lənkərana iki min nəfərlik erməni dəstəsi gələrək yerli əhaliyə divan tutmağa başladı. Ermənilər bu bölgədə yüzlərlə ev dağıtdılar və minlərlə günahsız insanın həyatına son qoydular. 1918-ci ilin yanvarından 1919-cu ilin avqustunda "Molokan qiyamı"yatırılana qədər bu bölgədə erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min insanın həyatına son qoyulmuşdu[1].

1918-1920-ci illərdə erməni vəhşiliklərindən ən çox ziyan çəkən Azərbaycan bölgələrindən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Andranik Erməni hökumətinin tapşırığı ilə Azərbaycan ərazisinə soxularaq müsəlman əhalisindən tələb edirdi ki, ya Ermənistan hökumətinə tabe olsunlar ya da qəzanın ərazisini tərk etsinlər. Guya bu ərazi Ermənistan Respublikasına daxildir. Qəzanın çox zəif silahlanmış müsəlman əhalisi Andranikin bu tələblərini rədd etdiyinə görə ermənilər həmin əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətdilər. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məruzəsində Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzərindən silindiyi qeyd olunur. Dağıdılmış bütün kəndlərin adları bu sənədlərdə sadalanır.Dağıdılan bu 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdır. Nəticədə təkcə Zəngəzur qəzasında komissiyanın məruzəsi hazırlanana qədər 10068 nəfər azərbaycanlı öldürülüb və ya şikəst edilmişdir[5]. Məruzədə deyilirdi ki, bu dəhşətli rəqəmlər hələ erməni vəhşiliklər haqqında tam məlumat vermir. Belə ki, daha çox müsəlman erməni vəhşiliklərini qurbanı olmuşdur. Ancaq o zamankı dəhşətli qarışıqlıq şəraitində onları tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır.

1918-ci ilin martına qədər İrəvan qəzasının 199 azərbaycanlı kəndi, 1919-cu ilin sentyabr ayına qədər isə Eçmiədzin qəzasına məxsus 62 azərbaycanlı kəndi bütünlüklə yerlə –yeksan edilmişdir. 1919-cu ilin axırında isə Zəngibasarın bir neçə kəndi istisna olunmaqla, İrəvan qəzasının, o cümlədən Vedibasarın bütün kəndləri məhv edilmiş, əhalisi vəhşicəsinə öldürülmüş, sağ qalanlar canlarını xilas edərək başqa yerlərə qaçmışlar. Əhali İran, Osmanlı və Azərbaycana pənah gətirmişlər[4].

1918-ci ildəİrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdi. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsaylı müraciətlərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində bu tarixi Azərbaycan şəhərində (İrəvan) və onun çevrəsində 88 kənd dağılmış, 1920 ev yandırılmış, 132 min azərbyacanlı məhv edilmişdir.Erməni cəza dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yürüdülən "türksüz Ermənistan" siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfərdən 1922-ci ildə 70 min nəfərə enmişdir[3].

Bu soyqırım aktları Cənubi Azərbaycanın Urmiya, Maku, Xoy və digər bölgələrində də törədilmişdir. Amma bu soyqırım qurbanlarının sayı hələ dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir.

Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi tarixində ən böyük sınaq olan 1918-ci ilin Mart hadisələri faciə ilə nəticələnsə də, bu faciə Azərbaycan xalqının milli istiqlal əzmini qıra bilmədi. Bolşevik-daşnak birliyi öz istəyinə nail olmadı. Faciəli mart hadisələri Azərbaycan siyasi dairələrinin rus inqilabına olan ümidlərini puça çıxartdı, məlum hadisələrə qədər muxtariyyət uğrunda olan mübarizə, tam müstəqillik uğrunda mübarizə ilə əvəz edildi.

Azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımları araşdıran Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 36 cild və 3500 səhifədən ibarət təhqiqat materialları bu gün də arxivlərimizdə mühafizə olunmaqdadır. Bu sənədlər onu sübut edir ki, Azərbaycanda baş verən faciəli hadisələr XX əsrdə baş vermiş ən qatı soyqırım cinayətidir. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərin mövcudluğu onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan tərəfinin ermənilərin ötən əsrin əvvəlində törətdiyi soyqırımlar haqqında bəyanatları mücərrəd xarakter daşımır, gerçək tarixi faktlara söykənir.

Başqa sözlə desək, azərbaycanlıların soyqırımı faktı təhqiqat materialları, şahid ifadələri ilə sübuta yetirilir. Bu sənədlərlə təsdiqlənən ən vacib fakt ondan ibarətdir ki, soyqırım o vaxtkı hökumətin - Bakı Sovetinin həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsində törədilib. Çünki Bakı Soveti o zaman Bakı hakimiyyəti funksiyasını icra edirdi və məhz bu qurum insanların kütləvi qırğınına razılıq verdi. Bolşevik və erməni daşnaklarından ibarət olan Bakı Soveti tərəfindən belə bir razılıq, faktiki olaraq dövlət cinayətidir.

Qaynaqlar

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond (f.) 100, siyahı (siy.) 2, iş 85, vərəq (v.) 6-7.
2. ARDA, f. 879, siy. 10, iş 45, v. 10-11.
3. ARDA, f. 894, siy. 1, iş 201, v. 31.
4. ARDA, f. 894, siy. 1, iş 299, v. 8-12.
5. ARDA, f. 894, siy. 4, iş 65, v. 3.
6. ARDA, f. 894, siy. 10, iş 144, v. 9, 10.
7. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 95, v. 2.
8. ARDA, f. 1061, siy. 2, iş 85.
9. ARDA, f. 1061, siy. 2, iş 87.
10. ARDA, f. 1061, siy. 2, iş 100.
11. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA), fond (f.) 276, siyahı (siy.) 2, iş 16.
12. ARPİİSSA, f. 276, siy. 2, iş 20, v. 47.
13. ARPİİSSA, f. 276, siy. 2, iş 20, v. 69.
14. ARPİİSSA, f. 276, siy. 2, iş 20, v. 76.
15. ARPİİSSA, f. 276, siy. 2, iş 22, v. 74.
16. ARPİİSSA, f. 276, siy. 2, iş 22, v. 75-77.
17. ARPİİSSA, f. 276, siy. 2, iş 27, v. 16-24.
18. ARPİİSSA, f. 276, siy. 9, iş 3, v. 25.
19. ARPİİSSA, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 20.
20. ARPİİSSA, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 25-26.
21. ARPİİSSA, f. 277, siy. 2, iş 27, v. 16-24.
22. ARPİİSSA, f. 277, siy. 2, iş 27, v. 23-24.
23. “Азербайджан” qəzeti, 19 сентября 1918 (rus dilində).
24. Bakı. Mart 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə. Tərtib edən: S.Rüstəmova-Tohidi. Bakı, 2013.
25. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1992.
26. İsgəndərov A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. Bakı, Elm və təhsil, 2012.
27. İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. 1918-1920. Bakı, Adiloğlu, 2006.
28. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше ничего делать. Баку, Элм, 1990.
29. Qafarov V.V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, Azərnəşr, 2011.
30. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990.
31. Şaumyan S. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə. II cild. Bakı, Azərnəşr, 1978.
32. V.İ.Lenin Azərbaycan haqqında. Tərtib edən: C.B.Quliyev. Bakı, Azərnəşr, 1970.

ПРЕСТУПЛЕНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН 1918-го Года В АЗЕРБАЙДЖАНЕ ВДОКУМЕНТАХ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ СЛЕДСТВЕННОЙ КОМИССИИ

Резюме

В статье исследуеться акты геноцида армяно-большевистских военных отрядов совершенные в 1918-м году против мусульмано-тюркского населения в Азербайджане. Материалы расследования и допроса Чрезвычайной Расследовательной комиссии,созданного 15-го июля 1918-го года государством Азербайджанской Демократической Республики, использованы как основные документальные источники. На основе именно документов и материалов этой комиссии,члены которой состояли из лиц не азербайджанской национальности, доказано что, эти события акты геноцида направленные против мусульмано-тюркского населения на почве религиозной,расовой и национальной ненависти.

GENOCIDE CRIMES COMMITTED BY ARMENIANS IN 1918 IN ZERBAIJAN ON THE DOCUMENTS EXTRAORDINARY INVESTIGATION COMMISSION

Summary

In the article the genocide acts committed by the Armenian-Bolshevik military forces against the Muslim population of Azerbaijan in 1918 have been investigated. In order to investigate the crimes of genocide committed by the Armenians against Azerbaijan nation Extraordinary Investigation Commission inquiry and investigation materials created by the decision of The Government of the Republic of Azerbaijan dated July 15, 1918, were used as the primary source. On the basis of documents and materials of the commission which composition is comprised largely of non-Azerbaijanis It had been proved that these events were act of genocide against Turkish-Muslim population committed on the racial, national or religious sphere .

Kamran İsmayılov

AZƏRBAYCANIN CƏBRAYIL QƏZASININ TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİSİNƏ QARŞI ERMƏNİLƏRİN SOYQIRIMI (1918-1920-ci illər)

Erməni vəhşiliyinin şahidi olmuş ərazilərdən biri də tarixi Cəbrayıl qəzasıdır. 1918-1920-ci illərdə ermənilər Azərbaycanın bir sıra digər bölgələrinə olduğu kimi Cəbrayıl (Koryagin) qəzasına da iddia irəli sürərək, onu silah gücünə ələ keçirməyə çalışmış, qəzanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı kütləvi vəhşiliklər törətmişdilər.1917-ci ilə dair Qafqaz təqviminə görə, Cəbrayıl qəzasında 89584 nəfər müsəlman, 21755 nəfər erməni, 1601 pravoslav, 472 sektant, 104 başqa xalqlara mənsub insanlar yaşayırdı. Göründüyü kimi, qəza əhalisinin mütləq əksəriyyəti Azərbaycan türklərindən ibarət idi. Qafqaz təqvimində həmçinin qəzada 46 kürdün yaşadığı qeydə alınmışdı(24, s.195-197).

1917-ci ilin sonlarında erməni quldur dəstələrinin Azərbaycanın Zəngəzur və Şuşa qəzalarında dinc müsəlman-türk əhaliyə qarşı kütləvi vəhşilikləri Qaryagin qəzası kəndlərindən də yeni keçmədi. Mövcud anarxiya və hakimiyyətsizlikdən istifadə edən erməni quldur dəstələri bu ərazilərdən bütün müsəlman əhalisini qovub çıxarmaqla silah gücünə «Böyük Ermənistan» iddialarını gerçəkləşdirməyə başladılar. Bu məqsədlə Şuşa və Zəngəzur qəzaları ilə yanaşı, Cəbrayıl qəzasının dağlıq ərazisində yerləşən erməni kəndləri sürətlə silahlandırılır, ermənilər arasında qonşu türk əhalisinə qarşı güclü təbliğat aparılırdı. Qəzada yerləşən rus ordusunun qarnizonunun və sərhəd mühafizə dəstələrinin əsgər və zabitləri bölgəni tərk edərkən bütün silah-sursatı ermənilərə buraxır, bu da azərbaycanlı əhali arasında təbii olaraq vahimə və təşviş yaradırdı. Lakin Cəbrayıl qəzasında ermənilərin sayca azlıq təşkil etməsi ilk vaxtlar onları daha tədbirli olmağa vadar edirdi. Onlar məkrli və hiyləgər siyasət yürüdərək qonşu müsəlmanlarla sözdə dinc yanaşı yaşamaq istədiklərini ifadə edirdilər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, o zaman Şuşa qəzasında 92, Zəngəzur qəzasında 84 erməni kəndi var idisə, Cəbrayıl qəzasında 174 kəndin cəmi 32-də ermənilər yaşayırdılar. Qəzanın 15 kənd cəmiyyətinin yalnız 3-ü erməni kəndlilərindən ibarət idi. Yeri gəlmişkən, həmin hadisələr zamanı bu 32 kənddən heç biri zərər görməmiş, yandırılmamış və qarət edilməmişdir. Bunu Gəncə qubernatoru polkovnik Vəkilovun quberniyanın qəzalarında vəziyyətlə bağlı Azərbaycanın daxili işlər naziri X.Xasməmmədova 19 fevral 1919-cu il tarixli məruzəsi də təsdiq edir (7, v. 6-19). Qəzada ziyan görmüş kəndlərin hamısı azərbaycanlılar yaşayan kəndlər olmuşdur. Qaryagin qəzasında azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin əksəriyyəti düzən ərazidə yerləşdiyindən ermənilər bu kəndlərə hücum etməyə cəsarət etməmiş, yalnız dağətəyi və dağlıq zonada yerləşmiş kəndlər erməni hücumlarına məruz qalmışdılar.

1918-ci ilin sonlarına qədər Cəbrayıl qəzasında ermənilər Azərbaycan kəndlərində hücumlardan çəkindirən mühüm amil, heç şübhəsiz, həmin dövrdə Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında türk qoşunlarının mövcudluğu faktı idi. Həmin dövrdə Gəncə quberniyasının müxtəlif yerlərində, o cümlədən Qaryagin qəzasında türk zabitlərinin başçılığı altında könüllü silahlı dəstələr təşkil edilmişdi. Düzdür, türk qoşun hissələrinin Azərbaycana gəlməsindən əvvəl də Şuşa, Zəngəzur, Qaryagin, Zəngəzur bölgələrində azərbaycanlıların müxtəlif özünümüdafiə dəstələri fəaliyyət göstərirdi. Lakin pis silahlanmış bu kiçik dəstələr getdikcə artan və mütəşəkkil xarakter alan erməni təcavüzkar separatizminin qarşısını almaq iqtidarında deyildi. Xüsusilə türkün canına susamış cəllad Andranikin Zəngəzura gəlməsindən sonra bütün Qarabağda hərbi şərait kəskin pisləşdi. Cavanşir və Şuşa qəzalarında erməni kəndlərinin tərksilah edilməsinə başlanılsa da, bu işi tam başa çatdırmaq mümkün olmadı. Ayrı-ayrı erməni kəndlərində silahlı dəstələr qalmaqda idi. Bölgəyə başqa yerlərdən silahlılar gəlməkdə idi. Qüvvələr nisbətinin ermənilərin xeyrinə dəyişməsi ilə, Qarabağdakı Azərbaycan-türk qoşunlarının qarşısına qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olmadı. 1918-ci ilin payızında türk qoşunlarının Azərbaycanı tərk etməsi, Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkatının gözlənilən nəticəni verməməsi Qarabağda erməni təcavüzkarlığının qarşısını almağa imkan vermədi, əksinə bu təcavüzkarlığın coğrafiyası daha da genişləndi, bölgə azərbaycanlıları üçün yeni faciələr törətməyə başladı.

Qarabağ hərəkatının davam etdiyi müddət ərzində Qarabağın şərq tərəfində, Cəbrayıl qəzasındanisbi sakitlik olmuşdur. Bu, bir tərəfdən ermənilərin əsas qüvvələrinin Qafqaz İslam Ordusuna qarşı döyüşlərə cəlb edilməsi, digər tərəfdən isə bu istiqamətdə ikinci cəbhənin açılmasından ehtiyat etmələri ilə əlaqədar idi. Əslində ermənilər bu müddətdə sayıqlıq göstərərək güc toplayır, qonşu müsəl-

man kəndlərinə hücumlara hazırlaşırdılar. Şuşa və Cəbrayıl qəzalarının ermənilərini qonşu Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılara qarşı vəhşiliklər törədən Andranikin «uğurları» xüsusən daha çox ruhlandırırdı. Zəngəzurda 1918-ci il ərzində Andranikin başçılığı ilə azğınlaşmış erməni dəstələri 115 kəndi dağıtmış, 10 mindən çox dinc türkü qətl etmiş və ya yaralamışdılar. Təkcə öldürülənlərin sayı, tam olmayan məlumatlara görə 7729 nəfər təşkil etmişdi.(1, s.279-280). Əslində bu rəqəmlər Zəngəzurda baş verən faciəni tam əhatə etmirdi, ölən və yaralanan azərbaycanlıların sayı daha artıq idi. Zəngəzur qətliamından sonra qaçqın düşmüş 50 min nəfərədək müsəlman əhalinin çoxu qonşu Cəbrayıl qəzasında sığınacaq tapmalı olmuşdur.

Türk qoşunlarının bölgəni tərk etməsi və müttəfiq orduların gəlməsi ilə Andranikin hərəkətləri daha amansız xarakter almağa başladı. Zəngəzuru türklərdən təmizləməyə nail olan bu erməni quldur başçısının indi məqsədi öz bəd əməllərin Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında da davam etdirmək və bununla da Qarabağ ərazilərini Azərbaycandan qoparmaq idi. Əslində ermənilərin təcavüzkarlığının genişlənməsinin bir səbəbi də ingilis komandanlığının ikili siyasəti idi. Bir tərəfdən, Tomson Andranikin hərəkətlərin məsuliyyətsizlik kimi dəyərləndirir, digər tərəfdən isə onun nümayəndəsi Hibbon Androniklə görüşündə Zəngəzur qəzasının 4/5 hissəsinin onun idarəçiliyinə verildiyini bəyan edirdi (23, s. 118-124). İngilislərin bu ikibaşlı siyasətini Gəncə qubernatoru M.Vəkilov da müşahidə edirdi. Azərbaycanın Daxili İşlər Nazirinə göndərdiyi 10 fevral 1919-cu il tarixli teleqramında rəhbərlik etdiyi quberniyanın ərazisində ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri səciyyələndirən qubernator göstərirdi ki, ermənilər səfərbər olunmaqda davam edirlər və Böyük Britaniya nümayəndələri tərəfindən açıq-aşkar dəstək görürlər. Müsəlmanlara qarşı hücumlar nəinki dayanmır, əksinə daha da kəskin xarakter alır (6, v. 1-2; 1,s. 79-81).

Türk qoşunlarının bölgəni tərk etməsindən, xüsusən 1918-ci ilin dekabrından sonra Cəbrayıl qəzasının dağlıq zonasında, Şuşa qəzasının cənub-şərqində (Dizaq bölgəsində) də vəziyyət gərginləşdi, erməni silahlılarının azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə hücumları geniş vüsət almağa başladı. Bu barədə qəza rəisi Mahmudbəyovun teleqramlarında, FTK komissiyasının üzvü H.Mixaylovun məruzəsində, eləcə də digər sənədlərdə müfəssəl məlumatlar öz əksini tapmışdır.1918-ci il dekabrın 2-də Arakül və digər kəndlərin silahlı ermənləri Xələfli, Aşıq Məlikli, Tatar və Şıxlar kəndlərinə hücum etmiş, 10-a qədər evi yandırmış və dağıtmış, 2 qadını və 6 kişini yaralamış, 1919-cu ilin yanvarında ermənilər Düdükçü kəndinə od vurmuş, kəndin mülkədarı Cümşüd Vəzirovun və başqalarının təsərrüfatını dağıtmışdılar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Cəbrayıl qəzasının müsəlmanları ermənilərə qarşı heç bir hərəkətlərə yol vermir, yalnız özlərini və öz əmlaklarını onların hücumlarından qorumağa çalışırdılar. Qəzada bu dövrdə ermənilərə qarşı hər hansı hüquq pozuntusu baş verməmişdi. Hadrutu özlərinin qərargahına çevirən ermənilər sürətlə silahlanır və silah-sursat sarıdan ciddi korluq çəkən qonşu müsəlman kəndlərinə hücum etməyə hazırlaşırdılar.

Azərbaycanlılara qarşı cinayətlərdə Düdükçü, Edilli, Ağbulaq, Daşbaşı, Hoğa, Çirakuz, Axullu, Ağcakənd, Hadrut, Cilən, Dolanlar, Mülküdərə, Çanaxçı, Xırmançıq, Noraşen və b. kəndlərin erməni quldurları daha «fəallıq» göstərirdilər. Bu kəndlərin bəzilərində ermənilərlə azərbaycanlılar birgə yaşayırdılar (məsələn: Axullu, Hoğa, Düdükçü). Qəzanın ən çox ziyan çəkmiş kəndləri sırasında Düdükçü, Arış, Qacar, Sirik, Tatar, Qışlaq, Doşulu, Əfəndilər, Qarakollu, Məlikli, Xələfli, Nüsüs, Qaradağlı, Eyvazlı, Şıxlar və b. kəndlər idi. Müsəlman kəndlərinə hücumlar dinc əhalinin qətli və yaralanması mlə müşayiət olunurdu. Belə ki, Axulluda 2 kişi, 3 qadın, 1 uşaq, Məliklidə 1 kişi, Tatarda, Əfətlidə 1 kişi, Məzrədə 6 kişi, Sirikdə 11 kişi, 10 qadın, 14 uşaq öldürülmüşdü(1, s.275-277; 2).Veysəlli, Divanalılar, Diləğarda, Qacar, Şıxıllı, Govşatlı, Yağlıvənd, Salakətin kəndləri də tez-tez erməni terroruna məruz qalırdılar. Bu bölgədə Sokrat Məlik-Şahnəzəryanın, aranzəminli Govha Karapetin bandaları Ağdam-Qarabulaq şosse yolunu tutaraq dinc müsəlmanları atəşə tutur, Cəbrayıl və Şuşa azərbaycanlılarını düzən Qarabağla, Ağdamla əlaqə yaratmasına mane olurdular. Erməni terrorundan Şuşa qəzasının II polis sahəsinin Qacar və Tuğ kənd cəmiyyətlərinə daxil olan kəndlər (Veysəlli, Divanalılar, Salakətin, Dilağarda, Qacar, Gövşatlı, Yağlıvənd, Şıxıllı) daha çox əziyyət çəkirdi. Ermənilərin Hoğa kəndinin sakinlərinin başına gətirdikləri müsibətlər haqqında ətraflı məlumatları bu gün də həyacansız oxumaq mümkün deyildir. Qarabağın bir sıra kəndləri kimi Hoğa kəndində də azərbaycanlılarla ermənilər birgə yaşayırdılar. Kənddə Əsədağa və Humay ağa

Cavanşirlərin böyük malikənəsi yerləşirdi. 1918-ci ildə ermənilərin müsəlman kəndlərinə hücumlarının genişləndiyi zaman, ermənilər azərbaycanlıları inandırmağa çalışırdılar ki, ermənilər tərəfindən onların həyatı üçün heç bir təhlükə yoxdur. Müsəlmanlar ermənilərin vədlərinə inanaraq öz yerlərində qaldılar. 1918-ci il dekabrın ortalarında, sübhçağı, zabit Anlan Sarkisovun başçılığı ilə yaxşı silahlanmış erməni bandaları qəflətən kəndin müsəlmanlar yaşayan hissəsini mühasirəyə aldılar. Xosrov bəy İşxanov adlı birisi Əsədağa Cavanşirdən tələb etdi ki, general Andronikin əmrinə əsasən, o və bütün müsəlmanlar erməni qoşunları üçün ərzaq, mal-qara verməli, əllərindəki bütün silahları təhvil verməli və Ermənistan Respublikasının hakimiyyətini tanımalıdırlar. Cavanşir ona cavab verdi ki, Hoğa kəndinin müsəlmanları yalnız Azərbaycan Respublikasının hakimiyyətini tanıyırlar, silahı isə təhvil verməyə hazırdırlar. Çörək və mal-qara verməyə gəldikdə isə qəti cavab vermək üçün o bir neçə gün vaxt istədi. İşxanov getdikdən dərhal sonra ermənilər atəş açmağa başladılar. Yenidən Əsədağa Cavanşirin yanına gələn ermənilər ona silahı təhvil verməyi təklif etdilər, əvəzində onu və ailəsini qoruyacağını söz verdilər. Lakin Cavanşir və digərləri silahları təhvil verən kimi Əsədağa, onun oğlu Salman, qızı İranə bəyim, qohumu Fatma bəyim, xidmətçilər, İncə İbad qızı, Allahverdi Əzizoğlu, Abışoğlu və Vəli Kərbalayı Ələsgər oğlu qətlə yetirildilər. Özü də qətllər vəhşicəsinə, qurbanlara işgəncələr verməklə həyata keçirilmişdi. Belə ki, qoca Cavanşirin sifəti qılıncla doğranmışdı, qadınların lüt meyidlərinin üzərində kəsilmiş və deşilmiş yara izləri var idi. Digər kəndlilər gecəyə qədər müdafiə olunmuş, gecə isə qaranlıqdan istifadə edərək öz əmlaklarını taleyin hökmünə buraxaraq qaçmağa məcbur olmuşdular. Atəş zamanı ermənilər daha altı kişi və üç qadını öldürmüşlər. Müsəlmanlar kəndi tərk etdikdən sonra ermənilər əvvəlcə onların bütün əmlaklarını, mal-qarasını ələ keçirmiş, sonra isə evlərə od vurmuşlar (15, v.5; 1,s.424-425).Tuğ kəndinin müsəlman hissəsi də bu aqibətlə üzləşmişdi. Kəndin bir neçə müsəlman sakini ermənilər tərəfindən öldürülmüş və əsir götürülmüşdü. 1918-ci ilin payızında ermənilər Salakətin kəndini, Şıxıllı, Çarakuz, Divanalılar, Gövşatlı kəndlərin yandırmış, əhalinin var-dövlətini ələ keçirmişdilər. Yurdsuz-yuvasız qalmış kəndlilər qonşu müsəlman kəndlərində sığınacaq tapmalı olmuşdular (1, s.282.-287.).

Ermənilərin Cəbrayıl və Şuşa qəzalarının adı çəkilən müsəlman kəndlərinə qarşı vəhşilikləri haqqında FTK-nın materiallarında çoxlu faktlar mövcuddur.I polis sahəsinin Düdükçü kəndi iki hissədən- erməni və türk hissəsindən ibarət idi. Kənd ermənilər yaşayan Edilli, Ağbulaq, Kəmrəçuğ kəndləri ilə əhatələnmişdi. Ermənilərin təzyiqləri nəticəsində Düdükçü kəndinin azərbaycanlı əhalisi bütün var-yoxlarını taleyin öhdəsinə buraxaraq Qarabulaqa və ətraf türk kəndlərinə sığınmışdılar. Yuxarıda adı çəkilən erməni kəndlərinin əhalisi 1918-ci il dekabrın 31-də Düdükçünün müsəlman hissəsinin dağıdaraq yandırmışdılar (10, v.31; 16, v.5-6.).

1918-ci ilin avqustun sonlarında Cilən, Banazur, Zamzur, Arakül, Daşbaşı, Şahyeri, Mülküdərə kəndlərinin erməni silahlı bandaları qəflətən qonşu müsəlman kəndinə - Məzrəyə hücum etmiş və 6 kişini qətlə yetirmişdilər. Müdafiə olunmaq imkanı olmayan məzrəlilər kəndi tərk edərək qaçmağa məcbur olmuş, kəndə girən ermənilər hər şeyi tar-mar edərək yandırmışlar.(13, v.5). Həmin kəndin ermənilər səhər tezdən qəflətən Aşıq Məlikli kəndinə də hücum etmiş, kəndi atəşə tutmuşlar. Kəndin bir sakini ölmüş, üçü yaralanmışdı. Vahimə içində kənddən qaçan aclıq məliklilərin bütün varidatını ermənilər talamış, sonra isə kəndə od vurmuşlar(20, v.5) .

Bu rayonun erməni hücumlarından ən çox ziyan çəkmiş kəndlərindən biri Sirik kəndi olmuşdur. 1918-ci ilin avqustunda erməni silahlı quldur dəstələri kəndi atəşə tutmuş, panikaya düşən siriklilər hər şeyi ataraq qaçmağa məcbur olmuşlar. Kəndə soxulan yaraqlılar 11 kişini, 10 qadını, 14 uşağı qətlə yetirmiş, 2 kişini yaralamış, 10 ev və binanı yandırmış, 11-i dağıtmışdılar. Müsəlmanların bütün əmlakı, mal-qarası ermənilər tərəfindən ələ keçirilmişdi(21, v.5-6). Müsəlmanlar yaşayan qonşu Tatar kəndini əhalisinin də aqibəti siriklilər kimi olmuşdu (18, v.5). Ermənilər Eyvatlı kəndini atəşə tutaraq, Hüseyn Allahverdi oğlunu öldürmüş, eyvatlıları kəndi tərk etməyə məcbur edərək, onu tamamilə dağıtmış, müsəlmanların əmlakını, mal-qaranı zəbt edərək aparmışdılar. Kəndə hücum zamanı ermənilər dinc sakinləri qorxutmaq üçün – çıxın gedin, yoxsa hamınızı qıracağıq – deyə qışqırırdılar (17, v.5).Qarabulağa qonşu kəndlərdə (Dizak rayonu)də ermənilər insanlığa sığmayan hərəkətlər törətmişdilər. 1918-ci ilin avqustunda Şuşa qəzasının Məmmədkənd, Sus, Çartaz, Quzumkənd kəndlərinin erməni yaraqlı quldur dəstələri müsəlmanların yaşadığı Divanalılar kəndini mühasirəyə alaraq kənd sakinlərini qıracaqları ilə hədələmiş, Andronikin adından onlardan tələb

etmişlər ki, sakinlər erməni hökumətinin hakimiyyətini tanımalı, bütün silahları təhvil verməli və general Andronikə müəyyən miqdarda at və araba verməlidirlər. Ümidsiz vəziyyətdə qalan sakinlər onların bütün tələblərini yerinə yetirməli olmuşlar. Həmin günün axşamı azərbaycanlı əhali ermənilərin gecə onlara hücum edəcəklərin bildikdən sonra bütün əmlaklarını qoyaraq kənddən qaçmağa məcbur olmuşdular. Ermənilər yolda onlara çataraq atəşə tutmuşdular. Sakinlərdən üçü həlak olmuş, qalanları qaçaraq canlarını qurtarmışlar. Qaçqınlar Cəbrayıl və Şuşa qəzasının müxtəlif müsəlman kəndlərində sərkədan həyat yaşayırdılar. Onların kəndlərini talayan ermənilər kəndin Ermənistan Respublikası ərazisi olduğunu iddia edərək sakinləri oraya buraxmırdılar (19; 1,s.422-423). 1918-ci ilin payızında Hadrut dərəsinin Hadrut, Sur, Kəmrəçuğ, Təcasir, Quşçular kəndinin ermənilər Doşulu kəndinə silahlı basqın edərək Andronikin adından doşululuları kəndi tərk etməyi tələb etmiş, sonra isə onların bütün əmlakını yandırmışdılar (12, v.5). 1918-ci ilin dekabrında Hoğa, Tuğ, Çirmuz kəndlərinin silahlı ermənilər Gövşatlı kəndində hücuma keçərək kəndi atəşə tutmuş, üç sakini öldürmüş, birini isə yaralamışlar. Digər kəndlilər qaçmağa müvəffəq olsalar da bir müddətdən sonra geri qayıtdıqda, kəndin bütün evləri darmadağın edilmiş, sakinlərin var-dövləti talan edilmişdi(14, v.5).

1919-cu ilin yanvarında Qarabağ bölgəsində erməni təcavüzkarlığının yeni, daha amansız fazası başladı. Azərbaycan hökumətinin münaqişəni dinc yolla nizamlamaq cəhdlərinə baxmayaraq Ermənistan hökuməti və bölgənin aqresiv separatçı qüvvələri bu qəzalardan azərbaycanlı əhalinin tamamilə deportasiya etmək niyətlərindən əl çəkmədilər. Daşnak hökuməti Zəngəzura yeni qüvvələr gətirərək buradakı hərbi üstünlüyünü daha da möhkəmləndirməyə nail oldu.Ermənilərin təcavüzkarlıq hərəkətlərinin qarşısını almaq, dinc əhalinin təhlükəsizliyin təmin etmək üçün Azərbaycan hökuməti Zəngəzur, Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları hüdudlarında müvəqqəti general-qubernatorluq təsis etdi. Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldıqdan sonra Cəbrayıl qəzasında vəziyyət bir qədər yaxşılaşmışdı. Bölgəyə göndərilmiş hərbi dəstənin fəaliyyəti sayəsində Ağdam-Qarabulaq yoluna nəzarət bərpa edilmiş., qayda-qanun təmin edilmişdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, Cəbrayıl, Zəngəzur, Şuşa qəzalarının erməni kəndlərinin əsas ərzaq, baqqaliyə, manfaktura və sənaye malları, kerosin, duz, taxıl ilə təchizatı əsasən Qarabağın düzən əraziləri, o cümlədən Qarabulaq nahiyyəsi vasitəsilə həyata keçirilirdi. Ona görə də Qarabulağın düzən kəndləri ilə əlaqələrin pozulması dağlıq ərazidə yerləşən erməni kəndləri üçün ağır vəziyyət yaratmışdı. Bunu erməni əhalinin bəzi nümayəndələri də aydın dərk edir, qonşu müsəlmanlarla barışmağa cəhd edirdilər. Hətta Hadrut ermənileri Azərbaycan əsgərlərin nahara qonaq etmişdilər. Qəza rəisliyi də öz ərazisində sülhün təmin olunması üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Onun tapşırığı ilə erməni və müsəlman əhalinn nümayəndələrinin görüş və yığıncaqları keçirilmişdi (8, v.1-7). 1919-cu ilin payızında Draxtin, Azıx və Tağ kəndlərinin silahlı ermənileri Salakətin kəndinə gələrək müsəlmanlara bildirmişdilər ki, general Andronik onlardan bütün silahları təhvil verməyi, həmçinin atlar, arabalar verməyi və onun simasında ermənilərin hakimiyyətini qəbul etməyi tələb etmişdilər. Qorxu içində olan sakinlər bu tələbləri yerinə yetirsələr də ertəsi gün ermənilər hücum edərək kəndin mal-qarasını aparmış, sonra isə salakətinlilərdən kəndi tərk etməyi tələb etmişdilər. Kəndi tərk edərkən müsəlmanlar yenidən ermənilərin hücumuna məruz qalmış, üç kişi və iki qadın öldürülmüş, iki nəfər isə yaralanmışdı. Ermənilər bu kəndi də talayaraq dağıtmışdılar. Ermənilərin bu cinayətləri şahid ifadələri ilə təsdiq olunmuşdu.

Bu dövrdə Cəbrayıl qəzasında ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyəti ağırlaşdıran amillərdən biri də Zəngəzur və başqa yerlərdən deportasiya olunmuş və qəzanın düzən və Arazboyu kəndlərində sığınacaq tapmış qaçqınların vəziyyəti idi. Onsuz da çox çətin vəziyyətdə olan bölgə əhalisi öz soydaşlarını darda qoymamış, onların vəziyyətini qismən də olsa yüngülləşdirmək üçün bütün imkanlarını səfərbər etmişdi. Azərbaycan Himayəçilik Nazirliyinin qaçqınlar şöbəsinin müdiri Klinevski Qarabağda azərbaycanlı qaçqınların vəziyyətini öyrənmək və hesabat hazırlamaq üçün digər qəzalarla yanaşı Gəbrayıl qəzasında da olmuş, zəngəzurlu qaçqınların dözülməz vəziyyətdə yaşadıqlarını öz gözləri ilə görmüşdü. Qaçqınlar arasında ölüm halları o qədər çox idi ki, sağ qalanlar onları basdırmağa macal tapmadıqlarından, ölənlərin, meyitləri günlərlə açıq havada qalmışdı (18, v.32-39).Sonrakı proseslər, erməni təcavüzkarlığının genişlənməsi, yeni ərazilərin zəbt edilməsi qaçqınlar ordusunun daha da artmasına gətirib çıxardı.1919-cu ilin yanvarına olan məlumata görə Zəngəzurdan Cəbrayıl, Cavanşir, Şuşa qəzalarında 40 min qaçqın mövcud idi. Azərbaycan himayəçilik nazirliyinin Qaryagində qaçqınlara yardım üçün xüsusi məntəqəsi təşkil edilmiş, sığınacaq yaradılmışdı. Erməni silahlı

qüvvələri 1920-ci il yanvarın üçüncü ongünlüyündə Zəngəzurdan Şuşa istiqamətində hücuma keçərək, yolboyu bütün kəndləri dağıtmış, əhalisini qovmuşdular. 1919-cu il noyabrın 23-dən (Tiflisdə Azərbaycan-Ermənistan danışıqları başlayan gündəm) sonra 40-dan çox müsəlman kəndi dağıdılmışdı. Bu da öz növbəsində qaçqınların yeni dalğasının yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Bütün 1919-cu il və 1920- ci ilin üç ayı ərzində Ermənistan nizami qoşunlarının və yerli erməni silahlı dəstələrinin dinc müsəlmanlara qarşı həyata keçirdikləri hərbi əməliyyatlar Zəngəzurun azərbaycanlılardan tamamilə təmizlənməsi ilə nəticələndi. Azərbaycan hökumətinin vəziyyəti sabitləşdirmək üçün atdığı sosial-diplomatik və hərbi addımlar da bir nəticə vermədi. Zəngəzurun işğalını başa çatdıran ermənilər Şuşa və Cəbrayıl qəzalarını da ələ keçirmək üçün geniş hərbi əməliyyatlara başladılar. 1920-ci il yanvarın ortalarından başlayaraq ermənilər Cəbrayıl qəzasının kəndlərinə hücuma keçmiş, Xanlıq kəndinə yaxınlaşmışdılar. Ermənilərin hücumları haqqında Cəbrayıldan, Qarabulaqdan Azərbaycan parlamentinə, hökumətinə və qəzetlərə parlamentin üzvü C.Sultanovun, Cəbrayılda məktəb müfəttişi işləyən H.Axundzadənin, Zəngəzur və Cəbrayıl qəza rəislərinin və b. Göndərdikləri teleqram və məktublarda artıq Cəbrayıl qəzası üçün real təhlükə barəd məlumatlar öz əksini tapmışdı. Bölgədəki hərbi vəziyyətlə bağlı verilən məlmatlarda Qarabulaq nahiyəsinə yaxın erməni kəndlərində də hücuma hazırlıqlar barədə bir sıra faktlar öz əksini tapmışdı.1920-ci ilin yanvarına aid məlumatlarda Susalıq, Tağ, Tavakənd, Xozabürt kəndlərində 600 nəfərdən ibarət bir dəstənin mövcud olduğu göstərilirdi. Tevak (yəqin ki, Tevan olmalıdır-K.İ.) adlı birisinin başçılıq etdiyi bu quldur dəstə Əliyanlı kəndini ələ keçirməyi planlaşdırırdı. Donışah, Tuğ, Sikur, Tacanir, Şahbinyarlı, Binyətli kəndlərində də hərbi dəstələr fəaliyyət göstərirdi (4, v.14). Ermənilər Cəbrayıl qəzasına həm qərbdən - Zəngəzur qəzasından, həm də şimaldan - Şuşa qəzasının Tuğ-Hadrut kəndlərindən zərbələr endirmək, sonra isə Cəbrayıl-Qarabulaq yolunu ələ keçirərək Cəbrayıl qəzasının düzən ərazisinə çıxmaq istəyirdilər. Bununla da Şuşa ətrafında, Xankəndində, Əsgəranda hərbi əməliyyatlar aparan Azərbaycan ordusunun hissələrini arxadan, cənub-şərq istiqamətindən mühasirə almaq məqsədi güdülürdü.C.Sultanovun göndərdiyi 23.01.1920-ci il tarixli məlumatda bildirilirdi ki, Cəbrayılda açıq səma altında Zəngəzurdan qaçqın düşmüş on minlərlə insan vardır. Zəngəzur qəzası İrəvandan 10 top və pulemyotlarla gəlmiş nizami qoşunlar tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir. Döyüşən ermənilərin sayı 10 minə çatır…. Alınmış məlumatlara görə, sabah Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıla hücum başlanır. Məqsəd Qarabağ ermənilər ilə birləşmək, Naxçıvanla əlaqəni tam kəsmək və həm Qarabağla, həm də Naxçıvanla birdəfəlik qurtarmaqdır. Artıq kağız üzərindəki etirazlara son qoymaq, Zəngəzurun iki yüz mindən çox müsəlman əhalisinin məhvinə gətirib çıxarmış xain ermənilərin iç üzünü dünyaya açıb göstərmək vaxtı gəlib çatmışdır. Xahiş edirəm, təcili tədbir görün, heç olmasa Qarabağ, Şuşa və Cəbrayıl qəzaları xilas edilsin. Yubanmaq cinayətə, xalq və vətən qarşısında xəyanətə bərabərdir(22, v. 46; 9, v.18-26). 20 yanvar 1920-ci il tarixli növbəti teleqramda isə o, təəssüflə bildirirdi ki, Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun. Ermənilər Cəbrayıl qəzasının sərhədində, Həkəri çayında cəmləşiblər. Qarabağı xilas etmək lazımdır. Ermənilərin qurbanları, qəddarlığı, zalımlılığı saya gəlməz, xahiş edirəm qəti və təcili tədbirlər görün (11).Yalnız Azərbaycan hökumətinin gördüyü əlavə hərbi tədbirlər ermənilərin Cəbrayıl və Şuşa qəzalarına doğru irəliləməsinin qarşısını aldı. Cəbrayıl istiqamətində Dondarlı, Xanlıq, Müsəlmanlar, Qoçaz kəndləri ətrafında müdafiə mövqeləri möhkəmləndirildi, hissələr arasında rabitə yaradıldı, yerli əhalidən partizan dəstələri təşkil edildi. Azərbaycanın digər bölgələrindən Qarabağa əlavə hərbi bölmələr və könüllülər dəstəsi göndərildi. Bu tədbirlər nəticəsində Dondarlı kəndi yaxınlığında ermənilərə ciddi zərbə vurulmuş, düşmən geri oturdulmuşdu. Qələbənin əldə edilməsində Cəbrayıl qəzasının müxtəlif kəndlərindən təşkil edilmiş könüllü dəstələrin də böyük rolu olmuşdu. Yerli əhalidən ibarət dəstələrinin təşkilinə türk zabiti Xəlil paşa rəhbərlik edirdi. Bu qələbələr sayəsində Zəngəzurdakı erməni qüvvələrin Şuşa qəzasındakı üsyançılarla birləşməsinin qarşısı alınmışdır.

Lakin ermənilər hərbi yolla Cəbrayıl və Şuşa qəzalarını ələ keçirmək planlarından vaz keçmədilər. Bu istiqamətdə düşmən geniş hazırlıq işləri aparırdı, hətta qonşu İran ərazisində erməni hissələrinin təlim keçməsi barədə xəbərlər gəlirdi (11,v.75, 93,98).General-qubernator X.Sultanovda olan məlumata görə, Ararat Respublikası Təbrizdə yaşayan varlı Tumanyanst vasitəsi ilə sərhədboyu xanları satın alırdı ki, Zəngəzurda hərbi əməliyyatlar başladıqda ermənilər Araz çayı üzərində yerləşən Maralyan, Xudafərin və Ağbənd postlarından keçərək Zəngəzur və Cəbrayıl qəzalarına hücum et-

sinlər (7, 1, s.231). Ermənistan hökuməti bölgəyə əlavə hərbi hissələr göndərərək genişmiqyaslı hücum əməliyyatına hazırlaşırdı. Cəbrayıl qəzasının erməni kəndlərində, Qarabulaq nahiyəsinə yaxın erməni kəndlərində (Dizak bölgəsində) yerli ermənilərin quldur dəstələri sürətlə silahlandırılırdı. Qarabulaq nahiyəsi üçün əsas təhlükə mənbələrindən biri Hadrut, Tuğ, Toğavart, Mardakert, Xotsabert və ətraf erməni kəndləri idi. Hadrutda 1917-ci ilə qədər rus qoşunlarının sərhəd briqadası yerləşirdi. Rus qoşunları buranı tərk edərkən bütün silah-sursatı ermənilərə vermişdilər. Burada böyük kazarmalar, müxtəlif binalar Azərbaycan qoşunlarının yerləşdiyi Xankəndindən daha yaxşı vəziyyətdə idi (8, v.2). Burada Tevanın, A.Ter-İonesyanın, Abram Kasibekyanın, A.Layayantsın, Bek-Primovun, Baxşının quldur dəstələri fəaliyyəti göstərirdi. Bu dəstələr Zəngəzurdakı erməni sərkərdələri Njdenin, Dronun, Dəli Qazarın dəstələri ilə sıx əlaqədə idilər və İrəvandan maliyyə və hərbi yardım alırdılar. Ermənilər bu ərazidən Qarabulaq nahiyəsinə hücum etmək üçün platsdarm kimi istifadə etməyi planlaşdırırdılar.1920-ci ilin martında – Novruz bayramı günlərində ermənilər əvvəlcədən planlaşdırdıqları kimi, Qarabağda və Zəngəzurda genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladılar. Martın 23-də Əskərana, Xankəndinə, Tərtərə, Şuşaya eyni vaxtda hücum başlandı. Cəbrayıl rayonunda da ermənilər hücuma keçərək iki əsgərimizi öldürdülər(11, v.81).Hadrutda da ermənilər müsəlman kəndlərinə bir neçə dəfə hücum etdilər. Qarabulaq-Ağdam yolu yenidən bağlandı. Lakin ermənilərin Qaryagini (Qarabulağı) ələ keçirmək cəhdləri baş tutmadı. Ermənilər bu istiqamətdə böyük itki verərək geri çəkildilər. Qələbənin əldə edilməsində yerli əhalinin milli ordu hissələrinə hərtərəfli yardımı da mühüm rol oynamışdı.Azərbaycan ordusu ermənilərin ilk hücumlarını dəf etsə də, əlavə qüvvələrin gəlməsi hesabına ermənilər martın sonu – aprelin əvvəllərində hərbi və strateji üstünlüyü ələ keçirərək, Zəngəzur və Şuşa qəzalarında bir sıra müsəlman kəndlərini (Əliyanlı, Müsəlmanlar, Muradxanlı, Qaraimanlı, Qubadlı, Dondarlı və s.) yenidən ələ keçirdilər. Təqribən aprelin sonlarına qədər döyüşlər davam etdi. Cəbrayıl qəzasında da vəziyyət ağır olaraq qalırdı. Zəngəzurdan hücuma keçən ermənilərlə Şuşa ətrafında vuruşan ermənilərin birləşməsi ilə Cəbrayıl qəzasının itirilməsi təhlükəsi yaranmışdı. Xüsusən Cəbrayıl-Qarabulaq-Ağdam yoluun ermənilər tərəfindən müntəzəm atəşə tutulması Azərbaycan qoşunları arasında rabitənin kəsilməsinə, qəzaya əlavə hissələrin gətirilməsinə mane olurdu. Qəzaya yeni qaçqınlar ordusunun gəlməsi buradakı sosial-iqtisadi vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Belə şəraitdə Azərbaycan ordusunun hərbi komandanlığı bir sıra əks tədbirlər müəyyənləşdirmiş, aprel ayı ərzində aparılmış hərbi əməliyyatlar nəticəsində Cəbrayıl qəzası ərazisində status-kvo bərpa edilmiş, erməni silahlı qüvvələri Zəngəzura sıxışdırılmışdı.

Qarabağın qəzalarında covet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra da erməni kəndləri özlərini Ararat Respublikasının ərazisi hesab edir, bu kəndlərdəki silahlı dəstələr azərbaycanlıları terror etməkdə davam edirdilər. Hadrut, Tuğ, Tağavert və qonşu kəndlərdə Tevanın, Ter-İonessyanın quldur dəstələri Zəngəzurda fəaliyyət göstərən Dronun, Nijdernin qoşunları ilə əlaqədə fəaliyyət göstərir, nahiyənin azərbaycanlı əhalisi üçün təhlükə mənbəyi olaraq qalırdılar.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımı. Sənədlər toplusu. II cild, 1-ci kitab, Gəncə quberniyasında soyqırımı, B. 2011.
2. ARDA, f.100, s.2, iş 791.
3. ARDA, f. 894, s.4, iş 40.
4. ARDA, f. 894, s. 4, iş. 119.
5. ARDA, f.894, s.7, iş 22.
6. ARDA, f. 894, s. 10, iş 80.
7. ARDA, f. 894, s. 10, iş 105.
8. ARDA, f. 894, s. 10, iş 115.
9. ARDA, f.895, s. 1, iş 299.
10. ARDA, f.897, s.1, iş 42.
11. ARDA, f.970, s.1, iş 113.
12. ARDA, f.1061, s.1, iş 11.

13. ARDA, f.1061, s.1, iş 12.
14. ARDA, f.1061, s.1, iş 24.
15. ARDA, f.1061, s.1, iş 25.
16. ARDA, f.1061, s.1, iş 31.
17. ARDA, f.1061, s.1, iş 36.
18. ARDA, f.1061, s.1, iş 40.
19. ARDA, f.1061, s.1, iş 46.
20. ARDA, f.1061, s.1, iş 52.
21. ARDA, f.1061, s.1, iş 53.
22. ARPİİSSA, f. 176, s.9, iş 54.
23. 23.Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B. 1997
24. Кавказский календарь на 1917 г., Тифлис, 1916

Камран Исмаилов

ГЕНОЦИД ПРОТИВ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ДЖЕБРАИЛСКОГО УЕЗДААЗЕРБАЙДЖАНА (1918-1920 ГГ.)

Резюме

В представленной статье, на основе архивных документов, освещаются массовые зверства и преступления, осуществленные армянскими вооруженными формированиями против мирного мусульманского населения Джебраилского уезда Азербайджана в 1918-1920 гг.. Приведенные многочисленные факты доказывают, что захват этого уезда и истребление его коренного тюркского населения являлись составной частью стратегического плана по созданию «ВеликойАрмении».

Kamran Ismayilov

GENOCIDE AGAINST THE TURKISH-MUSLIM POPULATION JABRAIL DISTRICT OF AZERBAIJAN (1918-1920 GG.)

Resume

In this article, based on archival documents, highlights the massive atrocities and crimes carried out by Armenian armed forces against peaceful Muslim population Jabrail district of Azerbaijan in 1918-1920 . These many facts prove that the capture of the district and the destruction of his native Turkic population were part of a strategic plan to create "Great Armenia".

Vaqif Abışov

AZƏRBAYCANIN ŞAMAXI QƏZASINDA TÜRK-MÜSƏLMAN SOYQIRIMI

Rusiya imperiyasında baş verən 1917-ci il fevral inqilabının nəticəsi olaraq dünyada yeni bir tarixi mərhələ başlamışdır. Rusiya imperiyasının istər mərkəzi şəhərlərində, istərsə də uçqarlarında siyasi fəallıq hiss olunmaqda idi. Müharibənin gətirdiyi aclıq və səfalətlər, eləcədə çarizmin uzun illər böyu yürütdüyü ayrı-seçkilik siyasətindən cana doymuş millətlər azad olmaq arzusu ilə mübarizəyə başlamışdılar.

1917-ci ildə Rusiya imperiyasında siyasi hakimiyyətin bir neçə dəfə dəyişməsi Azərbaycanda da təlatümlərə gətirib çıxartmışdır. Bu təlatümlər içərisində ən çox əziyyət çəkən Azərbayan xalqı olmuşdur.

1917-1918-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırıma məruz qalmalarının, onlara məxsus əmlaklar qarət olunması və evlərinin yandırılmasının əsas səbəblərindən biri Azərbaycanda qurulan bolşevik rejiminin azərbayanlılara yad olması, onların yeritdiyi siyasətin kənardan gətirilməsi və zorakılığa söykənməsi idi.

Bolşevik rejimi dövründə (1918-ci ilin mart-iyul ayları) yerlərdə Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında yeridilən antiazərbaycan siyasət nəticəsində bolşeviklər azərbaycan xalqının dərin nifrətini qazanmışdır.

Məlumdur ki, Türkiyə, daha sonra Azərbaycan ərazisində türk-müsəlmanların kütləvi surətdə qətlə yetirilməsi və onların doğma torpaqlarından qovulmaları erməni siyasi mübarizəsinin ana xəttini təşkil etmişdir. Onların bu cinayətkar əməllərinə maddi, siyasi və hərbi dəstək verən dövlət isə Rusiya olmuşdur.

Bolşeviklər insanları öz ideyalarına inandırma prinsiplərinə deyil, özünü doğrultmayan gücə önəm verir, xalqları siniflərə bölərək, onların arasında barışmaz düşmənçilik yaradırdılar. Bu insana nifrət ideyası, sonralar yüz minlərlə günahsız insanın amansızcasına qətlə yetirilməsi və deportasiya olunması ilə nəticələnmişdir.

Bolşeviklər millətlərə demokratik dəyərlər bəxş etmək əvəzinə, onlar arasında sinifi mübarizəni, silahlı toqquşma və qardaş qanının axıdılması siyasətini təbliğ edirdilər.

Bolşeviklər hər cür demokratik şüarlarla pərdələnsələr də, Azərbaycan xalqının milli maraqlarına cavab vermirdilər. Bu hərəkatın rəhbərliyində ifrat bolşeviklərin və ermənilərin çoxluq təşkil etmələri Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə qarşı daha kəskin mövqe tutmasına zəmin yaradırdı. Hadisələrin sonrakı inkişafı bir daha göstərdi ki, ermənilər tərəfindən istiqamətləndirilən bolşevizm Azərbaycan xalqına sonsuz qırğınlar və faciələr gətirmişdir.

Sovet tarix elmi ermənilərin bolşevik-sovet bayrağı altında Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi dəhşətli qırğınları bilərəkdən ört-basdır etmiş və problemin tarixşünaslığı uzun müddət Sovet ideologiyasına xidmət göstərmişdir.

Sovet tarixşünaslığında St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi erməni-bolşevik rejiminin hərbi qüvvələri tərəfindən Şamaxıda, sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında, türk-müsəlmanlara qarşı törətdikləri dəhşətli qırğınların üstündən sükutla keçmişdir.

Ermənilərin 1918-ci ildə Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrində türk-müsəman əhalisinə qarşı törətdikləri kütləvi qırğınları, zorakılıqları və talanları çoxsaylı şahid ifadələri və maddi sübutlar vasitəsilə aşkarlayıb üzə çıxaran Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı faktiki materiallardır.

1918-ci ilin avqustundan 1920-ci ilin aprelinədək fəaliyyət göstərmiş Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (FTK) Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında qəbul etdiyi 23 qərar layihəsi və 7 cild, 952 vərəqdən ibarət təhqiqat işlərində toplanılmış materiallar ermənilərin vəhşilikləri haqqında ətraflı məlumat verir(1, v.106-107).

Erməni silahlı dəstələri Bakıda törətdikləri kütləvi qətliamları Azərbaycanın başqa bölgələrdə də həyata keçirmişdilər. St. Şaumyan yerlərdə sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında erməni silahlı dəstələrini dinc insanların üzərinə göndərmişdi.

Bakıda türk-müsəlmanların soyqırımı hələ başa çatmamış, ermənilər bu qanlı qırğınları qəzalarda da həyata keçirməyə başlamışdılar. Bununla əlaqədar olaraq N.Nərimanov yazırdı: "Lakin belə bir dəhşətli hadisədən sonra, onun qəzalar üzrə həyata keçirilməsini davam etdirmək nəyə lazım idi. Bax, suala 1918-ci ildə Bakıdakı Sovet hakimiyyəti cavab verməlidir"(2, s. 3).

Ermənilərin 1918-ci ilin mart və aprel aylarında törətdikləri cinayətləri ifşa edən arxiv sənədləri arasında 1918-ci il noyabr ayının 22-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ə.Xasməmmədovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) Ədliyyə Nazirinə Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasının azərbaycanlı kəndlərinin talan edilməsi və müsəlman əhalisi üzərində ermənilərin zorakılılqları haqqında məruzəsi(3, v.15-18), həmin komissiyanın üzvü A.Novatskinin bu məsələ haqqında komissiya sədrinə məruzəsi(4, v.8-10) və bu işdə günahkar olan şəxslərin cinayət məsuliyyətnə cəlb edilməsi haqqında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 1919-cu il 12 iyul tarixli qərarı(5, v.1) və s. vardır.

1919-cu il aprel ayının 3-də AXC Daxili İşlər Nazirliyi Şamaxı qəza rəisinin FTK-ya həmin qəzanın 3 polis sahəsi üzrə (Qəbristan, Mədrəsə və Kaşun) üzrə ermənilər tərəfindən dağıdılmış kəndlərin siyahısı göndərilmişdir. Həmin siyahıya Qəbristan polis sahəsi üzrə 19, Mədrəsə polis sahəsi üzrə 41 və Kaşun polis sahəsi üzrə 26 kəndin (cəmi 86 kəndin) adı daxil edilmişdir(6, v.1-3).

Yelizavetpol Müsəlman Milli Şurasının sədri Xasməmmədov martın 28-də Seymin və Cənubi Qafqaz hökumətinin sədrinə göndərdiyi teleqramında yazırdı ki, martın 18-də bolşeviklər tərəfindən Bakıdan 2000 yaxşı silahlanmış top və pulemyota malik olan əsgər dəstəsi Şamaxı qəzası istiqamətində yola salınmışdı. Dəstə yol boyu 15-dən çox müsəlman kəndini məhv edərək, Şamaxı şəhərini darmadağın etmişdi. Minlərlə müsəlman, o cümlədən qadın və uşaqlar qılıncdan keçirilmişdi. Faciəni təsvir etmək olmur. Təhqir və zorakılıqlar həddini aşmışdır. Təcili hökumətin köməyi lazımdı(7) * . Lakin nə Seym, nə də ki, Cənubi Qafqaz hökuməti Xasməmmədovun bu həyacan dolu teleqramına cavab verməmişdir.

1919-cu il martın 30-da Bakıda nəşr olunan "Azərbaycan" qəzetində Şamaxı hadisəsi ilə bağlı "Şamaxının son günləri" başlığı altında çap olunmuş məqalədə(8) ermənilərin Şamaxıda törətdikləri qırğınların səbəbləri və bu qırğının törətdiyi faciələr əks olunmuşdur. Qəzet yazırdı ki, cəbhədən qayıdan erməni əsgərləri özləri ilə bir, hətta iki silah gətirirdilər və bu silahları da sonradan öz həmyerlilərinə paylayırdılar. Qəzetin məlumatına görə 1918-ci ilin yanvarından buraya Bakıdan emissarlar gələrək ermənilər arasında müsəlmanların əleyhinə geniş əks-təbliğat aparmağa başlamışdılar. Onlar yalnız ermənilər arasında deyil, eyni zamanda molokan və yəhudilər arasında da təbliğat aparmışdılar ki, güya müsəlmanlar sizi qıracaqlar. Halbuki, uzun illər boyu bir yerdə yaşayan molokan və yəhudilərlə bir dəfə də olsun yerli türk-müsəlman əhalisi arasında qarşıdurma yaranmamışdı. Belə bir ağır vaxtda, Şamaxını tərk edən rus əsgərləri də öz hərbi hissələri və silahlarını ermənilərə təhvil verib gedirdilər. Bunun müqabilində Şamaxıda türk-müsəlman əhalisinin nə hərbi hissəsi, nə də silahlı dəstəsi var idi. Hətta, yerli ziyalılar, xüsusən müsəlman dindarları hər hansı qarşıdurmanın baş verməməsi üçün bütün qüvvələrini sərf etmişdilər. Lakin St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti erməni hərbi hissələrini Şamaxıya göndərərək yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı dəhşətli qırğınlar törətməkdən çəkinməmişdir.

Şəhər sakinləri erməni və malakanların şəhəri mühasirəyə aldıqlarını görüb, gecə imkan tapan, ayaqyalın, başıaçıq şəhərdən qaçaraq didərgin düşmüşdülər.

Şamaxıya hücum edən erməni quldur dəstələrinin başında Stepan Lalayev (Lalayan) dururdu ("Daşnaksütyun" və Erməni Milli Şurasının üzvi olmuş Lalayev, 1918-ci ilin sonunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sorğusuna cavab olaraq, Bakıdakı müttəfiklərin ingilis qoşunları tərəfindən həbs edilmiş və 1919-cu il noyabrın sonunda Gəncə həbsxanasında ölmüşdür).

Bu həmən Lalayevdir ki, Bakıda 1918-ci il mart qırğınında minlərlə dinc türk-müsəlman əhalisinin amansızcasına qətlə yetirilməsinə rəhbərlik etmişdir. FTK tərəfindən Bakıda dindirilən şahidlərin ifadələrində göstərilir ki, Lalayev bu ilin martın 19-da, birinci günü Nikolayevski küçəsində erməni əsgərlərinin hücumuna rəhbərlik etmişdir. Onun əsgərləri evlərə soxulmuş və silahsız, dinc müsəlmanları öldürmüşdülər(9, v.3-7). Başqa bir şahidin ifadəsində isə, S.Lalayev erməni silahlı dəstəsi yoldaşları Tatevos Əmirov, Sergey Məlikov və Arustam Tarcumanovla birlikdə Aşağı Təzəpir küçəsindəki Şıx Balayevin evini qarət edilməsinə əmr verməsi göstərilmişdi(9, v. 3-7).

Levon Şaumyan öz xatirəsində T.Əmirovu anarxist adlandırmış, lakin onun bolşeviklərə böyük köməklik etdiyini göstərmişdir. L.Şaumyan bu köməkliyi T.Əmirovun Stepanla (St.Şaumyan nəzərdə tutulur – A.V.) yaxşı münasibətin olması ilə əlaqələndirmişdi. Sonra o, Stepanın sayəsində ondan hərbi məsələlərdə yaxşı istifadə olunduğunu vurğulamışdı(10, v. 24). L.Şaumyan T.Əmirovdan "yaxşı istifadə olunduğunu yazsa da", bu istifadənin mahiyyətini açıb göstərməmişdir. Halbuki, L.Şaumyan T.Əmirovla birlikdə Bakıda və Şamaxıda türk-müsəlman əhlisinə qarşı kütləvi qırğınlarda aktiv iştirak etmişdir.

Stepan Lalayevin cinayətlərini araşdıran FTK-nın topladığı faktik materiallar subut etmişdir ki, onun Şamaxıda törətdilən dəhşətli qırğınlara rəhbərlik etməsi şahid ifadələrində də öz əksini tapmışdır. Şahidlərin dediyinə görə Stepan Lalayev özünün cinayətkar silahdaşları Samson Aspirov və Saatzazbekovla birlikdə böyük bir erməni əsgər dəstəsinin başında Şamaxıya gəlmişdir. Onun quldur dəstəsi burada qadın, uşaq və qocaların da gizləndiyi məscidə od vurub yandırmış, çıxıb qaçmaq istəyənləri isə güllələmişlər(9, v.3-7). On üç məhlə məscidi və məşhur müqəddəs Cümə məscidi yandırılmışdı. Bu məscid müsəlmanlara həm qibləgah kimi, həm də qədim abidə kimi əziz idi.

Şamaxıda böyük hörmət sahibi olan Axund Cəfərquluya amansız işgəncələr verilmişdi. Ermənilər axunda pənah gətirmiş saysız-hesabsız qadın və uşağı da öldürmüşdür(11, "Həyat" qəz. Bakı, 1992, 22 may, №100).

Ermənilər şəhər başçısı Teymur Xudaverdovu, birinci Dövlət Dumasının keçmiş üzvü Məmməd Tağı Əliyevi, o cümlədən, Hacıbaba Abbasov, Əşrəf Hacıyev, Hacı Əbdül Xəlil Əhmədov, Hacı Əbdül Hüseyn Zeynalov üç qardaşı ilə, Hacı İsrafil Məmmədov, Mir İbrahim Seyidov, Hacı İbrahim Salamov, Ağa Əhmədov Əhmədov, Hacı Əbdül-Qasım Qasımov, Əyyübağa Veysov, Zeynəb xanım Veysova, Əliabbas bəy İbrahimbəyov, Ələkbər Qədirbəyov, Əbdürəhim ağa Ağalarov, Məhiyyəddin Əfəndizadə, Zəkəriyyə Əfəndi Mehdi Xəlil oğlu, Ziyəddin Abdullayev, Hacı Molla Həsən Zeynalov və onun arvadı, Mahmud Hacıağa oğlu, onun arvadı və oğlunu amansızcasına qətlə yetirmişdilər(12, v.18).

Ermənilər dinc insanları təkcə qətlə yetirməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda şəhərin ən abad, varlı və tanınmış şəxslərə məxsus evlərə od vurub yandırmışdılar. Abbas Səhhətin, M.Ə.Sabirin, S.M.Qənizadənin, C.Cəbrayılbəylinin, Müslüm bəyin, Hacı Qulamın, Məmmədtağı Əlizadənin, tacir Nurunun, Vahab bəyin, Murad Əfəndinin, Məşədi Əsədin (şair, müəllim Gövhər xanımın atası), Həqqi Veyisovun, Həbib bəy Mahmudbəyovun, Hacı Məmməd Əfəndinin, Nəcməddin Şirindilbəylinin və başqalarının evləri yandırılmış, dağıdılmışdı. Bu evləri, mülkləri yandırmaqla erməni daşnakları Azərbaycan elminə, maarifinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə, tarixinə ağır zərbə vurmuşdu. Belə ki, o evlərdə elə sənədlər, elə kitablar, elə əlyazmaları məhv edilmişdir ki, onları nə tapmaq, nə bərpa etmək, nə də yenidən yaratmaq mümkün deyildi(13).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxı qəzasının ayrı-ayrı kəndləri üzrə apardığı təhqiqatların – şahid ifadələri, zərərçəkənləri dindirmə protokolları, rəsmi idarələrin əhalinin sayı və əmlaklarının dəyəri haqqında məlumatları, ölən və yaralananların siyahısı və s. əsasında 58 kənd üzrə tərtib edilmiş yekun aktlarında ayrı-ayrı kəndlər üzrə ölənlərin (o cümlədən kişi, qadın, uşaq) sayı və hər bir kəndə dəymiş ümumi zərərin miqdarı göstərilmişdir. Bu kəndlərin bir neçəsində ölənlərin sayı və dəymiş zərərin ümumi məbləği aşağıdakı kimidir: Nəvahi kəndində cəmi 995 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü, onlardan da 555 nəfəri kişi, 260 nəfəri qadın və 140 nəfəri uşaq idi. Kəndə dəymiş ümumi maddi zərər 60 milyon manat olmuşdur. Yəhyalı kəndində 922 nəfər öldürülmüşdür ki, onlardan da 360 nəfəri kişi, 412 nəfəri qadın və 150 nəfəri uşaq idi. Kəndə dəymiş ümumi maddi zərər 22 milyon manat oliuşdur. Bağırlı kəndində 370 nəfər öldürülmüşdür ki, onlardan da 80 nəfəri kişi, 150 nəfəri qadın, 140 nəfəri uşaqlar olmuşdur. Kəndə dəyən ümumi zərər 12,5 milyon manat olmuşdur və s. Qalan bütün kəndlər üçün tərtib edilmiş aktlarda da rəqəmlər yuxarıda göstərilən qayda üzrə aparılmışdır. Bütün aktlar Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri tərəfindən imzalanmış və möhürlə təsdiq edilmişdir(14, v.1-3).

FTK-nın 1919-cu il aprelin 16-da hazırladığı məlumatda 1918-ci ilin mart-aprel aylarında ermənilərin Şamaxı qəzasının müsəlman kəndlərinə hücum zamanı öldürülmüş insanların siyahısı verilmişdir:

v. 4. 1. kənd. Cagirli	kişi– 40,	qadın – 20,	uşaq– 15,	yaralanmış– 4
v. 14. 2. k. Ərəb-Qədim	200	100	78	yox
v. 18. 3. k. Camçamlı	15	5	6	yox
v. 27. 4. k. Murtı	4	yox	yox	yox
v. 31. 5. k. Talış-məlik:	11	4	1	yox
v. 36. 6. k. Miri-kənd	8	9	2	yox
v. 41. 7. k. Şərədil	0	5	5	yox
v. 22. 8. k. Quşi	192	115	25	yox
v. 45. 9. k. Şıx-məzid	10	5	3	yox
v. 49.10. k. Yuxarı-Çağan	1	yox	yox	yox
v. 55.11. k. Ağabəyli	7	3	4	yox
v. 56. 12. k. Qaravəlli	40	50	30	yox
v. 60. 13. k. Borbor-Navahi	15	10	5	yox
v. 64. 14. k. Təris-Çəpərli	10	15	10	yox
v. 71. 15. k. Kürdəmir	25	yox	yox	yox
v. 75. 16. k. Qonağkənd	25	5	4	2
v. 80. 17. k. Ovduculı	5	10	12	yox
v. 81. 18. k. Bağırlı	80	150	140	yox
v. 82. 19. k. Tağalı	360	412	150	1
v. 89. 20. k. Hacıman	40	60	30	2
v. 90. 21. k. Dilman	300	235	50	2
v. 93. 22. k. Kəlvə	250	150	100	yox
v. 97. 23. k. Xotman	60	40	20	7
v. 101. 24. k. Suraxanı	11	3	6	yox
v. 99. 25. k. Həsi-dərə	46	20	16	yox
v. 104. 26. k. Tərcan	300	40	20	yox
v. 106. 27. k. Talış nuri ?	20	5	yox	-
v. 108. 28. k. Sərdəhar	8	12	8	yox
v. 110. 29. k. Zərhava	40	4	5	yox
v. 112. 30. k. Xankəndi	12	2	yox	-
v. 114. 31. k. Təbiyə	12	3	2	yox
v. 116. 32. k. Məhəhi	6	1	1	yox
v. 118. 33. k. Təhləbən	7	22	7	yox
v. 123. 34. k. Kürdivən	10	5	7	yox
v. 121. 35. k. Kələrərəc	1	yox	-	-

v. 126. 36. k. Bizlən	50	30	20	yox
v. 128. k. Müci	150	55	25	yox
v. 129. 38. k. Qıratan	30	26	21	yox
v. 131. 39. k. Pir-Qara-Çuxa	4	3	5	yox
v. 133. 40. k. Sulut	38	2	4	yox
v. 136. 41. k. Zeyvə	30	20	32	yox
v. 138. 42. k. Nuran	30	50	37	yox
v. 140. 43. k. Nuğdı	40	7	10	yox
v. 2. 44. k. Kaşad	50	40	27	3
v. 34. 45. k. Sundu	cəmi 250			
v. 67 46. k. Şixlar	4	-	-	-
v. 74 47. k. Beklə	(16 ölü)			
v. 102. 48. k. Axsu	200 – 300 uşaq və qadın			
v. 106. 49. k. Qəməli	9 – 1 uşaq və qadın			
v. 112. 50. k. Məlik-Çoban	10	18	16	-
v. 119. 51. k. Çuxanlı	(cəmi 52 ölü)			
v. 122. 52. k. Qurbançı	(cəmi 93 ölü)			
v. 133. 53. k. Tatar-Mərəzəli	(cəmi 300)			
v. 139. 54. k. Nabur	(cəmi 60 ölü)			
v. 147. 55. k. Qaracuzlu	8			
v. 157. 56. k. Arab-Şahverdi	22			
v. 150. 57. k. Çaylı-Vahidbəyli	5			
v. 161. 58. k. Şıxzahirli	yox (15, v. 13).			

Ermənilər 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Şamaxıya hücum zamanı yeddi min nəfər öldürülmüş, onlardanh 1653 qadın və 965 uşaq idi(16, v.4). Hətta, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti ermənilərin Şamaxıda törətdiyi qırğınları dolayısı ilə etiraf etməyə məcbur olmuşdur. Belə ki, 1918-ci il aprelin 22-də Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin iclasında Şamaxı qəzasında vəziyyət haqqında qətnamə qəbul olunmuşdur. Həmin qətnamədə FTK-ya (Bakı Sovet tərəfindən yaradılan bolşevik komissiyası nəzərdə tutulur-A.V.) təklif olunmuşdur ki, baş vermiş hadisələr yoxlanılsın və müqəssirlər aşkara çıxarılsın(17, № 74, 1918).

Bolşevik Kojemyakonun rəhbərlik etdiyi fövqəladə təhqiqat komissiyasının araşdırmasından sonra Lalayev həbs olunmuşdur. Lakin Şaumyanın göstərişindən sonra o, həbsdən azad olmuş və 3-4 gündən sonra isə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası ləğv edilmişdir(18, v. 75-78).

Ayrı-ayrı partiya və sovet dövlət xadimlərinin, eləcədə 1917-1918-ci illərin siyasi proseslərində iştirak etmiş şəxslərin xatirələrində də Bakı Sovetinin erməni silahlı dəstələri tərəfindən Bakida və Azərbaycanın başqa bölgələrində türk-müsəlmanlara qarşı törətdikləri kütləvi qətliamlar bir daha öz təsdiqini tapmışdır. Yuxarıda göstərilən xatirələrdə, eyni zamanda Lalayevin Şamaxıda törətdiyi cinayət əməllərindən də bəhs olunur.

Bolşevik Boçarov "Şamaxı faciəsi" adlı xatirəsində Şamaxıda Lalayevin daşnak quldur dəstəsinin törətdiyi dəhşətli qırğınlar və qarətlərdən bəhs etmişdir. Onun xatirəsində əhalinin qətlə yetiril-

məsi, onların əmlakının qarət edilməsi, evlərin və meyidlərin yandırılması qeyd olunmuşdur. Boçarov yazırdı ki, bizim təcrübəsizliyimizdən istifadə edərək, Lalayev öz ətrafına soyğunçu, quldur dəstəsi yığaraq yaşayış məntəqələrinə basqın etmiş, yerli əhalini qorxudmuş (yeddi mindən çox insanın qətlə yetirilməsi qorxudmaq imiş-A.V.), onların mal-qaralarını əllərindən almış, qadınları zorlamışdılar. Lalayev yolda Muğanlı kəndindən olan bir qadını iki qızı ilə birgə güllələmişdilər(19, v. 84-85).

Bolşevik Hacıyev xatirəsində "Şaumyan və Caparidzenin tapşırığı ilə Şamaxıda sovet hakimiyyətini təşkil etmək üçün Məşədibəylə (Hacıyev Məşədi Əzizbəyovu bu cür cağırırdı – A.V.) Şamaxıya getmələrindən, burada daşnaklar tərəfindən onları öldürməyə cəhd göstərmələrindən, Aram Mirzəbekyanın "Məşədi bəy köhnə bolşevikdir" deməsi də ermənilər sakitləşdirmədiyindən, türkdür, deməli öldürməliyik demələrindən, lakin Aram Mirzəbekyan tərəfindən xilas olmalarından bəhs etmişdir. Hacıyev yazırdı ki, Mədrəsəyə gələndə burada insanlara əzab verildiyinin, qadınlar zorlandıqlarının, ermənilərin hamısı sərxoş olmalarının və dəhşətli özbaşınalıqlar törədiklərinin şahidi olduq. Daha sonra Hacıyev "bir aydan sonra Şamaxıdan Bakıya qayıdan Məşədi bəy vəziyyətlə bağlı Baksovetə məruzə etdiyini, xüsusi səlahiyyətlər verilmiş Sərdarovla Stalinqrada getmələrini, Stalinqradda Stalinlə görüşdüyünü, Şaumyanın məktubunu ona verməsini" qeyd etmişdir. O yazırdı ki, Stalin mart hadisələrinin çox uğursuz olduğundan Bakıda sovet hakimiyyətinin uzun müddət qala bilməyəcəyini bildirmiş və siz düzgün yanaşmadınız, bir milli qrupu digərinə qarşı qoydunuz demişdir(20, v.8).

Beləliklə, Çoxsaylı arxiv sənədləri və elmi-tədqiqat əsərləri sübut edir ki, ermənilər silahlandıran, onları dinc türk-müsəlman əhalisinin üzərinə göndərən St.Şaumyan olmuşdur. Məhz bunun nəticəsi olaraq, 1918-ci ilin martında Şaumyanın tapşırıqlarını həyata keçirən erməni silahlı dəstələri Şamaxıda yeddi mindən çox türk-müsəlmanı qətlə yetirmiş, onlara məxsus əmlakları qarət etmiş və ictimai binaları yandırmışdılar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. AzərbaycanRespublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 100, siy.2, iş 791, v.106-107.
2. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair.Bakı:Azərnəşr,1992,77 s. S. 3.
3. Azərbaycan Respublikası İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIISSA), f.277, siy.2, iş 16,
4. ARDA, f.1061, siy.1, iş 108.
5. ARDA, f.1061, siy.1, iş 105.
6. ARDA, f.1061, siy.1, iş 85.
7. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп». № 72, 1918.* Председатель Елисаветпольского мусульманского национального совета Хасмамедов 28 марта телеграфирует председателю сейма и председателю Закавказского правительства: 18 марта большевиками выслан из Баку отряд в составе 2000 хорошо вооруженных солдат при артиллерии и пулеметах по направлению Шемахинского уезда. Отряд по пути уничтожил более 15 мусульманских селений, разгромил гор. Шемаху. Тысячи мусульман, в том числе женщин и детей вырезано. Бедствия не поддаются описанию. Издевательства и насилия перешли всякие границы. Необходима немедленная правительственная помощь.Из газ. «Известия Кавк. Краев, центра Сов. раб. солд. И крестьянских депутатов и Тифлис. Сов. рабоч. И солд. Депутатов № 72. От 30 марта 1918 г., стр. 3, кол. 3.
8. Газ. «Азербайджан», № 67, 1919.
9. ARDA – f. 1061, siy. 1, iş 6.
10. ARPİİSSA, f.303, ciy.1, iş 60.
11. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 6.
12. Quliyev D.P. Tarix şahiddir ki. 1918-1920-ci illərin hadisələri bu günün gözü ilə: faktlar və şərhlər. "Həyat" qəz. Bakı, 1992, 22 may, №100.
13. ARPIISSA, f.277, siy.2, iş 16.
14. Seyfəddin Qəniyev. Şamaxı soyqırımı – təkzibolunmaz faktlar. fact info.az›ts_general/azl/aktual_az/aktual-…
15. ARDA, f.1061, siy.1, iş 85.
16. ARDA 1061, siy. 1, iş 6.
17. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 105.
18. Газ. «Бакинский рабочий», № 74, 1918.
19. ARPİİSSA, f. 276, siy.2, iş 20.
20. ARPİİSSA, f. 276, siy. 2, iş 20.

Bəhman Kərimov
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d.
E-mail: behmen_76@mail.ru

LƏNKƏRAN QƏZASINDA ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIM

Açar sözlər: Azərbaycanlılar, Lənkəran qəzası, soyqırım, erməni-bolşevik.
Ключевые слова: Азербайджанцы, Ленкоранский уезд, геноцид, армяно-большевистский.
Key words: Azerbaijanis, Lenkoran, region, genocide, Armenian-Bolshevist.

XX əsrin əvvəllərində başlayaraq ermənilərin xalqımızın başına gətirdikləri müsibətlər Azərbaycan tarixində ən qanlı hadisələrdən biri kimi yaddaşımızda silinməz izlər buraxmışdır. Bu dövrdə baş vermiş hadisələr nəticəsində on minlərlə dinc soydaşımız bolşeviklərin havadarlığı ilə erməni daşnak quldur dəstələri tərəfindən soyqırıma məruz qalmışdır.

1918-ci ilin martın sonu, aprelin əvvəlində Bakıda ermənipərəst bolşevik rəhbərliyinin fəal iştirakı ilə milli zəmində törədilmiş dəhşətli qırğın nəticəsin-də minlərlə dinc azərbaycanlı əhalisi öldürülmüş, təhqir və işgəncələrə məruz qalmışdır. Bu qanlı hadisə tezliklə Bakı hüdudlarından kənara çıxmış, bolşevik-erməni daşnak quldur dəstələri tərəfindən digər Azərbaycan qəzalarında olduğu kimi, Lənkəran qəzasını da tutmaqla, talan etmiş, dinc əhali amansızcasına öldürülmüşlər. Bu məqsədyönlü talanlar, qırğınlar zamanı nə qocaya, nə cavana, nə də körpələrə aman verilməmiş, insanlar vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər.

Zaqafqaziyada hakimiyyəti ələ almağa çalışan Bakıdakı bolşevik-erməni hökuməti güya "qəza zəhmətkeşlərinə kömək etmək haqqında xahişini nəzərə almaqla Lənkərana qoşun yeritmişdir". Əsl həqiqət isə Lənkəranın mühüm strateji və ərzaq rayonu olması idi. O, Bakının arxası və ingilislərin ağalıq etdikləri İran ilə həmsərhəd idi. Lənkəran vasitəsilə Orta Asiya və Həştərxanla əlaqə saxlamaq, Sovet Rusiyasından məsləhət və kömək almaq mümkün idi. Bu baxımdan Lənkəranın əldə saxlanması bolşeviklər üçün olduqca vacib idi.

Bu dövrdə Azərbaycan ərazisini müdafiə edə biləcək ordu hissələri yox idi. Çünki I Dünya müharibəsi zamanı (1914-1917-ci illər) müsəlmanlar, o cümlədən azərbaycanlılar səfərbərliyə alınmamışdı. Bu dövrdə müsəlmanlar-dan ibarət yeganə silahlı dəstə I Dünya müharibəsi cəbhəsindən qayıdaraq Lənkəranda yerləşən "Dikaya Diviziya"nın süvari polku idi ki, onların sayı az olmaqla bərabər, həm də texnika cəhətdən yaxşı təchiz olunmuşdu.

Lənkəran qəzasını ələ keçirməyə çalışan Şaumyanın əsas məqsədlərindən biri də, milli qüvvələrin - Sultan bəy Qulubəyov, Aslan Talışinski 1917-ci ildə təşkil etdiyi milli alayı və Lənkəranda olan "Dikaya diviziya"nı tərksilah etməklə, bölgəni tam şəkildə ələ keçirmək idi.

Lənkəran qəzasında milli qüvvələrin böyük üstünlüyə malik olduğunu görən Bakıdakı bolşevik-erməni daşnak qüvvələri Bakı qırğını ilə kifayətlənməyərək Şaumyanın sərəncamı və erməni milli şurasının göstərişi ilə Lənkəranda olan "Dikaya diviziya"nı tərk-silah etmək üçün, tərkibində ermənilərdən təşkil olunmuş 280 nəfərlik silahlı bolşevik-erməni ordusu quru yol ilə Muğana, bir qismi də dəniz yolu ilə Lənkərana göndərilmişdi (1, 73). Bu aksiyaların məqsədi Bakı Sovetinə tabe olmayan "dikaya diviziya"nı tərk-silah etmək idi. 1918-ci ilin aprelin 12-dən başlayaraq Lənkəran qəzasına basqın edən bu quldur dəstə yolboyu azğınlıq etməklə müsəlman kəndlərini talayaraq dağıdaraq yandırmış və Lənkəran əhalisinə divan tutmuşdur.

Bu məlumatlar 1918-ci il mart soyqırımı ilə bağlı yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyanın məlumatında da öz əksini tapmışdır. Komissiyanın sədri Xasməmmədov xarici işlər nazirinə yazırdı ki, "Avropa sülh konfransına gedən nümayəndə heyətinə təqdim etmək üçün Bakı, Şamaxı, Quba şəhərlərində, Şamaxı, Göyçay, Cavad, Lənkəran və Quba qəzalarında türk-müsəlman əhalisinə qarşı daşnak-bolşevik birləşmələri tərəfindən törədilmiş vəhşilikləri əyani şəkildə sübut edən məlumatlar kifayət qədərdir ‹.....›. Lənkəran qəzası polkovnik Avetisovun silahlı quldur dəstələri tərəfindən, Cavad qəzasının bir hissəsi isə polkovnik İllarinoviç başda olmaqla başqa bir dəstə tərəfindən ‹……›, böyük dağıntı törədilərək, azərbaycanlı əhali ucdantutma məhv edilmişdir.

Lənkəranda olan "Dikaya diviziya"nı tərk-silah etmək üçün dəniz vasitəsilə bolşevik dəstələri göndərilmişdi. Bunların hamısı Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə edilirdi.

Lənkəran qəzasına hərəkət edən bolşevik əsgərləri yolda qabaqlarına çıxan müsəlman kəndlərini dağıdıb talayırdılar. Astara bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq darmadağın edildi, əhalinin əksəriyyəti yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur oldu. Xəzər dənizi sahilində Qızılağac ilə Lənkəran ara-sındakı müsəlman kəndləri "Aleksandr Jandar" gəmisi tərəfindən top atəşinə tutuldu. Yanvarda başlanan (1918-ci ilin-B.K.) bu qırğınlar martda daha da şiddət etdi" (5, 85-86; 4, v.2).

Sovet tarixşünaslığında Lənkəran qəzasında erməni vəhşilikləri təhrif edilərək yazılır: "Bakıdan gəlmiş sovet qoşunları dəstəsi aprelin 14-də Lənkəranı azad etdi. Qırmızı qvardiyadan və Qırmızı ordudan olan yoldaşlarımızın qabaqcıl dəstələri Lənkəranda, Sovet hakimiyyəti qururlar". Göründüyü kimi, Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşevikləri ermənilərin əli ilə qətliamlar törətdikdən sonra, 1918-ci il aprelin 14-də Lənkəranda, adına Sovet hakimiyyəti demələrinə baxmayaraq, əslində erməni hökumətini qurmuşdular (1, 73-74).

Ümumilikdə, ermənilər 1918-ci ilin mart ayına qədər Lənkəranın 40 kəndində dinc sakinləri vəhşiliklə qətlə yetirmişlər. Sovet tarixşünaslığında bu hadisələrlə bağlı qeyd edilir ki, güya "Millətçilər zəhmətkeşlərin diqqətini sinifi mübarizədən yayındırmaq məqsədi ilə Zaqafqaziyanın çox yerində milli ədavət törətdikləri kimi Lənkəran qəzasında da belə ədavət törətmişdilər. Müsavatçılar, eserlər və qeyriləri bu ədavətin əsas təşkilatçıları idilər. Milli ədavətin nəticəsində qəzada 40-a yaxın kənd yandırılmış, yüzlərlə günahsız adam, habelə qadınlar və uşaqlar məhv edilmişdilər" (7, 42-43). Göründüyü kimi milli qüvvələri bu qırğınların səbəbkarı kimi göstərməklə, bölgədə bolşeviklərin havadarlığı ilə ermənilərin törətdikləri soyqırımı gizlədilmiş və təhrif edilmişdir.

Bu hadisələrin şahidləri olan yerli sakinlər qeyd edirlər ki, 1917-ci ilin oktyabrından 1918-ci ilin may ayına qədərki bir müddət ərzində denikinçi komandan Şevkunovun quldur dəstəsinə rəhbərlik edən daşnak Akopyan və ermənipərəst eser Sinayev Lənkəranı özlərinə qərargah etmişdilər. Onlar törətdikləri vəhşiliklərə belə haqq qazandırırlar ki, guya Lənkəran qəzasını qaçaq-quldurlardan qoruyurlar. Bu məqsədlə onlar dəfələrlə şəhər və kəndləri dənizdən top atəşinə tutmuşlar. O dövrü yerli camaat qaçhaqaç dövrü kimi yadda saxlayıb. Sakinlər əliyalın olduğundan, atışma başlayan kimi meşələrə üz tutub. Bunun qarşısını almaq üçün hərbçilərlə danışığa gedən Sütəmurdov kəndinin 13 ağsaqqalı hərbçilərlə belə bir şərt kəsiblər ki, dinc əhaliyə toxunmayacağı tədqirdə, əvəzində onlara lazım olan ərzağı veriləcəklər. Lakin bu təkliflərinə baxmayaraq quldur dəstəsi, onları öldürərək, qılıncla tikə-tikə doğrayıb və bir yeşikdə torpağa basdırıblar. Onlara müqavimət göstərənləri isə öldürərək, meyidlərini yandırırdılar. Hətta bir cavanın kürəyinə qaynar qazan bağlayaraq yeriməyə məcbur ediblər. Sonra isə güllələyiblər (14).

Arxiv mənbələrinin birində qeyd edilir ki, "Osmanlı qoşunlarının Bakını azad etməsindən bir az əvvəl Lənkərana iki min nəfərlik erməni dəstəsi gələrək yerli əhaliyə divan tutmağa başladı. Onlar müsəlman yeməkxanalarına girib oradakıları təhqir edir, yediklərinin pulunu vermir, özlərini Osmanlı türklərindən qorumaq üçün onları səngər qazmağa məcbur edirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, erməni əsgərləri məhərrəmlik mərasimi keçirilən məscidlərə girib, müsəlmanlara öz təziyyələrini keçirməyə mane olurdular. Müsəlman əhalisi dini ayinlərini icra etmək üçün məscidlərə yığışdıqları zaman ermənilər ora soxularaq müsəlmanları qarət edir, məscidi isə yandırmaq istəyirdilər. Ermənilər bu bölgədə yüzlərlə ev dağıtdı və minlərlə günahsız insanın həyatına son qoydular". 1919-cu ilin avqustunda "Molokan qiyamı" yatırılana qədər bu bölgədə erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min insanın həyatına son qoyulmuşdu (5, 86; 2; 3, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 18).

Bu dövrdə, Lənkəran qəzasında ermənilər xalqa qarşı öz cinayətkar əməllərindən əl çəkməyərək törətdikləri qırğınların miqyasını günü-gündən genişləndirirdilər. Bu qırğınların qarşısının alınması üçün 1918-ci il noyabrın 1-də müsəlman cəmiyyətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Teymurbəy Bayraməlibəyov Bakıda olan Türk ordusunun baş komandanı Nuru Paşanın qəbulunda olmuşdu. O, Avetisovun quldur dəstəsinin özbaşınalığı haqqında ona məlumat vermiş və lənkəranlıların bu ağır vəziyyətdən qurtarmasını ondan xahiş etdilər. Görüşdə Nuru Paşa lənkəranlıların səlahiyyətli nümayəndəsinə bildirmişdi ki, türklər sizə hərtərəfli köməklik göstəcək və adıçəkilən dəstənin bütün özbaşınalığının qarşısı alınacaqdır. Sonda Nuru Paşa bildirmişdi ki, müsəlmanlara çatdırın ki, onlar çox da gözləməyəçəklər (11, 59; 1, 130).

Osmanlı ordusu Azərbaycanı tərk etdikdən sonra ermənilərin qəzada özbaşınalığı və qırğınları daha da artdı. Avqustun əvvəllərindən ingilis hərbiçilərinin hərtərəfli köməyi ilə "beşlər diktaturası"nın ağ ordusu Lənkəran qəzasını ələ keçirməklə bölgəyə sahib olmuş (1, 90) və buranı nəzarətdə saxlamaq üçün İlyaşeviçin 10 min, polkovnik erməni Makarovun 3 min, polkovnik Avetisovun 2 min nəfərlik ordusuna havadarlıq edirdilər. Bu qüvvələrin qəzada vəhşiliyi, zülm, özbaşnalığı, qətil və qarəti görünməmiş şəkildə artmışdır. "İngilis agenti olan Avetisovun dəstəsinin təhqir və təcavüzü, talan və soyğunçuluğu daha qanlı və daha dəhşətli şəkil almışdı. Bu dəstə cəllad Avetisovun göstərişi ilə yerli əhaliyə, divan tuturdu" (5, 71-72).

Bu qırğınların qarşısının alınması üçün 1918-ci il noyabrın 14-də görkəmli maarif xadimi Teymur bəy Bayraməlibəyov, Axund Molla Əli Tağızadə və Yusif Qəribzadə ilə birlikdə İrandakı Böyük Britaniya konsulu Hevelke ilə görüşdülər. Nümayəndələr Avetisovun başçılığı altında erməni silahlı dəstələrinin Muğanda və Lənkəranda dinc əhaliyə divan tutduğuna dair sənədləri Hevelkeyə təqdim etməklə, onlar konsula ingilis ordularının Azərbaycana gəlişi ilə erməni silahlı dəstələrinin qəddarlığının arta biləcəyi ehtima-lını söylədilər. Nümayəndələr ingilis konsulundan erməni silahlı dəstələrinin hərəkətlərinin qarşısını almağa diqqət yetirməyi xahiş etdilər (5, 215-216).

Lakin bütün bunlara baxmayaraq qəzada ermənilərin dinc əhaliyə qarşı qırğınları hələ də davam edirdi. Lənkəranda ermənilərin və denikinçi qüvvələrin törətdikləri qarətlərin, qırğınların qarşısını almaq məqsədilə 1918-i il dekabrın 28-də Teymur bəy Bayraməlibəyovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Bakıda general Tomsonla görüşərək ermənilərin, "denikinçilərin qəzanı bərbad hala saldıqlarını, xüsusən müsəlmanlara divan tutmaları haqqında ona məlumat verərək, qəzanın bu qüvvələrdən təmizlənməsini və onun Azərbaycanla yenidən birləşdirilməsi haqqında tədbirlər görülməsini xahiş etdilər" (5, 73-74).

Ermənilərin Lənkəran qəzasında törətdikləri vəhşiliklər haqqında məlu-matlar 1918-1920-ci illərdə nəşr edilmiş "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində də öz əksini tapışdır. Qəzetdə qeyd edilir ki, "Lənkəranda erməni silahlı dəstələri müsəlmanlar arasında səbəbsiz axtarışlar və həbsləri davan etdirməklə hər gecə neçə günahsız ailəni bədbəxt edirlər" (6, 14). "Yalan xəbərlər və əsassız şübhələr ilə ermənilər müsəlmanların evlərini axtarır, onları hər cür təhqir edir və həbs etdirirdilər. Həbsxanaya apararkən, yolda güya qaçmaq istədiklərini bəhanə edərək, onları güllələyirdilər. Onlar əsassız ittihamlarla arvadlı-uşaqlı bütün ailəni tutub həbs etdirirdilər. Adamları sorğu-sualsız öldürürdülər. Avetisovun əsgərləri müsəlmanlar haqqında etdikləri vəhşilik və zülmlər sayəsində çoxlu sayda şəhər sakini öldürülmüşdü. Qorxu və vahimə içərisində olan camaat küçəyə çıxmaqdan qorxaraq evlərdə gizlənirdilər" (6, 15 noyabr 1918-ci il, № 36).

"Azərbaycan" qəzetinin 1918-ci il 8 noyabr tarixli 29-cu sayında Lənkəranda hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirən "Sentr Kaspiy Soyuz" təşkilatı haqqında məqalədə qeyd edilir ki, bu təşkilat şəhər və kəndlərdən Bakıya getməyə heç kəsə icazə vermir. "İnsanlar qorxu içində yaşayırlar. Bu qatmaqarışıq nə vaxta qədər davam edəcək, bilinmir. Əgər yaxın vaxtlarda bu bəladan qurtarmaq üçün bizə kömək gəlməsə, Bakı və Lənkəran arasında azad yol bərpa olunmasa, qanun-qayda yaranmasa, biz müsəlmanlar qırılıb yoxa çıxacağıq.

Lənkəranda İlyaşeviçin kəşfiyyat dəstəsinin etdiyi vəhşiliyi qələmə alan T. Bayraməlibəyov "Azərbaycan" qəzetinin 10 noyabr 1918-ci il tarixli 31-ci sayındakı məlumat xarakterli məqaləsində yazırdı: "Lənkəranda Avetisovun soyğunçu dəstəsini İlyaşeviçin rüsvayçılıqlar törədən kəşfiyyat dəstəsi əvəz etdi. Bu dəstə əhalinin asayişini qorumaq əvəzinə, evlərə basqın edir, müsəlmanları öldürürdülər.

Müsəlman kəndlilərinin vəziyyəti dözülməzdir, çünki onların əlindən hər cür silahlar, hətta tüfəngləri də alınmışdır. Bütün silahlarını quldurbaşı İlyaşeviçə təhvil verən əhali yanıldığını sonradan anlamışdır. Gec də olsa, başa düşmüşdü ki, o, qəddar, zalım, rəhmsiz və tülkü cildinə girmiş adam olsa da, əslində canavar xislətli yırtıcıdır.

Erməni silahlı dəstələrin zülmündən cana doyan Lənkəran nümayəndələri dövlət kontorunda olublar. Noyabrın 8-də Lənkəran nümayəndə heyətinin üzvlərindən Teymur bəy Bayraməlibəyov dövlət müfəttişi Əbdüləli bəy Əmircanlının qəbulunda olmuşdur. Nümayəndə Lənkəran şəhərində və ətraf kəndlərdə müsəlmanların Avetisovun və İlyaşeviçin dəstələrindən gördükləri əziyyətləri, zülm və təhqirləri dövlət müfəttişinə xəbər vermişlər. Əbdüləli bəy Əmircanlı söz verib ki, siyasi yolla hökumət Lənkəran qəzasında bütün hüquqları bərpa edib vəziyyəti qaydaya salacaqdır" (6, 8 noyabr 1918-ci il, № 29).

Yerli əhalinin vəziyyətinin günü-gündən ağırlaşdığını, dözülməz olduğunu Teymur bəy "Azərbaycan" qəzetinin 15 noyabr 1918-ci il tarixli 36-cı sayında çap etdirdiyi digər bir məqaləsində təsvir edərək yazırdı ki, "Avetisovun dəstəsi hakimiyyətin ona hər cür imkan verməsindən istifadə edərək, bu günə qədər heç bir maneçiliyə rast gəlmədən evlərdə yoxlama aparmağı, mənzilləri qarət etməyi, köməksiz müsəlmanları tutmağı, lazım gələrsə, öldürməyi davam etdirir.

Lənkəranda vəziyyəti Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və hərbi çətinliklərindən istifadə edərək yerli oyuncaq qurumlar daha da gərginləşdirirlər. Avetisovon qoşunu əvvəlki kimi xalqı soyub talamaqda və müsəlmanları qətl, qarət etməkdə davam edir, adamlar günahsız həbs olunurdu. Avetisovun erməni dəstəsinin dinc əhaliyə elədiyi zülümlərə aşağıdakı hadisələri misal göstərmək olar. Noyabrın birinci günlərində beş silahlı erməni döyüşçü güya evlərdə gizlədilmiş silahları tapmaq bəhanəsi ilə gecə Əkbər Qəribov və Xəlil Nəcəfqulu oğlunun mənzillərinə basqın edərək orada ciddi yoxlama aparmış və heç bir günahı olmayan ev sahiblərini öldürmüş, qızıl və digər qiymətli əşyaları götürüb getmişlər. Bu hadisənin şahidi olan qonşular, silahlı soyğunçular tərəfindən öldürüləcəklərindən ehtiyat etdiklərinə görə qonşularına kömək edə bilməmişlər.

Baş verən bu xoşagəlməz hadisələr şəhərdə sənaye və ticarətin iflic vəziyyətə düşməsinə səbəb olmuş, çörək və digər ərzaq məhsullarının qəzaya idxalı dayandırılmışdır. Lakin müxtəlif dövlətlər tərəfindən yerli əhalinin ehtiyaclarını ödəmək üçün şəhərə göndərilən ərzaq məhsullarını Avetisovun dəstəsi müsadirə edərək kirjim vasitəsilə İlyaşeviçin Sara adasında yerləşən əsgərlərinə yollamışdı. Nəticədə orada yaşayan adamların dolanması üçün iki illik ərzaq ehtiyatı toplanmışdı. Şəhərdə isə bahalıq baş alıb gedirdi. Yerli müsəlmanların əlindən taxıl zəmiləri alınmış, Xırmandalı, Əminli, Qədirli, Qarğalıq, Körəkli, Əlişanlı, Təklə, Hüseyn Hacılı, Həsənli, Yeddioymaq kəndləri ermənilər tərəfindən yandırılmışdır. Əlişanlı, Xıl və Yeddioymaq kəndlərində olan əkin yerləri də müsəlmanların əlindən alınmışdı. Alınmış əkin sahələri bu yerlərə köçürülmüş mühacir ruslara verilmiş, adı çəkilən kəndlərin əhalisi isə evsiz-eşiksiz, torpaqsız və müdafiəsiz qalmışlar. Ağır güzaran keçirən kəndlilər öz kəndlərinə, öz evlərinə qayıtmaq istəyirdilər ki, yenidən evlərini, təsərrüfatlarını bərpa etsinlər. Lakin onlara ciddi şəkildə xəbərdarlıq edilmişdi ki, bir daha öz yerlərinə qayıtmasınlar. Əlacsız və çətin vəziyyətdə qalan Lənkəran müsəlmanları nicat yolunu Azərbaycan ordusunun birliyində, gücündə, iradə möhkəmliyində görür və ümid edirlər ki, bu ordunun köməyi ilə onlar azadlığa çıxacaq və evlərinə qayıda biləcəklər" (6, 15 noyabr 1918-ci il, №36).

T.Bayraməlibəyov "Azərbaycan" qəzetinin 18 noyabr 1918-ci il tarixli 39-cu sayında yazırdı: "Dəhşətlər, biabırçılıqlar törədən və cəzasız qalan Avetisovun hər gün qan tökən quldur dəstəsi buradan getməsə, yerli əhali, xüsusilə müsəlmanlar bundan sonra öz halal dədə-baba torpaqlarında rahat yaşaya bilməzlər" (6, 18 noyabr 1918-ci il, №39).

Müəllif sonra yazır: "Noyabr ayında ingilis əsgəri dəstələrinin Lənkərana gələcəyi gözlənilir. Eyni zamanda İngilis əsgərlərinin Avetisovun dəstəsi ilə birləşəcəyi barədə şayiələr dolaşmaqdadı. Bu xəbəri eşidən yerli əhali böyük narahatçılıqlar bildirib yazırlar ki, biz ancaq bunu yəqin etmişik ki, Avetisovun əsgərləri Lənkərandan getməyincə müsəlmanlar öz evlərində rahat nəfəs ala bilməyəcəklər. Yerli əhalinin cürbəcür dəhşətlərdən, faciələrdən və hədsiz qanunsuzluqlardan xilas olması üçün Avetisovun dəstəsinin buranı tərk etməsi vacibdir. Yerli əhaliyə olan bu haqsızlıqları Xalq Cümhuriyyətinə çatdırmaq üçün Lənkəran müsəlmanlarının nümayəndə heyəti Bakıya gedərək, noyabrın 19-da xarici işlər naziri ilə görüşərək, Lənkəran nahiyəsində müsəlman əhalisinin Avetisovun dəstəsi tərəfindən min cür təhqirlərə və əziyyətlərə məruz qal-maları barədə məlumat verərək, nazirdən Şimalı İran ordusunun baş komandanı general Tomsonun köməyilə Avetisovun dəstəsinin oradan çıxarılmasına təşəbbüs etməsini xahiş etmişlərdir" (6, 18 noyabr 1918-ci il, №39).

"Azərbaycan" qəzetinin 4 yanvar 1919-cu il tarixli 3-cü sayında çap olunan məqalədə deyilir ki, Lənkəran əyalətindəki müsəlmanlara vəkil edilmiş Teymur bəy Bayraməlibəyov tərəfindən yanvarın 2-də Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədrinə ərizə ilə müraciət edilmişdir. Ərizədə deyilir ki, "Hal-hazırda Lənkəran müsəlmanlarının ərazisini zəbt etmiş "Kavkaz-Kaspiy-Soyuz" onları ədalətsizliyə, işgəncələrə, zorakılığa məruz qoymuşdur. Hər yerdə qəsbkarlıq, özbaşınalıq, zorakılıq baş alıb gedir. Bədbəxt müsəlmanlar həyatda yaşamaq üçün heç yerdə özlərinə sığınacaq tapa bilmirlər. Lənkəranlıların acınacaqlı vəziyyətini nəzərə alaraq Dövlətlər İttifaqının Qərargahı ərazidə qanun-qayda yaratmaq və Lənkəranın Azərbaycan hökumətinin tabeçiliyinə keçənədək buradakı

vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq üçün üç zabit və 30 ingilis əsgərindən ibarət kiçik bir dəstə ezam edilsə, qəzada ədalətsizliyə, yersiz təqiblərə son qoyular" (6, 4 yanvar 1919-cu il, №3; 7, 186).

"Azərbaycan" qəzetinin 1919-cu il 29 yanvar tarixində, 100-cü sayında "Lənkəran" sərlövhələri altında gedən məqalədə Teymur bəy Bayraməlibəyov dinc əhaliyə işgəncə verən və soyğunçuluqla məşğul olan ermənilərin simasızlığından danışaraq qeyd edir ki, "Yanvar ayının 22-də Hüseynəli Rzaəli oğlu bazarda Şəhab molla İsgəndər oğlunun dükanında əyləşərkən erməni əsgərləri dükanı əhatəyə alıb güllə atmağa başlamışlar. Fürsətdən istifadə edən silahlı erməni əsgərləri isə dükanları soyub aparmışlar" (29 yanvar 1919-cu il, №100).

"Azərbaycan" qəzetinin 14 mart 1919-cu il tarixli nömrəsində bu dövrdəki Lənkəran qəzasının ümumi vəziyyəti şərh edilərək qeyd olunur ki, "Mart hadisələrindən sonra (1918-ci il mart soyqırımı nəzərdə tutulur-B.K.) Lənkərana bolşeviklərlə bərabər erməni daşnakları da gəldilər. Bundan sonra erməni Avetisovun başçılığı ilə daşnak hərbi hisissələri müsəlman kəndlərinin axırına çıxdılar. Olmazın zülmlər, əziyyətlər verdilər. Yollar kəsildi. Əhali şikayət etməyə bir yer tapmadı. Türklər Bakıya gəldikləri zaman Muğan ətrafının bolşevikləri ilə əlaqələri kəsildi. Buradakı sərsərilər "Muğan hökuməti" adı ilə dağıdıcı bir qurum düzəltməklə, müsəlmanları soymağa və qırmağa başladılar" (6, 14 mart 1919-cu il).

"Azərbaycan" qəzetinin 18 may 1919-cu il tarixli 103-cü sayında "Lənkəranlıların fəryadı" adlı məqalədə qeyd edilir ki, "Artıq bir ildən çoxdur ki, Lənkəranın əsasən müsəlmanlardan ibarət olan əhalisi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparanların əlində yanır. Son günlərdə hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçmişdir. Ərazidə həbslər və Denikinin havadarlarına qarşı təqiblər başlanmışdır. Lənkəranda bolşeviklər partiyası ilə denikinçilər arasında böyük toqquşmalar baş verdiyindən, bazarda alış-veriş dayandırılmış, yerli tacirlərin – müsəlmanların malları yandırılmışdır (6, 18 may 1919-cu il, №103).

Beləliklə, iki ilə yaxın bir müddət ərzində Lənkəran qəzasında ermənilə-rin törətdikləri qırğınlara 1919-cu ilin yayında - Camal Paşanın komandanlığı ilə Türk ordusunun və Azərbaycan Milli Ordusunun Lənkəran qəzasına daxil olduğu vaxtdan son qoyuldu. Nəticədə, qəzanın milli qüvvələrin əlinə keçməsi ilə, əhali qırğından, talanlardan xilas olmuş və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). Bakı: Nurlan, 2007, 163 s.
2. Anar İsgəndərov. 1918-1920-ci illər türk-müsəlman soyqırımları. Bakı, "525-ci qəzet", 2009-cu il 18 aprel .
3. AR Prezidentinin İşlər İdarəsinin yanında Siyasi Sənədlər Arxivi. F. 277, siy. 2, iş 16, v. 18.
4. ARDA, f.100, siy. 2, iş 791.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Baki: Nurlan, 2008, 696 s.
6. "Azərbaycan" qəzeti. 1918-1919-cu illər.
7. Əlizadə N. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizə tarixindən (Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizəsi). Bakı: Azərnəşr, 1974, 152 s.
8. Görüryilmaz Mustafa. Türk Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər (1918). Bakı: Qismət, 2009, 408 s.
9. Miralayev T. Azərbaycanın qırmızı qvardiyaçıları və qırmızı partizanları. Bakı: Azərnəşr, 1970, 130 s.
10. Nəcəfov B. İ. Düşmənin iç üzü. XIX-əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi. II hissə. Bakı: Çaşıoğlu, 2006, 436 s.
11. Халилов А.Х. Геноцид против мусульманского населения Закавказья в 1917 - 1920 гг. в исторических источниках. Баку: Азернешр, 2000, 120 с.
12. Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительство (к истории интервенции и контрреволюции в Азербайджане). Баку: Красный Восток, 1927, 191 с.
13. Привольный А.А. Над Муганью зарево Октября. Баку: Азернешр, 1967, 199 с.
14. www.lenkoran.gov.az

Бахрам Керимов

ГЕНОЦИД, СОВЕРШЕННЫЙ АРМЯНАМИ В ЛЕНКОРАНСКОМ УЕЗДЕ

Резюме

Бедствия, причиненные азербайджанскому народу армянами в начале прошлого столетия, оставили в памяти неизгладимый след, как одно из самых кровавых событий в истории Азербайджана. В результате этой резни десятки тысяч мирных соотечественников подверглись геноциду со стороны армянских бандформирований под покровительством большевиков.

Организаторами геноцида стали Бакинские большевики во главе с Шаумяном, а исполнителями – армянские дашнакские военные части. Геноцид, учиненный в Баку в марте-апреле 1918 г. при активном участии большевистского руководства вскоре перекинулся за пределы города. Ленкорань как и другие уезды Азербайджана был полностью разграблен армянскими бандитскими отрядами, а мирное население беспощадно уничтожено. Во время этого целенаправленного грабежа и резни людей зверски убивали, не жалея ни женщин ни стариков, ни молодых, ни детей.

В результате этой резни с начала 1918 по август 1919 гг. только на территории Ленкоранского уезда армянские и русские формирования лишили жизни более 2 тыс. человек.

Bahram Karimov

GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS IN LENKORAN

Summary

The slaughters intentionally committee against our nation by Armenians in the beginning of the last century, left in our memory an indelible mark as one of the most bloody events in the history of Azerbaijan.

As a result of this slaughter tens of thousands of our innocent compatriots underwent a genocide by the Armenian bands under the protection of Bolsheviks. The leader of Baku Bolsheviks was Shaumian and the executors were Armenian Dashnak military detachments. In March-April, 1918 the terrible slaughter committed in Baku by active participation of Bolshevist's guidance soon transcended beyond the city. Lenkoran, as well as other districts of Azerbaijan were completely plundered by the Armenian gangster detached forces, and the innocent civilians were ruthlessly killed. During this purposeful robbery and slaughter people were brutally killed, with no mercy for the old and children. From the beginning of 1918 till August, 1919, as a result of this slaughter, the Armenian and Russian formations killed more than 2000 people only in the territory of Lenkoran.

Mehmet Emin Dinç
Yrd. Doç. Dr. Adıyaman Üniversitesi
medadas@gmail.com

BİRİNCİ DÜNYA HARBİ' NDE ŞARK ORDULARI GRUBU, HALİL (KUT) PAŞA VE BAKU'NUN KURTULUŞU

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Baku'nun Zabtı, Halil Paşa, Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu, Şark Ordular Grubu.
Açar sözlər: Azərbaycan, Bakının işğalı, Xəlil paşa, Nuri Paşa, Qafqaz İslam Ordusu, Şərq orduları qrupu
Key Words: Azerbaijan, the invading of Baku, Halil Pasha, Nuri Pasha, Caucasian Islamic Army, Oriental Armies Group

Giriş:

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı devleti için bir yıkım savaşı olmuştur. Dört yıl süren ve dokuz cephede gerçekleşen bu savaş, Osmanlı devleti açısından askeri çabalardan ziyade diplomatik faaliyetler neticesinde yenilgiye dönüşmüştür.

Savaşın son yılının sonlarına doğru, yıkılan son ümitlerin yeniden yeşerebilmesi arzusuyla kendi toprağından ziyade, Turan'a açılan kapı olarak telakki edilen Azerbaycan ve Dağıstan'ın Rus ve Ermeni işgalinden kurtarılması davasına önem ve öncelik vermiştir. Bu amaçla 1918 yılında bölgede önce Kafkas İslam Ordusu'nu, daha sonrada bunu genişleterek ve büyüterek Şark Ordular Grubu Komutanlığı'nı kurmuştur. Bu kuvvetlerin başına ise Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından, kendisine olan tam itimat nedeniyle amcası Halil (KUT) Paşa getirilmiştir.

Halil Paşa, zengin askeri tecrübesiyle üzerine düşeni hakkıyla yapmış, bağlı birliklerin sevk, idare ve koordinasyonunu başarılı bir şekilde yürütmüş, Bakü' nün Rus ve Ermeni işgalinden kurtulmasını, kendi idaresine kavuşmasını sağlamıştır.

1. Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi ve Şark Ordular Grubu'nun Kurulması

Osmanlı Başkumandanlık Vekâleti, 13 Haziran 1918'de, görülen lüzum üzerine Doğu cephesindeki Üçüncü ve Dokuzuncu Ordular ile Irak Cephesi'ndeki Altıncı Ordu'yu *"Şark Ordular Grubu*" adı altında yeni bir teşkilât düzenlemesine tâbî tutmuştur. Kuruluşta Grup Komutanlığı'na Üçüncü Ordu Komutanı Vehip (Kaçi) Paşa atanmış, daha sonra 3 Temmuz 1918 tarihli Başkumandanlık emriyle bu göreve Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşa getirilmiştir. Ancak, Halil Paşa'nın Grup Komutanlığı'na başlamasına kadar bu görevi Vehip Paşa'nın kardeşi Esat Paşa, vekâleten yürütmüştür.[1]

Başkumandanlık Vekâlet'inin 29 Haziran 1918 tarihli emriyle Altıncı Ordu Karargâhı, Şark Ordular Grubu karargâhına katılmıştır.[2]

2. Halil Paşa'nın Yeni Görevine Başlaması ve Kafkasya'daki Faaliyetleri

3 Temmuz 1918 tarihli Başkumandanlık emriyle Şark Ordular Grubu Komutanlığı'na atanan Halil Paşa, 8 Temmuz 1918'de Altıncı Ordu karargâhı ile birlikte Musul'dan ayrılarak İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da birkaç gün kadar kalan Halil Paşa yeni göreviyle ilgili olarak Başkumandan Vekili Enver Paşa ile bazı görüşmeler yapmıştır. Halil Paşa'ya verilen yeni görev:

"*Batum-Tiflis yolundan faydalanarak Hazar denizinde hâkimiyet kurmak, Bakü- Enzeli denizyolu hattını oluşturmak, buradan Kazvin-Hemedan yoluyla ve Disfûl-Sûster üzerinden Basra Körfe-*

---

[1] Belen; a.g.e., s. 166; Bitmeyen Savaş, s. 219; Mete Tunçay; Türkiye Tarihi, c.4, s. 50, ATASE Arş. 4/6514, Kls. 3187, Dos. H-7, Fih.3-26; ATASE Arş. 4/15488, Kls. 3789, Dos. H-13, Fih.1-1, ATASE Arş. 4/6514, Kls. 3187, Dos. H-3-27; Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 173, Sabis, c.4, s. 269-270; ATASE Arş. 1/1, Kls, 137, Dos. 632, Fih. 3, 3-1,3-3, 4-4, 4-6; ATASE Arş. 1/1, Kls, 136, Dos.628, Fih.2-11; Genkur Atase, BDHTH; Kafkas Cephesi, c. II, 2. Kitap, s. 525-538.

[2] ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.h-33, Fih.1-23; ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-34, Fih.1-29.

zi'ne doğru ilerleyerek, Irak'taki bütün İngilizkuvvetlerini kuşatmak "tır. Bu vazifenin yapılabilmesi için de önce *"Bakü'nün zaptı"* gerekmekteydi. [1]

1918 yılı Temmuz ayının sonlarına doğru İstanbul'dan ayrılan Halil Paşa, Gülnihal vapuruyla Karadeniz üzerinden Batum'a gelmiş, oradan Tiflis'e, Tiflis'ten de Şark Ordular Grubu Karargahı'-nın bulunduğu Gümrü'ye geçerek görevine başlamıştır.

Ağustos-1918 başından itibaren Kafkasya bölgesindeki Üçüncü ve Dokuzuncu Ordular ile bunlara bağlı birlikler yoğun bir hareket içinde bulunmaktaydı. Kafkas İslâm Ordusu Gence 'de bulunmakta ve sürekli takviye edilerek Bakü'nünzaptı için hazırlanmaktaydı. Birinci Kafkas Kolordusu Kâzım Karabekir Paşa'nın komutasında Tebriz'e girmişti. İngilizler ise Enzeli üzerinden denizyolu ile Bakü'ye kuvvet sevk etmekteydi. [2]

3. Bakü'nün Zaptı: 15 Eylül 1918

Halil Paşa, İstanbul'dan Başkumandanlık tarafından kendisine verilen görevin ilk ve en önemli adımı olan Bakü'nün zaptına öncelik vermiş ve bu iş üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu sırada, yeni kurulan Azerbaycan Müsavat Hükümeti de"*Bakü'yü tehlikeli bulduğundan*" Gence 'deçalışmalarını sürdürmekteydi. Enver Paşa'nın küçük kardeşi ve Halil Paşa'nın yeğeni olan Nuri Paşa da Kafkas İslâm Ordusu Komutanı olarak Gence'deydi. Bu orduya bağlı kuvvetler, Bakü'yü kuşatmış durumdaydı.[3]

Halil Paşa, Gürcülerle yaptığı antlaşma sonucunda hem İslâm Ordusu'nu takviye etmiş, hem de bu ordunun gerisini güvence altına alarakBakü önlerindeki Nuri Paşa'nın yanına gelmiştir. İki

---

[1] Bitmeyen Savaş, s. 219-220; (Makedonya'da Bulgar cephesi yarılınca, İran'dan Irak'a inme planı suya düşmüş ve Üçüncü Ordu İstanbul'a nakledilmiştir.) F.Belen, a.g.e., s. 136-137, ATASE Arş. 4/6514s, 3187, Dos.H-7, Fih.3, 36, 39; Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 128; TTK-KOA, II-254, II-274, II-278, II-285, II-311, II-320, II-322, II-330.

[2] Bitmeyen Savaş, s. 221-227; ATASE Arş. 1/132, Kls, 1120, Dos.380, Fih.1-39; TTK-KOA, II-371, 373. ATASE Arş. 1/217, Kls, 1124, Dos.421, Fih.1-1; ATASE Arş. 4/15294, Kls. 3818, Dos. 4, Fih. 5, 5-1, 5-3.

[3] ATASE Arş. 4/3671, Kls, 2950, Dos.H-78, Fih.2-12; (Enver Paşa'nın Kafkasya'daki siyâseti "Türkiye'nin idaresinde bir İslâm devleti kurmak değil, Rusya'nın şerrinden Türkiye'yi kurtarabilmek için tampon bir devlet kurmak"tı. A.N.Kurat; Türkiye ve Rusya, s. 526;

Kafkasya'dan esaretten dönen bir Avusturyalı Yarbay, 16.01.1918'de Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya müracâatla Kafkasya'nın durumu hakkında şifâhî bazı bilgiler vermiş, Enver Paşa'nın ideallerini yakinen bilen Halil Paşa da bu subayı Enver Paşa'ya göndermiştir. O'nu dinleyen ve Kafkasya'da fââliyete geçme ortamının var olduğuna kânî olan Enver Paşa, 3.2.1918'de .Şark Ordu Komutanı'na "*Dağıstan, Türkistan ve Rusya'ya bağlı bütün İslâm memleketlerinin muhtaç olduğu yardımı yakından yapmak, yardım ve teşkilatı idare etmek için merkezi Tahran'da olmak üzere bir heyet ile bölgelere birer faal subayın gönderilmesini uygun bulduğunu, Tahran Merkez Heyeti Başkanlığına kardeşi Yarbay Nuri Bey'i Dağıstan'a Yrb. Şevket Bey'i, Afganistan'a Bnb. Naim Cevat Bey'i emirlerine verilecek 5-6 subayla göndermeyi düşündüğünü*" bildirdi. (Atase Arş., n: 1/217, Kls. 1124, Ds. 421 F.1-19.)

Bunun ardından Başkumandan Vekili, 2 Mart 1918'de Azerbaycan'da 3'er piyade alaylı 3 piyade tümeninden bir Kolordu teşkilini kararlaştırarak, 1. ve 2. Tümenlerin Musul'a 3. Tümenin ise Trabzon'a gönderileceğini 3. ve 6. Ordu Komutanlıklarına bildirdi. S. 553 (Atase, No. 4/15294, Kls. 3818. Dos.4, F.5, 5-1, 5-3.

Nuri Paşa, Şubat 1918 sonunda uçakla Musul'a vardı. Musul'da hazırlıklarını tamamladıktan sonra 8.4.1918'de Musul'dan hareketle Revandiz-Savuç bulak- Tebriz yoluyla Azerbaycan'ın Zengezor bölgesine ulaştı ve Azerbaycanlılar tarafından coşku ile karşılandı. 25.5.1918'de Gence'de karargâhını kurdu. S. 553

Bu sırada Bakû'ye Ermeniler hâkimdir. İslâmlara çeşitli bahanelerle tecaviz etmekte ve Azerbaycan'ı istila etme niyetini taşımaktadırlar. S. 554 (Atase, n:4/15294, Kls. 3823, Dos. 22, F.6, 6-1, 2,3, Atase, No: 1/217, Kls. 1124, D. 421, F.1-2

4.6.1918'de Batum'da Türk ve Azeri delegeler arasında bir Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Türk tarafı Adliye Nazırı Halil Bey ve ŞOG Kom. Vehip Paşa, Azerbaycan tarafı: Şura-yı Milli Reisi M.Emin Resulzade ve Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Bey'dir. Buna göre Azerbaycan, Türkiye'den yardım istiyordu.

Yardım için Nuri Paşa, Kaf.is.Ord.nun Takviyesini istedi, ŞOBK. Vehip Paşa bu an uygun gördü ve takviye için 5.Kafkas Tüm., KİO'nun emrine verildi. 5. Tümen Bnb. Cemil Cahit Bey'in komutandan 7.6.1918'de Kazak'a, 9.6.1918'de de Gence'ye vardı. (s. 555-556, Atase, N.4/15488, Kls. 3789, H-1, F. 1-11, 1/217, Kls. 1124, Dos. 421, F.1-5, 1-6.

Kafkas İslam Ordusu, hazırlıklarını tamamladıktan sonra 27.6.1918'de Gençe'den hareket etti, yol üzerinde birçok yeni zabt ederek, 31 Temmuz 1918'de Bakû yakınlarına geldi. (s. 560-574)

ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3819, Dos.7, Fih.21-2, Fih. 21-3.

komutan, kuşatma ve taarruz planlarını yeniden gözden geçirerek gerekli diğer hazırlıkları da tamamlamışlar, Bakü' ye taarruz için hazır hale gelmişlerdir.[1]

Nihâyet, 15 Eylül 1918 günü sabahının erken saatlerinde Bakü'yetaarruz başlatılmıştır. Şiddetli çarpışmalar gün boyu sürmüş ve ogünün akşamında Bakü, Türk kuvvetleri tarafından zapt edilmiştir. Gün boyu İslâm Ordusu kuvvetlerine karşı direnmeye çalışan İngilizler, kuvvetlerini gemilere bindirerek Hazar denizinden kuzeye doğru kaçırmaya başlamışlardır. Bakü'nün zaptından sonra Halil Paşa, Gümrü'ye, Grup Karargâhı'na dönmüştür. [2]

19 Eylül 1918'de Enver Paşa, Şark Ordular Grubu Komutanlığı'na gönderdiği bir emirle: "*Bakü'nünzaptı ile meydana gelen müsait durumdan, İran içindeki harekât için yararlanarak İngilizler 'in Hazar denizindeki başlıca dayanak noktaları olan Enzeli, Kazvin ve Reşt'in, süratlezapt ve işgalini*" istemekteydi. Ancak, bu emrin yerine getirilmesi mümkün görünmemekteydi. Zira bölgedeki birlikler çok dağınık bir halde ve zor durumdaydılar. Kuvvetlerin nakliyatı büyük bir problem teşkil etmekte, ayrıca Türk kâğıt parasının bu bölgede tedavül görmemesi yüzünden çeşitli ihtiyaçların temininde de büyük sıkıntı yaşanmaktaydı. [3]

Bu durum üzerine Başkumandanlık, 23 Eylül 1918'de Şark Ordular Grubu'na yeni bir görev vermiştir:

"*Altıncı Ordu'nun vazifesi, halen Irak'ta bulunan mevzileri muhafaza etmek, 9. ve 11. Kafkas Tümenlerinden oluşan 1. Kafkas Kolordusu ile 5. ve 15. Piyade tümenlerinden oluşan 9. Ordu'nun vazifesi de İngilizler 'in ilerleyişine engel olmaktır*." [4] Bu emre rağmen, Bakü'deki İslâm Ordusu'nun durumunu korumak ve zayıflamasını önlemek isteyen Halil Paşa, bu orduyu takviyeye önem vermiştir.

27 Eylül 1918'de Başkumandanlık emriyle Şark Ordular Grubu bünyesindeki birliklerin büyük bir kısmı İstanbul'a çekilmeye başlamıştır. Buradaki 3. Ordu, Birinci Ordu'ya dönüştürülerek karargâhı İstanbul'a nakledilmiş, 10 Kafkas ve 15. Piyade tümenleri de Tekirdağ ve Şarköy'e sevk edilmiştir.[5]

Halil Paşa, Ermenistan-Azerbaycan sınırının ve buradaki demiryolunun güvenliğini sağlamak için 9. Kafkas Tümenini, bu mıntıkadaki Serdarabad'a yerleştirmiş, 36. Kafkas Tümeni'nin iki alayını Bakü'yegöndermiş, Alagöz dağı ile Ahılkelek hudutlarını da takviye etmiştir.[6]

İstanbul'da Başkumandanlık Vekâlet'inin askeri teşkilat organizasyonu ile yapmak istediklerine bir mana veremeyen, ancak, Enver Paşa'yı zor duruma sokmamak için de onun yapmaya çalıştıklarına karşı gelmeyen, fakat yapılan düzenlemelerden sonra Şark Ordular Grubu Komutanı olarak kendisine verilen "6. ve 9. Orduların koordineli çalıştırılmasınında imkânsız hale geldiğini gören Halil Paşa, 30 Eylül 1918 tarihinde Başkomutanlık Vekâlet'ine başvurarak "*Şark Ordular Grubu'nun dağıtılmasını ve lağvını*" teklif etmiştir.[7]

---

[1] ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos. H-43, Fih.1-19, TTK KOA, II-259
ATASE Arş. 4/15489, Kls, 3789, Dos.H-43, Fih.1-6,12.
ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3819, Dos.6, Fih.43-3.
ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3819, Dos.6, Fih.62-1,5,8.
[2] ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-51, Fih.1-9
ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3819, Dos.6, Fih.69-3,Dos.7, Fih.31-3.
Büyük Harpte Bakû Yollarında, s. 211, K.Karabekir, Birinci Dünya Harbi, 4.c., s. 328.
[3] ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-51, Fih.10,11,17,19.
ATASE Arş. 1/217, Kls, 1124, Dos.421, Fih.1-30
ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3820, Dos.11, Fih.7-112, 113, 121,126; Dos. 12, Fih.12
[4] ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-52, Fih.1-16
ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-52, Fih.1-17
ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-52, Fih.1-1
ATASE Arş. 4/15488, Kls, 136, Dos.628, Fih.91-1
[5] ATASE Arş. 1/1, Kls, 137, Dos.632, Fih.20
ATASE Arş. 1/1, Kls,137, Dos.632, Fih.21
ATASE Arş. 4/3691, Kls, 2956, Dos.H-79, Fih.1; Kurat; Türkiye ve Rusya, s. 527-539
[6] ATASE Arş. 1/1, Kls, 137, Dos.632, Fih.21-5,6,7,8,9,20,22,139, TTK KOA, II-255, IV-101, V-19-2.
[7]. TTK KOA, II-255, IV-101, V-19-2.

Halil Paşa'nın teklifi, 2 Ekim 1918 tarihinde Başkumandanlık tarafından uygun bulunmuş ve Grup emrindeki birlikler 9. Ordu Komutanlığı emrine verilmiştir. Nihayet, 20 Ekim 1918 tarihinde de "*Şark Ordular Grubu Komutanlığı*" lağvedilmiştir. Emre göre: "*Lağvedilen komutanlıkların karargâh heyetleri İstanbul'a dönecekler*"di. [1]

Ekim-1918 başlarında Osmanlı devleti, müttefikleri ile yenilgiyi kabul ederek mütareke için İtilâf devletlerine başvurduğunda, Kafkasya'da çok büyük fedakârlıklarla sağlanan durum üstünlüğünü devam ettirmek isteyen ve Kafkasya ile ilgili ümit ve planlarının henüz bitmemiş olduğunu anlayan Enver Paşa, 5-6 Ekim 1918'de Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya gönderdiği yeni emirde:

"*Görünüşte Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki kuvvetlerimizi çekmiş gibi olacağız. Böyle bir halde Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya (Dağıstan-Çeçenistan) 'nın kendi kuvvetlerine dayanması gerekecektir. Bundan dolayı Kafkasya da kalacak kuvvetler, Azerbaycan ve Kuzey Kafkas kuvvetleri olarak kalmak için, şimdiden bu kuvvetleri esas kabul ederek bunları silahlandırma ve yeni teşkilât yaparak kuvvetlendirmelidirler***.***

*Artık Ermenilerle kavga etmeyerek onlarla iyi geçinmek gayreti içinde olmak ve barış görüşmelerinde onlarla birlikte çalışmak çok önemlidir. Orada kalacak subay ve askerler, Azerbaycan uyruklu olarak kalsın ve hükümetçe çekmek emri verilse bile orada kalmak üzere tertibat alınsın. Azerbaycan'a Rus cephane ve silahlarından olabildiği kadar çokça gönderilsin.***"**[2]

Halil Paşa, bu açık ve kesin emrin ne manaya geldiğini çok iyi anlamış ve 5. Kafkas Tümeni'ni Azerbaycan'a, bir piyade taburunu da Dağıstan'a göndermiştir. Ayrıca 5. Kafkas Tümeni, Azerbaycanlıikmal erleri ile takviye edilmiş ve üç Tümenli bir Kolordu haline getirilmiştir. Dağıstan'daki müfreze de takviye edilerek bir Tümen haline getirilmiştir. Böylece Enver Paşa'nın emri, Halil Paşa'nın da gayretleri ile Azerbaycan ve Dağıstan'ın varlıklarını kendi kuvvetleri ile korumaları sağlanmaya çalışılmıştır. Nitekim bu çalışmanın müspet sonucu olarak 13 Ekim 1918'de Derbentte Kuzey Kafkasya Cumhuriyet Hükûmeti kurulmuş ve ilân edilmiştir. [3]

Enver Paşa, ayrıca Halil Paşa'ya "*Zata Mahsus*" olarak gönderdiği başka bir emirde de: **"***Bizden sonra iktidara gelecek olan hükümet, ihtimâldir ki, Azerbaycan ve Dağıstan'ın boşaltılmasını kabul edecektir. Bu yüzden Nuri, orada kalacak olan subay ve erleri, şimdiden ona göre hazırlasın. Boşaltma emrine rağmen orada kalıp çalışabilsin***"** demekteydi. [4]

4. Mütareke ve Halil Paşa'nın İstanbul'a Dönüşü:

Osmanlı Hükûmeti, 30 Eylül 1918 itibariyle gelinen noktada, bazı cephelerdeki üstünlüğüne rağmen artık savaşılamayacağına karar vererek, müttefikleri gibi mütareke zemini aramaya başlamıştır. 8 Ekim'de İttihat Terakki'nin güvensizlik oyu verdiği Talat Paşa hükümeti istifa etmiş, 13 Ekim'de Ahmet İzzet Paşa "*hükûmet kurmakla*" görevlendirilmiştir. Sadrazam olan Ahmet İzzet Paşa, Büyükada'da esir olarak bulunan İngiliz Generali Townshend'in mütareke için aracılık teklifini kabul etmiştir. Townshend'in İngiliz Akdeniz Filosu Komutanlığı nezdindeki aracılığı olumlu sonuç vermiştir.[5]

27 Ekim 1918 günü saat 9.30'da Limanı adasının Mondros limanında demirli bulunan İngiliz Akdeniz filosundaki Agamemnon adlı zırhlı gemide başlayan ve dörtgün süren görüşmelerin

---

[1] ATASE Arş. 1/1, Kls, 137, Dos.632, Fih.27-1; Görgülü; THTDAGKB., S. 413; Görgülü BYHK, s. 129

[2] ATASE Arş. 4/3671, Kls, 2937, Dos.583, Fih.1-18
ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3823, Dos.23, Fih.53-1
ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3823, Dos.23, Fih.53-2; KKB; Birinci Dünya Harbi, c.4, s. 329, TTK KOA, IV-184,194,201

[3] F.Belen, c.V, s. 192, KKB, Birinci Dünya Harbi, c. 4, s. 329
ATASE Arş. 1/217, Kls, 1124, Dos.421, Fih.1-42
ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3823, Dos.23, Fih.53-1, Fih.5

[4] ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3823, Dos.23, Fih.53-2, 3 ve 4
ATASE Arş. 4/15294, Kls,3823, Dos. 22, Fih.2-1
Ş.S. Aydemir, Enver Paşa, c. 3, s. 426-427.

[5] ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-65, Fih.1-2
ATASE Arş. 1/1, Kls, 137, Dos.632, Fih.28
Genkur Harp Tarihi Başkanlığı, Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi veTatbikatı, C.I, Ank. 1962, s. 29-56.

ardından mütareke, 31 Ekim 1918 günü öğleden sonra geçerli olmak üzere 30 Ekim 1918 günü saat 20.03'te imzalanmıştır.

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, 31 Ekim 1918 tarihli bir emirle mütareke hükümlerini bütün ordulara duyurmuştur. Enver Paşa'nın Halil Paşa'ya yazdığı mektubunda ifade ettiği gibi beklenen olmuştu. Çünkü, mütareke "*Kafkasya'nın boşaltılmasını*" emrediyordu. 17 Kasım 1918'de Tebriz, boşaltılmış ve buralar İngilizler tarafından işgal edilmiştir. İngilizler, 24 Aralık 1918'de de Batum'u işgal etmişlerdir.

Halil Paşa da artık yapacağı bir şey kalmadığı için Gümrü'deki karargâhını lağvederek, 1918 yılı Ekim ayı sonlarında Batum üzerinden Karadeniz yoluyla İstanbul'a gelmiştir.[1]

Sonuç:

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı devleti için bir çok cephede yıkım ve büyük toprak kaybı getirmiştir. Devletin coğrafyası küçülmüş, hakimiyet ve hareket alanı daralmıştır. Bunun ileriye dönük sonuçlarının daha fazla olumsuzluklar getireceğini gören Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Anadolu'nun Kafkasya ve Türkistan ile olan bağlantılarını kaybetmemek için, bölgedeki gelişmeler üzerine Rus ve Ermenilerin ortak işgaline uğrayan Dağıstan ve Azerbaycan'ın işgalden kurtulması için özel ve yoğun çabalar gerçekleştirmiştir.

Bu amaçla kardeşi Nuri Paşa'nın idaresinde Kafkas İslam Ordusu'nu, ve amcası Halil Paşa'nın komutası altında bu ordunun da içinde olduğu Şark Ordular Grubu Komutanlığı'nı kurmuştur. Bu kuvvetler, 1918 yılının ikinci yarısı içinde Baku'yu zabt ile Azerbaycan topraklarını Rus ve Ermeni işgalinden kurtarmışlardır.

Bu gelişmelerin ardından Azerbaycan, bir süre bağımsız cumhuriyet olarak varlığını sürdürmüştür. Azerbaycan'ın tarihinde çok önemli bir yeri olan ve Azerbaycan halkının hala büyük minnet ve şükran duygularıyla andığı ordu ve komutanlar ile onların başarıları, her iki ülke halkının kardeşliğini pekiştiren mühim tarihi hadiselerdir.

Mehmet Emin Dinç

Özet

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı devleti için bir yıkım savaşı olmuştur. Savaşın son yılının sonlarına doğru, yıkılan son ümitlerin yeniden yeşerebilmesi arzusuyla kendi toprağından ziyade, Turan'a açılan kapı olarak telakki edilen Azerbaycan ve Dağıstan'ın Rus ve Ermeni işgalinden kurtarılması davasına önem ve öncelik vermiştir. Bu amaçla 1918 yılında bölgede önce Kafkas İslam Ordusu'nu, daha sonrada bunu genişleterek ve büyüterek Şark Ordular Grubu Komutanlığı'nı kurmuştur.

Bu kuvvetlerin başına ise Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından, kendisine olan tam itimat nedeniyle amcası Halil (KUT) Paşa getirilmiştir. Halil Paşa, zengin askeri tecrübesiyle üzerine düşeni hakkıyla yapmış, bağlı birliklerin sevk, idare ve koordinasyonunu başarılı bir şekilde yürütmüş, Bakü' nün Rus ve Ermeni işgalinden kurtulmasını, kendi idaresine kavuşmasını sağlamıştır. Bu kuvvetler, 1918 yılının ikinci yarısı içinde Baku'yu zabt ile Azerbaycan topraklarını Rus ve Ermeni işgalinden kurtarmışlardır.

Bu gelişmelerin ardından Azerbaycan, bir süre bağımsız cumhuriyet olarak varlığını sürdürmüştür. Azerbaycan'ın tarihinde çok önemli bir yeri olan ve Azerbaycan halkının hala büyük minnet ve şükran duygularıyla andığı ordu ve komutanlar ile onların başarıları, her iki ülke halkının kardeşliğini pekiştiren mühim tarihi hadiselerdir. Bu bildiri yayınlanmış kaynaklara ve Türk askeri arşivlerine dayanarak bu olayı açıklamayı amaçlamaktadır.

[1] A.g.e., s. 152-153, ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-68, Fih.1-55, 57
ATASE Arş. 1/1, Kls, 6, Dos.25, Fih.2

Mehmet Emin Dinç

Xülasə

Birinci Dünya Müharibəsi Osmanlı dövlətinin çökməsinə səbəb olan savaşlardandır. Müharibənin son ilinin sonlarına doğru, puç olan son ümidlərin yenidən dirçəlməsi arzusu ilə öz torpağından daha çox, Turana açılan qapı kimi qəbul edilən Azərbaycan və Dağıstanın rus və erməni işğalından qurtarılmasına əhəmiyyət və prioritet verilmişdir. Bu məqsədlə 1918-ci ildə bölgədə əvvəlcə Qafqaz İslam Ordusu, daha sonra isə bunu genişlədərək və böyüdərək Şərq Orduları Qrupu Komandanlığı yaradılmışdır.

Bu qüvvələrə rəhbərlik isə Osmanlı Hərbiyə Naziri və Ali komandirin vəkili Ənvər Paşa tərəfindən, ona olan tam etimada görə əmisi Xəlil (küt) Paşaya həvalə edilmişdi.Xəlil Paşa zəngin hərbi təcrübəsinə əsaslanaraq öhdəsinə düşəni layiqincə yerinə yetirmiş, tabeliyində olanı birliklərin sövq, idarə və koordinasiyasını müvəffəqiyyətli bir şəkildə həyata keçirmiş, Bakını rus və erməni işğalından xilas edərək, öz idarəsinə qovuşmasını təmin etmişdir. Bu qüvvələr 1918-ci ilin ikinci yarısında Bakını tutmaqla Azərbaycan torpaqlarını rus və erməni işğalından qurtarmışlar.

Bu irəliləyişlərin nəticəsi olaraq Azərbaycan bir müddət müstəqil respublika olaraq mövcud olmuşdur. Azərbaycanın tarixində çox əhəmiyyətli bir yeri olan və Azərbaycan xalqının hələ böyük minnət və şükürlə xatırladığı ordu və komandirlər ilə onların müvəffəqiyyətləri, hər iki ölkə xalqının qardaşlığını gücləndirən mühüm tarixi hadisələrdir. Bu məqalədə nəşr olunmuş qaynaqlara və Türkiyəhərbi arxivlərinə əsaslanaraq baş vermiş hadisələri təhlil etmək qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur.

Mehmet Emin Dinc

ORIENTAL ARMIES GROUP IN THE FIRST WORLD WAR, HALIL PASHA AND THE LIBERTY OF BAKU

Summary

The First World War was a disaster for the Ottoman Empire. Towards the end of the last year of the war, It gave priority to the cause of saving Azerbaijan and Daghistan, which was seen a gate to Turan rather than its own territories, from the Russian and Armenain occupation to revitalize the disappearing hopes. In line with this objective, The Ottoman Empire firstly established Caucasian Islamic Army in 1918 in the region, then it established the Oriental Armies Group Command by expanding and enlarging it.

Due to the full faith and credit in him, Halil (KUT) Pasha-the uncle of Enver Pasha-was appointed as the head of these forces by Enver Pasha who was the War Minister and Acting Commander-in Chief. Halil Pasha properly did his part owing to his military experience, successfully conducted the management of his troops, helped save Bakü from the Russian and Armenian occupation, enabled it to reach its own will. These forces managed to save Azerbaijan soils from the Russian and Armenian occupation in the second half of the year 1918 by invading Baku.

After these developments, Azerbaijan sustained its existance as an independent republic. The armies, commanders, and their achievements that have an important place in the history of Azerbaijan and towards which Azerbaijani people still express their gratitude are important historical events which strengten the brotherhood of the two countries. This paper aims at explaining this event on the basis of published sources and Turkish military archives.

Нодар Дарсания
Доктор истории, проф.,
Сухумского государственного университета, Грузия

К ИСТОРИИ ПОЛИТИКИ «ДАШНАКЦУТЮНА» ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНА И ГРУЗИИ В 1914-1918 гг.

Ключевые слова: «Дашнакцутюн», Эрзурум, Младотурки, «Великая Армения», Ериванская губерния, Зангезур.

В грузинской историографии проблема армянского «националистического движения» или политики армян против мирного населения соседных народов и государств в первой четверти XX столетия до сих пор изучена слабо. Ещё меньше исследован круг вопросов, связанных с формированием, условиями возникновения военнозированных формирований и подразделений армянского националистического движения, официально именовавшегося «Дашнакцутюном».

В Грузии вопросы создания, целей и основных этапов деятельности «Дашнакцутюна» не являлись предметом специальных исследований вплоть до последнего времени, в то время как изучение истории армянского националистического движения представляется нам важным и актуальным. Актуальность исследования этого вопроса подтверждается новыми проявлениями армянского национализма и их агрессивными действиями против соседных государств.

Наличие кризисной ситуации во всех взаимосвязанных сферах общественного бытия не могло не отразиться на крайнем осложнении межнациональных отношений. Насильственная преступность армянских бандформирований, обусловленная армянской национальной идей создания «Великой Армении» из исторических территории Грузии, Азербайджана и Турции стала крайне распространенной, фальшивой идеологией.

В начале лета 1914 г. Турция еще не воевала, но готовилась к войне, в это время в Закавказье стали множиться отряды добровольцев. В соответствии с решением своего Генерального совета, собравшегося за несколько недель до описывамых событий в Эрзуруме, партия «Дашнакцутюн» приняла участие в создании и вооружении групп, заняв, по существу, враждебную Турции позицию... Летом 1914 г. были сформированы отряды армянских добровольцев, воевавшие с турками. Другого быть не могло. За предыдущие примерно четверть века армянское общество воспитывалось в определенном психологическом духе, зарождение которого было необходимо»[1].

Когда начались военные действия депутат меджлиса от Эрзурума Гаро Пастырмаджан во главе всех армян, офицеров и солдат 3 Армии, перешел к противнику, России. Вскоре он во главе этих сил начал жечь села и безжалостно вырезать мирное мусульманское население. Вот что пишет Рафаэль де Ногаль: «В ответ на эту резню, вполне естественно, официальные турецкие круги разоружили не успевших бежать армянских солдат и жандармов и направили их на дорожные работы и в обоз. Не могущее быть оправданным предательство армянских соединений, резня, учиненная армянами в Башкале, Сарае и Баязете, вызвали беспокойство у турок и опасения, что армяне, находящиеся во внутренних вилайетах, в Эрзуруме и Ване, поднимут восстание и ударят по ним стыла. Спустя несколько недель после моего прибытия эти опасения оправдались. Армяне Ванского вилайета в массовом порядке выступили против нашей экспедиции в Иране»[2].

Армянская сторона совершенно по другому представляет начавшееся события: «В годы Первой мировой войны осуществлялся геноцид армян со стороны младотурецкого правительства Османской Турции в отместку за участие последних в войне на стороне России. В советской и зарубежной литературе поведение армян оценивается как жертвенное, безынициатив-

[1] О.Качазнуни. Дашнакцутюн больше нечего делать.
[2] R. de Zara. Mustafa Kemal, Dictateur. Paris, 1936, p. 159-160.

ное, пассивное, ни слова не говорится об их сопротивлении, самооборонительных боях в Западной Армении, в которых армяне смогли самоорганизоваться и даже нанесли карателям ощутимый урон. Это имело место в Баку, Харберде, в Тароне, Сасуне, Еозгате, Шапин – Гарахисаре и в Киликии. До геноцида 1915 г. в области Тарон насчитывалось 700 армянских сел, два поселка городского типа и пять городов с коренным армянским населением в 180 тыс. человек. Насилия против армянского населения Тарона начались 15 мая 1915 г., когда в мушскую долину вторглись вооруженные курды из Буланухского, Алашкертского, Манцикертского, Хнусского и Вардинского уездов, которые недавно вместе с частями регулярной турецкой армии истребили 25-ти тысячное армянское население Хнусского уезда.»[1] Однако армянский автор ничего не говорит о том, чем были вызваны действия турецкой стороны.

А вот что пишет Филипп Прайс: «С началом войны армяне этих районов (имеются в виду восточные вилайеты) установили тайные связи с русскими властями на Кавказе и начали нелегально вербовать в турецких вилайетах добровольцев для русской армии»[2].

Заявив о своем гражданском долге, армяне тут же начали сотрудничать с врагом, - пишет Филипп де Зара, - Подобное лицемерие, конечно же, очень далеко от верности долгу. Однако невыполнение христианскими подданными султана самого священного гражданского долга не воспринималось европейцами с осуждением, ибо Европа, требуя то независимости, то автономии для армян, поощряла их на предательство. Вместе с тем, кто может осудить турок за то, что они, по действующим во всем мире законам, сочли сотрудничество с врагом ничем иным, как изменой родине?.. Создающие смуту внутри страны комитеты способствовали успеху наступления русских войск, нападали на отступавшие турецкие войска, грабили обозы, создавали партизанские банды. В восточных вилайетах дезертирство приняло массовый характер, из армянских дезертиров было сформировано множество полков под командой русских офицеров. Там и тут вспыхивали восстания. В Россию бежали два армянина-депутата турецкого парламента. Издания, призывавшие к мести, учили армян пытать турок, заставить плакать турецких матерей. Преступления армян не вызывают никаких сомнений»[3].

Накануне первой мировой войны младотурки попытались склонить армян к активному выступлению на стороне Турции. Однако, желание Турции обьявить войну России армяне восприняли как авантюру. Спасение же Турции они (армяне) видели в соблюдении ею строгого нейтралитета. Такое заявление армян было расценено младотурками как измена интересам и идеалам Турецкой империи[4].

Дашнакские лидеры отлично сознавали, что мирным путем никогда не достигнуть своих целей в Турции – для этого просто не было необходимых предпосылок. Поэтому в 1914 г., когда началась война, и особенно весной 1915 г., когда развернулось контрнаступление русской армии, они решили проводить в жизнь свою тактику “освобождения пустого места”. Эмиссары “Дашнакцутюна”, стоявшие во главе вооруженных банд (повстанческих отрядов), подняли всеобшее восстание армянского населения в Ванском вилайете, оказавшемся как раз в эпицентре развернувшихся боевых действий. Во время русского наступления на южном участке турецкого фронта эти добровольцы учинили беспощадную резню мирного турецкого населения. Занятые дашнакскими отрядами турецкие деревни “освобождались” от живых людей и превращались в развалины, наполненные обезображенными жертвами[5]. Один из дашнакских “героев” следующим образом описывал свои “подвиги”: “Я уничтожил турецкое население в Басар-Гечаре, не разбираясь ни в чем, – хвастался дашнакскиий “головорез”, – но иногда жалеешь пули. Самое верное средство против этих собак – это то, чтобы после боя

[1]С.М Степанянц. Сопротивление армян геноциду в годы первой мировой войны. М.,1998,с.5.
[2]M.P.Price. A. History of Turkey. London, 1956, p. 91.
[3]C.Price. The Rebirth of Turkey, p. 86-87
[4]С. С. Степанян. Армения в политике империалистической Германии. (конец XIX-начало XX века.). Ереван, 1975, с. 110.
[5]А. Лалаян. Контрреволюционный "Дашнакцутюн" и Империалистическая война 1914-1918 гг. В сб.: История Азербайджана по Документам и публикациям. Баку: Элм, 1990, с. 100 (Далее История Азербайджана...).

собрать всех уцелевших, переполнить колодцы ими и сверху добить тяжелыми камнями чтобы их не стало больше на свете. Я, – продолжал бандит, – так и поступил: собрал всех мужчин и детей и покончил с ними, заполнив камнями колодцы, куда они до этого были мною брошены".[1]

Турецкое правительство, увидя подобные действия дашнакских "героев" и зная царский план "решения" армянского вопроса, в апреле 1915г. принимает решение о всеобщей депортации армян, проживающих в Турции.

Таким образом, лидеры "Дашнакцутюна" мечтавшие о захвате части Турции для реализации своего плана " Великой Армении от моря до моря" привела к выселению армянского населения из Османской Империи.

Россия выступавшая как „освободительница народов" от османского ига требовала, в частности, на проведении реформ в тех областях Турции, где компактно проживали армяне. В конце первой мировой войны, преследуя напавшего на него агрессора – Турцию, она освободила большую часть „великой Армении". По соглашению между странами Антанты эти терриитории должны были перейти под протекторат России. Однако, вскоре, после захвата власти большевиками, 20 ноября 1917г., Петроградский Совнарком провозгласил:„Мы заявляем, что договор о разделе Турции и „отнятии" у нее „Армении" порван и уничтожен. Как только прекратятся военные действия,армянам будет обеспечено право свободно определить свою судьбу".[2]

Декларация была согласована с Германией. На практике она означала отказ от защиты турецких армян. Такое решение большевиков диктовалось (как позже выяснилось, ошибочно) тем, что будто турецкий лидер М. Кемаль намерен встать в авангарде борьбы угнетенных народов Востока против мирового империализма. Однако в „свободное волеизъявление" под турецким присмотром армяне уже не верили.

Большевистский переворот в России и их политика в отношении „армянского вопроса" повергла дашнаков (бывших так близко к заветной цели) в смятенье, а армянская общественность ломала голову как быть дальше: „Освобождение от турецкого ига или продолжение вековой неволи? Независимость или вассалитет? Перспектива свободного развития с обладанием средиземно-морского побережья или стиснутое в горах прозябание без выхода в море? Воссоединение частей исторической территории или сохранение национальной раздробленности? Словом прогресс или упадок, свет или тьма, жизнь или смерть?

Дело ведь идет о будущем всего народа. Возможно, что народ окажется в таком положении, когда только своими силами он будет ковать свою судьбу. Армянская нация показала, что она способна жертвовать людьми. Но жертвы людьми недостаточно. Нужны жертвы финансовые.

Момент, к которому мы приближаемся – критический в истории Армении. Вопрос ставится и решается совершенно определенно. Быть или не быть Армении".[3]

Руководители дашнаков каждый раз кормили армянский народ иллюзиями, внушая им несбыточные надежды образования „Великой Армении" и заверяя в том, что «Дашнакцутюн» в этом деле поддерживают могучие силы, ссылаясь то на Россию, то на Англию и Францию. Интересы этих держав несомненно сходились на „армянском вопросе", но интерес этот вовсе не означал еще готовность оказать реальную всесторонюю и широкомасштабную помощь, без которой планы «Дашнакцутюна» были обречены на провал.

Советской же Россией национальные интересы армян были принесены в жертву классовым «идеалам» , поэтому надежды на Россию теперь были уже невелики, хотя армяне и просили у Советского правительства "оставить хотя бы часть русских войск в Армении"[4]

---

[1]А. Лалаян. Контрреволюционный "Дашнакцутюн" и Империалистическая война 1914-1918 гг. В сб.: История Азербайджана по Документам и публикациям. Баку: Элм, 1990, с. 100 (Далее История Азербайджана...).

[2]Образование Союза Советских Социалистических Республик. М., Наука, 1972, с. 24.

[3]Армянский вестник. М., 1918, 1 января, с. 1.

[4]Армянский Вестник. М.,1918, 2 февраля, с. 1.

независимость которой уже виднелось на горизонте. Касаясь этого вопроса представители армянской общественности с горечью писали: „Вывод русских войск из Армении – означает возвращение завоеванной с таким трудом Армении туркам. Правда декрет[1]говорит о "немедленном образовании армянской народной милиции". Но ведь наивно думать, что армяне могут своими силами создать армию, способную противостоять германо-туркам. Даже если мы допустим, что все снаряжение русской армии будет передано грузинской национальной милиции в Лазистане и армянской – в Армении, и то силы будут колосально неровны. Очищение Армении русскими войсками будет знаменовать собою не независимость Армении, а уступку ее Турции. И при существующих условиях это будет самым настоящим предательством по отношению к армянам.

Вступив в очищенную русскими войсками Армению, турки покажут армянам такую "независимость" которая превратит страну в огромное кладбище. Поэтому помощь России может выразиться только в том, что в Армении будет оставлена хотя бы часть русской армии.

Это одно. Другое касается границ. Декрет ничего не говорит о границах. Но комиссар по делам национальностей г. Джугашвили сообщил кое-что в дополнение к декрету. Он сказал, что границы Армении будут определены представителями армянского народа по соглашению с представителями мирных мусульманских и иных округов совместно с чрезвычайным временным комиссаром по делам Кавказа.

Тут, следовательно, речь идет только о той территории, которая была до большевистской революции занята русскими войсками. Об этнографических границах Армении речи нет. О Киликии, следовательно тоже. Очень возможно, что при этих условиях Армения, если даже ей удастся получить независимость, не получит никакого выхода в море, даже в Черное».[2]

Как видно из приведенного материала подогреваемый дашнаками миф о «Великой Армении» стал национальной идеи всего армянского народа. Однако недостаток реальных возможностей в своих грандиозных планах вынуждало армян обратить свои взоры теперь уже к Советской России. Но Советское правительство не поддерживало дашнаков, оставшимся верной союзническому долгу перед Антантой и их интересам.

Провозглашение независимости Грузии вызвало взрыв негодования среди дашнаков[3], армянских большевиков да и всей армянской общественности[4]. Оно было расценено как предательство интересов армянского народа. Так, большевик Шаумян следующим образом расценивал провозглашение независимости Грузии: "Объявление независимости Грузии, свидетельствует о новом преступлении меньшевиков. Это новая попытка предательства по отношению к соседнему с Грузией армянскому народу, невероятнейщее, бесстыднейщее предательство".[5]

Такое отношение к провозглашению независимости Грузии армянских политических партий и общественности объясняется турецким ультиматумом 26 мая 1918 г., и отношением к ним представленных в Закавказском Сейме партии.

В турецком ультиматуме 26 мая 1918 г., требовалось немедленное отторжение в пользу Османской империи Нахичеванского уезда, искючая Ордубад, половину Шаруро-Даралагязского уезда, всего Сурмалинского уезда, Эчмиадзинского уезда, половину Эриванского уезда, большей части Александропольского уезда и всего Ахалкалакского округа[6].

В Сейме разгорелась острая борьба по вопросу об отношении к ультиматуму. Мусаватисты стояли за его безоговорочное принятие, дашнаки частично отвергали турецкие требования, грузинские меньшевики же за счет уступки определенных территории Грузии (которых дашнаки считали своими) добивались выгодных для себя условий мира с Турцией. Эти

[1]Имеется в виду специальный декрет Советского правительства посвященный т.н. "Турецкой Армении". См. Е. М. Жуков. СССР и Турция. (1917-1979), М., 1981, с. 15.
[2]Армянский вестник. 1918.I.1. с.1.
[3]См.: Б.А. Борьян. Армения, международная дипломатия и СССР. М., 1929, ч. II, с. 58.
[4]См.: Д.Чумбуридзе.Грузино-Армянские взаимоотношения в 1918-1921 гг. И Грузинская общественная мысль. Тб. 1999, с.16 и след. (на груз. Яз.)
[5]С.Г. Шаумян. Избранные произведения. М.,1958, т. 2, с. 263.
[6]Е. К. Саркисян. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны. Ереван, 1962, с. 362.

разногласия "по вопросу о войне и мире"[1]между партиями, представленными в Сейме и привело к распаду Закавказской республики, после которого грузинский национальный совет провозгласил Грузию независимой республикой[2].

По мнению дашнаков грузинские меньшевики объявили Грузию отдельной республикой только для того, чтобы начать с Турцией сепаратные переговоры и избавиться от турецких захватчиков отдачей им всей Армении[3]. Однако общеизвестно, что турецкие агрессоры вовсе не желали удовлетвориться одной Арменией, в их планах входило завоевание всего Кавказа, в том числе и Грузии.

Провозглашение независимости Грузии так негативно воспринятое дашнаками, вынудило турецкое правительство внести существенные коррективы в своих планах по отношению к Армении. Так, во время подписания Батумского соглашения глава турецеой делегации Халилбей заявил: "Оттоманское имперское правительство управляло своими чувствами с большим спокойствием и поручило мне подписать документ, признающии существование армянского правительства".[4]

С началом процесса распада Российской империи начали обнажаться скрытые моменты напряженности в межнациональных отношениях. Вновь проснувшиеся национальная вражда и ненависть армян к соседным народам, возникшие на почве необдуманных и легковесных лозунгов о создания «Великой Армении», доведенные до абсурда, стали причиной многих тяжких преступлений, террора и массового уничтожения мирного населения с целью очищения территории от не армян и создания моноэтнического армянского геополитического пространства. При этом следует отметить, что оно было относительно массовое явление, слагающееся из совокупности преступных посягательств направленных против лиц другой национальности, а также преступных посягательств на права, законные интересы местного населения.

Создание новой Армении из исторических грузинских и азербайджанских областей и влияние армянской пропаганды на общественное сознание граждан Грузии и Азербайджана осталась на периферии научного исследования, нашим обществам в те времена не удалось сохранит историческую память граждан на свои исторические территории, наоборот, произошла трансформация массового сознания.

Проанализировать эволюцию армянских претензии, проследить его трансформацию, выявить новые формы. Несмотря на вековую историю, т.н. «армянский вопрос» не теряет своей актуальности, а наоборот, развивается, приобретает новые формы, виды, требует новых путей решения, и это затрагивает как наш регион так и весь мир.

Тотальное уничтожение населения стало наиболее эффективным, быстрым, возможно, удобным способом для армян добиться своего желаемого результата.

Насилие всегда играло и продолжает играть большую фундаментальную роль в жизни армянского общества. И в этом нет ничего случайного: практически вся история Армении насыщена самыми разнообразными методами насилия. Многогранность этого понятия ставит ученых самых разных областей знаний перед необходимостью обращаться к проблеме его изучения и объяснения.

Международные отношения не остались в стороне от этого армянского феномена, которое используется сегодня в качестве средства для достижения политических целей. Применение насилия, очищение территории от не армян являются неотъемлемыми атрибутами армянской политики, которая представляет собой сферу довольно многообразную, постоянно обновляемую и во многом непредсказуемую.

Акты войны, агрессии, этнических чисток, политических убийств, репрессий по отноше-

---

[1]Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, с. 330.

[2]Н. Жордания по этому поводу якобы заявил одному из лидеров "Дашнакцутюна", что "Если армяне тонут, то грузины не обязаны тонуть вместе с ними" (Центральный Государственный исторический архив Армении. Ф. 190/507, оп. 1. Д. №23, л. 101. далее ЦГИАА).

[3]Е. К. Саркисян. Экспансионистская политика.., с. 363.

[4]ЦГИАА. ф. 200, оп.,1,д. №74, лл. 40-41.

нию к противникам отмечаются во все периоды истории Армении. Та распространенность, и те опасные последствия, которые являются неизбежным атрибутом насилия, делают необходимым теоретическое осмысление ряда проблем, относящихся к практике его применения. Сегодняшняя Армения – доказательство того, что она не может жить в бесконфликтном мире.

Современное политическое насилие Армении принимает более скрытые и неоднозначные формы, приобретает новые черты: становится более ожесточенным и затяжным. Именно поэтому этот армянский феномен требует постоянных исследований под углом зрения конкретной исторической эпохи.

Мартовские события 1918 г. в Баку стали продольжением этой кровавой цепи. Так, в течении нескольких мартовских дней мирное мусульманское – азербайджанское население города и его окрестностей подверглось невиданной и страшной карательной акции – резне, избиению, пленению, грабежам, одним словом уничтожению всего и вся, со стороны люто бесчинствующих большевистско-дашнакских вооруженных сил. Начавшиеся, на первый взгляд, со случайного инцидента с пароходом «Эвелина», или же провокационного обстрела небольшого отряда Красной Армии, исполнители которого так и остались неизвестны, мартовские события, безусловно имели глубокие корни и причины.

Одна из первых масштабных операций армянских формировний по этнической чистке территории Закавказья от азербайджанцев была осуществлена в Эриванской губернии. С 17 по 21 февраля 1918 года регулярные армянские вооруженные формирования под командованием полковника Пирумова, применив артиллерию, стерли с лица земли в этой губернии 21 азербайджанское село.[1] В целом же в период с начала 1917 года по март 1918 года в Эриванской губернии было разграблено и уничтожено 197 азербайджанских сел.[2]

Ужасающие размеры зверств в отношении азербайджанцев не оставили безучастными ни одну из политических сил, действующих в то время в городе, не говоря о гражданском населении и представителях других наций. Меньшевистская газета «Наш голос» так описывала картину тех дней : «Всюду трупы – искореженные, изуродованные, обезображенные…Сильно пострадала мечеть «Тазапир» от артиллерийских обстрелов…Широкие массы исполнены гнева и ненависти, перерастающих в чувство яростного мщения, с которым не так-то легко будет справиться».[3] Не питавшая никаких симпатий к азербайджанцам и партии «Мусават», эта газета также квалифицировала мартовские события как национальную резню, за что сразу была закрыта постановлением т.н. «Комитета революционной обороны», «ввиду появившихся в ней не отвечающих действительности оценке событий и явно тенденциозных статей»[4] Все азербайджанцы – члены различных политических партий левого толка и идейные союзники большевиков, понимали и признавали, что под предлогом борьбы с мусаватистами дашнакско-большевистские отряды фактически вели целенаправленное уничтожение мирного азербайджанского населения. Азербайджанский большевик С.М. Эфендиев подчеркивал, что во время мартовских событий «дашнаки уничтожали не только мусаватистов, но всех мусульман вообще… Ход событий создал такое положение, при котором товарищи, стоявшие во главе Совета – Шаумян, Джапаридзе и другие сами стали узниками дашнаков»[5]. Н.Нариманов в письме Шаумяну и Джапаридзе, подчеркивал, что «эти события запятнали и очернили Советскую власть»[6], а газета азербайджанской организации «Гуммет» писала: «Мы, оставаясь большевиками, не позволим в то же время, чтобы напрасно пролитая кровь мусульманской бедноты осталась без последствий. Всеми силами мы будем стараться выяснить все те подлости, которые были совершены по отношению к мусульманам»[7].

---

[1]Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Тифлис, 1919, 7 марта 1918 г., с.5, в уках. кн. Айдына Бабаева. С.11.
[2]Айдын Бабаев. Указ.раб., с.11
[3]Наш голос (Баку), 1918 г., 24 марта
[4]Известия Бакинского Совета (Баку), 1918 г., 9 апреля
[5]Жизнь национальностей (Москва), 1919 г., 6 июля
[6]Нариманов Н. Избранные произведения, Баку, 1989, т. II, с. 123
[7]Гуммет (Баку), 1918 г., 3 апреля

Бакинский Совет, в чьих руках оказалась реальная власть, сразу распустил городскую Думу, возглавляемую Ф.Х.Хойским, ликвидировав тем самым последний оппозиционный Совету орган в Баку. Как бы открещиваясь от позора и ответственности за пролитую мусульманскую кровь, и одновременно избавляясь уже от единственного конкурента в борьбе за власть, большевики устранили Армянский национальный совет от управления, проармянские газеты были закрыты, а вооруженные формирования дашнаков были частично разоружены, частично влились в состав Красной Армии[1]

Таким образом, через пять месяцев после трагических мартовских событий, в тяжелейших и сложнейших политических условиях, в силу невероятных усилий и огромной воли, применив всю мощь своих политических, организаторских, дипломатических талантов видные представители Азербайджанской национальной элиты, руководители партии «Мусават», совместно с вооруженнымы силами Азербайджана при решительной поддержке турецких войск – Кавказской Исламской Армии, возглавляемой турецкими военачальниками, 15 сентября 1918 г. освободили Баку от так называемых сил «Диктатуры Центрокаспия».

Армянская идеология на протяжении веков была сформирована армянскими историками на ложной исторической основе. Эта ложная идеология стала основной доктриной всего армянского народа, присвоение культурного достояния грузинского и азербайджанского народов порождено стремлением возвеличения армянского народа и представления собственной нации в глазах мирового сообщества определенного сознания «былого величия» хотя бы в прошлом многострадального армянского народа.

Принято считать, что популизм как явление, исключительно характерно для политического деятелья. Однако оно стало политическим оружием для целого армянского народа. Многие ученые посвятили этому армянскому феномену свои исследования, отмечая, что суть этого явления остается неуловимой: «никто не представляет себе в точности, что же это такое: его смысл ускользает, не поддается определению». Возникнув как армянская идея, оно стало народным движением в борьбе против тех народов, которые приютили их, он видоизменялся и появлялся на политической арене в качестве «нового курса», новыйх дейтсвий в соответствии новым временем, но суть остается прежным – демагогия, преподносится мировому сообществу как историческая правда.

В период первой Азербайджанской Республики (АДР) в 1918-1920 годах, Армения, развязала захватническую войну против Азербайджана, и опустошила Зангезур. В Зангезурском уезде армянскими террористическими и государственными формированиями было уничтожено 115 азербайджанских деревень. Более того, в течение двух лет в нагорной и низменной частях Карабаха армянскими карателями из террористической организации «Дашнакцутюн» было полностью уничтожено 150 азербайджанских деревень, где были вырезаны 400 000 азербайджанцев. Историческим преступлением было нападение Армении на Грузию в декабре 1918 года.

Любое государство старается выносить свои интересы на территории других стран и народов оперировать там в собственных интересах, это закон геополитического развития любого государства. Но очень важно понять, почему на протяжении истории армянское общество стремится к этническому расщирению своего пространства за счеть территории соседных народов и государств, осознает ли она свои интересы и понимает, где начинаются чужие? Видимо это порочный участок генов который постоянно приводит к одному и тому же результату. Внешняя агрессивность Армении – это постоянный поиск своей миссии в мире чтобы не потерятся среди сильного окружения. Таким образом политика армянских националистических партии, а в последствии и политика независимой Армении по отношению Грузии и Азербайджана привели к кровавым итогам, к великому сожалению безнаказанность преступления рождает новые преступление очевидцами которых мы являемся сегодня.

[1]Бакинский рабочий (Баку), 1918 г., 20 апреля

Аслан Халилов
доктор философии по истории,
диссертант Института истории
им. А.Бакиханова НАН Азербайджана

ГЕНОЦИД ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ГЛАЗАМИ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ НОМЕНКЛАТУРНОЙ ЭЛИТЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР 1920-1930-Х ГОДОВ: ПРОТИВОРЕЧИЯ И ТЕНДЕНЦИОЗНОСТЬ ВО ВЗГЛЯДАХ

Начало первой мировой войны открыло широкие просторы для армян, которые воспользовавшись, случаем, спешно вооружались и создавали военные подразделения. Военные приготовления армян поддерживались царской Россией, которая используя армян вэтой войне, надеялась завладеть территорией Османской Турции. Армяне же, используя ситуацию в своих интересах, считали, что пришло время для осуществления их заветной мечты создании мифической «Великой Армении от моря до моря» за счёт чужих земель, в том числе и Азербайджан. В этих целях, за годы войны армянские вооружённые отряды, воодушевлённые и возглавляемые крайне националистической партии Дашнакцутюн, занимались грабежом и истреблением тюрко-мусульманского населения региона, тем самым проводя этническую чистку.

После февральской революции 1917 года армянский национализм, пользуясь анархией, образовавшейся после падения царизма, начал наступать на тюрко-мусульманское население Южного Кавказа «по всему фронту», осуществляя против последних настоящий акт геноцида.

Систематическое истребление азербайджанцев усилилось после установления советской власти в Баку в ноябре 1917 года. Бакинский совет, возглавляемый С.Шаумяном, и его Исполнительный Комитет превратились в главный штаб армянских военно-политических организаций, где основные посты были заняты армяно-«большевиками». С этого моментауничтожение азербайджанцев было воздвигнуто в ранг государственной политики. По указанию С.Шаумяна, Г.Корганова и других армянские полки весной и летом 1918 года повсеместноистребляли мирных жителей города Баку и Бакинской губернии вплоть до падения «советской власти». Сам С.Шаумян на заседании Бакинского Совета Народных Комиссаров по этому поводу заявлял: «Передовые отряды наших товарищей из Красной гвардии и Красной армии сражаются в Петровске, в Шемахе, устанавливают советскую власть в Лянкярани, Дербенте, Баку, Сальянах и др. Для окончательного торжества Советской власти … нам необходимо продолжать победоносную гражданскую войну» [12, 254].

История кровавых событий, в результате которых только в городе Баку было истреблено более 12.000 ни в чём не повинных азербайджанцев – детей, женщин, стариков и простых тружеников, показала, что в указанный период различные политические партии и организации армян были едины в вопросе искоренения азербайджанцев. В те дни по этому поводу в газете «Азербайджан» писалось, что для всех «… от кадетов до большевиков и от дашнаков до социалистов … классовые интересы даже отодвинуты на задний план и сейчас борьба идёт с азербайджанскими тюрками, а не с отдельными классами, и не на социальной, а на национальной, даже религиозной почве» [1].

То, что вытворялось хунтой С.Шаумяна иГ.Корганова в Бакинской губернии, подобные же антиазербайджанские преступления осуществлялись в Гянджинской и Иреванской губерниях военными подразделениями Андроника и Армянской Республики, созданной в мае 1918 года.

Геноцид против азербайджанцев продолжался и после большевистской оккупации Северного Азербайджана в апреле 1920 года. Как 1918 году, так и 1920-1930-х годах процессом «советизации» Азербайджана руководили армяне-дашнаки. Если весной 1918 года геноцид против тюрко-мусульманского населения проводился С.Шаумяном, то весной 1920 года эту «работу» выполнял его протеже – дашнак А.Микоян и егооднопартийцы. 22 сентября 1921 года Н.Нариманов в письме В.И.Ленину писал: «Вся Бакинская организация очутилась в их руках … Бывший дашнак – студент, а в последствие ярый коммунист Микоян, до тошноты

выступая против дашнаков, чтобы только снискать доверия и сыграть роль покойного С.Шаумяна …» [2, л. 18].

Как уже отмечалось, секретарь могущественного Бакинского Комитета А.Микоян и значительная часть представителей номенклатурной элиты Советского Азербайджана 1920-1930-х годов были руководителями, участниками или свидетелями геноцида азербайджанцев. В их ряду, «правая рука» С.Шаумяна – А.Микоян занимал особое место.

В своих выступлениях и мемуарах, говоря о советизации Северного Азербайджана, он сам признаёт, что был одним из руководителей вышеуказанных бесчинств, жертвами которых стали азербайджанцы. Говоря о своём участии в массовом истреблении коренного населения города Баку в весной 1918 года, он вспоминал: «С моим отрядом большевиков я тоже принимал участия в боях … Наш отряд бесстрашно передвигался вперёд … Руководил бойцами я … Мы просто целились в головы и стреляли …» [8, 43].

В своих мемуарах А.Микоян также признаёт, что антиазербайджанские кровавые рейды вооружённых до зубов армян не носили случайный характер, а скорее всего были хорошо придуманным и заранее организованным планом тогдашних правителей Бакинского Совета: «Работа по организации армии широко развернулась примерно в конце февраля – начале марта 1918 года. К июню 1918 года в районе Баку удалось собрать 13 тысяч красноармейцев»[8, 43]. По известной причине А.Микоян не затрагивает национального состава, так называемых, «красногвардейцев», 80-90% которых составляли армяне [4].

Слова А.Микояна о своих личных приготовлениях к предстоящим бесчинствам могут служить ещё одним доказательством в пользу вышеуказанного тезиса о не спонтанности событий весны 1918 года: «Ещё за неделю до этого восстания я прекратил агитационную работу, перестал посещать рабочее собрание и целиком переключился по делу вооружения и создания боевых отрядов» [8, 42-43].

Анастас Иванович толком не объясняет, что против кого должны были воевать 13 тысячная армия и в частности его отряд, так как в тот момент в городе Баку и его окрестностях кроме малочисленных кочи не было вооружённых азербайджанцев. В доказательство приведём цитату из известной работы советского историка Я.Ратгаузера, приглашённого армянскими руководителями Советского Азербайджана 1920-х годов для написания «славной» истории «гражданской войны» 1918 года: «… руководящее ядро партии Мусават не ожидало начала боя в день 18-го марта … регулярных воинских частей у партии Мусават к этому дню в городе не было, а были лишь неорганизованные банды, которые, по-видимому, часто действовали без общего руководства …»[11, 145-147].

В поддержку данного заключения Я.Ратгаузера, отметим, что находясь в азербайджанском городе Баку, армяне не позволяли коренным жителям города иметь здесь свои военные формирования. Единственное военное подразделение – Азербайджанский корпус, который находился на стадии формирования, вынужден был расквартироваться в Лянкярани. В январе 1918 года, когда штаб этого корпуса, состоявшийся всего лишь из 200 офицеров и технических служащих во главе с генералом Талышинским, который был единственным азербайджанцем среди них, и был арестован по приказу руководителей БакинскогоСоветана бакинском вокзале. Поступая подобным образом С.Шаумян и его окружение, во-первых, тем самым лишили азербайджанцев иметь в городе Баку даже миниатюрную регулярную военную единицу, во-вторых, надеялись, что это вопиющая несправедливость – провокация заставит азербайджанцев в знак протеста выйти на улицы. И это было бы на руку армянам, которые днём и ночью мечтали о подходящем случае для начала массового террора против азербайджанцев.

Но вопреки ожиданиям армянских националистов азербайджанцы, замяв причинённую им обиду, не дали повода осуществиться кровавым планам Бакинского Совета по уничтожению нашего народа.

Неудачные действия армян в январе 1918 года, были ими совершены весной того же года. Говоря о характере армянских бесчинств по отношению к мирным азербайджанцам,А.Микоян называл эти события гражданской войной, целью которой якобыбыло подавление «восстания азербайджанских буржуазно-помещичьих кругов» [8, 41]. Подобные утверж-

дения А.Микояна и ему подобных не выдерживают никакой критики, так как многочисленные факты, в том числе материалы Чрезвычайной Следственной Комиссии, созданной в июле 1918 года Азербайджанским правительством (1918-1920 гг.) в целях обследования последствий геноцида против азербайджанцев, свидетельствуют, что уже с февраля 1918 года, подавляющее большинство имущей части азербайджанцев, почувствовав грядущую трагедию,стало поспешно покидать пределы города Баку, уезжая в Турцию, Иран, Среднюю Азию и т.д. В марте 1918 года в городе осталась неимущая часть азербайджанцев, вынужденных затаив дыхание ждать армянских палачей, действовавших под флагом советской власти, провозгласившей себя защитников трудящихся масс независимо от национального происхождения. Понимая всю абсурдность и нелепость своего крайне тенденциозного вердикта о гражданской войне А.Микоян искал более «веские» доводы в пользу «классовости» преступных деяний армян по отношениюк мирным и неимущим азербайджанцам города Баку и кажется «нашёл». По Анастасу Ивановичу основным критерием «классовости» указанных событий было то, что военная хунта, руководимаяС.Шаумяном, Г.Коргановым и тому подобными дашнаками, возглавляла и осуществляла геноцид против мусульманского населения в г. Баку и одноименной губернии весной и летом 1918 года: «Военные действия носили классовый характер, поскольку во главе с нашей стороны был Военно-революционный Комитет» [8, 43].

На самом деле характер кровавых событий 1918 года был настолько очевиден, что даже А.Микояну пришлось признать националистичности своих преступных деяний: «… до воскресного дня партия Дашнакцутюн и Армянский Национальный Комитет объявили о своём нейтралитете. Но многие их солдаты не остались нейтральными, а активно, участвовали в боях … здешних условиях гражданская война, может приобрести национальный характер» [8, 43].

По понятной причине, А.Микоянбыл тенденциозен и в оценках событий 1915 года, когда армяне Восточной Турции и Кавказа, объединившись и вооружавшись при помощи европейских держав, в том числе, царской России, восстали против Османской Турции в целях расчленения последней. Сотни тысяч турок и представители других мусульманских народов, в том числе и азербайджанцы, стали жертвами очередной авантюры армянского национализма. Вот что писал А.Микоян по поводу тех событий: «… меня поразило и ошеломило сообщение о трагедии, постигшей западных армян в апреле 1915 года … Это был, первый случай геноцида в современной истории» [8, 24]. Это есть позиция истинного «большевика», как сам признался, будучи дашнаком-маузеристом, в 1914-1915 годах он принимал активное участие в истреблении тюрко-мусульманского населения Южного Азербайджана и Восточной Турции: «… я в один из ноябрьских дней 1914 года … благополучно добрался до приграничного города Джульфа … нас отправили на фронт для пополнения дружины Андроника, которая находилась на территории Персии, около границы с Турцией» [8, 23].

Для полновесного осмысления истории геноцида азербайджанцев ценными источниками являются работы Н.Нариманова. Оказавшись в центре политических процессов 1918 года и ставший свидетелем кровавых рейдов армянских гангстеров, он после апрельского переворота в 1920 года занял пост председателя Временного Революционного Комитета и СоветаНародных Комиссаров Азербайджанской ССР. Прекрасно понимающий суть происходящих событий Н.Нариманов всемерно старался помешать лидерам армянских националистов в лице руководства Бакинского Совета и Армянского Национального Комитета осуществить запланированную ими бойню мирных людей только потому, что они азербайджанцы. Н.Нариманов с одной стороны, был против пролития крови ни в чём не повинных людей, не зависимо от национальности, с другой стороны, он давал себе отчёт, о том, что, истребление мирных и неимущих азербайджанцев в городе Баку и уездах одноименной губернии лишит советскую власть социальной базы и приблизит конца большевизма в Азербайджане, в целом. Как известно, вопреки желаниям Н.Нариманова и азербайджанских политических и общественных организаций армянские военные формирования учинили неслыханные безобразия над азербайджанцами не только в Баку, но и в уездах Бакинской губернии:Шамахинском, Губинском, Сальянском, Лянкяранском и т.д. Во время бакинской трагедии многие представители азербайджанских общественно-политических организаций были убиты, подвергнуты аресту, грабежу и

оскорблениям. Среди них был миротворец, большевик – гумметист, доктор Н.Нариманов и члены его семьи. Вспоминая те чёрные деяния армянского национализма, приблизительно, через год в феврале 1919 года он писал: «Кто может называть гражданской войной зверское уничтожение мусульманского населения вооружёнными бандами армян? Кто может сказать, что армянские вооружённые отряды вели в Баку гражданскую войну? Меня самого, тюркского большевика, мог спасти от рук армянских банд только т.Шаумян. Допустим, что мартовские события в Баку представляли гражданскую войну. Как же тогда называть зверские деяния дашнаков Амирова и Степы Лалаева, совершённые ими после этого в Шемахе?»[10, 188].

Как видно из вышеприведённого, Н.Нариманов ещё в 1919 году дал объективную оценку антиазербайджанским преступлениям армянских националистов, среди которых были и его однопартийцы – С.Шаумян, А.Микоян и др. Именно под их непосредственным руководством проводились чудовищные акты вандализма и геноцида против азербайджанцев, среди жертв большинство составляли бедные и трудовые слои, интересы которых должны были защищены советской властью.«Как нельзя отрицать, что солнце есть и нельзя не увидеть его открытыми глазами, так и любой человек, свободный от фанатизма, подтвердит, что в итоге «смелых» заявлений от идущей в Закавказье войне гражданской 99% гибнущих являются представителями лишь определённой национальности … Эриванская губерния, Лянкяранский уезд, Губинский уезд, Шамахинский уезд полностью подтвердит сказанное мною своим внешним видом.

Уничтожены крестьяне, убиты крестьяне, разорены и разграблены или рабочие определённой национальности, или же мирные бедные и хилые, … не идущие против советской власти …» [10, 152].

Эти слова тоже принадлежат Н.Нариманову, о котором можно сказать, что никто из азербайджанцев не мог бы быть большевиком больше чем он.

Таким образом, Н.Нариманов полностью отвергаются громкие и лицемерные заявления своих однопартийцев – армян о том, что якобы весной и летом 1918 года в Азербайджане велась не политика геноцида, а шла «гражданская война», целью которой были установление и укрепление власти трудящихся – власти советов.

Но в 1920- годах у Н.Нариманова наблюдаются некоторые отступления от своих прежних убеждений. Видимо,руководствуясь политическими соображениями, он решил смягчить тон своих заявлений о кровавых событиях 1918-го года. Так, например, в своём известном докладе, адресованном в ЦК РКП(б) лично И.Сталину, он первый день бакинской трагедии (30 марта 1918 года) называет гражданской войной: «до 12 часов другого дня гражданская война шла правильно, но с 12 часов начинают ко мне поступать заявления о том, что война принимает характер национальной резни …

… После этого три дня был кошмарный разгул озверевших дашнаков по городу Баку. В результате масса женщин-мусульманок с детьми оказались пленницами у дашнаков, т.е. у «защитников светской власти». Так же тут приходится замалчивать о тех гнусных издевательствах над женщинами со стороны … дашнаков. Лучше об этом молчать»[3, л. 34].

В том же докладе Н.Нариманов утверждает, что зверские деяния дашнаков против азербайджанцев не носила стихийного характера, а скорее всего были составной частью общего плана лидеров так называемой «советской власти» в Баку. По словам Н.Нариманова, лично председатель Бакинского Совета С.Шаумян дал разрешениедашнакским военным формированиям ворваться в дома азербайджанцев, убивать и грабить невинных людей в массовом порядке. При этом главный большевик АзербайджанаН.Нариманов называет палача азербайджанского народа товарищем, старается как-то оправдывать его вероломную политику: «в трудную минуту товарищ С.Шаумян дал согласие армянской части выступить в защиту советской власти» [3, л. 32].

Явно тенденциозными являются воспоминания одного из основных фигур реакционного мирзояновского режима в Азербайджанской ССР, ярого противника Н.Нариманова – Таведроса Мирзобекянца. Последний в 1920-1930-х годах занимал высокие правительственные посты, возглавлял народными комиссариатами республики, былодним из тех, по словам Н.Нариманова, кто вёл «дашнакскую политику под флагом коммунизма» [3, л. 35].

Т.Мирзобекянц будучи одним из активных зачинщиков кровавых событий 1918 года в Баку в апреле 1928 года в газете «Бакинский рабочий» опубликовал свои воспоминания, посвящённые к 10-летию «мартовских событий». Называя национальную резню азербайджанцев гражданской войной он во всём происходящем обвиняет партию «Мусават» и представителей азербайджанских имущих классов. По мнению Г.Мирзобекянца, именно «кровавая авантюра партии Мусават» [9] стала причиной трагических событий весны и лета 1918 года, при этом он не объясняет, что как же могла партия Мусават, не имеющая в своём распоряжении ни одного вооружённого человека в Баку начать войну против 13 тысячной армии армянских националистов. Очевидно, что только сумасшедший мог бы пойти на это, и явно тенденциозный вердикт Т.Мирзобекянца о «контрреволюционном выступлении партии Мусават»[9] в те дни не имеет никакого реального основания.

Изучая воспоминания Т.Мирзобекянцаприходиться констатировать, что их основная часть составляют бредовые утверждения о «военных приготовлениях» азербайджанцев, начиная с февральской революции 1917 г., в результате которых якобы случилась упомянутая трагедия. В качестве примера он приводит приезд штаба Азербайджанского корпуса в Баку в январе 1918 года во главе с генералом Талышинским. Какая участь постигла этого штаба икакую комедию разыграли авантюристы Бакинского Совета вокруг этого вопроса, уже вышеизложены, поэтому эту нелепую басню Т.Мирзобекянцаоставим без комментариев.

Оригинальны и выводы Т.Мирзобекянца, касающихся жертв и виновников трагических событий весны и лета 1918 года. Вместо того, чтобы внести ясность в историю указанных событий, он преднамеренно вводит читателя в заблуждении. Спекулируя далеко не адекватными формулировками, он обходит точных и объективных оценок характера армянских бесчинств, ловко избегает ответа на вопрос: кто конкретно убивал, а кто стал жертвой: «Двухдневная вооружённая борьба было широко использована тёмными элементами и некоторыми частями дашнакских войск, которые расстреливали, убивали и грабили мирных жителей» [9].

Чёрная весна и лето 1918 года, унёсшие жизнь десятков тысяч азербайджанцев оставили горькие воспоминания и у А.Караева. Он так же каки Т.Мирзобекянц в 1920-х годах входил группы секретаря ЦК и БК Л.Мирзояна. А.Караев в 1920-х годах занимал высокие посты в Советском Азербайджане, в 1923-1929 годах был секретарём ЦК АКП(б).

В 1918 году правый гумметистА.Караев был свидетелем армянского произвола над мирными азербайджанцами. Правильно обвиняя большевиков в произошедшей трагедии, постигший азербайджанский народ в указанный период,А.Караевконкретно не указывает на главную ударную силу главарей Бакинского Совета – на дашнаков, называя их просто «тёмными силами». А.Караев не конкретен и по вопросу о жертвах тотального террора объединённых сил большевиков и дашнаков, довольствуясь общими словами как «рабочие», «население» и т.д., при этом он избегает уточнения национальности убитых, истерзанных, оскорблённых и разграбленных людей.Вот, что писал А.Караев в газете «АлБайрак» в январе 1919 года: «Перелистывая кровавые страницы марта мы видели целый ряд кровавых событий и печальных явлений. Сжимается сердце, глаза слезятся, волосы становится дыбом …

… С другой стороны, большевизм даёт новый козырь в руки тёмных сил … Пролив кровь до семи тысяч рабочих в Баку, направляет свои тёмные дела в Шемаху путём отправления туда тёмных сил …

… В результате Шемаха полностью разрушена, население осталось под открытым небом, матери остались без сыновей и мужей, сестры без братьев, детей, без призора и начали бродить по степям и станциям железнодорожных путей …»[7].

Дальше А.Караев 1918 год называет большевистским годом и завершает статью словами: «Дай бог, чтобы этот год больше не повторился»[7].

Но в начале 1920-х годов А.Караев ловко превратившись из меньшевика в большевика отходит от своих позиций, занятых им в 1918-1919 годах. В1928 году секретарь ЦК АКП(б) А.Караев в газете «Бакинский рабочий» опубликовал свою статью, посвящённой 10-летию мартовской трагедии, которую называл «бакинским Октябрём». В данной статье А.Караевстремиться во что бы то ни было обелить чёрные страницы большевизма: «Ещё до сих пор

среди населения существует мнение, по которому вину мартовских событий взваливают на большевиков, как превративших классовую борьбу в национальную резню.

Такое мнение – сваливание с больной головы на здоровую. Стрельба по направлению штабы красной гвардии была начата самой буржуазией, т.е. сама бакинская буржуазия начала борьбу с Советом» [6].

Эти и другие тенденциозные утверждения А.Караева в различных выступлениях и статьяхне спасли его самого от большевистского тотального террора. Летом 1937 года А.Караев был расстрелян советской властью, которой он верой и правдой служил. После казни А.Караева в сентябре 1938 года в той же газете, где он опубликовал вышеназванную статью в 1928 году, появилась статья научных сотрудников института им. С.Шаумяна Г.Гасанлы и Е.Токаржевского«Мартовский бой 1918 года в Баку». В статье, написанной в духе победившего тоталитаризма, говорилось:«Подлые тротскистско-бухаринские бандиты и буржуазные националисты в лице А.Караева, Сефа и других пытались извратить действительного значения мартовских боёв. Они, клеветники, заявляли, что эти события, якобы, представляют собой не классовые бои за власть, а национальную резню» [5].

Отметим, что заказчиком этой статьи был ЦК АКП(б), руководимой другим свидетелем трагических событий весны 1918 года в Губинском уезде – М.Дж.Багировым, которого постигла та же горькая участь, что и А.Караева. В 1956 году М.Дж.Багиров, имеющий противоречивые воспоминания о чёрных деяниях армянских националистов в Губинском и других уездах Азербайджана, был расстрелян продолжателями дела большевизма.

Как видно из вышеприведённых мемуары, воспоминания, статьи и выступления представителей номенклатурной элиты Советского Азербайджана в силу обстоятельств их создания носят тенденциозный и противоречивый характер. Но несмотря на это они являются ценными историческими источниками по истории геноцида против азербайджанцев. Пытливый исследователь всегда может исчерпать из них нужную и полезную информацию для объективного научного анализа истории указанных событий.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. «Азербайджан». Баку, 1918, 2 декабря.
2. АППДУД Президента Азербайджанской Республики: ф. 609, оп. 1, д. 34.
3. АППДУД Президента Азербайджанской Республики: ф. 609, оп. 1, д. 119.
4. Бюллетени Диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполкома. Баку, 1918, 9 сентября.
5. Гасанов Г., Токаржевский Е. Мартовский бой 1918 года в Баку. Газ. «Бакинский рабочий». Баку, 1938, 11 сентября.
6. Караев А.Г. Десятилетие Бакинского Октября. – Газ. «Бакинский рабочий». Баку, 1928, 3 апреля.
7. Караев А.Г. 1918 год. – Газ. «Ал-Байрак». Баку, 1919, 1 января.
8. Микоян А.И. Так было. М.: Вагриус, 1999.
9. Мирзабекянц Т. Мартовские дни (Хроника событий). – Газ. «Бакинский рабочий». Баку, 1928, 3 апреля.
10. Нариманов Н.Н. Взгляд на захват Кавказа. – Избранные произведения. Т. 2 (1918-1921 гг.). Баку, 1978.
11. Ратгаузер Я. Революция и гражданская война в Баку. Баку, 1927.
12. Шаумян С.Г. Избранные произведения. Т. 2 (1915-1918 гг.). Москва, 1978.

Севиндж Алиева
доктор философии по истории,
ведущий научный сотрудник
Института Истории Национальной
Академии наук Азербайджана

ИМАМ Н.ГОЦИНСКИЙ НА ЗАЩИТЕ БРАТЬЕВ-МУСУЛЬМАН В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В МАРТЕ 1918 ГОДА
(По архивным документам Азербайджана и России)

Процесс распада Российской империи сопровождался национально-освободительной борьбой за независимость на национальных окраинах. На Северном Кавказе в мае 1917 и сентябре 1917 годов прошли съезды народов Северного Кавказа и Дагестана, которые создали правовую и идейную основу для провозглашения Горской республики в мае 1918 года. Приход к власти большевиков вызвал противодействие со стороны национальных лидеров. Стоит отметить, что национальные силы Северного Кавказа наладили связь с демократическими структурами Южного Кавказа, особенно с азербайджанскими лидерами. Деятели Северного Кавказа принимали участие в Закавказском Сейме и вместе с азербайджанскими представителями и через Азербайджан пытались добиться места в общественно-политической жизни региона.

Серьезным испытанием для национально-освободительных сил стала борьба с насаждавшимся режимом большевиков, главной задачей которых был захват власти в Баку и овладение нефтяными ресурсами Апшеронского полуострова.

24 – 29 марта 1918 года побережье Каспийского моря от Баку до Петровска (Махачкала) было захвачено большевиками во главе с временным чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа С.Шаумяном. Установление в Баку власти большевиков, затем - поддерживаемого англичанами правительства Центрокаспия и состоявшему при нем генералу Л.Бичерахову (в городе высадились английские войска), сопровождалось всевозможными насилиями над местным мусульманским населением.[1]

Надо отметить, что проходящий с Кавказского фронта через Иран отряд войскового старшины Шкуро находился под влиянием экстремистски настроенных дашнаков, которые устроили резню мусульман в Дербенте и Южном Дагестане. В Баку между тем собралось около 8000 вооруженных армян–солдат, вернувшихся с войны.[2] По воспоминаниям современника тех событий Б. Байкова, «В течение 4 дней в городе был буквально ад… «дашнакцакане» повели наступление на татарские позиции; к ним примкнули и армяне–солдаты, томившиеся уже несколько месяцев в городе и не имевшие возможности, по указанным выше причинам, добраться к себе домой… большевистско–татарское столкновение начинало приобретать характер национального столкновения, причем против татар, кроме большевиков, выступали все большие массы армян. Огонь судовой артиллерии становился все сильнее и разрушительнее; артиллерия большевиков била на выбор; один за другим сносились здания, особенно дорогие в глазах мусульман: большая мечеть Джума, дом мусульманского благотворительного общества, редакция и типография стариннейшей газеты «Каспий» (татарофильской, но выходившей на русском языке), дома богачей татар. Начались пожары. Положение татар все ухудшалось, и, наконец, они дрогнули: начался массовой исход татар из города в окрестности. Несчастное население татарских частей города, бросая имущество на произвол судьбы, спешило уйти из-под убийственного огня артиллерии и пулеметов и скрыться где-нибудь в окрестностях».[3]

---

[1] АПДУПАР. Ф. 277. Оп. 2. Д. 79. Л.1, 1об.; Бюллетени диктатуры Центрокаспия и президиума Временного Исполнительного комитета, 8 августа 1918, № 7; Бюллетени диктатуры Центрокаспия и президиума Временного Исполнительного комитета, 16 августа 1918, № 14; Бюллетени диктатуры Центрокаспия и президиума Временного Исполнительного комитета, 7 августа 1918, № 6.

[2] Байков Б. Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1918 гг.)// Архив Русской революции. Т. 9. Берлин: Слово, 1923, с.114.

[3] Байков Б. Воспоминания о революции в Закавказье…, с.121.

Между тем горцы отрезали большевикам путь на хлебные районы Северного Кавказа: Кубань и Ставрополье, «так как весь Дагестан был не только определенно настроен против большевиков за их жестокость в отношении мусульман, но из Дагестана доходили тревожные сведения, что оттуда угрожает большевикам первый удар».[1]

Надо отметить, что еще в январе 1918 года войска имама Н.Гоцинского заняли Темир-Хан-Шуру, 23 марта освободили Петровск. Газета «Народная власть» сообщала: «В Петровске-Дагестанском произошло столкновение большевиков с мусульманами разогнаны как большевистские войска, так и Советы… Дагестанцы потребовали увода из Петровска большевистских войск и ликвидации Советской власти, указывая на то, что Дагестан, на основании права на самоопределение, отделился от остальной Российской республики и через областной съезд образовал у себя областную власть, которая является единственным хозяином всего Дагестана. Поэтому все остальные власти, по их мнению, власти самочинные, в том числе и власть Советов в городе Петровске, составляющем часть Дагестанской области. Эта власть должна быть ликвидирована. Между прочим, на последнем областном дагестанском съезде победила партия Нажмуддина Гоцинского. Социалистический дагестанский блок получил ничтожное количество голосов. На основании этого дагестанцы потребовали от Петровского Совета рабочих, солдатских депутатов немедленной ликвидации Советской власти. Так как большевики не согласились, произошло сражение. Со стороны дагестанцев принимали участие главным образом Дагестанский полк и Темир-Хан-Шуринская туземная дивизия».[2]

Часть большевиков, разогнанных имамом Н.Гоцинским, бежала на пароходах в Астрахань, часть по железной дороге в Баку. Там располагался штаб и остатки Туземной дивизии. Они грузились на пароход «Эвелина», отправляющийся на Северный Кавказ. Совнарком под флагом «мусульманской угрозы» произвел переворот, собрал красные части из Дагестана, жаждущие отомстить за свое поражение, привлек полк армянского ополчения Т.Амирова, возвращавшийся через Баку из Ирана, сагитировал канонерки Каспийской флотилии с проэссеровскими экипажами, поднял на нефтепромыслах «красную гвардию», и др. Сначала напали на Туземную дивизию. Затем война пошла по мусульманским кварталам. Их бомбил аэроплан, обстреливала морская артиллерия. Началась резня мирного азербайджанского населения.

Имам Н.Гоцинский не остался в стороне, когда к нему обратились за помощью и из Баку. В Дагестане известие о кровавых событиях, во время которых большевики, объединившиеся с армянскими дашнакскими отрядами, уничтожали мирное азербайджанское население, вызвало бурную реакцию. Впоследствии председатель Совета министров Азербайджанской республики Ф.Х.Хойский в парламенте АДР вспоминал: «Беззащитные азербайджанцы спасались от поголовной резни бегством… в горы Дагестана…».[3] По данным Азербайджанского правительства, в Баку, Шемахе и Губинском уезде было убито сотни тысяч азербайджанцев, а также представители северокавказских народностей, например, лезгины Губинского уезда. В докладе члена Чрезвычайной Следственной Комиссии Новацкого Председателю той же Комиссии о разгроме города Губы и селений Губинского уезда отмечалось: «Установлено, что, в общем, отряд Амазаспа сжег и разгромил в Кубинском уезде 122 мусульманских селения, как то: Дивичи, Саадан, Чархане, Дарязерост, Заглыджан, Алиханлы, Эйнбулаг, Араб Аль-Мамед, Агасыбеклы, Келаны, Заглыджан и др… Разгромом домов, строений, общественных зданий и расхищением движимого имущества и скота отряд Амазаспа причинил жителям названных селений на 58.121,059 руб. убытков».[4] Амазасп говорил губинцам: «Я герой армянского народа и защитник его интересов. Я прислан сюда (в Кубу) с карательным отрядом… Я прислан не для водворения порядка и установления советской власти… мне приказано было уничтожить

[1] Байков Б. Воспоминания о революции в Закавказье…, с.126.
[2] Борьба за установление и упрочение Советской власти в Дагестане. 1917 – 1921. Сборник документов и материалов. М., 1958, с. 86 – 87.
[3] Азербайджан, 10 декабря (27 ноября) 1918, № 56.
[4] ГААР, ф. 1061, оп. 1, д. 95, л. 5—8// Из кн. История Азербайджана по документам и публикациям/ Под редакцией академика З.М.Буниятова. Баку: Элм, 1990, с.182-187.

всех мусульман от берегов моря (Каспийского) до Шах Дага (гора в Дагестане) и жилища ваши сравнять с землей, как это было сделано в Ширване (Шемахе)…».[1]

Азербайджанские миллионеры З.Тагиев, М.Нагиев, Ш.Асадуллаев направили телеграммы ко всем мусульманам: «Братьям-мусульманам! Армяне режут мусульман! К дашнакам присоединились большевики! Спасайте братьев мусульман!». В Дагестане состоялось заседание Дагестанского Национального Комитета под председательством Данияла Апашева, зачитавшего телеграмму. Имам Дагестана и Северного Кавказа Н.Гоцинский заявил: «Проблемы азербайджанского народа мы решим булатным кинжалом Базалая». В своем обращении к армянскому национальному совету Н.Гоцинский угрожал армянам расправой: «После моего скорого приезда в Баку я надеюсь убедиться в том, от кого погибли невинные женщины и дети – от большевиков или от дашнаков соответствующее наказание будет очень жестокое… Относительно вашего существования на Кавказе вы должны были знать давно и в будущем вам придется жить только с мусульманами». В Темир-Хан-Шуру за помощью прибыла азербайджанская делегация. На собрании в областном исполкоме присутствовали также видные духовные и общественные деятели Северного Кавказа. Среди них были – председатель, военный врач Темир-Булат Баммат, глава «Джамиат уль-Исламие» кадий Агарахим-Кади, комиссар-шариатист Таджуддин Кади, князь Нухбек Тарковский, лидер Чохских беков полковник Карнаилов, инженер Адиль-Гирей Даидбеков, ученый джадидист Абусуфьян Акаев, социалисты – М.Дахадаев, Дж.Коркмасов, А.Тахо-Годи, Хизроеви др. Все сочувствовали азербайджанцам и требовали оказать помощь братьям-мусульманам. Против выступили социалисты Коркмасов, Дахадаев и Хизроев, которые требовали не вмешиваться в закавказские дела, а идти выручать пастухов, увязших с отарами в районе Кизляра. Исполком поручил Коркмасову вызволение пастухов с баранами и принял решение: «Выступить всему Дагестану против Баку (Бакинской коммуны) и биться до единого человека… Воевать с большевиками и освободить своих братьев-мусульман от них».[2]

Уже тогда, когда в Темир-Хан-Шуре обсуждали план помощи азербайджанцам, местные окружные комитеты самостоятельно направили военную помощь в Баку. Первым ополчение направил Ахтынский окружной Милли-комитет при поддержке комиссара Самурского округа: «По случаю Бакинских событий Самурский округ выступает с крепостными орудиями, - телеграфировал окружной комиссар в областной центр, - прошу экстренно указать, когда и куда выступить».[3]

По решению областного исполкома на помощь азербайджанцам выступил Дагестанский конный полк под командованием генерала Б.П.Лазарева и полковник Мусалаев. К регулярным частям примкнули мюриды Н.Гоцинского. Перед отбытием дагестанских частей в Баку неожиданно отбыл Махач Дахадаев, предполагалось, что он решил предупредить большевиков о наступлении из Дагестана. По воспоминаниям Б.Байкова, «В это же самое время со стороны Дагестана началось наступление двух Дагестанских конных полков с 3 или 4 орудиями под командой генерала Б.П.Лазарева».[4]

Дагестанский облисполком и Дагестанский национальный комитет приняли официальные решения об оказании действенной помощи азербайджанцам. По сообщению генерала М.Халилова, надо было помочь Азербайджану в борьбе с большевиками и для этого направить 5 тысяч человек. Различные влиятельные силы Дагестана единодушно выступили в поддержку братьев-азербайджанцев.

Кроме того, Имам Гоцинский, князья Тарковские и Каплановы собрали в конце марта в Хасавюрте съезд представителей сельских обществ для обсуждения вопроса о походе на Баку в помощь единоверным братьям. Имам Н.Гоцинский в своем выступлении заявил, что в Дагестане он «покончил с большевиками, что-то же надо было сделать с ними и в Хасавюрте,

[1] Геноцид и депортация азербайджанцев, с. 124// http://files.preslib.az/site/soyqirim/31mart_ru.pdf
[2] Музаев Т. Союз горцев. Русская революция и народы Северного Кавказа, 1917-март 1918 г. М.: Патрия, 2007, с.313.
[3] Музаев Т. Союз горцев. Русская революция и народы Северного Кавказа… с. 313.
[4] Байков Б. Воспоминания о революции в Закавказье…, с.128.

но сейчас ему некогда, так как его зовут в Баку на спасение мусульман.… А когда покончим там с врагами Бога и шариата, - вернемся сюда. Если к этому времени хасавюртовские большевики не откажутся от своих намерений, то мы покончим с ними так же, как и в Дагестане». По пути в Азербайджан к отрядам имама Н.Гоцинского присоединились южные кумыки, табасаранцы и лезгины.[1] В Баку, по указанию А.Тахо-Годи от имени Исполкома на помощь азербайджанцам направился также отряд под командованием полковника М.Джафарова. В его состав вошли Второй Дагестанский конный полк, одна сотня Первого полка, милиция Джамият уль-Исламие, общей численностью строевых всадников 400 человек и милиции около 100 человек.[2]

По ходу продвижения дагестанских воинских формирований по направлению к столице Азербайджана, в Губе, Хачмасе и Дивичи к ним примыкали местные национальные военные части. По сообщению полковника М.Джафарова, по дороге из Дербента к ним присоединились 100 добровольцев, а также 600 добровольцев из Самурского и Кюринского округов. Все они продвигались в поездах по железной дороге и не встретили до Хырдалана никаких препятствий, где к ним присоединились азербайджанские стрелки и добровольцы, а также шахсеваны.[3]

По показаниям большевиков Мирзы Туниева и Егия Арутюняна, город Губа был окружен мюридами Н.Гоцинского. К ним присоединились отряды мусаватистов из Гусаров во главе с полковником Алибековым и князьями Шахлинскими.[4]

По воспоминаниям большевика А.Гукасяна, «В начале апреля 1918 года наш отряд Каспийским морем, на трех пароходах торгового флота, в сопровождении двух канонерских лодок Каспийского Военного флота «Карс» и «Ардаган», отправился в Порт-Петровск, где орудовали белогвардейцы во главе с дагестанским Имамом Гоцинским».[5]

Между тем, отряды имама Н.Гоцинского заняли боевые позиции у станции Хырдалан, находящейся в 10 км от Баку. Здесь к ним присоединились вынужденные отойти за пределы города части Мусульманского корпуса. Итак, два полка дагестанских бойцов численностью около полутора тысяч человек и 1000 человек добровольцев возглавляли полковники М.Джафаров и Д.Мусаев. Общее командование осуществлял русский генерал Лазарев.

7 апреля в ставку командования дагестанских национальных сил прибыла делегация во главе с А.Джапаридзе. Он обратился к дагестанцам с просьбой якобы от имени бакинских мусульман о признании большевистской власти в Баку. Эта миссия успеха не имела. Из доклада П.А.Джапаридзе на чрезвычайном заседании Совета рабочих, солдатских и матросских депутатов Бакинского района о положении на Кавказе от 8 апреля 1918 года следует: «Из Петровска прибыла небольшая сила дагестанцев, которая расположилась около Хырдалан…их около тысячи человек с маленькой артиллерией; к ним пристают группы местных контрреволюционеров». По сообщению комитета революционной обороны Баку от 7 апреля 1918 года, в 12 часов того же дня дагестанские отряды открыли орудийную стрельбу по броневику Исполнительного комитета. Конные и пехотные отряды имама Н.Гоцинского повели наступление в направлении Баладжар и Баку. 7 - 8 апреля у станции Хырдалан произошли ожесточенные бои между отрядами имама Н.Гоцинского и большевиками. 10 апреля 1918 года отряды имама Н.Гоцинского вынуждены были отступить в Дербент.[6] По сообщению

---

[1] Алиева С.И. Азербайджан и народы Северного Кавказа. Баку, 2010, с. 327; Аликберов Г.А. Победа социалистической революции в Дагестане. Махачкала, 1968, с. 119-120; Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. 1918-1920. Bakı, 1998, s.71.

[2] Коркмасов А., Доного Х.М. Полковник Магомед Джафаров: Сборник материалов. Махачкала: ИД «Эпоха», 2005, с.106.

[3] Полковник Магомед Джафаров: Сборник материалов/ Отв. Ред. Хаджи Мурад Доного. Махачкала: ИД «Эпоха», 2005, с.107.

[4] Воспоминания большевиков о событиях 1917-1918 гг. в Азербайджане// АПДУДПАР, ф. 268, оп. 23, д. 151, л. 23.

[5] Воспоминания А.Гукасяна о революционных событиях в Баку в 1917-1918 гг.// АПДУДПАР, ф. 268, оп. 23, д. 171, л. 4.

[6] Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917 – 1918 гг./ Под ред. З.И. Ибрагимова, М.С. Искендерова. Баку, 1957, с. 338 – 339, 347 – 348; РГАСПИ. Ф.71. Оп.33. Д.1724. К.84; Самурский Н. (Эфендиев). Гражданская война в Дагестане. Махачкала, 1925, Л. 6.

комитета революционной обороны города Баку от 7 апреля 1918 года, в 12 часов дня того же дня дагестанские отряды открыли орудийную стрельбу по броневику Исполнительного комитета.[1] По воспоминаниям Б.Байкова, «Дагестанцы не дошли до Баку всего 25- 30 верст. Большевики двинули против них свои лучшие силы (между прочим, матросов) с многочисленной артиллерией. Два орудия у дагестанцев были подбиты, и они начали поспешно отступать».[2]

По воспоминаниям «После первого городского сражения на помощь к бакинским мусульманам явились дагестанские войска из Петровска и Шуры. 7 и 8 апреля мы двинулись против них свои войска, и после боев, происходивших верстах в 15-ти за городом (около Хурдалан), противник был разбит и отброшен».[3]

Газета «Бакинский рабочий» сообщала следующее: «Ушли дагестанцы из Хурдаланского района, - рассеяны и бывшие с ними банды. Всего организованных дагестанцев было до 1500 чел., не более, но к ним присоединились банды из окрестных селений в несколько тысяч человек. Выясняется, что среди командовавших дагестанцами был некий генерал Лазарев, немало русских офицеров, последние были в роли наводчиков, и, кстати сказать, весьма плохих…».[4] В газете «Бакинский рабочий» сообщалось, что у дагестанцев было «четыре горных орудия, четыре пулемета (кроме того, около 1000 человек горской милиции). Штаб этого отряда в Самуре. Командует начальник штаба полковник Лазарев. Снарядов для орудия у них 180 штук, патронов 30 000. У милиции горцев по 200 патронов на человека…».[5] По показаниям большевиков, «противник упорно отстаивал каждую пядь земли».[6]

По воспоминаниям большевика С.Тер-Габриеляна, «В ходе мартовских событий наш отряд был переброшен в Хурдалан, который был занят дагестанским полком, готовящимся к наступлению на Баку».[7]

20 апреля после ожесточенных боев отряды князя Магалова вынуждены были оставить Аджикабул и отступить по направлению к Кюрдамиру. Бакинский комиссар по военно-морским делам тов. Корганов сообщал, что «в апреле в боях под Хурдаланам разбиты войска дагестанских контр-революционеров, а под Аджи-Кабулом – войска Елисаветпольских беков. Вслед за тем взят город Петровск и Темир-Хан-Шура. Имам Гоцинский бежал и банды его рассеялись. Советские войска заняли Кубу и Дербент.[8]

Приход мусульманских отрядов из Северного Кавказа в Баку на помощь азербайджанцам, пострадавшим от дашнакских погромов, имел огромное значение. Несмотря на драматическую ситуацию в самом Дагестане, имам Н.Гоцинский посчитал нужным совершить бросок в Баку на помощь братьям-мусульманам.[9]

После боев в Азербайджане и отступления в Дагестан героическая борьба с большевиками продолжилась. Однако лишь с приходом турецких войск Азербайджан и Дагестан оказались спасены от армяно-дашнакского произвола. В Баку установилась власть Правительства АДР, а в Темир-Хан-Шуре – водружен флаг Горской республики.

---

[1] Борьба за установление и упрочение Советской власти в Дагестане…, с. 89 – 92, 94.
[2] Борьба за установление и упрочение Советской власти в Дагестане. 1917 – 1921…, с.128.
[3] Письма тов. Шаумяна из Баку в Совет Народных Комиссаров РСФСР о положении в Закавказье, 13 апреля 1918 г.// АПДУДПАР. Ф.5. Оп. 1. Д. 21. Л.26.
[4] Борьба за установление и упрочение Советской власти в Дагестане. 1917 – 1921…, с.96-97.
[5] Борьба за установление и упрочение Советской власти в Дагестане. 1917 – 1921…, с.97-98.
[6] Воспоминания большевиков о событиях 1917-1918 гг. в Азербайджане// АПДУДПАР, ф. 268, оп. 23, д. 151, л.23-29.
[7] Воспоминания С.Тер-Габриеляна о трудовой и революционной деятельности в 1917-1918 гг. // АПДУДПАР, ф. 276, оп. 5, д. 75, л.7.
[8] Доклад Бакинского комиссара по военно-морским делам тов. Корганова в Совет Народных Комиссаров СССР о положении в Закавказском и в Балаканском районе от 22 мая 1918 года// АПДУДПАР, Ф. 276. Оп. 3. Д. 55. л. 1.
[9] Севиндж Алиева. Резня азербайджанцев в Баку в марте 1918 года армянами-дашнаками и большевиками и помощь народов Северного Кавказа братьям-мусульманам// Qarabağ dünən, bu gün və sabah. 12-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu. Bakı, 2013, c. 154-160.

После боев в Азербайджане и отступления в Дагестан имам Н.Гоцинский продолжил героическую борьбу с большевиками. Между тем, большевики, чтобы привлечь на свою сторону мусульман, 19 апреля 1918 года в воззвании военно-революционного комитета указали, что ВРК «не посягает ни на основы Ислама – Шариата, ни на нравы и обычаи Дагестана, ни на честь и достоинство его и немедленно приступит к организации Духовного управления и Шариатского суда во всем Дагестане».[1] Однако обещание это осталось лишь на бумаге.[2]

Дело в том, что в ночь на 20 апреля большевистский десант высадился около города Петровска и повел наступление на город. Красные взяли Петровск. Через день туда подошли корабли с десантом из Астрахани. Взятие Петровска оправдывалось необходимостью возобновить доставку хлеба из Астрахани и восстановить сообщение с Северным Кавказом. Имам Н.Гоцинский бросил на освобождение Петровска под знаменем джихада десятки тысяч горцев, вооруженных одними саблями и кинжалами. Их встретили пулеметным огнем, залпами корабельной и полевой артиллерии. Отряды имама Н.Гоцинского расположились в селениях Ишкарты и Каранай. Они стали готовиться к освобождению Темир-Хан-Шуры. Так, в середине мая 1918 года в Гунибе объединились вооруженные отряды имама Н.Гоцинского, шейха Узун-Хаджи, отряды полковника Алиханова и Мусалаева, князей Тарковских, Капланова, и др. Они решили начать наступление на Темир-Хан-Шуру в трех направлениях – Араканском (центральное направление), Кази-Кумухско-Цудахарском и Чир-Юртовском. Отряды шейха Узун-Хаджи заняли Кази-Кумух. Отряды полковников Мусалаева и Джафарова были разбиты в районе Чиркей.[3]

По показаниям современника событий большевика Б.Кочарова, Н.Гоцинский закрыл дорогу на Северный Кавказ: «Через Дагестан в Баку не проходил ни один поезд. Банда Имама Гоцинского (он считался среди дагестанских мусульман-националистов вождем) во многих местах разобрала полотно железной дороги к Баку».[4] Это помогло германо-турецким войскам, а также Кавказской Исламской армии (дикая дивизия) отвоевать у Кавказской Красной Армии большевиков, оказавшихся в блокаде, азербайджанские районы и подойти к Баку.[5] Борьба за Баку имело стратегическое и экономическое значение. Советское руководство дело все возможное, чтобы взять нефтяной Баку. По оценке Садовского, «В ряде других городов, над которыми большевики проделывают свои эксперименты, Баку занимает совершенно особое место. Баку является центром нашей промышленности. Баку освещает и отапливает всю Россию. В политическом же отношении он является единственным городом, после которого к туркам неизбежно должен будет перейти весь Кавказ. Но с другой стороны, Баку необходим также и германо-туркам. Он им даст нефтяные продукты всех видов, по которым они так истосковались: он им откроет пусть в Туркестан, Афганистан и другие места».[6]

19 июня на помощь имаму Н.Гоцинскому вновь выступили отряды шейха Узун Хаджи. Чеченские национальные военные формирования перешли в наступление на Аркасском

---

[1] Нахибашев М.З. Узун-Хаджи Салтинский - общественно-политический и религиозный деятель Дагестана и Чечни. Махачкала: ИД «Эпоха», 2009, с. 62.

[2] Только в Чечне шариатские суды действовали и в 1927 году, хотя в соседних местах они были ликвидированы в мае 1924 года. См.: Сулейманова Ш.С. Самоопределение народов Северного Кавказа в процессе трансформации российской государственности: историко-политический анализ. М.: РАГС, 2010, с.230-231.

[3] Воспоминания А.Гукасяна о революционных событиях в Баку в 1917-1918 гг.// АПДУДПАР, ф. 268, оп. 23, д. 171, л. 3-5; Вагабов. Партиз. Движ., с. 15 – 18; Вагабов. Дружба, с. 89.

[4] Воспоминания б.тов комиссара по формированию Кавказской Красной армии Военно-революционного Комитета г.Баку, участника Бакинской Коммуны и Красной Гвардии, члена КПСС с февраля 1917 г. Б.С.Кочарова (Кочарьянц)// АПДУДПАР, ф. 268, оп. 23, д. 370, л. 11.

[5] Воспоминания б.тов комиссара по формированию Кавказской Красной армии Военно-революционного Комитета г.Баку, участника Бакинской Коммуны и Красной Гвардии, члена КПСС с февраля 1917 г. Б.С.Кочарова (Кочарьянц)// АПДУДПАР, ф. 268, оп. 23, д. 370, л. 11-15.

[6] Баку и текущий момент (доклады Садовского и Амолло). 23 августа в Зале Исполнительного Комитета состоялись доклады о Баку и текущем моменте т.т. Садовского и Амолло. Доклад т. Садовского// АПДУДПАР. Ф.303. Оп.1. Д.18. Л. 52.

фронте. Бойцы имама Н.Гоцинского и Узун Хаджи взяли Кадар и подошли к селению Доргели. К концу июня 1918 года отряд полковника Арацханова подошел к а. Эрпели. Но вскоре отряды Гоцинского и Арацханова были оттеснены на Хунзахское плато. После ожесточенных боев с красными имаму Н.Гоцинскому пришлось уйти в горы, оставив также Темир-Хан-Шуру. Войска имама Н.Гоцинского, потеряв свыше ста человек убитыми, три орудия, отступили в горы. Большевики требовали разоружения «дагестанских полков и милиции Гоцинского с выдачей оружия в следующем количестве: три с половиной тысячи 3-линейных винтовок, тысяча пятьсот бердан, десять пулеметов, сто тысяч патронов, десять орудий и весь запас снарядов».[1]

В горах имам Н.Гоцинский совместно с турецкими военными частями продолжил борьбу против большевиков. Надо отметить, что до августа 1918 года большевики не руководили на Тереке, а только лавировали между враждующими сторонами.[2]

Имам Н.Гоцинский до конца своей жизни защищал интересы мусульман. Эта его принципиальная позиция проявилась в период оккупации Северного Кавказа большевиками. Совместно со Штабом турецких войск во главе с полковником Исмаилом Хаки беем национальные отряды имама Н.Гоцинского вели непримиримую борьбу за освобождение Дагестана от большевиков.[3]

Упорная борьба с большевиками со стороны имама Н.Гоцинского повлияла на то, что ситуация в Дагестане оставалась напряженной, власть большевиков была номинальной и очень хрупкой. После того как части Мусульманского корпуса и турецких воинских частей освободили от большевиков и дашнаков Азербайджан, они пришли на помощь горцам Дагестана.

Так, 9 (10) октября турецкие и азербайджанские войска (Мусульманский корпус) заняли Дербент, 23 (12) октября в присутствии нескольких тысяч человек на здании, где размещалось Горское Правительство (А.Чермоев, И.Гайдаров и др.) был поднят флаг Республики Горских народов Кавказа Северного Кавказа. По словам П.Коцева, «народ и добровольцы принесли торжественную присягу до последнего человека защищать молодую республику».[4] Петровск переименовали в Шамилькала. Имам Н.Гоцинский вошел в состав Горского Правительства. Азербайджано-турецкие войска, пополненные представителями местных народностей Дагестана, заняли побережье между Дербентом и Петровском. 7 ноября был взят Петровск и таким образом территория Дагестана и Чечни освободилась от большевиков, власть перешла к Горскому правительству.

---

[1] Большевики в борьбе… с. 391 – 392; Волхонский М., Муханов В. По следам Азербайджанской Демократической Республики. М.: Европа, 2007, с. 79, 81, 83; Дарабади П.Г. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку, 1991, с. 109; Самурский Н. (Эфендиев). Гражданская война в Дагестане. Махачкала, 1925, с.7.

[2] Ратгаузер Я.А. К истории гражданской войны на Тереке. Баку, 1928, с. 99.

[3] Коркмасов А., Доного Х.М. Полковник Магомед Джафаров…, с. 128-133.

[4] Рукописный фонд Института ИАЭ ДНЦ РАН. Ф.2. Оп.2 Д.60. Л. 103-105// Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.), Горская республика (1918-1920 гг.) (Документы и материалы). Махачкала, 1994, с. 166.

Gözəlova Nigar
t.ü.f.d., Dövlət Mükafatı laureatı

AZƏRBAYCANIN TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİSİNİN SOYQIRIMI BRİTANİYA DİPLOMATLARININ SƏNƏDLƏRİNDƏ

Açar sözlər: kütləvi qırğın, Britaniya siyasəti, erməni təcavüzü, Cənubi Qafqaz.
Keyword: massacre, the British policy, the Armenian aggression, the South Caucasus.
Ключевые слова: массовая резня, британская политика, армянская агрессия, Южный Кавказ.

Britaniya kitabxanasının fondlarında saxlanılan arxiv sənədləri 1918 - 1920-ci illərdə Bakı, İrəvan və Gəncə (Yelizavetpol) quberniyalarının ərazisində erməni quldur dəstələrinin və Ermənistanın silahlı qüvvələrinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi soyqırımı əks etdirən mühüm mənbələrdir. Bu qiymətli sənədlər Azərbaycan tarixinin indiyədək öyrənilməmiş, yaxud da xüsusi məqsədlərlə saxtalaşdırılmış məsələlərinin obyektiv araşdırılması üçün geniş imkanlar açır. Onların elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilməsi həmin sənədlərdə 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı ehtiva olunan bilgilərin tarixşünaslığımız üçün dəyərini daha da artırır. Çünki, Britaniya kitabxanasının fondlarında saxlanılan sənədlər Britaniya imperiyasının yüksək rütbəli məmur və səlahiyyətliləri tərəfindən imzalanmış bir çox "tamamilə məxfi" raportlar və yazışmalarından ibarətdir. Bu raportlarda və daxili yazışmalarda 1918-1920-ci illərdə Cənub Qafqaz regionunda yaşanan hadisə və proseslər haqqında Britaniya təmsilçilərinin gerçək dəyərləndirmələri öz əksini tapmışdır və məhdud sayda ali hakimiyyət nümayəndəsi üçün nəzərdə tutulmuşdu.

1918-ci ildə Cənubi Qafqaza müdaxilə ərəfəsində Böyük Britaniya hökuməti yerli xristianlara, hər şeydən öncə də ermənilərə böyük ümidlər bəsləyərək, Osmanlı ordusunun Qafqaza yürüşünün qarşısının alınmasında onlara bel bağlayırdı. Öz növbəsində erməni siyasətçiləri ingilispərəst təbliğat xəttini tuturdular. Lakin tezliklə, Britaniya arxiv sənədlərindən bəlli olduğu kimi, ingilis komandanlığı dərk etməyə başlamışdı ki, ermənilərin dəstəklənməsi və onlara kömək göstərilməsi Böyük Britaniyanın türk-müsəlman əhalisinə münasibətdə siyasətinə ağır ziyan vurur. Belə ki, kapitan Noel 1918-ci il 22 yanvar tarixli məlumatında Azərbaycanda ingilislərə münasibətin pisləşməyə doğru dəyişməsi haqqında xəbər verirdi. O, yazırdı: "Mən 6 həftə öncə orada olarkən tatar (azərbaycanlı – N.G.) icmasının liderləri bizlərə münasibətdə açıq şəkildə dostyana əhval-ruhiyyədə idilər. Fəqət indi, Bakıya qayıtdıqdan sonra mən aşkar etdim ki, onların davranışı yerini şübhəliliyə və pis gizlədilən düşmənçiliyə vermişdi. Bu, aşağıdakılar ilə izah olunur: 1) Bizim erməni mənafelərinə üstünlük verməyimiz haqqında rəy geniş yayılmışdır; 2) Ermənilər bu təəssüratı gücləndirir və ondan sərbəst şəkildə öz xeyirləri üçün istifadə edirlər; 3) Erməni milli alayının formalaşmasına verilən prioritet. Mən güman edirəm ki, bu, rus baş qərargahının bizim ermənilər dəstəklədiyimiz və müsəlmanlara güvənmədiyimiz haqqında görüşlərinə uyğundur. Mənim rəyimə görə, belə bir siyasət yanlışdır və ehtimal ki, fəlakətə gətirib çıxaracaq. Müsəlmanların maraqları, onları qulaq ardına vurmağın imkansız olduğu qədər güclüdür, ələlxüsus da rus ordusunun tezliklə dirçəlməsinə ümidlərin son dərəcə cüzi olduğu bir zamanda... Tatarlar (azərbaycanlılar – N.G.) Rusiyaya rəğmən özlərinin milli hərbi bölmələrini formalaşdıracaqlar, və yaxşı olardı ki, bu bizim himayəmiz altında baş versin".(1, p.178) Təsədüfi deyil ki, 1918-ci ilin fevralın sonunda müsəlman qəzaları Qafqaz ərazisinə ingilis qoşunlarının müdaxiləsinə qarşı Cənubi Qafqaz Seyminə öz etirazlarını bildirdilər və ingilis nümayəndələri ilə danışıqları kəsməyi tələb etdilər. 1918-ci ilin qanlı mart olayları ingilislərin ermənilərdən azərbaycanlılara qarşı istifadə edilməsi siyasətinin səhv olması qənaətini daha da möhkəmləndirdi. Bəlli olduğu kimi, həmin hadisələr gedişində bolşevik-daşnak silahlı birləşmələri tərəfindən Bakı quberniyası ərazisində müsəlman əhalisinin soyqırımı həyata keçirilmişdi. Hindistandakı Britaniya qoşunlarının baş komandanı Londona 1918-ci il 20 iyul tarixli məxfi depeşasında bu barədə aşağıdakıları yazırdı: "Ermənilər özlərinin ingilislərin xüsusi himayələri altında olmaları haqqında tatarlar (azərbaycanlılar – N.G.) arasında açıq şəkildə lovğalanmaqla bizim ümumi işimizə böyük zərər yetirmişlər. Bu, britaniyalıların qəsdən anti-müsəlman siyasəti yürütmələri barədə ziyanəvər rəyin ortaya çıxmasına rəvac

vermişdir, zira ermənilər çoxlu sayda tatarı qətlə yetirmişlər". Britaniya qaynaqlarının bilgilərinə, o cümlədən Britaniya briqada generalı R. Qortonun 1918-ci il 8 dekabr tarixli məruzəsinə əsasən, həmin hadisələr zamanı "180 kənd dağıdılmış və çoxlu sayda tatar (azərbaycanlı – N.G.) qətlə yetirilmişdi".

Cənubi Qafqazda ingilislərin açıq şəkildə hərbi müdaxiləsi 1918-ci ilin yayın sonlarında İranın şimalından, Qafqaz cəbhəsinin İran sahəsindən rus qoşunlarının çıxarılmasının dərhal ardından başlanmışdı. 1918-ci ilin avqustun əvvəlində S. Şaumyanın sovet rejiminə əvvəllər müxalifətdə olan marionet "Sentrokaspi diktaturası" hökumətinin dəvəti ilə Cənubi Qafqazda Britaniya qoşunlarının silahlı müdaxiləsinin ilk cəhdi başlandı. Avqustun əvvəlində Bakıya L. Denstervil hərbi qrupunun qabaqcıl dəstəsi çıxarıldı, avqustun 17-də isə ora başda generalın özü olmaqla 39-cu piyada briqadasının əsas qüvvələri varid oldu. Britaniya hissələri Sentrokaspi hökuməti qoşunları ilə birlikdə şəhərin Azərbaycan-Osmanlı ordusunun hücum edən qoşunlarından müdafiəsində iştirak etmişdilər. Sentyabrın ortalarında isə, Bakının Azərbaycan-osmanlı ordusu tərəfindən labüd azad edilməsini öncədən görən ingilis qoşunları tələsik Ənzəli limanına təxliyə oldular. Denstervil və onun qruplaşmasının qərargahı Bakıda ilk qısamüddətli yerləşməsindan gəmilərin, silahların və əsgəri ləvazimatın ələ keçirilməsi, habelə Qafqazda gələcək əməliyyatların təchizatından ötrü Ənzəliyə yanacaq aparılması üçün istifadə etmişdi.(2)

1918-ci ilin oktyabrın 30-da bağlanmış Mudros barışığının şərtlərinə müvafiq olaraq türk qoşunları Cənubi Qafqazı tərk etdilər. Bakıdan təxliyə olduqdan sonra Denstervil İrandan geri çağırılmış, və onun missiyasının və Mesopotamiyadan gəlmiş yeni qoşun kontingentinin əsasında "Norperfors" ("Şimali İran Qoşunu") adını almış yeni müdaxiləçi qrup yaradılmışdı. Bu qrupa general Vilfred Tomson başçılıq edirdi.(1, p.169)

V. Tomsonun komandanlığı altında ingilis qoşunları türk qoşunlarının çıxarılmasından sonra 1918-ci ilin noyabrın 17-də Bakıya daxil oldular. Bakıya gəldiyi gün Tomson şəhərdə hərbi vəziyyət elan etdi və özünü Bakının general-qubernatoru təyin etdi. İngilis qoşunları tezliklə Cənubi Qafqazı faktiki olaraq bütünlükdə işğal etdilər. Həmin dövrdə Cənubi Qafqazda 30 min ingilis əsgər və zabiti bulunurdu. Cənubi Qafqaza münasibətdə ingilis siyasəti Böyük Britaniyanın bu regionda hər şeyi əhatə edən nəzarətinin bərqərar olmasına və özünün uzunmüddətli nüfuzunun saxlanılmasına yönəlmişdi. Onun bir başqa vəzifəsi Rusiyada sovet hakimiyyətinin devrilməsi və onun ərazi cəhətdən parçalanması məqsədilə yerli milli qüvvələrə hərtərəfli, o cümlədən silahlı qüvvələrlə dəstək göstərməkdən ibarət idi. Böyük Britaniyanın 1918-ci ilin mayın sonlarında Rusiyanın cənubunda yaranmış milli dövlət qurumlarına münasibətdə siyasəti məhz bu məqsədlərlə müəyyən edilirdi.

1918-ci ilin mayında Cənubi Qafqazda üç milli dövlətin yaranmasının ardından labüd olaraq onların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə və təsbitinə başlanıldı. Yeni müstəqil respublikaların bəzən əfsanəvi məlumatlara, yaxud da rəvayətlərə əsaslanaraq (məsələn "Böyük Ermənistan" xülyası, ya da orta əsr gürcü knyazlıqlarının hüdudları ideyası), öz ərazilərinin sərhədlərini təsbit etmək cəhdləri qonşu dövlət tərəfindən də bu və ya digər torpağa malik olmaya dair qarşılıqlı iddia ilə üzləşirdi. Cənubi Qafqazda müxtəlif xalqların tarixən təşəkkül tapmış qarışıq məskunlaşması şəraitində tərəflərin danışıqlar yolu ilə əraziləri ayırmaq cəhdləri uğursuzluğa düçar olurdu. Belə olan halda, respublikalar arasında sərhədləri yalnız zorakı yolla təsbit etmək qalırdı. Çox vaxt da məhz elə bu yola üstünlük verilirdi. Nəticədə siyasi münaqişələr qızışaraq, artıb siyasi toqquşmalara, bəzən isə hətta çoxsaylı insan tələfatına gətirib çıxaran ara savaşlarına keçirdi. Məhz bu növ münaqişələr 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazın siyasi tarixinin başlıca məzmununu təşkil edirdi.

Üç Cənubi Qafqaz dövləti arasında ərazi ixtilafları regionun müxtəlif nöqtələrinə düşmən tərəflərini sakitləşdirmək üçün qoşunlar göndərməyə məcbur olan Britaniya işğalçı hakimiyyət orqanları üçün az çətinlik doğurmurdu. Cənubi Qafqazda "qanun və qaydanın" təminatının qayğısına qalan dövlət rolunu öz üzərinə götürən Böyük Britaniya burada meydana çıxan demək olar ki, bütün millətlərarası və digər münaqişələrin həllində iştirak etmişdi. Münaqişədə iştirak edən tərəflərdən hansını dəstəkləmək haqqında qərarı Tiflisdəki Britaniya işğal qoşunları qərargahı, ayrı-ayrı hallarda isə İstanbuldakı "Qara dəniz Ordusu" baş komandanı verirdi. Cənubi Qafqazda Britaniya qoşunları qrupunun komandanları növbə ilə aşağıdakı generallar olmuşlar: Q. Forestye-Uoker, V. Tomson və N. Kori. Qoşunlarını çıxardıqdan sonra İngiltərə hökuməti mənzil-qərargahı Tiflisdə yerləşən Cənubi Qafqaz üçün Ali komissar postunu təsis etdi. İlk Ali komissar general O. Uordrop oldu.

Tezliklə İngiltərənin hökumət dairələri ermənilərin planlarının tamamən absurd olduğunu etiraf etməli oldular. Məsələn, Böyük Britaniyanın Xarici İşlər Nazirliyinin siyasi kəşfiyyat şöbəsi tərəfindən hazırlanmış 1918-ci il 28 oktyabr tarixli Memorandumda göstərilirdi: "Erməni məsələsini çözərkən nəzərə alınmalıdır ki, onun cazibə mərkəzi Qafqazda deyil, Kiçik Asiyadadır; ermənilər Qafqaza əsasən qaçqın kimi son on illərdə Rusiya hakimiyyəti dönəmində gəlmişlər. Rusiya hökuməti burada onlardan gürcülər və tatarlar arasında ixtilafları təşviq etmək məqsədilə istifadə etmişdir". (1, p.110)

Ermənistanın müntəzəm silahlı qüvvələri Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü genişləndirərək, Zəngəzura, Naxçıvana və Qarabağa soxulmuşdular.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü gedişində Britaniya rəhbərliyi vəziyyəti yoluna qoymaq üçün münaqişəyə müdaxilə etmək məcburiyyətində qalmışdı. Məsələn, 1919-cu ilin yanvarın əvvəlində Naxçıvanda hadisələr zamanı vəziyyəti nəzarət altına götürmək üçün ora Britaniya piyada bölüyü ilə Britaniya zabitini, Şotland alayının 2-ci batalyonunun kapitanını göndərmək zərurəti yarandı. Vəziyyət o dərəcədə böhranlı idi ki, Naxçıvan ərazisində dinc müsəlman əhalisinin məhv edilməsi və erməni silahlı qüvvələri tərəfindən törədilən vəhşiliklərlə əlaqədar Qacar hökuməti adından Britaniya komandanlığına şahzadə Əla-üssəltənə etiraz təqdim etmişdi.(4; 5) Memorandumda göstərilirdi ki, çıxılmaz vəziyyətə düşən Naxçıvan əhalisi İrana yardım üçün müraciət etmiş və onun himayədarlığını xahiş etmişdi. Sənəddə daha sonra qeyd edilir ki, "əhalinin əksər hissəsinin müsəlmanların təşkil etdiyi bu vilayətlərə ermənilərin təcavüzü mümkün məhvedici nəticələri üzündən böyük əndişə doğurur". (4) Lord Kerzona* məlumatında P. Koks* qeyd edirdi: "Mən İran hökumətindən aldığım və ermənilər İrəvanda, Naxçıvanda və Qarsda müsəlmanlara qarşı vəhşiliklər törətməkdə ittiham edən memorandumun tərcüməsini əlavə etməyi və bu iğtişaşlara son verilməsi üçün müttəfiq hökumətlərin üzərinə məsuliyyət qoymağı özümə şərəf bilirəm".(10) İranın Xarici İşlər Nazirliyinin 1919-cu il 21 oktyabr tarixində Böyük Britaniyanın diplomatik missiyasına göndərdiyi depeşada göstərilirdi: "Şübhə yoxdur ki, Britaniyanın diplomatik missiyasının İrəvanda, Naxçıvanda, Qarsda və Ermənistanın bütün sərhədi boyunca bu yaxınlarda baş verən olaylar, ermənilərin bu bölgələrin müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi vəhşiliklər, qətliamlar və qarətlər haqqında xəbəri var. Xarici İşlər Nazirliyi həmçinin belə bir məlumat almışdır ki, ermənilər bu bölgələrdə milliyyətindən asılı olmayaraq bütün müsəlmanlara qarşı zorakılıq aktı törətmək fürsətinin birini belə əldən qaçırmamışlar. Müsəlman ailələri məhv edilir, heç bir günahı olmadan kişilər və uşaqlar öldürülür, qadınlar cinsi təcavüzə məruz qalır, onların bütün əmlakı qarət edilir. Ermənilər əsla təhrik etməyən bir çox kəndin əhalisi məhv edilmişdir.... Millətlərin və dünyanın azadlığına dair Böyük Dövlətlərin niyyətlərindən xəbəri olan Xarici İşlər Nazirliyi rəsmən bu informasiyanı diqqətinizə çatdırır və xahiş edir ki, Britaniya hökumətinin məmurlarına ermənilərin bu cinayətkar əməllərinin qarşısını almaq və Ermənistanla sərhəddə yaşayan dinc əhalinin həyatını müdafiə etmək tapşırılsın.

Onlar həm Böyük Dövlətlərin təmsilçiləri kimi, həm də erməni barbarlığının şahidləri kimi bu cinayətkar əməllərin qarşısının alınması və müqəssirlərin cəzalandırılması üçün tədbirlər almalıdırlar".(11)

1918-ci ilin dekabrında Qarabağ bölgəsində Ermənistanın hərbi təcavüzü ilə əlaqədar olaraq Şuşaya podpolkovnik Hibbonun (Uorçester alayı) komandanlığı altında kiçik eskortun müşayiəti ilə Britaniya hərbi missiyasının göndərilməsi zərurəti ortaya çıxdı. İngilis komandanlığının tutduğu rəsmi mövqe sanki Azərbaycan tərəfinin dəstəklənməsinə, erməni təcavüzünün pislənilməsinə, bölgədə sülhün saxlanılmasına yönəlmişdi. General V. Tomsonun təşəbbüsü ilə Qarabağa qarışıq ingilis-erməni-müsəlman nümayəndə heyəti göndərilmiş, erməni başçılarına onları müsəlman əhalisinə qarşı təcavüzkar hərəkətlərdən çəkindirən teleqramlar vurulmuşdu. Tomsonun imzası ilə analoji məzmunlu məktub Andronikə də təqdim olunmuşdu. Məsələn, 1918-ci il 19 noyabr tarixli 640 saylı əmri ilə Andronik tabeliyində olanları xəbərdar edirdi: "Müttəfiqlərin təmsilçilərinin mənə çatdırdıqları məktubda deyilir ki, indidən belə hər cür düşmən hərəkətləri (müsəlmanlara qarşı – N.G.) erməni məsələsinin çözümünə mənfi təsir göstərə bilər".(25, ст.48)

---

*Lord Corc Kerzon 1919-cu ildən 1923-cü ilədək Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri olmuşdur.

*General-mayor Koks, ser Persi Zaxariya Böyük Britaniyanı 1918-1920-ci illərdə İranda təmsil edən diplomat idi.

Yeri gəlmişkən qeyd edərdik ki, hələ 1918-ci ilin yayında başda Andronik olmaqla qeyri-nizami erməni dəstəsi Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisinin məhv edilməsi və qovulması üzrə məqsədyönlü kampaniyaya başlamışdı. AXC hökumətinin təşkil etdiyi Fövqəladə istintaq komissiyası üzvü N. Mixaylovun məlumatlarına əsasən, təkcə 1918-ci ilin yayında və payızında Zəngəzurda 115 kənd, yəni başqa sözlə, faktiki olaraq bütün Azərbaycan yaşayış məskənləri məhv edilmiş və dağıdılmışdı. Heç də tam olmayan məlumatlara əsasən bu kəndlərdə 7729 azərbaycanlı öldürülmüş, 50000 azərbaycanlı qaçqın kimi Zəngəzur hüdudlarını tərk etmişdi. (24, ст. 32-33)

Qarabağda və Zəngəzurda erməni-azərbaycanlı ərazi münaqişəsini həll etməkdən ötrü 1919-cu ilin yanvarın ortalarında ingilis komandanlığı burada xüsusi inzibati idarəçilik – başda doktor Xosrov bəy Sultanov olmaqla general-qubernatorluq yaratmaq yolu ilə ixtilaf zonasını ərazi cəhətdən əlahiddələşdirmək modelini seçmişdi. İngilislər onun üzərində nəzarəti sözügedən idarəçiliyə həlledici səs hüququ ilə daxil olan öz hərbi nümayəndəsi vasitəsi ilə həyata keçirirdilər. Lakin hətta bu idarəçiliyin tətbiqindən sonra da Qarabağdan həyəcanlı xəbərlər alınmaqda idi. Salonikdə Böyük Britaniya qoşunları baş komandanı general C.F. Miln 1919-cu ilin fevralında Londona imperiya Baş Qərargahı başçısına məlumat verirdi: "Bakını işğal etdiyimiz zaman Şuşa Andronikin erməni ordusunun hücumlarından iki Türkiyə batalyonu tərəfindən müdafiə olunurdu. İndi şəhərə ermənilər doluşmuşlar. Hökumətin qayda-qanunu saxlamaq üçün mümkün olan hər şeyi etməsinə rəğmən, ermənilər tatarları öldürməkdədirlər, sonuncular da təbii ki, qisas alırlar. Ora qayda-qanunu saxlamaq üçün Britaniya əsgərlərinin göndərilməsi zəruridir, fəqət təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün batalyon göndərilməsi daha yaxşı olardı".(1, p.236)

Kəşfiyyat Bürosunun 1919-cu il 10 aprel tarixli həftəlik məlumatında qeyd edilirdi: "Şuşa əyalətində vəziyyət ermənilərin münasibəti üzündən qeyri-qənaətbəxşdir. Ermənilər yerli tatar (Azərbaycan – N.G.) inzibati idarəçiliyinə əngəllər yaradır və güman edirlər ki, tatar general-qubernatoru Sultanov Türkiyə agentidir. Ermənistan hökuməti bu cür hərəkətlərlə yaxşı heç bir şeyə nail olmayacaqları ilə əlaqədar xəbərdar edilmiş və qeyd olunmuşdur ki, həm Sultanov, həm də Azərbaycan hökuməti Şuşa əyalətindəki vəziyyətə görə Böyük Britaniya qarşısında məsuliyyət daşıyır".(1, p.390)

Lakin İngiltərə komandanlığının gördüyü tədbirlər az effektiv olub, yalnız müvəqqəti olaraq erməni quldur dəstələrinin azğınlıqlarını dayandırmışdı. Britaniya qoşunları 1919-cu ilin iyunun sonunda Şuşanı tərk etdilər, Böyük Britaniya nümayəndəsi isə orada avqustun sonlarına kimi qaldı.

Böyük Britaniya hökuməti tərəfindən xüsusi olaraq ezam edilmiş Cənubi Qafqazdakı Britaniya missiyasının təmsilçilərinin sonrakı məlumatlarında qeyd edilirdi ki, erməni silahlı qüvvələri heç bir mənfurluqlardan çəkinmirdilər və Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının dinc azərbaycanlı əhalisinin məhv edilməsi üçün ən əcaib metodlardan istifadə edirdilər. Qafqazdakı Böyük Britaniya Ali komissarı ser Oliver Uordropun öz hökumətinə unvanladığı məlumatlar bu cür faktlarla zəngindir. Onun 1919-cu ilin oktyabrın 2-də Londona göndərdiyi raportunda deyilirdi: "Bu yaxınlarda ermənilər Yeni Bəyazid, Aleksandropol və İrəvan bölgələrində 60 müsəlman kəndini dağıtmışlar". (1, p.265)

O. Uordropun 1919-cu il 11 dekabr tarixli məlumatında göstərilirdi ki, "Qarabağdakı komandanın məlumatlarına əsasən, dekabrın 1-də nizami erməni qoşunları iki topla və 6 pulemyotla Kığı dərəsində (Kigy Pass) 9 tatar kəndinə basqın etmiş, onları yandırmış və qarət etmişdir. Noyabrın 26-da ermənilər Oxçu bölgəsindəki bütün dinc müsəlmanları topladılar; hərbi yaşda olan kişiləri dinamitlə partlatdılar, qadınlar və uşaqlar da daxil yerdə qalan əhalini isə məsciddə qətlə yetirdilər. Zəngəzur müsəlmanları çaxnaşma içərisindədir".(14)

Öz məlumatına əlavə olaraq, Uordrop lord Kerzona AXC baş naziri N.Yusifbəilinin 1919-cu il 16 noyabr tarixli məktubunu göndərirdi. Həmin məktubda deyilirdi: "Zəngəzur Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsidir və sülh konfransında bu qisimdə nəinki bizim tərəfimizdən, həmçinin Müttəfiq Britaniya Komandanlığı tərəfindən bu cür nəzərdən keçirilirdi; polkovnik Haskell və başqaları Zəngəzur vilayətinə bizim mübahisə edilməz hüququmuzu tanımışdılar".(7)

Uordropun 1919-ci il 8 oktyabr tarixli məlumatından bəlli olur ki, Ermənistanın xarici işlər nazirinin notasına cavab olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri özünün Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Ə. Haqverdiyev vasitəsilə qeyd edirdi: "Ermənistan Respublikasının xarici işlər nazirinin diqqətinə çatdırın ki, Zəngəzur Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsidir və bununla əlaqədar olaraq erməni hökumətinin notasında səslənmiş sualı Azərbaycan Cümhuriyyətinin

daxili işlərinə müdaxilə deməkdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin hökuməti ölkənin müxtəlif bölgələrində hakimiyyət qurumlarının həyata keçirdiyi tədbirlər haqqında erməni hökuməti qarşısında hesabat verməyə özünü məcbur bilmir". (9)

Özünün 1919-cu il 3 dekabr tarixli məlumatında Uordrop göstərirdi: "Ən sonunda baş nazir Yusifbəyli 23 noyabr sazişinin ziddinə olaraq ermənilərin hərbi əməliyyatlara davam etmələri ilə əlaqədar narazılığını izhar etdi və 9 kəndin məhv edildiyini bildirdi". (12)

Ertəsi gün göndərilmiş məlumatda o, qeyd edirdi: "Azərbaycan hökuməti erməni nizami dəstələri tərəfindən bu yaxınlarda törədilmiş müsəlmanların kütləvi qətlləri və 15 kəndin məhv edilməsi haqqında Zəngəzur və Dərələyəzdən məlumatları mənə çatdırmışdır. Mən İrəvana etiraz göndərərək, dərhal təhqiqata başlamağı, müqəssirləri cəzalandırmağı və erməni nümayəndə heyətinin yubanmadan Azərbaycanla görüşməyə göndərməyi tələb etdim".(13)

Uordropun 1919-cu il 15 dekabr tarixli məlumatında deyilirdi: "Azərbaycanın baş naziri teleqram göndərərək, erməni nizami topçu qoşunlarını ittiham edirdi; sonuncular Zəngəzurun kəndlərini məhv etməklə qırğın törətmişdilər. O, qeyd edir ki, dekabrın 9-da Gorusdan cənub-şərqdə Kədəkləkli, Əsgərli və Pərçəvan (Kedeclaklu, Askerlu and Perchevan) kəndləri məhv edildi və mühasirəyə alınmış Oxçu ilə Kığı dərələrindəki (Ohchi and Kigy Glens) müsəlman kəndləri artilleriya atəşi ilə dağıdıldı. O, Azərbaycanın Zəngəzurda bircə əsgərinin belə olmadığını söylədi. Zati-aliləri Zəngəzurdakı ermənilər tərk-silah etmək üçün bitərəf ölkələrdən zabitlər göndərməyi xahiş edir; əks təqdirdə Azərbaycan mehriban qonşuluğu təmin etməkdən ötrü tədbirlər almaq məcburiyyətində qalacaq".(15)

Uordropun 1919-cu il 30 dekabr tarixində göndərdiyi məlumatda göstərilirdi: "Bu gün alınan məlumatlara əsasən, erməni hökuməti dekabrın 21-də Zəngibasar bölgəsinin müsəlmanlarına qarşı hərbi əməliyyatlara başlamışdır. Həmin tarixdə Qarğabazar, dekabrın 22-də isə Uluxanlı kəndləri dağıdılmışdır. Hal-hazırda Çobankər Qaraqışlaq kəndi uğrunda döyüş gedir. Əgər bu məlumatlar doğrudursa, onda şübhə yoxdur ki, Ermənistan 23 noyabr sazişini pozmuşdur". (17)

Bir başqa ingilis nümayəndəsi Qrandinin 1920-ci 25 yanvar tarixli məlumatında göstərilirdi: "Azərbaycan hökuməti Zəngəzurda erməni topçu kolonnası tərəfindən daha 24 kəndin məhv edilməsi və kütləvi qırğınlar törətməsi haqqında məlumat verir. Azərbaycanda ictimai fikir olduqca həyəcanlıdır və hökuməti Müttəfiqlərin fəaliyyətsizliyinə görə ittiham edir".(18)

Uordropun 1920-ci il 28 yanvar tarixli məlumatında qeyd olunurdu: "Zəngəzurda erməni təcavüzü haqqında məlumatlar daxil olmaqda davam edir ki, bu da əhalinin Azərbaycan hökumətindən narazılığını gücləndirir. Əhali hökumətdən yubanmadan tədbirlər görməyi tələb edir". (19)

Uordropun məlumatlarında Qars vilayətinin müsəlman əhalisinin faciəvi durumu haqqında da bilgilər ehtiva olunur. Bəlli olduğu kimi, ingilislər Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası ləğv etdikdən sonra 1919-cu ilin mayında sözügedən vilayətdə hakimiyyəti Ermənistana vermişdilər. Uordropun 1920-ci il 28 yanvar tarixli məlumatında qeyd edilirdi: "Burada olan Azərbaycan nümayəndələri martın 5-də öz hökumətləri ilə əlaqə saxlayaraq, bildirmişdilər ki, erməni hakimiyyət orqanları Çaldır, Zaruşat, Şunalal (Shuuunal el) (söz buraxılıb) bölgələrindən olan müsəlmanlara öz kəndlərini tərk etməyi əmr etmişdir, həmçinin (söz buraxılıb) martın 1-də əhali tərk-silah olmaq haqqında ultimatum almışdır, mühasirəyə alınmış kəndlər isə dağıdılmışdır. O, xahiş edirdi ki, qaçqınların Azərbaycana getmələrinin təmin edilməsi haqqında ərz-halları qəbul edilsin". (21)

Britaniya diplomatik missiyasının 1919-cu ilin dekabrından 1920-ci ilin martınadək olan dövrü əhatə edən yalnız bu məlumatları əsasında (bu sənədlərin orijinalı əlavə olunur) belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Zəngəzurda, Naxçıvanda və Qarabağda sadəcə dörd ay ərzində təqribən 69 kənd dağıdılmış, onların bütün dinc sakinləri isə məhv edilmişdi. Əgər ehtimal etsək ki, hər kənddə orta hesabla beş üzvü olan 25 ailə yaşayırdı, bu, hər bir kənd üçün 125 sakin təşkil edəcək. Deməli, bu hesabla 69 kəndin hamısının əhalisi 8625 nəfərdən çox olacaq. Bir neçə sənədin natamam məlumatları əsasında alınmış bu bilgilər Zəngəzurda, Naxçıvanda və Qarabağda Azərbaycan xalqına üz vermiş fəlakət və müsibətin mənzərəsini bərpa etməyə, habelə bölgədə əhalinin əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlıların soyqırımının miqyasını təsəvvür etməyə imkan verir. Britaniya sənədlərindən də göründüyü kimi, silahsız dinc sakinlər metodik şəkildə, sistemli olaraq silahlı erməni qruplaşmaları tərəfindən amansızcasına məhv edilirdi. Bu yolla sadəcə dörd ay ərzində 8625 nəfərdən çox dinc

sakin qətlə yetirilmiş, 69 yaşayış məskəni yer üzündən silinmişdir, öz tarixi vətənlərini tərk etməyə məcbur qalmış qaçqınların sayını isə biz yalnız təxmin edə bilərik!

Beləliklə, Ermənistanın Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinin sistematik soyqırımına yönəlmiş təcavüzkar siyasəti göstərilən dövrün çoxlu sayda Britaniya arxiv sənədlərində öz əksini tapır.

Eyni zamanda sözügedən dönəmin sənədləri ingilis komandanlığının Cənubi Qafqazda ərazi ixtilaflarının, o cümlədən erməni-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə dair tutduğu mövqeyin qeyri-ardıcıllığına əyani şəkildə dəlalət edir. İngilislərin münaqişənin dinc üsullarla tənzimlənməsi prosesinə fəal surətdə qatılması ilə eyni vaxtda "əlahəzrətin Təbrizdəki konsulunun erməni nümayəndə heyətini qəbul etməsi" haqqında Tehrandan Londona məlumatlar gedirdi. Arxiv sənədləri sübut edir ki, erməni terrorçuları hətta silah və döyüş sursatlarını belə Britaniya hökumətindən alırdı. Bir sənəddə deyildiyi kimi, "mayor Hibbondan türklərdən müdafiə üçün aldığı bütün silah və artilleriyanı Andronik əhaliyə (erməni silahlı birləşmələri nəzərdə tutulur – N.G.) vermişdir". (16) Bir başqa sənəddə isə göstərilirdi ki, "belə ki, alyans (Antanta – N.G.) bu qoşunları (Andronikin silahlılarını – N.G.) əvvəllər maliyyələşdirdiyinə görə, qoşunlar buraxılana kimi Andronikə hər ay 200000 rubl ödəmək təklif olunur".(1, p.217)

Eyni zamanda öz cinayətlərini qonşuların üzərinə yıxmağa çalışan erməni təbliğatının yalançılığı haqqında Britaniya hakim dairələrində tədricən möhkəm əminlik formalaşmağa başlamışdı. Məsələn, Britaniya zabitləri hesab edirdilər ki, "Böyük Ermənistan haqqında bütün bu söhbətlər ekstremistlərin işinə yaramaqla milli hərəkatın atəşini körükləyir, və kürdləri yenidən türklərin tərəfinə cəlb etməklə panislamizmin qüvvələrini möhkəmlədir".(6) Erməni silahlı birləşmələrinin Azərbaycan torpaqlarında çoxsaylı vəhşilikləri haqqında məlumatlar alan Qrandi "erməni baş nazirinə teleqram vuraraq, hücumları kəsməyi və silahlı dəstələri çıxarmağı tələb etmişdir. Tələb yerinə yetirilmədiyi təqdirdə o, Əlahəzrət Hökumətinə Ermənistana yardım göstərməməyi tövsiyə edəcəyi ilə hədələyirdi". (18)

Uordrop öz məlumatında qeyd edirdi: "Mənim İrəvana səfərimin başlıca məqsədi Zəngəzurdan nizami qoşunları çıxarmaq və suçluları cəzalandırmaqdan ötrü erməni baş nazirinə təzyiq göstərmək idi. Mən artıq Zati-alilərinə teleqraf vurmuşam ki, əgər erməni hökuməti təcavüzə son qoymasa, mən Əlahəzrət Hökumətinə onlara yardım göstərməməyi tövsiyə edəcəyəm". (19)

Qrandinin 1920-ci ilin yanvarın 29-da göndərdiyi şifrəli teleqramda Uordropa aşağıdakı təlimatlar verilirdi: "Siz Azərbaycan hökumətinin irəli sürdüyü ittihamları cidd-cəhdlə təhqiq etməlisiniz. Əgər sizin tərəfinizdən xatırlanan faktlara dair dəlillər tapılarsa, erməni hökumətinə ciddi xəbərdarlıq etməniz və hücumlara dərhal son qoyulmasını tələb etməniz lazım gələcək. Siz həmçinin Azərbaycan hökumətini məlumatlandırmalısınız ki, Ermənistan hökumətinə qəti etiraz göndərmək haqqında Əlahəzrət Hökuməti tərəfindən təlimatlandırılmışsınız". (24, ст.30)

Yerində vəziyyətlə tanış olan Britaniya missiyası həmçinin 1918-ci ilin mart hadisələrə münasibətini dəyişdirməli olmuşdu. Bu barədə Uordrop yazırdı: "O ki qaldı erməni hökumətinə, mən qeyd edərdim ki, 1918-ci ildə Bakıdakı bolşevik ekssesləri müsəlmanların ümumi rəyinə görə ermənilər tərəfindən təşkil olunmuşdu". (22)

Böyük Britaniyanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibətdə tutduğu mövqe həmçinin Cənubi Qafqazın taleyini müəyyən edən dəqiq planın olmaması (bu da müttəfiq dairələrində nifaq və dağınıqlıqdan xəbər verirdi) üzündən dəyişikliyə uğramışdı. Çörçillin etiraf etdiyinə görə, "aydın və müəyyən siyasətin yoxluğu həmçinin müttəfiqlərin Qafqaz cəbhəsindəki sərhədyanı dövlətlərə münasibətində özünü göstərmişdi... Burada, bir çox başqa bölgələrdə olduğu kimi, müttəfiq dövlətlərin siyasəti tanıma və nəzakətli etinasızlıq arasında tərəddüd edirdi". (24, ст.30)

1920-ci ilin mart-iyul aylarında Qarabağda, xüsusən də Şuşada, habelə Naxçıvanda, Ordubadda Ermənistanın silahlı qüvvələri ilə toqquşmalar baş verdi. Döyüşlər Xankəndində, Tərtərdə, Əsgəranda, Zəngəzur, Cəbrayıl, Naxçıvan, Gəncə qəzalarında şiddətlənmişdi. Onların gedişində onlarla Azərbaycan kəndi dağıdılmışdı.

Britaniya arxivlərinin sənədlərində həmçinin belə bir fakt öz təsdiqini tapır ki, əsası hələ çar Rusiyası dövründə qoyulan ənənələrə sadiq qalan bolşeviklər Şimali Azərbaycanın işğalına dair öz siyasətlərini həyata keçirərkən yenidən ermənilərdən yararlanmışdılar. Bu mənada Uordropun Londona 1920-ci ilin aprelin 1-də, yəni faktiki olaraq Şimali Azərbaycanın sovet qoşunları tərəfindən

işğalı ərəfəsində göndərdiyi məlumat maraq kəsb edir. Britaniya missiyasının nümayəndəsi öz hökumətinə bildirirdi: "Mənə bəllidir ki, hal-hazırda Petrovskda olan bolşevik qüvvələri əsasən ermənilərdən təşkil olunmuşlar". (22) 1920-ci ilin aprelin 28-də bütün beynəlxalq-hüquq normalarını pozmaqla Şimali Azərbaycan ərazisinə soxulmuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son qoymuş və xalqımıza qarşı zorakılıqlar törətmiş XI Qızıl Ordu sıralarında erməni millətindən olan çoxlu zabit və əsgər var idi.

Ümumən götürüldükdə Böyük Britaniyanın özünün Qafqazdakı "hərbi iştirakı" haqqında məsələyə münasibəti iki illiyin (1918-1919) müxtəlif dövrlərində fərqli olmuşdu və çoxlu amillərlə – Birinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra bu bölgələrdə xeyli silahlı qüvvə saxlamaq imkanları, İngiltərənin özündə daxili-siyasi vəziyyət, Versal sülh konfransında danışıqların gedişi ilə şərtlənmişdi. Lakin 1919-cu ilin yayında Batum bölgəsi istisna olmaqla Britaniya qoşunlarının Cənubi Qafqazdan təxliyə edilməsi heç də qəti sayılmırdı. Belə ki, bu qoşunların böyük hissəsi qonşu ölkələrə – İran və Türkiyəyə çəkilmişdi. Regionu tərk etmək zərurətinin dönməzliyi Böyük Britaniya üçün yalnız 1920-ci ilin baharında, Xəzəryanı rayonlarda Qızıl Ordunun qalibiyyətli yürüşü, Denikin ordusunun əsas qüvvələrinin darmadağın edilməsi və onun qalıqlarının Krım yarımadasına təxliyə olunması ilə aydın oldu. Parisdə müttəfiqlərarası müşavirədə Azərbaycanın, Ermənistanın və Gürcüstanın istiqlaliyyətinin tanınması haqqında aktların imzalanması da məhz bu dövrə aiddir. Bu aktlar Böyük Britaniyaya Cənubi Qafqazdakı nüfuzunu qoruyub saxlamağa imkan verən tədbir kimi baxılırdı. Lakin o zaman Britaniya planlarının həyata keçməsi müyəssər olmadı: tarix başqa cür hökm verdi.

Beləliklə, Ermənistanın Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinin sistematik soyqırımına yönəlmiş təcavüzkar siyasəti göstərilən dövrün çoxlu sayda Britaniya arxiv sənədlərində öz əksini tapır. Britaniya arxivlərində bizim tərəfimizdən aşkar edilmiş sənədlər göstərir ki, 1918-1920-ci illərin keşməkeşli siyasi hadisələri gedişində ən ağır fəlakət və müsibəti Azərbaycan əhalisi yaşamışdı. Bundan əlavə, Britaniya arxivinin məlumatları sübut edir ki, Azərbaycanın XX əsrin əvvəllərinin, xüsusən də 1918-1920-ci illər tarixi təhriflərdən, saxtalaşdırmalardan təmizlənməli və yenidən araşdırılmalıdır.

İstifade olunmuş ədəbiyyat

1. Azerbaijan Democratic Republic. Great Britain's Archrivals Documents, Baku, 2008.
2. The Adventures of Dunsterforse. By: Dunsterville, L. C., London. 1920.
3. Report of Islamic Information Bureau. Massacres of Muslims by Armenians. (January, 1918), IOR/L/P&S/11/158.
4. Memorandum from Persian Government (January 25, 1919), IOR/L/P&S/11/147.
5. Letter from Foreign Office to Prince Ala-es-Sultaneh (January 27, 1919), IOR/L/P&S/11/147.
6. Decipher Admiral Calthorpe (Constantinople) (July 29, 1919), IOR/L/P&S/11/145
7. Telegram from 'en clair' Mr. O. Wardrop to Earl Curzon (November 18, 1919), IOR/L/P&S/11/147.
8. Decipher № 46 from Mr. O. Wardrop (October 8, 1919), IOR/L/P&S/11/159.
9. Enclosure in Mr. O. Wardrop's dispatch № 46 of October 8, 1919, IOR/L/P&S/11/159.
10. Decipher from Sir P. Cox (Tehran, October 25, 1919), IOR/L/P&S/11/160.
11. Decipher from Persian Foreign Office to. Massacres of Muslims by Armenians. (Tehran, October 21, 1919), IOR/L/P&S/11/160.
12. Decipher № 173 from Mr. O. Wardrop (December 3, 1919), IOR/L/P&S/11/161.
13. Decipher № 179 from Mr. O. Wardrop (December 4, 1919), IOR/L/P&S/11/161.
14. Decipher № 196 from Mr. O. Wardrop (December 11, 1919), IOR/L/P&S/11/161.
15. Decipher № 202 from Mr. O. Wardrop (December 15, 1919), IOR/L/P&S/11/161.
16. Telegram from Mr. O. Wardrop (December 17, 1919), IOR/L/P&S/11/166.
17. Telegram from 'en clair' from Mr. O. Wardrop (December 30, 1919), IOR/L/P&S/11/166.
18. Decipher (№50) from Mr. Grundy (January 25, 1920), IOR/L/P&S/11/167.
19. Decipher (№52) from Mr. O. Wardrop (January 28, 1920), IOR/L/P&S/11/168.
20. Cypher № 54 telegram to Mr. Grundy (January 29, 1920).
21. Decipher Mr. O. Wardrop (March 11, 1920).
22. Decipher from Mr. O. Wardrop (April 1, 1920).
23. Гасанлы Дж. Мартовский погром в Баку и геноцид азербайджанцев/ /http://myazerbaijan.org/index.php?p=history/19
24. Маммадов И.М., Мусаев Т.Ф.Армяно-азербайджанский конфликт: История, Право, Посредничество, Баку. 2008.
25. Юсиф-заде С.З. Азербайджано-британские отношения в начале XX века, Баку. 2008.

THE FACTS OF ATROCITIES MADE BY ARMENIANS AGAINST THE AZERBAIJANI PEOPLE IN ARCHIVAL DOCUMENTS OF BRITISH

Summary

Bloody events during the 1918-1920 were researched on the basis of archival documents of the British Library. Archival documents collected in the British library prove the fact of genocide against the Azerbaijani people in 1918-1920 committed by armed Armenian bands supported directly by the government of the Republic of Armenia. The afore-mentioned documents open vast prospects for the objective research of problems of the Azerbaijan history hitherto uninvestigated or fabricated on purpose.

ГЕНОЦИД ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В 1918-1920 ГГ. В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ БРИТАНСКОЙ БИБЛИОТЕКИ

Резюме

В статье кровавые события 1918-1920 г.г. проанализированы на основе архивных документов Британской библиотеки. Эти архивные материалы имеют ценное значение для доказательства факта геноцида азербайджанского народа, совершенного в 1918-1920 гг. вооруженными армянскими бандами при поддержке правительства Республики Армения. Сведения британских архивов открывают широкие возможности для правдивого исследования доселе неизученных или сфальсифицированных в особых целях вопросов истории Азербайджана конца XIX- начала XX веков.

Mehman Şabanov
Tarixüzrə fəlsəfə doktoru,
Naxçıvan Universiteti
E-mail: serxanoqlu@mail.ru

1918-Cİ İLDƏ NAXÇIVANDA ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİYİ SOYQIRIMLAR

Açar sözlər: Erməni işğalı, soyqırım, Andranik Ozanyan, Naxçıvanda soyqırımlar, Kazım Qarabəkir paşa, Göycə, Zəngəzur
Key words: Armenian invasion, genocide, AndronikAzayan, massacre in Nakhchivan, Pasha Kazim Garabakir, Goyja, Zangazur.
Ключевые слова: Армянское оккупирование, геноцид, Андраник Озаян, геноцид в Нахчывани, паша Казим Гарабакир, Гёйча, Зангезур

Məqalədə ermənilərin Andranik Ozanyanın başçılığı ilə Naxçıvan ərazisində törətdiyi qətliyamlardan bəhs olunur. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində baş verən hadisələr fonunda ermənilərin bu bölgəni işğal edərək bütün Naxçıvan ərazisində törətdiyi dəhşətli qırğınlardan arxiv materialları əsasında təhlil olunur. Qeyd olunur ki, Naxçıvan ərazisinin erməni işğalçılarından təmizlənməsində Osmanlı ordusunun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Qəhrəman Naxçıvan oğulları Osmanlı ordusunun köməyi ilə ermənilər Naxçıvan ərazisindən qovmaqa müvəffəq ola bilmişlər.

XX əsrin əvvəllərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımının törədilməsində ayrı-ayrı erməni cəlladları fəal rol oynamışlar. Naxçıvanda azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımda sadə xalqın yaddaşında "tayqulaq erməni daşnak generalı" kimi qalmış Andranik Ozanyan, daşnak hərbi dəstə rəisləri Dro, Njde, Doluxanov, Yapon, Şelkovnikov və digər cəlladların başçılıq etdiyi dəstələr böyük rol oynamışdır. Zəngəzurda və Qarabağda qırğınlar törətmiş Andranikin dəstəsi təkcə Gilançay və Əlincəçay hövzələrində 80-dən artıq kəndi viranə qoymuş, əhalisini isə amansızcasına qətlə yetirmişdir. Onun dəstə başçılarından olan Njde Ərəzin, Camaldın, Yaycı, Ordubad rayonunun Aşağı Aza, Sabir Dizə, Baş Dizə, Düylün, Vənənd, Kotam kəndlərini dağıdıb əhaliyə divan tutmuşdur. Özünəməxsus vəhşiliyi Andranikin adını ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı tarixinə xüsusi nifrətlə yazmışdır.

Andranikin Naxçıvana hücumu 1918-ci ilin iyun ayına təsadüf edir. İyunun 11-də Xəlil bəyin təklifi ilə müsəlman və erməni milli komitələrinin birgə keçirilən iclasında yerli erməni dəstəsinin komandiri Y.Xarazyan ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri etiraf etdikdən sonra qətl və qarətlərə son qoyulması, ermənilərin tutduqları əsirlərin buraxılması və öldürülən azərbaycanlıların qatillərinin Müsəlman Milli Komitəsinə təhvil verilməsi barədə qərar qəbul edildi. Bundan əvvəl Y.Xarazyan Xəlil bəyə məktubunda, eləcə də MMK ilə keçirilən birgə iclasda bildirmişdi ki, o öz ordusu ilə tezliklə Naxçıvanı tərk edərək Batum müqaviləsi ilə müəyyən olunmuş sərhədə - Arpaçayın şərq sahillərinə çəkiləcəkdir. Lakin o Şahtaxtıda Xəlil bəyə növbəti bir əmrə qədər Naxçıvanda qalacağını və bununla da əslində Batum müqaviləsini tanımadığını bildirdi.

Y.Xarazyanın bölgədə qalmağa qərar verməsinin əsas səbəbi A.Ozanyanın quldur dəstələrinin Naxçıvana hücuma başlaması idi. Ermənilərin nicatının yalnız Rusiyada gördüyünü bildirən Andranik Batum müqaviləsini və daşnak hökumətini tanımadığını bildirərək iyunun 5-də müstəqil hərəkətə başladı. Andranikin Naxçıvana soxulmasını və burada törətdiyi zorakılıq hərəkətləri Osmanlı ordusunun bölgəni tutaraq Bakıya doğru irəlləmələrinin qarşısının alınması kimi qiymətlədirilir. Onun böyük qüvvə ilə hərbi yürüşü Naxçıvandakı ermənilər fəallaşdırmış və onları azərbaycanlılarla olan bütün razılaşmaları pozmağa cəsarətləndirmişdi. Çünki bu dövrdə Xəlil bəyin başçılığı ilə Osmanlı hərbi qüvvəsi Andranikin qüvvəsindən qat-qat az idi.

İyunun 8-də Göycə mahalındakı Yelenovka kəndindən başlayaraq Yeni Bəyazit qəzasından keçərək Naxçıvana doğru yürüş edən Andranik iyunun 19-da şəhərə daxil oldu. Onunla eyni gündə Cənubi Azərbaycandan keçərək Culfadan gələn qatarla topçu zabitlər Hüsnü bəy, Helmi bəy və Şükrü bəyin başçılığı ilə dağa bir Osmanlı hərbi dəstəsinin şəhərə daxil olması Andranikin öz qanlı əməllərini bilavasitə Naxçıvan şəhərindən başlamaq planının qarşısını aldı. Erməni quldur dəstələri Culfaya

doğru hərəkət etməyə və qarşılarına çıxan bütün kəndlərin əhalisinə divan tutmağa başladılar. Yol boyu bütün körpü və tunellər dağıdıldı. Bu Osmanlı qoşunlarının bölgədə sərbəst hərəkətinin qarşısını almaq uçun edilmişdi. Onun Cənubi Azərbaycana doğru hərəkət etməsi isə İrandakı ingilis qoşunları ilə birləşmək cəhdi ilə bağlı idi. Erməni katalikosu ilə quldur dəstə başçıları arasındakı yazışmalardan aydın olur ki, sovet Rusiyasına böyük inamla baxan Andranik həm də ingilislərlə birləşməyi erməni xalqını xilas edəcəyini bildirmişdi [7,s.57].

Andranikin dəstəsi 8 min əsgər, 4 top, 6 pulemyot və s. silah-sursatdan ibarət idi. Bəzi məlumatlara görə onun başçılığı altında canlı qüvvə daha artıq idi. Lakin Naxçıvanda olarkən onun hərbi qüvvələrinin tərkibinin Naxçıvan Müsəlman Komitəsinin verdiyi məlumata görə, 4 min piyada, 2 min süvari, 8 pulemyot və 6 topdan ibarət olduğu aydın olur. Təbii ki, Andranikin yürüşü zamanı azərbaycanlıların müqaviməti nəticəsində müəyyən itki də vermişdi. Bu isə onun qüvvəsinin bir qədər azalmasına səbəb olmuşdu. Lakin o, Xoy-Salmas istiqamətində daha 2 top və 3 pulemyot, Culfanın Yaycı kəndinə yürüş zamanı 3 top, 1 pulemyot və 4 milyon patron ələ keçirmişdi[8].

İyunun 21-də erməni dəstələri Culfanı işğal edərək İrana Gedən körpünü tutduqdan və onu mühavizə edən 2 türk zabitini və 20 əsgərini əsir aldıqdan bir gün sonra 3000 piyada, 700 süvaridən ibarət qoşunla Xoydan 30 km aralıda yerləşən Evoğluya daxil oldular. Quldurlar yolboyu Osmanlı ordusunun 4 zabiti ilə birlikdə 200 əsgərini də əsir götürmüş, 2 topu və 3 pulemyotu qənimət kimi ələ keçirmişdilər. Andranik Culfanın işğalından sonra S.Şaumyana göndərdiyi 22 iyun 1918-ci il tarixli 577 N-li teleqramda yazırdı: " Culfa mənim əlimdədir, istədiyimiz vaxtı onu sizin sərəncamınıza verə bilərəm". Bu teleqramında o, mərkəzi Rusiya hökumətinin sərəncamına keçdiyi və Bakı komunnasına yardım göstərməyə hazır olduğunu bildirirdi. Bu teleqram və Şaumyanın ona cavabı bir çox mətləblərə işıq salır: "Culfa, xalq rəhbəri Andranikə. Sizin teleqramı aldım. Bütün mətni Moskvaya Mərkəzi hökumətə xəbər verdim. Mən şəxsən Sizi, həqiqi milli qəhrəmanı təbrik edirəm.Əgər cənab Kaçaznuni və başqaları Sizin kimi olsaydılar, erməni xalqı indi belə çətinliklə yaşamazdı... Əgər türk bəyliyinə və xanlığına, gürcü hakimiyyətinə, erməni burjuaziyasına qalib gəlsək, o zaman bütün Cənubi Qafqazın (Zaqafqaziyanın-M.Ş) birliyinə nail olarıq... Mənimlə əlaqə yaratmaq üçün yollar aramağı rica edirəm"[4].

Urmiya gölünün şimal və şimal-şərq ətrafındakı Azərbaycan kəndlərində misli görünməmiş vəhşiliklər törədən ermənilər iyunun 24-də Xoyu işğal etsələr də, elə həmin gün Osmanlı ordusuna məğlub olaraq şəhərdən qovuldular. İngilislərlə birləşmək planı baş tutmayan AndranikNaxçıvana qayıdarkən Culfa körpüsünü dağıtdı. Bundan sonra Naxçıvan üçün faciəli günlər başladı, Andranik Xoy yaxınlığındakı məğlubiyyətin qisasını naxçıvanlılardan almağa başladı. Araz çayı sahilindəki 4 min nəfərə yaxın əhalisi olan Yaycı kəndi tamamilə dağıdıldı, kənd əhalisinin 2000-2500 nəfəri öldürüldü (Hacıyev İ. Naxçıvanda ermənilərin ərazi iddiaları və tarixi həqiqətlər / Naxçıvan tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyətinin, təbii sərvətlərinin öyrənilməsi (21-21 may 2004-cü ildə keçirilmiş elmi konfransın materialları). Bakı: Elm, 2004, s.28-40). Erməni süngüsündən sağ qutaran əhalinin bir çoxu: qadınlar, uşaqlar, qocalar İrana qaçmaq üçün Araz çayını keçərkən boğulmuşdular. Yaycıdan Ordubada doğru irəlləyən Andranik qarşısına çıxan azərbaycanlı kəndlərini dağıda-dağıda ermənilərin yaşadığı Çənnəb kəndində məskən saldılar. Ordubadlılardan tələb etdiyi ərzağı və Xudafərin körpüsündən İrana keçməyə istədiyi şəraiti əldə edə bilməyən erməni cəlladı 4 min nəfərlik dəstə ilə "Naxçıvan yürüşü"nə başladı. Andranikin dəstəsinin Ordubadda yürüşü 2 min azərbaycanlının ölümü, zülmdən qaçmaq üçün Araz çayını keçən 300 nəfərin boğulması ilə nəticələnmişdi [3].

"Naxçıvan yürüşü" də yolboyu çoxlu kəndlərin dağıdılması, əhalinin talan edilməsi və qırılması ilə müşayiət olundu. Ordubad ətrafı, Əlincəçay boyu və Şahbuz kəndlərinin əhalisi tərkisilah olunub, xeyli hissəsi qətlə yetirildi. Andranikin quldur dəstələri ilə birlikdə yerli kəndlərin əhalisi olan ermənilər də qanlı cinayətlərdə yaxından iştirak edirdilər. Şahbuz yaxınlığındakı Qarababa və Badamlı kəndlərinin ermənilər Nurs, Şahbuz, Kolanı, Gecəzur, Hənzər, Daylaqlı, Mahmudoba və s. kəndlərini talan edib, əhalisinin çox hissəsini qətlə yetirdilər. Əlincəçay vadisinin Qazançı, Paradaş və Şurut kəndi ermənilər isə Baş Anzır, Ayaq Anzır, Xanağa, Bənənyar, Camaldın, Ərəzin və Kırna kəndlərinin əhalisinə qarşı dəhşətli qırğınlar törətdilər. Bu kəndlərin sağ qalan əhalisinin bir hissəsi başqa kəndlərə və dağlara sığındılar. Şıxmahmud və Qaraxanbəyli ermənilər Naxçıvan şəhərinin əhalisini daim qorxu altında saxlayırdılar. Vəziyyəti gərginləşdirən amillərdən biri də Naxçıvanda və ətraf kəndlərdə vəba epidemiyasının yayılması idi [5].

Turkiyə hokuməti belə bir vaxtda Zaqafqaziyada baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. Artıq Şərur-Dərələyəz və Yerevan - Culfa dəmir yolu istiqamətində hərəkət edən turk qoşunları Kazım Qarabəkirin komandanlığı altında Naxcıvan uzərinə yeriyirdi. Belə bir dovrdə Fransa yenə daşnakların fəaliyyətini mudafiə edirdi. Belə ki, Fransanın Yerevandakı numayəndəsi Antanta bloku adından bildirirdi ki, Anatanta Naxcıvanda, Zəngəzurda və Qarabağda daşnakların hərbi əməliyyatına hər cur yardım gostərəcəkdir [6].

Turklərin qoşunla koməyə gəlməsi xəbərini eşidən Naxcıvan qəzasının kəndləri hec bir yardım gozləmədən oz kəndlərinin mudafiəsinə qalxdılar. Nehrəm kəndi sanki azərbaycanlıların qərargahına cevrildi. Butun qonşu kəndlərin əhalisinin iştirakı ilə burada xalq qoşunu dəstələri yaradıldı. Erməni vəhşiliyinə qarşı qəzəbini nifrətə, silaha cevirmiş Azərbaycan kəndliləri Nehrəmin yaxınlığında Andronikin quldur dəstəsi ilə qarşılaşdı və onun qoşununu qeyribərabər doyuşdə məğlubiyyətə uğratdı. Andronik vəziyyəti belə gorub, daha oz yuruşunu davam etdirməyin mumkun olmadığını başa duşub Qarabağ dağlarına qacdı. Və burada yenidən qoşun toplamağa başladı. Bu xəbəri eşidən Kazım Qarabəkir paşa dərhal turk qoşunlarına Naxcıvanı, Ordubadı və Culfanı ələ kecirmək barədə əmr verdi. Butun xalq turk qoşunlarını, oz xilaskar qan qardaşlarını duz-corəklə qarşıladılar.

Yaşlı əhalinin dediyinə gorə əgər turk qoşunları vaxtında Naxcıvan, Ordubad qəzalarına qoşun yeritməsəydilər, daşnak tor-tokuntuləri, başda Andronik olmaqla erməni quldur dəstələri Naxcıvan əhalisini butunluklə qırıb məhv edər, yaxud da dədə-baba yurdlarından didərgin salardılar. Erməni quldurlarının əlindən qacan Ordubad sakinləri əhaliyə qarşı vəhşicəsinə torədilən qırğınlar barədə xeyli məlumat vermişlər. 1919-cu il iyunun, 15-də Tiflisə gəlmiş Ordubad sakini Əhməd Hacı Əli oğlunun verdiyi məlumat da bu cəhətdən maraqlıdır. Onun dediyinə gorə erməni quldur dəstəsinin başcılarından biri olan Aşot Məlik Mosesyants həmin il iyunun 1-də bir necə zabitlə Ordubada gəlib, danışıq aparmaq ucun 3 nəfər musəlmanın yanlarına gondərilməsini tələb etmişlər. Ordubadlılar bu tələbi yerinə yetirərək oz aralarından 3 nəfəri Aşotun yanına gondərmişlər. Erməni qulduru həmin şəxslərə hokmlə bildirib ki, artıq bundan sonra Vedibasar, Şərur, Naxcıvan, Ordubad və Şuşaya qədər olan butun Zəngəzur qəzası Ermənistana birləşdirilmişdir. Aşot Məlik Mosesyants da Ordubad rayonunun rəisi təyin olunmuşdur.

Ordubadın səlahiyyətli numayəndələri olan bu uc nəfər elə həmin an Aşotdan onun sozlərinin duzgunluyunu təsdiq edən mandatın gostərilməsini tələb etmişlər. Lakin Aşot hec bir mandat gostərməyərək, "mənim sozlərim sizin ucun qanun olmalıdır", - deyə cavab vermişdir. Lakin ordubadlı numayəndələr qəti bildirmişdilər ki, Aşot Azərbaycan respublikasından, yaxud da muttəfiqlərin komandandığından rəsmi sənəd gətirməsə, butun əhali ona tabe olmayacaqdır.Bu hadisədən hiddətlənən Aşot cıxıb getmiş, sonra musəlmanların silahları toplayıb onun səlahiyyətli numayəndəsi Nikolay Alışevskiyə verilməsi barədə gostəriş vermişdi. Aşotun bu ultimatumu musəlmanlara cox pis təsir gostərmişdir. Onlar artıq yeni bir qırğına hazırlıq gorulduyu barədə şayiələr yaymağa başlamışlar. Tezliklə ətraf kəndlərin erməni sakinləri Aşota qoşulmuşlar. Halbuki, onlar uzun muddət musəlmanlar tərəfindən qorunurdular. Aşotun dəstəsinə daxil olan yerli ermənilər tez-tez musəlman yaşayış məskənlərinə hucum edir, hər gun bir necə nəfər oldurulur, ev-eşiyi quldurlar tərəfindən talan edilib aparılırdı[1].

Bu dövrdə Şahtaxtıda və onun ətrafında olan kəndlərdə Xəlil bəyin nəzarətində olmasına baxmayaraq Naxçıvan şəhərində və ondan cənubdakı ərazilərdə Andranikin və Xarazyanın quldur dəstələri hökmranlıq edirdilər. İyunun 17-də Andranik Güznütdən bölgənin ən böyük kəndi olan Nehrəmə yürüş etdilər. Nehrəm yaxınlığındakı Təzəkənd erməni kəndinin əhalisinin hücum olacağı barədə xəbərdarlığını və onun digər kəndlərdə törətdiyi vəhşilikləri eşidib lazımi hazırlıq görən nehrəmlilər Andranikin dəstələrinə böyük təlafat verib geri oturtdular. Məlumatlara görə, 25 nəfər erməni qulduru Nehrəm döyüşündə məhv edilmiş, düşmənin 60-a qədər silahı ələ keçirilmişdi. Kəndin müdafiəsində Hacı Əli, Hacı Heydər Dünyamalı oğlu, Kərbalayı Muxtar, Həsənqulu Həsənov, Hacı Mehdi və onlarla nehrəmli böyük rəşadətlə döyüşmüşlər[8].. Üç günlük döyüşdə çoxlu itki verdiyini, ətraf erməni kəndlərindən kömək gəlmədiyini, bununlada Nehrəmin işğalının mümkün olmadığını anlayan Andranik kəndin kənarında zəbt etdiyi bir-iki evi yandıraraq Nehrəmi tərk etməyə məcbur oldu.

Bundan 1 gün sonra Qaraxanbəyli ermənileri Naxçıvan şəhəri üzərinə hücum etdilər Ermənilərin Andranikin adından verdikləri tərksilah tələbinə Osmanlı çavuşu Mustafanın başçılığı ilə hücumla cavab verildi. İyunun 19-da Culfa tərəfdən daxil olan Osmanlı qoşunları ermənileri sıxışdıraraq Naxçıvana doğ-

ru irəlləməyə başladı. İyulun 20-də Şıxmahmud və Əliabad kəndlərini ermənilərdən təmizləyən Xəlil bəy, Cavid bəy, Osman Nuri bəy, Həsən bəy və Akif bəyin başçılığı altında Osmanlı qoşunları həmin gün Naxçıvan şəhərini də azad etdilər. Naxçıvandan və ətraf kəndlərindən qovulan erməni dəstələri birləşərək Sirab, Qahab və Qaraqala kəndlərini talan edərək əhalinin xeyli hissəsini qırdılar.

Osmanlı ordusunun XI Qafqaz divizyası Naxçıvanı ermənilərdən təmizlədikdən sonra iyulun 22-23-də Culfanı azad etdi. İyulun 24-dən 31-dək Naxçıvan qəzasının gənclərindən min nəfərlik hərbi qüvvə təşkil olundu.

Andranikin Naxçıvanı tərk etməsindən sonra bölgənin vəziyyəti son dərəcə ağır idi. Təkcə Əlincəçay və Gilançay hövzələrində 80-dən çox kənd viranə qoyulmuş, əhalinin böyük qismi isə qətlə yetirilmişdir. Andranikin dəstələrinin başçılarından olan Njdenin qüvvələri Ərəzin, Camaldin, Yaycı, Dizə, Ordubad mahalınınAşağı Aza, sabir Dizə, Baş Dizə, Düylün, Vənənd, Dəstə, Kotam və s. kəndlərini dağıdıb, viran qoymuş, dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutmuşdu. Bəzi məlumatlara görə [7. S.60].

Andranikin bölgəyə hücumu 100-dən artıq Azərbaycan kəndinin məhvi, minlərlə insanın qətli ilə nəticələnmişdi.Erməni silahlı qüvvələri Göycəni darmadağın etdikdən sonra Naxçıvanı işğal etmiş oradan da Zəngəzur qəzasına daxil olmuş, Gorus nahiyəsini və Şuşa yolunu ələ keçirmişdilər. Bununla əlaqədar Azərbaycan hökuməti avqustun 15-də Ermənistan hökumətinə etiraz notası göndərmiş, erməni silahlı qüvvələrinin bu addımını təcavüz kimi qiymətləndirərək, əgər erməni qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən çıxarılmasına qarşı tədbir görülməzsə, hadisələrin sonrakı inkişafı üçün məsuliyyətin Ermənistan hökumətinin üzərinə düşəçəyini kəskinliklə bildirmişdi[2.**f.970, siy. 1, iş 11, v. 180**]. Lakin Ermənistan hökuməti hiylə işlədib Andranikin silahlı qüvvələrinin Ermənistan hökumətinə tabe olmadığını bəhanə edərək, avqustun 1-də bildirmişdi ki, general Andranik və onun dəstəsi bütünlüklə Ermənistan ordusunun tərkibindən silinmişdir. Buna səbəb isə Andranik və onun dəstəsinin Ermənistan daşnak hökumətini tanımadıqlarını bəyan etmələri olmuşudu. Elə buna gerə də Ermənistan hökuməti Andranikin və onun dəstəsinin əməllərinə cavabdeh olmadığını bildirmişdi[2. **f.970, siy. 1, iş 11, v. 193**]

Andranikin "qarşısıalınmazlıq" mifini yaradan, vəhşiliyinin miqyasını artıran, onun öz qanlı əməllərini həyata keçirməyə şərait yaradan əsas amil bölgədəki vəziyyət idi. Əvvəla o, Antanta dövlətləri tərəfindən lazımı şəkildə himayə olunurdu [2**, f.894, siy. 4, iş 64-66, v.44-45**], ikinci bölgə əhalisinin silahlanma vəziyyəti onun dəstəsi ilə müqayisədə çox zəif idi, üçüncüsü, Naxçıvanda yerli rəhbərlər çəkişmələr mütəşəkkil müdafiənin təşkilinə mane olurdu və ən nəhayət, AXC-nin bölgə ilə əlaqəsi, xüsusən hərbi köməyi ilk dövrlərdə yox dərəcəsində idi.

Ümumiyyətlə arxiv sənədləri 1915-18-ci illərdə yüz minlərlə türk əhalisinin qırılmasına şahidlik edir. Son iki əsr ərzində xalqımıza qarşı daima düşmənçilik siyasəti yeritmiş erməni siyasi təşkilatlarının, siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq bütün erməni liderlərinin Andranikə olan münasibəti onun məhz azərbaycanlılara, Türkiyənin türk və kürd əhalisinə qarşı qaniçən fəaliyyətindən doğmuşdur. Bu baxımdan ermənilərin özlərinə "qəhrəman" hesab etdikləri Andranikin Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının cəlladı kimi tarixə düşdüyü, onun qaniçən obrazının yaşlı nəslin, habelə tarixin daş yaddaşına həkk olunduğu şübhəsizdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi: sənədlər və nəşrlər uzrə. Bakı, Elm, 1990, səh. 317-318
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi
3. Erməni xəyanətinin anatomiyası və ya Andranik Ozanyanın vəhşiliyi // "Respublika" qəzeti, 1998, N-5
4. Əliyev.M.B. Qanlı günlərimiz. Bakı:1993, 142s.
5. Mədətov Q. "Naxcıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxcıvan MSSR-in təşkili" Azərnəşr, 1958, səh. 39
6. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrindəsiyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: 1998, 385 s.
7. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi. F.314. siyahı 5, iş 1-72
8. Yusifov A.Nahcıvan şehrinde ermeni mezalimi // 21. Yızyıla girerken tarihe dostca bakış: Türk-ermeni ilişkileri uluslararası sempozyumu. Ankara: Atatürk Araşdırma Merkezi, 2000, s.131-135, s.131
9. Cəfərov H. Andranikin Naxçıvanda törətdiyi vəhşiliklər // "Naxçıvan" jurnalı, 2001, N-5, s.59-65

GENOCİDE COMMİTTED BY ARMENİANS İN NAKHCHİVAN İN 1918

Summery

This article deals with massacre committed in Nakhchivan by Armenians under the leadership of AndronikAzayan.The facts about terrible genocide committed by Armenians on the territory on Nakhchivan after occupation at the beginning of the XX century have been analyzed basing on archive materials.In the article, undeniable support of Osmanli army in withdrawing of invaders from the territory of Nakhchivan was stressed especially. Brave sons of Nakhchivan at last succeed to dismiss Armenian invaders from Nakhchivan with the powerful Osmali Army.

ГЕНОЦИД, СОТВОРЁННЫЙ АРМЯНАМИ В НАХЧЫВАНЕ В 1918-ОМ ГОДУ

Резюме

В этой статье говорится о зверском кровопролитии, сотворённом армяноми под руководством Андраника Озаяна на территории Нахчывана. События, случивгишеся в Нахчыванской области в начале XX века, и в особенности страшный геноцид на всей территории Нахчывана после её оккупирования армянами, были анализированы на основе архивных материалов. Подчёркивается так же, что роль Османской армии в освобождении оккупированных территорий Нахчывана была исключючительно важна. Храбрые сыны Нахчывана с помощью Османской армии смогли прогнать армян с территории Нахчывана.

Qabil Əliyev
Bakı Dövlət Universiteti
Tarix elmləri doktoru, professor
qabil-aliyev@mail.ru

QAFQAZDA VƏ ŞƏRQİ ANADOLUDA TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIMLARI AMEA TARIX İNSTİTUTUNUN NƏŞR ETDİYİ SƏNƏD TOPLULARINDA

Açar sözlər: Qafqaz, Şərqi Anadolu, türk-müsəlman əhali, soyqırımı, erməni silahlı birlikləri, sənəd topluları.

Ключевые слова: Кавказ, Восточная Анатолия, тюркско-мусульманское население, геноцид, армянские вооруженные формирования, сборники документов.

Keywords: Caucasus, Eastern Anatolia, Turkic-Muslim population, genocide, the armenian armed forces, collections of documents.

AMEA Tarix İnstitutunun son onillikdə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri dünyanın müxtəlif ölkələrinin arxivlərində, kitabxanalarında, muzeylərində mühafizə edilən və ölkəmizin, bütövlükdə Qafqaz regionunun tarixinin çox önəmli problemlərini yüksək elmi səviyyədə araşdırmağa imkan verən sənədlərin gətirilməsi və toplular halında nəşr edilməsidir. Bu sənəd topluları içərisində Azərbaycan xalqına qarşı Rusiya hakimiyyət nümayəndələrinin fəal yardımı ilə erməni qatı millətçi təşkilatlarının 1905-1906-cı illərdə kütləvi qətl və qarətləri, Birinci dünya müharibəsi başlandıqdan sonra erməni hərbi birliklərinin Şərqi Anadoluda, Qars, Ərdahan, Batum vilayətlərində, Cənubi Azərbaycanda Urmiya bölgəsində, İrəvan və Gəncə quberniyalarında türk-müsəlman əhaliyə divan tutmaları, 1918-ci ilin yazında erməni və rus hərbçilərindən təşkil edilmiş bolşevik-daşnak qüvvələrinin Bakı şəhərində və Bakı quberniyasının qəzalarında yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımı törətmələri kimi çox ağrılı problemləri aydınlaşdıran materialların dərc edilməsi böyük elmi əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, həm də yüksək ictimai-siyasi dəyərə malikdir.

"Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir" – "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanında ürək ağrısı qeyd edilmiş bu mənzərənin dəyişdirilməsi AMEA Tarix İnstitutunun son onillikdə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur.

Azərbaycan tarixinin uzun illər gizli saxlanılmış, üzərinə qadağalar qoyulmuş həqiqətlərinin açılması, təhrif edilmiş hadisələrinin obyektiv öyrənilməsi və ictimaiyyətə təqdim edilməsi sahəsində Tarix İnstitutunun həyata keçirdiyi layihələr çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu layihələr içərisində ölkəmizin qədim çağları haqqında məlumatları əks etdirən mixi kitabələrin, antik müəlliflərin məlumatlarının, orta yüziliklərdə yazılmış əsərlərin, xüsusən də yeni və müasir dövr tarixini əks etdirən sənəd və materialların nəşr edilməsi xüsusi yer tutur.

Dünyanın müxtəlif ölkələrinin arxivlərində, kitabxanalarında, muzeylərində mühafizə edilən və ölkəmizin, bütövlükdə Qafqaz regionunun tarixinin çox önəmli problemlərini yüksək elmi səviyyədə araşdırmağa imkan verən sənədlərin gətirilməsi və toplular halında nəşr edilməsi işi son illərdə daha geniş vüsət almışdır. Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi Yaqub Mahmudovun şəxsi təşəbbüsü ilə başlanmış bu nəcib və son dərəcə gərəkli iş öz bəhrəsini vermiş, uzun illər London, Paris, Berlin, Dehli, Sankt-Peterburq, Moskva, İstanbul, Tbilisi, Mahaçqala və digər yerlərdə yatıb qalmış, bir sıra obyektiv səbəblərdən uzun dövr ərzində əlçatmaz olan qiymətli sənədlər cild-cild nəşr edilərək elmi ictimaiyyətə və Vətən tarixi ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır.

Azərbaycan torpaqlarının XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməyə başlanması, Rusiya hakim dairələrinin tutduğu yerlərdə möhkəmlənmək üçün atdığı addımlar, ilk növbədə İran və Osmanlı dövlətlərindən erməni əhalisinin köçürülüb tarixi Azərbaycan ərazi-

lərində yerləşdirilməsi, müstəmləkə idarəçiliyi yaradılması, xalqımızın hüquqlarının tapdalanması və bunlara qarşı müqavimət hərəkatı, 1918-ci ildə Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası, AXC rəhbərlərinin müstəqiliyin və ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda mübarizəsi, böyük dövlətlərlə münasibətlər, Sovet Rusiyasının işğalçı siyasəti və s. bu kimi mühüm elmi problemlər üzrə sənədlər qruplaşdırılaraq toplular halında nəşr edilmişdir. Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, Rusiya, Türkiyə, Hindistan, Gürcüstan və digər ölkələrin arxivlərində saxlanılan çox qiymətli, bir çox hallarda unikal olan sənədlərin ölkəmizə gətirilərək nəşr edilməsi Vətən tarixinin az öyrənilmiş, təhriflərə məruz qalmış bir çox problemlərini obyekiv araşdırmağa əlverişli şərait yaratmışdır.

AMEA Tarix İnstitutunun nəşr etdiyi sənəd topluları içərisində Azərbaycan xalqına qarşı Rusiya hakimiyyət nümayəndələrinin fəal yardımı ilə erməni qatı millətçi təşkilatlarının 1905-1906-cı illərdə kütləvi qətl və qarətləri, Birinci dünya müharibəsi başlandıqdan sonra erməni hərbi birliklərinin Şərqi Anadoluda, Qars, Ərdahan, Batum vilayətlərində, Cənubi Azərbaycanda Urmiya bölgəsində, İrəvan və Gəncə quberniyalarında türk-müsəlman əhaliyə divan tutmaları, 1918-ci ilin yazında erməni və rus hərbçilərindən təşkil edilmiş bolşevik-daşnak qüvvələrinin Bakı şəhərində və Bakı quberniyasının qəzalarında yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımı törətmələri kimi çox ağrılı problemləri aydınlaşdıran materialların dərc edilməsi böyük elmi əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, həm də yüksək ictimai-siyasi dəyərə malikdir. Müasir dövrdə Ermənistan hakimiyyətində təmsil olunanların və onlara havadarlıq edənlərin iddia etdikləri uydurma "erməni soyqırımı" ilə bağlı yalan və uydurmaların ifşa edilməsi üçün bu sənədlər təkzibedilməz sübutlar verir.

Tarix İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi Böyük Britaniyanın arxiv sənədlərində" (Bakı, 2008); "Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı". I c., (Bakı, 2009); "Azərbaycan xalqına qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı". II c., I kitab, Gəncə quberniyası (Bakı, 2010); "Azərbaycan xalqına qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı". II c., II kitab, İrəvan quberniyasında soyqırımı (Bakı, 2010); "Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı". III c., Xatirələr (sənədlər toplusu) (Bakı, 2010); "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (1917-1920-ci illər). I c., Rusiya Dövlət Sosial-siyasi Tarix Arxivinin sənədləri" (Bakı, 2010); "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). I c., Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin sənədləri" (Bakı, 2010); "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın arxiv sənədlərində". (Rus dilində) (Bakı, 2011); "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII əsr). Rusiya Federasiyası Dağıstan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivinin sənədləri" (Bakı, 2011); "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (aprel-dekabr 1920-ci il). II cild. Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri". (Bakı, 2012); "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri). I c., Böyük Britaniya kitabxanasının arxiv sənədləri" (Bakı, 2012); "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XIX-XX əsrlər). Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri" (Bakı, 2012); "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XIX-XX əsrlər). I c., Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi və Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni Tarix Arxivinin sənədləri" (Bakı, 2013), "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVI-XX əsrlər). I c., Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin və Dağıstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri". (Bakı, 2013); "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (1921-ci il). III cild. Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri". (Bakı, 2013); "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (1918-1920). Almaniya Federativ Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Siyasi Arxivinin sənədləri". I c., (Bakı, 2013) və II c., (Bakı, 2014); "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi Fransa Xarici İşlər Nazirliyi Arxivinin sənədlərində" (Bakı, 2015) və digər toplular son dərəcə qiymətli sənəd və materialları özündə cəmləşdirmişdir.

Sənəd toplularından bir neçə nümunə dərc olunmuş materialların əhəmiyyətini qiymətləndirmək üçün xarakterikdir. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın arxiv sənədlərində" (Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2011, 712 s.) adlı rus dilində nəşr edilmiş topluda Cənubi Qafqazda və İrandakı ingilis missiyalarının, hərbi nümayəndələrin Londona ünvanladığı raportlar, məxfi məlumatlar cəmlənmişdir. Bu sənədlərdə Böyük Britaniyanın Qafqazda yeni yaranmış respublikalara münasibətini, erməni hərbi birliklərinin İrəvan, Naxçıvan, Qars və digər bölgələrdə müsəlman əhalini qəddarlıqla qətlə yetirməsini, erməni siyasi xadimlərinin siyasi konyukturadan asılı olaraq mövqelərini asanlıqla dəyişmələrini əks etdirən məlumatlar (8,17, 35,37, 94,100 saylı sənədlər) xüsusi maraq doğurur. Məsələn, Böyük Britaniyanın Qafqazdakı ali komissarı O.Vordropun Londona göndərdiyi 2

oktyabr 1919-cu il tarixli məxfi teleqramda ermənilərin Yeni-Bəyazit, Gümrü və İrəvan bölgələrində 60 müsəlman kəndini dağıtmaları haqqında məlumat vermişdi (72 saylı sənəd).

Böyük Britaniyanın arxiv sənədlərində AXC rəhbərlərinin yüksək şəxsi keyfiyyətləri, demokratik dəyərlərə və mütərəqqi ideyalara bağlı olmaları, öz ölkələrinin müstəqilliyinin qorunub saxlanması üçün ciddi səy göstərmələri, dövlət idarəçiliyində qısa müddətdə böyük uğurlar qazanmaları da əks olunmuşdur (52 saylı sənəd).

"Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XIX-XX əsrlər. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri" (Bakı: Çaşıoğlu, 2012, 752 s.) adlı topluda ermənilərin İran və Osmanlı dövləti hüdudlarından XIX yüzillikdə və XX yüzilliyin əvvəllərində köçmələri haqqında məlumatlar toplanmışdır. Topluda erməni əhalisinin Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan bölgələrinə köçürülüb yerləşdirilməsi haqqında elmi ictimaiyyətə yeni sənədlər təqdim edilmişdir. Sənədlərlə tanışlıq göstərir ki, erməni əhalisi qonşu İran və Osmanlı dövlətlərindən XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda kütləvi şəkildə Azərbaycan hüddudlarına köçürüldükdən sonra da bu proses arası kəsilmədən onilliklər boyu davam etmişdir. Topluya daxil edilmiş Cənubi Qafqaz Gömrük və Karantin sistemi üzrə raport və məlumatlar (4 saylı sənəd) XIX əsrin 30-40-cı illərində Şimali Azərbaycana köçən erməni ailələrinin sayı və yerləşməsi arealı haqqında konkret faktları əks etdirir.

Topluda dərc edilmiş XIX əsrin 90-cı illərindən etibarən Osmanlı dövlətinin şərq vilayətlərindən Rusiyanın Qafqazdakı mülklərinə köçmələrinin yeni dalğası haqqqında İqdır, Şərur, Culfa və digər Karantin-Gömrük məntəqələrindən Bakı Karantin-Gömrük Dairəsinə ünvanlanmış raportlar (7,8,9 saylı sənədlər) da böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu sənədlərdə XIX əsrin sonu – XX əsrin başlanğıcında Osmanlı dövlətinin şərq vilayətlərindən minlərlə erməni ailəsinin sərhəd-gömrük zastavalarından, eləcə də qeyri-qanuni yollarla Rusiya hüdudlarına keçmələri qeyd olunmuşdur.

Bu faktlar həm də ona görə böyük əhəmiyyətə malikdir ki, Osmanlı dövlətinin şərq vilayətlərində yaşayan ermənilərin 300 mindən çoxunun hələ Birinci dünya müharibəsindən öncə Rusiyaya köçdüyünü özündə əks etdirir. Bu da öz növbəsində, müharibə dövründə Osmanlı dövlətinin şərq vilayətlərindən köçürülmüş erməni əhalisinin sayı haqqında erməni müəlliflərinin və onlarla həmfikir olanların yalanlarını ifşa etmək üçün tutarlı arqumentlərdən biridir.

Topluda 1905-1906-cı illərdə və sonrakı illərdə erməni silahlı dəstələrinin dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı qətl və qarətlərini əks etdirən materiallar (17, 18, 19, 20 , 21, 22, 23 saylı sənədlər) mühüm yer tutur. Bu sənədlərdə erməni qaçqınların Gəncə və Bakı quberniyalarında yerləşdirilməsi haqqında rəsmi hakimiyyət orqanlarının raportları, məlumatları, idarələrarası yazışmalar əks olunmuşdur. Həmin sənədlərdəki faktlar müharibə başlandıqdan sonra 400 minə qədər ermənin Osmanlı dövləti hüdudlarından Rusiya tərəfə qaçdığını göstərir ki, bu da öz növbəsində uydurma "erməni soyqırımı" qurbanlarının sayının dəqiqləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Birinci dünya müharibəsi başlandıqdan dərhal sonra Rusiyanın Qafqazdakı ordularında xidmətə çağırılan ermənilərin antitürk, antiazərbaycanlı əhval-ruhiyyəsi, müsəlman-türk əhaliyə qarşı düşmən münasibətini əks etdirən raport və məlumatlar (14,15 saylı sənədlər) da topluda əks olunmuşdur. Bu sənədlərin içərisində müharibə başlandıqdan sonra hərbi səfərbərliyə alınmış ermənilərin Qafqazın müxtəlif yerlərində çağırış məntəqələrində toplaşaraq yaxınlıqdakı müsəlman-türk əhalinin üzərinə hücum etmələri, onlarla insanı, o cümlədən bir parça çörək dalınca İrandan gəlmiş müsəlmanları qətl etmələri haqqında Qafqaz canişininə göndərilmiş məxfi raportlar xüsusilə qiymətlidir.

Sənədlərin bir qismində (17,18,19 saylı sənədlər) Qafqaz cəbhəsində döyüşlər başlandıqdan sonra cəbhə bölgələrində yaşayan ermənilərin kütləvi surətdə Cənubi Qafqazın içərilərinə köçmələrini, hakimiyyət orqanlarının erməni qaçqınları yerləşdirmək və ehtiyaclarını qarşılamaq üçün gördüyü tədbirlərdən bəhs edilmişdir. Topluya daxil edilmiş materiallar içərisində 1916-cı ilin yazında Ərzurum vilayətinin rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra Gəncə şəhərinə pənah gətirmiş türk qaçqınlarına münasibətlə bağlı məlumatlar (19 saylı sənəd) da maraqlıdır. Türk qaçqınların xəzinə hesabına təmin edilib-edilməməsi haqqında Yelizavetpol qubernatorunun sorğusuna Qafqaz Hərbi Dairəsinin baş rəisi cavab vermişdi ki, onları daimi yaşadıqları yerə qaytarmaq lazımdır. Qafqaz cəbhəsinin qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə baş müvəkkili isə həmin il martın 15-də Yelizavetpol qubernatoruna bildirimişdi ki, Yelizavetpolda yerləşdirilmiş türklər hərbi əmliyyatlar aparılan bölgələrdən polis nə-

zarəti altında çıxarılmışlar və qaçqın kateqoriyasına aid deyildirlər. Yelizavetpol qubernatoru türk qaçqınlara belə etinasız münasibtlə bağlı sikayətlənirdi ki, Türkiyə təbəəsi olan bu qaçqınların çoxu qadın, uşaq və qocalardır. Onlar işləməklə öz həyatlarını təmin etmək iqtidarına deyildirlər və hazırda yalnız xeyriyyəçilərin verdikləri yardım hesabına yaşayırlar.

Topluda müharibə dövründə Bakı şəhərində və ətraf qəsəbələrdə erməni, polyak, latış, rus və digər millətlərdən olan qaçqınların məskunlaşması, Bakı şəhəri rəisliyi, xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən qaçqınların yaşayış yeri, isti paltar və ərzaqla təmin edilməsi, böyüklər və uşaqlar üçün ayrılıqda xəstəxanalar, qaçqın uşaqlar üçün məktəblər yaradılması haqqında məlumatlar (20 saylı sənəd) da dərc edilmişdir.

"Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XIX-XX əsrlər). Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi və Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni Tarix Arxivinin sənədləri" (Bakı: "Turxan" NPB, 2013, 552 s.) adlı topluda Rusiya işğalından sonra Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında yerli azərbaycanlı əhalinin sıxışdırılması, ata-baba torpaqlarının zorla müsadirə edilməsi, bölgənin etnik tərkibini nəzərə almadan inzibati sərhədlərin müəyyən edilməsi və süni surətdə dəyişdirilməsi kimi faktlara geniş yer verilmişdir (1,2,3,6,20,23,30 saylı sənədlər).

Topluda Zaqatala dairəsi sakinlərinin Rusiya hakimiyyətinin tətbiq etdiyi ağır vergilər səbəbindən, eləcə də milli və dini zəmində ayrı-seçkillyə məruz qalmalarına görə Türkiyəyə köçmələri haqqında raport və məlumatlar (7,8,9 saylı sənədlər) böyük maraq doğurur. Zaqatala dairəsi rəisinin Qafqaz diyarı baş hakimi dəftərxanasına ünvanladığı 11 yanvar 1902-ci il tarixli raportda Əliabad sahəsindəki 3 kənddən 115 ailənin Türkiyəyə köçmək üçün müraciət etdiyi qeyd olunmuşdur. Zaqatala dairəsi rəisinin 4 iyul 1903-cü il tarixli raportunda isə 2160 nəfərin Türkiyəyə köçmək üçün müraciət etdiyi xəbər verilirdi.

Topluda sənədlərin bir qismi Zaqatala dairəsində 1917-1918-ci illərdə erməni fitnəkarlığı, milli zəmində qarşıdurma yaratmaq cəhdləri, yerli müsəlman-türk əhaliyə qarşı qətl və qarətləri haqqında materialları əks etdirir. Zaqatala dairəsi komissarının 1917-ci ilin may ayında Cənubi Qafqaz Xüsusi Komitəsinə göndərdiyi məruzədə (32 saylı sənəd) qeyd olunmuşdu ki, son dövrlərdə Ərzurum, Sarıqamış, Qars, Naxçıvan, İrəvan və Kutaisdə qoşun hissələrində və yerli əhali arasında baş verən milli zəmində toqquşmalar Zaqatala dairəsinə də təsir etmişdir. Zaqatala şəhərində erməni din xadimi hərbi hissənin əsgərləri arasında şayiə yaymışdı ki, müsəlmanlar silah əldə edərək xristianlar üzərinə hücum etməyə hazırlaşırlar. Cəbhədən Zaqatalaya gəlmiş erməni əsgəri isə digər əsgərlərlə birlikdə müsəlmanların dükanlarına, karvansaralara soxularaq axtarış aparmağa, tapılan silahları hakimiyyət nümayəndələrinin xəbəri olmadan müsadirə etməyə başlamışdılar. Yalnız dairə komissarının işə qarışmasından sonra bu özbaşınalığın qarşısı alınmış, erməni din xadiminin yalan şayiə buraxdığı bildirilmiş, milli zəmində qarşıdurmaya yol verilməmişdi. Laqodexdə isə erməni fitnəkarlığı qoşun hissələrinin qonşuluqdakı müsəlman kəndlərinə basqınlarına, günahsız insanların qətl və qarətlərinə gətirib çıxarmışdı.

Dairə komissarı vəziyyətdən çıxış yolu kimi təklif etmişdi ki, Zaqatala şəhərində yerləşən və köhnə hökumətin dövründə hərbi xidmətə çağrılmış ehtiyatda olan əsgərlərdən ibarət hərbi hissə şəhərdən çıxarılsın.

Topluya daxil edilmiş 33 saylı sənəddə isə 1918-ci ilin yazında Zaqatala dairəsində və Laqodexdə erməni silahlı dəstələrinin müsəlman əhaliyə qarşı zorakılıqlarından bəhs edilmişdir. Zaqatala dairəsindən Cənubi Qafqaz Seyminə seçilmiiş nümayəndələrin Cənubi Qafqaz hökumətinə ünvanladıqları məruzədə təklif edilirdi ki, Zaqatala dairəsində anarxiyanin qarşısını almaq və əhalini sakitləşdirmək üçün dairə əhalisi tərəfindən seçilmiş və böyük nüfuza malik Musa bəy Şabanbəyov dairə komissarı kimi təsdiq edilsin.

Tarix İnstitutunun "Azərbaycan tarixi ilk mənbələrdə" layihəsi çərçivəsində hazırlayıb tədqiqatçılara və geniş oxucu kütləsinə təqdim etdiyi sənəd toplularını içərisində Almaniya Federativ Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi Siyasi Arxivindən gətirilmiş çox mühüm materialların daxil edildiyi kitablar xüsusi yer tutur. Birinci cildi 2013-cü, ikinci cildi 2014-cü ildə nəşr edilmiş bu toplularda elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilən, həm də tariximiz üçün son dərəcə qiymətli olan yeni sənədlər yer almışdır. Bu sənədlər Azərbaycan tarixinin ən yeni dövrünün mühüm bir mərhələsini – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində mövcud olan beynəlxalq vəziyyəti, yenicə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qonşu dövlətlərlə diplomatik münasibətlərini, eləcə də Cənubi

Qafqazın müxtəlif bölgələrində türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş qətl və qarətlərin beynəlxalq aləmə çatdırılması uğrunda apardığı mübarizəsini öyrənmək üçün misilsiz əhəmiyyətə malikdir.

Topluya daxil edilən sənədlərdə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin müsəlman-türk əhaliyə qarşı düşmən münasibəti, həyata keçirdiyi zorakılıqlar, Azərbaycan Xalq Cümhuryyətinin Bakının azad edilməsi uğrunda diplomatik mübarizəsi, Almaniya və Osmanlı dövlətinin Azərbaycan siyasəti, türk ordusunun xilaskarlıq yürüşünün qarşısının alınması üçün bolşevik Rusiyasının Almaniya ilə birgə səyləri, Almaniyanın Azərbaycanı, o cümlədən Bakını ələ keçirmək cəhdləri, Bakı azad olunduqdan sonra buradan İrana qaçan erməni hərbi birləşmələri haqqında məlumatlar və s. məsələlər əks olunmuşdur. Topluya daxil edilən sənədlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin bir çox mühüm problemləri, o cümlədən Bakının azad olunması uğrunda mübarizə ilə bağlı yeni yanaşmalar, yeni baxışlar yaranmasına imkan verir.

Əlbəttə, bu misalların sayını artırmaq da olardı. Lakin elə bu faktlar da sübut edir ki, AMEA Tarix İnstitutu qısa müddət ərzində çox böyük əhəmiyyətə malik işlər görmüşdür. Bununla da Taix İnstitutunun rəhbərliyi qonşu respublikalarda hələ sovet dövründə başlanmış və Gürcüstanda "Georgika", Ermənistanda "Xarici ölkələrin qaynaqları Ermənistan və qonşuları haqqında" adları altında öz ölkələrinin tarixi haqqında sənəd və materialların onilliklər boyu planlı və ardıcıl şəkildə seriya ilə nəşr edilməsi sahəsindəki uğurlarını son illərdəki fəaliyyəti ilə üstələmişdir.

Respublikamıza gətirilən və bir-birinin ardınca nəşr edilən sənəd topluları Vətənimizin tarixini obyektiv tədqiq etmək, zaman-zaman yol verilmiş təhrifləri aradan qaldırmaq, xüsusən də tariximizi saxtalaşdıranları ifşa etmək üçün kəsərli faktlar, konkret dəlil-sübutlar ortaya qoymuşdur. AMEA Tarix İnstitutu bu sənəd və materialların əsasında Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemlərini, o cümlədən ölkəmizdə və bütövlükdə Cənubi Qafqazda, Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlarını tədqiq etmək sahəsində də böyük nailiyyətlər qazanmışdır. Təkcə 2014-cü ildə soyqırımı probleminin müxtəlif aspektlərinə dair Tarix İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən 20-yə qədər monoqrafiya nəşr edilmişdir. Bu əsərlərin içərisində Yaqub Mahmudovun "Real tarix "Böyük Ermənistan" uydurması (Bakı: Turxan NPB, 2014, 160 s.)" adlı Azərbaycan, rus və ingilis dillərində nəşr edimiş kitablarını, Güntəkin Nəcəflinin "1917-1918-ci illərdə Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı" (ATASE-nin sənədləri əsasında) (Bakı: Turxan NPB, 2014, 260 s.) və "1918-1920-ci illərdə Şərqi Anadolu, Naxçıvan və İrəvan bölgələrində ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımları (Bakı: Turxan NPB, 2014, 248 s.), N.Gözəlovanın "Azərbaycan türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı Böyük Britaniya kitabxanasının arxiv sənədlərində" (Bakı: Turxan NPB, 2014, 76 s.), N.Mustafanın "İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920)" (Bakı: Turxan NPB, 2014, 328 s.), V.Abışovun "Bakıda 1918-ci il Mart soyqırımı" (Bakı: Turxan NPB, 2014, 320 s.), "Şamaxı qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı" (Bakı: Turxan NPB, 2014, 120 s.) və "Quba qəzasında türk-müsəlman soyqırımı" (Bakı: Turxan NPB, 2014, 96 s.), K.İsmayılovun "Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920) (Bakı: Turxan NPB, 2014, 248 s.)" və digər kitabları xüsusi qeyd etmək lazımdır.

AMEA Tarix İnstitutu 2015-ci ildə Almaniya, Fransa, Hindistan və Rusiya arxivlərindən gətirilmiş sənədlərin toplular halında nəşr edilməsini davam etdirməyi planlaşdırır. Bu toplularda da Azərbaycan xalqına qarşı zaman-zaman törədilmiş soyqırımlara aid unikal sənədlərə mühüm yer verilmişdir. Vətən tarixi üçün bu son dərəcə vacib və gərəkli fəaliyyətin ardıcıl şəkildə davam etdirilməsi keçmişin qaranlıq, üstünə sir pərdəsi çəkilmiş problemlərininə aydınlıq gətirilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

ГЕНОЦИД В ОТНОШЕНИИ ТЮРКСКО-МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ НА КАВКАЗЕ И В ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ В СБОРНИКАХ ДОКУМЕНТОВ, ИЗДАННЫХ ИНСТИТУТОМ ИСТОРИИ НАНА

Резюме

В последние десятилетия одним из основных направлений деятельности Института Истории НАНА является приобретение и издании документов по важным вопросам истории Азербайджана и в

целом Кавказского региона, хранившиеся в библиотеках, архивах и музеях различных стран мира. Документы этих сборников позволяют выяснить и на высоком научном уровне исследовать очень важные проблемы по организации армянскими военными формированиями массовых убийств и грабежей, после начала Первой Мировой войны в Восточной Анатолии, в Батуме, Карсе, Ардагане, в Иреванской, Гянджинской и Бакинской губерниях, расправы над тюркско-мусульманским населением в провинции Урмии в Южном Азербайджане.

GENOCIDE AGAINST THE TURKIC-MUSLIM POPULATION IN THE CAUCASUS AND EASTERN ANATOLIA IN THE COLLECTION OF DOCUMENTS PUBLISHED BY THE INSTITUTE OF HISTORY OF ANAS

Summary

In recent decades, one of the main activities of the Institute of History of ANAS is the acquisition and publication of documents on important aspects of the history of Azerbaijan and the whole Caucasus region, stored in libraries, archives and museums around the world countries. Documents of these collections to elucidate and at a high scientific level to explore very important issues for the organization of Armenian military forces of mass murder and robbery, after the start of World War I in eastern Anatolia, in Batum, Kars, Ardahan, in Erevan, Baku and Ganja provinces massacre Turkic-Muslim population in the province of Urmia in South Azerbaijan.

Даниял Кидирниязов
Д.и.н., проф., институт истории, археологии и этнографии ДНЦ РАН, Махачкала

Хаджи Мурад Доного
Д.и.н., проф., ДГУ, Махачкала

В ПОДДЕРЖКУ БРАТЬЕВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ИЗ ДАГЕСТАНА

Ключевые слова: Баку, Дагестан, исполком, вооруженные отряды, мусульмане, Советская власть, Хурдалан, Милли Комитет, Азербайджан, конный полк, Петровск.
Keywords: Baku, Republic of Daghestan, the Executive Commitee, the armed groups, muslims of the Soviet power, Hurdalen, Milli Committee, Azerbaijan, horse regiment, Petrovsk.

В феврале-марте 1918 года в Дагестане сложилась напряженная политическая ситуация. Лидеры Милли Комитета обвиняли исполком, в большинстве состоявший из социалистов, в том, что они желают пригласить большевиков, которые могут вмешаться в жизнь Дагестана.

«…Часть социалистов, а также Порт-Петровский Военно-Революционный Комитет в своих действиях переходили границы целесообразности, – вспоминал современник событий Магомед-Кади Дибиров. – Они заявляли, что охраняют религиозные и бытовые интересы каждого народа, но поступали совершено наоборот. И, наконец, дело дошло до того, что Национальный комитет и офицеры открыто объявили Исполнительному Комитету и Комиссару, что пойдут войной против Порт-Петровского Военно-Революционного Комитета, который организовал Красногвардейский интернациональный полк из остатков русских солдат Порт-Петровского гарнизона. Военно-Революционный Комитет установил свою власть в городе, обложил всех богатых налогом, отказавшихся арестовывали, сажали в тюрьму…» [7. С. 56].

В связи с этим 10 марта Дагестанский областной исполнительный комитет издал приказ, в котором, в частности, говорилось:

«…В гор. Петровске возникли организации (Красная гвардия и Интернациональный полк), которые самолично захватили в свои руки всю полноту власти в гор. Петровске и управляют этим городом по своему усмотрению, нисколько не подчиняясь законной власти Дагестанской области, созданному всенародным представительством Областному Совету, и этим самым наносят тяжкое оскорбление национальному достоинству дагестанского народа и миллионные убытки этому же народу» [14. Л. 5].

Областной исполком приказал командиру 2-го Дагестанского конного полка полковнику Гольдбергу выступить в Порт-Петровск и «защитить честь и достоинство народа… ликвидировать самоуправство названных организаций и восстановить законную власть» [14. Л. 5].

2-й Дагестанский конный полк и отряды Милли Комитета после короткого боя относительно легко вступили в город, прогнав большевиков, часть которых бежала в Баку, часть – в Прохладное, основные же силы эвакуировались в Астрахань. В связи с этими событиями в газете «Народная власть», издававшейся во Владикавказе, говорилось, что 24 марта в Петровске «произошло столкновение большевиков с мусульманами… На последнем Областном Дагестанском съезде победила партия Нажмуддина Гоцинского. Социалистический Дагестанский блок получил ничтожное количество голосов. На основании этого дагестанцы потребовали от Петровского Совета рабочих, солдатских депутатов немедленной ликвидации Советской власти…» [11. С. 2].

И хотя первоначальная победа досталась легко, исполком, предвидя неустойчивое будущее, принимал всяческие меры к закреплению успеха, обратился за помощью к известному религиозному лидеру Гоцинскому. Последний со своим штабом прибыл в Порт-Петровск и обосновался там. Местные жители, в основном русское население, восприняли прибы-

тие отрядов Нажмуддина неоднозначно. Одни считали такое количество прибывших в город вооруженных мусульман лишним, другие надеялись на наведение порядка. Гоцинский, следуя нормам шариата, тщетно пытался навести порядок в Петровске. «Нажмуддин вводил шариатские меры пресечения подобных случаев: так, он всенародно бил палками попавшихся в грабеже и сажал их в тюрьму» [7. С. 57].

Это же отмечает и А. Тахо-Годи: «…Водворяя порядок в Петровске, Гоцинский ввел публичные телесные наказания и на площадях бил по «мягким местам» воришек… Но ничто не помогало, так как мешочников, спустившихся «на отхожий промысел», было слишком много, и уследить было невозможно» [13. С. 49].

Для водворения порядка и спокойствия в городе были развешаны объявления, в которых говорилось: «Я, имам Северного Кавказа и Дагестана Нажмуддин Гоцинский, призываю к спокойствию и зову под тень “моего зонта – всех, кто жаждет мира и покоя» [13. С. 49].

В это время из Баку поступило несколько телеграмм от местных предпринимателей Тагиева, Нагиева, Асадулаева с сообщением, что в течение трех дней под руководством большевиков при участии дашнаков в Баку был устроен антимусульманский погром, в котором погибло более 10 тыс. азербайджанцев; город подвергся бомбардировке с воздуха и моря, мечети были разрушены, сожжены много зданий просвещения и культуры, типографий, театров, школ, библиотек и т.п. [8. С. 368]

24-29 марта 1918 года Баку был захвачен большевиками во главе со С. Шаумяном. Жестокой расправе, фактически – погрому, подверглись со стороны победивших большевиков именно мусульмане. Установившийся режим соединял классовый гнет с национальными гонениями и поэтому был особенно ненавистен мусульманскому населению.

Даже известный азербайджанский большевик Н. Нариманов вынужден был признать позднее, что был свидетелем сжигания большевиками мечетей, их грабежей, употребления листов Корана для естественных надобностей, насилия над мусульманским населением [8. С. 368].

Известный дагестанский публицист Темир-Болат Бейболатов выступал со статьями, разоблачающими большевиков как главных виновников трагедии азербайджанского народа. Он писал о том, как большевики для установления советской власти на Кавказе ловко использовали дашнакскую карту – религиозную вражду между мусульманами и армянами.

«Мы, – писал он, – были свидетелями прихода одних покровителей, одной нечистой силы – большевиков. Прежде чем войти в Баку, они там пустили вперед дашнаков, и армянская резня татар дала в кровавом итоге 15 тысяч взрослых, женщин, детей. В Дербенте и Порт-Петровске тоже пустили дашнаков, и там текли потоки крови мусульман» [5. С. 54].

Вслед за телеграфным посланием к Нажмуддину в Порт-Петровск приехали представители из области Гянджа с сообщением о том, что гянджинцы противостоят армянам и большевикам и приглашали дагестанцев «смотреть их (гянджинцев) храбрость».

2 апреля, получив тревожную информацию от азербайджанцев, из штаба Гоцинского следует радиотелеграмма Армянскому национальному совету, в которой говорилось:

«…После скорого приезда надеюсь убедиться в том, от кого погибли невинные женщины и дети – от большевиков или от армян. Соответствующее наказание будет очень жестокое. Делегатов я вам не посылаю. Если угодно со мной поговорить, пошлите сами ко мне до моего выезда. Относительно вашего существования на Кавказе вы должны бы знать давно. И в будущем вам придется жить только с мусульманами» [2. С. 2].

События в Баку получили большой резонанс среди дагестанцев, в связи с чем было созвано объединенное совещание Милли Комитета и исполкома. На совещании в основном выступали за оказание помощи бакинским мусульманам. Так, известный религиозный деятель Тажуддин Кадиев из Верхнего Дженгутая «настаивал на необходимости помощи единоверцам не только бакинцам, но даже и тем мусульманам, которые вынуждены призвать нас хотя бы из Китая…» [9. Л. 16].

Но были и такие, которые выступали против оказания помощи бакинцам, аргументируя тем, что сами дагестанцы нуждаются в помощи. «Когда один инженер Гаитов собирался выступать против, то его заставили молчать» [9. Л. 16].

В целом, крик помощи бакинцев дагестанцами был услышан.

«Узнав об этом, – отмечал Дибиров, – дагестанцы, особенно Нажмуддин, захотели послать бакинским мусульманам помощь. Нажмуддин отправил в Баку часть дагестанских войск совместно с добровольческими отрядами. Вместе с этим, он объявил в Дагестане «газават» – священную войну» [7. С. 58].

В обращении Гоцинского к мусульманам Дагестана говорилось: «Дашнаки в Азербайджане истребляют мусульман. Когда истребляют мусульман, мусульманам нельзя оставаться безучастными… Проблемы народа не всегда можно решать деньгами, золотом. Булатным кинжалом можно рубить и золотую монету. Проблемы азербайджанского народа мы решим булатным кинжалом Базалая» [5. С. 53].

Вооруженные отряды отправлялись с вокзала г. Петровска. «Район вокзала, – вспоминал современник, – представлял собой военный лагерь. Вся улица и пустырь по обе стороны дороги, прилегающие к станции, были запружены частями. В вагоны грузили и кавалерию и пехоту. Особо выделялась одеждой, вооружением Гази-кумухская сотня, организованная лакской буржуазией. В мелкие пешие отряды были объединены вооруженные карабинами и саблями кустари города, главным образом лакцы, куппинцы и цудахарцы. Отдельно выстраивались на пустыре приведенные с гор отряды Гоцинского. Позади всех, у самой базарной улицы, замыкая остальных, группировалась миллимилиция – вооруженная сила Милли Комитета. Милликомитетчики сновали взад и вперед. Настроение у «войска» было воинственное, приподнятое» [6. С. 134].

По мере приближения к Баку к отрядам дагестанцев примыкали местные добровольцы. Таким образом, в поход на Баку были направлены «2-й Дагестанский полк, одна сотня 1-го полка и исламская милиция, всего около 400 всадников и примерно 100 ополченцев. По дороге к отряду присоединились 100 добровольцев из Дербента и около 600 ополченцев из Самурского и Кюринского округов» [10. С. 314].

От канонерки «Курдистан», базирующейся в Каспийском море поступила секретная радиограмма в Бакинский Совет, в которой говорилось: «На Баку из Петровска двинуты 5 сотен…, четыре горных орудия, четыре пулемета (кроме того, около 1000 человек горской милиции)…Снарядов для орудия у них 180 штук, патронов 30 000. У милиции горцев по 200 патронов на человека» [4. С. 2].

После быстрого перехода отряд расположился около Хурдалана. В своих воспоминаниях, полковник М. Джафаров, участник событий впоследствии писал:

«Когда мы прибыли в Хурдалан, к нам со всех сторон начали стекаться Бакинские беженцы. Среди них подавляющее большинство составляли Бакинские купцы, нефтепромышленники и разный другой промысловый и торговый народ. Они рассказывали ужасы про большевиков, резню и насилие, которыми они подвергались» [12. С. 107].

7 апреля в ставку командования дагестанского отряда прибыла делегация во главе с А. Джапаридзе, который заверил, что бакинскими мусульманами большевистская власть в Баку признана. Однако в ставке его словам не поверили, и делегация вернулась без успеха.

После короткого отдыха конные и пешие отряды начали наступление в сторону Баладжар и Баку. У станции Хурдалан произошли ожесточенные бои между дагестанскими отрядами и частями Красной гвардии и Красной Интернациональной армии, последние превосходя дагестанцев в количестве и вооружении, остановили наступающих.

По воспоминаниям Б. Байкова, «дагестанцы не дошли до Баку всего 25-30 верст. Большевики двинули против них свои лучшие силы (между прочим, матросов) с многочисленной артиллерией. Два орудия у дагестанцев были подбиты, и они начали поспешно отступать» [1. С. 128].

По происшедшим событиям газета «Бакинский рабочий» сообщала: «Ушли дагестанцы из Хурдаланского района, рассеяны и бывшие с ними банды. Всего организованных дагестанцев было до 1500 человек, не более, но к ним присоединились банды из окрестных селений в несколько тысяч человек» [3. С. 2].

Для закрепления успеха красные части после сражения у Хуржадалана, продолжили движение за отступающими дагестанцами в сторону Петровска, который задерживал продовольственные грузы для Баку по железной дороге.

Таким образом, рейд на помощь мусульманам Азербайджана, предпринятый дагестанцами, не достиг успеха. Однако здесь необходимо отметить другое. Переживая сложные времена дома, дагестанцы, тем не менее, услышав зов о помощи соседей, братьев по вере, незамедлительно устремились в зону конфликта. Недостаток боевых запасов, военной силы, не остановил их благородного стремления помочь братскому народу в трудную минуту. Короткий фрагмент истории, свидетельствующий о многом, должен всегда быть напоминанием и ориентиром в дальнейших отношениях между Дагестаном и Азербайджаном.

Литература

1. Байков Б. Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1918 гг.) // Архив Русской революции. – Берлин: Слово, 1923. Т. IX. С. 128.
2. Бакинский Рабочий. 1918. № 68.
3. Бакинский рабочий. 1918. № 69.
4. Бакинский рабочий. 1918. № 71.
5. Гаджиев А.С. Миллионер Тагиев Гаджи Зейналабдин. – Махачкала, 2000. – С. 54.
6. Далгат А. В огне революции. Воспоминания. – Махачкала, 1960. – С. 134.
7. Дибиров М.К. История Дагестана в годы революции и гражданской войны. – Махачкала: Дагпресс, 1997. С. 56.
8. Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.). – М.: Институт российской истории РАН, 2003. С. 368.
9. Каяев Али. Гражданская война // ЦГА РД. Ф. п-8. Оп. 3. Е.х. 252. Л. 16.
10. Музаев Т. Союз горцев. Русская революция и народы Северного Кавказа. 1917 – март 1918. – М.: Патрия, 2007.С. 314.
11. Народная власть. 1918. 27. IV.
12. Полковник Магомед Джафаров. Сборник материалов. – Махачкала: ИД «Эпоха». 2005. С. 107.
13. Тахо-Годи А.А. Революция и контрреволюция в Дагестане. – Махачкала: Даггосиздат, 1927. С. 49.
14. ЦГА РД. Ф. р-610. Оп. 1. Д. 39. Л. 5.

Резюме

В статье раскрывается критическая ситуация, сложившаяся в Баку в конце марта 1918 года в результате захвата города большевиками во главе со С. Шаумяном и последующими репрессиями по отношению к местным мусульманам. На призыв о помощи откликнулся лидер дагестанских мусульман Н.Гоцинский, отправивший в Баку вооруженный отряд.

Summary

The article reveals the critical situation in Baku at the end of March 1918 in the capture of the city by the вolsheviks, headed by S. Shahumyan and subsequent reprisals against the local мuslims. On the call for help was answered by the leader of Daghestan мuslims N. Gocinski, sent in Baku armed group.

Нигяр Максвелл

ОККУПАЦИЯ И НЕЗАВИСИМОСТЬ: ВТОРОЙ ПРИХОД АНГЛИЙСКИХ ВОЙСК В АЗЕРБАЙДЖАН И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА ПО ПОСТРОЕНИЮ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА (осень 1918 – лето 1919 г.)

Британская военная миссияна Южном Кавказе осенью 1918 – летом 1919 года как в зарубежной, так и отечественной исторической литературе характеризуется как оккупационная. В своё время советские историки также придавали британскому присутствию на Кавказе статус оккупации, но при этом начисто отрицали существование в данный период демократического национального государства на территории Азербайджана.

Более того, уход британских сил из Азербайджана советские историки напрямую связывали только с усилением большевизма и борьбой большевиков против английских оккупантов [1], [2], [3], [4].

Современная отечественная и зарубежная, в частности британская, историография даёт свою трактовку этого периода, которую схематично можно изобразить следующим образом: английская оккупация и непризнание существующего в Азербайджане национального правительства – успехи реформирования политической и экономической жизни в Азербайджане – признание азербайджанского правительства со стороны британских оккупационных сил – уход англичан из Баку – признание Азербайджана де-факто мировым сообществом.

Вопросам английской оккупации Южного Кавказа уделено значительное внимание как в общих работах по истории Азербайджанской Демократической Республики[5],[6],[7], так и в ряде специальных работ, посвящённых азербайджано-британским отношениям [8]. Использованные многочисленные факты, выявленные в азербайджанских архивах, обширная историческая литература, данные, отложившиеся в вышедших за последние годы сборниках документов, позволяют восстановить основные этапы пребывания англичан в Азербайджане, в частности - период деятельности генерал-губернатора В.Томсона. Все они, несомненно, внесли серьёзную лепту в изучение азербайджано-британских отношений. Однако до сих пор в научной литературе не ставился вопрос о том, как в столь короткий, но судьбоносный для Азербайджана промежуток времени соотносились два совершенно противоположных политических процесса – политика оккупационная и политика, направленная на создание основ нового независимого государства в Азербайджане. Настоящая статья, базирующаяся на британских источниках, впервые вводимых в научный оборот, ставит задачу проследить и сопоставить эти два, казалось бы, несопоставимых процесса.

Говоря об источниковой базе статьи, к наиболее значимым следует отнести сведения из личного дневника В.Томсона, непосредственно возглавлявшего оккупационные войска на Южном Кавказе осенью 1918 – летом 1919 года.

В 1997 г. в сборнике «Revolutionary Russia» [9] английским историком Брайном Пирсом, посвятившим много своих исследований истории британского присутствия в Азербайджане в 1917-1919 гг., был опубликован дневник генерала В.Томсона, который ему удалось заполучить из архива «LeedsRussianarchive» (Российский архив в Лидсе), переданный Д.Харпер – одной из дочерей генерала В.Томсона.Несмотря на интересный пласт новых материалов, изъятых из дневника, всё же этот источник следует отнести к мемуарной литературе (дневник был написан уже после ухода В.Томсона изЮжного Кавказа).Многие из высказываний генерала противоречат его официальным отчётам, депешам и другого рода документам, посланным им же в Генеральный штаб в период его непосредственного пребывания на Южном Кавказе.

Другой важной источниковой базой статьи можно считать сборник «Азербайджанская Демократическая Республика» / Архивные документы Великобритании[10]. Основные документысборника, выявленные из фондов «ForeignOffice», ценны тем, что позволяют проследить на базе официальных государственных документов, многие из которых обозначены гри-

фом «совершенно секретно» и составлены ответственными государственными чиновниками высших эшелонов британской власти, основныенаправления политикиЛондона на Кавказе.

Бесспорно, для сопоставления понятий «независимость» и «оккупация» применительно к теме нашего исследования необходимо было привлечь и материалы местных архивов, чтобы суметь методом сравнительного анализа выявить основные тенденции в деятельности азербайджанского демократического правительства, умело управлявшего и балансировавшего между рычагами своей независимости и оккупационным режимом, на нелегком поприще построения демократического общества. Это и был тот уникальный, хотя и короткий, промежуток времени, в котором мирно уживались эти два понятия (независимость и оккупация).

Как складывались отношения между двумя институтами власти -генерал-губернаторством и национальным правительством в лице Кабинета министров, а также созданным вскоре Азербайджанским парламентом; какие были выработаны обеими сторонами механизмы «разумного» сосуществования, позволившие в очень скором времени признать легитимность азербайджанского правительства; что позитивного и негативного было в факте присутствия сил Альянса в Азербайджане; возможно ли вообще рассматривать «позитивные аспекты» в понимании оккупационной политики. Таков круг вопросов, обозначенных в настоящей статье.

Завершение Первой Мировой войны создало Азербайджану большие трудности. Только что закончившаяся война и, как результат, эвакуация турецких войск с территории Азербайджана, тяжело заживающие раны (моральные и физические) от пережитого в марте 1918 года геноцида азербайджанцев со стороны бакинского дашнако-большевистского режима, вынужденнаяпод давлением турков передача части своей исконной территории с целью создания Армянской республики могли привести к очередному правительственному кризису в Азербайджане, деморализации правительства перед лицом очередной оккупации. Однако, к чести и достоинству представителей политической элиты азербайджанцев, они уже с первого же дня после подписания Мудросского перемирия выразили протест против условий договора, особенно в отношении пунктов, касающихся интересов Азербайджана. В письме, адресованном османскому правительству, отмечалось, что, несмотря на признание им независимости Азербайджана, поновому договору Баку был включён в пункт оккупации и, тем самым, нарушались существующие нормы международного права, облегчающие англичанам захват Азербайджана. Учитывая, что Османское правительство не обладало правом на железнодорожные коммуникации Азербайджана, вопрос об уступке железных дорог Альянсу также можно было считать нарушением международного права [11]. Таким образом, вступая на территорию суверенного государства, войска Альянса, руководствуясь условиями Мудросского соглашения, по сути, нарушали международные законы.

Каким представлялось Британии будущее Южного Кавказа? Была ли она готова к вторжению, имелись ли у нее конкретные планыотносительно будущей судьбыэтого региона? Вот что пишетпо этому поводу в своем дневнике генерал В.Томсон:«В течение 48 часов после заключения перемирия французская миссия при генштабе войск в Северной Персии получила запрос из Парижа по поводу численности войск, требуемых для оккупации Кавказа. На это полковник Шардиньи ответил, что требовалось как минимум две дивизии. И этого было довольно-таки мало, принимая во внимание территорию региона, которая больше чем Великобритания, а также характерные особенности местных жителей и присутствие там семи турецких дивизий общей численностью около 73000 человек и германских войск численностью в 4000 человек. Поэтому было достаточно неожиданным, когда был получен приказ о том, что британские, а не французские, войска должны оккупировать Баку» [9, 3].

Не случайно, первоочередным практическим шагом Британиистала реализация вопроса о выводе турецких и германских военных подразделений, которые могли чинить им серьёзные препятствия.

Расклад всех имеющихся в нашем распоряжении официальных британских правительственных документов, изъятых из британских государственных архивов, позволяет нам кратко подытожить суть британской доктрины на момент вхождения сил Альянса на территорию Южного Кавказа. Оно представлялось для британского командования частью общей проб-

лемы будущего пограничных с Россией государств. Предполагалось, что самый разумный план должен базироваться на принципе самоопределения: признание Грузии, Азербайджана и Армении как свободных и независимых государств с надеждой на образование в будущем федеративного Союза. Подразумевалось также, что они должны быть свободны от российского доминирования и Кавказ должен стать границей «реставрационной» России. При этом британцы не исключали и вариант добровольного возвращения в освобождённую от большевизма Федерацию Российских государств. Однако все это подразумевало представление какой-либо западной стране полномочий для наблюдения, контроля и помощи в их усилиях по самоопределению[10,102]. Такова была генеральная линия, реализация которой была возложена на миссию главнокомандующего Северными Персидскими войсками генерал-лейтенанта сэра Вильяма Монтгомери Томсона (1877-1963 гг.).

Оккупация и независимость: как выдержать баланс, как правильно выстроить свою внутреннюю и внешнюю политику, чтобы удержать с таким трудом завоеванную свободу – вот главный вопрос, стоявший осенью 1918 г. перед азербайджанской политической элитой, представленной молодым поколением азербайджанцев-реформаторов, получивших в основном зарубежное образование и готовых планировать, строить, защищать будущее своей страны. Первый шаг, как отмечалось, был сделан заявлением протеста в адрес османского правительства в связи с условиями Мудросского соглашения. Необходимо было также начать срочные переговоры с англичанами по налаживанию контактов, а главное - изначально добиться признания законности национального правительства. Именно с этой целью в первых числах ноября 1918 года Н.Усуббеков, А.Агаев, М.Рафиев начали переговоры с британским командованием в Энзели.Требование признания своей независимости диктовало правительству неотложность урегулирования внутриполитического кризиса. При сложившихся обстоятельствах необходимо было создать легитимный политический орган власти, способный в последующем представлять Азербайджан на мирной конференции. Принятая ещё 17 июня 1918 г. резолюция о самороспуске Национального Совета ставила задачу в шестимесячный срок созвать высший законодательный орган Азербайджана – Учредительное Собрание. Долгие политические проволочки оттягивали процесс и, бесспорно, усугубляли внутриполитическое положение накануне прихода британцев, у которых были весьма негативные соображения по поводу легитимности азербайджанской власти. К чести политического руководства АДР, всё же удалось преодолеть сложную ситуацию, и собравшийся после пятимесячного перерыва, 16 ноября 1918 года, Национальный Совет «в связи с чрезвычайными обстоятельствами и невозможностью в данной ситуации созвать Учредительное собрание решил преобразовать себя в Парламент». Выработанный закон об образовании Азербайджанского Парламентабыл принят Национальным Советом 19 ноября 1918 года. Таким образом, к моменту вступления союзных войск в Азербайджане была определена новая форма будущего правления – парламентская республика – первая на всёмВостоке.

Имперское сознание всегда склонно к преувеличению опасностей, связанных с «непонятными» туземными народами. Переговоры с представителями различных кругов закавказской общественности, прибывающих в Энзели на встречу с В.Томсоном, приносили разноречивую информацию, единую в одном – недоверии друг другу, взаимной вражде и желании за счёт британцев решить свои проблемы. Но у генерала В.Томсона не было планов нарушать директивы своего правительства, во всяком случае, в ближайшем будущем. В то же время отношение к трём государствам Южного Кавказа было первоначально неодинаковым, причём самымнастороженным было отношение к Азербайджану. В меморандуме сэра А.Кроу в Форин Офис накануне прибытия сил Альянса на Южный Кавказ отмечалось: «Будет относительно легко признать существующее ныне грузинское правительство, хотя нам придаётся настоять на прекращении его особых отношений с Германией. Потребуется небольшая иностранная помощь по внутреннему администрированию. Следует выдвинуть только одно требование о свободных портах и свободных транзитных перевозках для торговли. Российские армяне или сейчас, или позже могут захотеть войтив союз с турецкими армянами. Нашей естественной политикой может стать признание независимости правительства (Армянской республики

со столицей Ереван). Азербайджан представляет собой более трудную проблему. На данном этапе азербайджанцы не могут образовать регулярное цивилизованное правительство и сами не могут справиться с управлением Баку – (приводился довод, что Баку - космополитичный город, в котором обострена национальная ситуация …). Для нас (т.е. британцев – Н.М.), врядли будет разумно признать существующее правительство, созданное с помощью турок азербайджанскими землевладельцами, группой бакинских нефтепромышленников. Поэтому необходим сильный иностранный протекторат [10; 101; 102; 104].

17 ноября утром на рейде в Баку появиласьгруппавооружённых английских пароходов. Генерал В.Томсоннаходился на флагманском вспомогательном крейсере «Президент Крюгер». Ко времени реоккупации основная часть Каспийского флота находилась под британским контролем в гавани Энзели (после эвакуации «Данстерфорса» в середине сентября англичане сосредоточили усилия на удержании Энзели и Красноводска как плацдарма на Каспии, где была создана королевская Каспийская флотилия, состоявшая из восьми вооружённых кораблей и нескольких мелких военных судов, переброшенных на Каспий по суше из Персидского Залива)[12, 217]; другая часть находилась в распоряжении Бичерахова в Петровске, и оставшаяся - у большевиков в Астрахани[10, 242].

В целом, к началу операции в распоряжении В.Томсона было 1500 человек живой силы и 6 орудий из состава британских войск в северной Персии. Для операции использовались торговые суда из Баку (всего было задействовано 17 транспортных судов, сопровождаемых 6 бронированными торговыми судами под командованием капитана первого ранга Д.Нориса. Вэскадрилью входилитакже 3 крейсера из бывшей российской Каспийской флотилии, что создавало довольно впечатляющую армаду).Франция была представлена военной миссией под командованием полковника Шардиньи, Америка - доктором Постом. Таким образом, сохранялось подобие единства Альянса[9; 4].

К участию в британской военной миссии был привлечён также давний союзник британцев, Бичерахов, щедро оплачиваемый англичанами в период его участия в операции сил «Данстерфорс». Присутствие его войск в составе Альянса не могло не вызвать раздражения азербайджанского правительства, хорошо помнившего о роли мятежного самозванного генерала при обороне Баку во время наступления Кавказской Исламской армии в августе-сентябре 1918 г. Этот шаг британцев, несомненно, был ударом по моральному статусу азербайджанского правительства. Однако вскоре ситуация была изменена не в пользу бичераховцев.

Учитывая тяжёлое положение, в котором к тому времени находилась бичераховская армия, новое предложение британцев должно было облегчить ее судьбу. Но Бичерахов, к которому были делегированы представители В.Томсона, не хотел играть в оккупации Баку второстепенную роль и все ещё видел себя в статусе главы Кавказско-Каспийского правительства, которому должен был быть подведомствен и Бакинский район. Выдержка из его приказа своим войскам гласила: «… Сегодня вы вновь вошли вместе со своими доблестными союзниками в российский город Баку, где вы снова подняли здесь знамя Свободной России… Да здравствует Российская демократическая республика»[12, 220].

Как видим,Бичерахова не только не смущало, что к этому моменту Баку был уже столицей независимого государства Азербайджан, но он начисто отрицал как таковое государство под названием Азербайджан. Именно с его подачи в первые часы высадки войск в городе срывались все надписи в общественных местах, написанные на азербайджанском языке. Для англичан же такая позиция была неприемлема. В процессе реоккупации расстановка сил была не в пользу Бичерахова, ещё не до конца осознавшего своей вспомогательной роли в новой британской операции. Англичане вновь оплачивали все его расходы и, естественно, не могли никак воспринять его планы в отношении Южного Кавказа. Однакозачем же тогда нужны были бичераховцы англичанам? В стратегическом плане англичане пока разделяли точку зрения Бичерахова, поскольку на первом этапе реоккупации не исключали вариант добровольного возвращения закавказских государств в освобождённую Федерацию Российских государств. Кроме того, они считали, что «… победоносная армия Антанты должна выполнить свой долг по отношению к самоотверженному русскому народу, оказавшему столько

помощи в общей победе …».В тактическом плане, учитывая серьёзность процесса эвакуации из региона турецких и германских сил, военные силы Бичерахова также могли служить англичанам подспорьем.

Первым шагом В.Томсона было объявление себя военным губернатором города, а полковника Ф.П.Коккереля – комиссаром полиции союзных держав в Баку. Было принято решение о введении в Баку военного положения до того момента, когда «гражданская» власть окажется настолько сильной, чтобы освободить войска от ответственности за поддержание общественного порядка [13; 55]. Вскоре и все торговые суда Каспийского флота перешли в распоряжение английского командования, управление которым было поручено компании «Английский морской транспорт» во главе с майором Брауном[13; 55].

Из первого официального доклада генерал-майора В.М.Томсона воссоздавалась довольно печальная картина первых дней британского присутствия вгороде. В первые же часы на аудиенцию к генерал-губернатору устремился разнообразный поток людей – от турецких офицеров, представителей Мюрсель-паши, сообщающих, что они оставили 2 батальона для поддержания общественного порядка, представителей якобы правительства Центрокаспия, требующих роспуска азербайджанского правительства, армянского епископа, изливавшего речи о горестях своего народа, до представителей мусульманской части населения, высказывающих свое негодование [10;83].

В целях установления контроля над Баку В.Томсон поставил перед членами своей миссии следующие первоочередные задачи: расформирование азербайджанской армии и вытеснение турок, оставшихся в ряде провинций (турки после некоторых пререканий стали отводить войска сначала в Елизаветполь, а затем через грузинскую территорию - к своим границам). В то же время относительно вывода немецких войск с территории Грузии англичане не проявляли такой поспешности, считая, что до прибытия 27-й британской дивизии из Салоник, которая должна была быть расквартирована в Грузии, немцы помогали в Грузии удерживать общественный порядок. Касательно расформирования национальных армий, в частности азербайджанской, это задача не была осуществлена. К чести азербайджанского военного командования, азербайджанская армия не только не была расформирована, но даже не подверглась сокращению, хотя на первых порах и былдостигнут компромисс с британцами о временном их переезде в Елизаветполь.

Другими важными для В.Томсона шагами были недопущение армянских войск в Баку и решение вопроса беженцев; возобновление торговли: усовершенствование методов правления азербайджанского правительства. В сложившихся условиях азербайджанскому правительству, бесспорно, нелегко было выстраивать линию поведения в сохранении баланса (оккупация и независимость), до конца оставаться верным основам независимости, проявлять твёрдость в отстаивании национальных интересов. «Достаточно сказать, – писал в те годы Мамед Эмин Расулзаде, – что некоторые уважаемые лица, в патриотизме которых нельзя было сомневаться, впали в такое малодушие, что предлагали поставить на обсуждение вопрос об отказе от независимости» [14; 45]. Однако стойкость правительства и поддержка им демократического курса помоглизащитить сам принцип независимости Азербайджана. Члены Кабинета министров Азербайджана старались наладить тесные контакты с британским главнокомандующим, чтобы посредством личных встреч суметь не только донести истинный характер действий правительства, но и заставить англичан пересмотреть многие свои позиции.

Уже первые несколько встреч с премьер-министром Ф.Х.Хойским и членами его кабинета меняют мнениео В.Томсона о нём. Глава английского командования характеризует Ф.Х.Хойского как делового человека и говорит о перспективах сотрудничества с его правительством [10; 83].Подобную перспективу видит и премьер-министр Азербайджана, высказавшийся по поводу ввода союзнических войск:«Союзники явились к нам служить делу поддержки порядка и спокойствия на Кавказе до созыва Мирной конференции, где будет решаться участь каждого народа» [15].

По мнению В.Томсона, на первом этапе его взаимодействия с правительством Азербайджана необходимо было формирование новой коалиции, состоявшей из умеренных представи-

телей всех партий. 19 ноября Национальным Советом принимается закон об образовании Азербайджанского Парламента. Придерживаясь принципа коалиции, основа выборов строится на системе национального представительства. 25 ноября Национальный Совет Азербайджана обратился к армянскому и русскому национальным советам с предложением послать своих представителей в парламент. Первоначально оба совета ответили отказом и лишь после заявления генерала В.Томсона о том, что союзное командование будет оказывать полную поддержку вновь созданному коалиционному правительству Ф.Х.Хойского, утверждённого парламентом 26 декабря 1918 года, Армянский Национальный Совет и Совет славянского русского общества вынесли решение войти в парламент.

Признание коалиционного правительства – бесспорно, первый серьёзный шаг на пути последующего признания Азербайджана де-факто мировым сообществом. Немаловажным в отстаивании своей независимой политики азербайджанское правительство видело также выдворение из Баку бичераховцев. Азербайджанское правительство многократно жаловалось на нарушение солдатами Бичерахова всех норм поведения, а главное – на факт самого присутствия его войск, подтверждающий наличие чужеземной, представляющей Россию, армии на территории суверенного государства, что для Азербайджанабыло абсолютно неприемлемо. Бичерахов, все более раздражающий своим поведением, уже не устраивал и британцев. В Баку бичераховцев часто можно было встретить устраивающих стрельбу в пьяном виде, но главное, конечно, что не устраивало В.Томсона, - это постоянное вмешательство Бичерахова в дела британского командования.

В своём письменном обращении к БичераховуВ.Томсон, стараясь сохранить манеры хорошего тона и уповая на их давнюю дружбу, в очень вежливой форме попросилтогопокинуть Баку. «Война закончилась, – пишет В.Томсон, – наша задача теперь состоит в восстановлении мира, а ваши вооружённые силы не служат полезной цели и более не оправдывают своего существования» [10; 86; 87].ВыдворениемБичерахова англичанами был сделан ещё один шаг навстречу национальному правительству Азербайджана.

Британская политика в течение последующего периода, до конца августа 1919 г., когда английские войска окончательно покинули пределы Азербайджана, претерпела значительные изменения: от признания легитимности национального правительства до последующейпередачи ему всех основных политических и экономических рычагов, вначале удерживаемых Альянсом. Во многом, это, конечно же, объяснялось изменением ситуации в мире после окончания Первой мировой войны, когда карта мира по-новому перекраивалась в ходе Версальской конференции. Но в то же время немаловажное значение имели и внутрикавказские процессы, заставляющие британцев покинуть регион.

В настоящей статье невозможно охватить весь спектр вопросов, касающихся взаимоотношений сил Альянса инационального правительства Азербайджана в период с осени 1918 и долета 1919 г., выработки «разумных» механизмовсосуществования сторон, фактически создавших временное «двоевластие» в стране, указать на все «позитивные» и «негативные» стороны оккупационной политики.

В заключение необходимо отметить, что накануне ухода английское командование дало высокую оценку деятельности азербайджанского правительства. Именно обэтом не преминулсказать выступивший названомужине, устроенном правительством в честь ухода англичан из Баку, генерал Корн [16]. В то же время британцы понимали, что не смогли решить главного вопроса – создать условия, гарантирующие независимость молодых республик от большевистской угрозы, положившей вскоре конец их независимости.

«Мы можем, – пишет в заключительной части своего дневника генерал В.Томсон, – успокаивать свою совесть, если, конечно, сможем это сделать теми умозаключениями, что в период нашего правления была, по меньшей мере, пауза в кровопролитии и разорении, и тем, что только после вывода наших войск из территорий независимых кавказских республик большевики без единого выстрела задушили их» [9; 7].

Литература

1. См.: ГулиевДж.Б. Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку, 1970.
2. Гусейнов И.А. Баку в захватнических планах английских империалистов в 1918 г. Труды Азерб. филиала ИМЭЛ при ЦК ВКП(б), т. XIII.Баку, 1947.
3. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, 1957.
4. İbrahimov Z. İngilis-amerikan müdaxiləcinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi. Bakı, 1950 и др.
5. Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). III hissə. (Sənədlər, materiallar, xatirələr, şəkillər). Bakı, 2004.
6. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, 1993.
7. Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1917-1918-ci illər). Bakı, 2000 и др.
8. Юсиф-заде С.З. Первая Азербайджанская республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений. Баку, 1998; Ризаева Г.А. Азербайджанская политика Великобритании в начале XX века. АКД, Б., 2009.
9. См.:Сборник«Revolutionary Russia», vol. 10, №1. London, UK. June, 1997 (J.H.Tomson. Caucase in 1918-1919).
10. См.: Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании. Баку, 2011 (в данной статье использован русский перевод документовна английском языке, изданный в качестве самостоятельного сборника).
11. Азербайджан, 1918, 12 ноября.
12. Безугольный А. Генерал Бичерахов и его Кавказская армия. Неизвестные страницы истории гражданской войны и интервенции на Кавказе 1917-1917 гг. Москва, 2011, с. 217.
13. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.).отв. ред. Н.Агамалиева. Баку, 1998, с. 55.
14. Rəsulsadə M.Ə. Azərbaycan Cümhüriyyəti. İstanbul, 1923, c. 45.
15. Азербайджан, 1918, 10 декабря.
16. ГААР, ф. 2905, оп. 18, 20, л. 2.

Nigar Maksvell

İŞĞAL VƏ İSTİQLAL: İNGİLİS QOŞUNLARININ AZƏRBAYCANA İKİNCİ GƏLİŞİ VƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN DEMOKRATİK CƏMİYYƏTİN QURULMASINA DAİR FƏALİYYƏTİ (1918-Cİ İLİN PAYIZI – 1919-CU İLİN YAYI)

Xülasə

Məqalədə Birinci dünya müharibəsinin başa çatması şəraitində Bakıya ingilis qoşunlarının daxil olmasından sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti ilə Britaniya hərbi komandanlığı arasında münasibətlər təhlil edilir.

Nigar Maxwell

OCCUPATI ON AND INDEPENDENCE (THE SECOND PERIOD OF BRITISH OCCOPATION OF AZERBAIJAN AND THE FIRST INDEPENDENCE STEPES OF AZERBAIJANIAN QOVERMENT) (AUTUMN 1918 – AHCQUST 1919)

Summary

This paper documents that the declaration of independence was made by the Azerbaijan Goverment during the scecond of occupation by the British Army, in the immediate aftermath of the First World War.

Борис Харсиев
К.ф.н, зав. отдела этнологии
ингушского научно-исследовательского института
гуманитарных наук им. Ч. Ахриева

К ВОПРОСУ О ГЕНОЦИДЕ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В 1918-1920 ГОДЫ XX ВЕКА.

Keywords: The victory of the October Revolution of 1917, conversion of traditional cultural relations, cancellation religious order.

Победа Октябрьской революции 1917 года в России и установление на Кавказе Советской власти, положили начало процессу радикального переустройства социальной жизни народов Кавказа. В основе нового политического эксперимента, как и других, социально-культурных экспериментов советского времени, лежало желание ликвидации классового общества, переустройство традиционных культурных отношений, отмена религиозного уклада. Ценности прошлого отменялись в пользу новой формации, формирующейся на основе атеистических, материалистических учений новой коммунистической культуры.

К 1918 году победой Советской власти завершился первый этап большевистского передела бывшей Российской Империи. Предстоял второй этап жесткой модернизации, ввергнувшей страну в ужас репрессии и тотального насилия над отдельными гражданами и целыми народами.

Главная установка советского государства в том, что порожденный февралем национальный подъем необходимо было использовать для победы революции. Единственный выход - овладеть этой стихией, соединить с социальными интересами масс через идею «пролетарского федеративного государства» и превратить ее в оружие в войне против врагов советского строя. Для этого были приняты требования самоопределения, выдвинутые рядом национальных движений, а также Всероссийским мусульманским съездом (1-11мая 1917 г., г. Москва).

Коммунистические лидеры умело манипулировали утопическими надеждами народных масс на справедливую власть, декларируя лозунгами всеобщего равенства и интернационализма, что в свою очередь соответствовало чаяниям угнетенных народов Кавказа.

Сам вождь революции Ленин писал следующее: «Необходимо отличать национализм нации угнетающей и национализм нации угнетенной, национализм большой нации и нации маленькой.

По отношению ко второму национализму почти всегда в исторической практике мы, националы большой нации, оказываемся виноватыми в бесконечном количестве насилия, даже больше того незаметно для себя совершаем бесконечное количество насилий и оскорблений» [2. с.355].

Мысль Ленина о возмещении неравенства со стороны нации большой к нации маленькой свидетельствует о его линии, проникнутой только одной заботой: как сохранить пролетарское единство» [4. с.127]. Позиция Ленина в отношении угнетенных народов была с воодушевлением воспринята горцами-мусульманами.

Однако, различные декларации и договоренности не воспрепятствовали геноциду против тюрко-мусульманского населения Азербайджана и Восточной Анатолии в 1918-1920 годы.

В условиях экономической диспропорции и политического кризиса постепенно зарождаются формы этнической и религиозной дискриминации.

Заклятый тезис об обострении классовой борьбы, большевиками был перенесен на плоскость анти исламской и национальной политики.

Ключевым понятием советской идеологии стало «диктатура пролетариата». Термин этот, введенный Марксом в 1852 г., не был достаточно разработан, в России он употреблялся как метафора, без придания ему конституционного значения. Диктатура практиковалась как необходимая мера насилия советских комиссаров, назначенных красным Кремлем в борьбе за победу коммунизма.

Кровавые мартовские события 1918 года в г. Баку и его окрестностях унесли жизни более 12000 человек, в подавляющем своем большинстве мусульман азербайджанцев. «События 1918 г., когда были изгнаны, истреблены и терроризированы сотни тысяч азербайджанцев в

разных городах и уездах Азербайджана, представляли собой политику геноцида, которую проводил Бакинский совет, наполовину состоящий из армян» [3. с11].

Отношение Сталина к мусульманским народам зависело от того, насколько мешала или нет, с его точки зрения, та или иная нация его планам.

О том, что дело обстояло именно так, свидетельствует отношение к нациям в период его пребывания на посту наркома по делам национальностей.

Из письма Сталина к С. Шаумяну в мае 1918 года, опубликованного в газете «Правда» 20-IV-1963 года: «По отношению к дагестанскому народу и прочим бандам, мешающим продвижению поездов с Северного Кавказа, нужно быть особенно беспощадным: нужно предать огню ряд аулов, выжечь дотла, чтобы неповадно было делать набеги на поезда».

Большевики, и прежде всего, И.В. Сталин, стояли за концентрацию всей государственной власти в центре. Коба прекрасно знал, что полная централизация системы управления является непременным условием для концентрации власти в одних руках, в руках главы государства. Унаследованные новыми правителями России, монархические принципы гарантировали пожизненную тенденциозную несменяемость главы государства.

Фактор перманентной конфликтности, умело провоцируемый комиссарами, влиял на принятие решений и формирование способов достижения целей в государственном пространстве Советов.

Обратимся к некоторым документам. Советский комиссар Шаумян С. в своей речи 19 апреля 1918 г. на заседании Совета рабочих, солдатских и матросских депутатов говорил следующее: «Национальный состав нашего города пугал нас. Мы боялись, что борьба примет нежелательную окраску. Нам пришлось даже прибегнуть к помощи армянского полка. Мы даже не могли допустить себе роскошь отказаться от его услуг. Было необходимо пользоваться услугами армянского полка, а победа настолько велика, что это мало омрачает действительность. В результате гражданской войны пострадала масса бедных и бездомных мусульман» [5 с.249-250].

Лидер Бакинских комиссаров Шаумян С. не был ни мусульманином, ни азербайджанцем. Ему как коммунисту были чужды идеи веры и конечно их носители. Получив огромные полномочия, он действовал в соответствии с интересами жестокого деспота, дорвавшего до власти.

3 марта 1918 г. Шаумян С. телеграфирует Сталину: «Посылаю просьбу Военно-революционного комитета об ассигновании 10 миллионов рублей….было бы все-таки лучше, чтобы деньги были в прямом моем распоряжении или в распоряжении Военно-революционного комитета. Относительно орудий для дашнаков, прошу оформить дело так, чтобы окончательное решение вопроса зависело от меня на месте. Смотря по конъектуре, мы и решим здесь. Я не жду изменения в их политике, но лучше, если они больше будут зависеть от нас на месте» [5. с. 225-226].

Для вооружения преданных комиссару дашнаков, необходимо было заручиться поддержкой Военно-революционного комитета и получить от него деньги в личное распоряжение Шаумяна С.

Очень скоро с одобрения Шаумяна С., начались кровавые расправы над мусульманами Азербайджана. «После того, как известный глава разбойничьей шайки, занимавшейся похищением людей, Т. Амиров, став во главе «социалистической» армии, вырезал до шести тысяч беззащитной мусульманской бедноты в Баку, а мартыновский собутыльник, ублюдок Степа Лалаев, во главе дашнакцаканских (тоже «социалистических») банд очистил ряд кварталов от представителей мусульманской интеллигенции, которых он вытаскивал из домов и расстреливал на улице, Шаумян и ему подобные «вожди демократии», должно быть нашли стаж этот весьма блестящим для своих командиров. Амиров с Лалаевым были назначены в Шемаху с отборным дашнакцаканским отрядом для борьбы с «контрреволюционерами». Не знаем, что стало с шемахинскими «контрреволюционерами», но знаем то, что «красно-социалистический» отряд с «социалистами» Амировым и Лалаевым во главе, вырезали мусульманское население всей Шемахи и разгромили до 40 селений. Перед зверствами, учиненными Лалаевым над шемахинскими мусульманами бледнеют все ужасы, виданные нами за все время этой войны. Злодеяние оказалось ужасным. До 21 марта истребляли мусульман и прекратили избиение уже после требования 36 Туркестанского полка и после угроз моряков и вмешательств Джапаридзе, председателя исполнительного комитета, военные пароходы «Ардаган» и «Красноводск» подошли к восточным пристаням и пригрозили открыть стрельбу из пушек по армянской части города, если не прекратится резня мусульман» [1].

Декларируя псевдонаучные идеи коммунистических ценностей, на самом деле большевизм развил ненависть между классами и народами, объявляя врагами советского общества, то одних, то других.

«При отступлении турецких войск на Кавказском фронте турецкие армяне присоединились к кавказским и совместно стали нападать на отступающие части и преследовать их. С одной стороны орудовали отряды Андраника, с другой стороны - Дро, Кери, Мурада. Все покинутые мусульманские деревни были ограблены и уничтожены... Одновременно со всем этим, благодаря провокациям Шаумяна и Авакяна разыгрались Шемахинские события. Письмо, написанное Шаумяном по этому поводу, попало в руки гянджинского коменданта. Из этого письма явно видно, что Шаумян и Авакян — дашнаки чистейшей воды...» [1].

Примечательно, что в своем докладе 16 мая 1918 г. по вопросу о власти в Закавказье на конференции промыслово-заводских комитетов Шаумян С. говорил следующее: «Наша политика – гражданская война. И кто против этой политики, те слуги наших врагов. Гражданская война важна для будущего. На Кавказе ни в коем случае невозможна гражданская война без национального оттенка….» [5. с. 265-266].

Любые политические репрессии являются проявлением политического насилия.

По ущербу для этнокультурного развития народов геноцид против тюрко-мусульманского населения Азербайджана и Восточной Анатолии в 1918-1920 гг. необходимо отнести к числу невосполнимых утрат.

С начала своего существования, советская власть во многом пользовалась приемами и методами колониальной политики по отношению к народам Кавказа, прикрываясь термином «национальная политика».

Коммунистическое строительство воплощалось в жизнь: сначала Ленинскими, затем Сталинскими методами, основанными на насилии и репрессиях по отношению к населению страны, с социальной и этнической градацией граждан на «хороших» и «плохих», «благонадежных» и «неблагонадежных», в зависимости от преданности идеалам коммунистической власти.

Тактика политических репрессий, направленная против мусульман в СССР, использовалась с самого раннего периода.

Несмотря на марксистскую идеализацию, по сути, утверждение единой и неделимой власти «диктатуры пролетариата», означало осознанное восстановление самодержавного государства в его большевистском, советском образе.

Постепенно в советской России сложился особый тип карательной идеологии, оправдывавшей насилие уже над целыми народами. Правда, через годы идеология насилие, в конечном счете, станет одной из важнейших причин развала советского строя.

Градация народов привела страну к латентному великодержавному шовинизму и сепаратизму, разрушив всяческое основание для общенационального мышления граждан СССР.
По разным оценкам за годы Советской власти миллионы людей стали жертвами произвола тоталитарного государства, подверглись репрессиям за политические и религиозные убеждения, по социальным, национальным и иным признакам. Всего, по оценкам Генеральной Прокуратуры РФ, жертвами политических репрессий в СССР стали около 32 миллионов человек.

Литература

1. Газета «Азербайджан» № 67, 30/17 марта 1919 г.
2. Съезды советов в документах. Т. I. Газета «Коммунист». 6 мая 1921 г. № 322-355.
3. Сборник документов. Гражданская война в России и мусульмане. М., 2014, с. 11.
4. Абрамович. И. Сталин и ленинская национальная политика.
5. Шаумян С.Г. Избранные произведения в 2-х томах. Т.2. М., 1978, с. 265-266.

Summary

Azerbaijan is a policy of genocide, which was held in Baku group. Slogan pseudoscientific ideas communist values, in fact, developed a hatred of Bolshevism between classes and nations.

Şahin Fərzəliyev
Tarix elmləri doktoru, professor

RUS HAKİMİYYƏTİNƏ QARŞI 1826-CI İL QUBA ÜSYANI, ONUN AMANSIZLIQLA YATIRILMASI VƏ ÜSYANÇILARA QARŞI SƏRT CƏZA TƏDBİRLƏRİ

Açar sözlər: Rusiya, Quba üsyanı, üsyanın yatırılması, cəza tədbirləri, əmr və raportlar
Ключевые слова: Россия, Губинское восстание, подавление восстания, жесткие меры, приказы и рапорты
Key words: Russia, uprising in Guba, suppression of the rebel, punitive actions, orders and reports.

Məlum olduğu kimi, 1813-cü il oktyabr ayının 12-də Rusiya və İran arasında «Gülüstan müqaviləsi» adlanan məşhur sənəd imzalanmış, tərəflər arasında müvəqqəti sülh yaranmışdı, lakin qeyd olunmalıdır ki, bu iki dövlətin münasibətləri gərgin şəkildə davam etməkdəydi. Belə ki, İran öz uğursuzluğu ilə razılaşmır, Rusiya isə yeni torpaqlar ələ keçirmək üçün növbəti döyüşlər istəyirdi.

Məlum müqavilənin birinci maddəsində dəbdəbəli sözlərlə deyilirdi ki, tərəflər arasında «mövcud olmuş düşmənçilik və narazılığa bu müqavilə ilə bu gündən və gələcəkdə son qoyulur». Lakin irəlidə görəcəyimiz kimi, 1826-cı ildə yeni Rusiya-İran müharibəsi başlandı. Bu hal «Gülüstan müqaviləsi»nin Rusiya ilə İran arasındakı ziddiyyətləri həll etmədiyini, yalnız keçici bir barış sənədi olduğunu göstərir. Rusiya bu barışdan işğal etdiyi torpaqlardan öz hakimiyyətini bərkitmək üçün istifadə etməyi bacardı.[1]

Rusiya ilə İran dövlətləri özlərinin yeni döyüşünə yaxınlaşdıqca, çar Azərbaycan xanlıqlarını aradan götürməyə tələsirdi. Rusiyaya qarşı silahla çıxmağa cəhd edən xanlıqlar (Gəncə, Quba və Bakı) dərhal ləğv edilmişdi. Qafqaz baş komandanı general A.P.Yermolov Tiflisə gəldikdən sonra növbə vassal asılılıqda olan xanlıqlara çatırdı. Çar hökumətinin və baş komandanın özünün şəxsən apardığı siyasət bu xanlıqları bütünlüklə Rusiyaya qarşı çevirmişdi.

İlk olaraq, Transqafqaz müsəlman əyalətlərinin hərbi rəisi, milliyyətcə erməni olan general R.Q.Madatov Şəki hakimi İsmayıl xanı zəhərlədib öldürdü və bu bəhanə ilə Şəkidə xanlıq ləğv edildi (1819-cu il). Bir il sonra isə Şirvan və Qarabağ xanlıqlarına son qoyuldu. 1826-cı ildə Talış xanlığının ləğvi ilə xanların daxili muxtariyyətinin toxunulmazlığına, onların «ölkəsinin bütövlüyünün saxlanılmasına imperator zəmanəti»ni çar hökumətinin özü pozmuş oldu.

Rusiyanın bu aşkar işğalçılığı sabiq xanların qəzəbini alovlandırdı. 1826-cı ilin avqust ayının 13-də Sankt-Peterburqa bu barədə raport yazan general A.P.Yermolov açıqca bildirdi ki, əski qaçqın xanlar «qara camaatı, özəlliklə inamı yüngül olanları üsyana qaldırdılar». O, Azərbaycanda «ümummüsəlman üsyanı» baş verdiyini yazırdı. Tarixçi N.Dubrovin isə yerli əhalinin ruslara qarşı münasibətini «татары… вооружились поголовно» cümləsi ilə xarakterizə etmişdir. Gəncə, Talış, Şamaxı, Bakı qiyamçıları bir sıra uğurlar qazana bildilər. Şirvandan çıxarılan rus qoşunları Qubaya sarı çəkildilər. Artıq Şeyxəli xan ölmüşdüsə də, Qubanın yerli bəyləri xalqı ruslar əleyhinə üsyana qaldıra bilmişdilər. Quzey Azərbaycanını bürüyən kütləvi xalq çıxışları ikinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanğıcında İranın uğuruna kömək edə biləcək tutarlı amillərdən idi, lakin Abbas Mirzə bu çıxışlardan İranın siyasi məqsədləri üçün istifadə etməyi bacarmadı.[2]

Rusiya hökuməti idarəçiliyinə başladığı müsəlman əyalətlərində özünə sosial arxa yarada bilmirdi. Bütün əhalini başdan-başa silahlandırmaq və xan hakimiyyətini bərpa etmək niyyətində olan keçmiş xanlar İran şahzadəsi Abbas Mirzəni inandıra bilmişdilər ki, onun ordusunun Azərbaycana göndərilməsi ilə «müsəlman əhali üsyana çıxıb rusları qovacaqlar».[3] Doğrudan da 1826-cı ilin iyul

[1] Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Bakı, 1996, səh. 608.
[2] Azərbaycan tarixi. səh. 608.
[3] Yenə orada, səh. 613-614.

ayının 13-də 60 minlik İran ordusunun Arazı keçməsi ilə qaçqın xanlar və yerli bəylərin qüvvələri ruslar əleyhinə qalxdılar. Qubada hakimiyyət Əhməd xanın əlinə keçdi. Lakin bu hal uzun çəkmədi. Sentyabr ayında Şamxor və Gəncə döyüşlərində İran qoşununun böyük məğlubiyyətə uğraması nəticəsində xanlar yenidən İrana qayıtdılar və Rusiya Azərbaycanda silah gücünə öz mövqeyini bərkidə bildi.

1826-cı ilin iyul-avqust aylarında Azərbaycanda yerli feodallar və ruhanilərin başçılığı ilə baş verən ümumi üsyan çar hökumətini həyəcana gətirdi. Əyalətlərdə ali zümrənin içindən Rusiyaya qarşı silah qaldıranlara amansız divan tutuldu. Quba əyalətində 1826-1827-ci illərdə həbs edilmiş məşhur adamların 57 nəfərindən 20-si (3-ü xan, 17-si bəy) ali silkin nümayəndəsi idi, bunlardan 10-u (3-ü xan, 7-i bəy) haqda ölüm hökmü çıxarılmış, qalanları isə məhkəmənin hökmü ilə uzun müddət həbsxanalara salınmışdı. Müsəlman əyalətləri rəisi fon Krabbe Quba, Şirvan və Bakı əyalətlərinin komendantlarına göndərdiyi 16 dekabr 1826-cı il tarixli təlimatında həbsə alınan bütün «cinayətkar» bəyləri filiz mədənlərində ağır işlərə sürğün etməyi, onların yetkinlik yaşına çatmış kişi övladlarını isə Həştərxana hərbi-yetim şöbəsinə göndərməyi qəti olaraq tapşırmışdı. Təlimatda Rusiya hökümətinə düşmən mövqe tutan bəylərin daşınmaz (torpaq, kənd və s.) və daşınar əmlaklarının Rusiya dövlət xəzinəsinə verilməsi qarşıya qoyulmuşdu. Buna uyğun olaraq, Əhməd xanla xaricə qaçan 342 kişinin, o sıradan 81 bəy və ağanın bütün kəndlərinin torpaqları ilə birlikdə müsadirə edilməsi haqda hökm çıxarıldı.[1]

1826-cı-cı il. Artıq ikinci Rusiya-İran müharibəsi başlanmışdı. Artıq Şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiya tərəfindən bir-birinin ardınca işğal edilmişdi. Artıq xanlıqlar əyalətlər adlandırılmış və xanlar komendantlarla əvəz olunmuşdu. Artıq bir istismarı başqa istismar əvəz etməkdəydi.

İki ildən sonra iki işğalçı dövlət arasında Türkmənçay müqaviləsi imzalancaqdı. Və bu saziş nəticəsində Şimali Azərbaycan 90 ildən çox olan bir müddətə Rusiya imperiyası tərəfindən idarə ediləcəkdi. Bəli, Rusiya sahib olacaqdı Azərbaycana. Amma arada 1 il 11 ay sürən azmüddətli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü. Sonrasa yenə Rusiya idarəçiliyi…

Qayıdaq 1826-cı ilin əsas hadisələrinin şərhinə. Qeyd etməliyəm ki, çox əhəmiyyətli olan həmin ildə baş vermiş üsyan (qiyam? iğtişaş? inqilab?) haqqında az yazılmışdır. Xöşbəxtlikdən əlimə 1930-cu ildə dərc olunmuş dəyərli bir məqalə düşdü. Onun müəllifi hazırda az tanınan, demək olar ki, xatırlanmayan (biz unutqan xalqıq), XX əsrin əvvəllərindəsə imzası müxtəlif qəzet və jurnallarda görünən məhsuldar puplisist-tədqiqatçı Hüseyn Minasazovdur.[2]

Mən Hüseyn Minasazovun bizim tarixin həmin dövrü haqqında qiymətli məlumat verən məqaləsini və məqaləyə «Əlavələr»ini ixtisarla oxucu nəzərinə çatdırmağı olduqca faydalı hesab edirəm. Əsərdə çarizmin üsyankar azərbaycanlılara qarşı amansız qəddarlığı dərhal nəzəri cəlb edir və gözlər yaşarır. Həbs olunmuş həmyerlilərəimizə yönələn olduqca sərt cəza tədbirləri həyata keçirilmişdir ki, çıxarılan hökmlər müdhiş amansızlığa dəlalət edir: «Həbsdə saxlamalı», «Əsgəri xidmətə təyin etməli» «Şallaqlamaq və azad etmək», «Mədəndə işləməyə göndərilsin, ölənə qədər!», «Qamçılanmaqla min adam arasından keçirilsin, sonra sürgün olunsun, ölənədək!», «Şallaqlamalı!», «22 dekabrda asılsın», «Əsgərliyə göndərilsinlər. Onlardan Molla Osmanı ruhani şəxs olduğu üçün assınlar!», «Qamçılamaqla min adam arasından bir dəfə keçirilsin, sonra qabiliyyətinə görə əsgərliyə, yaxud başqa bir işə göndərilsin!» və s.

---

[1] Bax: Azərbaycan tarixi, səh. 635-636.

[2] Qeyd: Kimdir bu şəxsiyyət? Gürcüstandakı Azərbaycan ellərinin yetirdiyi qüdrətli qələm sahibi, fəal insan, jurnalist, yazıçı, mütərcim, naşir, tədqiqatçı Hüseyn Baxşəli oğlu Minasazovdur o insan! 1881-ci ildə doğulmuş, Qori Müəllimlər Seminariyasını qurtarmış, 1907-ci ildə «Zakavkazıe» qəzetinin xüsusi müxbiri sifətilə Təbrizə gedib yarım ildən çox orada qalmış, 1908-ci ildə həmin qəzetin Peterburq müxbiri olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində Gürcüstanda müəllim, Naxçıvanda elmi işçi, Azərbaycanda Mərkəzi İcraiyyə Komitəsində mütərcim, sonra isə «Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti»nin əməkdaşı idi Hüseyn Minasazov. O, 1826-cı il Şirvan və Quba üsyanları haqqında cəsarətli bir məqalə yazmışdır. Sovet rejiminin tüğyan etdiyi bir dövründə elə bir məqalə yazmaq və onu çap etdirmək, əlbəttə cəsarət tələb edən bir addım idi-Ş.F.Hüseyn Minasazov 1932-ci ildə Bakıda vəfat etmiş, bir gün əvvəl ölmüş Cəlil Məmmədquluzadənin məzarının yanında dəfn olunmuşdur (Bax: Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan jurnalistləri və naşirləri (Ensiklopediya), Bakı, 2013, səh. 158-160).

Cəzalandırılan adamların yetim qalmış övladlarını, ərli və ərsiz qızlarını da müəyyən tədbirlər gözləyirdi. Məsələn: «Kişi cinsindən olan uşaqlarını yaşlarına görə ya əsgərliyə, yaxud hərbi yetim şöbəsinə yollasınlar (Həştərxana-Ş.F.), ərli qızlarını ərlərinin yanında saxlasınlar. Ərsiz qız uşaqları isə qaravaş kimi başqa əyalətə göndərilsinlər!» və s.

Bir daha qeyd olunmalıdır ki, Nüseyn Minasazovun «Bir inqilabın yüz illiyi» (1826-cı il Azərbaycan üsyanı) adlanan məqaləsi çox az xatırlanan və unudulmuş bir üsyan haqqında yazılan son dərəcə dəyərli məqalədir. Şamaxı və Quba üsyanına həsr olunan bu əsərin məlumatlarını möhtərəm oxuculara çatdırmaq maraqlı olar, zənnindəyəm.

H.Minasazov Quba komendantının 1826-cı il üçün hazırladığı «İş»i araşdırarkən orada həmin tarixə aid sənədlər tapır. Müəllifin yazdığına görə, İran və Rusiya dövlətləri arasında Gülüstan sülh müqaviləsinin imzalanmasından sonra Zaqafqaziya ərazisində mövcud olmuş xanlıqların demək olar ki, hamısı İran şahlarının yarımvassal asılılığından ayırıb Rusiya hakimiyyəti altına daxil edilmişdi. O zaman bəzi xanlıqlar dəyişilməz qalır, bəzi xanlar müxtəlif yerlərdə hələ də ömür sürməkdəydi. Amma, müəyyən xanlıqların idarə olunması Peterburqdan təyin edilən və dairə rəisləri adlanan komendantlara tapşırılmışdı. Bütün Qafqazı idarə edən general A.P.Yermolov tezliklə xanlıqları avtonom vahidlər kimi ləğv etməyə başladı. Məqalədə göstərilir ki, o bu məsələni «olduqca ağıllı tərzdə» yerinə yetirməyə iqdam etdi. Onun «ağıllı tərzi» əslində çiyinlərində general paqonları gəzdirən bir feldfebelin «siyasətindən» başqa bir şey deyildir.[1]

İllər ötür, xanlıqlar ləğv edilir, xanlıq ərazisində rus idarəçiliyi bərqərar olur, nəticədə keçmiş xanlıqlar sürətlə Rusiya əyalətlərinə çevrilirdi.

Lakin ayrı-ayrı keçmiş xanlıq torpaqlarında məskunlaşan əhalinin narazılığı artırdı. Bu narazılıqlar qiyamlar, baykotların və tətillərin elan olunması, ruslara xəyanət, qaçqınlıq hallarının çoxalması ilə özünü əks etdirirdi. Məsələn, Şuşada *«tatarlar arasında açıq-aşkar narazılıq görünürdü».* Belə ki, keçmiş xanlıq nümayəndələri ilə İran şahzadəsi Abbas Mirzə Qacar arasındakı yazışmada göstərilirdi ki, əgər o hücumla gələrsə «qala divarlarını açıb ruslara arxadan zərbə endirəcəklər». Quba komendantının 1826-cı ilə aid olan «İş»ində qubadan qaçan adamların siyahısı da vardır. O, siyahılar qiyamların yatırılmasından sonra Rusiya hökumətinin təyin etdiyi xüsusi komissiyalar vasitəsilə tərtib edilirdi. Həmin siyahıların birində Quba əyalətinin bir mahalından qaçan 134 adamın adları qeyd olunmuşdur ki, onların arasında cəmi bircə nəfər varlı adamın – mahal naibinin adı vardı. O naibin tabeliyindəki 68 nəfərin 54-ü öz ailələri ilə birlikdə İrana qaçmışdı. Nisbətən ikinci varlı şəxs general Xatunsev tərəfindən onun ixtiyarına verilən 7 rəncbərlə qaçmış Şirəli bəy idi. Başqa qaçaq 3 nəfərinsə cəmi 4 rəncbəri olmuşdur. Yerdə qalan 124 nəfər qaçaqınsa heç nələri yoxdu.[2]

Beləliklə, bu rəqəmlərdən göründüyü kimi rus hakimiyyətinə «passiv müqavimət» göstərənlərin arasında yalnız bir nəfərin-mahal naibinin, yəni ruslara xidmət edən bir məmurun müəyyən mülkü vardı.[3]

Qubaya aid başqa bir siyahıda isə qaçmaq istəyən, lakin qaçarkən tutulan və «müxtəlif cəzalara məruz qalan» 19 nəfərin adları qeyd olunmuşdur ki, onların arasında cəmi birinin-rus məmuru sayılan divan mirzəsinin 18 rəncbəri vardı, qalan 19 nəfərdən üçünün 9 rəncbəri olmuş, yerdə qalanların hamısınınsa, yəni 15 nəfərin «heç nələri olmamışdı».[4]

Bunlardan başqa 3-cü siyahı da tərtib olunmuşdu ki, orada barələrində ölüm hökmü çıxarılmış və dar ağacından asılmış 24 adamın adları yazılmışdı. Onların arasında general Yermolov tərəfindən tabeliyinə 2 rəncbərin verildiyi və 19 həyətə malik bir kəndi olan şəxsin adı qeyd olunmuşdu. İkinci şəxs isə 6 həyətdən ibarət bir kənd sahibi idi ki, onun da həmin general tərəfindən verilmiş 10 rəncbəri vardı. Qalan 21 nəfərin adları qarşısında yenə «heç nələri yoxdur» sözləri yazılmışdır. Quba komendant fondu siyahısındakı başqa məlumatlar da elə bu cür tərtib olunmuşdu.[5]

---

[1] Гусейн Минасазов. Сто лет одной ревалюции (Азербайджанское восстание 1826 года, Издательство АзГНИИ, т. I, выпуск 3, Баку, 1930, с. 4).
[2] Yenə orada, səh. 11
[3] Yenə orada.
[4] Yenə orada.
[5] Yenə orada.

İndi isə 15 dekabr 1826-cı il tarixində «Köhnə Quba»da («Старая Куба») general-mayor Krabbe tərəfindən Quba komendantı vəzifəsini icra edən «cənab Parxomova» ünvanlanmış bir əmri də nəzərə çatdırırıq. Əmrdə deyilir:

1. Azad olunmaları haqqında qərar çıxarılmış bütün adamları cəzasız olaraq həbsdən azad etmək; cəza verilməklə azad olunası şəxsləri təxirə salınmadan cəzalandırmaq və sonra azad etmək.

2. Mədənlərdə işləmək üçün əsgər qismində təyin olunan şəxslər xüsusi əmr gələnədək ciddi nəzarət altında saxlanılsın.

3. Barələrində ölüm hökmü çıxarılanlar dərhal cəzalandırılsınlar.

4. Cinayətkarlardan qalmış mülkiyyət haqqında hökumət məmuru tərəfindən məlumat toplanılsın; Mülkiyyətin siyahısı şahidlərin imzaları ilə mənə təqdim edilsin… Yaşına görə hərbi xidmətə yararlı olan əsas cinayətkarların kişi cinsli övladları Həştərxana-ordakı «Hərbi yetimlər Şöbəsi»nə göndərilsinlər, onların qadın və qızları isə evlənmədən əvvəl yaşadıqları ailələrə qaytarılsınlar…

General-mayor Krabbe

İndi bir raporta da diqqət yetirək:

Dağıstan Hərbi Dairəsinin rəisi cənab
general-mayor və kavaler fon-Krabbeyə
Quba komendantı
vəzifəsini icra
edən kapitan
Parxomovdan

Raport

Əlahəzrətimizin 16 dekabr tarixli göstərişinə əlavə olunmuş bu diyarın Baş Komandanının Şirvan və Quba əyalətlərində bizim əleyhimizə xəyanətkar əməllərinə görə Köhnə Quba qalasında həbsdə olanların hər birinin cəzasına dair lazımi işləri yerinə yetirmişəm. Cəzalandırılmadan, habelə cəzalandırılaraq azad olunacaq şəxslər azad edilmişlər. Sibirə və digər yerlərdə yaşamağa (поселение) sürgün edilənlər artıq həmin yerlərdə məskunlaşmışlar və ciddi nəzarətdə saxlanılırlar. Onlardan Şirvan əyaləti sakinlərinə təyin edilmiş yaşayış yerlərinə çatmaq və həmin yerin komendantına təqdim olunmaq üçün bilet təsdiqlənmiş və mən bu haqda həmin komendanta məlumat vermişəm. Cəzası bu diyarın Ali Baş Komandanı tərəfindən müəyyən olunmuş şəxslərin cəzalandırılmasına dair məlumatı isə Əlahəzrətimizə təqdim etməkdən şərəf duyuram.

№ 1206
1826-cı ilin
dekabr ayının 31-i
Əsli ilə düzdür: Mayor (imza)

Quba komendantı vəzifəsini
icra edən
cənab kapitan Parxomov

Başqa bir məlumat:

Dağıstan Hərbi Dairəsinin rəisi cənab general-mayor və Kavaler fon Krabbenin mənə bu ayın 23-də verdiyi 97 saylı əmrinə əsasən Əlahəzrətin siyahısında olan məhbusları Kürə Piyada Polkunun başçısı kapitan Bruyeviçə təqdim edirəm.

№ 41
1827-ci ilin
Mart ayının 23-ü,
Quba qalası
Polkovnik Mişenko

Beləliklə, 1826-cı ilin Azərbaycanda (Şirvan və Qubada) o qədər də mütəşəkkil olmayan qiyamı ruslar tərəfindən yatırıldı və qiyamçıların bir çox üzvü sərt və amansız cəza tədbirlərinə məruz qaldı.

Belə cəza tədbirləri məgər gələcək qırğın və soyqırımların əlamətlərindən deyildimi?

Шахин Фарзалиев
Доктор исторических наук, профессор

ГУБИНСКОЕ ВОССТАНИЕ 1826 ГОДА ПРОТИВ РОССИЙСКОГО ВЛАДЫЧЕСТВА, ЕГО БЕСПОЩАДНОЕ ПОДАВЛЕНИЕ И ПРИНЯТИЕ ЖЕСТКИХ МЕР ПРОТИВ ПОВСТАНЦЕВ

Резюме

В июле-августе 1826 года Азербайджан охватила волна восстаний против царского правительства, одним из которых было Губинского восстание. Вскоре оно было подавлено, а повстанцы были жестоко наказаны начальником Дагестанского военного округа генерал-майором фон-Краббе и комендантом Губы капитаном Пархомовым.

Исследований об этом восстании очень мало. В приложении к статье помещены несколько приказов и рапортов, выданных русскими военнослужащими в ходе восстания.

Shahin Farzaliyev
Doctor of History, Prof.

THE 1826 YEAR'S UPRISING IN GUBA AGAINST THE RUSSIAN RULE, RUTHLESS SUPPRESSION OF IT AND STRICT PUNITIVE ACTIONS AGAINST THE REBELLIONS

Summary

In July-August of 1826 common uprisings began against the tsarist government in Azerbaijan. One of them is the uprising in Guba. Soon the rebel was suppressed. Commander of Dagestan Military District of Russia General-mayor fon Krabbe and commandant of Guba captain Parkhomov punished the rebellions severely. Some orders and reports of Russian military men are added to the paper. There is little data about this uprising.

Фазиль Тунаев
Зам. директора издательства – типографии
«Наука Дагестан» ДНЦ РАН

ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ МИССИЯ ТУРЕЦКОГО ЭКСПЕДИЦИОННОГО КОРПУСА В ДАГЕСТАНЕ В 1918 г.

Keywords: The turks, dashnakian terror, local militia, Petrovsk, Dagestan, the bolsheviks.

Несмотря на формальный выход России из первой мировой войны, после подписания Брестского мира на окраинах бывшей империи все еще происходили боевые столкновения между военными формированиями. Интересы бывших союзников и противников России сосредоточились на вопросе обладания нефтяными ресурсами Каспия. Об этих событиях 1917-1920 г.г. есть много исторических книг и статей, однако хотелось бы остановиться на одном из эпизодов истории, который имел место на Северном Кавказе в 1918 году. Его главными участниками являлись бичераховцы и дашнаки с одной стороны и турецкий экспедиционный корпус вместе с дагестанскими ополченцами с другой.

По мнению современного исследователя А. Безугольного вдохновителем террора в Дагестане являлся дашнак Нерсес Джигитян. Об этом же свидетельствуют и местные источники. Прапорщик Джигитян возглавлял Военно-политическое отделение при штабе Кавказской армии[1]. На управляемое им отделение был возложен широкий круг обязанностей: руководство контрразведкой, разведкой и карательными мерами на занятых территориях. Схожие функции Джигитян выполнял и в Бакинском совете при С. Шаумяне[2]. Общая численность дашнакских формирований в составе бичераховской армии достигала 8 тысяч человек[3].

На совести дашнаковца Джигитяна множество преступлений. Остановимся на самых известных. После занятия Дербента, он отдал приказ о расстреле семьи купцов азербайджанцев Гайдаровых. Глава семьи Касум-Бек Гайдаров был влиятельным лицом в городе. Родной племянник Касум-Бека Ибрагим-Бек был депутатом Государственной Думы III - го созыва и близким соратником главы горского правительства Тапы Чермоева. Люди Джигитяна расстреляли на берегу озера Аккёль, к югу от Петровска известного дагестанского религиозного деятеля Тажутдина Кадиева (знаменосец в войске авторитетного духовного лидера народов Северного Кавказа Нажмутдина Гоцинского)[4] По данным чиновника темирханшуринского окружного управления Гамзата Кадиева в боях с дашнаками погибли Бийбала-Бек и Абдулла-Бек Табасаранские[5]. Известно о давлении со стороны лично Джигитяна на представителя фирмы Тагиева в Петровске Василенко[6].

Надо отметить, что дашнакские отряды появились в Дагестане за три месяца до появления Бичерахова. Такой «первой ласточкой» был, например, отряд большевика Карганова, который отметился в Хасав-Юртовском округе расстрелами ни в чём не повинных крестьян. Впоследствии Первый секретарь дагестанской автономной республики Нажмутдин Самурский прямо писал, что отряды большевиков опирались на дашнакский элемент, вторивший всевозможные насилия над мусульманским населением»[7]. Влились ли дашнаки из находив-

---

[1] Безугольный А. Генерал Бичерахов и его Кавказская армия 1917 -1919 гг.// http://fictionbook.ru/author/alekseyi_yurevich_bezugolniyyi/general_bicherahov_i_ego_kavkazskaya_arm/read_online.html?page=13
[2] Наджафов Б. Лицо врага. Баку, 1994. С. 44
[3] Союз объединённых горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.), Горская республика (1918-1920). Махачкала, 1994. С. 166
[4] РФ ИИАЭ ДНЦ Ран ф. 1. Оп. 1. Д. 431. Л. 24-25
[5] РФ ИИАЭ ДНЦ Ран Ф. 1. Оп. 1. Д. 431. Л.19
[6] Безугольный А. Генерал Бичерахов и его Кавказская армия 1917 -1919 гг.// http://fictionbook.ru /author/alekseyi_yurevich_bezugolniyyi/general_bicherahov_i_ego_kavkazskaya_arm/read_online.html?page=13
[7] Джамбулатов Р. Т. Революция и Гражданская война Терской области (февраль 1917 - апрель 1920 гг.) : на материалах Хасав-Юртовского округа и Кизлярского отдела. Махачкала, 2012. С. 64-65

шихся в Дагестане до появления здесь Бичерахова и Нерсесяна в их армию нам доподлинно неизвестно, но нет оснований отрицать возможность этого.

Турок в Дагестан пригласила делегация во главе с бывшим председателем Дагестанского областного исполнителя комитета Зубаиром Темир-Хановым.[1] Выехали они ещё весной, но переговоры затянулись. Тогда вслед первой делегации отправился доктор Темир-Булат Бамматов, но был убит в дороге.

Нельзя сказать, что до октября 1918 года турок в Дагестане не было совсем. К осени 1918 года в Дагестане базировалась 12-я пехотная дивизия турок, насчитывавшая 800 человек наличного состава. Руководил этим отрядом Исмаил Хаки Бей. Отряд во главе с Шукри - Беем был направлен в Чечню и Ингушетию[2]. Высоко о Шукри-Бее отзывался участник Первой мировой войны полковник Магомед Джафаров: «Шукри-Бей, очень одарённый и энергичный человек, постоянно разъезжал по своей территории… нередко выступал в Исполкоме и вскоре в Дагестане вполне своим человеком, который всех знал и с которым все считались»[3]. Но лишь после освобождения Кавказской Исламской армией Баку турки смогли перейти к активным действиям в Дагестане.

Дипломатическому представителю горского правительства в Османской империи Гайдару Бамматову удалось встретиться с Талат-Пашой и Энвер-Пашой. Оба они дали согласие на поддержку независимости Северного Кавказа. Активную поддержку его деятельности оказывали представители черкесской диаспоры в Турции. Особый интерес он проявил к Нури-Паше и находящимся под его началам соединениям, стремясь призвать их на помощь в борьбе с бичераховцами. Существенное противодействие участию турок в северо-кавказских и в кавказских делах оказывала Германия. Руководство Германии поддерживало Юго-Восточное правительство генерала Краснова на Дону и надеялось сама занять нефтеносное каспийское побережье. К тому же, германцы были вынуждены сохранять хотя бы видимость соблюдения Брестского договора с большевиками. В письме Тапа Чермоеву Бамматов писал о своём желании отправиться на переговоры в Берлин[4].

Руководил турецкими частями в Дагестане турок черкесского происхождения Юсуф Изет-Паша, получивший от своего руководства должность командующего северокавказской армией. Подступив 10 октября к Дербенту, он отправил письмо в Петровск, к Л. Бичерахову, с требованием отвести войска на север, за Кубань. Л. Бичерахов ультиматум отверг. В первой же стычке бичераховцы были разбиты объединёнными силами турок, азербайджацев и дагестанских добровольцев. 12 октября в Дербенте кавказская исламская армия водрузила флаг Республики горцев Северного Кавказа. Взяв Дербент и Темир-Хан-Шуру, турки подступили к столице бичераховского «Центрокаспия», городу Петровску. Здесь произошла некоторая заминка, вызванная тем обстоятельством, что 30 октября 1918 года Османская империя подписала с Антантой Мудросское перемирие. Дальнейший ход войны, казалось бы, терял всякий смысл. Но Северо-Кавказская исламская армия не отступила. Идя навстречу просьбам дагестанцев, турецкое командование решило штурмовать город, чтобы спасти местных мусульман от дашнакской гидры. Это был пример редкой в истории бескорыстной помощи. Надо также отметить, что Петровская операция явилась последней наступательной операцией Османской империи в Первой мировой войне.

Основное наступление шло со стороны Атлыбоюнского перевала, с запада от города, что было неожиданно для бичераховцев, имевших наиболее прочные позиции вдоль железной дороги, с юга и с севера от города. Между Петровском и Атлыбоюном возвышалась гора Тарки -Тау, на её вершине засели армяне-пулемётчики. Современный исследователь Юрий

---

[1] ЦГА РД Ф. 8-П. Оп. 8. Д. 4. Л. 9

[2]. Безугольный А. Генерал Бичерахов и его Кавказская армия 1917 -1919 гг.// http://fictionbook.ru/author/alekseyi_yurevich_bezugolniyyi/general_bicherahov_i_ego_kavkazskaya_arm/read_online.html?page=13

[3] Полковник Магомед Джафаров: сборник материалов. Махачкала, 2005. С. 164

[4] Союз объединённых горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.), Горская республика (1918-1920). Махачкала, 1994. С. 157-158

Безугольный, ссылаясь на фонды РГАСПИ пишет в своем исследовании об этом так: «Армянские части стали слабым звеном обороны Петровска. Вновь среди армян, охваченных паническим страхом перед турками, началось массовое дезертирство»[1].

Полковник Магомед Джафаров писал в своих мемуарах: «всё население Дагестана, особенно Нагорного Дагестана, ждало турок с каким-то священным трепетом, с какими-то сверхчеловеческими надеждами. Когда они пришли, наконец, их встретили как всесильных богов, которые избавят страдальцев гор не только от всех врагов и треволнений смутного времени, но и вообще от всех бед и лишений…»[2]

Председатель совета министров Горской республики Тапа Чермоев выдвинул ультиматум Л. Бичерахову, требуя до 22 октября 1918 года вывести войска из Дагестана. При этом среди прочего им от имени Нури-Паши были даны гарантии неприкосновенности жизни и имущества остающихся в Дагестане русских и армян.

В штурме бичераховских позиций на Тарки-Тау помимо турок, принимала сотня Дагестанского конного полка во главе с Абдулатипом Эльдарушевым, а также добровольцы из числа чеченцев и темирханшуринцев. По призыву духовного авторитета Мустафы Исмаилова из села Нижнее Казанище 80 добровольцев изъявили желание участвовать в этом сражении, несмотря на активное противодействие со стороны большевистской ячейки села во главе с Магомедом Шиховым и Гаджи Османовым. Там были также добровольцы аулов Нижнекайтагского участка. Активное участие в сражениях с бичераховцами и дашнаками принимал известный дагестанский борец Ал-Клыч Хасаев.

Таркинский старожил Пахрутдин Залибеков со слов участников событий так описывал битву за Тарки-Тау: "Деникин был более добрым к народу, чем генерал Бичерахов. Этот осетинский казак, его звали Лазарь, был жестоким человеком. Привел с собой много армян тоже. Анжи[3] они разграбили полностью, убили много народа. Весь мусульманский народ Анжи и округи укрыли в Тарках. Наши оборонялись по кругу, со стороны Анжи и скал. Армия казаков и армян укрепились на Тарки-Тау и затащили туда много пушек и пулеметов. Когда наши с турками пошли на штурм горы, произошло сражение, как Судный день. Турки наших берегли, впереди в атаку шли сами. Нам объясняли, что мы не обучены воевать, и старались не пускать в опасные места боев. Молодых наших ребят выгоняли из отрядов и отправляли домой. «А турков много погибло?» «Да, очень много. Мы их похоронили выше Кяхулая и у Агачаула. (дуа)»[4]. Из воспоминаний участника сражения Саладина Тонаева, при первом же штурме позиций армян под пулеметным обстрелом погибли трое односельчан, несколько человек были ранены..

Вообще, старожилы окружающих Махачкалу кумыкских селений с восхищением вспоминали турков. В их рассказах они приобретают подчас сказочные черты, уподобляются нартам - великанам[5]. Могилы турецких шахидов пользуются большим почтением у местного населения.

Битва за Петровск продолжалась два дня и завершилась 8 ноября 1918 года. Первой в Петровск вступила 3-я рота Селим-Бея[6]. Начальник 15-го пехотной дивизии подполковник Сулейман Иззер-Бей так описывал события после взятие города: «меня с визитом посетила делегация, которая еще утром обращалась к начальнику 38 й роты с просьбой об аудиенции. Двое из них были алимы, один инженер-железнодорожник, один начальник морского порта. Общим количеством 10 человек. Их имена: Ахмед Хан Ибрагим Беков, инженер Мартиновски, инженер Серидинский, священник Рамазадзе, кадий Адильхан Хадис-Хаджи, раввин

---

[1] Безугольный А. Генерал Бичерахов и его Кавказская армия 1917 -1919 гг.// http://fictionbook.ru/author/alekseyi_yurevich_bezugolniyyi/general_bicherahov_i_ego_kavkazskaya_arm/read_online.html?page=13

[2] Полковник Магомед Джафаров: сборник материалов. Махачкала, 2005. С. 168-169

[3] Кумыкское название Петровска – Махачкалы.

[4] Залибеков Пахрутдин 1898 года рождения. Полевой материал Магомед-Вакиля Темирова.

[5] Мустафаева С. Агачаул и Турция: связь времён. // Ёлдаш, 17.10.2008

[6] Mustafa Görüryilmaz Türk Kafkaz islam ordusu ve ermenler. Istanbul, 2007. S. 245

Сиджсим, представитель иранской общины города) Хаджи Агабей, Измуддин-Бей Алыпкачев, Мирза Хусейн. Эту делегация я принял, будучи раненным, на окраине села Агачаул, в маленьком сельском доме, состоящем из двух комнат. Я их угостил и отправил с ними одного офицера, направив их к командиру 38-й роты Селим-Бею».

Руководивший боем из своего штаба в Атлыбоюне командующий войсками Северного Кавказа Юсуф Изет-Паша телефонировал командующему Кавказской исламской армией Нури-Паше: Национальным и турецким войсками заняты таркинские горы, весь город находится под нашими силами. Таркинская гора усеяна трупами неприятеля, взято очень много винтовок и пулемётов. 13 пароходов неприятеля направилось на восток»[1].

По случаю освобождения Петровска бы проведён митинг, на котором было сказано много тёплых слов в адрес турецких войск.

Офицеры и урядники Дагестанского конного полка обучались турецкому военному уставу. Самым последовательным туркофилом среди дагестанского офицерства являлся уже упоминавшийся выше уроженец села Кафыр-Кумук Эльдарушев и житель соседнего селения Нижнее Казанище Зайнутдин Доногуев [2].

Благожелательно встретила турок значительная часть дагестанской интеллигенции, среди которых также было немало туркофилов, таких как Ахмед (Курди) Закуев (впоследствии профессор Бакинского университета), редактор дербентской тюркоязычной газеты Хаджи-Мурт Аминтаев, учителя Нурмагомед Шахсуваров и Магомед-Кади Дибиров.

Пребывание турецкого экспедиционного корпуса на территории Дагестана не было долгим, по условиям Мудросского соглашения и капитуляции Османской империи в Первой мировой войне они были вынуждены покинуть территорию Кавказа. Вместе с собой они уносили славу и вечную благодарность дагестанцев.

[1] ЦГА РД Ф. 8-П. Оп. 8. Д. 4. Л. 9. Л. 16
[2] Полковник Магомед Джафаров. Махачкала, 2005. С.175

Faiq Ələkbərov
AMEA Fəlsəfə və Hüquq
İnstitutunun böyük elmi işçisi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AZƏRBAYCANDA VƏ ŞƏRQİ ANADOLUDA ERMƏNİLƏRİN TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIMININ M.Ə.RƏSULZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏKSİ (1905-1920-Cİ İLLLƏR)

GİRİŞ

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən etibarən üzdəniraq qonşularımız ermənilərin Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına, «dənizdən-dənizə» devizi ilə «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq iddiası bu torpaqlarda Türk-Müsəlman əhalisinin kütləvi şəkildə soyqırımı ilə nəticələnmişdir. Bunlardan ən geniş miqyaslısı Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda baş verən 1905-1906, 1914-1916 və 1918-1920 tarixlərindəki Müsəlman-Türk soyqırımlarıdır. Maraqlıdır ki, «Böyük Ermənistan» xülyasını həyata keçirmək üçün ermənilər bir tərəfdən özünü «faciə qurbanı» kimi qələmə vermiş, digər tərəfdən isə həqiqətdə Türkiyə və Azərbaycan türklərinə qarşı geniş miqyasılı Türk-Müsəlman soyqırımlarının birbaşa təşkilatçısı olmuşdur. Bəs ermənilər bunu hansı formada həyata keçirmişlər?

Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına «Böyük Ermənistan» yaratmaq üçün ilk növbədə, ermənilər özlərini «yazıq və bədbəxt millət» şəklinə salaraq Rusiya, Fransa, İngiltərə, ABŞ və başqa super dövlətlərin timsalında güclü himayədarlar axtarmağa başlamışlar. Zatən, həmin dövlətlər də bu işin bir parçası idilər. Belə ki, həmin dövlətlər Osmanlı dövlətini parçalmaq üçün "erməni məsələsi"ni ortaya atmışdılar. Bu super dövlətlər arasında çar Rusiyasının ermənilərə olan yaxın münasibətləri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Şübhəsiz, həmin dövlətlərə, özəlliklə Rusiyaya da həmin dövrdə bölgədə nüfuz sahibi olmaq və möhkəmlənmək üçün özünə himayəçi axtaran «yazıq və bədbəxt» millətə ehtiyacları var idi. Belə bir məqamda «satqın və xəyanətkar» rolunu könüllü şəkildə qəbul edən ermənilərin meydana çıxması hər iki tərəfin – ağaların da (Rusiya, İngiltərə, Fransa, ABŞ və b.), kölənin də (ermənilərin) işinə yaradı. Bununla da, XX yüzilliyin başlanğıcında dünya siyasətində sözdə "erməni məsələsi" peyda oldu.

Rəsulzadə 1905-1906-cı illərdə Azərbaycanda baş verən erməni-müsəlman münaqişəsi haqqında

Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda baş vermiş erməni-müsəlman münaqişələrinin əsil mahiyyəti, ermənilərin törətdikləri Türk-Müsəlman soyqırımlarına əsərlərində ən çox yer verən Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, Milli ideoloq və Ulusal aydınımız Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur (1884-1955). Milli ideoloq həmin dövrdəki bütün erməni-müsəlman münaqişələrinin canlı şahidi olmuşdur. Ilk dəfə erməni vəhşiliyilə geniş ölçüdə 1905-1906-cı illərdə qarşılaşan Azərbaycan türkləri, o cümlədən Rəsulzadə üçün o zaman üzdəniraq qonşumuzun Qarabağa, İrəvana, Zənəgzura və başqa Azərbaycan Türk yurdlarına saldırmaları gözlənilməz olmuşdur. Həmin olaylar zamanı çar Rusiyasının böyük dəstəyilə rus-erməni yaraqlıları Bakı, Şuşa, Naxçıvan, İrəvan, Gəncə və Azərbaycanın başqa bölgələrində minlərlə Azərbaycan türkünün günahsız qanını axıtdılar, onlarla Azərbaycan Türk kəndlərini xaraba qoydular və on minlərlə Azərbaycan türklərini yurd-yuvasından didərgin saldılar.

Bütün bunları çar Rusiyasının ucqarlara səpdiyi milli ədavət toxumu kimi hesab edən M.Ə.Rəsulzadə o zaman ümid edirdi ki, erməni və türk millətinin barışsevərləri birləşsələr çar Rusiyası iki qonşu xalqı bir-birinə düşmən edə bilməyəcəkdir. Bu prizmadan çıxış edərək Rəsulzadə 1905-1906-cı illərdə baş verən türk-müsəlman qırğınında erməni millətçilərindən daha çox rus hökumətini və rus şovinistlərini ittiham edirdi: «Məlum olduğu üzrə Qoloşşapovu Şuşa uyezdinə «sülhçü» olaraq göndərmişlər. Qoloşşapov da «sülhçü»lüyünü büruzə verib, toplar, tüfənglər atəşlər ilə sülh etməyə başlamışdır... Ey vicdansız Qoloşşapov! Bəsdir, bəsdir içdiyiniz insan qanları, bəsdir iki milləti bir-biri ilə çalışdırıb, sonra hər ikisini də bədi-fənayə verdiyiniz! Bu qədər insafsızlıq, vəhşilik olmaz

ki, siz edirsiniz!! Tutalım ki, əhali nadinc və sülhşikəstdirlər. Bəs məsum biçarə tifillər, heç bir cinayət göstərməyə qadir olmayan zəif-zəifələr, əlsiz-ayaqsızlar, oğul-uşaqlar nə eləsin, onlar nə günahın yiyəsidirlər. Bu yazıq, sərnigün millətlərdən nə istiyorsunuz. Bunlara nə vermisiniz ki, ala bilmiyorsunuz? İnanın ki, bir vaxt millət mühakiməsinin qabağında durub, tutduğunuz işlərdən sual-cavab olunacaqsınız! Qorxun o gündən ey cəlladlar, ey insan qanına susamış olanlar!» (1). M.Ə.Rəsulzadə konkret bu məqaləsində erməni-türk münaqişəsini «erməni məsələsi» deyil, inqilabdan qorxan çar hökumətinin iki xalq arasında qəsdən yaratdığı «şeytan işi» kimi qiymətləndirmişdir (2, s.22).

Bu gün də baş verənlərə nəzərə alsaq, ziyalımızın bu ifadəsində çox böyük bir mənanın olması şübhəsizdir. Çünki hazırda da bir çoxlarımız «erməni məsələsi», «amerikan-ingilis ikili standartlılığı» və «rus şeytanlığı»nın əsil mahiyyətini anlaya bilmirik; ona görə yox ki, şüurmuzda bir problem var. Əslində bu məsələlərin əksəriyyətimizin «anlaya» bilməməsinin səbəbkarı özümüzük. Doğru-düzgün və milli ruhda təhsilin olmaması, mühitdən irəli gələn problemlər və ən əsası kütləvi xarakter daşıyan milli ideologiyanın olmaması bunun əsas səbəbləridir. Artıq hər bir Azərbaycan vətəndaşının öz arzusu, istəyi və şəxsi təşəbbüsü ilə tarixi həqiqətlərdən agah olması məsələsinə son qoyulmalı, beləliklə «erməni məsələsi», «amerikan-ingilis ikili standartlılığı» və «rus şeytanlığı»nın əsil mahiyyəti orta və ali təhsil səviyyəsində, kütləvi elektron və informasiya vasitələri ilə millətə çatdırılmalıdır.

Bu anlamda M.Ə.Rəsulzadə 1905-1906-cı il olayları ilə bağlı «Kənddə müsibət», «Yenə də müsibətmi!?» məqalələrində erməni daşnaklarının çar Rusiyası ilə birgə hərəkət etdiyini açıq şəkildə yazsa da, ancaq yenə də inanırdı ki, bütövlükdə bu məsələdə erməni xalqının əli yoxdur (3). «Yenə də müsibətmi!?» məqaləsində Rəsulzadə bildiridi ki, müsəlmanlar və ermənilər fitnəçilərə qarşı birləşib münaqişiyə son verməlidirlər (4). O, yazırdı: «İndi hər iki millətin mücahidlərinə lazım gələn odur ki, cəngiku olan millətçiliyi bacardıqca məğlub edib ümuminsaniyyət və bəşəriyyət amalı və əfkarını cəmaət arasında ovsaf və sadə, zər bir hiylə və fitnədən mübərra olan cəmaət arasında möhkəmləşdirsinlər. Böylə bir mədəni zəhmət müsəlman və erməni cəmaətinin cümlə yaxşı hissəsinin, ümumən ictimaiyyun-ammiyyunlarının isə xüsusən öhdələrinə vabəstdir» (5).

Erməni vəhşliyini, ermənilərin türk-müsəlman düşmənçiliyini, riyakarlığını və satqınlığını daha dərindən anlayandan sonra M.Ə.Rəsulzadə başa düşmüşdür ki, erməni-müsəlman münaqişəsinin səbəbkarı yalnız çar Rusiyası və terrorçu «Daşnaksutyun» firqəsi deyil, bütövlükdə erməni millətidir.

Rəsulzadə 1914-1916-ci illərdə Şərqi Anadoluda ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırım haqqında

1-ci Dünya müharibəsində iştirak edən Türkiyə düşmənlərinə (çar Rusiyası və b.) qarşı mübarizə apardığı bir zamanda (1914-1916-ci illər) ərazisinin şərq bölgəsində yaşayan erməni quldur dəstələri ağalarının himayəsi ilə Türk-Müsəlman əhaliyə olmazın divan tutaraq, Şərqi Anadoluda Ermənistan dövləti yaratmağa cəhd göstərmişlər. Türkiyə hökuməti isə ermənilərin bu xəyanətinə qarşılıq onların bu ərazini boşaltmasına göstəriş vermişdir. Xüsusilə, 1915-ci ilin arelində ermənilərin xeyli bir qismi Türkiyənin şərqi Anadolu bölgəsindən çıxarılmışdır. Bununla da, 1915-ci ilin aprelində baş verən göçürülmə əməliyyatını «erməni soyqırımı» olaraq qəbul edən erməni daşnakları bu tarixdən sonra hər bir fürsətdə Türkiyə və Azərbaycan türklərinə qarşı inanılmaz cinayətlərini daha da artırmağa başlamışlar.

Bu dövrdə yazdığı məqalələrində «erməni məsələsi»nə yer verən Rəsulzadə yazırdı ki, ermənilər Osmanlının Balkanlarda apardığı müharibədən istifadə edərək türklərə arxadan zərbə vurmağa çalışırlar. Başqa sözlə, ermənilər Türkiyənin böhranlı vəziyyətindən istifadə edərək Şərqi Anadoluda erməni dövləti yaratmaq xülyasına düşmüşər. 1913-cü ildə «İqbal» qəzetində yazdığı "Erməni məsələsindən bir az"məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, indi də ermənilər Türkiyə üçün bəlaya çevriliblər: «Nədir bu erməni məsələsi? Bu hər şeydən əvvəl bir ərazi məsələsidir… Heç bir vilayətdə orasına Ermənistan dedirdəcək qədər əhalinin əksəriyyətini təşkil edən bir vilayət yoxdur. Bu, Türkiyə haqqında tədqiqatlar ilə məşhur olan Avropa müəllifləri tərəfindən də qəbul edilmiş bir həqiqətdir» (6, s.193). M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, ermənilərin iddia etdikləri kimi, Türkiyə Ermənistanı adlı bir anlayış yoxdur. Onun fikrincə nə məntiqən, nə də siyasətcən belə bir anlayış haqqında danışmaq mənasızdır. Sadəcə ermənilərin və başqa millətlərin də sakin olduğu bir neçə vilayət var (7, s.194).

O, 1914-cü ilin noyabrında "İqbal" qəzetində yayınlanlan "Erməni məsələsi ətrafında" məqaləsində bir daha Şərqi Anadoluda ermənilərin Türk-Müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri zülm-

karlıqlara işarə edərək yazırdı ki, bunun arxasında ilk növbədə çar Rusiyası dayanır. Onun fikrincə, ermənilərin özlərinin Türkiyədən nə istədikləri bəlli olmadığı bir dövrdə çar Rusiyasının onları Türk-Müsəlman əhaliyə qarşı zorakılıqlar etməyə sürükləməsi təsadüfi deyildir. Çar Rusiyasının məqsədi xristian ermənilər müstəqillik iddiası ilə Osmanlıya qarşı qoymaq və onların əli ilə müsəlman-türk əhalini bu bölgədən təmizləmək idi (8).

Bu cür çirkin siyasətin ən acı örnəyi 1915-ci ilin aprel-may aylarında Türkiyənin Kars və Ərdahan bölgəsində erməni-rus hərbi birləşmələrinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlardır. Belə ki, çar Rusiyasının və bəzi Qərb dövlətlərinin təhrikiylə də dinc əhaliyə saldıran erməni quldur dəstələri açıq-aşkar soyqırım həyata keçirmişlər. Bu bölgədən çox az sayda Türk-Müsəlman əhalisi erməni-rus quldur dəstələrindən canlarını qurtararaq Azərbaycan, o cümlədən Bakıya üz tuta bilmişdilər. 1915-ci ilin mayında yayınlanan "Qardaş günü" məqaləsində Rəsulzadə yazırdı ki, Kars və Ərdahanda ermənilərin anlaşılmaz vəhşətinə uğrayan din və qan qardaşlarımızın yardıma ehtiyacı vardır: "Din və qan qardaşlarımız insanların anlaşılmaz vəhşətinə düçar olduqdan sonra indi də təbiətin amansız soyuqlarına, rəhimsiz xəstəliklərinə giriftar olub, ölümlə cəngləşməkdədirlər. Fəqət "insan ölürkən belə qardaş qucağında ölərsə, kəndisi üçün bir təsəllidir". Bu sözü cəmiyyəti-xeyriyyə köməkçilərinə demişlər, həm kimlər demiş. O Ərdahan düzündə, Kars dağlarında müsibətlərin ən böyügünə giriftar olan qardaşlarımız. O bəlalı qardaşlarımız demişlər" (9).

1916-ci ilin avqustunda "Açıq söz" qəzetində nəşr olunan "Türkiyədə ermənilər" məqaləsində isə Rəsulzadə yazırdı ki, Avropa və Rusiya "erməni məsələsi"nə ortaya atmadığı zamana qədər ermənilər Osmanlıda ən yüksək səviyyədə yaşayır, hətta Osmanlının vəzirləri belə olurdular: "Ermənilər avropalıların Türkiyə ümuri-daxiləsinə qarışmadıqları zamana qədər Türkiyədə rahatcasına yaşamış, daima İstanbul hökumətinin məzhəri-iltifati olmuşlardır. Əski zamandan bəri ermənilər hökumət qulluqlarında bulunub sultanların etimadını və iltifatlarını cəlb eləmişlər. Osmanlı dövlətinin vəzirliyində belə bulunmuşlardır" (10). Rəsulzadəyə görə, 1877-ci ildən bəri Balkan millətlərinə uyub da xarici təsirlər vasitəsilə azad olmaq istəyən Türkiyə ermənləri bununla da, İstanbul hökumətinin haqlarında bəslədiyi etimadı itiriblər. Özəlliklə, 1915-ci ildə Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsində baş verən erməni üsyanları və bunun nəticəsi olaraq ermənilər tərəfindən türk-müsəlman əhalinin soyqırıma məruz qalması İstanbul hökumətini müəyyən qərarlar, o cümlədən ermənilərin Osmanlının bir ərazisindən digər ərazilərə köçürülməsi qərarını qəbul etməyə məcbur etmişdir (10).

Rəsulzadə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırım haqqında

Erməni-rus hərbi birləşmələrinin Azərbaycan türklərinə qarşı növbəti vəhşiliyi isə 1918-ci ilin 30-31 mart və 1 apreldə gerçəkləşdirildi. Fikrimizcə, bu dəfə Azərbaycan türklərinə, azərbaycanlılara qarşı soyqırım faktının mart ayında baş verməsi təsadüfi olmamışdır. Doğrudur, bunda həm erməni daşnakları, həm də rus bolşevkiləri eyni dərəcədə maraqları olmuşlar. Növbəti faciənin martda baş verməsinə rus bolşevikləri ona görə maraqlı idilər ki, Azərbaycanda müstəqil türk dövlətinin yaranmasının qarşısını almaq istəyirdilər. Yəni hansı yolla olursa-olsun azərbaycanlıların gözlərini qorxutmaq və istiqlal fikrindən daşındırmaq niyyəti güdürdülər. Bu məsələdə rus bolşeviklərlə birmənalı şəkildə həmrəy olan ermənləri eyni zamanda, düşündürən daha bir önəmli məsələ var idi. O da, 1-ci Dünya müharibəsinin gedişi zamanı Osmanlı dövlətində baş verən hadisələrdən hələ də, doğru nəticə çıxarmamaları idi.

Osmanlının "erməni köçü" qərarnaməsini «erməni soyqırımı» kimi dəyərləndirən daşnaklar üçün 1918-ci ildə yaxınlaşan aprel ayı sözdə «erməni soyqırımı»ndan öncə türk-müsəlman əhalidən qisas almaq niyyəti idi. Hər halda, Azərbaycanda 30-31 martda və 1 apreldə Azərbaycan türklərinin soyqırımını təşkil edən rus bolşeviklərinin lideri V.İ.Leninin Qafqazdakı səlahiyyətli nümayəndəsi, Bakı Soveti Xalq Komissarlarının sədri daşnak-bolşevik Stepan Şaumyan olmuqdur.

Azərbaycan türklərinin istiqlal ideyasına qarşı barışmazlıq göstərən bolşevik-daşnak Şaumyan hələ, 1917-ci ilin dekabrında Leninin imzaladığı «Türkiyə ərazisində Ermənistana muxtariyyət verilməsi» dekretinə nail olmuşdu (11, 22). Bu dekretdən sonra S.Şaumyan «Bakinski raboçi» qəzetinin 1918-ci ilin 17 fevralında «Vətəndaş Rəsulzadəyə cavab» yazısında xəyanətkar mövqeyini belə açıqlamışdı: «Tutaq ki, Rəsulzadənin özü inqilabi qayda-qanunun bərpası naminə milli polkların

təşkilində iştirak etsin, tutaq ki, onun obyektiv niyyətləri billur kimi safdır, lakin obyektiv surətdə onun fəaliyyəti əks nəticə verəcəkdir, ona görə ki, sinfin siyasəti bu və ya digər şəxsiyyətin yaxşı niyyətlərindən deyil, sinfi niyyətlərindən irəli gəlir» (12). Şaumyanın davam etdirdiyi qorxulu, riyakar siyasəti isə Lenin 1918-ci ilin martın əvvəllərində ona göndərdiyi teleqramda belə ifadə etmişdi: "Sizin möhkəm və qəti siyasətiniz bizi sevindirir» (13, s.26).

Bütün bunlardan ruhlanan daşnak-bolşevik Stepan Şaumyan 1918-ci il martın 15-də Bakı Sovetinin iclasında açıq şəkildə bəyan etmişdi ki, "Bakı Soveti Cənubi Qafqazda vətəndaş müharibəsinin başlıca istehkamına çevrilməlidir". Hətta, Şaumyan deyirdi ki, Azərbaycanın istiqlalını istəyənlərə onlar ancaq xarabazarlıqlar verəcəklər. Bu o demək idi ki, erməni-rus birləşmələri Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımı əvvəlcədən planlaşdırmışdılar və onlara kiçicik bir bəhanə lazım idi, bu soyqırımı başlasınlar. Gözlənildiyi kimi də oldu. Belə ki, martın 30-da erməni kilsəsi yanında toplaşan erməni daşnaklarının müsəlmanları-türkləri atəşə tutması ilə isə rəsmən soyqırım başladı.

Soyqırım ərəfəsində "Daşnaksutyun" Partiyası və Erməni Milli Şurasının Bakı Sovetinin tərəfinə keçməsi açıq şəkildə göstərirdi ki, Bakı şəhərində rəhbərliyi ələ keçirən erməni daşnak və rus bolşeviklərinin məqsədi Türk-Müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı nə olursa-olsun reallaşdırmaqdır. Beləliklə, 1918-ci ilin martın da erməni daşnakları böyük qardaşı, himayədarı Rusiyanın birbaşa yardımı ilə türklərin-müsəlmanların kütləvi şəkildə soyqırımına başladılar. Təkcə, martın 30-dan 31-nə keçən gecədə Bakıda 10 mindən çox azərbaycanlı-türk bolşevik və daşnak hökuməti tərəfindən soyqırıma məruz qaldı. Eyni zamanda bolşevik-daşnak birləşmələri Şamaxı, Quba, Lənkəran, Kürdəmir, Salyan və Azərbaycanın başqa qəzalarında on minlərlə azərbaycanlıları qətlə yetirdilər. Bugünkü Quba soyqırım məzarlığı buna ən bariz nümunələrdən biridir.

Maraqlıdır ki, sonralar Sovetlər Birliyi tarixşünasları, alimləri mart soyqırımını ciddi-cəhdlə vətəndaş müharibəsi kimi qələmə verərək, bunun məsuliyyətini isə Azərbaycan türklərinin, xüsusilə «Müsavat» Partiyasının üstünə atmağa çalışmışlar. Ancaq danılmaz faktlar da sübut edir ki, mart hadisələrinin rus bolşevikləri və erməni daşnaklarının Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri soyqırımdan başqa bir adı yoxdur. Çünki erməni daşnaklarının liderlərindən biri olan Şaumyanın birbaşa təhriki ilə başlanan mart qırğınlarında rus bolşeviklərinin yaratdığı "Bakı Soveti" və "Daşnaksutyun" Partiyasının fəalları birgə hərəkət etmişlər. Leninin imzasıyla göndərilmiş dekreti əldə etdikdən sonra, Türkiyə ərazisində muxtariyyət alacağı iştahasına düşən Şaumyan və onun daşnakçı silahdaşları açıq-aşkar şəkildə rus bolşevikləri ilə birgə hərəkət etməyə başlamışlar. Azərbaycan türklərinə, bütün azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımın canlı şahidi, həmin dövrdə Azərbaycan xalqının lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 30-31 mart hadisələri ilə bağlı sonralar yazırdı: «Şaumyandakı bu vəsiqənin təsiri elə olmalıdır ki, bir ay əvvəl Bakı bələdiyyəsində rus məclisi-müəssisanını dağıdan bolşeviklərə qarşı bombalar, metralyozlar saçan «Daşnaksutyun» firqəsi «Bakı Soveti» ilə sıx bir rabitəyə və əsgəri bir ittifaqa girmiş oldu. Şaumyanın təxt-idarəsində bulunan «Bakı fəhlə və əsgəri soveti» erməni alayları və «Daşnaksutyun» firqəsinin müavinətini təmin ilə müsəlman təşkilatına qarşı şədid bir xətti-hərkət ittixaz eylədi. Gözləri önündə sərbəstcə erməni alayı nəfərlərini görən müsəlman xalqı, müsəlman alayının təşkili üçün Tiflisdən göndərilən zabitanın «sovet» zabitəsincə tovqif edildiyinə şahid olunca, bittəb qələyanə gəliyordu. Bu surətlə gündən-günə çoxalan yangın nəhayət, bir fəsad qığılcımı ilə tutduşdu; və 1918 sənəsi martın 28-dən 31-nə qədər davam edən qanlı mart hadisələrinə səbəb oldu» (14, s.33).

O, erməni daşnaklarının və rus bolşeviklərinin təkcə Bakıda ən azı 10 000 (on min) müsəlmanı qətlə yetirdiyini yazır: «Bu hadisə ilə bolşeviklər bir çox vilayətlərdə yapdıqları qanlı əməliyyatları Bakıda da tətbiq ediyorlardı. Fəhlə və füqəra hakimiyyəti naminə «Müsavat» firqəsi ilə «Milli Müsəlman Şurasına» elani-hərb edən «Bakı Soveti» erməni alayları ilə birlikdə 10 000 (on min) qərib müsəlman qətl etdi. Qətl edilənlər miyanında əksəri əmələ və füqara sinfindən olmaq üzrə minlərcə qadın, cocuq və silah daşımalarına imkan bulunmayan ixtiyarlar vardı» (14, s.33).

Rəsulzadə ermənilərin və rus bolşeviklərin müsəlmanlara qarşı vəhşliyinin səbəbini belə izah etmişdi: «Bakı türk milliyyətpərvərliyinin mərkəzi idi. Rus partiyası bulunan bolşevik firqəsi bu mərkəzi dağıtmaq istiyordu. Bu xüsusda o, Rusiyanın türklərə qarşı ənənəvi bir müttəfiqi olan ermənilər buluyordu. Həqiqətən mart hadisəsi əsnasında vüquə gələn qətl, bir sinif mübarizəsinə qətiyyən bənzəmiyordu. Bu, hər hankı bitərəf bir müşahid nəzərində silahi-müdafiədən məhrum müsəlman

xəlqinin amansız bir surətdə təcizyəsindən başqa bir şey deyildir. Toplar, metralyozlar, erməni əsgərinin yaylım atəşləri, aeroplanlar və limandakı bəhriyyə topları həp müsəlman məhləsinə tövcih edilmişdi. Müsəlman məhəlləsinin başına od yağdırılıyor, cəhənnəm püskürtülüyordu» (14, s.33).

Beləliklə, 30-31 mart və 1 aprel taixlərində daşnak ermənilər və bolşevik ruslar on minlərlə azərbaycanlıları yalnız qətlə yetirilmədilər, onların uşaqları doğrdılar, evlərini yandırdılar, qadınlarına təcavüz etdilər və baş-qulaqları kəsdilər. Bakının təkcə bir məhəlləsində 57 müsəlman-türk qadınının qulaqları, burunları kəsilmiş, qarınları yırtılmış və bəziləri divara mıxlanmışdı. Eyni zamanda bizim burada yaza bilmədiyimiz daha dəhşətli hadisələr də olmuşdur.

Şübhəsiz, eməni vəhişiliyi və onların arxasında dayanan rus şovinist dairəlirinin Azərbaycan türklərinə, azərbaycanlılara qarşı yöənlmiş soyqırım və başqa faciələr bununla bitmədi. 1920-ci illərdə Sovet Rusiyasının Zəngəzuru ermənilərə verməsi, üstəlik Azərbaycanda heç bir əsas olmadan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaratması, 1948-1953-cü illərdə yüz minlərlə azərbaycanlının indiki Ermənistan ərazisindəki əzəli torpaqlarından deportasiyası, 26 fevral Xocalı soyqırımı və başqa faktlar azərbaycanlıların-türklərin soyqırımı tarixinin faciəli, qanlı səhifələrindəndir.

NƏTİCƏ

Fikrimizcə, 1905-1906, 1914-1916 və 1918-1920 tarixlərindəki erməni-türk münaqişəsi, bu zaman ermənilərin Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda müsəlman-türk əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırım olayları ermən xəstəliyinin, erməni vəhişiliyinin «tarixi yaddaşı»nın üz qarasıdır. Həmişə himayədarlarının, xüsusilə Qərbin və Rusiyanın şovinist dairələrinin birbaşa yardımı ilə türklərə, o cümlədən Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım hadisələri həyata keçirən erməni daşnakları bu cür rəzil millət olduqlarını dəfələrlə ortaya qoymuşlar. Bu təkcə, sözdə «erməni soyqırımı» öncəsi qonşusu türklərdən qisas aldıqlarını hesab edən bir millətin düşüncəsi deyil, bu həm də onun himayədarı olan Rusiyanın və Qərbin şovinist dairələrinin Azərbaycan xalqına dost olmayan münasibətinin bariz nümunəsidir. Hər halda, danılmaz faktdır ki, ötən əsrdə Azərbaycan xalqının başına açılan faciəvi oyunlarda –1905-1906, 1914-1916 və 1918-1920 tarixlərindəki erməni-türk münaqişəsi, bu zaman ermənilərin müsəlman-türk əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırım olaylarında müəyən mənada Qərb və Rusiyada günahkardır.

Bizə elə gəlir ki, Azərbayan türkləri tarixin bu amansız dərslərindən, xüsusilə də soyqırım faktlarından nəticə çıxarmalı, dostlarını və düşmənlərini yaxşı tanımalıdırlar. Şübhəsiz, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bu soyqırımlarda erməni şovinistləri qədər rus millətçiləri mühüm rol oynamışlar. Hər halda, heç vaxt unutmamalıyıq ki, Qərb, Rusiya və rus əsgəri olmadan ermənilər Türk-Müsəlman soyqırımlarını təkbaşına həyata keçirə də bilməzdi. Deməli, bu soyqırımların mahiyyətini dərindən anlayıb doğru nəticə çıxarmalayıq. Bu o deməkdir ki, biz bu soyqırımlarda yalnız ermənilərin və Ermənistanın deyil, eyni zamanda Rusiyanın və Qərbin də əsas pay sahibi olmasını yaddan çıxartmamalıyıq. Bu bir faktdır ki, vaxtilə Azərbaycan torpaqlarının müəyyən bir hissəsində Ermənistan dövlətini yaradan Rusiya və Qərb dövlətləri yaxın tariximizdə torpaqlarımızın digər bir hissəsinin işğal olunmasında fəal oynamaqla yanaşı ikinci bir «erməni dövləti»nin qurulması məsələsində də ikiüzlü siyasətini davam etdirməkdədir.

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında ən çox diqqəti çəkən məsələlərdən biri də, ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı vəhişiliyinin ifşası olmuşdur. Bolşevik, şovinist ruslarla erməni daşnaklarının, terrorçularının iş birliyini vaxtında anlayan və onların iç üzünü hələ ötən əsrin əvvəllərində açmağa başlayan M.Ə.Rəsulzadə, bütün yaradıcılığı boyu bu məsələyə zaman-zaman toxunmuşdur. Eyni zamanda M.Ə.Rəsulzadə ermənilərin yalnız Azərbaycan türklərinə deyil, Türkiyə türklərinə, bütövlükdə isə Türk dünyasına qarşı apardıqları terrorçu, barbar siyasəti bir çox məqalələrində qələmə alaraq ifşa etmişdir. Bütövlükdə, milli ideoloqumuz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ermənilərin ikiüzlü, şovinist, vəhşi sifətlərini ictimai-siyasi görüşlərində açmağa çalışmış və xeyli dərəcədə də buna nail olmuşdur.

Qaynaqlar

1. Rəsulzadə M.Ə. Bəlayi əzim. «Dəvət» qəz., Bakı, 1906, № 14, 20 iyul
2. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I c., II cilddə, Bakı: 1992, 470 s.
3. Rəsulzadə M.Ə. Kənddə müsibət. «İrşad» qəz., Bakı, 1906, №,15, 5 yanvar
4. Rəsulzadə M.Ə. Yenə də müsibətmi?!. «İrşad» qəz., Bakı, 1906, №127, 31 may
5. Rəsulzadə M.Ə. Rus mətbuatı. «Təkamül» qəz., Bakı, 1907, №7, 3 fevral
6. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). II c., II cilddə, Bakı, 2001, 528 s.
7. Rəsulzadə M.Ə. Ermənі məsələsindən bir az. «İqbal» qəz., Bakı, 1913, №380, 9 iyun
8. Rəsulzadə M.Ə. Ermənі məsələsi ətrafında. «İqbal» qəz., Bakı, 1914, №786, 10 noyabr
9. Rəsulzadə M.Ə. Qardaş günü. «Yeni İqbal» qəz., Bakı, 1915, №8, 6 may
10. Rəsulzadə M.Ə. Türkiyədə ermənilər. «Açıq söz» qəz., Bakı, 1916, №259, 15 avqust
11. Насиров Т. Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920). Баку: Азербайджан, 1993, 119 с.
12. Шаумян С. Ответ гражданину Расулзаде. Газ., «Бакинский Рабочий», Баку, 1918, 17 феврал.
13. Quliyev C. Lenin və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizə. Bakı: Azərnəşr, 1957, 76 s.
14. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.

Резюме

В статье отмечается, что в творчестве М.Э.Расулзаде один из важных вопросов касается разоблачения зверства армянского национализма по отношению к азербайджанцам. Он на самом начале своего творчества понял суть союза армянских дашнаков с большевиками и русскими шовинистами. В целом в статье раскрываются двуличие, шовинистический, нечеловеческий характер армянских националистов.

Summary

In article it is noticed that in M.E.Rasulzade creativity by one of the important questions concern to exposure of an atrocity of the Armenian nationalism in relation to Azerbaijanians. He on the beginning of the creativity has understood an essence of the union Armenian dashnaks with Bolsheviks and Russian chauvinists. As a whole in article duplicity, chauvinistic, inhuman character of the Armenian nationalists reveals.

Məryəm Seyidbəyli
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
«Azərbaycan diasporu» şöbəsinin müdiri
tarix üzrə elmlər doktoru

AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIM CİNAYƏTLƏRİNİN İFŞASINDA AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN ROLU

Açar sözlər: Soyqırım, mart qırğını, Xocalı, diaspor
Ключевые слова: Геноцид, мартовские погромы, Ходжалы, диаспора
Kew words: Genocide, march massacre, diaspore

Milli müstəqilliyimizin ən böyük nailiyyətlərindən biri xalqımızın tarixi yaddaşını çoxdan narahat edən problemləri, həqiqətləri öyrənib, dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün, tarixçilərimizə böyük imkanların verilməsidir. Bu gün tarixçilərimiz ulu öndər Heydər Əliyevin «Bizim tariximiz bizim üçün ibrət dərsi olmalıdır» metodoloji mülahizəni rəhbər tutaraq tariximizin «qara ləkələrinin» məntiqi sirrini böyük profesionallıqla işləyirlər. Deyirlər ki, tarixin qanunları təkrar olunur. Bu qanunlar ona görə təkrar olunur ki, böhranlı anlar yeni, qeyri-ordinar siyasəti meydana gətirən xüsusi əxlaqi keyfiyyətlər tələb edir.

Bu baxımdan xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə monolit siyasi sistem olmuş olan sosializmin dağılmasından sonra cəmiyyətşünaslar, humanitar elm sahələrinin mütəxəssisləri tam ölçüdə dərk etdilər ki, yalnız plüralizmin və demokratiyanın müxtəlif nəzər nöqtələrinin həyata keçirilməsi üçün şəraitinin yaradıldığı, fikir azadlığına rəvac verildiyi liberal dövlətlərdə əsl tarixi həqiqətləri yeni metodologiya əsasında öyrənmək, tədqiq etmək mümkündür.

Azərbaycanlılara qarşı erməni təcavüzü və soyqırımı bu gün daha dərindən tədqiq olunmalı məsələdir. Erməni qırğınlarının ideoloji əsası olan «Ermənistan: Böyük Dənizdən dənizədək» ideyası millətçi erməni tarixçilərini bu gün də tərk etmir. Özlərinin guya «tarixi torpaqlarında», o cümlədən Qafqazda «Böyük Ermənistan» dövlətinin yaradılmasını milli ideal kimi təbliğ etməyə səy göstərirlər. Biz bu erməni, elmdən uzaq cəfəngiyyat problem üzərində ətraflı dayanmaq niyyətində deyilik, yalnız bunu qeyd etmək istərdik ki, samballı tədqiqatlarda, o cümlədən erməni mənbələrində ermənilərin Qafqaza Avropadan «gəlmə» olduqları sübut edilmişdir (16). Erməni tarixçiləri ermənilərin «müstəsnalığını» şişirdərək Herodotun da bu xalqın Qafqaz tayfalarına aid olmaması fikrilə razılaşmırlar.

Maraqlıdır ki, ermənilərin gəlmə xalq olması məsələsi erməni tarixçilərinin öz «milli» tarixlərinə münasibətində də aydın olur. Azərbaycan tarixşünaslığında irəli sürülən belə bir mülahizə mövcuddur; niyə erməni tarixçiləri «Ermənistanın tarixi» anlayışını deyil, «Erməni xalqının tarixi» terminini işlədirlər? Bu mifoloji adda səslənən tarix nə deməkdir? Əgər hər hansı xalqın tarixindən söhbət gedirsə onun əzəli tarixi ərazisi də göstərilməlidir. Məsələn, «Azərbaycan tarixini yazan, yəni bu xalqın əzəli yaşadığı ərazini göstərən müəlliflərdən fərqli olaraq, ermənişünaslar öz tarixlərini «ermənilərin tarixi» adı altında yazırlar ki, burada onların əzəli ərazisi aydın olmur. Başqa sözlə, Cənubi Qafqazda ermənilərin qonşuları təkcə öz keçmişləri ilə deyil, həm də öz əzəli tarixi torpaqları, yəni etnik ərazilərinin tədqiqilə məşğul olurlar. Ermənilər isə hazırda erməni coğrafi məkanında, yəni uzaq keçmişdə müəyyən tarixi səbəblər üzündən düşdükəri torpaqlarda yaşayırlar (19). Burada bir məkrli məqam da gizlənir: ermənilər harada yaşayırsa, deməli ora Ermənistan torpaqlarıdır.

Təbii ki, bizim vəzifəmiz bu fenomeni ətraflı araşdırmaq deyildir, çünki bu tarixi həqiqət öz missiyasına vicdanla yanaşan tarixçilərdə şübhə doğurmur. Qafqaz xalqları arasında Türkiyəyə qarşı nifrət psixologiyasını yayan erməni ideoloqlarından fərqli olaraq Qafqaz xalqlarının nümayəndələri, o cümlədən mühacir azərbaycan ziyalıları Qafqazın birliyi uğrunda mübarizə aparmışlar. Fəaliyyətinin çoxçalarlı və zənginliyinə görə Azərbaycan intelektual mühacirətinin fəaliyyətini Rusiya və Ukrayna mühaciərtinin yaratdıqları ilə müqayisə olunması fikrilə razılaşmaq olar (4).

Bu kontekstdə Azərbaycan mühacirətinin və diasporunun fəaliyyətini dərindən öyrənmiş və öz maraqlı yazıları ilə siyasi publisistikamızı xeyli zənginləşdirmiş R.Abutalıbovun qeydləri olduqca maraqlıdır. O, yazır ki, Azərbaycan Xalq Cümhüriyyətinin Parisdəki nümayəndə heytəinin üzvləri

«1919-cu ilin mayından 1920-ci ilin aprelinə qədər olan dövrdə çox çətin şəraitdə Fransada 3 kitab, 12 bülleten, ölkənin xəritəsini, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələrində çoxsaylı məqalələri çap etdirməyə nail olublar. Doğrusu bu gün heç də hamımız xaricdə belə məhsuldar işimizlə qürrələnə bilmərik (1). Həmin yazılarda ziyalı elitamız Azərbaycan cəmiyyətini düşündürən problemləri, o cümlədən erməni qırğınlarının əsl mahiyyətini, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı təcavüzünün real səbəblərini işıqlandırmış, həmvətənlərimizin tarixi vətənləri barədə maraqlı və obyektiv məlumatlar vermişlər.

Ulu öndərin 18 dekabr 1997-ci il tarixli «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyası haqqında» və 26 mart 1998-ci il tarixli «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» fərmanları mühüm tarixi hadisə oldu. Sonuncu fərmanın müstəsna əhəmiyyəti bundadır ki, elmi dövriyyəyə ilk dəfə rəsmi olaraq «Azərbaycanlıların soyqırımı» anlayışı daxil edildi və dünya ictimaiyyəti Azərbaycan həqiqətləri ilə tanış olmağa başladı. Bu, erməni millətçiliyi siyasətinə böyük zərbə oldu. Bu fərmanlarda inandırıcı şəkildə göstərilir ki, son iki əsrdə Qafqazda ermənilər və onların havadarları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti həyata keçirilmiş, xalqımız ağır mərhumiyyətlərə və faciəli həyata məruz qalmışdır.

Fərmanların elmi tədqiqatlar üçün mühüm metodoloji əhəmiyyəti bundadır ki, burada azərbaycanlıların deportasiyası və ermənilərin soyqırım siyasəti vahid proses kimi götürülür. Təbii ki, məqalənin həcmi deportasyia haqqında təfsilatlı izaha və təhlilə imkan vermir. Biz yalnız bunu qeyd etməklə kifayətlənirik ki, Qərbi Azərbaycandan – indiki Ermənistan ərazilərindən Azərbaycan türklərinin ilkin qaçqınlıq dövrü 1801-ci ildə Rusiyanın Şərqi Gürcüstanı öz ərazisinə zorla birləşdirilməsi vasitəsilə Şəmsəddil və Loru-Pəmbək bölgələrinin rusların əlinə keçməsi dövründən başlamışdır. 1801-ci il iyulun 13-də general-mayor Lazarev Qafqaz qoşunlarının komandanı Knorrinqə göndərdiyi raportunda göstərirdi ki, Pəmbək əyalətinin 14 kəndindən təxminən 5-6 min əhali bölgəni tərk edərək İrəvan xanlığı ərazisinə sığınmışlar (6). Sonralar bu məkrli siyasət daha məqsədyönlü, daha geniş miqyasda davam etdirilmişdir. Rusiya çarı II Nikolayın mövqeyinə diqqət edək.

II Nikolay Fransa səfiri Moris Paleoloqla söhbətində bildirmişdi ki, «…əlbəttə Kiçik Asiyada mən erməni məsələsini diqqətimdə saxlamalıyam! Yol verə bilmərik ki, onlar yenidən Türkiyə zülmünün əsarətinə düşsünlər. Mən Ermənistanı birləşdirməliyəmmi? Bunu mən o şərtlə edərəm ki, ermənilər təkid etsinlər, əks halda onlar üçün avtonom rejim müəyyən edərəm».

1915-ci ilin fevralında Tiflisdə ümumerməni milli qurultayında məlum oldu ki, Rusiya hökuməti Türkiyə ermənilərini lazım olduğu təqdirdə qiyam qaldırmaq üçün daşnaklara iki yüz rubldan artıq vəsait ayırmışdır. Hələ I Dünya müharibəsinin qızğın vaxtında erməni katalikosu II Nikolaya yazırdı ki, ermənilər Rusiya taxt-tacının himayəsinə ümid bağlayırlar. Əvəzində Rusiya çarı demişdi: «Müqəddəs ata, dindarlarınıza çatdırın ki, ermənilər ən parlaq gələcək gözləyir (24).

Xatırladaq ki, həmin II Nikolayın 1902-ci ildə verdiyi fərmanına əsasən erməni kilsəsinin əmlakı müsadirə edilmişdi və onun fəaliyyətinə qadağa qoyulmuşdu. Buna səbəb rus inqilabı ərəfəsində Qafqazda bir çox erməni kilsəsinin anbarlarında silah və hərbi sursatın aşkar edilməsi olmuşdu. Məlum olmuşdu ki, kilsə gəlirlərini katalikos silahlanmaya sərf edirmiş (22).

Tarixi şərait elə yetişmişdi ki, 1917-ci ilin axırlarından başlayaraq Rusiyanın Qafqaz cəbhəsinin Şərqi Türkiyəyə yaxınlaşması Cənubi Qafqazdakı proseslərə ciddi təsir göstərmişdi. Belə ki, Rusiyada bolşevik hakimiyyəti qurulduqdan sonra inqilabi eyfariyyanın təsirinə qapılmış əsgərlər səngərləri kütləvi surətdə tərk edirdilər. Rus komandanlığı milli prinsip əsasında təşkil olunmuş yerli hərbi birləşmələrlə bu boşluğu doldurmağa çalışırdı. Osmanlı işğalından qorxan ermənilər 1917-ci ilin dekabrından etibarən general Andranik Ohanyanın komandanlığı altında ilk hərbi birləşmələrini yaratmağa başladılar. Təxminən eyni vaxtda İ.Z.Orconikidzenin rəhbərliyi ilə gürcü korpusu da yarandı.

Erməni və gürcülərin silahlanmasından narahat olan Azərbaycanın siyasi liderləri çar hökuməti dövründə müsəlmanların hərbi xidmətdən azad olmalarını ciddi şəkildə tənqid etməyə başladılar. Ümumiyyətlə çar hökuməti devrildikdən sonra Rusiyada yaşayan müsəlmanlar qoşun birləşmələri yaratmaq uğrunda petisiyalar təşkil edirdilər. Nəhayət general Ə.Şıxlınskinin rəhbərliyi altında müsəlman korpusu yarandı. Lakin Bakıda azərbaycanlılar daha yaxşı silahlanmış ermənilərlə müqayisədə zəif idilər.

Ermənilər isə həmişə olduğu kimi bu dəfə də Rusiyanın himayədarlığına keçdilər və «Böyük Ermənistanı yaratmaq» niyyətilə bolşevik hakimiyyətinin güclənməsinə çalışırdılar. Həmin dövrdə

«Azərbaycan» sözünü həqarətlə işlədən Şaumyan «Bakını Azərbaycanın paytaxtı etmək xülyasına düşən» müsəlmanlarla və onların önündə gedən Musavat partiyasına düşmən münasibət bəsləyirdi. O, müsəlmanların «millətçi bəy və xan partiyalarını» inqilabın əsas düşməni elan edərək vətəndaş müharibəsinə hazırlaşırdı. Şaumyan 1918-ci ildə martın 15-də Bakı Sovetindəki çıxışında göstərirdi ki, Bakı Soveti Zaqafqaziyada vətəndaş müharibəsinin başlıca mərkəzinə və istehkamına çevrilməlidir (5).

1918-ci ilin martında erməni qoşunları Bakıya toplaşırdılar. Martın 29-da Bakı limanında «Evelina» gəmisindəki müsəlman diviziyası əsgərlərinin Bakı Sovetinin əmri ilə tərksilah edilməsi şəhərdəki gərginliyi daha da artırdı. Bununla bağlı müsəlman əhalisinin haqlı narazılığı ilə yaranan gərginliyi aradan qaldırmaq üçün Musavatın əhaliyə təmkinli olması barədə müraciəti, təəssüf ki, fayda vermədi. Bakı Sovetinin süvari dəstələrinə atəş açılması dinc azərbaycanlı əhalisinə qarşı geniş hərbi əməliyyatların başlanması Şaumyan kimilər üçün bəhanə oldu. Məqsəd dinc müsəlman əhalisini qırmaq idi. Bolşevizmə «sadiq» ermənilər vəziyyətdən istifadə edərək bolşeviklərə qoşuldular ki, bu da hadisələrə milli toqquşma xarakteri verdi.

Müsəlman kişilərinin, uşaqların və hətta hamilə qadınların öldürülməsində daşnaklar xüsusilə vəhşiliklər edir, evləri yandırırdılar. O dövrdə hadisələri düzgün qiymətləndirən M.Ə.Rəsulzadə mart qırğınları barədə yazırdı: Bakı türk milliyyətpərvərliyinin mərkəzi idi. Rus partiyası olan bolşevik firqəsi bu mərkəzi dağıtmaq istəyirdi. Bu işdə o, Rusiyanın türklərə qarşı ənənəvi müttəfiqi olan ermənilərdən istifadə edirdi. Həqiqətən mart hadisələri zamanı həyata keçirilən qətl sinfi mübarizəyə qətiyyən bənzəmirdi. Bu hər hansı bitərəf müşahidəçinin fikrinə görə, silahlı müdafiədən məhrum olan müsəlman əhalisinin amansız surətdə məhvindən başqa bir şey deyildir. Müsəlman məhləsinin başına od yağdırılırdı. Cəhənnəm puskürdülürdü» (10). Qanlı mart hadisələri müsəlman əhalisinin Rusiya hökumətinə olan ümidlərini puç etdi. Milli hərəkətin liderləri artıq muxtariyyət deyil, müstəqillik uğrunda mübarizəyə üstünlük verirdilər. Üç gün davam edən qarğın zamanı Bakı şəhərinin təkcə bir məhləsində qulaqları, burunları kəsilmiş, qarnı yırtılmış 57 azərbaycanlı qadınının meyiti tapılmışdı. Həmin dəhşətli günlərin şahidi olmuş Kulner familiyalı bir alman, 1925-ci ildə Bakı hadisələri barədə bunları yazmışdır: «Ermənilər müsəlman (azərbaycanlı) məhəllələrinə soxularaq hər kəsi öldürür, qılıncla parçalayır, süngü ilə dəlmə-deşik edirdilər. Qırğından bir neçə gün sonra bir çuxurdan çıxarılan 87 azərbaycanlı cəsədinin qulaqları, burunları kəsilmiş, qarınları yırtılmış, cinsiyyət orqanları doğranmışdır. Ermənilər uşaqlara acımadıqları kimi, yaşlılara da rəhm etməmişdilər» (2). Canını qurtarmağa çalışan əhalini güllə-baran etmək üçün isə ermənilər şəhərin müvafiq yerlərində əvvəlcədən pulemyotlar yerləşdirmişdilər.

İrəvan quberniyası, Şərur-Dərələyəz, Sürməli, Qars və digər ərazilərdə azərbaycanlıların qırğınının fəal iştirakçılarından olmuş erməni zabiti Ovanes Apresyanın xatirələri əsasında amerikalı Leonard Ramsden Hartvill «İnsanlar belə imişlər» adlı kitab yazmışdır. Ovanes Apresyan kitabın müəllifi ilə söhbət zamanı ermənilərin ingilislərin və Rusiyanın yardımı ilə öz məqsədlərinə çatdıqlarını deyərək təkcə Bakıda mart qırğını zamanı iyirmi beş min azərbaycanlının qətlə yetirildiyini bildirmişdir.

Daşnakların bu vəhşi əməlləri yalnız Bakı ilə məhdudlaşmamışdır. Qısa müddətdə Şamaxı, Quba, İrəvan, Zəngəzur, Naxçıvan, Qardağda azərbaycanlıları qətlə yetirmişlər (8). Ümumiyyətlə, XX əsrin birinci yarısında Zaqafqaziyada baş vermiş iki qırğın canını (1905-1907-ci illər, 1918-1920-ci illər) 2 milyona yaxın azərbaycanlı ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş, öz yurdlarından zorla qovulmuşlar.

Hüseyn Baykara özünün səkkiz illik zəhmətinin məhsulu olan «Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi» kitabında qanlı mart günlərini belə təsvir edir: «Moskvadan xüsusi tapşırıq alan Şaumyanın və yoldaşlarının əsas məqsədləri Milli Komitəyə bel bağlayan Azərbaycan xalqının ümidlərini qırmaq idi. Onlar iyrənc məqsədlərini həyata keçirmək üçün 1918-ci ilin martın 30-dan aprelin 1-ə kimi üç gün ərzində Bakıda türk xalqına qarşı qırğın törətdilər ki, bu da on minlərlə insanın ölümü ilə nəticələndi. Şaumyanın partizan dəstəsi erməni Lalayevin rəhbərliyi altında Şamaxıda, Göyçayda, Ağdaşda, Qubada və başqa yerlərdə də vəhşicəsinə qırğınlar törədirdi. Məqsədləri Gəncəni almaq, azəri xalqını tamamilə qırmaq və beləliklə də Azərbaycan İstiqlal mübarizəsini darmadağın etmək idi».

Hələ 1905-1907-ci illər inqilabi dövründə çarizmin müstəmləkə siyasətini pisləyən, onun çoxmillətli Zaqafqaziyada «milli qırğın» törətmək taktikasını ifşa edən, Azərbaycan diasporunun yaradılmasında müstəsna rolu olan Mirzəbala Məmmədzadə yazırdı ki, Rusiya imperiyasının tarixinin sübut etdiyi kimi o, öz müstəmləkələrini qoruyub saxlamaq, imperiyanın havadarlarını genişləndirmək üçün er-

mənilərdən istifadə etmişdi. Ancaq bu siyasətdə heç də ermənilərin istəyi yox, Rusiyanın mənafeyi əsas tutulurdu. Azərbaycan xalqının tarixində buna olan 1913, 1928, 1922-ci il müqavilələri misaldır (12).

Göründüyü kimi, mart qırğınları ilə bağlı yazılmış siyasi ədəbiyyatlarda S.Şaumyan və onun əlaltıları qırğınların təşkilatçısı və ilhamvericisi kimi hallanırlar. Ədalət naminə deyilməlidir ki, S.Şaumyanın 1918-ci il mart hadisələrində məkrli rolu «1918-ci ildə Azərbaycan xalqının soyqırımı: təşkilatçılar və cəlladlar» adlı əsərdə obyektiv və məharətlə açılmışdır (20). Zəngin arxiv materialları əsasında yazılmış bu əsərdə təkcə S.Şaumyan deyil, Azərbaycan türklərinin qanına susamış P.Caparidze, A.Mikoyan, Q.Korqanov, T.Amiryan, S.Lalayan, A.Sravasyan kimi cinayətkarların «bolşevik əməlləri» geniş tədqiq edilmişdir. «Əgər onlar (yəni Azərbaycanın siyasi qüvvələri) Bakıda üstün olsaydılar, şəhər Azərbaycanın paytaxtı olacaqdı… və bütün cəbhəboyu hücuma keçəcəkdilər… bizdə artıq 6 minə yaxın adamdan ibarət silahlı qüvvələr vardı. «Daşnaksütyun»da bizim sərəncamımızda olan 3-4 minə yaxın milli hissələri vardı. Sonuncuların iştirakı qismən vətəndaş müharibəsinə milli qırğın xarakteri vermişdi, bundan qaçmaq imkanı yox idi. Biz buna şüurlu olaraq getdik» - 1918-ci il faciəli mart hadisələrindən sonra Şaumyanın Sovet Rusiyası hakimiyyətinə göndərdiyi bu məlumat onun Azərbaycan xalqına qarşı məkirli və xain əməlini tam çılpaqlığı ilə açır (21). Bu kontekstdə qeyd olunmalıdır ki, V.Leninin Qafqaz işləri üzrə fövqəladə komissar təyin edilmiş S.Şaumyana Rusiya xalq komissarları Şurasının 1917-ci il 29 dekabr dekreti ilə «erməni xalq milisini» və Rusiyanın zəbt etdiyi Şərqi Anadolunun («Türkiyə Ermənistanı») ərazisində «müstəqil erməni dövləti»nin yaradılması həvalə olunmuşdu.

O dövrün faciəli hadisələrinin xarakteri və miqyası o dərəcədə dəhşətli idi ki, bunu hətta bolşevik partiyası üzrə Şaumyanın silahdaşları olanlar da etiraf etməli olmuşdular. Azərbaycanlıların soyqırımının şahidi olmuş bolşevik Blyumin sonralar öz xatirələrində qeyd etmişdi: 1918-ci il hadisələri başlayır və bizim sərəncamımızda hərbi qüvvələr olmadığından daşnak dəstələrindən istifadə etdik. Lakin daşnak dəstələri öz alçaq işlərini gördülər. Vətəndaş müharibəsi əvəzinə milli müharibə törətdilər. 20 minə yaxın məzlum müsəlman əhalisni qırıb öldürdülər (23).

Deyilənlərdən aydın olur ki, Şaumyanlar, Lalayanlar nə Sovet Rusiyasının, nə də bütövlükdə bolşevizmin deyil, yalnız və yalnız ermənçilik maraqlarını güdürmüşlər və bu faktor bir daha göstərir ki, mart faciəsinin həqiqətləri dünya elmi ictimaiyyətinə daha geniş diapozonda çatdırılmalı, faktların dili ilə dünya tarixçilərini inandırmalıdır. Təbii ki, Tarix İnstitutu bu sahədə xeyli önəmli işlər görmüşdür, çünki məkrli erməni tarixçiləri hələ də tariximizi saxtalaşdırmaqda davam edir (3).

Erməni təcavüzünün məntiqi davamı olaraq erməni millətçiləri Qarabağ konfliktini yaratdılar, Xocalı faciəsini törətdilər. «Milli qəhrəman Mübariz Mirzəyevin əslən Xocalıdan olan anası Əzizə xanım, Ağdam ermənilər tərfindən işğal edildiyi üçün oğlunun qəbrini ziyarət edə bilmədiyindən, hər il Xocalı soyqırımı günü gəlib Bakıdakı Xocalı şəhidlərinə abidə kompleksini ziyarət etməklə özünə təskinlik tapır (7). Bu sətirləri ürək ağrısız oxumaq olmur. Xocalı faciəsi bu gün xalq bayatılarının yanıqlı mövzusuna çevrilmişdir.

Erməni saxtakarlığına qarşı vahid cəbhədə çıxış etmək lazımdır, yəni 1918-ci ilin mart həqiqətlərini təbliğ etmək üçün həm Azərbaycanda çalışan tarixçilər, həm də tarixi vətənlərindən uzaq düşmüş, diaspor çərçivəsində fəaliyyət göstərən tarixçilərimiz birgə fəaliyyət göstərməlidirlər.

Önəmli haldır ki, bu gün Azərbaycan diasporu, planetin hansı guşəsində fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq mart hadisələri ilə bağlı tarixi həqiqətləri geniş təbliğ edirlər.

Bakıdakı 31 mart hadisələri təkcə regionda deyil, Azərbaycanın hüdudlarından kənarda da böyük rezonans yaratmışdı. M.Əliyevin gərgin axtarışlarının nəticəsi olan «1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımları ilk mənbələrdə» əsəri ilə tanışlıq aşkar edir ki, mart qırğınlarını unutmaq mümkün deyil. Bu tarixi fakt dünyanın bir çox arxiv materiallarında əksini tapmışdır. Məsələn, Osmanlı mənbələrində 1918-ci ilin martında Bakıda törədilən faciə ilə əlaqədar materiallar vardır. Türkiyə tədqiqatçılarından E.Şahinin baş qərargahın sənədləri arasında dövriyyəyə gətirdiyi bir materialda belə bir məlumat var: Bakı qırğınları ilə əlaqədar olaraq M.Ə.Rəsulzadə Trabzon konfransını tərk edərək Tiflisə gəlmişdi. Həmin mənbəyə görə, M.Ə.Rəsulzadə yenidən Trabzona qayıdaraq Osmanlı təmsilçilərini Bakı qırğınları barədə məlumatlandırmış, Trabzon konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri Osmanlı hökumətindən erməni silahlı qüvvələrinin vəhşiliklərinin qarşısının alınması üçün müvafiq tədbirlər görülməsini xahiş etmişlər (13).

Azərbaycan diasporunun pozitiv fəaliyyəti yaşadığı ölkədə öz tarixi vətəni olan Azərbaycanın siyasi imicilə bilavasitə bağlıdır. Əsası H.Əliyev tərəfindən qoyulmuş, hazırda İlham Əliyevin davam etdirdiyi sülhsevər xarici siyasət sayəsində bu gün Azərbaycan dünya siyasətinin ən nüfuzlu dövlətlərindən birinə çevrilmişdir.

2013-cü il fevralın 18-də «Almaniya parlamenti cəmiyyəti»ndə Almaniya Bundestağının üzvləri regionun təhlükəsizliyində Azərbaycanın mühüm rolunu qeyd etmişlər. Həmin ildə Berlində Xocalı soyqırımının 21-ci ilinə həsr olunmuş tədbirlər keçirilmişdir.

Bir il əvvəl fevralın 23-də Berlində Xocalı faciəsinin 20-ci ildönümünə həsr olunmuş tədbirlər silsiləsi keçirilmişdir. Bu ölkədə Xocalı faciəsi ilə bağlı ilk anım mərasimi Qottrid Benn kitabxanasının bağında Xocalı abidəsinin ziyarəti ilə başlamışlar. Azərbaycan Respublikasının Almaniyadakı səfiri P.Şahbazov və Azərbaycanın Fəxri Konsulu Otto Hauser abidənin önünə əklil qoymuş, səfirliyin digər əməkdaşları, tədbirin qonaqları, Azərbaycan diasporunun nümayəndələri abidə qarşısına gül dəstələri düzmüşlər. Cənab R.Şahbazov zəbt edilən torpaqların azad edilməsi ilə bağlı BMT-nin qəbul etdiyi qətnamələrə Ermənistanın etinasız yanaşdığını, münaqişənin həlli ilə bağlı qoyulan şərtlərə əməl etmədiyini qeyd etmiş, Azərbaycanın Minsk qrupunun irəli sürdüyü bütün təkliflərə razılaşdığını vurğulamışdır. O, daha sonra alman mətbuatında Azərbaycana qarşı yayımlanan qeyri-obyektiv məlumatlara toxunaraq jurnalistlərə və mətbuat nümayəndələrinə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, eləcə də Xocalı faciəsi kimi mövzular barədə alman ictimaiyyətinə obyektiv məlumat verilməsini təklif etmişdir (11).

Tədqiqatlar göstərirlər ki, 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanda Xoy, Salmas şəhərlərində, Urmiyada erməni silahlı dəstələri tərəfindən 150-200 nəfər dinc əhali qırılmışdır. Bu barədə İran tarixçisi Səməd Sərdərnya özünün «Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı» əsərində mühüm məlumat vermişdir. Bu hadisələr bütün təfsilatı ilə tədqiq olunmalıdır (9).

Xocalı faciəsinin dəhşətini heç bir insani ölçüyə sığışdırmaq mümkün deyildir. Diqqət edin, Serj Sarkisyan nə deyir: «Xocalıya qədər azərbaycanlılar elə fikirləşirdilər ki, bizimlə zarafat etmək olar, onlar elə bilirdilər ki, ermənilər mülki əhaliyə əl qaldırmaq» qabiliyyətinə qabil deyillər. Biz bu streotipi sındıra bildik. Bu hadisə baş verdi. Bəli, riyakarlığın başqa sifəti yoxdur.

Ümumiyyətlə, ədalət naminə deyilməlidir ki, son illər Azərbaycan diasporunun fəallığı xeyli artmışdır. Uzun illər ictimai şüurda belə bir fikir kök salmışdı ki, güclü, varlı və fəaliyyəti çoxsahəli olan erməni diasporu Azərbaycan və onun müttəfiqləri ilə informasiya müharibəsində bütün döyüşləri olur. Ola bilsin belə fikir üçün müəyyən əsas vardı. Lakin bu gün hiss olunur ki, müəyyən dönüş vardır. Analitik Alena Xodson qeyd edir ki, Azərbaycan diasporunun dünya ictimaiyyətinə Xocalı soyqırımı həqiqətini çatdırmaq və «erməni soyqırımını» inkar etmək üstündə kriminallaşdırma qanununu antidemokratik mahiyyətini açmaq məqsədilə apardığı təbliğat kampaniyası göstərdi: azərbaycan diasporu ermənilərin ən miqyaslı təbliğat aksiyalarına qarşı durmaq iqtidarındadır (17).

Təbii ki, hələ görüləsi işlər çoxdur, çünki məkrli erməni tarixçilərinin tarixi keçmişimizi saxtalaşdırmaq əməlləri davam etməkdədir. Bu azmış kimi ermənilər bədnam «erməni soyqırımını» təbliğ etmək üçün muzdlu «tədqiqatçılardan» da istifadə edirlər. Məsələn, Moskvada yaşayan «şərqşünas» V.A.Snirelman kitabında «erməni soyqırımı» mövzusunu ermənilərin elmlikdən uzaq etnik siyasətinə uyğun biçimdə təqdim edir (25). Əsərdə, demək olar ki, müəllif fikri yoxdur, o, yalnız ermənilərin dünya tarixçilərinə məlum olan sayıqlamalarını təkrar edir. Hər halda belə faktlar tarixçilərimizin nəzərindən qaçmamalıdır.

Erməni tarixçisi Tiqran Saberiyski düzgün demişdir. «Tarix olduqca elə ciddi işdir ki, onu erməni tarixçilərinə etibar etmək olmaz» (18).

Mənbə və ədəbiyyat

1. «525-ci qəzet» 17 may 2003-cü il.
2. 1918-1920-ci il hadisələri mart soyqırımı. Human.qov.az.baz.; Həmçinin bax: Hüseyn Baykara. Azərbaycan iqtiqlal mübarizəsi tarixi. B.Az.Don. Nəş. B., 1992, s. 227-228.
3. Bax ətraflı: S.Köçərli. Erməni saxtakarlığı. Bakı, «Elm və təhsil». 2014, 320 s. Yenə onun, Qarabağ: yalan və həqiqət. Bakı, «Əbilov, Zeynalov və oğulları», 1998, 243 s.
4. Bax: F.İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı, «Elm», 1996, s. 282.
5. Bax: M.Oruclu. Azərbaycanda və mühacirətdə Musafat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992). Bakı, «Azərnəşr», 2001, s. 54.

6. Bax: Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, «Qartal» 1998, s. 18.
7. Boran Əziz. Xocalı soyqırımı. Bakı, «Azərnəşr», 2008, s. 217.
8. Bu barədə bax: Habil Hamidov. Armenian Genoside aqainst the Azerbaijani. People. Baku, 2013, 23 s.
9. İ.news. az kanalına Göhər Baxşəliyevin verdiyi müsahibədən.
10. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhüriyyəti. Bakı, 1990, s. 33.
11. Məqalənin bir hissəsi Avropa azərbaycanlıları Assosiasiyasının Prezidenti xanım Samirə İsmayılova-Parser tərəfindən təqdim edilmiş materiallar əsasında hazırlanmışdır.
12. Mirzəbala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992.
13. N.Əliyev. 1917-19120-ci illərdə Azərbaycanda türk – müsəlman soyqırımları ilk mənbələrdə. Bakı, «Nurlan», 2007, s. 76.
14. Yenə orada.
15. Yenə orada. s. 54.
16. Адони Н. Армения. Новый энциклопедический словарь Брокгауза. Ефрона. СПб. 1912 т. 3; Адлер Б.О. Происхождение и расселение народов о географической точки зрение // Русский антропологический журнал 1901 № 3-4; Шопен И. Новые заметки на древнего историю Кавказе и его обитателей. СПб. 1896; Абегян М. История древнеармянской литературы. Ереван, 1975; Капанцян Г.А. Хайаса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1947; Дьяконов И.М. Предысторию армянского народа. Ереван, 1968; Пиотровский Б.Б. О происхождении армянского народа. Ереван, 1946 və s.
17. Алена Ходеон. Член Редакционного совета NET-FAX-NET-FAKC (Kanada).
18. Бах: Гуран Маркулия.. Пантийско-Кавказские пространство и идея «Великая Армении». http: www/ irs-az. com.
19. Бах: Хаджар Вердиева, Рауф Гусейнзаде. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Эссе. Баку, «Елм», 2013, с. 3.
20. Геноцид Азербайджанского народа 1918 года: организапады и палаги. Баку, ИПО «Турхан», 2013, с. 6.
21. Геноцид азербайджанского народа 1918 года: организаторы а палачи. Б., ИПО «Турхан», 2003, 272 с.
22. Михаил Меньшиков. Национальная империя. М., Изд-во Имперская продиция». 2004, с. 462.
23. Натиг Мамедзаде. Степан Шаумян-главный организатор геноцида тюрко-мусульманского населения Азербайджана.// Геноцид Азербайджанского народа. Баку, 2013, с. 42.
24. Ф. Казымзаде. Борьба за Кавказ, с. 34-35.
25. Шнирельман В.А. Войны памяти. Милеры, иденебичность и памятика в Закавказье. М., 2003, 601 с.

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАСПОРЫ В РАЗОБЛАГЕНИИ ГЕНОЦИДА АРМЯН ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАН МНОГО НАРОДА

Резюме

Геноцид против азербайджанского народа, который неоднократно учиняло и долгие годы не получал свою политическую правовую оценку, является одной из малоисследованных сторон нашей истории. Подписанный в 1813-1828 гг. гюлистанский и Тюркменчайчские договора положили начало раздроблению азербайджанского народа, разделению ее исторических земель. В продолжение этой национальной трагедии азербайджанского народа началось оккупация его земель.

ROLE OF THE AZERBAIJANIAN DIASPORA IN THE EXPOSURE OF GENOCIDE OF ARMENIANS AGAINST THE AZERBAIJANIAN PEOPLE

Summary

The genocide of against the people of Azerbaijan who repeatedly committed and for many years did not receive its political and legal evaluation, is one of scantily explored pages of our history. Signed in 1813-1828 Gulustan and Turkmenchay treaties put the beginning of the division of the Azerbaijani people and its historical lands. During this national tragedy of the Azerbaijani people began the proses of occupation of its historical territory.

Rəhilə Şükürova
T.ü.f.d.

XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI ERMƏNİ VANDALİZMİ: TÖRƏDİLƏN SOYQIRIMI CİNAYƏTLƏRİNİN MİLLİ-MƏNƏVİ VƏ MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRƏ VURDUĞU ZƏRBƏLƏRİN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ

Sovet imperiyasının süqutu ərəfəsində Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı qaldırdığı ərazi iddiaları, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması, azərbaycanlıların 1988-1993-cü illərdə kütləvi surətdə deportasiya, etnik təmizləmə və soyqırımı cinayətlərinə məruz qalmaları xalqımızın milli-mənəvi və mədəni həyatına ağır zərbələr vurmuşdur. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası Azərbaycan xalqına qarşı 1988-1994-cü illərdə ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı cinayətlərinin əyani şahidi olmaq imkanı verməklə bərabər, həm də ona XX əsrin 1905-1906, 1918-1920, 1920-1937, 1948-1953-cü illərində çar Rusiyası, Böyük Britaniya, ABŞ və Sovet Rusiyası dövlətlərinin hərbi-siyasi və maddi yardım ilə ermənilərin xalqımıza vurduqları mənəvi psixoloji və maddi zərbənin miqyasını tədqiq etmək, öyrənmək şansı verdi. Hərbi təcavüz və ermənilər tərəfindən qəsdən törədilən soyqırımları nəticəsində Azərbaycan xalqı 1918-1920-ci illərdə 9 min km^2, 1921-1929-cu illərdə isə 20,8 km^2 ərazini itirmək məcburiyyətində qaldı. 1947 və 1948-ci illərdə SSRİ Mərkəzi hökumətinin qəbul etdiyi qərarlar ilə Ermənistan SSR ərazisindən 100 min nəfər yerli azərbaycanlı əhalinin öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmaları və nəhayət 1988-1994-cü illərdə Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində 17,4 min km^2 ərazinin işğalı Azərbaycan xalqının mənəvi-psixoloji vəziyyətinə çox ağır zərbə vurdu. Vətən və torpaq itkisi, min illiklər ərzində Azərbaycan xalqı tərəfindən yaradılmış zəngin milli-mənəvi dəyərlər və ona məxsus maddi-mədəni abidələrinin ermənilər tərəfindən məhv edilməsi, təkcə Azərbaycan xalqına qarşı deyil, həm də bütün insanlığa qarşı vandalizmin ən ağır bariz nümunəsi idi.

Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı və deportasiya siyasəti uzun bir dövr ərzində geniş miqyaslı informasiya müharibəsi ilə müşayiət olunur. İlk növbədə ermənilərin saxtakar «alimləri» və onların Rusiya və Avropa ölkələrindən olan həmkarlarının səyləri ilə bütün Qafqazın və Ön Asiyanın tarixi saxtalaşdırılır, erməni tarixi heç bir elmi əsas olmadan qədimləşdirilir, azərbaycanlılar dünya ictimaiyyətinə barbar psixologiyalı bir varlıq kimi təqdim olunur. Min illər ərzində Azərbaycan xalqının dünya elminə, mədəniyyətinə və siyasətinə verdiyi tövhələr inkar edilir, onun yetişdirdiyi mütəfəkkir insanların başqa xalqlara mənsub olduqları iddia edilir. Çox böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu çirkin siyasət böyük dövlətlərin qondarma Ermənistan dövlətinə himayədarlıqları ilə bu gün daha geniş miqyas almışdır. 1924-cü ildən başlayaraq bu günədək keçmiş Ermənistan SSR ərazisində olan bütün Azərbaycan toponimləri və o cümlədən 1988-1994-cü illərdə işğal olunmuş Azərbaycan Respublikası ərazilərinin və onlara daxil olan inzibati vahidlərin adlarının hamısı dəyişdirilmişdir. 1988-1994-cü illər Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı etdiyi hərbi təcavüz nəticəsində 30 min nəfər azərbaycanlı öldürülmüş, 60 min nəfər əlil və şikəst olmuşdur. Erməni təcavüzü Azərbaycan xalqının dini inanclarından da yan keçməmişdir. Belə ki, işğal olunmuş Azərbaycan Respublikası ərazilərində 120 min namaz dəsti, 1600 nüsxədən çox «Quran-kərim» yandırılaraq məhv edilmişdir. Hərbi təcavüz Azərbaycan Respublikasının 17 min km^2 ərazinin işğalına, 946 yaşayış məntəqəsinin, 7 min sənaye və kənd təsərrüfatı obyektinin, 690 orta məktəb, o cümlədən 850 məktəbəqədər müəssisə, 150 min mənzil, 4366 sosial-mədəni təyinatlı müəssisə, 665 tibb məntəqəsi, 927 kitabxana, 22 muzey, 4 rəsm qalereyası, 6 dövlət teatrı, 44 məbəd və 9 məscid erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir. Azərbaycan xalqına qarşı edilən hərbi təcavüz nəticəsində vurulan maddi zərərin həcmi 60 milyard ABŞ dollarından çoxdur. Hazırda 2014-cü ilin qiymətləri ilə aparılan hesablamalara görə vurulan zərərin miqdarı 300 milyard dollardan çox təşkil edir. Bu rəqəmlər ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı hansı qeyri-insani vasitələrdə cinayətlər törətdiklərini bir daha təsdiq edir. Azərbaycan xalqına qarşı vurulan mənəvi zərbənin miqyasını ölçmək və ya göstərmək qeyri-mümkündür. Bütün bunlar erməni vandalizminin təkcə Azərbaycan xalqı üçün deyil, həm də bütün bəşəriyyət üçün böyük təhlükə olduğunu təsdiq edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi IV, V-VI, VII cildlər. Bakı, 2000-2003.
2. İ.Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti. Bakı 1997.
3. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. Bakı. 2006. səh. 31, 130, 132.
4. История дипломатии. М. 2006. стр. 423.
5. Jurnal «Şimali Qafqaz». Münhen. 1938, № 55-56.
6. К.Гюрун. «Армянское досье». Баку, 1993 г.
7. D.B.Seyidzadə. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyinə aparan yollar. Bakı, 2004.
8. Vasif Qafarov. Türkiyə –Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, 2011.
9. Elxan Süleymanov, Vurğun Süleymanov. Ermənistan Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, 2012.

Rahila Shukurova

ARMENIAN VANDALISM AGAINST THE AZERBAIJANI PEOPLE IN THE XX CENTURY: GRAVE CONSEQUENCES OF THE GENOCIDE CRIMES ON OUR NATIONAL-SPIRITUAL AND CULTURAL VALUES

Summary

In the article is analyzed the grave consequences of the genocide committed in the XX century by Armenian fascism and its protectors against the Azerbaijani people.

Article was written based on factual materials and it was stated there the genocide character of these crimes created against the Azerbaijani people.

Qasım Hacıyev
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
"Qarabağ tarixi" şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru

QARABAĞDA ERMƏNİLƏRİN SEPARATİZMİ VƏ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMI

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, erməni seperetizmi, azərbaycanlıların soyqırımı, erməni işğalı
Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, армянский сепаратизм, геноцид против азербайджанцев, армянская аккупация.
Keywords: Azerbaijan, Garabagh, Armenian separatism, genocide of Azerbaijanis, Armenian occupation

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə Qarabağ xanlığı arasında bağlanan Kürəkçay (1805-ci il) müqaviləsi Azərbaycanın Qarabağ xanlığının istilasının əsasını qoydu; Rusiyanın Qafqazı ələ keçirmək üçün apardığı müharibə Gülüstan (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) müqavilələri ilə nəticələndi; Azərbaycan torpaqları iki hissəyə bölündü; Qarabağ da daxil olmaqla Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə keçdi; Rusiya dövləti qısa müddətdə (1828-1830-cu illərdə) Qacarlar İranı və Osmanlı Türkiyəsindən Qarabağa 130 mindən artıq erməni köçürdü və məskunlaşdırdı.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq erməni millətçi təşkilatları Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrinə yiyələnmək üçün cəhdlər göstərirdilər. Bu zaman Qarabağda ermənilərin möhkəmləndirilməsi üçün həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasəti geniş vüsət aldı, 1905-1906-ci illərdə türk-müsəlmanların silahlandırılmış ermənilər tərəfindən kütləvi qırğını ilə nəticələndi.

1918-ci ilin may ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra erməni millətçiləri Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyətində yaranmış mürəkkəb və ziddiyyətli durumundan istifadə edərək Zəngəzur və Qarabağı hədəfə aldılar. Ancaq Azərbaycan hökumətinin barışmaz mövqeyi onların planlarının gerçəkləşməsinə imkan vermədi.

1918-ci il may ayının axırlarında bəzi Avropa dövlətləri və Rusiya Şərqdə "güclü maneə" hesab etdikləri müsəlman ölkələri Türkiyə və İranın sərhədlərində İrəvan şəhəri də daxil olmaqla ermənilərə Azərbaycan torpaqları hesabına dövləti yaratdılar.

Daşnaklar əzəli Azərbaycan torpaqları olan Yuxarı (Dağlıq) Qarabağ ərazisini ələ keçirmək üçün müxtəlif əsassız iddialar irəli sürərək qəzalarda azərbaycanlılara qarşı hücumları gücləndirdilər. Bu hücumlar öz ata-baba torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılara qarşı İrəvan və Naxşıvandan başlayaraq davam etdirildi. Bununla da, azərbaycanlıların yaşadığı Eçmiədzin, Sürməli, İrəvan, Şərur qəzalarının ərazisi ermənilər tərəfindən zəbt olundu. Bu hərbi cəhdlər azərbaycanlıların kütləvi qırğını və vandalizm ilə müşayət olundu.

Daşnaklar Azərbaycana qarşı Rusiya dövlətinin ekspansiya siyasətinin önündə gedərək öz tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılara qarşı planlı surətdə etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımı həyata keçirməyə başladılar. Belə ki, hələ 1918-ci ildə Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranan zaman Qarabağın dağlıq hissəsindəki erməni əhalisinin müəyyən təbəqələri Azərbaycan hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdilər. 1918-ci ildə Andronikin silahlı quldur dəstələri Qarabağa soxularaq soyqırımı törətdilər.

I Dünya müharibəsi cəbhəsindən qayıdan ruslar silahlarını ermənilərə verməsi ilə əlaqədar olaraq erməni-daşnakların əlinə böyük miqdarda silahın keçməsi azərbaycanlılara qarşı soyqırımının həyata keçirilməsində mühüm təkan olmuşdur. Belə ki, Rusiyanın himayəsindən istifadə edən ermənilər bəzi Avropa dövlətlərinin siyasətindən yararlanaraq Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etdilər. Azərbaycanın Yuxarı (Dağlıq) Qarabağ regionunu ermənilərin tarixi torpaqları kimi qələmə vermək məsələsini ortaya atdılar. Ermənilərin bu əsassız ərazi iddiaları azərbaycanlıların 1918-ci il soyqırımına səbəb oldu. Daşnaq S.Şaumyanın göstərişi və rəhbərliyi ilə Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində, həmçinin Qarabağda on minlərlə günahsız insan - türk-müsəlman vəhşiliklə öldürüldü.

1918-ci ildə Qarabağda soyqırımı törədən daşnaklar Qarabağın qəzalarında kəndləri məhv edərək minlərlə azərbaycanlını öz doğma yurdlarından qovdular.

1918-ci il may ayının axırlarında Zaqafqaziya seyminin buraxılmasından sonra «Daşnaksutyun» partiyası Ermənistanın müstəqilliyini elan edərək öz millətçi ideyasını həyata keçirməyə başladı. Gürcü tarixçisi Qaribi sonralar - 1919-cu ildə yazmışdı: «Daşnaklar gəldilər milli ədavət gətirdilər, erməni-müsəlman ziddiyyətini daha da kəskinləşdirdilər»[1].

Daşnaksutyun partiyasının rəhbərliyinin fəaliyyəti barədə 1918-ci il iyulun ortalarında Lalayan bildirirdi: «Əksinqilabi daşnak hökumətinin daxili siyasətinin mahiyyəti ölkə zəhmətkeşləri arasında milli nifrəti qızışdırmaqdan, Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlı əhalini fiziki cəhətdən məhv etməkdən ibarət idi»[2].

Tədqiqatlar göstərir ki, erməni millətçiləri Rusiya dövlətinin Azərbaycana qarşı ekspansiya siyasətinin önündə gedərək öz tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılara qarşı planlı surətdə etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımı həyata keçirmişlər[3].

Osmanlı imperiyasında Amerika qüvvələrinin komandanı admiral Bristol öz gündəliyində yazırdı: «Mən Dro ilə birlikdə xidmət etmiş öz zabitlərimin məlumatlarına əsasən bilirəm ki, müdafiəsiz kəndlər əvvəlcə bombalanır, sonra zəbt edilir, qaçıb gedə bilməmiş sakinlər vəhşiliklə öldürülür, kənd talan edilir, bütün mal-qara aparılır və sonra isə kənd yandırılırdı. … Bütün bunlar sistematik şəkildə həyata keçirilirdi»[4].

Qafqaza gəlmə olan, Rusiyanın hərtərəfli köməyi ilə Azərbaycan xalqına məxsus İrəvan torpaqlarında "Ararat" adlı dövlət yaradan ermənilər şirniklənərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə ərazi iddiaları irəli sürdülər. Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ torpaqlarına hərbi müdaxiləyə başladılar. Bu əsassız iddialar ilə azərbaycanlılara qarşı hücumları gücləndirdilər. Hərbi hücum planını genişləndirmək üçün Qarabağda yaşayan ermənilərin separat fəaliyyətini təşkil etdilər. Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ regionunda vəziyyət kəskin xarakter aldı. Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq üçün 1919-cu il yanvarın 13-də Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən ayrıca Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı.

Qarabağ general-qubernatoru təyin edilmiş Xosrov Paşa bəy Sultanovun fəaliyyəti nəticəsində Qarabağda erməni terrorizmi və separatizminin aradan qaldırıldı.

Tədqiqatlar zamanı Andronikin Ararat respublikasının xüsusi göstərişini yerinə yetirməsi, bunun üçün ingilis nümayəndəliyindən hərbi yardım alması (2 milyon manat pul), eləcə də Andranikin Zəngəzurda 166 Azərbaycan kəndini dağıtması, Azərbaycan kəndlərini boşaldaraq orada ermənilər yerləşdirməsi məlumatları meydana çıxır.

Azərbaycan hökuməti vəziyyəti dinc yolla qaydaya salmaq istəsə də, ingilislərin ikiüzlü siyasətini görərək, Andronikə qarşı ciddi tədbirlər görülməsinə başladı.

Əvvəlcə müstəqil Qarabağ dövləti yaratmaq istəyən ermənilər öz gizli yığıncaqlarını keçirərək Qarabağı Ermənistana birləşdirmək məsələsini müzakirə etmişdilər. Hətta onlar bu məqsədlə Ararat Respublikasına göndərmək üçün nümayəndə heyəti də seçmişdilər.

X.P.Sultanov Yuxarı Qarabağda münaqişəni törədən yerli ermənilər deyil, Ermənistan Respublikası və Daşnaksutyun partiyasının olduğunu (17 fevral 1919-cu ildə) Şuşa-Pənahabada gələn ingilis missiyasının rəhbərinə də bildirdi və Andronikin dəstəsinin tərksilah edilməsi və Qarabağdan çıxarılması, qaçqınların öz əvvəlki yerlərinə qaytarılması, Ağdam-Şuşa yolunun gediş-gəliş üçün açılması məsələsinin müzakirəsini keçirməyə təşəbbüs göstərdi. Lakin Ermənistan Milli Şurası bu təklifə qəti etiraz etdi. Bundan sonra X.P.Sultanov ingilis nümayəndəsinə ermənilərin sülh deyil Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən ayırmaq istədiyini, Zəngəzuru zəbt etmək niyyətində olduğunu bildirdi və bütün bunlara baxmayaraq erməni-Azərbaycan münaqişəsini dinc yolla həll etmək istədiyini bəyan etdi.

---

[1]Qaribi. Qızıl кitab. Tiflis, 1921.

[2] Исторические записки. Москва, 1938, с.79-107.

[3]Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ tarixi. «Qarabağ suallar və faktlar». Bakı, 2001.

[4]Briztol War Diary.14 august 1992, US 867.000/1540, 14 August 1992, US 867.000/1540; Məmmədli A. Ermənilərin gerçək tarixi. Bakı, Elm, 2005, s.315.

Zəngəzur qəza rəisinin Gəncə qubernatoruna göndərdiyi 1919-cu il 28 fevral tarixli məlumatlarda qeyd edilirdi ki, qaniçən Andronikin quldur dəstələrinin vəhşilikləri Həkəridən Araza, Minkənddən Bazarçaya və Naxçıvan qəzasının sərhədinədək uzanan ərazini bürümüşdür.

Qarabağda azərbaycanlılara qarşı erməni vəhşiliyinə son qoyulacağını başa düşən Andronik fəaliyyətinin uğursuz olacağını çox yaxşı anladığından qaçmağa məcbur oldu. Andronikin quldur dəstələri nəhayət 1919-cu ilin yazında Azərbaycan ərazisini tərk etdilər.

Lakin separatizm hələ də davam edirdi. 1919-cu iliyunun 4-də Yuxarı Qarabağda erməni silahlı dəstələri Şuşa-Pənahabad ətrafındakı hərbi hissələrin yerləşdiyi gözətçi məntəqələrinə hücum etdilər. Lakin onların bu hücumu X.P.Sultanovun gördüyü tədbirlər nəticəsində dəfedildi. General-qubernatorluq Ararat respublikasından göstəriş alan erməni Milli Şurasının təcavüzkar ünsürlərinin cinayətkar hərəkətlərinə görə Qarabağdan çıxarılması üçün tədbirlər gördü.

Təkinskinin 1919-cu iliyunun 25-də Ermənistanın XİN-ə (224 saylı) göndərdiyi notada deyilirdi: «Qarabağın general-qubernatoru gördüyü ciddi tədbirlər nəticəsində Şuşa rayonunda qayda-qanun bərqərar olmuş, həyat normal ahəngə düşmüşdür»[1].

Erməni separatçıları dinc əhalini yalan və təhrikçi məlumatlarla mitinqlərə çağırırdılar. Lakin Yuxarı Qarabağın dinc erməni əhalisinin əksəriyyəti erməni separatçılarının fitnələrinə uymur və general-qubernator Xosrovbəy Sultanovun gördüyü tədbirləri bəyənirdilər. Hətta Yuxarı Qarabağın erməni əhalisi Azərbaycan hakimiyyətini tanımağı qərara almışdı. Onlar 1919-cu ilin avqustunda fövqəladə qurultay çağıraraq Azərbaycan hakimiyyətinə tabe olmaq haqqında qərar qəbul etmişdi.[2]

A.İ.Mikoyan RK (b) PMK-ya V.İ.Leninə yazdığı 22 may 1919-cu il tarixli məktubunda qeyd edirdi ki, «daşnaklar Qarabağı Ermənistana birləşdirməyə nail olmaq istəyirlər, lakin Qarabağ əhalisi üçün bu, özlərinin həyat mənbəyi olan Bakıdan məhrum olmaq və heç vaxt, heç nə ilə bağlı olmadıqları İrəvanla bağlamaq demək olardı. Qarabağın erməni əhalisi beşinci qurultayda sovet Azərbaycanını tanımağı və onunla birləşməyi qərara almışdır»[3].

1919-cu il avqustun 28-də Qarabağ regionunun erməni əhalisinin nümayəndə heyəti Bakıya gələrək N.Yusifbəyliyə Yuxarı Qarabağ məsələsinin dinc yolla nizama salınmasına görə ona erməni əhalisi adından öz minnətdarlığını bildirmişdi.

Nəhayət, 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə ABŞ nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə mübahisəli məsələləri nizama salmaq üçün Azərbaycanla Ermənistan arasında müqavilə bağlandı. Lakin ermənilər az sonra, (1919-cu il dekabrın əvvəllərində) yenidən Zəngəzura və Qarabağa hücumlar təşkil etdilər.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər.

1920-ci il mayın 3-də XI Ordunun silahlı dəstələri Azərbaycana soxuldu. Ruslar Qarabağda yuva salmış erməni quldur dəstələrinin bilavasitə köməyi ilə Qarabağ general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovu hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı. Şuşa, Xankəndi və Qarabağın digər şəhər və kəndləri rus qoşunlarının, erməni quldur dəstələrinin nəzarəti altına keçdi.[4]

Baxmayaraq ki, Sultan bəy Sultanovun başçılıq etdiyi müqavimət hərəkatı ilə birgə Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə Türk-İslam odusu 1920-ci il iyun ayının əvvəllərində Şuşanı XI Ordunun silahlı dəstələrindən təmizləyə bildi, ancaq Dağlıq Qarabağa erməni separatçılarına kömək məqsədi ilə gətirilmiş birləşmiş ordu hissələri iyunun 15-də Şuşada Sovet hökumətini bərpa etdi[5].

Azərbaycan tərəfi sülhün şərtlərinə əməl edərək qoşun hissələrini Şuşa-Pənahabaddan və digər ərazilərdən çıxardığı halda Ermənistan Qarabağa qoşun hissələri göndərərək ərazini zəbt etdi. O zaman Şuşa-Pənəhabadda və Zəngəzurda olmuş ingilis jurnalisti Skotland-Liddel Londona məlumat verərək bildirirdi ki, «23 noyabr sazişinin ardınca, ermənilər Azərbaycan qoşunlarının getməsindən istifadə edərək xaincəsinə Qarabağda müsəlmanlar üzərinə hücuma keçdilər və qırxa qədər

---

[1]Təkinskinin 1919-cu il iyunun 25-də Ermənistanın XİN-ə (224 saylı) göndərdiyi nota// AR DSPİHA. F.1. s.75
[2]«Azərbaycan» qəzeti, 1 may 1920-ci il.
[3]AR DSPİHA. F.1. s.200, 74, 331, 55, 169, 7, 85, 206, 233, s.74, i.35, v.104
[4] AR DSPİHA, fond 27, siyahı 2, iş 54, vər. 43-44.
[5] İmanov R. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd – qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakı, 2005, s.80

müsəlman kəndini dağıtdılar. Londonda erməni bürosu var. Buna bənzər təşkilatlar Fransada da, ABŞ-da da var. Ermənilərin ən çox sevdiyi metod ən alçaq reklam üçün «xristian» sözündən istifadə etməkdir. Zaqafqaziyada həqiqəti bilirlər, əgər ingilis ictimaiyyəti bilmirsə də, ingilis nazirlikləri həqiqəti bilməlidirlər».[1]

Beləliklə, ermənilərin dünyanın müxtəlif bölgələrindən Qafqaza köçürülməsi ilə burada yaşayan xalqların çətin və məşəqqətli günləri başlamışdır. Azərbaycanın qədim tarixə malik torpaqlarını zaman-zaman, hissə-hissə qoparıb «Erməni Vilayəti» yaradan ermənilər təəssüflər olsun ki, bununla kifayətlənmədilər. Onlar "dənizdən-dənizə böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq niyyətinə düşdülər. Erməni daşnaklarının 1905-ci ildə Qarabağda azərbaycanlıların kütləvi qırğınına, 1918-ci ildə azərbaycanlıların soyqırımına səbəb olan bu mənfur və bəd niyyətli, heç bir əsası olmayan ərazi iddiaları, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da davam etdirilmişdir. Başqaların yedəyində sürünən, özlərini zahirən əzabkeş xalq kimi tanıtmağa çalışan ermənilər əslində məqam düşən kimi fitnəkar addımlar atmış, yerli əhaliyə qarşı etnik təmizləmə aparmışlar. Bu məsələdə Ermənistandan başqa Rusiyanın və Qərb dövlətlərinin də mənafe güddüyü məlumdur.

Çarizmin yerində yaranmış Sovet Rusiyası Qarabağda başlanmış azərbaycansızlaşdırma siyasətini davam etdirdi. 1920-1921-ci illərdə Ermənistandan Azərbaycana 850 erməni ailəsi köçürüldü. Bunlardan 765 ailə Yuxarı Qarabağda yerləşdirildi. Onların məskunlaşdırılması və yaşaması üçün hər cür şərait yaradıldı[2]. Həmin dövrdə Qarabağın hər yerində azərbaycanlıların hüquqları tapdalanmış, hər hansı bir münaqişəyə görə yalnız onlar cəzalandırılmışdır.

Ermənilər Sovet imperiyasının yaranması ilə meydana çıxan əlverişli şəraitdə inzibati ərazi məsələsini qaldırdılar və DQMV kimi nə tarixi, nə də sosial-iqtisadi əsası olmayan bir qurum yaratdılar (7 iyul 1923-cü il). Bu, təbiətən aran və dağlıq hissələrdən ibarətQarabağ regionunun dağlıq hissəsinə inzibati ərazi və ermənilərə muxtariyyət statusu verilməklə, həmçinin, Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların fikri nəzərə alınmadan, onların hüquqları kobudcasına pozulmaqla yaradılmışdır.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni inkişafını təmin etmək üçün Azərbaycan hökumətinin bu bölgədə kompleks islahatlar həyata keçirməsinə, inkişaf üçün üstün şərair yaratmasına baxmayaraq, erməni separatçıları öz mənfur siyasətlərindən əl çəkməmişlər.

Sovet hakimmiyyəti dövründə vaxtaşırı baş qaldıran ərazi iddiaları 1988-ci ilin əvvəllərindən etibarən intensiv hal aldı.Erməni ideoloqları «dənizdən-dənizə böyük Ermənistan» uydurmasını yenidən ortaya atmaqla növbəti dəfə ərazi iddiaları irəli sürdülər. Ermənistan adlandırılmış qədim oğuz-türk yurdu olan Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara məxsus kəndlərin və qəsəbələrin dağıdılması prosesi başlandı. Yüzlərlə günahsız insan öldürüldü, 10 minlərlə soydaşımız öz tarixi-etnik torpaqlarından vəhşicəsinə qovuldu.

1991-ci ildə Ermənistanın silahlı qüvvələri açıq hərbi əməliyyatlara başladılar. 1991-ci il sentyabrın 2-də erməni separatçıları Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda qeyri-qanuni bir qurum, oyuncaq «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın yarandığını və müstəqilliyini elan etdilər. 1992-ci ildə isə Ermənistan silahlı qüvvələri Yuxarı Qarabağda irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladılar. 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə erməni hərbi qüvvələri Rusiya Federasiyasının Stepanakertdə (Xankəndidə) yerləşən silahlı qüvvələrinin 366-cı alayının köməyi ilə Xocalı soyqırımını törətdilər.

Ermənistan hərbi qüvvələri1992-1993-cü illərdə Azərbaycanın Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisini və digər 7 rayonunu – Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlıvə Zəngilanı-Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 %-ni işğal etdi. Bu ərazilər hələ də Ermənistanın Respublikasının işğalı altındadır.

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərindənçar Rusiyası tərəfindən Qarabağa köçürülüb gətirilmişermənilərinki yüz ilə yaxındır ki, böyük dövlətlərin havadarlığı və bəzi mürtəce təşkilatlar tərəfindən təşkil və idarə edilən separatizmi, və soyqırımıları Azərbaycan xalqına böyük bəlalar gətirmişdir.

---

[1] Köçərli T.K. Yaddan çıxmaz Qarabağ, Nəqşi-Cahan Naxçıvan. Bakı, Elm, 1998. s.227

[2] ARDA, fond 27, siyahı 1, iş 649, vər. 190; fond 24, siyahı 1, iş 137, vər.18; fond 410, siyahı 1, iş 11, vər.45

СЕПАРАТИЗМ АРМЯН НАГОРНОГО КАРАБАХА И ГЕНОЦИД ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Армяне, поселившиеся в первых десятилетиях XIX столетия в Северном Азербайджане, с начала XX века неоднократно подняли в Карабахском регионе массовые сепаратистские восстания, мятежи, совершили акты геноцида против азербайджанцев (1905, 1918, 1948-1953, 1988-1992 гг.).

Организаторами армянского сепаратизма являются реакционные круги некоторых великих держав. Они также в течение последних 200 лет управляют этим сепаратизмом.

Армянский сепаратизм сопровождается актами геноцида против азербайджанцев (1905, 1918, 1992). К концу XX века военные силы Армянская Республика захватила еще 20 процентов территории Азербайджанская Республика. Экономике страны нанесен значительный урон, многие граждане республики стран беженцами в собственной стране. Необходимы серьезные мероприятия того, чтобы эта мрачная история не повторилось в будущем.

ARMENİANS' SEPARATİSM AND GENOCİDE AGAİNST AZERBAİJANİS İN GARABAGH

Summary

Armenians resettled in Azerbaijan in the XIX century beginning from the early XX century committed mass killings, separatism and massacres (1905, 1918, 1992 years) in Garabagh region.

The separatism and massacres (1905, 1918, 1992) organized and managed by aggressive forces of some of the great powers and reactionary organizations brought great trouble to the Azerbaijani people. There is great need to take strict measures to prevent the recurrence of these events.

Фуад Тагиев
Доктор философии по истории
Институт истории им. А.А.Бакиханова
НАН Азербайджана

РОЛЬ АРМЯНСКОЙ ПАРТИИ «ДАШНАКЦУТЮН» В ГЕНОЦИДЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Açar sözlər: azərbaycanlılar, soyqırım, "Daşnaksutyun", erməni kilsəsi, 1905-1906-cı illər, Bakı Kommunası
Key words: Azerbaijani people, genocide, «Dashnaktsutyun», Armenian church, 1905-1906th years, Baku commune

Проблеме геноцида азербайджанского народа в отечественной историографии посвящено немало работ, особенно, в последнее десятилетие, когда увидели свет монографии и различные публикации документов по этому вопросу, изданные коллективом Института истории и других подразделений Национальной Академии наук Азербайджана, а также отдельными исследователями.

Созванная Национальной Академией наук Азербайджана совместно с Институтом истории конференция позволит подвести черту под уже проделанной работой в этом направлении и в ходе обсуждений наметить новые ракурсы, нуждающиеся в рассмотрении. Доклады участников, несомненно, позволят также заново осветить выносимые на обсуждение вопросы. В этом ключе наша статья является попыткой рассмотреть аспекты, имеющих значение для раскрытия сущности описываемых объектов и позволяющих квалифицировать их действия для прояснения причин трагических событий в жизни азербайджанского народа, столкнувшегося с человеконенавистнической идеологией политических и военных преступников, выдававших (и выдающих!) себя за радетелей армянской нации.

Как же появилась армянская партия «Дашнакцутюн», для чего она понадобилась, какие побуждения двигали его создателями, что стало катализатором последующего хода истории? Рождение той или иной партии, как известно, подразумевает политические цели, то бишь достижение власти. Если следовать простой формуле, то если есть партия и он имеет целью достижение власти, значит должно быть и пространство, на которое и будет распространяться эта самая власть. Без этих составляющих само функционирование партии становится бессмысленным. При изучении в совокупности истории этой партии и течения событий исследуемого времени однозначно вырисовывается одна причина: «Дашнакцутюн» **вывели,** подчеркнем, именно, **вывели,** на политическую арену на фоне бурлящих политических катаклизмов того времени для решения насущных и краеугольных вопросов армянской политики, выражавшееся, как известно, в достижении конкретной цели, создания т.н. «Великой Армении». Мозговым центром и носителем этой идеи на протяжении многих веков являлась армянская церковь (нужно отметить, что католикосы описываемого времени избирались из состава турецких армян, в т.ч. и католикос Мкртич (Хримян Хайрик) – 1893-1907). События в мире и в регионе стремительно подходили к кульминации и «победителем» должен был оказаться тот, кто быстро и решительно извлечет выгоду из складывавшегося положения. Для армянских националистов это означало начало «очищения» территории от тех, кто уже исконно населял эти земли. Это признавали впоследствии и сами царские чиновники, в том числе и армянофил кавказский наместник И.Воронцов-Дашков в своей записке царю в 1907 г. (*10,* с.264). В записке департамента полиции МВД от 1908 г. прямо указывалось, что «в столкновениях с татарами армяне имели целью очистить смешанно населенную территорию от татар и во время бывших погромов осуществили эту цель на значительной части Елисаветпольской губернии» и на «очевидность этой цели, подтверждаемой и программой партии «Дашнакцутюн» (*7,* **с.145).** В силу этого действовать на политическом поле армянская церковь как учреждение духовного исповедания уже не могла. В связи с этим для реагиро-

вания на вызовы времени на этом витке истории и для претворения в жизнь «древних», как сама церковь, планов и был создан «Дашнакцутюн» – **для перенесения центра тяжести в принятии политических решений с армянской церкви, при общем, однако, руководстве последней**. Таким образом, скрытое противостояние недовольного своим статусом по «Положению» 1836 года армянской церкви с российским царизмом, выливавшегося в определенные промежутки времени в открытые столкновения с отдельными представителями власти, переходило в новую плоскость. Армянская церковь этим также застраховывала себя от возможных последствий и создавала своеобразный «громоотвод», получая взамен возможность контролировать все процессы, сохраняя за собой роль центра и ведущего и оставаясь при этом «вне» и «над» событиями, что открывало дополнительные возможности для маневрирования и внесения корректив в деятельность. «Дашнакцутюн», взяв себе в аббревиатуру «новомодную» для того времени наименование «революционная» и ставшая затем к тому же и «социалистической», что должно было облегчить ей вливание в ряды политических организаций и гущу событий, был призван выполнить возложенный на него стратегический план по созданию армянского государства в Восточной Анатолии, и то же самое, однако уже не декларируемое, на территории самой Российской империи. Если первое временами соответствовало непосредственно целям и задачам российского царизма, последнее, естественно, не могло устраивать имперские власти, вылившееся затем к 1903 г. противостоянию с Петербургом и первым безвинным жертвам среди азербайджанцев. Именно заигрывание царизма, а также социал-демократов и большевиков с армянскими «политическими» деятелями привели к трагическим событиям в судьбах азербайджанского и других народов, в том числе и самих армян. В дуумвирате «Дашнакцутюна» с армянской церковью вырисовывается характеристика чинимых этой партией зверств в отношении азербайджанского населения до развала Российской империи. Эти зверства происходили на территории, который по планам армянских идеологов входил в состав «Великой Армении» и так как она нужна была им в «чистом» виде, происходящие события принимали характер этнической чистки, а не «столкновений», «резни», «междоусобиц» или «погромов» и т.п. В условиях существования центральной власти в виде царизма эта чистка еще не могла принять вид сплошной, как это затем происходило в годы правления дашнаков в Армении в 1918-1920 годах, ««с благословения всеармянского генерала чернорясников каталикоса» (*16,* док.№80, с.179). И, **главное,** непосредственное участие и руководство всем этим армянской церкви, дает нам право называть это геноцидом в отношении азербайджанского населения, проживавшего на своей земле. Постараемся разъяснить свою позицию по этому вопросу. Армянская церковь являлась (и является) **политическим, духовным, административным, организационным и т.д. центром** для всех армян, что общеизвестно. Так вот, именно наличие этого **центрообразующего,** иначе говоря, если можно так выразиться, **«государствообразующего»** и наличия примеров, иллюстрирующих деяния преступного дуэта, дают нам полное право оценивать так события тех лет. Фактов симбиоза «Дашнакцутюна» с церковью предостаточно и они хорошо известны научному сообществу – начиная от руководства церковными деятелями местными отделениями партии, в т.ч. тифлисским и бакинским национальными советами, являвшимися филиалами дашнаков, и до составной части партии – организации «Паторик», «влияющая на армян со стороны религиозной путем издания католикосом соответственных «канонов», разрешающих борьбу с правительством» (*7,* с.149). Прокурор Эчмиадзинского Синода А.Френкель в 1907 г. отмечал даже, что «дашнакцакане – все левые армянские фракции, от социал-демократов до анархистов» есть «истинные хозяева дел и направления Эчмиадзинского патриархата». (*19,*с.147). Из биографий знаменитых дашнаков усматривается, что многие из них были выпестованы в знаменитой Нерсисянской тифлисской армянской семинарии и Эчмиадзинской духовной академии Геворгян (кстати, их же окончили «большевик» А.Микоян и другие армянские политические и общественные деятели). Подготовка в них отличалась, к примеру, от учебы в школах при мечетях или медресе. Последние не культивировали у своих слушателей чувство национальной исключительности, чуждое самой природе ислама, и не вдалбливали в их умы сюжеты из баснословной политической истории и мифической истори-

ческой географии. Мы упомянули выше и о стоявших перед церковью задачах, диктовавшихся текущим временем. Армянская церковь готовилась к отражению ожидавшегося «вторжения» власти. Как отмечал немецкий автор Й.Баберовски, в 1882 г. царь Александр III дал распоряжение министру внутренних дел Толстому принять решительные меры противодействия армянскому национализму. В конце 1880-х гг. правительство сняло со своих постов почти всех армян в верхних эшелонах государственного (*2,* с.72) управления. В 1885 г. были закрыты 160 армянских церковных школ, в марте 1889 г. царским указом из школьных программ исключались такие предметы, как история и география Армении (*2,* с.73). Именно на этот период приходится и создание армянских партий «Гнчак» и «Дашнакцутюн». Первый, созданный тремя годами раньше, не смог стать лидером политического лагеря. Вероятно, здесь сыграли свою роль и факторы предпочтения, а также то, что он был создан вдали от «исторической родины». Покушение гнчакиста на главноуправлявшего Кавказом князя Голицына не могло уже перевесить чашу весов и «Дашнакцутюн» в этих событиях показал, на что он был «способен». Все силы армянского политического истеблишмента были брошены на решение этих вопросов. Деятели армянского национального движения были «разбросаны» по разным направлениям – начиная от большевиков, и заканчивая масонами. При «рекрутировании» армян в кавказские отделения общероссийских партий принимались во внимание, в первую очередь, их политическая активность и мобильность, о чем свидетельствуют данные, по которым армяне занимали 4-ю строчку по активности после латышей, евреев и поляков, исходя из национального состава ссыльных революционеров в 1907—1917 гг. по отношению процента среди ссыльных к проценту среди населения (*14,* с.43). Можно утверждать, что дашнаки здесь не учитывались.

Одними из сколков дашнаков были никто иные, как … С.Шаумян и Б.Кнунянц. Именно они имеются в виду в статье про «Дашнакцутюн», опубликованной в первом издании Большой Советской Энциклопедии: «В 1902 году из Дашнакцутюн вышла группа, которая создала «союз армянских социал-демократов», впоследствии вошедший в РСДРП» (*4*), так как общеизвестно, что эти лица являются основателями вышеназванного союза (кстати, «Дашнакцутюн» в русском варианте тоже идет как «Союз» (*10,* с.117). Как известно и то, что членство Шаумяна в РСДРП указывается с 1900 г. Кнунянц и Шаумян, бросились на защиту интересов «обиженной» в 1903 году отобранием у нее школ и земель родной церкви, что объективно было и на руку ленинцам в ходе выступлений 1905 г. Первый опубликовал «обширную» статью в «Искре» под названием «Новый разбой», имея в виду секуляристский закон, а другой назвал его «хищническим» (*9,* с.357). Самое интересное то, что статью Б. Кнунянца редакция «Искры» сопроводила заметкой, в которой «с удовольствием» отмечала, что «наши кавказские товарищи совершенно правильно оценили политическое значение царского похода на армянские церковные имущества и показали своим примером, как следует вообще социал-демократии относиться ко всяким подобного рода явлениям». Армянский историк Галоян же в свою очередь констатировал по этому поводу: «А позиция кавказских социал-демократов сводилась к тому, что они выступали в защиту интересов армянского народа» (*9,* с.358). И далее: «Интернациональная борьба трудящихся Закавказья под руководством социал-демократов ленинцев, поддержанная русским пролетариатом, одержала первую ощутимую победу над царизмом (имеется в виду отмена закона – Ф.Т.)» (*9,* с.360). Галоян отмечал и отношение В. **И.** Ленина, который «с восторгом воспринимал каждый шаг местных социал-демократических организаций, направленный на правильное разрешение национального вопроса в революционном движении». (*9,* с.361). Здесь нужно отметить, что появление закона от 1903 г. не было направлено против церкви или против интересов народа. Как отмечала российский автор Д.Исмаилзаде, закон был принят «в качестве ответной меры на террористическую деятельность партии «Дашнакцутюн»» (*10,* с.117) и таким образом он был призван ограничить материальную и идеологическую подпитку этой партии, на чем собственно он и зиждился.

Ни чем иным, как ширмой, было и разделение дашнаков после событий 1905 года на «правых» и «левых» (*4*). Последние были представлены в последующем и в Бакинском Совете. На наш взгляд, «левые» дашнаки, якобы имевшие, идеологические разногласия с осталь-

ной частью партии, были на самом деле перегруппировкой сил организации с целью позиционирования на большевистском фланге. Как отмечалось, «раскол в «Дашнакцутюне», вызванный революцией 1905 г. и отделивший левую, революционную часть, не освободил, однако, и эту левую часть («новый Дашнакцутюн») от национализма и шовинизма, от мелкобуржуазных иллюзий» (*6,* с.187). В качестве примера можно привести также ситуацию после советизации Армении, когда в состав его ВРК вошел в качестве левого дашнака … по всем параметрам «правый» Дро (*8,* док.№295, с.441; *16*, док.№ 106, с.228)

Помещенные в изданиях БСЭ сведения о «Дашнакцутюне» дают ей такую характеристику, а именно, что в революции 1905—1907 годов дашнаки вели борьбу против неармянских национальностей, прежде всего – мусульман, (*4*) т.е. азербайджанцев, и «по указке царской полиции они организовали в Баку, Елизаветполе и других местах Закавказья армяно-татарскую резню». (*5,* т.13, с.405).

Так в чем же «провинились» азербайджанцы и приняли на себя такой страшный удар? Обратимся к документам того времени, которые красноречиво сами за себя все говорят. Первый – письмо И.Воронцова-Дашкова главе правительства П.Столыпину от 1908 г.: «террор наглый и открытый навел панику не только на армян, но с этим террором стало считаться и все остальное население. Покушения на убийства и самые убийства следовали одно за другим, и никто не считал себя свободным от террора. Население растерялось. Нахальству «Дашнакцутюна» не было пределов, и к концу 1904 г. власть «Дашнакцутюна» достигла своего апогея. К этому времени организация сковала в полном смысле слова все армянское население, организовав прекрасно вооруженную дружину и создавши громадный основной капитал. Тогда-то возникла мысль у дашнакцаканов, под влиянием общеимперской революции, стать во главе всего революционного движения в крае, объединить все революционные партии всех национальностей и продиктовать всем этим партиям свои конечные цели. Стоявшее в стороне от революции мусульманство не считалось и не хотело считаться с революционными организациями. Тысячи прокламаций разбрасывались членами «Дашнакцутюна» на татарском языке среди мусульман, приглашая их объединиться и стать «против единственного врага» — русского правительства. К началу 1905 г. среди опьяненных своей силой и положением деятелей «Дашнакцутюна» возникла мысль о возможности подчинить себе и мусульман. Случаи убийств последних в целях террора сначала в гор. Баку, а затем и в других местах стали следовать один за другим» (*6,* с.210). Из секретной записки генерала Альфтана, бывшего в то время генерал-губернатором Елизаветпольской губернии, а затем и Дагестана, Столыпину: «Такое проявление смуты должно считаться весьма удачным для нас, так как не подлежит никакому сомнению, что *фактически все это движение направлялось армянами и против нас,* и лишь их наглое, грубое требование поддержки со стороны татар, экономическая кабала над ними и угрозы, вплоть до убийства включительно, в случае отказа, вызвали резню и *отвлекли беду от нас*» (разрядка наша – Ф.Т.) (*6,* с.221). Причинам насилия в отношении азербайджанцев и целям дашнаков при этом была посвящена публикация и в газете «Азербайджан»: «мусульмане Закавказья никакой роли в крае не играли и препятствовать армянам в достижении ими их заветного желания — создании Великой Армении, если бы даже и желали, конечно не могли», и «с принятием Турцией участия в Европейской войне, дашнакцаканы увидели возможность близкого осуществления их заветных стремлений. Но создание Великой Армении требовало создания этнически чистой территории». В статье точно было подмечено и значение Баку, к чему мы еще вернемся после: «Теперь, когда главная ставка дашнакцаканов — Баку проиграна и когда армянам уступлен с болью сердца центр старинного мусульманского хансгва — г. Эриван, кстати сказать, совершенно очищенный мусульманами, дашнакцаканам надлежит, как это им ни трудно, забыть вражду к мусульманам Закавказья, постараться установить с ними добрососедские отношения» (*1,* № 4, 25 сентября, 1918 г.), таким образом, даже после всего случившегося, азербайджанская национальная элита призывала к миролюбию.

Все вышесказанное повторяется и после свержения царизма, но на этот раз уже под советским «соусом». Те же аналогии – попытки полного запугивания и подчинения коренного

населения, его деморализации, вылившиеся в геноцид. Организованный в марте 1918 г. геноцид азербайджанцев на территории современного Азербайджана и передача власти в июле того же года власти англичанам являются лакмусовой бумагой для определения и квалификации действий «нового» Шаумяна – теперь уже руководителя Бакинской Коммуны и, как оказалось, неудавшегося кавказского советского наместника. К его бегству из Баку мы еще вернемся и интересует оно нас не в качестве детективного сюжета, а лишь для прояснения полной картины, поставившим точку в дашнакской авантюре в Баку, так как именно нахождение дашнаков в составе Баксовета и предопределило страшное начало и бесславный конец этой структуры, тем более что, как известно, в Советах в целом по России такого толка партии не были представлены. До мартовского геноцида происходит череда событий, которые подталкивают, или, вернее, ускоряют, уже готовившийся план по этнической чистке Баку. В начале марта происходит подписание небезызвестного Брест-Литовского договора (об этом еще 2 марта в адрес Заксейма поступила телеграмма от Карахана, армянина-члена российской делегации) (*12,* с.93). Как отмечал известный американский исследователь описываемого нами периода Ф.Каземзаде, из всех закавказских народов армяне теряли больше всех по этому договору. Условия этого мира перечеркивали принятый два месяца назад СНК Советской России декрет, провозглашавший право «турецкой Армении» на национальное самоопределение, и по которому Шаумян, как чрезвычайный комиссар Кавказа, должен был этому содействовать. По этому миру Россия обещала демобилизовать и полностью разоружить армянские добровольческие отряды, как в России, так и на турецкой территории, занятой Россией во время войны. Армянская община Петрограда заявила протест советскому правительству против условий договора, «который сделал бы участь Армении еще хуже, чем до войны». Армянские общины других российских городов также направили аналогичные протесты, «но безуспешно». Интересны пассажи Каземзаде относительно состояния армян: «они чувствовали, что их предали», «легко себе представить отчаяние армян». Согласно Каземзаде, соглашение оказало сильное психологическое воздействие на армян, которые теперь почувствовали себя в еще большей изоляции, чем прежде (*12,* с.94). Исходя из этого, можно утверждать, что именно после Брестского мира дашнаки начинают искать нового покровителя, которыми оказались англичане. Вскоре дашнаки быстро сориентировались и начали перебрасывать свои силы в Баку. Начало этому было положено еще тогда, когда Шаумян убрался из Тифлиса. На наш взгляд, он и не думал засиживаться там, так как до него «ушел» оттуда, перебравшись в Баку, Военно-Революционный Комитет Кавказской армии во главе с Г.Коргановым (он в 1905 г. «за участие в демонстрации и забастовке учащихся» был исключен из Кутаисской гимназии и переехал в Баку, марте же 1918 г. «руководил боевыми операциями по разгрому мятежа мусаватистов» (*5,*т.22, с.566-567). Несомненно, это было связано и с тем, что армяне были в курсе происходивших в последней декаде декабря переговорах между сторонами и возможных условиях мира. Таким образом, дашнаки переносили центр своей борьбы в Баку. ВРК можно также считать фактически параллельным Баксовету органом власти, с целью подстраховки самого Шаумяна, концентрации руководства военными силами в руках Корганова для прямого управления армянскими т.н. «добровольческими» отрядами дашнаков и их командирами, которые могли признавать в качестве главнокомандующего Корганова, который впоследствии при создании Бакинского СНК стал комиссаром по военно-морским делам. В целом же решалась судьба армянских отрядов – «зениц очей» дашнаков. Приведем отрывок из письма Шаумяна Сталину, отправленному из Баку 3 марта 1918 г.: «…о Военно-революционном комитете Кавказской армии. *Мы решили сохранить этот Комитет, несмотря на демобилизацию армии, чтобы не быть связанными всякими дашнакскими, право-эсеровскими и муссаватистскими фракциями, которые участвуют в Бакинском совете. Этот Комитет подчиняет себе все вооруженные силы г. Баку и является, вернее, хочет стать, штабом всей Красной армии на Кавказе. …Собрались все активные работники с фронта и работа идет с лихорадочной быстротой и успешно.* 10 миллионов следует перевести им. Тридцать миллионов находятся в распоряжении Исполнительного Комитета. Государственный Банк и Казенная Палата затрудняли дело формальностями, …Мне

понадобилось на-днях взять 160 тыс. рублей для флота. Исполнительный Комитет выдал немедленно, но *было бы все-таки лучше, чтоб были деньги в прямом моем распоряжении или в распоряжении Военно-Революционного Комитета* (*15,* с.12). Таким образом, в Баку сосредотачивались пресловутые зинворы – турецкие армяне. Сюда, в частности передислоцировались отряды отряды Татевоса Амирова и Амазаспа (*20*). Еще в 1901 г. к городам края были приписаны до 75 тыс. беженцев армян из Турции. По оценкам И.Воронцова-Дашкова, они «состояли почти наполовину из молодых, закаленных в гражданской войне с Турцией головорезов, крепко сплоченных между собою «Дашнакцутюном». Это было «начало страшного усиления «Дашнакцутюна» в пределах России», «воспользовавшегося этой силой» (*6,* с.209).

У дашнаков были и другие причины для нацеливания на Баку: это был центр всего армянского капитала Южного Кавказа и городу «не повезло» с географическим расположением – он входил в зону «досягаемости» «Великой Армении». Представляет интерес факт запрашивания Шаумяном денег для ВРК, который еще ничего не успел сделать, и получения юрисдикции над финансами, т.к. в любом случае Шаумян являлся главным лицом в баксоветской иерархии, но ему понадобилась дополнительная функция бесконтрольного пользования ими. Это было связано непосредственно с инструкцией «Дашнакцутюна» касательно зинворов, согласно которому жалованье зинворы получают только во время похода, или войны (*18,* с.60-61). Поэтому Шаумян ставил вопрос «ребром»: мне или Корганову. Каземзаде приводит примечательный факт: комиссар финансов левый эсер Киреев похитил крупную сумму казенных денег и попытался скрыться, но был задержан и расстрелян ЧК (*12,* с.81). Думается, тут не обошлось без плана тройки Шаумян-Корганов-Тер-Габриелян, бывшего главой ЧК, и вместе с бывшим комиссаром списали и всю зинворскую «бухгалтерию». Как известно, сразу после мартовской трагедии дашнакские части слили с Красной гвардией, чем решалось сразу несколько проблем: финансирования, так как таким образом бы они официально числились на довольствии Советской власти; «выполнялись» условия Брестского мира; да и советская «окраска» не помешала бы. Фактор концентрации в Баку армянского капитала также играл немаловажную, даже, решающую роль. Неслучайно, что в основные пункты деятельности направленной на Парижскую конференцию армянской делегации входило и получение права на беспрепятственное перемещение в Армению армянских торгово-промышленных предприятий, что означало вывоз материально-технической базы, остававшейся на территории Азербайджанской Республики (*17,* с. 111, 113).

До трагедии в Баку оставалось мало времени, и события, ведшие к ней, приобретали мультипликативный характер. 15 марта Ленин выступает с критикой антимусульманского курса Советов на страницах «Бакинского рабочего». 19 марта Шаумян получил телеграмму ЦК РКП(б), требовавшего пойти навстречу мусульманам в вопросе об автономии (*2,* с.130). Между этими датами происходит, то, о чем Шаумян «официально» узнал уже в ходе мартовских событий. 17-ым марта датировано ленинское «Письмо на имя бакинских товарищей», где тот обращается к Шаумяну о том, чтобы он не понял назначения П.А.Кобозева чрезвычайным комиссаром правительства в Средней Азии и Бакинской губернии как отмену его полномочий по Кавказу (*13,* т.36, с.557). Азербайджанский автор Э.Исмаилов пишет, что Шаумян узнал о назначении из письма Сталина от 1 апреля (*11,* с.265). Однако Шаумян, судя по датировке письма Ленина, мог уже иметь информацию, если и не о самой корреспонденции, так как она числится в списке «не разысканных работ» Ленина, то, уж во всяком случае, о готовящемся назначении и быстро предпринять шаги, которые отвечали бы укреплению его и дашнаков в Баку – довести до конца дашнакский «проект» и поставить центр перед фактом содеянного и признания самого Шаумяна, что и выразилось в реализации беспрецедентного и гнусного по масштабам и формам акта. Само же назначение Кобозева, кроме связанности с Шаумяном, могло иметь целью противостоять замыслам англичан, объединив управление регионами, которым существовала угроза со стороны последних.

В июле 1918 г. инициатива на фронте переходит к азербайджано-турецким войскам и если раньше Шаумяном и его военными стратегами делались победные реляции со свидетельством о высоком духе и стройной организации вооруженных сил Баксовнаркома, то с

этого времени началось обратное, центр стали буквально «закидывать» просьбами о присылке воинских сил и одновременно подготавливалась почва для передачи власти, что говорит о принятии дашнакским партийным руководством решения о приглашении англичан. Нужно было сделать так, чтобы Ленин поверил, что Баку удержать без англичан невозможно, да и собственное «прикрытие» – Советскую власть – дашнаки менять не торопились. Однако и центр в этом вопросе был непреклонен. Ленин правильно оценил ситуацию. Это видно из его плана речи на объединенном заседании ВЦИК, Моссовета, ФЗК и профсоюзов Москвы, написанного «не позднее» 29 июля 1918 г. Он рядом со словом «Баку» поставил в скобках: «дашнаки+англичане» (*13,* т.37, 525-526). Оставалось придумать «правдоподобную» версию «ухода» Шаумяна. В этот сюжет органично вписывается и приглашение для «защиты» Баку заведомо «ненадежного» Бичерахова, которого можно назвать скорее армянофилом, чем англофилом. Он пользовался авторитетом у горожан-армян, посылал один миллион рублей Андранику и имел закулисные контакты с дашнаками. (*3,* с.81; *1,* № 23, суббота, 1-го февраля (19 января) 1919 г.; *8,* док.№198, с.296). Хотя в Баку имелось достаточное количество воинских сил и без Бичерахова (*21,* с.352). «Неожиданный» уход Бичерахова в конце июля синхронно с заявлениями дашнакских штабистов о невозможности далее держать фронт «закрыли» официальный «занавес» фарса под названием Бакинская коммуна. Но игра только начиналась… Происходившее достаточно хорошо известно научному сообществу и повторяться не имеет смысла – это истории с «отплытием» 14 августа, «исчезновением» парохода «Севан», «арестным» списком и т.д. и т.п. Даже старшинство Корганова в тюрьме и его «контакты» с «волей» и «освобождение» арестованных «группой» Микояна, удивительно напоминают опять положения «Дашнакцутюна», потому что в функции одного из его подразделений, т.н. «Красного креста», входили: «всякого рода сбор денег для заключенных и вообще потерпевших, сосланных, снабжение арестантов пищей, деньгами, революционной литературой, передача переписки, ходатайство по делам, принятие всех мер, могущих способствовать освобождению арестованных, как через подкуп, или нравственное воздействие на администрацию или суд, так и при помощи побега из мест заключения, вплоть до открытого нападения вооруженной силой» (*18,* С.58**)**. Для завершения истории с Шаумяном нужно внести ясность в то, что его действия никоим образом нельзя подводить под «большевизм». Под термином «большевизм» обычно имеют в виду решение вопросов «наскоком», пренебрегая при этом интересами заинтересованных сторон. В России это была гражданская война, так как русские воевали с русскими (то, что у власти находились представители нерусских национальностей, в данном случае не должно иметь значения). В Баку же руками лиц одной национальности шло тотальное и планомерное уничтожение другой. «Большевика» Шаумяна в 1918 г. от событий 1905-1906 гг., в которых он активным образом участвовал, отделяло совсем ничего. Азербайджанский историк Э.Исмаилов в своей книге, посвященной политической биографии С.Шаумяна, считает, что главному персонажу книги не нужна была политическая сделка с англичанами и «Шаумян был настолько высокого мнения о своих возможностях в Советской России, что резона менять свои пристрастия в направлении английской ориентации, у него не было» (*11*, с.442). Может ему самому конкретно ничего и ненужно было от англичан (оставление его в живых должно было произойти тоже благодаря дашнакам), но он претворял в жизнь решения своих единомышленников, не останавливавшихся, как известно, ни перед чем (вспомним примеры, когда они «неблагоразумно» пытались стать выше своего духовного отца – католикоса, сместили с поста премьера Качазнуни из-за «желания» авторитарной власти (куда уж дальше!), или как их «герою» Андранику «не нашлось» места в дашнакской правящей элите). Что же касается о возможностях Шаумяна и его месте в политическом раскладе большевистского руководства, то **сдача** в прямом смысле слова **без боя** власти в Баку, которую он **уполномочен** (т.е. ему дали эти полномочия) был защищать, не оставляла у Шаумяна самого сомнений в последующей его политической карьере, на что кстати и намекал Ленин, оценивая действия дашнаков, как измену и восстание, хотя дашнаки не несли никакой абсолютно ответственности перед большевиками, а Шаумян нес, причем партийную (*15,* с.26-27).

Присовокупим – дашнакам было очень важно вступление английских войск в Баку, но они опять не получили ожидаемой поддержки от англичан, считавших их, по признанию армянского автора, «неисправимыми русофилами и тем элементом в Закавказье, который не внушает доверия» (*17,* с.132). Англичане, войдя в то время в Баку, решили не распылять свои силы и воевать непонятно за кого и за что. Министр иностранных дел Грузии Гегечкори в телеграмме своему представителю в Армении, имея в виду обмен телеграммами между Томсоном, прибывавшим в Баку и премьером Ф.Хойским, писал: «Из этого видно, что расчеты некоторых безответственных политиков Армении вернее всего не оправдаются. Англия с мусульманством ссориться не будет» (*8,* док.№163, с.242).

Вместо заключения. Как-то, более десяти лет тому назад, один немецкий ученый в разговоре с нами спросил о наличии ненависти у азербайджанцев к армянам. Понимая, что одними «клятвами» и заверениями в обратном будет не обойтись, мы сослались в доказательство об отсутствии такового на азербайджанский фольклор, т.е. народную память, так как вражда и ненависть неизбежно должны были отложиться в народных пословицах, поговорках, притчах, изречениях, песнях и т.п. И добавили, что у азербайджанцев нет даже в обиходе обидного прозвания для армян. При этом мы решили привести и факты из истории самих немцев по отношению хотя бы к русским, ссылаясь на когда-то прочитанную статью немецкого же автора. В ней отмечалось, имея в виду, опять-таки, фольклорное восприятие, что немцы и русские обоюдно называют друг друга «тараканами», притом одного и того же подвида: первые «являлись» «пруссаками», а вторые – «рыжими». И это при том, что у немцев и русских нет каких-либо устоявшихся враждебных восприятий друг друга, если, конечно же, не считать мировые войны, но это уже относительно близкий по времени период, и поэтому здесь берется этнографический признак. Для азербайджанцев не характерно также, находясь вдали от родины, обращаться к незнакомым сородичам с вопросом «хайи» ли они (кстати, «хайями» в дооктябрьской России называли евреев, но это уже другая тема), проводя при этом деление: ты армянин или турок? Однако у азербайджанского народа сложилась объективно крайне негативная нагрузка наименования «дашнак», «носителем человеконенавистнического, звериного шовинизма, буржуазного национализма и клерикализма», (*6,* с.187) с которым связаны неисчислимые бедствия азербайджанцев, представителей других народов, и, конечно же, в первую очередь, самих армян.

Литература

1. Азербайджан, газета
2. Баберовски Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе / [пер. с нем. В. Т. Алтухова]. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) : Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. — 855 с.: ил.
3. Безугольный А.Ю. Генерал Бичерахов и его Кавказская армия. Неизвестные страницы истории Гражданской войны и интервенции на Кавказе. 1917—1919. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2011. — 348 с.
4. Большая советская энциклопедия. 1-е изд. Т.20. М., 1930. С.526—531
5. Большая Советская Энциклопедия, второе издание, т.22, Государственное научное издательство «Большая Советская Энциклопедия», М., 1952-1953
6. Борьба с революционным движением на Кавказе в эпоху столыпинщины. (Из переписки П.А.Столыпина с гр.И.И.Воронцовым-Дашковым). Красный архив Т.3 (34), 1929 Государственное изд-во М.-Л. С.184-221
7. Борьба с революционным движением на Кавказе в эпоху столыпинщины. (Из переписки П.А.Столыпина с гр.И.И.Воронцовым-Дашковым). Окончание. Красный архив Т.4 (35), 1929 Государственное изд-во М.-Л. С.128-150
8. Великая Октябрьская Социалистическая Революция и победа Советской власти в Армении. (Сборник документов). Ереван, Айпетрат, 1954
9. Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья. Очерки политической истории их взаимоотношений с древних времен до победы Великой Октябрьской социалистической революции. М., «Мысль», 1976, 455 с.

10. Исмаил-Заде Д.И. Граф И. И. Воронцов-Дашков. Наместник Кавказский. — М. ЗАО Центрполиграф, 2005. — 511 с.
11. Э.Исмаилов Степан Шаумян: обреченный на забвение. Портрет «легендарного коммунара» без ретуши. Баку, «Шарг-Гарб», 2011
12. Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917–1921).CA&CC Press®, СТОКГОЛЬМ 2010. 328 стр.
13. Ленин В.И. Полное собрание сочинений, издание пятое, издательство политической литературы, М.
14. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII—начало XX в.): В 2 т.—3-е изд., испр., доп. — СПб.: «Дмитрий Буланин». — XL, 548 + 583 с., 87 + 55 ил. 2003
15. Памяти 26 бакинских комиссаров Красный архив, том 4-5, (89-90), 1938 Гос.соц.-экономическое издательство с.3-29
16. Перинчек Мехмет Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов. — М.: Лаборатория Книги, 2011 . — 256 с., ил.
17. Петросян Г.А. Отношения Республики Армения с Россией (1918 – 1920 гг.) Ер.: Изд-во ЕГУ, 2012. 424 с.
18. Сведения об организации и деятельности армянской революционной партии «Дашнакцутюн» Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права, 1989, №4, с.56-62
19. Справка прокурора Эчмиадзинского Синода А.Френкеля, представленная в 1907 г. Святейшему Синоду Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права, 1989, №2, с.145-147
20. Хомизури Г.П. Социальные потрясения в судьбах народов (на примере Армении). М.: ИНТЕЛЛЕКТ, 1997, - 416 с. http://refdb.ru/look/2218424-pall.html
21. А.Б. Широкорад. Турция. Пять веков противостояния / - М.: Вече, 2009. – 400 с.: ил.

Fuad Tağıyev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA A.A.Bakıxanov ad.Tarix İnstitutu

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQININ SOYQIRIMINDA "DAŞNAKSUTYUN" ERMƏNİ PARTİYASININ ROLU

Xülasə

Məqalədə "Daşnaksutyun" partiyasının siyasi səhnəyə çıxmasından və XX əsrin əvvəllərində cərəyan edən hadisələrdəki rolundan bəhs edilir. Partiyanın çar Rusiyası zamanında azərbaycanlıların soyqırımının təşkili və bu hadisələrdə bilavasitə iştirakı təsbit edilir. 1918-ci ildə Bakıda hakimiyyətdə olmuş daşnak-bolşevik Kommunasının anti-Azərbaycan mahiyyəti əsaslandırılır.

Fuad Tagıyev
The doctor of philosophy on history
Institute of history of National
Academy of sciences of Azerbaijan

THE ROLE OF THE ARMENIAN PARTY «DASHNAKTSUTYUN» IN THE GENOCIDE AGAINST THE AZERBAIJANI PEOPLE IN THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY

Resume

The article refers to the formation of the party «Dashnaktsutyun» on the political scene and its role in the events of the early XXth century. It has been revealed its involvement in the genocide against the Azerbaijanis in Tsarist Russia by the author. He also substantiated the anti-Azerbaijani nature of the Dashnak-Bolshevik Baku commune in 1918.

Ляззат Динашева
К.и.н., доц., Международный Казахско-Турецкий университет имени Ходжа Ахмета Ясави

ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В КАЗАХСТАН

Ключевые слова: Азербайджанцы, Казахстанские степи, депортация, спецпереселенцы, «неблагонадежные».
Keywords: Azerbaijanians, Kazakhstan steppes, deportation, special immigrants, "unreliable".

Депортация целого народа - это печальная страница СССР 1930-1950-х гг., "ошибочность" или "преступность" которой вынуждены признать практически все политические силы. Аналогов подобному злодеянию в мире не было. В древние времена и в период средневековья народы могли уничтожить, согнать с насиженных мест с целью захвата его территорий, но организованно переселить его в другие, заведомо худшие условия, не додумался никто, как и ввести в пропагандистскую идеологию СССР такие понятия, как «народ-предатель», «неблагонадежный», «наказанный народ» или «поруганный народ».

Трагические события 30-х годов прошлого столетия затронули судьбы целых народов, миллионов людей, которые в один миг лишались своих домов, привычного уклада жизни, годами нажитого добра. Среди них были и представители азербайджанского народа, потомки которых сегодня проживают в Республике Казахстан.

В начале XX века представителей Азербайджанского народа в Казахстане было совсем немного – по Всесоюзной переписи 1926 г. 46 человек (в южных районах Казахстана) [1. С.157]. После создания СССР огромное влияние на массовое переселение азербайджанцев из Закавказья в другие районы страны было связано с этнополитическими процессами, обусловленным проведением этнических чисток.

Всего было несколько этапов насильственного переселения азербайджанцев в Казахстан и республики Средней Азии. Первый начался в 1929 году массовой коллективизацией, появилось множество раскулаченных. Именно они стали первыми вынужденными переселенцами.

Вторая волна пришлось на 1932 год. В район города Аральска (Кызылординская область) власти насильно перевезли около 600 семей азербайджанцев, которых расселили на островах Аральского моря. После первой же зимы непривыкшие к лютым морозам люди стали умирать. Всего осталось около 200 семей, которых вскоре перевезли в Кыргызстан, а также в села Масанчи, Жангипахта и другие населенные пункты (ныне Жамбульская область РК) [4]. В то время здесь бушевал голод, люди умирали целыми аулами, имели место случаи каннибализма. Многие азербайджанцы бежали обратно на родину, однако там их снова ловили и сажали в тюрьмы за побег. Третья, самая большая волна репатриантов прибыла в Казахстан в 1937 году, когда массовые политические репрессии достигли своего апогея.

История массового переселения азербайджанцев в Казахстан берёт начало с 1937г., когда по решению НКВД СССР, из приграничных с Арменией азербайджанских районов было насильственно выселено более 50 тысяч азербайджанцев. Сотни семей были под конвоем отправлены в казахстанские степи, ставшие позже вечной колыбелью для них и Родиной для их детей. Эшелонами везли по железным дорогам невинных людей навстречу неизвестности. По Всесоюзной переписи 1939 г. на территории Казахстана проживало 12 996 азербайджанцев [1. С.158]. В годы второй мировой войны депортация азербайджанцев имело продолжения. Следующей жертвой геополитической концепции Сталина, не признававшего разницы между государственной границей и линией фронта, стала его собственная родина-мать — Грузия.

Начав в конце марта 1944 года с 608 курдских и азербайджанских семей (суммарно 3240 чел.) — жителей Тбилиси, переселенных внутри Грузинской ССР, в Цалкинский, Борчалинский и Караязский районы, особенно рьяно Сталин принялся за «мусульманские народы» Грузии, проживавшие близ советско-турецкой границы. Турция, все время державшая около 30 дивизий

близ границы с СССР, если и внушала определенное беспокойство как потенциальный агрессор, то только не в это время. Тем не менее, в очередной бериевской «справке - объективке», направленной Сталину, Молотову и Маленкову 28 ноября 1944 года, утверждалось, что население Месхетии, связанное « ...с жителями Турции родственными отношениями, занималось контрабандой, проявляло эмиграционные настроения и служила для турецких разведорганов источников вербовки шпионских элементов и насаждения бандитских групп» [3. С. 175].

В этот раз Сталин и Берия выселение турок и азербайджанцев готовили заранее. Еще в то время, когда шла массовая депортация народов в восточные районы СССР, в высшие партийные органы и правительства Казахстана, Узбекистана и Киргизии были направлены секретные циркуляры о подготовке приему и размещению спецпереселенцев из Грузии. При этом не указывалось какие конкретно народы подразумевались «спецпереселенцы из Грузии». Впоследствии стало ясно, что это были турки Месхетии, азербайджанцов, курдов, ассерийцев, караимов и других «нежелательных элементов». Постоновлением ГКО от 31 июля 1944 года, прнятом под грифом «совешенно секретно», правительству Казахстана педписовалось расселить в республике 4 тысяч человек из Грузии [7. л.18]. Действуя по отработанной схеме, Сталин и Берия приняли окончательное постоновление ГКО о выселение турок и др. Вышеназванных народов также задним числом – 14 ноября 1944 года.

Вопрос о переселении из приграничья с Турцией возникал еще весной 1944 года. Речь тогда шла примерно о 77,5 тыс. чел., которых намеревались выселить, можно сказать, по соседству - в районы Восточной Грузии. Но 24 июля 1944 года в письме Сталину Берия предложил переселить 16 700 хозяйств «турок, курдов и хемшилов» из приграничных районов Грузии в Казахскую, Киргизскую и Узбекскую ССР. И 31 июля решение о переселении 76 021 турков (позднее к ним присоединилось еще 3180 чел. «отставших»), а также 8694 курдов и 1385 хемшилов — было принято. «Заменить» их должны были 7 тыс. крестьянских семей из малоземельных районов Грузии и 20 тыс.пограничников. Всей операцией, по приказу Берии, руководили А. Кобулов и грузинские наркомы госбезопасности (Рапава) и внутренних дел (Каранадзе) [3. С. 178].

Под турками здесь понимались турки месхетинцы и азербайджанцы жители грузинской исторической области Месхет Джавахети**.** Их и их соседей (как и они, культурно «турецки ориентированных») — хемшилов (армяне-мусульмане), а также курдов — выселили из Ахалцихского, Адигенского, Аспиндзского, Ахалкалакского и Богдановского районов Грузинской ССР, лишь отчасти расположенных вдоль советско-турецкой границы. Решение об их депортации было принято еще в июле, возможно с расчетом на то, чтобы успеть осуществить его до наступления зимы, но своевременному его выполнению препятствовало бездорожье, а завершение строительства железной дороги Боржоми-Вале, по которой месхов впоследствии и увозили, потребовало дополнительного времени. Да и руководители Казахстана, обязанные обеспечить прием, ссылаясь на перегруженность иными контингентами, что называется, «взмолились о пощаде», но понимания в центре не нашли (хотя «плановое задание» Казахстану по туркам всетаки и сократили).

Тем не менее, само выселение состоялось только глубокой зимой, спустя 3,5 месяца после издания указа и спустя два месяца после приказа НКВД о переселении. Оно началось утром 15 ноября 1944 года и продолжалось три дня: на сборы в каждом селении отводилось по два часа. Для его осуществления выделялось всего лишь 4 тыс. оперативных сотрудников НКВД. К 16 часам 17 ноября из Грузии уже было отправлено 25 эшелонов с принудительными мигрантами. Всего за три дня было выселено, по разным источникам, от 90 до 116 тыс. чел. В докладе Берии Сталину от 28 ноября фигурирует цифра 91 095 чел., а в докладе Чернышева и Кузнецова самому Берии приводится цифра 92 307 чел., из них мужчин - 18 903, женщин -27 399, детей до 16 лет - 45 985 чел. Более половины (53 133) прибыли в Узбекистан, еще 28 598 — в Казахстан [6.л.10] и 10 546 чел. -в Киргизию. Сферой их хозяйственного использования было преимущественно сельское хозяйство.

Путь из Грузии в Среднюю Азию продолжался как минимум три недели, там их ждали непривычные условия, плохая вода, иногда (как правило, в Узбекистане)- и эпидемии (сыпной

тиф). На повышенной смертности этого контингента не могло не сказаться и то, что выселение проводилось зимой. Смертность, по неофициальным данным, составляла до 1/3, по официальным -11,8% (по состоянию на июнь 1948 года) [3. С.204].

В 1945г. СССР предъявил Турции территориальные претензии. Советская Армения занимала наиболее выгодное военно-географическое положение на восточном рубеже Турции. Очищение Армении от азербайджанцев-мусульман с целью укрепления армянского плацдарма входило в планы советского правительства. «Неблагонадежные», по мнению советского руководства, азербайджанцы могли стать «пятой колонной» в случае ожидаемого конфликта с Турцией. Поэтому Сталин разрешил депортацию азербайджанского населения Армянской СССР, которая была произведена в 1947—1950гг. согласно Постановлению Совета Министров СССР № 4083 от 23 декабря 1947 г.[5. С.63] В этот период из Армении было депортировано около 150 тысяч азербайджанцев, часть которых направлялась в Сибирь и Казахстан.

В Казахстане выселенцы из Грузии и Армении окозались в таком же положении, как и все остальные депортированные население. В первую очередь необходимо было решать вопросы с жильем и продовольствием. Местным органам власти придписывалось наделять спецпереселенцев прусадебными участками. Но в республике уже было размещено большое количество спецпереселенцев и не все эвокуированные возвратились к прежним местам пржоивания, поэтому обеспечить всех земельными прииусадебными участками было невозможно. Жилищные условия их были также тяжелыми [2, С.302].

…До сих пор в памяти уже постаревших и поседевших свидетелей тех драматических событий вновь и вновь всплывают ужасные дни, когда их, словно скот, грузили в товарные вагоны и везли навстречу неизвестности. Ругие Мурадовой в далеком 1937 году исполнилось 15 лет, и по тем временам она считалась уже взрослой девушкой. По ее воспоминаниям, все произошло внезапно: приехали люди в военной форме и приказали быстро складывать вещи и собираться в дорогу. Никто не знал причины спешки и того, куда их повезут. Сначала говорили, что их направляют в Алма-Ату, затем прошел слух, что их собираются утопить в Каспийском море. Люди метались в панике, пытались спрятать детей у родственников, соседей, чтобы спасти их от возможной и скорой гибели. Надо сказать, что вывозили далеко не всех, переселению подлежали только выходцы из зажиточных семей, представители интеллигенции, аристократии, то есть элита нации, те, кто подлежал ликвидации как класс, что вполне укладывалось в политику большевиков.

Погрузив людей в машины, их перевезли в другой район, где держали в течение 10 дней. За это время сюда собрали "неблагонадежных" со всего юга Азербайджана. Затем всех погрузили в товарные вагоны – в каждом находилось по пять семей. Через десять дней тяжелого пути сделали остановку в Красноводске, где позволили помыться, провели дезинфекцию состава. Затем снова был многодневный путь, долгий и изматывающий. В дороге умирали прежде всего старики и маленькие дети, которых даже не давали хоронить. Сколько тел было просто выброшено из вагонов солдатами охраны, одному Богу известно, даже несмотря на то, что родственники старались спрятать умерших, чтобы по прибытии на место предать их земле согласно традициям.

Привезли их в пустынную местность, где проживало несколько казахских семей. Приезжих расселили в эти семьи, дали немного отдохнуть с дороги. Затем всех мужчин отправили на производство кирпичей, а женщин – на хлопковые поля, которые тогда возделывались в Шуском районе. Несмотря на то, что теперь их вполне сносно кормили, дети продолжали умирать. Лишь единицы смогли пережить свалившийся на их головы ужас.

…Со временем жизнь стала налаживаться, переселенцы вступили в колхоз "Новый путь". Ругия вышла замуж за Черкеса Мурадова, который впоследствии стал Героем Социалистического Труда. Вместе с ним они дали жизнь 15 детям, подарившим им много внуков и правнуков. Они считают Казахстан своей единственной Родиной.

Для семьи Идаята Гулиева, родившегося в 1923 году в селе Эрнадыр Зангиланского района Азербайджана, мир рухнул в 1934 году, когда их раскулачили в числе других 70 зажиточных семей. Глав семей заперли в камере смертников, однако его отец сумел бежать и

долгое время жил в лесу на нелегальном положении. В то время граница с Ираном еще не охранялась, поэтому люди легко могли переходить из одной страны в другую.

- Отец решил вывезти семью, но жена и дети отказались покидать Родину. Возможно, зря, так как однажды всех внезапно согнали в здание милиции, а затем на автомашинах перевезли в село Корячино. Было это в 1937 году. После этого переправили в кировабадскую тюрьму, куда собирали переселенцев со всего Кавказа. Сколько они там пробыли, уже точно не помню, однако запомнил, как всех погрузили в вагоны, где в центре была установлена железная бочка, переделанная под печку. Изнурительный путь продолжался несколько дней, после чего нас привезли в село Чулак-Курган Сузакского района. Там расселили по казахским семьям, стали выдавать продукты. По истечении времени переселенцам позволили открыть азербайджанскую школу, – вспоминает аксакал Идаят.

Когда началась Великая Отечественная война, азербайджанцев, как и других репрессированных, не брали в действующую армию. Лишь только в 1943 году их стали призывать в так называемую трудовую армию, занимавшуюся вспомогательными функциями. А в 1948 году их привезли в Шуский район, созвали руководителей колхозов нашего района, которые забрали с собой столько людей, сколько требовалось их хозяйствам. Большинство попали в села Жанажол, Мойынкум, Конаев, где сегодня проживает большая часть представителей азербайджанского этноса. Обретя здесь свой новый дом, свою новую родину, азербайджанцы внесли большой вклад в развитие района, многие из них удостоены высокого звания Героя Социалистического Труда, награждены государственными наградами, – сказал аким Жанажолского сельского округа Жапаркул Тажиев.

Всего в Казахстане сегодня проживают около 90 000 азербайджанцев.

Таблица 1. Динамика численности азербайджанского населения Казахстана в XX – начале XXI веках

	1926	1939	1959	1970	1979	1989	1999	2009
Чел.	46	12996	38362	56166	73345	90083	78325	85292

На сегодняшний день азербайджанцы в Казахстане проживают фактически во всех регионах и областях. Многие из них хорошо владеют казахским языком, и охотно пользуется им при случае. Картина расселения азербайджанцев за годы суверенитета не изменилась и большинство из них проживает на юге нашей страны. В частности, крупные диаспоры сосредоточены в Южно-Казахстанской области 28 956 человек, в Алматинской области 22 311 человек, включая г. Алматы, в Жамбылской области 10 781 человек [8. С.14]. Большая часть азербайджанцев, которые проживают на юге Казахстана, заняты в сельском хозяйстве.

Таблица 2 Численность азербайджанцев в разрезе регионов по переписи 2009г. РК

	Всего чел.	Азербайджанцы чел.		Всего чел.	Азербайджанцы чел.
Республика Казахстан	16009597	85292	Костанайская	885570	3405
Акмолинская	737495	1855	Кызылординская	678794	232
Актюбинская	757768	986	Мангистауская	485392	3776
Алматинская	1807894	14881	ЮКО	2469357	28956
Атырауская	510377	388	Павлодарская	742475	1823

ЗКО	598880	1102	СКО	596535	1564
Жамбылская	1022129	10781	ВКО	1396593	1373
Карагандинская	1341700	4122	г. Астана	613006	2618
			г. Алмата	1365632	7430

Азербайджанские объединения созданы во всех областях и крупных городах страны. Вот лишь некоторые из них: В Алматинской области – «Гобустан», Жамбылской – «Азери», Павлодарской – «Ватан», Костанайской – «Гейдар», Мангыстауской – «Достлук». При культурных центрах действуют курсы по изучению гсударственного и родных языков, обычаев, обрядов, традиции, музыки, танцев. Работают семе йные народно-инструментальные и фольклорные коллективы «Азербайжан», «Арзу», «Севиндж», «Гариблер», «Озан». Делегация Азербайджанцев из Казахстана участвовала в форуме общественных обьединении азербайджанцев, проживающих в СНГ, Балтии и других странах мира, во Всемирном съезде азербайджанцев, в первом Всемирном Курултае независимого Азербайджана.

Азербайджанские объединения прикладывают максимум усилий для сохранения самобытной азербайджанской культуры, возрождения языка, народных обычаи и традиций. Много внимания уделяется изучению истории, укреплению дружбы между народами, развитию международных культурных и экономической связи.

Азербайджанское этнокультурное объединения принимает самое активное участие в жизни нашей страны, вносит весомый вклад в укрепление межэтнического и межконфессионального согласия в обществе. Тяжелые испытания не сломили их, не сделали жестокими или мстительными. События тех лет нужно помнить не для того, чтобы иметь повод для обвинений или демаршей, а для того, чтобы они больше никогда не повторились. И так считает каждый из тех, кто собственными глазами видел трагедию своего народа, кто с молоком матери впитал в себя горечь утраты родной земли. Эту память нам нужно передать следующим поколениям, вне зависимости от национальной, религиозной и социальной принадлежности.

Литература

1. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.) .- Усть-Каменогорск, 1999.
2. Алдажуманов К. Выселение турок. //Депортированные в Казахстан народы. Алматы1998
3. Бугай Н. Л. Берия — И. Сталину: «Согласно Вашему указанию…». — М., 1995.
4. Государственный Архив Кызылординской Области (ГАКО), ф.268, оп.2,д.2964, л.5-10
5. Дильманов С. История создания исправительно –трудовых лагерей в СССР //Материялы «круглых столов» и семинаров. Алматы, 1966.
6. Центральный Государственный Архив Республики Казахстан (ЦА РК) Ф.1987.оп.1с.д.20.л.10
7. ЦГА РК, Ф.198. оп.1.д.16.
8. Солонец М. Э. Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. //Сборник научных трудов XIII Международной научно-практической конференции, 26-27 сентября 2013 г.,
9. Этнографическая карта Казахстана (этнодемографический аспект).- Астана: РГП «Дом Дружбы – Центр по исследованию проблем межэтнических отношений», 2007.- 86 с.

ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В КАЗАХСТАН

Резюме

История массового переселения азербайджанцев в Казахстан берёт начало с 1937г., когда по решению НКВД СССР, из приграничных с Арменией азербайджанских районов было насильственно выселено более 50 тысяч азербайджанцев. Сотни семей были под конвоем отправлены в казахстанские степи, ставшие позже вечной колыбелью для них и Родиной для их детей. Эшелонами везли по железным дорогам невинных людей навстречу неизвестности.

В статье ставится цель раскрыть процессы депортации азербайджанского народа в Казахстан, имевшие место в Советском Союзе в один из трудных и сложных периодов ее истории - в 30-50 годы XX века. Трудов по этой проблеме практически не существовало. Оставались недоступными документы, хранившиеся в "Особой папке" И.В. Сталина под грифами: "совершенно секретно", "разглашению не подлежит". Были только ряд публикаций, в которых эта проблема рассматривается в обобщающем виде. В 1990-е годы впервые вышли в свет сборники, а также подборки некоторых документов, позволяющие пополнить наши знания по данной теме .

THE DEPORTATION OF AZERBAIJANIS IN KAZAKHSTAN

Summary

The history of mass resettlement of Azerbaijanians to Kazakhstan originates since 1937 when according to the decision of People's Commissariat for Internal Affairs of the USSR, from the Azerbaijani areas, border with Armenia, more than 50 thousand Azerbaijanians were violently moved. Hundreds of families were escorted by sent to the Kazakhstan steppes which became later an eternal cradle for them and the Homeland for their children. Echelons carried by the railroads of innocent people towards to uncertainty.

In article the purpose to open the processes of deportation of the Azerbaijani people to Kazakhstan taking place in the Soviet Union in one of the difficult and difficult periods of its history - in 30-50 years of the XX century is set. Works on this problem practically didn't exist.

There were inaccessible documents stored in "The special folder" of I.V. Stalin under signature stamps: "top secret", "isn't subject to disclosure". There was only a number of publications in which this problem is considered in the generalizing look. In the 1990th years collections, and also selections of some documents allowing to fill up our knowledge of this subject for the first time were published.

Рабадан Султанбеков
к.и.н., доц.ДГПУ
Махачкала

РОЛЬ Н. ГОЦИНСКОГО В СОБЫТИЯХ ВЕСНЫ 1918 г. В ДАГЕСТАНЕ И АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Сложная политическая ситуация в Дагестане на рубеже 1917-1918 гг. послужила поводом для проведения Всеобщего съезда дагестанских представителей. Главная цель съезда заключалась в принятии мер к введению порядка и управления в Дагестане. На съезд были приглашены Нажмуддин Гоцинский и Узун Хаджи, которые решили воспользоваться этим и привести за собой большой отряд вооруженных горцев из Нагорного Дагестана, чтобы продемонстрировать свою силу. По городу разнеслись слухи, что целью этого похода являлось убийство дагестанских интеллигентов, получивших русское образование, и дагестанских социалистов; изгнать все комитеты, все дела взять в свои руки[1].

8 января в Темир-Хан-Шуре на площади перед губернаторским домом состоялся митинг, созванный социалистами, на котором их руководитель Джелал-Эд-Дин Коркмасов выступил с речью. В частности, он отметил, что Нажмуддин Гоцинский и Узун Хаджи с 6-тысячным войском приближаются к Темир-Хан-Шуре. Он подчеркнул о необходимости направить навстречу Гоцинскому представителей для предупреждения не приводить такого количества вооруженных людей в город.

Однако не все присутствовавшие придерживались этого мнения. Выступивший затем доктор Темир Болат Баммат заявил, что Гоцинский идет в Шуру не для кровопролития, а для проведения в жизнь предписаний шариата и самыми благими намерениями.

Тем временем в город поступили сведения, что «Нажмуддин Гоцинский и Узун Хаджи с многочисленным народом прибыли на Аркасскую гору... Затем стало известно, что они готовятся войти в город. Узнав об этом, горожане, особенно русские и евреи, сильно испугались, даже некоторые из них приготовились бежать из города. Дагестанские социалисты начали сильно волноваться. Они немедленно раздали оружие своим сторонникам и приверженцам и, чувствуя себя подготовленными дать отпор, заявили, что не впустят Нажмуддина в город»[2].

9 января для успокоения горожан в город пришло обращение Узуна Хаджи на русском, арабском, кумыкском и аварском языках, в котором говорилось:

«Я довожу до сведения всех мусульман, русских и евреев, что я не из числа тех, кто вносит раздор и беспорядок. До меня дошло, что обо мне говорят, будто я враждую с учившимися по-русски офицерами, инженерами, докторами и другими необходимыми для нас интеллигентными силами и что я говорю, будто нужно убивать эту интеллигенцию. Эти слухи распространяются подлыми лжецами, не знающими моих мыслей, сеющими ко мне вражду в народе. Я ясно понимаю, что интеллигентных сил у нас очень мало, нам необходимо пригласить их из других народов, так как эти народы имеют людей, изучавших медицину, военное дело и другие светские науки, без которых мы не обойдемся. Дело не так, как обо мне говорят. Ввиду того, что я являюсь духовным лицом, я хочу восстановить шариат в его полноте и к этому призываю народ. Я враг всех не уважающих шариат и не преклоняющихся перед его всеобъемлющей глубокой мудростью. Такими могут быть лишь приспешники царя и сторонники старой власти… Я иду с целью устранения на пути деятельности Исполнительного комитета и национального комитета их противников. Я надеюсь, что при совместном обсуждении с этими комитетами мы примем общие полезные мероприятия, идущие на пользу вере, родине и жизни на этом свете»[3].

---

[1] Газета «Танг Чолпан». 1918, №9.
[2] Дибиров М.-К. История Дагестана в годы революции и гражданской войны. Махачкала, 1997. С. 44.
[3] Там же. С. 45.

После ознакомления с посланием Узуна Хаджи горожане несколько успокоились, а по полученным сведениям стало известно, что Гоцинский и Узун Хаджи со своим войском находятся уже в ауле Нижнее Казанище.

Утром 10 января небольшой вооруженный отряд горцев с повязанными на головах зелеными чалмами с религиозным пением вошел в город. Это был авангард, а к концу дня в город вступило все войско, распевая молитвы.

«...В 6 часов вечера улица наполнилась непрошеными Гостями в количестве 6 тысяч человек. Они группами шли через город вниз. Воины прибывающей армии имели на голове зеленые, красные чалмы. У многих не было винтовок, те, кто не имели винтовок, держали в руках обнаженные кинжалы, револьверы, сабли. На красных, голубых знаменах, которые несли воины прибывающей армии, были написаны разные молитвы, во главе армии ехал на коне с обнаженной саблей борец Али Клыч, с обеих его сторон шло несколько телохранителей, таким строем армия остановилась перед зданием Исполнительного комитета Дагестанской области[1].

Как только отряды вошли в город, Гоцинский сразу же поставил караул вокруг православной церкви с тем, чтобы кто-нибудь из радикально настроенных горцев не нанес урон имуществу храма и прихожанам, а еврейское население, собрав 3 тыс. руб., поднесло их Нажмуддину для нужд войска[2].

На заседании Областного совета, состоявшемся 14 января в 10 часов утра, он выступил с двухчасовым докладом о происходивших событиях.

«Приняв на себя ответственное звание(имама-Р.С.), я всеми силами был готов направить дело к объединению населения на основе святой свободы и независимости страны, к искоренению всего опустошительного, к водворению порядка и единодушия у населения, но встретил упорное препятствие к сему со стороны Социалистической партии, которая ухищренными подпольными делами сеет раздор и не дает мне развернуться».[3]

В заключение работы съезда был избран новый Исполнительный комитет, в который вошел и Н. Гоцинский, большинством делегатов съезда утвержденный еще и муфтием.

Вновь вернувшись в Темир-Хан-Шуру, Н. Гоцинский подготовил обращение к «Мусульманам, богатому и бедному, ученому и неученому, честному и порочному», которое было опубликовано в местной прессе:

«...После восхода солнца свободы из-за высот политики люди разделились в деле свободы. Среди них есть те, кто хочет шариатской свободы, а она освобождает людей от обязанностей по отношению к деспотическому несправедливому государству, запрещающему выполнение большинства заповедей мусульманского шариата, и не освобождает людей от того, чтобы быть рабом Аллаха и выполнять предписания Аллаха. Следовательно, никто не может сделать людей свободными, освобожденными от обязанностей перед Аллахом…».[4]

В конце марта в Баку произошли кровавые события, во время которых большевики уничтожали мусульманское население города. «Беззащитные азербайджанцы, спасались от поголовной резни бегством… в горы Дагестана…».[5] Такие же трагические события произошли в Кубинском уезде и в самом городе Куба в конце марта 1918 г. Всего погрому подверглось по данным источников «122 мусульманских селения».[6] Для защиты мусульманского населения Баку в Азербайджан прибыли представители северокавказских народностей из Дагестана.

Национальные лидеры Азербайджана направили телеграмму с просьбой о помощи ко всем мусульманам Северного Кавказа. В Дагестане состоялось заседание Национального комитета Дагестана под председательством Д. Апашева. Имам Дагестана и Северного Кавказа

---

[1] «Танг Чолпан». 1917. № 9.
[2] Тахо-Годи А.А. Революция и контрреволюция в Дагестане. Махачкала, 1926. С. 39.
[3] ЦГА РД Ф. 160. Оп.1. Д.14. Л.18.
[4] Газета «Джаридату Дагестан». 1918. 19 февраля.
[5] Азербайджан, 10 декабря(27 ноября). № 56. 1918.
[6] Алиева С.И. Азербайджан и народы Северного Кавказа (XVIII – начало XIX в.). Баку, 2010. С.

Н. Гоцинский заявил: «Проблемы азербайджанского народа мы решим булатным кинжалом Базалая». В своем обращении к армянскому национальному совету Н. Гоцинский пообещал суровое наказание для всех виновных в гибели мирных жителей. Вот, что он писал: «После моего скорого приезда в Баку я надеюсь убедиться в том, от кого погибли невинные женщины и дети – от большевиков или от дашнаков соответствующее наказание будет очень жестокое… Относительно вашего существования на Кавказе вы должны были знать давно и в будущем вам придется жить только с мусульманами».[1] По решению Дагестанского облисполкома в Азербайджан был направлен отряд горцев численностью до 5 тыс. человек. Имам Н. Гоцинский, князья Тарковские и Каплановы собрали в Хасавюрте съезд сельских обществ для обсуждения вопроса о походе на Баку в помощь единоверным братьям. Мюриды Гоцинского выступили на помощь азербайджанцам. По пути в Азербайджан к отрядам Гоцинского присоединились южные кумыки, табасаранцы, и лезгины.

По ходу продвижения отрядов Гоцинского по направлению к столице Азербайджана, в Кубе, Хачмасе, и Дивичи к ним присоединялись вооруженные отряды местных жителей. Войска Гоцинского и его сторонников заняли боевые позиции у ст. Хырдалан в 10 км. От Баку. Здесь к ним примкнули вынужденные отойти за пределы города части азербайджанских национальных формирований. Два полка дагестанских бойцов численностью около 1500 человек и 1000 человек добровольцев возглавляли полковники М. Джафаров и Д. Мусаев. Общее командование осуществлял царский генерал Лазарев.

7 апреля в ставку командования дагестанских отрядов прибыла делегация во главе с А. Джапаридзе. Он обратился к дагестанцам от имени бакинских мусульман о признании советской власти в Баку. Однако эта миссия не имела успеха. По сообщению комитета революционной обороны Баку от 7 апреля 1918 г., 12 часов того же дня дагестанские отряды открыли орудийную стрельбу по броневику исполнительного комитета. Конные и пехотные отряды Н. Гоцинского повели наступление в направлении Баладжар и Баку. 7-8 апреля у станции Хырдалан произошли ожесточенные бои между отрядами Гоцинского и большевиками. Под натиском численно превосходящих сил противника 10 апреля 1918 г. Отряды Гоцинского вынуждены были отступить в Дербент.[2]

В ночь на 20 апреля Красная армия высадилась около г. Петровска и повела наступление на город. Пытаясь спасти город, от захвата большевиками, Н. Гоцинский бросил на Петровск под знаменем джихада десятки тысяч горцев, вооруженных одними саблями и кинжалами. Их встретили пулеметным огнем, залпами корабельной и полевой артиллерии. Войска Н. Гоцинского, потеряв свыше ста человек убитыми, три орудия, оставив также Темир-Хан-Шуру, отступили в горы. Большевики требовали разоружения «дагестанских полков и милиции Гоцинского с выдачей оружия…».[3]

Вся последующая борьба в Дагестане разворачивается между немногочисленной группой социалистов, зараженных идеями русской революции, и пользовавшимся непререкаемым авторитетом в массах с одной стороны и мусульманским духовенством с другой.

---

[1] Аликберов Г.А. Победа социалистической революции в Дагестане. Махачкала, 1968. С.119-120.
[2] Самурский Н. Гражданская война в Дагестане. Махачкала, 1925. С.6; Алиева С.И. Азербайджан и народы Северного Кавказа. С.328.
[3] Самурский Н. Указ. соч. С.7.

Nailə Hüseynova
T.ü.f.d. Azərbaycanın Beynəlxalq Əlaqələri tarixi şöbəsi, aparıcı elm işçisi,

ERMƏNILƏRIN AZƏRBAYCANDA SOYQIRIMI TÖRƏTMƏKDƏ MƏQSƏDLƏRININ TARIXI KÖKLƏRI NƏDƏN XƏBƏR VERIR?

Açar sözlər: Fövqəladə komissiya, daşnak, Şamaxı, Lalayan, genosid
Ключевые слова: Чрезвычайная комиссия, дашнаков, Баку, Лалаян, геноцид
Key words: Extraordinary Commission, dashnaks, Shemakha, Lalayan genocide

Zaman-zaman erməni saxtakarlığının ayaq tutub gəzdiyini görürük. O saxtakarlıgın ki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi vəhşiliklər məharətlə ört- basdır edilmişdir. Bu saxtakarlıgın " əlindən tutub gəzənlərin sayı bu gün də çoxdur ".Ancaq belə bir deyim var: ***Həqiqət nazilər , ancaq qırılmaz.***

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində çar hökumətinin mənfur siyasətinə qoşulan və bu siyasətdən məharətlə yararlanmagı qarşısına məqsəd qoyan ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətməsi inkaredilməz bir faktdır.

1918- ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətməsi faktı Fövqəladə istintaq komissiyası tərəfindən təsdiq edilməsinə baxmayaraq həmin dövrdə cinayətkarların heç bir nəfəri də istintaqa cəlb olunaraq cəzasını almamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri 1920 –ci ilin fevralında amnistiya haqqında qanunun verilməsi, digər tərəfdən isə 1920- ci il aprelin 27- də Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işgal edilməsi olmuşdur.

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə xələl gətirən, onun ərazi bütövlüyünü pozan ermənilər uzun illərdir ki, ənənəvi olaraq Azərbaycana, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağa qarşı ərazi iddialarını irəli sürməkdə, dünyaya car çəkməkdə israrlı olmuş və olmaqdadırlar.

Bu bədnam niyyətin tarixi kökləri çox dərin və mürəkkəbdir: **dünya dövlətlərinin Qafqaz uğrunda "oynadıqları kart və ya şahmat oyunu"nun tarixi qədər dərin!**

I Pyotrun çar Rusiyasını dəniz dövlətinə çevirərək dövləti imperiya adlandırması ilə bu bədnam niyyətin "ilk rüşeymi" yarandı və "şahmat oyunu"nda ermənilər imperiyanın "peşkası"na çevrildi. "Erməni kartı"ndan məharətlə istifadə edən çar Rusiyası ermənilərin ikiüzlü, riyakar və saxtakarlığı ilə Qafqaz siyasətində öz məqsədlərinə nail olmaqda idi. Həmin məqsəd həmişə siyasi ibarələrlə ört-basdır edilmiş, tarixdə saxtakarlığa gətirib çıxarmışdır.

Məlumdur ki, XVIII-XIX əsrlərdə çar Rusiyası müharibə apardıgı Osmanlı dövləti ilə sərhəd ərazilərdə öz siyasətinə uygun bufer dövlət yaratmaq məqsədilə ermənilərin bu ərazilərdə süni şəkildə sayının artırılmasına çalışmışdır. Həmin siyasət XX əsrdə də müxtəlif formalarda davam etdirilmişdir. İstər 1905- ci ildə, istər 1918- ci ildə, istər 1948- 1953- cü illərdə, istərsə də 1988- ci illərdə həmin mənfur siyasətin nəticəsində azərbaycanlılar yaşadıqları daimi ərazilərdən incidilərək, təhqirlərə məruz qalaraq qovulmuş, ermənilərin isə həmin ərazilərdə süni şəkildə sayı artırılmışdır. Sovetlər dönəmində bir nəfər azərbaycanlının söylədiyinə görə 1950 - ci ilə qədər Ermənistandakı bütün azərbaycanlıların köçürülməsi planlaşdırılmışdır. Bunun səbəbi Sovet hakimiyyətinin Türkiyə ilə sərhəddə yaşayan azərbaycanlılara etibar etməməsi idi [7, 32.]. Lakin çar Rusiyasının yeritdiyi həmin köçürmə siyasətinin məqsədləri sovet dövrü tarixşünaslıgında məharətlə ört – basdır edildiyi kimi, sovet dövrü tarixşünaslıgının özündə də bu niyyət pərdələnmişdir.

Sovet dövrü tarixşünaslığında Azərbaycan tarixinin yazılmayan səhifələrindən biri də məhz ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi, çar Rusiyasının " parçala və hökmranlıq et " siyasətinin təzahürü olan soyqırımı olmuşdur.

Türkmənçay müqaviləsi əsasında Cənubi Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirən çar Rusiyası bütün xanlıqların, o cümlədən Şamaxı xanlığının da xanlıq statusunu ləğv etmişdi. Müstəmləkəçilik siyasətinin bariz nümunəsi kimi çar hökumətinin atdıgı birinci addım dərhal inzibati dəyişikliklər etməyə başlaması olmuşdu.

Çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin təzahürü kimi atdığı ikinci addım onun köçürmə siyasəti olmuşdu. Köçürmə siyasəti nəticəsində Şamaxı qəzasında ruslarla bərabər, erməni qriqorianların süni şəkildə say nisbəti formalaşdırıldı.Onların sayı 17542 nəfərə çatdırıldı [3,cild II,364].

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, çar Rusiyası tərəfindən ərazisi işgal edilmiş Şamaxı xanlığının Qacar kəndinin əhalisi haqqında 1831-ci ilə aid mənbənin [5,sən.345] verdiyi məlumata görə kəndin əhalisi 35-45- yaş həddində olan ermənilər olmuşdur. Həmin kəndə ermənilərin köçürülməsi o dərəcədə sürətli aparılmışdır ki, müstəmləkəçilər kəndin adını dəyişdirməyi belə unutmuşdular. (yetər ki, onlardan bir alət kimi istifadə edilməyə başlanılsın–**N.H**.)

Məlumdur ki, 1902 – ci ildə Şamaxıda baş verən güclü zəlzələ nəticəsində şəhər demək olar ki, yerlə - yeksan olmuşdur. Şəhərdə və onun ətraf kəndlərində minlərlə insan həlak olmuşdur. 1902 – 1905 – ci illərdə zəlzələnin çətinliklərindən yenicə xilas olmuş Şamaxı əhalisi bu dəfə erməni soyqırımına məruz qaldı. Yaranmış vəziyyətdən məharətlə istifadə edən ermənilər ilk əvvəllər açıqdan-açıga fəaliyyət göstərə bilmədikdə gizlin şəkildə bir çöx mülkləri yandırmış, “ sünnü” – “ şiə” konfliktini qızışdıraraq əhaliyə müxtəlif işgəncələr vermişlər. Şamaxıda olan ermənilər nəinki burada qırgınlar törətmişlər, hətta Tiflis, Qazax, Gəncə, Şuşa və Cəbrayılda soyqırımı törədənlərə hər cür maddi köməklik göstərmişlər. Nəticədə “ Böyük Ermənistan ” xülyasının icraçıları 1905- 1907 – ci illərdə yüzlərlə Azərbaycan kəndini dagıdaraq , əhalini evsiz – eşiksiz qoymuşdur [6, 12].

Rusiyada 1905-1907-ci illərdə baş verən birinci burjua inqilabı zamanı Azərbaycanda törədilən milli qırğında erməni daşnakları ayzberqin görünən tərəfi idi. Çar hökumətinin milli qırğın siyasətinin həyata keçirilməsində mənfur Daşnakstyun partiyası və erməni quldur dəstələri əsas rol oynayırdılar. Ermənilər Bakıda, Naxçıvanda, İrəvanda, Şuşada, o cümlədən Şamaxıda dəhşətli faciələr törətmişdilər.

Çar hökumətinin soyqırımı siyasətini **bolşevik Rusiyasının** Bakıdakı icraçısı başda Şaumyan olmaqla Bakı Soveti davam etdirirdi. S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin təşkilatçılıgı ilə yerli müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirilən bu soyqırımın əsas məqsədi neft və digər faydalı qazıntılarla zəngin olan Azərbaycanın, ilk növbədə Bakının əhalisinin milli və dini tərkibini dəyişdirməklə bu əraziləri Sovet Rusiyasına tabe etməkdən ibarət idi. 1918- ci ilin aprelində - milli qırgın həyata keçirildiyi dövrdə Bakıdan Rusiyaya 94 min ton, may ayında 182 min ton, iyun ayında 466 min ton , iyul ayında isə 492 min ton neft daşınmışdı [9, 10].

Qanlı Mart hadisələri, o cümlədən Şamaxı qırgınları elə bir tarixi dövrə təsadüf (əslində bu hadisələr təsadüf deyildi, ölçülüb- biçilmiş bir proqram idi – **N.H.)** edirdi ki, birinci dünya müharibəsinin son dövrləri idi. Rusiyada baş verən 1917- ci il fevral burjua inqilabından sonra Azərbaycanda milli şüurun daha da yetkinləşdiyi dövrdə millətlərin öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq şansı yarana bilərdi. Bu imkanları qan çanagında bogmaq Sovet Rusiyasının ümdə vəzifəsinə çevrilir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdı ki, Sovet Rusiyası buna nail ola bilməsə idi, Bakı neftini itirə bilərdi. Əvvəllər Bakıda yaşamış, sonralar Almaniyaya mühacirət etmiş kadet partiyasının üzvü B.Baykovun təbirincə desək, “” çar Rusiyasının bütün neftini Bakı verirdi. Neftin çox hissəsi Volqa çayı vasitəsilə Rusiyaya daşınırdı. Volqada buzların əriməsi ilə ticarət gəmilərinin fəaliyyəti martın ortalarına düşürdü [11, 8]. Buna rəgmən S. Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı soveti “əksinqilabçılara qarşı mübarizə “ şüarı altında Bakı quberniyasında yaşayan azərbaycanlılara qarşı kütləvi şəkildə soyqırımı həyata keçirməyə başlayır.

Soyqırımının törədilməsində ermənilər əsas vasitə kimi seçilir. Mövzumuza tam uygun olmasa da 1905- 1906- cı illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı zamanı , onların Bakıda törətdiyi dagıntılara dair Almaniya Federativ Respublikasının Xarici işlər Nazirliyinin Siyasi Arxivindən əldə etdiyimiz materiallardan məlum olur ki, ermənilər Bakıda Nikitin sirkinin binasını, Bibiheybətdə, Balaxanıda olan neft qazma mədənlərini, Balaxanıda metaltökmə fabrikinin binasını yandırmış, azgınlıq edərək Əliyev familiyalı bir imkanlı ailənin evini də yandırmışlar [12] . Beləcə azərbaycanlılara qarşı soyqırımını həyata keçirən çar hökumətinin mənfur siyasətini bolşevik hökuməti 1918 – ci ildə məharətlə davam etdirməkdə idi.

1918- ci ildə Cənubi Qafqazda ən güclü siyasi partiyaya çevrilən “Musavatı”ın Azərbaycanın ərazi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəsi Bakı Sovetini ciddi narahat edirdi. Həmin dövrdə Azərbaycanın qəzalarına “sovet qoşunları adı altında” göndərilən cinayətkar dəstələrə quldur erməni “hərbçiləri ” T.Əmiryan, H.Amazasp rəhbərlik edirdilər. Daşnak cəlladlarının əməllə-

rindən ən ağır ziyan çəkən Şamaxı qəzası olmuşdu. Şamaxı qəzasında baş verən hadisələr "qanlı Mart təqvimində" xüsusi səhifə təşkil edir [4,V cild,304-305].

Yelizavetpol(Gəncə) Müsəlman Milli Şurasının sədri Xasməmmədov 1918- ci il martın 28 – də Seymin və Cənubi Qafqaz hökumətinin sədrinə göndərdiyi teleqramında yazırdı ki, martın 18 –də bolşeviklər Bakıdan yaxşı silahlanmış, topa və pulemyota malik 2000 əsgər dəstəsini Şamaxı qəzası istiqamətində yola salmışdılar. Yolboyu irəliləyən dəstə 15 –dən çox müsəlman kəndini viran qoymuş və Şamaxı şəhərini dagıtmışdı [9, 14].Şəhərin varlılara məxsus ən yaxşı evləri yandırılmış və məhv edilmişdir. Ermənilər yanan evlərdən çıxmaga cəhd edən qadınları, uşaqları və qocaları güllələləyirdilər. Küçələrdə döşləri kəsilərək əzabla öldürülmüş ən agır təhqirlərə məruz qalmış qadın meyitləri qalaqlanmışdır. Quldurlar uşaqlara belə rəhm etməmiş, onların başına mıx vurmuş, diri – diri torpaga basdırmışlar [6, 25]. Mənbələrin verdiyi məlumata görə şəhərdə təqribən 8-12 min, bütün Şamaxı qəzasında isə 40 minə qədər insan qətlə yetirilmişdir. Fövqəladə İstintaq komissiyasının işi yarımçıq qaldıgı üçün qətlə yetirilən insanların yalnız 12 min nəfəri qeydə alınmışdır [6, 40].

Azərbaycanlılara qarşı bütün vəhşi üsullardan istifadə edən erməni – bolşevik birləşmələri Şamaxının ən qədim tarixə malik məscidini yandırmışlar. Sözlə ifadə edilməyəvəcək səviyyədə vəhşiliklər törədən erməni daşnakları Şamaxıda 400 qocanı məscidə yıgaraq xəncərlə dogramışdılar [2,17]. " Azərbaycan qəzeti" yandırılmış məscidin şəklini öz səhifələrində dərc etməklə tarixdə ermənilərin xalqımızın milli – mənəvi dəyərlərinə qarşı törətdiklərini faktlaşdıra bilmişdir [2, 9].O dövrün milli mətbuat orqanlarının səhifələrində Şamaxının yalnız xarabalıqlarının qaldıgını yazırdılar. Müəlliflər daha sonra yazırdılar: " Biçarə şamaxılılar öz isti ocaqlarını buraxıb yagış – yagmurun altında bu səhraları ata oglunu, ana qızını gözlərinin yaşını tökə- tökə axtarırlardı ". Şamaxıdan didərgin düşən Bakıya və ətraf bölgələrə sıgınanaların siyahısı 1918 – ci ilin iyununda "Hümmət" qəzetinin 6- cı nömrəsində " Şamaxı qaçqınlarının siyahısı" adı altında dərc edilmişdir [2, 9].

1918 – ci ilin martından sentyabrın 15 – dək Azərbaycanda baş verən hadisələrin şahidi olmuş Binəva ləqəbli müəllif həmin günləri azərbaycanlılar üçün "qanlı günlər" adlandırır və göstərir ki, bu günlərdə minlərlə müsəlman ailəsi başsız qalmışdır. Təkcə İrəvan quberniyasında 42 kənd viran qalmış, əhalisi "tərki – vətən" olmuşdur. " Biçarə şamaxılılar qışı öz isti ocaqlarını buraxıb yagışınyagmurun altında " öz dogmalarını axtramaqda idilər. Müəllif erməni – bolşevik hərbi birləşmələrinin Şamaxıda günahsız insanları necə qətlə yetirdiklərini, qızların şərəf və ləyaqətini necə təhqir etdiyini xatırlayaraq, həmin vəhşilikləri törədənləri " erməni bandaları" adlandırır. O yazırdı: " Xunxar erməni bandaları müsəlmanların izzəti – namusuna toxunub 12 yaşında qız uşaqlarını.....:bunları qələmlə belə yazmaq günah sayılar"[2 , 17] .

Bolşevik- daşnak birliyi 1918- ci ilin mart-aprel aylarında Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasının azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində qanlı cinayətlər törətdilər. Həmin cinayətləri AXC-nin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı yeddi cild və 925 səhifədən ibarət istintaq materialları əyani şəkildə ifşa edir [8 ,227]. Komissiyanın sədri Ə.Xasməmədovun məlumatından aydın olur ki, Şamaxı qəzasında azərbaycanlılara qarşı ermənilərin qəddarlığı I dünya müharibəsinin ilk dövrlərindən özünü büruzə verirdi. Həmin müddətdə , xüsusilə 1917-ci ilin Fevral inqilabından sonra Şamaxı şəhərindən 7 km aralıdakı Mədrəsə kəndinə çoxlu erməni əsgərləri köçürülməyə başlandı.

Martın əvvəllərində Şaumyan başda olmaqla erməni quldur dəstələri Şamaxıya üç minədək erməni qoşun dəstələri, çoxlu sayda hərbi sursat , top və pulemyot göndərdi. Hələ 1918- ci ilin yanvar ayında Bakı Soveti tərəfindən 15 maşın silah, mart ayının ortalarında isə 60 maşın silah və 2000 erməni dəstəsi Şamaxıya göndərildi. Göndərilən dəstə yolboyu 15- dən çox müsəlman kəndini məhv etmişdi [8, 24].

Martın 15-də Şamaxı şəhərinə çatan erməni dəstələri ilə müsəlmanlar arasında toqquşma oldu. Şamaxı qəzasında azərbaycanlılara qarşı soyqırımına Şaumyanın ən yaxın silahdaşlarından olan, bilavasitə ondan təlimat alan Lalayan başçılıq edirdi. Martın 18-də ermənilər Şamaxı şəhərinin əhalisi üzərinə qəti hücuma keçirlər, axşama yaxın şəhərin varlı hissəsi olan "Piran - Şirvana" daxil oldular [4,305]. Qətllər xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilirdi. Qətlə yetirilənlərin qolları, ayaqları , qulaqları, burunları kəsilmiş, gözləri çıxarılmışdır. Bu vəhşiliklər Gəncədən müsəlman dəstəsi Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası əhalisinin köməyinə gələnə qədər bir neçə gün davam etmişdi. Dörd gündən sonra müsəlman ordusu ərazini tərk etmək məcburiyyətində qaldıqda ermənilər Şamaxıda əhali-

ni təkrar olaraq daha şiddətli və ağır işgəncəyə məruz qoydular [10,3]. Şamaxı hadisələri ilə baglı " Azərbaycan" qəzetinin 1918- ci il 19 saylı buraxılışında gedən bir yazıda qeyd olunmuşdu ki, S.Lalayevin Şamaxı müsəlmanlarına tutdugu divan bizim bu müharibə dövründə üzləşdiyimiz bütün dəstələri geridə qoyur. Şamaxıda qırgına rəhbərlik edən Lalayanın qəddarlıgı hətta onun silahdaşlarından olan T. Əmirov və İ. Boqomolovun da narazılıgına səbəb olmuşdu [8, 28].Onun bu qədər amansızlıq etməsinin səbəbi tədqiqatçılar tərəfindən 1905- 1906- cı illərdə öz cinayətkar əməllərinin qurbanı olmuş atasının və əmisinin intiqamını şamaxılılardan alması səbəbi ilə izah olunur. Ermənilərin qətlə yetirdiyi Şamaxı şəhərinin nüfuzlu şəxsiyyətləri arasında I Dövlət dumasına seçilmiş Məmməd Əliyev , Hacıbaba Abbasov, Əşrəf Hacıyev, Hacı Əbdül Xəlil Əhmədov, Hacı Əbdül Hüseyn Zeynalov üç qardaşı ilə, Hacı İsrafil Məmmədov, Mir İbrahim Seyidov, Hacı İbrahim Salamov, Ağa Əhməd Əhmədov , Hacı Əbdül-Qasım Qasımov, Əyyubağa Veysov, Zeynəb xanım Veysova, Əliabbas bəy İbrahimbəyov, Ələkbər Qədirbəyov, Əbdürəhim ağa Ağalarov, Məhiyyəddin Əfəndizadə, Zəkəriyyə Əfəndi Mehdi Xəlil oğlu, Ziyəddin Abdullayev, Hacı Molla Həsən Zeynalov və onun arvadı, Mahmud Hacıağa oğlu və digərləri olmuşdur [8, 233].

Şamaxıda 1918- ci ilin mart- aprel aylarında öldürülənlərin sayı haqqında müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Bəzi məlumatlarda öldürülənlərin sayı 7 min, bəzilərində 8–12 minə qədər, bəzilərində isə 40 minə qədər oldugu göstərilir.

M. Zülfüqarlının araşdırmalarına görə həmin dövrdə Şamaxı qəzasında 120 kənd olmuşdur ki, bunlardan da 86- sı erməni təsavüzünə məruz qalmışdır. Şamaxı qəzasının erməni təcavüzünə məruz qalan 58 kəndində müsəlmanlara qarşı törədilən faciənin qurbanları siyahısında 3632 nəfər kişi, 1771 nəfər qadın, 956 nəfər uşagın oldugu göstərilir [8, 31-32].

Araşdırmalarının nəticəsi kimi 58 kəndin təcavüzə məruz qalan sakinlərinin sayını belə vermək olar: Cəyirli – 75 nəfər, Ərəbqədim – 378 nəfər, Cəmcəmli – 26 nəfər, Mırtı – 5 nəfər, Talış – Məlik – 16 nəfər, Mirikənd – 19 nəfər, Şərədil – 20 nəfər, Quşçu – 332 nəfər, Şıxməzid – 18 nəfər, Yuxarı Çagan – 1 nəfər, Agabəyli – 14 nəfər, Qaravəlli – 120 nərəf, Barbar Navahı – 30 nəfər, Gorus- Çaparlı – 35 nəfər, Kürdəmir – 25 nəfər, Qonaqkənd – 34 nəfər, Ovçulu – 27 nəfər, Bagırlı – 370 nəfər,Təkəli – 922 nəfər, Hacılı – 130 nəfər, dilman – 585 nəfər, Kalva – 500 nəfər, Xatman – 120 nəfər, Suraxanı – 20 nəfər, Xəsiqara – 82 nəfər, Tigan – 360 nəfər, Talışnuru – 25 nəfər, Sərdakar – 28 nəfər, Zərqəva – 49 nəfər, Xankəndi – 20 nəfər, Təbiyə - 17 nəfər, Makahı – 8 nəfər, Taglabiyan – 36 nəfər, Girdivan – 22 nəfər, Kələrag – 1 nəfər, Bizlən – 100 nəfər, Mücü – 225 nəfər, Qıraltan – 71 nəfər, Sulut – 43 nəfər, Zeyvə - 82 nəfər, Nuran – 117 nəfər, Nüydi – 57 nəfər, Qəzənd – 117 nəfər, Sündü – 25 nəfər, Şıxlar – 4 nəfər, Bəlkə - 16 nəfər, Agsu – 200 nəfər, Qəməli – 43 nəfər, Məlikçobanı – 10 nəfər, Çuxanlı – 52 nəfər, Qurbançı – 93 nəfər, Mərəzə - 300 nəfər, Nabur – 60 nəfər, Qaradüzlü – 8 nəfər, Ərəbşahverdi – 22 nəfər, Çaylı – 5 nəfər, Şıxzərli - ? Cəmi 6359 nəfərin qətlə yetirildiyi göstərilir [9, 18]. Şamaxı qəzası üzrə təcavüzə məruz qalmış kəndlər indiki Şamaxı, Qobustan, Kürdəmir, Agsu, İsmayıllı, Ucar rayonlarının ərazisinə düşür.

Bu sahədə müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, soyqırımı zamanı Şamaxı qəzasının 58 kəndi yandırılaraq yerlə- yeksan edilmişdir. Həmin siyahıya adı düşməmiş kənd və obaların da adları əlavə edilsə, ümumilikdə 1918- ci ilin mart- aprel aylarında Şamaxı qəzasında 90- a yaxın kənd və oba həmin faciəyə məruz qalmışdır [6, 40].

Təkcə Şamaxı şəhərinin özündə azərbaycanlılara məxsus 1 milyard manatdan yuxarı dəyəri olan əmlak qarət olunmuş, azərbaycanlılara məxsus evlərin hamısı yandırılmışdır. Şəhərdə 13 məscid, həmçinin tarixi abidə olan "Cümə məscidi" yandırılmışdır. Həmin gün Şamaxı şəhərinin 3-4 verstliyində olan Əngəxaran kəndində də ermənilər görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Əngəxarana soxulan ermənilər kəndi mühasirəyə alaraq oradakı əhalini qırır, kəndi qarət edərək sag qalanları da əsir götürürlər. Əsir götürülən uşaqları Məlhəm kəndinə aparırlar, 88 nəfər kişidən yolda güllələləndikdən sonra sag qalan 74 nəfəri isə Mədrəsə kəndinə gətirirlər. Həmin kənddə törədilmiş faciə haqqında Fövqəladə İstintaq Komisiyyasının üzvü A. F. Novitskinin məruzəsindən məlum olur ki, onlardan yalnız iki nəfəri – Agacan Mehdi oglu və Cabbar Əliməmməd oglu qaçıb canlarını qurtara bilmişdilər [6,79]. Yollarda qalan meyitləri isə təhqir edərək qulaqlarını, burunlarını, əlləri və ayaqlarını kəsmişdilər. Müdafiəsiz kənddə törədilən vəhşilikləri özündə əks etdirən təhqiqat materiallarında həmkəndlilərin və şahidlərin ifadələrinə görə tərtib edilmiş siyahılarda ermənilərin işgəncə ilə qətlə

yetirdikləri 237 nəfərin adı sadalanır [8,236]. Dəymiş ziyanın ümumi miqdarı 4.969.2000 manat təşkil etmişdir [6, 79].

Şahidlərin verdiyi məlumatdan bəlli olur ki, Şamaxıda ermənilərin törətdiyi vəhşilikdən sonra meyid əlindən tərpənmək mümkün deyildi. Hər addımbaşı müsəlmanların vəhşicəsinə öldürülmüş meyidləri görünürdü. Bu hadisənin şahidi olan S. Əfəndiyev qeyd edir ki, Şamaxıda meyid əlindən tərpənmək mümükün deyildi. Ən dəhşətli mənzərələrdən biri iki nəfər kişi və qadın meyidinin üzərində yarıya bölünmüş 3-4 yaşlı uşagın meyidinin qoyulması idi [8, 37].

Şamaxıda əhalinin sayının müqayisəli təhlilindən məlum olur ki, əgər 1811- ci ildə Şamaxı xanlığının ərazisində 24 min ailə , 1918- ci ildə Şamaxı qəzasında 15 min ailə yaşayırdısa, 1921- ci ildə əhalinin sayı 1700 nəfərə enmişdi ki, bu da faciənin necə böyük miqyasda aparıldığını bir daha sübut edir [9, 21] .

Şamaxı qırgınından salamat qalıb canını qurtaranların bir çoxu Göyçay qəza mərkəzinə üz tutmuş, əhalinin xeyli hissəsi isə Qarasu deyilən bataqlıgın suyundan içərək müxtəlif yoluxucu xəstəliklərə tutulmuşlar [9,21].

N.Nərimanov Şamaxı qırgını haqqında yazırdı:" Şamaxıdan qayıdandan sonra ...M.Əzizbəyov göz yaşı içində şahidi oldugu faciəni mənə danışdı. T.Əmirovun və S.Lalayanın əvvəllər Bakıda olan silahlı dəstələri yaşına və cinsinə məhəl qoymadan bütün azərbaycanlıları öldürdülər: onlar hələ dünyada görünməmiş bir cinayət törətdilər, uşaqları süngü və qılıncdan keçirir, adamları məscidə toplayıb kerosin töküb yandırırdılar. Mənim üçün aydın oldu ki, Bakıda sovet hakimiyyəti daşnaklardan asılıdır. Bu da aydındır ki, erməni bandaları tərəfindən azərbaycanlı əhaliyə qarşı edilən bu qədər zülmdən sonra Azərbaycan proletariatının Sovet hakimiyyətindən üz döndərməyə, öz burjuaziyasının hamiliyi altına keçərək , ondan və Türkiyədən kömək gözləməyə haqqı var idi." [8, 40-41].

Bəzi mənbələrin əsasında aparılan hesablamalara görə Şamaxı qəzasının 53 kəndində 8027 – nəfər azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi. Onlardan 4190- nəfər kişi, 2560 – nəfəri qadın , 1277-nəfəri isə uşaq olmuşdur. Bütövlükdə 339,5 milyon manat məbləğində maddi zərər vurulmuşdu.

Həmin kəndlərin bəzilərini cədvəl üzrə belə göstərmək olar [8, 239; 6, 85,89,91,101].

Sıra №	**Navahı**	**Yəhyalı**	**Qubalı Baloğlan**	**Kalva**	**Ağsu**	**Tircan**	**Bağırlı**	**Quşçu**	**Cəyirli**
Dəymiş ziyan	60 mily.man.	22 mily. man.	90 mily. man.	24 mily.man.	36,5 mily.man.	21 mily.man	12,5	114 mily. man	97 mily. man
Kişi	555	360	250	250	200	300	80	192	40
Qadın	260	412	150	150	300	40	150	115	20
Uşaq	140	150	135	100	-	20	140	25	15

Onlardan 4420- nəfər kişi, 2695 – nəfəri qadın , 1317-nəfəri isə uşaq olmuşdur. Bütövlükdə təxminən 477 milyon manat məbləğində maddi ziyan vurulmuşdu.

1920- ci il yanvarın 11- də Azərbaycanın müstəqilliyinin de- fakto tanınmasından dərhal sonra qərb dövlətlərinin təzyiqi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 2 fevral 1920 – ci il tarixdə qəbul etdiyi aministiya haqqında qanun 1918- ci il soyqırımı hadisəsi ilə baglı məsuliyyətə cəlb olunmuş cinayətkarların cinayətə cəlb oluması işini dayandırdı. Cinayətə cəlb olunan yalnız 194 nəfər olmuşdur, onlar da aministiya qanunundan sonra sərbəst buraxılmışlar [9, 26].

Özlərinin cinayətlərini ört- basdır etmək üçün 1965- ci ildən " soyqırımı harayı " ilə dünyaya car cəkən ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər bütün Azərbaycan ərazisində ölçüyəgəlməzdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abışov V. Azərbaycanlıların soyqırımı. Bakı. 2007.
2. AşırlıA. 31 mart soyqırımı 1918 – 1920- ci illər mətbuatında. Bakı. 2011.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı. 2005.
4. Azərbaycan tarixi. Bakı.2001

5. ARMDTA.F.24.
6. Qəniyev S. 1918 – ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı. 2003. www.shamaxi-
7. Nəcəfov B. Deportasiya . III hissə. Bakı. 2006.
8. Paşayev. A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı. 2001.
9. Zülfüqarlı M. Şamaxı soyqırımı (1918). Bakı. 2011.
10. Azerbaycan belgelerinde ermeni sorunu (1918-1920). Ankara. 2001
11. Бойков Б. Воспоминание о революции в Закавказье. R. 11038 .

Наиля Гусейнова

О ЧЕМ ГОВОРЯТ ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ГЕНОЦИДА, СОВЕРШЕННОГО АРМЯНАМИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В статье нашли свое отражение вопросы, связанные с геноцидом, осуществленным армянами против азербайджанцев в 1918 г. Автор на основе документов, собранных Чрезвычайной Следственной Комиссией, рассматривает события, связанные с истреблением мирного населения в Шемахе армянскими дашнаками. В статье приводятся сведения о численности мужчин, женщин и детей, убитых в результате преступных действий Лалаяна и его приспешников, являвшихся соратниками возглавлявщего геноцид против азербайджанцев С. Шаумяна .

Naila Huseynova

Resume

WHAT DO THE HISTORICAL ROOTS OF THE GOAL OF ARMENIANS TO COMMIT GENOCIDE IN AZERBAIJAN SAY

The article reflected the genocide issues of Armenians in Azerbaijan in 1918. Based on the documents collected by the Extraordinary Commission of Inquiry, the author brings to attention how Armenian dashnaks murdered innocent people in Shemakha. As a result of crime realized by Lalayan and his benefactors as Shaumyan's companion-in-arms who led the genocide against Azerbaijanis, number of murdered men, women and children in Shemakha, amount of damage were shown in the article.

Rəşad Rustəmov
t.ü.f.d., a.e.i.

1918 - Cİ İLİN MART SOYQIRMI ƏRƏFƏSİNDƏ BAKIDA HAKİMİYYƏT UĞRUNDA MÜBARİZƏ

Ключевые слова: март, геноцид, большевики, дашнаки
Keywords: march, massacre, bolshevik, dashnak

Ümumrusiya Müəssislər Məclisi 1918-ci il yanvarın 5-də öz işinə başladı. Eser və menşeviklərin əksəriyyət təşkil etdiyi (62%-dən çox) Məclis Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin hakimiyyətin sovetlərə keçməsi haqqında deklarasiyasını təsdiq etməkdən imtina etdi. Yanvarın 7-də Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Müəssislər Məclisi buraxıldı. Fəaliyyətinin qısa müddət davam etməsinə baxmayaraq, Müəssislər Məclisi torpaq haqqında, torpağın ümumxalq mülkiyyətinə keçməsi - sosiallaşması və torpağın istifadəsinin mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının ixtiyarına verilməsini göstərən qanun qəbul etdi. Müəssislər Məclisinin buraxılması Rusyiada hakimiyyət böhranının sülh yolu ilə həllini qeyri-mümkün etdi. Bu dövrdən etibarən Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizənin yeni dövrü başlandı. Bu dövrdən etibarən erməni və rus millətlərinin nümayən-dələrindən ibarət olan fəhlə, əsgər və kəndli deputatları Sovetləri ilə əsasən azərbaycanlılardan təşkil edilmiş Cənubi Qafqaz hökumətinin yerli orqanları ilə münasibətlər artıq qarşıdurma şəklində inkişaf edirdi. 1917-ci il oktyabrın 31-də Bakı Soveti özünü Bakı quberniyası və Dağıstan ərazisində qanunverici və inqilabi hakimiyyət elan etdi (1.s.51).

Bolşeviklər Bakını Qafqazda Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə mərkəzinə çevirməyə çalışırdılar. Bakının rus və erməni əhalisi Bakı Sovetini azərbaycanlıların milli hərəkatının qarşısını almağa qadir olan yeganə qüvvə hesab edirdilər. 1917-ci il noyabrın 22-də İctimai Təşkilatları Komitəsinin buraxılması ilə Bakı Soveti yeganə siyasi hakimiyyət orqanına çevrildi. Şəhər Dumasına və onun icra orqanına yalnız şəhərin təsərrüfat həyatına rəhbərlik həvalə edildi (2. s.53).

Bu dövrdə azərbaycanlıların ümummilli siyasi təşkilatı olan Türk - Ədəmi -Mərkəziyyət – Müsavat partiyasının ümummilli siyasi təşkilat kimi təşəkkülü başa çatdı. Müsavat partiyası bu dövrdə Azərbaycanın ən iri partiyasına çevrildi. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün qəzalarında Müsavat partiyası öz təşkilatlarına malik idi. 1917-ci il oktyabrın 25-dən 31-dək Türk - Ədəmi - Mərkəziyyat – Müsavat partiyasının İ qurultayı keçirildi. Qurultayda partiyanın ilk proqramı qəbul edildi. Proqramın "Dövlət quruluşu və muxtariyyət" fəslində dövlət quruluşu prinsipləri müəyyən edildi. Bu prinsiplərə əsasən, vətəndaşların hüquqları və azadlıqları konstitusiya ilə qorunan demokratik federativ respublika yaradılmalı idi. Azərbaycan bu federasiya tərkibinə muxtar respublika formasında daxil olmalı idi (3.s.44). Rus ordusunun Qafqazı tərk etməsi Azərbaycan qəzalarında əsgər deputatları Sovetlərinin ləğvi və hakimiyyətin müsəlman milli komitələrində cəmləşməsi ilə nəticələndi. Milli komitələrdə aparıcı rol Müsavat partiyasına məxsus idi. Azərbaycanın digər ərazilərindən fərqli olaraq Bakıda Müsavat partiyasının mövqeləri çox zəif idi. Bu hər şeydən əvvəl Bakının milli tərkibi ilə bağlı idi. 1917-ci ilin məlumatlarına görə, Bakıda azərbaycanlılar əhalinin 30,8%-ni, ruslar 27%-ni, ermənilər isə 28,7%-ni təşkil edirdilər (4.s.16). Rus və erməni əhalisinin əksəriyyətini neft sənayesi fəhlələri təşkil edirdilər. Bu hər şeydən əvvəl XIX əsrin sonlarından etibarən Bakıda neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə izah edilirdi. Bakının ictimai və siyasi həyatında aparıcı rolu ruslar və ermənilər oynayırdılar. Yüksək ixtisaslı fəhlələr ruslardan və ermənilərdən, aşağı ixtisaslı fəhlələr isə əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi. Azərbaycanlı proletariat əsasən Cənubi Azərbaycanın mövsümi fəhlələri, müflisləşmiş xırda sahibkarlar və qəzalardan gələn kəndlilər hesabına təşəkkül tapırdı (5.s.26).

Buna görə Müsavat partiyasının Bakı şöbəsi azərbaycanlı əhalinin hüquqlarını müdafiə etmək üçün Bakı qəzasında yeganə real hakimiyyət orqanı olan fəhlə və əsgər deputatları Soveti ilə əməkdaşlıq etməyə məcbur idi. Bakı Sovetinin öz hakimiyyətini bütün Cənubi Qafqaza yaymaq cəhdləri Musavat partiyasının dəstəklədiyi Zaqafqaziya Komissarlığı ilə toqquşmalara səbəb oldu. Eyni zamanda Zaqafqaziya Komissarlığı öz bəyannaməsində ərazisi tərkibinə Bakı, Yelizavetpol, İrəvan, Tiflis, Kutaisi quberniyalarının, Qars və Batum vilayətlərinin və Türkiyənin rus qoşunları tə-

rəfindən işğal edilən ərazisinin aid olduğunu elan etdi (6.s.159). 1917-ci il noyabrın 20-də Azərbaycanda Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilər azərbaycanlı əhalinin böyük siyasi fəallığını aşkar etdi. Seçkilərdə Müsavat partiyası və milli komitələrin nümayəndələri vahid siyahı ilə çıxış edirdilər (7.s.62). 1918-ci il yanvarın 6-da öz işinə başlayan Müəssislər Məclisi sovetlərin II qurultayının hakimiyyətin Sovetlərin Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə keçməsi haqqında dekretini təsdiq etməkdən imtina etdiyinə görə Xalq Komissarları Şurası tərəfindən buraxıldı. 1918-ci ilin fevralında Cənubi Qafqazda ilk qanunverici orqan - Zaqafqaziya Seymi təşəkkül tapdı. Bununla Bakı Soveti ilə Cənubi Qafqaz hökuməti arasında münasibətlərin birinci dövrü başa çatdı. İkinci dövr Zaqafqaziya Seyminin yaranmasından mart soyqırımına qədərki dövrü əhatə edir. Bu dövrdə Cənubi Qafqazın milli qüvvələri tərəfindən müstəqil hökumət təşkil edilir, müstəqil xarici və daxili siyasət yeridilirdi. Azərbaycanın milli siyasi qüvvələri 1918-ci ilin yanvarından etibarən Azərbaycan dövlətinin yaradılması ideyasını həyata keçirməyə başladılar. Bəzi hallarda bu, dinc yolla, digər hallarda güc tətbiq etməklə həyata keçirilirdi. Gəncə milisinin rəisi Ziyadxanov 3 minlik dəstə ilə Şamaxını ələ keçirdi (8.s.118).

Naxçıvan qəzasında Milli Şuranın hərbi dəstələri ilə Şahtaxtı əsgər deputatları Soveti arasında toqquşma baş verdi (9. s.227). Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətin yaranması və bu dövlətin tərkibində Azərbaycan muxtariyyətinin təşkili Bakının rus və erməni əhalisi tərəfindən öz varlığına təhlükə kimi qəbul edildi. Bakının erməni və rus sakinləri sinfi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq Bakı Sovetinin ətrafında birləşirdi. Bakının daşnak təşkilatı özünün dekabr ayındakı iclasında Bakı Sovetinin hakimiyyətinə tərəfdar çıxdığını elan etdi (10.s.28). Daşnak-bolşevik koalisiyasının yaranmasında Rusiya Xalq Komissarları Şurasının 1917-ci il dekabrın 30-da "Türkiyə Ermənistanının azad şəkildə özünümüəyyən etməsi haqqında" verdiyi dekret mühüm rol oynadı. Bu dekret Türkiyə ərazisində müstəqil erməni dövlətinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Türkiyə ərazisindən rus qoşunları çıxarılmalı və onları erməni milisi əvəz etməli idi. Müstəqil Ermənistan dövlətinin yaradılması ilə razılaşan bolşeviklər azərbaycanlılara muxtariyyətin verilməsindən imtina edərək bu muxtariyyəti bəy-burjua muxtariyyəti adlandırırdılar. Azərbaycanlı milli qüvvələrin rusdilli əhali ilə hüquq bərabərliyi uğrunda mübarizəsini isə xüsusi hüqüqlar uğrunda mübarizə kimi qələmə verirdilər. M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Türkiyə Ermənistanı özünümüəyyənləşmə haqqında dekret alır, ermənilər "Daşnaksütyun" partiyasının müdafiə etdiyi arzularına yaxınlaşırlar, Qafqaz türk-federalistlərini isə Bakı bolşevikləri xarabalıqlarla qorxudurdular" (11.s.32).

Bakı quberniyasını Sovet Rusiyasının ayrılmaz hissəsi elan etmiş Bakı Sovetinin bolşevik rəhbərliyi milli qüvvələrlə toqquşmanın labüd olduğunu başa düşərək qüvvələr toplayırdı. Bakı qarnizonu üzərində nəzarət bolşeviklərə məxsus idi. Bundan əlavə, Rusiya ordusu hissələri Qafqazı Bakı vasitəsi ilə tərk edirdilər. Onların bir hissəsi Bakıda qalırdılar. Bolşeviklərə tabe olan qüvvəlrin sayı 6 minə yaxın idi. Həmçinin Erməni Milli Şurası rəhbərliyi altında 4 minlik erməni əsgəri qüvvəsi və sol eserlərin təsiri altında olan Xəzər donanması Bakı Sovetinin tabeliyində idi (12.s.104). Tiflisdən Bakıya köçmüş Qafqaz Ordusu Diyar Sovetinin Hərbi-İnqilab Komitəsi Bakı Sovetinin hərbi qərargahına çevrildi. Qısa müddət ərzində Hərbi-İnqilab Komitəsi tərəfindən Bakıda Qırmızı Ordunun ilk hissələri-beynəlmiləl alay, bolşevik drujinası və süvari dəstə təşkil edildi. Xəzər donanmasına Bakı Sovetinin komissarı təyin edildi (2, s.54). Zaqafqaziya Komissarlığının erməni və gürcü milli korpuslarının yaradılmasına yönələn hərbi siyasəti nəticəsində Bakıda mart hadisələri ərəfəsində azərbaycanlıların hərbi qüvvələri Tatar polkundan və yerli özünümüdafiə dəstələrindən ibarət idi. Toqquşmanın başlaması üçün kiçik bir bəhanə lazım idi. "Evelina" gəmisi ilə əlaqədar hadisə belə bir bəhanə oldu. Məşhur Azərbaycan milyonçusu və ictimai xadimi H.Z.Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyev Lənkəranda xidmət edərkən odlu silahla ehtiyatsız hərəkət etdiyinə görə həlak olmuşdu. Lənkəranda yerləşən müsəlman divizionunun zabitləri onun yasında iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdilər. Zabitlər Lənkərana "Evelina" gəmisində qayıtmalı idilər. Bu vaxt erməni və rus milli şuraları, Xəzər dənizçiləri, eser və menşevik partiyaları arasında belə bir şayiə yayılmışdı ki, guya bu zabitlər Lənkəranda yerləşən azərbaycanlı hərbi dəstələrlə birlikdə Muğanın rus-malakan kəndlilərini məhv etmək əmri almışlar (1. s.69).

Azərbaycanlıların azadlıq hərəkatını yatırtmaq məqsədilə Bakı şəhəri və onun rayonlarının İnqilabi Müdafiə Komitəsi yaradıldı (13. s.68) Bu komitənin tərkibinə S.Şaumyan, P.Caparidze,

Q.Korqanov, N.Nərimanov, sol eser Suxartsev, sağ eser S.Saakyan və Məlik-Yolçiyan daxil idilər. Komitə Bakı şəhəri ərazisində özünü ali hərbi-siyasi hakimiyyət orqanı elan etdi. Bakıda döyüşlər 3 gün-mart ayının 30, 31 və aprelin 1-dək davam etdi. Bu döyüşlər nəticəsində 12 min azərbaycanlı öldürüldü(1. s.71). 1918-ci ilin mart ayının 31-də Bakı Soveti Bakı Müsəlman Şurasına ultimatum verdi. Ultimatumun şərtləri bunlardan ibarət idi: 1. Bakı fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin hakimiyyətinin tanınması. 2. Vəhşi diviziya hissələrinin Bakıdan çıxarılması. 3. Bakı - Port-Petrovsk dəmir yolunun azad edilməsi (1.s.72). Bütün bu şərtlər Bakı Müsəlman Şurası tərəfindən qəbul edildi. 1918-ci il mart ayının 30, 31 və aprelin 1-də Bakıda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi üçün real təhlükə olan azərbaycanlı əhalinin milli-azadlıq hərəkatı yatırıldı. Zaqafqaziya Seyminin yerli hakimiyyət orqanı olan Şəhər Duması buraxıldı (2, s.66). Mart hadisələri haqqında S. Şaumyan Rusiya Xalq Komissarları Şurasına göndərdiyi məruzəsində qeyd edirdi ki, Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyəti uğrunda silahlı mübarizə özunun əsas dövrünə daxil olmuşdur. "Üç gün ərzində - martın 30, 31 və aprelin 1-də Bakıda ağır döyüşlər getmişdir. Bir tərəfdən Qırmızı Sovet Qvardiyası, bizim tərəfimizdən yaradılmış Qırmızı Beynəlxalq Ordu, Qırmızı donanma, erməni millətçi dəstələri vuruşurdu. Digər tərəfdən bir neçə rus zabitinin daxil olduğu müsəlman vəhşi diviziyası, Müsavat partiyasının rəhbərlik etdiyi silahlı müsəlmanlar vuruşurdular. Döyüşün nəticəsi bizim üçün çox gözəl oldu. Düşmənin məhvi tam idi. Biz onlara öz şərtlərimizi diktə etdik və bu şərtlər qəbul edildi (14.s.245-247).

1918-ci ilin mart hadisələri nəticəsində Bakıda hakimiyyət bolşevik-daşnak-sol eserlər Sovetinin əlində toplandı. 1918-ci il aprelin 19-da hakimiyyətin təşkilinə həsr edilmiş Bakı Sovetinin iclasında Şaumyan mart hadisələrini Sovet hakimiyyətinin qələbəsi kimi qələmə verdi. Şaumyan öz çıxışında qeyd edirdi: "Türkiyə protektoratı altında Azərbaycan muxtariyyətinə tərəfdar çıxan bəylər və xanlar nə qədər ki, gec deyil, Bakı Sovetini darmadağın etməyə tələsirdilər". İclasda çıxış edən Bakı Sovetinin eser, menşevik və daşnaklardan ibarət olan deputatları bolşeviklərə tərəfdar çıxırdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən yaradılan Fövqəladə İstintaq Komissiyasının ümumiləşdirici hesabatına əsasən, 3 günün ərzində (30-31 mart, 1 aprel) Bakıda 12 min azərbaycanlı məhv edilmişdi (1, s.71). Bakı qəzası ərazisində Sovet Rusiyasının qanunları fəaliyyət göstərməyə başladı. 1918-ci il aprelin sonunda banklar milliləşdirildi. 1918-ci ilin mayında balıq vətəgələri, iyun ayında neft sənayesi milliləşdirildi. Şəhər milisi Bakı Sovetinə tabe edildi.

1918-ci il iyunun 4-də Xəzər donanması milliləşdirildi (2, s.78). Mart hadisələrindən sonrakı dövr Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda möhkəmlənməsi dövrü oldu. Sovet qoşunları aprelin 14-də Lənkəranı, aprelin 21-də Salyanı, aprelin 23-də Qubanı ələ keçirdi. Şamaxı şəhərində ermənilərdən ibarət cəza dəstəsi talanlar törədərək Şamaxını yandırdılar (1.s.75). Sovet hakimiyyəti 1918-ci ildə bütün Bakı quberniyasına yayıldı. 1918-ci il aprel ayının 25-də Bakı Soveti Xalq Komissarları Şurası təşkil edildi. S.Şaumyan Xalq Komissarları Şurasının sədri və xarici işlər komissarı vəzifələrini tutdu. Bununla Azərbaycanda ikihakimiyyətliliyin formalaşması prosesi başa çatdı. Bir tərəfdən Cənubi Qafqaza, o cümlədən Bakıya iddia irəli sürən Cənubi Qafqaz hökuməti, digər tərəfdən Bakı quberniyasını Rusiyanın ayrılmaz hissəsi elan edən Xalq Komissarları Şurası. Bu, bölgədə vəziyyəti xeyli kəskinləşdirərək xüsusi ilə Bakı və onun rayonlarının müsəlman əhalisinin həyatını təhlükə altında qoyurdu. Bakıda baş verən mart hadisələri Zaqafqaziya Seymində kəskin müzakirələrə səbəb oldu. Zaqafqaziya Seyminin erməni fraksiyası Bakı daşnakları ilə eyni mövqedən çıxış edirdilər. Onların Cənubi Qafqaz hökumətində nümayəndəsi Karçikyan daşnakların Bakıda mart hadisələrindəki iştirakını inkar edir, erməni əsgərlərinin bu hadisələrdə müstəqil şəkildə çıxış etdiklərini iddia edirdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyası

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti. 1918-1920. Bakı. Elm. 1998. 335 səh.
2. İbrahimov Z.İ. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı, Azərnəşr. 1957. s.585.
3. Программные документы мусульманских политических партий (1917-1920). Оксфорд, Общество исследования Средней Азии, 1985, 132 с.
4. Пчелин Н.Н. Крестьянский вопрос при Мусавате (1918-1920 гг.). Очерки, Баку, АЗГНИИ, 1931. 125 с.
5. Раевский Болшевизм и меньшевизм в Баку в 1904-1905 гг. Баку, 1930, 244 с.

6. (60, s.159). 60. Rüstəmov R.H. Gəncə Milli Şurasının Azərbaycan milli hərəkatında rolu // Gəncə şəhərinin tarixi. Cəncə. Gəncə Universiteti tərəfindən keçirilən elmi konfransın materialları. 2004. s.165.
7. Беленький С. Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане / Хроника событий/. Баку, Ист. Парт. Отд, УЦК и БК АКП /б/, 1927.
8. Rüstəmov R. H. Tusi adına ADPU-nun Şamaxı filialının və Azərbaycan Tarix Qurumunun Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasının 79 illiyinə həsr olunmuş birgə elmi konfransının materialları. Bakı. Elm nəşriyyatı, 1997. s.131.
9. Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917 - 1918 гг. Баку, Азернешр. 1957. 702 с. 10. Azərbaycan Respublikası DA 970-ci fond, Siyahı №3,iş 39.
11. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, "Elm", 1990. s.113.
12. Дарабади П. Военные проблемы политической жизни Азербайджана начала XX века. Баку. Елм. 1991. 164 с.
13. 194.Шаумян С.Г. Избранные произведения в двух томах, Том 2, М., Политиздат, 1978, 463 с. 14.Azərbaycan Respublikası DSPİHA 268-ci fond, Siyahı №10, iş 20.

THE STRUGGLE FOR TERRITORY OF BAKU ON THE EVE OF MARCH MASSACRE

Summary

Inn R.Rustamov's artikle «The Struggle for Territory of Baku on the Eve of March Massacre» the causes of alliance of Bolshevik-Dashnak were reflected. The author depicted the hatred as the main reason by Bolshevik –dashnak forces which mainly consisted of Armenians in this article.He also proved evidentially that Bolshevik-dashnak forces considered the national liberty movement of Azerbaiyan to be the main obstacle for their purpose in his article.

БОРЬБА ЗА ВЛАСТЬ НА ТЕРРИТОРИИ БАКУ В ПРЕДДВЕРИИ МАРТОВСКОГО ГЕНОЦИДА

Резюме

Статья Рашада Рустамов «Борьба за власть на территории Баку в преддверии мартовского гноцида» рассказывает о создании союза между большевиками среди которых большинство составляли представители армянской национальности и дашнаками.

В своей статье автор указывает, что причиной создания этого союзп явилось то, что и большевики и дашнаки считали развитие национальное – движение азербайджанцев главной опасностью в осуществлении своих целей. В статье дан анализ политических сил в Баку в преддверии мартовского геноцида.

Bəhmən Əliyev
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
tarixi etnoqrafiya şöbəsi, aparıcı elmi işçi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ERMƏNİLƏRİN ŞƏRQİ ANADOLU VƏ AZƏRBAYCANDA TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIM FAKTLARININ AŞIQ YARADICILIĞINDA ƏKSİ

Açar sözlər: erməni terroru, soyqırım, aşıq sənəti, poetic dil, milli yaddaş
Keywords: armenian terror, genocide, ashik art, poetic language, the national memory
Ключевые слова: армянский террор, геноцид, ашугская поэзия, поэтический язык, национальная память

Qondarma erməni soyqırımı iddialarına cavab vermək, tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaq, erməni terror dəstələrinin törətdikləri soyqırım aktlarını ifşa etmək Azərbaycan tarix elminin, eləcə də arxeologiya, etnoqrafiya kimi elm sahələrinin vəzifələrindəndir.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Şərqi Anadolu və Azərbaycan ərazilərində qətliamlar, soyqırım aktları törətməsi XIX əsr boyu Çar Rusiyası və Osmanlı arasında 4 müharibənin (1805-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878), Çar Rusiyası və İran arasında 2 müharibənin (1805-1812, 1826-1828) nəticələrindən idi.Osmanlı imperiyasını parçalamaq istəyən, Yaxın Şərqdə öz nüfuz dairəsini genişləndirmək uğrunda mübarizə aparan dövlətlərin dəstəyi ilə ermənilərin 1893-1895-ci illərdəOsmanlı imperiyası ərazilərində törətdikləri üsyanlar, 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən "erməni-müsəlman davası" və s. olaylarla qanlı proseslərin coğrafiyası genişlənmişdir. Anadoluda, Azərbaycanda, Qafqazın müxtəlif bölgələrində türk-müsəlman əhalinin ermənilərin törətdikləri soyqırımla ilə üzləşməsi etnoqrafik dəyişiklərlə də müşayiət olunmuşdur.Bu dövrdə baş verən proseslər təkcə sərhədləri dəyişdirməmiş, əhalinin etnik-dini tərkibi, təsərrüfat həyatı, maddi və mənəvi mədəniyyətinə və s. ciddi təsir göstərmişdir.

XIX əsrin əvvəllərindən Çar Rusiyasının işğalının başlanması,Qafqazda "xristian dövləti" yaratmaqplanları türk-müsəlman əhalinin mənəvi həyatında da ağır izlər buraxmışdır. Xalq yaradıcılığının müxtəlif nümunələrində, xüsusilə aşıq yaradıcılığında rus işğalının başlanması, ermənilərin torpaqlarımızda məskunlaşdırılması, ermənilərin törətdikləri qətliamlar əksini tapmışdır.

XIX əsr-XX əsrin əvvəllərinə aid aşıq yaradıcılığının bəzi nümunələrini tarixi-etnoqrafik müstəvidə təhlil edəndə aydın olur ki, əksər hallarda sosial-ictimai hadisələrə münasibətdə etiraz üzərində köklənən aşıq yaradıcılığı rus işğalına, ermənilərin torpaqlarımızda məskunlaşdırılmasına da səssiz qalmamışdır.

1826-1828-ci illərillər Rusiya-İran, 1828-1829-cu illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi zamanı və müharibədən sonra, yəni, 1828-1830-cı illərdə 40 mindən çox İran və 84 mindən çox Türkiyə ermənisi köçürülərək Cənubi Qafqazda və Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilmişdi (1,4-5).Əvəzində türk-müsəlman əhali ciddi itkilərə,çarizmin dini və siyasi basqısınaməruz qalırdı.

XIX əsrin ortalarında Borçalı-Axalkələk-Qars aşıq məktəbininəsas nümayəndələrindən sayılan Xəstə Həsən (Xasta Hasan) ermənilərin Axalkələkin Dırqına (Tırqına, Qırqına) kəndinə köçürülməsini belə təsvir edir:

Ermənıyə yol açıldı,
Yuva saldı Dırqınada.
Yerli getdi, yersiz gəldi,
Əcəb haldı Dırqınada.

Adına deyirlər Tigrən,
Üzündəki ətdən igrən,
Əlindəki dəmir dirgən,
Çalhaçaldı Dırqınada.

Çayırları düz gördülər,
Özlərini yüz gördülər,
Xəstəyi yalqız gördülər,
Çalhaçaldı Dırqınada (2,62).

1829-cu ilsentyabrın 14-də Osmanlı ilə Rusiya arasında bağlanmış "Ədirnə müqaviləsi"nə görə ruslar Qars və Ərdəhandan çəkilsələr də Ahıska və Axalkələk onlara qalmışdır. Müqavilənin şərtlərindən narazı qalan minlərlə türk ailəsinin Osmanlının iç bölgələrinə koçü başlanmış, bölgəyə isə 7300 erməni ailəsi gətirilmişdir (2, 20-21).Rəvayətə görə, Xəstə Həsən qardaşları Çiçək, Qara Alı, Abdulla, Mustafa ilə birgə Dırqınada otlaqlarını çalan 15 erməni ilə dalaşaraq ermənilərdən birini ağır yaralamışlar. Sonra iki qardaş Türkiyəyə köçmüş, digərləri isə Levis kəndinə köçüb orada məskunlaşmışdır(2, 207).

Tarixi məlumatlara görə isə, 1830-cu ildə Osmanlı Türkiyəsindən ermənilər Cavahetə gətirildikdən sonra oradakı Qarapapaq-Tərəkəmələrin İmirhəsənli tayfası Niyal düzündə məskunlaşmış, Levis icmasını yaratmışdılar (3, 24–25). Ermənilərik köçürülməsi isə davam edirdi. Həmin dövrün rus müasirlərindən biri yazırdı: "...Türkiyə və ya İran ilə hər bir müharibə bizə on minlərlə erməni verirdi"(4, 76-77).

Xəstə Həsənin başına gələnlərdən də aydın görünür ki, xalqın söz dünyasının, ruhunun güzgüsü, təbliğatçıları olan aşıqlar özləri də baş verən hadisələrin qurbanlarına çevrilmişlər. Bu Aşıq Şenliyin (1850-1914) yaradıcılığında da aydın şəkildə əksini tapmışdır.

Qeyd edək ki, Xəstə Hasanın saz-söz xəzinəsi Aşıq Şenliyin vasitəsilə davam etdirilmişdir(5, 41). Aşık Şenliyin ailəsi XIX əsrin ikinci yarısındarus imperiyasının deportasiya siyasəti nəticəsində Qazax-Borçalı bölgəsindən köç edib Türkiyənin şimal-şərqində məskunlaşan qarapapaqlar nəslindəndir (6, 45). Aşıq Şenliyin yaradıcılığı türklər arasında "93 harbi" və ya "40 illik qara günlər" deyilən, 1877-1878-ci illər müharibəsindən sonrakı dövrə düşmüşdür.Bu işğal türk-müsəlman əhaliyə dərindən təsir göstərmişdir. Mir Mövsüm Nəvvab XX əsrin əvvəllərində yazırdı: "Hicri 1294-cü ildə (miladi 1877-ci il) rus-osmanlı müharibəsində rus dövlətinin ordu başçılarından bir neçəsi erməni tayfasından idi. Həmin ermənilər Qars şəhərini tutarkən düşmənçiliklə nə qədər müsəlman kitabları və Quranı-Şərif əllərinə keçirdisə, yandırırdılar" (7,12).

Rus müəllif K.Sadovski isə bildirir ki, 1882-ci ilin rəsmi qaynaqlarına görə Qars vilayətində 162.979 nəfər (ermənilər (21,5%), türklər (27%), türkmənlər (5%), kürdlər (15%), qarapapaqlar (15%), ruslar (5,5%), yunanlar (10,5%) və s.)yaşamışdır: "İndi ermənilərin sayı 31.518 nəfərdir, vilayət Rusiya ilə birləşdirilənəqədər burada ermənilərin sayı 2 dəfədən az olmuşdur" (8,341).Sadovski türklərin sayını azaltmaq üçün onları türk, türkmən, qarapapaq kimi ayrı-ayrı göstərməyə çalışmış, eyni zamanda Rusiyanın işğalına qədər buranın "aborigen"xalqı olan ermənilərin sayının iki qat daha az olduğunu yazır.Rus işğalına qədər Qarsda türklərin sayı 3 dəfə daha çox olmuşdur, 1877-1878-ci illərdən sonra buradan 60-80 min türk Osmanlı imperiyasının əlindəqalan torpaqlara köç etmişdir (8, 343).

Qarsın işğalından sonra Aşıq Şenlik əhalinin mübarizə ruhunu yüksəltmək, birliyi saxlamaq üçün şeirlər qoşmuş, xalqı müqavimətə səsləmişdir. Bu baxımdan onun"Mehralı bəy atlıları türküsü" maraq doğurur. Əslən Darvaz elindən olub, Osmanlıda paşalıq rütbəsinə yüksəlmiş, Həmidiyyə Qarapapaq alaylarından birinin komandanı, cəsur Mehralı bəyə həsr edilmiş bu şeir o dövrdə dillər əzbəri olmuşdur:

Qurşannıq qılıncı, geyinnik donu,
Qovğa buludları sarı hər yanı,
Doğdu qoç iyidin şan almaq günü,
Can sağ ikən yurd vermərik düşmana! (10, 279).

Torpaqlarının əllərindən alınması, ermənilərə, yunanlara, malokanlara verilməsi, xristianlaşdırma siyasəti və s. səbəblərdən türklər köç etməkdən başqa çıxış yolu görmürdülər. Türk kişilərinin rus ordusunda xidmətə qəbul edilməməsi əvəzində rus yetkililər pul tələb edirdi: Onlar (türklər) belə vəziyyətdə Türkiyəyə köçmək haqqında düşünürdü" (11, 7).M.S.Ordubadi də bildirir ki, "Ermənilər Qars camaatına "Rusiya sizlərdən əsgər tutacaq"-deyib qorxutmaqla onları ölkənin başqa yerlərinə hicrət etdirirdilər. Yenə Qafqazda şiəməzhəb müsəlmanlara məsləhət görürdülər ki, köçüb İrana getsinlər" (12, 11).

Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi Anadolunun işğalı XX əsrin əvvəllərində, xüsusi ilə 1915-1921-ci illərdə baş verən hadisələrin xəbərçisi idi. Elə "erməni məsələsi" də məhz San-Stefano müqaviləsi (1878-ci il 3 mart) ilə rəsmi şəkildə ortaya çıxmışdır.

Məmməd Səid Ordubadi yazırdı: "Ermənilər Türkiyədə onların təzə partiyalarının rəvacını qeyri-qabil gördükdən sonra Qafqaza göz dikərək qədim əsrdən təxrib edilmiş Ermənistanı diriltmək həvəsinə düşdülər. Buna şahid 1878-ci ildə baş verən Qars müharibəsində şücaət göstərən erməni polkovniki Lorus Məlikovun Eçmiəzdin yaxınlığında olan Ani xərabələrini dövlətdən tələb etmək kimi əsassız xəyalıdır. Bunların banisi, göstəriş verəni isə erməni yazıçısı Arsruni idi. Bu cənab Türkiyə şəraitinə baxıb işin çətinə düşdüyünü görüb, ermənilər Qafqaza daşımağı məsləhət görmüşdü" (12, 10).Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Qafqazda törətdikləri "erməni-müsəlman davası" Arsruninin vəsiyyətinin ilk mərhələsi idi.Xalqımızın yaddaşında ağır izlər buraxmış bu mərhələ də aşıq yaradıcılığında əksini tapmışdır.

"Azərbaycanın bir çox yerlərində erməni fitnəkarları 1905-ci ildə qırğınlar törətmiş, çox yurd-yuvanı viran eləmişdir. Baş verənlərdən dərin məyus olan Aşıq Ələsgər "Dağlar" rədifli ikinci qoşması ilə elin dərdini dilə gətirmişdir (17, 19).

…Hanı mən gördüyüm qurğu-büsatlar?!
Dərdməndlər görsə, tez bağrı çatlar;
Mələşmir sürülər, kişnəşmir atlar;
Niyə pərişandı halların, dağlar?!...

Hanı bu yaylaqda yaylayan ellər?!
Görəndə gözümdən car oldu sellər.
Seyr etmir köysündə türfə gözəllər,
Sancılımır buxağa güllərin, dağlar!...

Gözəllər çeşməndən götürmür abı,
Dad verə dahanda Kövsər şərabı.
Xaçpərəstlə düşdü bund inqilabı,
Onunçün bağlandı yolların, dağlar!..(17,37-38)

1914-cü ildə Osmanlı dövlətinin Birinci dünya müharibəsinə qoşulması ilə ermənilər Anadoluda üsyan qaldırmış və türk ordusunu arxadan zərbə vurmuş, türk ordusu sıralarındakı erməni əsgərləri silahları ilə rus ordusuna birləşmişlər…1915-ci ildə rusların Şərqi Anadoluya hücumu ilə ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı zülmü də artmışdır. Rus orduları ilə birlikdə Van, Bitlis, Ərzurum, Ərzincan, Qars və bir çox başqa vilayətlərdə amansız qırğınlar törətmişlər(13, 66)

Qars ərazisində türklərə qarşı qətliamlara rəhbərlik edən Ohanes Apresyan yazırdı: "…Beləcə rus Ermənistanın Naxçıvandan Axalkələkə qədər olan bütün sərhəd bölgəsi, Ağrı dağının ətəklərindəki isti vadilərdən şimaldakı soyuq dağ kəndlərinədək hər tərəf yerlə bir edilmiş tatar kəndlərinin dilsiz qalmış xarabaları ilə doldu...". "Ermənilər təkcə Sarıqamış-Arpaçaq arasında 52, Qars və çevrəsində 400 kənddə sılahsız 40 min kişi, qadın və uşağı mərək (samanlıq), axır kimi yerlərə dolduraraq yandırmışlar" (14, 226).Qarsın 671 nəfərlik Kalo-Dərəcik kəndində ermənilər 660 nəfəri qətlə yetirmişlər.Onlardan 360 nəfər bir mərəyə (samanlığa) doldurularaq öldürülmüşdür. Sağ qalan 11 nəfərdənbiri, Kalo kəndinin sakini Aşıq Qəhrəman (1863 – 1944) qətliamı belə təsvir edir:

Ay ağalar, necə deyim dərdimi,
Vardı zulmün sonu ərşə dayandı.
Erməni, islamı qırdı, taladı,
Məzlumlar amanı, ərşə dayandı.

Bir cənazə gördüm, qan olmuşüzü,
Pırtlamış kənara sıçramış gözü,
Üçyüz altmış canın sönməmiş közü,
Yanan can dumanı, ərşə dayandı….

…Tanrı ermənyə vermiş fürsəti,
Kəsdi kökümüzü, qırdı milləti,
Ruzi – qıyamətəqaldı müddəti,
İntiqamın günü, ərşə dayandı…(14, 228-230)

Aşıq Şənliyin yanında sənətin sirlərini dərindən mənimsəyən, Azərbaycanın ustad aşıqlarından olan Aşıq Nəsibin şeirlərində Qarsın qorunmasında qəhrəmanlıq göstərən igidlər tərənnüm olunur.Müxəmməslərinin birində Qars Milli Şurasının üzvü, Ağbabanın İbiş kəndindən olan Hacıdə Abbas oğlu Kərbəlayi (Kalvayi) Məhəmmədin igidliyi təsvir edilir. Cənubi Qafqaz Cümhuriyyətinin Ağbabadan vəkili olan Kalvayı Məhəmməd silahlı dəstə toplayaraq ermənilər Ağbabaya daxil olm-

ağa qoymamışdır.Müxəmməsdə Ağbabalı Qaçaq Yusifin oğlu Məmmədvəlinin erməni-rus birləşmələrinə qarşı döyüşdə qəhrəmancasına vuruşduğu, şəhid olduğu da xatırlanır(15, 20-24).

Borçalı–Qars aşıq məktəbinin təmsilçisi Qul Əhmədin 1915-ci ildə Ərdahanda, Çıldırda ermənilərin törətdikləri qırğınlarla bağlı şeiri dillər əzbəri olmuşdur:

Dinləyin, ağalar, bu cəng işini,
Görün neçə-neçə qalmaqal oldu,
Dağlar səda verdi, toplar atıldı,
Xalq ağlaşdı, didəm yaşı sel oldu(10, 281-282).

1918-ci ildə erməni daşnak-bolşevik terror dəstələrinin Azərbaycan ərazisində-Bakıda, Şamaxıda, Lənkəranda və s. yerlərdə törətdikləri soyqırım əməllərinin genişlənməsi müəyyən mənada Birinci dünya müharibəsinin sonuna doğru baş verən hərbi-siyasi hadisələr, Çar Ordusunun Qafqaz cəbhəsindən geri çəkilməsi ilə bağlı idi.

N.N.Şavrov 1911-ci ildə yazırdı ki, 1896-ci ildə general Şeremetyev Cənubi Qafqazdakı ermənilərin sayını 900 min nəfər olaraq təsbit etmiş, 1908-ci ildə isə onların sayı 1 milyon 300 min nəfər idi. 1917-ci ildə daha 300 min erməni Anadoludan Qafqaza, xüsusi ilə Azərbaycan torpaqlarına köçmüşdü(1,5). Qısa bir müddət ərzində geri çəkilən rus ordusu ilə birlikdə Azərbaycan torpaqlarına soxulan yüz minlərlə erməni əhali, xüsusi ilə silahlı erməni hərbi dəstələrinin fəaliyyəti azərbaycanlılara qarşı soyqırım əməllərinin genişlənməsinə səbəb oldu, bir sıra hallarda bəzi ərazilərdə, xüsusi ilə Göyçədə, Zəngəzurda və s. etnoqrafik mənzərə, əhalinin etnik-dini tərkibi xeyli dəyişdirildi.

Belə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, Rusiya imperiyasının dağılması ərəfəsində yalnız Qərbi Azərbaycan ərazisində (Ermənistanın indiki ərazisi nəzərdə tutulur) 1349 kənddən 608 kənddə (45 faiz) azərbaycanlılar, 560 kənddə (41,5 faiz) ermənilər, 115 kənddə (8,5 faiz) kürdlər, 66 kənddə (4,9 faiz) ruslar və başqa millətlərin nümayəndələri yaşamışlar. 1918-ci ərəfəsində azərbaycanlılar yaşayan kəndlər ərazinin 50-55 faizini, ermənilər yaşayan kəndlər isə 30-35 faizini əhatə etmişdir (16, 20).

Erməni terror dəstələrinin Göyçədə türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri qətliamlar da aşıq yaradıcılığında əksini tapmışdır.Bu sırada ilk növbədə faciələr yaşamış Aşıq Ələsgərin yaradıcılığını qeyd etmək lazımdır."Dəyirmançı aşıq" dastan-rəvayətində Aşıq Ələsgərin o dövrdə baş verən hadisələrə müdrik, narahat yanaşması, eləcə də xalqımızın daşnak terroruna qarşı mübarizəsi əksini tapır."1917-ci ildə Nikolay yıxılanda hamı sevindi. Gözlədilər, təzə hökumət Göyçəyə gəlib çıxmadı…Bir az keçməmişGöyçədə daşnaklar peyda oldular…Daşnakların qoşunu haragedirdisə, o kəndi soyurdu.Bir gün daşnakların bir dəstəsi Göyçənin Zod kəndinə gəldi…Daşnaklar Zodun üstünə hücüm çəkdi. Müsəlman kəndləri Zoda köməyə gəldi...Müsəlmanlar daşnakları qovdular, Basarkeçərə topladılar…Bir az keçməmiş daşnaklara ingilisdən kömək gəldi. Bu dəfə daşnaklar üstələdi. Müsəlman kəndlərinin çoxunu yandırdılar…Göyçənin ağsaqqallarından bir neçəsi Aşıq Ələsgərin yanına gəldi, tədbir istədiki, barışıqolsun.Mənim əzizlərim, onu da deyim ki, 1905-ci ildə ermənilər yenə çaxnaşma salmışdılar. Çox yerdə qırğın törətmişdilər…Gördülər ki, Göyçədə də qırğın ola bilər.Səməd ağa, Böyük ağa, Məşədi İsa, Kor Tanrıvedi, Dəli Şirin, Aşıq Ələsgər,ermənilərdən Səfəroğlu Hovanes, Ağabəy, Aspadur, Yanıq Tatavos və başqalarıÇaxırlı kəndində Böyük Ağanın evinə yığışıb, Qurana, İncilə əl basıb, Göyçədəqırğına yol verməyəcəklərinə and içmişdilər. Ona görə də o vaxt Göyçədə erməni-müsəlmandavası olmadı.Bu dəfə də camaat Aşıq Ələsgərin yanına umidlə gəlmişdi.Aşıq Ələsgər dedi: "1905-ci ildəkinə baxmayın, bu dəfə barışıq baş tutmaz. Göyçə camaatına qalsa, bəlkə də, barışardı, amma daşnaklarla barışmaq çətindi…".Camaat gördü ki, davam gətirmək mümkün deyil, çoxu qoca qarıları,əlsiz-ayaqsızları, uşaqları Azərbaycana aşırdı…Əli tüfəng tutanların hamısı daşnaklarla vuruşmaq üçün Göyçədə qaldı…Bu minval ilə Novruz bayramından 17 gün keçənə qədər Göyçənin igid oğulları ermənilərlə vuruşdular. Ermənilərə yenə qüvvə gəldi, müsəlmanların gülləsi qurtardığına görə, Göyçədən çıxmağa məcbur oldular(17,372-373).

Dastandan məlum olur ki, Aşıq Ələsgər Səməd ağaya ermənilərin barışıq təklifinə inanmamağı məsləhət bilir: "– Oğul, Səməd ağıya de ki, ermənilər tələ qurub. Selikovgilin hayıfını almaqistəyirlər.Əgər getsələr, hamısını qıracaqlar!"…Səməd ağa inanmırdı ki, ermənilər ona xəyanət eləyə. Çünkü müsəlmanlar Basarkeçəri dağıtmaq istəyəndə, Səməd ağa qoymamışdı…Səməd ağa Göyçənin

hörmətli adamlarından bir neçəsini dəözü ilə apardı.İki gündən sonra xəbər çıxdı ki, ermənilər hamısınıqırıblar.Qırılanlarınn içində Aşıq Ələsgərin şagirdi, daşkəndli Aşıq Nəcəf dəvardı.Onu soyundurub, belinə qaynar samovar bağlayıb, çox əzabla öldürmüşdülər (17, 380-381).Göründüyü kimi, tarixi hadisələri, o cümlədən ermənilərin törətdikləri soyqırım faktlarını "xalq üsulu" ilə, yəni poetik dillə qeydə alan aşıq poeziyası tarixi mənbə rolunu oynamış, tarixi yaddaşlarda yaşatmışdır.

XIX əsr-XX əsrin əvvəllərinə aid çoxsaylıaşıq yaradıcılığı nümunələrində rus işğalları, ermənilərin Şərqi Anadolu və Azərbaycanda türk-müsəlman əhaliyə qarşıtörətdikləri soyqırım faktları əksini tapmışdır.Xalqımızın yaddaşında, söz-söhbətində qalan belə şeirlər, qoşmalar, dastanlar sovet dövründə qadağan edilsə də onları unutdurmaq mümkün olmamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev Y., Əhmədov S. İstiqlal yürüşü-1918. Bakı, 2009, "Altun kitab", 416 s.
2. Şamil Ə. H. Axısqalı Xəstə Hasan, Bakı, "Elm və təhsil", 2012, -248 səh.
3. Hacıyev V. Ə. Folklorumuzun üfüqləri, Bakı, "Yazıçı", 1991, 148 s.
4. Вердиева Х., Гусейнзаде Р. "Родословная" армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Издательство Баку, "Əlm". 2003. 168 с.
5. AğbabaA. Ağbaba-Çıldıraşıqmühitində ustad-şagird ənənəsi. "Dədə Qorqud", 2012, Iburaxılış, s.38-47
6. UlviA., SüleymanovN. DedeEleskerveAşık Şenlikpeoziyasındayurtağrısı konusu. Aşık Şenlik Sempozyumu. Kars. 25-27 mart 2012-ciil, s.44-47
7. NəvvabM.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlmandavası.Bakı. "Azərbaycan", 1993, 128 s.
8. Садовский К. Краткие заметки о Карсской области, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Издание Управления Кавказского Учебного Округа. Выпускъ третий. 1883. Тифлис.с.315-350
9. GökşenC. Aşik Şenlik'in Kars'in işgal yillarinda söylediği Koçaklama vedestanların halk üzerindekietkisi. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 1/3, 2012 s. 118-135
10. Məmmədli Ş. B. Azərbaycan ədəbiyyatınınBorçalı qolu (1920-ciilə qədər). Monoqrafiya.Tbilisi: Kolori, 2003, 363 s.
11. Мачавариани К. Город Артвин Кутаисской губернии. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Издание Управления Кавказского Учебного Округа. Выпускъ двадцать второй. 1897. Тифлис.с.1-53
12. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı. 1991, 144 s.
13. QazıyevY. Ermənimməsələsi. Yalanlarvə gerçəklər. Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Nəşriyyatı. Bakı, "Nurlar" NPM, 2009, 344 səh.
14. Kantarçı Ş. Kars'ta Türklere Yönelik Ermeni Katliamı: Kalo/Derecik Köyü Toplu Mezar Kazısı. http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/23/129.pdf
15. Bayramov A.Ə. Aşıq Nəsibin şeirlərində onomastic vahidlər. Sumqayıt Dövlət Universiteti "Elmi Xəbərlər", Sosial və humanitar elmlər bölməsi. 2014, №1, s.20-24
16. Abışov V. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər), Bakı, Nurlan, 2005, 176 s.
17. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 400 səh.

Бахрам Алиев

ФАКТЫ ГЕНОЦИДА, СОВЕРШЕННЫЕ АРМЯНАМИ В ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ И АЗЕРБАЙДЖАНЕ И НАШЕДШИЕ ОТРАЖЕНИЕ В АШУГСКОЙ ПОЭЗИИ

Резюме

Устное народное творчество и в особенности ашугская поэзия во многих случаях отразили и сохранили в себе исторические события. Азербайджано-анатолийская ашугская поэзия XIX - начала XX вв. также отразила в себе российскую колонизацию, переселение армян, факты геноцида со стороны армян, сохранившиеся «народной поэзии». Видные представители Азербайджано-Анатолийской ашугской поэзии Хесте Гасан, Ашуг Шенлик, Ашыг Гахраман, Ашуг Насиб, Гул Ахмед, Ашуг Алескер и у другие, в своём творчестве отразили геноцид, совершенный армянами над тюрко-мусулманским населением. Образцы этого народного творчества поэтическим языком стал для народа историческим источником.

Baxram Aliyev

THE REFLECTİON OF MASSACRE DONE BY ARMENİANS İN EAST ANATOLİA AND AZERBAİJAN İN ASHİK ART

Folk culture especially, ashik art usually is etched historical events in people's memory. Ashik art in East Anatolia and Azerbaijan during XIX and early XX century reflects by poetic way the Russian invasion, armenian migration and their settlement in this territory, massacre done by armenians. The outstanding figures of ashik art Khasta Hasan, Ashuq Shenlik, Ashug Gahraman, Ashuq Nasib, Gul Ahmed, Ashug Alasker and others described the massacre made by Armenians in their work. These works are playing a historical source role promoted by poetic way.

Aygün Əzimova

BAKIDA QIRMIZI QVARDİYANIN VƏ BOLŞEVIK DRUJİNASININ TƏŞKİLİ VƏ ONLARIN MART SOYQIRIMINDA İŞTİRAKINA DAİR (NOYABR 1917- MART 1918)

Açar sözlər: Qırmızı Qvardıya, bolşevik drujinası, eser, daşnak, azərbaycanlıların soyqırımı

Ключевые слова: Красная гвардия, большевистские дружины, дашнаки, эсеры, геноцид азербайджанцев.

Key words: Red Guards, Bolshevik detachments, Dashnaks,Socialist Revolutionary Party, genocide the Azerbaijani people.

1918-ci ilin martında Bakıda milli və siyasi ziddiyyətlərin culğalaşması Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımıntörədilməsinə gətirib çıxardı. Bu hadisə eyni zamanda bolşeviklərin siyasi hakimiyyət vasitəsinə çevrilən Bakı Soveti adlı orqanın antiazərbaycan fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Bakı Sovetində yaranan bolşevik-daşnak alyansının təşkil etdiyi soyqırım uzun illər sovet tarixşünaslığında Bakı proletariatının istismarçı sinifə qarşıapardığı "vətəndaş müharibəsi" kimi təqdim edilirdi. [4; 9; 12, ;15]Bu gün isə Vətən tarixşünaslığı çoxsaylı tədqiqatlarla bu hadisənin bütün qaranlıq tərəflərini üzə çıxarmaqdadır. Faktiki olaraq erməni silahlı qüvvələrinin milli düşmənçilik zəminində azərbaycanlıları qırması kimi mübahisəsiz qəbul edilən hadisənin əslində müxtəlif amillərin sintezi nəticəsində ortaya çıxdığı aydın olur. Baş verən soyqırımın siyasi bir cinayət kimi məsuliyyət ağırlığıisə, öz növbəsində onun təşkilatçıları ilə yanaşı, onda iştirak edən silahlı qüvvələrin tərkibi, sayı və.s. kimi məsələlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Bakı Sovetinin rəhbəri, eyni zamanda Lenin tərəfindən Qafqazın Fövqaladə Komissarı təyin edilən S.Şaumyan hadisələrdən sonra Rusiya Xalq Komissarları Sovetinəsiyasi cəhətdən hesabat verdiyi məktubunda Bakıda şiddətli döyüşlərin getdiyini bildirir və"Müsavat" partiyasının başçılıq etdiyi milli qüvvələrəqarşı Bakı Sovetinin tərəfindən döyüşən hərbi qüvvələri sadalayaraq onların sovet Qırmızı Qvardıyası, Qırmızı Beynəlmiləl Ordu, qısa müddətdə yenidən təşkil olunan Qırmızı Donanma və erməni milli hissələrindən ibarət olduğunu və say nisbətinə gəldikdə isə Bakı Sovetinin 6 min, daşnakların isə 3- 4 min qüvvə ilə çıxış etdiyini qeyd edirdi. [1,s.115] Daha sonra o, öz siyasi rəqibini aradan qaldırmaq üçün 6 min hərbi qüvvəsinin azlıq etdiyini bildirməklə bu "sinfi mübarizə"də erməni milli hissələrinidən istifadəyə haqq qazandırırdı.[1,s.115]Təbii ki, qırgının miqyası və törədilən vəhşiliklər ilk növbədə erməni-daşnak hərbi hissələrinin fəaliyyətinin göstəricisi idi. Lakin adları çəkilən və Şaumyanın qeyd etdiyi rəqəmləri nəzərə alsaq, sayca çox olan və "beynəlmiləl" sovet hərbi dəstələrinin baş verənlərdə nə dərəcədə iştirak etməsi suallar doğurur. Başlanan müharibənin milli qırğın xarakterinin kifayət qədər tez aydın olması və Şaumyanın milli qırğına qəsdən yol verdiklərini [1,s.115] etiraf etməsini kimi faktlar bir daha diqqəti həmin məsələyə cəmləyir.

Burada biz ilk növbədə sadalanan qüvvələrdən Qırmızı Qvardiyanın fəaliyyətinə toxunacağıq.QvardiyaBakıda sovet hakimiyyətinin mövcudluğunun ilk aylarında onun əsas hərbi qüvvəsi olmaqla [7,s.35]diqqət cəlb edir. Eləcə də, Qvardiyanın fəaliyyəti ilə bağlı bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilməsi Bakı Soveti hakimiyyətinin hərbi aspektdən gücünü müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

Məsələnin tədqiqi zamanı sırf tədqiqat əsərləri ilə yanaşı mənbə qismində həm bolşeviklərin "maraqlı etiraflar"la zəngin olan çoxsaylı xatirə yazıları [19,20,21,22,24,25.], həm də Azərbaycan xalqına qarşı törədilən bu cinayəti araşdırmaq məqsədilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrundəyaradılan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları[13] istifadə edilmişdir.

İlk öncə onu qeyd edək ki, adı çəkilən silahlı dəstələr sırf bolşeviklərin hakimiyyət iddialarının təminatı üçün yaradılırdı. Bakı bolşevikləri hərbi qüvvələrininin təşkili işi Bakı Qarnizonunun bolşevikləşdirilməsi, daha sonraQırmızı Qvardiyanın təşkili və sonda Qırmızı Ordunun yaradılması mərhəllələrindən ibarət olmuşdu. Bütün bu mərhələlər öz növbəsindəBakı bolşeviklərinin hərbi siyasətində erməni amilinin tədricən gücləndiyininümayiş etdirirdi.

18 minlik Bakı Qarnizonu [8, s.88]əsgərləri arasında hələ 1917- ci ilin yazından bolşevik təbliğatı öz nəticəsini verir. Əvvəlcəoktyabrın 29-da yeni Şəhər Dumasına keçirilən seçkilərdə qarnizon

əsgərlərinin 90 faizə qədəri bolşeviklərə səs verdilər.[19] Bir neçə gün sonra isə, noyabrın 2-də bolşeviklər qarnizonun dəstəyini alaraq Bakı Sovetin ali hakimiyyətini elan etdilər.[3, s.289]

Lakin bu heç də qarnizonun böyük hərbi qüvvə olması demək deyildi. Belə ki, seçkilərdə cəmi 3090 əsgər iştirak etmişdisə və onların da 2675- i bolşeviklərə səs vermişdisə, [19] bu o demək idi ki, bolşeviklər ən yaxşı halda məhz bu qədər (yəni, təqribən 2600)hərbi qüvvə dəstəyindən danışa bilərdilər. Buna görədə Sovetin ali hakimiyyətini elan edəndən sonra Şaumyanın Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsi adından vətəndaşlara müraciətində hələ hərbi cəhətdən Bakı qarnizonuna arxalandıqlarını qeyd edilsə də, [6,s.194] kütləvi şəkildə yeni hərbi dəstələr yaradılmasının labüdlüyü aydın idi.

Nəzərə alaq ki, bu zaman artıq Bakıda yeni siyasi şərait yaranırdı. Şəhər Duması və Müsəlman Milli Şurasının artan nüfuzu və Bakı Soveti daxilində eser, menşeviklərlə fikir ayrılıqlqının olması şəraitində bolşeviklərin öz qüvvələrini artırmaq üçün şəhər proletariatının real dəstəyinə ehtiyacı vardı. Bu elə bir dövr idi ki, hələ bolşeviklərin çevriliş etdiyi Rusiya mərkəzində belə nizamı ordu yaradılmasına başlanmamışdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada da bolşeviklərin mübarizəsinin ilkin dövründə hərbi cəhətdən onlar üçün əsas dayaq könulluluk prinsipi əsasında proletariatdan təşkil edilən Qırmızı Qvardiyalar olmuşdu.[14] Təbii ki, yerlərdə də tək hakimiyyətə sahiblənmək üçün bolşeviklər bu silahlı təsisatdan istifadə etdilər.

Beləliklə, Şaumyanın təşəbbüsü vəBakı Sovetinin hərbi bölməsinin 1917-ci il 13 noyabr iclasının qərarından sonra Bakıda Qırmızı Qvardiya dəstələrinin təşkilinə başlandı.Sovetin İcraiyyə Komitəsi tərəfindən Qvardiyanın formalaşdırılması və fəaliyyətinin uzlaşdırılması işinə rəhbərlik məqsədilə onun nəznində Mərkəzi Büro yaradıldı. Daha sonra Büro Mərkəzi Qərargaha çevrildi. Onun sədri vəzifəsinə isə erməni bolşeviki A. Baqdasarov seçildi. Qvardiya dəstələri Sovetin sərancamında idi. Buraya daxil olan şəxslərin zavod və fabriklərdə iş yeri saxlanılaraq onlara maaş verilirdi.

Qvardiyanın təşkili işi ilə yanaşı qarnizonda da bolşevikləşmə işi davam edirdi. Dekabrın 2-də Bakı Qarnizonunun komandir heyəti yenidən seçilərək bütün vəzifələr bolşeviklərin əlinə keçmişdi. Dekabrın 12-də isəBakıda Cənubi Qafqazda ilk hesab edilən Hərbi İnqilab Komitəsi yaradılır.[8,s.95]O, bolşeviklərin hakimiyyətinin hərbi cəhətdən dayağının möhkəmləndirilməsinə başladı. Lakin qarnizon əsgərləri öz evlərinə qayıtmaq arzusunda idilər.Artıq 1918- ci ilin fevralına kimi Bakı qarnizonun əsgərlərinin və başqa qoşun hissələrinin böyük əksəriyyəti öz evlərinə qayıdırlar.[9, s.332:]Ona görə də 1918-ci ilin yanvarından sonra hər yerdə Qırmızı Ordunun yaranmasınadək qvardiya dəstələri Bakı Sovetinin əsas hərbi qüvvələri olacaqdı.

Aydındır ki, 1917-ci ilin noyabrın ortalarında təşkilinə başlanılan Qırmızı Qvardiya fəhlə sinfinin hərbi təşkilatı kimi Bakıda bolşevik hakimiyyətinin dayağı olmalı idi. Lakin eyni zamanda Rusiya bolşevik hakimiyyətinin göstərişləri əsasında yaranan Qvardiyanın mövcud olması zəruriliyi xeyli qüvvə toplayandan sonra bolşevik hakimiyyətini tanımayan Cənubi Qafqaz Komissarlığı üzərinə hücuma keçmək iddiası ilə əsaslandırılırdı.[6,s.329]

Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətinin dayağı olan qvardiyanın Bakı şəhərində hələ bolşeviklərə qarşı Sovet daxilində müxalifətin olması, üstəlik Azərbaycan milli qüvvələrinin günü – gündən artan təsiri şəraitində mövcudluğu bir sıra çətinliklər yaradırdı.

Belə ki, qvardiyanın yaradılması ideyası bolşeviklərin siyasi rəqibləri olan eser və menşeviklər tərəfindən etirazla qarşılanır. Hətta "hazırki şəraitdə, qarnizonun Bakı Sovetni dəstəklədiyi halda Qırmızı Qvardiyanın yaradılmasının vətəndaş müharibəsindən başqa bir şey verməyəcəyi" göstərilirdi. [24]Sonradan isə onlar hərbi dəstələrə bolşeviklərin birbaşa başçılıq etməməsi şərtini irəli sürürlər.[12,s.133]Nəticədə isə, qvardiyaya bolşeviklərlə yanaşı Bakı Sovetində təmsil olunan eser, menşevik və daşnakların qüvvələri və xeyli sayda bitərəf mövqelilər daxil olur və bu qayda qvardiya rəhbərliyində də öz əksini tapır.Məsələn, Bakı Sovetinin Zavağzalnı rayon komitəsinin yaratdığı Qvardiya qərərgahı 4 nəfərdən: bolşevik Ter- Stepanov, eser Afanasyev, daşnak Mirzoyan və bitərəf Terexovdan ibarət idi.[4,s.81]

Bakının spesifik milli mühiti həmçinin, Qvardiyanın milli tərkibi məsələsinə də diqqət yetirməyi tələb edir. Sovet dövrü tarixşünaslığında Qvardiyanın tərkibində ermənilər və azərbaycanlıların və digər xalqların nümayəndələrinin olduğu söylənilirdi. [15, s.13]. Lakin Qvardiyanın qərərgah sədri Baqdasarov isə daha dəqiq şəkildə bildirirdi ki, ona bolşeviklərdən başqa eser, menşeviklər, daha

çox isə daşnaklar daxil olmuşdu. Daha doğrusu, heyətin əksəriyyəti daşnaklara rəğbət bəsləyən ermənilərdən ibarət idi.[2, s.329]

Qeyd edək ki, Bakıda siyasi mübarizənin ayrılmaz komponenti olan milli ziddiyyətlər amili qvardiya məsələsində də özünü göstərir.Qvardiya Qərargahı sədrinin müavini vəzifəsi üçün isə iki namizəd-H.Sultanov və daşnak Vartanov təklif olunur. H. Sultanov öz xatirələrində səsvermə zamanı daşnak namizədinin az səs toplamasınıvə daşnakların buna ciddi etiraz etdiklərini bildirir. [20] Eməni bolşeviki Mantaşev isə öz xatirələrində bu faktı təsdiq edərəkdaşnakların açıq şəkildə müavin kimi türkün deyil, ermənin seçilməsini istədiklərini kəskin şəkildə bəyan etdiklərini qeyd edir.[2, s.378]

Həmçinin bir məsələni də qeyd etməliyik ki, bolşeviklər ilk dövrdə hələ ehtiyyatlı davranırdılar. Bəzi tədqiqatlardagöstərildi ki,hərbi hissələrin yalnız rus və ermənilərdən təşkil olunması anlaşılmazlıq yarada bilərdi.Bu səbəbdən bolşeviklər türklərin(azərbaycanlıların -A.Ə) və digər millətlərin bura cəlb edilməsi üçün tədbirlər görməyə çalışmışdılar. [12,s.132]Şəraitin diqtəsi "Hümmət"i bu işdə fəallığını artırmağa sövq edirdi. Hətta bir sıra müəssisələrin azərbaycanlı fəhlələri hələ mart öncəsi"Hümmət"ə müraciət edərək qvardiyaya qoşulmaq istəklərini bildirmişdilər [6,s. 292]. Az sayda da olsabolşevik təsiri altında olan müsəlmanların Qvardiyaya qoşulmaq istəyi var idi. Balaxanıda müsəlmanlar Qırmızı Qvardiyaya keçə bilmişdilər. [6,s.335] Qeyd edək ki, daha çox eserlərintəsiri altında olan rus fəhlələr o zaman müsəlmanların silahlanmasından narahat olaraq ilk dövrdə beynəlmiləl olan belə dəstələrin yaradılmasına qarşı olmuşlar.[12,s.132]Bütün bunlar, sadəcə, milli amilin Bakıda baş verənlərdə nə dərəcədə rol oynadığını göstərirdi.Bir qədər sonra isə Bakıda baş verən qanlı hadisələr əslində beynəlmiləl qvardiyanın "milli siması"nı aşkar edəşəkdi.

Qvardiyaya daxil olanların böyük əksəriyyəti heç vaxt orduda xidmət etməmişdilər. Çünki, müharibə illərində Bakı proletariatının əsasını təşkil edən neft sənayesi fəhlələri səfərbərliyə alınmamışdılar. [8,s.101]

Qvardiyanın təhcizatına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, ilk dövrdə silahla təhcizatı çox pis vəziyyətdə idi. Lakin Qafqaz cəbhəsində ataəşkəsdən sonra vətənlərinə dönən rus ordusu əsgərlərinin tərksilah edilməsi sayəsində belə desək, bu problem də həll olunur.

Məlum olduğu kimi, yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq 1918-ci ilin əvvəlində Qafqaz Ordusu Hərbi İnqilab Komitəsi (QO HİK)Bakıya köçür. Bundan sonra Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsi Sovetin bütün hərbi funksiyalarını ona verir.[8, s.96] Bu zaman Bakıda hakimiyyətin kimə məxsus olması məsələsi Bakı Soveti və Duma arasında ziddiyyəti artırmaqda idi. Bir tərəfdən Cənubi Qafqaz Komissarlığının həyata keçirdiyi rus ordularının tərkisilahı kompanıyası digər tərəfdən bolşeviklərin də analoji kompaniyasına qarışmışdı. Müsəlman milli polklarının yaranması barədə daha çox şişirdilmiş məlumatlar isə vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

Qafqaz Ordusu Hərbi İnqilab Komitəsinin başda Q.Korqanov olmaqlaciddi fəaliyyəti və dəstəyi iləBakı bolşevikləri Cənubi Qafqaz Komissarlığının cəbhədən qayıdan rus ordularını tərksilah etməsinə baxmayaraq xeyli hərbi eşalonun silahla birlikdə Bakıya gətilməsinə nail oldular. Hətta qeyd edək ki, Bakı SovetiİK -sı general Baratovun komandanlığı altında olan İrandakı rus ekpedisiya korpusunu da təxris edilməsinə nail olmuşdu.Bakıda bolşeviklər gələn əsgərləri potensial qvardiyaçı kimi görürdülər. Demək olar ki, əksər hallarda Şaumyan əsgərlərin qvardiyaya cəlb edilməsi işinə şəxsən özü nəzarət edirdi.[21] Cəbhədən tərxis olunaraq evlərinə getmək üçün Bakıdan keçən əsgər eşalonlarınıyerində, Biləcəri stansiyasında qarşılayaraqgüclü təbliğat aparılırdı.[21]Onlardan silahların alınmasında Şaumyanın natiqlik məharətinin rolunu xüsusi qeyd edirlər. [11,s.254]Əsgərlər silahlarla bağlı məsələni öz aralarında təşkilat yaratmaq və onun vasitəsilə həll etmək istədikdə Şaumyan hətta onları fikirlərindən döndərərək, silahların HİK-ə verilməsinə nail olmuşdu. [11,s 255]

Bu cür fəaliyyətin nəticəsi idi ki, Qafqaz Ordusu HİK-si Bakıya gələnə qədər cəmi 300-400 nəfərlik olan Qvardıyanın üzvlərinin sayı artıq 1918-ci ilin yanvarın sonlarında 3500 nəfər idi. [4.s. 81; 9,s.333] Bakı Sovetinin hərbi qüvələrinə HİK ilə birlikdə Qırmızı Qvardiyanın Mərkəzi Qərargahı da başçılıq edirdi. [22]

Mart hadisələri ərəfəsində bolşeviklər üçün dayaq olacaq bu qüvvələrin silahlandırılması ilə bağlı Şaumyanın atdığı bir sıra addımlara xüsusi diqqət yetirməklazımdır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Qvardiyada eser, menşevik, daşnak və bitərəf mövqelilər var idi. Lakin Şaumyan Qvardiyanın gücləndirilməsi işində əsas diqqəti məhz bolşeviklərə yönəldirdi.

Belə ki, hələ Mart hadisələrindən bir qədər əvvəl Şaumyan eserlərin Qvardiya Qərargahındakı əsas rəhbərnümayəndəsi Denejkininin şəhərdə olmamasından istifadə edərək qvardiya rəhbərlərini gizlin qaydada şəhərə çağıraraq onlara Qvardiyanın rayon bölmələrindən yalnız bolşeviklərin şəhərə gətirilməsi və gizlincə onlara HİK -ın sərəncamına keçən Qafqaz Ordusuna məxsus silahlar içərisindəntüfənglər paylanması barədətapşırıq verir. Yerdə qalan daha zəif silah olan "berdan" tüfəngləri isə sonradan qalanlara paylanır. Burada həm də onu qeyd etmək lazımdır ki, Bakıya köçərkən HİK hərbi əmlak kimi gətirdiyi silah sursatın, Qırmızı Ordu üçün nəzərdə tutulduğunu və onun Qırmızı Qvardiyaya aidiyyatı olmadığını bildirmişdi.[2,s.329]. Bunu bilən eserlər, xüsusən isə daşnaklar hayküy qaldırdılar. Hətta HİK –in sədri Korqanov bildirir ki, "silah bizimdir kimə istəyərik verərik". Buna görədə mart hadisələri zamanı daşnaklarBakıya bolşeviklər üşün Ənzəlidən silah gətirən paraxodu ələ keçirərək[2,s.330]xeyli silaha sahib oldular.

Yuxarıda qeyd olunanlar, daşnaklarla zahiri ziddiyyəti göstərməklə heç də mart hadisələrində daşnaklarla ittifaqın mahiyyətini dəyişmir. Bu, sadəcə olaraq Şaumyanın siyasətdə şəxsi iddiaları ilə bağlı idi. Hələ martın 3-də Stalinə məktubunda daşnaklarla bağlı məsələlərin həllindən bəhs edərkən "...yaxşı olar ki, onlar burada bizdən daha çox asılı olsunlar" deyirdi. [16,s.239]Digər tərəfdən isə güman ki, Şaumyan erməni rəhbərliyə baxmayaraq daha çox rus milli təşkilatı kimi özünü təsdiq edən eserləri neytrallaşdırmağa çalışırdı.Onu da qeyd edək ki, bu dövrdə Ümumrusiya ərazisində kəskinləşməkdə olan eser-bolşevik ziddiyyəti Bakıda daha yumşaq formada idi.

Lakin partiyalar arasında müəyyən ziddiyyətlər Qvardiyanın mart hadisələrində iştirakına bu və ya başqa şəkildə mane olmayacaqdı. Çünki Qvardiya təkcə bolşeviklərin deyil, Bakı Sovetinin silahlı qüvvəsi kimi onda təmsil olunan bütün qüvvələrin ən əsas rəqibinə Azərbaycan milli qüvvələrinə qarşı çıxış edirdi. Hələ yanvar ayının sonlarında Sovetin rəsmi orqanında Qvardiyanın "inqilabın nəticələrini qorumaqla yanaşı, Qafqaz həyatının xüsusiyyətlətindən asılı olaraq, ələxsus, Bakı kimi yerdə milli mübarizə zəminində meydana çıxa biləcək talanlarda vətəndaşların ailələrini qorumaq" kimi vəzifəsi olduğu göstərilirdi.[23] Bu yazı bir qədər sonra Bakıda baş verəcəklər barədə proqnoz xarakteri daşımaqla yanaşı, həm də bir növ Qvardiyaya verilən təlimat idi. Burada bütün millətlərdən olan vətəndaşlar nəzərdə tutulsa da,təbii ki, Qırmızı Qvardiyaya eser, bolşevik, menşevik, daşnak, həmçinin bitərəf kimi daxil olan ermənilərin kimi qoruyacaqları aydın idi.

Qeyd edək ki, Qvardiya ilə yanaşı bu zaman Bakıda az saylı digər bir silahlı qrup var idi. Bu RSDFP (b)-nın Bakı Komitəsinin nəznində yaradılandöyüş drujinası idi. Çox vaxt bolşevik xatirə yazılarında Qırmızı Qvardiya və bolşevik drujinasının adları qoşa çəkilir.Xüsusən isə, mart hadisələri ilə bağlı məlumatlarda onların fəaliyyətini fərqləndirmək çətin olur.

Drujinanın da yaradılması ideyasının Şaumyan tərəfindən irəli sürülmüşdü.[2,s.391] Hələ 1917- ci ilin sentyabrından yaradılmasına cəhd edilsə də, faktiki olaraq onun reallaşması HİK- in Bakıya köçməsindən sonra mümükün olur. Drujinanın təşkili Qafqaz cəbhəsindən qayıdan proporşik Batmanova həvalə olunur.[5,s.59:] Şaumtyan Hərbi eşalonlarla birlikdə Tiflisdən gələndən sonra onlardan əldə etdiyi sursatı proporşik Batmanova verir.Sonradan mart hadisələrində Batmanov yaralandığındanona Anançenko rəhbərlik edir. Drujinanın tam təşkilatlanması isə mart günlərində olur.Mart hadisələrinə qədər drujinanın üzvləri 50-60 nəfərdən çox deyildi.[2,s.68]

Əgər Qırmızı Qvardiyada müxtəlif partiyaların nümayəndələri var idisə, adından göründüyü kimi drujina yalnız bolşeviklərdən ibarət idi. Qeyd edək ki, drujinada da erməni komponenti çoxluq təşkil edirdi.Onun komissarı S. Martikyan idi. A. Stamboltsyan, Suren Şaumyan, O.Qalustyan, M.Manuçarov, Q.Qovliasyan, L.Mirzoyan, Samvel Manqasarov, A.Abqaryan bolşevik drujinasının fəal üzvləri idi.[2, s.69] Drujinanın yerləsdiyi və təlimatlandırıldığı yer də drujinanın komissarı təyin edilən erməni Martikyanın evi idi. Çox zaman drujinanın Qvardiya ilə birlikdə "Bomond" mehmanxanasının həyətində təlim keçirdi. Qvardiya ilə müqayisədə drujinada daha ciddi nizam intizam drujina Bakı Komitəsinin dayağı hesab olunurdu. Bir qayda olaraq "əgər HİK hər hansı hərbi tapşırıq üçün dəstə göndərirdisə, onun hər 100 nəfərindən 20-25- i drujina üzvü olmalı idi." [2,s.76] Bolşevik rəhbərliyi ən mühüm işləri drujinaya həvalə edirdi."[5,s.61]Məsələn, Ovçiyan adlı "qırmızı qvardiyaçı"özünün də iştirak etdiyi "Evelina"gəmisinin tərkisilah edilməsi kimi mühüm işdə Anançenkonun başçılığı ilə drujinanın iştirakını göstərir. [2,s.333]

Mart öncəsi Sovetin hakimiyyətinin hərbi güçünü aydınlaşdırmaq məqsədilə bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Beləki, 1918- ci ilin yanvarın 15-də Rusiya Xalq Komissarları Soveti Fəhlə kəndli Qırmızı Ordusu yaradılması barədə qərar vermişdi. [14, s.56] Bu artıq nizamı ordu hissələrinin yaradılması prosesi idi.

Mərkəzin bilavasitə göstərişləri əsasında Bakıda da bu işin təşkilinə başlanmışdı. Onun əsas hissəsini rus ordusunun tərxis olunan əsgərləri təşkil edirdilər. [8,s.105] Məhz bu dövrdə, Bakıya cəbhədən qayıdan erməni əsgərləri toplaşmaqda idilər. Nəticədə, erməni əsgərləri Qımızı Ordu əsgərlərinə çevrilməkdə idi. Beləliklə, mart hadisələri ərəfəsində bolşevik nizami ordusunun hələ tam formalaşmadığı, Qvardiyanın isə zəif olduğu şəraitdə "öz rəqibini "məğlub etmək üçün bolşeviklərə məhz daşnak hərbi dəstələri "kömək" edəcəkdi.

Beləliklə, Erməni Milli Şurasının təlimatı ilə erməni-daşnak ordularının fəal şəkildə milli qırğın həyata keçirməsi fonunda Qvardiya və bolşevik drujinası"döyüşlərdə"necə iştirak edirdi?

Əvvəla onu qeyd edək ki, "Evelina" gəmisinin tərkisilah edilməsini Qırmızı Qvardiya (bunun konkret olaraq erməni Qırmızı qvardiyası olduğu da göstərilir.[17]) və bolşevik drujinası həyata keşirirdi və ermənilər məhz onların tərkibində idi. Hadisələrin ilk günündən qvardiyaçı ermənilər (təbii ki, ilk növbədə onların daşnak dəstələri- A.Ə) artıq Erməni Milli Şurasının sərancamında idilər. Erməni qvardiyaçısı öz xatirəsində özünün Bakı Soveti İK-sı və şəxsən Solntsev tərəfindən Erməni Milli Şurasının sərəncamına göndərildiyini qeyd etməsi də, [25,v 1]həmin fikri təsdiq edir. Metropol (indiki Ədəbiyyat muzeyinin binası) mehmanxanasına erməni nümayəndələri ilə görüşməyə gedən azərbaycanlı nümayəndə heyətini erməni qvardiyaçıların qarşılamsı [18]eyni səbəbdən idi. Həm də, Erməni Milli Şurası açıq şəkildə bolşeviklərin tərəfində çıxış edirdi.

Qvardiya və drujina dəstələri demək olar ki, çiyin-çiyinə vuruşurdular. Onlar, əsasən, şəhərin ermənilər və ruslar yaşayan şərq tərəfində döyüşürdülər.[2.s.114] Hadisələrin fəal iştirakçısı olan drujinaçı Ovçiyan yazır ki, mart döyüşləri zamanı drujina hücum əməliyyatlarına rəhbərliyi öz əlinə keçirmişdi.Drujinya Mariinski (indiki R.Rza) küçəsində mövqe tutaraq Parapet (Nizami) meydanı tərəfdən gələ biləcək müsəlmanların qarşısını almaq həvalə olunmuşdu. (15,s.15) Eləcə də, "Metropol" mehmanxanasında, Kaspi redaksiyası yaxınlığında, Nikolayevski (İstiqlaliyyət)küçəsində, Nikaolayevski və Bazarnı (Azərbaycan prospekti) küçələrinin tinində və mərkəzlərindədrujinaçıların idarə etdikləri pulemyotlar qoyulmuşdu. [2,s.77]HİK-ni də drujina qoruyurdu.İçərişəhərə hücumda iştirak edən drujinaçıların adları diqqəti cəlb edir: Ovçiyan, Qalustiyan, Sarkis, Qaber-Korn, Artak, Manuçarov,Akopov, Anançenko, Mirzatuniyev.[2,s.76]İçərişəhərə hücumda Mikoyanın başçılıq etdiyi drujina dəstəsinin "qəhrəmanlıq"larından bir çox xatirələrdə, xüsusilə bəhs edilir.(s.47) Qeyd edək ki, S.Şaumyanın oğlu Levon da həmin dəstədə idi.

Mədən rayonlarında gedən döyüşdə qvardiyaçılar,belə demək olarsa, xüsusilə fərqlənirdilər. Məsələn, onlar Bayıl-Bibiheybət yonu qoruyaraq hər vəchlə mədənlərə yolu bağlamağa çalışırdılar. Bu həm də o istiqamətdə müsəlman əhalisinin təcridinə xidmət edirdi. Başqa bir qvardiya dəstəsi, onun fəallarından biri Qukasyanın dediyinə əsaslansaq, Balaxanı mədənləri tərəfdən hücum edərək Sabunçu milisinin silahlarını ələ keçirməklə həmin istiqamətdə vuruşmuşdu.[2,s.88]

Qeyd edək ki, HİK-dəki bolşeviklər hadisələri idarə edərkən məhz öz mövqelərinin möhkəmlənməsində maraqlı idilər. Ünutmaq lazım deyil ki, həmin vaxt üçün Bakıda bolşevik hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsindən söhbət gedirdi. Qırğın gedə-gedə bolşeviklər əldə edilən var-dövlətin öz əlində cəmlənməsinə çalışırdı. Çünki, bolşeviklərin sərbəst siyasəti üçün bu da mühüm şərtlərdən biri idi. Bu səbəbdən idi ki, Rekord və Edison kinoteatrında və Mailov teatr binasında daşnaklar tərəfindən əsir kimi saxlanılan müsəlmanlardan varlıları ayıraraq Məlikovun evinə toplamaq və onların əmlak və var-dövlətinin müsadirəsi işi də məhz bolşevik drujinasına tapşırılmışdı. [2,s.334]

Lakin bütün qeyd olunanlarla yanaşı Qvardiyanın və drujinanın Mart soyqırımında iştirakı birmənalı qiymətləndirilməməlidir. Belə ki, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı şahidlik ifadələrində erməni vəhşiliklərinin təsvirləri arasında rus əsgərlərinin və ya ,rus qvardiyaçıların müsəlmanları ermənilərin əlindən xilas etmələrini təsdiqləyən xeyli ifadələr var. [13,s;81,88, 104, 119, 120,121,134,145, 147, 152] Bu zaman həmin rusların çox vaxt hardansa ortaya çıxmaları deyil, ermənilərlə bir dəstədən olması görünür. Bu hal isə, söhbətin çox ehtimal ki, qvardiya və ya drujina dəstələrindən getdiyini göstərməkləeyni zamanda həmin dəstələrin qırğında "fəallığ"ını nümayiş et-

dirir.İfadələrdən aydın olur ki, qvardiya daxilində ermənilər üçün baş verənlər milli düşmənlə mübarizə idisə, ruslar üçün bu vətəndaş müharibəsi idi. Qırgın zamanı Qvardiyanın tərkibindəki ruslarla müqayisədə ermənilərin elə daşnak ordularındakılar kimi qarətlə məşğul olmalarını sonrakı dövrlərdə elə erməni bolşeviklərinin özləri təsdiqləyir. Belə ki, Mantaşev ləqəbli Petrosov qvardiyaçıların fəaliyyətindən bəhs edərkən, xüsusən, ermənilərlərin qarətlə məşğul olduqlarını etiraf edir.[2,s.379]

Ümumiyyətlə, bolşeviklərin öz xidmətlərini şişirtmələrini xüsusiyyətini nəzərə alsaq belə, qvardiya və drujina dəstələrinin mart günlərində əvvəldən axıradək Azərbaycan milli qüvvələrinə qarşı vuruşduğu aydın idi. Mart hadisələri ərəfəsində tədqiqatlarda göstərilən 3000-dən cox qvardiyaçının olmasını fikrini, eləcə də,qüvvələrin sayı barədə Şaumyanın dediyi rəqəmləri əsas götürsək, Qvardiyanın "döyüşlər"in gedişinə kifayət qədər ciddi təsir etdiyi aydın olar.

Amma bu da fakt idi ki, soyqırım xarakteri daşıyan "vətəndaş müharibəsi"nin miqyası və dəhşəti haqqında bəhs olunan dəstələrdəki qeyri-ermənilərin müəyyən hissəsini həmin an üçün də olsa, hücumçudan müsəlmanların müdafiəçisinə çevirmişdi. Qvardiya və drujina üzvlərinin bir çox hallarda yekdil çıxış etməməsi isə baş verən hadisənin xarakteri ilə bağlı idi.

Sonda onu da qeyd edək ki, sonradan Qafqaz Qırmızı Ordusunun tərkibinə keçəcək Qırmızı Qvardiyaöz "döyüş təcrübəsi"ni Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımda iştirak etməklə qazanmış oldu. Çünki, bolşeviklərin öz etiraflarına görə, hələ marta qədər Qvardiya intizamsız və zəif idi. Qvardiyaçılar ideya və vəzifələrini başa düşmürdülər.[26,v.70] Fəhlələri qvardiyaçı olmağa sövq edən amil isə inqilabı müdafiə deyil, çox vaxt mütləq maaş və ərzaq payı almaq istəyi idi.Həm qvardiyanın, həm də bolşevik drujinasının mart hadisələrinədək hərbi xidməti "neft mədənlərini, zavod, fabrik,bank, partiya və sovetin idarələrini qorumaq"[8,s.102]dan ibarət idi.Onlar mart hadisələrinə qədər hərbi işi tələsik keçirilən təlimlər səviyyəsində mənimsımişdilər.

1918-ci il aprel ayının 15-də tamamilə yeni siyasi şəraitdə Bakı Sovetinin Qırmızı Ordusu (Qafqaz Qırmızı Ordusu) yaradılmağa başlanılır. Qafqaz Ordusu HİK-in qərarı ilə bütün Qırmızı Qvardiya, partiya drujinaları və başqa hərbi birləşmələrı Qırmızı Ordunun nizami batalyonlarına çevirmək qərarı verilir. [10,s.110]"

İstifadə olunmuş mənbələr və ədəbiyyat.

1. Azərbaycan xalqına qarşı 1918- ci il mart soyqırımı.Sənədlər toplusu.(üç cilddə), I cild 26 Bakı komissarlarının əsl tarixi". Bakı, «Çaşıoğlu», 2009
2. Azərbaycan xalqına qarşı 1918- ci il mart soyqırımı.Sənədlər toplusu.(üç cilddə), III cild Xatirələr. Bakı, «Çaşıoğlu», 2012.
3. Azərbaycan tarixi. V cild. Bakı, «Elm», 2001.
4. Азимов. Г. Бакинская коммуна. Баку, «Гянджлик, 1982.
5. Алый стяг над Закавказьем:Воспоминания ветеранов партии. Баку, «Азернешр»,1980.
6. Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг. Баку, «АзГИз»,1957.
7. Дарабади. П. Бакинская красная гвардия в 1917-1918 годах// Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. (Серия истории, философии и права), 1981, №1
8. Дарабади. П. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку. « Элм», 1991
9. İbrahımov. Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərini mübarizəsi. Bakı, 1957.
10. Исмаилов. К. Военный организатор геноцида азербайджанцев Григорий Николаевич Корганов.//Геноцид азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи. Баку, ИПО Турхан, 2013,
11. Исмаилов.Э. Степан Шаумян- обреченный на забвение. Баку, 2012.
12. Ратгаузер.Я. Революция и гражданская война в Баку. Часть первая, 1917-1918г. Баку,1927.
13. Рустамова-Тогиди.С. Март 1918 г.Баку. Азербайджанские погромы в документах. Баку, 2009.
14. Самойлов. А.Д. Красная Гвардия в борьбе за власть советов. Москва. «Знание», 1987.
15. Шаумян.С.С Бакинская коммуна. Баку,«Красный Восток»,1927.
16. Şaumyan.S.Seçilmiş əsərləri.Bakı, 1978.
17. Азербайджан 1919, 30 марта, №68

18. Азербайджан 1920, 31 марта, № 65
19. Бакинский рабочий 19171 ноября №73
20. Бакинский рабочий 1923, 20 сентября ,№ 212
21. Бакинский рабочий 1928 18 сентября,№231
22. Бакинский рабочий 1931 31 марта, №73
23. Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района, 1918,21 января№16
24. Знамя труда, 1917,26 ноября №45
25. ARPİİSSAF 268,S.23 İş,101.
26. ARPİİSSA F,276, S,2, İş,22.

К ВОПРОСУ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ КРАСНОЙ ГВАРДИИ И БОЛЬШЕ ВИСТСКИХ БОЕВЫХ ДРУЖИН В БАКУ И ИХ УЧАСТИИ В МАРТОВСКОМ ГЕНОЦИДЕ (НОЯБРЬ 1917 - МАРТ 1918)

Резюме

В условиях нарастания политической борьбы большевики для укрепления своей власти в Баку, уже в ноябре 1917 года приступили к организации своих вооруженных отрядов. В этих целях создавались отряды Красной гвардии из рабочих промысловых районов города. Хотя в их составе были сторонники различных партий, численное превосходство было на стороне армян. Этот фактор оказался решающим в мартовских событиях, во время которых азербайджанцы подверглись массовому истреблению. Участие армян-красногвардейцев в резни подтверждаются свидетельскими показаниями очевидцев погромов и косвенными признаниями большевиков. В отличие от армян, красногвардейцы русской национальности в некоторых случаях старались как-то помешать армянам свершить зверства против мирных азербайджанцев. В мартовских событиях активно участвовали также боевые дружины большевиков, в рядах которых также было много армян.

Отряды красногвардейцев и боевые дружины большевиков в дальнейшем вошли в состав Кавказой Красной Армии. Эти отряды первый свой «боевой опыт» получили, приняв активное участие в геноциде против азербайджанского народа.

THE ORGANIZATION OF RED GUARDS AND BOLSHEVIK DETACHMENTS AND THEIR PARTICIPATION IN MARCH GENOCIDE (NOVEMBER 1917 - MARCH 1918)

Summary

Since November 1917, the Bolsheviks in an atmosphere of intense political contradictions in order to consolidate their power in Baku began to accelerate the work over the organization of armed groups.For this purpose, in oil field districts were organized the Red Guard groups which included workers as well. This Guard in which Azerbaijani workers were in minority gathered a large number of Armenians - the followers of various parties - Bolsheviks, members of Socialist Revolutionary Party, Mensheviks and Dashnaks. This aspect manifested its negative influence in the genocide committed against the Azerbaijani people in Baku. Thewitnesses of genocide and Bolsheviks confirm the participation of Armenians in the guard in the plunders and massacres. Unlike the Armenians Russians in this Guard, on the whole, tried to stop the massacre of Azerbaijanis. Bolshevik detachments which had a great number of Armenians in its rows were also “active participants” of the March events. The Red Guard and Bolshevik detachments that later were included to the Caucasus Red Army had gained their battle experience by participating in the genocide against the Azerbaijani people.

Rəxşəndə Bayramova
AMEA A.A.Bakıxanov adına tarix İnstitutunun dissertantı

QUBA QƏZASINDA TÜRK-MÜSƏLMAN SOYQIRIMI

Açar sözlər: 1918-cı il qırğınları, soyqırım, Quba soyqırımı, Gelovani, Hamazasp, erməni vəhşiliyi, terror, qətliam, daşnak

1918-ci ilin martında Bakı şəhərində azərbaycanlıların soyqırımını təşkil edən Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak rəhbərliyi öz hakimiyyətini bütün Azərbaycanda bərqərar etmək üçün fəal hərəkətlərə keçdilər. Bakı Quberniyasının Bakı, Şamaxı və Lənkəran qəzalarından sonra Quba qəzası sovetlərin hakimiyyətinin qurulması üçün növbəti məkan oldu. Bakı XKS qəzanı siyasi yolla özünə tabe etdirmək qərarına gəlmiş, qəza əhalisinə Sovet hakimiyyətini könüllü tanımağı təklif etmişdir. Bu məqsədlə Şumyan tərəfindən təcrübəsiz və təsdüfi bir şəxs - David Aleksandreviç Gelovani Quba qəzasına göndərilmişdi. Gürcü knyazlarının nəslindən olan 30 yaşlı Gelovani menşevik partiyasının üzvü olmuş, siyasi əqidəsinə görə sürgün edilmiş, Oktyabr çevrilişindən sonra azadedildikdən Qafqazda qalmışdı.

Gelovani Qubaya gəldikdən sonra dərhal iclas keçirmiş, iclasa qubalı nümayəndələrlə birlikdə şiə icmasının nümayəndəsi kimi Hacı Baba Axundzadə, sünni icmasının nümayəndəsi kimi isə Əbdülrəhman Əfəndi İmamı dəvət olunmuşdu. Ruhanilərə bolşevizmin əsas ideyaları barədə məlumat verilmiş və hər ikisindən bu məsələyə şəriət qaydalarına görə necə yanaşıldığı soruşulmuşdu. Dindarlar isə bu ideyaların şəriətə qarşı olmadığını bildirmişdilər. (62, v.118-119; 245, s.198-199). Bu iclasdan sonra əhalini meydana yığan Gelovani qubalılardan 2 saat ərzində Sovet hakimiyyətini tanıyıb tanımadıqları barədə cavab vermələrini tələb etdi. Şəhərin nüfuzlu şəxsləri kəndlərin sakinləri ilə razılaşmaq üçün bir az vaxt verilməsini xahiş etsələr də Gelovani qəti etiraz etmiş və razılıq əldə olunmasa teleqrafla Xaçmazdakı eşalonu çağıracağını və şəhəri dağıdacağını bildirmişdi.. (62, v, 41-43; 245, s.183-185) Daha sonra Qubada müəyyən hadisələr narazılıqlar baş verir və məcburi surətdə Gelovani Qubanı tərk edir.

Gelovani Qubanı tərk etdikdən sonra qəzada nisbi sabitlik yaranmış, ona görə də ətraf ərazilərdən və Dağıstandan yadelli düşmən qüvvələrlə mübarizəyə qoşulmuş könüllülər öz evlərinə qayıtmışdılar. Buna görə də əslində Hamazasın başçılığı altında Qubaya cəza dəstəsinin göndərilməsi qubalılar üçün bir qədər gözlənilməz olmuş və ciddi müqavimət təşkil etmək mümkün olmamışdı.

Qubanın tutulması ilə bağlı Gelovaninin Şaumyana yolladığı teleqramda uzunluğu 140 verst olan Zaratdan Vladikə qədər dəmir xəttinin və Şollar su kəmərinin qorunması üçün dəstə ayrıldığını bildirir. Gelovaninin tələbi qarşısında Quba şəhəri və ətraf kəndlərin sakinləri yeni hakimiyyəti tanısalar da uzaq kəndlərin sakinləri bolşeviklərə tabe olmaqdan imtina etmişdilər. Həmin gün Gelovani özünü Quba qəzasının komissarı elan edir. D.Gelovaninin təklifi qəbul edildikdən sonra cərəyan edən hadisələr haqqında şəhər başçısı olmuş Ə.Əlibəyov izahatında göstərir ki, sovet hakimiyyətini tanıdıqdan sonra Xaçmaza gedən Gelovani altı gündən sonra silahlı dəstə və pulemyotlarla yenidən Qubaya qayıdır. Dəstə ruslar, yəhudilər və ermənilərdən ibarət idi, axırıncılar üstünlük təşkil edirdilər. Dəstənin başında poruçik Ağacanyan dururdu O, həm də pulemyotçuların rəisi idi.

Gelovani Qubaya gəldikdən sonra yerli qüvvələr qəzada nüfuzlu şəxs olan Əlibəy Zizikski başda olmaqla Qusara çəkildilər. Qubanın tutulması ilə bağlı Gelovaninin Şaumyana yolladığı teleqramda da onların şəhərdən getdikləri bildirilirdi.. Novatski Fövqəladə Təhqiqat komissiyasına təqdim etdiyi hesabatında bildirir ki, bir neçə gün sakit keçdi. Birdən qubalılar üçün gözlənilmədən ətraf kəndlərdə yaşayan ləzgilər dağlar tərəfdən şəhərə yaxınlaşaraq Gelovaniya şəhəri tərk etməyi, əks halda dəstəsi ilə birlikdə əsir düşəcəklərini bildirirlər. Gelovani isə öz növbəsində bu təklifi rədd edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yerli qüvvələr arasında möhkəm birlik mövcud idi. Bir fakt da danılmazdır ki, qəza sakinlərinin bolşeviklərə rəğbəti yox idi, ümumiyyətlə bolşeviklər və onların ideyaları sadə xalq üçün yad qəbuledilməz idi. Sakinlər milli qüvvələri müdafiə edir, evlərinin pəncərələrindən, damlarından işğalçılara atəş açır, çox hallarda isə silahsız, kortəbii şəkildə mübarizə apar-

maq üçün küçələrə çıxırdılar. Sakinlərin bolşeviklərə olan mənfi münasibətini sonradan bolşeviklərin özləri də qeyd edirdilər.

Gelovaninin, Hamazaspın dəstələrinin Qubaya gəlməsi, ümumiyyətlə qəzada soyqırım hadisələrinin baş verməsi ilə bağlı mənbələrdə müxtəlif tarixlər göstərilir. Ümumiyyətlə Hamazsp türk-müsəlmanlara nifrət edirdi. Bu erməni komandırı-cəllad Hamazasp hələ daha öncələr osmanlı imperiyası ərazisində bir çox yerli sakinləri qirmiş və dəfələrlə orada terrorlar törətmişdi.

Bakı quberniyasının digər ərazilərində olduğu kimi, Qubada da milli hərəkata divan tutmaq və burada öz hakimiyyətini qurmaq üçün Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak rəhbərliyi qəzada öz hakimiyyətlərini bərpa etmək üçün buraya ikinci dəfə hərbi qüvvə, bu dəfə Hamazaspın rəhbərliyi ilə yalnız ermənilərdən ibarət cəza qüvvəsi göndərmək qərarına gəldi. Hamazaspın özü dəstəsinin cəza məqsədi ilə Qubaya göndərildiyini inkar etmirdi: «mən erməni xalqının qəhrəmanı və onun müdafiəçisiyəm. Sovet hakimiyyəti tərəfindən mən buraya cəza dəstəsi ilə göndərilmişəm ki, burada iki həftə əvvəl öldürülmüş ermənilərin intiqamını alım. Mən buraya qayda-qanun yaratmaq və Sovet hakimiyyəti qurmaq üçün deyil, Türkiyədə və Qarabağda öldürülmüş ermənilərin intiqamını almaq üçün göndərilmişəm» .Hamazaspın bu sözlərini bu və ya digər formada Qubada onunla görüşə gətirilmiş əksər şahidlər təsdiq etmişlər. Şahid ifadələri və mənbələr Hamazaspın Qubaya məhz azərbaycanlı əhalini cəzalandırmaq məqsədi ilə Şaumyan tərəfindən göndərildiyi təsdiq edir. Bu hadisələrdən sonra Bakıya gedərək qəzada Hamazaspın törətdiyi cinayətlər haqda Bakı Sovetinin rəhbərliyinə məlumat vermək və sovetin Quba ilə bağlı gələcək planları haqda məsələni aydınlaşdırmaq üçün Şaumyan və Caparidze ilə görüşmüş Ə.Əlibəyov söyləyirdi ki, Şaumyan məni dinləyəndən sonra gülümsəyərək dedi ki, müsəlmanlar və türklər yüz minlərlə erməni öldürüblər. Ermənilər isə Qubada iki müsəlman öldürüblər. Buna görə də müsəlmanlar şikayət edir və göz yaşları tökürlər.

Gelovani də Qubaya ermənilərdən ibarət cəza dəstəsinin göndərilməsinin təşəbbüskarının məhz Şaumyan olduğunu təsdiq edirdi: "Hamazaspının dəstəsində bir nəfər belə rus yox idi, hamısı erməni və daşnak idi. Zənnimcə, cəza dəstəsi Qubaya Şaumyanın arzusu ilə göndərilmiş, lakin qoşunların seçilməsi hərbi nazir Korqanovdan asılı idi". Hələ Quba şəhərinə çatmamış erməni quldur dəstələri öz yolları boyunca dinc əhalinin yaşadığı kəndləri yandıraraq dağıtmağa başlamış, kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Harınlamış ermənilər qocalara, uşaqlara, qadınlara belə aman verməyərək qabaqlarına çıxan bütün müsəlmanları qılıncdan keçirmişdi.

Bildirmək lazımdır ki, Quba qəzası ərazisində yaşayan ermənilərə qarşı yerli sakinlər həmişə dostca münasibət bəsləmiş və yerli sakinlər onlara qarşı dözümlülük nümayiş etmişlər. Hətt həmin ilin mart ayında Bakıda hadisələr baş verərkən qubanın baş axundu Axundbaba bir neçə günlər bir şəhərdə yaşayan erməni qız və qadınlarını evində saxlamış və onların təhlükəsizliyini təmin etmişdi. Lakin onlara göstərilmiş bu xoş niyyətə qarşılıq olaraq qəzada yaşayan ermənilərin demək olar ki, hamısı Amazasp dəstəsinə yaxından kömək etmiş və silahlı döyüşçü kimi dinc müsəlman sakinlərə qarşı soyqırımın törədilməsində iştirak etmişlər. Bununla bağlı şahid ifadələrini təqdim etmək məqsədəuyğun olardı:

Qeyd edək ki, soyqırım və talanlarda iştirak etmiş qəza sakinləri olan ermənilərin bir qismi komissiya tərəfindən müqəssir hesab edilmiş və onlara qarşı 13, 129, 927, 1630, 1633, 1634, 1453 və 1507 maddələri ilə cinayət işi qaldırılmışdır. Bunlar Quba sakinləri Arutyan Ayrepetov, Dəllək Cavad Arutyunov, Avakov, balıq sənayeçisinin oğlu Avakov, Əmircanovun tələbələri, tacir Mirzə Əmircanovun bacısı oğlu, Mirzə Əmircanov, Meyxanaçı Məlikov, Qriqoriyanın oğlu Vartan, Mirzəcanın nəvəsi Arutyun, Arutyun- dəyirman sahibi, Vartan Avakov, Arutyun baba oğlu, Aleksandr Mukasyans, Tatevos Yaqub oğlu, Babacan oğlu və Arutyun Karapet oğlu, iki oğlu və bacısı oğlu idi. (10, səh 159-161)

Şahid ifadələrinə görə Quba ermənisi Hartun Hayrapetov qabaqcadan Qubanın nüfuzlu və tanınmış şəxslərinin siyahısını tərtib etmiş sonra müsəlmanların qarşısında oxumuşdur.Həmin siyahıda Qubanın mülkədarlarından Əlibəy Ziziksikinin, Məhəmməd Qayıbalıyevin, Nuräli Həsənbəyovun, Bəkər Məhərəliyevin, Əhməd əfəndinin, Qazı Əhməd bəy Məhəmmədbəyovun, Səttar Məmmədyarovun, Hidayət Əmirbəyovun, Qafar Orucovun, Yusuf bəy Abusalambəyovun, İsgəndər Abdullayevin, Mirzəməhəmmədin, Mahmud Qazıbəyovun, İbrahim bəyin və başqalarının adı var idi. **(7,** səh 40)

Mayın 1-də üç tərəfdən şəhərə girən işğalçılar qətllər və talanlara başladılar. Elə birinci gün şəhərin aşağı hissəsində əksəriyyəti qadın və uşaqlardan ibarət 715 müsəlman öldürülmüş, Böyük Şosse və Bazar küçələri dağıdılmışdı. Dəstə şəhərə girdikdən sonra dörd hissəyə bölünmüş və qərargahlar yaratmışdı: birinci qərargah Leontyev bağının yanında, ikincisi erməni kilsəsinin həyətində, üçüncüsü dağda, müsəlman qəbristanlığının yaxınlığında, dördüncü, mərkəzi qərargah isə Yəhudi qəsəbəsinin təpəsində yerləşdirilmişdi. Ermənilərin vəhşilikləri sonrakı günlərdə də davam etmiş, ikinci gün 1012 nəfər dinc sakin qətlə yetirilmişdi. Şəhər əhalisinin nümayəndəsi kimi Hamazaspnın yanına gələn Ə.Əlibəyov ondan həlak olanları dəfn etmək üçün imkan yaratmağı xahiş etsə də onun xahişi rədd edilmişdi Hamazasp onun yanında öz əsgərlərinə müraciət edərək qətl və talanları dayandırmağa çağırsa da, Ə.Əlibəyovun da vurğuladığı kimi, bu çağırış səmimiyyətdən uzaq idi və əsgərlərin onun sözlərini əks mənada qəbul etmələrinə hesablanmışdı. Hamazasp dəfələrlə edilmiş müraciətlərə baxmayaraq öldürülmüş müsəlmanların meyidlərinin küçələrdən yığışdırılmasına və dəfn edilməsinə icazə verməmişdi. Məqsəd də aydın idi - əhalini qorxutmaq. Zorakılıqlar, qətl və qarətlər 9 gün davam etmiş, şəhər əhalisinin bütün əmlakı talan edilmişdi. Ermənilər şəhəri tərk etdikdən sonra aparılmış ilkin hesablamalara görə şəhərdə 2 minə yaxın müsəlman qətl edilmiş, 105 ev yandırılmış, 4,5 mln, rubl dəyərində qızıl-zinət əşyaları oğurlanmış, 10 mln rubl dəyərində mal-mülk məhv edilmişdir.

Ümumiyyətlə şəhər sakinlərinin bir qisminə dəstənin gələcəyi barədə xəbərdarlıq edilsə də dinc sakinlərin öldürüləcəyi kimsənin ağlına belə gəlməmişdir. "Ermənilər şəhərə xəbərsiz girdilər və sakinləri qadın, kişi və uşaqlara fərq qoymadan öldürməyə başladılar". Bir şahid izahatında bildiridir: " Kim küçədə görünürdüsə o həmin an öldürülürdü".

Qaça bilmiş şəhər sakinləri qaçqın vəziyyətində ac-susuz çöllərdə gecələyirdilər. Ətraf kəndlərin sakinləri onlara köməklik göstərir, evlərindən bir tək üst geyimi ilə qaçmış sakinlərə müxtəlif ərzaq məhsulları və yemək verirdilər. Quba şəhər sakini Məşədi Həmdulla Əliyev göstərmişdi ki, hadisələrdən iki həftə keçdikdən sonra bizə bildirdilər ki, şəhərin 5 verstliyində erməni dəstəsi var və şəhərə gəlir. Kimin qaçmaq imkanı vardısa qaçdı amma sakinlərin çoxu qaldı. 1 may tarixdə dəstə Qubaya girdi, top və pulemyotlardan atəş açıldı, şəhər dağıdılmağa və yandırılmağa başladı.

Göründüyü kimi, Hamazasp dəstəsi gələn günün səhərisi xalq arasında "Qanlı dərə" döyüşü adlandırılmış dəhşətli döyüş baş vermişdir. Qırmızı qəsəbə ilə Digah arasında "Dərin dərə" deyilən yerdə həqiqətən də qanlı döyüşlər olmuşdu.

Dəvəçi- Bazar və Qızıl- Burun istiqamətində yerli əhali tərəfindən ermənilərin qarşısına duzçörəklə göndərilmiş 15 ağsaqqala, duz-çörəyə məhəl qoyulmamış və barışığa gələnlər qəbul belə edilməmişdilər. Şahidlərin bildirdiklərinə görə Dəvəçi Bazar və Qızılburun kəndlərinin həmin 15 nəfər ağsaqqalı erməni cəlladları tərəfindən yerindəcə güllələmişdilər.

Eyni hal qəzanın başqa bir neçə kəndində də təkrarlanmış və ermənilər əsil simalarını nümayiş etdirərək dinc sakinlərin qanına qəltan etmişlər. Məsələn, Dəvəçinin kəndxudası 40 yaşlı Şaban Sərkər oğlu bildirmişdir ki, kənd sakinlərinin çoxu qaçmağa imkan tapmamışdı və çarəsiz qalan sakinlər ağ bayraq qaldırsalar da onlardan 40 nəfəri öldürülmüşdü.

Din ocaqlarını yerlə-yeksan edən daşnaklar dinə, şərq tarixinə və ədəbiyyatına aid minlərlə qiymətli kitabları da məhv etmişdilər. Qubanın mərkəzində Əbdürrəhim əfəndinin mədrəsəsini yandıran ermənilər buradakı 1300-ə yaxın kitabı tonqala atmışdılar. Əbdürrəhim əfəndi xatirələrində göstərmişdi ki, "bolşeviklər Qubadan qovulandan sonra mədrəsədəki kitabların 3 minə qədərini Məhərrəmxürdəki (Məhərrəmkənddəki) evimə apardım. Amma 1300 kitabım Qubada qaldı. Onları ermənilər mədrəsə qarışıq yandırmışdılar". 48. deyiləməlumatlara əsasən Digah məscidində təxminən 600-700 il əvvələ aid, alban və ərəb əlifbası ilə yazılmış kitablar var idi.Ermənilər həmin kitabları məhv etməklə yanaşı, kənd məscidinintəxminən bir kilometrliyində yerləşən pirin daşını da partlatmışdılar. Bu, üstündə alban yazıları olan çox nəhəng daş idi. (7, səh 48) Fövqəladə Təhqiqat komissiyasının sənədlərindən məlum olur ki, Digah məscidində qızıl suyuna çəkilmiş çoxsaylı Quran kitabları yandırılmışdır.

Hamazaspın və onun dəstəsinin bolşevik ideologiyasına bağlı olan müsəlmanlara belə güzəşt etmədiyi, onlar üzərində də zor tətbiq etdiyi və ümumiyyətlə bolşevik ruhundan uzaq olduqları həmçinin milli ədavət apardıqları barədə bolşeviklər də məlumat vermişlər.

Qaniçən vəhşi dəstə üzvləri qəzada olduqları 9 gün ərzində saysız surətdə müsəlman qadınlarına sataşmış, zor tətbiq edərək onların şərəf və ləyaqətlərini alçaltmışdılar. Fövqəladə komissiyaya

izahat verən şahid ifadələrinin təxminən yarısında qeyd olunan məsələ barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır.İzahatlardan bəzilərinə fikir verək:

Quba sakini feldşer Məşədi Həmdulla Əliyev: "Dəqiq bilirəm ki, Muxtar Məmmədoğlunun evinə yerləşən ermənilər onun 2 qızına, Həbib Vahab oğlunun və onun qardaşı Xəlilin arvadlarına təcavüz ediblər. Təcavüz olunmuş qızlar haqqında geniş məlumatı Molla Hacı Baba Axundzadə verə bilər. O, ermənilər tərəfindən tacavüzə uğramaqları barədə həmin qadınlara vəsiqə verib." (10, səh 183-185).

Əli Paşa Kərbalayı oğluna tapşırılır qız gətirsin.(10, səh 187-189) Hətta Amazasp meydanda çıxış etdiyi vaxt (gəlişlərinin 9-cu günü- rəx) ermənilər Dəmirçi Məmmədəlinin evinə daxil olub atasının ölümünə ağlayan qıza təcavüz edirlər qışqırıq səslərini hətta meydandakılar belə eşitmişdilər. (10, səh 187-189)

Quba şəhər sakini 42 yaşlı Məşədi Sultan Əsgərov bildirir: "Onlar 100-dək qıza təcavüz ediblər, adlarını və familiyalarını çəkə bilmərəm çünki valideynlər və qohumları gizlədirlər. Bu qızlardan çoxu hamilə qalmış, ölmüş, çoxları isə sağdır. Əsasən qadınlara təcavüz Hacı Məhəmməd Qasım Hacıağa Rəhim oğlunun evində törədilib. Hadisələr törədilən zaman qadınlar orada gizlənmişdilər.

Novatski 22 dekabr 1918-ci il tarixli protokolunda qeyd edir ki, onun yanına 2 nəfər gəlib təcavüz olunan qız barədə məlumat vermişdir. Rza Qulu Bağırov: "Məndə məlumat var ki, yetim əmimoğlunun qızı 12 yaşlı Mələk Ələvsət qızı Amazasp dəstəsinin üzvləri tərəfindən təcavüz olunub, 2 həftə hissiyyatsız və huşsuz qalıb. (10, səh 139-140)

Bir şahid bildirmişdir ki, nə edəcəyimizi bilmirdik. Qadınlar və uşaqlar ağlayırdılar. Yekəpər bir erməni beş nəfərlə camaata yaxınlaşıb, cavan, gözəgəlimli qadınları seçməyə başladı. Çoxusu cavan qızlar və gəlinlər idi. Uşaqlı qadınlarda var idi. Uşaqları tüfənglərin qundaqları ilə döyüb ayırdılar. Əllidən çox qadın hara isə apardılar. Onlardan birinin qardaşı etiraz edəndə onu güllələdilər. Bazar küçəsində yaşayan Əkbər adlı oğlan idi. Onun meyidini yerə sərib bıçaqla gözlərini çıxardılar. əli qana batmış erməni ovcunda tutduğu gözləri camaatın üstünə tulladı. Kütlədən uğurtulu səs qopdu. Daşnaklar ermənicə söyə-söyə qabaqdakıları qundaqla döydülər. Sonra irəli çıxmış bir yaşlı kişinin qarnını süngü ilə deşik-deşik etdilər. Bu, göz ilə baxılası müsibət deyildi. (7, səh 43)

Şahidlərin qadınlarla bağlı söhbətlərindən görünür ki, ermənilər şəhərə girəndə bir çox ailələr qadınları və uşaqları gizlətmək üçün meşələrə qaçmış və orada gizlədilmişdilər. 300-dən çox qadın və uşaq Qudyal çayının sahilindəki meşədə, indi "Qız bənövşə" adlanan yerdə sığınacaq tapmışdı. Yerli adamların, xüsusən yaşlıların yaddaşında "Qız bənövşə" həm də "Qızlar bulağı", "Qəmər bulağı" kimi qalıb. Burada ermənilər qızları qətlə yetirmişdilər.(7,səh50)

Ermənilər tərəfindən öldürülən 300 nəfərin 51 qəbirdə basdırıldığı barədə də arxiv materialları mövcuddur.(10, s.203-204, 229).

Bu ağlagəlməz və insan təfəkkürünün qəbul edə bilmədiyi dəhşətlərin şahidi olan insanların bir qismi sonradan qorxudan ölmüş və ya kar, kor və lal olmuşlar. Komissiyanın bir neçə sənədinə nəzər yetirək:

Quba şəhər sakini 45 yaşlı Məşədi İbad Bağırov -Mənim anam qorxudan kor və kar olmuşdur. Quba şəhər sakini 60 yaşlı təhsilli, Hacı Hidayət Musayev- qardaşım Harun qorxudan rəhmətə getmişdi.Quba şəhər sakini Məmməd Musa Məmməd Əli oğlu təhsilli -Anam Mədinə Məşədi Bağır qızı baş verən hadisələrdən qorxduğundan 10 gün sonra öldü. Nənəm isə kar və lal olmuşdu.(10, səh 172-173).

Ermənilər zorla evlərə soxulur qarətlər edir, evi tamamilə talan etdikdən sonra ev sahiblərini erməni cəlladları üçün çörək bişirməyə məcbur edirdilər. Evləri talan edərkən orada olan bütün əmlakı götürür, onlara lazım olmayanları isə məhv edirdilər. Quba sakini Kərbəlayi Əbuzər Məstan oğlunun izahatına fikir verək: "Mən evə qayıdanda orada bir neçə erməni gördüm. Onlar bütün daşınan əmlakımı arabalara yükləyib, lazımsızları isə cırıb məhv etmişdilər. Mən yalvardım ki, heç olmasa evdə bir ədyal qalsın lakin onlar imtina etdilər"

Hamazasp dəstəsi qəzanın bir sıra kəndlərinə əsasən dağ kəndlərinə daxil ola bilməmişdi. Bu kəndlərin yerləşdikləri coğrafi mövqelər həmin kənd sakinlərinin erməni canilərinə sərt müqavimət göstərmələrinə imkan yaratmışdı. Məsələn Qusar sahəsinin Tərcal icmasının Tərcan kəndinin sakini komissiyaya bildirmişdir ki, ermənilər bir neçə dəfə bizim kəndi tutmaq istəsələr də biz müqavimət

göstərmiş və onlarla atışmaya girmişik. Onlar bizim kəndləri nə talan edə bilib nə də adam öldürublər. (10, səh 256) Rustov sahəsinin bir çox tat kəndlərinin o cümlədən Zərqava, Afurca, Növdün, Talabı, Çiçi və digər kəndlərinin sakinləri ermənilərlə atışmaya girmiş canlı qüvvə itirsələr də onların həmin kəndlərə girmələrinə imkan verməmişlər.

Qısa bir müddət ərzində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası erməni quldur dəstələrinin qanlı əməllərinin təhqiqi sahəsində böyük işlər görmüşdür. Zərər çəkmiş yüzlərlə vətəndaş və şahid dindirilmiş, çoxlu material, maddi dəlil-sübut. Fotosənəd toplanmışdı. (3, səh 100)

1918-ci ilin dekabr ayında Gəncə dairə məhkəməsinin üzvü Andrey Fomia Novatski öz köməkçisi ilə birlikdə Qubaya gəlir və istintaqa başlayır. Aprel-may aylarında Quba qəzasında törədilmiş soyqırımla bağlı istintaq qrupu bir neçə ay ərzində onlarla şahidi dinləmiş, hadisə baş verən yerlərə baxış keçirilmiş və 3 cildlik 451 vərəqdən ibarət sənədlər toplusu hazırlanmışdır və Fövqəladə Təhqiqat komissiyasının üzvü Novatskinin həmin komissiyasını sədrinə Quba şəhəri həmçinin Quba qəzasının kəndlərində törədilmiş dağıntılar eləcədə dinc əhaliyə qarşı törədilmiş zorakılıqlar barədə məruzə təqdim etmişdir. (10, səh 89)

1919-cu ilin noyabr ayında göstərilən məruzə əsasında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası həmin komissiyanın sədri Ə.Xasməmmədovun və komissiyanın digər üzvlərinin imzası ilə Quba hadisələrində günahkar olan şəxslərə qarşı cinayət işi qaldırması haqqında qərar qəbul edir. Onların işləri 1920-ci il yanvarın 29-da Bakı dairə məhkəməsinin prokurorluğuna göndərilir. Lakin daha sonra 1920-ci il yanvar ayının 11-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Böyük dövlətlər tərəfindən de-facto tanınması ilə əlaqədar olaraq Cümhuriyyət Parlamentinin fevralın 9-da qəbul etdiyi qanunun ikinci maddəsinə görə qanun qəbul olunana qədər millətlərarası düşmənçilik zəminində törədilmiş cinayətlərə xitam verildiyi elan olunur və bu işlərin istintaqının dayandırıldığı elan olunur.

Aprel işğalından sonra isə 1920-ci ilin oktyabrın 10-da Quba qəzası məhkəməsinin birinci istintaq komissiyası həmin işə yenidən baxaraq AXC parlamentinin fevralın 9-da qəbul etdiyi amnistiya haqqında qanuna əsasən milli ədavət zəminində qaldırılmış cinayət işinə xitam vermək üçün onu Quba qəza Xalq Məhkəməsinə göndərmiş və həmin işə xitam verilmişdir.

Ümumiyyətlə təhqiqat komissiyasının 1920-ci ilin aprelinə qədər topladığı materiallar və şahid ifadələri daşnakların və bolşeviklərin cinayətlərini ifşa edən sanballı tarixi sənədlərdir. Məhz bu sənədlərə istinad edən AXC hökuməti 1919-cu və 1920-ci illərdə martın 31-ni ümummilli matəm günü kimi qeyd etmişdir. (3, səh 99-100)

Quba qırğınlarının birbaşa təşkilatçıları - Şaumyan, Korqanov, icraçıları Hamazasp, Volunts və erməni millətindən olan baəqa canilər idilər.

Bolşevik və daşnak S.Şaumyanın Bakı Sovetinin əsasən ermənilərdən ibarət və daşnak Hamazaspın komandanlığı altında quldur dəstələrinin Qubada həyata keçirilmiş vəhşiliklər vətəndaş müharibəsi və ya Sovet hakimiyyətinin qurulması hadisəsi deyil, bütöv bir xalqın yalnız milli mənsubiyyətinə görə kütləvi şəkildə məhv edilməsi – soyqırım hadisəsi idi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Arzumanlı V. 1918-ci il qırğınları. B., Öyrətmən, 1995, 90 s.
2. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri: deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq. B., 1998.
3. Abışov. V. Ş Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər) Bakı: Nurlan, 2007, s. 176,
4. Abışov V. Quba qəzasında erməni cinayətləri (mart-aprel 1918-ci il) //Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri, 22-ci cild, B., 2007, s. 147-152 Azərbaycanlılara qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər Toplusu, 3 cilddə, B., Təhsil, 2009-2012.
5. Fərzəlibəyli Ş. Quba tarixi. B., Əbilov, Zeynalov və qardaşları, 2001, 388 s.
6. Əroğul Ə. Erməni daşnak faşizmi və Azərbaycan, B., Təhsil, 2007, 411 s.
7. Məlikməmmədov M. Qanlı dərə: 1918-ci il Quba faciəsi, B., 2009, 415 s.
8. Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu (1918-1920). B.: Hərbi nəşriyyatı, 1998, 488 s.
9. Bakinskiy raboçiy» qaz.
10. Rustamova-Toqidi S. Kuba. Aprelğ-may 1918 q. Musulğmanskie proqramı v dokumentax. B., 2010, 552 s.

ТУРЕЦКО-МУСУЛЬМАНСКИЙ ГЕНОЦИД В ГУБИНСКОМ УЕЗДЕ

Резюме

Турецко-мусульманский геноцид, сотворённый в Губинском уезде в апреле-мае 1918-го года, является очередным актом геноцида со стороны армянских дашнаков на территории Азербайджана. Данный акт геноцида отличается численностью человеческих потерь. Целью армянских дашнаков, сотворивших геноцид в Губинском уезде, было истребление местных турков-мусульман путем массового террора навести на людей страх, изгнать их из своих земель и создать в будущем здесь армянское государство.

TURKISH-MUSLIM GENOCIDE IN GUBA REGION

Resume

In April and May 1918, the Turkish-Muslim genocide committed in Guba whole territory of Azerbaijan by Armenian Dashnaks the massacre carried out by an act of genocide. This is an act of genocide differ by the number of human loss. The purpose of committing genocide of the Armenians living in Guba local Turkish-Muslims break, committed mass terror scare people, and the future of the Armenian state was to lose sight of their homes.

Akif Vəliyev
AMEA-nın Tarix İnsititunun dissertantı

MİLLİ MƏTBUAT TARİXİMİZDƏ 31 MART SOYQIRIMI (1918-1920-ci illər)

Açar sözlər: 31 mart soyqırımı, Bakı soveti, «Azərbaycan» qəzeti, «İstiqlal» qəzeti, «Qardaş qayğısı» qəzeti.
Key words: Genocide of 31 march, Baku Soviet, "Azerbaijan" newspaper, "Istiglal" newspaper, "Gardash gayghisi".
Ключевые слова: Геноцид 31 марта, Бакинский Совет, газета «Азербайджан», газета «Истиглал», газета «Гардаш Гайгысы».

Son iki əsrdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi terror və soyqırım siyasəti bu gün də Dağlıq Qarabağda, Ermənistanla həmsərhəd bölgələrdə davam edir. Cənubi Qafqazda sülhün, siyasi sabitliyin təhlükə mənbəyinə çevrilən, terroru dövlət səviyyəsində dəstəkləyən Ermənistan Respublikası ermənilərin tarixən bu coğrafiyada törətdikləri qanlı olayları yenidən dirçəldir, günahsız insanlara qarşı soyqırım siyasətindən əl çəkmək istəmir.

Ermənilər soyqırım siyasətini tarixən tək insan resurslarını məhv etmək üzərində həyata keçirmir, Azərbaycan xalqının milli təsisatlarını, milli mətbuat orqanlarını sıradan çıxarıb yararsız hala salmaq, bununla da törətdikləri qanlı olayların tarixdən silinməsinə nail olmaq planları əsasında qururdu.

1918-ci ilin mart ayının 31-dən aprelin 2-dək Bakıda, Şamaxıda, İrəvanda, Qubada, Lənkəranda, Salyanda, Neftçalada və digər bölgələrdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri kütləvi soyqırımı zamanı yalnız on minlərlə insan qətlə yetirilmədi, milli mətbu orqanlarımız, mətbəələr, jurnalistlər də hədəfə alındı. «Açıq söz», «Kaspi» redaksiyalarına od vuruldu, Almaniyadan gətirilən çap avadanlıqları ilə təchiz olunan Orucov qardaşlarının mətbəəsi dağıdıldı. Milli məfkurə məbədi olan «İsmailiyyə» binası yandırıldı, Təzə pir məscidinin minarəsi top atəşinə tutuldu. Həmin hadisələri gözləri ilə görən, «Kaspi» qəzetində mürəttib kimi çalışmış, əslən Maştağadan olan Seyidağa Axundzadə yazır ki, 1918-ci ilin aprelin 1-də «İsmailiyyə» binasına od vuran «Daşnaksütyun» firqəsi silahlıları sonra qəzet redaksiyalarına hücum edib yandırdılar (2, s.8). «Azərbaycan» qəzetində çap edilən 31 mart soyqırımı ilə bağlı iki fotoşəkildən biri «Kaspi» qəzeti redaksiyasının yandırılmasından sonrakı vəziyyəti təsvir edir (4, 31 mart 1919-cu il № 147).

Daşnaksütyun partiyası tərəfindən 1917-ci ildə planlaşdırılan, bolşeviklərlə birgə həyata keçirilən 31 mart qırğını Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixi yaddaşına, ziyalılarına qarşı mənəvi soyqırım idi. Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə vurulan bu ağır yaraları o dövrün qələm sahibləri «mədəni zərbə» adlandırırdılar (8).

1918-ci ilin mart soyqırımınadək Azərbaycanda 20-dən artıq anadilli mətbu orqan fəaliyyət göstərməyinə baxmayaraq, qətliamdan sonra yalnız «Hümmət» və «Bakı Şurasının əxbarı» qəzetlərindən başqa digər milli mətbuat nümunələrinin nəşri Bakı Sovetinin sədri S.Şaumyanın əmri ilə qadağan olundu (3, s. 31-70). Buna görə də, «Açıq söz», «Bəsirət», «İttihad», «El həyatı» və başqa anadilli qəzetlərin son sayları soyqırımdan bir gün əvvələ, köhnə təqvimlə martın 17-si və 18-nə təsadüf edir. Bakı Sovetinin sədri Şaumyanın əmri və Mətbuat bürosunun qərarı ilə «mart hadisələrinə düzgün qiymət vermədiklərinə və vahid sosialist cəbhəsində dayanmadıqlarına» görə, bəzi rusdilli qəzetlər də bağlanıldı. «Kaspi», «Bakı», «Bakinets», «Vesti Baku», menşeviklərin «Naş qolos» qəzetlərinin nəşri dayandırıldı, bəyanatların, əhaliyə müraciətlərin çapı qadağan olundu (9, s. 105).

Tiflisdə nəşr olunan anadilli mətbuat orqanlarını çıxmaq şərtilə Azərbaycan milli demokratik mətbuatı 1918-ci ilin martından sentyabrın 15-i, Bakının işğaldan azad olunduğu günə qədər özünün iflic dövrünü yaşadı.

V.İ.Lenin tərəfindən Qafqaza fövqəladə komissar kimi göndərilən S.Şaumyanın rəhbərliyi ilə hələ 1918-ci ilin yanvar ayından başlayaraq Azərbaycan xalqına qarşı terror və qətliamlar planlaşdırıldığını anlayan milli mətbuat orqanları bu barədə xalqı məlumatlandırır, onlara özünü müdafiə hissi

aşlayırdılar. «Açıq söz», «İttihad» və başqa qəzetlərdə «Birlik tələb olunur», «Birləşəlim», «İttifaq edəlim», «İttihad gərək» çağırışları qəzetlərin əsas sütunlarında dərc olunurdu (1, 15 mart 1918-ci il № 702).

Jurnalist Səfər İbrahim bolşeviklərin və Daşnaksütyun Partiyasının, Erməni Milli Şurasının silahlı hərbi birləşmələrinin xalqımıza qarşı planlaşdırdığı faciəvi hadisələri «Milli fəlakət» kimi dəyərləndirərək xalqı xəbərdar edirdi: «Müsəlman partiyaları da xalqı milli fəlakətdən xilas etmək xatirinə birləşməyə borcludurlar… Dəhşətli saət gəliyor, birləşəlim!» (1, 15 mart 1918-ci il, №702). S.İbrahimin bu xəbərdarlığından 2 gün sonra Azərbaycan xalqına qarşı terror başlayıb.

«Hümmət» partiyasının sədri, doktor Nəriman Nərimanov xalqı bolşevik-daşnak birləşmələrinin qırğınından qorumaq üçün martın 18-də saat 12 radələrində öz evində toplantı keçirdi. Bakıda ictimai-siyasi, sosial-psixoloji durumun partlayış həddinə çatdığını görüb, S.Şaumyanı qırğın planından çəkindirmək üçün onu Bakı ağsaqqalları, «Hümmət» Partiyasının üzvləri, Müsəlman Milli Şurası nümayəndələri ilə görüşdürdü. N.Nərimanov üzünü S.Şaumyana tutub dedi: «Yoldaş! Siz də, mən də müsəlmanların halını bilirik. Hərgah bir iğtişaş başlansa, ayaq altında qalan fəqir-füqəra olacaqdır… Ona görə Sizdən təvəqqe edirəm, sizə yalvarıram, bu işi sülh yolu ilə qutarınız» (6, 1 aprel 1918-ci il).

«Yevelena» gəmisində öz əsgər yoldaşları Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlu Məhəmmədin dəfnindən sonra Lənkərana qayıdan «Dikaya diviziya»nın 48 nəfər heyətinin alınan silahlarını geri qaytaracağı vədini verən S.Şaumyan əvvəlcədən planlaşdırdığı qırğını həyata keçirmək üçün sözünün üstündə durmadı. «Hümmət» qəzeti bu barədə yazır: «Atəşin necə və kimin tərəfindən başlanıldığını müsəlman vəkilləri bilir» (6, 1 aprel 1918-ci il).

«Dikaya diviziya» əsgərlərinin silahlarının qaytarılması əvəzində müsəlmanlara qarşı hərbi əməliyyatlara hazırlaşanlar martın 18-də axşam qanlı olayların icrasına başladılar: «Saat 5- də müsavatçılar İcraiyyə komitəsində silahların qaytarılmasını gözləyirdilər. Bu halda xəbər yetişir ki, Şamaxı caddəsində müsəlmanlara hücum edib onları öldürürlər» (4, 31 mart 1919-cu il, №147). Qırğınları icra edən isə Stepan Lalayevin erməni dəstəsi idi. Həmin gün axşam saat 7-də bir neçə azərbaycanlı qətlə yetirildi və sonra qətliamlar şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə keçirildi, əhali Mars teatrının damında yerləşdirilən pulemyotlardan atəşə tutuldu. Artıq saat 10-da məlum oldu ki, erməni-bolşevik silahlıları tərəfindən mərkəzi küçələr işğal edilib, şəhərin aşağı hissəsi ilə əlaqə kəsilib.

Martın 31-dən aprelin 2-dək 3 gün ərzində Bakı qan gölünə çevrildi. Uşaq, qoca, qadın bilmədən qarşılarına keçənləri qətlə yetirən bolşevik-daşnak birləşmələri bəzən insanları diri-diri alovlanan evlərin içinə atırdılar. Küçələr, evlər parçalanmış qadın, qoca, uşaq cəsədləri ilə dolu idi. Qaçıb canını qurtarmaq istəyənlərin evləri, varidatları talan edilirdi. Bakı əhalisinin 3 gün aramsız qətlini gözləri ilə görən Seyidağa Axundzadə qeyd edir ki, şəhəri bürüyən tüstüdən qırğının miqyasını təyin etmək olardı: «Daşnak firqəsi əllərinə düşən müsəlman övrət və uşaqlarından heç bir zülmü əsirgəməyib insanlara yaraşmayan böylə qəbahətlərin icrasına qədər varmışlar… Hamilə övrətlərin bətnində olan məsum səbilləri (uşaqları) belə çıxarıb tüfəng cüdalarına taxmışlar. Pojarnı komanda tərəfindən vaqe bir məscidin divarlarında neçə uşağın mıxlandıqlarını sonra görmüşlər və o tərəfdə yaşayan müsəlmanların həyatına birdəfəlik qələm çəkmişlər» (2, s.8)

İnsanların kütləvi qırğına məruz qalmasını, erməni vəhşətlərini gözü ilə görən Məhəmməd adlı şəxs «Sağalmaz yaralarımız» sərlövhəli məqalədə yazırdı: «Küçələr meyitlərlə dolmuşdu. Quba meydanından (indiki Füzuli meydanı nəzərdə tutulur – A.A) Nikolayevski hazırkı «İstiqlaliyyət» küçəsi) caddəsinə qədər bazar tamam yandırıldı. Uşaq, böyük, arvad, kişi – heç kəsə fərq qoyulmadan hamısını qətl edirdilər. Müsəlmanların ev, dükan və mağazaları yandırılmışdı. Bir müsəlman həyətinə daxil olub burada 30-dan 40-a qədər uşaq, arvad, kişi cənazələrini gördüm. Müsəlmanların tələfatı, yalnız qətl edilənlər 5-6 minə qədərdir» (4, 24 oktyabr 1918-ci il, №34)

Bu qanlı olayları öz səhifələrinə köçürən milli mətbuat orqanlarımız soyqırımın təfərrüatına vararaq yazır: «Bütün vəhşət və zalımlıqları sayıb-qurtarmaq olmaz. Bunu bilirəm ki, bolşeviklərin öz hesabına görə, 8 min islam qırılmışdı. Bu yalandır. Çünki onlar ətrafda, kəndlərdə qırılanları hesaba daxil etmirlər» (8). Nəinki Bakının mərkəzində, keçidlərdə yaşayan əhali də kütləvi qırğınla üzləşdi. Nəvahi kəndinin tamamən yerlə-yeksan olduğu, əhalisinin məhv edildiyi barəsində də mətbuatda məlumatlar var (7). İnsanları qətlə yetirdikdən sonra neft və su quyularına atılması da erməni daş-

naksütyunlarının vəhşiliyinin bariz nümunəsi idi. Xəstəxanada yatan bir yaralı jurnalistə öz başına gələnləri nəql edərək söyləyir ki, 9 nəfər araba ilə gedən zaman yolda erməni silahlılarına rast gəlirlər: «Yolda bir neft quyusunun yanında bizi saxladılar. 5 şəhərlini diri-diri quyuya tullayıb bizi də gülləbaran etdilər. Mənim 3 yoldaşım öldü. Mən isə yaralandım. Ermənilər gedəndən sonra mən sürünə-sürünə dəhşətli yerdən uzaqlaşdım. Yolda bir həmişəri məni saxlayıb xəstəxanaya apardı» (8).

«Azərbaycan» qəzeti «Mart hadiseyi-ələməsinin müxtəsər tarixçəsi» sərlövhəli məqaləsində Şaumyan, Saakyan və Arekyanın rəhbərlik etdikləri dəstənin Bakıdan öncə Şamaxıda qırğınlar törətdiklərini və bu xəbərin Bakıda təşviş yaratdığını yazır: «Martın 16-da xəbər gəldi ki, bolşevik soldatları Şamaxıya hərəkət edərək intizamsızlıq salıb, yolda qabaqlarına gələn müsəlman kəndlərini, o cümlədən Ağdərə, Novxanlı, Qarxunlu kəndlərini qarət edib, müsəlmanları qırırlar». Martın 17-də Bakıya xəbər çatır ki, Şamaxıda müsəlman qırğınını bolşeviklərlə yanaşı ermənilər həyata keçiriblər.

«Hümmət»in «Şamaxı əhvalı» sərlövhəli məqaləsində qeyd olunur ki, 17 yaşından 50 yaşınadək olan Şamaxı erməniləri bolşeviklərin Qırmızı ordusunun tərkibinə qatılıblar. Vəziyətin acınacaqlı və fəlakət həddində olduğunu qəzet bu şəkildə təsvir edir: «Şamaxı şəhəri bütünlüklə yanıb» (6, 15 aprel 1918-ci il, № 42).

Milli mətbuatımızda Bakıda törədilən qırğınlarla yanaşı, Şamaxıda 7 mindən çox müsəlmanın qətlə yetirilməsinə diqqət yönəldilib, kəndlərində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər qələmə alınıb.

«Azərbaycan» qəzeti Şamaxı qırğınında iştirak edən bolşevik-erməni silahlı birləşmələrinin sayını da göstərir: «Şamaxı mahalına bir qitə göndərilib, əhali məhv edilib. 4 min əsgərin yüzdə səksəni erməni olub» (4, 24 oktyabr 1918-ci il, №34)

Bakı və ətraf bölgələrdə törədilən soyqırımın sinfi deyil, milli qırğın olduğunu, minlərlə insanın qətlə yetirildiyini görən N.Nərimanov S.Şaumyana və Çaparidzeyə sərt ittiham dolu məktub göndərdi: «Siyasi mübarizə axırda milli mübarizə yolu alıbdır. Bu halət Şura hökumətinə ləkə salıb onu qara örtük ilə bürüyür. Hərgah siz bu yavuq vaxtda bu qara örtüyü cırıb, bu ləkəni təmizləməsəniz, bolşevik fikri və Şura hökuməti burada davam edə bilməyəcəkdir». Top-tüfənglə qurulan hakimiyyətin ömrünün çox qısa olacağını yazan N.Nərimanovun uzaqgörənliklə söylədiyi fikir çox keçmədi ki, özünün təsdiqini tapdı (6, 3 aprel 1918-ci il, №61)

Tiflisdə noyabrın 12-də yalnız bir sayı işıq üzü görən «Qardaş qayğısı» qəzeti bütöv səhifələrini Şamaxı və Bakıda ermənilərin törətdikləri qırğınlara həsr edib. Böyük formatda, iki səhifəsi ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasında, iki səhifəsi rusca nəşr olunan qəzet «Turan» Gənclər Təşkilatı tərəfindən xeyriyyə məqsədi üçün nəşr edilib. Qəzet erməni bolşevik silahlılarının Bakıda, İrəvanda, Şamaxıda törətdikləri kütləvi qətliamları, qeyri-insani hərəkətləri, vəhşilikləri emosiyasız təsvir edə bilmir: «Xunxan erməni bandaları müsəlmanların izzəti-namusuna toxunub 12 yaşında qız uşaqlarını dizlərinin üstünə mindirib, namusuna təcavüz etdikdə təsəlliyat olurlar idi. Şamaxıda 400-dən ziyadə qoca islam alimlərini məscid həyətinə yığıb siyirmə xəncər bunların üstünə düşüb vay həsrəta ilə doğramışlar (8). Azərbaycanlılara qarşı bütün vəhşi üsullardan istifadə edən erməni-bolşevik birləşmələri Şamaxının 8 əsrlik tarixə malik olan məscidini yandırmışlar. «Azərbaycan» qəzeti yanmış məscidin şəklini öz səhifələrində dərc etməklə tarixdə ermənilərin xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə qarşı oynadıqları rolu bir növ faktlaşdırıb, bu günümüzə çatdırıb (4, 29 mart 1918-ci il, №147).

Şamaxının yalnız xarabalıqlarının qaldığını yazan milli mətbu nümunələrimiz sağ qalan insanların yaşayışını bu cür təsvir edir: «Biçarə şamaxılılar, öz isti ocaqlarını buraxıb yağış-yağmurun altında bu səhraları ata-oğlunu, ana qızını gözlərinin yaşını tökə-tökə axtarırlardı» (6).

Şamaxı qəzasında 80-ə yaxın müsəlman kəndi yerlə-yeksan olunub. Bu bölgədə törədilən qanlı olaylarla bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı fövqəladə təhqiqat komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədov «Çağırış» məqaləsində bu barədə geniş məlumat verir (10, 17 mart 1919-cu il, №67)

«Zaqafqaziya tarixçəsinin qanlı səhifələri»nə toxunan «Qardaş qayğısı» qəzeti İrəvanda 199 kəndin yerlə-yeksan olunduğunu, müsəlman yurduna ermənilərin köçürüldüyünü yazır (4, 24 oktyabr 1918-ci il, № 34)

Ermənilərin Bakıda, Şamaxıda törətdikləri soyqırım aktları sırasına ziyalıların məhvi planları da daxil idi. Bu barədə 1918-ci ilin martından sentyabra kimi Bakıda olan M.Ə.Əfəndinin Tiflisdə

jurnalistlərə verdiyi açıqlamada bu barədə kifayət qədər məlumatlar verir: «Bakını bürüyən qətllər zamanı ermənilər evbəev gəzib müsəlmanları yığırdılar və naməlum bir yerə aparırdılar: «Çox vaxt aparılan ziyalı, oxumuş müsəlmanların meyitlərini tapmaq olurdu. Fəqət, çox vaxtda olurdu ki, heç bir əsər də əldə etmək mümkün olmayırdı». Şahid misallar da çəkirdi: «İki doktor Kərim bəy, Balabəy Sultanovlar heç tapılmadı. O cümlədən, T.V.Qulubəyov da itdi. Meyitaxtaran dəstə bir quyuya rast gəlir. Quyunun yanında hasar içində çoxlu müsəlman arvad, uşaq meyiti var imiş. İkinci bir dəstə, bir quyuya rast gəlirlər ki, bərk boğucu iyi çıxırmış. Bir nəfəri quyuya salırlar. Fəqət o tez çıxarılmasını rica edir. Zira, durmaq mümkün deyilmiş. Ancaq özü ilə bir cib dəftəri gətirmiş idi. Yazılardan məlum olmuşdur ki, bu dəftər H.Cəfərovun xidmətçisi Tahirovundur» (8).

Ermənilərin Şamaxıya hücumu zamanı evinə od vurulmuş Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri, milli şair Abbas Səhhət şəhəri tərk edib Gəncə istiqamətinə qaçan zaman erməni hərbçiləri tərəfindən qarət olunmuş, mənəvi-psixoloji sarsıntı keçirmiş, az sonra Gəncədə vəfat etmişdir. Bu barədə o dövrün mətbuat səhifələrində məlumatlar var: «İslam aləmi Abbas Səhhət kimi böyük ədibi bu bandalara qurban vermişdir. Bununla böylə bir neçə doktorlar, cavan-qoca alimlər qətl olunmuşlar» (8). A.Səhhətin ermənilər tərəfindən qarət olunması, ağır psixoloji sarsıntı keçirməsi və bu səbəbdən vəfatı barədə «Azərbaycan» qəzetinin 13 noyabr 1918-ci il tarixi sayında da məlumat verilir. Azərğaycan mətbuat tarixində bir sıra solyönümlü qəzetlərin əməkdaşı, həmçinin «Tuti» məzhəkə jurnalının təsisçisi və redaktoru olan Cəfər Bünyadzadə də ermənilərin törətdiyi qətliamın qurbanıdır. Onun qətlinə səbəb bolşevik cildinə girən ermənilərin Bakı və ətraf kəndlərdə törətdikləri vəhşiliklərə etiraz etməsi və mətbuatda bununla bağlı məqalələr yazması idi. C.Bünyadzanin qardaşı Dadaş Bünyadzadə ona başsağlığı verənlərə etdiyi minnətdarlıq məktubunda bildirirdi: «Bir il bundan əqdəm «Tuti» məzhəkə jurnalının müdiri, baradərim Cəfər Bünyadzadənin erməni daşnaksütyunları tərəfindən qətl olunduğunu eşidib-bilən yoldaşların Həştərxandan qayıtdıqdan sonra təəssüf məktubları almaqdayam. Bu teleqram və məlumatlar çox olduğundan, ayrı-ayrı cavab vermək mümkün olmadığına görə, məktub və teleqram göndərmiş yoldaş və vətəndaşlara təşəkkürümü izhar edirəm» (5, 17 avqust 1919-cu il, №2).

Müsəlman Milli Şurasının sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov da ermənilərin hədəf aldığı ziyalılardan idi. Bakı qırğınından sonra onu həbs edib, aradan götürmək istəyirdilər. S.Şaumyanın tapşırığına əsasən həbs olunan Ə.Topçubaşovun azad olunması üçün Nəriman Nərimanov böyük səy göstərdi, danışıqlar apardı. Sonda onu həbsxanadan buraxdırdı (6, 17 aprel 1918-ci il, №43) 1919-cu ildə 31 mart soyqırımının Milli Matəm günü elan olunmasında, təbliğat və təşviqat işlərində milli mətbuatımız böyük fəallıq göstərdilər. «Azərbaycan», «İstiqlal» qəzetləri 31 mart saylarını matəm gününə həsr etdilər, soyqırımı əks etdirən məqalələr, xatirələr işıq üzü gördü (3, 1919-cu il 31 mart №146; 7, 1919-cu il 31 mart, №7)

1918-ci il 31 mart soyqırımının araşdırılmasında milli mətbuatımızda əksini tapan fakt və sənədlərin tədqiqi, təhlili tarixşünaslığımız üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu gün də erməni terroru ilə üz-üzə qalan Azərbaycan xalqının başına gətirilən faciələrin real mənzərəsini yaratmaq üçün arxiv materialları ilə yanaşı, mətbu orqanlarımızda öz əksini tapmış məlumatların araşdırılması öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Mənbələr və ədəbiyyat .

1. «Açıq söz» qəzeti 15 mart 1918-ci il №702.
2. Axundzadə Seyidağa. «Mart hadisəsi 1918-ci il…» «Turan». 1918-ci il səh.64
3. Axundov N. Azərbaycan dövrü mətbuatı. Bakı, 1965.
4. «Azərbaycan» qəzeti 1919-cu il.
5. «Füqəra kasibəsi» qəzeti 1919-cu il.
6. «Hümmət» qəzeti 1918-ci il.
7. «İstiqlal» 1919-cu il.
8. «Qardaş qayğısı» 1918-ci il 12 noyabr, №1.
9. Rəfiyev X. Böyük oktyabr və Azərbaycan bolşevik mətbuatı. Bakı, 1987.
10. «Азербайджан» в 1919 г.

31 MARCH GENOCIDE IN THE NATIONAL PRESS HISTORY (1918-1920)

Summary

Genocide facts of Armenian Bolshevik Unions between March 31 and April 2, 1918 against the Republic of Azerbaijan has been reflected in the Azerbaijan Press History. Articles, publicistic articles, memories on genocide facts were published on the pages of "Azerbaijan", Istiglal", "Achig soz", "Gardash gayghisi", Hummat" newspapers in 1918-1920. These materials have scientific significance in terms of the studying the history of genocide policy conducted for Azerbaijani people.

ГЕНОЦИД 31-ГО МАРТА В ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРЕССЫ (1918-20 гг.)

Резюме

Факты геноцида по отношению к азербайджанскому народу со стороны Армяно-большевистской коалиции с 31 марта до 2 апреля 1918-го года нашли свое отражение в истории Азербайджанской Прессы. На страницах газет «Азербайджан», «Истиглал», «Ачыг Соз», , «Гуммат» изданных в 1918-1920-ые годах были опубликованы статьи, публицистике закиси, воспоминания связанные с фактами геноцида. Эти материалы несут научный и фактическое значение в изучении политики геноцида постигшего Азербайджанский народ

Raisə Cəfərova
AMEA Tarix İnstitutu
E-mail: cafarova.r@ mail.ru

AZƏRBAYCANLILLARIN SOQIRIMI HAQQINDA HƏQİQƏTLƏRİN DÜNYA İÇTİMAİYYƏTİNİN DİQQƏTİNƏ ÇATDIRILMASINDA MƏRKƏZİ ASİYADA MÖVCUD OLAN AZƏRBAYCAN DİASPOR TƏŞKİLATLARININ ROLU

Açar sözlər: təşkilatlanma, diaspor, faciə, azərbaycanlıların Soyqırımı
Ключевые слова: институционализация, диаспора, трагедия, Геноцид азербайджанцев
Key words: organisated, diaspora, tragedy, Genocide of the Azerbaijanis

Bir sıra dünya dövlətlərinin mənafeyinin toqquşduğu regionda yerləşən Azərbaycan trixən çətin sınaqlarla üz-üzə qalmışdır. Bu sınaqlardan alnı açıq üzü ağ çıxmaq heç də həmişə asan olmamışdır. Xalqımız öz azadlığı, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda çoxlu itkilər, qurbanlar vermişdir. Xalqımızın tarixinə daxil olmuş belə faciələrdən biri də 1918-ci il 31 mart azərbaycanlıların soyqırımıdır.

Hələ 1917-ci ilin noyabr ayında Rusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilər Müsavat Partiyasının nüfuzunun yüksək, bolşeviklərin sosial bazasının isə çox zəif olduğunu göstərdi. Müsavatın sosial bazasını məhv etmək, Azərbaycan milli hərəkatına divan tutmaq, başqa sözlə, müsəlmanlara ”dərs vermək” üçün bolşeviklər milli qırğından istifadə etdilər. Bakı Sovetinin 1918-ci il martın 15-də keçirilən iclasında S. Şaumyan azərbaycanlıların soyqırımına göstəriş verdi.

Şəxsi heyyəti müsəlmanlardan ibarət olan “Evelina” gəmisinin tərk-silah edilməsi milli qırğına başlamaq üçün bəhanə oldu. Qırğın ərəfəsində öz bitərəfliyini elan edən Daşnaksütyun Partiyası və erməni milli şurası bolşeviklərin tərəfinə keçdi. Müsəlmanlara ilk atəş 1918-ci il martın 30-da saat 16:00-da erməni kilsəsinin yanında açıldı. Müsəlmanların guya İcərişəhərdə rusları qırması barədə ermənilərin fitvasına inanan rus matrosları da azərbaycanlılara qarşı çıxaraq onları atəşə tutdular. Martın 31-də “Kərpicxana”, “Məmmədli” və s. azərbaycanlı məhəllələrinə bolşevik-erməni hərbi dəstələrinin hücumları başladı. Mart soyqırımı nəticəsində təkcə Bakıda 12 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirildi. Şamaxı, Quba, Kürdəmir, Salyan və Lənkəran qəzalarında da azərbaycanlı əhaliyə qanlı divan tutuldu. Şamaxıda daşnaklar 7 mindən artıq azərbaycanlını qətlə yetirmiş, 72 kəndi dağıtmışdılar. Quba qəzasında 122 kənd yandırılmışdı. Bolşevik-daşnak birləşmələri azərbaycanlılara məxsus ictimai binaları-məktəbləri, “Kaspi” mətbəəsini, “Açıq söz” qəzetinin redaksiyasını, “İsmailiyyə” binasını yandırmış, “Təzəpir” məscidinin minarəsini top atəşinə tutmuşdular. 1918-ci ilin sentyabırınadək Bakı quberniyasında 20 mindən çox azərbaycanlı öldürülmüşdü.(8)

Xalqların tarixidə baş vermiş mühüm hadisələrlə bağlı informsiaları dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaqda diasporlar mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Diasporlar tarixi proseslərin, miqrasiyaların nəticəsi olaraq meydana gəlmişlər. Müasir dünya siyasətində diasporların müstəsna rolunun olması bu nıticəyə gəlməyə əsas verir ki, hər bir dövlətin milli maraqlarının dünyanın istənilən nöqtəsində layiqincə qorunması üçün həmin ölkənin orada güclü ideoloji bazaya malik diasporu olmalıdır. Başqa sözlə desək diaspor təşkilatlarının əsas məqsədi mənsub olduğu dövlətin maraqlarını yaşadıqları ölkədə təbliğ etməkdir. Sovet hakimiyyətinin imperialist siyasəti nəticəsində Azərbaycan xalqı dəfələrlə müxtəlif ölkələrə, o cümlədən Mərkəzi Asiya respublikalarına “səpələnmişlər”. SSRİ-nin dağılması və soyuq müharibənin qurtarması ilə dünyanın siyasi xəritəsində yeni müstəqil dövlətlər meydana gəldi. Mərkəzi Asiya regionunda beş müstəqil respublika-Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Tacikistan respublikaları meydana gəldi. Bu ərazilərdə mühacir həyatı yaşayan soydaşlarımız azad respublikaların vətəndaşları olaraq təşkilatlanmağa başladılar. 4 milyon km^2 ərazisi, 55 milyondan çox əhalisini özündə birləşdirən Mərkəzi Asiya regionunda mövcud olan respublikalardan Tacikstan istisna olmaqla digərləri türk respublikalarıdır. Tarixi bağlılıq eyni soya, eyni kökə malik olmağımız Mərkəzi Asiya respublikaları ilə sıx əlaqələr qurmağımız və bu regionda güclü diaspora sahib olmağımız üçün ciddi səbəblərdir

Qeyd etməliyik ki, təşkilatlanma prosesinə çox gec başlasa da ilk növbədə ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü, daha sonra Azərbaycan respublikasının prezidenti İlham Əliyevin dəs-

təyi və Diasporlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyəti nəticəsində bu proses sürətlənmiş və Azərbaycan diasporu artıq müəyyən uğurlu addımlar atmışdır. Hətta bəzi məqamlarda Azərbaycan diasporu öz fəaliyyət istiqamətini ideoloji müdafiyədən ideologi hücum müstəvisinə keçirmişdir. Artıq bir neçə ildir ki, Xocalı soyqırımı ilə bağlı Londonda, İstanbulda, Ankarada, Moskvada, Vaşinqtonda və Mərkəzi Asiya respublikaları olan Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Tacikistanın bir sıra şəhərlərində təşkil olunan aksiyalar diasporumuzun gördüyü işlərin bariz nümunəsidir.

Mərkəzi Asiya regionunun ərazi baxımından ən böyük dövləti Qazaxıstan Respublikasıdır. Rəsmi məlumatlara əsasən 100 min, qeyri rəsmi məlumatlara əsasən isə 150 min nəfər azərbaycanlı Qazaxıstan Respublikasında yaşayır. Artq 10 ildən çoxdur ki, martın 31-də Almatı şəhərində Qazaxıstan Xalqlar Assambleyasının binasında "Turan" Konqresinin təşkilatçılığı ilə 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü ilə bağlı mərasim keçirilir. Bu böyük faciəni lazımı səviyyədə Qazaxıstan ictimaiyyətinin və orada fəaliyyət göstərən digər dövlətlərin nümayəndələrinin diqqətinə çatdırmaq istiqamətində səyləri davam etdirən Azərbaycan diaspor təşkilatı olan "Xəzər" Mədəniyyət Mərkəzi də öz növbəsində Astana şəhərində 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü ilə bağlı geniş tərkibli tədbirlər keçirmişdir (4). Belə silsilə tədbirlərdən biri də Qazaxıstanın Aktau şəhərində "Dostluq" Azərbaycan Milli-Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən təşkil olunmuşdur.

Mərkəzi Asiya regionunda həmvətənlərimizin sıx yaşadığı ölkələrdən biri də Özbəkistan Respublikasıdır. Rəsmi məlumatlara əsasən hal hazırda Özbəkistan respublikasında 41 min nəfər, qeyri –rəsmi məlumatlara görə 60 min nəfərə yaxın azərbaycanlı yaşayır. Ölkənin 7 vilayətində (Səmərqənd, Nəvai, Buxara, Fərqanə, Sırdərya və s.), o cümlədən paytaxt Daşkənd şəhərində soydaşlarımız daha sıx məskunlaşmışlar.

Özbəkistan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq oradakı həmvətənlərimiz özlərinin bir neçə ictimai, milli-mədəni təşkilatlarını yaratmışlar. Buradakı soydaşlarımızın ağsaqqallar şurası, qadınlar cəmiyyəti, gənclər təşkilatı və digər ictimai qurumları var. Hər ilin martında Azərbaycanın Özbəkistandakı səfirliyi və Daşkənddə Azərbaycan diasporunun birgə təşkilatçılığı ilə 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü ilə əlaqədar sistemli tədbirlər keçirilmişdir. Ötən il keçirilən mərasimin sonunda təbliğatı genişləndirmək məqsədi ilə iştirakçılara azərbaycanlıların soyqırımı, erməni terrorizminə dair materiallar toplusu paylanmışdır. Bu məlumatlar Özbəkistanın kütləvi informasiya vasitələrinə və bu ölkədə akkreditə olunmuş diplomatik korpuslara, beynəlxalq təşkilatların yerli nümayəndəliyiklərinə də göndərilmişdir (7).

SSRİ-dən digr sovet respublikaları kimi Qırğızıstan Respublikasına da çoxmillətlilik miras qalmışdır. Ölkədə qırğızlardan başqa ruslar, özbəklər, almanlar, tatarlar, ukraynalılar, uyğurlar, qazaxlar, dunqanlar və taciklər yaşayırlar. Qırğızıstanda aqzərbaycanlıların sayı 18046 nəfərdir. (1yanvar 2013-cü ilin statistik məlumatına əsasən) Onu da qeyd edək ki, 1926-cı ildə azərbaycanlılar və ahısxa türkləri sadəcə türk olaraq qeydə alındıqlarından soydaşlarımızın dəqiq sayını müəyyən etmək çətinlik yaradır. Qırğızıstan Respublikası Azərbaycan Respublikasının istər keçmiş SSRİ daxilində, istərsə də MDB məkanında ən sıx əlaqə saxladığı ölkələrdən biridir. 2006-cı ildən başlayaraq hər il Qırğızıstandakı "Azəri" İctimai Birliyinin təşkilatçılığı ilə Bişkek şəhərinin Tarix muzeyində 31 Mart azərbaycanlıların soyqırımı günü ilə bağlı tədbirlər keçirilmişdir. Burada soyqırımın tarixi ilə bağlı ətraflı məlumat verilmiş, erməni vəhşiliklərini nümayiş etdirən faktlar diqqətə çatdırılmış və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı həqiqətlərdən danışılmışdır. Mərasimdə Qırğızıstan respublikasında yaşayan azsaylı xalqların diaspor təşkilatlarının rəhbərləri də iştirak etmişlər. (5)

Mərkəzi Asiya respublikalarından biri olan Tacikistan Respublikası azərbaycanlıların miqrasiya etdiyi ölkələrdəndir. Tacikistan respublikası Mərkəzi Asiyanın türkdilli olmayan yeganə respublikasıdır. Türkdilli olmasa da tacik xalqı ilə xalqımızın ortaq meyarları çoxdur. Bunlardan tarixi əlaqələri, eyni dinə sitayiş etməyimizi, mədəni, mənəvi yaxınlığımızı misal göstərmək olar. Tacik-fars ədəbiyyatının klassikləri kimi ehtiram bəslənilən Rudəki, Sədi və digərləri Azərbaycanda sevildikləri kimi, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə misilsiz töhfə vermiş böyük Azərbaycan şairləri Məhəmməd Füzuli, Nizami Gəncəvi də tacik xalqı tərəfindən daima hörmətlə qarşılanıb.

Tacikistanda təxminən 4 min nəfərə yaxın azərbaycanlı yaşayır. Onların bir qismi Mərkəzi Asiyaya, o cümlədən Tacikistana XX əsrin 20-30-cu illərində savadsızlığı ləğv etmək məqsədilə göngərilən ziyalıların, digərləri isə Stalin repressiyasına məruz qalan azərbaycanlıların övladlarıdır.

1996-1999-cu illərdə "BMT ilə ATƏT arasında əməkdaşlıq haqqında" qətnamə layihəsində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunun Azərbaycan Respublikasına mənsubluğunu təsdiqləyən, mühüm əhəmiyyət kəsb edən düzəliş Tacikistan tərəfindən dəstəklənib (2). 2011-ci ilin iyununda Düşənbədə bir qrup azərbaycanlı diaspor nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə "Tacikistan Azərbaycanlılarının Dostluq və Mədəniyyət Mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəzin məqsədi Tacikistanda Azərbaycan mədəniyyətinin, dilinin, tarixi dəyərlərinin, adət-ənənələrinin Tacikistanda yaşayan həmvətənlərimiz arasında qorunub saxlanılması və təbliği, iki xalq arasında dostluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsidir. Həmçinin, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi, ermənilərin işğalçılıq siyasəti, problemin sülh yolu ilə həlli istiqamətində Azərbaycanın təşəbbüsləri, ölkəmizdə aparılan sosial-iqtisadi inkişaf, hüquqi, dünyəvi və demokratik dövlət quruculuğu istiqamətində görülən işlər haqqında Tacikistan ictimaiyyətinə düzgün və reallıqları əks etdrən məlumatların çatdırılması Mərkəzin fəaliyyətinin önəmli hissəsini təşkil edir. Bu diaspor təşkilatının təşkilatçılığı ilə 2012-ci ildən başlayaraq hər ilin martayında 31 Mart Azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı həqiqətlərin Tacik içtimaiyyətinin diqqətinə çatdırılması məqsədilə tədbirlər keçirilmişdir. Bu tədbirlərdə Tacikistanda yaşayan azərbaycanlılar ilə birlikdə həmin ölkənin tanınmış ədib və şairləri, dövlət xadimləri, diaspor üzvləri, elm xadimləri, eyni zamanda dövlət və hökumət rəsmiləri də iştirak edirlər. Ümid edirik ki, bütün bu tədbirlər yaxın gələcəkdə öz bəhrəsini verəcəkdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dövlətinə, onun ərazi bütövlüyünə, milli-mənəvi eyni zamanda maddi dəyərlərinə xarici ölkələrdə dərin kök salmış erməni diasporu tez-tez idepoloji hücumlar edir. Qloballaşan dünyamızın reallıqları diaspor quruculuğu sahəsində ölkəmizin qarşısında yeni vəzifələr qoymaqdadır. Xalqlar arasında gedən sürətli inteqrasiya prosesləri, diaspor və lobbi təşkilatlarının beynəlxalq siyasətdə artan rolu bu sahədə daha genişmiqyaslı fəaliyyət göstərilməsini tarixi zərurətə çevirmişdir. Belə ki, məhz ikili standartlarla siyasət yürüdən dünyanın "böyük" dövlətləri və bu dövlətlərdə mövcud olan erməni diaspor və lobbi təşkilatlarının aktiv fəaliyyəti nəticəsində 20 ildən artıqdır ki, Dağlıq Qarabağ problemi öz ədalətli həllini tapmamışdır. Dünyanın gözü qarşısında baş verən Xocalı faciəsini görməzdən gələn "böyük" dövlətlər öz maraqları naminə uydurma "Erməni soyqırımı"na böyük həvəslə inanırlar. Bütün bunları nəzərə alaraq bu gün xarici ölkələrdə yaşyan soydaşlarımızla əlaqələri genişləndirmək, onları ideoloji-siyasi müstəvidə silahlandırmaq və ümummilli mənafelər uğrunda səfərbər etmək Azərbaycanın xarici siyasətində əsas prioritetlərdən birinə çevrilmişdir. Hazırda dünyanın müxtəlif dövlətlərində yaşayan azərbaycanlıların sayı Azərbaycan Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların sayından çoxdur. Bu böyük bir "ordudur". Bu "ordu"nun səfərbər edilməsi dövlətimizin və xalqımızın ən ağrılı problemi olan Dağlıq Qarabağ probleminin həll olunmasında mühüm rol oynayar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Diasporu. (Ensiklopedik mlumatlar toplusu) Bakı: Çaşıoğlu, 2012. s.654.
2. azertag.az/.../Azerbaycanın_Tacikistandakı_sefi...
3. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. B.2005 s.544
4. Qazaxıstan Respublikasının Astana şəhərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspor təşkilatı "Xəzər" Mədəniyyət Mərkəzinin cari arxivi.
5. Qırğızıstan Respublikasının Bişkek şəhərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspor təşkilatı "Azəri" Mədəniyyət Mərkəzinin cari arxivi.
6. Məmmədov Ş. Erməni terroru və böyük dövlətlərin ikili standartlar siyasəti. B, 2010 .s.127
7. Özbəkistan Respublikasının Daşkənd şəhərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspor təşkilatı "Azərbaycan Milli Mədəniyyət Mərkəzi" inin cari arxivi.
8. Геноцид азербайджанцев народа 1918 года: организаторы и палачи. Б 2013. 272 стр
9. Натиг Мамедзаде. Степан Шаумян –главный организатор геноцида тюрко-мусульманского населения Азербайджана.// Геноцид Азербайджанского народа. Б., 2013, с. 42.

Резюме

Выборы в Учредите тельный Совет России, проведённые ещё в ноябре 1917 г., показали не только то, насколько было сильными влиянии партии Мусават, но и слабость социальной базы большевиков. Большевики воспользовались национальной резнёй, чтобы уничтожить социальную базу Мусавата, покончить с национальным движением Азербайджана, одним словом, «преподать урок» мусульманам. Первый выстрел в мусульман был открыт 30 марта 1918 года в 16:00 часов возле армянской церкви. Русские матросы, повершившие в байки армян о якобы уничтожении мусульманами русских в Ичеришехере, также открыли огонь в азербайджанцев. 31-го марта начались атаки военных подразделений большевиков и армян на азербайджанские кварталы «Керпичхана», «Маммедли» и др. В результате мартовского геноцида лишь в Баку было убито свыше 12 тыс. азербайджанцев. Кровавой резне подверглись также азербайджанцы таких уездов, как Шемахинского, Губинского, Кюрдамирского, Сальянского и Ленкоранского. В Шемахы дашнаки убили свыше 7 тыс. азербайджанцев, 72 сёла были разгромлены. В Губинском уезде было сожжено 122 сёла. Большевистско-дашнакские объединения сожгли принадлежавшие азербайджанцам общественные здания – школы, типографию «Каспий», редакцию газеты «Açıq söz», здание «Исмаиллийа», минарет мечети «Тазапир» был обстрелян из пушки. До сентября 1918 года в Бакинской губернии было убито свыше 20 тыс. азербайджанцев.

Summary

1918 March genocide was not only against the Azerbaijanis also was against the whole humanity. At the result of genocide only in Baku were killed more than 12 thousands Azerbaijanis. In Shamakhi, Guba, Kurdamir, Salyan and in Lankaran regions were cruelly killed our Azeri peoples too. In Shamakhi the dashnaks killed more than 7 thousands Azerbaijanis and destroyed 72 villages.

In Guba region were burnt 122 villages. Bolshevik-dashnak unities were burnt public buildings that belonged to Azerbaijanis – schools, “Kaspi” publishing house, editorial office of “Achig soz”, the “Ismailliya” building, fired guns for a time the “Taza pir” minarets. Till the September of 1918, in Baku gubernator were killed more than 20 thousands Azerbaijanis.

Ədalət Mustafayev
Azərbaycan MEA
A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANIN DAĞLIQ QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ TÖRƏTDİKLƏRİ KÜTLƏVİ QIRĞINLAR: XOCALI SOYQIRIMI

Aşar sözlər: ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Rusiya Federasiyası, Dağlıq Qarabağ, Xocalı soyqırımı.
Ключевые слова: армяно-азербайджанский конфликт, Нагорный Карабах, Российская Федерация, Ходжалинский Геноцид
Keywords: armenian-Azerbaijani conflict, Nagorno-Karabakh, Russian Federation , Khojaly Genocide

XX əsrin 90-cı illərində SSRİ-də geosiyasi vəziyyətin sürətlə dəyişməsi region münaqişələrinə təsir edərək mürəkkəb bir vəziyyət yaratmışdır. İmperiyanın müxtəlif ərazilərində baş qaldırmış regional problemlərə fərqli yanaşmanın olması, əsasən Cənubi Qafqazda baş verən qarşıdurmalarda neqativ mövqeyi ilə seçilən Sovet hakimiyyətinin yarıtmaz siyasəti özünü bariz surətdə göstərirdi. Münaqişənin ilk vaxtlarından etibarən hakimiyyətin yuxarı dairələrində ermənipərəst mövqenin aydın sezilməsi, böyük dövlətlərin hadisələrə yanaşmada beynəlxalq qanunlar çərçivəsində deyil, geosiyasi maraqlar naminə hərəkəti Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirmək istədiyi hərbi cinayətlərə yol açmış oldu.

İmperiyanın iqtisadi və siyasi sahələrində tənəzzülün dərinləşməsi münaqişə bölgələrində daha çox hiss olunmaqla yanaşı, insanların həyatında sağalmaz faciələrə yol açırdı. Təkcə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində deyil, Ermənistanla sərhəd ərazilərdə də silahlı toqquşmalara üstünlük verən erməni hərbi birləşmələrinin hərbi cinayətinin qarşısının alınmasına "mərkəz" ciddi tədbir görmür, laqeydcəsinə yanaşmaqla əhalidə imperiyaya qarşı nifrəti daha da dərinləşdirirdilər. 1991-ci il avqustun 18-22 tarixlərində ermənilər "vertolyotlar və ağır texnikadan istifadə etməklə" Qazax rayonunun Bağanis-Ayrım kəndini dağıtmış, dinc əhaliyə "işgəncələr verərək qətlə yetirmişdilər". Həmçinin avqustun 21-də Hadrut rayonunda avtobusun partladılması ilə 2 nəfər azərbaycanlı həlak olmuş, 10 nəfər ağır yaralanmış, ayın 23-də isə Şuşa-Cəmilli yolunda ermənilərin hücumu nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 16 nəfər yaralanmışdır [12,77].

1991-ci il sentyabr ayının 2-də separatçılar "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın yarandığını, bir müddət sonra isə Azərbaycanın tərkibindən çıxaraq müstəqil dövlət olduğunu elan etdilər [17]. Dağlıq Qarabağda bütün strukturların qondarma respublikanın tərkibinə verilməsi və bütün hərbi hissələrin tabeçiliyi haqqında göstəriş verildi. Bundan sonra DQMV-də strateji əhəmiyyətli mövqelərdə olan azərbaycanlıların yaşadığı mövqelər ardıcıl olaraq ələ keçirilir, kəndləri yandırılır, əhaliyə divan tutulurdu. 1991-ci il 7-10 sentyabr tarixlərində Tuğ kəndində 2 nəfər, Ağdam-Xocavənd və Ağdam-Qaradağlı avtobuslarının atəşə tutulması nəticəsində 13 nəfər həlak olmuş, 76 nəfər ermənilərin vəhşicəsinə hücumu nəticəsində yaralanmışdır. Ermənilər Qaradağlı kəndində 2 nəfərin başını kəsmiş, 3 nəfərin isə üstünə benzin tökərək yandırmışdılar. Xocalıda 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 5 nəfər güllə yarası almışdır [12,78]. Bütün hücumlarda erməni terror təşkilatlarının izi hiss olunurdu. Erməni terrorçuları Moskva-Bakı qatarının partladılması nəticəsində (31 iyul, 1991-ci il) 15 nəfərin həlak olduğu, 1991-ci avqustun 2-də Hadrut-Dolanlar, Ağdam-Xocavənd, Ağdam-Qaradağlı, Ağdərə-Sırxavənd və s. sərnişin avtobuslarının gülləboran edilməsi və partladılması nəticəsində 88 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş və 150 nəfər yaralanmışdı [11]. Erməni diversiya qruplarının və hərbi birləşmələrinin dəf edilməsinə qarşı ciddi tədbir görməyən Azərbaycan rəhbərliyi "mərkəzə" etibar edir və çökməyə doğru gedən Sovet hökumətindən kömək gözləyirdi. Əhalidə "sükutu" pozmamaq üçün, ermənilərin törətdikləri hadisələrin xalqa çatdırılmasının qarşısını almağa çalışırdılar. Azərbaycan hökuməti tərəfindən hadisələrin gizlədilməsi düşmən tərəf üçün tam əlverişli şərait yaradır və onların hücumlarının intensiv olduğu müşahidə olunurdu. Qeyd etmək yerinə düşər ki, cəbhədə vəziyyətin gərginləşməsi respublikada ictimai-siyasi vəziyyəti daha da

mürəkkəbləşdirirdi. 1991-ci il sentyabrın 8-də Azərbaycanda prezident seçkiləri keçirildi və A.Mütəllibov prezident seçildi. Demokratik qüvvələr bu seçkini boykot etdilər və prezident seçkisi Naxçıvan MR ərazisində keçirilmədi. Çünki sentyabrın 3-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçilmiş Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi "Ali Məclisin 4 sentyabr tarixli qərarı ilə Naxçıvan ərazisində prezident seçkiləri dayandırıldı" [1,312].

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması istiqamətində atılan addımlar heç bir nəticə vermir, irəliləyiş müşahidə olunmurdu. Məhz münaqişənin nizamlanması məqsədilə 1991-ci il sentyabrın 20-23 tarixlərində "Rusiya Federasiyasının Prezidenti B.Yeltsinin və Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti N.Nazarbayevin başçılıq etdikləri vasitəçilik missiyası" münaqişə bölgəsinə səfər etdilər [12,78-79]. Elə həmin günlərdə, yəni 1991-ci il sentyabrın 17-dən etibarən Dağlıq Qarabağın şimalında strateji əhəmiyyətə malik Azərbaycan kəndlərindən İmarət Qərvənd kəndinə "alazan" raketləri, avtomat və pulemyotlarla silahlanmış erməni quldurlarının hücumu sentyabrın 24-də kəndin böyük hissəsinin yandırılması, əhalisinin talan edilməsi və qovulması ilə nəticələndi. Azərbaycan əksər mətbuat orqanları bu barədə susdu. Hakimiyyət baş verənləri gizlədirdi. Ermənilər də bundan "səmərəli" istifadə edərək azərbaycanlılara qarşı baş verən cinayətləri onlara qarşı olan təcavüz kimi kütləvi informasiya vasitələrində yayırdılar. Demək olar ki, hər gün bir neçə dinc sakin müxtəlif kəndlərdə ermənilər tərəfindən öldürülür, avtomaşınlar, sərnişin avtobusları partladılırdı. "Həmin dövrdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ilə yanaşı ətraf ərazilər, ələlxüsus, Goranboy rayonunda vəziyyət mürəkkəb olaraq qalırdı. Yeltsin - Nazarbayev sülhməramlı "təşəbbüs qrupu"nun geri qayıtmasından sonra vəziyyət daha da ağırlaşdı. Azərbaycan kəndi olan İmarət-Qərvənd kəndi dağıdıldı ki, nəticədə 1200 nəfər evindən, ata-baba yurdundan, doğma torpaqlarından didərgin düşdülər. Yaşayış məntəqələrinin və yolların atəşə tutulması usanmaq bilmədi" [22].

Erməni ideoloqu Yelena Bonner B.Yeltsinə böhtan xarakterli məktubunda 4-cü ordunun komandanı Sokolovun sözlərinə istinad edərək yazır ki, Sovet Ordusu 1989-cu ildə Azərbaycana 100 BTR və digər hərbi texnikalar vermişdir. Bundan əlavə operativ məlumatlara əsasən İrandan Azərbaycana Sovet silahları gətirilməkdədir. O, məktubun sonunda B.Yeltsinin Qarabağlıların son ümidi olduğunu bildirir [2].

1991-ci il oktyabrın 18-də xalqın təzyiqi ilə "Müstəqillik haqqında Konstitusiya aktı" imzalandı. Mövcud şəraitdə Azərbaycanda hakimiyyət müstəqil siyasət yeritməli və həmçinin milli ordu formalaşdırılmalı, ictimai-siyasi vəziyyəti stabilləşdirmək üçün konkret addımlar atılmalıydı. Virtual güclərə arxalanan ermənilərin hərbi müdaxiləsi və ardıcıl terror təhdidi müstəqilliyə gedən yollarda və silahlı qruplaşmalarla mübarizədə Azərbaycanın vəziyyətini xeyli ağırlaşdırırdı. Görünür həmin dövrdə Ermənistan respublikasının xarici siyasətində azərbaycanlılara qarşı silsilə terror həyata keçirmək siyasətinə önəm verilmişdir. Oktyabrın 29-da Xocalıdan Yevlağa uçan "AN-2" təyyarəsi Əsgəranda vuruldu və həlak olanların meyitləri ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə yandırıldı. Noyabrın 20-də Qarakənd üzərində sülhməramlı missiyanı yerinə yetirən Azərbaycanın dövlət və hökumət nümayəndələrini aparan Mİ-8 tipli mülki vertolyot erməni terrorçuları, yaxud onların havadarları tərəfindən vurulandan sonra Azərbaycanda çıxılmaz acınacaqlı vəziyyət yaranmışdır [12,80-82]. Qeyd etmək yerinə düşər ki, hadisədən 2 gün sonra Jeleznavodskidə Yeltsin-Nazarbayev "təşəbbüs qrupu" sülhməramlı missiya kimi danışıqlara başlamalı idi, lakin məlum baş vermiş faciədən sonra danışıqlar təxirə salındı. Vertolyot qəzasında həlak olanlar içərisində rus milliyyətindən olan yüksək çinli hərbçilər və Qazaxıstan Daxili İşlər Nazirinin müavini də vardı. Azərbaycan Respublikasının prokurorluğunun istintaq idarəsinin rəisi Adil Ağayevin məlumatına görə kənardan vertolyota atəş açılmış, sürücü yaralanmış və idarəetməni itirmişdir, nəticədə vertolyot yerə çırpılaraq yanğın baş vermişdir [3]. 1991-ci ilin sonlarına doğru SSRİ məkanında ictimai-siyasi vəziyyətin mürəkkəbləşməsi imperiyanın çökməsinə gətirib çıxarırdı. Yeltsin, Kravçuk və Şuşkeviçin rəhbərliyi altında Burbulisin, Qaydarın, Şaxray, Kozırevin, İlyuşinin aktiv fəallığı nəticəsində mart referendumu əsasında razılaşma imzalayaraq geosiyasi arenada SSRİ-nin fəaliyyətin dayandırılmasına, "Müstəqil Dövlətlər Birliyi"nə imza atdılar [16]. Hakimiyyətin yuxarı dairələrində siyasi prosesləri müəyyən istiqamətə yönəltməyi bacaran qüvvələrin fəallaşması regionlarda etnik problemləri daha da gərginləşdirirdi. "Kiçik dövlətlər çox zaman xarici müdaxilələrin, böyük dövlətlər isə daxildəki xəyanətin nəticəsində məhv olur" deyən XVIII əsr fransız filosofu Şarl Monteskyönün fikirlərini SSRİ-

nin timsalında görmək olardı. 1991-ci il dekabrın 8-də Yeltsin, Kravçuk və Şuşkeviçin Belovejsk müqaviləsilə SSRİ-nin süqutunu reallaşdırdı [20; 20 a.].

XX yüzilliyin əvvəllərində bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə SSRİ-nin yaranması dünya tarixində nə qədər əhəmiyyətli hadisə hesab olunmuşdursa, həmin əsrin sonlarında SSRİ-nin süqutu da həmçinin əhəmiyyətinə görə geosiyasətdə önəmli məsələlərdən biri hesab edilirdi. SSRİ müharibəsiz və öz hərbi gücünün ən "pik" nöqtəsində süquta uğradı və Qarabağ problemi SSRİ-dən Rusiya Federasiyasına bu günümüzə kimi "miras" qaldı [19]. Siyasi və iqtisadi sahədə çox böyük çatışmamazlıqlar olmasına baxmayaraq, SSRİ dövlət başçısı qərbdə "islahatçı" kimi xatırlanır [4]. Sonralar "...Türkiyədəki Amerika Universitetində M.S.Qorbaçov çıxışı zamanı vurğulamışdır ki, "Həyatımın məqsədi insanlar üzərində dözülməz diktatura olan kommunizmi məhv etməkdir" [18]. Sov. İKP. MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçovun islahatçı olması təqdirəlayiq hadisə kimi qiymətləndirilsə də, onun siyasətində ikili mövqe nümayiş etdirməsi, hadisələrə birtərəfli, "xristian təəssübkeşliyi" prizmasından yanaşması, bir sıra xalqların həyatında faciələrə səbəb olması və digər amillər pozitivlərin dəyərləndirilməsinə imkan vermirdi.

Azərbaycanlıları millət kimi məhv etməyi, Dağlıq Qarabağı ələ keçirməyi hədəf kimi götürən erməni və onların xarici havadarları respublikada ictimai-siyasi vəziyyətin kəskinləşməsinə çalışır, öz əlaltıları vasitəsilə buna nail olmaq üçün nə mümkündürsə edirdillər [5].

Ermənilər Dağlıq Qarabağın Azərbaycan kəndləri olan Cəmilli, Meşəli, Kosalar, Kərkicahan, Malıbəyli, Quşçular, Baç Güneypəyə, Manik, Xatınbəyli və s. ərazilərdə müxtəlif vaxtlarda saysız qətl və qarətlər törədərək insanlara müsibətli işgəncələr vermişlər. 1991-ci il dekabrın 15-də Əsgəran rayonunun Cəmilli kəndi işğal olundu. Cəmilli kəndinin işğalı nəticəsində 2 nəfər öldürülmüş, bir nəfər yaralanmış, 596 nəfər öz doğma yurdlarından didərgin düşmüşdülər. 1991-ci il dekabrın 21-də Meşəli kəndinə erməni hərbi birləşmələrinin hücumu zamanı 25 nəfər öldürülmüş, iki nəfər girov götürülmüş, 14 nəfərə müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri yetirilmişdir [6,1].

Ermənistan Respublikasının bütövlükdə elan olunmamış müharibədə iştirakı və hərbi birləşmələrin təlim-məşqlərində hərbi mütəxəssislərdən kifayət qədər yararlanması nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsində işğal olunan ərazilər daha da genişlənirdi. Erməni silahlı birləşmələri tərəfindən 1992-ci il fevralın 11-də Şuşa rayonunun Malıbəyli və Quşçular kəndlərinin pulemyot, avtomat silahlardan və zirehli texnikalardan atəşə tutulması nəticəsində dinc sakinlərdən 10 nəfər, 6-sı Malıbəyli, 4-ü Quşçular kənd sakini olmaqla qətlə yetirilmişdilər. Həmin vaxt kənd sakinlərindən 5 nəfər, 2-si Malıbəyli, 3-ü Quşçulardan olmaqla kəndi tərk edə bilməyib itkin düşmüşdür. Hər cür silahlarla silahlanmış ermənilər kəndi tərk edərək Ağdam istiqamətində gedən silahsız əhalini gülləbaran etmişdilər. Malıbəyli kəndindən 25 nəfər, Quşçular kəndindən isə 20 nəfər Ağdam rayonu Abdal-Gülablı istiqamətində silahlılar tərəfindən atəşə tutularaq ağır dərəcəli xəsarətlər almışdılar. Müxtəlif vaxtlarda onlar azad olunsalar da, işgəncələr nəticəsində almış olduqları xəsarətlərin təsirindən vəfat etmişdirlər. İşğal nəticəsində Malıbəyli kəndinin 2223 nəfər, Quşçular kəndinin isə 844 nəfər azərbaycanlılardan ibarət əhalisi deportasiya olunmuşdur [6,2].

Belə bir məqamda Xocalı şəhəri mühasirə vəziyyətində qalaraq çox ağır günlərini yaşayırdı. 1992-ci il fevralın 13-ü sonuncu dəfə Xocalıya helikopterlə ərzaq məhsulları gətirilir. Bir tərəfdən, əhalinin təhlükəsizliyi üçün heç bir təminatın olmaması, digər tərəfdən, Bakıda siyasi vəziyyətin gərginləməsi xeyli ümidsizlik yaratmış, hadisələrin sonrakı inkişafının faciəvi sonluqla bitəcəyi fikri yaradırdı. 1991-ci il dekabrın 17-də Xocalıdan respublika rəhbərliyinə göndərilən teleqramda erməni və rus hərbçilərinin işğalçılıq siyasəti pislənilir və bildirilirdi ki, onlar Əsgəran və Xankəndi arasında koridor açmağa nail olmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə hazırdırlar. Teleqramda göstərilirdi ki, "biz təcili kömək istəyirik" [7].

SSRİ Müdafiə naziri marşal Şapoçnikov Şuşadan və Xocalıdan Xankəndinə tez-tez atəş açıldığı haqqında xəbərdarlıq edirdi. Bununla da, Xocalıya basqın üçün zəmin hazırlanırdı. "1992-ci il fevral ayının 24-də saat 21,15 dəqiqədə general rütbəsi almış Y.Zarviqarov zabitlər önündə belə bir çıxış edir ki, regiondakı müharibə torpaq müharibəsi yox, islamın xristianlığa qarşı müharibəsidir" [15] və bununla da, ermənilərə sadiq olmalarını nümayiş etdirirdi.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Rusiya Federasiyasının Xankəndindəki 366-cı alayının köməkliyi ilə Xocalı qətliamı həyata keçirildi. Əslində, bu Azərbaycan xalqının əzmini qır-

maq üçün həyata keçirilən soyqırımı siyasəti idi. "Xocalı faciəsi dünya soyqırımları ilə bir sırada dayanan, erməni terrorizminin mahiyyətini bütövlükdə ortaya qoyan beynəlxalq cinayət faktıdır. Bu faktın dünyaya və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün çox işlər görülməlidir. Dünya Xocalı soyqırımını bu qəbildən olan Xatun, Naqasaki kimi faciələrlə bir sırada qəbul etməlidir" [10]. Eyni zamanda Fərqanə şəhərində baş vermiş qarşıdurmadan zərər çəkmiş, əzab-əziyyətlərə düçar olaraq Azərbaycanın Xocalı şəhərinə pənah gətirmiş Məhsəti türklərinə qarşı da ermənilər ağır işgəncələr verməklə soyqırımı törətmişlər [24]. Xocalı soyqırımının törədilməsində başlıca rol oynamış Ermənistanın hazırkı prezidenti Serj Sarkisyan bu qətliamı törətdiklərini etiraf etmişdir: "Xocalıya qədər azərbaycanlılar düşünürdülər ki, bizimlə zarafat etmək olar və elə bilirdilər ki, ermənilər mülki əhaliyə əl qaldıra bilməzlər. Ancaq biz bu stereotipləri qıra bildik" [21]. SSRİ-nin Xankəndində yerləşmiş 366-cı motoatıcı alayı ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı həyata keçirməkdə lazımi köməklik göstərdi. 1992-ci il fevralın 26-da erməni hərbi birləşmələri Xocalıda soyqırımı həyata keçirməkdə bir neçə məqsəd güdürdülər. İlk növbədə, əhalidə qorxu yaradıb ətraf ərazilərin də boşaldılmasına tezliklə nail olmaq, ikincisi, əhalinin hakimiyyətə qarşı baş qaldıra biləcək narazılıqlardan istifadə edərək siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirməyi düşünürdülər. 1992-ci il martın 6-da Dağlıq Qarabağda baş verən uğursuzluqlardan sonra Ayaz Mütəllibov istefaya göndərildi. Prezidentin vəzifələrinin icra olunması Yaqub Məmmədova həvalə olundu. Eyni zamanda Azərbaycan Ali Sovetinin xüsusi qanun qəbul etməsi nəticəsində prezidentin yaşayışının təmini üçün təqaüd, 10 nəfərdən ibarət xüsusi mühafizə, xidməti maşın və digər toxunulmazlıq hüququ verildi [14].

Xocalı faciəsi ilə əlaqədar istintaq komissiyasının hazırladığı sənəddə o zaman hakimiyyətdə olmuş dövlət başçısının soyqırımın qarşısının alınmasında lazımi tədbirlər görə bilməməsi qeyd olunur. Eyni zamanda istintaq komissiyasının yekun qərarında oxuyuruq: "... Xankəndidə yerləşən MDB Silahlı Qüvvələrinin 4-cü ordu, 23-cü diviziyası, 366-cı motoatıcı alayının şəxsi heyəti və hərbi texnikasının iştirakı ilə Yuxarı Qarabağın Kərkicahan, Meşəli, Cəmilli, Malıbəyli, Quşçular, Qaradağlı və sair kəndlərinə vəhşicəsinə basqın edib, əhaliyə divan tutması, doğma yurdlarından zorla qovulmalarını bildiyi halda, həmin motoatıcı alayın Xankəndindən çıxarılmasından ötrü ciddi tədbirlər görməmiş, alayın törətdiyi cinayətləri qarşısını almaqdan ötrü, qəti siyasi tədbirlərə əl atmamış, Rusiya dövlət başçılarına etirazlar göndərməmiş, beynəlxalq təşkilatlara, dünya ictimaiyyətinə 366-cı alayın cinayətkar hərəkətləri barədə məlumat çatdırılması üçün tədbirlər görməmişdir" [8]. Xocalı şəhərində rəsmi məlumata görə 613 nəfər, o cümlədən 106 qadın, 63 azyaşlı uşaq, 70 qoca vəhşicəsinə öldürülmüş, 1275 dinc sakin əsir götürülmüş, 150 nəfər itkin düşmüşdür. Faciə zamanı 1000 nəfər dinc sakin müxtəlif dərəcəli xəsarət almışdır. Ermənilərin törətdikləri cinayət zamanı 8 ailə tamamilə məhv edilmiş, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq isə valideynlərindən birini itirmiş, 56 nəfər diri-diri yandırılmışdır [13]. "Memorial" hüquq-mühafizə mərkəzinin Xocalı şəhərinin işğalı zamanı insan hüquqlarının kütləvi pozulması faktları barədə məlumatında deyilir: "... Dörd gün Ağdama 200 meyit gətirilmiş, onlarca meyitə təhqirə məruz qalma əlamətləri olmuşdur" [9].

Araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində azərbaycanlılar yaşayan ərazilərin işğalına və əhalinin qətliamına biganə qalan beynəlxalq təşkilatların etinasızlığı ermənilər soyqırımı törətməyə şərait yaratdı. Hərbi və bəşəri cinayətlərə biganə qalan, regional münaqişələrdən geosiyasi maraqlar kontekstində yararlanan, "xristian təəssübkeşliyi"nə "sadiq" dövlətlər separatçılara dəstək verməkdən çəkinmədilər. 1992-ci il aprelin 1-də Xankəndidə ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Çexoslovakiyanın xarici işlər naziri İ.Dinsbir "Dağlıq Qarabağ Respublikası" nın rəhbərləri ilə görüşdən məmnun qalmışdı" [23].

Xocalı hadisəsi təkcə Azərbaycana, onun xalqına qarşı deyil, bəzəriyyətə qarşı törədilmiş ən ağır, misli görünməmiş cinayətdir. Çünki Xocalıda yalnız insanlar qətlə yetirilmədilər, insanlıq qətl edildi. Tarixdə olmamış yalançı soyqırımını dünyaya təbliğ edən ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı əsl soyqırımı törətdilər.

Xocalı faciəsinə əsl tarixi və hüquqi qiyməti, ilk dəfə olaraq Ulu öndər Heydər Əliyev vermişdir. 1997-ci il 25 fevral tarixli Sərəncamı ilə Xocalı faciəsinin bəşər tarixində qara ləkə kimi qalacağını bildirən və ona bütün insanlığa qarşı cinayət kimi qiymət verən Prezident Heydər Əliyev hər il 26 fevral, saat 17^{00}-ı sükut dəqiqəsi elan etmişdir.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, VII c., Bakı: Elm, 2003, s. 312
2. "Azadlıq qəzeti", 1991-ci il 15 oktyabr, №48 Y.Bonnerin yeni məktubları ("Nezavisimaya qazeta"dan).
3. "Ayna qəzeti", 1991 Aprel, №16 (36)
4. "Ayna qəzeti", 1991 Aprel.№16 (36)
5. "Azadlıq qəzeti", 1992-ci il 14 yanvar.
6. Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu. http://www. genprosecutor. gov.az/?/ az/content/ 171/
7. Историяескийе факты о деяниях амян на Азербайджанский земле. Баку 2009, с. 110-111.
8. "Azərbaycan qəzeti", 3 dekabr 1993-cü il.
9. Akif Aşırlı. Türkün Xocalı soyqırımı. Bakı, "Nurlan", 2005, s. 135.
10. Boran Əziz. Xocalı soyqırımı: səbəbləri, həyata keçirilmə üsulları və nəticələri. Bakı, 2008.
11. Məmmədov N. Qarabağda erməni terrorçularının vəhşilikləri və qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın yaradılması. // Dirçəliş XXI əsr İyul-avqust, sayı 147-148. Bakı, 2010, s. 354.
12. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: Təhlili xronika (1987-2011). Bakı: Letterpress, 2012, s. 77
13. Hacıyev Q.Ə. "Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa erməni iddialarına qarşı mübarizəsi". – Bakı: "Tək-nur", 2014, s. 100-101.
14. Муталибов А.Н. Материал из Википедии - свободной энциклопедии. https://ru.wiki-pedia.org/wiki/ Муталибов,_Аяз_Ниязи_оглы
15. Novruzoğlu R. GENOSİD...ECOSİD. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2006, s. 60.
16. "Беловежский сговор"–разрушение СССР и вместе с ним расчлененииетерритории исторической России. http: //www. rusidea. org. 8.12.991.
17. Эфендиев О.Ф. Вооруженные конфликты и военные преступления на Центральном Кавказе: международно-правовой аспект. Баку: Кавказ, 2006, с.178.
18. Личное Дело Владимир Крючков. Москва «ЭКСМО». «АЛГОРИТМ КНИГА» 2003 год, с. 3.
19. Медушевский А.Н. Перестройка и причины крушения СССР с позиций аналитической истории // Российская история, Москва: Наука, 2011, № 6, с. 3-30.: Сухоруков А.В. Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского Союза // Отечественная история, Москва: Наука, 2006, № 4, с. 197-198.
20. Нартов Н. А., Нартов В. Н. Геополитика. Москва, Юнити-Дана: Единство, 2007, с. 160.

20a. Янаев Г. И. ГКЧП против Горбачева. Последний бой за СССР. М. : Эксмо, 2010, с.139, Лаптев И. Д.Власть без славы. Москва: Олма-Пресс, 2002, с.3-5

21. От Майындорфа до Астаны: принципальные аспекты армяно-азербайджанского нагорного-карабахского конфликта под ред. Г.М.Алексейеве. М., 2010. 552с.;
22. Свобода №4 (4) 3 октября 1991. Шаин Гаджиев. Коммюнике-новое секретноеоружие.
23. Султанов Ч.А. Последний удар Империи. Баку, 20 января 1990 г., Баку – 2004, с. 502.
24. Юсиф Газыев. Кто кого подвергал геноциду?. Баку, издателство «Университет Хазар», 2011, с. 387.

МАССОВАЯ РЕЗНЯ АРМЯН В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ. ХОДЖАЛИНСКИЙ ГЕНОЦИД

Резюме

В статье показаны события, происходившие в период военных действий между Азербайджаном и Арменией, отражающие оккупацию армянами территорий Нагорного Карабаха, где проживали азербайджанцы, преступления, совершаемые армянами, их бесчеловечные действия, противоречащие законам войны. В то же время, факты доказывают, что и до трагедии, произошедшей в Ходжалы, происходили преступления, схожие по характеру и имеющие тот же самый почерк. В статье подчеркнуто, что официальные лица Российской Федерации, являющейся преемницей СССР, поддерживают сепаратизм исходя из своих геополитических интересов. В результате проведенного исследования было выяснено, что трагедия, произошедшая в Ходжалы, является общечеловеческим преступлением, схожим по характеру с геноцидами, происходившими в мире ранее.

MASSACRES COMMITTED IN DAGHLIG GARABAGH (NAGORNY KARABAKH) BY ARMENIAN. KHOJALY GENOCIDE

Summary

In the scientific article has given into the attention the events that took place during the war between Azerbaijan and Armenia, reflecting the occupation of Nagorno-Karabakh territories by Armenians where Azerbaijanis lived, all carried out crimes were contrary to the laws of war and all their acts were inhuman.

At the same time, from the facts has shown that before the tragedy in Khojaly, there were crimes that are similar with the characters and have the same handwritings. In the scientific article pointed out that the officials of the Russian Federation, which was the successor of the USSR, supported separatism on the basis of its geopolitical interests. As a result of the investigations it was found that the tragedy happened in Khojaly was a universal crime, similar with the nature to genocides that happened in the world before.

Bəxtiyar Həsənov
Azərbaycan MEA-nın A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun Qarabağ tarixi" şöbəsinin elmi işçisi

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİYİ KÜTLƏVİ QIRĞINLAR

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ regionu, Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir, Cəbrayıl, soyqırım.
Keywords: Azerbaijan, Karabakh region, Shusha, Zangezur, Cavanshir, Gabraiel, genocide.
Ключевые слова: Азербайджан, Карабахский регион, Шуша, Зангезур, Джаваншир, Джабраил, геноцид.

XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən tarixi hadisələr dünyanın sosial-iqtisadi və siyasi sistemində parçalanmalara, çox böyük çaxnaşmalara yol açmışdır. Bu dövrdə xalqımız çox çətin tarixi hadisələrlə üzləşməli olmuş, sözün əsl mənasında ölüm-qalım mübarizəsi vermişdir.

XX əsrin əvvəllərində və sonunda öz müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan xalqı üçün uğurlu hesab edilsə də, eyni zamanda faciələrlə dolu bir əsr kimi tarixin yaddaşında qalmışdır.

Ermənilər tərəfindən xalqımıza qarşı törədilmiş soyqırımı cinayətləri özünün siyasi qiymətini Ümummilli lideri Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərmanında tapmışdır. "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərmanda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş vermiş bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırımı faciələrini yad etmək məqsədilə 31 Mart Azərbaycanlıların soyqırımı günü elan edilmişdir [7].

"Ermənilər 1905-ci ildən başlayaraq Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi soyqırımları törətdilər. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti Qarabağda daha faciəli şəkil aldı" [14, s.38].

XX əsrin əvvəllərində 1905-1906-cı illər və 1918-1920-ci illər ermənilər tərəfindən Azərbaycanın bütün ərazilərində törədilmiş faciələrin ən dəhşətlisi o dövrdə Qarabağın Zəngəzur və Şuşada qəzalarında baş verən hadisələr idi ki, o dövrdə ermənilər törətdikləri soyqırımları ört-bastır edərək bu vəhşilikləri gizlətmək üçün baş vermiş hadisələri türklərin ermənilərə qarşı törətdiyi vəhşilik kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Bəzi böyük dövlətlər erməni təbliğatının aparılmasına şərait yaratmışdılar.

Hiyləgər ermənilər açıq surətdə "Daşnakstyun" başda olmaqla siyasi partiyalar və terror təşkilatları vasitəsilə regionda Avropa dövlətlərinin (RSFSR xarici işlər komissarı G.Çiçerinin dediyi kimi: "Şərqdə işğalçılıq siyasəti yürüdən xarici kəşfiyyatın agentləri satqın, yaltaq və xain erməni daşnaklarıdır") [8, s.4], digər daşnaq qrupları isə S.Şaumyan başda olmaqla Rusiya bolşeviklərinin siyasi-iqtisadi maraqlarına xidmət edirdilər. Ayri-ayri dövlətlərin siyasi maraqlarına xidmət etmələrinə baxmayaraq, hər iki qrupun fəaliyyəti erməni kilsələri tərəfindən idarə olunurdu.

1905-1906-cı illərdə rus inqilabı dövründə regionda ermənilərin fəallaşması çar Rusiyasının mənafeyinə uyğun olduğu üçün qəzaları idarə edən rus məmurları yaranmış millətlərarası münaqişədə ermənilər dəstəkləmiş, azərbaycanlı əhaliyə qarşı ermənilər tərəfindən törədilmiş vəhşiliklərə və zorakılıqlara nəinki göz yummuşlar, hətta ermənilərə bütün vasitələrlə dəstək vermişdilər [26, s.112].

Tarixi araşdırmalar göstərir ki, 1903-1904-cü illərdə daşnak terrorçusu Vazgenin rəhbərlik etdiyi terror qrupu bu illər ərzində Şuşa şəhərində və onun ətraf kəndlərində say hesabı ilə 500 nəfərdən çox Azərbaycan türkünü qətlə yetirmişdir [10, s.9].

1905-ci ilin avqust ayında ermənilər Qarabağda çaxnaşma yaratmaq üçün bir neçə azərbaycanlını və rus millətindən olan vəzifəli şəxsi qətlə yetirdilər. Yenə bu tarixdə divana qulluq edən bir müsəlmanı rus xəzinəsinin qabağında ermənilər tapança ilə vurub öldürür. Şuşa şəhərinin müsəlmanlarından ehtiyat edən ermənilər acizanə surətdə müsəlmanlardan üzrxahlıq etdilər ki, həmin ləzgini rus bilib öldürüblər. Ona görə qatilin bağışlanmasını xahiş edirlər [17, s.24].

Erməni Kiki Kələntərov general Qalaşapova on min manat rüşvət vermişdi. Generala verilən rüşvətdən əlavə atılan hər topun atəşinə görə 15 manat, əsgərlərin atdığı hər bir gülləyə görə 1 manat

pul verəcəkdi. Bunun müqabilində general Qalaşapov Şuşada yaşayan azərbaycanlıları tamamilə məhv edəcəyini öz üzərinə götürmüşdü [16, s.51].

Çar Rusiyasının Qafqaza göndərdiyi general Qalaşapovun müsəlmanlara iblis münasibəti bəslədiyini anlayan ermənilər hər an bir bəhanə axtarırdılar ki, generalı müsəlmanların üstünə ayaqlandırsınlar [18, s. 61]. 1906-cı ilin iyul ayının 12-də bir neçə gün bundan qabaq ölmüş erməni meyidini generala nişan verib, "budur bu saat sənin qonşuluğunda müsəlmanlar qətlə yetirmişlər" deməklə onsuzda bəhanə axtaran general Qalaşçapov şəhərin Köçərli məhəlləsini topa tutmaq əmrini vermişdir. Bunun ardından kazak dəstələri ilə birlikdə on minə qədər daşnak dəstələri Azərbaycanlılara qarşı hücuma keçdilər.

Dava başlayanda ermənilərə və ruslara qarşı vuruşan ancaq Qalada yaşayan müsəlman igidləri və cavanları idi. Onlara yalnız 3 gündən sonra kömək gəlmişdir.

Ermənilər qarşılarına çıxan insanları güllələyir, onları ölmüş halda, ya da diri-diri ocağa atıb yandırırdılar. Şuşada toplardan açılan atəş nəticəsində minlərlə ev dağıdılmış yüzlərlə insan qətlə yetirilmişdir.

Bunlara baxmayaraq, azərbaycanlılar igidliklə vuruşaraq ermənilərin və rusların daha çox itgi verməsinə nail oldular. General Qalaşapov azərbaycanlıları belə qalib görüb çox məyus olmuşdur. Müharibənin altıncı günü ayin 18-də general Qalaşapov hər iki tərəfdən bir neçə vəkil götürüb müsəlman hissəsinin fikrini öyrənməyə gəlir. Söhbət zamanı "bir quru barışıqdan ötrü işi bu məqama çıxardınız"- deyib ağlamışdır [18, s. 62].

"Kaspi" qəzetinin 13 yanvar 1906-cı il tarixli sayında qeyd edilir ki, dekabrın 25-də (1905-ci il-H.B) ermənilərlə toqquşma nəticəsində 70 nəfər ağudili qətlə yetirilmiş, 30 ev yandırılmışdır. Ermənilərin 278 nəfər Dərabas kəndinin "tatarlarını" öldürdüyü xəbəri verilirdi [25].

1905-ci il dekabrın 26-da erməni silahlıları Dərəbas kəndində azərbaycanlı evlərinə hücum edirlər. Erməni müəllifi A-Do erməni vəhşiliyini belə etiraf edir: "Evlərində gizlənmiş ermənilər köməyə gələnlərin qışqırıqlarını eşidən kimi, vəhşiləşmiş kimi küçəyə atıldılar, türklərin evlərinə hücum edərək, talan edib yandırdılar. Onlar yanğınları və talanları davam etdirərək, yuxarıda adları çəkilən evlərə çatmışdılar, hansı ki, orada türklər böyüklü-kiçikli, arvadlı-uşaqlı sığınacaq tapmışdılar. Ermənilər burada cinayətkarlığın ən dəhşətli formasını həyata keçirdilər. Onlar bu üç evə od vurub, insanları içində sağ-sağ yandırdılar. Cinayət alovlar və dağıntılar içində həyata keçirildi və çoxsaylı insanlar məhv oldu. Biz o yanmış evlərin insan sümükləri ilə qarışmış külünü gördük və sarsıldıq, o qatilləri, daha çox da dəhşətli cəhənnəmi törədənləri lənətlədik... öldürülmüş, yandırılmış, meyitləri səpələnmiş adamların sayı 272 nəfərə çatırdı" [19, s.138]. A-Do Dərəbasda törədilən bu cinayətin yerli hakimiyyətin ciddi araşdırılmasını münasib görmədiyini, polisin yalnız bir protokol tərtib etməklə işini bitmiş hesab etdiyini qeyd edir

Ermənilərin bu vəhşiliyindən bölgədə yaşayan müsəlman əhalini qorumaq üçün Gəncə şəhərində o dönəmin ziyalıları bir müdafiə komitəsinin yaradılmasını qərara almışdılar.

Erməni terrorunu dəf etmək üçün Azərbaycanlıların yaratdığı "Difai" təşkilatının böyük rolu oldu. Bu təşkilat 1905-ci ildə Əhməd bəy Ağayev tərəfindən Gəncədə yaradılmışdı. Onun Gəncədə, Şuşada, Qarabağda yerli bölmələri fəaliyyət göstərirdi (3.1, s.22).

Polyak əsilli Amerika tədqiqatçısı T. Svyatoxovski haqlı olaraq dünya mətbuatının 1905-1906-cı illər hadisələrini ermənipərəst mövqedən işıqlandırdığını yazır. Müəllif həmçinin qeyd edir ki, daşnak dəstələrinin əli ilə endirilən zərbələrin ağrısı Azərbaycanın müsəlman icmasını birləşdirmək yolunda özünəməxsus katalizator rolunu oynamışdır. T. Svyatoxovski 1905-ci ilin sonlarında Gəncədə yaradılan "Difai" partiyasının rus-erməni birliyinin real təhlükəsini dəf etmək məqsədilə gizli siyasi struktur kimi meydana çıxdığını qeyd edir [Bax: 13, s.145-158].

1905-1906-cı illərdə Qarabağın qəzalarında erməni silahlı dəstələri tərəfindən Şuşa qəzasının 12 kəndi: Quşçular, Xankəndi, Xocalı, Qacar, Qaradağlı, Vərəndəli, Divanallar, Hacuz, Avdal, Veysəlli, Ağbaş, Gülablı, Cavanşir qəzasının 17 kəndi: Sırxavənd, Yeddi qışlaqlar, Çıraxlı, Qərvənd, Məmərzələr, Arnatala, Buruc, Dəmirlər, Güney Payalar, Manikli, Süleymanbəyli, Əliağalı, Kəngərli, Papravənd, Qarapirim, Umudlu, Qərvənd-İmarət, Cəbrayıl qəzasının 5 kəndi: Qaradağlı, Givzlıq (?), Qışlaq, Aşıq Məlikli, Məzrə, Zəngəzur qəzasının 43 kəndi: Bayandur, Halak (?), Binayeri, Koralar, Malıbəyli, Cağazur, Çaylı, Kalavalax, Novruzlu, Cicimli, Hacılar, Bağırbəyli, Kəhriz, Ovnannar (?),

Kivrdtar (?), Ağvani (?), Danzaver, Sisyan, Ağudi, Dərabas, Pul, Arıklı (Ərikli?), Şunear (?), Məliklər, Yeməzli, Xaşdap (?), Almalı, Karxana, Qatar, Cıbıllı, Xələc, Keçi Şabadin, İncəvar, Çullu, Oxçu, Atqız, Pirdavudan, Arcazur (?), Əcilli (Acıllı?), Buğacıq, Kollu Qışlaq, Mutnacor (?), Sanalı kəndləri dağıdılmışdı [19, s. 152].

Erməni tarixçisi S.Zavaryan da təsdiq edirdi ki, 1905-ci ildə azərbaycanlılar qırğına məruz qalan zaman, Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5, Zəngəzur qəzasında 43, cəmi 75 müsəlman türk kəndi yandırılıb, dağıdılmışdır [23, s. 61].

"1905-ci ilin fevralında Bakıda başlayan qirğınlar 1906-cı ilə qədər davam etdi. Bu qırğınlar nəticəsində 50 mindən artıq azərbaycanlı qətlə yetirildi, yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdıldı. Təkcə Qarabağ və Zəngəzurda 200-dən artıq kənd yandırılıb məhv edilmişdi" [12, s.118].

1912-ci ildə Rusiya imperiyası Xarici İşlər Naziri S.D.Sazonov Nazirlər Kabinetindəki məruzəsində"Rusiyanın məqsədi, nəyin bahasına olursa-olsun, türklər, kürdlər və bizim tatarlar arasında olan səddi - Ermənistanı yaratmaqdır" söyləməklə ermənilərlə bağlı plan və məqsədlərini açıqlamışdır [22, s.74].

Qafqaz ordusunun qərargah rəisi general-mayor Bolxovitinov 11 dekabr 1915-ci ildə yeni təyin edilən canişin knyaz Nikolay Nikolayeviçə göndərdiyi raportunda yazırdı ki, Voronsov-Daşkovun canişin təyin edilməsindən sonra Qafqazda ermənilər üçün çox əlverişli şərait yaranmış, həmin vaxtdan etibarən ermənilərin başçıları bir zamanlar "erməni məsələsi"ndən ötrü üz tutduqları Qərbi Avropa dövlətlərindən əllərini üzüb, Türkiyədə yaşayan ermənilərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün ümidlərini Rusiyaya bağlamışdılar [27, s.14].

Qərb dövlətləri Birinci Dünya müharibəsi başlamamışdan qabaq ermənilərin Türkiyə və Azərbaycan ərazisində terrorçuluq fəaliyyətlərinə yaxından kömək göstərmişdilər. İrandakı ingilis hökumətinin agenti ermənilərə silah paylayır, İran hökuməti isə İranda yaşayan ermənilərin Türkiyəyə qarşı hərəkətinə mane törətmirdi. İran konsulları (xüsusən İrəvan konsulu) ermənilər İran pasportları ilə təmin edirdilər [24, s.49.

Bu dövrdə Avropa ölkələrində erməni məsələsinin siyasət aləminə daxil olunması təmin edilmiş, erməni "Daşnaksütyun" partiyasının əsas qüvvələri Cənubi Qafqaza, xüsusilə, Bakıya yığılmış və onlar "Böyük Ermənistan" yaradılması üçün yeni taktikaya keçmişdilər. Rus, eləcə də ingilis, fransız hökumətləri ilə bağlı olan və onlara xidmət edən "Daşnaksütyun" partiyası "Böyük Ermənistan" xəritəsini əllərində gəzdirərək, millətlər arasında, xüsusilə Azərbaycanda gərginlik yaradaraq, azərbaycanlılara qarşı düşmənçiliyi daha da qızışdırırdı. Erməni şovinist millətçilərinin bu hərəkətləri, hətta, Cənubi Qafqazda bütün partiyaların narazılığına səbəb olmuşdu... Bu dövr daşnak partiyasının mürtəce sifəti artıq kimsəyə sirr deyildi. Bu baxımdan maraqlıdır ki, hətta, 1917-ci ilin sentyabrında erməni eserlərinin konfrası daşnaklarla blokdan imtina etmişdi [6, s.169-175].

Vanda fəaliyyət göstərən xarici təmsilçilərin arasında İngilis konsulluğu, Amerikan missionerləri və Rusiya təbəəli bəzi adamlar diqqəti cəlb edirdilər. Bunlar bəzən, Amerikalı missionerin evində, bəzən İngilis konsulluğunda toplanarak görüləcək hərəkətin planlarını məsləhətləşirdilər [2, s.39].

"Lakin 1905-1906-cı illərdə törətdikləri qırğınlar da ermənilər sakitləşdirmədi. Onlar Birinci Dünya müharibəsinin doğurduğu tarixi şəraitdən istifadə edərək yenidən mifik "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmağa cəhd göstərirdilər. 1915-ci ildə Osmanlı dövlətinə qarşı qaldırdıqları yeni qiyamlarda uğursuzluğa düçar olan ermənilər, əsas qüvvələrini Cənubi Qafqazda cəmləşdirərək çarizmin himayəsinə sığınaraq, azərbaycanlılara qarşı soyqırımlarını davam etdirməyə başladılar" [14, s.38] .

Məlumdur ki, hələ 1918-ci il avqustun əvvəllərində Andronik öz başkəsənləri ilə qəflətən Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ torlaqlarında görünmüş və dinc azərbacanlı əhaliyə qanlı divan tutmağa başlamışdı. Bu münasibətlə Azərbaycan Demokratik Respublnkası hökuməti özünün 1918-ci il 15 avqust tarixli 461 №-li rəsmi məktubu ilə Erlmənistan hökumətinə müraciət edərək bu rüsvayçılıqlara son qoymağa və Andronikin quldur dəstəsini Azərbaycan ərazisindən geri çəkməyi tələb etmişdi. Ermənistan hökuməti həmin məktuba cavabında riyakarlıqla bildirmişdi ki,"...general Andronik, həm də onun dəstəsi artıq çoxdan erməni qoşunlarının tərkibindən və siyahısından çıxarılmışdır, bundan sonra onlar Ermənistan rəhbərliyinə, onun vəzifəli şəxslərinə tabe olmaqdan imtina etmişlər. Beləliklə, general Andronik və onun dəstəsinin Ermənistanın milli qoşunları və dövlət orqanları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və Ermənistan Respublikasının hökuməti onların məsuliyyətsiz hərəkətlərinə çavabdeh deyildir" [11, s. 5].

Bu cavabla hiyləgər erməni siyasətçiləri məsuliyətdən yayınmağa çalışmışdılar. Əgər həqiqətən Androniklə rəsmi Ermənistan arasıda heç bir əlaqə yox idisə, niyə Azərbaycan torpaqlarına basqın edərək günahsız adamların qanını axıdan bu quldurun azərbaycanlılara ilk müraciəti bu ərazilərdə yaşayan əhalinin təcili Ermənistan Respublikasına tabe olması tələbi olmuşdu?

1918-ci ilin yayında və payızında Sisiyan mahalının birinci polis məntəqəsinin bütün Azərbaycan kəndləri, 2-ci məntəqəsinin böyük hissəsi, 3-cü, 4-cü, 5-ci məntəqələrinin xeyli hissəsi ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir. Bir neçə kənd ermənilər tərəfindən tamamilə torpağın üstündən silinmişdir və 50 minə qədər Azərbaycanlı qaçqın qəzanın 4-cü məntəqəsində və Cəbrayıl qəzasında məskunlaşmışdır. Rəsmi sənədlərə və şahidlərin məlumatlarına görə qəzada 115 kənd dağıdılmış və məhv edilmişdir [4, v. 6].

1918-ci ilin 12 sentyabr tarixli rəsmi məlumata görə Andronikin quldur dəstələrinin Zəngəzur qəzasına hücumları sistemli şəkildə həyata keçirilməyə başlandı. Nəticədə Zəngəzur bölgəsinin Rut, Darabe, Aqadu, Baqudı kəndləri talan edildi: Arxalı, Şyakur, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılcıq azərbaycanlı kəndləri, habelo Qarakilsə, İrlik, Pəhlulu, Dərəbas, Qurdlar, Kotanan, Sisiyan və Zəbəzdur kəndlərinin azərbaycanlılar yaşayan hissələri yandırıldı, bu zaman qaçıb xilas olmağa imkan tapmamış 500 nəfər kişi, qadın və uşaq öldürüldü [5.9, s.30]

Zəngəzur qəzasında azərbaycan kəndləri yandırılmış, əhalinin mal-qarası və əmlakı zorla aparılmış, ərazisi ermənilər tərəfindən tutulmuş və indiki vaxtda da Azərbaycanlılar buraya qayıda bilmirlər. Zəngəzur qəzasında 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın, 485 uşaq yaralanmışdır [4, v.7]. Qəzada ümumilikdə 10068 nəfər öldürülmüş və yaralanmışdır [4, v.8].

Beləliklə, 1918-ci ilin yayında Türkiyə hökuməti belə bir vaxtda Zaqafqaziyada baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. Artıq Şərur-Dərələyəz və İrəvan - Culfa dəmir yolu istiqamətində hərəkət edən türk qoşunları Kazım Qarabəkirin komandanlığı altında Naxçıvan üzərinə yeriyirdi. Belə bir dövrdə Fransa yenə daşnakların fəaliyyətini müdafiə edirdi. Belə ki, Fransanın Yerevandakı nümayəndəsi Antanta bloku adından bildirirdi ki, Anatanta Naxçıvanda, Zəngəzurda və Qarabağda daşnakların hərbi əməliyyatına hər cür yardım göstərəcəkdir [15, s.39].

Regionda böyük dövlətlərin siyasi maraqların həyata keçirən erməni daşnakları qruplar şəklində ayrı-ayrı dövlətlərə xidmət etmələrinə baxmayaraq, böyük dövlətlər onları bir ideya ətrafında "böyük Ermənistan" naminə birləşdirib eyni cəbhədə mübarizə aparmağa məcbur etmişdilər.

A.Bukşanın "Bakı kommunası - kommunarlarının son günləri" (Bakı, 1928) kitabında verilmiş Suren Şaumyanın məhkəmə ifadəsi də bu mənada əhəmiyyətlidir. O, ifadəsində bildirmişdi: "Həbsxanadan çıxmazdan əvvəl mən yoldaş Stepanla (BXKS-nin sədri S.Şaumyan nəzərdə tutulur.- K.M.) danışa bilmişdim. O, çox fikirli halda dedi:- Sonuncu cəhd göstərmək istəyirəm, bilmirəm nə alınacaqdır. Mən istəyirəm daşnaklar, ingilislərin onları aldatdığına əmin olduqdan sonra, onlarla yenidən əməkdaşlıq haqqında məsələ qaldıram. Mən buna az inanıram, lakin ola bilər ki, biz bu yolla Bakını xilas edə bilərik" [21, s.108].

Hiyləgər ermənilər bir-birlərin hər bir vəziyyətdə müdafiə edirdilər. Məhkəmə qarşısına çıxan bu terrorist Suren məsləkdaşı Stepan Şaumyanı müdafiə etmək üçün belə ifadə vermiş, bolşevikləri inandırmağa çalışmışdı ki, Şaumyan daşnaq terrorçusu deyil. Hansı ki, məhz bu oyunu ermənilərə oynadan bolşevikləri də aldatmağa çalışmışlar.

Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra S.Şaumyan başda olmaqla özlərini Qafqazda bolşevik hakimiyyətinin qanuni numayəndələri hesab edən daşnak ermənilər əsasən Turkiyədən qaçıb gələn ermənilləri silahlandıraraq Sovet hakimiyyətini qurmaq adı altında Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmişdilər. Məhz həmin dövrdə yaradılmış erməni silahlı dəstələri "bolşevik" qiyafəsində 1918-ci ilin martında Bakıda 15 minə yaxın müsəlman qətlə yetirilmişdilər. Həmin dövrdə ermənilər Şamaxıda, Qubada, Ağsuda, Kürdəmirdə və Lənkəranda 250-yə yaxın müsəlman kəndlərini yerlə yeksan etmiş, on minlərlə dinc əhalini qətlə yetirmiş və sağ qalanları qaçqın düşməyə məcbur etmişdilər.

1918-1919-cu illərdə Qarabağın dağlıq hissəsində 150-dən artıq, Zəngəzur qəzasında 115 kənd bütövlüklə dağıdılmış, əhalisinin xeyli hissəsi erməni silahlı qüvvələri tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüşdü. Erməni vəhşiliyi İrəvan quberniyasında və Şərqi Anadoluda misli görünməmiş həddə çatdırılmışdır. Təkcə 1918-ci ildə İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində isə 82 kənd dağıdılmış, əhalisi soyqırımına məruz qalmışdır. 1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373582 nəfər yaşadığı halda,

1920-ci noyabrında cəmisi 12 min nəfər Azərbaycanlı qalmışdı. Ümumiyyətlə, təkcə 1905-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisindən 1000-ə yaxın Azərbaycanlı kəndləri dağıdılmış, əhalisi soyqırıma məruz qalmışdır [20, s.77-78].

Demək olar ki, əsrin əvvəllərində erməni daşnaqları Avropa dövlətlərindən aldıqları silah-sursatla təkcə Şimali Azərbaycanda deyil, Cənubi Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda da minlərlə türk-müsəlmanı qətlə yetirmiş regionda ağlasığmaz cinayətlər törətmişdilər.

Beləliklə, təkcə XX yüzillikdə bir milyona yaxın azərbaycanlı ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüş, 1,5 milyondan artıq soydaşlarımız indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya edilmişdir.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti tarixindən. Bakı, Elm, 1995, 168 s.
2. Altan Deliorman. Türklərə qarşı erməni komitələri. İkinci nəşri, İstanbul, Bağıçı Başım və Yayıcı evi, 1975, 360 s.
3. Aygün ATTAR (Haşimzade). Karabağ sorunu kapsamında ermeniler ve ermeni siyaseti. Ankara: Özgür Matbaa Cilt, 2005, 224 s.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f 970, siy. 1, iş 161.
5. Azərb. EA xəbərləri; 1989, № 4 85 s.
6. Azərbaycan Kommunisti. jur., № 7, 1990, 169-175 s.
7. "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. "Xalq qəzeti" qəz., Bakı, 1998, 27 mart, № 98.
8. "Dərələyəz" qəzeti., Bakı, 20 yanvar 2015-ci il, № 01 (45).
9. Erməni terrorizmi və cinayətləri: Azərbaycanda, Türkiyədə və dünyada (hadisə və faktların xronikası). Bakı: Elm, 1994. 184 s.
10. Əlisahib Əroğlu, Azərbaycanda erməni-daşnaq terrorunun xronologiyası. (bədii, tarixi publisistika), Bakı, «Təknur», 2009, 200 s.
11. "Gənclik", 1989, № 11.
12. Hacıyev Q.Ə. Qarabağ tarixi. Dərs vəsaiti.-Bakı, "Təknur" nəşriyyatı, 2014, 228 s.
13. Quliyev V. M. Azərbaycanda erməni zülmü. Bakı: Ozan, 1999, 227 s.
14. Mahmudov Y.M, Şükürov K.K. Qarabağ: Real tarix, faktlar,sənədlər. Bakı, "Təhsil", 2009. 144 s.
15. Mədətov.Q. "Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili"Azərnəşr, 1958. 164 s.
16. Məmmədov N.R. Qağlıq Qarabağ gerçəklikləri: soyqırımı, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik). Bakı, "Təhsil", 2009, 272 s.
17. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə Erməni-Müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993, 128 s.
18. Ordubadi M.S. Qanli illər. Bakı: Qarabağa xalq yardımı komitəsi,1991,144s.
19. Mustafayev N.Y. "1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar" dissertasiyası işi. Bakı - 2014. 196 s.
20. Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım.Qaçqınlıq. - Bakı: "Qartal", 1998. – 280 s. http:// www. anl. az /el/a/av_tqs.pdf
21. Ариф Мансуров. Белиепятна исторри и перестройка. Баку, 1990. 224 с.
22. Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, 2003, 168 с.
23. Заварян С. Экономические условия Карабаха и голод 1905-1907 гг. Перевод с армянского, Санкт Петербург (СПб), 1907. 61 с.
24. Канадеев И.К. Очерки Закавказской жизни. Баку, Азербайджанской Советской Энциклопедии, 1990, 122 с.
25. К событиям в Эриванской губернии. Газ."Каспий", Баку, 1906, 13 января, № 10.
26. "Армянский Геночид" Миф и реалыности. Баку, 1992, 341 s.
27. Рапорт генерал-майора Болховитинова о деятельности армянских вооруженных отрядов в Турции и Закавказье в Первую Мировую войну. Баку: Азернешр, 2011, 144 с.

THE MASSACRES COMMITTED BY THE ARMENIANS AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY IN GARABAGH REGION OF AZERBAIJAN

Summari

In the article is reflected the information about the bloody crimes committed in 1905-1906 and 1918 against Muslim population in the uyezds of Garabagh by the Armenians. It is elucidated here that these planned crimes that committed in 1918 year by Dashnak executioners (in Baku, Iravan and Garabagh region, Zangezur, Shusha, Javanshir, Jabrail (since 1904 was Garyagin)) with the support of the great powers and full consent of Shaumyan government were managed from the same place. Brief information on the policies of the great powers in the South Caucasus is given in the article.

МАССОВАЯ РЕЗНЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ СОВРЕМЕННАЯ АРМЯНАМИ В КАРАБАХСКОМ РЕГИОНЕ АЗЕРВАЙДЖАНА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Резюме

В статье нашли свое отражение сведения о кровавых преступлениях, совершенных армянами против мусулманского населения в уездах Карабаха в 1905-1906 гг. и в 1918 г.

Армяне, дашнакские палачи совершили эти преступление великих держав и марионеточного режима .

В статье на основе первоисточников анализированы бесчинства армянских воруженных формирований в Карабахском регионе Северново Азербайджана, в городах Нахчыван, Баку, и Иреван в Зангезурском, Шушинском, Джеванширском, Джебраильском (с. 1904 г. Гарягинском) уездах. В статье также представлены краткие сведения о кавказской политике некоторых великив держав.

Рафик Исмаилов

ГЕНОЦИД МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ, КАК СРЕДСТВО ЗАХВАТА БОЛЬШЕВИКАМИ ВЛАСТИ В БАКИНСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1918 г.

Ключевые слова: самоопределение , власть, революция, нация, геноцид
Keywords: self-determination, power, revolution, the nation, genocide
Açar sözlər: öz müqəddəratını təyin etmək, hakimiyyət, inqilab, millət, soyqırım

После прихода к власти в Петрограде в октябре 1917 года большевистского правительства вопрос о государственном устройстве и организации административного управления национальными территориями не потерял своей актуальности в том смысле, что перед новым советским руководством России стояла та же задача, что и перед Временным правительством: сохранение единого многонационального государства. Сделать это можно было, только опираясь на традиционную национальную политику, стержнем которой являлась централизация власти.

Национальная политика новой власти вначале приняла форму публичных заявлений. Пропагандистское значение для народов России имели первые декреты большевистского руководства по национальному вопросу. В «Декларации прав народов России» (2 ноября 1917 г.) провозглашались: отмена всех национальных привилегий, равенство и суверенность всех народов России, их право на свободное самоопределение, вплоть до отделения и образования самостоятельного государства. (7,39-41) Эти же положения присутствовали и в обращении Совета Народных Комиссаров Советской России «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока» (20 ноября 1917 г.), появление которого было вызвано активностью мусульманских лидеров в различных частях бывшей империи. Обращение содержало призыв к народам устраивать свою жизнь свободно и беспрепятственно, в котором были отражены подходы новой власти к остро стоявшему в стране национальному вопросу. В этом документе декларировались следующие гарантии для мусульман России, в том числе для "турок и татар Закавказья": "Отныне ваши верования и обычаи, ваши национальные и культурные учреждения объявляются свободными и неприкосновенными. Устраивайте свою национальную жизнь свободно и беспрепятственно. Вы имеете право на это". Однако уже следующие тезисы и призывы не оставляли сомнений в подлинном смысле гарантий большевиков: "Знайте, что ваши права, как и права всех народов России, охраняются всей мощью революции и ее органов, совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. Поддерживайте же эту революцию и ее полномочное правительство!".(7,113-115) Указывая на необходимость признания за бывшими окраинами России права на отделение, большевики были всегда сторонниками сохранения народов бывшей империи в составе единого государства. В связи с этим В.Ленин в своих выступлениях откровенно подчеркивал пропагандистское значение лозунга самоопределения: "Мы, со своей стороны, вовсе отделения не хотим. Мы хотим как можно более крупного государства... Мы хотим свободного соединения и потому мы обязаны признать свободу отделения". (1,12) В «Декларации прав трудящегося и эксплуатируемого народа», принятой III Всероссийским съездом Советов (январь 1918 г.) подтверждалось, что «все нации России» имеют право «принять самостоятельное решение на своем собственном полномочном советском съезде: желают ли они и на каких основаниях участвовать в федеральном правительстве и в остальных советских учреждениях».(7,341-343) Кроме этого большевики сузили понятие нации социальными и классовыми рамками. В.Ленин говорил : "Безусловное признание борьбы за свободу самоопределения вовсе не обязывает нас поддерживать всякое требование национального самоопределения. Социал-демократы, как партия пролетариата, ставят положительной и главной задачей содействие самоопределению не народов и наций, а пролетариата в каждой национальности".(1,5) Это была ярко выраженная унитарная программа государственного устройства, которая объективно шла вразрез с федералистским характером националь-

ных движений. Лозунг «право наций на самоопределение вплоть до отделения» для большевиков с самого начала основывался на принципе целесообразности, избирательности, степени возможности предоставления и перечня регионов, которым следовало предоставить политическую автономию в рамках российского государства. Признание права на самоопределение только за национальным пролетариатом имело важные последствия не только с точки зрения формирования идеологии и внутриполитической стратегии большевиков, но и определения их внешнеполитических приоритетов. Этот лозунг был своеобразным призывом международному пролетариату свергнуть «империалистические правительства» своих стран путем вооруженного восстания и организовать «международную республику Советов».

Классовый подход в решении вопроса права народов на самоопределение, идея мировой революции и интернационализм большевиков привели на практике к игнорированию национальной независимости и оформлению концепция «красного империализма». Таким образом, по флагом советизации и «освобождения трудящихся» новые хозяева России стали на путь постепенного восстановления державы. Выступая на Всероссийском съезде военного флота, В.И. Ленин заявил: «Нам не важно, где проходит государственная граница, главное – укрепление союза трудящихся всех наций».(12,115) В этом смысле показательна готовность Ленина и его сторонников пойти на территориальные потери в период подписания Брестского мира для сохранения «форпоста» мировой революции. При этом, по всей видимости, у большевистского руководства с самого начала присутствовала надежда на то, что охваченные революционным порывом трудящиеся национальных районов не воспользуются правом на самоопределение вплоть до отделения. Однако реакция ряда народов оказались иной, что и определило на долгие годы вперед двусмысленность национальной политики большевиков. Они столкнулись с сильными национальными и региональными сепаратистскими движениями. В результате большевики вынуждены были безоговорочно признать право на самостоятельное, независимое существование Латвии, Литвы, Эстонии, Украины, Белоруссии, Польши, Финляндии.

Чтобы удержать движение к самоопределению в социалистических рамках, большевики, опираясь на силу, попытались использовать повсеместно созданные на окраинах Советы для советизации национальных районов и последующего их присоединения к Советской России и для создания единого хозяйственно-политического организма. С самого начала большевики пытались превратить Советы в орудие своей политики. Она решалась обеспечением всеми правдами и неправдами большинства в Советах за коммунистами. На первых порах после Октябрьского переворота в Советы допускались и представители других партий, но к ним предъявлялось жесткое требование — следовать в русле большевистской политики. Выступления против нее трактовались как антиреволюционные действия со всеми вытекающими отсюда последствиями. Советы, бесспорно, были органами народовластия, но органами весьма специфичными. Это было в сущности органы представительства разного уровня учреждений и организаций, а не народных избранников. Если говорить о демократии, то Советы были органами скорее прямой ("митинговой") демократии, чем представительной. Эти особенности Советов были искусно использованы большевиками и обращены ими в свою пользу. С точки зрения демократии и полноценного народного представительства Советы с самого начала заключали в себе ряд ограничений и несовершенств. Первое — это исключение из советской системы так называемых «эксплуататоров», что стало одной из главных опор советской власти на долгие годы вперед. Второе — это неравные права для городского и сельского населения. Дело в том, что городские и крестьянские Советы избирались по разным нормам представительства. Чем выше был уровень советского органа, тем больше оказывалось преимуществ для городских избирателей. Это обстоятельство также было использовано для нужд "диктатуры пролетариата" и проведения большевистской линии. (14,47-48) В Азербайджане после февральской революции Советы крестьянских депутатов охватили в основном районы проживания русского населения. Среди городов же единственный Совет рабочих, солдатских, и крестьянских депутатов находился в Баку, состав населения которого вместе с окрестностями по данным Кавказского календаря на 1 января 1916 года был следующим : 45 % мусульмане, 26 % русские, 18 % армяне и 11 % прочие. (10,182-185) Хотя политическая

палитра Бакинского Совета была весьма пестрой (эсеры, меньшевики, большевики, дашнаки), однако его национальный состав был в основном русско-армянским. (3,88)

2 ноября 1917 года Совет рабочих и солдатских депутатов промышленно-торгового и транспортного центра Закавказья – города Баку с прилегающими районами нефтепромыслов – объявил о переходе к нему всей полноты власти. Председателем Совета был избран большевик С.Шаумян. В ответ примерно три четверти депутатов, 124-из 163, русские эсеры, грузинские меньшевики и армянские дашнаки в знак протеста покинули заседание. Переехав в административный центр края, Тифлис, 11 ноября они совместно с присоединившимися к ним мусаватистами, они созвали совещание. Пригласили на него членов общественных организаций, сформированных при Временном правительстве и, в которых имели несомненное большинство. Заседание свелось к « единодушному» принятию двух предложений. Первое- о категорическом непризнании Совнаркома как общероссийского правительства. Второе,- о необходимости немедленно создать собственную краевую власть. При этом закавказцы пока не претендовали на сколько-нибудь значимую самостоятельность. Рассматривали себя лишь временным органом власти края, к тому же используя географическое понятие «Закавказье», подчеркивая тем самым неопределенные свои территориальные претензии. Спустя четыре дня, 15 ноября, было сформировано краевое правительство, названное Закавказским комиссариатом. Его возглавил грузинский меньшевик Е.П.Гегечкори, а портфели комиссаров по делам министерств были поделены по национальному признаку, с явным преимуществом, отданным грузинам. (9,223) В выпущенной 18 ноября 1917 года декларации «К народам Закавказья» новая власть поспешила серьезно скорректировать в свою пользу тот документ совещания, на основе которого и была создана. Так отмечая, что правительство «сконструировано временно, лишь до созыва Всероссийского Учредительного собрания», тут же оговаривалась : «Если же по обстоятельствам русской действительности своевременный созыв последнего окажется невозможным, то она сохраняет свои полномочия до съезда членов Учредительного собрания от Закавказья и Кавказского фронта». Далее же высказывалось наиважнейшее. То, что и определелило самое близкое будущее края. «Стоя на точке зрения –указывала декларация,-полного самоопределения национальностей, провозглашенного российской революцией, Закавказский комиссариат предпримет шаги к скорому и справедливому решению национального вопроса Закавказья». (8,9) Обезопасив себя сначала Эрзинджанским перемирием от 5 декабря 1917 года с Четверным союзом, Закавказский комиссариат 19 декабря 1917 года издал приказ о создании собственных вооруженных сил. Планировалось создать три национальных корпуса: грузинский, азербайджанский и армянский. (9,225-226). Такие далеко идущие планы Закавказского комиссариата заставили большевиков во главе с С.Шаумяном осознать, наконец, пагубность использования лозунга самоопределения, обернувшегося ничем не прикрытым сепаратизмом. «Три национальные партии Закавказья,-писал Шаумян в очередной статье, - грузинская (в лице бывших социал-демократов меньшевиков), армянская (в лице партии Дашнакцутюн) и мусульманская (в лице партии Мусават и Хан Хойских) поделили между собой Закавказье и создают свои национальные полки для того, чтобы закрепить за собой свои автономии. В этом ничего неожиданного и неестественного нет. Наоборот, это настолько естественно, что и мы, большевики, сами выставили для отсталых мелкобуржуазных национальностей окраин право на самоопределение..Но главное зло заключается не в том, что в Закавказье образуются три национальных сатрапии. Главное зло – в том, что под руководством Жордания и компании Закавказье в эту критическую минуту практически реально, пусть временно –как они говорят,- но отложилось от революционной России». (5;16,154-155) Не удовлетворившись своими провидческими прогнозами предстоящих событий две недели спустя С.Шаумян продолжал развивать эту мысль в новой статье. «Злейшим врагом революции на Кавказе,- напоминал он читателям,- всегда был и останется национализм. В революции 1917 года националистический курс, взятый тремя крупнейшими партиями Закавказья приводит с первых шагов к самым печальным последствиям». (6;16,160) Выступая с докладом на III съезде Советов в январе 1918 года, И.Сталин также изложил собственную версию событий: «Из-за пресловутого права на самоопределение возник целый ряд конфликтов между Советом

народных комиссаров и окраинами. Эти конфликты, однако, создавались, вокруг вопросов не национального характера, а вопроса о власти». «Приходится продолжать, -развивал И.Сталин свою мысль,-так называемую Гражданскую войну, являвшуюся, по сути дела, борьбой между течениями, стремящимися утвердить на окраинах власть коалиционную, соглашательскую, и другим течением, борющимся за утверждение власти социалистической, советской.. Вот в чем содержание и исторический смысл тех острых конфликтов, которые возникают между советами народных комиссаров- с одной стороны, и окраинными буржуазно-националистическими коалиционными правительствами-с другой». (15,35) И.Сталин был прагматиком и понял, что претворить в жизнь старую идею унитарного государства в данное время ему не под силу. Слишком уж живучим, сильным оказался национализм, ставший неизбежной реакцией на многовековую политику самодержавия, охвативший все слои общества, заразив даже многих большевиков, особенно на окраинах. Свои новые предложения И.Сталин сформулировал иначе. Коли национализм разъединяет людей, ведет неизбежно к сепаратизму, к распаду страны, то следует, пусть и на время, соединить право на самоопределение с необходимостью непременного установления Советской власти. А она-то и станет цементом, который позволит воссоединить страну, которая станет «добровольным союзом народов России как федерации советских республик». И.Сталин пояснил в заключительном слове : «Пока ещё не кончилась борьба между двумя политическими течениями-националистической контрреволюцией-с одной стороны, и советской властью-с другой, до тех пор не может быть речи об отчеканенной резолюции, ясно и точно определяющей все детали государственного устройства советских республик».(15,33) Кроме резолюции предложенной И.Сталиным и утвержденной III Всероссийским съездом Советов 15 января 1918 года, в тот же день съезд утвердил ещё одну резолюцию, также подготовленную И.Сталиным-«Об одобрении национальной политики советского правительства». В ней, автор ещё раз провел свою идею о самоопределении и, как обязательную для достижения цель, указал следующее: «Съезд выражает свое глубокое убеждение в том, что дальнейшие шаги Советской власти в этом направлении будут способствовать превращению бывшей Российской Империи, удерживавшей в своих пределах народности угнетением и насилием, в братский союз свободно соединившихся на федеративных началах советских республик России». (9,233-236) 3 апреля 1918 года самые многотиражные в то время газеты «Правда» и «Известия» опубликовали интервью со Сталином под названием «Организация Российской Федеративной Республики», в котором он растолковал мысль о субъектах будущей федерации: «субъектами федерации должны быть лишь определенные области, естественно сочетающие в себе особенности быта, своеобразие национального состава и некоторую минимальную целостность экономической территории». Среди таковых перечислялись «Украина, Крым, Закавказье (причем не исключена была возможность, что Закавказье разобьется на ряд определенных национально-территориальных единиц вроде грузинской, армянской, азербайджано-татарской и проч.), Туркестан, Киргизский край, Татаро-башкирская территория, Сибирь и т.п.» И все же, И.Сталин остался верен своим убеждениям до конца. Завершая беседу, он выразил твердую надежду : «В России ….. принудительный царистский унитаризм сменяется федерализмом добровольным для того, чтобы с течением времени федерализм уступил место…социалистическому унитаризму». (15, 66-73; 9, 238)

Большевики для предотвращения процесса распада России умело использовали в собственных интересах деструктивные идеи национальной нетерпимости и ксенофобии, вновь поднимавшие голову на национальных окраинах, что зачастую способствовали разрастанию межнациональных конфликтов. Дело в том, что распад российской империи и рост национальных движений одновременно привел к практически повсеместной реанимации застарелых национальных противоречий, существовавших в латентных формах во многих частях империи. В ряде регионов они принимали нередко масштабы настоящих межнациональных войн. Под маской политических и социальных идей приходили в движение самые архаические пласты национального сознания и на поверхность выходили самые дремучие формы национализма и шовинизма, неприятие к людям другой национальности и вероисповедания. Эти конфликты сопровождались использованием всего арсенала средств национального унижения

и этнической дискриминации: уничтожением и изгнанием целых поселений по национальному признаку, массовыми грабежами, мародерством, хищением чужого имущества.

Обострению межнациональной розни способствовала также борьба между основными политическими лагерями, развернувшаяся на пространстве бывшей Российской империи. Нередко противостоящие силы использовали националистические мотивы для обоснования своих действий по отношению к своим противникам. В ходе осуществления подобной национальной политики, большевики отдавали предпочтения политически лояльным к ним народам и этническим группам, предоставляя им максимально возможные преференции, нередко за счет других этносов. Особенно ярко этот аспект большевистской национальной политики нашел свое воплощение на Южном Кавказе, в т.ч. в Северном Азербайджане, где большевики во главе с С.Шаумяном стали спекулировать на многочисленных этнических противоречиях между армянским и азербайджанским населением, противопоставляя их друг другу и поддерживая в целом лояльных армян в ущерб азербайджанцев, которое считалось силой оппозиционной местной советской власти. Данная политика вылилась в геноцид мусульманского населения весной 1918 года в Бакинской губернии. Такое стало возможным благодаря опоре Бакинского большевистского правительства на вооруженные силы армянских вооруженных формирований, правда, выступавших под флагом Красной Армии. Жертвами этой кровавой вакханалии стали более 50 тысяч мусульман. Интересно, что И.Сталин, не раз призывавший С.Шаумяна предоставить мусульманам автономию (4,321), узнав о последствиях мартовских событий, был крайне недоволен методами Шаумяна по насаждению советской власти. Позже Сталин заявит : « Вы не правильно подошли, настроив одну национальную группу на другую» (2,21-22). Таким образом, в 1918 году, не имея реальной военной силы для вторжения и оккупации всего Северного Азербайджана большевики, опираясь на помощь армянских вооруженных отрядов, ограничилась установлением своей власти лишь на территории Бакинской губернии. Не имеющие реальную социальную базу большевики установили свою власть путем геноцида десятков тысяч азербайджанцев. В конечном итоге данная кровавая акция вкупе с непопулярными методами утверждения своей власти предопределили скорый крах первого большевистского режима в Северном Азербайджане.

Список использованной литературы:

1. Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. М. : Полифакт-Дружба Народов, 1991, 115 с. http://www.aej.org.ua/History/1094.html
2. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР): Ф.456, оп.18, д.35.
3. Безугольный А.Ю. Народы Кавказа и Красная армия. 1918-1945 годы. М.: Вече, 2007, 512 с.
4. Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. 1917-1918. Баку: Азербайджанское государственное издательство, 1957, 700 с.
5. Газета «Бакинский рабочий»,1917, 9 декабря
6. Газета «Бакинский рабочий», 1917, 17 декабря
7. Декреты Советской власти. Т.1. 25 октября 1917-16 марта 1918 г. М.: Политическая литература, 1957, 626 с.
8. Документы и материалы по внешней политике Закавказье и Грузии Тифлис: Типография Правительства Грузинской Республики, 1919, 512с.
9. Жуков Ю.Н. Первое поражение Сталина 1917-1922 годы от Российской империи- к СССР М. : Аква-Терм, 2011, 672 с.
10. Кавказский календарь на 1917 год. Под ред.Н.П.Стельмащука. Тифлис: Типография Канцелярии Кавказского наместника, 1916, 1075с.
11. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 31. М.: Политиздат, 1969, 671 с.
12. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 35. М.: Политиздат, 1974, 599 с.
13. Микоян А. Дорогой борьбы. Книга первая. М.:Политическая литература, 1971, 590 с.
14. Соколов А.К. Курс советской истории, 1917-1940. М.: Высшая школа, 1999, 272 с.
15. Сталин И.В. Сочинения. Т.4, М.: Госполитиздат, 1947, 437 с.
16. Шаумян С.Г. В. 2-х т. Т. 2, М.: Политизидат, 1978, 436 с.

MÜSƏLMAN ƏHALİSİNİN SOYQIRIMI BOLŞEVİKLƏRİN 1918-Cİ İLDƏ BAKI QUBERNİYASINDA HAKİMİYYƏTİ ƏLƏ KEÇİRMƏK VASİTƏSİ KİMİ

Xülasə

Rusiyanın dağılması prosesinin qarşısını almaq üçün bolşeviklər öz maraqları naminə milli ucqarlarda yenidən baş qaldırmış və millətlərarası münaqişələrin artmasına gətirib çıxarmış milli dözümsüzlük və ksenofobiya kimi pozuculuq ideyalardan məharətlə istifadə etmişlər. Bu aspekt xüsusilə bolşeviklərin Cənubi Qafqazda milli siyasətinin, o cümlədən Şimali Azərbaycanda öz parlaq təcəssümünü tapmışdır. Bu məkrli siyasət 1918-ci ilin yazında S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin Bakı quberniyasının müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımına gətirib çıxardı. Müsəlmanların soyqırımı Bakı bolşevik hökumətinin Qırmızı Ordunun bayrağı altında çıxış edən erməni silahlı birləşmələrinin silahlı qüvvələrinə arxalanması sayəsində mümkün olmuşdur. Nəticədə, 50 mindən çox müsəlman bu qanlı hadisələrin qurbanı olmuşdu.

THE GENOCIDE OF THE MUSLIM POPULATION AS A MEANS OF SEIZING POWER BY THE BOLSHEVIKS IN BAKU PROVINCE IN 1918 YEAR.

Summary

The Bolsheviks in order to prevent the destroyment of Russia skillfully used destructive ideas of national intolerance and xenophobia for the personal benefit, again raising its head in the national borderlands, which often contributed to the widening of ethnic conflicts.

In particular this aspect of the Bolshevik national policy was embodied in the South Caucasus, and also in North Azerbaijan, where ruling Baku Soviet Bolsheviks led by S.Shaumyan started to speculate on numerous ethnic conflicts between the Armenian and Azerbaijani parts of the population, opposing them to each other.

This policy resulted in the genocide of the muslim population in Baku province in the spring of 1918. This was made possible by the support of the Baku Bolshevik government relied upon the armenian armed forces which were performing under Red Army Flag. The victims of this bloody disorder were more than 50 thousand Muslims.

İkinci bölmə.

ŞƏRQİ ANADOLU, URMİYA, SALMAS və DİGƏR BÖLGƏLƏRDƏ TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIMLAR (1918-1920-ci illər)

Ирада Багирова

Д.и.н. Зав.отделом
Истории Кавказа Института истории НАНА

ФОРМИРОВАНИЕ АРМЯНСКИХ ДОБРОВОЛЬЧЕСКИХ ДРУЖИН И ИХ РОЛЬ В ТРАГИЧЕСКИХ СОБЫТИЯХ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И НА КАВКАЗЕВ ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Первая мировая война, принесшаяне исчислимы ежертвыв семучеловечеству, явилась тем водоразделом, который предопределил весьходновейшей истории человечества.

Трагическим отголоском отозвалась война и Кавказе, который превратился в прифронтовую зону. Каждый из воюющих блоков –Четверной союз со главе с Германией и Антанта преследовали в ней свои цели. Экспансионистские планы России, направленные назахват Константинополя и проливов, не вызывал сомнений ни у современников тех событий, ни у историков.(7, С.26)

Война вызвала довольно разноречивую реакцию в различных слоях азербайджанского общества. Социальные верхи единодушно выступили с поддержкой России в войне.Многие азербайджанцы - выходцы из высших сословий, несмотря на отсутствие призыва мусульман в армию, вступали в нее добровольно. Но были и те, кто пошел воевать в турецкую армию, а некоторые организации видели спасение народа лишь в единении с Турцией, призывая к единению мусульман всего мира и оказанию всевозможной помощи Османской империи в войне против России.

Общий патриотический настрой, однако, был доминирующим, особенно в первые годы войны. Особенно усердствовала в годы войны в своем прислужничестве царскому правительству армянская буржуазия и партия "Дашнакцутюн". Их верноподданичество и вера в русскую армию как освободительницу армян от турецкого ига были не лишены оснований. Еще до объявления войны Турции Николай II выпустил специальное обращение к армянам, в котором обнадежил их в предоставлении "свободы и правосудия" при условии непоколебимой верности и помощи царю в борьбе с "деспотичным игом турок".(1, Ф.14, д.463, л.36)Это был невиданный «благородный жест» со стороны царя, так как незадолго до этого, в 1909 г. по всей России были произведены массовые аресты членов дашнакских организаций, переполнивших чашу терпения русских властей непрекращающимися террористическими актами в отношении должностных лиц. К тому времени по всему миру численность партии «Дашнакцутюн» достигала 165 тыс.человек, а в Бакинской организации насчитывалось свыше 2000 членов. (1, Ф.276, Оп.8, Д.263, Л.3; Д.249, Л.1) Как известно, одной из главных целей партии создание «Великой Армении» на территории Восточной Анатолии, а затем и на Кавказе, а для ее достижения признавались любые методы борьбы – от террористических актов до вооруженного восстания. С этой целью партия на протяжении двух десятилетий со своего возникновения создавала хорошо организованные вооруженные формирования, численность которых к 1909 году по всему миру доходила до 100 тыс.человек. (4, С.19)

Если на третьем съезде Дашнакцутюн (1904) бюджет партии исчислялся в 800 тысяч франков, то на IV съезде в 1907 году уже в 1 млн. франков. Значительную часть средств, "съедало" приобретение оружия и организация терактов, которые приобрели большой размах. К известным выступлениям "Дашнакцутюн" в 1908-1909 гг. относятся вымогательства крупной суммы денег и покушение на жизнь Елисаветпольских виноделов-промышленников братьев Форер, убийство винодела Гурра, филеров Тифлисского охранного отделения Полешко и Ульянова, Тифлиского городового Валиева, убийство сына табачного фабриканта А.Сафарова, Иреваннского сельского старшины К.Азаряна. (1, Ф.276, Оп.8, Д.334, л.6 об.) Для ДОСтижения цели дашнаки не щадили ни чужих, ни своих. Для "своих" действовала "Организация устрашения", которая за эти годы уничтожила 5-6 членов партии.(1, Л.22) Произвол дашнаков дошел до такой степени, что само армянское население стало выражать недовольство их действиями и даже способствовать поимке некоторых из них. В течение всего 1909 года были произведены массовые аресты членов

дашнакской организации в Баку, Шуше и Елисаветполе. (3, Ф.63, Д.1489, Л.3)

Тогда же полиция раскрыла несколько складов с оружием, которые являлись лишь незначительной частью дашнакского арсенала. Только в одном из них в доме Амирова хранилось 1500 трехлинеек, 10 ящиков ружей, 10 мешков патронов, 50 пудов пороха, 4 бомбы и т.п. (1, Оп.8, Д.332, Л.1) Склады с оружием были обнаружены в Шуше, Шемахе, Кюрдамире, Гёйчае. После грандиозной "ликвидации" 1909 года деятельность дашнаков в Закавказье значительно ослабла, ограничившись в основном распространением печатной литературы и прокламаций, проклинающих российские власти за посягательство на "свободу армянского народа".

Аналогичной тактики придерживались дашнаки и в Турции, заключив еще в 1907 году союз с младотурками в надежде получить долгожданную автономию в случае их прихода к власти. Однако утвердившаяся в Турции в 1908-1909 гг. партия "Единение и прогресс" (младотурки), верная своим принципам османизма и единого отечества, не собиралась преДОСтавлять независимости или автономии какому-либо народу империи, и дашнаки в очередной раз обманулись в своих надеждах. Тем не менее, на своем 5 съезде в 1909 году в Варне дашнаки приняли декларацию, в которой они приветствовали турецкую конституцию, заявили о своей поддержке младотурецкой партии и осудили всякие сепаратистские стремления, подчеркивая вместе с тем свою приверженность федеративному устройству Оттоманской империи. (1, Оп.8, Д.335, Л.12) В отношении России было принято решение считать ближайшей целью борьбу против монархического режима, для чего следовало объединиться не только с эсерами, а со "всеми протестующими элементами народа", а в случае преследований партии русскими властями отвечать на них террором. (1, Там же, Л. 138)

С 1912 г. в политике "Дашнакцутюн" по отношению к России наступает 180-градусный поворот от противоборства к союзническим отношениям. Немаловажную роль в этом сыграло нежелание младотурок предоставлять армянам автономию, а также ослабление Турции в итало-турецкой и Балканских войнах, снова вселившая в дашнаков надежду на насильственое отторжение заселенных армянами вилайетов. Эта надежда всячески подпитывалась и проармянской политикой Кавказского наместника, открыто взявшего на себя в это время функцию заступника как за русских, так и за турецких армян. В своих письмах Николаю II И.И.Воронцов-Дашков настоятельно просит монарха "вернуться к исконно русской политике покровительства турецким армянам... и сделать категорические заявление Порте, со ссылкой на Берлинский трактат, об обеспечении армянам безопасности от курдов". (5, С. 109)

О переориентации на Россию свидетельствовало и создание в 1912 году в Тифлисе Армянского Национального Совета и его исполнительного органа - Национального бюро. В ряде бесед в министерстве иностранных дел представители Национального бюро добились от русских властей обещания о создании в случае войны автономной Армении на территории Турции под протекторатом России, Англии и Франции.(%, С.92) На прошедших в 1912-1913.гг. VI и VII съездах "Дашнакцутюн" еще более отчетливо обозначился курс на сближение с Россией и конфронтацию с Турцией, даже несмотря на официальное заявление турецкого правительства о проведении реформ в 6 вилайетах. На VI съезде было принято решение не предпринимать никаких действий против России, активно защищающей турецких армян, было решено также перевести всех зинворов (бойцов) с Кавказа в Турецкую Армению. (10, С. 117)

Но "стратегическим" планам дашнаков не суждено было сбыться. Вечно строящая козни против соседних народов и манипулирующая ими в своих интересах партия "Дашнакцутюн" в конечном итоге уготовила самую трагичную участь своему народу, глубину которой эта партия не может осознать до сих пор.

В 1912 г. в Петербурге состоялся суд, приговоривший многих дашнаков к различным срокам заключения и ссылкам.Однако в 1914 г., сразу после начала войны, царь объявил амнистию почти всем, привлеченным по делу "Дашнакцутюн". (1, Оп.8, Д.498, Л.36) К тому времени уже был разрешен вопрос об организации добровольческих дружин, состоящих преимущественно из дашнакских военных формирований. Характерно, что добровольческие дружины начали создаваться еще до вступления Турции в войну (октябрь 1914 г.) и вопреки поста-

новлениям состоявшегося за несколько месяцев до этого в Эрзеруме VIII съезда "Дашнакцутюн" (съезд вынес решение лишь об ограничении службы в турецкой армии и об отрицательном отношении к добровольческим дружинам).(1, Там же, Л.36 об.)

С началом войны представители правящих кругов Османской империи обращались ко всем организациям Южного Кавказа с предложением о сотрудничестве, неоднократно обращались они ик дашнакам, предлагая им создание автономного государства в обмен на обещание поднять восстание в русском тылу.(1, Оп.8, Д.458, Л.4) Однако дашнаки отвергли это предложение, предпочтя ему в будущем антитурецкое восстание и тем самым предрешив судьбу своего народа.

Цель создания добровольческих дружин ни от кого не скрывалась - создание с помощью русской армии автономного или независимого Армянского государства не территории заселенных армянами турецких вилайетов. Формировались дружины, однако, в основном на территории Южного Кавказа. С этой целью сюда прибыли известные террористы и "генералы" Хечо (Г.Амиров), Дро (ДраздаматКанаян), Андраник (Озанян), Самсон Тадевосян, С.Грузинян и др. (1, Д.498, Л.36 об.)Организация добровольческих дружин являлась также одной из главных задач Бакинского Центрального комитета "Дашнакцутюн", возглавляемого известным дашнакским деятелем Абрамом Гюльханданяном. В состав Бакинского комитета входил также редактор издававшейся в Баку дашнакской газеты "Арев" Симон Акопян. (1, Д.536, Л.4) Интересно отметить, что еще в июне 1914 г. бакинские дашнаки принимали активное участие в летней забастовке нефтепромышленных рабочих. А.Гюльханданян даже играл активную роль в создании Информационного бюро, состоявшего из социал-демократов, эсеров и дашнаков для руководства стачкой, направленной против нефтепромышленников и русских властей. Однако с началом войны ориентации дашнаков резко сменились и определенное время ни в каких противоправительственных акциях они не участвовали.

Против создания добровольческих дружин выступали многие трезвомыслящие слои армянского населения, однако остановить вошедших в раж дашнаков было уже невозможно. По признанию одного из лидеров, будущего премьер-министра Армении Ов.Качазнуни, "партия наша... сама являлась массой, сильной инстинктами, но слабой сознанием".(6, С. 11)

15-19 февраля 1915 г. в Тифлисе состоялся очередной IX съезд "Дашнакцутюн", принявший решение объединить все армянские дружины в "одно целое" (под "целым", видимо, подразумевалась армия) и увеличить денежные пожертвования на их содержание. (1, Оп.8, Д.536, Л.115) Одновременно на съезде обозначился рост недоверия к русскому правительству, не предпринявшему никаких обнадеживающих шагов в решении армянского вопроса после победы над турками в Сарыкамышской операции (январь 1915 г.) и создавшему неблагоприятное мнение об армянах в общественных кругах России. Сделавший на съезде доклад о добровольческих дружинах Андраник многозначительно намекнул, что в случае неразрешения армянского вопроса их действия можно повернуть и в противоположную сторону, т.е. против России. (1, Л.115)

Результатом военной подготовки дашнаков стало поднятое ими в марте-апреле 1915 г. восстание в Ванском вилайете вслед за наступлением русских войск, сопровождавшееся истреблением местного турецкого населения и принятие в ответ на это турецким правительством решения о массовой депортации армян из прифронтовых вилайетов в Сирию, (8, С.46) которая в армянской историографии и общественном мнении по сей день именуется словом "геноцид". Но в отличие от нынешних армянских политиков, современники тех событий не скрывали того, кто являлся истинным виновником произошедшей трагедии. Помимо резко осудивших дашнаков за их авантюристические действия большевиков С.Шаумяна (что, впрочем, не помешало Шаумяну использовать дашнакские отряды для истребления азербайджанского населения в 1918 году), С.Спандаряна и др. самоубийственную политику дашнаков осудили и либеральные круги армянского общества со страниц газет "Мшак", "Баку", "Ван-Тосп". По мнению журнала "Ван-Тосп", "огромная ответственность падает на самих армян, на тех невежественных, неопытных, плохо знающих условия страны людей, которые стали во главе освободительного движения турецких армян". (2, 1916, 21 окт.) А сотрудник газеты "Мшак"

Д.Ананун призвал весь армянский народ к политической трезвости. "Всякая политическая утопия, - писал он, - должна быть отвергнута. Армянство России не должно питать в своей груди жажду территорий". (2, 1916, 1 нояб.)

Трагический 1915 год не послужил уроком для дашнаков, которые не собирались откАзываться от своей агрессивной политики. В январе 1916.г. находящееся в Тифлисе Восточное бюро "Дашнакцутюн" организовало здесь конференцию, на которой обсуждался вопрос о целесообразности в случае неудовлетворения требований армян об автономии прибегнуть к революционным выступлениям совместно с другими социалистическими партиями Закавказья. (1, Оп.8, Д.536, Л.91) Одним из центральных на конференции стоял вопрос о добровольческих дружинах, которые решено было реорганизовать в стрелковые батальоны. Бакинский ЦК на совещании представлял А.Гюльханданян, как сказано в полицейском рапорте, "один их главных организаторов армянских дружин". (1, Там же, Л.99) Деятельность последнего, помимо организации добровольческих отрядов, сводилась к сбору денег как в партийную кассу, так и для нужд многочисленныхармянских беженцев из Турции, потоком двинувшихся в Закавказье в 1915 г. (более 200 тыс. человек). (1, Там же, Л.35)В 1916 г. в Баку было распространено воззвание Американского комитета "Дашнакцутюн" к армянам всего мира, где главной задачей дашнаков и всего армянского народа провозглашалась "национальная война". "Война, бесконечная война, пока Турция не обратится в развалины... Только тогда мы предадимся мирному труду и умственному возрождению!" (1, Там же, Л.8-9, 29)Акции возмездия со стороны дашнаков не заставили себя долго ждать. Летом 1916 г. в результате наступления русской армии были заняты многие турецкие области и города Карс, Эрзерум, Трабзон, Эрзинджан и др. Одновременно с русскими частями сюда вошли и дашнакские формирования, которые учинили зверскую расправу над турецкими и азербайджанскими жителями ряда местностей. Особенно жестокими были действия дашнаков в Карсе, где погибло большое количество жителей-азербайджанцев. После этих событий на встречу к заместителю командующего кавказским фронтом генералу А.Мышлаевскому прибыла представительная азербайджанская делегация во главе с А.М.Топчибашевым с требованием "оградить азербайджанское население от армян, жаждущих кровавых столкновений". (1, Оп.8, Д.463 Л.23) С протестом против этой расправы над мирными жителями выступил и депутат IV Государственной Думы М.Ю.Джафаров. (3, Сессия V, Стлб.84)

Против безумной и недальновидной политки дашнаков выступили почти все армянские партии, реально представлявшие себе ее последствия прежде всего для самих армян. Были для этого и другие причины. Представителей этих парий центристского и правого толка – гнчакистов, обновленных гнчакистов (правое крыло "Гнчака"), сторонников газеты "Мшак" (кадеты, прогрессисты), рамкаваров и клерикалов, сгруппировавшихся вокруг газеты "Овит", совершенно не устраивала та роль лидеров национального движения, которую узурпировала "Дашнакцутюн". Еще в 1914 году представителем католикоса в Париже и бывшим египетским министром ПогосомНубар пашой был основан "Комитет национальной обороны", призванный добиться "освобождения Армении" с помощью западных держав. (1, Оп.8, Д.530, Л.1) Одной из целей комитета было также объединение всех армянских политических партий и течений во имя этой "благородной идеи". К комитету в 1915-1916 гг. примкнули все перечисленные выше партии, кроме дашнаков. На состоявшемся в марте 1916 г. совещании представители этих партий приняли решение об упразднении "Национального бюро", руководимого дашнаками, и учреждении на его месте "Комитета согласия" из 20 человек, от каждой партии туда должно было войти по 2 человека. (1, Там же, Л.4) Это означало конец лидерства дашнаков в армянском движении, с чем они, конечно, смириться не могли. Дашнаки резко выступили против упразднения бюро, и решение вопроса было отложено на предстоящий в Петрограде съезд армянских общественных организаций. Этот съезд состоялся в мае 1916 г. в Петрограде, и основной его задачей стало создание альтернативного "Дашнакцутюну" комитета, который западные державы и Россия рассматривали бы в качестве представителя общеармянских интересов на предстоящей после войны мирной конференции, призванной по их мнению, решить судьбу автономии Армении (об автономии в рамках Закавказья речь пока не шла, хотя именно

там скопилась наибольшая часть армянского населения). На съезде была принята резолюция о создании "Армянского Центрального комитета организаций, оказывающих помощь жертвам войны", который учредили в Тифлисе. (1, Оп.8, Д.514, Л.5) Съезд возбудил перед русским правительством ходатайство о распространении на армянских беженцев действий находящегося в Государственной Думе законопроекта о возмещении ущерба русским беженцам. Однако Кавказский наместник великий князь Николай Николаевич отклонил просьбу об учреждении "Центрального армянского комитета", резонно мотивировав это тем, что на Кавказе уже создан правительственный орган по устройству беженцев. (9, С.359)Таким образом, цель организаторов съезда - устранение с политической арены дашнаков и взятие дела помощи беженцам в свои руки, так и не была достигнута.

Тем временем дашнаки переместили свою деятельность в новую сферу - сбор сведений о зверствах над армянами, учиненными турками и русскими (во время взятия Эрзерума русскими войсками), что сулило, материальную помощь со стороны Запада и распространение этих материалов по всему миру, что было обещано влиятельными лицами из Англии, Франции и Америки, а также создание почвы для аргументации требований об автономии. Одновременно не снимался с повестки дня и вопрос о добровольческих отрядах, которые, по мнению дашнаков, должны были убедить союзные державы в способности армян отстоять собственную независимость. Но они сильно просчитались, вызвав своей воинственностью обратную реакцию как России, так и Запада. Совещание Кавказской администрации, состоявшееся в конце 1916 г., пришло к выводу, что несмотря на большие жертвы, понесенные армянами "ради союзников", они не заслуживают автономии,так как у них нет других организаций кроме революционных. "А поскольку эти организации враждебно настроены к России, то можно опасаться, что автономная Армения, очутившись в их руках, также будет враждебна России". (1, Оп.8, Д.530, Л.17) Этот ответ как официальное заявление русского правительства был передан правительствам Англии и Франции. Премьер-министр Франции А.Бриан вызвал к себе ПогосаНубар пашу, которому выразил свое сожаление по поводу того, что армянский народ имеет только революционные организации в лице "Дашнакцутюн". Последний немедленно забил тревогу, написав письмо католикосу и А.Аракеляну с просьбой сделать еще одну попытку создания общества или политической организации, имеющей нереволюционный характер. В свою очередь А.Аракелян в спешном порядке созвал в январе 1917 г. собрание в Тифлисе с участием представителей армянской интеллигенции Закавказья, на котором была осуждена авантюристическая политика дашнаков, ведущая народ к гибели. Участники совещания заявили, что "армяне - сторонники демократизма и эволюции", и настало время, когда большинство из них должно объединиться вокруг определенной партии. Новую партию либерального толка решили назвать "Национально-народной партией", а в программу ее включили как культурно-просветительные мероприятия, так и требования автономии турецкой Армении (при условии возвращения армян в места их проживания). (1, Оп.8, Д.513, Л.18)В еще более компромиссном тоне была составлена программа-устав "Обновленной партии Гнчак", принятая в 1916 г. Гнчакисты исключили из программы всякие требования об автономии, считая турецкую Армению нераздельной частью Османского государства. Запрещались армянские военные формирования, все армяне должны были проходить службу в рядах регулярных войск. Взамен этого партия надеялась на возвращение захваченных земель в Турции, выдачу пособий от государства пострадавшим и роспуск "армянофобских" полков.(1, Оп.8, Д.530, Л.11 об.)

Однако все эти проекты остались на бумаге. Революционные события в России и Брест-Литовский договор, положили конец мечтам о турецкой Армении. Слепой национализм и экстремизм дашнаков, подкрепленный военной мощью, оказались более живучими, чем робкие действия новоиспеченных либералов, и придя к власти, "Дашнакцутюн" продолжил свою кровавую историю на территории Закавказья, уготовив страшные испытания как своему,так и соседним народам.

Примечания

1. Архив Политических Документов при Управлении Президента Азербайджанской Республики (АПДУП АР). Ф.14, Ф.276
2. Государственная Дума: Стеногр.отчеты. Сессия V, Стлб.84
3. Государственный Исторический Архив Грузинской Республики (ГИА ГР), Ф.63,
4. Дашнаки (Из материалов Департамента полиции). Баку, 1990
5. Из писем И.И.Воронцова-Дашкова Николаю Романову./ История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1980
6. КачазнуниОв. Дашнакцутюн больше нечего делать. Баку, 1990
7. Киняпина Н.С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX в. М., 1994.
8. Малевил Ж. Армянская трагедия 1915 года.Баку. 1990
9. Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX вв. Книга 1, Баку, 1993
10. Сведения об организации и деятельности партии Дашнакцутюн./ История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1980

FORMATION OF THE ARMENIAN VOLUNTEER ARMED FORCES AND THEIR ROLE IN THE TRAGIC EVENTS IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE CAUCASUS DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary

The paper researches the activities of Armenian terrorist organizations, headed by Dashnaktsutyun party. During the First World War, these organizations have begun to form a volunteer militia that assisted the Russian army against the Ottoman Empire on the Caucasian front.The purpose of these teams was to create with the help of the Russian army of autonomous or independent Armenian state on the territory of Turkish provinces inhabited by Armenians. The result was inspired by the Dashnaks in March-April 1915 uprising in the vilayet of Van, which was accompanied by destruction of the local Turkish population and the adoption in response to the Turkish government of decision of the mass deportation of Armenians from the frontline provinces in Syria. This event, which was accompanied by the loss of life, is still called "genocide" in the Armenian historiography and public opinion. In this case, the victim suffered by the Turkish side, is carefully concealed.

Annotasiya

Məqalədə Daşnaksutyun partiyası başda olmağla erməni terror təşkilatlarının fəaliyyəti araşdırılır. Birinci Dunya muharibəsi dövründə həmin teşkilatların vasitəsiilə Qafqaz cəbhəsində Rus ordusuna yardım məqsədiilə Osmanlı imperiyasına qarşı savaşda könüllü hərbi birləşmələr formalaşmağa başlamışdır. Bu birləşmələrin məqsədi Rus ordusunun kömeyi ilə ermənilərin yaşadıqları Türkiyə vilayətlərinin ərazisində müxtariyyət və ya müstəqil erməni dövlətinin yaradılması idi. Nəticədə daşnaklar 1915-ci ilin aprel-mart aylarında Türkiyənin Van vilayətində üsyan qaldırdı ki, bu da yerli türk əhalisinin məhv olunmasına gətirib çıxardı. Buna cavab olaraq Osmanlı hökuməti ermənilərin cəbhəyanı bölgələrdən Suriyaya kütlevi deportasiyası barədə qərarverdi. Bu hadisə günümüzədək erməni tarixşünaslığında və ictimai fikirdə qondarma “soyqırım” adlandırılır. Eyni zamanda türk əhalisinin verdiyi qurbanlar dünya ictimaiyyətinden gizlədilir.

Mustafa Turan
Prof.Dr., Gazi Üniversites,
mturan@gazi.edu.tr

DOĞU ANADOLU'DA YAPILAN KATLİAMLAR KARŞISINDA BATILI DEVLETLERİN TUTUMLARI

"...Her yerde olduğu gibi, baharla birlikte ihtilal hareketleri de önem kazanmaya başladı. Şehrin yakınlarında öldürülüp vücutları parçalanan insanlardan bahsedilmeye başlandı. İhtilalciler, bu gibi cinayetlere karşı bir takibat yapılmadığını gördükçe, günden güne daha da cesaret kazandılar."

General Mayewski

Anahtar kelimeler: Ermeni Komiteleri, Doğu Anadolu, Ermeni isyanları, Osmanlı Devleti, Batılı Devletler, Rusya

Key Words: Armenian committees, the Eastern Anatolia, Armenian rebellions, the Ottoman State, Western States, Russia

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin, devletlerarası ilişkilerde bütün inisiyatifini kaybettiği, Batılı devletlerce baskı altına alındığı bir dönemdir. Bu dönemde Osmanlı toprakları bir yandan muhasım devletler tarafından zapt ve istila edilirken bir yandan da gayr-ı Müslim unsurların Osmanlı camiasından ayrılmak için başlattıkları isyanların önü alınamıyordu. Yakınçağın başlarından itibaren Batılı büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalamak amacıyla "Şark Meselesi" istikametinde yürüttükleri politikaların bir yönünü Osmanlı Devleti'nde baş gösteren isyanlar teşkil etmektedir.

19. yüzyılda Balkanlarda birbiri ardınca baş gösteren isyanların sebepleri her ne olursa olsun Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte gayr-ı Müslim unsurların ayrılma temayülünün belirgin hale geldiğinin bilinmesi gerekir. Zaten Osmanlı millet sisteminde bağlılık duygusu bulunmayan bir reaya toplumunun varlığı kabullenilmişti. Osmanlı millet sisteminde reayanın devlete bağlılığı beklenen bir şey de değildi. Dolayısıyla heterojen toplum yapısıyla Osmanlı Devleti, 1789 Fransız İhtilali'nden de en çabuk etkilenecek bir devlet idi. Bu sebeple baş gösteren isyanların siyasi bir harekete dönüşmesi kaçınılmazdı.

Osmanlı ülkesini paylaşmak isteyen Batılı devletler, bir taraftan yeni dünya düzenini kurmak için siyasi etkinliklerini artırmaya gayret ederlerken bir taraftan da paylaşımı gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti'ne doğrudan müdahale edebilecek nüfuz alanları oluşturmak istiyorlardı. Bunun için artık imtizacın bozulmaya başladığı Osmanlı toplum düzeni üzerinden politikalar yürütülmeye başlanmıştır. Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve paylaşmak arzuları ile Osmanlı tebaası olan gayr-ı Müslim unsurların müstakil devletler kurmak arzuları örtüşünce mesele Müslüman Türk milletinin sistemli bir şekilde imhasına dönüşmüştür

Her şeyden önce Doğu Anadolu bölgesinde bağımsız bir Ermeni devleti (Büyük Ermenistan) kurulmasını amaçlayan isyanların başarılı olabilmesi Osmanlı Devleti ile hesabı olan büyük devletlerin desteğine bağlıdır. Bu itibarla Müslüman Türk ahalinin maruz kaldığı mezalimin de Batılı devletlerin yakınçağ tarihi boyunca takip ettikleri politikalardan ayrı düşünülemez.

Yakınçağın hemen başlarında 1804 yılında Sırplar isyan etmişlerdir. Başlangıçta Osmanlı yönetiminden bağımsızlık kazanmak gibi bir amacı olmayan sadece idarenin yanlışlarına karşı olarak başlayan hareket, isyancıların başarıları üzerine Sırp devletinin kurulmasına yönelik milli bir harekete dönüşmüştür. Pan-Slavist bir politika güden Rusya'nın desteğiyle isyan eden Sırplar bağımsız bir devlet kuramamışlarsa da 1815'te özerklik/otonomi elde etmişlerdir.Bu tarihten sonra Osmanlı hâkimiyetinde olmasına rağmen Sırbistan'da 100.000 civarında Müslüman katledilmiştir. Bu kırımlar Balkanlarda yaşanacak olan faciaların ilk örnekleri ve habercisiydi.

Balkan halkları içinde bağımsızlığını elde eden ilk millet Yunanlılar olmuştur. Osmanlı devleti/toplumu içinde imtiyazlı bir konumda bulunan Rumlar,1821'de Mora'da isyan etmişlerdir. Bizans ve Pontus topraklarında (!) bağımsız bir Yunan devleti kurmak isteyen Megali İdea (Büyük Ülkü),

Türk topraklarında tek bir Türk ve Müslüman kalmamasını hedef göstermiştir.Müslümansız-Türksüz bir Avrupa yaratmak isteyen Batılı devletlerin destekleriyle Yunan isyanının başarı kazanması ve 1830'da Yunan devletinin kurulmasından sonra çıkan bütün isyanlarda aynı politikalar uygulanmıştır.

Çıkan bütün isyanlar sırasında Müslüman-Türk ahaliye karşı büyük katliamlara girişilmiştir. Bağımsız devletler/devletçikler kurulduktan sonra da katliamlar devam etmiştir. Balkanlarda ortaya çıkan isyanlarda girişilen katliamlarla ilgili verilen rakamlar gerçekten ürperticidir. Gerek savaşlarda, gerekse isyanlarda Müslüman-Türklerin maruz kaldıkları saldırılar ve mezalim yüz yıl boyunca Balkanlardan Anadolu'ya doğru büyük göçlere yol açmıştır. Başka bir ifade ile milli devletlerin kurulmasıyla belli bir toprak parçasını ülke olarak seçen ve siyasi gücü elinde bulunduran etnik bir grubun, orada yaşayan farklı etnik kökenden insanlara ve din gruplarına yaşama hakkı tanımaması göçü doğurmuştur. J. MacCarty'ye göre: Türkler, sadece Yunanlılara ait bağımsız bir Yunanistan yaratmak amacına uzanan yolda bir engel olarak görülüyorlardı. Asiler Yunanistan'daki Türklerin bağlılığının Yunanistan'a değil Osmanlı Devleti'ne olacağını düşünüyorlardı. Bu durumda yapılması gereken Müslümanların kökten kazınıp yok edilmesiydi. 1830 yılında Mora'da bir Yunan devleti kurulduğunda orada yüz yıllardır yaşayan Türklerden arındırılmış bir krallık vardı. Konsolos E. Calvert de Bulgar isyanı ile ilgili raporunda: "…şimdi Bulgarlar hâkim durumdalar. Onların biricik amacı Türkleri tamamen perişan etmek ve onlar Avrupa'daki evlerinden kovmaktır." demektedir. Gerçekten de Bulgar isyanında ve daha sonraki dönemlerde Müslümanlara karşı büyük katliamlara girişilmiş ve yerlerinden yurtlarından atılmışlardır.

Balkan savaşları sırasında yaşanan katliamlarla ilgili olarak "Avrupa Türkiyesinin bütün şehir ve köyleri ateşe, kana boğulmuştur." diyen Pierre Loti bir Fransız diplomatının mektubundan şu alıntıyı yapmaktadır: "Evet! Türkler katliam ediliyorlar. Yaralıların vücutları alçakça kesiliyor, karılarına tecavüz ediliyor; mahalleleri yakılıp yağma ediliyor. Kim tarafından? Makedonya'da on yıldan beri öldürme sanatını yürüten vahşi asker çeteleri tarafından. Ve bu cinayetler hangi prensip uğruna işleniyor! Medeniyet, adalet ve hürriyet uğruna! Ve ağzı bu yüce kelimelerle dolu olan bütün Avrupa, hep birlikte, bu kadar kötülüklerin yapıcılarını sevinçle alkışlıyor." Loti, girişilen katliamlar karşısında Batılı devletlerin tutumlarını ortaya koyan şu örneği vermektedir: "Avrupa devletleri, Osmanlı İmparatorluğu yağmasında, harice karşı suç ve ihanetlerini saklayıp haklı göstermek için ırk ve milletlerin kendi aralarında toplu yaşamak hakları esasına dayanıyorlar. Bu, herhalde savunulabilir bir görüştür. Güzel! Fakat Edirne, Türklerin yalnız tarihi ile dolu ve büyük adamlarının mezarlarını kapsayan mukaddes bir eski başkentleri değildir. O, aynı zamanda köklü bir Müslüman şehridir. Bugünkü nüfusu arasında Bulgarlar önemsiz bir azınlık teşkil ederler. Öyle görüyorum ki, Kral Ferdinand'ın gelecekteki hâkimiyeti altında, kendilerine imtiyazlı durum vaat ettiği köylerdeki bu Türk halkı yerine, artık mezarlardan, ölülerden ve yıkıntılardan başka bir şey kalmayacaktır. Çünkü katliamlar mütarekeye rağmen şu satırları yazdığım ana kadar Edirne'de hala devam ediyor. Keza köylerde çıkarılan yangınlar sebebiyle 20.000 Türk köylüsünün kaçarak ve açlıktan telef olarak Selanik'e vardığını haber alıyorum."

İsyancıların giriştikleri katliamlar, Batılı büyük devletler tarafından görmezden gelinmiş, kimi zaman doğrudan kimi zaman zımnen destek görmüştür. Batılı devletlerin hukuki ve meşru (!) gerekçelere istinaden verdikleri destekler, üzerinde durulmaya değer bir husustur. Milletlerin kendi kaderlerini tayin etmeleri (self-determination) ilkesini uygulamak iddiasındaki Batılı devletlerin politikalarına bakılırsa meselenin tabii haklar ve özgürlüklerin ötesinde siyasi bir mesele olduğu görülür. Bu ilke, "Nüfus kesafeti" ve "İmtizaç/Bir arada yaşama iradesi/toplumsal mutabakat" esasına dayanmaktadır.

Şayet hedefteki bir bölgede yer alan topluluk/halk nüfus bakımından yeterli çoğunlukta değilse yeterli çoğunluğu sağlamanın yolları aranmalı; hakeza orada yaşayan unsurlar arasında bir arada yaşama iradesinin ortadan kaldırılması da sağlanmalıdır. İşte Batılı devletlerin bahsettiğimiz katliamlardaki yerlerini/rollerini bu gerekçelerin ihdasındaki gayretlerde aramak lazımdır. Yukarıda Pierre Loti'nin Edirne ile söylediği husus bunun bir ifadesidir. Edirne'de Bulgarlar önemsiz bir azınlık teşkil ettikleri halde giriştikleri katliamlar sebebiyle nüfus kesafetini değiştirmiş olacaklardır. Bütün isyanlarda ve isyanlar sonrasında kurulan ulus-devletlerde Müslüman ahaliye karşı katliamlara girişilmesinin temel sebebi budur. Böylece tahayyül edildiği gibi Müslümansız-Türksüz bir Avrupa

gerçekleşmiş olacaktır. Katliamlar aynı zamanda toplumsal mutabakatın ortadan kalktığını gösterecektir. Katliamların meşrulaştırılması için de "Türklerin boyunduruğu altında yaşayan Hıristiyan unsurlara kütü muamele yapıldığı" propagandası yapılmak suretiyle yapılanların masumane hareketler olduğu algısı yaratılarak hem Avrupa kamuoyu etkilenmiş olacak hem de Osmanlı Devleti'ne müdahale zemini hazırlanmış olacaktır.

Yapılması gereken Balkanlarda olduğu gibi isyan etmek ve Müslüman-Türk halkına karşı katliamlara girişmekti. Böylece hem Batılı devletlerin dikkati çekilecek ve müdahale etmeleri sağlanacak hem de tahayyül ettikleri Büyük Ermenistan için belli bölgelerde (özellikle vilâyât-ı sittede) nüfus kesafetini lehlerine çevirmek suretiyle hukuki zemin hazırlanmış olacaktı. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler son derece dağınık idiler ve hiçbir vilayette çoğunluğu teşkil etmiyorlardı.

Esasen İngilizler de Ermenilerin bağımsız ve milli bir devlet kurmalarının pek de mümkün olamayacağını biliyorlardı. Ancak Ermenilerin hamiliğini üstlenmek, büyük devletlerin politikaları için gerekli idi. Ermenilerin hakları (bahanesi) en azından Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurabilecekleri meşru (!) bir gerekçe idi.

Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi Ermeniler, bağımsız devlet kurmak istedikleri yerlerde nüfus kesafetini değiştirmek ve bir arada yaşamak iradesinin kalmadığını göstermek için faaliyetlere girişeceklerdir. Böylece Batılı devletlerin destekleriyle tahayyül ettikleri bağımsız Ermenistan devletini kurmaları mümkün olacaktır. (!)

1885 yılında Van'da kurulan Armenakan Komitesi'nden sonra 1887 yılında Cenevre'de Hınçak ve 1890 yılında Tiflis'te Taşnaksutyun Komiteleri kurulmuştur.

Gerek Ermeni komitelerinin kurulması gerek Ermeni isyanlarının 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden hemen sonra başlaması tesadüfi değildir. Osmanlı Devleti, girdiği bu savaşta ağır bir yenilgi almış ve 1878 yılında Rusya ile Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştı. Doğu Anadolu'da çıkartılanisyanların ve girişilen katliamların dayandığı temel gerekçenin bu antlaşmalarla kararlaştırılan hükümlerle doğrudan ilgili olduğu görülmektedir. İsyanlar karşısında Batılı devletlerin tutumlarını da açıkça ortaya koyması itibariyle yapılan antlaşmaların Ermenilerle ilgili hükümlerine bakmak gerekmektedir.

Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesinde Ermenilerle ilgili yer alan hüküm Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinde yer almıştır. Bu hükme göre "Bâbıâli Ermenilerle meskûn vilayetlerde mahalli ihtiyaçlarınicap ettirdiği ıslahatı gecikmeden yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı emniyet ve asayişlerini sağlamayı taahhüt eder. Ve bu konuda alınacak tedbirleri devletlere bildireceğinden bu devletler sözü edilen tedbirlerin yerine getirilmesine nezaret edeceklerdir."

Böylece mesele, Ermeniler ile Osmanlı Devleti arasındaki bir mesele olmaktan çıkmış ve devletlerarası bir mesele halini almıştır. Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın zımnen elde ettiği himaye hakkını Berlin Antlaşması ile diğer büyük devletler de elde etmiş oluyorlardı. Bulgaristan, Karadağ ve Romanya gibi özerklik isteyen Ermeniler ise 61.maddeyi yeterli bulmadılar ve memnun kalmadılar.

İngiltere, 61. Maddenin uygulanması için hemen harekete geçmesine rağmen diğer devletlerden beklediği desteği bulamamıştır. Esasen söz konusu ıslahatların o günün şartları içinde gerçekleştirilmesinin pek de mümkün olamayacağını bilen İngiltere, bu vesile ile Ermenilerin sempatisini kazanabilirdi. Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin hamiliğini yapmak isteyen İngiltere bir yandan da Berlin Antlaşması'nda kararlaştırılan reformların takibi amacıyla bölgeye gönderdiği konsoloslar marifetiyle Ermenilerin İngilizlere yönelmelerini sağlamaya çalışmıştır. Bölgeye gönderilen konsolosları ve desteklerini gören Ermenilerin, İngiltere'den başka kurtarıcı bir devlet arayışına girmeyecekleri ve hazır gelmiş olan İngiltere'ye yönelecekleri hesap edilmişti.

1894 sonlarına doğru Sason bölgesinde olayların vuku bulması üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya 61. Maddeyi Osmanlı Devleti'ne uygulatmak amacıyla 11 Mayıs 1895'de bir araya gelerek uzun müzakerelerden sonra Doğu Anadolu vilayetlerinde uygulanmak üzere bir idari reform taslağı hazırladılar. Ancak, Rusya bu taslağa pek sıcak bakmamıştır. Zira Rusya'da yaşayan Ermeniler, millet bilincinin yok edilmesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Osmanlı Ermenilerinindurumlarının düzeltilmesi bile Rusya'da yaşayan Ermenilerin Rus kültürü içinde asimilasyonunu zorlaştıracaktı. Ayrıca Rusya, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler için talep edilen hakların Rusya'da yaşayan

Ermeniler için de talep edilebileceği endişesi taşıyordu. Bu nedenlerle Rusya, Osmanlı Ermenilerine yönelik bu teşebbüslere uzak duracaktır.

İngiliz, Fransız, Rus Büyükelçileri ile Osmanlı Hariciye Nazırı Küçük Said Paşa arasında İstanbul'da 13 Ekim 1895'de başlayan görüşmeler sonunda 20 Ekim 1895'de 32 maddeden oluşan "Ermeni Islahat Nizamnamesi" hazırlanmış ve imzalanmıştır.

Bu tarihten sonra hem Ermeni isyanlarının aratarak devam etmesi hem de Osmanlı Devleti'nin peşpeşe girdiği savaşlar (1911-12 Trablusgarp Harbi, 1912-13 Balkan Harpleri ve I. Dünya Harbi) kabul edilen ve imzalanan bu nizamnamenin uygulanmasına fırsat vermeyecektir.

Osmanlı tebaası olan Ermenilerin, isyan etmelerinden başlayarak tehcire ve tehcir sonrası yol açtıkları hadiselerin hemen hepsinde Batılı büyük devletlerin dâhilinin olduğu görülmektedir. İsyan eden Ermeniler yol açtıkları olaylarda Batılı devletlerin temsilcileri tarafından himaye edileceklerinden o kadar emindirler ki müesses nizama rağmen cüret ve cesaretleri her geçen gün artıyordu.

İlk Ermeni isyanı 1890 yılında Erzurum'da vuku bulmuştur. Aynı yıl Kumkapı gösterisi, 1892-1893 yılında Kayseri, Yozgat ve Merzifon isyanları; 1894 yılında Sason isyanı, Babıali gösterisi ve 1895 yılında Zeytun ve Maraş isyanı, 1896 yılında Van isyanı ve Osmanlı Bankası'nın işgali, 1904 yılında ikinci Sason isyanı, 1905 yılında Abdülhamit Han'a suikast teşebbüsü, 1909 yılında Adana isyanı, 1915 yılında ikinci Van isyanı vuku bulmuştur. 1915 yılında Osmanlı Devleti tarafından Ermenilerin Tehcir edilmesi kararlaştırılmış ve gerçekleştirilmiştir. Tehcir sonrasında, özellikle Anadolu'nun galip devletler tarafından işgali sırasında da Ermeni çetelerince Müslüman-Türk ahaliye karşı girişilen katliamlarda binlerce masum insan hayatını kaybetmiştir. Doğu Anadolu'da çıkan Ermeni isyanlarından ve Ermeni çetelerinin giriştikleri katliamlardan vereceğimiz bazı örnekler Batılı devletlerin tutumlarını anlamamıza yardımcı olacaktır.

20 Haziran 1890'da Erzurum'da devriye gezen Osmanlı güvenlik güçlerine ateş açılması ve iki askerin öldürülmesi üzerine çıkan olaylar bir anda büyümüş ve çatışmalar çıkmıştır. Ateş ederek çatışmaları başlatanlar yakalanıp mahkemeye sevk edilmişlerse de İstanbul'daki yabancı devlet temsilerinin müdahaleleri üzerine gözaltına alınan 28 kişi serbest bırakılmış, savcı da görevinden alınmıştır. Bu gelişme daha sonra Ermeni komitecilerinin girişecekleri eylemlerde Batılı devletlerin temsilcilerinin yanlarında olacaklarının ilk işareti idi.

Erzurum'daki bu ilk isyan denemesinden sonra 27 Temmuz 1890'da Kumkapı'da bulunan Ermeni Kilisesi'nde sonra Ermeni Patrikhanesi'nde Hınçak Komitesi üyelerince tertip edilen eylemde Erzurum'da meydana gelen olaylarda Ermenilerin mağdur olduğunu ve Patrikhanenin Osmanlı Sarayı ve Hükümeti nezdinde bir teşebbüste bulunmadığı suçlamasıyla Patrik Aşıkyan'ıtartaklayaneylemciler Onu zorla Yıldız Sarayı'na gitmeye ikna etmişlerdir. Aşıkyan'ın da içinde bulunduğu arabayı durduran polisler üzerine ateş açılmış ve iki polis hayatını kaybetmiş, bir polis de yaralanmıştır. Çıkan çatışmada Ermenilerden de ölenler ve yaralananlar olmuştur. Olaydan sonra aralarında olayın elebaşısıArtinCangülyan'ın da bulunduğu 200 kadar Ermeni tutuklanmış ve yargılanmıştır. Yargılananlardan bazıları idam ve bazıları da hapis cezasına çarptırılmışlardır. Yargılamanın sonucu Londra Ermeni Komitesi Başkanı M. Hagopyan tarafından İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury'e bildirmiştir. Salisbury de İngiliz Büyükelçisi White'dan konuyla ilgili olarak kendisine bilgi vermesini istemiştir. İngiliz Büyükelçisi White'ın Padişah üzerindeki istekleri kabul görmüş olmalı ki, Sultan'ın Kumkapı olayından dolayı idamlarına karar verilen ve daha sonra cezaları hafifletilen 3-4 kişi hariç bütün sanıkların cezalarının hafifletildiği bildirilmiş ve bu durumun Ermeniler üzerinde çok olumlu etki yaptığı ifade edilmiştir. Kumkapı olayı sebebiyle müebbet hapse mahkûm edilenler hayatlarının sonuna kadar ya hapisten kaçarak ya da Batılı devletlerin müdahaleleri ile serbest kalmışlardır. Kumkapı olayının tertipçisi olan elebaşları MihranDamatyan, HamparsumBoyacıyan ve Cangülyan bir müddet hapis yattıktan sonra serbest bırakılmışlar.

Kumkapı olayları Avrupa kamuoyunda çok fazla ses getirmemiş ise de bu tarihlerden sonra gerçekleştirilecek olan isyanlarda bir anlamda örneklik teşkil etmiştir. Çıkan bütün Ermeni isyanlarından sonra Batılı devletlerin ve özellikle İngilizlerin baskıları ile genel af ilan edilmiştir. Bu da Ermeni komitecileri cesaretlendirmiştir.

Kumkapı olayından sonra MihranDamatyan tarafından 1891 yılında Sason'da başlatılan isyan teşebbüsü alınan tedbirler sayesinde kısa sürede bastırılmıştı. MihranDamatyan'ın tutuklanmasından

sonra onun yerine geçen Kumkapı olayını icra edenler içinde de yer almış olan Hamparsum Boyacıyan liderliğindeki takriben 3000 kişiden müteşekkil Ermeni çeteleri Ağustos 1894 tarihinde Sason'da ilk büyük Ermeni isyanını başlatmışlardır. Dilikan, Bekiran ve Dadikan aşiretleri üzerine saldırarak köylerde yaşayan yaklaşık 200 Müslüman'ı katletmişlerdir. Osmanlı askeri birliklerinin müdahalesine rağmen çatışmalar 5 Eylül 1894 tarihine kadar devam etmiş ve HamparsumBoyacıyan'ın yakalanmasıyla isyan son bulmuştur. Sason isyanıyla Ermeniler Avrupa devletlerinin dikkatini çekmeyi başarmışlardır. Başta İngiltere olmak üzere Rusya ve Fransa gibi devletler Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak kendi temsilcilerinin de katılmasını istedikleri bir tahkikat komisyonun oluşturulmasını istemişlerdir. Sultan II. Abdülhamid baskılara dayanamamış, 18 Aralık 1894 tarihinde Sason olaylarını araştırmak üzere Rusya, İngiltere ve Fransa hükümetlerinin temsilcileriyle birlikte Amerikan konsolosundan oluşan bir Tahkikat Heyeti kurulmuştur. Heyetin, bölgede yaptığı incelemeler sırasında 190 şahidi dinlemiş ve Osmanlı Hükümeti'nin olaylara müdahalesini haklı bulmuştur. Bununla birlikte konsoloslar hükümetlerine gönderdikleri raporlarda alt-yedi bin civarında Ermeni'nin öldürülmüş olduğunu ifade ederlerken Müslüman kayıplarından hiç bahsetmemişlerdir.

3 Ağustos 1895 tarihinde Zeytun'da suçlu bir kişiyi hükümet konağına götürmekte olan askerlere saldıran Ermeni eşkıyası, askerlerden birini parçalayarak öldürmüş birini de yaralamışlardı. Bu olaydan sonra Zeytun'da Türklerle Ermeniler arasındaki gerilim giderek artmış ve 13 Ekim 1895 günü çatışma çıkmıştır. Olayların sadece Zeytun'la sınırlı olmadığı bu sıralarda Maraş'ta da Ermenilerin silahlandıkları, Andırın ve Elbistan ilçelerine bağlı Müslüman köyleri yakıp yıktıkları görülüyordu. 16 Ekim'de Zeytun'da on bin civarında Ermeni toplanmıştı. Kasabanın telgraf tellerini keserek haberleşmeyi engelleyen Ermeniler hükümet konağı ile Zeytun kışlasını kuşatma altına almışlardır. Burada Ermeni eşkıyası tarafından kaymakamla birlikte 50 subay ve 600 askeri öldürülmüştür. Elbistan ve Maraş'ta bulunan 700 asker Zeytun kışlasında kuşatma altındaki askerleri kurtarmak için buraya gönderilmişse bu kuvvetin isyanı bastırmaya kâfi gelmediği anlaşılmaktadır. Halep'ten ordu birliklerinin bölgeye sevk edilmesi üzerine Ermeniler, İstanbul'daki Elçiliklere müracaatla askeri müdahalenin durdurulmasını istemişlerdir. LordSalisbury, konuyla ilgili Sadaret'e bir telgraf göndermiş ve bölgeye bir heyet gönderilmesini istemiştir. Bu telgraf 22 Kasım 1895 tarihinde Meclis-i Vükela'da müzakere edilmiş veZeytun'daki Ermenilerin pişmanlık gösterip itaat ettikleri takdirde affa mahzar olacakları; eğer itaat edeceklerinden ümit kesilecek olursa o zaman kuvvet kullanılmasının uygun olacağı kararlaştırılmıştır. Bu karar yönünde yapılan teşebbüsten bir netice alınamamış ve askeri harekâta devam edilmiştir.

Bunun üzerine altı devletin temsilcileri 1 Ocak 1896'da Zeytun'a gelerek isyancılarla görüşmüşler ve anlaşma sağlanmıştır. Buna göre İsyancı Ermenilerin İngiltere himayesinde Zeytun'dan çıkarılarak Mersin limanından Marsilya'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Zeytun isyanına karışanlara genel af ilan edildiği gibi Türkiye'nin başka yerlerinden gelerek orada toplanmış bütün çetelerin sağ salim yerlerine dönmeleri, Zeytun Ermenilerinin ödemedikleri vergilerden muaf tutulmaları, ilçede görev yapacak askeri, mülki ve mali memurların yerli halktan atanması da kabul edilmiştir. Zeytun kaymakamlığına, Mekteb-i Mülkiye mezunu Yovanaki Efendi atanmıştır.

Zeytun'da çıkan bu isyan sırasında insanlık dışı vahşet yaşanmıştır. Yapılan mezalime girmeden sadece bir örnek vermekle yetineceğiz. Zeytun'a giden İngiltere'nin Halep Konsolosu Barnham, Kargalar köprüsünden Zeytun ırmağına atılmış, ancak kayalara takılmış ve şişmiş cesetlerle karşılaşmıştır. Askerlerin bazılarının kafaları parçalanmış, bazılarının bacakları ayrılmış, bazılarının ise tüm vücutları dağlanmıştır. Bazıları ise el ve ayaklarından bağlanıp öldürülmüşlerdir.

Batılı devletlerin bölgeye gelen temsilcileri tarafından da müşahede edilen Ermeni vahşetine rağmen bu vahşet karşısında olayların müsebbibi olan Ermeni eşkıyasının kollanması düşündürücüdür. Ermeni eşkıyasının adeta Osmanlı Devleti ile savaşan taraf bir devlet gibi anlaşma yapmış olması ve yapılan bu anlaşma ile yüzlerce insanı katleden Ermenilerin affedilebilmesi ancak Batılı devletlerin destekleriyle izah edilebilir.

15-24 Haziran 1895'de Taşnak ve Hınçak üyesi Ermeni komitecileri tarafından Van'da çıkan isyan büyümeden kısa sürede bastırılmıştı. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi üzerine Ermeni çeteleri de harekete geçmiş 20 Nisan 1915'te Van'da büyük bir isyan başlatmışlardır. Bir yandan Rusya ile savaşan Türk kuvvetlerince bu isyan bastırılamamış ve Van Valisi Cevdet Bey'in

16/17 Mayıs 1915'de çekilmek zorunda kalması üzerine Van, Rus ve Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Bu işgalde Ermeniler yüzlerce masum halkı katletmişlerdir. Van Valiliği'ne de Aram Manukyan isimli bir Ermeni getirilmiştir.

İttifak Devletleri safında cihan harbine giren Osmanlı Devleti savaş boyunca bir yandan muhtelif cephelerde savaşırken bir yandan da Ermeni isyanlarıyla baş etmeye çalışmıştır. Sonunda meşru/hukuki bir uygulamaya karar vermiş ve 1915 yılında Ermeni Tehciri gerçekleştirilmiştir. Tehcirle Ermeni katliamları son bulmamış, özellikle savaşı kaybeden Osmanlı Devleti'nin toprakları işgal edilmeye başlanınca işgalci devletlerle birlikte, yine onların vaatlerine kanan Ermeniler katliamlarına devam etmişlerdir.

Sonuç olarak;

Ermeni isyanlarının tarihi sebeplerine bakılınca gerek isyanlar sırasında Müslüman-Türk ahaliye karşı girişilen katliamlar ve mezalim, gerekse Batılı devletlerin destekleri Balkanlarda çıkan isyanlar ile aynı sebeplere dayandığını görmekteyiz. Doğu Anadolu bölgesinde bağımsız Büyük Ermenistan'ı kurmak isteyen Ermeni Komiteleri meşruiyeti sağlamak adına bölgedeki nüfus kesafetini lehlerine değiştirebilmek ve bölgede toplumsal mutabakatın kalmadığını göstermek için Müslüman ahaliye karşı katliamlara girişmişlerdir. Ermeni komitecilerinin yaptıkları mezalim, Batılı devletlerin müdahaleleriyle adeta suç olarak telakki edilmemiş ve müessir bir müeyyide ile karşılaşmayan komiteciler cüretlerini artırarak eylemlerine devam etmişlerdir. 19. Yüzyılın ortalarından Lozan Barış Antlaşmasına kadar Ermenilerin sebep oldukları olaylar Batılı devletlerce görmezden gelinmiş ve Ermeni hakları bahanesiyle madahale kapısı her zaman açık tutulmuştur.

KAYNAKÇA

1. Ağanoğlu, H Yıldırım, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi, Göç, İstanbul, 2012
2. Albayrak, Meral, "Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu", Osmanlı, C. II, Yeni Türkiye yayını, Ankara, 1999
3. Anderson, Matthew Smith, Doğu Sorunu, 1774-1923, Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme, (Çeviren: İdil Eser), İstanbul, 2010
4. Aydın, Mithat,Balkanlar'da İsyan, Osmanlı-İngiliz Rekabeti Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876), İstanbul, 2005
5. Bağçeci, Yahya, "1895 Zeytun Ermeni İsyanı",Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/2 Spring 2008
6. Bağçeci, Yahya, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu'da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri Tedbirler", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.24, Kayseri 2008
7. Çağlayan, K. Tuncer, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere", AAMD, C. XV, S. 44 (Temmuz 1999),
8. Çiçek, Kemal, "Türk Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri, Tehcir Ve Dönüş Üzerine Yaklaşımlar",Teori, Sayı: 183 (Nisan 2005)
9. Çiçek, Kemal, Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915–1917, TTK yayını, Ankara, 2005
10. Dilan, Hasan Berke, "Belgelerle Fransa'nın Ermeni Siyasetine Bakışı", Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler, C.X, TTK yayını, Ankara, 2014
11. Eraslan, Cezmi, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları Ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul, 2001
12. Eyicil, Ahmet, "1895 Maraş ve Zeytun İsyanı" OTAM, S.11 (Ankara, 2000)
13. Gencer, Ali İhsan, "Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul, 2001
14. Gürün, Kamuran, Ermeni Dosyası, İstanbul, 2005
15. Karaca, Ali, Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915), Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul, 2001
16. Karaca, Taha Niyazi, İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlıyı Yıkma Planı, Büyük Oyun, İstanbul, 2011
17. Karpat, Kemal H., "Etnik Kimlik ve Ulus Devletlerin Oluşumu", Osmanlı, C. II, Yeni Türkiye yayını, Ankara, 1999
18. Karpat, Kemal H.,Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk, (Çev. Recep Boztemur), Ankara, 2004
19. Küçük, Cevdet, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897), İstanbul, 1986
20. Loti, Pierre, Can Çekişen Türkiye 1914, (Haz.Fikret Şahoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, ty.
21. McCarthy, Justin, Ölüm ve Sürgün, (Çev. Bilge Umar), İstanbul, 1998

22. Özkan, Ayşe, Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878), İstanbul, 2011
23. Pehlivanlı, Hamit, "Ermeni Terörü: Tehcire Giden Yol" Ermeni Araştırmaları 1.Türkiye Kongresi Bildirileri, ASAM yayını, C. II, Ankara, 2003
24. Saray, Mehmet, "Çarlık Rusyası'nın Ermeni Siyaseti", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul, 2001
25. Selvi, Haluk, "Terör Eylemlerine Tarihsel Bir Yaklaşım: Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terör Eylemleri ve Yurtdışı Bağlantıları", Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi, C.2 Sayı 1 (Ankara, 2011)
26. Sonyel, Selahi R., "Hıristiyan Azıklıkları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi", Osmanlı, C. II, Yeni Türkiye yayını, Ankara, 1999,
27. Süslü, Azmi, "Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri, 1798-1807", Makaleler, C.I, Ankara, 2006
28. Süslü, Azmi, Ermeniler, Tehcir ve Sonrası, Ankara, 2013
29. Şaşmaz, Musa, "Kumkapı Ermeni Olayı (1890)", Tarih İncelemeleri Dergisi, C.XIX, S.1, (Temmuz, 2004)
30. Şaşmaz, Musa, İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914), AAM yayını, Ankara, 2013
31. Şimşir, Bilal, "93 Harbi'nden Harb-i Umûmi'ye Ermeni Sorunu Üzerine Bir Değerlendirme", I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu, 2-4 Mayıs 2012, Atatürk Üniversitesi-Erzurum
32. Turan, Mustafa, "Yakınçağda Osmanlı Devleti'ni Parçalama Politikaları ve Ermeni Meselesi" Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler, C.X, TTK yayını, Ankara, 2014
33. Uçarol, Rifat, Siyasi Tarih (1789-1999), İstanbul, 2000.
34. Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Bilge yayını, İstanbul, 1987
35. Yavuz, Kemal, "Osmanlı Ermenileri Sorununa Büyük Devletlerin Etkileri", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar Sempozyumu, 15-17 Mart 2006, İstanbul, 2008

Mustafa Turan

ÖZET

Yakınçağın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'ni parçalamak isteyen Batılı devletler ülkede yaşayan Hıristiyan toplulukları kışkırtarak isyanlar çıkarttılar. 1821'de Mora'da çıkan Yunan isyanı Avrupa devletlerinin destekledikleri ile başarılı oldu ve 1830'da bağımsız Yunan devleti kuruldu. Bu isyandan sonra Balkanlarda yaşayan halklar sürekli olarak isyan çıkardılar. Bu isyanların hepsinde Müslüman-Türkler katledildiler. Büyük göçler yaşandı. İsyanların hepsinde Hıristiyan halkların gelecekleri ile ilgili olarak Self-determination prensibi ileri sürüldü. Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler de bağımsız devlet kurmak üzere önce teşkilatlandılar ve isyan ettiler. Ermeni isyanlarında da Balkanlarda olduğu gibi Müslüman ahali katliama uğradı. Bu tebliğde Osmanlı Devleti'nde baş gösteren isyanlar karşısında Batılı devletlerin politikaları açıklandıktan sonra Ermeni isyanları karşısındaki tutumları değerlendirilecektir.

Mustafa Turan

STANCE OF WESTERN STATES AGAINST THE MASSACRES COMMITTED IN THE ESTERN ANATOLIA

Summary

Since the beginning of Modern Age, Western States which willed the Ottoman State to dismember and share led the Christian communities living in the country to rebel by provoking them. In 1821, Greek rebellion in the Morea reached to success with the support of European States and an independent Greek State was founded in 1830. After that uprising, peoples living in the Balkans revolted consistently. In all these rebellions, Muslim Turks were slained and were removed from their lands. Massive emigrations occurred. In all of the revolts, the principle of self-determination was brought forward concerning the future of Christian communities. Armenians in the Eastern Anatolia as well were firstly organized and later rebelled in order to establish an independent Armenian State. One see that Muslim Turks in the region were exposed to massacre during the Armenian rebellions as in the Balkans. In that paper, the policies of Russia and Western States against the revolts appeared in the Ottoman State will be demonstrated and the attitudes of the aforesaid states toward Armenian uprisings will be assessed.

Selami Kılıç
Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi
drselami@atauni.edu.tr

TÜRK-ALMAN KAYNAKLARI IŞIĞINDA ERMENİ MEZALİMİNDEN KESİTLER

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya,Alman Dışişleri Bakanlığı, Türkler, Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı
Key Words: Ottoman State, Russia, The Ministery of Foreign Affairs of Germany, Turks, Armenians, World War I,

Giriş:

Avrupa'yı savaş bulutları sardığında Osmanlı Devleti müttefik arayışı içindeydi. Coğrafi konumu itibariyle ve jeopolitik-jeostratejik açıdan tarafsız kalamayacağının bilincinde olan Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı arifesinde o kadar yalnız ve çaresizdi ki ittifak için tüm devletlere yanaşmış ancak reddedilmekten başka bir şey elde edememişti. İtilaf Devletlerinin kaderiyle baş başa bıraktığı ülke, Almanya'ya yönelmek zorunda kaldı. İlk başlarda Türklerle ittifaka pek de sıcak bakmayan Almanya ile 2 Ağustos 1914'te gizli ittifak antlaşması imzalandı.

Türk-Alman ittifakına rağmen Osmanlı Devleti savaşa girmemek için ayak diriyor, Almanya ise ülkeyi biran önce savaşa sokmak için her çareye başvuruyordu. Diğer bir ifadeyle Almanya'nın misyonu, Osmanlı Devleti'nin derhal savaşa girmesini sağlamak, Türklerin görevi ise arı kovanına çomak sokmaktı. Sonuçta Osmanlı Devleti, 1914 Kasım'ında bir anda kendisini Almanya'nın yanında savaşta buldu ve birçok cephede savaşmak zorunda kaldı.

Osmanlı ordusu, Çanakkale zaferi ve Güney Cephesi'ndeki kısmi başarılar dışında üstün düşman kuvvetleri karşısında tutunamadı ve yenilgiler art arda gelmeye başladı. İlk askeri yenilgi Kafkas Cephesi'nde yaşandı ve Sarıkamış harekâtı, Türkler açısından tam bir felaketle sonuçlandı. Daha sonra Ermenilerin de yardım ve desteğini alan Ruslar, 1914 sınırını aşarak, 1916 başlarından itibaren Erzurum, Muş, Bitlis, Erzincan, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon, Rize

Şehir ve kasabalarını işgal ettiler. Rus taarruzu karşısında büyük kayıplar veren Osmanlı Üçüncü Ordusu Refahiye'de konuşlandı.

Bu arada Ruslarla birlikte hareket eden Ermeniler, düşmanla işbirliği yapmaya ve istilacı ordulara silahlı destek vermeye başladı. Savaş sırasındaki saflarını belirleyen Ermeniler, Rus-Kafkas ordusunda oluşturulan gönüllü birliklere katılmak üzere dünyanın dört bir tarafından akın akın Rusya'ya gidiyorlardı. Savaşın en bunalımlı günlerinde ardı ardına patlak veren isyanlar, sabotajlar, yeni birtakım isyan hazırlıkları, cephe gerisinde asker ve sivillere yönelik saldırılar, casusluk faaliyetleri ve gün geçtikçe artan kıyımlar, Osmanlı Devleti'ni sert önlemler almak zorunda bıraktı. Anadolu'daki Ermeni halkı, "sevk ve iskân kanunuyla" ülkenin güney vilayetlerine göç ettirildi. Savaşın acımasızlığı ve yoksunlukları karşılıklı birtakım olumsuzlukları da beraberinde getirdi.

Rusların eğitip silahlandırdığı Ermeni çeteleri, Rus işgal bölgesindeki korumasız Türk halkına karşı kıyımlara başladı ve bu eğilim gün geçtikçe korkunç bir mezalime dönüştü. Ermeni kıyımından kurtulmak için yollara düşen Anadolu halkı ülkenin iç kesimlerine göç etti. Geride kalanları ise ölüm ve zulüm bekliyordu.

Rusya'daki ihtilal ve Ekim 1917'de "ekmek, toprak ve barış" sloganıyla iktidar olan Bolşeviklerin genel barış çağrısıyla birlikte Rus askerleri, Kafkas Cephesi'ni boşaltmaya başladı. Onların yerini alan silahlı Ermeni çeteleri ise savunmasız ve korumasız Türk halkına karşı tarihin bugüne kadar kaydetmediği insanlık dışı işkencelerle imha politikasına girişti. Rus barış bildirgesi üzerine Aralık 1917'de İttifak Devletleriyle Rusya arasında önce mütareke imzalandı ve ardından Brest-Litovsk'ta barış görüşmelerine geçildi. Ermeni çetelerininbarış görüşmeleri sırasında da devam eden kıyım ve kırımları, Doğu Cephesi'ndeki savaş durumuna son veren Erzincan Mütarekesi'nden (18 Aralık 1917) sonra kitlesel bir kıyıma dönüştü.

Rusların çekilişi ile birlikte Ermeni çetelerinin insafına terk edilen bölgeden ulaşan raporlar, olayın vahametini gözler önüne seriyordu: "Müdahale etmekte gecikilirse taş üstünde taş, vücut üze-

rinde baş kalmayacaktı". Alınan haberler ve gönderilen raporlar üzerine harekete geçen Osmanlı Hükümeti, sorunu önce resmi yollarla çözümlemeye çalıştı. Çünkü yapılan mütareke ve çizilen mütareke hattı Osmanlı Hükümeti'nin elini kolunu bağlıyordu. Diplomatik girişimlerde umduğunu bulamayan hükümetin imdadına barış görüşmelerinde Sovyet heyetine başkanlık eden Troçki'nin ani çıkışı yetişti.

Troçki'nin adeta barış görüşmelerinde bile ihtilal yaptığı "ne savaş ne de barış yapıyoruz, Rus ordusunu terhis ediyoruz" açıklaması diplomatik açıdan Osmanlı Hükümetinin elini güçlendirdi. Brest-Litovsk'taki sıcak gelişmelerden haberdar olan Enver Paşa, 12 Şubat 1918'de Osmanlı Üçüncü Ordusuna ileri harekât emri verdi. Mevsimin olumsuzluklarına rağmen hızlı bir şekilde ilerleyen Türk birlikleri 12 Şubat'ta Erzincan'ı ve 24 Şubat'ta Trabzon'u ele geçirerek 25 Şubat'ta Erzurum önlerine ulaştı. Düzenli Türk birlikleri karşısında daha fazla tutunamayan ve geri çekilmeye başlayan Ermeni çeteleri ise yol güzergâhındaki yerleşim birimlerini yakıp yıkmaya, sakinlerini insanlık dışı işkencelerle katletmeye devam ediyordu.

Yukarıda kısa bir özeti verilmeye çalışılan bu tarihsel gerçekler hakkında somut deliller bulunmaktadır. Gerek Türk arşiv belgelerinde gerekse yansıdığı kadarıyla Alman Dışişleri Bakanlığı siyasi arşiv belgelerinde; Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı topraklarında yaşanan olumsuzluklarla ilgili binlerce kayıt mevcuttur. Çalışmanın amacı; belgeler ve diğer birincil kaynaklar ışığında yaşanan olumsuzlukların karşılaştırılmalı olarak kamuoyuna aktarılmasıdır.

Ermeni Mezaliminin Alman Kaynaklarındaki yansımaları:

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni çetelerinin korumasız ve masum Türk halkına yönelik kıyımları az da olsa Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv belgelerine de yansıdı. Onlarca belgede; savaş sırasında çekilen acılar, yaşanan göçler, katlanılan eziyetler, insanlık dışı işkenceler, dahası sivil Türk halkına ve jandarmasına yönelik acımasız Ermeni vahşeti, kin ve nefreti olduğu gibi yansıtılmaktaydı.

18 Mayıs 1915'te Erzurum Konsolosluğu'ndan ulaşan haberleri Alman Dışişleri Bakanlığı'na ileten Büyükelçi Hans von Wangenheim; Van'ın Ruslar tarafından işgal edildiğini, Türklerin askeri durumunun elverişsiz olduğunu, Ruslarla işbirliği yapan Ermenilerin Müslümanları katlettiklerini, 80.000 Müslüman'ın Bitlis'e doğru kaçtıklarını dile getiriyordu[1].

Şam'dan Alman Başbakanı'na yazan Max von Oppenheim, 29 Ağustos tarihli detaylı raporunda; savaşın başlaması ile birlikte Ermenilerin Türkiye ve Almanya'nın düşmanlarının yanında yer aldıklarını; Türklerin savaşa girmesinin öncesi ve sonrasında çok sayıda Ermeni gönüllünün Fransız, İngiliz ve Rus tarafına geçtiğini; Rusları Kafkasya'da desteklemek için ellerinden gelen her şeyi yaptıklarını; duyumlarına göre, Ermenilerin Van ve çevresinde Müslümanlara tiksindirici bir vahşet uyguladıklarını; Türklerin Rusların komutası altındaki düzenli Ermeni birliklerine karşı savaşmak zorunda kaldıklarını bildiriyordu[2].

Olağanüstü görevle İstanbul'da bulunan Wolff-Metternich, Graf von Schulenburg'un 5 Mart 1916'da Erzincan'dan gönderdiği telgraf doğrultusunda; "Bitlis'in Ruslar tarafından işgal edildiğini, Ermeni çetelerinin kırsal bölgedeki halk arasında büyük bir katliam yaptıklarını ve bölgeyi âdeta kan gölüne çevirdiklerini, kıyımın 2-3 bin civarında olabileceğini" Alman Dışişleri Bakanlığına yazıyordu[3].

Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi'nde kayıtlı bazı gazete kupürlerinde de Ermenilerin İtilaf Devletleri ile işbirliği içinde hareket ederek, Osmanlı topraklarında isyanlar çıkardıkları, kurulan silahlı Ermeni çetelerinin birçok yerleşim bölgesinde Türklere karşı katliam yaptıkları gerçeği açıkça dile getiriliyordu.

8 Eylül 1916 tarihli "Norddeutsche Allgemeine Zeitung" da yayınlanan "Die armenischen Anschlge (Ermeni Tecavüzleri/Saldırıları)" başlıklı yazıda; Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden önce Ermeni

---

[1]Der K. Botschafter an Auswrtiges Amt, Pera, den 18. Mai 1915, *PA- AA,* Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183.

[2] Baron Max von Oppenheim an den Reichkanzler Herrn von Bethman Hollweg, Damaskus, den 29. August 1915, *PA- AA,* Armenien, R. 14087, Bd. 38, Türkei, No.183.

[3] Der K. Botschafter an Auswrtiges Amt, Pera, den 7. Mrz 1916, *PA- AA,* Armenien, R. 14090, Bd. 41, Türkei, Nr.183.

Komiteleri Taşnak, Hınçak ve Ramgavar'ın resmi kurum ve binalara silahlı, bombalı saldırılarda bulunarak, ülke genelinde büyük bir ayaklanma çıkarılması ortak kararını aldıkları ifade ediliyordu:

"Türk seferberliğinin ilanından hemen sonra Ermeni Komiteleri tarafından, İtilaf Devletleriyle işbirliği yapılması ve her ne pahasına olursa olsun Rusların desteklenmesi için tüm Ermenilere ateşli çağrılarda bulunuldu. Fransız ve İngiliz ajanları Ermeni ileri gelenleriyle birlikte Osmanlı Ermenilerini askerden kaçmaya, Bulgaristan, Romanya ve Mısır üzerinden Kafkas Cephesi'ne gitmeye özendiriyorlardı. Ünlü kışkırtıcı (çete reisi) Antranik'in başında bulunduğu Ermeni çeteleri tarafından Bayezid'de, Türk-İran sınırındaki yerleşim bölgelerinde ve Acara mıntıkasında Müslüman halka akıl almaz katliamlar yapıldı. Şubat 1915'te silahlı Ermeni çeteleri oluşturuldu. Muş'a bağlı köylerde Ruslar, 9 jandarmayı katlettiler. Yine Muş'ta bizzat Ermeni asiler tarafından Jandarma Bölük Komutanı ve beraberindekiler öldürüldü. Bu türden saldırılar çeşitli yerleşim merkezlerinde devam etti. Ermeniler, İngiltere hesabına casusluk yapmaları için Anadolu kıyılarına çıkarıldı. Bunlar Dörtyol ve İskenderun'da tutuklanarak savaşmahkemesine gönderildi. Develi'deki kilise, okul ve mezarlıklarda doksan büyük bomba, yüzlerce tüfek, içleri barutla dolu tenekeler ve ihtilalci yazıların yer aldığı Ermenice-İngilizce-Fransızca bir şifre kitap bulundu. Bu isyana Develi'deki Ermeni Metropolitinin ön ayak olduğu belirlendi. Ayrıca suçlular, bombaların Ermenistan'ın bağımsızlığı için planlanan isyana ait olduğunu da itiraf etmişlerdi[1].

Aynı gazetenin 9 Eylül tarihli sayısında yayınlanan "Die Umtriebe in Armenien (Ermenistan'daki Entrikalar)" başlıklı yazıda da; Ermenilerin Van ve Şebinkarahisar'da isyan ettikleri, her iki yerleşim bölgesini yakıp yıkarak, Müslüman halkı ve jandarmayı katlettikleri, ardı ardına patlak veren isyanların kısa sürede ülkenin her tarafına yayıldığı, cephe gerisinde asker ve sivillere yönelik saldırılar, ulaşım ve iletişim ağlarına yönelik sabotajlar, casusluk faaliyetleri, gün geçtikçe artan kıyımlar üzerine Türk Hükümetinin, Ermenileri bulundukları bölglerden ülkenin diğer mıntıkalarına göç ettirmek zorunda kaldığı belirtiliyordu[2].

İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Richard von Kühlmann, Enver Paşa'nın anlattıklarını dışişleri bakanlığına iletirken, "bu gibi haberlerin gerçekliği hiç de olasılık dışı değildir" diyordu: Rus-Kafkas ordusunun planlı bir şekilde Rusya içlerine doğru çekileceği kaçınılmazdır. Bazı Rus yöneticiler cepheye (Kafkas) kısmen Ermeni çetelerini kısmen de diğer bazı ayak takımını yerleştirdiler. Erzincan ve çevresindeki bu Ermeni çeteleri daha o zamandan geniş bir alanda Türk kıyım ve kırımına başladılar[3].

Enver Paşa'nın General Lossow aracılığıyla General Ludendorff'a gönderdiği aşağıdaki telgrafta da bölgede yaşanan trajik olaylar ve alınması gereken birtakım önlemlerden söz ediliyordu:

"Son ulaşan haberlere göre savaşın başlangıcından beri Rus ordusunda yer alan Ermeni çete ve milisleri tarafından Rus-Kafkas ordusu işgalindeki bölgede yaşayan Müslüman halka yapılan mezalim şu sıralar en yüksek noktasına ulaşmış bulunuyor. Eğer Rus ordusu bu kışta bölgede kalırsa kıyıma uğrayan söz konusu Müslüman unsurların tamamıyla yok edileceği kesindir. Bu inanılmaz derecede kötü duruma bir son vermek için mütareke görüşmelerinin başlamasıyla birlikte Rus ordusunun Türk topraklarını boşaltmasını Rus delegelerine önermek üzere General Zeki Paşa'ya direktif verildi. Daha sonra Rus ordusunun boşalttığı bu bölgeye Türk askeri birlikleri değil aksine sivil memur ve jandarmaları girecektir.

"Ekselanslarından Ruslar nezdindeki bu girişimlerimizi desteklemelerini önemle rica ediyorum ve bilinen söz konusu kıyım ve/veya kırımın mümkün olduğu kadar çabuk bir şekilde bertaraf edilmesi için de girişimlerde bulunmalarını arzu ediyorum."[4]

---

[1] "Die armenische Anschlge", Norddeutsche Allgemeine Zeitung, 8.9.1916, *PA- AA,* Armenien, R. 14094, Bd. 45, Türkei, Nr.183.

[2] "Die Umtriebe in Armenien", Norddeutsche Allgemeine Zeitung, 9.9.1916, *PA- AA,* Armenien, R. 14094, Bd. 45, Türkei, Nr.183.

[3] Der K. Botschafter i.a. Mission an Auswärtiges Amt, Konstantinopel, den 11 Mai 1917, *PA-AA,* Armenien, R. 14096, Bd. 47, Türkei Nr. 183.

[4] Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Pera, den 16. Dezember 1917, *PA-AA,* Armenien, R. 14098, Bd. 49, Türkei Nr. 183.

Büyük bir olasılıkla Enver Paşa'nın girişimleri sonucunda Ermenilerin Türklere yaptıkları kıyımlar Alman basınına da yansıdı. Söz konusu haberler "Norddeutsche Allgemeine Zeitung" da yayınlanmaya başlandı. Adı geçen gazetenin 12 Şubat 1918 tarihli sayısında 'Kafkasya'daki Ermeni Mezalimi" başlığı ile çıkan yazıda; Kafkas Cephesi'nde Rus ordusu tarafından boşaltılan yerlerde Ermeni çetelerinin ortaya çıktıkları, bölgedeki Müslümanlara karşı kanlı saldırılarını artırdıkları, Rus-Kafkas Orduları Komutanı General Odişelidze'nin, kıyımın önlenmesi için sert önlemler alınacağını bildirmesine rağmen, Ermenilerin özellikle Erzincan ve çevresinde Türkleri katletmeye devam ettikleri bildiriliyordu[1]. Yine aynı gazetenin 14 Şubat 1918 tarihli sayısında "Kafkas Cephesi'ndeki Ermeni Mezalimi" ve 19 Mart 1918 tarihli sayısında da "Ermeni Barbarlıkları" başlıklarıyla yayınlanan haberlerde, Ermenilerin Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Müslüman halka yaptıkları katliamlardan söz ediliyor ve bu kıyımları gün geçtikçe artarak kanlı bir mezalime dönüştüğü önemle kaydediliyordu[2].

İstanbul'daki Büyükelçi Johann Heinrich von Bernstroff, Ermenilerin Rus işgali altındaki topraklarda Türklere karşı baskı ve zulümlerini artırmaları üzerine, Osmanlı Hükümetinin ileri harekât kararı aldığını ve hazırlıklara başlandığını Alman Dışişleri Bakanlığına bildirmekteydi. Büyükelçi'nin 2 Şubat'ta Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bu yazıda ayrıca; "Enver Paşa'nın General Lossow'a, Güney Kafkasya'nın anarşi içinde olduğundan yakındığını ve Rus kuvvetlerinin çekilmesinden sonra bölgeyi işgal eden Ermeni çetelerinin Erzurum, Erzincan, Trabzon ve çevresinde Türklere mezalim yaptıklarını ifade ettiğini" belirtiyordu[3].

Yine Bernstorff, 6 Şubat'ta Sivas Konsolosundan alınan telgraf doğrultusunda Alman Dışişleri Bakanlığına;"Ermenilerin, Ermeni Cumhuriyetini kutlamak maksadıyla Erzincan'da taşkınlıklar yaptıklarını, Vehip Paşa'nın silahlı müdahalede bulunmak için İstanbul'dan izin aldığını, yakında yapılması düşünülen ileri harekât için askeri hazırlıklara başlandığını, bu yüzden Sivas'taki Ermenilerin büyük endişe içinde olduklarını, ancak gerek Vehip Paşa'nın gerekse Sivas Valisi'nin Ermenilere karşı misilleme yapılmayacağı konusunda güvence verdiklerini" yazıyordu[4].

Diğer taraftan 27 Şubat'ta Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazan Büyükelçi Bernstorff, Sivas Konsolosundan alınan telgrafa göre, Erzurum'un ikinci ordu birliklerinin de katılımı ile kuşatıldığını, yakında ele geçirilmesinin beklendiğini, Ermeni çetelerinin Erzincan'da yaptıkları tahribatın çok manidar olduğunu ve köylerdeki Müslüman halkın tamamıyla yok edildiğini bildiriyordu[5].

11 Nisan 1918 tarihli bir Alman belgesinde de Ermenilerin Erzurum'daki mezalimleri dile getirilmekteydi: "İstanbul'dan bildirildiğine göre, Rusların çekilmesinden sonra, Ermeniler tarafından Erzurum ve çevresindeki Müslümanlara karşı kanlı mezalimlerin yapıldığı hakkında Türk basınında yer alan ifadeler, bu bölgelerden İstanbul'a gelenler tarafından tamamıyla doğrulanmıştır. Dahası söz konusu kişiler gazete sayfaları arasında yayınlananların gerçeklerin çok gerisinde kaldığını vurgulamışlardır. Yapılan açıklamalara göre; Hasankale, Köprüköy, Badicivan ve çevrelerindeki tüm Müslümanlar Ermeniler tarafından katledilmişlerdir."[6]

Bir diğer Alman belgesinde ise "Milli Ajansın" Ermeni mezalimi hakkındaki yayınından söz ediliyordu: "İstanbul, 4 Şubat- Kafkasya'daki Rus ordusuyla mütareke yapıldıktan sonra, taraflar arasında Brest-Litovsk'taki barış görüşmelerinin sonuçlanmasına kadar mütareke koşullarına sıkı bir şekilde uyulması gerektiği konusunda söz birliği edilmişti. Her ne kadar böyle bir karar alınmışsa da

---

[1]Norddeutsche Allgemeine Zeitung, Nr. 78, vom 12.2.1918,*PA-AA,* Armenien, R. 14098, Bd. 49, Türkei Nr. 183.

[2] Norddeutsche Allgemeine Zeitung, Nr. 82, vom 14.2.1918, *PA-AA,* Krieg 1914, R. 20145, Bd.278, Der Weltkriege; Norddeutsche Allgemeine Zeitung, Nr. 144, vom 19.3.1918, *PA-AA,* Armenien, R. 14099, Bd. 50, Türkei Nr. 183. Krş. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu -Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri- (22 Aralık 1917- 3 Mart 1918)*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998, s. 255.

[3] Der K. Botschafter an Ausw. Amt, Pera, den 2. Februar 1918, *PA-AA*, Armenien, R. 14098, Bd. 49, Türkei Nr. 183.

[4]Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Konstantinopel, den 7. Februar 1918, *PA-AA*, Armenien, R. 14098, Bd. 49, Türkei Nr. 183.

[5]Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Pera, den 27. Februar 1918, *PA-AA*, Armenien, R. 14098, Bd. 49, Türkei Nr. 183.

[6] Politische Korrespondenz, No. 12636, vom 11.4.1918, *PA-AA,* Armenien, R. 14099, Bd. 50, Türkei Nr. 183.

Rus- Kafkas ordusunun askeri birlikleri cephemiz önünde bulunan mütareke hattını karargâhlarıyla birlikte terk etmeye ve Sovyet-Rusya içlerine çekilmeye başladılar. Rus birlikleri tarafından işgal edilen toprakların boşaltılmasından yararlanarak yerli halktan olup, Rus uyruğunda bulunan Ermeniler söz konusu topraklara yerleşmek üzere silahları ile birlikte geldiler ve bu bölgede yaşayan Osmanlı uyruğundan olan halka, özellikle Müslümanlara karşı zulümler yapmaya başladılar. Sınırlarımıza ulaşmayı başaran savaş esiri Türk askerlerinin vermiş oldukları inandırıcı bilgilere ayrıca Ermenilerin zulmünden kurtulmayı başaran yerli halka mensup kişilerin ve yine yardım istemek için ora halkı tarafından gönderilen bir temsilcinin ifadesine göre, Ermeni zulümleri henüz sona erdirilmemiştir. Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptıkları mezalim gün geçtikçe şiddetlenerek devam etmektedir. Bu gerçekler doğrultusunda derhal harekete geçerek, birçok defa Rus-Kafkas Orduları Başkomutanlığından Ermenilerin zulüm ve vahşiliklerini sonlandırması için gerekli önlemleri alması istenmiştir. Gerçi adı geçen başkomutanlıktan gelen raporlar ve telgraflarda Ermeni mezaliminin engellenmesi için derhal sert önlemlere başvurulduğu bildirilmiştir, ancak Ermenilerin zulümlerini sürdürerek, Müslümanları katlettikleri itiraz götürmez bir şekilde belirlenmiştir."[1]

Ermeni çetelerinin Müslümanlara yaptıkları mezalimi, yakılan yıkılan, harabeye çevrilen şehir, kasaba ve köyleri, bölge halkının çektiği acıları, yaşanan sefaleti yerinde görmeleri için Osmanlı Genel Karargâhının davetlisi olarak Türkiye'ye gelen Alman savaş muhabiri Paul Weitz ile Avusturyalı gazeteci Dr. Stefan Steiner, Türk tarihçisi Ahmet Refik (Altınay) Bey, Yüzbaşı Fahri Bey ve Almanya'nın eski Erzurum Konsolosu (Viskonsolos) Edgar Anders'le birlikte Nisan 1918'de Doğu Anadolu Vilayetlerini kapsayan bir araştırma ve inceleme gezisi yapmışlardı[2].

Paul Weitz, Bugün Berlin'deki "Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi'nde kayıtlı bulunan raporunda, bölgedeki izlenimlerini, Erzincan ve Erzurum'un yakılıp yıkıldığını, Ermeni çetelerinin Müslüman halka karşı yaptıkları kıyımları ve yaşanan tüm olumsuzlukları ayrıntılı ve ilginç açıklamalarla gözler önüne seriyordu:

"Yakılan, yıkılan, harabeye dönen Erzincan şehri, adeta büyük bir mezarlığı andırıyordu. Bu yıkımdan sadece şehrin büyük binaları sağlam kalabilmişti. Bir harabeyi andıran şehirde kısmen de olsa ayakta kalabilen sadece evlerin dış duvarlarıydı. Bir öğleden sonrası jandarma eşliğinde Ermeni mahallesine gittik. İç kısımlardaki bir dizi evin enkazları arasında dolaştık. Jandarmalar şurada burada bulunan geniş çaplı yıkıntılardan bizleri uzaklaştırmaya çalışıyorlardı. Her yerde insan uzuvları; başlar, kollar, ayaklar gün ışığına çıkmıştı. Yaşanan bu insanlık trajedisinden daha fazlasını görmemiz isteniyordu. Fakat korkunç ve insanlık dışı olayların yaşandığı bu yerde daha fazla kalmak istemediğimi belirterek, geri dönülmesi direktifini verdim…

"Bizzat gözlemlerime ve güvenilir kaynaklardan edindiğim bilgilere göre; Rusların Erzincan'dan çekilişinden sonra, Ocak 1918 sonlarına doğru Murat Paşa yönetimindeki silahlı Ermeni çeteleri şehri ve ovayı işgal etmişlerdi. Bu çeteler bölgede korkunç cinayetler işlemiş, etrafa ölüm ve korku salmışlardı. Müslüman halk, kadın, erkek ve çocuklardan oluşan 25-30 kişilik gruplar halinde, bir daha kendilerinden haber alınmayacak yere; Ermeni mahallesine götürülmüşlerdi.

"Yine güvenilir yerlerden aldığım duyumlara göre; ne Erzincan Mutasarrıflığındaki ne de Erzurum Vilayetindeki Müslüman Türk halkı, Ermenilere karşı herhangi bir olumsuz davranışta bulunmuşlardı. Bölgede yaşanan üzücü olayların gerçek failleri bazı yerel Kürt grupları, bir başka deyişle yağmacı ve intikamcı birtakım yerel unsurlardı. Ancak burada ve daha çok yolculuğumun devamında; yaşanan tüm bu olumsuzluklara ayaktakımı bazı Türklerin de katılmış olduklarını üzülerek öğrendim."[3]

Paul Weitz raporunun devamında "Harabeler Şehri Erzurum" hakkındaki izlenimlerini aktarırken yaşanan korkunç olaylar karşısında adeta kanının donduğunu ve artık bir daha bu korkunç etkiyi üzerinden atamayacağı endişesini dile getiriyordu:

---

[1] Konstantinopel, 4. Februar 1918, *PA-AA*, Armenien, R. 14098, Bd. 49, Türkei Nr. 183. Krş: Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 255-256.

[2] Wolfdieter Bihl, *DieKaukasusPolitikder Mittelmächte "Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917",* II,Hermann Böhlhaus Nachf., Wien-Köln-Graz, 1975, s. 70.

[3] Paul Weitz Bericht. Kommando der Heeresgruppe von Mackensen an seiner Exzellenz dem Reichkanzler Herrn Grafen von Hertling, Bukarest, den 20. Juni 1918, *PA-AA*, Bd. 52, J.Nr. 9525, Türkei Nr. 83.

"Tamamen harabeye dönmüş olan Erzurum'un yakılan yıkılan yerlerinden halen daha genizleri yakan keskin bir çürüme kokusu etrafa yayılmaktaydı. Ermeniler, Rusların çekilmesinden sonra, Ocak 1918 sonlarından 9 Mart'a kadar Erzurum'u işgal etmişlerdi. Başlarında Albay Morel'in bulunduğu Fransız subaylarının yönetimindeki Ermeniler, Müslümanlara insanlık dışı vahşiliklerde bulunmaya başladılar. Karşı karşıya bulunan iki ayrı konağa, kadın, erkek ve çocuklardan oluşan 700kadar Müslüman hapsedilmişti. Daha sonra bu iki ev benzin dökülerek yakılmıştı. Bu evler bugüne kadar hiç açılmamıştı. Kendisine büyük saygı duyduğumuz Erzurum Valisi Recep Bey'in izniyle buraya ilk giren bizler olduk. Yıkıntılar arasında, yanmış, tamamen kömürleşmiş bir insan cesedini gördüğümde; artık bir daha asla bu korkunç etkiyi üzerimden atamayacağımı hissettim. Türkler, 9 Mart'ta Erzurum'a sürpriz bir şekilde hücum ettiklerinde, henüz kaçamamış olan Ermeniler yıkıntılar arasında kendilerini savunmaya çalışmışlar, dirençleri kırılınca da etraflarına ölüm saçarak, çekilmeye başlamışlardı."[1]

Yukarıda sözü edilen heyetin bir diğer görgü tanığı eski Erzurum Konsolosu Edgar Anders idi. Anders'in Erzincan ve Erzurum gözlemleri, yaşanan olumsuzlukların başka bir görgü tanığı, heyet başkanı Ahmet Refik Altınay'ın "Kafkas Yollarında" başlıklı eserinde ölümsüzleştirdiği gözlemleriyle birebir örtüşmektedir:

"1 Mayıs'tan 4 Mayıs'a kadar Erzincan'da kaldım. O güzel ve mutlu günlerinde, Haziran 1914'te ziyaret ettiğim şehri tanımakta çok güçlük çektim. Şehir bir harabeyi, büyük bir mezarlığı andırmaktaydı. Korkunç olaylar ve bölgedeki tüm olumsuzluklar, Aralık 1917'deki Türk-Kafkas Mütarekesinden (Erzincan Mütarekesi) sonra, oradaki Ermenilerin Murat Paşa idaresinde oluşturdukları acımasız ve korkunç yönetim tarafından gerçekleştirilmişti. Yaşları üç ile 70 arasında değişen 600 Müslüman katledilmiş, yüzlercesinden de bir daha haber alınamamıştı. 1918 Mart'ında geri çekilmeye başlayan Ermeniler, gösterişli hükümet konağıyla Zeki Paşa tarafından yaptırılan kolordu binasını havaya uçurmak istemişlerdiyse de bunu başaramamışlardı.

"5 Mayıs'tan 8 Mayıs'a kadar Erzurum'da kaldım. Barış günlerinde bile bana oldukça cazibesiz gelen ve çok can sıkıcı günler geçirdiğim şehir, şimdi tamamıyla harabeye dönmüştü. Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra, orada kalan Müslümanlar korku dolu kederli günler yaşamaya başladılar. Birçoğu hapse atıldı ve/veya Sibirya'ya sürüldü. Almanya'nın Kafkasya-Volga kolonisinden Alman asıllı Rus askerlerinin sözbirliği yapmışçasına Tiflis'te bana anlattıklarına göre; Rus ve Ermeni askerleri, Erzurum'da silah arama bahanesiyle Türk kadınlarına ve çocuklarına tecavüz etmişler, namuslarını lekelemişlerdi. General Çernosuboff'un karargâhında bulunan ve Rusların İran Azerbaycan'ından Van ve Revanduz'a doğru yaptıkları ileri harekâta katılan Tiflis'teki Belçikalı gazeteci Simais, Ermenilerin intikam almak için Müslümanlara yaptıkları mezalimi ayrıntılarıyla anlatmaktaydı. Ayrıca Ermeni çeteleri Rusların ilerleyişinden sonra, yeni Rus cephesinin gerisinde kalan Türk köylerini yakıp yıkmışlar, Bitlis ve Muş'a bağlı köylerin Müslüman halkını katletmişlerdi. Yine, Ocak 1918'de Rus askerleri kendiliğinden Erzurum'u boşaltınca Fransız subaylarının yönetimindeki Ermeni çeteleri Erzurum Müslümanlarına kanlı ve korkunç bir terör uygulamışlar, onları vahşice katletmişlerdi. Kadın, erkek ve çocuklardan oluşan yüzlerce Müslüman karşılıklı iki eve kapatılmışlar ve daha sonra benzin dökülerek yakılmışlardı."[2]

Edgar Anders'in yukarıda değinilen raporu dışında Nisan ortalarında (18 Nisan 1918) Trabzon'dan İstanbul'a gönderdiği başka bir raporu daha bulunmakta ve İstanbul Büyükelçisi tarafından Alman Dışişlerine iletilen söz konusu raporda, konu ile ilgili çarpıcı cümlelere yer verilmekteydi:

Kıyı kesimlerinde (sahilde) Ermeni çetelerini göremedim. Söz konusu alçaklıklar bu çeteler tarafından genelde Erzincan ve Bayburt arasındaki bölgede yapılmıştır. Konuyla ilgili olarak bana

---

[1]Paul Weitz Bericht. Kommando der Heeresgruppe von Mackensen an seiner Exzellenz dem Reichkanzler Herrn Grafen von Hertling, Bukarest, den 20. Juni 1918, *PA-AA*, Bd. 52, J.Nr. 9525, Türkei Nr. 83. Krş. Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya –Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle-*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, s. 119-126.

[2] Kılıç*, Ermeni Sorunu ve Almanya…*, s. 129-131. Krş. Ahmet Refik (Altınay), *Kafkas Yollarında*, Haz: Yunus Zeyrek, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

yolda verilen bilgiler, bu arada Ajans milli ve diğer Türk telgraf ajansları tarafından açıklanan haberlerle birebir örtüşmektedir..

Trabzon'da çok sıkı bir disiplin hâkimdir. Tiflis'te güvenilir görgü tanıklarından (Alman kolonilerinden Rus askerleri), Ermenilerin Erzurum'da çok merhametsiz ve vahşi bir surette Türk kızlarına tecavüz ettiklerini, saklandığını iddia ettikleri silahların aranması bahanesiyle geriye kalan Müslüman ahaliye sürekli olarak kötü muamele yaptıklarını işittim.

Güvenilir Türk savaş esirleriyle yapılan sohbetlerden, Nargin Adası'ndaki Ermeni muhafızları tarafından sistematik olarak her hafta 4/5 Türk savaş esirinin uykuda boğulduklarını ve Hazar Denizi'ne atıldıklarını şüphe götürmez bir şekilde belirledim. Diğer taraftan bu yılın (1917) Aralık ayında, casusluk yaptığı gerekçesiyle Tiflis'teki iç kalede tutuklu bulunan Figaro'nun savaş muhabiri Belçikalı gazeteci Ernest Simais'ten şunları duydum: Temmuz 1916'da "Dans les pays des horreurs" adlı sansasyonel kitabın yazarı, Fransız gazeteci Henri Barby, Simais'ten Ermenilere yapılan mezalim hakkında Figaro'da bir makale yazması ricasında bulundu. Simais bu öneriye karşı çıkarak, böyle herhangi bir mezalimi hiçbir yerde görmediğini, buna karşılık olay tanığı olarak, Rusların Bitlis ve Su-Bulak taarruzu sırasında Ermeni milislerinin Rus Cephesi gerisindeki köylerin savunmasız Müslüman ahalisini insafsızca katlettiklerini bizzat gözlemlediğini belirtti. Barby, Simais'ten tekrar istediği makaleyi yazması ricasında bulunarak, küçük bir makale için 40 bin Franklık bir ücretin hafifsenemeyeceğini ifade edince Simais, kaleminin satılık olmadığını açıkladı. Kısa bir süre içinde Ermeni entrikaları sonucu ajanlık yaptığı gerekçesiyle tutuklandı. Simais'in de açıkça ortaya koyduğu gibi, Henri Barby asla Tiflis'e ayak basmamıştı. Kitabının tümü sadece Tiflis Orient Oteli kapıcısının ve Ermeni mültecilerinin verdikleri bilgilere dayanmaktaydı[1].

Giriş kısmında da değinildiği üzere Ekim ihtilalinden sonra, Bolşevik propagandasının etkisi altında kalan Rus askerleri Kafkas Cephesi'ni boşaltmaya başladılar ve Rus ordusu gittikçe artan bir hızla dağılmaya başladı. Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917) ile birlikte cepheden çekilen Rus askerlerinin yerini alan silahlı Ermeni çeteleri, vaktiyle Türklerin yapmış olduğunu iddia ettikleri kırım ve/veya kıyımın intikamını almak üzere, Rus işgali altında bulunan topraklarda Müslümanlara karşı akla hayale sığmayan bir imha politikası izlemeye başladılar. Ermeni çetelerinin bölge halkına yaptıkları mezalim özellikle Erzincan Mütarekesi'nden sonra, artarak devam etti. Bernstorff'un 3 Mayıs 1918'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgraf; bu gerçeğin sadece küçük bir ayrıntısıdır:

"Rus işgali 1916/17 sırasında Erzincan'da 1500 kadar Müslüman nüfus bulunmaktaydı. İşgal ordusunun bölge halkına karşı tutum ve davranışları genelde olumluydu. Ancak 1917 Aralık ayında yapılan mütarekeden sonra, Ruslar işgal altındaki topraklardan çekilince, Murat Paşa idaresinde, çevresine dehşet ve korku salan bir Ermeni yönetimi oluşturuldu. Yaşları 3-70 arasında değişen 600 Müslüman katledildi, yüzlercesinden bir daha haber alınamadı. Şehir bir enkaz yığınına dönmüştü. Yalnız şehir merkezindeki hükümet konağı ile kolordu binası sağlam kalmıştı."[2]

Öte yandan General Hans von Seeckt, 7 Mayıs 1918'de Büyükelçi Bernstorff'a; Hoy şehrinin işgaliyle birlikte Ermeni çetelerinin Salmas ve Urmiye bölgesindeki Müslüman halkı katletmeye başladıklarını, katliamdan kurtulabilenlerin Hoy'a kaçtıklarını, talan, yağma ve katliama katılan birçok Ermeni ve Nasturi çapulcunun Hoy'da saklandıklarının belirlendiğini, bunların tutuklanmaları için emir verdiğini, Ermeni çetelerinin katliamları karşısında Erivan'dan kaçan birçok Müslümanın Bayezid'de toplandığını bildiriyordu[3].

Birkaç gün sonra ise Büyükelçi Bernstorff, İstanbul'dan Alman Dışişleri Bakanlığına; "askeri raporlara göre Ermeni mezalimi yüzünden Erivan, Iğdır ve Nahcivan'dan Bayezid'e göç eden Müslümanların sayısının 10.000'e ulaştığını, bunların büyük bir kısmının ise yiyecek, içecek ve barınma zorlukları nedeniyle İran'a gönderildiklerini" yazıyordu[4].

---

[1]Der K. Botschafter an Auswrtiges Amt, Konstantinopel, den 10. April 1918, *PA-AA,* Armenien, R. 14099, Bd. 50, Türkei Nr. 183.

[2] Der K. Botschafter an Auswrtiges Amt, Konstantinopel, den 3. Mai 1918, *PA-AA,* Armenien, R. 14100, Bd. 51, Türkei Nr. 183.

[3]Der K. Botschafter an Auswrtiges Amt, Pera, den 7. Mai 1918, *PA-AA*, Armenien, R. 14100, Bd. 51, Türkei Nr. 183.

[4] Der Botschafter an Auswrtiges Amt, Konstantinopel, den 12. Mai 1918, *PA-AA,* Armenien, R. 14100, Bd. 51, Türkei Nr. 183.

Ermeni Mezaliminin Türk Kaynaklarındaki yansımaları:

Başta arşiv belgeleri olmak üzere diğer birçok birincil ve ikincil Türk kaynağında, Birinci Dünya Savaşında Ermenilerin savunmasız, korumasız ve masum Türk halkına yönelik katliamlarından söz edilmektedir. Binlerce tarihi belgenin yanı sıra dönemin gazetelerinde, belge yayını yapan kitaplarda, bizzat olayların görgü tanığı asker ve sivil görevlilerin rapor ve hatıralarında söz konusu katliam sahneleri yer almaktadır. Yazılı kaynaklar dışında görsel kaynaklar (fotoğraf-resim gibi) ve daha da önemlisi Erzurum, Van, Kars, Iğdır bölgelerinde açılan toplu mezarlardan çıkarılan bulgular, katliamın boyutunu ve korkunçluğunu gösterir. Ermeni çetelerinin yaptığı katliamlarla ilgili bilgi ve belgelerin çokluğu belge ve bilgilerin özenle seçilmesine, özellikle bu belge ve bilgilerin Alman kaynaklarındaki kayıtlarla örtüşmesine, birbirini tamamlamasına dikkat edilmesini gerektirdi.

Kafkas Cephesi'nde Sarıkamış yenilgisi üzerinden bir yıl geçmeden Ruslar, Osmanlı Ermenilerinin de yardım ve destekleriyle 1914 sınırını aşarak, Doğu Anadolu şehir ve kasabalarını işgal ettiler. 1916 yılı başlarında Erzurum ve ardından Erzincan'ı ele geçirerek ilerleyişlerini sürdürdüler. Rus işgali ile birlikte harekete geçen silahlı Ermeni çeteleri bölgede çoğunluğu oluşturan korumasız ve savunmasız Türk halkını insanlık dışı işkencelerle katletmeye başladılar.

Üçüncü Ordu Komutanı Vehip Mehmet Paşa 21 Mart 1916'da Osmanlı Orduları Başkomutanlık Vekâletine gönderdiği yazıda, Ermeni çeteleri tarafından Erzurum'da yapılan mezalim hakkında daha önce bilgi verildiğine değinerek devamla; "düşman işgaline uğrayan köylerden kaçan halka, düşmanın ve özelikle Ermeni çetelerinin pek canice ve vahşice davrandıklarını, mallarını yağmaladıklarını, zaman zaman katlettiklerini, güvenilir çeşitli kaynaklardan alınan bilgilerin de doğruladığı üzere, tecavüzlerin akla ve hayale gelmeyecek derecede bulunduğunu" yazıyordu[1].

Kafkas Orduları Grubu Komutanlığından yine Başkomutanlık Vekâletine gönderilen 10 Mayıs 1917 tarihli bir başka yazıda ise "Erzincan'dan kaçarak Tunceli yoluyla gelen Müslümanlar, Rusların Erzincan'da topladıkları bütün MüslümanlarıErmeni komitelerine teslim ederek, bu komiteler aracılığıyla öldürttükleri, tecavüzün ve her türlü hakaretin apaçık bir şekilde yapılmakta olduğunu, Müslüman mallarının yağma edildiğini ifade etmektedirler. Rusların isteği ile olduğuna şüphe olmayan Erzincan'daki mezalimin önlenmesi konusunda gerekli yerlere siyasi girişimlerde bulunulması görüşlerinize bağlıdır" deniliyordu[2].

Rusya'daki Ekim ihtilali sonrası iktidar olan Bolşeviklerin girişim ve çağrıları üzerine Kafkas Cephesi Rus askerleri tarafından boşaltıldı. Onları yerini alan Ermeni çeteleri bölgedeki Müslüman halkı katletmeyi sürdürdü ve bu kıyım özellikle Aralık 1917'deki Erzincan Mütarekesinden sonra kanlı bir mezalime dönüştü. Sarıkamış harekâtı sırasında Ruslara esir düşen ve bir şekilde esaretten kurtularak bölgeye gelen Teğmen Hüsamettin Bey (Emekli Kurmay Yarbay Hüsamettin Tuğaç) 'in raporları ve Suşehri'nde, Üçüncü Ordu Karargâhında Ordu Komutanı Vehip Paşa ile yaptığı görüşmede anlattıkları korkunç gerçeği gözler önüne seriyordu:

Vehip Paşa, Hüsamettin Bey'in raporunu inceledikten sonra, "bu raporunla orduya büyük hizmet etmiş oluyorsun. Ruslar hakkında bu kadar açık ve kesin bilgi ilk defa elimize geçiyor. Biz, Mayıs ortalarından sonra ancak bir ileri harekâtı düşünüyorduk. Şimdi tekerlek dönmez, noksanlarımızı tamamlamak lazımdır" dedi.

Bunun üzerine Hüsamettin Bey, Vehip Paşa'ya şu ricada bulunarak, bu konuda ısrar etti: "Paşam, ileriye doğru atılacak her adım sizi bol bol yiyeceğe ve giyim eşyasına, sayılamayacak kadar çok nakil araçlarına, savaş gereçlerine ve ordu için gerekli olan her türlü malzemeye kavuşturacaktır. Rusların terk ettikleri ulaşım araçları, atlar ve mekkâreler başıboş kalmıştır. İleri harekât gecikirse insanlarla birlikte her şey yok edilebilir. Eğer Ermeniler Mayıs ortalarına kadar zaman kazanırlarsa Doğu İllerinde tek bir insan dahi kalmayabilir ve herkes katliama kurban gedebilir."

---

[1]*Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE)*, Arşiv. 1/2, Klasör. 528, Dosya. 2063-1050, Fihrist. 1; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)*, 34/85 (Ekim 1985), Ermeni Belgeleri Özel Sayı: 3, Ankara, 1985, Belge No. 2022, s. 121; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2005, s. 3.

[2]*ATASE*, A. 1/2, Kls. 318, D. 1034-1287, F. 1-71; *ATBD*, 34/85 (Ekim 1985), Belge No. 2025, s. 133; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 81.

Vehip Paşa, o gece Enver Paşa ile telgraf makinesi başında saatlerce süren bir görüşme yaptı ve ertesi gün Hüsamettin Bey'i tekrar çağırtarak, Hüsamettin Bey'in ifadesine göre tatlı bir Yanya şivesiyle ve kelimelerin üzerine bastırarak, askeri bir ses tonuyla; "ordunun harekâtını onun raporuna dayandıracağını, bugüne kadar ellerinde bu derece kesin bilgi bulunmadığını" söyledi[1].

Bölgedeki Ermeni kıyımının gün geçtikçe şiddetini artırması ve Türk halkının imhasına yönelik korkunç bir mezalime dönüşmesi üzerine Osmanlı Hükümeti, önce sorunu diplomatik yollarla çözmeye çalıştı. Ancak bu siyasi girişimlerden beklenilen elde edilemedi. Bu sırada Brest-Litovsk'taki çıkmazdan haberdar olan ve Ruslarla sürdürülen barış görüşmelerinin kesildiğini öğrenen Enver Paşa, mevsimin tüm olumsuzluklarına rağmen Üçüncü Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya Şubat 1918'de ileri harekât emrini verdi[2].

Enver Paşa'nın emriyle hareket eden Üçüncü Orduya bağlı birlikler mevsimin kış olmasına rağmen hızlı bir şekilde ilerledi ve işgal edilen şehir ve kasabaları birer birer ele geçirerek, askeri harekâtını sürdürdü. Askeri harekâtla birlikte bölgede yaşanan olumsuzluklar ve Ermeni çetelerinin Türk halkını tamamıyla yok etmeye yönelik kıyım ve kıtali, korkunç Ermeni mezalimi de gün ışığına çıktı. Harekâta katılan Türk komutanların bölgeden gönderdikleri raporları;Ermeni çetelerinin bu ürkütücü, ürpertici ve insanlık dışı vahşet ve kıyımını, Türk halkının yok edilmesini hedefleyen mezalimini gözler önüne seriyordu:

Birinci Kolordu Komutanı Albay Kâzım (Karabekir) Bey, Üçüncü Ordu Komutanlığına 2 Şubat 1918'de gönderdiği telgrafında; Ermeni çetelerinin Erzincan ve civarında XX. yüzyıl uygarlığıyla asla bağdaşmayan cinayetler işlediklerini ve bu hunharlıklarıyla engizisyon mezalimine rahmet okuttuklarını belirttikten sonra, "Merdiven Köyü'nde kırk beş, Aşkale'de on yedi, Tilki Tepe'nin iki kilometre güneyinde haritada ismi yazılı olmayan Cinis Köyü'nde alt yüz küsur erkek ve kadın nüfustan on üçü dışında geri kalanları yakılmak, süngülenmek ve hamile kadınların karınları yarılarak çocukları kucaklarına verilmek suretiyle şehit edildiklerini" yazıyordu[3].

Diğer taraftan 1916 Temmuzunda Ruslar tarafından işgal edilen Erzincan Kasabası'nın, bir buçuk yıllık esaretten sonra, 13 Şubat 1918'de kurtulduğunu müjdeleyen Birinci Kafkas Kolordu Komutanı Albay Kâzım (Karabekir) Bey, Ermenilerin Müslümanlara yaptığı mezalim hakkında çarpıcı açıklamalarda bulunuyordu:

"... Fakat işin en kötü tarafı; Ermenilerin halka yaptıkları katliamdan oluşan durumdu: (20.000) Türk'ü bağrında taşıyan Erzincan Kasabası'nda bir avuç insan kalmıştı. Eğer askeri dairenin içinde ve yanı başındaki müşirlik konağında yakılmak üzere hapsedilen insanları kurtarmak nasip olmasaydı belki de kasabada tek bir kimse göremeyecektik. Bütün kuyular şehit edilmiş insan cesetleriyle dolu idi. Bir hayli yerlerde de binalar içinde yakılmışlardı."[4]

Osmanlı Üçüncü Ordu Karargâhı'ndan 12 Şubat 1918'de ordu komutanlıklarına gönderilen şifre telgrafta ise; Ermenilerin Müslümanlara reva gördükleri davranışlardan ve cinayetlerden söz edilmekteydi:

"Ermeniler 15/16.1.34'te (15/16 Ocak 1918) Erzincan'da silah arama bahanesiyle bir katliam düzenleyip, bin beş yüze yakın çocuk, kadın ve erkeği katl ve yok ettiler. Ve yollarda çalıştırılacağı ilan edilerek topladıkları altı yüz elli Müslümana kasaba dışında aynı eylemi yaptılar. Erzincan Kasabası'nın geri alınmasından sonra Erzincan'a girdim. Çardaklı Boğazı'ndan Erzincan'a kadar bütün köyler hatta bir kulübe bile sağlam kalmamak üzere yakılıp yıkılmış gördüm. Kasaba içinde ötede beride öldürülüp de henüz defnedilmemiş birçok cenaze toplattırıldı. Şehit edilen bu günahsız ve masum halk arasında memeden kesilmemiş çocuklar, doksan yaşını tamamlamış ihtiyarlar, parçalanmış kadınlar vardı. Pirahmed, Gümüşhane, Ardasa (Torul) ve Polathane (Akçaabat) birer katliam sahnesi halini almış idi.

---

[1] Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975, s. 209-212.
[2] Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz: Kılıç, *Türk-Sovyet ilişkilerinin Doğuşu*, s. 251-267.
[3] *ATASE*, A. 1/2, Kls. 525, D. 2050-1024, F. 41; *ATBD*, 36/38 (Nisan 1987), Ermeni Belgeleri Özel sayı: 4, Ankara, 1987, Belge No. 2060, s. 51; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 147.
[4] Kâzım Karabekir, *Doğu'nun Kurtuluşu*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Vakfı Yayınları, Erzurum, 1990, s. 69-74.

"Ermeniler Bayburt'u terk ettikleri gün kasabanın en seçkin konak ve mağazalarından dört yüz kadarını yakmışlardır. 15.2.34'te Bayburt'ta un dağıtılacağı bahanesiyle kasaba halkından bir kısım kadın erkek ve çocukları önceden hapishane olarak kullanılan yere sokarak pek hunhar bir şekilde yakmışlar ve sokaklarda karşılaştıkları çocuk, kadın, kız ve erkekleri süngü ve kurşunla şehit etmişlerdir. Bu suretle yok edilenlerin sayısı sekiz yüze yakındır.

"Cinis Köyü'nde altı yüz küsur erkek ve kadın nüfustan on üçü dışında geriye kalanı yakılmak, süngülenmek, hamile kadınların karınları yarılarak çıkarılan çocukları kucaklarına verilmek suretiyle şehit edilmişlerdir. Ermeniler Alaca Köyü'nü tamamen yaktılar ve odalara doldurarak yok etmeye kalkıştıkları Müslümandan iki yüz yetmiş sekizini şehit ettiler, burada çoğu ağır olmak üzere kırk sekiz yaralı, şehitler arasından çıkarıldı. İki yüz yetmiş sekiz şehit içerisinde, ırzlarına tecavüz edildikten sonra öldürülerek, ciğerleri duvarlara asılmış genç kızlar, karınları deşilmiş hamile kadınlar, beyinleri akıtılmış veya vücutlarına benzin dökülerek yakılmış çocuklar ve erkekler bulunmaktadır."[1]

Yine Üçüncü Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın 16 Şubat 1918'de Başkomutanlık Vekâleti 'ne gönderdiği telgrafta, " Bugün Erzincan'a girdim. Çardaklı Boğazı'ndan Erzincan'a kadar olan bütün köyleri, hatta bir kulübe bile sağlam kalmamak üzere tahrip edilmiş gördüm. Bahçelerin ağaçları kesilmiş, köylülerden bir kişi bile sağ kalmamıştır. Ermenilerin Erzincan'da yaptıkları faciayı dünya tarihi bugüne kadar kaydetmemiştir. Üç günden beri Ermeniler tarafından öldürülen ve açıkta kalan Müslümanların cenazeleri toplattırılmaktadır. Şehit edilen bu günahsız ve masum halk arasında memeden kesilmemiş çocuklar, doksan yaşını geçmiş ihtiyarlar, parçalanmış kadınlar vardır. Bunların fotoğrafları alınmaktadır" deniliyordu[2].

Birinci Kafkas Kolordu Komutanı Albay Kâzım (Karbekir) Bey'in Üçüncü Ordu Komutanlığı'na 10 Mart 1918'de gönderdiği telgrafta da; Ermeni çeteleri tarafından yapılan insanlık dışı hunharlıklar ve gerçekleştirilen acımasız katliam tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilmekteydi: "Kolordu Karargâhının Erzurum'un Alaca Köyüne gelişinde, Ermenilerin elinden kaçarak kurtulabilen kırk sekiz kişiden başka iki ayrı odaya doldurularak öldürmeye teşebbüs ettikleri Müslüman halktan iki yüz yetmiş sekizini şehit ve kırk ikisini çoğunluğu ağır olmak üzere yaralı buldum. Yaralıların tedavi ve istirahatlerine çalışılmaktadır. İki yüz yetmiş sekiz şehit kümesi içinde, ırzlarına tecavüz edildikten sonra ciğerleri duvarlara asılmış genç kızlar, karınları deşilmiş hamile kadınlar, beyinleri süngülenmiş veya vücutlarına benzin dökülerek yakılmış çocuk ve erkeklerin oluşturduğu pek hazin manzara vardır. İkinci Kolordudan gelirken Arapkir ve Eğin'de üç dört bin Ermeni'nin kısmen din değiştirme perdesi arkasında büyük bir özgürlük ve tam bir eşitlik içinde mutlu bir hayat sürdürmekte olduklarını hatırlayınca, gördüğüm bu iki şaşılacak durum arasındaki zıtlıktan doğan üzüntü ve kederimi size bu zavallı şehitlerin başucundan derin bir vicdani sızıyla arz ederim.[3]"

Ermenilerin 10 Şubat 1918'de Erzurum'da yaptıkları katliam ise bölgede yaşanan olumsuzlukları ve Türklere karşı yapılan kıyımı olduğu gibi yansıtıyordu:

"Erzurum'daki genel katliam General Odişelidze'nin Erzurum'u terk etmesinden sonra başlıyor. Yani Türk birliklerinin Erzincan'a girdiği 10 Şubat 1918 tarihinden itibaren Erzurum'un içinde ve dışında genel katliam yapılıyor… Erzurum katliamını Antranik ve Hekim Azariev yaptırıyor. Katliama 10 Şubat 1918'de başlanıyor. Erzurum'un bütün mahalleleri devriyelerle sarılıyor. Çarşı ve pazarda dolaşan çocuk, ihtiyar, kadın ve erkekler yol yaptırmak bahanesiyle toplanıyorlar. Toplanan bu masum insanlar kafile kafile Kars Kapısı dışına götürülüyorlar. Üzerleri iyice aranarak para ve kıymetli eşyaları tamamıyla gasp edildikten sonra Aziziye Tabyası civarındaki vadilerde balta, süngü ve kurşunla feci bir şekilde katledildikten sonra hazırlanmış çukurlara dolduruluyorlar. Daha sonra Erzurum garnizonlarında bulunan bütün Ermeni askerleri evlere

---

[1] *ATASE*, A. 1/2, Kls. 525, D. 2050-1024, F. 47- 1,2,3; *ATBD*, 36/86 (Nisan 1987), Belge No. 2061, s. 55-58; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918,* II, s. 191-192. Kılıç; *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 254 n [186].

[2] *ATASE*, A. 1/2, Kls. 525, D. 2050-1024, F. 51;*ATBD*, 36/86 (Nisan 1987), Belge No. 2062, s. 63; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918,* II, s. 211.

[3] *ATASE*, A. 1/2, Kls. 525, D. 2050-1024, F. 61; *ATBD*, 36/86 (Nisan 1987), Belge No. 2065, s. 75; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918,* II, s. 225.

saldırmaya başlıyorlar. Yağma, katliam, ırza tecavüz gibi iğrençlikler ve vahşet bütün şiddetiyle uygulanıyor. Bu feci durum Türk birliklerinin Erzurum'a girişine kadar devam ediyor (12 Mart 1918). Şehre giren Türk birlikleri şehir içinde 2.127 erkek cenazesi defnediyor. Ayrıca Kars Kapısı dışında üzerinde balta, süngü ve mermi yarası bulunan 250 ceset belirleniyor. Özetle Erzurum katliamına maruz kalan ihtiyar, kadın, çocuk ve erkeğin toplamı 8000'i buluyor. Erzurum'daki Türk çarşısının tamamen yağmalanmış ve yakılmış olduğu anlaşılıyor."[1]

Yukarıda da değinildiği üzere Rusların çekilmesiyle birlikte Doğu Anadolu şehir ve kasabalarında Ermeni çetelerinin Türk halkına yaptıkları mezalimi yerinde görmeleri için Osmanlı Genel Karargâhının davetlisi olarak Nisan 1918'de bölgeye gelen heyete Ahmet Refik (Altınay) Bey başkanlık ediyordu. Ahmet Refik Bey'in Mayıs 1918'de Erzincan ve Erzurum'dan Genel Karargâh İkinci Şube Müdürü Seyfi Bey'e gönderdiği raporlarında; harabeye dönen şehir ve kasabalar, bölge sakinlerine Ermeni çeteleri tarafından yapılan kıyım ve kıtal, çekilen acı, yaşanan sefalet, katlanılan eziyetler olduğu gibi aktarılıyordu:

"Trabzon'dan Erzincan'a kadar bütün köyler birer harabe halindedir. Büyük bir kısmı Rusların tahliyesi sırasında Ermeniler tarafından yıkılmıştır. Bu yıkıma Rumlar da katılmışlardır. Müslüman halk, Ruslardan çok gayrimüslim vatandaşların zulmünden bıkmıştır. Trabzon Müslüman Mahallesi yerle bir edilmiştir… Erzincan bir facialar sahnesidir. Kuyular Müslüman ölüleriyle doludur. Viran evlerin bahçelerinde, arsalarda hâlâ insan cesetleri bulunuyor. Rusların şehri boşaltması sırasında Müslümanlardan birçoğu Ermeniler tarafından hapsedilmiş, taşlık önlerinde kütükler üzerinde katledilmiştir. Şehir bir harabe halindedir".[2]

"Erzincan'da iki aydan beri hâlâ Müslüman cenazelerinin defniyle uğraşılıyor. Şimdiye kadar kuyulardan çıkarılan veya hendek kenarlarında öldürülenlerin toplamı altı yüz altıdır. Bunlar, Rusların Erzincan'ı işgal etmeleri üzerine Anadolu içlerine çekilemeyen fakir halktır. Birçoğu elleri telefon telleriyle bağlanarak katledilmiştir. Kuyudan çıkarılanların tamamı çürümüştür. Bazılarının göğüslerinde süngü yaraları, boğazlarında tel izleri görülüyor. Şimdiye kadar kuyularda bulunabilen cesetler cami meydanına getirilmiş, teşhis edilebilenler ailelerine teslim edilmiştir. Şu an da Erzincan'ın nüfusu üç dört binden fazla değildir. Bunların birçoğu da yalın ayak, aç, düşkün ve perişan bir haldedir. Erzincan'da kaldığımız dört gün içinde muhabirler, ancak yarım saat kadar mezalim sahnelerini gezdiler. O sırada Ermeni kilisesiyle mezarlığını ziyaret ettiler. Cesetleri vesaireyi görmeye önem vermiyorlar. Çıkan cesetlerin ve harap yerlerin fotoğraflarını aldırdım. Erzurum'un eski Alman Konsolosu Anders'in yanımızda bulunması, muhabirleri incelemeye değer yerlere götürmeme engel olmaktadır. Muhabirlerin en çok ilgilendikleri yerler çarşılardır."[3]

"Tercan (Mamahatun) Ermeniler tarafından tamamen yakılıp yıkılmıştır. Kasabada sağlam hiçbir bina yoktur. Rusların cephane ambarı olarak kullandıkları cami, dinamitle havaya uçurulmuştur. Mamahatun Türbesi yakılmıştır. Kasaba adeta bir viraneliktir. Her taraf Müslüman ölüleriyle doludur. Yalnız Mamahatun'da Ermenilerin öldürdükleri çoluk çocuğun sayısı yedi yüze ulaşmıştır. Cesetlerin bazılarını bina içinde, bazılarını hendek kenarında kolları bağlı olarak bırakmışlardır. Birçoğunun başı balta ile kesilmiştir. Halk, Ruslardan hiçbir fenalık görmemiştir. Bütün cinayet ve yıkımlar Rusların çekilmesinden sonra Ermeniler tarafından yapılmıştır.."[4]

"Erzurum, Ermeni mezaliminden dolayı harap bir haldedir. Ermeniler Erzurum'dan çekilmeden önce üç yüz kadar Müslümanı bir konağa doldurmuşlar, üzerlerine benzin dökerek yakmışlardır. Konağın enkazı arasında hâlâ yığınlarla insan cesetlerine ve parçalanmış organlarına rastlanıyor. Ermenilerin içlerini bu şekilde, yüzlerce Müslümanı doldurarak yaktıkları konakların sayısı pek çoktur. Mezalimi yönetenler Antranik ve Fransız Albayı Morel'dir. Erzurum'un içinde

---

[1] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918,* II, s. 253.

[2] *ATASE*, A. 1/2, Kls. 359, D. 1023 (1435), F. 3-36; ATBD, 31/81 (Aralık 1982), Ankara, 1982, s. 409-411; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918,* II, s. 233.

[3] *ATASE*, A. 1/2, Kls. 359, D. 1023 (1435), F. 3-37, 3-38; *ATBD*, 31/81 (Aralık 1982), s. 411-414; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918,* II, s. 233-234.

[4] *ATASE*, A. 1/2, Kls. 359, D. 1023, F. 3-42, 3-43; *ATBD*, 32/83 (Mart 1983), Ermeni Belgeleri Özel Sayı: 2, Ankara, 1983, s. 237; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918,* II, s. 237.

toplanan cenazelerin sayısı dört bindir. Bu sayıya birçok kadın ve çocuk da dâhildir. Ermenilerin yalnız Ilıca'da katlettikleri erkek, kadın ve çocuk sayısı iki bine yakındır. Ermeniler, halkı evlere doldurup yaktıkları gibi yol yaptırmak bahanesiyle götürdükleri şehir dışında da katletmişlerdir. Erzurum'da bu şekilde kaybolanlar yüz on bir kişidir. Buna köyler dâhil değildir. Muhabirler mezalim yerlerini Vali Beyle beraber yarım saat gezdiler. İki üç gün sonra Kars-Batum yoluyla geri dönüyoruz. Erzurum'da mezalim sahnelerinin ve harap yerlerin fotoğraflarını aldırdım."[1]

Ahmet Refik Bey, bölgeden gönderdiği bu raporların dışında "1918 baharındaki Kafkasya yolculuğunu" ölümsüzleştirdiği "Kafkas Yollarında" adlı eserinde; bölgenin eşsiz doğa güzelliklerinin yanı sıra savaşın olumsuzluklarını, yakılan yıkılan harabeye çevrilen yerleri, Ermeni çetelerinin akla durgunluk veren insanlık dışı kıyımlarını, açlık ve sefaletin korku ve dehşetin pençesindeki bölge insanlarını doğal ve yalın bir anlatımla edebi ve şiirsel bir üslupla okuyucuya aktarıyordu:

"Polathane (Akçaabat)'nin yeşillikler içinde beyaz ve zarif binalarını gördüğümüz zaman, artık günlerce karlı dağlar seyretmekten kurtulduk. Trabzon uzaktan görünüyor. Karadeniz'in mavi suları sakin bir Nisan güneşinin pembelikleri altında uyanıyor gibi… Aylarca düşman istilası altında kalan, aylarca anavatandan uzakta yaşayan bu belde şimdi bahar çiçekleriyle süslenmiş, kendisini ziyarete gelenleri selamlıyor. Fakat bu güler yüzlülükte yaralı ve perişan bir kalbin acı tebessümleri duyuluyor. Trabzon yaralanmış, Trabzon perişan, Trabzon adeta bir yıkıntı halinde.. Kurtulan pek az bina var.. Her şey, her köşe, her ev, her sokak, her türbe tahrip edilmiş. Bu feci yangın enkazı kalbe elem veriyor… Çarşı ıssız ve karanlık. Mağazalar bomboş. Her köşede elem ve haydutluk eseri var. Her yer harap. Trabzon'da acıdan, sefaletten ve harâbîden başka bir şey görülmüyor."[2]

"Güneş ortalığı aydınlattığı zaman, bir harabe içinde bulunduğumuzu anladık. Gece mavi sisler içinde büyüleyici bir tesir bırakan yerler, yıkılmış, yakılmış, kırılmış ve parçalanmış bir kasabadan başka bir şey değilmiş. Erzincan'ın şimdi terk edilmiş ve perişan sokaklarında kimseler görünmüyor. Harabeden en ziyade kurtulan noktası, hükümet konağının, askeri dairelerin, belediye dairesinin ve çarşının bulunduğu yerler. Oralarda dolaşanlar da sefil ve perişan, yalınayak, yüzleri yanmış, esvapları lime lime, fakr u zaruretten, açlıktan insanlığını kaybetmiş bir kısım halk.

"Rusların geri çekilmesini müteakip, Ermenilerin zulmettikleri beldelerden biri de Erzincan. Vaktiyle yirmi bin nüfusu ihtiva eden kasabada şimdi üç dört bin kişi bile yok. Rusların istilası esnasında kasabada kalanlar fakir ve aciz halk. Bunların da yedi yüze yakın kısmı Ermeniler tarafından kesilmiş, öldürülmüş, yakılmış ve kuyulara atılmış. Kasaba, Osmanlı ordusu tarafından Şubat'ta ele geçirilmiş. Ölülerin toplanması hâlâ bitmiyor. Bu kan ve sefalet manzarası karşısında karlı dağlar, bahara hazırlanan ovalar, henüz çiçeklenen ağaçlar sessiz ve cansız…"[3]

"Erzurum, bir harabe şehri gibi. Camiler, ambar vazifesi görmekle kurtulabilmiş. Mamafih bunların da müstesnası var. Lala Mustafa Paşa Camii, bütün müzeyyenâtından (süslerinden, bezemelerinden) mahrum. Renkli çiniler bile sökülmüş. Erzurum'un bir kısmı kâmilen harap. Hükümet dairesi, korkunç bir iskelet halinde, dört duvardan başka bir şey değil. Kilise Meydanı civarı İslam mahalleleri yakılmış yıkılmış. Erzurum, Ruslar tarafından mühim bir harekât üssü olarak kabul edilmiş. Şehre pek çok emtia (eşya) getirilmiş. Rus zabitleri aileleri ile birlikte Erzurum'a yerleşmişler. Eğlenceler, tiyatrolar, sinemalar hiçbir şey eksik değil. Rusların çekilmesi üzerine şehir kâmilen Ermenilerin elinde kalmış. İşte bütün zulümler, yangınlar ve facialar o zaman başlamış. Yalnız Erzurum sokaklarında toplanan İslam na'şı (cenazesi) dört binden fazla. Evlere doldurulup yakılanlar, yol yaptırmak bahanesiyle uzaklara götürülüp öldürülenler bu hesaba dâhil değil. Erzurum'da yakılan binalar hesapsız. Martın dokuzunda çekilen Ermeniler hemen her tarafı yakmışlar yıkmışlar, icap ettiği zamanda müdafaa etmişler. Daha ziyade müdafaada bulunamayacaklarını anladıkları zaman peşlerinde ölüm ve ateşten bir harabe bırakarak kaçmışlar…"[4]

---

[1] *ATASE*, A. 1/2, Kls. 359, D. 1023, F. 3-44, 3-45; *ATBD*, 32/83 (Mart 1983), s. 241;*Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918,* II, s. 237-238.

[2] Altınay, *Kafkas Yollarında*, s. 7-14. Krş.Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, s. 109-110.

[3] Altınay, *Kafkas Yollarında*, s. 35-36. Krş. Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, s. 119-120.

[4] Altınay, *Kafkas Yollarında*, s. 47-49. Krş. Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, s. 125.

Ahmet Refik Bey, "İki Komite İki Kıtal" adlı bir diğer eserin de ise "yangın yerindeyim. Türklerin bu tarihi ve fedakâr beldesi adeta bir harabe halinde. Sokaklar ve binalar, camiler ve medreseler kâmilen harap. Yanmış ve yıkılmış evler insan naaşlarıyla dolu. Erzurum böyle büyük bir acı görmemişti" diyordu[1].

Selami Kılıç

Özet

Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletlerinin yanında yer alan Ermeniler, Ruslarla birlikte hareket ediyorlardı. Savaşın en bunalımlı ve kritik anlarında ardı ardına patlak veren isyanlar, cephe gerisinde asker ve sivillere yönelik saldırılar, bölge halkına karşı yapılan kıyımlar üzerine Osmanlı Devleti, Ermeni halkını göç ettirmek zorunda kaldı. Savaşın yoksunlukları ve acımasızlığı da karşılıklı olumsuzlukları beraberinde getirdi.

Sarıkamış yenilgisinden sonra 1914 sınırlarını aşan Rus birlikleri Doğu Anadolu şehir ve kasabalarını işgal ettiler ve İşgalle birlikte Ermeni çeteleri Türklere karşı korkunç bir kıyıma başladılar.

Rusya'daki Ekim ihtilali sonrası Rus askerleri, Kafkas Cephesi'ni boşaltmaya başladı. Onların yerini alan Ermeni çeteleri ise korumasız ve savunmasız Türk halkına karşı insanlık dışı işkencelerle imha politikasına girişti. Bu kıyım, Doğu Cephesi'ndeki savaş durumuna son veren Erzincan Mütarekesi'nden sonra kitlesel bir katliama dönüştü.

Selami Kılıc

EXAMPLES FROM ARMENIAN TYRANNY İN THE LIGHT Of TURKISH-GERMANIC SOURCES

Summary

The Armenians, who collaborated with the Entente States during the World War I, acted together with the Russian. The Ottoman State had to maket he Armenians migrate because of the rebellions, attacks towards the soldiers and civilions and massacres of the local people during the most critical days of the war. The deprivations and mercilessness of the war caused further negative impacts.

After the defeat of the Ottoman in Sarıkamış, The Russian forces, who trepassing the borders of the 1914, invaded the cities and towns of the Eastern Anatolia and the Armenian gangs began to massacre the Turks.

Following the october revolution in Russia, the Russian soldiers began to withdraw from the Caucasian front and the Armenians, who replaced them, began to destroy the Turkısh people, who were then defenceless, with dehumanizizing tortures. This massacre turned into a mass butchery after the Erzincan Armestice, which gave an end to the war in the Eastern Front.

[1] Ahmet Refik Altınay, *İki Komite İki Kıtal*, Haz: Hamide Koyukan, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994, s. 47-48.

Cezmi Eraslan
Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi, Öğretim Üyesi.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MÜTAREKE YILLARINDA GÜNEYBATI KAFKASYA'DA RUS VE ERMENİ MEZALİMİ

Anahtar kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Türk seferberliği, İttihat ve Terakki Partisi, Ermeniler, Rus Ordusu, Doğu Anadolu, Savunmasız Müslümanlar.
Key words: World War I., Order and Progress party,Armenians cruelty, East of Turkey, Russian Army, Turkish mobilization, Defenseless Muslims.

Osmanlı Devletinin bilhassa 1877-1878 savaşından itibaren hem iç hem de dış meselesi haline gelen Ermeniler, Osmanlı topraklarında yabancı müdahalesini meşrulaştıracak zorlamaları kabul etmeyen dönemin padişahı II. Abdülhamid'e karşı ortaya çıkan en etkili muhalefet örgütü olan İttihat ve Terakki ile işbirliği yapmışlardır. Meşrutiyeti elde etmenin yolu, yöntemi konusunda ikiye ayrılan muhalefetin her iki kesimini de destekleyerek sonuçta karlı çıkmayı başarmışlardır. Gerçekten deII. Abdülhamid'i tahttan indirip meşrutiyeti yeniden ilan ve anayasayı yürürlüğe koymak için dış müdahale gerekliliğine inanan Prens Sabahattin grubunu Hınçaklar, dış müdahaleye karşı tavır alan Ahmet Rıza Bey ve arkadaşlarını ise Taşnaksutyun komitesi desteklemişti. Meşrutiyetin ilanından sonraki ilk aşamada komite ileri gelenleri hedefe ulaşıldığını ve bundan sonraki işin ülkenin kalkınması için elbirliği ile çalışmak olduğunu çeşitli ortamlarda dile getirmekten geri durmamışlardı[1]. Yakın işbirliği 1908 seçimlerinde de devam etmiş, Hınçaklar, Ahrar Fırkasına destek verirken, Taşnaklar İttihat ve Terakki'yi desteklemişlerdi.

İttihat ve Terakki Yönetiminin Ermenilere Bakışı:

Meşrutiyet döneminin başlamasıyla birlikte aslında ülkenin her yerinde büyük bir iyimserlik havası hâkim olmuş, devletin Müslim-gayrimüslim bütün vatandaşları arasında bir kardeşlik duygusunun yaratılabileceğine olan inanç kuvvetlenmişti. Ancak 1909 Adana Olayları[2] bu iyimserliği büyük oranda ortadan kaldırmıştı. Osmanlı Devletinin Dâhiliye Nezareti'nin Adana olayları üzerine Hicaz, Trablusgarp, Yemen vilayetleriyle Bingazi'den başlamak üzere ilgili merkezlere gönderdiği 15 Ağustos 1909 tarihli yazıda sürece nasıl bakıldığı büyük ölçüde ortaya konulmaktadır. "II. Abdülhamid döneminin baskı ve kötülüklerinin yaşandığı sıralarda Ermeni Cemaatinin bazı partiler eliyle siyasi maksatlar için çalışmalar yaptığının bilinmekte olduğu", ancak bunların "istibdat idaresinin tahammül edilemeyen zulmünden kaynaklandığının" altı çizilmektedir. Yapılan çalışmaların mahiyeti ne olursa olsun "II. Abdülhamid'in istibdat idaresine karşı olması" hepsini mazur göstermektedir[3].

Dâhiliye Vekâletinin yazısına göre "Ermenilerin son zamanlarda milletin istihsal-i Meşrutiyet emrindeki mesaisine müzaheret ve muavenetleri görülmekle vatan-ı Osmaniye rabita-i sahihaları da bilfiil sübut bulmuştur. Özetle, meşrutiyetin ilanı için yapılan işbirliği Osmanlılığa bağlılıklarının ispatı olmuştur. "İdare-i Meşrutanın teessüsünden sonra saadet ve selamet-i kavmiyelerinin hükümet-i Meşruta-i Osmaniyeye sadakat ve merbutiyette bulunduğu teslim olunmak suretiyle saadet-i umumiye-i müşterekenin istihsaline hasr-ı emel edilmiş olduğundan cemaat-i mezkurenin zararlı bir

---

[1]Bülent Bakar, Ermeni Tehciri, Ankara 2009, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, s. 51; Bilal Şimşir Bilâl N. Şimşir,British Documents on Ottoman Armenians. Volume I (1856-1880) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 1982.

[2] Adana olayları pek çok ilmi çalışmaya konu olmuştur. Bunların başlıcaları için bkz. Seda Bayındır, Adana Ermeni İsyanı (1909), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; Necla Günay, "1909 Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım
Çalışmaları", Gazi Akademik Bakış, cilt 2, sayı 4, Ankara 2009, s. 113-123; Recep Karacakaya-Yusuf Sarınay, 1909 Adana Ermeni Olayları, İstanbul 2012,

[3] Dahiliye Nezaretinin 29 Recep 1327 tarihli tahriratı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 2902/98. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1909-1916) IV, Ankara 2009, s. 83-84.

siyasi fikir takip ettiği sui zandır"[1]. Dolayısıyla, Ermenilerin tahriki ile ortaya çıkan ve 20.000 civarında insanın hayatını kaybetmesine vesile olan Ermenilere karşı olanların tavrı, süreci bilmeyenlerin evhamı olarak nitelendirilmektedir. Ermenilerin Adana olaylarındaki tavırları ise vatan kardeşliği fikrini imha etmek isteyen II. Abdülhamid'in istibdadının kalıntıları olan memurların iş bilmezliği olarak görülmüştür. Olayların Adana'daki devlet görevlilerinin meşrutiyetin Ermeniler arasında yarattığı coşkuyu yanlış anlamalarından ileri geldiği yorumu yapılmaktadır.

Müslüman ahalinin tepkisinde "nam ve unvan ve hattıhareketinden haberdar olmadıkları Taşnaksutyun ve Hınçakyan gibi komiteler elemanlarının ortaya çıkmalarının yarattığı endişe ve dedikoduların etkili olduğu tespiti yapılmaktadır. Halk arasında yayılan asılsız dedikoduların Ermeni cemaatine de sıçramasının olayların yayılmasında etkili olduğu değerlendirilmektedir. Yerel yöneticilerin hemen bu karışıklığı gidermeleri gerekirken acziyet göstermeleri ise iki taraf arasındaki gerginliği artırmıştır. Olaylar Ermeni cemaatinin Osmanlıya sadakatinin ortadan kalkmış olmasından değildir. Bütün devlet memurlarının görevi "Osmanlı milletini oluşturan Müslim - gayrimüslim ahalinin tam bir kardeşlik ve birlik içinde hareket etmeleri ve geçinmelerini sağlamak olmalıdır. Devletin ve meşrutiyetin geleceği buna bağlıdır". Burada gelinen nokta 1878 Berlin Kongresinden itibaren bağımsızlıklarına kavuşmak için silahlı eylem yapma kararına ulaşan Ermenilerin silahlı komitalarının meşrulaştırılmasından başka bir şey değildir. Aslında meşrutiyetin ilanı ve seçimler sırasındaki işbirliği bu yolu zaten açmış bulunuyordu.

I.Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde Ermenilerin Gerçekleştirdikleri Katliamlar:

Emperyalist dünyanın yeraltı zenginliklerini ve stratejik üstünlüğünü kontrol etmek istediği coğrafyanın hâkimiOsmanlı devletini paylaşmak üzere aralarındaki ittifakları tamamlayınca birinci dünya savaşını başlattılar. Dönemin yöneticileri olan İttihat ve Terakki'nin sınırsız iyi niyet ve güven gösterdikleri Ermeniler ise komitalarının organizasyonunda Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve mütarekede doğu Anadolu bölgesinde Rus işgal kuvvetlerine öncülük ve onlarla işbirliği yaparak bölge halkına insanlık dışı işkence ve katliamda bulundular.

Seferberlik ilanına uyan Müslüman Türk erkeklerinin köylerini, evlerini terk etmesinden istifade eden Ermenilerin savunmasız Müslümanlara karşı yaptıkları insanlık dışı uygulamalar bölgede görev yapan bürokratlar tarafından yeminli ifadeler şeklinde tespit edilmiştir.

Tebliğimizde Osmanlı arşiv belgeleri ışığında, Kars, Ardahan, Batum ve Van'daki katliamdan örnekler verilecektir.

Kadın erkek çocukları katletmek, genç kız ve kadınların ırz ve namuslarını kirletmek, hamile kadınların karınlarını deşip ceninleri çıkarıp öldürmek, Erkeklerin gözlerini oymak, kulaklarını ve tenasül uzuvlarını kesip ağızlarına koymak suretiyle işkence ile öldürmek, köylerini yakmak, değerli eşya ve paralarını yağmalamak, işkence etmek, öldürmek. Cami, tekke, medrese gibi dini müesseseleri tahrip etmek, kitapları yakmak, din adamlarına hakaretler ederek öldürmek bu katliamın başlıca yöntemlerinden olmuştur. Osmanlı yönetiminin ordunun gerisini emniyete almak ve bölgede yaşayan vatandaşlarının can, mal, ırz ve namuslarını korumak amacıyla başlattığı, geçici sevk ve iskân uygulamasının daha iyi anlaşılması için bu süreçte yaşananların bütün ayrıntılarıyla ortaya konulması gerekmektedir.

Enver Paşa'nın bölgede görev yapan ordu komutanı Hasan İzzet Paşa'nın uyarılarını dinlemeyerek başlattığı Sarıkamış harekâtının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra bölgeye akan Rus ordusunun Ermeniler ile işbirliğinde yaptıkları savaş hukuku, insan hakları ve insanlık onuru bakımlarından kabul edilemez boyutlarda ortaya çıkmıştır.

Osmanlı arşivlerinde bu sürece dair belgelere baktığımızda Hariciye Nezaretinin 6 Mart 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda önemli bilgiler öğreniyoruz. "Kars ve Ardahan havalisinde Ermeniler tarafından itlaf edilen Müslüman erkeklerin adedi otuz bine vardığı, hanelerinin yakıldığı, karlı, buzlu dağlara kaçan çaresiz kadın ve çocukların acınacak halde bulunduğu haber alınmıştır. Diğer taraftan muhafazası Ermenilere verilen Osmanlı esirlerinin çeşitli kötü muamelelere

[1] Aynı belge, gösterilen yer.

maruz kaldıkları, tüfek dipçiğiyle dövülerek öldürüldükleri güvenilir kaynaklardan öğrenilmiştir. Tahran elçiliğinden bildirildiğine göre ise Osmanlı ordusunda çeşitli kademelerde görev yapan Ermeni ve Rumların isteyerek Ruslara esir düştükleri görev yaptıkları birlikler hakkında bilgi verdikleri; Kafkasya Ermenilerinden bir kısmının da Osmanlı kuvvetlerine esir düşüp bir müddet sonra kaçarak öğrendiklerini Ruslara söyledikleri anlaşılmıştır. Harbiye Nezaretinin uyarılmasına ilaveten esirlere iyi muamele yapılması için İtalya elçiliğin nezdinde defaatle teşebbüste bulunulduğu aktarılmaktadır[1]. II. Meşrutiyetten itibaren Osmanlı ordusunda gayrimüslimlerin de askerlik yapması kabul edildiği için belli ölçüde silahaltına alınmışlardı. Emniyet-i Umumiye MüdüriyetininDâhiliyeye gönderdiği 14 Haziran 1916 tarihli bir yazıda bu hususa işaret edilmektedir. Seferberliğin başlangıcında meşrutiyet taraftarı ve vatan hizmetçileri söylemleri Avrupa tarafından da dikkate alınan Ermenilerin kısmen Van jandarma alayında görevlendirildikleri anlaşılmaktadır. Bunlardan zabıta memuru olarak görevlendirilen Nersis Nalbantyan ve yanındaki birkaç komitacı örneğinde durum ortaya çıkmaktadır. Bunlar başlangıçta harbin gelişimini takip ederek beklemişler, Rusların Saray kazasını istilası ve geri çekilmesinden sonra bulundukları yerlerde Ermeni komitacılarının kıyamlarına açıkça yardım etmeye başladıkları görülünce de jandarmadan terhis edilmişlerdir. Ellerine devletçe verilen silahların mekanizmaları çıkarılarak teslim alınmıştır. Ancak çıkarılan aksamı bölgedeki Müslüman ustalardan ikisine yaptırdıkları tespit edilmiştir[2]. Rusların tekrar Osmanlı hududunda görünmelerini takiben de Müslüman köylerine saldırı, yolcu ve postaları durdurma, devletin koyduğu savaş vergilerini reddetme ve Müslüman köylerinden toplanan yiyeceklerin de nakline mani olmalarıyla adlarını duyurmuşlardır.

İşgal ettikleri yerlerde Rusların ve işbirlikçisi olarak Ermenilerin yaptıkları mezalimin ayrıntısını saymağa insan vicdanı elvermediğinden sadece gruplandırmak yoluna gidilecektir. Rusların Erzurum'u işgallerinde şehir merkezinde halka önderlik eden 9 kişiyi idam, 14 yaşına kadar bütün erkekleri meçhul yönlere götürdükleri görülmüştür. Erzurum'dan, Aşkale'den ve sonraları Tercan'dan firar edip gelebilen Reşid Bey ve arkadaşlarının verdiği bilgiye göre Kossak ve Ermeni çetelerinden oluşan birliklerin Aşkale, Ilıca, Tercan kazalarında mal namına ne gördülerse tamamen el koyup götürmüşlerdir. Hovik Köyü ve Pekeriç nahiyesinde başta imam olduğu halde yüzü aşkın Müslümanı çoluk çocukları önünde katl ve pek çok İslam kadınlarına tecavüz ettikleri anlaşılmıştır. Bu saldırılarda Rusların öncü kuvvetlerinin Ermeni süvarilerinden ibaret olduğu görülmüştür.

Ruslar Erzurum'da bütün camilerdeki halıları toplamış ve geriye sevketmişlerdir. Artvin taraflarından kaçabilenlerin ifadelerine göre Ruslar orada İslam namına bir şey bırakmamışlardır. Pekeriç nahiyesinde Ermenilerin teşkil ettikleri sözde mahkemelerde Tercan ve civar köylerin ileri gelenlerinden üç-dört yüz kişi idam edilmiştir. Erzurum vilayetinde 50.000den fazla mevaşi(yük hayvanı) ve 300.000koyun Ruslar tarafından alınmış ve Müslüman halka çift hayvanları dahi bırakılmamıştır. Öyle anlaşılmaktadır ki canını ve ırzını kurtarabilenler açlıktan öleceklerdir. En büyük zulmün Van'da görüldüğünde dönemin kaynakları hemfikirdir. Van düşmeden önce 14 kayığa bindirilen 1200 kadın ve çocuktan ancak yarısı Bitlis'e ulaşabilmiştir. Diğer kısmı hava muhalefetinden dolayı Erciş önlerine sürüklenmiş ve burada Ermenilerce yaylım ateşine tutularak öldürülmüşler.Yine Van'dan Norduz yoluyla Bitlis'in Pervari kasabasına kaçmaya çalışan 8-10 bin Müslüman Mahfuran deresinde tamamıyla öldürülmüşlerdir. Bu katliamdan kurtulabilen Van Maarif müdürü Şerif Bey'in şahitliğiyle sabittir[3].

Ermenilerin yaptığı bu katliamın ortağı olarak Rus kuvvetleri görülmektedir. Ancak seferberlik ve neticesinde olumsuz neticeler alınınca insanların önemli bir kısmı Rusların geleceğini düşünerek "düvel-i muazzamadandır, ilişik ettirmez", düşüncesiyle yerlerini yurtlarını terk edip göçmemişlerdir. Ancak Rusların öncüsü olarak gelen Ermeniler girilen yerlerde ırzına dokunulmamış kız ve kadın bırakmadıkları gibi, çocuk ve yaşlı ayırt etmeden erkekleri katletmeyi usul haline getirmişlerdir. Ermeni haydutların elinden kurtardıkları bir kısım kadın ve çocuğu merkez yaptıkları Van'daki Amerikan

[1]Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Siyasi (HR.SYS), 2878/1, lef 2.
[2]Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Siyasi (HR.SYS), 2878/1, lef 9-11.
[3]Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Siyasi (HR.SYS), 2878/1 lef 9-11.

müessesesine yollamışlarsa da buradan kurtulan birkaç kişi çoğu sığınmacının burada yediklerinden zehirlenerek telef olduklarını belirtmişlerdir[1].

Bayezid Vergi müfredat kâtibi Ali Şefik Bey de yeminli ifadesinde kasabasının istiladan sonra ne hale geldiğini şöyle anlatıyor; "Nefs-i Bayezid kasabasından onbeş bin nefer kadar İslam bulunurdu. Onlardan tahminen on dört bini katl ve ancak bin neferi ber-hayat kaldı. Mezkûr bin neferin de beş yüzünü esir götürerek hayat ve mematları meçhuldür. Beşyüz nüfus güç hal ile ve bin türlü meşakkatlerle ancak sefil ve sergerdan ve nâna muhtaç olarak buralara iltica eylediler. Şu mültecilerden bazıları Diyarbekir ve bazıları da Musul ve Siird ve Harput cihetlerine dağılıp gittiler[2].

Ermenilerin yaptıkları bu insanlık dışı muameleyi savaşın meşru işleri gibi görüp ses çıkarmayan Rus asker ve komutanları da aynı suça iştirak etmiş durumdadırlar. Eleşkirt kazasının Arabköyü'nde Süleyman oğlu Rıza, 21 mayıs 1916 tarihli köy muhtarı ve ihtiyarları huzurundaki yeminli ifadesinde "hanelerine Ermeni fedaileri girerek cebren namusumuza taarruz etmeye başlandığından namus beliyyesi olarak bilmecburiye umum kumandanları Kaydarof'un nezdine gittik. Bu çirkin durum kendisine arz edilince "nezdinde mevcud bulunan diğer Rus zabitanına karşı bizi tekdir ederek "haydi, Ermeni ve Kossakların muamelede mezuniyet-i tammeleri vardır. Diye bizi taşra çıkardı ise de iki saat sonra tekrar bizi huzuruna çağırıp dedi ki; "Ben Müslümanım ve kendim de kumandanım, bu gün bu harbde fenalığı yapan Ermenilerdir. Bunlar da harp fenalığına mezundurlar. Artık durmayınız. Elinize geçen ailenizi kaçırıp gidiniz. Yoksa hem namusunuz ve hem de malınız gidecektir. İşte size muhafız" diye iki Kazan şehri İslam hanedanını terfik ederek karyemize göndermiştir. Kumandan yanında kaldıkları sırada köylerinde bakire kızların ırzına geçildiğini, işe yarar gelin ve kızların saldırıya uğradıklarını dönünce öğrenmişlerdir[3].

Mütarekenin son zamanlarında bölgedeki gelişmelere ve devletin yetkili kurullarının durumlarına açıklık getirmek için bir örnek aktarmak istiyorum.

Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'dan 13 Haziran 1919 tarihinde Harbiye Nezaretine gönderdiği yazıda tüyler ürperten bir manzara resmedilmiştir. "29 Mayıs 1919'da Pasinler kazasının Isısor köyü civarında biri gövdesinden ikiye ayrılmış, diğeri altı yerinden süngü ve kurşun ile cerhedilmiş, takriben onbeş yaşındaki bir çocuğun da burun, ağız ve kulakları kesilmiş olmak üzere bir sureti-i vahşiyanede ve gaddarenede katledilmiş, üç Müslüman cesedi bulunmuştur".

Kaza kaymakamı sınır civarındaki Yeniköy Rumlarının yapmış olabileceğini belirtirken Onbeşinci kolordu kumandanlığının bu konu hakkındaki araştırması sırasında Erzurum İngiliz mümessilinden aldıkları cevap Oltu'nun 18 km doğusundaki Pernos köyünün eski sakinlerince yapılmış olmasının muhtemel olduğu şeklindedir. İngiliz mümessili 1918'de Türklerin büyük çoğunluğunu katlettiği bu Ermeni köyünün sakinlerinin hududa yakın dağlara gelerek civardaki masum Müslümanlardan intikam almak istemiş olmaları ve biçarelerin vücutlarındaki vahşet eserinin Rumlardan ziyade Ermeniler tarafından yapılmış olmasını akla getirdiğini ifade etmiştir. On beşinci kolordu buna mukabil söz konusu olayda Ermenilerin aile ve acizlerini geriye sevk ettikten sonra silahlı gençleriyle Erzurum ve havalisi Müslümanlarını feci şekilde katletmelerinden başka bir şey olmadığını ve bunun ispat edildiğini söz konusu ihbarın kendi suçlarını bastırmak için yapıldığının sabit olduğunu izah etmişlerdir. Cinayet İngiliz mümessilinin dediği gibi Ermeniler tarafından işlenmişse Türkiye'ye dönmek için hududa gelen bu Ermenilerin hala vahşet ve cinayetlerine deva edecekleri ve Müslümanları bir şekilde imhadan geri durmayacakları hakkında doğu illeri halkının korkusunu teyit etmektedir.

Konu Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa tarafından 17 Haziran 1919'da Hariciye Nezaretine aktarılarak başlangıç sayılabilecek bu kötülüğün hudut üzerinde veya civarında askeri kuvvetlerin olmadığı mevkilerde olması halinde daha üzücü ve buhranlı olayların ortaya çıkmasına sebep olacağı uyarısı yapılmıştır.Bu tür hareketlerin yapılmasına müsait geçitlerin takip ve muhafazası için gereken

---

[1] Van Belediye reisi, Van Jandarma Sabit Alay Kumandanı Ali Vasıf, belediye reisi Abdurrahman, komiser Zübeyir, Mülazım Recep, polis memuru Mehmed Hulusi efendilerin tespit ettikleri ifadeler için, bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Siyasi (HR.SYS), 2878/2, lef 56-62.

[2] 25 Mayıs 1916 tarihli ifade için Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Siyasi (HR.SYS), 2878/2,lef 19-33.

[3] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Siyasi (HR.SYS), 2878/2, lef 75-91.

tedbir alınmışsa da farklı yerlerde halka dönük saldırıların önüne geçmek imkanı olmadığı belirten Harbiye Nazırı bu durumda "İslamların imhası için icra edilegelmekte olan bu faciaya karşı tedabir-i mania-i siyasiye ittihazını rica" etmiştir.

Hariciye Nezaretinin 25 Haziran 1919 tarihli cevabi yazısı son derece manidardır. Önemine binaen aynen aktarmak istiyoruz. "Sarahat-ı kâfiyeyi cami olmayan vekayi-i mümasele, mehafil-i ecnebiyede ale'l ekser mübalağaya hamledilmekte ve binaen ala-zalik bu babda icra edilen teşebbüsattan matlub olan netice istihsal edilememekte olduğundan" denilerek muhatapların olaylara nasıl baktıkları zımnen ifade edilmiştir. İnkâra mecallere kalmayacak şekilde katliam ortaya konmadan tepki göstermeyeceklerdir. Bakanlık netice alınması için nelerin yapılması gerektiği sıralanmaktadır. "Netice alıcı teşebbüsler yapabilmek için her şeyden önce bu hususta çok geniş araştırmalar yaparak ikna edici deliller toplanmalı, maktüllerin isim ve kimlik bilgileri, olayın tarih ve yeri açık bir biçimde gösterilmeli, mümkün ise maktullerin fotoğraflarının gönderilmesi gerekmektedir"[1]. Yukarıda aktardığımız olayların hepsi mahalli idarecilerin oluşturduğu komisyonlar tarafından, maktullerin isim, yer ve sair bilgileri kurtulabilenlerin yeminli ifadelerle tespit edilerek hükümet merkezine bildirilmiş olaylardır. Hatta bunun için cetveller oluşturulmuştur. Ancak yabancı çevrelerin mağdurlar Müslüman olunca çok fazla ilgili olmadıkları tarihte ve şimdiki halde sabit bir durumdur.

Sonuç:

Gerek birinci dünya savaşı sırasında Osmanlı Devletinin ilan ettiği seferberlik dolayısıyla, gerekse sonrasında Rus ordularına öncü, yardım ve yataklık ederek işbirliği yapan Ermenilerin amacı bölgede kahir çoğunluğu oluşturan Müslüman ahaliyi buradan kaçmaya zorlayarak giriştikleri istiklal mücadelesine haklı bir görünüm kazandırmaya yöneliktir.

Müslüman kadınların para, mücevher ve onlardan daha değerli namuslarına tecavüz ederek, işkence ile öldürerek, çocukları ve erkekleri ise direnmeyip teslim olanlar dahil her türlü aşağılama ve işkencelerden sonra öldürerek yaptıkları insanlık dışı muameleler Rus askeri varlığına dayanarak başladığı ve işbirliği halinde sürdüğü için sorumlulukları açıktır. TBMM ordularının devreye girişine kadar olan süreçte Osmanlı hariciyesinin aciz durumu da Uluslararası ortamda herhangi bir yankı bulmamış görünmektedir. On beşinci kolordunun ileri harekâta geçmesinden sonra bölgede Hristiyanların katledildiği, haklarının verilmesi gibi talepleri hem Bolşevik hem Avrupa tarafından duymak mümkün olmuştur. Söz konusu süreçte Osmanlı ülkesinin Rusya sınırındaki bölgelerinden canlarını ve ırzlarını muhafaza için kaçmak zorunda kalan vilayat-ı şarkiye muhacirleri bir milyondan fazladır. "Ruslar gelirse bir şey yapmazlar" diye halk arasında yayılan boş inanç üzerine Van'ın tahliyesinde yerlerinden çıkmayan kadın, çocuk ve yaşlıların hemen hepsi bu güvenlerini hayatlarıyla ödemişlerdir.

Bölge halkının para, mal ve canlarına saldırmakla yetinmeyen istilacıların Müslümanlar arasında kutsal sayılan ziyaret yerlerini de yakıp yıkarak, pisleterek, din adamlarına hakarette bulunarak insani değerlerden ne kadar uzak oldukları görülmüştür.

Van'da meydana gelen katliamın tanıklarını dinleyen komisyonun raporunda dediği gibi " Zahiren aşık-ı hürriyet, manen haris-i istiklaliyet sahnelerinde senelerden beri Osmanlı ülkesinin pek çok yerinde binlerce masumun kanlarını haksız yere dökerek eşkıyalık yapan Ermeniler'in" bütün buinsanlık dışı muamele ve katliamlardan sonra "yavuz hırsız ev sahibini bastırır" deyiminde olduğu gibi Türk milletini soykırım ile suçlamaları abesle iştigalden başka bir şey değildir.

[1]Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Siyasi (HR.SYS), 2602/1, Lef 47-49.

Cezmi Eraslan

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MÜTAREKE YILLARINDA GÜNEYBATI KAFKASYA'DA RUS VE ERMENİ MEZALİMİ

Özet

Birinci Dünya savaşı yılları Türkiye'nin zor zamanlarıydı. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları bilhassa Ermeniler bu savaş sırasında doğu Anadolu'da Rus ordusu ile işbirliği yaptılar. Rus ordusunun öncüsü olarak Kars, Van, Erzurum gibi merkezlerde büyük katliamlar yaptılar. Camileri, türbeleri, yıkarak Müslüman halkın maneviyatına hakaret ettiler. Savunmasız Kadınları, çocukları ve yaşlıları öldürdüler. Tecavüz, işkence ve öldürme olaylarının tanıkları bunları yeminli ifadeler ile anlatmışlardır.

Cezmi Eraslan

DURING THE YEARS OF WORLD WAR I AND MUDROS CEASEFIRE, THE ARMENIAN AND RUSSIAN MASSACRES IN SOUTH-WESTERN CAUCASIA

Summary

The War years were the turbulent era of Ottoman Turkey. During the war years, The non-Muslim Ottoman citizens, especially Armenians cooperated with the Russian Army in East of Turkey. As the vanguard of Russian Army they made huge massacres in big cities like Kars, Van and Erzurum. They desecrated to the moral merit of Muslims by destruction of Mosques and shrines. They killed the defenseless women, children and old people. The Muslim survivors of Armenians cruelty recounted all these inhuman events to the Ottoman officers. We could find them in the records of Ottoman Archives.

Mohammad Salmasizadeh
Təbriz Dövlət Universitetinin
Tarix Qurumunun dosenti

AZƏRBAYCANDA SOYQIRIMLAR
(1918-ci ildə Urmiya, Səlmas və başqa soyqırımları)

Müqəddəmə

Tarixi sənədlər1918-ci ildə Urmiya,Səlmas və Azərbaycanın başqa şəhər və kəndlərində ermənilərin böyuk faciəvi qətliamlar törədərək dinc əhalidən 15000 -dən artıq adam öldürdüyünü sübut edir.Bu məqalədə göstərilən faktlarilkin tarixi mənbələrdən və Azərbaycanda olan avropalı diplomatların sənədlərindən götürülmüşdür. Məqalədəermənilərin törətdikləri cinayətlərin əsas səbəbləri və mühüm nəticələri araşdırmalar əsasında məlum olmuşdur.

Azərbaycanlılar, tarixboyu bütün xalqlara, eləcəermənilərəhəmişə hörmətlə yanaşmış və onlar bu insani hissin sayəsində azad və əmin-amanlıqla yaşamışlar.Tarixi sənədlər subut edir ki, ermənilər Qafqazda gəlmə və yad element olmalarına baxmayaraq Azərbaycanda onların kilsələri, məktəbləri, ticarət mərkəzləri olub və öz dini ənənələrini azad şəkildə yerinə yetiriblər. Bu faktlarıAvropadan gələn xiristian səfirlər də təsdiq etmişdilər, o cumlədən Birinci Dünya müharibəsi dövründə Təbrizdə olan Almaniyanın konsulu, Vilhem Lyten yazır ki, ermənilər Təbrizdə hörmətlə azad yaşayırlar və özləri üçün təntənəli böyük müəssisələr yaradıblar (Lyten,1368:349). Yaponiyanın səfiri, Aki Yu Kazama daburada ermənilərlə yaxşı davranıldığını təsdiq edir (Kazama, 1380:86). Amma bu yaxşı münasibətin qarşılığında ermənilər ancaq ikiüzlülük və xəyanət göstərmişdilər.Bunu təkcə müsəlmanlar deyil, o dövrün avropalı səyyahları da bir tarixi fakt kimi təsdiq etmişdilər. O cumlədən, Böyük Biritanyanin səfiri Lord Korzen yazır ki, ermənilər çox hiyləgərdilər (Korzen, 1380:692). Onun dediyinə görə, hiyləgər və ixtişaşçı olmaq ermənilərin iki böyük sifətləridir (Korzen, 1380:696). Bir fransız səyyahıdə yazır ki, ermənilər axmaq, hiyləgər, tamahkar və vəfasızdılar. (Dalmani, 1335: 535, 615, 850).

İranın Birinci Dünya muharibəsində iştirak edənrəsmi müvərrixi bildirir ki, ermənilər İranın milli hərəkatına xəyanət edərkən Almanıyalı Vasmos adında olan inqilabçını İngilislərə satdılar (Sepehr, 1336:85).

Birinci Dünya muharibəsində Osmanlıda yaşayan ermənilər bu ölkəyə xəyanət etdikləri üçün sürgün ediliblər, onların bir hissəsi Azərbaycana gələrkən Urmiyyə şəhərində azərbaycanlıların böyük məhəbbətlərvə humanitar hissləri ilə qarşılanmışdılar (Kəsrəvi, 1383:713). Çox təəssüf olsun ki, bu çağrılmamış qonaqlar silahlanıb qəddarlıqla dinc əhaliniqətlə yetirmişdilər (Aqasi, 1350:380-377). Bu cinayətlərdə ermənilərin əsas məqsədi Azərbaycan torpağlarında qondarma erməni dövləti qurmaq idi (Dolətabadi, 1371, 4cü cild:19-17). Onlar hətta Təbrizin də ələ keçrilməsini planlaşdırmışdılar (Kəsrəvi,1383:713). Buna görə ermənilər Urmiyanın Hacı Müstəşar sarayını hərbi bazaya çevirərək səngərlər hazırlamışdılar. Az sonra ermənilər küçələrdə və bazarlarda yalan bəhanələrlə dinc əhaliyni incidərək neçə günahsız azərbaycanlını və bir yəhudini öldürmüşdülər (Kəsrəvi, 1383:714-715). Urmiyada olan Rusiyanın konsulu, Bazil Nikitin yazır ki, bu səbəbdən törədilən hadisələrə görə ermənilər və müsəlmanlar arasında müharibələrbaşladı və nəticədə ermənilər qalib gəldilər (Təməddon,1350:253). Ondan sonraermənilər 3 gün Urmiya əhalisini qətliama məruz qoydular, kişiləri öldürüb, qadınlara təcavüz edib, hətta məsum körpələri vəhşicəsinə qətlə yetirdilər (Aqasi, 1350:380-384). Bu cinayətləri general Ceymz Feredrik Maberli, İngiltərənin İranda olan baş komandiri də təsdiq etmişdir(Maberli,1369:524). Filip Praysın yazısına görə, ermənilər bundan əvvəl ətraf kəndlərdə də bir çoxgünahsız insanları öldürmüş, mallarını talanetmişdilər (Kəsrəvi, 1383:613). Şahidlərdən biri yazır: "Səhərə qədər güllə səsi kəsilmədi, ermənilər evlərə hücüm edərkən dinc insanları böyükdən kiçiyə qədər öldürdülər və var-dövlətlərini talan etdilər və axırda evləri yandırdılar. Ermənilər elə bir qəddarlıq və qaniçənlik göstərdilər ki, heç bir dövrdə və heç bir əsrdə bu vəhşilik görünməmişdir" (Kəsrəvi,1383:719). Bu bir planlaşdırmış soyqırım sayılırdı.O gecə səhərə qədər qadınların və uşaqların naləsi kəsilmədi,10000 dən çox günahsız insan soyqırıma məruz qaldılar və şəhərdən başqa ətraf kəndlərdə də belə qətliyamlar törədildi. Canlarınınqorxusandan qaçanlar da ətraf

çöllərdə qar üstündə ac-susuz can verdilər(Kəsrəvi,1383:723-724). Bir dövlət məmuru rəsmi sənəddə yazır: "Ermənilər Urmiya şəhərini neçə gün talan edəndən sonra tulumbalarla Urmiya bazarına neft səpib od vurdular vəmaliyyə cəhətdən50 milyondan çoxxəsarət yetirdilər. Salamat qalan əhali də ac, lüt qalıblar və 200- dən artıq insan dəhşətdən dəli olublar,ölüləri basdırmaq üçün şəhərdə bir metr parçatapılmır" (Eynossəltəne,1374,6-cı cild: 4869).Urmiyanın o zamankı başçısı bildirir ki, bu cinayəti Rusiyanın Urmiyada olan konsulu,Bazil Nikitin və Rus generalı Cerzmatovplanlaşdırmışdılar və ermənilər onu həyata keçirtdilər(Əfşar,1380,2-ci cild:447-457).

Səlmas soyqırımı

Ciloların komandiri, Marşimon kürdlərin əli ilə öldürəndən sonra ermənilər kürdlərlə bacara bilməyib, yenədə günahsız dınc əhliyə qəddarlıq göstərdilər və növbəti dəfəSəlmas şəhərində azərbaycanlıların qətliamını törətdilər. Avropalı şahidlər ermənilərin Səlmas əhalisinin məhəbbətlərinin qarşısında bu qəddarlığı onlara necə rəvagördüklərinətəəccüb etmişdilər.Bu sözlər Rus konsulu Nikitinə və amerikalı həkim Dr. Pakarda və Mançester Gardian qazetinin numayəndəsı Philip Praysa məxsusdur (Kəsrəvi, 1383:605-606).Belə böyük cinayətlər üçün ermənilər 1899-cü ildən hazırlanmışdılar, silahlanaraq özlərinə gizlı təşkilat yaradıb, Səlmasın ətrafında kilsə adi ilə bir hərbi qala tikmişdilər (Əfşar,1380,2-ci cild: 317-320). Ermənilərin dəhşətli cinayətlərindən bəhs edən çoxlu qorxunc raportlar mövcuddur. Bu raportlara görə, bir sutka ərzində Səlmasın dinc əhalisini qətliama məruz qoymuş, evlərin qapılarını sındıraraq günahsız körpələri anaların gözlərinin qarşısında vəhşicəsinə öldürmüş və əhalinin var-yoxunu talan etmişdilər. Həryerə od vuraraq 40000 mindən çox əhalini əsir edərək öz qalalarına aparmışdılar. Bu əsirlərin əksəriyyəti şokdan və aclıqdan həlak oldular,ermənilər hətta məscidlərin hörmətini də saxlamadılar və ora sığınan əhalini qətl edərək məscidləri qana boyadılar(Aqasi,1350:364-365; Kəsrəvi,1383:737-739).Eyni günlərdə Əsgərabad kəndi də ermənilərin soyqırımına məruz qaldı, kənd tamamilə viran oldu. Ermənilər kəndin məscidinə sığınan qoca, qadın və körpələrin qətl edildikdən sonra vəhşicəsinə şuşkeylə tikə-tikə döğradılar. Qətl edilənlərin sayı o qədər çox idi ki, məscidin döşəmələrində yığılan qan gölməçə yaratmışdı. Qaçmağa müvəffəq olan əhali yollarda ermənilərin silahlı hücümünü məruz qalaraq həlak olmuşdular. Bu faciənin nəticəsində Əskərabad kəndibir böyük qəbiristanlığa çevirilmişdi. Aylarla yerdə qalan cəsədlər itlərə və quşlara yem oldular (Təməddon, 1350:278-280).

Ermənilər bu cinayətlərdən sonra Xoy şəhərinə hücum etdilər, amma Xoy əhlisinin qəhrəmanlığı onları məğlub etdi və qurduqları planlarıməhv etdi (Aqasi,1350:390-392). Ermənilərin əsas planı Təbriz, Urmiya, Səlməs və Xoy şəhərlərini ələ keçirərək Azərbaycan torpaqlarında süni erməni dövləti yaratmaqdan ibarət idi və mübariz və qəhrəman azərbaycanlılar buna imkan vermədilər (Dolətabadi,1371,4-cü cild: 76; Eynossəltəne, 1374, 2-ci cild:732 və 7-ci cild:5027; Kəmərei,1384,1-ci cild: 717 və 2-ci cild:884; Kəsrəvi,1383:725-728; Aqasi,1350:366-367).

Ermənilərin mənfur olmaq səbəbləri

Bu dövrün avropalı siyası dövlət məmurları və səyyahları ermənilərin öz mənfi cəhətlərinə görə mənfur olduqlarınıyazırlar. Bu haqda Fransız səyyahı Rene Dalmani 1907-cu ildə yazırdı: "Ermənilər öz mənfi sifətlərinə görə mənfurdurlar və avropalı musafirlərdə onlardan narazı olmuşdular". Savaj Landor adına bir İngilis müəllifi yazır ki, mən ermənilərdə sədaqət görənkimi təccüblənirəm! Ona görə ki, əgər bir erməni yoldaşlarından oğurluq etməsə insan çox təccüb etməlidir (Dalmani, 1335:965-966). O əlavə edirdi ki, ermənilər ancaq şər və əqilsiz işlərlə məşğuldular (Dalmani,1335: 968). İngiltərəli Lord Korzen təsdiq edir ki,ermənilər həmişə hiyləgər və iğtışaşçı olublar, onlar xristian olmalarınabaxmayaraq, hətta avrupadan gələn xristian qurumlarına belə mane olmuşdular və bu o deməkdir ki, onların dini inamları yoxdur (Korzen,1380:66-67,696). İngiltərənin İranda olan baş komandiri general MaberliBirinci Dünya müharibəsindəQafqaz da etnik müharibələri ermənilərin başladığını təsdiq etmişdir (Maberli,1369:365). Almaniyanın Təbriz də olan baş konsulu etiraf edirdi ki,ermənilərin şərarətlərinə rəğmən, azərbaycanlılar və türklərin çoxu onlarıincitməyə razı deyildilər. (Liten,1368:345,349).

Nəticə

Azərbaycanlıların insanseverlik hissləri qaçqın ermənilərə məhəbbət göstərərək onlara sığnacaq, yemək və qeyim vermələrinəsəbəb oldu, amma bu naşükur çağrılmamış qonaqlar ev yiyələrinə ancaq qəddarlıq və əzazillikgöstərərək onları soyqrım etdilər. Onlar 15000-dən artıq dinc və günahsız azərbaycanlıları Urmiya və Səlmas şəhərlərində və ətraf kəndlərində vəhşicəsinə qətl etdilər və özlərini insaniyyət səviyyəsindən heyvanlıq həddinə saldılar.Bu cinayətlər tarixin ən qara səhifələrindən biridir. Ermənilər öz əlləri ilə bu cinayətləri tarixə yazdırmışlar. Tarix bunuda subut edir ki, ermənilərin vəhşiliyi azərbaycanlıların insanlığı və humanitar yardımları unutmağınheç vaxt səbəb olmayacaqdır.

Ədəbiyat

1. Aqasi Mehdi, 1350, Tarixe Xoy, Təbriz, Moəsseseye Tarix və Fərhəge İran
2. Dalmani Hanri Rene, 1335, Səfərname əz Xorasan ta Bəxtiyari, tərcome Moəmməd Ali Fərəhvəşi, Tehran,Əmirkəbir
3. Dolətabadi Yəhya, 1371, Həyate Yəhyə, Tehran, Əttar, 5-ci çap
4. Eynossəltəne Qəhrəman Mirza,1374, Ruznameye Xaterate Eynossəltəne, Təshihe Məsud Salur və İrəc Əfşar, Tehran, Əsatir, 1-ci çap
5. Əfşar İrəc, 1380, Dəftəre Tarixe Məcmueye Əsnad və Mənabe Tarixi, Tehran, Bonyade Moqufate Doktor Məhmude Afşar
6. Kazama Aki Yu, 1380, Səfərname Kazama, Tərcome Haşem Rəcəbzade, Tehran, Əncoməne Asar və Məfaxere Fərhənqi, 1-ci çap
7. Kəmərei Seyyed Moəmməd,1384,Ruznameye Xaterate Seyyed Moəmməd Kəmərei Moəqqeq, Təshih Moəmmədcəvad Moradinia, Tehran, Əsatir, 1-ci çap
8. Kəsrəvi Əhməd, 1383, Tarixe Hicdəhsale Azərbaycan, Tehran, Əmirkəbir, 21-ci çap
9. Korzen Corc Natanil, 1380, İran və Qəziye İran, Tərcome Ğolaməli Vəhid Mazəndərani, Tehran, Enteşarate Elmi Fərhəngi, 5-ci cap
10. Liten Vilhem, 1368, Xaterate Liten, Motərcem Pərviz Sədri, Tehran, Nəşre İranşəhr
11. Maberli Ceymz Feredrik, 1369, Əməliyat dər İran (1914-1919), Motərcem Kave Bəyat, Tehran, Rəsa
12. Sepehr Əhmədəli,1336, İran dər Cənge Bozorg, Tehran, Çapxaneye Banke Melliye İran
13. Təməddon Moəmməd,1350,Ozae İran dər Cənge Əvvəl ya Tarixe Rezaeiye, Tehran, Ketabfuruşiye Eslamiyye, Rezaiye, Moəsseseye Mətbuatiye Təməddon

İsmail Cambazov
Prof Dr., Sofya Yüksek İslam Enstitüsü,
Bulgaristan

SOYKIRIM FELAKETİNDE AZERBAYCAN VE BULGARİSTAN TÜRKLERİ YAZGISINDA BENZERLİKLER VE AYRILIKLAR

Anahtar Kelimeler: Azerbeycan, Bulgaristan, Rusya.
Keywords: Azerbaijan, Bulgaria, Russia.

Avrupa ve Asya halkları dolaysıyla dünya kamoyu bu yıl birinci Dünya savaşının yüzüncü yıldönümünü anıyorlar. Kutlamıyorlar sadece anıyorlar, çünkü dünyaya yangın, ölüm, harabiyet saçan bir selhanenin yıldönümü kutlanmaz, yalnız ibret almak için ders çıkartmak amacıyla anılır.

Ancak bizim konumuz Birinci Dünya savaşının jübilesini anmak değil. Bu savaş yıllarında yapılan amansız katliamları, Türkler'e ve Müslümanlar'a yönelik insanlık dışı soykırımını anımsatmak, böyle vahşetin hiç bir zaman tekrarlanmaması için önlemler almaktır.

Yüz yıllık Dünya tarihinde iki soykırımı kayıtlara geçmiş, kendisini kabul ettirmiştir: Birinci Dünya savaşı yıllarında Anadolu'da ve Kafkaslar'da Türklerin Ermeniler'e uyguladıkları soykırımı, Ikinci Dünya savaşı yıllarında Alman Faşistler'in Yahudiler'e uyguladıkları soykırım. Bunların dışında soykırım yok. Birinci Dünya savaşı yıllarında Ermeni çetelerinin Güney Doğu Anadolu'da, Kafkaslar'da da üç milyon dolayında masum Türk'ü ve Müslümanı zalimce boğazlamaları, Anadolu'da ve Kafkaslar da koskoca Müslüman bölgelerini yüz yıl hiç bir şey doğuramayacak hale getirmeleri soykırımı, doğa kırımı değil, Ermeniler'in milli kurtuluş hareketi. Adana Kuba, hocalı katliamları yok, Ermeniler'in zalim Osmanlıdan kendilerini korumak ve kurtarmak için verdikleri ölüm kalım mücadelesi var. Bu dünyaya böyle kabul ettirilmiş. Bugün Avrupa ve Asya'da 34 devlet Osmanlı İmparatorluğunun varisi Türkiye Cümhuriyetinden Ermeni soykırımının hesabını soruyor, tazminat istiyor.

2008 yılında Newyork'ta Dünya Türk gençliği kongresi düzenlendi. Sahneye sağında doktor solunda hemşire bulunan bir hasta sandaliyesi çıktı. Üstünde yaşlı olduğu belli bir hasta var. Kongreyi idare edenzaat anons yaptı: Kolombiya Üniversitesinden Osmanlı Tarihi okutan sayın profesör Garabediyan sizlere hitap etmek için doktorların yasağına kulak asmadan, hayati tehlikeyi göze alarak aramıza gelmiştir. Mikrofonu kendisine veriyorum.

Sayın Garabediyan kongreyi güzel bir Türkçe'yle selamladı, sonra İngilizce'ye geçerek şunları anlattı: 74 yaşındayım hastayım ağır bir ameliyat geçirdim. Doktorlar kıpırdamama müsaade etmiyorlar. Fakat ben bu kongre haberini alınca bütün risklere rağmen, buraya gelip size bir kaç söz söylemeyi boyunuma borç bildim. Siz gençlere bir vasiyet şeklinde söylediğim şu:

„Osmanlı Türkleri tarihte hiç bir zaman Ermeni tabaasını karşı soykırım uygulamamışlardır. Tam tersine, Rusya İmparatorluğu Almanya, Fransa, İngiltere Birleşik Amerika gibi büyük devletler Osmanlı'da imtiyazlı bir etnos olan Ermenileri İmparatorluğu çöketrmek için kullanmışlardır. Aslında bin yıldır Türkler'le iyi geçinen,semereli komşuluk ve işbirliği yapan sıradan Ermeniler arasında yetiştirilen militan ruhlu acımasız komitalar velinimetleri olan Türkleri kesip asmışlardır. 1915 yılındaki tehcir esnasında hayatlarını kaybeden bir kaç yüz bin Ermeni'yi soykırımı kurbanı olarak gösteren iki kitap vardır. Bu kitaplar büyük Avrupa devletleri tarafından pompalanarak Dünya kamoyuna kabul ettirilmişlerdir. Her ikisi de tamamıyla uydurmadan, belgesellikten ve bilgisellikten uzak namusuzca bir propaganda aracıdırlar. Ben bu uydurma kitaplardaki itirafları yalanlamak için dokuz tane kitap yazdım. Hepsi belgesel ve bilgisel, ancak benim kitaplarıma kulak asan olmadı. Arkamda bankalar, para babaları bulunmadığı için kitaplarımın reklamını yapamadım. İçindeki doğruları geniş halk kitlelerine mal edemedim. Şu esas fikrimin altını çizmek isterim":

-Tarihte Türkler'in Ermeniler'e uyguladıkları soykırımı değil, Ermeniler'in Türkler'e uyguladıkları soykırımı vardır.

-Bunu sadece Garabediyan söylemiyor. Bakınız ünlü Ermeni tarihçisi A. Lalayan „Taşnak Partisinin karşı devrimci rolü (1014-1914)" başlıklı incelemesinde neler yazıyor:

-Taşnaksütün partisi Birinci Dünya savaşının çok öncesinde büyük Ermeni ticaret ve sanayi burjuvası için pazar yaratmak amacıyla Türkiye topraklarının bir kısmını işgal etme, denizden denize büyük Ermenistan projesini gerçekleştirmek hayaline kapıldı.

-Taşnaklar Ermeni kitlelerini milli maskeyle aldatarak Türkler'i imha etmeye çağırdı.

-Çarlık hükümeti Türkiye'nin doğu Anadolu bölgesinde bir dayanak yaratarak boğazları ele geçirmek ve Ak denize inmek için Ermenili'leri kullandı.

-Ermeni gönüllü birlikleri bu amaçla çarlık makamları tarafından örgütlendi.

-Taşnak gönüllü hareketi onbinlerce Türk köylüsünü orta çağıdan kalma yöntemlerle katletti.

-Taşnaklar bu uygulamalarıyla karşılıklı kırım'ı ateşlediler ve kendi geçici amaçları uğuruna halkını feda ettiler.

-Taşnalkar Müslüman köylüleri katletmekle kalmadı, onların varlıklarını da yamaladı.

-Bağımsız Ermenistan döneminde de Taşnıklar gerek güney Kafkas'da, gerek Türkiye topraklarında İngiliz, Fransız ve Amerikan emperializmine alet oldu.

-Bu dönemde Taşnıklar Müslümanlar bizim düşmanımızdır sloganı altında bu günkü Ermenistan topraklarında yaşayan yüz binlerce insanı katlettiler. Otuz aylık taşnak iktidarı sonunda Ermenistan'daki Türk nüfus yüzde % 77'yi, Kürt nüfus % 98,Yezidiler ise yüzde %40 azaldı.

-Böyle düşünen Ermeni soykırımı iftirasını asla kabul etmeyen başka tarihçiler, toplumcular, siyasetçiler de vardır. Örneğin Şuşa'da doğup büyüyen ve Ermenistan Komunist partisi birinci sekreterliğine kadar yükselen Aşot İoannisyan 1924 yılında yazdığı taşnaksütün ve savaş başlıklı kitabında Ermeni soykırımı iddalarını çok ihtiyatlı yanaşmaktadır[1].

Soviyet Ermenistan'ı kızıl ordusunun avcı tümeninin onuncu yıl dönümü dolayısıyla kızıl ordu tarafından basılan kitapçıkta T. Haçıkoglyan taşnak gönüllü birliklerinin Türk nüfusa karşı giriştiği katliyamlara şöyle değinir:

„Şerefsiz Taşnak Cümhuriyetinin kısa döneminde Azerbeycan, Gürcistan ve Türkiye'yle yapılan savaşlar taşnaklarını kanlı elleriyle binlerce Türk'ü yok ettikleri ve köylerini yakıp köle çevirdikleri, Zengezur, Şarure daralagöz, meğer arbaba, zengibazar.Büyük bedirdeki Türk köylerinde yaşanan vahşilikler katliyamlar yamalar hala akıllarda.....“[2]. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak verdiğimiz örneklerde Ermeni soykırımı değil Türk soykırımı olduğunu kanıtlamaya yeter de, artar da.

Şimdi birinci Dünya savaşı yıllarında Türk soykırımını hakkında belgesel ve bilgisel bir kitap yazmakla meşgül olan ünlü Amerikan tarihçisi Custin Makkarthy. Elimdeki Ermeni kaynakları soykırımını Türkler değil Ermeniler'in yaptıklarını kanatlamaya yeterlidir. Ve ben bu işi başaracağıma eminim diyor[3].

ANCAK NİÇİN 1915?

Biz şu anda Birinci Dünya savaşı yıllarında vahşi Ermeni çetelerinin Anadolu ve Kafkaslar'da Türk Müslüman halka uyguladıkları soykırımını anıyor ve inceliyoruz. Lakin bu tarih bende neden 1915 sorusunu doğruyor. Sanki Müslüman kanına susamış olan Ermeniler Malazgirtten beri (1017)“ kadar Türkler'le sarmaş dolaş, kardaş yaşıyorlarmış da, 1915 yılında Ruslar'ın teşviki ve yardımıyla birden ayaklamışlar ve konu komşuyu asıp kesmeye başlamışlar.

Geniş halk yılları arasında 93 savaşı olarak bilinen 1877 1878 Rus Osmanlı harbi sadece Avrupa'da yapılmış bir savaş olarak algılanır. Bu savaşın doğu koluda olduğu sadece uzmanlar tarafından bilinir. Halbuki doğuda kesin sonuç belirleyici bir savaş yürütülmektedir. Justin Maccarthi 1915 yılında Osmanlı doğusundaki askeri durumu şöyle nitelendirmektedir Osmanlı doğusunun olsun Müslümanlarıyla Ermenileri arasında bir yüz yıldan beri süre gidip gelişen çekişme, Birinci Dünya savaşın sırasında bir doruk noktasına ulaştı. Doğda aynı zamanda olarak iki savaşın çarpışmları bir arada yürütülüyordu: Bir yandan Osmanlı ve Rus orduları savaşmakta. Bir yandan 'da doğu Anadolu'nun ve Güney Kafkas-

---

[1]A.A. lalayan Taşnak Partisinin karşı devrimci rolü 1914 1923. İstanbul 2006. Sayfa 8 9.
[2]T. Haçıkoglayan. 10 let Azmyankoy Stzelkovoy Divizii İzdatelstvo Polit. İprav KKA. Tiflis. 1930. S.4
[3] Justin Maccarthi Death and Exile New Jesseyde 1995 çeviri: Bilge Umar. Oğlum ve Sürgüm. İstanbul 1998.

ya'nın Ermeniler'yle Müslümanları bir toplumlar arası savaşta,birbirine girmiş bulunuyorlardı. Olaya sivil halkın ve orduların verdiği kayıp yönünden bakılırsa. Doğuda 1914 ile 1920 yılları arasında yapılmış olanlar,insanlık tarihi boyunca en yüksek kayıba yol açmış savaşlar arasındadır. Osmanlı güçsüzlüğünün, Rus Emperyalizminin, Avrupa'lıların işe burun sokmasının ve Ermeni ayrılıkşı ulusçuluğun sonucu, çok yaygın kapsamda yakılıp yıkılmaydı. Savaş sonrasında Van, Bitlis, Bayazıt ve Erzincan gibi kentler geniş ölçüde yıkıntı yığınına dönmüştür. Binlerce köy yakılıp yıkılmıştı. Her iki yandan milyonlarca insan ölmüştü. Bağmsız bir ulus kimliğini kazanmak için ayaklanan Ermeniler kendi kendilerinin efendisiolmadıkları bir Soviyet Cümhuriyet içinde birakılmışlardır. İşin sonunda savaştan yengi kazanmış olarak çıkan Türkler'in elinde yıkıntı halinde bir ülke kalmıştır.[1]

Ermeniler Rus ordusunun himayesine girerek bu çarpışmalarda ilerlemelerde gerilemelerde binlerce Müslümanı yaşına başına cinsiyetine bakmaksızın vahşıce katletmışlerdir. Bu şehitler, 24 yıl sonra arkalarından gelecek olan kızlarını çocuklarını torunların bağırlarına basarak, adın cennetine yerleştirilmişlerdir.

FELAKET ORTAKLARI

Rusya İmparatorluğu Kırım savaşında 1854 1856 da aldığıbüyük yenilginin acısını çıkarmak için Osmanlıya karşı harp hazırlığına girişmişti. 1861 yılında ordu da köklü reformlar yapıp yeni silahlarla donatıkktan sonra Rusya iki büyük ordu kurmuştur: Tuna Ordusu Kafkasya ordusu. İki ordunun da başında İmparatorun kardeşi geşmiştir. 185 000 kişilik Tuna Ordusu Nikolay Nikolayeviç'e, 100 000 Kafkas ordusu da Mihail Nikolaeviç'e teslim edilmiştir.

1877-1878 yılında Rus Türk savaşı çok hızlı olarak doğuda başladı. Savaşın ılan edildiği 24 nisan 1877 gününde Rus birlikleri Osmanlı sınırını aştılar. Kuvvetli Rus ordusu burada Ermeni'lerin de yardımıyla kısa bir zamanda Ardahan, Bayazıt, Kars, Erzurum, Rusların ellerine geçti. Buralara yaşayan ve düne kadar Türk komşularıyla iyi geçinen Gaddar, aç gözlü Ermeniler'e gün doğmuştı. Türkler'e, Müslümanlara görülmemiş bir gaddarlık, acımasızlık ile saldırdılar.

Bu zaman esnasında Tuna ordusu da Bulgaristan topraklarına girdı. Burada da esas hedef Türkler Müslümanlar, onların malları mülkleri, canları idi. 1877- 1878 yıllarındaki Rus Osmanlı savaşı bizleri doğu Anadolu ve Kafkasya'da yaşayan Türk Müslüman kardeşlerimizle felaket ortağı yaptı. Ancak Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da Ermeniler kılıç oynatıyor. Osmanlı kasaplığı yapıyorlardı. Bulgaristan'daise bu kanlı işi Ruslar Bulgar gönüllerinin haydut çetelerine bıraktılar. Vahşi Kuban Kazaklarını da onlara yardımcı verdiler. Buraya bir not düşerek söylemek isterim ki: bu vahşi Kazaklar, Bulgaristan'a Doğu Anadolu'daki savaşın sonuçları belli olunca,oradan aktırılmışlardır. Hem de oradan bir tabur da Ermeni getirilmiştir. Bu üç kuvvet: Bulgar gönülleri, vahşi Kuban kazakları, Ermeni taburu, resmi Rus komutanlığının göz yümmasıyla görülmedik bir hırsla Müslümanlara saldırmışlar, savaş esnasında cephe gerisinde bulunan barışçı ihtiyarları, masum kadınlar zavallı çocukları,hiç birinin gözyaşına bakamadan asmışlar, kesmişler, gerçek bir soykırımı uygulamışlardır. İşte bazı tüyleri ürpetücü deliller:

1877 yılında İstanbul'da basılan Atrocites Russets En Asie Et En Rumeliye Pendant Les Mois. Ju in juillet et aout 1877. Başlığı altında çıkarılan belgesel kitap doçent doktor Zeynep Kerman hanım tarafından Haziran- Temmuz ve Ağustos 1877'de Rusların Asya'da ve Rumeli'de yaptıkları mezalim,başlığıyle Türkçyeye çevirilerek 1987 yılında yine İstanbul'da yayınlanmıştır. Ruslar'ın Büyük Savaşta hem Asya'da,hem de Rumeli'de işledikleri binlerce savaş suçuna dair iki yüz on yedi belge içeren bu kitaptan 28 nomaralı belgeyi aktarıyorum. Bu belge Tırnova valisinin Osmanlı hükümetinre gönderdiği raporun bütünüdür. Katledilen Müslümanlara ve Yakılan evlere dair liste,başlığını taşıyan bu tarihi belgenin sadece bir kısmını veriyorum:

1. Zişte"ye(Sviştov) bağlı Batak adlı Türk köyünde yüz ev yakılmış iki yüz erkek ve üç yüz kadın katledilmiştir. Yedi kişi kurtulabilmiştir.

2. Tırnovo'ya bağlı Belovan (Balvan) köyünde 250 ev yakılmış, 700 erkek, 1200 kadın olan 1900 sakininden öğrendiğimize göre bir kişi kurtulabilmiştir.

---

[1]Justin Maccarhi s. 193

3. Kayapınar(Hotnıtsa)'daki 100 ev yakılmış, 200'ü erkek, 500 kadın olan sakinlerinden 2 kişi kurtulabilmiştir.

4. Kestane Bolu'da (Momin Sabor) Veliko Tırnovo ili 150 ev yakılmış, 300'ü erkek 600'ü kadın olan Müslüman nüfustan sadece 3 kişi sağ kalmıştır.

5. Müslüman ve Hıristiyandan oluşan Şems köyünden Bulgarca (Şemsovo) 600 yüz müslüman evi yakılmış 120 kişi erkek, 200 kadın olan 320 sakini yakılmış, bir kişi kurtulabilmiş. Müslümanlar sığındıkları camide diri diri yakılmışlardır.

6. Müslüman Hıristiyan karışık Tunca köyünden (Bezmer Yambol) ili 100 ev yakılmış, 150 erkek, 400 kadın olmak yüzere 650 müslüman katledilmiştir. 3 kişi kurtulabilmiştir[1].

İkinci delili savaş yıllarında İstanbul'da yayılanan vakit gazetesinden alıyorum[2]. Güney Bulgaristan'ın Karlova nahiyesine bağlı 43 Türk köyü,Hasköy (Haskova) nahiyesine bağlı 11 Türk köyü ve buralardaki eğitim ve kültür eserleri tahrip edilmiştir. Karapınar ile Yeni Zağra (Nova Zagora) arasında bulunan Türk köylerinin okul ve camilerin tamamı, Filibe (Plovdiv) Tatarpazarcık (Pararcik) ve Kızanlıka bağlı civar Türk köylerinin mektepleri,medreseleri camileri yakılıp yıkılmıştır diye yazıyor gazete.

1877-1878 yılları arasında Tatarpazarcık merkezinde 7 medrese, 21 cami yakılmış kazasındaise 8 Türk köyünde 7 mescid ile cami, 8 de mektep yakılmıştır. Sancak merkezi Filibe şehrinde ise savaştan önce bulunan 80 adet cami, medrese ve Türk mektebinden 1879'da ancak 5 adet kalmıştır. 75'i yakılıp yakılmış veya değştirilmiştir. Yani 1877'de mevcud 29 okul ve medreseden 1879'da yalnızca 2 tane kalmış. Öteki 27'si tamamıyle yakılıp yıkılmıştır[3].

Bunlar parekselans soykırımı, etnik temizleme değil mi? Kars ve Ardıhan'da Ermeniler'in Müslümanlara uyguladıkları akla hayale gelmeyen işkence soykırımıyle Bulgaristan'da Müslüman Türklere reva görülen zülüm arasında ne fark var. Osmanlı'nın doğusunda batısında Türklere karşı uygulanan soykırımı Osmanlı topraklarına denizden denize büyük Ermenistan kurumak için teren temizleme amacıyla yapıldı. Bulgarların millyetçi takımı da Rus ağabeylerinin yardımıyla büyük Bulgaristan kurmak için ecdadımızı kestiler astılar Anadolu'ya fırlattılar. Ancak Ermeniler Osmanlıı doğusunda Ermenistan'ın büyüğünü değil, küçüğünü dahi kuramadılar. Rusların yeşilköyde Osmanlı'ya dayattığı 160 000 kilometre karelik kos koca birbüyük Bulgaristan, Berlin kongresinde yoluna yoluna vasal Bulgaristan prensliği şeklinde sokuldu. Acımasız Rus ordusu Kafkasya"da arkasında yüz binlece şehit harabeye dönüştürülen kos koca vilayetler bıraktı. Bulgaristan Müslümanlardan yarım milyon masum insan, erkek çocuk, kadın-bebek, hasta, Kuban kazaklarının sivri burunlu keskin kılıçlarına kurban gitti. Bir milyonu da doğu, büyüdükleri, kurup imar ettikleri ana topraklarında sökülerek Anadolu bilinmezine atıldılar. Bu vahşet, soykırımı değil de nedir?

BALKAN TEPELERİNDEN KAFKAS DAĞLARINA

Azerbeycan Cümhuriyeti'nin genç araştırmacılarından tarihçi Tenzile Rüstemhanlı „Türk Müslüman Soykırımı" başlıklı değerli eserinde Ermeni komutacıların Cenubi Kafkasya'da ve Şarkı Anadolu'da Müslümanlara uyguladıkları soykırımını inandırıcı delillerle anlatırken Balkanlardaki Osmanlı Rumelisinde soykırımına da gönderme yapmaktadır. Sayın Tenzıle hanım burada hiç bir araştırmacının aklına gelmeyen Rumeli'de 1912-1913 yıllarında yapılan savaşlarda birçok Balkan devletinin ulusal bağmsızlaklarına kavuşmasının cenubi Kafkasya'da ve Şarki Anadolu'da Ermeniler'i ümitlendirip cesaretlendirdiğini dile getirmektedir[4].

Kafkasya halklarının yazgısıyla de ilişkisi olan Balkan savsaşları ne demektir?

1877-1878 Rus Osmanlı savaşında İmparatorluğun büyük yenilgisiyle Türkler Müslümanlar Balkan yarımadasından sökülüp atılmışlardır. Ancak büyük yenilgiye rağmen Osmanlı, Güney Avrupa'da kalmaya devam etmiştir. O Rumeli'de hala 170 000 km. Kare toprağa sahiptir. Lakin bu

---

[1]Yukarıda adı geçen kitap sç 28-29.
[2]Vcakit. 06.06.1878. sayı 943.
[3]Bilal N. Şimşir Bulgaristan Türkleri. Ankara ikinci baskı 2009 . s. 33-34.
[4]Tenzile Rüstemhanlı. Türk Müslüman Soykırımı. Bakü. 2009. S. 41.

topraklarda 6 150 000 nüfusun sadece 1 500 000 Türk'tür. Büyük bozgundan sonra kurulan sözde ulusal Balkan devletleri Osmanlının bu topraklarına göz dikmişler ve Rusya, İngiltere, Fransa'nın teşviki ve yardımıyle 1912 yılında kurdukları Balkan birliği- Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Yunanistan 5 ekim 1912 tarihinde Osmanlı İmparatorluğuna saldırmışlardır. Bu zaman esnasında iç karşılıklar, Osmanlı Italya harbiyle uğraşan Osmalı, dinamilk iyi silahlanmış, ulusal bilinci yüksek Balkan ordularına karşı duramamış, Edirne'yi işgal edip Çatalca'ya dayanan Bulgar askerleri İstanbul camilerinin minarelerini saymaya başlamışlardı. Balkan savaşları acımasız Müslüman katliamıyla ünlüdür. Yalnız burada yığınsal Türk soykırımına bir de dün ve isim değiştirme zülmü katılmıştır. Rodoplarda 200-300 bin Pomak Müslümanın hem dini, hem isimleri değiştirilmiştir. Razı olmayan, tepki gösteren zavallı Müslüman ise kılıçtan geçirilmiştir. Etnik temizlemeye kurban gitmişlerdir. Bu 5 galip devlet Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ, sonradan onlara katılan Romanya, Osmanlı'dan kolayca elde ettikleri toprakları aralarındsa paylaşamamışlardır. Dünkü müttefikler bir birini gırtlamışlardır. Ancak bu başka bir meseledir. Balkan savaşlarının 1. aşamasında Müslümanlara uygulanan korkunç soykırımı, canını kurtabilenin Türkiye'ye sığınmasıyla neticelenmiştir.

Ünlü Justin Maccathi'nin Balkan savaşlarında galip Hıristiyan devletlerinin Müslüman ahaliye karşı uyguladıkları soykırımı anlatımı insanın nefesini kesiyor. Ancak burada okuyucunun sinirlerini bozmamak için ünlü tarihçinin bir genellemesini vermekle yetineceğim:

Müslümanları kıyımdan geçirip kalanları göç etmeye zorlayanın besbelli amacı Balkanları Türklerden arındırmaktır. Bir yandan kısmen özümsenmiş ulusçu düşüncelerin, bir yandan da Müslümanların tarlalarını mallarını sahiplenmek istediğinin dürtüsüyle Balkanlı Hıristiyanlar Müslüman sığımacıların geri dönmemesi ve gitmemiş olanların gitmesini sağlama bağlayacak politikalar izlediler. Bu politikalar içinde en başarılı olanı Müslümanlarının evlerinin yakılıp yıkılması, hayvanların ve yiğeceğin çalınmasıydı. Bütün besi hayvanları çalınıp evleri tahrip edilince köyde yaşayan Müslümanlar kendileri canlı bırakılmış da olsalar yiyecek ve barınak bulmak için göçe çıkmak zorunda kalacaklardı. Gerek komitacılar, gerek düzenli ordu birlikleri, yıkım için kullanılan birer araçtılar. Hızlı bir fetih ilerlemesi sırasında bile bazı Hıristiyan orduları yakınlardaki her Müslüman köyünü yakıp yıkmak için duraklıyordu. Bulgar ordusu söz konusu olduk da Kavala'daki İngiliz konsolos yardımcısı Yogung şu gözlemlerde bulunmuştur: İstilacı ordunun gelirken geçtiği yol 80 mil boyunca yakılıp yakılmış köylerle belirlenmektedir[1].

Tenzile hanım Balkan savaşlarında Güney doğu Avrupa'daki Hıristiyan devletlerin kos koca Osmanlı'yı kolayca yenmelerinden ümitlenerek, cesaretlenerek 28 temmuz 1914 yılında başlayan Birinci Dünya savaşı içinde Ermeniler"in Müslümanlara saldırdıkları fikrinde haklı olabilir. Bizim Balkanlar'daki savaşta Ermeniler 2 ibret dersi almış olsalar gerek.

Birincisi Osmanlı artık eskı Osmanlı değildir. Çok zayıflamıştır, ölüm düşeğine düşmüştür. Doğu Anadolu Ermeniler'i az bir gayretle Osmanlı'yı tepeleyerek „Denizden denize büyük Ermenistan" kurabilirler. Bu işi Bulgarlar, Yunanlar, Sırplar nasıl başardılarsa onlar da muvaffak olabilirler.

İkincisi Balkan savaşlarında Müslüman soykırımını Güney Doğu Avrupa'nın Türklerden temizlenmesini resmi ordular değil, cephe gerisinde kurulan haydut çeteleri gerçekleştirmiştir. Kalbi Müslüman düşmanıyla doluö gözlerini hırs bürümüş Palikarya çeteleri, Makedonya kasapları, Bulgar haydutları, ellerini binlerce Müslüman kanıyla boyamışlardır. Doğu Anadolu'dakiö Kafkasya'daki Ermeniler de 1914-1915 yıllarında hem Osmanlı topraklarında hem de Azerbeycan'da kurdukları Hınçak, Taşnak, Ramgavar ve Hınçak İhtilal komitesi, silahlar cemiyeti, Ermenistan'a doğru cemiyeti, Genç Ermenistan cemiyeti, İttihat ve halas cemiyeti, Karahaç cemiyeti gibi örgütler vasıtasıyla Ermeniler'i ayaklandırmışlar.Onlara düne kadar iyi geçindikleri masum, barışçı, hoş görülü Türk komşularını boğazlatmışardı.

Büyük Allah'ımız 1915 şehitlerinin ruhlarını şaad etsin. Onların Adın cennetlerinde iskan etsin.

Neticetun netice, bütün fikirlerimi toplayıp bir kaç cümlede özetlemek gerekirse. Ermeniler'in şanlı şerefli Azerbeycan halkına yaptıkları en büyük kötülük, Rusların teşviki ve yardımıyla Türklere uyguladıkları soykırımı değil, Azerbeycan Cumhuriyetini 1918 yılında sovyetler

[1]Justın Maccarthi. A.g.e. s. 163.

Birliğinin dehşetli esareti altına sokmalarıdır. Azerbeycan'a 70 yıl süren kızıl sovyet esaretini, Rus ayısını, Ermeniler getirmiştir. Bence son 100 yılda Azerbeycan halkının en büyük felaketi buidi. Ne büyük mutluluk ki, kahraman Azerbeycan halkı 70 yıllık kızıl diktatörlüğe teslim olmadı. Kimliğini, benliğini yitirmedi, şimdi hür bağmsız olarak Orta Asya'nın alanında bir yıldız gibi parlamaktadır.

Ermenililer tarafından Osmanlı İmparatorluğunun Doğusunda, Kafkasya'da Azerbeycan Müslümanlarına uygulanan soykırımı felaketiyle 3500 km. uzakta bulunan Bulgaristan Türklerine eş zamanında uygulanan soykırımı trajedisi aramızdaki kardeş bağların, dostluğu daha da perçenledi. Bizleri birbirimizden kopmaz hale getirdi. Kahpe Bulgar bizleri eritmek, kırmak için neler yapmadı 140 yıldır. Fakat hiç bir girişiminde başarılı olamadı. 1984-1985 yıllarında zorla adlarımızı değiştirip bizi Bulgar yapmakla da dünya kamoyu önünde kendisini rezil etti. Ama bizde Azerbeycan kardeşlerimizden örnek alarak onların yardımıyla kenmizi koruyabildik elhamdulillah. Bu günkü Bulgaristan'da bir buçuk milyon dolayında Türk Müslüman azınlığı dim dik ayakta. Barışçı yollarla haklarını aramaktadırlar. Biz de kendi okullarımıza, kültürel kurumlarımıza, dilimizi serbestçe kullanma olanaklarına kavuşacağımız ümidiyle yaşamaya devam ediyoruz.

Kaynakça

1. Justin Maccarthi . Ölüm ve Sürgün . Çeviren: Bilge Umar İstanbul 1998
2. A. A. Lalayan Taşnak Partisinin Karşı Devrimci Rolü 1914-1923, Çeviren: Kayhan Yükseler. İstanbul 2006.
3. T. Haçkoglyan Deset Let Armyanskoi Strelkovoi Divizii. Tiflis 1930.
4. Tenzile Rüstemhanlı. Türk Müslüman Soykırımı. Bakü 2009.
5. Kohn Hans . Panislavizım ve Rus Milliyetçiliği. Çeviren: Agah Oktay Güner. Ankara 1991.
6. Aganoğlu H. Yıldırım. Osmanlı'dan Cümhuriyete Balkanların Maküs Tarihi . İstanbul 2001.
7. Saydam Abdullah. Kırım ve Kafkaz Göçleri 1856-1876. Ankara 1997.
8. Şimşir Bilal N. Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler 1-3 Ankara. 1989.
9. Çavuş Mehmed Bulgaristan'da Soykırımı, İstanbul 1984.
10. Halaçoğlu Ahmed Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri 1912-1913 Ankara 1995.

İsmail Cambazov

Özet

Dünya kamuoyu son yüz yıllık tarihinde iki etnik soykırımı tanır: Birinci: Dünya savaşı yıllarında Osmanlının Ermeni tebaasına uyguladığı soykırımı; İkinci Dünya savaşında Hitlercilerin Yahudi katliamı. Ermenilerin Anadolu'da ve Kavkaslar'da Türk Müslüman halkına revaa gördükleri etnik temizlemeden bir kimse bahsetmez. Günümüzde Yahudilerin Filistin Arap halkını yok etme savaşı savunma katliamı olarak haklı çıkartılmaya çalışılır.

Ben tebliğimde Ermeni, Amerikan kaynaklara dayanarak tarihte Ermeni soykırımı değil, Rusların teşviki ve desteğile Ermeni çetelerinin doğu Anadolu'da ve Kafkaslar'da Türkleri Müslümanları nasıl kırdıklarını anlatmaya çalışıyorum.

Koca tarih şahittir ki, birbirinden dört beş bin kilometre uzak yaşayan Azerbeican ve Bulgaristan Türkleri aynı zamanda 1877-1878 Rus Osmanlı savaşında; 1912-1913 Balkan ve 1914-1918 Birinci Dünya savaşında Kafkaslar'da Ermeniler, Balkanlar'da Bulgar tarafından soykırımına tabii tutulmuşlardır. Ancak bu soykırımı başka başka coğrafi, siyasi koşullarda yapıldığı için aralarında hem büyük benzerlikler,hem de önemli ayrılıklar vardı. Ben bu meseleyi de inceliyorum sunumumda.

İsmail Cambazov

Summary

During the hundred years the world community has recognized the existence of two ethnic genocides: the genocide of the Armenian population during the years of the First World War carried out in the Ottoman Empire, the massacres, killing of Jews during the Second World War by the nazis. The massacres of the Caucasus (over 4 (four) million Muslims were killed) is not considered genocide. It is regarded as a national movement of the Ottoman Armenians. Nowadays Israel kills Palestinian Arabs and according to its American, European petrons this is not a genocide but a struggle for self-preservation.

In my presentation on the basis of Armenian and American documents I am tryng to prove that in the history there is no Armenian genocide but attempts for mass cleaning of the eastern Anatolia of Turks and Kurds, in order to establish between the two seas the „Great Armenia“. There is a genocide over the Azerbaijani people in the Caucasus carried out by the Armenians.

The history testifies that Azerbaijanis and Bulgarian Turks living to a distance of 4-5 thousand kilometers are blood brothers who have experienced the Russian-Turkish War of 1877-1878, the Balkan Wars of 1912-1913, the first World War of 1914-1918, the October Revulution. The Revival Process- genocide of Turks from Bulgaria and genocide againnst the Azerbaijani people in the Caucasus. Despite the large geographical distances, despite the different political conditions between the two genocides they are higly similar. In my report to the Honourable scientific conference I will focus on the characteristics of both genocides.

Гурам Мархулия
Доктор истории, ассоциированный профессор
Сухумского государственного университета,
Президент кавказского международного центра
исследования геоистории и геополитики. Грузия

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ АРМЯН НА КАВКАЗ И ИХ ПОЛИТИКА ГЕНОЦИДА

Ключевые слова: Государство, Туркманчайский договор, «Армянская область», Карабах, Джавахетия, Великая Армения», «Западная Армения», «Турецкая Армения», «Армянское нагорье», «Армянское плоскогорье», «Армянский вопрос».

Уважаемые дамы и господа я уверен, что только самое строгое чувство долга собрало нас здесь, где нам предоставляется возможность объяснит мировому сообществу об армянских исторических маневрах. Неизменные на протяжении веков притязания армянских националистов на чужие территории требуют скрупулезного исследования и объективного освещения. Опираясь на умело налаженную пропагандистскую машину, односторонне освещая события, армянским идеологам удалось создать субъективное отношение к своей истории.

История человечества с глубочайшей древности по сегодняшний день – это история борьбы за мира, благодаря которому общество существует поныне, и войн – этнических, расовых, религиозных, внутри отдельных стран (государств), эти войны систематически уничтожали часть общества и созданной им цивилизации. Память человечества хранит свою историю в многочисленных проявлениях духовной культуры, включая и комплекс исторических наук; последние играют значительную роль в формировании самосознания общества, господства в нем толерантности либо агрессивности, которые в значительной степени определяют вехи его будущей истории. В свете отмеченного, значима ориентированность исследований истории и истории культуры на реанимирование памяти о мире, направленной на выживание, либо памяти о войнах, направленных на саморазрушение общества, его частичную гибель, попытки уничтожения представителей иных рас, этносов.

Любое государство старается выносить свои интересы на территории других стран и народов оперировать там в собственных интересах, это закон геополитического развития любого государства. Но очень важно понять, почему на протяжении истории армянское общество стремится к этническому расщирению своего пространства за счеть территории соседных народов и государств, осознает ли она свои интересы и понимает, где начинаются чужие? Видимо это порочный участок генов который постоянно приводит к одному и тому же результату. Внешняя агрессивность Армении - это постоянный поиск своей миссии в мире чтобы не потерятся среди сильного окружения.

Идейные основы политики захватничества, агрессии и «Армении без грузин и азербайджанцев» то скрытно, а то и открыто поддерживалась армянской церковью, а в течение последнего столетия и партией «Дашнакцютюн».

В связи с успешным окончанием русско-иранской и русско-османской войн в 20-ых годах XIX века открылись широкие возможности для переселения армян на Южный Кавказ. [1] Статьей XV Туркманчайского договора [2] обеспечивалось право беспрепятственного перехода «из Персидских областей в Российские» [3] для всех подданных Персии, желающих покинуть ее пределы. Переселяя армян на завоеванные земли, Россия не столько ограждала их от ассимиляции в Иранском и Османском государствах, сколько преследовала собственные политические, военные, экономические и в целом колониальные цели.Руские чиновники, создавшие армянскую провинцию на территории Азербайджана руководствовались указом Сената Царской России от 21 марта 1828 года. В нем говориться:» Силою трактата с Персией, заключеного 10 февраля 1828г. прсоединение к России Ханства Нахичеванское повелеваем во всех делах именовать отныне областью Армянской.».

Образовав на Южном Кавказе т.н. «Армянскую область», Россия была уверена, что армяне станут ее верной опорой.[4] Первая партия мигрантов из Персии, так и вторая из Турции была поселена в Южных областях Грузии и в Северном Азербайджане.[5] Это было началом планомерного, массового и целенаправленного переселения армян на Южный Кавказ. [6]

Именно с этого времени начинается преобладание армянского населения над грузинским в Южных областях Грузии. «Образовалось сплошное армянское население в Южной части Тифлисской губернии», [7]– не без радости писал один из лидеров армянского националистического движения А. Шахатунян. Этим «сплошным армянским населением» придавалось какое-то подобие законности претензиям на чужие земли. [8]

Относительно создавшейся ситуации Вермишев писал: «Из Турецкой стороны переселились армяне и покрыли густыми поселениями почти весь Ахалкалакский уезд и лишь кое-где между ними маленькими оазисами остались грузинские деревни». [9] «Страна приобретает такой вид, – писал Загурский, – будто она изначально была заселена армянами». [10].

Новоселы были вольны в своих поступках. «Разрушались и уничтожались церкви, башни, крепости, изымались монастыри, грабились святые образы, нарушался покой дорогих останков…» [11] Они настолько разошлись, что намеревались переименовать Ахалцихе в Нор-Эрзерум, а Баку- в Бакуракерт однако тогдашней власти, – по словам Загурского, – на этот раз хватило здравого ума не поддаться их желанию. [12]

Таким образом, Россия, поселив армян в Карабахе и Джавахети, заметно уменьшила здесь численность коренного населения, в дальнейшем демографический натиск все более усилился, в результате азербайджанцы в Карабахе и грузины в Джавахети превратились в меньшинство. Этническое расширение «Армянской области» и перспектива политического объединения земель, населенных армянами, вскружила головы армянских лидеров. Они начали подумывать о воссоздании некогда существовавшей Великой Армении.

В 1838 г. был образован Совет главного управления Закавказским краем, и 16 декабря 1839 г. Комитет об устройстве Закавказского края определяет свое отношение к региону как части России. [13] Таким образом, после долгой и кропотливой работы 10 апреля 1840 г. был утвержден проект, согласно которому Закавказье разделялось на Грузино-Имеретинскую губернию и на Каспийскую область.[14].

Лидеры зарождавшегося армянского националистического движения, думавшие о создании «Великой Армении», были возмущены тем, что территория некогда их знаменитого царства была обращена в простой уезд Грузино-Имеретинской губернии. Однако, бунтовать из-за этого пока было неудобно – они богатели и незаметно подготавливали сперва экономическую почву для будущих «маневров».

Назначенный в конце 1844 г. наместником Кавказа Михаил Воронцов [15] провел ряд реформ, в том числе и в области административного деления края. Это новое деление края было вызвано стремлением создать как можно больше культурных центров. Так, вместо Грузино-Имеретинской губернии и Каспийской области в 1846 г. были учреждены четыре губернии – Тифлисская, Кутаисская, Шемахинская и Дербентская. [16] В 1849 г. настойчивыми сетованиями армян к ним добавилась еще одна – Ереванская. [17] Это было первой, незначительной победой армянского национализма на пути к «великой» цели. Ядро будущего государства было создано. Теперь можно было приступить к расширению пределов этого образования. Началось приармянивание топонимов Грузии и Азербайджана, присвоение церквей и монастырей, городов и деревень, памятников культуры, чтобы заявить впоследствии претензии на сопредельные регионы. [18] Грузинская общественность была возмущена подобными действиями армян. «…Армяне, – писал Илья Чавчавадзе, – пытаются обрести жилище свое там, где его никогда не имели … желая уверить всех в том, будто располагают историческим правом обосноваться в этих местах». [19].

Неблагодарностью армян был возмущен и Акакий Церетели, по его словам: «Грузинские цари из жалости селили армян в разных уголках Грузии, как торговцев, им также предоставляли города. Грузины же, вели борьбу против многочисленных завоевателей и когда

уставшие, изнуренные, раненые возвращались домой, то с удивлением находили, что их дома были заняты братьями-армянами. И вместо того, чтобы извиниться, они громко кричали: «Кто вы такие, откуда пришли? Когда вы жили здесь? Эта земля всегда была наша!» Для доказательства указывали на грузинские же церкви и монастыри, где грузинские надписи были стерты и вместо них были вставлены армянские» [20].

Во второй половине XIX века Россия планировала дальнейшее расширение и развитие своей завоевательно-наступательной политики на южном направлении. В своей политике Россия вновь стремилась использовать армян и обещала им создание на новой территории армянской государственности, [21] утраченной в другом месте. [22]Началась борьба армян в Турции за свою «национальную независимость», в отдельные периоды эта борьба перерастала в настоящие народные войны. Это – армянское движение впоследствии получило название – «Армянского вопроса».

Армянские меценаты из разных стран мира для подготовки исторической основы образования из территории соседних государств будущего независимого «Великого» армянского государства, стали усиленно заботиться о создании особенной истории Армении. По мнению армянских меценатов и «делателей истории» это должно было привлечь внимание европейских государств. Эта хитроумная политика вскоре принесла свои плоды, выдуманный «армянский вопрос» стал головоломкой для международной дипломатии.

Армянские историки и их наемные разбойники пера расширили границы Армении до фантастических размеров,[23] претендовали на чужие земли, утверждая, что некогда обладали территориями далеко за пределами своего современного расселения и выпускали сумасбродные карты «Великой Армении». Такое направление деятельности армянских националистических движений объясняется тем, что Армения на протяжении многих столетий была лишена государственности и была понятием, лишенным конкретного содержания и определенных границ, к тому же рекламированием своего величия в прошлом они хотели привлечь внимание мирового сообщества к т.н. «Армянскому вопросу» и в то же время избавиться от существующей нелестной репутации.

Дабы убедить мир в том, что претендуемые ими территории явно армянские, в историческую литературу были введены и в разных вариациях муссировали такие понятия как «Великая Армения», «Западная Армения», «Турецкая Армения», «Армянское нагорье», «Армянское плоскогорье», многообещающий «Армянский вопрос» и др. Этими политическими, то географическими терминами мировое сообщество было введено в неслыханное заблуждение.[24] Одновременно последовало обращение армянского патриарха Нерсеса к Российскому правительству перед заключением Сан-Стефанского мирного договора, где он «от имени армянского населения» просил заступничества России». Именно эта армянская инициатива послужила причиной включения в Сан-Стефанский договор §16, согласно которому Турция обязывалась провести в тех вилайетах, где компактно проживали армяне, реформы, предоставляющие им самоуправление.[25]

Эта армянская инициатива привела, естественно, к значительному обострению отношений между султанским правительством и армянской общиной в Турции – зерна вражды и недоверия были посеяны.

С появлением Сан-Стефанского прелиминарного соглашения армянский вопрос впервые стал объектом международной юриспруденции, официально войдя в международный договор. А европейские державы впервые стали подозревать Османскую империю в плохом отношении к армянам. [26]

Следует отметить, что до возникновения «армянского вопроса» в результате деятельности григорианской церкви, с одной стороны и политики великих держав – с другой, в жизни армян в Османской империи не происходит ничего экстраординарного, что могло бы привлечь чье-то внимание. [27]

После подписания в 1878 г. Берлинского трактата стало ясно, что европейские государства не допустят дальнейшего продвижения Российской империи вглубь Османской империи. Сорвав попытку России использовать в собственных интересах турецких армян, Брита-

ния впоследствии сама поддержала их. В такой сложной ситуации возник новый виток «армянского вопроса», который уже являлся составной частью т.н. восточного вопроса.[28]

Таким образом, великие державы в собственных интересах создали «Армянский вопрос» и использовали его и армян в качестве мяча в своих геополитических играх. Подкинутая мысль о возможности образования независимого армянского государства была подхвачена лидерами армянских политических организаций в конце XIX века.

На вооружение партии Арменакан, Гнчак и Дашнакцутюн была принята идея о создании «Великой Армении от моря до моря». Начались волнения в Сасуне и Ване, результаты которых были печальны для армян.

Продолжением этой политики на территории Российской империи было возникновение армяно-азербайджанского и армяно-грузинского конфликта в 1905 году.Армянские террористы в окрестностях Тбилиси уничтожали грузинское население, а в Баку Азербайджанское. В межнациональных столкновениях армянская сторона преследовала цель – «очистить смешанную населенную территорию от Грузин и азербайджанцев» – и тем самым подготовить этническую базу для независимого Великого армянского государства.

В соответствии с такой установкой дашнаки решили отделить от Тифлисской губернии Борчалинский [29] и Ахалкалакский уезды, и из этих территорий образовать новую – Александропольскую [30] губернию.

Царизм, безусловно, мог бесцеремонно провести административно-территориальные преобразования и передать определенную часть территории Грузии армянам, однако создавать взрывоопасную обстановку перед мировой войной правительство посчитало нецелесообразным. Поэтому поле деятельности армянских националистов царизмом было направлено на восточные вилайеты Османской империи, ловко внушая армянам мысль о тяжести их положения в Турции.

Возбуждать турецких армян было весьма нетрудно. Бывало, на собрании кто-нибудь из дашнаков возражал против поднятия восстания в Турции, заметив, что всех армян там вырежут – то другие им отвечали – нужно пролить кровь и тем самым обратить на себя внимание цивилизованного мира [31]. Так размышляли лидеры Дашнакцутюна о своих планах.

Известно, что каменные снежные завалы на Кавказе часто происходят от камушка, покатившегося из-под вспорхнувшего на вершине горы ворона. Гибельные движения, смуты и резня в жизни народов имеют своими виновниками также ничтожных воронов в образе какого-нибудь фанатичного зачинщика или своекорыстного агитатора.

Турецкие армяне, смотревшие на Россию как на исконного врага Турции и единственную защитницу христиан на Востоке, охотно поверили словам злых гениев своего народа, будто русское правительство при первой пролитой ими крови предпримет решительные меры для защиты армян.

Все камни для разрушительного завала перед первой мировой войной были уже в полувисящем положении на пространстве огромного ската.

В 1914 году, когда началась война, армяне приступили к очищению территории от этнических турок.

26 февраля 1914г. в Карсе и Ардагане армянскими бандформированиями убито 30 000 этнических турок и особенно весной 1915 года армяне, решив, что наступило их время, в нескольких вилайетах учинили беспощадную резню мирного турецкого населения. Занятые дашнакскими отрядами турецкие деревни уничтожались – было убито более 90 000 этнических турок. [32].

Турецкое правительство, видя подобные действия дашнакских «героев» и зная царский план «решения» т.н. армянского вопроса, 24 апреля 1915 года принимает решение о всеобщей депортации армян, проживающих в Турции.

Коварная политика России и европейских держав в «армянском вопросе» обернулась трагедией армянского народа, турки отплатили армянам той же монетой.

По иронии судьбы, Россия после революционного взрыва 1917 года вышла из войны, русская армия оставила передовые позиции, вместе с ними новые сотни тысяч армян перебрались в Закавказье, большая их часть вновь осела в южных областях Грузии.[33]

Большевистский переворот в России и политика Советской России в отношении «армянского вопроса» повергла дашнаков в смятение, а армянская общественность ломала голову, как быть дальше?

Дашнакские лидеры, давно мечтавшие стать хозяевами независимого армянского государства, вынуждены были после восстановления независимости Грузии объявить Армению независимой республикой.

Однако, территория независимой Армении составляла всего 9 тыс. кв. км. гористой и пустынной местности. План создания «Великой Армении» провалился, хотя после поражения Германии в мировой войне, Армения как верная союзница Антанты на Кавказе, рассчитывала на особую благосклонность Англии, Франции и США и требовала от них помощи в деле расширения пределов Армении.

Таким образом, надеясь на поддержку держав, Армения предъявила территориальные претензии к Грузии и Азербайджану.[34] Правительство О. Качазнуни намеревалось присоединить к Армении почти всю Восточную Грузию, даже столицу Грузии – Тбилиси.[35] В соответствии с такой установкой 7 декабря 1918 года армянские войска неожиданно, без объявления войны вторглись в пределы Грузии. [36]Однако, армянские войска за считанные дни были разгромлены, дорога на Ереван была открыта, но в это время на помощь армянам пришли представители Англии и Франции, по требованию которых продвижение грузинских войск было приостановлено. [37]Именно с их помощью в начале 1919 года была образована Лорийская нейтральная зона. [38]

В период существования Азербайджанской Демократической Республики (АДР) в 1918-1920 годах, когда Армения, получившая известность под именем Араратской республики, развязала захватническую войну против Азербайджана, и опустошила Зангезур. [39] В Зангезурском уезде армянскими террористическими и государственными формированиями было уничтожено 115 азербайджанских деревень.[40] Более того, в течение двух лет в нагорной и низменной частях Карабаха армянскими карателями из террористической организации «Дашнакцутюн» было полностью уничтожено 150 азербайджанских деревень, [41] где были вырезаны 400 000 азербайджанцев. [42]

После установления Советской власти на Южном Кавказе большевики приступили к установлению «национального мира» в регионе. В результате этой политики Армения получила Лорийскую «нейтральную зону» – 381 кв. км. исторической территории Грузии. [43] Азербайджан утратил почти 12 тыс. кв. км. своей земли.[44] Территория Советской Армении в итоге была заметно увеличена.

Те же армянские руги и в 1922 году представили новый проект, согласно которому большая часть Джавахети или же Ахалкалакского уезда должна была быть присоединена к Борчалинскому уезду с целью создания единой армянской административной единицы.[45] По словам И. Джавахишвили, «ясно, что и этот план являлся первой ступенью мастерски придуманного проекта отчленения этих двух уездов из состава Грузинской ССР и присоединения их к Армении, за которым обязательно последовала бы и вторая. И на этот раз, как видно, шла борьба за осуществление прежних целей, однако другими путями». [46]И эта попытка в 1923 году закончилась неудачей.

Такая же борьба продолжалась и в Азербайджане, где сменившие цвет дашнаки добились определенных успехов. ЦИК Азербайджана 7 июля 1923 года вынужден был постановить: «Образовать из армянской части Нагорного Карабаха автономную область как составную часть Азербайджанской ССР, с центром в Ханкенди». [47]Образованием автономной области Карабаха армянами была заложена основа присоединения этой области Азербайджана к Армении, оставалось лишь дожидаться «благоприятной политической погоды» для решения вопроса.

Тихое, ползучее расширение пределов Армении продолжалось и в последующие годы. Так, в 1929 году постановлением Закавказского Центрального Исполнительного комитета 657 кв. км. территории Азербайджанской ССР – села Гурдгулаг, Горадиз Шарурского района, Огбин, Агхач, Алмалы, Итгыран, Султанбей Шахбузской волости Нахчыванского уезда, село

Горчеван Ордубадского уезда, а также часть земель села Килид были переданы Армении. А в 1930 году Армении были отданы населенные пункты Алдере, Лехваз, Астазур, Нюведи и на этой территории был образован Мегринский район. [48] Территориальные притязания Армении, связанные с Нахчываном, продолжаются и поныне.

В 1936 году армянские большевики попытались аналогично расширить пределы Советской Армении и в северном направлении. В соответствии с древнеармянской установкой, первый секретарь ЦК КПА А. Ханджян обратился с просьбой к Л.П. Берия передать Ахалцихский и Ахалкалакский районы Армении. Однако 9 июля 1936 года эта просьба плачевно завершилась для Ханджяна. [48].

Однако, несмотря на это, в последующие годы Советской власти армянское этническое пространство заметно расширилось, создавались новые основы для будущих притязаний.[49]

20 февраля 1988 года внеочередная сессия Совета народных депутатов Нагорно-Карабахской автономной области XX созыва обратилась в Верховные Советы Азербайджанской ССР, Армянской ССР и СССР с ходатайством о передаче НКАО из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР.

В конце 1980-х коммунистический мир рухнул, и международная система времен “холодной войны” стала историей». При этом, следует отметить, что, распад СССР для всех составляющих бывшей империи на долгие годы «останется событием центральной значимости». После распада Союза социалистических республик в на Южном Кавказе начинают образовывать самостоятельные государства, в рамках взаимозависимо образовавшейся новой геополитической реальности. Последнее влечёт, как логическое следствие, стратегическое изменение статуса региона в условиях формирования нового политического порядка.

Политическая независимость сама по себе стала парадигмой политической науки, заложенной в истории политической мысли. Политическая независимость как основная ценность сохранения национальности, государственной независимости и территориальной целостности.

Новейший период истории грузино-азербайджанских взаимоотношений представляет особый интерес для исторической науки. Входивших в состав Российской империи народов Кавказа всегда волновали живые традиции прошлого.

В мире трудно найти более близкие народы, чем азербайджанский и грузинский народы. Поэтому неудивительно, что на протяжении истории наши народы стремились к единству для защиты своих национальных интересов и противостояния региональным и мировым Державам.

Азербайджанский и грузинский народы дольжны совместными усилиями вести борьбу за территориальную целостность наших государств, мы уверены, что не далек тот день когда Азербайджанский и грузинский народ вернет в пределы своей государственности Нагорный Карабах, Абхазети и Самачабло.

Руководству России, пора, наконец, понять, что без единного Азербайджана и Грузии, стабильного всего Кавказа нет, и не может быть стабильной России и всерьез задуматься о коренном изменении своей внешней политики по отношению к Кавказу, ибо конфронтация с Кавказом в конечном итоге может привести к распаду самой России.

Литература:

1. **Г. Р. Мархулия.** Административная политика Российской империи на Южном Кавказе и вопросы армяно-грузинского антагонизма, Тб., 2004, с. 8.
2. Туркманчайским договором завершилась русско-персидская война 1826-1828 гг.
3. Договоры России с Востоком, политические и торговые. Собрал и издал **Т. Юзефович**. СПб, 1869, с. 222.
4. **Х. Вердиева, Р. Гусейн-Заде.** «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, 2003, с. 44.
5. **Г. Р. Мархулия.** Административная политика.., с. 15.
6. **Х. Вердиева, Р. Гусейн-Заде.** «Родословная» армян.., с. 42.

7. **А. Шахатунян.** Административный передел Закавказского края. Тифлис, 1891, с. 169.
8. **Г. Р. Мархулия.** Из истории возникновения армянской националистической партии «Дашнакцутюн» и ее политики в отношении Грузии в 1918-1920 гг. – *«Исторические разыскания»*, II. Тб., 1999, с. 179 и след.
9. **Ш. В. Ломсадзе.** Самцхе-Джавахети с середины XVIII в. по пятидесятые годы XIX в. Тб., 1975, с. 352-353 (на груз. яз.).
10. **Л. Загурский.** Поездка в Ахалкалакский уезд в 1872 г. (Из VIII книги записок Кавказского отдела Императорского русского Географического общества). Тифлис, 1873, с. 65.
11. **Ш. В. Ломсадзе.** Самцхе-Джавахети.., с. 361.
12. **Л. Загурский.** Поездка в Ахалкалакский уезд.., с. 66.
13. **О. Ю. Захарова.** Генерал-фельдмаршал Светлейший князь М. С. Воронцов. М., 2001, с. 325.
14. **В. Н. Иваненко.** Гражданское управление Закавказьем (от присоединения Грузии до наместничества Великого князя Михаила Николаевича). Тифлис, 1901, с. 303.
15. Воронцов Михаил Семенович (1782-1856) – наместник царя на Кавказе в 1844-1854 гг.
16. **С. Эсадзе.** Историческая записка об управлении Кавказом. Тифлис, 1907, Т. I, с. 81.
17. Чтобы не быть голословными в наших высказываниях, приведем цитату из работы А. Шахатуняна: «…Царские чиновники, терпели грузинские и татарские (азербайджанские – **Г.М.**) уезды и губернии, но никак не хотели допустить образования армянских» (См. **А. Шахатунян.** Административный передел.., с. 176).
18. В предыдущую эпоху, в результате такого рода «творчества» армян были присвоены не только памятники культуры, но и целые области, где и следа не осталось о прошлом грузинского царства. Так, армянский писец пишет: «Взяв всех жителей Сюникского края и сопредельных Сюнику областей, более чем 6000 христианских семей, доставил их в Грузию. А царь (Александр I Великий – 1413-1442 – **Г.М.**) … удостоив его почестей, отдал ему замок Лори». (См. **С. М. Григорян.** Очерки истории Сюника IX-XV вв. Ереван, 1990, с. 270). Однако, царь Грузии, видимо заметив «армянский маневр» в области «прихватизации», решает убить армянского мелика Бешкена. Так, тот же писец в другом месте своего труда продолжает: «А безжалостный (царь), – боясь его «напрасным подозрением, что армяне соберутся у него и будет разрушение грузинскому краю, решил отравить Бешкена…» (**С. М. Григорян.** Очерки.., с. 270). Лори, Гюмри, Ванадзор – эти древнейшие грузинские области сегодня в пределах Армении и считаются армянами «исконно армянской территорией».
19. **И. Г. Чавчавадзе.** Армянские ученые и вопиющие камни. Тб., 1994, с. 5 и след. На груз. яз.
20. **А. Церетели.** Избранные произведения. Т. IV, Тб., 1990, с. 170.
21. Подразумевается Эрзерумский, Ванский, Битлисский, Диярбекирский, Элазизский, Сивасский вилайеты – предполагаемая территория новой Армении. Следует отметить, что территории этих вилайетов соответствуют историческим областям Грузии Хордзени и Периадра.
22. **Х. Вердиева, Р. Гусейн-Заде.** «Родословная» армян.., с. 50.
23. **Г. Р. Мархулия.** Административная политика.., с. 21-22.
24. **Г. Р. Мархулия.** Из истории возникновения.., с. 177.
25. **Ф. Мартенс.** Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными государствами. Т. XII, СПб, 1989, с. 116 и след.
26. Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году. М., 1896, с. 388.
27. **К. Гюрюн.** Армянское досье, с. 44.
28. **Х. Вердиева, Р. Гусейн-Заде.** «Родословная» армян.., с. 52-53.
29. Борчало – ныне Марнеули.
30. Александрополь – ныне Гюмри в Армении. В советское время – Ленинакан.
31. **М. Нейман.** Армяне. Ереван, 1990, с. 210.
32. Чтобы не быть голословными, приведем несколько документов: так, 21 февраля 1914 года в Карсе и Ардахане армянскими бандитскими формированиями было убито 30 000 турок. Младенцев отбирали и бросали в огонь. Убийствам предшествовали зверские пытки. Одним из непосредственных организаторов этих убийств был идеолог уходящей в тень армянской террористической организации «Гнчак», депутат турецкого парламента Степан Тер-Даниэлян (См. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества XIX-XXI вв. Краткая хронологическая энциклопедия. Под ред. **Н. Фаиг Гызы.** Баку, ЭЛМ, 2002, с. 46); В апреле 1915 года в Абааге были зверски убиты 10 000 чел.; (Преступления армянских.., с. 47-48); 6 мая 1915 года боевики армянской террористической организации «Дашнакцутюн», руководимые некими Арамом и Валером, учинили в городе Ване резню турок с целью создания моноэтнической

территории. Армянские террористы в Ванской области истребили 3 000 мирных жителей (См. **Дж. Алиев, Б. Будагов.** Турки и армяне: «Геноцид» исторической правды. – Журн. *«Азербайджан и азербайджанцы»*, № 5-6, 2002; Преступления армянских.., с. 48); 9 мая 1915 года в городе Битлис в результате бесчинств армянских формирований погибло 123 человека (Преступления армянских.., с. 48-49); 22 июня 1915 года в городе Ване армянскими бандами было уничтожено 5 000 человек (Преступления армянских.., с. 50-51); 8 мая 1916 года в городе Терджан дашнаками было убито 563 человека (Преступления армянских.., с. 50-51); 11 мая 1916 года в городе Малазгирд армянскими бандами зверски убито 20 000 человек. Истязаниям подвергались даже грудные дети, которых затем бросали в огонь (Преступления армянских.., с. 51); 22 мая 1916 года в городе Ване армянскими головорезами было задушено 1 000 младенцев. Столь жесточайшей расправы над детьми мир еще не знал. В результате учиненных армянскими боевиками бесчинств в городе погибло 15 000 человек. Трупам отрезали уши, носы, выкалывали глаза (Преступления армянских.., с. 51); 22 мая 1916 года турецкое селение Кеприкей было полностью уничтожено армянскими бандами. Погибло 200 человек (Преступления армянских.., с. 51); 22 мая 1916 года в селениях Ергел и Атьян было убито 8 000 человек (Преступления армянских.., с. 52); в июне 1916 года в городе Эдремид было убито 15 000 человек (Преступления армянских.., с. 53).

33. **Г. Р. Мархулия.** Административная политика.., с. 43.
34. **Г. Р. Мархулия.** Армяно-грузинская конференция 1919 года и территориальный спор между Грузией и Арменией в 1919-1921 гг. – *«Исторические разыскания»*, V, Тб., 2002, с. 170.
35. Столица Грузии дашнаками объявлялась одним из центров восточно-армянской цивилизации.
36. **Г. Р. Мархулия.** Армяно-грузинская мирная конференция 1919 года и создание Лорийской нейтральной зоны. Тб., 2005, с. 5.
37. Там же, с. 6.
38. Там же, с. 14.
39. **Х. Вердиева, Р. Гусейн-Заде.** «Родословная» армян.., с. 80.
40. Преступления армянских.., с. 96-101.
41. Там же, с. 105 и след.
42. Там же, с. 94.
43. **Г. Р. Мархулия.** Армяно-грузинская мирная.., с. 42.
44. **Х. Вердиева, Р. Гусейн-Заде.** «Родословная» армян.., с. 81.
45. **Д. Бердзенишвили.** «Ахалкалаки Джавахетский». –журн. *«Артануджи»*, № 7, Тб., 1938, с. 69.
46. Там же.
47. **Д. Гулиев.** К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. – В кн. «Конфликт в Нагорном Карабахе». Баку, 1990, с. 16; Следует отметить, что в сентябре 1923 года решением Карабахского обкома партии Ханкенди в ознаменование памяти С.Г. Шаумяна и других бакинских комиссаров был переименован в город Степанакерт.
48. Г.Р.Мархулия. Преступления армянских .., с. 150, Журн. *«Возрождение – XXI век»*, № 13. Баку, 1999.
49. См. **Ш. Тетвадзе, О. Тетвадзе.** Армяне в Грузии. Тб., 1998, с. 118 и след. (на груз. яз.).
50. В.Б.Арутунян. События в Нагорном Карабахе Хроника. Часть 1(февраль 1988- январь 1989г.), Ереван, 1990, с. 104.

Guram Markhulia
Doctor of History, associate professor of Sokhumi State University,
President of the International Centre for Research
Caucasian geohistory and geopolitics. (Georgia)

RESETTLEMENT OF ARMENIANS IN THE CAUCASUS AND THEIR POLICY OF GENOCIDE

Summary

Ladies and gentlemen, I am sure that only the strictest sense of duty brought us here, where we are given the opportunity to explain to the world community about Armenian historical maneuvers. Unchanged for centuries claims of Armenian nationalists on foreign territories require thorough research and objective reporting. Based on the adjusted skillfully propaganda machine unilaterally covering the events, Armenian ideology managed to create a subjective attitude towards its history.

The history of mankind from ancient times to the present day - a history of the struggle for peace, by which society exists today, and wars - ethnic, racial, religious, within individual countries (states), these wars are systematically destroyed part of society and civilization he created. The memory of mankind keeps its history in many manifestations of spiritual culture, including a complex of historical sciences; The latter play a significant role in shaping the consciousness of society, the rule of tolerance in it or aggressiveness, which largely determine its future milestones of history. In light of the marked, significant focus of research and cultural history at resuscitating the memory of the world, aimed at survival or memory of the war, aimed at self-destruction of a society, its partial destruction, attempts to destroy members of other races, ethnicities.

Any State tries to make their interests on the territory of other countries and people to operate it in their own interests, it is the law of the geopolitical development of any country. But it is important to understand why throughout history, the Armenian society tends to ethnic Rasschirennaya of its space to the neighboring peoples and states, whether it is aware of their interests and understand where other people start? Apparently it's a vicious plot genes that constantly leads to the same result. External aggression of Armenia - is a constant search for its mission in the world not to losses among the strong environment.

The ideological foundations of the policy of conquest, aggression and "Armenia without Azerbaijanis and Georgians" that secretly or even openly support the Armenian Church, and during the last century and the party "Dashnaktsyutyun."

In the late 1980s the communist world collapsed, and the international system of the "cold war" has become history. " At the same time, it should be noted that, the collapse of all components of the former empire for years to come "will highlight the central importance." After the collapse of the Union of Socialist Republics in the South Caucasus begin to form independent states, within the framework of interdependent formed a new geopolitical reality. Last entails, as a logical consequence, strategic change in the status of the region in the formation of a new political order.

Political independence was in itself a paradigm of political science, rooted in the history of political thought. Political independence as a core value of preserving the national and state independence and territorial integrity.

New period in the history of the Georgian-Azerbaijani relations is of particular interest for historical science. Were part of the Russian Empire of the Caucasian peoples have always been concerned living traditions of the past.

For the Caucasian peoples in the modern geopolitical conditions is particularly significant historical discourse, as geohistory region is a necessary element of the evolving political process. Proud past for us is an important political tool.

In the world of hard to find peoples closer than the Azeri and Georgian people. It is not surprising that throughout the history of our nations strive for unity to protect their national interests and opposing regional and global power.

Tofiq Mustafazadə
tarix elmləri doktoru, professor

RUSİYANIN CƏNUBİ QAFQAZ VƏ ÖN ASİYA SİYASƏTİNDƏ ERMƏNİ AMİLİ (XVIII-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Açar sözlər: I Pyotr, erməni amili, Şərqi Anadolu, erməni məsələsi, islahat
Ключевые слова: Петр I, Восточная Анатолия, армянский вопрос, реформа
Kew words: Peter the Great, Armenian factor, Eastern Anatolia, Armenian case, Reforms

Hələ XVII yüzilin sonlarında hakimiyyətə gəlmiş, çox böyük işğalçılıq niyyətləri olan, Rusiyanı dünya imperiyasına çevirmək ehtirası ilə alovlanan çar I Pyotr (1682-1725) cənub-şərq istiqamətində «Bütün Şərqin həqiqi qovşağı» hesab etdiyi Xəzər dənizi və onun ətrafındakı ölkələrə böyük maraq göstərirdi. Rus dövləti Xəzər dənizinin cənub-qərb və cənub sahillərini, yəni Azərbaycan və Gilanı öz əlinə alaraq, Xəzər dənizini öz daxili gölünə çevirmək, özü üçün gəlirli dəniz ticarətini inkişaf etdirmək istəyirdi. Pyotr eyni zamanda Rusiyanın inkişaf edən manufaktura müəssisələrini xammal, ilk növbədə xam ipək ilə təmin etmək arzusunda idi. O zaman Azərbaycan və Cilan Yaxın Şərqin ipək istehsalının əsas mərkəzləri idi. I Pyotr Xəzəryanı vilayətlərə həm də böyük strateji əhəmiyyət verirdi. O, buradan Hindistana gedən yola çıxmaq, digər tərəfdən də ermənilər və gürcülərlə birləşib özünün başlıca rəqibi olan Osmanlı imperiyasının Şərq sərhədlərini təhlükə altına almaq niyyətində idi.

XVIII yüzilin əvvəllərində çarın yanına gələn mahir fitnəkar, soykökü Qafqaz albanlarına dayanan (Sünik məlikin oğlu idi), ancaq ermənləşmiş Israil Ori onun Yaxın və Orta Şərqdə olan işğalçılıq ehtiraslarını daha da qızışdırmışdı. Fitnəkar 1703-cü ildə saxta bir «xəritə» quraşdıraraq Pyotra təqdim etmişdi. Bu «xəritə»də Azərbaycanın qərb, Gürcüstanın cənub, Türkiyənin isə şərq torpaqları erməni əraziləri kimi qələmə verilirdi. Ori riyakarlıqla bildirdi ki, Cənubi Qafqaz əhalisinin əksəri ermənilərdir və onlar müsəlmanlara qarşı mübarizəyə qalxmaq üçün bir himə bənddirlər. Əgər rus çarı az bir qüvvə ilə cənuba yürüş etsə, ermənilər eləcə də gürcülər küllü miqdarda hərbi qüvvə toplayıb onun yardımına gələcəklər [1, 205]. Az qüvvə ilə geniş ərazilər fəth etmək imkanı ilə tamahlanan Pyotr İsveçlə Şimal müharibəsini qurtaran kimi cənuba yürüş etmək qərarına gəldi. Bu zaman Səfəvi dövlətinin dağılması mərhələsinə qədəm qoyması da Rusiyanın Cənubi Qafqaz və İrana dair işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirmək üçün əlverişli zəmin yaratdı.

1722-ci ilin iyunun sonlarında I Pyotr 100 min nəfərlik ordu ilə Həştərxandan Azərbaycana tərəf yönəldi. 1722-ci il avqustun 23-də (sentyabrın 3-də) rus ordusu Dərbəndi döyüşsüz tutdu. Lakin çar öz uğurunu davam etdirə bilmədi. Osmanlı imperiyasının kəskin etirazı və bir sıra başqa səbəblər üzündən Dərbənddə qarnizon qoyub ordunun əsas hissəsi ilə Rusiyaya geri qayıtmalı oldu [2, 46-49].

Sonrakı illər hərbi ekspedisiyalar göndərmək yolu ilə Rusiya Rəşti, Bakını və bir sıra digər Xəzəryanı məntəqələri işğal etdi.

I Pyotr Azərbaycanda möhkəmlənə bilmək üçün burada, ilk növbədə Xəzəryanı vilayətlərdə demoqrafik durumu dəyişdirməyi planlaşdırırdı. Azərbaycanlı əhalinin sayını azaltmaq, xristianları, ilk növbədə ermənləri adı çəkilən torpaqlara köçürüb məskunlaşdırmaq nəzərdə tutulurdu. I Pyotr öz ailəsi ilə bərabər Rusiyaya qaçmış sabiq Kartli çarı VI Vaxtanqı Dağıstanda inşa etdirdiyi «Müqəddəs Xaç» qalasında yerləşdirmək istəyirdi ki, sonralar o, gürcülərin və ermənilərin buraya köçmələrini təşkil etsin. Gəlmələri həm də Dərbəndin və Bakının ətrafında məskunlaşdırmaq nəzərdə tutulurdu [3, 71].

General Matyuşkini Bakını zəbt etməyə göndərən rus çarı ona bakılıları şəhərdən sürgün etməyi tapşırmışdı. Lakin şəhər alındıqdan sonra Matyuşkin bu sərəncamı yerinə yetirməkdən ehtiyat etdi, çünki bu təqdirdə ətraf kəndlərin sakinlərinin Bakı ilə əlaqəni kəsəcəyindən, Bakıda rus qoşunlarının ərzaqsız qalacağından qorxurdu. Belə şəraitdə I Pyotr Bakıdan heç olmasa sünni məzhəbli sakinləri (Türkiyə ilə eyni məzhəbdən olduqlarına görə) sürgün etməyi məsləhət gördü [4, v.134].

Pyotr eyni zamanda ermənləri Xəzəryanı vilayətlərə köçmək üçün dilə tuturdu. 1724-cü il noyabrın 10-da çarın Matyuşkinə göndərdiyi fərmanda deyilirdi ki, ermənilər Gilan, Mazandaran, Bakı, Dərbənd və digər Xəzəryanı bölgələrə gələrlərsə, onlara məskunlaşmaqda kömək etmək, əlverişli

yerlər ayırmaq, şəhərlərdə, kəndlərdə boş qalan evləri, habelə Rusiyaya sədaqətsizlik göstərən sakinləri sürgün edib evlərini ermənilərə vermək lazımdır. Ermənilər kütləvi şəkildə olmasa da, müəyyən sayda Xəzəryanı bölgələrə köçdülər və boş evlərdə yerləşdirildilər. Hətta Dərbənddə köçüb məskən salmış keşiş Antoni və digər ermənilər buradakı bir məscidin keçmişdə kilsə olduğunu iddia edərək, kilsəyə çevirməyi tələb edirdilər [5, v. 234; 6, v. 31 və a.ü.; 7, sənəd 272].

Ümumiyyətlə, I Pyotrun Azərbaycandakı demoqrafik durumu dəyişdirmək üçün daha geniş planları var idi. O, Kür çayının mənsəbinə yaxın bir yerdə Cənübi Qafqazla əlaqə mərkəzi rolunu oynamalı olan bir şəhər salmaq, burada yalnız rus kazaklarının, ermənilər və gürcülər yerləşdirmək niyyətində idi [2, 134].

Bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq rus hökuməti o zaman I Pyotrun Azərbaycanın demoqrafiak durumunu dəyişdirmək planını həyata keçirə bilmədi. Ancaq I Pyotrdan sonra gələn rus çarlarının çoxu onun qoyduğu yolla irəliləyərək öz şərq siyasətlərində erməni kartından istifadə etməyə çalışmışlar.

İngiltərədəki rus səfirinin yaxından köməyi sayəsində Rusiyaya gələn Həmədan ermənisi İ.Emin 1761-ci ilin noyabrında kansler Vorontsovla görüşə bildi. İ.Eminin irəli sürdüyü avanturist siyasi proqram Vorontsovda, həm də gürcü çarında maraq doğrudu. Onların hər ikisi bu iki xalqın (erməni, gürcü-T.M.) təhlükəsizliyinin zəruri təminatçısı kimi qüdrətli Rusiya imperiyasının qəyyumluğu altında «gürcü-erməni» dövlət birliyinin yaradılması haqqında Eminin təklifini diqqətlə dinlədilər. Rusiyanın Şərqdə fəal siyasətinin tərəfdarı olan dövlət kansleri Vorontsov İ.Eminin layihəsini rəğbətlə qarşıladı. Hətta xəstə yatan çariça II Yekaterina bu layihəni bəyənərək, «Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin olması, xüsusilə Türkiyə ilə müharibə şəraitində Rusiya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edərdi» fikrini söyləmişdi. Qarşıya qoyduğu məqsədini reallaşdırmaq üçün İ.Emin Vorontsovun xüsusi təqdimatı ilə gürcü çarı II İraklinin yanına yola düşdü [8, 156]. Çünki, elə Avropada olarkən Kartli-Kaxeti çarlığı haqqında «güclü dövlət kimi» məlumat alan avanturist erməni ideoloqu İ.Emin bu dövlətin köməyi ilə ermənilər azad etməyin mümkün olması fikrinə düşmüşdü.

I Osmanlı – Rusiya savaşının (1768-1774) gedişi zamanı Həştərxan sakini, toxuculuq manufakturası sahibliyini ələ keçirmiş erməni sahibkarı Moisey Sarafovun (Movses Sarafyan) Rusiya dövlətinin köməyi ilə «Ermənistanın azad edilməsi» haqda ideyaları Həştərzan, Peterburq, Moskva ermənilər arasında yaylmışdı. 1769-cu ildə Sarafov digər varlı ermənilərin razılığı ilə Rusiya Xarici İşlər kollegiyasına «Ermənistanın azad edilməsini» və «Rusiyanın qəyyumluğu altında erməni dövləti yaradılması»nı nəzərdə tutan layihəsini təqdim etdi [9, sənəd 45]. Ermənilər yaşayan ərazilərin silah və ordu gücünə azad edilməsi, ermənilərə dövlət yaradılmasını nəzərdə tutan bu layihədə M.Sarafov «Ermənistana» və Gürcüstana hərbi yürüş təşkil edilməsini, bu yürüşün baş tutacağı təqdirdə rus və gürcü qoşunları ilə yanaşı, Rusiyanın ayrı-ayrı şəhərlərində yaşayan erməni könüllülərinin də həmin orduya köməklik göstərəcəyini vəd edirdi [9, sənəd 45]. Həmin dövrdə Cənubi Qafqazda fəal işğalçı siyasət yürütməyə hazırlaşan Rusiya imperiyasına məhz ermənilərin həm maddi, həm də vasitəçi rolunda köməyi lazım idi. Erməni dövlətinin yaradılmasının carçılarından biri - «1773-cü ildən yeparxiya rəisi kimi Rusiyada fəaliyyət göstərən İosif Arqutinski» (Hovsen Arqutyan) idi. Məşhur qafqazşünas V.Veliçko İ.Arqutinski haqqında yazırdı: «Yaxın qohumunu erməni çarlığının taxt-tacına gətirməyə çalışan, bunun üçün çar tacı da hazırladan, özünə isə Eçmiədzin patriaxı vəzifəsini ələ keçirməyi planlaşdıran, hətta bunun üçün patriax paltarında qravürdən portretini də hazırlatdıran İ.Arqutinskinin müasiri olmuş P.Q.Butkov onun fövqəladə dərəcədə şöhrətpərəst olmasını təsdiq edir» [10,79].

Türkiyə tarixçisi Esat Uras yazır ki, «1769-cu ildə rus qoşunları Bizansı (müəllif burada Osmanlı torpaqlarını, yəni keçmiş Bizans ərazilərini nəzərdə tutur – T.M.) alıb xristanlığın mərkəzinə çevirmək istədiyi zaman ermənilər bu hadisəyə biganə qalmadılar. Bu zaman yaranmış şəraitdən istifadə edən katolikos Hovsen Arqutyan Rusiya hakim dairələrinə ermənilərə dövlət yaradılması haqda layihəsini təqdim etdi. Bu layihədə Rusiya ilə Türkiyə və Iran arasında xristianlardan ibarət sədd rol oynayacaq bir hökumətin - Ararat krallığının yaradılması təklif olunurdu» [11, 749].

I Rusiya-Osmanlı müharibəsindən qalib çıxan II Yekaterina hökumətinin artıq Cənubi Qafqaz məsələsini yenidən gündəmə gətirməsi, 1779-cu ildə Rusiyanın bu əraziyə yürüş planının qəbul olunması və hazırlıq işlərinə başlanması, Q.A.Potyomkin və A.V.Suvorovla söhbətlər İ.Arquntinskidə böyük ümidlər yaratdı.

XVIII əsrin 70-80-ci illərində imperatriçə II Yekaterinanın qüdrətli aşnası, Rusiyanın xarici siyasətinə rəhbərlik edən knyaz Q.Potyomkin Cənubi Qafqazda Rusiya ilə İran və Türkiyə arasında bufer dövlət yaratmaq qərarına gəldi. Şimali Azərbaycan ərazisində Rusiyadan asılı xristian «Albaniya çarlığı» yaratmaq nəzərdə tutulurdu. Onun hökmdarı imperatriçənin böyük nəvəsi Konstantin Pavloviç olacaqdı. Bu dövləti yaratmaq üçün 1783-cü ildə hərbi yürüş təşkil etməyə cəhd göstərildi. Dövlət katibi A.P.Xrapovitski memuarlarında yazmışdı: «Sandıqda özüm üçün kn. Potyomkin Tavriçeskinin İrandakı iğtişaşlardan istifadə edərək Bakı və Dərbəndi tutmaq, Gilanı birləşdirmək, tutulan ərazini böyük knyaz Pavloviçin irsi üçün Albaniya adlandırmaq haqqında layihəsini tapdım və oxudum» [12, 37]. «Albaniya» rus hökumətinin regionda yartmaq istədiyi yeganə oyuncaq dövlət deyildi. İrəvan bölgəsi ilə Türkiyədən qoparılmalı digər bəzi ərazilərdə isə «Ararat şahlığı» adlı oyuncaq erməni dövlət təşkil etmək planlaşdırırdı [6, v. 417-418].

Xarici İşlər Kollegiyasının rəhbəri A.A.Bezborodkonun təklifinə əsasən rus qoşunları Cənubi Qafqaza iki tərəfdən – Gürcüstan və Dərbənddən daxil olmalı idilər. Dərbənddən keçən qoşunlar Ənzəliyə kimi olan Xəzəryanı vilayətləri tutmalı, Gürcüstana daxil olan qoşunlar isə Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına hücum etməli idi. Bu qüvvələrin Qarabağ xanlığını zəbt etməsi də ehtimal olunurdu [13, 429]. Cənubi Qafqazın xristian əhalisini öz tərəfinə çəkmək üçün rus hökuməti elan etdi ki, guya qarşıdakı yürüşün məqsədi «Ermənistanı bərpa etmək»dir. Knyaz Q.Potyomkin 1784-cü ildə Yekaterinaya yazırdı ki, öz adamını Qarabağ və Qaradağa göndərmişdir ki, orada yaşayan xristianlara Rusiya himayəsinə girməyi təlqin etsinlər. Qarabağlı İbrahimxəlil xanın Rusiya himayəsini qəbul üçün nümayəndəsini göndərməsindən xəbər verən Potyomkin qeyd edirdi ki, bu imperatriçənin Qarabağda xristian hakimin olması haqqında rəyinə uyğun gəlmir, buna görə də xana qeyri-müəyyən cavab verib [1 və a.ü.]. Yürüş üçün hazırlığı başa çatdırmaq mümkün olmadığına, bəzi başqa səbəblərə görə o zaman yürüş təxirə salındı. Buna isfahanlı Əli Murad xandan alınan Cənubi Qafqazın Rusiyaya güzəştə gedilməsi barədə təklif də səbəb olmuşdu. Q.A.Potyomkin II Yekaterinaya raportunda yazırdı ki, Mərkəzi İranda hakimiyyəti ələ keçirən Əli Murad xan Rusiya ilə ittifaq yaratmaq arzusundadır. Bundan istifadə edərək «onu şahlıq taxtı ilə həvəsləndirib «İran Ermənistanını» dinc yolla alıb, onun əsasında Albaniya quberniyasını təşkil etmək olar» [15, v. 63-64; 9, 196]. Bu məsələ ilə bağlı 1784-cü il mayın 31-də kansler Bezborodko Q.A.Potyomkinin xüsusi işlər üzrə məmuru P.V.Bakuninə yazırdı: «İndi İran işləri özünün ən münasib həllinə yaxınlaşır. Müstəqil erməni vilayətinin birini II İrakli çarlığının (yəni gürcü kartli-Kaxetiya çarlığının – T.M.) yaxınlığında, digərini isə Xəzər dənizi sahilərində İranla sərhəddə yaratmaq lazımdır» [6, 175].

XIX yüzilin əvvəllərində Cənubi Qafqazın işğalı dövründə rus çarizmi bir tərəfdən Türkiyə və İranın regiondakı mövqeyini zəiflətmək, digər tərəfdən isə burada möhkəmlənmək üçün yerli azərbaycanlıları buradan surgun edərək ermənilər köçürüb yerləşdirməyə başladı. Rus hakim dairələri «Azərbaycanın və İranın darvazası» saydıqları Qarabağa xüsusi diqqət yetirirdilər. Qarabağ xanlığı ilhaq edilən kimi Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanlığı Qarabağda mövqelərini möhkəmləndirmək üçün dərhal Cənubi Qafqazın digər yerlərindən ermənilər bura köçürdü. Məsələn, 1806-cı ildə Xoylu Cəfərqulu xanla Rusiya himayəsinə çoxlu erməni köçmüş və onlar Qarabağın Məcalis, Qaradağlı, Çinarbulaq və başqa kəndlərində yerləşdirilmişdir. 1828-30-cu illərdə Qarabağ əyalətinə 3 min erməni ailəsi, İrəvan əyalətinə 1395 ailə köçürülmüşdü. Naxçıvan əyalətinə isə 2285 ailə köçürülmüşdü [17, 109-120]. Cəmisi üçün il – 1828-30-cu illərdə Şimali Azərbaycana 21010 erməni ailə, yəni 119,5 min nəfər köçürülmüşdü. Əgər Türkmənçay müqaviləsinə qədər İrəvan əyalətində cəmi 22500 erməni yaşayırdısa, sonrakı iki ildə sayı üç qat artmışdı [17, 111-112].

Eyni zamanda azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqlarından sıxışdırılması prosesi gedirdi. V.Qriqoryev qeyd edirdi ki, 1827-1728-ci illərdə Naxçıvan əyalətində yaşayan 4600 ailədən böyük əksəriyyəti – 4170-ni azərbaycanlı ailələri təşkil edirdi. Ermənilərin əyalətdə məskunlaşdırılması gedişində 1400-ə yaxın azərbaycanlı ailəsi Naxçıvanı tərk etmiş və 1832-ci ildə 90 faizdən 60 faizə düşmüşdür [18, 30]. İ.Şopen göstərirdi ki, Rusiya İrəvanı ələ keçirəndən sonra bu əyalətdə 2984 azərbaycanlı ailəsindən cəmi 847-i, yəni 23 faizi qalmışdır [19, 541].

Beləliklə də Rusiya Türkiyə ilə Azərbaycan arasında süni surətdə xristian səddi yaratmış oldu.

Çar I Nikolay Eçmiədzin katolikosünü Türkiyə və İran ermənilərinin himayəçisinə çevirməyə, onun vasitəsilə bütün ermənilər öz hakimiyyəti altına almağa çalışırdı. Bu məqsədlə da Rusiya senatı 1836-cı ildə Eçmiədzin katolikosluğunun bütün dünya ermənilərinin ümumi katolikosluğu kimi tanınması və alban katolikosluğunun ləğvi haqqında qanun qəbul etdi [20, 602].

XV-XVII əsrlərdə dünya tarixində çox mühüm rol oynamış olan Osmanlı imperiyası tənəzzül dövrünə daxil olduqdan sonra XVIII əsrdən başlayaraq özü daha güclü dövlətlərin təcavüz obyektinə çverilmişdir. Avropanın bir sıra dairələri dünya tarixində, Yaxın və Orta Şərqdə Türkiyənin apardığı rolu xatırlayaraq fürsət düşən kimi onu zəiflətmək, parçalamaq və Şərqə doğru yolda başlıca maneə saydıqları bu dövləti aradan qaldırmaq niyyətində idilər. Onlara görə, Türkiyə «Avropanın bədənində irinləmiş çiban idi». Çar Rusiyası hökuməti Osmanlı imperiyasının çox mühüm tərkib hissəsi olan Şərqi Anadoluya və Qara dənizlə Aralıq dənizini birləşdirən boğazlara daha çox göz dikmişdi. Şərqi Anadoluya yiyələnmək ona Yaxın Şərqdə öz mövqeyini möhkəmləndirmək, boğazlara yiyələnmək və Aralıq dənizinə, oradan da dünya okeanına çıxış imkanı verərdi. Rusiya hakim dairələri Anadolunun içərilərinə doğru irəliləmək üçün burada slavyan əhalisi olmadığından Kiçik Asiyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan xristianlardan, ilk növbədə ermənilərdən istifadə etməyə çalışır və bu məqsədlə özlərinin uydurduqları «erməni məsələsi»ni bayraq edirdilər. Bu uydurma məsələnin əsas qayəsi bundan ibarət idi ki, guya ermənilər həm çox inkişaf etmiş, həm də ən çox incidilən, təqib edilən başıbəlalı millətdir, guya «Böyük Ermənistan»ın qədim torpaqlarını vəhşilər – yəni türklər tutmuş, «bədbəxt ermənilər" qırmışlar; buna görə də ermənilər yer üzünə səpələmişlər; ədalət bərpa olunmalı, bütün dünya ictimaiyyəti birləşib birgə qüvvələrlə qədim "erməni torpaqlarını" bu "vəhşilərdən" azad etməyə və "Böyük Ermənistan"ı yaratmağa kömək etməlidir.

Rusiyanın təhrikçilik siyasəti nəticəsində ermənilər Türkiyəyə qarşı ayaqlanmağa başlamış, "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasına düşmüşlər. Onlar məqsədlərinə çatmaq üçün Rusiyaya hər cür qulluq göstərməyə çalışırdılar. Əslində isə "erməni məsələsi" Rusiya və Avropa dövlətləri üçün Türkiyənin daxili işlərinə qarıçmaqdan ötrü bir bəhanə idi. Avropa diplomatiyasının böyük oyununda "erməni məsələsi" xırda mübadilə pulu idi.

Rusiya və Qərbi Avropa dövlətləri ermənilərin xeyrinə islahat pərdəsi altında Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qaışmaqla yanaşı, ermənilər Osmanlı hakimiyyətinə qarşı mübarizə üçün təçkilatlandırırdılar. Hələ 1885-ci ildə Van mənşəli erməni Portağalyan "Armenakan" adlı bir partiya yaratmışdı. 1887-ci ildə Cenevrədə Avedis Nazarbekyan, Maro və digər mühacir ermənilər tərəfindən təşkil ilunmuş "Hnçak" (Zəng) partiyasının proqramında sosial-demokrat prinsipləri bəyan olunurdu. Proqramda iddia olunurdu ki, guya Türkiyədəki ermənilər milli və insan kimi varlıqları üçün təhlükəli olan türk zülmünün altındadırlar. "Hnçak" üsyanla, yəni zorakılıqla "Türkiyə Ermənistan"ındakı vəziyyəti dəyişmək, bütün ermənilər üsyana qaldırıb, Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlamağı məqsədə çatmağın yolu sayırdı [21, 94-95].

"Hnçak"dan qopmuş olan bir qrup 1890-cı ildə Tiflisdə "Droşak" (ermənicə bayraq deməkdir) cəmiyyətini qurdu. Bu cəmiyyət sonradan "Daşnaksütyun" və ya "Erməni ingilabi cəmiyyətləri federasiyası" adını almışdır. Milli erməni dövləti qurmaq "Daşnaksütyun"un minimum məasədi idi. Maksimum məqsəd isə dənizdən dənizə: Ədənədən Trabzona və Bakıya qədər uzanan "Böyük Ermənistan" yaratmaq idi. Partiyanın 1892-ci ildə Cenevrədə keçirilmiş I qurultayında "demokratik erməni respublikası" yaratmaq üçün ermənilər silahlandırmaq və təşkil etmək, terrorçuluq artlarını həyata keçirmək və hökumət idarələrini dağıtmaq qərara alınmışdı [22,9].

Göründüyü kimi həm "Hnçak", həm də "Daşnaksütyun" terroru əsas mübarizə üsulu kimi seçmişdilər. Erməni millətçilərinin terrora müstəsna əhəmiyyət vermələrinin səbəbi "Ermənistan" hesab etdikləri Şərqi Anadolu ərazisində erməni əhalisinin az olması idi. Rus baş ştabının polkovnik-leytenantı Qryaznov 1805-ci ildə Türkiyədə hazırladığı məlumatında yazırdı ki, 8 vilayətdə (Bitlis, Ərzurum, Van, Samsun, Trabzon, Diyarbəkir, Hələb və Adana) 5.947.785 nəfərdən cəmi 847.041 nəfəri, yəni 14%-i ermənidir [Bax: 23, 31].

Erməni millətçilərinin terroru əsas mübarizə vasitəsi kimi seçmələrinin digər səbəbi bu idi ki, onlar anlayırdılar ki, öz qüvvələri ilə Türkiyə üzərində qələbə çala bilməzlər. Bu səbəbdən də Türkiyədə hərcmərclik yaradıb, Avropa dövlətlərinin bu ölkəyə hərbi müdaxilə etməsinə nail olmağa

çalışırdılar. Erməni millətçilərinin başçıları düşünürdülər ki, ermənilərin Şərqi Anadoluda törətdikləri terror əməlləri müsəlmanların cavab zərbələrinə səbəb olacaq və beynəlxalq münaqişələr baş verəcəkdir, Türkiyə hakimiyyət orqanlarının əmniyyəıt yaratmağa yönəlmiş tədbirlərini komitəçilər Avropada soyqırımı kimi təbliğ edəcək və iri dövlətləri bu "qan tökülməyə" son verməyə çağıracaqsır. Böyük güclər bir daha belə hallar baş verməsin deyə Osmanlı dövlətini ermənilərin xeyrinə bəzi islahatlar keçirməyə məcbur edəcəklər. İslahat yolunda atılan hər addım ermənileri muxtariyyətə yaxınlaşdıracaqdır [21,91].

Türkiyənin Birinci Balkan müharibəsində (1912) məğlubiyyəti nəticəsində Osmanlı dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən Rusiya Şərqi Anadolunu zəbt etmək məqsədi ilə "erməni məsələsi"ni yenidən gündəmə gətirdi. Qafqaz canişini Voronsov-Daşkov təklif edirdi ki, rus hökuməti Osmanlı hökumətinə qəti bəyanat verərək "ermənilərin və kürdlərin toxunulmazlığı"nı təmin etsin. Voronsov Daşkov 1913-cü ilin mayında xarici işlər naziri Sazonova göndərdiyi məruzəsində Türkiyədəki ermənilərə silah verilməsini təklif edərək bildirdi ki, Rusiya çalışmalıdır ki, Kiçik Asiyanın qonşu hissələrinə aid bütün məsələlər, başlıca olaraq "erməni və kürd məsələləri" istisnasız olaraq təkcə onun nüfuz dairəsində olsun [24, 134-135].

Eyni zamanda rus çarizmi "erməni məsələsi"ni bayraq edərək Türkiyəyə diplomatıк təzyiqi gücləndirdi. 1913-cü ilin iyununda rus hökuməti "Qərbi Ermənistan" üçün muxtariyyat layihəsi ilə çıxış etdi. İstanbuldakı rus səfirliyinin əməkdaşı A.Mandelştamın hazırladığl bu layihəyə görə "Qərbi Ermənistan"da vilayətlərə bölgü ləğv edilməli, Rusiyanın himayəsində vahid "Erməni vilayəti" təşkil edilməli idi [24,127]. Müsəlman əhalisinə nisbətdə xeyli az olsa da ermənilərə bəzi nahiyyələrdə, məclis üzvlüyündə, jandarm və polisdə müsəlmanlarla bərabər miqdarda yer ayrılırdı, erməni dili dövlət idarələri və məhkəmələrində türk dilli ilə yanaşı işlədilməli idi. Bu cür ədalətsiz layihə Osmanlı hökuməti tərəfindən qəbul edilə bilməzdi və qəbul olunmadı da [25,208;11,28].

Ancaq "erməni məsələsi" Rusiya üçün bir məqsəd deyil, müstəmləkəçi və işğalçı niyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün bir vasitə idi. İstanbul və Şərqi Anadolunu zəbt etməyə can atan Rusiya Türkiyəni sarsıtmaq üçün orada yaşayan ermənilərdən istifadə etməyə çalışırdı.

I Dünya müharibəsi başlar-başlamaz rus hakim dairələri ermənilərdən düşmənə qarşı əməliyyatlarda istifadə etməyə başladılar.

Rusiyanın xarici işlər naziri Sazonov nazirlər şurasının sədri Qoremıkinə 1914-cü il 30 avqust tarixli məktubunda yazırdı ki, "ermənilərlə, eləcə də kürdlərlə ən sıx əlaqələr saxlamaq lazımdır ki, Türkiyə ilə münasibətlər kəsilərsə, onlardan istənilən anda istifadə etmək olsun" [26, sənəd 191, s. 184].

II Nikolay 1914-cü ilin noyabrında Tiflisdə olduğu zaman katolikos Gevorku qəbul etmiş və 15 dəqiqə davam edən söhbətdə bildirmişdi ki, "ermənileri işıqlı gələcək gözləyir"[27, 456].

Antanta, ilk növbədə Rusiya ermənilərindən iki cür istifadə etməyi planlaşdırırdı: "Türkiyə ermənilərinə "azadlıq" və hətta "muxtariyyət" vəd etməklə onların Türkiyənin özündə Osmanlı hakimiyyətinə qarşı çıxışlarına nail olmaq; 7 vilayət və Kilikiya barədə vədlərlə ağıldan çıxarılmış Rusiya ermənilərindən cəza ekspedisiyaları, avanqard, kəşfiyyat və s. kimi istifadə etmək"[28,87-88].

1914-cü il avqustun axırlarında, artıq Türkiyənin müharibəyə qoşulacağını yəqin edən Rusiya ermənileri silahlandırmağı qət etdi. Avqustun 26-da Sazonov Voronsov-Daşkova bu barədə konkret göstərişlər verdi: "Siz həzrətlərin indi ermənileri, kürdləri və aysorları silahlandırmağın hələ tez olduğu barədə fikrinizə tamamilə şərik olmaqla bərabər hesab edərdim ki, artıq indi bu xalqların dəstələrini təşkil etmək, onlara rəhbərlik etməyi həvalə etmək üçün etibarlı şəxsləri müəyyənləşdirmək, bununla bərabər həm Qafqazda, həm də İrandakı dəstələrimizin yanında lazımi silahları toplamaq gərəkdir"[29,50].

Müharibə elan edildikdən bir qədər sonra – 1914-cü il sentyabrın 24-də II Nikolay ermənilərə xüsusi müraciətlə xitab etdi. Müraciətdə "beş əsr zülm altında qalan ermənilər" üçün guya azadlıq saatının yaxınlaşdığı iddia olunur, onlar Rusiya tərəfindən vuruşmaya dəvət olunmurdular[29,12].

I Dünya vüharibəsi başlayarkən erməni Milli bürosu çar hakimiyyəti ilə ermənilərdən könüllü dəstələri yaradılması barədə razılığa gəldi. Tiflisdə Voronsov-Daşkovla doktor Zavriyev, yepiskop Mesrop, Samson Arutyunov və A.Xatisov arasında danışıqlarda Türkiyə ilə müharibə təqdirində daşnak xmbapetlərinin (drujinaçılarının – T.M.) başçılığı altında hərəsində 400 nəfər omaqla dörd könüllü drujinanın yaradılması razılaşdırılmışdı [28,94-95].

Qafqazda bir neçə yüzminlik nizami rus ordusunun olduğu təqdirdə əməli olaraq heç bir döyüş qüvvəsi olmayan 1-2 min nəfərlik erməni könüllü dəstələrinin yaradılmasında A.O.Arutunyanın dediyi kimi heç bir hərbi məqsəd güdülə bilməzdi [29,297]. Bəs çar hakimiyyəti könüllü erməni drujinalarını yaratmaqda hansı motivləri rəhbər tuturdu? Çox güman ki, erməni könüllü dəstələrini təşkil edərkən çarizm sırf siyasi və ideoloji motivləri rəhbər tutdu: 1. Hesab edilirdi ki, bu cür birləşmələrə ermənilər öz milli silahlı biliklərinin rüşeymi kimi, "Böyük Ermənistan" barədə xülyalarının gerçəkləşməsinin müjdəçisi kimi baxacaq və müharibədə çarizmə hərtərəfli yardım edəcəkdir. 2. Əgər nizami rus ordusu müttəfiqlərin,xüsusilə də Fransanın iddia etdiyi Anadolu yarımadasının Aralıq dənizi sahillərini tutardısa bu müttəfiqlərin kəsin etirazına səbəb ola bilərdi.Yəqin ki, bunun qarşısını almaq üçün çarizm könüllü erməni drujinalarını irəli verib həmin bölgəni tutmaq istəyirdi ki, məsuliyyətdən yaxa qurtarsın. 3. Şərqi Anadolunu öz müstəmləkəsinə çevirmək istəyən çarizm burada rusdilli əhalini yerləşdirmək planları qururdu və buna görə də təbii ki, oradakı yerli türk-müsəlman əhalisini sıxışdırıb çıxarmaq istəyirdi. Bunu rus ordusunun əli ilə etmək çətin idi və çarizm beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında biabır ola bilərdi. Belə iyrənc işi türklərə nifrət bəsləyən erməni millətçilərinin əli ilə görmək daha sərfəli idi [29, 296-297].

1. Лысцов В.П. Персидский поход Петра I. 1722-1723 гг. Москва, 1951. 243 с.
2. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. в Баку, 1993, 240 с.
3. Пайчадзе Г.Г. Русско-грузинские политические отношения в первой половине XVIII в. Тбилиси, Мецниероба, 1965. 172 с.
4. Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ), фонд 77, (Сношения России с Персией), 1723.
5. Российский Государственный Архив Древних Актов. Госархив, ф. 15, д. 13, ч.2
6. РГАДА. Госархив, ф.23, оп.1, д.13.
7. АВПРИ, ф.100 Сношения России с Арменией, оп.1, д.5 (1725-1726 гг.)
8. Ананян Ж.А. Армянский просветитель Иосиф Емин//Новая и новейшая история, 1998.
9. Армяно-русские отношения в XVIII в. (1760-1800 гг.), т.IV, (Сост. А.Алеканян и др.). Ереван-1990, 588 с.
10. Величко В. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Санкт-Петербург-1904 г. Переиздание. Баку-1990. 223 с.
11. Esat Uras. Tarihde ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul-1987.
12. Памятные записки А.П.Храповицкого. Чтения в императорском обществе древнейшей Российской истории при Московском Университете: кн.2, Москва-1872.
13. Русский Архив, кн. II, 1879.
14. Российский Государственный Военно-Исторический Архив, ф.52, (Потемкины), оп.1, д. 416,ч.1.
15. РГВИА, ф.52, оп.2, д.37.
16. Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı-2007.
17. Вердиева Х. Переселенческая политика Российской Империи в Северном Азербайджане. Баку-1999.
18. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833.
19. Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпохе ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852.
20. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку-2005.
21. Kemal Öke. Ermeni meselesi. İstanbul-1986.
22. Дашнаки (Из материалов департамента полиции). Баку, 1990. (Переиздание).
23. Саркисян Е.К. Политика Османского правительства в Западной Армении. Ереван-1972. 340 с.
24. Киракосян Дж. Западная Армения в годы Первой Мировой войны. Ереван-1971. 476 с.
25. 25.Kurat Nimet. Türkiye ve Rusya. Ankara-1990. 755 s.
26. Министр иностранных дел Сазонов председателю Совета Министров Горемыкину. 17 августа 1917 г. // Международные отношения в эпоху империализма. Сер. III, 1914-1917 гг., т.VI, ч.1 (5 августа – 13 января 1915 г.), М., 1935, док. 191.
27. Международные отношения в эпоху империализма, т. VI, ч.2. М.-Л., 1935. 388 с.
28. Лалаян А. Контрреволюционный «Дашнакцутюн» и империалистическая война 1914-1918 гг. //

«Революционный Восток» /Орган научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных и колониальных проблем, №№ 2-3 (36-37). М., 1936, с. 76-99.
29. Арутунян А.О. Кавказский фронт, 1914-1917 гг. Ереван-19

Тофиг Мустафазаде

АРМЯНСКИЙ ФАКТОР В ЮЖНОКАВКАЗСКОЙ И ПЕРЕДНЕАЗИАТСКОЙ ПОЛИТИКЕ РОССИИ (XVIII - нач. XX вв.)

Резюме

В данной статье на основании архивных материалов и других первоисточников прослеживается влияние армянского фактора в ближневосточной политике России в XVIII – нач. XX вв. Показывается, что ещё в начале XVIII века Пётр I спланировал переселение армян в прикаспийские провинции Азербайджана, чтобы создать здесь социальную опору для России. Екатерина II, взяв бразды правления в свои руки, стала строить план создания армянского государства на землях Азербайджана и Восточной Турции. Одураченные обещаниями создания мифической «Великой Армении» армяне оказывали России всякую поддержку в проведении её завоевательной политики. После присоединения Северного Азербайджана к России в начале XIX века царизм переселил сюда сто тысячами армян из Турции и Ирана.

С конца XIX века Россия настойчиво требовала проведение реформ в пользу армян в Восточной Анатолии с целью создания предпосылок для организации будущего армянского государства, зависящего от России. Одновременно русские власти спровоцировали армянских террористических организаций к вступлению против турков, в результате чего были убиты сотнями тысяч мирных жителей включая детей, женщин и стариков.

Tofiq Mustafazade

THE ARMENIAN FACTOR IN RUSSIAN POLICY TOWARDS SOUTHERN CAUCASUS AND NEAR ASIA

Abstract

The article investigates the Armenian factor of Russian policy towards the Middle East according to archive materials and soruces of XVIII-XX centuries. It is indicated that in the beginning of XVIII century Peter the Great planed to move armenians to provinces situated in the shores of Caspian Sea with the aim to create a social support for Russia. But his successor Catherine the Great planed to establish an armenian state in the territories of Azerbaijan and Eastern Turkey. Armenians who lived with the illusion about the establishment of “Great Armenia” helped to Russia in realization of their occupational policy. In the beginning of XIX century after the occupation of Nothern Azerbaijan Russia moved hundered thousands of armenians from Turkey and Iran.

In the future for providing the establishment of dependent armenian state , Russia made a great effort for realizing reforms in favor of armenians in Eastern Anatolia from the end of XIX century. At the same time the Russian governmental bodies instigated armenian terrorist organizations to act against turks and consequently, hundred thousands of peaceful inhabitants including children, women and the old were killed by armenians.

Danuta Chmielowska
Prof. Dr. Varşava Üniversitesi Türkologu

POLONYA YAYINLARINDA DOĞU ANADOLU'DA TÜRK VE MÜSLÜMAN NÜFUSA YÖNELİK SOYKIRIMLAR (1914-1920)

19. ve 20.yy. ile 1.Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu'daki müslüman halkın durumu hakkında, genelde Polonyalılar bilgi sahibi değildi. Basın ajansları ve muhabirleri 19.yy. sonuyla birlikte Türk kökenli olmayan halklarla, Osmanlı arasında ihtilaflar olduğundan bahsetmemektedirler. Bununla birlikte 2.Abdülhamit zamanındaki iç siyasi çalkantılar neticesinde, Osmanlı idaresi ve Sultanlarının çok uluslu bir devlet haline gelinmesinde gösterilen hoşgörü politikalarının değiştiğini vede birlik ve beraberliğin zarar gördüğünü kabul etmek gerekir. Türk kökenli olmayan üst tabaka azınlık temsilcileri kendi güvenliklerini sağlayacaklarına inandıkları için hem yabancı sermaye ile, hemde yabancı gizli istihbarat kanallarıyla yakın ilişkiye girmeye başlamışlardır.[1] Joanna Beochenska Osmanlı İmparatorluğundaki „Ermeniler ve günümüzdeki Türkiye"[2] adlı makalesinde, Ermeni azınlığın büyük ayrıcalıklara sahip olduğundan bahsetmektedir. Ermeniler devlet kuruluşlarının yüksek kademelerinde görev yapmışlar, Batı Avrupa'dan gelen teknik ve kültürel yeniliklerle yakından ilgilenmişler vede yüksek eğitim görmüşlerdir. Anadolu'nun doğusunda, refah içerisinde yaşayan Ermeni topluluğu çok yaygın bir kültür ve bilgiyle donanmış, çok iyi organize, disiplinli bir grup olarak Ermenilere diğer halklar tarafından kıskançlık veya olumsuz gözle bakılmıştır. Bu bölgelerde siyasi krizlerle birlikte tansiyon yükselmiştir. Özellikle çöküşe geçen Osmanlı imparatorluğunun politikalarına artarak etki etmek isteyen yabancı ülkelerin ilgi kaynağını Ermeniler gibi hristiyan tebaası mensupları oluşturmaktaydı. Hristiyan Balkan halklarında olduğu gibi, İstanbul'u fethetme planları yapan Rusya karşısında Osmanlı'nın zayıf kaldığını gören Ermeniler, özerklik talep etmişlerdir. Sultan bu duruma karşı yeni anlaşmazlıklara neden olacak sert tepkiler vermiştir. Ermeniler hem Sultana, hemde yöredeki idarede etkili olan kürt aşiret liderlerine karşı sadakatsizlikle suçlanmışlardır. Ülkeyi dış güçlere vermekle, devletin temelini sarsacak eylemlerde bulunmakla, imparatorluğun çöküşünü hızlandırmakla ve prestijini kaybetmesine neden olmakla suçlanmışlardır[3]. Tek taraflı bilgilerle beslenen dünya kamuoyunda yoğun tepki ve protestolar ortaya çıkmıştır. Ermenilerin bu davranışları, intikam saldırılarından dolayı mallarını ve insanlarını kaybeden Türkler ve Kürtlerde nefret duygularını körüklemiş, aynı zamanda Batı Avrupa'da olumsuz fikirlere ve durumlara yol açmıştır. 1914-1920 yılları arasında Doğu Anadolu'daki sosyo-politik karışıklıklar ve neticesinde ortaya çıkan zor durum, 1.Dünya savaşı sırasında sınır bölgelerindeki yoğun çatışmalar, ilgili taraflarca yakından takip edilmekteydi. Savaşa katılmamış olan ve Avusturya, Rusya ve Prusya işgali altında bulunan Polonyalılar, bu bölgede olup bitenler hakkındaki bilgileri ancak yabancı haber ajansları[4] tarafından basılan yayın organlarından öğrenebilmekteydi.

Ünlü tarihçi Jan Reychman, 1.Dünya Savaşı sonrasında kurulan (1918) Polonya'da, silahlı savaş faaliyetlerinin ilgiyle kamuoyunda takip edildiğini yazmaktadır. Özellikle yeni kurulan Polonya Devleti Dışişleri Bakanlığı Doğu Meseleleri Dairesi, 1919 yılında Witold Jodko-Narkiewicz'in

---

[1] Jan Reychman, Historia Turcji, Wrocław 1973, s.255
[2] WWW.Arabia.pl/contenent/view/291404/50/ z 2008-05.20
[3] Op.cit.
[4] iki büyük ticari yayın – uzun yıllar yayın yapan ve 1905 yılında Olchowicz tarafından devralınan „Kurier Warszawski" (1939 r. yılına kadar) vede F.Fryze'nin „Kurier Poranny" (1915'e kadar ve ardından 1918- 1939 yıllarında). Ayrıca diğerleri; „Kurier Polski" (1898-1939) „Gazeta Warszawska" (1939), muhafazakar kesimin temsilcisi Krakow merkezli „Czas" (1848-1939) tirajı oldukça iyi sayılabilecek 4-7 bin arası. Yine A. Kłobukowski tarafından (1867-1892), M. Chyliński (1892-1899), A. Beaupré' (1899-1901) ve R. Starzewski tarafından (1901 sonrası) çıkarılan yayınlarda, ünlü kalemler olan S. Smolka, L. Dębicki, S. Estreicher, I. Chrzanowski, L. Siemieński, P. Popiel, A.Potocki, J. Szujski i E. Koźmian gibi isimler makaleler yayınlamışlardır. Gazete sütunlarında kültürel ve politik konular ağırlıklı olarak yer almış, tarihsel, dinsel ve geleneksel değerler ile özdeşleşmiştir. 1.Dünya Savaşı patlak vermeden evvel yine Krakow şehrinde M.Dabrowski tarafından kurulan „Ilustrowany Kurier Codzienny" (1910-1939) yayını çıkmaya başlayıp, birkaç yıl sonra ülkenin popüler gazetesi haline geldi.

başında bulunduğu İstanbul'da açılan diplomatik büro, Polonya Devleti'nin kurucusu Mareşal Jozef Pilsudski'nin siyasi planları içerisinde olması nedeniyle ülkedeki durum hakkında bilgiler toplamıştır. Jozef Pilsudski aynı zamanda 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ve kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün sonradan hayranı olacaktır.[1] Uluslararası kamuoyunda ve değişik dönemlerde gelen haberlerle yetinilmemiştir. Gerek basında, gerekse entellektüellerin katıldığı toplantılarda, bu konu tartışılmış ve farklı görüşler değerlendirilmiştir. Diplomatik belgelerin incelendiği Joanny Bocheńska,[2] Paweł Piaskowski „1878-1923 Ermeni Meselesi"[3], ve Adam Balcer'in çalışması olan „Tarih önünde Türk-Ermeni hesaplaşması" makalesinde, 1915 yılı olaylarının her iki ülke tarihçileri tarafından radikal biçimde farklı değerlendirilmesinden bahsetmektedir. Türklere göre Ermeniler 1.Dünya Savaşı sırasında Rusya'yı desteklemiş ve Osmanlı İmparatorluğu'na ihanet etmişlerdir. Neticesinde iç savaş patlak vermiş ve hükümet Ermeni azınlığın başka alanlara göç ettirilmesine mecbur kalmıştır. Onbinlerce Ermeni ve çok daha fazla müslüman ölmüştür. Zamanın hükümetinin amacı Ermeni halkının yok edilmesi değildi. Ayrıca kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti, 1.Dünya savaşı sırasında yönetimde olan Jön Türkler zamanında işlenen suçlardan sorumlu tutulamaz.[4] „Ermeni intikamı" başlıklı kısımda ise, Ermeni tarihçilerin Ermenileri sadece savaş kurbanı olarak gördüğünden bahsedilir. Fakat durum Ermeni gönüllülerin desteğiyle Doğu Anadolu'ya hakim olan Rus ordusu ile birlikte 1916 yılında değişime uğramıştır. Bazı yerlerde Osmanlı ordusu müslüman halkın yaşadığı köy ve kasabaları boşaltmış, diğer yerlerde ise halk ermeni intikamından korkarak kaçmaya çalışmıştır. Aslında bu korku yersiz değildi. "Anadolunun içlerine doğru giren Ruslara eşlik eden ermeniler, müslüman halktan intikam almışlardır".

Müslüman sivil halka karşı işlenen suçlar, hem tarafsız şahitler Rus subaylarının anılarında, hemde zamanın ermeni kaynaklarında anlatılmaktadır. Birleşmiş Milletlerin yaptığı soykırım tanımına sıkıca bağlı kalacak olursak, ermeniler tarafından bazı kasaba ve köylerde yapılan katliamları soykırım olarak adlandırmak mümkün olabileceksede, yinede bu suçların Jön Türklerin işlemiş oldukları suçlardan daha az ölçekte olduğunu belirtmek gerekir. Savunmasız köylere hücum eden çeteler Müslümanları katlettiler. Müslümanlara öldürülmeden önce işkence yapılması olağan hale gelmişti. Katliamda ilk hedef olarak dini liderler ve yöneticiler seçiliyordu. Yaşlı, hasta ve çocuk gibi yürüyemeyecek halde olanlar acımasızca katledildiler. Polis, jandarma, belediye gibi önemli hizmet yapıları yerle bir edilmişti. Ruslar Ermenilerin ayaklanmasını kolaylaştırmak için her şeyi yaptılar. Osmanlı tedbir olarak Ermeni halkını zorunlu göçe tâbi tutma kararı aldı.

1912 yılında yapılan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki son nüfus sayımına göre Anadolu'da 14 milyondan fazla müslüman yaşamaktaydı. 1922 yılında yapılan sayım, savaş nedeniyle nüfusunun yaklaşık 2,5 milyon (%20) azaldığını göstermiştir. Orantılı olarak en fazla insan kaybı yaşanan bölgeler, Ermenilerin hak iddia ettiği ve savaş boyunca Rus ordusunun işgali altında bulunan yerler olmuştur. Van bölgesindeki müslüman nüfus % 60 oranında azalmıştır. Bitlis'te ise bu oran % 40'dan fazladır. Bu nüfusun bir kısmı sürgün edilmiş ve Batı Anadolu'ya göç ettirilmiştir. Bir kısmı Osmanlı idaresi altındaki topraklarda hayatını kaybetmiştir. Müslüman kayıplarının çoğunluğu ermenilerden farklı olarak, asker veya yerel güçlerde mücadele eden müslümanlardan ibaretti.

Ermeniler Rus ordusuyla birlikte işlenen suçların sorumluluğunu paylaşmaktadırlar. Bununla birlikte müslüman sivil halkın kayıpları karşılaştırıldığında çok çok daha azdı. Rusların hakimiyetinde kalmış olan Doğu Anadolu bölgesinde müslümanlardan geri kalan toplu mezarlar bulunurken, Türklerin hakimiyetinde kalan yerlerdeki Ermenilerden geriye hiçbir iz kalmamıştır.

1985 yılında Amerikan kongresinde soykırıma ilişkin yasa tasarıları görüşülürken, bu tasarıya karşı 69 Amerikan şarkiyatçısı tarafından bir protesto deklerasyonu yayınlanmıştır. Yayınlanan deklerasyonda şu ifadeler kullanılmıştır: „Soykırım meselesine ilişkin imzalanacak hiçbir belge Ermenilerin

---

[1] Danuta Chmielowska, İki Dünya savaşı arası Polonya ve Türkiye ilişkileri Warszawa 2006, sayfa.43-54. Danuta Chmielowska, Kemal Tahir'in tetrolojisinde türk toplumunun ahlaki ve siayasi sorunları (1918-30 yılları arası), Warszawa 1996

[2] www.arabia.pl/content/view/291404/50

[3] Polityka.pl

[4] Gazeta Wyborcza - 24-25 Września 2005 r.

acılarını azaltmayacktır. Fakat bu durum o bölgede zamanında yaşamış olan müslüman halkın çektiği acılardan ayrı olarak görülmemelidir. [...] Dolayısıyla savaşanlar ile masumların arasındaki sorumluluğun tam olarak belirlenmesi vede o zamanki olayların sebeplerinin ayrıntılı olarak tespit edilebilmesi için tarihi araştırmalara ihtiyaç vardır". Sonraki yıllarda bu deklerasyona imza atan ünlü türkologlardan Bernard Lewis ve bazıları delil yetersizliğinden dolayı 1915 yılı olaylarının soykırım olarak kabul edilemeyeceğini ifade etmişler ve neticesinde Ermenilerce açılan davalara muhatap olmuşlardır.

Sorunlara rağmen bu olaylara ilişkin Türkiye'deki tartışmalar devam edecektir. Devlet menfaatlerinin ihlaline örnek olarak gösterilen, „1915 yılında soykırım yaşanmıştır" iddiasında bulunmanın Ceza Kanununca yasaklandığı maddenin kaldırılması ile daha özgür şekilde bu tartışmaların yapılmasına imkan vermektedir. Yalnız yakın gelecekte Türk idarecilerinin Ermeni meselesine ilişkin yaklaşımında bir değişiklik olmasını beklemek mümkün görünmüyor.

Yeniden biraraya gelme şansı; Türk makamlarının bu konuya ilişkin tutumu; AB katılımı için soykırımın tanınması gerektiğini iddia eden seslerin çok sık çıktığı, Avrupa Birliği ile ilişkilerde problemlere neden olabilmektedir. Her ne kadar 2004 Aralık ayında Avrupa parlamentosu Türkiye ile üyelik görüşmelerine başlanmasının bir ön şarta bağlı olmayacağı yönünde oy kullanmış olsada, müzakerelerin sona ermesiyle yapılacak oylamada nasıl bir tavır alacağı kesin değildir.

Türkiye'de en son yapılan kamuoyu araştırmalarında çıkan sonuca göre; katılanların % 80'i AB'ye girişin şartlarından biri olarak soykırımın kabul edilmesine bağlı olmasına karşı çıkmakta, bununla birlikte katılımcıların % 60'ı 1915 olaylarına ilişkin halka açık tartışmalar yapılmasına destek vermektedir. Türkler özellikle AB üyesi ülkelerin önce kendi geçmişleriyle tarih önünde hesaplaşmasını beklemektedirler. Sadece 20.yy. başında Belçika'ya bağlı Kongo'da 5 milyona yakın insanın öldürüldüğü gerçeğinin AB parlementosu tarafından soykırım olarak görülmemesi veya bununla ilgili adımlar atılmaması bile önemli bir örnektir. Her ne kadar birçok tarihçi Ermeni soykırımından bahsetsede, yıllar boyunca bu konu hakkında bir sessizlik hakim olmuştur. Türkiye dünya güçleri için önemli bir müttefik ülkeydi. Bununla birlikte 21.yy.başından itibaren birçok ülke parlamentosu, Ermeni katliamının bir soykırım olduğunu kabul eden kararlar almıştır. Bu zamana kadar resmi olarak soykırımı tanıyan ülkeler içinde: Arjantin, Ermenistan, Avusturya, Avustralya, Belçika, Çili, Kıbrıs, Fransa, Yunanistan, Hollanda, Kanada, Lübnan, Litvanya, Almanya, Polonya, Rusya, Slovakya, İsviçre, İsveç, Uruguay, Galler, Vatikan, Venezuela ve ABD'nin 40 farklı eyaleti.

Ermeniler 100 yıldır bu konuyla ilgili çalışmalar yapmakta, basın, yayın araçları ile propaganda yoluna başvurmakta vede dünyayı aldatmaya çalışmakta; Haçlı ruhuyla hareket eden bazı devletler de onlara destek vermektedir. Türkler ise maalesef genelde bu konuda suskunluğu tercih etmekte ve Ermenilerin faaliyetlerine karşı bir tepki eylemi geliştirememiştir.

Bu sunumuma eski Polonya Büyükelçisi Sayın Ecvet Tezcan'ın Ermeni soykırımı iddialarına karşı Türklere yapılan suçlamalara kararlı bir cevap niteliğinde, Polonya'da yapmış olduğu açıklamasını eklemek isterim.

İradə Məmmədova
T.ü.f.d. AMEA A.A. Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

1918 – 1920-Cİ İLLƏR SOYQIRIMLARI BAŞBAKANLIQ DÖVLƏT ARXİVLƏRİ GENEL MÜDÜRLÜYÜNÜN ARXİVİNİN XARİCİ FONDUNUN SƏNƏDLƏRİNDƏ

Açar sözlər: 1918-1920-ci illər soyqırımları, xarici işlər naziri, polkovnik Haskel, Qars vilayəti, Beynəlxalq Təhqiqat Komissiyası, İrəvan quberniyası
Keywords: genocide of 1918-1920, Minister of Foreign Affairs, Colonel Haskell, the Kars province, the International Commission of Inquiry, the Iravan gubernia

Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Dövlət Arxivləri Genel Müdürlüyü Arxivinin Xarici fondunun sənədlərində 1918-1920-ci illərdəermənilərin Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlarını ətraflı təsvir edən raportlar, teleqrammlar, etiraz notaları və s. yer almaqdadır. Bu sənədlərin içərisində Azərbaycan Xarici İşlər nazirliyinin Ermənistandakı diplomatik təmsilçisinə ermənilərin müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri zülümlərə dair məlumat toplanmasını təlimat verən teleqramm[1],Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər naziri M.İ.Cəfərovun 1919-cu il 25 sentyabrında Müttəfiq dövlətlərin ZaqafqaziyadakıAli komissarı polkovnik Haskelə ünvanlandığı məktub[2], 1919-cu ilin sentyabrında İrəvan quberniyası müsəlmanlarının Torpaq İdarəsinin sədrinin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə ünvanladığı memorandum [28],M. Təkinskinin Azərbaycan Xarici İşlər naziri Cəfərova yazdığı 1919-cu il oktyabr tarixli raportu [15], Birinci Müsəlman Süvari Alayının komandiru Əli Əsədullayevin ermənilər tərəfindən 1918-ci ilin mart ayında 30 min nəfərin öldürülməsinə dair ifadəsi [13], Fövqəladə Təhqiqat komissiyasının sədri Xasməmmədovun Ədliyyə Nazirliyinə yazdığı erməni silahlı dəstələrinin 1918-ci ilin mart ayında Bakıda müsəlman əhali üzərində zorakılığına dair məruzəsi[8], komissiyanın üzvü Mixaylovun payız aylarındaOhtar, Kabar, Zabuğ, Müsəlmanlar, Burcalar-Dərzili, Mülk, Tağamir, Karıyel kəndlərində, Andronikin quldur dəstələrinin isə İncevar kəndində törətdikləri soyğun və qırgınlar haqqında raportları[19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 9], Qarabağ və ətrafında baş verən hadisələrlə bağlı Azərbaycan Xarici İşlər naziri Cəfərovun Ermənistan Xarici İşlər nazirinə göndərdiyi etiraz notası [11] və s. 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlarının miqyas, dəhşət və ağırlığını görməyə imkan verir, eyni zamanda Azərbaycan hökümətinin bu qırğınların qarşını almaq istiqamətində gördüyü tədbirlərdən bəhs edir. Daşnak hökümətinin Ermənistanda törətdiyi üsyan, talan və qətliamlara [27], ermənilərin Zəngibasar bölgəsindəki kəndlərə etdiyi quldur hücümlar [5], Ermənistandakı müsəlmanların ağır iqtisadi vəziyyətindən bəhs edən raport vəkəndlərinə yenidən dönmək istəyən müsəlmanlara ermənilərin əngəl törətməsinə dair Azərbaycanın Ermənistandaki diplomatik temsilçisi M.H. Təkinskinin telgrammı[4; 12] da Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Dövlət Arxivləri Genel Müdürlüyü Arxivinin Xarici fondunda qorunmaqdadır.

İndi isə arxivin sənədlərində yer alan və ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımları əks etdirən məlumatları gözdən keçirək. 1919-cu ilin uyunun 4-də Xarici İşlər nazirinin əvəzinə F.X. Qiyasbəyovun şifrələmiş olduğu və İrəvandakı diplomatik nümayəndə olan Təkinskiyə göndərilən teleqrammda Müttəfiqlərin nümayəndələrini də cəlb etməklə İrəvan quberniyası, Araz Respublikası, Qarabağda ermənilərin müsəlman əhali üzərində qətliamları ilə bağlı Fövfəladə Parlament Tədqiqat Komissiyası yaradılmasını və bu işə Azərbaycan parlamentinin 10 milyon ayırmağı nəzərdə tutduğunu, İrəvan müsəlman Milli Şurasının bu işə cəlb olunan bütün materialların tezliklə hazırlanmasının istəndiyi bildirilirdi[1, v.1].

1919-cu ilin sentyabrında İrəvan quberniyası müsəlmanlarının Torpaq İdarəsinin sədrinin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə ünvanladığı memorandumdan məlum olur ki, İrəvan qəzasının Vedibasar adlanan ərazisi 64 kənddən və 17 yaşayış məntəqəsindənibarətdir və buranın əhalisinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirlər. Memorandumda bildirilirdi ki, bütün İrəvan quberniyasında olduğu kimi Vedibasar rayonunun əhalisi də 1918-ci ilin baharında "mədəni

ermənilərin" sahiblik etməsinin bütün dəhşətlərini öz üzərlərində hiss etmişdilər və buna rayonun Ermənistanın paytaxtına yaxın olması şərait yaratmışdır. Bu arxiv sənədindən məlum olur ki, ermənilər müxtəlif bəhanələrlə İrəvan quberniyasının bütün ərazisinə cəza ekspedisiyaları göndərmişlər. Bu zaman onlarla kənd yandırılmış və qılıncdan keçirilmiş, qadın və uşaqlara belə rəhm edilməmişdi. 1918-ci ilin sonunda Vedibasar rayonun əhalisi tamamilə qırılmaqdan canlarını qurtarmaq üçün təşkilatlanmış və ermənilərə silahlı müqavimət göstərməyə başlamışdılar. Əkinçilər nəinki ermənilər və onların hərbi hissələri üzərində qələbə qazanmışlar, hətta hücüma keçərək bir ara Ermənistanın paytaxtını belə təhlükəyə məruz qoymuşdular. 1919-cu ilin may ayında ingilis rəhbərliyi Vedibasar rayonunun əhalisinə sülh razılığına gələnədək dayanmağı, Ermənistan hökümətini tanımağı əmr etmişdi. Lakin, erməni hökuməti zəif olduğu üçün bu təlimatlar faktiki həyata keçirilməmişdi. "*İngilis qoşunları buradan getdikdən sonra erməni hökümətinin terror sistemi və sərt repressiya tətbiq etdiyi müsəlman əhali öz hüqüqlarının müdafiəsinə qalxdı və qanlı döyüşlər nəticəsində müsəlmanlar qalib gəldilər. Hüquq zorakılıq, ədalət isə insan hüquqlarının tapdanması üzərində qələbə çaldı. Belə şəraitdə Vedibasar rayonunun müvəqqəti də olsa Ermənistan hökümətinə tabe edilməsi mümkünmü? Əgər belə bir qərar qəbul edilərsə də həyata keçə bilməz. Çünkü Vedibasar əhalisi onlara gözyaşı və əzabdan başqa bir şey vəd etməyən bu nifrət etdikləri ağalığı qəbil etməkdənsə bir nəfərə kimi ölməyi üstün tutarlar. Onlar insanlıq sifətini itirmiş erməni quldurlarının qırğınına məruz qalmaqdan və öz arvad və qızlarının rüsvay edilməsindənsə, əllərində silah mərd döyüşdə ölməyi üstün tutarlar. Ona görə də Vedibasar rayonu, əhalisi demək olar ki, istisnasız olaraq Azərbaycan türklərində təşkil olunan Sürməli kimi, əvvəlcədən sülh konfransının qərarınadək İrəvan quberniyasının yaradılması nəzərdə tutulan neytral zonaya daxil edilməlidir*" [28, v. 1-2].

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər naziriM.İ.Cəfərov 1919-cu il 25 sentyabrında Müttəfiqdövlətlərin Zaqafqaziyadakıali komissarı polkovnik Haskeləünvanlandığı məktubda yazırdı: "*Sizə 22 sentyabrda ingiliscə göndərdiyim notada yazmış olduğum erməni hakimiyyəti tərəfindən müsəlman əhaliyə qarşı yönələn asayişin pozulma hallarının onların tamamilə məhv edilməsi formasını alaraq hələ də davam etdiyini nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. Bütün bunlar İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinə xəsarət yetirilməsinə passiv tamaşaçı olaraq qalmaq istəməyən Azərbaycan türklərinin güclü narazılığına səbəb olmuşdur. Mənim hökümətim Ermənistan Respublikası ilə nə qədər mehriban qonşuluq münasibətini saxlamaq istəsə də, bu halda öz xalqının arzusuna tabe olmağa məcbur olaraq öz həmqəbilələrini erməni hakimiyyəti tərəfindən tamamilə məhv edilməsindən qorumaq üçün vasitələr arayacaqdır*". Cəfərov məktubunda bu səbəbdən bütün məsuliyyətin erməni hökümətinin üzərinə düşdüyünü, xoşagəlməz nəticələrdən yayınmaq üçün erməni hakimiyyətinin təsir dairəsində yaşayan müsəlmanların hələ də davam edən qırğınınıntəcili olaraq qarşısının alınması üçün polkovnik Haskeldən asılı olan bütün tədbirlərin görüləcəyinə dərin ümid bəslədiyini bildirirdi [2, v. 1-2].

Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər naziri M.İ.Cəfərovun 1919-cu il sentyabrında Müttəfiq dövlərlərinin ZaqafqaziyadakıAli komissarı polkovnik Haskele ünvanlandığı məktubda erməni inzibatçılarının birbaşa hamiliyi və iştirakı ilə ermənilərin Novobəyazit, Sürməli və Eçmiədzin qəzaları ərazisində müsəlman əhaliyə qarşı zorakılığının davam edildiyi bildirilirdi. Cəfərov bu qanunsuz hərəkətlərə son qoyulması, günahkarların aşkarlanması və nəticədə milliyətindən asılı olmayaraq cəzalandırıması üçün qəti tədbirlərin görülməsi məqsədi ilə Beynəlxalq Təhqiqat Komissiyasının yaradılmasına polkovnik Haskelin razı olacağına Azərbaycan Hökümətinin ümid etdiyini yazırdı[6, v. 1].

1919-cu ilin sentyabrındaİrəvan əyalətindəki müsəlmanlara qarşı törədilən qırgınların dayandırılması üçün lazımı tədbirlərin alınmasının gərəkli olduğuna dair Cənub-Qərbi Azərbaycan Müsəlman Milli Şurasının Ermənistan ali komissarına yazdığı məktubdan məlum olur ki, ermənilər 1918-ci ildə*400-dən çox kəndi* qılıncdan keçirmiş və yandırmışlar. Sənəddə yazılırdı: "***Dağıntı və qətliamın mənzərəsi tükürpədici idi. Evlər yandırılır, əhalinin əmlakı əlindən alınır, adamlara rəhm edilmir, uşaq, qadın və qocaları doğrayırdılar***". Məktubda 1918-ci ildə müsəlmanların həm maddi, həm də insan itkisinin saysız-hesabsız olduğu bildirilirdi:"*İnsanların çoxu qırılmış, çoxusu da aclıqdan və yolxucu xəstəlikdən ölmüşdülər. Əvvəllər çiçəklənən kəndlər xarabazara dönmüşdür. Müflisləşmiş əhali Ermənistandan kənara İrəvan quberniyasının yayın əvvəllərində türklər tərəfindən tutulmuş hissələrinə köçürlər. Lakin payızın sonunda türklərin bu əraziləri tərk etməsi ilə həmin əhali daha onları türkpərəstlikdə günahlandırılmayacaqlarını düşünərək yenidən Erməni hökümətinin icazəsi ilə*

əvvəlki yerlərinə qayıdırlar. Eçmiədzin, Sürməli, İrəvan və Novobəyazit qəzaları Ermənistan respublikasına tabe olaraq, dövlətin tələbi ilə silahlarını təhvil verərək, bütün mükəlləfiyyətləri daşıyırlar. Respublikanın müsəlmanları1919-cu ilin qış və yazını əvvəlki dövrlə müqayisədə müəyyən qədər sakit keçirsələr də, payız ayının sonlarından şübhəsiz ermənilərin günahı üzündən bir yüksək dərəcədə hüznlü hadisə baş verdi. Dekabrın sonlarında sasunlu adlanan dəstələr İrəvan qəzasının Qaraxaç və Vedibasar kəndlərinin kənd icmalarının daxil olaraq buranın müsəlmanlarından Erməni hökümətinə tabe olmağı, silahlarını təhvil verməyi, həyat və əmlaklarını erməni qoşunları tərəfindən qorunmasını tələb etdilər. Buna inanan müsəlmanlar silahlarını təhvil verdilər. Onlara lazım olanı alandan sonra sasunlu dəstələri xaincəsinə müsəlmanlara hücum etdilər və Kadılı, Şakablı, Qaraxaç, Doğnaz, Qarabağlar və Ağasıbəyli kəndlərini yerlə-yeksan etdilər". Məktubda ermənilərin bu hücümü zamanı sasunluların ağlagəlməz qəddarlıq nümayiş etdirdikləri, gənc gözəl müsəlman qadınlarını seçərək onları əsir apardıqları bildirilirdi. Azərbaycan Respublikasının Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyi Ermənistan hökümətinə iltimatum versə də bunun bir nəticə olmadı. Bu məsələ ilə bağlı parlamentin üzvü Əsəd bəy Ağababəyov zərər çəkmiş müsəlmanların nümayəndələri Əli Eyvazov və Cəfər Kərimovla birlikdə Hərbi nazir Haqverdovun yanında olduğu zaman nazir onlara sasunlulara qarşı bir şey etməyə gücü çatmadığını, lakin onların cəzalanacaqlarını, müsəlmanların isə razı salınacaqlarını desə də, sonuncunun bu vədi elə həyata keçirilməmiş qaldı. Məktubda yazılırdı*: "Keçən ilin sentyabrın sonundan indiki günə qədər olan müddətdə müsəlmanlar həm yollarda, həm də İrəvan şəhərinin özündə mütamadi olarak soyğunçuluğa məruz qalır və qalmaqdadırlar. Mauzerçi adlanan ermənilər var ki, günün günorta çağı müsəlmanların evlərinə soxulurlar və onları təhdid edərək pul və digər qiymətli əşyalarını alırlar. Bütün bunlar yollarda və hətta şəhərin küçələrində belə baş verir. Bu məsuliyyətsiz adamların qurbanına çevrilməmək üçün müsəlmanlar öz gündəlik məşğuliyyətlərindən, ticarətdən, bağçılıqdan imtina edərək evdə oturmağı üstün tuturlar. Buna sübüt olarak onu göstərmək olar ki, şəhərin ticarət həyatında müsəlmanlar demək olar ki iştirak etmirlər, bağlarının və daşınmaz əmlaklarının boyük hissəsini ermənilərə icarəyə verərək, ərzağa olan yüksək qiymətlər üzündən böyük gəlirdən məhrum olmuşlar*". Bu sənəddən məlum olur ki, yayın əvvəllərində Böyük Vedi, sonra Şərur və Naxçıvan hadisələri baş vermişdir. Müsəlman Milli Şurası Vedibasar hadisələrindən 17 avqust hadisələrinə qədər Sürməli, Eçmiədzin, Novobəyazit və İrəvannın bir hissəsinin asayişi pozmadıqlarını və özlərini sakit apardıqlarını qeyd edirlər. Lakin, Eçmiədzin qəzasının Çanfid kəndindəki hadisələrində yerli inzibati orqanlarının xeyir-duası ilə əhalinin bir hissəsi soyulmuş və vəhşicəsinə öldürülmüşdü. Məktubda bildirilirdi: "*Çanfid faciəsi həqiqətən də dəhşətli və mənasız faciə idi. Qəza komissarı başda olmaqla milis dəstələri kəndə gəlirlər və əhaliyə bir yerə toplanmağı əmr edirlər. Heç bir şeydən şübhələnməyən kəndin müsəlmanları bir yerə toplananda onlara kişilərin ayrı, qadınların isə ayrı durmaları və yerlərindən tərpənməmələri əmr edilir. Bu zaman talanlar başlayır, sən demə müsəlmanların talanan əmlaklarını daşınması üçün əvvəlcədən müsəlman kəndi olan Kərimarxdan arabaya qoşmaq bəhanəsiylə dəvələr gətirilibmiş. Müsəlmanların bir hissəsi Araz çayının sahilinə gətirərək qətlə yetirirlər. Kərimarx kəndi dəyerlə yeksan edilir. Bu o kənd idi ki, bu hadisədən iki əvvəl kəndin nümayəndələri Kürdiqulu kəndində yerləşən sahə komissarlığının qərargahına çağırılmış və orada hərbi hissələrin rəisi onlara respublikanın əsgərlərinin ehtiyacı üçün buğda satmağı təklif etmişdilər. Kərimarxlılar razılaşmış və 240 pud buğdanı onlar qarşılıqsız bağışlamışdılar. Talan haqqında heç bir şey bilməyən kəndin sakinləri sahə komissarının tələbi ilə hətta dəvələrinin hamısını da onlara vermişdilər. Lakin, tezliklə məlum oldu ki, bu dəvələr onlara Çanfid kəndinin talanmış əmlakını daşımaq üçün lazımmış. Bu dəvələr hələ də sahiblərinə qaytarılmamışdır və Eçmiədzin yaxınlığında saxlanılır. Kərimarx əhalisinin bir hissəsi, həmçinin qadınlar və uşaqlar da Kurdiqulu kəndinə əsir aparılmışdır və indiyədək orada saxlanıl*ır". 17 avqustan 31 avqustadək olan qısa müddət ərzində Eçmiədzin, Sürməli və Novobəyazit qəzalarında 50-dək müsəlman kəndi yerlə yeksan edilmiş, əhalisi ya birbaşa ermənilərin hücümünü məruz qalmış, ya da ermənilər tərəfindən zorakılığa məruz qalmaqdan qorxaraq kəndi tərk etmişdilər. Sənəddən məlum olur ki, bir çox kəndlərdən müsəlman qadınlar əsir alınaraq aparılmış və erməni kəndlərində saxlanmaqdadırlar, müsəlmanlar saplarına qədər, yəni tamamilə talan edilir, kəndi əhatə edən ermənilər onları kəndi tərk etməyə məcbur edirlər. Sonra onların götürdükləri hər şeyi əllərindən alaraq, buraxır və onları aclıqdan ölməyə məhkum edirlər. Məktubda erməni vəhşilikləri haqqında belə

yazılırdı: "*Qırğınlar bitmək bilmir, günü-gündən digər müsəlman kəndlərinin dağıdılması haqqında məlumatlar alınmaqdadır. Bütün bu hadisələrin səbəbi nədir? Təəssüf ki, bu işlərdə müsəlmanları günahkar bilirlər. Guya onlar Ermənistana qarşı üsyana qalxmışlar. Bu ittihamlar həqiqətlə heç cür uzlaşmır. Əgər belədirsə, niyə bir dənə də olsun zərər görmüş erməni kəndi yoxdur, bu qarışıqların qurbanları yalnız müsəlmanlardır. Bundan başqa göstərilən rayonların müsəlman əhalisi nəinki hökümət əleyhinə heç nə düşünməmiş, hətta Ermənistan respublikasına münasibətdə özlərini loyal aparmış mükəlləfiyyətləri daşımış, yerli inzibati orqanlarının nümayəndələrinin onlara yetirdiyi bütün təhqirlərə səbrlə dözmüşdülər*". Məktubdan məlum olur ki, müsəlmanlar heç bir səbəb olmadan talan edilir, məhv edilir və günahları olmadan zərər görürlər, lakin, Ermənistan Respublikasının hökuməti müsəlman kəndlərinin yerlə-yeksan edilməsinin qarşısının alınması üçün heç bir tədbir görmür və bu hadisələrə gözlərini yumurlar: "*Diqqətinizə çatdırmaq istərdim ki, inzibati qəza nümayəndələri, heç olmasa Eçmiədzininki, zərər çəkmiş müsəlmanların şikayətlərindən və müsəlman deputatların onların bu qırğınlarda iştirakı haqqında Ermənistan parlamentinə bəyanından sonra hələ də öz yerlərində qalmaqdadırlar. Bizdə belə təəssürat yaranır ki, Ermənistan hökuməti bu cür qarma-qarışıqlığa şərait yaradır və Ermənistandan müsəlmanların sıxışdırılıb çıxarılmasını qarşısına məqsəd qoymuşdur. Əks halda hökümətin özünün yüz minlərlə təbəəsinin öldürülməsi və bədbəxtliyinə layeqd münasibətini başa düşmək olmur*". MəktubdaErmənistanın ali komissarından zərər görmüş müsəlmanların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün 7 bənddən ibarət tədbirlərin görülməsinin zəruri hesab olunduğu bildirilirdi. Bu təkliflər aşağıdakılardır:

1. "İlk növbədə müsəlman kəndlərinin yerlə-yeksan edilməsinin təcili surətdə son qoyulması zəruridir;
2. Təxirə salmadan qaçqınlara ərzaq yardımı edilməsinə başlamaq lazımdır, belə ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi müsəlmanların hər şeyi əllərindən alınmış və aclıqdan ölümə məhkum edilmişlər, bu yardım Zəngibasarda qaçqınların cəmlənmiş olduğu yerlərə göstərilməlidir:
3. Viran edilmiş kəndlərin müsəlmanlarını tez bir zamanda yerlərinə qaytarmaq, talan edilmiş əmlaklarını və əkin sahələrini onlara qaytarmaq, bu mümkün olmadıqda isə onların yaşaması üçün itkinin əvəzini ödəmək lazımdır;
4. İctimaiyyəti sakitləşdirmək üçün bu hadisələrin günahkarı olan hər kəsi, istər fərdi, istərsə də inzibati məmuru məhkəməyə vermək və ciddi cəzalandırmaq zəruridir;
5. İnzibati aparatın daha yaxşı qurulması üçün aparatın tərkibində dəyişiklik etmək, müsəlman əhalinin əksəriyyət təşkil etdiyi yerlərdə erməni köməkçisi olan müsəlman və ya əksinə təyin etməli;
6. Respublika hökuməti ümumiyyətlə müsəlmanları dövlət qulluğuna cəlb etməlidir;
7. Ən nəhayət, Müsəlman Milli Şurası ən vacib məsələlərdən birinin parlamentdə müsəlman üzvlərinin sayının artırılması olduğunu hesab edir. Belə ki, bu zaman onlar hökümət tədbirlərinə nəzarət edə və ölkə müəssisələrini çoxsaylı müsəlman əhalinin həyatındakı hadisələrlə tanış edə bilərlər. Hal-hazırda cəmi iki nəfərdən ibarət olan deputatlar əlbəttə ki, bu məsələ üçün kifayət etmir" [10, v. 1-5].

Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Zangəzur əyalətləri ilə Ermənistanın ümumi vəziyyəti, Ermənistan hökümətinin dəstəyi ile daşnakların müsəlmanlara qarşı soyqırım törətməsi, Qars vilayətində müsəlmanların vəziyyətiM. Təkinskinin Azərbaycan Xarici İşlər naziri Cəfərova yazdığı1919-cu il oktyabr tarixli raportunda yer almışdır. Bu raportda Zəngəzur ermənilərinin Ermənistan hökümətinə muraciət edərək Ermənistanı onun daxilindəki Müsəlmanlardan təmizlədikdən sonra qoşunları ilə Qarabağa doğru hərəkət edərək, Yelizavetpol (Gəncə) ermənilər ilə birləşərək Bakıya hücüm etmək istədikləri bildirilirdi. "***Dronun sayəsində Ermənistan hökümətinin siyasətio qədər, qaba, vəhşi və şovinist xarakter almışdır ki, yalnız geyri-xalqlar deyil, həttaöz ziyalıları belə ona nifrətlə baxır, Ermənistansərhədlərini tərk edərək, başqa ölkələrə gedirl***ər". Bu raportdanErmənistan hökuməti və ermənilərdən başı olmazın bəlalar çəkmiş müsəlman əhalinin öz əmlaklarını ataraq dörd əsas məntəqədə: *Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Zəngibasar* ərazisində toplanaraq xüsusi Respublika yaratdıqları, beləliklə də özlərini qorumağı və şərəfləri uğrunda ölməyə qərar verdiklərimə lum olur. Raportda Qars vilayətinin vəziyyəti belə təsvir olunurdu: "***Qars vilayətinin müsəlmanlarının vəziyyəti həddindən artıq dəhşətli dərəcədədir. Heç kəsin bir saatdan sonra yaşaya biləcəyinə ümidi yoxdur. Hər kəs müti vəziyyətdə öz cəlladını gözləyir. Heç şübhəsiz, əvvəl-axır Ermənistandakı bütün mü-***

səlman əhalini bu acı sonluqgözləyir, çünkimüsəlmanların talan və məhv edilməsi sistematik olaraq, hissə-hissə, tədricən aparıldığı için onların müqaviməti sındıralacaqdır" [15, v. 1-3].

Ermənilərin Zəngibasar bölgəsindəki kəndlərə etdiyi hücümlar, iki ölkə arasındakıməsələlərin həlledilməsinə maneə törətdiyinə dair Azərbaycan Xarici İşlər nazirinin Ermənistan Xarici İşlər nazirinə göndərdiyi 1919-cu il 30 dekabr tarixli telegramında Zəngibasar bölgəsinin Qarabazar və Uluxanlı kəndlərinin daşnaklar tərəfindən viran və talan edildiyi, telegrammın göndərildiyi vaxt isə döyüşlərin Çobankərə və Qaraqışlaq kəndlərində getdiyi, Ermənistan hökümətinin bu hərəkətlərinin hər iki dövlət arasındakı sazişin pozulması demək olduğu bildirilidi[5, v. 1-2].Eyni gündə Azərbaycanın Gürcüstandakı təmsilçilərindən F. Vəkilovun Müttəfiq Dövlətlərin Ali komisarına göndərdiyi raportda *İrəvan quberniyasının bütün müsəlman kəndlərində erməni qoşunlarının kütləvi qətliamlar törətdiyi, viran qoyulmuş kəndlərdən yüzlərcə müsəlman qaçqının Tiflisdən keçdiyi, bu qaçqınlar tərəfindən hələ də davam edən bu kədərli hadisələrə dair ətraflı danışdıqlarını təsvir belə etməyin mümkün olmadığını, Müttəfiq Dövlətlərin Ali komissarının nüfuzundan istifadə edərək Ermənistandakı Müsəlman kəndlərinin viran edilməsinin vəəhalinin vəhşicəsinəqətledilməsini dayandırmaq* üçün onlardan asılı olan bütüntədbirlərin alınması istəyirdi[7, v. 1-2].

1920-ci ilin aprelin 30-da Sovet Azərbaycanının Xarici İşlər üzrə komissarının müavini Mirzə Davud Hüseynov Ermənistan Respublikası Hökuməti Xarici İşlər Nazirliyinə verdiyi notada daşnaklardan Qarabağ və Zəngəzur ərzisini boşaldaraq öz sərhədlərinə çəkilməyi və millətlətarası qırğını dayandırmağı tələb edirdi, əsk halda Ermənistanla müharibə vəziyyətində olacaqlarını bildirirdi[3, v. 1].

Daşnakların Sovet Azərbaycanının ərazisində törətdiklətri vəhşiliklərə görə 11 Qızıl Ordu rəhbərliyi Orcenikidze, Kirov, Mexanoşin və Levandovskinin imzası ilə 1920-ci ilin mayın 1-də Daşnak Hökümətinə iltumatum verilmiş, Ermənistan hükümətinə Azərbaycan ərzisindəki hərbi əməliyyatlra son qoymaq və Azərbaycan ərazisini tərk etmək üçün 24 saat vaxt qoyulmuşdu[14, s. 184].

1920-ci ilin 19 iyununda Nəriman Nərimanov, Mdivani, Mikoyan və Nuricanyanın V. Çiçerine gönderdikleri (raportun surəti Orcekinidzeyə göndərilmişdi) raportdadaşnaklar tərəfindən müsəlman kəndlilərinin kütləvi surətdə qırğına məruz qaldığını, minlərlə kommunistin həbs olunduğunu və yüzlərlə kommunistin güllələndiklərini, onlarla qiyam etmiş erməni kəndinin viran qoyulduğu, iki mindən çox ermənin Azərbaycanda sığınacaq tapdığını, əhalisi başdan ayağa müsəlmanlardan ibarət olanCulfa və Naxçıvan rayonlarındakı torpaqların daşnaklar tərəfindən tutulduğunu, yerli əhalinin öz gücləri hesabına daşnak hökümətinə qarşı vuruşduğunu və bu mübarizədə yalnız öz güclərinə və türk qoşunlarına ümid bəslədiklərini, Ermənistanın faktiki olaraq Azərbaycanla müharibə vəziyyətində olduğunu yazırdılar [27, v. 1]. Ermənistan kommunist partiyası 1920-ci ilin 19 iyul-17 avqust tarixlərində keçirdiyi II Kongresinde Ermənistan ərazisində müsəlmanların qətl edilməsi siyasətinin iqtisadi məqsədlərlə yanaşı, siyasi maqsədlər də daşıdığını bildirirdi. Ermənistan hökuməti müsəlmanlardan təmizlədiyi topraklarda Osmanlı dövlətindən qaçan ermənilər yerləşdirirdi [18, v. 13-15, bax: 14, s. 190-191].

1920-ci ilin 29 iyununda S.M. Kirov Çiçerinə daşnakların bütün qəzəblərini Kars vilayətindəki və Aleksandrapoldakı (Gümrü – İ.M.) müsəlman və rus əhaliyə qarşı yönəltdiklərini yazırdı. O bu məxfi teleframmada Qars əyalətindəki 30 min rus əhalisindən yalnız 15 mininin qaldığını, qalanlarının ya Türkiyə və Rusiyaya qaçdığının, ya da öldüklərini bildirirdi. "*Mauzerçi dəstələri kəndlərdə əhalini qarət edir. Novoselim kəndinin əhalisinin hamısı dördüncü alay komandirinin əmri ilə qılından keçirilmiş, Tuxurts rayonun 15 müsəlman kəndi doğranılmış və qaçmağa məcbur edilmişdi*" [16, v. 1, bax: 14, s. 198-199].

1920-ci ilin sentybrın 14-də Bakıdan Moskovaya göndərilən tam məxfi teleqramda daşnakların davamlı olaraq kəndlərə basqınlar etdiyindən, üzdantutma türkləri qətliama uğratdıqlarından, Qarakilsəyə gələn Sürməli və Kağızman qəzalarının nümayəndələrinin onları müdafiə etmələrini xahiş etmələrindən, qəzadakı*105 kənddən yalnız 35 dağ kəndinin*salamat qaldığından, avqust ayında bu kəndlərdən daha səkkizinin də qırğına məruz qaldığından bəhs olunur:"*Daşnaklar sərhəd zolağında yerləşən qarışıq kəndlərin bütün müsəlman əhalisini üçdantutma məhv edirlər ki, sonra gələcəkdə sülh danışıqları üçün burada ermənilər yerləşdirsinlər. Son dəfə 20 avqustda Kağızman rayonunun əhalisi qarışıq olan Porin kəndinin sakinləri qırğına məruz qalmışdı*" [17, v. 118, bax: 14, s. 210].

Mənbə və ədəbiyyatın siyahısı

1. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın, Ermenistan'daki diplomatik temsilcisine gönderdiği, Ermenilerin Müslüman nüfusa yaptığı zulümler hakkında bilgi toplanması talimatını verdiği telgraf / T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.2.28.2, Dosya No: 277-2/40.
2. Azerbaycan Dışişleri Bakanı'nın, Müttefik Devletler Yüksek Komiseri Haskele, İrevan'da Müslümanlara yapılan katliamın durdurulması hakkında Ermenistan Hükümeti'ne verilen notaya ek olarak gönderdiği mektup/ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.2.31.9, Dosya No: 277-2/58.
3. Azerbaycan Hükümeti'nin, Ermenistan Hükümeti'ne Zangezur ve Karabağ'dan ordularını çekmeleri ve katliama son vermelerini bildiren "Komünist Gazetesi"nde yayınlanan notası / T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.3.43.1, Dosya No: 28-1/99.
4. Bayındırılık Bakanlığı'nın Erivan'daki temsilcisi T. Makinski'nin Azerbaycan Bayındırılık Bakanı V.V. Klenevski'ye gönderdiği, Ermenistan'daki Müslümanların ağır ekonomik durumundan bahsettiği rapor/ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.2.31.3, Dosya No: 277-2/58.
5. Ermenilerin Zengibasar bölgesindeki köylere düzenlediği sadırıların, iki ülke arasındaki sorunların çözümünü engellediğine dair Azerbaycan Dışişleri Bakanı'nın Ermenistan Dışişleri Bakanı'na gönderdiği telgraf / T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.4.56.4, Dosya No: 897-1/38.
6. Ermeniler tarafından Ermenistan'da yaşayan sivil halka karşı yapılan mezalimin durdurulmasının beklendiğine və Uluslarası Tahkikat Komisyonu yaradılmasına dair Azerbaycan Dışişleri Bakanı Caferov'un, Müttefik Devletler Yüksek Komiseri Haskele çektiği telgraf / T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi,Yer No: 930 1 0 0.2.31.11, Dosya No: 277-2/58
7. Ermenistan'daki Müslüman nüfusun katledilmesini durdurmak için tedbirlerin alınması hakkında Azerbaycan'ın Gürcistan'daki temsilcilerinden F. Vekilov'un Müttefik Devletler Yüksek Komiserine gönderdiği rapor / T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi,Yer No: 930 1 0 0.4.56.5, Dosya No: 897-1/38.
8. Ermeni silahlı çetelerinin Mart 1918'de Bakü'deki mezalimi hakkında Fevkalade Soruşturma Kurulu Başkanı Has Memmedov'un, Adalet Bakanlığı'na yazdığı rapor /T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.1.21.1, Dosya No: 277-2/16.
9. General Andronik'in çeteleriyle birlikte silahlı Ermenilerin 1918 yılı sonbaharında İncevar köyündeki yağma ve katliamları hakkında Azerbaycan Hükümeti Fevkalade Soruşturma Kurulu Üyesi Mihaylov'un raporu /T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.5.96.1, Dosya No: 1061-1/63.
10. İrevan Eyaletindeki müslümanlara yapılan mezalimin durdurulması için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğine dair Güneybatı Azerbaycan Müslüman Milli Şurasının Ermenistan Yüksek Komiserine yazdığı mektup / T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.2.31.12, Dosya No: 277-2/58.
11. Karabağ ve civarındaki olaylarla ilgili Azerbaycan Dışişleri Bakanı Caferov'un Ermenistan Dışişleri Bakanı'na gönderdiği protesto natosu / T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi,Yer No: 930 1 0 0.4.70.8, Dosya No: 970-1/113.
12. Köylerine tekrar yerleşmek isteyen Müslümanlara, Ermenilerin engel olduklarına dair Azerbaycan'ın Ermenistan'daki diplomatik temsilcisi M.H. Tekinski'nin telgrafı/ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi,Yer No: 930 1 0 0.2.30.8, Dosya No: 277-2/57.
13. Mart 1918'deki Ermeni mezaliminin partizanlıktan ziyade Ermeni milliyetçiliğine dayandırıldığı ve bu tarihte 30.000 kişinin öldürüldüğüne dair I. Müslüman Atlı Alayı 2.Bl.Kom. Ali Asadullayev'in ifadesi /T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.1.20.16, Dosya No: 277-2/13.
14. Мехмет Перинчек. Армянский вопрос в 120 документах из Российских государственных архивах, Лаборатория книги, М., 2011.
15. M. Tekinski'nin, Nahçıvan, Şerur, Vedibasar, Zangezur eyaletleri ile Ermenistan'ın genel durumu hakkında Azerbaycan Dışişleri Bakanı Caferov'a sunduğu rapor / T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.2.31.15, Dosya No: 277-2/58.
16. Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (далее РГАСПИ), ф.5. оп. 1, д. 2178.
17. РГАСПИ, ф.64. оп. 1, д. 21.
18. РГАСПИ, ф.6. оп. 1, д. 137.

19. Silahlı Ermenilerin 1918 yılı sonbaharında Ohtar köyündeki yağma ve katliamları hakkında Azerbaycan Hükümeti Fevkalade Soruşturma Kurulu Üyesi Mihaylov'un rapor/T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.5.98.1, Dosya No: 1061-1/65.
20. Silahlı Ermenilerin 1918 yılı sonbaharında Kabar köyündeki yağma ve katliamları hakkında Azerbaycan Hükümeti Fevkalade Soruşturma Kurulu Üyesi Mihaylov'un raporu /T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.5.97.1, Dosya No: 1061-1/64.
21. Silahlı Ermenilerin 1918 yılı yazında Zabug köyündeki yağma ve katliamları hakkında Azerbaycan Hükümeti Fevkalade Soruşturma Kurulu Üyesi Mihaylov'un raporu /T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.5.95.1, Dosya No: 1061-1/62.
22. Silahlı Ermenilerin 1918 yılı sonbaharında Müslümanlar adlı köydeki yağma ve katliamları hakkında Azerbaycan Hükümeti Fevkalade Soruşturma Kurulu Üyesi Mihaylov'un raporu /T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.5.94.1, Dosya No: 1061-1/61.
23. Silahlı Ermenilerin 1918 yılı sonbaharında Burcalar-Derzili köyündeki yağma ve katliamları hakkında Azerbaycan Hükümeti Fevkalade SoruşturmaKurulu Üyesi Mihaylov'un raporu /T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.5.93.1, Dosya No: 1061-1/60.
24. Silahlı Ermenilerin 1918 yılı sonbaharında Mülk köyündeki yağma ve katliamları hakkında Azerbaycan Hükümeti Fevkalade Soruşturma Kurulu Üyesi Mihaylov'un raporu /T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.5.92.1, Dosya No: 1061-1/59.
25. Silahlı Ermenilerin 1918 yılı sonbaharında Tagamir köyündeki yağma ve katliamları hakkında Azerbaycan Hükümeti Fevkalade Soruşturma Kurulu Üyesi Mihaylov'un raporu /T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.5.91.1, Dosya No: 1061-1/58.
26. Silahlı Ermenilerin 1918 yılı sonbaharında Karıgel köyündeki yağma ve katliamları hakkında Azerbaycan Hükümeti Fevkalade Soruşturma Kurulu Üyesi Mihaylov'un raporu /T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.5.90.1, Dosya No: 1061-1/57.
27. Taşnak Hükümeti'nin Ermenistan'da yaptığı isyan, yağma ve katliamları/ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.3.43.4, Dosya No: 28-1/99.
28. Vedibasar bölgesi ve Sürmeli eyaletinin Ermenistan'a bağlanmaması gerektiğine dair İrevan Eyaleti Müslüman Toprak İdaresi Başkanı'nın Azerbaycan Nazırlar Şurasının başkanı'na gönderdiği muhtıra/ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün Arşivi, Yer No: 930 1 0 0.2.31.8, Dosya No: 277-2/58.

İradə Məmmədova

Xülasə

Məqalədə Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlıq Dövlət Arxivləri Genel Müdürlüyü Arxivinin Xarici fondunun sənədlərində əks olunan 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlarından bəhs olunacaqdır. Bu sənədlərdən məlum olur ki, ermənilər 1918-ci ildə təkcə İrəvan əyalətində 400-dən çox kəndi qılıncdan keçirmiş və yandırmışlar. Bu arxivdə yer alan rəsmi məktublarda 1918-ci ildə müsəlmanların həm maddi, həm də insan itkisinin saysız-hesabsız olduğu bildirilir. Arxivdə yer alan teleqrammda Müttəfiqlərin nümayəndələrini də cəlb etməklə İrəvan quberniyası, Araz Respublikası, Qarabağda ermənilərin müsəlman əhali üzərində qətliamları ilə bağlı Fövfəladə Parlament Tədqiqat Komissiyası yaradılmasını və bu işə Azərbaycan parlamentinin 10 milyon ayırmağı nəzərdə tutduğunu bildirən məlumatlar da vardır. Arxivdəki sənəddə yer almış M. Təkinskinin Azərbaycan Xarici İşlər naziri Cəfərova yazdığı 1919-cu il oktyabr tarixli raportunda Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Zangəzur əyalətləri ilə Ermənistanın ümumi vəziyyəti, Ermənistan hökümətinin dəstəyi ilə daşnakların müsəlmanlara qarşı soyqırım törətməsi, Qars vilayətində müsəlmanların vəziyyəti ətraflı təsvir olunmuşdur. Zərər görmüş müsəmanların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün Ermənistanın ali komissarından 7 bənddən ibarət tədbirlərin görülməsinin zəruri hesab olunduğu bildirən sənədlər də mövcuddur.

Arxivdə həmçinin Fövqəladə Təhqiqat komissiyasının sədri Xasməmmədovun Ədliyyə Nazirliyinə yazdığı erməni silahlı dəstələrinin 1918-ci ilin mart ayında Bakıda, komissiyanın üzvü Mixaylovun payız aylarında isə Karıyel, Tağamir, Mülk, Burcalar-Dərzili, Müsəlmanlar, Zabuğ, Ohtar kəndlərində, Andronikin quldur dəstələrinin isə İncevar kəndində törəkdikləri soyğun və qırgınlar haqqında raportları, Əli Əsədullayevin 1918-ci ilin mart ayında 30 min nəfəri ermənilər tərəfindən öldürülməsi haqqında ifadəsi, Qarabağ və ətrafında baş verən hadisələrlə bağlı Azərbaycan Xarici İşlər Naziri Cəfərovun Ermənistan Xarici İşlər nazirinə göndərdiyi etiraz notası və s. vardır.

Irada Mammadova

THE 1918-1920 YEARS' GENOCIDE IN THE DOCUMENTS OF FOREIGN FUND OF THE HEAD OFFICE ARCHIVE OF BASHBAKANLIG STATE ARCHIVES

Summary

The article deals with genocides committed in in 1918-1920, against the Turkish-Muslim population in Azerbaijan and Eastern Anatolia reflected in the documents of Foreign Fund of the Head Office archive of Bashbakanlig State Archives. It appears from these documents that in 1918, only in Iravan province the Armenians put the population of more than 400 villages to the sword and burned. The official letters stored in this archive show that the Muslims were exposed both to material and human losses in 1918. A telegram stored in the archive which provides with information that involving representatives of the Allies was set up Special Parliamentary Inquiry Commission in connection of massacres of Armenians against the Muslim population in the Iravan province, Araz Republic and in Karabakh, and that it was considered to allocate 10 million money for this work by Parliament of Azerbaijan.

Among the archive materials there is M.Tekinski's report to Minister of Foreign Affairs of Azerbaijan Jafarov dated October 1919, where the state of Armenia with Nakhchivan, Sharur, Vedibasar, Zangezur provinces, genocide against Muslims committed by the Armenian government with the support of the Dashnaks and conditions of Muslims in the province of Kars has been described in detail. Also there are documents from Armenia's High Commissioner consisting of 7 points which considered necessary to improve the condition of suffered Muslims.

There are also reports to the Ministry of Justice sentby Chairman of the Special Inquiry Commission Khasmammadov about the robbery and murder committed in March 1918 in Baku, the Commission member Mikhaylov's report about the robbery and murder in Kariyel, Tagamir, Mulk, Burchalar-Derzili, Muselmanlar, Zabug and Ohtar villages committed by the Armenian armed forces, and reports on atrocities of Andranik's bandit gangs in Injevar village, Ali Asadullayev's evidence about the slaughter of 30 thousand people by Armenians in March of 1918, the protest note of the Minister of Foreign Affairs of Azerbaijan Jafarov sent to the Minister of Foreign Affairs of Armenia about the events taking place in Garabagh and around it, and other documents.

Beşir Mustafayev
Doç. Dr.T.C
Siirt Üniversitesi Tarih Bölümü.
besirmustafa@gmail.com

1915 SENESİNDE NELER YAŞANDI? GERÇEKLER VE GÜNDEMDEKİLER (ASILSIZ SOYKIRIM İDDİALARI ÜZERİNE)

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Kuzey Azerbaycan, soykırım, Ermenistan, tehcir, terör, Taşnak.
Ключевые слова: Османская империя, Северный Азербайджан, геноцид, Армения, депортация, террор, Дашнаки.
Key words: Ottoman, North Azerbaijan, genocide, deportation, terror, Dashnak.

1. Giriş (Tarihi Süreç)

Ermeni sorunu olarak bilinen ve devamlı olarak gündemde tutulmak istenen meselenin kökeni araştırıldığında, Ermeni örgütlerine haklılık kazandırarak onu meşrulaştırmak isteyenlerin tarihi gerçeklerle ilgisi bulunmayan propaganda malzemesi olduğu görülecektir. Şöyle ki Ermeniler, Anadolu ve Kafkaslara Trakya bölgesinden M.Ö. 1200 yılından geldiği rivayet edilir. Her ne kadar varlığı Ermeniler tarafından iddia edilse de M.Ö. IX. ve X. yüzyıllar arasında bölgeye hâkim olan Urartu medeniyeti toplumu arasında tarihsel bir bağ olduğu kanıtlanmamıştır. Tarih boyunca Ermeniler Küçük Asya geneline dağılmış bir cemaat toplumu olmuşlardır. Bu cemaat toplumunu siyasal anlamda örgütleyen güç ise Ruslardır. Ermenistan ve Ermeniler, günümüzde de Rusya'nın Kafkasya'daki bir uydusu konumundadır. 1715–1718 yılları arasında I. Petro'nun emriyle Volski'nin Kafkasya'ya yapılan siyasi amaçlı gezisinden günümüze Rusya tarafından Ermenilerin bir cemaat toplumundan bir ulus konumuna nasıl getirildiği üzerinde durulmaktadır. Bu sürecin bir gerçeği olarak da Ermenilerin eliyle Anadolu ve Kafkasya'da yapılan Müslüman Türk soykırımı anlatılmaktadır.

Türklerin Anadolu'ya gelmesinden asırlar sonra, Osmanlı'da ordunun 1683'de Viyana bozgunuyla uyanan, 1789 Fransız ihtilalıyla gıdalanan, 1870'li yıllarda imparatorluğun iktisadi cihetten buhrana uğramasını fırsat bilen, bağımsızlık isteklerini elde etmek için Batı, özellikle Rusya ile müşterek hareket ettiler. Aslında Ermenilerin emperyalist güçlerin piyonu olarak kullanılarak terörist bir halk veya devlet olduklarını bazı Ermeni din adamları da söylemektedir. Nitekim bu durumu Türkiye Ermeni patrikhanesi danışma kurulu üyesi D. Kevorkyan da makalesinde şöyle dile getirmekte: "*Dost ve müttefik bildiğimiz ülkelerin Ermeni propaganda ve terörüne müsamahasını anlamak mümkün değildir. Teröristler ve kendi çıkarları için onları destekleyen Ermenileri alet olarak kullanmak isteyen ülkeler, bu menfur maksatlarına erişmek için Türk-Ermeni ilişkilerini ve Türkiye Ermenilerinin yaşantılarını çarpıtılarak tek yönlü propaganda malzemesi yapmaktadır"(35)*.

Geçtiğimiz asrın başlarından itibaren sömürgeci emellerle hareket eden Büyük Devletler Osmanlı ve Azerbaycan olmak üzere, bütün Müslüman ülkeler aleyhindeki her hareketi desteklemiştir. Bu emperyalist devletlerin içerisinde iki tanesi ön plana çıkar ki, bunlar Rusya ve İngiltere'dir. İngilizler, özellikle Osmanlıya, Ruslar ise hem Osmanlı hem de Kafkaslarda Müslümanlara karşı Ermenileri silahlandırmıştır (49, s. 279). Dış görüşler şu konuda mutabık oldukları da bir gerçektir. Ermeniler her zaman kiliseyi ve Hıristiyanlığı kullanarak Avrupa'yı yanlarına çekmeyi başarmış, zayıf olandan kaçmış, hep güçlünün yanında yer almıştır. Tıpkı bir zamanlar Bizans, İran ve Osmanlı'nın yanında yer aldığı gibi.

2. Tehcir Öncesi Ermeni Ayaklanmaları

Ermeni örgütleri, Anadolu'nun yedi vilayeti ve Kuzey Azerbaycan'ın bir hissesi işgal etmekle "*Büyük Ermenistan*" oluşturmak hayali içindeydiler. 1905–1920 yıllarında Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri birlikte hareket etmesi aslında her iki tarafın da aynı amaç taşıdığını göstermekteydi (33, 9, s. 41). Tabi bu fiiliyatın evvelinde "*Taşnak*, *Hınçak* ve *Ramgavar*" gibi Ermeni örgütleri, onların ABD, Rusya ve Batıdaki bağlantıları, özellikle "*Troşak*" gibi yayın organlarında Osmanlı

aleyhinde aşağılamalarda bulunuyordu. Bu durum 1906'da daha çok hal almıştır. Hırimyan Katogigosluğu zamanında uygulamaya konulmuştur (46, s. 11, 24, 44). Kafkasya'daki Taşnaklardan bir gurup, Türkiye'de ihtilalcı amaçlar için silah üretmek üzere Balkanlara giden Konstantin Khatisyan'ın öncülüğünde Fraktsia'yı kurmuştur. Taşnak partisinin şubeleri birçok Türk, Rus ve İran kentlerinde kurulmuştu. İran Türkiye'ye karşı eylemler için daha elverişli idi. Kuşku yok ki, Ermeni siyasal partileri Avrupa Devletlerinin ilgisini çekebilmek için terör yollarını seçmiştir (51, s. 165, 168).

Osmanlı'nın iktisadi yönden zayıflamasından faydalanan Fransa, İngiltere ve Rusya Anadolu'nun yarısını işgal etmiştir. 1911-1912'de İtalya-Osmanlı, 1912–1913 Balkan savaşları ülkeyi iyice zayıflatmıştır. Ülkenin zayıflamasından yararlanmak isteyen Avrupa'nın tutumu Çar Rusya'yı rahatsız etmiş ve İstanbul'u, Kara Deniz'den Akdeniz'e kadar uzanan Boğazları ele geçirmek ve Osmanlı hâkimiyetinde olan Ermenileri zapt etmek istiyordu (28, s. 6, 30).

Fatih'in İstanbul'u fethetmesiyle Ermenilerin istikbali için yeni bir yıldızın parlamağa başladığını söylersek tarihi bir gerçeği ortaya çıkarmış oluruz. Böylece XVII. asırdan başlayarak Ermeni vatandaşları devlet işlerine alınıyor, hatta 1821 Rum isyanından sonra, Ermeniler devletin harici hizmetlerine girmeye çalışıyorlardı. Bu devirden itibaren ülke dâhilinde huzursuzluklar meydana gelmeye başlamıştır (19, 12, s. 13-14, 76-77).

Milletleşme sürecinde Ermeni nizamnamesi ıslahat fermanının meydana getirdiği geniş hak ve hürriyet ortamı içerisinde hazırlanarak 19 Mart 1862'de Babıâli tarafından onaylanmış. 1869'da İstanbul Ermeni patrikhanesinde bağımsızlık düşüncesi ortaya atıldı. Daha sonra oluşan bu ortam içerisinde özellikle Berlin konferansı esnasında, Ermeni toplumuna özerklik tanınması için çok mühim bir rol oynayacak Hırimyan patrikliğe getirildi (34, s. 196). Bu dönemden itibaren Ermeni faaliyetleri artar ve ayaklanmalara zemin hazırlanır.

Erivan ve Kudüs'te birer Gregoryen patrikhanesi bulunduğu halde, İstanbul'da da bir üçüncüsü kuruldu. Osmanlı'nın bu teşebbüsüyle siyasi mülahazalar yanında, Anadolu Ermenilerinin dini işlerini belirtilen patrikhanelerden yönetilmesindeki sakıncalar da söz konusu olmalıdır. Nitekim 1461'den sonra, Habeş, Kıpti ve Süryani kiliseleri de İstanbul'daki bu Ermeni patrikhanesine bağlandı. Böylece Osmanlı sınırları içindeki Hıristiyan cemaat ve kiliselerini İstanbul'dan kontrol edebilir duruma geldi. Ancak Osmanlı zayıflamaya başladığı XIX. yüzyılda bu denetim başarılı olamadı (29, s. 117). Ermeniler, kendilerine geniş haklar tanınmasına rağmen devlete karşı ayaklanmasının temel nedenlerinden biri de kilisenin iç ve dış emperyalistlerle işbirliğinde olması ve halkı kışkırtmasıdır (18, 36, s. 2, 54-56). Başta Ermeni kilisesi olmak üzere, yurt içinde ve yurt dışında kurulan Ermeni komiteleri bir taraftan Anadolu'da ve Kafkasya'da olaylar çıkarıyor, bir taraftan da bunları Avrupa'ya yaymağa çalışıyorlardı (31, 54, s. 131, 341-342).

3. "Büyük Ermenistan" Projesi ve Uzantısı

3 Mart 1878 Ayastefanos antlaşmasına Ermenler ile ilgili madde eklenmiş, bu antlaşmada Kürtler ile Çerkezlere karşı Ermenilerin güvenirliğinin sağlanması hükme bağlanmıştır. Moskova Ermeniler için reform yapılmasını istemiştir. Oysa Batı ülkeleri bu durumdan rahatsız olmuş. Çünkü bölgede Rusya'nın gücünün olmasını istemiyordu. Konuyu uluslararası arenada görüşmesini isteyerek, Ayastefanos antlaşmasını yürürlükten kaldırdılar. Ermeniler Berlin konferansıyla meselenin milletler arası siyasetin içinde yer almasını sağlamakla beraber, Avrupa müdahalesini elde edememiştir. Bunun için önce Avrupa kamuoyunu harekete geçirmek gerekiyordu. Fakat esas olan bu sebepleri gözden kaçırabilmek için Batılı devletler Ermeni konusunu dünya kamuoyuna "*Hümanizm-Liberalizm-Hürriyet ve İstiklal meselesi*" gibi takdim etmeye muvaffak olmuştur. Böylece meseleyle Avrupa meşgul olmaya başladı. *New York Herald gazetesinin* Ermeni hadiselerini incelemek üzere 1897'de Türkiye'ye yolladığı Dr. Georgeh Hepwort, olayların sebebini bir Ermeni'ye sorduğunda şu cevabı alır: "*Ah biz eskiden çok mesuttuk. Çok vergi veriyorduk. Fakat büyük ticari kazançlarımız vardı. Fakat Berlin antlaşması ve İngiltere'nin işe karışmış olması bizim için iyi olmadı. Eğer Avrupa bizimle meşgul olmasa idi biz istikbale sahip olabilirdik. Fakat bugünkü durumda bana öyle geliyor ki, mahkûm edilmiş bir toplumuz*" (6, 39, s. 360-361).

Paris antlaşması döneminde Ermeniler Kafkaslar ve Anadolu'da silahlanmayı sürdürmüştür. Bu dönemde Osmanlı'da bazı azınlıkları kurtarmak ve Ermenilere bir yurt sağlamak için karar alın-

mıştır. Savaş içinde, müttefikler tarafından savaşçı bir unsur, savaştan sonra da müttefik olarak tanınan Ermenilere Lozan'da verilen sözlerin yerine getirilmesi sağlayacak bir şey kararlaştırılmamıştır (15, s. 18, 20). Ermeniler, bu antlaşmanın adil olmadığını savunmuştur. Onların bu yöndeki iddialarını dört grupta sıralayabiliriz:

1. Doğu Anadolu Ermenilerin ana yurdudur. Türkler Ermenileri buradan zorla atmıştır.
2. Ermeniler, 1890'dan beri sistemli bir şekilde yok etmeye çalışılmış ve özellikle 1915'te soykırıma tabi tutulmuştur.
3. Sevr antlaşması ile "*Büyük Ermenistan*"[1] oluşturulmuştur. Bu antlaşma halen de yürürlükte olup, Türkler Ermenilere verdiği zararları ödemelidir.
4. Halen Türkiye'de yaşamakta olan Ermeniler hiçbir şekilde hür ve serbest değildirler.

Oysa Gümrü antlaşması (Aralık 1920) ile Ermeniler, Kars ve çevresinin Türkiye'ye ait olduğunu onayladılar. İstek ve iddialardan vazgeçtiler. Sevr antlaşmasının geçersiz olduğunu kabullendiler. Çizilen sınır Moskova antlaşması (Mart 1921) ile kesinlik kazanmıştır.

Ermeniler, Lozan barış antlaşmasının kendileri açısından geçersiz olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Ermenilere göre ortada bir "*soykırım*" vardır. Bunu Sevr yoluyla çözmek istiyor. ABD ve Batı ülkelerinde bu yapma tarih rüzgârı halen de esmektedir. Görüldüğü gibi Türkiye ve Azerbaycan açısından Ermenilerin iddiaları Lozan barış antlaşmasından önceki dönemde çözümlenmiş bir konudur. Sevr antlaşmasına boğun eğmeyen Türk Milletinin Mustafa Kemal önderliğinde başlattığı ulusal ayaklanma döneminde iç ve dış düşmanlarla çetin bir savaşın yapıldığı yıllarda dahi, göçten öncekileri aratmayacak çeşitli eylemlerle Ermeni örgütleri yine ortaya çıkacaktır.

Ermeni örgütleri bağımsızlık peşinde koşarken yanlarında Türklerin ezeli kardeşi olan Kürtleri de almak için çaba sarf ediyorlardı. Bu yönde sadece "*Büyük Ermenistan"* değil, "*Büyük Kürdistan*" laflarını da sık-sık dile getirerek Kürtleri kandırıyor ve kışkırtıyorlardı. Taşnak terör örgütü, İngilizlerin teşvikiyle Suriye, Irak ve Lübnan'daki Kürtlerle anlaşarak *Hoybun (Kürtçe anlamı bağımsızlık, bireysel özgürlük, Ermenice ise Ermeni toprağı demektir) komitesi* oluşturdu. İlk toplantısına Kürt asıllı Şeyh Said'in kardeşi Ali Rıza, İhsan Nuri, Şükrü Sakul ve Abdülkerim Fehmi adındaki kişiler ile Sultanyan, Emirziyan ve Aris gibi Ermeni asıllı kişiler katıldı. Bu örgütün hedefi, biri Kilikya'da, öteki Erivan'da olmak üzere iki Ermenistan ve bu iki parçanın arasında Rusya'nın güdümünde bir "Kürdistan" kurmaktı. Taşnak örgütü, başkan seçerken taraflı davranıp Papazyan isimli Ermeni asıllı birini Hoybun komitesinin başına seçince, komite ikiye ayrılmıştır. Şeyh Ali Rıza başka bir komitenin başına geçerek Fransız ve İngiliz gizli teşkilatının desteği ile Irak ve Suriye'de faaliyet göstermiştir. Neticede 13 Şubat 1925'te *Şeyh Sait isyanı* meydana gelmiştir (53, s. 7-9). Böylece Taşnak ve Hoybun'un ortak faaliyetlerinden olan bu isyan hezimetle neticelenmiştir. '*Glarus Zeitung*' (11 Ekim 1930 Almanya) gazetesi isyanın esas amacını şöyle özetleyecekti:

1. Kürtler, İngilizler tarafından teşvik edilmiş, silah ve para desteği yapılmış.
2. İngiliz medyası Cemiyeti Akvamın müdahalesi için çalışmış.
3. İran'ın isyana destek vermesini sağlanmış.
4. Türkiye ile Rusya arasına tampon devlet oluşturmak ve zayıflatarak İngiltere'ye bağlı kılmak.
5. Doğu petrollerini elde etmek için Kürtleri kullanmak.
6. Komitedeki bazı Kürtlere silah verip, kendi menfaatleri için Kürt kanı döktürmekti (16, s. 102).

Ermeniler, Berlin ve Ayastefanos antlaşmalarının ardından Avrupa heyetlerine maksatlı müracaatta bulunarak, komitelerine silah toplayarak, ahaliyi ayaklandırmıştır. Onların bu faaliyetlerine

---

[1] "Büyük Ermenistan", projesinin koordinasyon konseyi bile mevcut olup, bu konseyde yer alan kişi ve kuruluşlar aşağıdakilerdir: 1. Ruben Aganbegyan-Rusya Troyka Dialog Şirketler Grubu Genel Müdürü, 2. Andrey Adonian-Almanya Makinsey Company Inc Müdürü, 3. Nubar Afoyan-ABD Flagship Ventures Genel Müdürü, 4. Ruben Vardanian-Rusya Rosgoss Trakh Genel Müdürü, 5).Grant Vardanyan-Ermenistan Grant Holding Başkanı, 6. Pierre Gurdjıan-Belçika Mc Kinsey Company Management Consulting Müdürü, 7. Mouses Dzavarian-Ermenistan Armenal Alüminyum Fabrikası Genel Müdürü, 8. Andrew Mkrtchyan-Ermenistan Armenika Yatırım Konsalting Şirketi Müdürü, 9. Smbat Nasibian- Ermeni Converse Bankı Başkanı, 10. Robert Von-Rekowsky İngiltere Fidelity Investtments Porföy Yöneticisi, 11. Thomas Samuelan-ABD, Arlex International Ltd Genel Müdürü, 12. Ashot Khachaturıanst-Rusya, Ticaret ve Ekonomi Gelişim Bakanlığı Müsteşarı.

rağmen *İttihat Terakki Fırkası* onlar ile müzakere yaparak barış yapma çabasında idiler. Oysa Ermeniler hiçbir girişime yanaşmadılar. Eylül 1913'te Köstence'de toplanan *Hınçak kongresinde* bağımsızlık fikrini şiddetle müdafaa ediyordu. Oysa Ermenilerin bu iddialarını meşru gösterecek hiçbir tarihi belgeleri ve hakları yoktu (44, s. 3, 30, 49, 62). Ayrıca Osmanlı-Rus savaşından istifade ederek teşkilatlarına güç katan, Taşnak ve Hınçak, Bakü'de yayımladıkları gazetelerinde yapacakları terör eylemlerini apaçık anlatmakta idiler (10). Artık ileride Şark'ta güven ve asayiş ortamı olmadığı görülecektir.

İsmet İnönü hatıralarında Şarkın Ermenilerden kurtuluşu hakkında şöyle der: "*Şarkta Ermeni tehlikesine karşı Mustafa Kemal'in 1920'de Ermenistan seferi oldu. Atatürk ordusu şark cephesine hareketi ile Ermenilerin mağlubiyet haberi geldi. O, Sarıkamış'a çıkarma yaptı. Gümrü'ye (42, 25, s. 41, 42-60) kadar gitti. Orada Ermeniler ile muahede yaptı. Tam bu esnada Ermenistan bile işgal edilebilirdi. Fakat Ermeniler komünist camiasına iltihak etti. Rusların korunması altına girdi. Bundan sonra Türkiye ağırlığını Garp cephesine vermiştir*" (30, s. 9, 17, 27, 48). Meşrutiyetin ilan edildiği gün (23 Temmuz 1908) Ermenilerin faaliyetinin üçüncü safhasını görmekteyiz. Bu dönem İttihatçılar dönemine rastlayacaktı (45, s. 24, 63).

İttihatçıların "*İttihad-i Anasır*" uğruna verdikleri tavizler Ermenilerin işine yaradı. II. Abdühamid'in silah ithali yasağını meşrutiyet idaresi kaldırdığından, Ermeniler hızla silahlandığını bilinmektedir. İstanbul'da 31 Mart olayının ertesi günü Adana'da Ermeniler katliama başladılar. Ama olay her zaman olduğu gibi, Batı dünyasına "*Ermeniler öldürülüyor*" şeklinde yansıdı (22, s. 374). Oysa düşünülmesi gereken bir husus vardır. Türkler Ermenilere Selçuklu, 600 yıllık Osmanlı dönemi boyunca katliam uygulamadığı halde neden birkaç yıl içinde böyle bir yola başvursun? İşte bunun için iktidardaki *İttihad Terakki partisi* o senenin 24 Nisan'ında tehcir kararı almış ve 27 Mayıs'ında uygulamıştır. Savaş zamanı hükümetin icraatına karşı gelenler, isyan, terör, katliam ve düşmanla işbirliği yapılanlar için askeriye tarafından alınacak tedbirler hakkında geçici kanun çıkarttı. Neden geçici? Çünkü birçoğu sonradan geri getirilmiştir.

Tehcir kanunun Osmanlı Türkçesi metni şöyledir: "Vakit seferde icraatı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-u muvakkat:"

Madde 1) Vakt-ı seferde ordu, kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstahkem mevki kumandanları ahali tarafından her hangi bir suretle evamir hükümete ve mudafaa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahlı tecavüz ve mukavemet görülürse derhal kuvva-i askeri ile en şiddetli surette tedibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esnasında imha etmeye mezun ve mecburdurlar.

Madde 2) Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icabat-ı askeriye mebni veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köy ve kasaba ahalisini münferiden veya müsteniden diğer mahallelere sevk ve iskân ettirebilirler.

Madde 3) İş bu kanunun meriyet-i ahkâmına başkumandanlık vekili Harbiye Nazırı memurdur (7).

Doğu Anadolu'daki Ermeni ayaklanmaları yüzünden Türk hükümeti onları güvenilir biçimde göç ettirmeyi daha 1894'den itibaren düşünmekteydi. Dolayısıyla, 1915'de gerçekleştirilen Ermeni göç siyaseti bir anda alınmış bir karar olmayıp, Ermenilerin bölgedeki tutumlarından ileri gelmekteydi. Osmanlı'nın derdi asayiş değil de, para olsaydı İstanbul, İzmir gibi zengin insanların yaşadığı yerlerde değil de, Doğu Anadolu gibi, Türkler, Ermeniler ve Kürtlerin ve fakir kesiminin yaşadığı yerler ile uğraşır mıydı? 1915 tehcir kararı Van'ın Ermeni çeteleri tarafından işgal edilip, Müslüman ahalinin katledilmesi ile başlıyor. Oysa öncesinde böyle bir karar yok. Ermeni asıllı Bogosnobaryan Paşa, Lozan konferansında sözlerine başlarken: *"Öldürülen 300 bin Ermeni için geldim"* der. Aradan 50 yıl geçmeden bu rakam 1 milyon olur. Şimdi ise yetmediği için herhalde rakamı 1,5 milyon Ermeniye çıkardırlar. Arşivler savaştan önce Anadolu'da 1.300 bin Ermeni olduğunu yazar. Üstelik bu rakamları kayıt altına alan nüfus müdürü Snavyan adlı Ermeni asıllı idi. 1915 yılında 438 bin 758 Ermeni göçe tabi tutuluyor. Ermeni patrikhanesinin rakamlarına göre 350 bin Ermeni Anadolu'ya geri dönüyor. Yok, olan 150 bin Ermeni'den 16 bini Amerika'ya göç ettiği tespit ediliyor (55).

Soykırım[1] bunun neresinde? Üzerinde durulması konu belgelere esasen Ermenilere yapılan kasıtlı yok etme olmadığıdır. Bir milleti kasıtlı katletme aslında 1 buçuk milyon da değil, bin kişiyi de katletseniz soykırım olur. 24 Nisan 1915, artan Ermeni olaylarının önlenebilmesi için *Dâhiliye Nazırı Talat Paşanın* bazı valiliklere ve mutasarrıflıklara telgrafla gönderdiği talimat gereği, bugün hala tartışılan sert tedbirlerin alındığı tarihtir (38, s. 101, 107).

25 Nisan 1915'te Dâhiliye Nazırının emri ile Ermeni komite merkezlerin kapatılmasına karar verilmiştir. 2.345 isyancı tutuklanmıştır (2). Tehcirin dayanağı olan kanun *24 Nisan tarihinde çıkarılmış, aynı yılın 27 Mayıs'ında uygulanmıştır.* Çünkü Müslüman halk katliama uğruyor, Ermeni komiteleri ayaklanmanın genişlemesi için Rus ordusunun ilerlemesini bekliyorlardı. Savaş zamanı hükümetin icraatına karşı gelenler, isyan, katliam ve düşmanla işbirliği yapılanlar için askeriye tarafından alınacak tedbirler hakkında kanun çıkarttı. Bu kanuna esasen:

1. Ermeni efradı silahlı hizmetlerde kullanılmayacaktır.
2. Yetkili birlik komutanları silahlı saldırı ve direnmeleri bertaraf edecekler.
3. Fiili saldırı olmayan yerlerde ahaliye iyi muamele yapılacak, sadakatten ayrılmamaları ve isyana katılmamaları sağlanacaktır.
4. Ermeni nüfus gönderildiği yerin İslam nüfuzu %10'nu aşmamalıdır.
5. Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köyler 50 haneden çok olmayacaktır.
6. Yakın yerlere göç ettirilmeyecektir (5).

Ermeni nüfusunun Müslüman nüfusundan kat-kat az olduğu yerli ve yabancı kaynaklarca bilinen bir gerçektir. Osmanlının yaptığı işlemin soykırım kelimesi ile tanımlanması ve Osmanlı ile Naziler arasında herhangi bir karşılaştırma yapılması tarihi bir hatadır. Çünkü Osmanlı'nın yaptığı bir soykırım değil, savaştır. Tehcir sonrası ABD başkanı Wilson'un talimatıyla *J. Barton* ve *H. Cleveland* adlı iki kişi tarafından *Süryani ve Ermeni Yardım Cemiyeti* oluşturulmuştur. The American Comitte For Armenian and Syirian Relief-ACASR isimli bu dernek ilk başta Comitte On Armenian (Ermeni Mezalimi Derneği) adıyla kurulmuştur. 1915 Ekim ayında ismi değiştirilmiştir. 1919 yılında ise Near East Relief çatısı altında birleşinceye kadar, The American Comitte For Armenian and Syirian Relief-ACASR (Süryani ve Ermeni Yardım Cemiyeti) şeklinde faaliyetini sürdürmüştür. Bu cemiyetin İstanbul'daki merkezinde ABD elçisi *Morgenthan*, başkan olarak görev almıştır. ABD'den topladığı milyonlarca dolar Türkiye'ye gönderilmiş ve Ermenilerin ihtiyaçları için harcanmıştır (21, s. 217).

16 Kasım–1 Ocak 1994'de *Le Monde'de* yayımlanan *Bernard Lewis'in* tehcir olayı ile ilgili düşüncelerini aşağıdaki gibi özetleyebiliriz: "*Doğrudan Ermenileri hedef alan hiçbir nefret kampanyası Avrupa'daki antisemitizmle kıyaslanacak türden hiçbir günah yükleme harekâtı bulmamıştır. Ne kadar büyük ölçekte gerçekleşirse gerçekleşsin Tehcir bizim Ermenileri kapsamamış ve özellikle o dönemde ülkenin iki büyük şehri olan İstanbul ve İzmir'de uygulanmamıştır. Rusların Osmanlının şark vilayetlerine yürümesinden korkulması, birçok Ermeninin Türk rejimine karşı Rusları kurtarıcı olarak gördüğünün bilinmesi ve Osmanlıya karşı ihtilalci hareketlere girişmiş olduklarının farkına varılması bu sebepler arasındadır. Ayrıca Osmanlı tehcirinin doğrudan doğruya tek başına Ermenileri hedef aldığını da söyleyemeyiz. Tehcir kış aylarına rastladığı için soğukta ve salgın hastalıklardan da ölmüşlerdir. Fakat Ermeni milletini topyekün ortadan kaldırmayı amaçlayan Osmanlıya ait ne bir plan ne de kararın mevcut olduğu yolunda belge bulunmamaktadır*" (43, 48, s. 34-36).

Almanya'nın ruhbanları *Şansölye Hollweg'e* yazdıkları mektupta şunlar özetlenmektedir: "*Kürtler ve yasadışı gruplar binlerce Ermeniyi katletti. Erkekler askere alındı. Kadınlar, çocuklar,*

---

[1]Soykırım-Tehcir-Holocaust-Katliam-Asimilasyon-Mukatele-Genocide-Exile-Departation: Bu ve benzeri terimler günümüzde birbirine karıştırılmaktadır. Tamamen İslam hukukuna has terimler olan tehcir ve cela kelimeleriyle, genocide ve holocaust kasten birbirine karıştırılmaktadır. Oysa bu terimler BM kararında da var. Ermeniler dâhil diğer ecnebi toplumlar tehcirin ne demek olduğunu bilmelerine rağmen, siyasi olarak destekledikleri Ermeniler lehine genocide kelimesini ısrarla soykırım tarzında literatüre sokulmuş. Hangi sebeple olursa olsun askeri bir sistemle özel eğitim görmüş insan gurubunun sivil halka yaptığı barbarlığa katliam denir. Günümüzde Holokost'un ardından ikinci dünya muharebesinden sonrası uluslararası hukukta "soykırım" kavramına yer verilmesinin bir devamı olarak bazı çevrelerce öne sürülen ama geçmişte mezalim, mukatele, kıyım gibi adlarla anılan olaylardan itibaren nedense sadece "Ermeni sorunu" uluslararası alana politik olarak yansımıştır (3, 27, s. 73).

yaşlılar ve hastalar korumasız kaldı. Açlık, fakirlik ve sefalet çektiler. Sürgün edilenlerin neredeyse yarısı yolu tamamlayabildi. Bu durum Almanya'ya bakış açısını olumsuz etkiliyor." Almanya'nın trajediye göz yumduğu ima edilen mektupta Türkiye'deki diğer gayrimüslimlerin geleceğinin de tehlikede olduğu iddia ediliyor. Mektupta ayrıca tehcire tabi tutulan ve ölen Ermenilerin abartıldığı kadar fazla olmadığı yer almaktadır. Oysa onların bir kısmı Rusya, ABD ve AB ülkelerine iltica etmiş, bir kısmı da geri dönüş yapmıştır (41).

Tarihçi Mc Carthy'in dediği gibi: "*Tarih şunu öğretiyor; Türkler gerçeği unutup sözde "Ermeni soykırımını" gerçekleştirdiğini söylerlerse, Ermeni milliyetçileri ileride de diğer iddialarından vazgeçmeyecekler. İşlemedikleri bir suç için özür dilememeliler. Türklerin bu baskıya boyun eğmeyeceğini biliyorum. Türkler bunu yapmayacaklar. Çünkü bunun yanlış olacağını biliyorum. AB'nin Ermeni milliyetçilerinin isteklerini reddedeceğini umuyorum ve buna inanıyorum. Ümit ederim ki, Ermeni milliyetçilerinin Avrupa'nın iyiliğini düşünmediklerini anlayacaklar. Zaten AB'nin istekleri ne olursa olsun, Türklerin onuruna inanıyorum. Türkleri tanıdığım kadarıyla gerçekte olmadığı halde sözde "Ermeni soykırımını" vuku bulmuş olduğunu asla söylemeyecekler. Biliyorum ki, Türkler işlemedikleri bir suçu itiraf etmeleri yolundaki taleplere dürüstlüğün bedeli ne olursa olsun direnecekler. Türklerin dürüstlüğüne inanıyorum. Tarih konusunda yalan söylemeyeceklerini biliyorum. Biliyorum ki, asla dedelerinin katil olduğunu söylemeyecekler*" (37, 20, 13, s. 82, 2, 25).

Öte yandan 1963'ten beri Pakistan medyasında Türkiye ile ilgili yayımlanan haberleri tarayan ve biriktiren General Mesut Aktar, haberlerin çoğunun Türkiye'yi yanlış tanıttığını belirtiyor. Pakistan'ın baskı sayısı en yüksek İngilizce gazetelerinden The News ve Dawn'da arka-arkaya Ermeni diasporasının görüşlerinin yer aldığı yazılar çıktığında da çok üzülmüş. Bir şeyler yapmalıydım, diyen M. Aktar, kolları sıvamış ve sonunda "Lie, Lie, More Lie" isimli 250 sayfalık İngilizce kitabını kaleme almış. İki ülke arasındaki kardeşliği herkes biliyor; ama gelin görün ki Pakistan kamuoyu, Türklerin Ermenileri soykırıma tâbi tuttuğunu zannediyor diyen M. Aktar şöyle devam ediyor: "*Türkler, asla soykırımcı bir millet olamaz. 40 yıldır Türkiye ile ilgileniyorum. Çok yakından tanıdığım birçok Türk var. Türkler her şeyle suçlanabilir, ama soykırımla asla. Türklerin millî karakterleri böyle bir şeye elvermez. O, Ermeni tezlerini çürütmek kolay, doğruları anlatmakta niçin çekiniyorsunuz? Diye Türk Milletine soru yöneltmekte"*. 127 Türkçe ve 140 yabancı kaynak inceleyerek hazırladığı kitabı 2006 Kasımında piyasa çıktıktan sonra eserinin tanıtımı için Türkiye'ye de gelmiştir. O, konuya ilişkin söyleşide şu ifadeleri kullanır: *"Türk, Batı ve Ermeni kaynaklarını okudum, inceledim ve arşivlerde geceledim. Türkler soykırım yapmamıştır diye inanmak başka bir şey, bunu delilleri ile ortaya koymak ayrı bir şey. Türklerin soykırım yapmadığına inanıyordum, ama benim buna hissi olarak inanmam yeterli değildi. Kaynak ve delillere ihtiyacım vardı. Araştırmalarımı derinleştirdikçe Ermeni yalanlarından kurulu büyük bir kuleyle karşılaştım. Kitabın adı da buradan çıktı. Batılıların fikri genelde sabit, oysa konuyu delilleriyle ortaya koymalısınız. Tezler Türkçe savunuluyor. Hiç olmazsa İngilizce, Fransızca, Rusça hatta Ermeniceye çevrilmeli. Siz bir şey yapmazsanız karşınızdakilerin size kayıtsız şartsız inanmasını bekleyemezsiniz. Cumhuriyet kurulduktan sonra Türkiye bu konuya eğilemedi. Türkiye Ermeni iddiaları ve yalanları konusunda kendi tezlerini anlatmakta gecikti. Batıdaki yaptırım kararlarını da bu gecikmeyle olmuştur. Oysa Ermeni iddialarını çürütmek çok kolaydır. Sizi soykırımla suçlayan bir milleti didik-didik araştırmanız gerekir. Ne üzücü ki bazı Türk dostlarım da Ermeniler konusunda yeterli bilgiye sahip değil. Silahlı Ermeni örgütlerin işledikleri cinayetler ve toplu katliamlar belgeleriyle sabittir. Bunun üzerine zorunlu göçe tâbi tutulan Ermeniler arasında ölenler ya da öldürülenler olmuştur, ama bu asla bir soykırım değildir. Ermeniler ülkelerine ihanet etmiştir. Araştırmalarımızı derinleştirirsek konunun aslını Ermenilerin de çok iyi bildiğini fark etmiş oluruz. O yıllarda Türk erkeklerinin neredeyse yüzde 99'u cephedeydi. Geride kalanlar, ya köylerde ve kasabalarda yaşayan çocuklar, kadınlar ya da yaşlılardı. Bu insanlar mı Ruslar ve Fransızlar tarafından tepeden tırnağa silahlandırılmış Ermenilere soykırım yaptı? Buna inanmak mümkün değil. Belgeler de zaten bu iddiaların gerçek olmadığını gösteriyor. Oysa Ermeniler, bizzat kendileri insanları öldürürken bile bizi öldürüyorlar, diye bağırıyorlardı*" (25, 17, 23, s. 10-12, 87-89, 1-2).

4. Asılsız Ermeni İddiaları ve Diaspora

Ermeni terör örgütleri, dış dünyanın tepkileri üzerine 1980'li yıllarda taktik değiştirerek, *PKK* terör örgütü ile işbirliğine girmiştir. 1984 yılında *PKK* sahneye çıkarılmış ve *Asala-Ermeni terörü* geri plâna çekilmiştir. Ermenistan Devleti iddialarını diaspora aracılığıyla sürdürmeye devam ettirmektedir. Çeşitli ülke parlamentolarında "*sözde soykırımı*" kabul eden yasaların çıkmasını sağlayarak, asılsız iddialarını dünya kamuoyuna kabul ettirmeye çalışmaktadır.

Amaçları:

1. Batı Ermenistan'ı dedikleri bölgeyi yani Doğu Anadolu topraklarını kendi sınırları içine almak, lobi faaliyetleri ile para harcamak.
2. ABD'deki 800 bin Ermeniyi bu iş için kullanmak, yine ABD, Kanda, Fransa, Rusya'daki yüzlerce Ermeni kuruluşundan mali destek sağlamak.
3. Birçok ülkede sözde soykırım içeren anıt yaptırmak, afiş, dergi, gazete ve kitap yayımlamak, konferanslar düzenlemek, o ülkelerde oy kaygısında olan siyasi çevreleri peşlerinde süründürmek ve bu iş için kullanmak.
4. İddialarını tüm dünyaya duyurmak**,** Türkiye'yi bu temelsiz iddiaları *("4 T"-terör-tanımak-tazminat-toprak)* yoluyla zor durumda bırakmak.
5. Sözde soykırımdan dolayı Türkiye'den *"tazminat"* ve *"toprak"* almak ve "*Büyük Ermenistan*" rüyasını gerçekleştirmektir.

Soykırım-genosit insanlığa karşı işlenen en ağır cinayetlerden sayılmaktadır. Öte yandan, 1905–1920'lerde Azerbaycan'da Bolşevikler ve Taşnaklar tarafından gerçekleştirilen katliam ve soykırım maalesef yeterli ölçüde ele alınmamıştır. Özellikle, *31 Mart 1918 Bakü* ve *26 Şubat 1992 Hocalı katliamı* yukarıda verdiğimiz tanımlar doğrultusunda *soykırım olduğu görülecektir*. Günümüzde ise bu *soykırım* unutturulmak istenmektedir.

Ermeni terör geleneğinin arkasında dış güçlerin yetiştirdiği *Taşnak, Hınçak, ASALA (Armee Secret Army For The Libeation Of Armenia-Ermenistan Gizli Ordusu), JCAG (Justice Commandoes Of Armenian Genocide-Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları), ARF (Armenian Revolutionary Federation-Ermeni Devrimci Federasyonu) ve NAR örgütünün (Narodnaya Armyanskogo Respublika-Ermeni Halk Cumhuriyeti)* üyeleri olan; *M. Yanıkyan, A. Agopyan, A. Toraniyan, L. Ekmekçiyan, K. Levoniyan, R. Elbekiyan, S. Denieliyan, S. Gregoryan, R. Koçaryan, Z. Balayan ve S. Sarkisyan* gibilerinin gerçekleştirdiği cinayetler dün de bugün de aynı amaca hizmet etmektedir (52, s. 24).

1973 yılında görünürde bireysel olarak başlayan Ermeni terörü 1975'de, organize bir şekilde karşımıza çıkıyordu. 1975 yılından 1985 yılına dek çoğunluğunu *ASALA'nın* üstlendiği 205 eylem düzenlenmişti. Bunların 27'si öldürme, 14'ü öldürmeye teşebbüs, 164'ü bombalama şeklinde gerçekleşti.

Terör örgütleri ile sonuç almanın imkânsız olduğunu gören Ermeniler, 1984 yılından sonra strateji değiştirdiler. Çalışmalarını siyasi alanlara kaydırdılar. Böylece dünya kamuoyunda destek sağlayarak, meclislerde Türkiye ve Azerbaycan aleyhine kararlar çıkarmaya yöneldiler. Bu işe Ermenistan dışında yaşayan ve diaspora denen Ermeni cemaati üstlendi. Aslında bu sorunun çözmesi gereken ilk olarak Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan olmalıdır. Bu sorunun çözümü, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün Ermenistan tarafından tanınması, sözde soykırımdan vazgeçmesi, işgal ettiği Azerbaycan topraklarını geri vermesi ve karşılıklı ilişkinin sağlanması ile mümkündür.

Bu güne kadar dünyada "*sözde soykırım*" deyimi ile sürekli Ermeni kayıplarından konuşulmuş, Müslüman kayıplarından fazla söz edilmemiştir. Doğu Anadolu, Kuba, Karabağ ve diğer bölgelerde açılan toplu mezarlardan çıkarılan 530 bin iskelet Müslüman katliamının büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Bu konu *"çağdaş Batıdan"* nedense ilgi görmüyor. Oysa Ermenilerin verdikleri siyasi bilgiler hep gündemde kalmaktadır. Hatta herkesin gözü önünde baş veren '*Hocalı*' katliamı, 22 yıldır Azerbaycan'ın değişik yerlerinde 1 milyondan fazla göçmenin durumu kimseyi ilgilendirmemektedir.

5. Güncel Değerlendirme ve Sonuç

XIX. yüzyılın başından itibaren başlayan Ermenilerin uluslaşma serüveni ile bölgede ortaya çıkan etniksel çatışmalara Kafkasya ve Anadolu olarak ayrılmaksızın bir bütün olarak bakılmalıdır. Bu bütünlük karşısında Azerbaycan ve Türkiye'nin farklı politik tavır sergilemeleri

anlaşılmamaktadır. Yani, gerek Azerbaycan, gerekse Türkiye tarihçileri sözde "*Ermeni soykırımı*" karşısında, gerçekte ve tarihsel olarak da kanıtlanması güç olmayan Müslüman-Türk soykırımını (Doğu Anadolu ve Dağlık Karabağ-Hocalı örneğinden) ortak bir dava edinmelidirler (40, s. 27-35).

Hem Osmanlı, hem Çarlık hem de Rusya arşiv kayıtlarında Ermenilerin Kafkaslar'da ve Osmanlı döneminde iyi koşullarda yaşadığı yazılmaktadır. Ermenilerin yaşam koşulları Rusya Ermenilerine göre daha iyi koşullardaydı. Hatta Ermeni köylüleri birçok yerde Müslümanlara oranla daha varlıklıydı. Gerek buradaki gerekse de Rus ve Azerbaycan arşivleri Ermeni meselesinde gerçeklerin saptırıldığına dair önemli ölçüde rol oynayacak belgelere sahiptir. Belgeler Rus ve Ermeni yetkililerin imzaları ile 1905–1920 yılları arasında Ermeni örgütlerinin Kafkaslarda ve Doğu Anadolu bölgesinde Müslümanlara yönelik sistemli katliam ve soykırım politikası izlendiğini kanıtlamaktadır.

Çarlık Rusya'sı arşivlerinde çarpıcı belge ve bilgiler yer almaktadır. Çarlık görevlilerinin dâhili resmi yazışmalarındaki Rusların Ermenileri Müslüman Türklerin üzerine sürüp kırdırmak ve ardından Kafkaslara ve Doğu Anadolu'ya *Don Kazaklarını* yerleştirme projeleri yatmaktadır. Kısaca Rusların asıl amacı "*Ermenisiz Ermenistan*" oluşturmaktı. Oysa daha sonra Bolşevik hâkimiyeti devrinde bunun yerini değişik plan ve projeler almıştır.

Rusların Ermenilere karşı olan tutumundaki değişikliklerin esas sebebi Ermeniler arasında başlayan milliyetçilik fikrinin artamaya başlamasıydı. Milliyetçilik fikirlerinin aşılanması, Ermenilerin fiilen bir düşman gibi görülmesine yol açacaktı. Bu fikirleri bertaraf etmek için ise Ruslar Ermenileri Türklere karşı kışkırtma metotlarını kullanmıştır. 1905-1920 olayları da sırf bu milliyetçilerin halkı çeşitli nedenlerle kışkırtmaları neticesinde ortaya çıkmıştı. Ermeniler 1905 hadiseleri ile alakalı olarak yaptıkları faaliyetlerle dünya kamuoyuna en ağır kayıpları veren tarafın kendileri oldukları imajını oluşturma becerisini göstermiştir.

Elde ettiğimiz bilgi ve belgelerden görüldüğü gibi Ermeniler ve destekçilerinin hayali yıllar önce başlamış ve halen de devam etmektedir. Bu daha çok yayılmacı emperyalist ülkelerin planıdır. Yayılmacı ülkeler kendi çıkarları için onları kullanmayı amaçlayan politikalarını devreye sokmadan evvel barış ve dostluk içerisinde yaşamış bulunan Ermeniler ve Müslüman Türkler daha iyi bir gelecek için kendi ayrılıklarını barışmaya çevirmek ve mevcut sorunlarını çözmek durumundadırlar. Eğer ilgili ülkeler kendi aralarındaki meseleleri uzlaşmaya çevirmeyi gerçekten arzu ediyorlarsa, bu meseleler ne kadar kökleşmiş görünse de, çözüm için ortak bir zemini mutlaka bulacaklardır. Ayrıca günümüzde Ermenilerin veya Ermenistan'ın birilerinin Ermenistan'ı olduğu da unutulmamalıdır.

Kaynaklar

1. *ATASE Arşivi, Klasör. 525, Dosya. 2049 (Askeri Tarih Araştırmaları Arşivi)*
2. *ATASE Arşivi, Klasör. 385, Dosya. 1530.*
3. *ATASE Arşivi* Yayınları (Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam Fotoğrafları, Ankara. 2006)
4. *ATASE Arşivi* Yayınları, (Armenian Actıvıtıes In The Archive Documents 1914–1918, Volume-VII, Ankara. 2007)
5. *BOA. HR. MÜ, 43/34. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)*
6. *BOA. HR. SYS. 2874/3*
7. *BOA. HR. HU, KR. 173/5*
8. *RFDTA. F. 841, Siy. 7, İş. 290 (Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi)*
9. *RFDTA, F. 821, Siy. 7, İş. 220*
10. "*Areve*" *Gazetesi*, (Taşnak ve Hınçak'ın Ermenice Yayını) 11 Eylül 1914.
11. *T.C. Dışişleri AZEM Dairesi, Türkiye'ye Karşı Ermeni Hareketleri, Arşiv Belgeleri*, Ankara. 1970.
12. Alboyacıyan A., *Yedikule Hastanesi Salnamesi*, İstanbul. 1910.
13. Aktan Gündüz, "Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM Yayınları, Ankara. 2007.
14. Aktan Gündüz, "Devletler Hukukuna Göre Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları*, Ankara. 2007.
15. Başbay M., *Ermeni Katliamları* (Belge ve Canlı Tanıklar), İstanbul. 2007.
16. Başgün N., *Türk-Ermeni İlişkileri* (Abdülhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar), İstanbul. 1973.
17. Bildirici Ziya, "Fransa-Ermeniler ve Soykırım", *ATASE Yayınları*, yıl. 26, sayı. 51, Ankara. 2001.
18. Binark İsmet, *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, TBMM Kültür

Yayın Kurulu, No: 92, Ankara. 2001.
19. Çarkçıyan Rahip G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul. 2006.
20. Çaycı A., *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara. 2006.
21. Çiçek Kemal, "Halep Amerikan Konsolosu J Bajackson ve Ermeni Tehcirindeki Yeri", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, İstanbul. 2007.
22. Danişmend İ. Hakkı, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, cilt. IV, İstanbul. 1972.
23. Gaıllard Gaston, *Türk-Ermeni Sorunu* (Les Turcs-I' Evrope), İzmir. 2003.
24. Gökçe A, "Sözde Ermeni Soykırımı ve De Fransa", *Azerbaycan*, sayı. 337, yıl. 49, Ankara 2001.
25. Güler Ali, "Azınlıklar İle İlgili Lozan'da Oluşturulan Statü ve Bunun Türkiye'nin Birlik ve Bütünlüğü Bakımından Önemi", *ATASE Başkanlığı Yayınları*, yıl. 25, sayı. 48, Ankara. 2000.
26. Gürün Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara. 1983.
27. Halaçoğlu Y., *Tarih Gelecektir* (Etnik Yapısından Ermeni Meselesine Türkiye), İstanbul. 2007.
28. Hüseynov G. H., *Atatürk Devrinde Türkiye'nin Harici Siyasetine Dair*, Bakü. 1970.
29. İhsanoğlu Ekmeleddin, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, cilt. II, İstanbul. 1999.
30. İnönü İsmet, *İstiklal Savaşı ve Lozan*, Ankara. 1998.
31. İlter Erdal, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780–1880),* Ankara. 1988
32. İnbaşı M, "Osmanlı Tahrir Defterleri Hakkında"-"XVI yüzyılda Kayseri ve Civarında Ermeniler", *Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara. 2000.
33. Kırzıoğlu Fahrettin, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918–1920),* Ankara. 1970.
34. Küçük Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler,* Ankara. 1997.
35. Kevorkyan Dikran, "Türk Ermenilerinin Terör Karşısındaki Düşünceleri" (Tebliğler ve Panel Konuşmaları), *9 Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları*, No: 2, İzmir. 1983.
36. Mayeviski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar-Neden?*, Ankara. 1986.
37. Mc Carthy Justin, "Ermeni İsyanları ve Osmanlılar", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM Yayınları, Ankara. 2007.
38. Maleville Georges de, *1915 Osmanlı-Rus-Ermeni Trajedisi* (Fransız Avukatın Ermeni Tezleri Kapsamında Türkiye Savunması), İstanbul. 2005.
39. Mustafayev Beşir, Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Tarihi Anabilim Dalı, *Doktora Tezi*, İzmir. 2009.
40. Mustafayev Beşir, "Ermeni Devlet Terörünün Eseri: 26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı. 29, Ankara, 2011.
41. Över Galip Kıvanç, *Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi*, İstanbul. 2002.
42. Özden Neşe, "Ermeni Sorunu İle İlgili İngiliz Tezleri (İngiliz Belgelerine Göre–1920)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, No: 25, Ankara. 2007.
43. Özdemir Hikmet, *Salgın Hastalıktan Ölümler (1914–1918),* TTK Yayınları, Ankara. 2005.
44. Paşa Talat, *Hatıralarım ve Müdafaam*, Kaynak Yayınları, İstanbul. 2006.
45. Rüstem Bey Ahmet, *Cihan Harbi Türk-Ermeni Meselesi* (La Gaerre Mondiale Et La Questıon Turco-Armenienne-Berne-Imprımerıe St Empflı Cıe–1918), çev. Aydın, İstanbul. 2005.
46. Sarıkaya Musa, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra)*, İstanbul. 2006.
47. Sonyel Salahi R., "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri", *Belleten,* cilt. XXXVI, No: 141, Ankara. Ocak 1972.
48. Şıracıyan Arşavir, *Bir Ermeni Teröristin İtirafları, (Sait Halim Paşa, Bahaddin Şakir, Cemal Azmi Suikastlerinin Perde Arkası),* çev. K. M. Orağlı, İstanbul. 2006.
49. Şimşir Bilal, *Ermeni Meselesi (1774–2005)*, Ankara. 2006.
50. Şimşir Bilal, *Şehit Diplomatlarımız (1973–1994)*, Ankara. 2000.
51. Türkkaya Ataöv, "Ermeni Terörizmine Silah Sağlanması: Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler", Ermeni Terörizmi Kaynakları Uyuşturucu Trafiği İle İlgili Tarihinin Saptırılması, *A. Ü. Sempozyumu*, Ankara. 1984.
52. Türközü H. Kemal, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Ankara. 1982.
53. Toker Metin, *Şeyh Sait İsyanı*, Ankara. 1968.
54. Uras Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul. 1987.
55. www.forsnet.com.tr/ermenisorunu

Özet

Günümüzde Ermeni sorunu genel olarak üç safhada ele alınmaktadır. Birinci safhası, Ermenilerin başka ülkelerdeki Ermenilerden daha çok sıkıntı içinde yaşadıklarını anlatan haksız iddialarıdır. İkinci safhası, Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan'daki faaliyetleri ve mezalimi oluşturmaktadır. Üçüncü safhası ise daha çok Birinci Cihan Harbi döneminde Ermenilerin içte ve dışta Osmanlı'ya karşı ayaklanmaları ve akabinde komitelerin silahlanarak Türk yaşayış yerlerinde katliam yapmalarıdır.

Ermeni sorununu ele alırken unutulmamsı gereken bir hususu belirtmekte yarar vardır. Şöyle ki Batı yüzyıllar boyu mezhep savaşları içinde çalkalanırken, aynı dönemde Türkler egemen oldukları coğrafyaya barış, huzur, din ve vicdan özgürlüğü götürmüştür. Türk devletleri, himayesinde bulunan insanlara başkaldırı olmadığı müddetçe dinlerinde, dillerinde ve kültürel faaliyetlerinde serbestiyet tanımıştır. Numune olarak, Osmanlı Devleti yeterlidir. İşte o dönemlerde bile daha çok dini baskılara uğrayan ve vicdan özgürlüğünden yararlanmak isteyenler Batıdan Doğuya iltica etmiştir.

XIX. yüzyılın başından itibaren başlayan Ermenilerin uluslaşma serüveni ile bölgede ortaya çıkan etniksel çatışmalara Kafkasya ve Anadolu olarak ayrılmaksızın bir bütün olarak bakılmalıdır. Bu bütünlük, 1879 Berlin Antlaşmasından bugüne Ermenilerce olduğu gibi kabul edildiği halde, sorun karşısında Azerbaycan ve Türkiye'nin farklı politik tavır sergilemeleri anlaşılmamaktadır. Yani, gerek Azerbaycan, gerekse Türkiye araştırmacıları ve tarihçileri asılsız soykırım iddiaları karşısında, tarihsel olarak kanıtlanması güç olmayan Müslüman Türk soykırımını (Doğu Anadolu ve Hocalı örneği) ortak bir dava edinmelidir. Ayrıca Ermeni sorunu, sadece Türk Dünyası tarihi açısından değil, aynı zamanda Doğu sorunu ve Yakın Doğu tarihi açısından da son derce önem arz etmektedir.

Osmanlı arşivlerindeki belgeler Ermeniler ile ilgili birçok karanlık noktaları aydınlatmaktadır. Elde ettiğimiz bilgi ve belgelerden görüleceği üzere Ermeniler ve destekçilerinin hayali yıllar önce başlamış ve halen de devam etmektedir. Bu daha çok yayılmacı ülkelerin planıdır.

WHAT HAPPEND IN THE YEAR 1915? THE FACTS AND THE MATTERSIN QUESTION (On The Unfounded Allegations of Genocide)

Summary

Generally Armenian issue are discussed from three phase (aspects) nowadays. The firstphase is Armenians' unfair allegations that they live more straitened circumstances than others who live in other countries. The second phase is constitute their activities in Caucasus and in Northern Azerbaijan and atrocities. And the third phase is that Armenians riots against Ottoman in inside and outside during the First World War, and soon after arming committees' massacre in Turks living places.

While discussing The Armenian issue there is one matter that it should not be forgotten that had beter to specify. Namely, whilethe West was in estuation of sectarian wars throughout the centuries, at the same period The Turks led tranquility, peace, freedom of religion and conscience to locations where they were dominated. Turkish states gave a free hand about in religional, linguistically and cultural activities to people who were under their protection, if uprising is unless. As sample, Ottoman Empire is sufficient. There, even in that period who was suffered religious persecution more and wanted to make benefit of freedom of conscience, took sanctuary from West to East.

Since when the beginning of the XIX century, ethnic conflicts that occured in the area, which started with Armenians' nationalization adventure, Anatolia and the Caucasuss hould be viewed as a whole, not separately. This integrity has beenacceptedby Armenians as it is from 1879 Treaty of Berlin until today, but it is not understood that Azerbaijan and Turkey have different political attitude over against this problem. In other words, against unfounded allegations of genocide, either Azerbaijan or Turkey researchers and historians must undertake Muslim Turkish genocide (forexample; Eastern Anatolia and Khojaly) as a common courtcase that is untaxing for prove historically. Additionally, Armenian issue is not in terms of only Turkish world history, at the same time it is important the last degrees in terms of East issue and Near Eastern history.

Documents that are in the Ottoman archives, are illuminating a lot of moot points that related

to Armenians. As can be seen that based on our obtained information and documents, dream of Armenians and their supporters started years ago and is stil continuing. This is more the plans of expansionist countries.

ЧТО ПРОИЗОШЛО В 1915 ГОДУ? ФАКТЫ И ПРЕДМЕТ ПОВЕСТКИ ДНЯ
(О Беспочвенных обвинениях в геноциде)

РЕЗЮМЕ

В настоящее время армянский вопрос в основном рассматривается в три этапа. Первый этап состоит из необоснованных утверждений о том, что армяне живут в худших условиях, нежели их сородичи, живущие в иных странах. Второй этап состоит из их деятельности и резни, устроенной ими на Кавказе и в Северном Азербайджане. Третий этап заключается во внутреннем и внешнем мятеже армян против Османской Империи во время Первой Мировой войны, и в последующем вооружении комитетов и осуществлении резни турецкого населения в местах их компактного проживания.

При рассмотрении армянского вопроса, нельзя забывать некоторые немаловажные нюансы, которые заключаются в том, что за период аналогичный столетиям, в течение которых Европа сотрясалась от междоусобных войн, турки распространили на подвластных им территориях мир, спокойствие, свободу вероисповедания и совести. В отсутствие мятежей, турецкие государства предоставляли населению, находящемуся под их юрисдикцией, свободу вероисповедания, языка и культурной деятельности. Если этому необходимо будет привести пример, достаточно обратиться к Османской Империи. Таким образом, даже в упомянутый период времени, подвергавшиеся притеснениям в большинстве своём на религиозной почве и желающие воспользоваться преимуществами свободы совести, бежали с Запада на Восток в поисках прибежища.

Этнические конфликты, начавшиеся с появившейся с самого начала XIX-го столетия деятельности по становлению армянской нации, должны рассматриваться в целом, без разделения Кавказа и Аннатолии. Невозможно понять демонстрацию разных политических позиций в отношении данного вопроса со стороны Азербайджана и Турции, в то время, когда эта целостность ещё со времени Берлинского соглашения 1879-го года и до наших дней признаётся армянами. Таким образом, как азербайджанские, так и турецкие исследователи и историки должны превратить в общее дело исследование о геноциде тюрков-мусульман (например, восточная Анатолия и Ходжалы), который исторически нетрудно доказать, против необоснованных утверждений о геноциде армян. Помимо этого, армянский вопрос имеет предельно важное значение не только для истории тюркских народов, он одновременно также важен и с точки зрения Восточной проблемы и истории Ближнего Востока.

Османская архивная документация проясняет множество тёмных пятен, связанных с армянами. Как видно из полученной нами информации и документов, фантазии армян и их сторонников начались много лет назад и продолжаются до сих пор. Это планы преимущественно стран-экспансионистов.

Firdovsiyyə Əhmədova
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİ BEYNƏLXALQ VƏ REGİONAL MARAQLAR QARŞIDURMASINDA (1918-ci il)

Açar sözlər: müsəlmanlar, ermənilər, ərazi, Qafqaz, bolşeviklər, Türkiyə, qırğın
Ключевые слова: мусульмане, армяне, территория, Кавказ, большевики, Турция, резня

Azərbaycan Respublikasına qarşı Ermənistan Respublikasının təcavüzünün son mərhələsi ermənilərin azərbaycanlılara qarşı heç olmasa XX yüzillik ərzində törətdiklərinin tarixini ciddi araşdırmağa yönəldir. Son 100 il ərzində maddi tarixi mənbələri belə saxtalaşdırmaq istiqamətində intensiv iş görən ermənilər bütün cəhdlərə baxmayaraq həqiqəti ört-basdır edə bilməyib açıq-aşkar zora əl atdılar.

Ermənilərin hələ eradan əvvəl Azərbaycanın tarixi torpaqlarına istilaçı müdaxiləsi bəllidir. Dövlətçiliyini itirəndən sonra erməni fikir tərzi hərbi fəaliyyət müstəvisindənsə ideoloji-təbliği məzmunlu fəaliyyətə üstünlük verir. Erməni əlifbası, tarixi, dini qüvvələri uydurma «böyük Ermənistan» ideyasını yaşatmaq və reallaşdırmaq yönündə tərbiyə edir, öyrədir. Beynəlxalq aləmdə nüfuz sahibi dövlətlərlə müxtəlif əlaqələr axtarır, etibarlı dayaq sahibi kimi Rusiya dövləti ilə anlaşma qura bilir. Rusiya imperiyasının cənuba irəliləyiş perspektivində erməni vasitəçiliyi cəlbedici görünürdü. Osmanlı imperiyasında xristian təbəələrinin himayəçisi pərdəsi altında şərq siyasətini reallaşdırmağa dönmədən səy göstərən Rusiya, həm də «erməni hüququnu müdafiə» adı altında Osmanlı torpağına daha bir müdaxilə imkanı görürdü. «Türkiyə Ermənistanı» ideyasına dəstək verməklə yanaşı Qafqazın istilasında da erməni məsələsindən əlverişli taktiki fəaliyyət üçün faydalanmaq niyyətində idi. Ermənilər razı salmalı tədbirlər Rusiyanın dövlət mənafeyilə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə qarşılıqlı təminata xidmət edirdi. Ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi miqyası və şərtləri, Rusiyanın Qara dəniz boğazlarına, Osmanlı paytaxtına səngiməyən iddiası «erməni məsələsini» daha da kəskinləşdirirdi. 1453-cü ildə Konstantinopolu fəth edərək burada teokratik erməni icması yaratmaq barədə göstəriş vermiş türklər ermənilərin yüksək dövlət vəzifələrində olmalarına imkan vermişlər. Rusiyanın «Türkiyə ermənilərinin» dayağı olmaq cəhdi Böyük Britaniyanın Yaxın Şərqdəki mənafeyi ilə toqquşduğundan, yalnız Rusiyanın deyil, Berlin konqresinin iştirakçısı olan böyük dövlətlərin yardımına ümid bağlayan ermənilərin «böyük Ermənistan» xülyası yenə də baş tutmur. Osmanlı torpağındakı ermənilərin «qayğısını çəkən» Rusiya imperiyası ölkəsində ermənilərin istisna imtiyazlarla hər hansı bir əraziyə sahib çıxmalarına açıq etiraz edirdi. I Dünya müharibəsinin rus-türk cəbhəsində erməni mövqeyinin Rusiya üçün siyasi əhəmiyyəti yenidən artmağa başlayır. Təbəəsi olduğu dövlətə qarşı ölkə daxilində ikinci cəbhə açan Türkiyə ermənilərinə Rusiya «müttəfiqliyi» baha başa gəlir (6, s.158-161). Türkiyə hökumətinin xain təbəələrinə və fərarilərə qarşı cəza tədbiri - etibarsız erməni əhalisini döyüş bölgələrindən köçürməsi prosesində məhv olmuş ermənilərin sayı zaman-zaman artırılmış, şişirdilmiş rəqəmlər hallandırmağa başlanmışdır. 1915-ci ildə türk ordusuna arxadan zərbə vurmuş ermənilər Türkiyə hökumətini onlara qarşı genosid siyasəti yeritməkdə beynəlxalq ittihamla uzun illər çıxış etmiş, hər dəfə təcavüzkar, məkrli planlarını həyata keçirmək yonündə işlərini ört-basdır etmək üçün bu məsələ ətrafında daha artıq səs salmağa çalışmış, indi də həmin siyasətlə Azərbaycan Respublikasına qarşı həyata keçirdiklərini diqqətdən yayındırmaq və çağdaş beynəlxalq durumdan faydalanmaq istəyirlər.

SSRİ-nin dağılması, yeni müstəqil dövlətlərin meydana çıxması, dünya siyasi xəritəsinin növbəti rəngarəngliyinin təsbiti fürsətindən qazanc götürmək istəyirlər. Həqiqətdə isə 1914-1920-ci illərdə ermənilər tərəfindən yüz minlərlə insanın məhv edildiyi qərəzsiz tədqiqat işlərində təsdiqini tapmışdır (2). Bəhs edilən dövrdən də əvvəl ermənilər müsəlmanlara, türklərə, kürdlərə, Azərbaycan türklərinə qarşı qəddar davranmışlar. Regionda maraqları olan böyük dövlətlər arasında «manevrlər» edən ermənilər sərbəst hərəkət imkanında «zor» variantından çıxış edirdilər. 1905-ci ildən başlayaraq 1920-ci ilin sonunadək erməni zorakılığının zirvə dövrü 1918-ci ilin yazında Azərbaycan ərazisində

baş verdi. Erməni zorakılığının hədəfi, məzmunu bəlli ikən forma müxtəlifliyinin hüdudu məlum deyildir. İşgəncə növlərinin tətbiq mənzərəsi yəqin ki, bəşəriyyət tarixində olmuş qəddarlığın heyrət nümunəsi hesab ediləcəkdir: adamların ağac budaqlarından asılaraq parça-parça edilməsi, şişlərlə dağlanma, süngülərlə deşilmə, borulara qaynaqlanma, qaynar samovarlara bərkidilmə, orqanların kəsilməsi, müqəddəslərin təhqiri, məhv etmə, terror, tonqala atmaq, quyuda boğmaq, diri-diri yandırmaq... Arxiv sənədlərindən faktlarla sadalanan çoxsaylı məlumatlar erməni qəddarlığı təşnəsinin ölümsüz salnaməsidir. Yenə də insanları təəccübləndirməyə icad üsulları tükənməyibdir. Ermənin düşmənə cəza müxtəlifliyi vasitədir, məqsəd «düşmənin» məhvidir. Bəs kimdir ermənin düşməni? Konkret vahid ünvan göstərmək olar da, olmaz da. Amma birmənalı cavab var: ermənin düşməni onun iddia etdiyi ərazinin yerli əhalisi, həqiqi sahibləridir. Yalnız onları məhv etməklə bir çox planlarının puça çıxdığı məqamda məqsədə çatmaq olardı. İddia ərazisinin əksər sahibi türk, azərbaycanlı, dini etiqadca müsəlman olduğundan qəddarlığa məruz qalan məhz onlardır, rus məmuru, dinc rus əhalisi, türklər, kürdlər, talışlar, tatlar, ləzgilər, yunanlar, yəhudilər, gürcülər və b. xalqlar da erməni qurbanlarının siyahısındadır.

Ermənilərin əlverişli tarixi fürsət hesab etdikləri növbəti mərhələ 1917-ci ilin fevralından başlayır. Cənubi Qafqazda bütün partiya, təşkilatlar öz məramları yönündə konkret fəaliyyətləri ilə cəmiyyət içində sosial dayaq yaratmağa çalışırdı. Milli məzmunda təşkilatlanma gücləndi. Müsəlmanların gələcək mövcudiyyəti və inkişafının siyasi formaları müzakirə olunduğu və Qafqaz müsəlmanlarının, sonra isə Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultaylarında fərqli baxışlar müstəvisində geniş müzakirələr federasiya quruluşlu Rusiyada inzibati-ərazi muxtariyyətinə üstünlük verdiyi bir vaxtda daşnak xadimləri regionda mürəkkəb bir missiya yerinə yetirmək əzmində idilər: dünya müharibəsi zamanı rus qoşunları tərəfindən tutulmuş «Türkiyə Ermənistanı» adlandırdıqları ərazini də Rusiyaya qatmaq, Ermənistanla Rusiyanın əlaqələrini qırmamaq və ən başlıcası türklərin Cənubi Qafqaza müdaxiləsinə yol verməmək (6). Bütün bunların nəticəsində isə ərazi iddialarını ələ keçirmək maneəsiz ötüşə bilərdi. Digər tərəfdən, keçmiş Rusiya imperiyasının başlıca inqilabi mərkəzlərindən biri olan, strateji mövqeyi və təbii ehtiyatı ilə əhəmiyyətə malik Bakıdan başlayaraq Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyətinin qələbəsinə nail olmaq kimi təxirəsalınmaz vəzifəni həyata keçirməli olan bolşeviklər müsəlmanların siyasi fəallığından, xüsusən də milli hərəkatın önündə olan «Müsavat» partiyasının seçki uğurlarından nəticə çıxartdılar. Bolşeviklər ilk növbədə hərbi güc toplamağın qeydinə qaldılar. Qafqaz cəbhəsindən dönən rus əsgərlərinin silah və hərbi sursatı əsasən Bakı bolşeviklərinin əlinə keçdi. «Daşnaksütyun» partiyasının bolşeviklərlə ittifaqda hərəkət etdiyini, erməni milli şıırasının da təbii ki, daşnaklarla bir cəbhədə olduğunu, nəticədə Bakıdakı erməni hərbi hissələrinin bolşeviklərin xidmətində duracağını bilsə də, S.Şaumyan Rusiyadan hərbi məqsədli vəsait və sərəncamlar tələb edirdi (5). Belə ardıcıl, prinsipial, nizamlı silahlanmanın müqabilində bolşeviklər 1918-ci ilin martı üçün 20 min silahlı qüvvəyə arxalandığı halda, müsəlman kütləsi silahsız, əli yalın vəziyyətdə idi. Bakı bolşevikləri ilə erməni millətçilərinin müştərək mübarizəsində hədəf eyni idi: Azərbaycanın milli fikrini boğmaq, milliyyətçi hərəkatı dəf etmək. Nəzərə alaq ki, Bakı bolşeviklərinin görkəmli üzvlərinin əksəriyyəti milliyyətcə erməni idi. Cəmiyyətdə müsəlman milli komitəsinin və «Müsavat» partiyasının nüfuzu həm bolşeviklərin, həm də ermənilərin əsas məqsədlərinə əngəl törədirdi. Türkiyə ərazisində belə erməni muxtariyyətini rəsmi dəstəkləyən, bu yolda səy göstərən bolşeviklərin «böyük Ermənistan» xülyasını gerçəkləşdirəcəyinə ümid bəsləyən ermənilər daha artıq canfəşanlıqla hər bir siyasi akta məqsədyönlü məzmun verməyə çalışırdılar.

Azərbaycan muxtariyyətinin gerçəkləşməsi, Qafqazda muxtar milli dövlət qurumlarının yaradılması Sovet hakimiyyəti ideyasına köklü zərbə demək idi. Hakimiyyətin sovet hökumətinin düşmənlərinin əlinə keçəcəyi təqdirdə neft mədənlərinə od vurmaq haqqında mərkəzdən təlimat belə verilmişdi. Bolşeviklər müsəlman millətçiləri üzərinə həlledici hücum fürsəti gözlədikləri halda müsəlman hərbi hissələrinin təşkili yönündə iş aparılması siyasi ehtirasları zirvə anına çatdırdı. «Cəbhə boyu hücuma başlamaq» (Şaumyan) üçün bəhanə lazım idi. Bəhanə üçün zəmini də bolşeviklər hazırladı. «Evelina» gəmisinin müsəlmanlardan ibarət şəxsi heyətinin bolşeviklər tərəfindən tərksilah edilməsi müsəlmanların kütləvi etirazına səbəb oldu. Erməni fitnəkarları üçün təxribat, bolşeviklər üçünsə hücum meydanı yarandı. Bu aksiyaya Şaumyanın şüurlu olaraq nəinki yol, bilavasitə rəvac verdiyini etdiyi etiraf təsdiqləyir: «Atlı dəstəmiz üzərinə düşmən tərəfindən ilk silahlı basqın

cəhdindən istifadə edərək cəbhə boyu hücuma başladıq» (1). Hərbi gücün yalnız ermənilərə məxsusluğunu, silahsız müsəlman kütləsi ilə mübarizə aparacağını bilə-bilə martın 30-da «əksinqilabi qüvvələrə» qarşı Bakı şəhərinin və onun rayonlarının İnqilabi Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Çoxdan həsrətində olduqları anın yetişdiyini görən ermənilər üçün diplomatik davranışa ehtiyac qalmadı. «Daşnaksütyun» və erməni milli şurası Bakı Sovetini rəsmi dəstəklədi. Müsəlmanların fiziki mövcudluğu təhlükə altında qaldı. «Bakı şəhəri üzrə üç gün vəhşiləşmiş daşnakların dəhşətli azğınlığı baş verir... (N.Nərimanov)» (3, s.32-33). Bakıda törətdiklərindən məmnun olan daşnaklar əməllərini Azərbaycanın qəzalarında davam etdirirlər. Üç gün ərzində 12 mindən çox müsəlmanın məhvi bolşevikləri yeni qələbələrə, mübarizənin coğrafi məkanını genişləndirməyə ruhlandırdı. Zorakılıq, vəhşilik və talanın miqyası daşnakları 1918-ci ilin avqustunda kütləvi qətllərə görə Osmanlı paşasından üzr istəməyə vadar etmişdi. Bu məcburiyyət qisas ehtimalı qorxusu altında baş versə də, canilərin cinayəti etiraf etməsi idi ki, daşnak nümayəndələri qırğın iştirakçılarını beynəlxalq məhkəməyə verməyi vəd etmişdilər. Qətlin həyata keçirilməsi milli seçimə söykənirdi. Siyasi deyil, milli-dini mənsubiyyət əsas götürülürdü. Çünki qırğının baş verdiyi ərazilərin əsl sahibi məhz müsəlmanlar - azərbaycanlılar idi. Onları fiziki məhv etmədən torpağını mənimsəmək mümkün olmurdu. Digər tərəfdən isə onların milli muxtariyyət arzusu və qətiyyəti həm daşnakların, həm də bolşeviklərin planının qarşısını ala bilərdi. 1918-ci ildə azərbaycanlıların soyqırımı aktını vətəndaş müharibəsi, hərbi-siyasi qarşıdurma kimi qiymətləndirənlər əsas dəlil kimi xarici dövlətlərin arasında deyil, bir ölkə vətəndaşları arasında baş vermiş hadisə olduğunu göstərirlər. Nəzərə alaq ki, çar rejimi devrilmiş, müvəqqəti hökuməti devirən bolşeviklər Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş, Cənubi Qafqazda isə Zaqafqaziya Seyminin fəaliyyət göstərdiyi mürəkkəb bir vəziyyətdə Bakını, Bakı neftini tutmaqda qətiyyətli olan bolşeviklərin Bakıdakı hakimiyyəti yalnız qırğından sonra möhkəmlənə bildi. Sonrakı qırğınlar qəzalarda törədildi. Bakı XKS-nin hakimiyyəti isə Azərbaycan qəzalarına yayılmamışdı.

Rusiyadakı bolşevik hakimiyyətini keçmiş Rusiya imperiyasının bütün ərazisinə şamil edən bolşeviklər ucqarlarda yaranmış yeni hakimiyyət qurumlarını nəinki tanımaqdan imtina edir, onların yaranmasına, fəaliyyətinə hər vəchlə mane olmaq əzmində idilər. Bu baxımdan 1918-ci ilin yaz hadisələrini «vətəndaş müharibəsi» adlandıranlar Zaqafqaziya Seyminə tam etinasızlıqla «Bakı Soveti Cənubi Qafqazda vətəndaş müharibəsinin başlıca istehkamına çevrilməlidir» deyirdilər. Hətta bolşevik-müsəlmanlar belə (N.Nərimanov və b.) 1918-ci ilin mart hadisələrini «milli qırğın» kimi səciyyələndirmişlər. Cənubi Qafqazda Seymin səlahiyyətlərindən kənarda yeganə şəhər olan Bakıda milli qırğın törədərək hakimiyyət quran bolşeviklər 1918-ci il aprelin 22-də yaradılan Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasına da məhəl qoymadılar. Azərbaycan qəzalarında müsəlmanlara qarşı qırğın davam edirdi. «Bakı insanlıq simasını büsbütün itirmiş şəxslərin hakimiyyəti altında idi» deyən N.Nərimanov üzünü tarixə tutub, «Lakin belə bir dəhşətli hadisədən sonra onun qəzalar üzrə həyata keçirilməsini davam etdirmək nəyə lazım idi?» sorsa da məsuliyyəti Şaumyan başda olmaqla bolşeviklərin üzərinə qoymuşdu: «Bax, bu suala 1918-ci ildə Bakıdakı Sovet hakimiyyəti cavab verməlidir» (3, s.33).

Cənubi Qafqazda müsəlmanlara qarşı 1918-ci ildəki soyqırımı bir sıra siyasi nəticələr doğurdu. Müsəlmanların fiziki məhv olma təhlükəsi muxtariyyət fikrini geriyə atıb, dövlət yaradılması zərurətini meydana qoydu. Milli şüur, milli mənlik hissləri gücləndi. Sovet hakimiyyəti ideyası güclü zərbə aldı. Bolşevik hakimiyyətinin bölgədə ilk təcrübəsi milli qırğınla başladı və Sovet Rusiyasının Qafqaza növbəti müdaxiləsi həm zaman, həm də taktiki dəyişiklik zərurətinə məruz qaldı. Brest-Litovsk müqaviləsi ilə «Türkiyə Ermənistanı» planı yenidən puça çıxmış daşnakların Qafqazda bolşeviklərlə müttəfiqlikdən də siyasi qazancları onları qane etmir, Zaqafqaziya Seyminə çox orijinal təklif edirlər: Bakı hadisələrini bir şərtlə aradan qaldırarlar ki, Bakıda xalis müsəlman deyil, beynəlmiləl hökumət olsun, erməni hissələri də Bakıda qalsın. Mayın 6-da Seymin müsəlman fraksiyası və Zaqafqaziya Mərkəzi Müsəlman Şurasının üzvləri bu təklifi birmənalı rədd edirlər (4, s.102-104). XX əsrin I rübündə daşnakların üz tutduğu qüvvələr tamamilə fərqli, bir-birinə düşmən düşərgələrə məxsus olmuşlar. Qısa zaman kəsiyində daşnakların müttəfiq kimi səbatsızlığı heç də çevik diplomatiya deyil, məqsədə çatmaq yönündə hər vasitədən faydalanmaq, manevr etmək nümunəsidir: Bakıdakı bolşevik hakimiyyətinə qarşı ingilislərlə müştərək qiyam planı, Böyük Britaniya qoşunları hesabına türk ordusuna qarşı çıxmaq, türklərin üstünlüyü anında onlarla separat danışığa girmək, türk-

lər bölgəni tərk edən kimi ingilis himayəsindən faydalanmaq, Denikinlə iş birliyi qurmaq, Sovet Rusiyası ilə gizlin sövdələşmələr. Azərbaycan Cümhuriyyətinin devrilməsində də məşum rol oynayan Ermənistan dövləti Osmanlı imperiyasından pay sahibi olmaq istəyən qalib dövlətlərlə birgə Sevr müqaviləsini də imzaladı.

Ermənilər qalib dövlətlərə dayaq qüvvəsi kimi gərəkli idi: Kilikiyada Türkiyəyə, Cənubi Qafqazda Sovet Rusiyasına qarşı. Nəticə, erməni-gürcü müharibəsi, erməni-türk müharibəsi, ermənilərin Azərbaycana qarşı uzun və qanlı mübarizəsi oldu. İddialı ərazilərin əhalisi 10-30% azaldı, yaxud yer üzündən silindi.

Türkiyə üçün «ölüm» müqaviləsi ilə barışmayan türk xalqının milli-azadlıq savaşında yeni cəbhə açan ermənilər Qars vilayətində, Şərur-Dərələyəzdə, İrəvanda və b. yerlərdə kütləvi qətllərə başladılar. Hərbi əməliyyat meydanında məğlub olan daşnak hökuməti Aleksandropol (Gümrü) sazişini imzalamağa məcbur oldu (1, s.401-402). Türkiyəni avantürist müharibəyə cəlb edən Ermənistan, Sovet Rusiyasının öz mənafeyi naminə yeritdiyi siyasət nəticəsində sovet respublikası formasında yenidən «doğuldu». Kommunist adı altında fəaliyyət göstərən daşnakların tezliklə anti-sovet qiyamı təşkil edib, yenicə müharibə edib, alçaldıcı sülh bağladıqları, tarixi düşmən saydıqları türklərə üz tutaraq əməkdaşlıq cəhdi erməni milli strategiyasında məqbul taktiki addım idi. Ermənistan respublikası gerçəkliyinə qane olmayan ermənilər üçün törətdikləri qırğınların, talanların, qətllərin onlar üçün gözlədikləri siyasi nəticəsi hələ də iddia etdikləri səviyyədə təmin edilmədiyindən ənənəvi mübarizə metodlarından əl çəkməyiblər. 1918-ci il müsəlman soyqırımını törədərkən ermənilər müttəfiq kimi köməyinə bel bağladıqları ingilis hərbi qüvvələrinə qarşı müsəlman əhalisi içərisində mənfi münasibət formalaşmasına səbəb olmuşdular. Belə ki, 1917-ci il fevral inqilabından sonra Cənubi Qafqaz xalqlarına vəd olunmıış Böyük Britaniya köməyinin, ermənilər, müstəsna olaraq onlar üçün nəzərdə tutulduğu barədə məlumat yayaraq öyündükləri halda, Qafqazdakı Britaniya rəsmi şəxsləri özlərinə qarşı gürcü və müsəlmanlarda yaranmış yanlış münasibəti bütünlüklə dəyişdirməyə nail ola bilmədilər**.** 1918-ci ildə daşnakların Qafqazdakı fəaliyyəti Böyük Britaniyanın yerli əhali arasında Britaniyapərəst münasibət formalaşdırmaq yönündə yeritdiyi ənənəvi siyasətə əngəl törətdi və Qafqazda birinci ingilis missiyası (Denstervilin başçılıq etdiyi) Azərbaycanın siyasi tarixində rəğbət doğurmayan məqama çevrildi.

1918-ci ildə soyqırımının digər bir nəticəsi Qafqaz müsəlmanları arasında Türkiyə oriyentasiyasının güclənməsi, yeganə nicat yeri olaraq, Türkiyədən hərbi, diplomatik və s. dəstək görməyə yönələn qəti siyasət kursunun formalaşması oldu. Azərbaycanlıların 1918-ci soyqırımının ən ümdə və konkret siyasi nəticəsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin meydana gəlməsi sayıla bilər. M-Ə.Rəsulzadənin 1918-ci ilin martında ermənilərin törətdiyi qırğın nəticəsində «Bakı bir qan və fitnə ocağı deyil, paylaxtımız oldu» deyimi də məhz Azərbaycan Cümhuriyyəti gerçəkliyini ehtiva edir.

Beynəlxalq və siyasi konyunkturadan istifadə edərək ərazi iddialarını təmin etmək cəhdləri müxtəlif xalqların, xüsusən türk-müsəlmanların, həmçinin ermənilərin də müqəddəratında məşum rol oynamışdır. Tarixi reallığı sənədlər əsasında öyrənmək və tədqiq etmək region xalqlarının təhlükəsizliyinə beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyini almaq baxımından da əhəmiyyətlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, cild I, Bakı, 2004,440s.
2. İsgəndərli A., Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920., Bakı, 2012, 228s.
3. Nərimanov N., Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair, Bakı, 1992, 78s.
4. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları, Bakı, 2006, 216s.
5. Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане.Документы и материалы 1917-1918 гг., Баку,1960,675с.
6.Перинчек М., Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов, Москва, 2011, 256с.

Фирдовсия Ахмедова

ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ В ПРОТИВОСТОЯНИИ РЕГИОНАЛЬНЫХ ИМЕЖДУНАРОДНЫХ ИНТЕРЕСОВ (1918 г.)

Резюме

После Февральской революции в России, в ходе происходивших на Южном Кавказе военно-политических процессов, армяне мобилизовали все силы на реализацию планов по созданию государства. В условиях усиления международного противостояния в борьбе за господство в бассейне Кавказско-Каспийского региона в 1918 году армянами была осуществлена резня мусульманского населения. Пытаясь достичь своей цели путем уничтожения коренного населения на притязаемых территориях, армяне одновременно вступали в союз с различными противоборствующими силами. Военно-политический дашнакско-большевистский альянс в 1918 году привел к уничтожению десятка тысяч тюрков-мусульман. В статье нашли отражение политические итоги резни тюрко-мусульманского населения.

Hüseyn Həşimli
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor, əməkdar elm xadimi.

ERMƏNİ VƏHŞİLİKLƏRİNİN "ŞEYPUR" JURNALINDA İFŞASI

Azərbaycan mətbuatı tarixinin öyrənilməsi sahəsində indiyədək mühüm işlər görülmüş, bir çox ciddi tədqiqatlar ortaya çıxmışdır. Lakin uzun illər elmi fikrin diqqətindən kənarda qalan, əhatəli araşdırma predmetinə çevrilməyən mətbuat orqanları da vardır ki, onlardan biri də "Şeypur" jurnalıdır. Bu satirik jurnalın ilk sayı Bakıda 5 oktyabr 1918-ci ildə, sonuncu, 14-cü sayı isə 18 yanvar 1919-cu ildə işıq üzü görmüşdür. Redaktoru məşhur maarifçi M.T.Sidqinin oğlu, tanınmış jurnalist Məmmədəli Sidqi, naşiri isə istedadlı şair-publisist Səməd Mənsur idi. "Şeypur"da M.Sidqi və S.Mənsurla yanaşı, C.Cabbarlı, S.Mümtaz, Ə.Müznib, Ə.Abid, M.Nasir və s. tanınımış ədiblərin müxtəlif imzalarla bədii və publisistik yazıları dərc olunmuşdur.

Sovet dövründə "Şeypur" jurnalı "əksinqilabi mahiyyət daşıyan, burjua-mülkədar hökmranlığını müdafiə edən "gülgü" jurnalı" sayılaraq tədqiqata cəlb olunmamışdır **(1, s. 3)**. Müstəqillik dövründə isə bu istiqamətdə bəzi addımların atılmasına başlanılmışdır. Bu sətirlərin müəllifi müxtəlif məqalələrində və bir kitabında "Şeypur" jurnalını ilk dəfə olaraq əhatəli araşdırmağa səy göstərmiş, jurnalın bütün saylarını transliterasiya edərək latın əlifbasında kitab halında nəşr etdirmişdir **(2; 3).**

Jurnaldakı materiallarla ətraflı tanışlıqdan sonra deyə bilərik ki, "Şeypur"a sovet dövründə uzun illər boyu birtərəfli, laqeyd münasibət bilavasitə onun mövzu-ideya mündəricəsi, izlədiyi qayə ilə bağlı idi. İctimai-siyasi hadisə və proseslərə aydın mövqedən münasibət bildirən jurnal Vətən və xalq taleyi üçün xüsusi önəm daşıyan məsələlərə həssaslıqla yanaşır, milli mənafelərin ardıcıl müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Xüsusən Azərbaycanın yenidən işğalına yönələn rus bolşevizminin əsl mahiyyəti, onlara və digər havadarlarına arxalanan ermənilərin fitnəkar əməlləri, əsassız torpaq iddiaları, 1918-ci ilin martında soydaşlarımıza qarşı törətdikləri qanlı qırğınlar "Şeypur"un səhifələrində tutarlı faktlar və təhlillər vasitəsilə, gah ciddi, gah da satirik tərzdə öz ifadəsini tapmışdır. Həmin materiallara qısa nəzər salacağıq.

Səməd Mənsurun 5 oktyabr 1918-ci il tarixli ilk sayda "Pompuşalı" imzasıyla verilmiş "Qaçmaq günüdür" şeirində Azərbaycan və türk silahlı qüvvələrinin Bakını azad etmək üçün birgə hərbi əməliyyatları alqışlanmış, torpaqlarımızdan çəkilməyə məcbur qalan ingilis və erməni bölüklərinə ironiya ilə xitab olunmuşdur:

Deyirdin Bakı, Dərbənd, Dağıstan sənin olsun,
Tiflis də sənin, Qars da sənin, Van sənin olsun,
"Hayrik" olasan, cümlə "Hayıstan" sənin olsun,
Türk qoymadı, əfsus, bir ovdan sənin olsun.
Qaçmaq günüdür, ingilis! Osman gəliyor! Arş!
Qaçmaqda Mıkırtıç sənə, Hartun sənə yoldaş! **(4, s. 1)**

Həmin sayda M.Sidqinin "Şeypur" imzası ilə verilmiş "Altı ay" adlı məqaləsi də maraq doğurur. Müəllif əsas diqqəti xalqımıza qarşı törədilmiş 1918-ci ilin qanlı mart qırğınından ötən altı aya yönəldərək həmvətənlərinə xitabən yazırdı: "Altı aydır ki, gülməmisən. Mart hadisatından, bolşeviklərin təbirincə, vətəndaş müharibəsindən sonra suya batmış toyuq kimi suyu süzülə-süzülə bir tərəfdə qalmışdın. Öz şəhərində, öz evində özgə yerdən gəlmişlərin əli altında əzilirdin. Küçədən keçəndə küçə dibi ilə yeriyib, öz ana dilində danışmağa ehtiyat edirdin..." **(4, s. 2).** İlk sayda "Yaftım"ın "Zəbani-hal" şeirində isə bolşeviklərin, Şaumyan kimi maskalı daşnakların Bakıdakı qanlı cinayətləri nəzmə çəkilmişdir:

Axdırdığın, ay bolşevik, al qan səni boğsun!
Pulsuz-pinəsiz içdiyin şampan səni boğsun!
Pislik niyə etdin, a Şaumyan, səni boğsun! **(4, s. 7)**

Bu sayda "Şeypur"un lüğəti" başlıqlı satirik şərhlərdə də ermənilərin iç üzü açılmışdır. Bir izahda deyilir: "Vperyod- əslən rus sözü olub, bu axır vaxtlar ermənilər onu çox istemal edirdilər. Bu sözün əsl mənası "Qabağa" deməkdir. Amma nədənsə ermənilər onu tərsinə başa düşüb, "Dala" deyə işlədirdilər. Qədim zamanlarda erməni daşnakları həmin adda Bakıda bir qəzetləri də çıxarırdılar. Müsəlmanlara müraciətən hər gün "şirin-şirin" məqalələr yazmaqda idi" **(4, s. 8).**

Jurnalın 2-ci sayında "Müxbiriniz Qarapapaq" imzasıyla verilmiş "Bakı ətrafında" adlı yazıda **(5, s. 5-6)** bolşevik-daşnak birliklərinin 1918-ci ilin martında Bakıda və ətraf kəndlərdə talanlar törətməsi, hətta "Şaumyanın binagüzarlığı ilə məscidləri də qarət etməsi" barədə söz açılmışdır.

3-cü saydakı "Teleqraf xəbərləri"ndə milli qüvvələrin Bakını yadellilərdən azad etməsindən əndişələnən ermənilərin məkrli siması satirik tərzdə ifşa olunmuşdur: "*Zəngəzur* - Ermənistanın sütunu olan Andranik Bakının alınması xəbərini eşitcək canını bədənindən çıxarıb, tezliklə özünü Bakıya yetirmək üçün propusk alıb havaya qalxdı... *İrəvan*- Andranikin ruhunun Bakıya tərəf getməsi xəbəri alınan kimi ermənilər tərəfindən Hamazaspa təbrik teleqrafları göndərildi..." **(6, s. 4).** 3-cü saydakı bir şeirdə mart hadisələrində ikibaşlı oyun oynayan bəzi qüvvələrin, həmçinin Andranik, Hamazasp kimi düşmənlərin mənfur siması satirik biçimdə üzə çıxarılmışdır. "Sərgərdan" imzalı həmin əsərdə (bu imzadan o illərdə Əliabbas Müznib daha çox istifadə etmişdir) bolşevik-daşnak qüvvələrin Azərbaycana qarşı birləşməsi kimi faktlara kinayə ilə diqqət yetirilmişdir:

Ay kirvə, xəbər var ki, Şaumyan gələcəkdir,
Əldə yeni mandatla Avakyan gələcəkdir.
Yanında müavin Avanes, Artun, Əzizbəy,
Alyoşa, Dadaş, Sərkis, Akopyan gələcəkdir. **(6, s. 6)**

Dördüncü sayda M.Sidqinin "Şeypur" imzası ilə dərc olunmuş "Tiflis duması"**(7,s.2-3)** adlı məqaləsində "sosialist dərisi örtmüş daşnakların" mart hadisələri haqqında uydurmalar yayması, Gürcüstandakı müəyyən dairələrin, xüsusən sol eserlərin (sosialistlərin) də onlara dəstək verməsi ürək ağrısı ilə dilə gətirilmişdir. M. Sidqi bolşeviklərin ermənilərə dəstəklədiyini, azərbaycanlılara münasibətdə ayrı-seçkilik etdiyini, həmvətənlərimizin əksinqilabçı adıyla qırdırıldığını da diqqət mərkəzinə çəkmişdir: "Qafqaz islam əhalisi hamısı "kontrevolyusioner", yəni əksinqilabçı olduqlarına görə onların qətli vacibdir. Lakin kirvələr əsl həqiqi sosialist, yəni cibgir olduqlarından onlar lazımlı adamlardırlar. Özləri də azdırlar... Onlara əl gəzdirib azaltmaq yaxşı deyildir" Müəllif əsl vətəndaş yanğısı ilə belə bir haqlı sual verir: "Amma bircə burası var ki, bilmirəm, bu "rəhmli ağalar" bir neçə ildə bütün Qafqaziyada müsəlman qanı çay kimi axanda harada idilər?"

Jurnalın 5-ci sayındakı "Rəsmi-güşad" adlı yazıda **(8, s.3-5)** da erməni namərdliyinin iç üzü konkret şəkildə açılmış, onların mart hadisələrində "müsəlmanları qırması, evləri çapıb talaması, bazarları yandırması" nəzərə çatdırılmışdır. Bu saydakı "Taziyanə" adlı şeir parçasında da "Bakı yandı, millət qırıldı" harayı eşidilir **(8, s.7).**

6-cı sayda M.Sidqinin "Nə istəyirlər?" adlı məqaləsində də erməni xislətinin böhtankeş mahiyyəti önə çəkilmişdir: "Erməni kirvələrin qədimdən bəri bir adətləri vardır ki, bir şey olan kimi elə bağırardılar ki, səsləri birbaş Yevropaya gedərdi. Yevropanın başı qarışıq olduğuna görə indi də Ermənistanın Tiflisdə olan vəkili Camaliyan əlini qulağının dibinə qoyub Kiyev komissarına qışqırır ki, - Adə, ay dığa! Qoyma, Gürcüstanda olan erməni qaçqınları soyuqdan, aclıqdan qırıldı ... Tiflisdə çıxan erməni qəzetləri bütün Qafqaziyanın Ermənistana verilməsindən ötrü müharibə edib qırılan ermənilərin tələf olmasından...uzun-uzadı məqalələr yazmaqdadırlar" **(9, s. 1)**. Lakin M. Sidqi təkzibolunmaz faktlarla göstərir ki, ermənilər özləri qırğınlar, vəhşiliklər törədir, sonra isə başqalarını borclu çıxarırlar: "O gün Gəncədən iki teleqraf gəlib ki, erməni saldatları Göyçə sərhəddini keçib müsəlmanlara hücüm etmişdirlər. Altmış min müsəlmanın irzü namusu, həyatı, malı və mülkü təhdid edilir. İndi Tiflisdə olan Camaliyana və erməni qəzetlərinə deyəsən ki, balam, bu nə əhvalatdır? Özlərini eşitməməzliyə vurub deyəcəklər ki, qoymayın, erməni milləti qırıldı, qurtardı...Xülasə, erməni kirvələr çox ərköyün bəslənmişlər. Onlar deyir ki, biz hər nə eləsək, siz danışmayın. Ancaq siz bir balaca əl tərpətsəniz, qiyamət qopardarıq" **(9, s. 2).**

6-cı saydakı "Bir diplomat ilə müsahibə"də də erməni quldurların günahsız azərbaycanlıları

qətlə yetirməsi nəzərə çatdırılmışdır: ”Erməni cümhuriyyətinin müsəlləh qüvvəsi Andranik başda olmaqla xırda uşaq-muşaqları qırmaqla rəşadətini göstərir” **(9, s. 5).**“Mərqub” imzalı müəllifin 7-ci sayda oxuduğumuz “Təqsirkar gücsüzdür” məqaləsində də **(10, s. 4-5**) daşnakların azərbaycanlılara qarşı törətdiyi əməllər konkret fakt və təhlillər yolu ilə nəzərə çatdırılmışdır: ”Məsələn, götürək mart hadisəsini. “Sosialist” qəzetələrində yazıldığına görə, daşnaksaqanlar on üç min nəfər müsəlmanı əsir edib, onlara böyük “ehtiram” etmişlər və davadan sonra evlərinə qaytarmışdılar. Bu on üç min nəfərin evi, məlum olduğu kimi, Caparidze və Məşədi bəyin söylədiyinə görə, talanlanmışdır...Bu, bolşeviklərin dediyi. Bizə məlum olduğu kimi, bolşeviklər camaatı həyəcana gətirməmək üçün birə üç dəfə az demişdilər... Daşnaksaqanlar Bakının neftini, benzinini, cövhərini, hökumət idarələrində olan nəqdiyyələrini, manufakturanı... və qeyrini paraxod rabatay... Əhaliyə məxcsus olan paraxodlar da üstəlik getdi”. 8-ci sayda “Kənarçı Pompuşalı”nın “Ziyalılarımız” felyetonunda **(11, s.5-6)** da daşnaklara bolşeviklərin dəstək verməsi, türk-müsəlmanlara qarşı onların eyni fitnəkarlıqla yanaşması dilə gətirilmişdir:

“ -Canım, dünyaya svoboda verən, davanın qan tökməyinin protivniki olan bolşeviklər martda bizi qırdılar. Evlərimizi soydular...

- Dur-dur, balam! Onlar ki, bolşevik deyildi. Onlar daşnaq ağalar idi.

- Ey, kakoy tı naivni. Bolşevik deyildi, nədir? Canım, bu paraxoddan top atıb məscidlərimizi, drevni tikililərimizi xaraba qoyan daşnaq idi? Onlar ki, daşnaq deyildi!

- Dur-dur! Şəhərin aşağı məhəlləsində südəmər uşaqları qıran bolşevik idi, ya daşnaq? Hansı idi? Bilirsənmi, Əliağa Muradalıyeviç, sən elə demə! Sən deginən ki; koqda delo kasayetsa müsəlman, onda bolşevik-menşevik də, daşnaq-maşnaq da hamısı birdir” .

8-ci saydakı “Bu gün” məqaləsində isə Andranikin “Qarabağda müsəlmanları qırmağa başlaması”, Ermənistan hökumətinin ona dəstək verməsi, ermənilərin əsassız iddiaları nəzərə çatdırılmışdır: ”Həyasız adamdan hər nə desən, baş verər. Bu həyasızlardan biri də Ermənistan hökumətinin baş komandanı Andranik kirvədir ki, yenə Qarabağda baş qaldırıb müsəlmanları qırmağa başlamışdır. Ermənistan hökuməti də gözlərini yumub, əli lilə işarə eləyir. Ermənistan hökumətinin nə tövr siyasət yeritdiyini və nə fikirdə olduğunu təfsir etmək artıqdır. Bu hökumət deyir ki, Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burda ancaq bir Ermənistan ola bilər. Qafqazın hamısı ya gərək Ermənistan olsun, ya da Ermənistana tabe kimi bir şey olsun **(11, s. 2).** Məqalə müəllifi “Şeypur” (M. Sidqi) onu da vurğulayır ki, Tiflisdə çıxan “Qruziya” qəzeti Upuçnin adlı rus yazıçısının “Keçmiş xülyalar” adlı məqaləsini öz səhifələrində dərc etməklə ermənilərə cavab vermək istəmişdir. “Azərbaycan” qəzeti də həmin məqalənin tərcüməsini dərc etmişdir. Bu məqalədə Upuçnin aşkar şəkildə yazır ki, Qafqazda Ermənistan adlı bir şey olmayıbdır. Ruslar Qafqazı tutanda burada bir Gürcüstan olub, bir də Azərbaycan xanlıqları...

8-ci saydakı “Teleqraf xəbərləri”ndə, eləcə də “Özciyəzim” imzasıyla verilmiş “Azərbaycan” adlı məqalədə Andranikin və Biçeraxovun Zəngəzur və Cəbrayıl qəzalarında soydaşlarımıza qarşı qırğınlar təşkil etməsi, Ermənistanın Kaçaznuni hökumətinin buna dəstək verməsi faktları önə çəkilmişdir. Bu sayda “Kənarçı Pompuşalı”nın (S. Mənsurun) “Ziyalılarımız” felyetonunda bolşevik-daşnak qüvvələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi kütləvi qırğınlardan danışılmış, həmçinin tarixi saxtalaşdıran, hətta Nuh peyğəmbərin, Adəm ilə Həvvanın erməni olduğunu iddia edən ermənilərin cəfəng uydurmaları satirik tənqid hədəfinə çevrilmişdir: “Daşnak deyir ki, bir vaxt dünyada Tursiya-mursiya, Qafqaz-mafqaz, İran-miran olmayıb. Tamam bir Armeniya olub...Daşnak deyir ki, Nuh peyğəmbər erməni idi. Dünyanı su basanda gəmisi ilə gəzirmiş. Birdən bir quru yer görür. Deyir ki, iro! Yəni görünür, görünür. Sonra çıxır o yerə. Başlayır orada yaşamağa. O yerin adı İrəvan olur. Sonra da başlayır balalamağa.Yavaş-yavaş ermənilər tamam bu yerləri tutur...Nuh rəhmətə gedəndən sonra türklər, gürcülər, iranlılar qırğı kimi birdən çıxıb onların “veliki sarstvasını” uniçtojit eləyirlər...Hələ deyirlər ki, Adəm ilə Həvva erməni idi...Znaçit, Adəm erməni, Həvva armiyanka. Nuh da erməni. Kak vidno, dünyada erməni olmasaydı, heç çeloveçestvo olmaz idi... Bunlar hamısı müsəlman qırmaqdan ötəri imiş ki, öz Nuhdan qalma yerlərini təmizləyib əllərinə alsınlar... Onlar deyir ki, bu yerlər bizim babamız Nuhun kupçili yerləridir...Qoy hələ Nuhun yerlərini alıb qurtarsınlar. Sonra Adəmin də yerləri üçün advokat tutub okrujnoy suda proçeniya verəcəklər” **(11, s. 6).**

9-cu saydakı “Teleqraf xəbərləri”ndəki **(12, s. 3-4)** satirik məlumatların birində də daşnakların

bolşevik cildinə girmələrinə növbəti dəfə diqqət yönəldilmişdir: "Horizon" qəzetəsi yazır ki,... daşnaqsaqanlar özlərinin hər bir cildə girə biləcəklərini və mart ayında Bakıda birdən-birə dönüb bolşevik olduqlarını bolşeviklərə xəbər verməkdən ötrü bir heyət göndərmək istəyirlər. Stiyopkanın bu heyətə sədr intixab ediləcəyi gözlənir". Bu saydakı "Siyasət" adlı məqalədə də (müəllifi "Şeypur"- M. Sidqi) bədnam Andranikin törətdiyi qırğınlardan danışılır. Həmin sayın "Teleqraf xəbərləri"ndəki tarixi faktlar isə "Bakı-Şamaxı mahalında mart hadisələrində 50 min müsəlmanın qanını axıdan Styopa Lalayevin", həmçinin Qarabağda məskunlaşmış ermənilərin iç üzünü açır. O da vurğulanır ki, daşnaklar mart hadisələrində bolşevik cildinə girərək azərbaycanlıları əksinqilabçı kimi qələmə verməklə onları qırmalarına haqq qazandırmaq istəmişlər **(12, s. 4).** Jurnalın 10-cu sayındakı "Teleqraf xəbərləri"ndə də Andranikin vəhşilikləri faktlarla ifşa olunmuşdur **(13, s. 2).**

11-ci saydakı "Gürcü-erməni vuruşması" adlı məqalə də siyasi kəskinliyi və o dövrün hadisələrinin obyektiv təhlili ilə səciyyələnir. Məqalə müəllifi M. Sidqi sərhəd məsələlərini və digər mübahisəli mətləbləri müzakirə etmək üçün Tiflisdə keçirilməsi nəzərdə tutulan konfransda iştirakdan hər dəfə bir bəhanə ilə boyun qaçıran ermənilərin əsassız mövqeyini, gürcülərə qarşı da iddialar irəli sürmələrini, vəhşi daşnakların Borçalıdakı soydaşlarımıza da divan tutduqlarını ifşa etmişdir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, bütün bu oyunlar "Ermənistana Ermənistan verilməsinə", yəni Qafqazda qondarma Ermənistan formalaşdırılmasına yönəlmişdir **(14, s. 3).** Bu saydakı "Havadan qapılmış xəbərlər"də ermənilərlə gürcülər arasında keçirilən Sinain konfransından, ermənilərin Gürcüstan parlamentindəki siyasi riyakarlığından, Qafqazın müxtəlif bölgələrində soydaşlarımıza qarşı törətdikləri qətllərdən bəhs olunur.

12-ci saydakı "Teleqraf xəbərləri"ndə də ermənilərin şərəfsiz əməlləri barədə bəzi faktlara rast gəlirik **(15, s. 2)**.Həmin sayda M.Nasirin "Azərbaycanlı" imzasıyla dərc olunmuş "Bu da bir cür məslək" adlı məqaləsində **(15, s. 6-7)** isə müxtəlif millətlərə mənsub sosialistlərin, o cümlədən erməni bolşeviklərinin əsl siması onların öz dilləri ilə açılmışdır: "Nə Gürcüstan, nə də Azərbaycan vardır. Bu yerlər Rusiyanın bir bucağıdır. Heç vaxt bunların ayrılıb özlərinə istiqlaliyyət almalarına razı olmayacağız. Şovenist gürcülər və türklər nə qədər çalışacaqlar çalışsınlar, fəqət biz bunu qoymayacağız", - deyərək ruslara yarınan erməni sosialistləri" .

"Azərbaycanlı" imzalı yazarın 13-cü saydakı "Erməni yuxusu" adlı maraqlı felyetonu daşnakların yalanlarına səciyyəvi nümunədir: Vaqonda Tiflisdən Bakıya gələn bir erməni yatıb yuxuda görür ki, Hacıqabulda müsəlmanlar 13 ermənini güllələyiblər. O, yuxusunu digər ermənilərə danışır. Daşnak liderləri yuxuya həqiqət donu geyindirərək Azərbaycan hökumətinə nota verirlər. Araşdırmalar bunun növbəti erməni uydurması olduğunu aşkarlayır. Felyetonun sonunda müəllif fikrini ümumiləşdirərək yazır: "Qərəz, ermənilərin bu axır vaxt Azərbaycanda otura-otura belə yuxular görməsi Qarabağ, Naxçıvan və Ordubad mahallarında nə hərəkətlərdə bulunması aydın məsələlərdən biridir ki, bu barədə bir çox dəfələr yazılmışdır" **(16, s. 6).** Bu sayda "Köhnə qıyıq" imzalı "İzahata möhtac olan bir neçə məsələ" adlı məqalənin **(16, s. 2-3)** bir yerində "Qabaq zamanlarda bolşeviklər ilə daşnaqların fironluq etdikləri günlərdə zülm və haqsızlığın nə payəyə çıxdığı" barədə də danışılmışdır.

"Özciyəzim" imzalı müəllifin 14-cü saydakı "Azərbaycan və İran" adlı felyetonunda dövrün bir sıra mühüm hadisələri ilə yanaşı, qədim Azərbaycan torpaqları olan qondarma Ermənistan ərazisində günahsız yerə qanı axıdılan, şərəfi tapdanan minlərlə soydaşımızın acı taleyinə, həmçinin ermənilərin riyakar oyunlarına sərt münasibət ifadə olunmuşdur: "Daşnaklar Hayastan məmləkəti dairəsində yüz minlər ilə nahaq yerə qanı axıdılan, namus və irzi paymal olan müsəlmanlar şayəd birdən hökumətə üz tutub desə ki: "A kirvə! Axı belə hökumət aparmaq olmaz. Bunca zülm və qədər Afrika vəhşilərinə belə yaraşmaz, əlbəttə, bu, dövlətə xəyanətdir. Amma üç erməni bir yolda iki adamın yolunu kəsib libasını alsa, yainki bir kəndin ermənisi bir karvan arvad-uşağı qiymə-qiymə doğrasa, yainki bir xain, cani, qaniçən, adam əti yeyən başına bir neçə min özü kimi vəhşi yığıb, kəndləri, qəsəbələri oda və qurşuna tutsa, əlbəttə, bu iş inqilabçılıq və bu işi görənlər inqilab qəhrəmanı, hürriyyət fədakarı, azadlıq pəhləvanlarıdırlar" **(17, s. 2).**

14-cü sayın "Teleqraf xəbərləri"ndə ermənilərin Naxçıvan və Ordubada hücum edərək vəhşiliklər törətmələri satirik tərzdə diqqət mərkəzinə çəkilmişdir: "Andranik öz dəstəsi ilə bərabər Ordubada "qonaq" gələcəkdir. Şəhər əhalisi bu "qonağı" istiqbala hazırlaşır. Ordubad ətrafında olan səngərlərdə tədarük vardır. Səngərlər torpaq ilə içi dolu meşoklar ilə bəzənmişdir...Naxçıvana Andranik

deyil, İrəvan tərəfindən "erməni" adlı qonaqlar hərəkət edirlər...Ordubad şəhərinin Ermənistan olduğunu isbat etməkdən ötrü keçən gün İrəvandan Yevropaya bir heyət göndərildi..." Ermənilərin üzdə vəhşiliklərdən əl çəkdiklərini desələr də daima öz çirkin işlərini davam etdirmişlər: "Zəngəzurda olan ermənilər dəfələrlə müttəfiq dövlətlər nümayəndələri yanında müsəlman kəndlərini dağıtmağı və müsəlman öldürməyi tövbə etdiklərini iqrar etmişdilər. Bu dəfə ermənilər bundan belə tövbə etməyi tövbə etdiklərini hamıya xəbər vermişlər..." "Teleqraf xəbərləri"ndəki başqa bir fakt on minlərlə soydaşımızın qaçqın vəziyyətinə düşməsini diqqət mərkəzinə çəkir: "Qarabağdan xəbər verirlər ki, erməni zəlzələsindən ev-eşikləri dağılıb dərbədər düşən qırx min nəfər qaçqın ordusu Bakı üzərinə yürüş etməkdədir" **(17, s. 3**).

Bu saydakı "Ağrı dağı parlamanında" adlı felyetonun əsasında erməni sosialistlərlə Ağrı dağı arasındakı mükalimə dayanır. Ermənilər hiyləgərliklə "Ararat" adlandırıb özününküləşdirmək istədikləri Ağrı dağından soruşurlar ki, Qafqazın bir hissəsində Azərbaycan hökumətinin qurulmasından xəbərdardırmı? Xəbəri varsa, niyə tədbir görmür? Ağrı dağı isə hər şeydən məlumatının olduğunu və müvafiq tədbir gördüyünü bildirir: "Odur ki, bu yaxınlarda Qarabağ, Naxçıvan və Ordubad uyezdlərinə hücum edən erməni əsgərlərinin ədədi artırılmışdır". Felyetonun sonluğu ürəkağrıdıcı mənzərə ilə tamamlanır: "Hava soyuq olduğundan iclas burada tamam olur. Məbuslar Ağrı dağının başına çıxıb Araz çayı üstündən İrana qaçmaqda olan ayaqyalın-başıaçıq müsəlman kişi, övrət və uşaqlarına tamaşa etməyə başlar. Gələn iclas Naxçıvan şəhərində təyin edilmişdir" **(17. s. 4).**

Göründüyü kimi, "Şeypur" jurnalındakı çoxsaylı materiallar 1918-1919-cu illərdə nankor ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi qırğınları, ağlasığmaz vəhşilikləri real faktlara istinadən bədii-publisistik tərzdə əks etdirir. Jurnal ətraflı tədqiqata layiqdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov N. F. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər). Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1968, 356 s.
2. Həşimli H. M. Məmmədəli Sidqi və "Şeypur" jurnalı. Bakı: Elm və təhsil, 2014,96 s.
3. 3."Şeypur" jurnalı (1918/1919-cu illər, çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi H.M.Həşimli) . Bakı: Elm və təhsil, 2014, 280 s.
4. "Şeypur" jurnalı, Bakı, 5 oktyabr 1918 , № 1
5. "Şeypur" jurnalı, 12 oktyabr 1918 , № 2
6. "Şeypur" jurnalı, 19 oktyabr 1918 , № 3
7. "Şeypur" jurnalı, 26 oktyabr 1918 , № 4
8. "Şeypur" jurnalı, 9 noyabr 1918 , № 5
9. "Şeypur" jurnalı, 16 noyabr 1918 , № 6
10. "Şeypur" jurnalı, 30 noyabr 1918 , № 7
11. "Şeypur" jurnalı, 7 dekabr 1918 , № 8
12. "Şeypur" jurnalı, 14 dekabr 1918 , № 9
13. "Şeypur" jurnalı, 21 dekabr 1918 , № 10
14. "Şeypur" jurnalı, 28 dekabr 1918 , № 11
15. "Şeypur" jurnalı, 4 yanvar 1919 , № 12
16. "Şeypur" jurnalı, 11 yanvar 1919 , № 13
17. "Şeypur" jurnalı, 18 yanvar 1919 , № 14

Huseyn Hashimli

EXPOSURE OF THE ARMENIAN RUSE IN THE "SHEYPUR" JOURNAL

Summary

The journal of "Sheypur" takes an important place in the history of Azerbaijan satirist press. But till nowadays this journal hasn`t been investigated. The "Sheypur" journal which was published during the years of 1918-1919 in Baki is investigated for the first time in the article. The author has been investigated the famous Azerbaijan writers Mammadali Sidqi`s, Samad Mansur`s articles, feuilleton and poems which are

about the Armenian`s ruse and bloody genocides against the Azerbaijan people. Today those materials has an important role for to learn the historical reality.

Гусейн Гашимли

РАЗОБЛАЧЕНИЕ АРМЯНСКОГО КЛЯУЗНИЧЕСТВА В ЖУРНАЛЕ «ШЕЙПУР»

Резюме

Журнал «Шейпур», который до сих пор оставался вне поля зрения исследуемым, занимает значительное место в истории азербайджанской сатирической прессы. В данной статье привлечено к исследованию сатирический журнал «Щейпур», который издавался в Баку в 1918-19 годах. Здесь исследвано статьи, фельетоны и стихи Мамедали Сидги, Самеда Мансура и других авторов, опубликованные в этом журнале, которые разоблачают кляузные действия армян против азербайджанского народа в те годы. Эти материалы имеют серьезное значение для изучения исторических реальностей.

Cengiz Hakov
Prof. Dr., Bulgaristan Bilimler Akademisi
Balkan Araştırmaları Enstitüsü Sofya Devlet Universitesi
cengizhakov@hotmail.com

BULGARİSTAN'DA TÜRK-MÜSLÜMAN AHALİSİNE KARŞI UYGULANAN SOYKIRIM POLİTİKASININ ÖZELLİKLERİ

Anahtar kelimeler: Türk, Müslüman, asimilasyon, soya dönüş süreci, tek uluslu devlet
Key words: Turk, Muslim, assimilyation, "revival process", one nation state
Açar sözler: Türk, Müsəlman, assimilyasiya, soya dönüş müddəti, tək millətli dövlət

Bulgaristan'daki Türk-Müslüman ahalisi Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra kalan tarihi bir gerçektir. Türk-Müslüman ahalisi deyince Türklerden başka Tatarlar, Arnavutlar, Pomaklar Çingeneler de ona aittir. Onlar, ana dili, İslâm dini, tabiatı, örf ve adetleri ile Bulgarlardan farklıdır.

1877-1878 Rus-Türk savaşı ve 1878 Berlin kongresinden sonra kurulan Bulgaristan Prensliği'nde ve Doğu Rumeli'de kalan Türk-Müslüman ahalisi sayıca hemen hemen Bulgar–Hristiyan ahalisiyle eşittir. 1880 yılında Bulgaristan Prensliği'nde yapılan ilk resmî nüfus sayımında Bulgar nüfusu ülkedeki toplam nüfusun % 71'i, yani 1 920 000 kişi; Türk-Müslüman ahalisi ise % 28'i, yani 750 000 idi.[1] Rus-Türk savaşı esnasında 1 000 000 kişinin Türkiye'ye göç ettiği (kaçtığı) ele alınırsa, Bulgaristan PrensliğindeBulgar ve Türk-Müslüman ahalinin sayıca yaklaşık olarak dengeli bir oranda olduğu görülür.[2]Bulgaristan'daki Türk-Müslüman ahalinin sayısal durumunu etkileyen unsurlar arasında: yüksek doğum oranı, Bulgaristan'ın yeni toprak elde etme veya toprak kaybetmesi, Türk-Müslüman ahalisiyle ilgili uyguladıkları politikalar başta gelir. Tüm Bulgar hükümetleri ideolojik ve siyasal mahiyetlerine bakmaksızın, Türk-Müslüman ahalisiyle ilgili uyguladıkları politikalarında tek uluslu Bulgar devleti oluşturma adına iki yönteme başvurmuştur: birincisi mümkün olduğu kadarı ile daha çoğunu Türkiye'ye göç ettirmek; ikincisi ise Bulgaristan'da kalanları asimile etmek. Birinci yöntem nekadar başarılı olduysa, ikinci yöntem okadar da başarısız kalmıştır.

Başarılı veya başarısız savaşlar neticesinde Bulgaristan ile komşu devletler arasında imzalanan andlaşmalar neticesinde, Türk-Müslüman ahalisi Türkiye'ye göç ettirmeye devam ediyor, komşu devletlerden Bulgar ahalisi ise Bulgaristan'a göç ediyor. Bu gelişmelerin sonucu olarak, Bulgar nüfusu devamlı artış kaydederken, Türk-Müslüman ahalisi azalmaya devam ediyor. 1880'de yaklaşık 2 000 000 olan Bulgarlar, 1956'da 7 000 000'a artıyor, Türk-Müslüman ahalisi ise aynı dönemde 750 000'den 656 028'e azalıyor.[3]

1913'te İstanbul'da imzalanan Bulgar-Türk Antlaşmasına[4] göre her iki ülke tebaları eskiden olduğu gibi, şimdi de Bulgar-Türk hududunu serbestçe geçme hakkına sahip olup diğer ülkeye giderek orada çalışma hakkına sahiptirler. 1925'te imzalanan Ankara Bulgar-Türk Antlaşması[5] ile Bulgaristan'daki Türk-Müslüman ve Türkiye'deki Bulgar nüfusunun hakları uluslararası azınlıklar hakları uyarınca eşit olarak ele alınıyor. Bulgaristan'daki Türk-Müslüman ahalisinin Türkiye'ye gönüllü olarak göç etmelerine hiçbir engel yaratmayacakları için anlaşmaya varılıyor. Bunun sonucu olarak 1923-1939 yılları arasında Türkiye'ye toplam iki milyona yakın Bulgaristan Türk-Müslümanı göç ediyor.[6]

İknci Dünya Savaşından sonra Bulgaristan Sovyetler Birliği'nin etki alanı içinde kalıyor ve Sovyet hükümetinin izlediği siyasete benzer bir siyaset izliyor. Sovyet-Türkiye ilişkilerinde gerginliğin artması Bulgar-Türk ilişkilerini olumsuz etkiliyor. 1950-de Bulgaristan Türkiye'den üç ay içinde

---

[1]Danailov, G. T. Bulgaristan Demokrasisi Üzerinde Araştırmalar. – Bulgaristan Bilimler Akademisi, XXIV, Eser, Sofya,1930, [s. 32].
[2]Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri. İstanbul, 1986, [s. 18].
[3]Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri. İstanbul, 1986, [s. s. 18-19].
[4]Merkezi Devlet Arşivi (TsDA). F. 166k, op. 7, a. e. 721, [s. 1-12].
[5]Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye-Bulgaristan İlişkileri (1913-1938). Belge 4, 2002.
[6]Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri. İstanbul, 1986, [s. 211].

250 000 Türk-Müslüman ahalisini kabul etmesini istiyor.[1] Türkiye bu isteği reddediyor ve 1925-te Ankara Antlaşmasına göre gönüllü göç isteyenlere, onlara göç vizesi vermeye devam ediyor.[2] Çeşitli behanelerle Bulgaristan-Türkiye sınır kapısı kapatılıyor. Buna rağmen 1950-1951yılları içinde Bulgaristan'dan Türkiye'ye toplam 154 393 Bulgaristan'lıTürk-Müslüman göç ediyor.[3]

Bulgar ve Türk tarafları sınır kapısının kapanması için birbirlerini suçluyor. Ancak asıl sebep Sovyetler Birliği'nin siyasetinin değişmiş olmasından ileri geliyor. Sovyetler Birliği Bulgaristan'dan Türk-Müslüman ahalisinin Türkiye'ye göç ettirilmesinin durdurulmasını istiyor. Onların arasından Türkiye'de gelecek devrim için kadro yetiştirilmesini taleb ediyor. Sovyetler'in bu yeni politikasını Bulgaristan Vılko Çervenkov hükümetine illettirmek için akademisiyen Mustafaev başta olmakla özel bir heyet Sofya'ya gönderiliyor. Bunun neticesinde Bulgaristan'da Türk-Müslüman ahalisi için yeni okullar, pedagoji okulları, liseler, Sofya Üniversitesinde Türk Dili ve Edebiyatı Kürsüsü açılıyor, Azerbeycan'dan profesör ve öğretmenler davet ediliyor. Bakü'ye bu yeni açılan okullara öğretmenler yetiştirilmek için Türk-Müslüman gençleri gönderiliyor. Sofya'da Marif Bakanı sıfatı ile Aleskerov bu geniş eğitim ve kültür programını idare ediyor.

Bu yeni politika Türk-Müslümanlarına karşı 1953-te Stalin'nin ölümüne kadar devam ediyor. Bundan sonra Sovyetler Birliği Türkiye ile cepheleşme politikasından vazgeçiyor ve dolayısıyle de Bulgaristan'daki Türk-Müslümanların arasından Türkiye'de devrim için kadro yetiştirme ihtiyacı kalmıyor.[4] Todor Jivkov başta olmak üzere Bulgaristan'ın yeni parti ve devlet yönetimi, tek sosyalist Bulgar ulusu oluşturma adına Bulgaristan'daki Türk-Müslüman ahalisine asimile etme politikası uygulamaya başlıyor. Bu politikaya "soya dönüş süreci" adı veriliyor. Bu sürecin özünde Bulgaristan'daki Türk-Müslümanlarına zoraki Bulgar adı verilmesi vardı. Bu politikanın uygulanması 1972-de daha küçük Müslüman etnik gruplarının adlarını değiştirilmesi ile başlıyor ve 1984-ün sonu ve 1985-in başlarında en büyük Müslüman etnik grupu olan Türklerin kitlesel bir şekilde adlarının değiştirilmesiyle sona eriyor.[5]

Adların değiştirilmesine Güney Bulgaristan'ın hudut boyu yörelerinden başlanıyor ve giderek Kuzey Bulgaristan'a Türk-Müslüman nüfusunun yoğun bölgelerine geçiyor. Ayrı ayrı bölgelerde değişik yöntemlere başvuruluyor. Bazı yerlerde dış dünya ve yurt içiyle bağlar kesiliyor, öğretim görmüş ve aydın Türk erkeklerinin muhtemel protestolarını önlenmek amacıyla seferber edilmeleri, diğer yerlerde Türk-Müslüman nüfusunu korkutmak amacıyla, askerî manevraların düzenlenmesi, öncü parti yönetmenleri ve polis görevlilerinden ibaret özel timler teşkil edilmesi yoluyla, insanlara yeni isimleriyle derhal pasaporlarının verilmesi sağlanıyor. Üç aydan daha kısa bir zaman içinde en büyük Türk etnik Müslüman grupundan 850 000 kişinin adları değiştiriliyor.[6]

Bulgaristan resmi makamlarına göre "soya dönüş süreci" tamamlanmıştır ve Bulgaristan tek uluslu Bulgar devleti olmuştur. Ancak Bulgaristan'daki Türk-Müslüman nüfusu aynı görüşüte değildi. Ad değiştirme uygulamasının daha ilk günlerinde dayatım istemlere uymayanlara kesilen büyük para cezalarına rağmen, Bulgar adını kullanmama, Türkçe konuşma şeklinde başlayan başkaldırı hareketi 1989'da çok kalabalık protesto gösterilerine dönüşüyor. Bu kitsel direnişler, Türk-Müslüman nüfusunun önemli kısmını oluşturan Şumen, Tırgovişte, Kırcali v. b. bölgeleri sardı. Gösterileri dağıtmak için Bulgar resmi makamları silâhlı asker ve milis birlikleri kullanıyor, çatışmalarda büyük sayıda yaralananlar oluyor.[7]

Bulgaristan'da Türk-Müslüman nüfusunun mukavemeti resmî makamları endişelendirmiş olsa da onlarasimilasyon politikalarından vazgeçmiyorlar. 1985'in 24 Ekim günü Todor Jivkov Mihail Gorbaçov'la görüşme esnasında diyor ki: "Bulgaristan, Sovyetler Birliği ve Yugoslavya gibi cok uluslu bir devlet, veya Çekoslovakya gibi iki uluslu bir devlet de olmayacak. Bulgaristan Türklerin-

---

[1]Büksenşüts, Ulrih Bulgaristan'da Azınlıklar Politikası. Sofya. [s. s. 127-129].
[2]Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri. İstanbul, 1986, [s. 213].
[3]Aynı yerde... [s. 168].
[4]Hakov, C. XX Yüzyıl Türkiye Tarihi. Sofya-Ankara, 2000, [s. s. 199- 200, 228-238].
[5]Büksenşüts, Ulrih Bulgaristan'da Azınlıklar Politikası. Sofya. [s. 176].
[6]Aynı eser...[s. s. 184-186].
[7]Angelov, V. Gizlidir! 1989 Ocak-Mayıs Aylarında Bulgaristan Türklerinin Protesto Eylemleri. Sofya, 1989, [s. 275].

den bazı şahsiyetlerin ve grupların mukavemetini gözden uzak tutmuyoruz. Şimdi onlara karşı dava açılacak ve ölüm cezasına çarptırılacaklar".[1]

Bulgaristan'da Türk-Müslüman nüfusuna uygulanan bütün zorlamalara karşı onların mukavemeti kırılamıyor, bu da resmî Bulgar makamlarını dehşete düşürüyor. Bu gerçeğin en belirgin ifadesi Todor Jivkov'un şu sözlerinde görüyoruz: "Türkiye'ye mümkün olduğu kadarı ile daha fazla Bulgaristan Türkü göçezorlanamaz ise, er veya geç Bulgaristan yeni bir Kıbrıs'a dönüşecektir."[2]1989'un 29 Mayıs günü Todor Jivkov Bulgar Telezyasında konuşarak Türkiye yönetiminden Türkiye'ye gitmek isteyen BulgaristanTürklerine sınır kapılarının açmasını istiyor.[3] Böylelikle, daha büyük sayıda Bulgaristan Türk-Müslüman nüfusunun Türkiye'ye kovulması pâlnı uygulanmaya konmuş oluyor. Zaten Türkiye'nin Bulgaristan'la geniş kapsamlı göç sözleşmesi imzalama ve Bulgaristan Türkleri ile ilgili tüm sorunları müzakere etmeye hazır olduğunu defalarca beyan etmişti.[4]

Bulgaristan resmî makamlarının Türk-Müslüman nüfusunun ülkeden kitlevî şekilde kovulmasını "büyük gezi" adlandırıyor. Bu plânın gerçekleştirmesi yolunda ilk adım olarak yabancı ülkelere çıkış pasaportlarının verilişi hızlandırılıyor. Herşeyden once hükümet aleyhtarları, kitlevî gösteri organize edenleri uçakla Belgrad ve Viyana'ya gönderiliyor. Onlardan sonra özel araçları veya ödenmiş topumsal araçlarla geri kalan Türk-Müslüman nüfusu Türkiye hududuna yöneliyor. Hududa varıncaya kadar yolda kilometrelerce uzun kafilelere katılıyorlar. Hemen bütün Bulgaristan'ı göç psikolojisi kaplıyor. Birçoğu taşınmaz ve zor taşınır mal varlıklarını yok pahasına satıyorlar. İktidar temsilcileri ve alelâde Bulgar vatandaşlarının çoğu bu durumdan yararlanıyor, daire, yazlık, bağ, bahçe, araba v. s. sahibi oluyorlar.

Türkiye hükümeti Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesini ve iskân edilmesinde büyük güçlüklerle karşılaşıyor. Bundan dolayı, Türkiye "büyük gezi"-nin başlamasından 3 ay sonra, hudut kapılarını kapatıyor. Ne var ki, bu üç ay içinde 300 000 Bulgaristan'lı Türk-Müslüman nüfusu Türkiye'ye geçmiş oluyor.[5] Gidenlerden 50 000 kişi, Türkiye'de arzu ettikleri şartlarda yaşam bulamayınca Bulgaristan'a dönüyor.[6] Geri dönenler eskisine kıyasla Bulgaristan'da çok daha düşmanca bir ortamla yüz yüze geliyor. Onlara tek gerçekçi seçenek yine Türkiye yolunu tutmak kalıyor. 1989-1991 göç kampanyasının rakamsal olarak neticeleri 345 000 Türk-Müslüman nüfusu Türkiye'ye göç ettiğini gösteriyor.[7]

1878-de yeniden kurulan Bulgaristan Prensliği, 1908-den sonra Bulgaristan çarlık devletinden başlayarak bugüne kadar, kısa dönemler istisna olmakla, Türk-Müslüman ahalisine karşı uygulanan asimilasyon politikaları başarısız kalmıştır. Bugünde onlar en büyük azınlık olarak kalmaktadırlar. Bulgaristan'nın Avrupa Birliğine üye olduğu bir devirde şimdiye kadar Türk-Müslüman ahalisine karşı uygulanan asimilasyon politikaları imkânsızdır. Bunun için "soya dönüş süreci" tek uluslu Bulgar devleti yaratma yolunda başarısız bir deneyim ve Bulgaristan Türk-Müslüman ahalisinin hayatında da son asimilasyon tehlikesi olarak kalacaktır.

BİBLİOGRAFYA

1. Angelov, V. Gayet Gizlidir! Bulgaristan'da Türk Ulusal Azınlığını Asimile Etme Politikası. Sofya, 2008.
2. Angelov, V. Gizlidir! 1989 Ocak-Mayıs Aylarında Bulgaristan Türklerinin Protesto Eylemleri. Sofya, 1989.
3. Büksenşüts, Ulrih Bulgaristan'da Azınlıklar Politikası. Sofya.

---

[1]Angelov, V. Gayet Gizlidir! Bulgaristan'da Türk Ulusal Azınlığını Asimile Etme Politikası. Sofya, 2008, [s. s. 211-212].
[2]Dimitrova, D. Bulgaristan'da Etnik Harita. Sofya 1993, [s. 178].
[3]Angelov, V. Gayet Gizlidir! Bulgaristan'da Türk Ulusal Azınlığını Asimile Etme Politikası. Sofya, 2008, [s. 574].
[4]Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri. İstanbul, 1986, [s. s. 360-361].
[5]1989-da Bulgaristan'da Etnik Çatışma. Sofya, 1990, [s. 296].
[6]Aynı eser, [s. 143].
[7]Büksenşüts, Ulrih Bulgaristan'da Azınlıklar Politikası. Sofya. [s. 181].

4. Danailov, G. T. Bulgaristan Demokrasisi Üzerinde Araştırmalar. – Bulgaristan Bilimler Akademisi, XXIV, Eser, Sofya, 1930,
5. Dimitrova, D. Bulgaristan'da Etnik Harita. Sofya 1993.
6. Merkezi Devlet Arşivi (TsDA). F. 166k, op. 7, a. e. 721.
7. Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye-Bulgaristan İlişkileri (1913-1938). Belge 4.
8. Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri. İstanbul, 1986.
9. Hakov, C. XX Yüzyıl Türkiye Tarihi. Sofya-Ankara, 2000.
10. 1989-da Bulgaristan'da Etnik Çatışma. Sofya, 1990.

Cengiz Hakov

Özet

Bulgaristan'daki Türk-Müslüman ahalisi Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra arda kalan tarihi bir varlıktır. Etnik yönden temiz Bulgar devleti kurmak maksadıyla Türk-Müslüman ahalisinin Türkiye'ye göç ettirmek veya kalanlarını asimile etmek mevcut rejim ne olursa olsun, bütün Bulgar hükümetlerinin politikası olmuştur. Göç politikası nekadar başarılı olduysa, asimilasyon politikası o kadar da başarısız kalmıştır. Bugün de Bulgaristan'da Türk-Müslüman ahalisi en büyük azınlık olarak kalmaktadır. Bulgaristan'ın Avrupa Birliğne üye olduğu bir devirde şimdiye kadar Türk-Müslüman ahalisine karşı uygulanan politikaların devamı imkânsızdır. Bunun için azınlıklar politikasında „soya dönüş süreci" adı verilen tek uluslu Bulgar devleti yaratma deneyim, tarihte son başarısız bir yöntem olarak kalacaktır.

Cengiz Hakov

CHARACTERISTICS OF THE ASSIMILATION POLICIES TOWARDS THE TUKISH-MUSLIM POPULATION INBULGARIA

Summary

The Turkish-Muslim populationinBulgariaisa historic reality that hasremainedafter the collapse of the Ottoman Empire. Aimed at building anethnically pureBulgarianstate, the policy of all Bulgarian governments,regardless ofthe political regimes inthe country was todeportas manyTurkish-MuslimsinTurkey as possible and to assimilate those that had remained in Bulgaria. As much as the emigrationpolicywas successful, as ineffective was the assimilationpolicy. Today the Turkish-Muslim populationinBulgariaremainsthe largest minorityin the country.Now thatBulgariais a memberof the European Union, the continuation of the former policies towardsthe Turkish-Muslim populationis impossible.Therefore, the so-called"revival process" aimed to create aone-nationBulgarianstatewill remainas the lastunsuccessful attempt in the history of Bulgarian minority policies.

Hacı Həsənov
T.ü.f.d. Azərbaycan MEA A.A.
Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

Elmar Məhərrəmov
T.ü.f.d. Azərbaycan MEA A.A.
Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

1915-CI İLDƏ ŞƏRQİ ANADOLUDA BAŞ VERMİŞ ERMƏNİ QİYAMLARININ TARİXİNƏ İŞIQ SALAN ARXİV MATERİALLARI BARƏSİNDƏ
(Rusiya Federasiyası Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri əsasında)

Açar sözlər: Şərqi Anadolu, soyqırımı, ermənilər, katolikos, canişin
Ключевые слова: Восточная Анатолия, геноцид, армяне, католикос, наместник
Keywords: Eastern Anatolia, genocide, the Armenians, the Catholicos, the governor

Düz bir əsrdir ki, erməni təbliğatçıları və onların dəstəkçiləri bütün dünyaya car çəkib hamını inandırmağa çalışırlar ki, guya ki, 1915-ci ilin yazında Osmanlı imperiyasının Şərqi Anadolu bölgələrində «fağır», «zəhmətkeş», «dinc» ermənilərə qarşı Osmanlı dövlət qurumları tərəfindən çox genişmiqyaslı soyqırımı həyata keçirilmiş, nəticədə yüz minlərlə (bəzi erməni müəllifləri 1,5-2 mln. nəfərdən dəm vururlar) erməni qətlə yetirilmişdir. Biz bu kiçik yazıda nə ermənilərin «yüngül əli ilə» guya ki, soyqırıma məruz qalmış ermənilərin sayının zaman-zaman maya vurulmuş xəmir kimi şişib artmasından, nə erməni və ermənipərəst müəlliflərin istifadə etdikləri saxtakarlıqlardan, nə də Azərbaycan türk torpaqlarını qamarlayaraq özlərinə dövlət qurmuş erməni siyasətçiləri və ideoloqlarının «genosid» oyununda qazanmaq ümidində olduqları qazanclardan danışmaq fikrində deyilik.

Quzey Azərbaycanda sovet rejiminin ağalığı dövründə Azərbaycan tarixşünaslığı üçün bu mövzu üzərinə sarsılmaz tabu qoyulsa da əks tərəfə tam hərəkət sərbəstliyi verilmiş, həmin tərəf dünya ictimaiyyətini aldatmaq, ermənileri məzlum zərərçəkənlər qismində qələmə verərək «vəhşi türk» obrazını yaratmaq, Türkiyədən torpaq və təzminat qoparmaq üçün minlərlə yalan və böhtanla dolu yazılar, kitablar və s. çap edilmiş (1, 2, 3, 6, 7 və b.), M.S.Ordubadi, M.Nəvvab, J.d.Malevil, E.Fayql kimi müəlliflərin əsərlərinin (7a, 8, 9 və b.) üzünü isə biz ancaq müstəqillik qazanandan sonra görə bilmişik.

Biz bu yazıda ancaq və ancaq 1915-ci ildə Şərqi Anadoluda baş vermiş hadisələrin əvvəlcədən necə hazırlanması, orada yaşayan ermənilərin bu növbəti və genişmiqyaslı qiyamının necə və kim tərəfindən təşkil olunması, - ibarədən istifadə etsək, ilana necə zəhər verilməsinə işıq salan bir neçə arxiv sənədindən söhbət açmaq istəyirik.

Əvvəlcədən hamını arxayın etmək istəyirik ki, 1914-cü illə tarixlənən bu dörd arxiv sənədinin heç birinin müəllifləri sırasında bir nəfər də olsun nə türk (nə Azərbaycan, nə də Anadolu türkü), nə də müsəlman yoxdur.

Mətləbə keçən: Rusiya Federasiyasının Sankt-Peterburq şəhərində yerləşən Rusiya Dövlət Tarix Arxivinin 919 saylı fondunun (İ.İ.Voronsov-Daşkovun fondu) 2-ci siyahısının 767 saylı qovluğunda saxlanılan bu qiymətli sənədlərə belə bir ümumi ad qoyulubdur: «Türkiyədə erməni məsələsinə dair qeyd (Türkiyə Ermənistanının ərazisi, Kilikiya, San-Stefanodan 1914-cü ilədək erməni məsələsi). Əlavə edilib: erməni katolikosu «Kevorkun İllarion İvanoviç Voronsov-Daşkova məktubu, katolikosun Türkiyə ermənilərinə çağırışı və Voronsov-Daşkovun bu barədə xarici işlər nazirinə məktubu». Makinə ilə yazılmış 25 səhifəlik ilk sənəd rus dilində tərtib olunmuşdur. «Türkiyədə erməni məsələsi üzrə qeyd» olunan bu sənəd (4, 1-12b) bir neçə bölümdən (Türkiyə Ermənistanının ərazisi (4, 1-1 arx.), Kilikiya (4, 1 arx.-2 arx.) ermənilərin sayı (4, 2 arx – 4), erməni məsələsi (4, 4-13) bölümlərindən ibarətdir.

Bu sənədlərin üçünün konkret tarixi göstərilməyibdir. Lakin «Qeyd»in sonunda Osmanlı sultanının 1914-cü il 26 yanvar tarixli fərmanından danışılması (4, 12b), erməni katolikosu Kevorkun ca-

nişinə məktubunda «Böyük Avropa müharibəsindən söhbət açılması (10, 13) katolikosun Türkiyə ermənilərinə müraciətində soydaşlarımızı Türkiyəyə qarşı Rusiyaya dəstək verməyə çağırması, habelə XİN-ə məktubu, xüsusən də katolikosun canişinə müraciətinin sonunda konkret tarixinin göstərilməsi (8 noyabr 1914-cü il) və sənədlərin İ.İ.Voronsov-Daşkovla əlaqədar olması həmin sənədlərin 1914-cü ilin sonu – 1915-ci ilin lap əvvəllərində (1915-ci il erməni qiyamınadək) tərtib olunduğunu sübut edir.

Bu sənədlərdən ən iri həcmlisi olan «Qeyd»in üzərində dayanaq: digər sənədlər kimi bunun da məqsədi aydındır: bunu heç sənədin tərtibçiləri də (erməni katolikosluğu) gizlətmirlər. Belə ki, həmin sənədin sonunda bu arayış-qeydə yekun vuran müəlliflər açıqca yazırlar: «Beləliklə, erməni məsələsinin bütün tarixi, türk hökumət rejiminin (lap hay-küylü konstitusiya rejimi adı altında olsa da) mövcudluğu dövründə islahatların keçirilməsinə göstərilən bütün cəhdlər belə bir fikrə gətirib çıxarır ki, Türkiyədən erməni xalqının vəziyyətini yaxşılaşdıracağını gözləmək olmaz və erməni məsələsi radikal şəkildə və həmişəlik həll olunmasa bu xalq məhvə məhkumdur.

Bu qədim xristian xalqının yeganə xilası onun Türkiyə ağalığından tam azad edilməsi və erməni xalqının dəyişməz müdafiəçisi olan Böyük Rusiyanın protektoratlığı altında Ermənistanda (! – H.H., E.M.), yəni *altı vilayətdə* və onlarla üzvi şəkildə bağlı olan *Kilikiyada* (kursiv bizimdir; hörmətli oxucu, «dil çaşar, düzünü deyər») ifadəsini xatırlayaq; katolikos Ermənistanını yerini çox düzgün göstərir – Ermənistan deyilən məfhumun indiki Ermənistan Respublikasının ərazisinə – əzəli Azərbaycan torpaqlarına heç bir dəxli yoxdur: Ermənilərin qeyri-Asiya xalqı olduğu, onların hətta Şərqi Anadoluya gəlmə (Frakiyadan, e.ə. II minillikdə) olduqlarını obyektiv tədqiqatçıların hamısı qəbul edirlər – H.H., E.M.) muxtariyyətin tətbiq edilməsidir» (4, 12[a] arx- 12[b]).

Rusiyaya sadiq təbəəlik hislərini mümkün qədər məzlumcasına ifadə etməkdə xüsusi canfəşanlıq edən erməni belə həqiqəti dilə gətirməkdə ermənilərə qarşı necə «səhv etdiyinin» fərqinə vara bilməyib.

Bu «Qeyd»in bizim üçün maraqlı olan digər bir məlumatına həmin sənədin «Ermənilərin sayı» adlı ikinci bölümündə rast dəlirik. Həmin bölmədə «Qeyd»in müəllifi(ləri) yenə də erməni mənbəyinə – Konstantinopol erməni patriarxlığına əsaslanaraq 1912-ci ildə ermənilərin iddiasında olduqları, 1915-ci il erməni qiyamının qaldırıldığı 6 Osmanlı vilayətində erməni və digər xristian əhalisinin sayını verir: Ərzurumda – 215000, Vanda – 185000, Bitlisdə – 180000, Mamurat-ül-Əzizdə – 105000, Sivasda 165000, «cəmisi 1.018.000 nəfər». «Qalan xristianların (nestorianlar və yunanların) sayı 165000 nəfərdir; cəmisi xristianlar 1183000 nəfər» (4, 4 arx).

Bunun ardınca «Qeyd» müəllifləri etiraf edirlər ki, həmin vilayətlərdəcə 666000 türk, 424000 kürd, 88000 digər müsəlman (cəmisi 1178000 nəfər) var.

Patriarxatlığın məlumatlarına görə 1912-ci ildə Kilikiyada 407000 erməni var idi (4, 4 arx.). Deməli, 6 vilayətdə cəmisi 1,01 mln. nəfər erməni yaşayırdısa, hətta Kilikiya ermənilərini də (407000 nəfər) buraya əlavə etdikdə onların sayının, ermənilərin öz məlumatlarına görə, cəmisi 1425000 nəfər olduğunu, erməni qiyamlarında, onların cəbhə yaxınlığında təxribat və casusluqlarından cana gələn, yerli kişisiz qalmış müsəlman kəndlərini erməni quldurlarının qarət və qətllərindən xilas etmək məqsədilə ermənilər buradan imperiyanın müharibədən uzaq bölgələrinə kütləvi köçürülməsindən sonra yeni yaşayış yerinə gəlib çıxmış ermənilərin sayının 900000 nəfəri keçdiyini nəzərə alsaq onda çığırqan erməni carçıları 1,5 mln. erməni meyitini haradan «qazıb çıxarırlar»?!

Bu, məsələnin bir tərəfi. Keçək əsas mətləbə: bu vilayətlərdə yaşayan ermənilər təbəələri olduqları Osmanlı dövlətinə qarşı qanunsuz qiyamlara kim təhrik edib, onları çörəyini yeyib suyunun içdikləri, torpağında yaşadıqları dövlətə qarşı təxribatlara, bu dövlətin düşmənlərinin xeyrinə casusluğa kim sürükləyib? 1915-ci ilin yazında Şərqi Anadoludakı fəlakət və faciələrin, həm türk-müsəlman, həm də erməni xalqının faciələrinin əsl təşkilatçıları kimdir?

Bu sualların cavablandırılması, əsl qatillərin müəyyənləşdirilməsi baxımından növbəti üç sənəd çox qiymətlidir. Odur ki, onların mətnini, demək olar ki, ixtisar etmədən, əziz oxucular, sizin ixtiyarınıza vermək istəyirik.

Bunlardan birincisi «bütün ermənilərin Ali Katolikosu» V Kevorkun «Müqəddəs Eçmiədzin» monastırından o zamankı Qafqaz canişini qraf İ.İ.Voronsov-Daşkova ünvanlandığı 8 noyabr 1914-cü il tarixli müraciətidir (10, 13-14 arx.). Sənəd paralel olaraq iki dildə - rus və erməni dillərində tərtib edilib. Katolikosun canişinə məktubunun rus variantının Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsini sizlərə təqdim edirik:

"Əlahəzrət imperatorun Qafqazdakı canişini alihəzrət general adyutant qraf cənab İllarion İvanoviç Voronsova

Alihəzrət, möhtərəmə qraf İllarion İvanoviç!

Dini etiqadı və milliyyətindən asılı olmayaraq bütün Rusiyanı vahid və möhtəşəm vətənpərvərlik ruhu ətrafında birləşdirmiş Böyük Avropa müharibəsi Qafqazın hüdudlarına gəlib çıxmışdır.

Türk donanmasının bizim Qara dəniz sahillərimizə xaincəsinə hücumu nəticəsində Qafqaz sərhədində hərbi əməliyyatların başladığı vaxtdan etibarən Türkiyə ilə başlıca müharibə meydanı Türkiyə Ermənistanıdır və şübhə yoxdur ki, başlanmış dəhşətlər gələcəkdə daha da artaraq özü ilə əzabkeş erməni xalqına saysız-hesabsız və görünməmiş fəlakətlər gətirəcəkdir.

Türk hakimiyyəti, qoşunları, – xüsusən də qeyri-nizami qoşunlar və fanatikləşdirilmiş kütlələr tərəfindən ermənilər insan təxəyyülünün, çətin ki, təsəvvür edə biləcəyi sarsıntılar gözləyir.

Lakin bu müharibənin həm də şərq məsələsini qəti həll edəcəyinə və ermənilərin çoxəsrlik əzablarına son qoyacağına da mənim inamım böyük və sarsılmazdır.

Mənimlə bərabər bütün erməni xalqı da həmin inamla yaşayır.

Ermənilərin ruh yüksəkliyi çox böyükdür və mən də erməni xalqının mənəvi başçısı kimi dərin razılıq hiss edirəm və şahidlik etməyə xoşbəxtəm ki, mənim geniş dindarlar kütləm, ermənilər, Türkiyə Ermənistanının vəziyyətinə münasibətdə yekdildirlər, Rusiyanın hərbi əməliyyatlarını həyəcanla izləyirlər və rus xristiansevər döyüşçülərinə ürəkdən qələbə diləyirlər, bu silahın hər bir uğuru onların (ermənilərin – H.H., E.M.) ürəyini sevinclə döyünməyə məcbur edir.

Ermənilər vətənpərvər bəyanatlardan sonra sözdən işə keçərək, nə həyatlarını, nə də var-dövlətlərinə heyfsilənməyərək bir nəfər kimi Rusiya mənafelərinin müdafiəsinə, igid rus döyüşçülərinin köməyinə qalxdılar.

Xalqın ruh yüksəkliyi dalğası qalxaraq getdikcə Rusiya üçün bu möhtəşəm məqamda hər hansı qurbanlar, hətta ən ağır qurbanlar qarşısında geri çəkilməyən bütün ermənilər əhatə edir.

İndi erməni xalqının diqqət və qayğısı Türkiyə ermənilərinə cəmləşib.

Son rus-türk müharibəsindən etibarən İmperator hökumətinin (Rusiya hökuməti nəzərdə tutulur – H.H., E.M.) Avropa dövlətləri ilə birlikdə gördüyü tədbirlərin hamısı birlikdə Türkiyə ermənilərinin qismətini yaxşılaşdırmaq baxımından müsbət nəticələr verməmişdir.

Ancaq məcburetməyə tabe olmağa qadir olan Türkiyə ona təklif olunan erməni islahatlarını qəbul etmək istəməmiş və öz mədəni qüvvələrinə görə qəbul edə bilməmişdir.

Türkiyə Ermənistanındakı islahatların çoxillik tarixi erməni xalqının bu islahatlara inamını qırmışdır. Bu xalq belə bir qəti əminliyə gəlmişdir ki, ancaq Rusiya Türkiyə Ermənistanında millətin (erməni millətinin – H.H., E.M.) fiziki və mədəni inkişafını təmin edə bilər.

İndi, bütün Rusiya və müzəffər rus qoşunları ilə birlikdə ermənilərin ümumi düşmənə qarşı mübarizədə öz bütün qüvvələrini səfərbər etməli olduqları bir zamanda, bizim Hökmdar İmperatorumuzun adından Türkiyə ermənilərinə müraciətin elan olunması, bu ermənilərə Türkiyədəki ermənilərin vəziyyəti məsələsinin qəti və dönməz şəkildə həll etməyin vaxtının gəlib çatdığını və erməni xalqına bir üzvi tam halında birləşdirilmiş 6 Türkiyə Ermənistanı vilayətində (Van, Ərzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbəkir və Xartum) və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Kilikiyada Böyük Rusiya tərəfindən muxtariyyət veriləcəyini, bununla da əsrlər boyunca Türkiyə əsarəti altında inləmiş xristian xalqlarının azad edilməsi üzrə Rusiyanın tarixi missiyasının başa çatacağını təlqin edilməsi yaşadığımız tarixi məqamın məğzinə tamamilə müvafiqdir.

Sizin can sağlığınız və uzun ömürlülüyünüzü Uca Yaradandan qızğın şəkildə təvəqqe edən, Siz Alihəzrətin səmimi duaçısı olan bütün ermənilərin Ali Patriarxı Katolikos V Kevork.

Müqəddəs Eçmiədzin monastrı №1720, 8 noyabr 1914-cü il».

Birinci sözündən sonuncu ifadəsinədək erməni yaltaqlığı, hiyləgər xəyanətkarlıqla və təcavüzkar təhrik ruhu ilə isladılmış bu mənfur kilsə məktubu ilə birlikdə canişinə Rusiya imperatorunun adından Türkiyə ermənilərinə ünvanlanacaq müraciətin aşağıdakı mətni də təqdim edilmişdir (5, 16):

«TÜRKİYƏ ERMƏNİLƏRİNƏ»

Xristian xalqlarının əsl sıxışdırıcısı olan Türkiyə xaincəsinə Rusiya üzərinə hücum etmişdir.

Bu həyasızlığa cavab olaraq əldə silah çox qədim zamanlardan bəri erməni xalqının beşiyi olmuş ölkəyə ayaq basmışıq.

Ermənilər! Siz çox uzun müddət dözülməz türk zülmü altında əzab çəkmisiniz, ancaq indi igid rus qoşunlarının zəfər yürüşü Allahın köməyi ilə sizə çoxəsrlik əsarətdən azadlıq gətirir.

Rus torpağının Hökmdar Başçısı erməni xalqına altı erməni vilayəti və ayrılmaz şəkildə onunla bağlı olan Kilikiyada Böyük Rusiyanın güclü protektoratı altında Ermənistan Muxtariyyətinin yaradılmasına təminat verir.

Erməni xalqı qonşu xalqlarla azad birgə yaşayışda və o xalqların hüquqlarına əməl edilməklə milli dirçəlişin yeni erasına qədəm qoyacaqdır.

Ermənilər! Siz uzun müddət zülm çəkibsiniz, lakin azadlıq və sülh şüalarının sizi işıqlandıracağı gün yaxındadır.

Qoy Allah-təala haqq işi uğrunda mübarizədə qələbəyə çatdırsın!».

Bu qısa, lakin «bir budağa çıxıb min budağı silkələyən» müraciətdə təkcə müharibənin başlanması günahı, ermənilərin bütün «müsibətlərinin» başlıca səbəbləri Osmanlı imperiyasının üstünə yüklənilmir, həmçinin Şərqi Anadoludakı 6 vilayət və Kilikiyada ermənilərə Rusiyanın möhkəm himayəsi altında muxtariyyət yaradılacağı barədə vədlər verilməklə Türkiyə ermənilərı öz dövlətlərinə qarşı çıxışlara təhrik olunur, onlar qiyama çağırılırdılar. Bu erməni-rus birliyinin XIX əsrdə dəfələrlə sınadığı bir silah, üsul idi.

Bir neçə cəbhədə müharibə aparan Rusiya üçün bu imkanı əldən vermək olmazdı. Odur ki Qafqaz canişini bu erməni itaətpərəstliyindən dərhal istifadə etməyi qərar alaraq təcili vəsatətlə imperiyanın xarici işlər nazirinə müraciət edir (11,17):

«Katolikos Hökmdar İmperatorun adından Türkiyə ermənilərinə aşağıdakı müraciətin elan olunması barədə vəsatətlə mənə müraciət etmişdir (Burada yuxarıda gətirdiyimiz müraciətin tam mətni təkrarlanır – H.H., E.M.).

Çağırışın mətnini, habelə bunun nəşrinin nə qədər vaxtında olub-olmaması məsələsini Siz zatialinin ixtiyarına verməklə yanaşı öz tərəfimdən bildirirəm ki, belə müraciətlə çıxış etməyi tamamilə mümkün sayıram, lakin daha az müəyyən formada, yəni «Türkiyə ermənilərinə Böyük Rusiyanın güclü himayəsi altında Muxtar Ermənistanın yaradılmasına təminat verməyi» vəd etməklə yanaşı müraciətin dördüncü abzasından [muxtariyyətin] dəqiq hüdudlarını çıxartmaq lazımdır, çünki belə muxtar dövlətin, xüsusən də Kilikiyanı da ora daxil edilməsi ilə, yaradılması çətin ki, bizim müttəfiqlərimizlə razılıq əldə edilməmiş bizim tərəfimizdən reallaşdırıla bilsin.

Ayın 26-da buraya gələcək Hökmdar İmperatora məruzə etmək üçün Siz zati-alilərin tərəfindən mümkün qədər tez cavab gözləyəcəyəm.

General-adyutant».

Bu doğrudan da, imperiyanın maraq və mənafelərini gözləyən, eyni zamanda beynəlxalq münasibətlərdən yaxşı baş çıxaran, Yaxın Şərqdə, Ön Asiyada Rusiyanın siyasətini qısqanclıqla izləyən Avropa nəhənglərinin mövqeyini düzgün qiymətləndirə bilən ağıllı, tədbirkeş və hiyləgər Rusiya siyasətçisinin – Qafqazın sondan ikinci canişininin mövqeyi idi.

Aşkara çıxardığımız arxiv sənədlərindəki sonuncu qaynaq fransız dilindədir (12, 18):[1] «Təşviqatçı erməni dairələri və «Hnçak» erməni komitəsi Osmanlı imperiyasının ucqarlarında və Ərzurumda iğtişaşlar törətməyə hazırlaşırlar. Onların bu iğtişaşları davam etdirmələri ictimai sabitliyi pozacaqdır».

Bu sonuncu sənədin nə müəllifi, nə ünvanı, nə də tarixi, çox təəssüf ki, göstərilməsə də onun yuxarıda gətirdiyimiz təcavüzkar, təhrikedici sənədlərlə unison səsləndiyi, eyni ruhda kökləndiyi göz qabağındadır.

Yuxarıda möhtərəm oxuculara təqdim etdiyimiz sənədlərə söykənərək 1915-ci ilin yazında Şərqi Anadoluda törədilmiş erməni qiyamları, onun gedişi və ardında baş vermiş çox ağrılı və dəhşətli faciələr barəsində aşağıdakı yığcam nəticəyə gəlirik:

---

[1] Yeri gəlmişkən, həmin sənədin tərcüməsinə görə A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun çox zəhmətkeş və savadlı doktorantı Hökumə xanım Abbasovaya dərin təşəkkürümüzü bildiririk – H.H., E.M.).

1915-ci ilin yazında Şərqi Anadoluda qaldırılmış antiosmanlı erməni qiyamlarının təşkilatçıları, həmin hadisələrin gedişi və sonrakı kütləvi köçürmələr zamanı müsəlman və xristian əhalisi içərisində baş vermiş çoxsaylı insan itkilərini, törədilmiş cinayətlərin birinci təşkilatçısı Eçmiədzin erməni katolikosluğu və Rusiya hakimiyyət orqanları başda olmaqla ermənilərin özləri və onların havadarları olmuşdular.

İstifadə edilmiş qaynaqlar və ədəbiyyat siyahısı

1. Aivazian Armen. The Armenian Rebellion of the 1720 s. and the Threat of Genocidal Reprisal. Center for Policy Analysis, American University of Armenia. Yerevan, 1997
2. Барсегов Ю.Г. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т.1, М., 2003.
3. Геноцид армян в Османской империи. Под ред. М.Т.Нерсисяна. Ереван, изд. «Айастан», 1983. – 704 с.
4. Записка по армянскому вопросу в Турции – ГИА РФ, ф. 919, оп.1, д.767, л.1-12б.
5. «К армянам Турции». Текст обращения российского царя. – ГИА РФ, ф. 919, оп.2, д.467, л.16.
6. Киракосян Дж. Западная Армения в годы первой мировой войны. Ереван, Изд. ЕГУ, 1971. – 479 с.
7. Киракосян Дж. Младотурки перед судом истории. Ереван, Айастан, 1989. – 495 с.

7a. Малевил Жорж де. Армянская трагедия 1915 года. Баку, Elm, 1990. – 128 с.

8. Məmməd Səid Ordubadi. Qanlı illər. Bakı, «Qafqaz» nəşriyyat evi, 2007. – 184 s.
9. Mirmöhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, «Şuşa» nəşriyyatı, 1993. – 128 s.
10. Письмо католикоса всех армян Кеворка V и наместнику Кавказа И.И.Воронцову-Дашкову от 8 ноября, 1914 г.- ГИАРФ, ф.919, оп.2, д.767, л.13-14 об.
11. Срочное хозяйство Кавказского наместника и министру иностранных дел Российской империи он ноября 1914 г. – ГИАРФ, ф.919, оп.2, д.767, л. 17-17 об.
12. Fransız dilində məlumat – ГИАРФ, ф.919, оп.2, д.767, л. 18.

Г.Н.Гасанов
доктора философии по истории
Э.А.Магеррамов
доктора философии по истории

ОБ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛАХ, ПРОЛИВАЮЩИХ СВЕТ НА ИСТОРИЮ АРМЯНСКИХ МЯТЕЖЕЙ В ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ В 1915 ГОДУ (документы ГИА РФ)

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье на основание достоверных архивных материалов, обнаруженных в Государственном Историческом Архиве Российской Федерации в г.Санкт-Петербурга, рассматриваются действия армяно-царской коалиции в организации и разжигании армянских мятежей, направленных против османских властей в Восточной Анатолии весной 1915 года.

H.N.Hasanov
Doctor of Philosophy in History
E.A.Maharramov
Doctor of Philosophy in History

OF ARCHIVAL MATERIALS THAT SHED LIGHT ON THE HISTORY OF THE ARMENIAN REVOLTS IN EASTERN ANATOLIA IN 1915 (Documents from the State Historical Archives of the Russian Federation)

Summary

In this paper, on the basis of reliable archival materials found in the State Historical Archive of the Russian Federation in St. Petersburg, describes the actions of the royal Armenian coalition in organizing and inciting the Armenian rebellions against the Ottoman authorities in eastern Anatolia in the spring 1915.

Рау Иоганн
Проф

Жанболат Кошербаев
Проф

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ВНУТРЕННИХ И ВНЕШНИХ ФАКТОРОВ В ПРОДОЛЖАЮЩИХСЯ ПОПЫТКАХ ЕГО РАЗРЕШЕНИЯ

Констатация факта - подавляющее большинство армян земного шара живёт не в Республике Армения и не стремятся там жить, хотя и основательно поддерживают живущих там. Во всяком случае все говорят о единой армянской нации. Стало быть, можно говорить об армянах как о нации, живущей в рассеянии, в диаспоризиванном виде.

С другой стороны, Республика Армения не смогла бы принять всех армян диаспоры, будь они готовы жить в международно признанном армянском государстве. Территория этой страны должна была бы для этого быть намного больше и намного удобнее для проживания.

Ныне же территория Республики Армения, если исключить захваченный армянами принадлежащий Азербайжанской Республике Нагорный Карабах, и семь прилегающих к ему районов Азербайджанской Ресрублики, в совокупности по территории больших, чем Нагорный Карабах, совершенно не пригодна для приёма многомиллионной зарубежной армянской диаспоры.

Самостоятельно освоить указанные захваченные территории Республика Армения в ближайшие десятилетия не может (ресурсов людских, технических, финансовых и др. не хватит) да и не имеет она, согласно международным обязательств, права на них. К чему же тогда все потраченные на захват этих территорий средства, силы, жертвы, полученный в международном сообществе (в ООН, в ЕС) имидж агрессора (захватчика чужих территорий)? Территории захвачены при помощи России и удерживаются армянами на всякий случай? На какой?

Армянский вопрос не решён.

А теперь вернёмся к истории «армянского вопроса». Предпосылки его возникли в XVIII веке, когда во главе армян стала финансовая армянская аристократия Стамбула. Окуда же взялась эта армянская аристократия в центре Османской империи? Во всей малоазиатской части Османской империи из армян рано выделились малые и крупные торговцы, которые играли заметную роль в экономической жизни Османской империи. Армянское торговое сословие занималось откупами, давало ссуду правительству, губернаторам провинций и др.

Это сословие способствовало созданию при Константинопольской патриархии совета нотаблей из представителей армянской финансовой аристократии. Патриархия стояла во главе теократически настроенной армянской общины турецкой части Османской империи. Патриархия являлась фактическим властным центром, "руководителем" армян в Османской империи и, особенно в турецкой её части.

Уже в те времена в развитии армянского купеческого и финансового капитала в Турции важную роль играли связи с зарубежной армянской купеческой и финансовой аритократией за пределами Османской империи и внутри её. Эти связи способствовали приливу капиталов из-за пределов Турции. Следует отметить, что и армянские ремесленники весьма высоких квалификаций (эснафы) составляли многочисленный отряд самостоятельных работников, которые играли наряду с греками-ремесленниками доминирующую роль в тогдашней ремесленно-кустарной промышленности Османской империи. Эта часть армянского и греческого населения турецкой части Османской империи, можно сказать, экономически процветала. Этого нельзя сказать о крестьянах восточных провинций Турции, хотя и их уровень жизни был заметно выше по сравнению с таковым у окружающего их курдского, полукочевого населения. Процветанию армянских крестьян здесь мешала в нарастающей степени конкуренция курдских племён, переходящих к оседлому образу жизни и нуждавшихся в подходящих для этого земельных площядях.

Тогдашние европейские державы (Россия, Англия, Франция), исходя из явного военного, экономического и финансового ослабления Османской империи, искали возможностей передела её территорий в свою пользу. При этом они первоначально стремились опереться на внутреннюю оппозицию в этой империи и особенно в Турции. Наиболее интенсивно они искали такую опору в армянских состоятельных кругах, недовольных, несмотря на своё богатство, своей политической несостоятельностью. Примечательно, что указанные державы первоначально обратили внимание не на крупную финансовую армянскую элиту, слишком тесно связанную с турецкими правящими кругами, а на армянское духовенство (армяно-католическоую и армяно-протестанскую церкви), бывшее и остающееся духовным стержнем всемирного армянского единства. Но и это духовенство оказалось в то время ненадёжным для указанных держав союзником. И упор был сделан на среднюю и торговую буржуазию. Такая поддержка привела к усилению этой части буржуазии и придала новый импульс развитию национального движения.

Движение было поддержано армянской интеллигенцией национальных общин в Москве и Тифлисе. В этих центрах при поддержке русских либералистов велась устно и печатно проповедь усиления национального самосознания и боевого национализма среди армян России и Турции. В результате этих усилий средняя буржуазии получила место в так называемом "армянском представительстве". Оно было создано при Константинопольском патриархате и в епархиальных центрах. Представительства заведовали просвещением, юстицией и финансами армянской общины Турции. Теперь в этих представительствах наряду с представителями церкви и финансовой буржуазии заседали и представители средней буржуазии.

Армянское крестьянство первоначально оставалось без "своих людей" в указанных представительствах. Это крестьянство жило, главным образом, на территории 5 восточных виляйетов: Ванского, Эрзерумского, Битлисского, Харпутского и Сивасского. Армяне здесь составляли меньшинство населения (так было всегда в течении последних столетий. Большинство населения составляли турки и курды.

Русское царское правительство всегда ещё смотрело "горящим глазом" на проливы Босфор и Дарданеллы - ключи к выходу в открытый мировой океан и мировой торговли через Чёрное море. Но прикрывалось это горячее желание лозунгом борьбы "за освобождение христиан от ига мусульманской Турции. Руководство армянских представительств приняло, в большинстве своём, российскую ориентацию. Это привело к резкому изменению отношения османского правительства к армянам, и их элите. До 1877 года армянская буржуазия не только не преследовалась, но допускали армян на видные государственные должности./1/ Но после петиции/2/ российских армян кавказскому наместнику/3/ великому князю Михаилу Николаевичу и официального обращения турецкой армянской общины во главе патриархом Нерсесом за поддержкой к России ситуация не могла не измениться. Подданные Османской империи обращались к враждебному государству, воевавшим с империей, за помощью. Это было расценено как акт предательства, предательства во время войны.

Использовав вышеуказанное обращение (петицию), царское провительство ввело в Сан-Стефанский прелиминарный договор/4/ параграф 16-й. Согласно ему Османская империя обязывалась без промедления ввести в вилайятах проживания армян определённые реформы по их социальной и юридической защите. А до их осуществления русские войска продолжали оккупацию занятых областей в восточной Турции. Царское правительство пыталось "стать твёрдой ногой на армянское нагорье" (имелись в виду четыре упомянутых выше вилайета со значительной долей армянского населения). Более того, утверждалось, что здешние армяне отдались под покровительство России ("отдавшихся под её покровительство армян").

Эту попытку царского правительства отбила Англия - тогдашняя главная соперница Российской империи на Ближнем Востоке. На Берлинском Конгрессе Англия сумела настоять на замене указанного § 16-го - новой статьёй - статьёй 61-ой Берлинского трактата. Эта статья подтверждала обязанность правительства Османской империи проводить реформы по отношению к армянскому населению. Однако контроль за проведением этих реформ "распылялся":

он передавался не одной Российской империи, а "концерну" шести великих держав, участниц Берлинского Конгресса./5/

Теперь руководящие круги армянского населенияв Турции в своей борьбе за создание национально-армянского государства надеялись уже не на Российскую империю, а на всех этих "великих" держав. Эта надежда как бы распылилась, но на деле эту иллюзию усиленно поддерживали английские дипломаты. Именно они начали сулить армянам Турции возможность создания "Великой Армении" "от моря и до моря" (от Чёрного моря до Средиземного моря).

Но перемена ориентации имела неожиданные для армянского руководства последствия. Англия вовсе не собиралась последовательно защищать интересы армян. Её задачей было - не дать Российской империи использовать армян в её ближневосточной политике. А от России армянское руководство тогда само отстранилось.

Для собственной политики Англии в Турции армяне в это время не были нужны. Очередные задачи внешней политики Англии в этом регионе были разрешены тайным договором с Османской империей. По этому договору Англия обязывалась защищать ее от Российской империи, а взамен получала остров Кипр.

Армянские националистические партии Гнчак и Дашнакцутюн обосновались в российском Закавказье и оттуда посылали в Турцию пропагадистов, агитаторов, организовывали там повстанческие отряды. Их акции, не имевшие тогда никаких шансов на победу, должны были привлекать внимание великих держав к бедственному положению армян. Но были и серьёзные акции, хотя и без долговременного успеха. Так в 1896 году 26 членов Дашнакцутюн захватили в Константинополе Османский Банк вместе с его служащими на несколько часов. Эта акция привела к тому, что в городе возникла ненависть к армянам./6/

И в России дело создания армянского государства уже не рассматривалось. Царское правительство проводило в конце 19-го - начале 20-го века русификаторскую политику в Закавказье и открыто протестовало против идеи "образования в Азии территории, где армяне пользовались бы исключительными преимуществами". Россия помнила случай с Болгарией, которая была освобождена Россией, но не захотеля быть её вассалом./7/ И устами князя Лобанова-Ростовского Россия заявила, что она не допустит создания "другой Болгарии". К тому же и Германия в лице императора Вильгельма II отрыто одобрила жёсткую политику Абдул-Гамида по отношению к армянам, к "крамольным подданным"./8/

Эта ситуация привела партию Дашнакцутюн к отходу от чисто националистической настроенности и к поиску союзников среди самих мусульман. Эта партия стала искать опоры в общетурецком революционном движении. Она полагала, глубоко ошибочно, как показала дальнейшая история, что младотурки могут помочь разрешению "армянского вопроса". В 1907 году, по инициативе дашнаков, в Париже произошёл сьезд всех оппозиционных партий Османской империи, на котором был разработан план государственного переворота. Переворот состоялся в 1908 году, но чаяния армян Османской империи не реализовались./9/

Примечания и литература

1. 1877, апрель - 1878, январь. Русско-турецкая война, завершившаяся победой России и провозглашением независимости Румынии. В настоящее время она - член НАТО и полностью поддерживает антироссийскую политику этой организации.
2. Петиция (от латинского petitio - просьба) - коллективное ходатайство, подаваемое гражданами главе государства или высшим органам власти. Но здесь петицию подавали подданые иностранного иностранного государства.
3. Наместничество существовало существовало в 1815 - 1874 годах в Царстве Польском, а в 1844 -1883 и в 1905 - 1917 годах - на Южном Кавказе. В 18 -начале 20 веков наместник был представителем царя России на определённых ему высшей властью местах.
4. Сан-Стефанский прелиминарный договор заключён 19.02. 1878 в Сан-Стефано (ныне Ешилькёй близ Стамбула. Он завершил войну между Российской и Османской империями 1877-1878 годов. Болгария, Босния и Герцоговина получили автономию; Сербия, Черногория и Румыния – независимость. Южная Бессарабия и крепости Ардаган, Карс, Батум и Баязет отходили к России.

5. Берлинский Конгресс 1878 года. Он был созван для пересмотра условий Сан-Стефанского мира по инициативе Великобритании и Астро-Венгрии, которые не желали усиления России на Балканах. К этим пожеланиям присоедились другие участники Конгресса: Германия, Франция, Италия, и, естественно, Османская империя. Россия оказалась в меньшинстве. И был подписан Берлинский трактат. Он подтвердил независимость Черногории, Сербии и Румынии. Сеерная Болгария стала автономным государством. Южная Болгария (тогда - Восточная Румелия) осталась под властью османского султана и получила административную автономию. К России отошли устье Дуная, крепости Карс. Ардаган и Батум с округами. Австро-Венгрии отошли в виде оккупации Босния и Герцеговина.
6. См.: Alain Brissaud. Islam und Christentum. Gemeinsamkeit und Konfrontation gestern und heute. 2002, Patmos Verlag, Albatros Verlag. Düsseldorf. Kapitel 8. Armenien. Die gregorianische Kirche. Abschnitte: Die nationale Identität; Aufstände und Massaker, SS.280 - 283.
7. Более того, в годы второй мировой войн она стала вассалом фашистской Герамании и в качестве такового выступала против России и СССР. И после самороспуска СССР она поспешила присоединиться к НАТО. Есть о чём призадуматься российским политикам и сегодня.
8. За этим заявлением стоял и чисто экономический интерес: Германия была в это время занята приобретением концессий на строительство Багдатской железной дороги.
9. Hoffmann T. Annäherung an Armeniens Geschichte und Gegenwart. München 1997.

Masoumeh DAEI
Yar. Doç. Masoumeh DAEI - İran, Tebriz,
Tebriz Payame Nur Üniversitesi, Barnameriziye Darsi,
masoumeh.daei@gmail.com

TÜRK VE İRAN KAYNAKLARINA GÖRE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE İRAN'IN SINIR ŞEHİRLERİNDE ERMENİ ÇETELERİNİN YAPTIKLARI SOYKIRIMLARI

Anahtar Kelimeler: Ermeni, İran, Osmanlı, Kafkas, Terör, Ekonomik güç
Key Words: Armenian, Iran, ottoman, Caucasus, terrorist, economic power

İran'ın Sınır Şehirlerinde Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri

Bölgeye Batılı misyoner grupları XIX. ve XX.Yüzyılların başlarından itibaren gelmiştir. Özellikle Amerikan ve Rusya misyonerlerinin Tebriz ve Urmiye şehirleri başta olmak üzere açtıkları okullarda yetişen Nesturi öğrenciler bir süre sonra İngilter'ye, Rusya'ya ve Fransa'ya giderek genellikle din adamı, öğretmen ve doktor olarak geri gelmişlerdir. Bu doktorlar ve misyonerler tarafından açılan hastahane, okul,yetimhanelerin asıl amacı Ermenilere ve özellikle Nesturilerle ilişki kurmak ve diğer faaliyetlerinin yanısıra bazen de Urmiye tüccarlarindan para borç alarak Tebriz Ermenilerine yardım etmek idi. Urmiye'de bulunan doktor Şet (Rever. W. A. Shedd) ve Ane Mane, özellikle Şetin Ermeni çetelerinin teşkilatlanması, techizat, istihdam gibi faaliyetler yapmış ve bazen de bu faaliyyetlere ilişkin söylentiler çıkarılmış Osmanlı ordusu mensuplarının Tebriz'deki Amerika hastanelerini boşaltacağı haberleri yayılmıştı.[1]

Rus misyonerler diğer ülkelerden gelen misyonerlerden daha etkili olmuşlardı. Rus misyonerler ve rahibler sadece Urmiye'de faaliyetleri neticesinde İran ve Osmanlı Ermenilerinden yaklaşık on yedi bin kişinin Rus tebaasi gibi himaye etmiş, tedricen Rus Ortodoks mezhebine geçmelerini sağlamıştı. Bunun yanında Protestan Anglikanlar da Nesturileri İngiltere'nin menfaatlerine taraf çekmeye çalışmakla, Rus rahiplerinin faaliyetlerini bazen faydasiz kılıyordu.[2]

Ermeniler Türk hatta Rus ve İran egemenliğinden kurtularak, bağımsız bir Ermenistan kurma emellerine ulaşabilmek için, daha etkili ve sistemli bir mücadeleye girişmişlerdir. Onların bu çabaları,büyük devletlerin tahrik ve destekleriyle had safhaya ulaşmıştır. Zira büyük devletler Ermenilere bağımsızlık vaat etmişler ve hem içerideki hem de dışarıdaki Ermenileri silahlandırmışlardır. Batılı devletlerden aldıkları destekle geniş çaplı propaganda ve eylem hareketlerine girişmişlerdi.

Her gün sayıları çoğalan Ermeni çetelerinin Maku, Salmas, Hoy ve Azerbaycan'ın diğer noktalarında toplanan, Maku ve Salmas sınırıdan 200-300 Ermeni fedaisi ve diğer sınırlardan Ağrı Dağının etekleri yönünden, Doğbeyazit sancağına girerek 40-50 kişiden oluşan çetenin bir kısmı Abbas Kol'a sonra Orğufa, Soğanlı Meşeye ilerliyerek ve Rusya devleti kasden ihmal ve tekasül yaparak Diyadin bölgesi civarinda Üç kilise manasterinde tahassun etme niyetinde olduğunu,ama Osmanlı ordusu manasterin içine girme izni vermiyerek karşı dağa iltica edip, bir kismi tutuklanıp veya öldürülmüş veya taharri olmuşlardır.Çetenin diğer kısmı Van çevresinde Revan, İğdir, Eçmiyazin ve Oda'da kurulan Araratiyan komitesile birleşerek, Rusya sınırından Kopluca karyesinden keşiş Ohannes'in, Ermeni çetye yataklık yapip, Osmanlı toprağında Erzurum Vilayetinde Mosun'a ve Üç kilise'ye ve aynı zamanda Kara Kilise ve Diyadin'den tecavuz etmeği planlayip ve diğer taraftan Ermeniler sınırı aşarak Kars, Sarıkamış ve kasabaların tarafından piyade ve süvari Soğanlı Meşeye tecavüz etme niyetinde olup ve Ermeni fesatçı reisi olan Halec Naz 400 süvariyle Kars'dan yola çıktığını Dördüncü Ordu-yı Hümayun'a haber verilmişti.

Muş'da Tiflis valisi Farid'in Sadaret dairesine yazdığı raporda sınırlardan 400 Ermeninin Eleşkirt ve Tokat kazalarına ve yanyana olan Bitlis ve ona ek olrak Malazgirt kazasına çete adamlarından yaklaşık 15 kişinin geçtiği bildirmiştir.

---

[1] BOA, HR.SYS, 2460/22; 2460/52; 56/1; 2458/18;BOA.HR.SYS.59/1
[2] BOA,A.MKT.MHM, 542/18

Rusya'nın Büyük elçiliğin'den kasden yaptıklari bu eylemleri hakkında gerekli tebellüğ ve tefihim olunduktan sonra filhal Petersburg'a telgeraf çekmelerini, Petersburg'da Kafkas valisini bilgilendirerek, sınırda Rusya görevlilerine katı emirler vermelerini, eğer olaylar tekrar olursa her iki devlet için ne kadar muzir olduğunu beyan ederek, konuya el koymuşlardı.Osmanlı devleti Rusya ve İran'a yaptığı uyarılar dışında her iki devlet'de görevlerini düzgün yapmayan kendi adamlarını da uyarıyordu. Örneğin Tahran'da Ateşe Milterleri bir iş yapmadan boşuna zaman geçirdiklerini tenkit ederek sınır bölgesine gelmeyi ve olaylar ile yakından ilgilenmeleri için ferman verilmişti.

İran hükümeti de pozitif görüş ile Azerbaycan ve Maku hakimlerine yeni talimatlarla Ermeni çetelerinin Van ve Doğbeyazite tecavüz etmelerinin önünü almalarını istemişti. Osmanlı Devleti ise aynı zamanda Dördüncü Orduya şiddetli tedbirler almak ve İran ve Rusya'dan Osmanlı toprağına tezkiresiz girmelerini yasaklamasını, tezkireli gelenler de yalnız Erzrum veya Van gümrüklerinden girişleri caiz olduğu hakkında emirler verilmiştir.[1]

Rusya, İran, İsviçre, Bulgaristan ve diğer ülkelerden gönüllü Ermeniler Tiflis'te toplanmışlar ve bir kısmı Türk- İran sınırında ve içerilere gönderilmişlerdir. Bunların arasında casus olarak ele geçirilenler olduğu gibi bazı aşiretlerde de silah alım satımı yaptıklarına dair belgeler mevcuttur. Ruslar, Ermeni ileri gelenlerini, bazı aşiretlerin liderlerini bir araya getirerek oluşturdukları çetelere para ve silah desteği vermişlerdi. Çetelerin teşkilatlandırılmasında dikkat edilen husus,seçilen yerlerin stratejik bakımından önemli olmasıdır.Türk ordusunu arkadan vurabilecek yerlerde (Pasinler, Van, Bayezid vb.) Ermeniler tahrik ve teçhiz edilmiştir. Çete faaliyetleri yapan,bu çetelere adam toplayan,silah kaçıran, saklayan ve bulan birçok kişi yakalanmış ve bunların faaliyetleri hükümete bildirilmiştir.

Bazı Kürt aşiretleri de silah kaçakçılığıyla ister istemez Rusya'nın politikasını yürütmeğe yardım etmekteydi. Buna karşılık Kara Papak aşireti gibi Osmanlı ordusuna yardım eden aşiret ve gruplar da vardı. Örneğin 24 Nisan 1893 tarihinde Sadaret tarafından Van vilayetine yazılan mektupta "*...Hayran kazası ehalisinden ve Yezidi taifesine vasıtalık yaparak Van'ın Bargir kazasinda iki arkadaşiyla üç kere İran'dan on sekiz yük silah ve cepbahane getirerek,sekiz yükünü Van kasabasında ve Van'a kadar bir günlük mesafede olan Haçalu kilisesine ve beş yükünü Bargir'de Key kilisesine ve beş yükünü ise Tavan karyesine iki saatlik yolu olan Korzut'ta ihfa etmişlerdir.ve Bunlardan başka yerlerde de silah ihfa etmişler, Van'da Sahak Karmanosk bu işlere vasıtalılık yapıyor,bir şahısın verdiği rapora göre Ermeniler bahar döneminde İran'dan Osmanlı'ya tecavüz edecekleri ve bu işte iki İranlı ve İngiltereli kişide yardım ve kolaylık sağlıyorlardır."*

Gene Bitlis vilayetinden Sadaret'te yazılan bir diğer mektupta Yezidi tayfasindan casus, Van'da kırk dokuz yük silahların nakli ve kiliselerde ihfa etmiş, zikrolunan silahlar İran'da Maku kasabasından ve İran görevlilerin yardımıyla ve Van'da ise bazı kişilerin vasıtalığıyla nakl olunmuş,İran sınırları içerisinde Ali Han,Van'da Mahmut Ağa,Hakkarı da Marşimun tayfasinin ortaklığıyla Van ve Eleşkirt'e tecavüz yapılmaları planlanıyor,bu vasitalığı nasıl yapılacağını önlemek için Van, Erzrum,Muş, Bitlis de Ermeni tebaalarından ve Osmanlının Ermeni murahhaslarına, Akdamar Ermeni Katagikosun, bilgi ve rapor alarak, Muş murahhası Adliye mahkemesine çağırarak yargılanıyor ve Van ermenilerine Bulğaristan Ermenileri tarafından mali yardım yapıldığının ispatlandığı açıklamıştı.[2]

Hariciye Nazırının 28 Eylül 1902 tarihli bir belgesinde İran eşkiyalarının günden güne artması, Baş Kale ve Pars karyesinin civarına geceden yaralanarak Şıkak aşiretinin reisi Ömer Ağa tarafından hamle olunması, karyenin ehalısindan kaç kişinin ve Marzini aşiretinin reisinin kardeşinin öldürülmesi ve eğer şu tecavuzlere son verilmezse Marzini aşireti de kesin bunu telafi edeceklerini ve hiç şekilde karşısı alınmıyacağını, Van Vilayetine haber verilmesini beyan etmiştir. Yükarıda zikrolunan eşkiyalar İran sınırında toplanmış ve haberleri esas alarak kesin fesatci Ermenilerin bu olaylarda elleri olmalari ve İran toprağında bunların toplanmalarına izin verilmemesi diye konuşulmuştur.

---

[1] BOA,Y.A.HUS, 511/66; 338/101;BOA,Y. MTV, 159/130; BOA,BEO.2017/151233; BOA,A.MKT, İMM, 643/32;BOA.DH.TMİk.M,122/3;BOA,A.MKT.İMM, 643/32;BOA,A.MKT.MHM,549/12; BOA,Y.PRK.A,9/33;BOA.Y.PRK.EŞA,26/1

[2] BOA, BEO.187/14016;BOA.A.MKT.İMM, 643/32

Üçüncü Fırka Kumandalığı'ndan 25 Şubat 1913 tarihli raporda Hoşab kaimmakamı Hamza bey iki hafta önce Rusya'ya sınır tarafından Erciş'e gidip, araştırma yaptıktan sonra verdiği ifadede çetelerin büyük bir kısmı Urmiye'de ve birer kısmı Kotur, Salmas ve Azerbaycan Vilayetinin bazı diğer uygun yerlerde on bin Rus askeri ve bunun dışında önceden sipariş verdiği askeri nakliyat için otuz bin kazak, Revan tarafından geleceği, Rusya askerlerinin Sarıkamış ve Urmiye ortasında toplandıkları anlaşilmiştir.Rusy'dan yüz deve yükü mavzer silahları ve cephaneleriyle birlikte Maku hakimine vermiş ve oda zikrolunan silahlardan ve her tüfeng için bin mermi oner lira fiyatiyla İran aşiretlerinden Şahsüvar aşiretinin adamlarına satmiş ve mamafih şu aşiret hayli güçlenmiş,ama aşiretin büyük bir kısmı Sünni mezhep olduğu için Rusya bunları kulanamaz ve binaenaleyh Osmanlı hükümeti savaş döneminde bu aşiret gibi diğer aşiretlerden ve hatta muhtemelen İran'ın kendi ahalisinden de bayağı yaralanabilmesi istihbar olmuştur.

Ama Atik aşiretine gelince; Osmanlı toprağında yaşayan Kör Kasım isminde habis birisi İran'dan hayli silah ve cephane almaya yataklık etmiş, Atik aşiretinin reisi Ali beyi yanında saklamış Ermenilere satmak amacıyla, sık sık Osmanlı toprağına getirerek satıyordu,bunun yanısıra bazı Kürt adamları ise hainlik edip ve bu yoldan ticaret yapıyorlar, şu ismi geçen adam en yakın zamanda Kürtler ve Ermeniler arasında kesin bir olay yaratacak ve kendi satığı silahlar tekrar kendilerine kalacaktır diye raporda yazılmıştı.

Silah alım satımının ardı ardına devam etmesi, Ali beyin Rusya devleti tarafından nişanla taltif olunmasına neden olmuştu. Ama Ali bey, Rusya'nın Şıkak aşiretinin reisi Simku'ya İran parasıyla aylık bin tüman ve daha başka şeyler verdiği için bu nişanı yeterli görmemişti. Rusya'nın en önemli hedefi Ermeniler ile Kürtlerin arasında karışıklık yaratma ve bu durumu kulanarak Osmanlı toprağına taarruz etmeyi planlıyor ,ama bugün Ermeniler de Rusya'nın verdiği vaatlere inanmıyor ve Kürtler de onların düşüncelerine kesin alet olmayacaklarını vurgulamıştı[1].

Rusya'dan Doğu Anadolu'ya silah ve patlayıcı mevadd-i müharibenin sokulduğuna dair de bilgiler mevcuttur. Bu yasadışı faaliyetler arasında; Ermeni tüccarların iki ülkenin iç işlerine karışmaları, silah kaçakçılığı, kimyevi maddelerinin transit ticaretini yapmak ve bunların yanında bazı gümrük görevlilerin ve mübaşirlerin onlardan rüşvet almalarında yardım etmelerini sayabiliriz. XIX. yüzyıl sonlarına doğru Avrupa ülkelerinden alınarak Trabzon - Erzurum üzerinden İran'a götürülen maddelere ilişkin belgeler dikkat çekmektedir. Genellikle silah, mermi, çeşitli malzemeler, ilaç ve silah imalatında kullanılan çeşitli kimyevi maddeler ki hemen hemen hepsi transit şekilde İran'a ithal olunuyordu.

Araçların tamamına yakınının Gayrimüslimler bilhassa Ermeniler ve Amerikalı Misyonerlere ait olması, bu türden geçişlerin sorun olmasına sebep olmuş, bazı maddelere geçici sürelerle el konulmuş, bazıları da sıkı denetimlerle İran sınırına kadar götürülmüş ve bir daha böyle maddelerin geçirilmemesi istenmişti. [2]

Bazen de Ermeniler tüccar ismiyle Osmanlı Devletinden tezkere alıp, İran veya Rusya'ya ticaret yapmak adı altında gidip geliyorlardı. Bahane ile binlerce silahlı Ermeni Osmanlı toprağına giriyor veya İran padişahi adına Avurpa, Amerika fabrikalarından veya eşhas tarafından Trabzon

---

[1] BOA,A.MKT.MHM, 143/26;BOA,Y.MTV.234/156" şu raporun devamında araştırmaların sonucunda bu olayda Marzini aşireti,Şıkak aşireti ne hücüm etmeleri ve onların direnişi ve ermenilerin bu olaya karışmamaları,İran devleti bu tur olayların önünü almasını beyan etmişlerdir.Azerbaycan hükümeti ise İran Ermenilerinin gücsüz olduğunu ve Ömer Ağanın iki kere İran toprağına tarrüz etmesini vurgulamıştir". İsmail Ağa Simko ve diğer saldırganların Osmanlı, Rusya, İngiltere ve Amerika tarafından nasıl kullanıldıkları ve İran'ın Azerbaycan bölgesinde ne kadar katliam yaptıklarını, Bkz. Kesrevi, Ahmet, Tarihi-i Hijdeh Sale-yi Azerbaycan, Bazmande-i Tarih-i Meşrute-i İran, Emir Kebir Yayınevi, Tahran, 1997; Nusret-i Makui, Hac Muhammed Rahim (Nusret'ul Mulk), Tarih-i İnkılab-ı Azerbaycan ve Hevanin-i Maku, İlmiye Yayınevi, Kum, 1373; Hidayet Hacı Mehdi Guli (Muhbir'us-seltene), Hatırat ve Heterat (Tuşe-i Ez Tarih-i Şeş Padişah ve Guşe-i Ez Dovre-i Zindegi-yi Men), Hakikat Yayınevi, Tahran, 1375; Mutemed'ul Vuzera, Rahmettullah Han, Urmiye Der Muharebe-i Alemsuz, az Mukaddeme-i Nesara Ta Belva-yi İsmail Aga hş. 1298-1300, Haz. Kave-i Bayat, İksir Yayınevi, Tahran, 1389; Emir Tahmasbî, Serleşker Abdullah Han, Yad Daştha-yi Ez Aşubha-yi Aşayiri ve Siyasi-yi Azerbaycan, Bahter Yayınevi, Tahran, 1388; Haşmet, Gulam Han, Muyeha-yi Şehr-i Garip (Gozareş-i Mustened Ez Vekaye-i Cilolog ve Hevadis-i Bad Ez An Der Urumiye, Yaz Yayınevi, Urumiye, 1387.

[2] Gozide-i Esnad, Belge No.781, 163.32, c. 4, s. 464.

gümrğüne gelen silah sandıklarının transitinin yasak olduğu dikkate alınmıyordu. Rüsumat Nezareti tarafından Bağdat, Erzurum,Trabzon gümrüklerine bundan böyle Osmanlı toprağına İran'a transit yoluyla silah girişi hatta İran padişahi ismine bile olsa yasak olduğunu ve İran Devletinin hasaret istemeye hakkı olmadığına dair padişah buyruğu gönderilmişti. Özellikle bu sandıklarda Mavzer silahları olduğu ve diğer taraftan da küçük çapta Ermenilerin elinde bu silahların bulunmasının nasıl ve nereden geldiğinin anlaşılacağı belirtilmişti.[1]

Nahçıvan ve Karabağ Ermenilerinin İran sınırından Muş,Van ve Beyazıta saldırmak için hazırlık yapmakta oldukları bildirildiğinden Rusya ve İran hududu boyunca güvenlik tedbirlerinin arttırılması, sınırda seyyar müfrezeler teşkil edilerek pasaport memurlarının görevlerini suistimal etmelerinin önlenmesine dair Dahiliye Nezareti tarafından Erzurum, Trabzon ve Van vilayetlerine çekilen telgrafta Tiflis Şehbenderliği tarafından da doğrulanan Nahçıvan ve Karabağ Ermenilerinin muhtemel saldırılarını engellemenin Rusya ve İran hükümetlerinin icraatlarına bağlı olduğu, saldırılara karşı hazırlık olarak Hakkari bölgesindeki askeri kuvvetlerin arttırılması,ihaneti ile meşhur Bayezid murahhasasının görevden alınması ve pasaport kontorulü için Rusya sınırında yeni kapılar açılarak Rüsumat idareleri oluşturulması gerektiği hususlarında Dahiliye Nezareti, Sadaret ve Adliye ile Mezahib Nezareti arasında yazışmalar olmuştu (5 Temmuz 1891).

"*Van'ın Hakkari tarafında gerçi aşayir var ise de bunların Hakkari mutsarrıfından münkesir ve dilgir ve Ermenilerin o cihetdeki Marşumılerle ittifakı mütebadir-i hatır olmasından naşi o taraflara tecavüz vuku'u mülahazadan gayr-ı ba'id olup ,Meclis-i İdare azasından Parsih (1) ve mahkeme azasından Totoz(2)ve Murad oğullarından Ohannes (3)ve firarı Nazaret ile (4)Rusyada saı-i fesad olanlardan pederi Keşiş Artin (5) ve Eleşkird Ermeni Mektebi muallimlerinden Bitlisli Artin Düdükyan (6) ve Muşlu Kevork (7), Erzincanlı Horhoryan Horan ve Bayezid'de ifsadat ve iğfalatın ruh-ı mücessemi olan Ermeni Mektebi Muallimi Eğinli Ohannes Artin (9) ve Düyun-ı Umumiye ve Reji memurları Mıgırdıç (10) ve Mihail (11) ve Sandık Emini Ohannes Kerem (12) ve Bağdasar (13) ve Muhasebe ketebesinden Dikran Bağdasar (14) ve Keşiş Nerses (15) ile otuz yedi seneden beri Bayezid de bulunup isaet ve ihanet na-kabil-i ta dad olan ve hatta mesele-i maziyede güya muhafaza-i nefs ve mevki vesilesiyle Üçkiliseye celb ve ihfa eylediği seksen kadar Ekradı bi-gayrı hakkın mazlumen Rusyaluya şehid etdirmek gibi habasete cesaret etmiş bulunan Ermeni murahhasasının bu livadan kaldırmak misillü .....*

Pasaport muayenesi bahsine gelince, Bayezid dahilinde İran tarikından Kızıldize ve Erzurumun Pasinler kazasında ve Rusyanın Kars tarikında Zivin ve Oltu cihetinde ve Narmanda Kaleboğazı ve Livane tarafında Kiskimin Milo (.....) leri olup bunlarin da Rüsümat idareleri var ise de Bayezid de Rusyanın Iğdır hududunda kain Karabulak ve Eleşkird de ve Kars ve Kağızman yolu üzerindeki Kopuz-ı Ulya Karyelerinin dahi Kapu ittihazıyla Rüsumat idarelerinin teşkili taht-ı elzemiyetde bulunduğundan bunun ve şimdiye değin Rüsumat memurları tarafından icra olunmakda bulunan pasaport muayenesinin memur-ı müstakil ve mesulü bulunmadığı cihetle ba dema hüsn-i cereyan-ı muayenesine dikkat etdirilmek üzere memurın-i lazımenin tayinine dair Meclis-i İdare-i Vilayetçe cereyan eden müzakerat Bayezide müsaraatı hareket-i çakeranemden dolayı teehur etmiştir. Pasaportların hüsn-i cereyan-ı muayenesiyle bir guna suistimal vukuuna meydan verilmemek üzere Bayezid'den Kiskim'e kadar İran ve Rusya hududlarında vaki altı kapuda beşer yüz kuruş maaşlı birer muayene memuru bulundurulur ise ....[2]" iyi olur önerisinde bulunuluyordu. Yukarıda bir kaç örnekle Rusya devletinin belirgin şekilde Ermenilere yardım etmeleri yanında, bazı belgelerde münafık davranmalarını görüyorüz.

28-29 Aralık 1911 tarihli bir belgede Rus Konsolosu Alferif, Van'da görüşmeler esnasında Taşnakları çıkarcı ve zararlı kişiler olarak nitelendirmiş, Osmanlı-Rus savaşı çıkartmak için çalıştıklarını vurgulamıştı. Onlar, Osmanlı-Rus savaşı çıkarsa gönüllü olarak öncülük yapabileceklerini konsolosa ifade etmişlerdi. Bu anlamda Rus Konsolosu Taşnaklara karşı çok şiddetli hareket etmek gerektiğini düşünmekteydi.

---

[1] BOA.Y.MTV,212/64;BOA.Y.PRK.A,9/33;BOA.Y.A.HUS,414/42
[2]BOA, A.MKT.MHM,502/25

Rus konsolosu, Rusya'nın İran topraklarına girmesini de Kafkasya'dan oraya firar etmiş olan Ermenileri terbiye etmek, oradan çıkarmak isteğine bağlamıştı. Konsolos kendine yakın bir kişiye ise Rusya'nın İran'ı istila etmesinin nedeni olarak Osmanlı Devletinde Meşrutiyetin ilanından sonra, Türkistan, Afganistan kısaca Asya da bulunan Sünni Müslümanların arasında şia mezhebinin yayılmaya bağlamasından kaynaklandığını bu kişiye söylüyordu.

Siyaset icabı Taşnaklara karşı oldukları imajı veren Rus konsolosu, Rusya'nın Ermenilerin kökünü kazmak bahanesiyle İran'a girmek istediğini ifade ederek, bir anlamda Ermeni sorunu ile mücadele eden Osmanlı Devletini, İran'ın işgali konusunda tarafsız kalmaya ve hatta bu eylemi desteklettmeye çalıştığı görülmektedir.

Osmanlı hükümetlerinin Ermenilerle ve Kürtlere ilgili olarak izlediği politika da eleştirilmektedir. Suç işleyen Ermenilere ve Kürtlere karşı ciddi tedbirlerin alınmaması ve gereken cezaların verilmemesi bu anlamda Türk tarafı için en büyük sorunu oluşturmaktadır.[1]

İran'daki Ermenilerin arasında ayrılıkçı fikir ve hareketleri yayınların bu çalışmalarını İran Azerbaycan Ermenileri arasında da sürdürdükleri, Tebriz'deki Ermeni okul ve kilisesinin idare kurulu üyeliklerine nifakçı kişilerin getirildiği, Anadolu Ermenileri güya Osmanlı Devleti tarafından zülüm ve taaddiye uğradiklarini ve Tebriz Halifehanesinde Ruhanı Ermeni heyeti okullarında toplanarak Osmanlı Devleti aleyhine itirazda bulunmuşlardı. Bu toplantıda Rusya devletinin tahrik etmesi, Eçmiyadzin Katagikosunun bu işte eli olup , Osmanlı tebaası ve aynı zamanda vekili olan Keşiş Karbet önce kendisiyle konuşmuş ve iyi önerilerde bulunmuştur. Rus Çarına durumun islahi için mektup yazılıp, yardım istemeleri, Çar özel duygusalik göstererek işe müdahale ve zamanı gelince onların menfaatları ve Türkiye Ermenilerine yardım edeceğini beyan etmişti.

Ermenilerin bölücü tertiplerine ve fesatci faaliyetlerine İran'da izin verilmeyeceğine dair Şah tarafından teminat verilmiş olmasına rağmen İran memurlarının bilgisizliklerinden dolayı istenilen sonucun alınmadığı belirtilmişti.[2]

Anadoludaki Ermenileri kışkırtmak amacıyla siyasi faaliyetler yanında kültürel işlerde yapılıyordu. Yürda sokan muzır evrak miktarının gün geçtikçe arttığı, Tebriz'de vefat eden Buvakim Fanarciyan isimiyle Ermeninin metruke emvalının içinden iki kitap bulunduğu ve şu kitaplar altı ayda bir Petersburg'da bir kere Araksi ismi altında 1893 ve 1896 tarihleri arasında yayınlanması, kitapların tercümesi muhtevası bütünüyle zararlı görüldüğünden el konulduğuna dair fermanlar verilmiştir.[3]

Elbette bu kültürel faaliyetlere karşı, İran gazeticiler tarafındanda tepkiler olmuştur, örneğin yayını yürt içinde yasak olan ve Hindistan'da Müayüdü'l-islam tarafından çıkan Hablul-Metin Gazetesinde Ermenilerin uyguladıkları işler hakkında ve Tebriz halkın düşüncelerini Ermenilere karşı nefretle kaynatmağa çok etkili olmuş ve bu yüzden Bulğarıstan Komiseri tarafından Osmanlı hükümetinden bu gazete için teşvik ve teltif olunmasını istemiştir.[4]

Sonuç

Ermenilerin 19. ve 20. yüzyıllarda hem kendi ticari güçleri hem de siyasi işlerden dolayı Batı Devletleriyle sıkı bağlantıları olduğu için ekonomik açıdan hayli güçlendiler. Bölgedeki etkisini günden güne yitiren İran yönetimi, Rusya'nın bölgeyi 1910 yılında işgal etmesine de ses çıkaramadılar. Ermeniler ise bundan yaralanarak ticaretin yanı sıra, yasadışı ticaretle de ilgileniyorlardı.

---

[1] BOA, HR.SYS,2776/65; BOA.A.MKT.MHM.549.12; Daei, Masoumeh, Birinici Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı- Ermeni ve Rusya- Ermeni İlişkilerine Bir belge (15-16 Kanunevvel 1327) Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı : 36, Ankara, 2012, s.105

[2]BOA,Y.PRK.EŞA,23/37;BOA,HR.SYS,276/7;2776/63;BOA.HR.SYS,276/7;BOA.Y.PRK.EŞA,17/9;
Ermeniler sadece sınırlarda faaliyet yapmıyorlardı.Tebriz şehrinin içinde de bazı kışkırtıcı uygulamalar yapıyorlardı.Örneğin Tebriz müctehidlerinden Hacı Cavad Ağa Tebrizinin uyguladığı bazı işlerine karşı Ermeninin birisi Revulor silahıyla kurşun sıkıyor ki ama tesadüfen bir Müslüman'ın ayağına isabet ediyor,bunu gören halk kama, değenek,... isyan ediyor, müctehid halkı sakinleşmeye davet ediyor,bu arada hükümet ise işleri ıslah etmeye çalışsa da,aciz ve sorunu çözemeye gücü yetmemesi belli idi.Kaç gün önceden şehre alış verişe gelen köylülerin dediğine göre Ermeniler tarafında yağmalanmalarını söylemişlerdir.

[3] BOA,A.MKT.MHM,546/38; BOA,A.MKT.İMM,643/32;BOA.İ.HUS, 31/1312.ca.53

[4] BOA,AIMTZ(40) Dosya no:103,Vesika no:12,Gömlek numarası yok.

Türk İran sınırı ile Urumiye gölünün batısında kalan bölgede yaşayan Nesturiler, bulundukları coğrafıya, kuzey-güney ticaretin ve geçiş yolu olması hesabiyle stratejik açıdan çok büyük bir öneme sahipti. Bölgede Birinci Dünya Savaşın'dan önce Rusya tarafından işğal edilmiş ve bu durum bir taraftan bölgede yaşayan Hiristiyanlara koruma sağlamışken,diğer taraftan da Müslüman ve Kürtlerin Nesturilere karşı düşmanlık beslemelerine neden olmuştur.

Bu dönemlerde Ermeni grupları İran yolunun uzun mesafesini göze alamayarak, Türkiye'ye saldırmak için sınır yolunu daha güvenceli buluyorlardı. Diğer taraftan, sınır görevlilerinin olmaması, gümrük mübaşirlerinin rüşvet almaları ve Amerikan ve İngiliz misyonerlerinden destek almaları Ermenilerin cesaretini daha da artırıyordu. Ermeniler, Amerika, Rus ve İngilizler tarafından Osmanlı Devleti üzerindeki ekonomik ve siyasi çıkarlarını gerçekleştirmek için bir araç olarak kullanılmaktaydılar.[1]

Bu bilgiler de göstermektedir ki, dünyadaki bütün Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğunda ayaklanma çıkartmak amacı ile örgütlenmiş bulunmaktaydılar. Ayaklanma için bahane bulmak veya yaratmak tabiatiyle güç olmadı. Londra, Viyana, Rusya ve İran'da bulunan Ermeni komiteleri, geniş bir propaganda faaliyetine girişerek Osmanlı Devletindeki Ermenileri ayaklandırmak için kışkırttılar. Dışarıdan gelen bu kışkırtmalar, içerideki Ermeniler ve Ermeni komiteleri üzerinde etkisiz kalmadı .

Kaynaklar

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR.SYS, 2460/22; 2460/52; 56/1; 2458/18; 2776/65;, 276/7; 2776/65; 276/7; 2776/63; 2776/65; 276/7; 2776/63; 59/1; 276/7
2. BOA.Y.PRK.EŞA,26/1 ;17/9 ;23/37
3. BOA,A.MKT.MHM, 542/18 ;143/26;546/38;502/25 ;549/12
4. BOA,AIMTZ(40) Dosya no:103,Vesika no:12,Gömlek numarası yok.
5. BOA,Y.A.HUS, 511/66; 338/101; 414/42
6. BOA,Y. MTV, 159/130; 234/156 ;212/64
7. BOA,BEO.2017/151233; 187/14016
8. BOA,A.MKT, İMM, 643/32 ;643/32
9. BOA.İ.HUS, 31/1312.ca.53
10. BOA, DH. MKT, 2079⁄89
11. BOA, ŞD. MLNF, 470⁄23.
12. BOA.DH.TMİk.M,122/3
13. BOA,Y.PRK.A,9/33
14. Vahan Baybordiyan, Nakşe Erameneye İrani dar ticarete beynelmileli, Çev. Edik Bağdasaryan, Tahran 1375 .
15. Herand Pasdermacyan, Ermenistan tarihi, Çev. Muhammad Gazi, Tahran, 1377.
16. Woods John E, The Ag-Quyunlu. Clan. confederation, Empire.
17. Hüseyn Mircafari, Tarihte Tahavulate Siyasi, İctimai, İktisadi ve Farhangiye İran Dar Doreye Teymüriyan ve Türkemanan, Tahran, 1379.
18. Kütükoğlu, Bekir, Osmanlı-İran Siyasi Münaâsebetler (1578–1612), Özal Matbaası, İstanbul, 1993.
19. Reza, Şabani, Tarihe ectemaiye İran dar asre Afşariye, C.1, Tahran, 1369.
20. Gozide-i Esnad-i İran ve Osmanî, İran Dışişleri Bakanlığı, Haz. Muhammed Hasan Kavus-i Iraki, İran Dış işleri Bakanlığı, Vahid-i Neşri Esnad.
21. Kesrevi, Ahmet, Tarihi-i Hijdeh Sale-yi Azerbaycan, Bazmande-i Tarih-i Meşrute-i İran, Emir Kebir Yayınevi, Tahran, 1997.
22. Nusret-i Makui, Hac Muhammed Rahim (Nusret'ul Mulk), Tarih-i İnkılab-ı Azerbaycan ve Hevanin-i Maku, İlmiye Yayınevi, Kum, 1373.
23. Hidayet Hacı Mehdi Guli (Muhbir'us-seltene), Hatırat ve Heterat (Tuşe-i Ez Tarih-i Şeş Padişah ve Guşe-i Ez Dovre-i Zindegi-yi Men), Hakikat Yayınevi, Tahran, 1375.
24. Mutemed'ul Vuzera, Rahmettullah Han, Urmiye Der Muharebe-i Alemsuz, az Mukaddeme-i Nesara Ta Belva-yi İsmail Aga hş. 1298-1300, Haz. Kave-i Bayat, İksir Yayınevi, Tahran, 1389.
25. Emir Tahmasbî, Serleşker Abdullah Han, Yad Daştha-yi Ez Aşubha-yi Aşayiri ve Siyasi-yi Azerbaycan, Bahter Yayınevi, Tahran, 1388.

[1] BOA. HR. SYS. 2776/65.

26. Haşmet, Gulam Han, Muyeha-yi Şehr-i Garip (Gozareş-i Mustened Ez Vekaye-i Cilolog ve Hevadis-i Bad Az An Der Urumiye, Yaz Yayınevi, Urumiye, 1387.
27. Daei, Masoumeh, Birinici Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı- Ermeni ve Rusya- Ermeni İlişkilerine Bir belge (15- 16 Kanunevvel 1327) Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı : 36, Ankara, 2012

Masoumeh Daeı

Özet

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Doğu Anadolu'da Ermenilerin konumları ve karıştıkları olaylarla ilgili İran ve Osmanlı arşivlerde yeterince belge mevcuttur. Ama bu konu İran araştırmacıları tarafından çok sınırlı şekilde ele alınmıştır. Söz konusu belgelerde Ermeni çetelerinin faaliyetleri, Rusya, İran ve Osmanlı devletleri ile münasebetleri üzerinde durulmaktadır.

Ermeni komitelerinin Anadolu'da ve özellikle Doğubayazit, Van, Muş, Bitlis, Ağrı gibi yerlerde yaptıkları terör eylemleri, Bulgaristan, İsviçre ve özellikle Rusya Ermeni teşkilatlarından destek almaları, İran'ın Urumiye, Hoy, Salmas, Maku gibi sınır şehirlerinde toplanarak yoğun silhlanma ve organizasyon yaptıktan sonra Osmanlı toprağına tecavüz etikleri, belgelerde yer almakta, özellikle her iki ülkenin yukarıda beyan ettiğimiz şehirlerde oluşturdukları gizli çeteler ve Kafkasya'dan kaçıp Osmanlı Devletine sığınan Ermenilerin yaptığı faaliyetler ifade edilmektedir.

Sözünü ettiğimiz olaylardan başka, Rusya'dan Doğu Anadolu'ya silah ve patlayıcı savaş malzemesi sokulduğuna dair de bilgiler mevcuttur.

Bunların bir kısmı Ermenilerin kendi gayretleri sonucunda, bir kısmı ise Ruslar tarafından oluşturulan çetelere verilmek üzere ve kaçak şeklinde İran'ın gümrüklerinden ve bazen de gümrük görevlilerine rüşvet vere-rek çeşitli yerlere gönderilmiştir. Bu anlamda İran, hem bir geçiş noktası hem de bir üs olarak kullanılmaktadır.

Dönemin büyük devletlerinin siyasi ve ekonomik çıkarları uğrunda hareket eden Ermeni ayrılıkçı gruplarına Rusya ve İngiltere'den para geldiği de bu belgelerin içerisinde yer almakta, ayrıca Osmanlı hükü-metlerinin Ermenilerle ilgili olarak izlediği politika da eleştirilmektedir.

Masoumeh Daeı

THE ACTİONS OF THE ARMED CİVİLİAN ARMENİAN BEFORE WORLD WAR I İN MARGİNAL CİTİES İN IRAN ACCORDİNG TO SOURCES OF TURKİSH AND IRAN

Summary

Although there are numerous documents about civilian Armenian and their actions before World War I and their relation with governors of Iran, Russia and ottoman, Iranian researcher were not interested in the subject.

Armenian committees with the help of Sweden, Russian and ottoman Armenians in Anatolia‹, cities such as Van, Duba yazid, Agri, Bitlis, Muş, Erzurum….did violent and terroristic actions, gathered in Iran's boundary cities like Khoy, Salmas, Maku and urmiya and after being armed attacked the ottomans. Furthermore, researchers have shown that escaped ones from Caucasus organized secret, armed groups.

Additionally they entered weapons to the east of Anatolia from Russia, either by their own attempts or by the help of Russian committees. They imported these weapons from Iran's customs by trafficking or bribery to customs officers. Therefore Iran played two roles simultaneously: it was a road for gun running and behaved like a military site.

Great countries supported Armenian separatist groups economically in order to achieve their own economic and politic goals. Notice that ottoman government's strategies had important weak points.

Hasan Cicioğlu
Doç. Dr. Doğu Akdeniz Üniversitesi,
Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Başkanı,
Gazimağusa, KKTC, hasan.cicioglu@emu.edu.tr

KARADENİZ BÖLGESİNDE RUM VE ERMENİ ÇETELERİNİN YAPTIĞI KATLİAMIN TANIKLARI

Anahtar Kelimeler: Pontus, Bafra, Nebiyan Çeteleri
Key words: Pontus, Bafra, Nebiyan Çeteleri

GİRİŞ

17. yy.dan itibaren batılı güçlerin hedefi haline gelen Osmanlı toprakları, I. Dünya savaşından sonra paylaşılmaya başlanmıştır.

I. Dünya savaşından yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde paylaşma hesapları uzun bir süreden beri yapılmakta, günün şartlarına göre paylaşım planları da değişikliğe uğramaktaydı.

I. Dünya savaşı başladıktan kısa bir süre sonra İngiltere, Rusya ve Fransa savaş sonu paylaşım projelerini masaya serdiler. Bu paylaşma, gizli olmakla birlikte, Osmanlı Devletini içermiyordu. Osmanlı devleti,Almanya'ya yanaşmıştı ve İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını istiyordu. İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti üzerindeki düşüncelerini bir süreliğine dondurdular ve paylaşım alnına sokmadılar. Anlaşma gizlide olsa duyulabilir ve Osmanlı üzerinde ters bir etki yapabilirdi. Ancak Osmanlı Devleti Savaşa girince, İtilaf Devletleri, Osmanlı İmparatorluğunu savaştan sonra paylaşma planı hazırladılar. Daha sonra bu paylaşıma İtalya da katıldı.

Sykes-Picot Antlaşması(1916): Osmanlı İmparatorluğunun Arap topraklarını İngiltere ve Fransa arasında paylaşmasını öngören anlaşmadır. Saint-Jean de Maurienne Antlaşması (1917): Sykes-Picot Antlaşmasına İtalya'nın katılmasıyla imzalanmıştır. Mac Mahon Anlaşması (1916): İngiltere ve Araplar arasında yapılmıştır. Araplara bağımsız büyük bir Arap Krallığı sözü verilmiştir.

Çarlık Rusya'nın Payı :

- Doğu Trakya'nın yarısı (Midye-Enez'in doğusu)
- İstanbul ve Marmara Denizi'nin güneyi
- İmroz ve Bozcaada
- İstanbul ve Çanakkale Boğazları
- Doğu Anadolu'da bazı bölgeler

Böylelikle Ruslar, Çar Büyük Petro zamanından beri düşledikleri hedefleri gerçekleştirmiş olacaktı. Ruslar, diğer devletlere Boğazlardan serbest geçiş hakkı ile ekonomik kolaylıklar sağlayacaktı.

İngilizlerin Payı:

- Ortadoğu
- Irak'ın bir bölümü
- Ürdün

Böylelikle İngilizlerin yaşam damarlarından en önemlisi olan Hindistan yolundan başka Musul petrolleri de onların eline geçecekti.

Fransızların Payı:

- Mersin'in doğusundan, Çukurova ve Toros Dağları – Sivas (İç Anadolu)
- İskenderun-Lübnan
- Suriye ve K. Irak'ta bazı yerlerin koruyuculuğu

İtalya'nın Payı:

- Ege Bölgesi
- Akdeniz Bölgesi'nin Silifke'ye kadar uzanan kısmı
- Ege bölgesinin kuzeyinden Bursa'ya kadar koruyuculuk[1]

[1]Cicioğlu,H.Göktürk,T.B, "Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi 1",Gazimagusa 2014, s.32.

1917'de Rusya'da ihtilal çıkınca Ruslar, çarlık döneminin bütün antlaşmalarını geçersiz saymışlar, bu gizli antlaşmaları da bütün dünya kamuoyuna duyurmuşlardır. Rusların payına düşen topraklar ise itilaf devletleri arasında paylaşılmıştır.

Bu paylaşımlarda ganimet kavgaları başlamış,Karadeniz bölgesinde Rumlar ve Ermeniler Trabzon bölgesi için, Doğu Anadolu bölgesinde Kürtler ve Ermeniler, Güney Doğu Anadolu Bölgesinde, Kürtler, Ermeniler, Süryaniler ve Araplar bölge üzerinde hakimiyet oluşturmak için birbirleriyle yarışmaya ve sürtüşmeye başlamışlardır.

Bu bölgede kalan bütün Türkler, bu çatışmalardan nasiplerini almışlardır. Çünkü bu çatışanların hepsinin ortak düşmanı Türklerdir. Paylaşım kavgasının su yüzüne çıkması Paris Barış Konferansı sırasında olmuştur. Ege bölgesinin İtalya'ya bırakılması İngiltere'nin Doğu Akdeniz Politikasına aykırı idi, İngiltere Batı Anadolu'da hak iddia eden Yunanistan'a yeşil ışık yakıncave Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarması gerçekleşti. Böylece, bölge üzerinde İtalya-Yunan sürtüşmesi de başlamış oldu.Yunanistan, milli hedefleri (Megali İdea) içinde bulunan Batı Anadolubölgesi ile Karadeniz bölgesinde bir Pontus Devleti kurma hayallerini gerçekleştirmek için politikalar üretmekteydi. Ancak, Karadeniz Bölgesinde Özellikle Trabzon, Ermenilerinde hedefleriarasında bulunmaktadır.Çünkü,Ermeni Devleti'nin en uygun denize çıkış noktası, Trabzon çevresidir. Trabzon ise aynı zamanda Rum Pontus devletininde başkenti olarak hedeflenmişti. Bu nedenle Karadeniz bölgesinde Rum ve Ermenilerin çıkarları karşı karşıya gelmiştir.

Osmanlı Devletinin, I. Dünya Savaşına girmesini fırsat bilen, Karadeniz Bölgesinde yaşayan Rum ve Ermeni çeteleri, Balkan Savaşından beri ordudan silahları ile birlikte firar eden Rum ve Ermeni eşkıyaları ile birleşerek güçlerini büyüttüler.[1]Bölge üzerinde baskı kurmaya, Osmanlı ordusunu içeriden zayıflatmaya, bölgeden Müslüman nüfusu göçe zorlamaya, göç etmeyenleri ise katletmeye başladılar.

Yunanistan'ın Anadolu'da yaşayan Rumlar hakkındaki politikaları Türkiye'nin parçalanması halinde, uluslararası anlaşmazlık yaratmayacak yerlerin Yunanistan' a verilmesi, parçalanmanın gerçekleşmesi halinde Türkiye' deki Rumlara bölge muhtariyeti, Yunanistan' a sığınanların, başka yerlere göç edenlerin tekrar Anadolu' ya yerleştirilmesi, mallarının ve canlarının güvence altına alınmasının sağlanmasıydı[2].

Yunanistan'ın ve dolayısı ile İngiltere'nin politikası özellikle Karadeniz Bölgesinde anarşi yaratarak Müttefiklerin Karadeniz Bölgesinde bir işgal hareketini kolaylaştırmaya çalışıyordu.[3]

Bölge Rumları ise, yalnız örgütlenmekle, bütün Rumları Pontus fikri etrafında toplanmakla kalmamış, silahlı çeteler kurarak, planlı- programlı katliamlara başlamışlardır.[4] Sayıları 800'ü geçen, bazı yerlerde 1000'e ulaşan bu çetelerin katliamlara başlamaları, özellikle Samsun, Amasya, Tokat bölgelerinde planlı faaliyetlerde bulunmaları sonunda, Devleti bunlara karşı önlem almaya yönetmiştir.

Rum ve Ermeni çetelerinin planlı, örgütlü faaliyetlere geçmelerinin amaçlarını şöyle sıralayabiliriz:

1) Müslüman Türk halkını fırsat buldukları yerde öldürerek onları sindirmek ve azaltmak.
2) Türk köylerini yakıp yıkarak, Türk halkını bu bölgelerden göçe zorlamak, bölgede nüfus oranlarını kendi lehlerine çevirmek.
3) Devleti içten yıpratmak, yeni cepheler açarak düşmana yardım etmek.
4) Bölgedeki Rum ve Ermeni varlığını ispat ederek dünya kamuoyunun ilgisini üzerlerinde toplamak
5) Karadeniz bölgesinden Ankara' ya sevk edilen silah, cephane ve malzemenin batı cephesine ulaşmasını engellemek.
6) Kurtuluş Savaşı sırasında Türk ordusunu Doğudan, Kuzeyden ve Güneyden kıskaç altına almak.[5]

Rum ve Ermeni çeteleri Samsun Bafra bölgesinde, **Yeşilyazı**' dan başlayarak **Ada**, **Örencik, Tek-**

---

[1] Topal,Coşkun,"Birinci Dünya Savaşı Sonrası Pontusçu Faaliyetler",İlk adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele,Samsun 2oo8, s.168.
[2] D.Kitsikis, "Yunan Propagandası", s.363.
[3] Dr.Nuri Yazıcı "Milli Mücadelede Pontusçu Faaliyetler" s.10.
[4] Hristos H.Marmaridis, Pontus'ta Çete Grupları (1914-1922) Bildiri (Dünya Pontus Helenizmi)
[5] Cicioğlu,Hasan,The Influnce of Greece on Pontus Massacres Durıng The Turkısh War. (Cyprus Internatıonal Symposium on Her Past and Present, 1991) Famagusta. Ankara 1994, p.214.

kesarmaşık, Terzili, Düz, Koşaca, Çavşur (Esençay), **Boyalı,Ortaklar, Esenbey, Pekmezci** vs… Köylerini tamamen yakarak, halkını çoluk-çocuk demeden öldürmüşlerdir. Bu köylerde yapılan katiamlardan kurtulanlar on, onbeş kişi kadardır. Onlar da tesadüfen o gün köyde olmayanlardır. Sürdürülen katliamlar, baskılar ve terör sonucunda ogünkü şartlarda öldürülenlerin tamamı kayıt altına alınamamıştır. Yaklaşık ikibin den fazla Türk katledilmiş, yirmibin'i aşkın kişi evlerinden, yurtlarından ayrılmış, kaçtıkları, göç ettikleri yerlerde yıllarca açlık ve sefalet içinde yaşamışdır.Beş altı yıl sonra kendi köylerine dönerek yakılan, yerle bir edilen evlerini yeniden yapmışlar, köylerini tekrar kurmuşlardır.

Ölmüş annesin memesini, iki gün süreyle emerek hayatta kalmayı başarmış bebekten, yanmış insan ölüleri arasında karınını doyurabilmek için yiyecek arayan çocuklardan, anaları babaları, kardeşleri gözlerinin önünde öldürülen çocuklar, araştırma yaptığım yıllarda hala yaşıyorlardı. O günkü yaşadıkları felaketigözleri yaşlı olarak anlatmışlardır. Metin ve vakur Türk insanı, bütün bu acı ve elemleri bir tarafa bırakarak, Atatürk' ün '' Yurtta barış, dünyada barış'' ilkesini kendilerine rehber edinmişlerdir.

Kurtuluş Savaşı Yıllarında Rum ve Ermeni Çetelerinin Katliamına Şahit Olmuş Türklerin Anıları:

Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra Türk ordusunun terhis edilerek, silahlarının elinden alınmasını fırsat bilen Rum ve Ermeni çeteleri işi iyice azıtmış,**Samsun,Bafra, Çarşamba, Vezirköprü, Terme, Amasya, Merzifon, Kavak, Ladik, Gümüşhacıköy,Havza, Tokat, Erbaa, Zara** bölgelerinde katliamlara girişmişlerdir. Sadece ,Bafra'nın Çavşur (Esençay)'da ,şehit edilen Türklerin sayısı resmi kayıtlara göre üçyüz altmışyedi dir.[1]

Özellikle 1918-1922 yılları arasındaRum ve Ermeni çetelerinin Türk halkına karşı giriştiği bu katliamlar belgelerle sabittir.

Kurtuluş Savaşı yıllarında Ankara Hükümetince ,Basın ve Yayın Genel Müdürlüğünde oluşturulan tarafsız bir heyete ,Karadeniz Bölgesindeki Rum teşkilat merkezleri ile metropolithanelerden elde edilen evrak ve belgelere dayanarak **''Pontus Meselesi''** adı altında bir kitap hazırlatılmıştır. Bu kitapta , Rum metropolithaneleriyle ,bölgede faaliyet gösteren konsolosluk, yabancı okul ve hastanelerden elde edilen, evrak ve belgelerin birer örnekleri ile öldürülen Türklerdenbazılarının fotoğrafları da yer almıştır.

Bu kitap Ankara Mabuat ve İstihbarat Matbaası tarafından 1338 (1922) yılında eski harflerle Türkçe ve Fransızca olarak bastırılarak dağıtılmıştır. Bu kitabı yeni harflere çevirme görevi, Milli Güvenlik Kurulu, Toplumla İlişkiler Başkanlığı tarafından 1986 yılında tarafıma verilmiştir. 1987 yılı Ağustos ayında kitap yeni harflere çevrilerek, ilgili makama teslim edilmiştir.

1989-90 yıllarında ilgili makamların destek ve yardımlarıyla kitapta adı geçen köyler tespit edilerek tarafımdan ziyaret edilmiş,Bölgede araştırma yapılmış ,1990 yılında hala hayatta olan ve olayların canlı tanıklarıyla görüşülmüş, olaylar birinci elden belgelendirilmeye çalışılmıştır. Yaklaşık yüze yakın mağdurla görüşülmüştür. Bunlardan bazılarını sizlere aktarıyorum.

Çavşur (Esençay) köyünde yaşamakta olan ve o köyden kurtulan onbir kişiden biri **Hasan Er'** dir. (Hasan Er'le,17.08.1990 yaşadığı**yeni köy**de yapılan röportaj);

-Hasan Er - Doğum, 1324 (1909)

H.C. -Siz Koşaca Çavşur köyünün yakılışını hatırlıyor musunuz?

H.E. - İyi kötü hatırlarım, Çavşur köyüne Rumlar geldiler, onların köyde dostları vardı, dostlarına dediler ki siz gidin, köyden dediler. Osman Ağa vardı, siz birkaç kişi burdan gidin dediler. Onlarda dediler ki, geleceğiniz varsa göreceğiniz de var dediler. Rumlar akşamdan köyü sardılar. Sabahtan ateşe başladılar. İkindi vaktine kadar ateş devam etti. İkindi vakti ateş, köye sıçradı. Ondan sonra (yakaladıkları) Çavşur halkını camiye koydular yaktılar. (Kaçabilenleri) yakaldıkları yerde kestiler, derilerini yüzdüler. Bunlar Nebiyan çeteleriydi, İkindiden sonra kurtulanlar,aşağı köylere kaçtık. Başka köylerde mecburenaltı sene kaldık, altı seneden sonra yavaş yavaş köyümüze dönerek evimizi barkımızı yeniden yaptık. Çoluk çocuğun nafakasını temin ettik. Benden başka bu olayları

[1] Pontus Meselesi, Ankara 1922 ,s.72

yaşayan kalmadı bu köyde.O zamanki olaylarda,**Düz, Çavşur, Sarpın, Düzce' yi, Ayarmey'i** yaktılar. Çok feci günler geldi geçti. Karı kesmek, erkek kesmek herkes bulduğunu buldu buldu kesti.Tavuğun ölüsü kadar, insan ölüsünün değeri yoktu, bu çetelerde.

H.C.- Daha önce bunlar, burada Türklerle iyi geçinirken, niye böyle azdılar, düşmanlık yaptılar?

H.E.- Bunlar Yün Dağındaüç jandarmayı kestiler, yüzdüler, yaktılar. Ben bunların ölüsünü gördüm. Ondan sonra iş, azıttıda azıttı. Rum çeteleri, köyleri yakmaya başladılar,yapmadıkları bir şey kalmadı. Seferberlik çıktı. İş aza aza Atatürk' ün zamnına geldi. Kuvayı- Milliye kuruldu, Yunan Harbi çıktı. Harp bitene kadar bu işler devam etti. Allah razı olsun Atatürk' ten, Atatürk, bu ülkeye önderlik yaptı, müslümanların çoğunu kurtardı. Atatürk' ten ve Kuvayi Milliye' den Allah bin kere razı olsun. Sonra, Yunan harbi bitti. İslam ölüsü de bitti. İşte ben bu kadar bunları biliyorum.

H.C. - Çeteler, daha sonra kaçtığınız bu köye (Yeni Köy) gelmediler mi?

H.E – Biz bu köye kaçtıktan sonra buraya da daha sonra (geldiler)hiç silah atmadan bastılar. Evde bir tek dedem vardı erkek olarak, O, da yaşlıydı .Silah kullanamadı, bir de hizmetkarımız vardı. Dedem, bizi çoluk çocuk kadınları ormana kaçırdı. Çeteler, evi gelip basınca, yatakta hizmetkarın uyuduğunu görmüşler ona dokunmamışlar,"eğer onlardan olsaydı, burada bırakmazdı,bunu da götürürlerdi" demişler. Bütün hayvanlarımızı ,davarlarımızı, atımızı, eşeğimizi alıp götürdüler.

Fikri Bilgin - Doğum 1329 (1913) Bafra ,Çamalan Köyü

H.C. - Çamalan Köyüne Ermeni Çetelerinin geldiklerini, ev yaktıklarını, eziyet ettiklerini hatırlıyorsun, seni kaçırarak keseceğiz diyerek fidye istediklerini hatırlıyorsun. Anlatır mısın nasıl oldu bunlar?

F.B.- Bunların mağaraları vardı. Çaykiraz Dağı'nda yaşıyorlardı. Fakirlik ve acizlik çok, ekmek yok. Ekmeğimizi aldılar, malımızı (hayvanları) aldılar. Her melâmeti yaptılar. Daha sonra asker geldi, topladı bunları gönderdi. Üç tanesi kaçtı.

H.C. - Ermeni miydi bunlar?

F.B. - Ermeni 3 tanesi Ermenilerin başıydı.

H.C. - Bunların isimlerini hatırlıyor musun?

F.B.- Biri Şahin'di, öbürü Abrahim, diğeri de Hacik'ti. Üçü bir geziyordu. Bunlar bize çok zarar verdiler. Korkumuzdan geceleri evlerde değil, dağlarda yatarak geçirirdik. İnek varsa ineği götürür gizlice ormana bağlıyorduk. Ele geçirirlerse götürüp kesiyorlardı.

H.C.- Çocukları kaçırıp sizden fidye alıyorlar mıydı?

F.B. - Evet, çocukları kaçırıp fidye istiyorlar, para vereni bırakıyorlar, parası olmayanı öldürüyorlardı. Temel isminde birini götürdüler. Tokur'un Mehmet'i götürdüler ve vurdular. Fikri'nin kardeşini, vurdular, ismini hatırlayamıyorum. Sonra Altunun Halil'i götürdüler, Altunun Halil'i de bunlara fidye ödeyerek kurtuldu. (Amcası) Rahmetli dedemden hiç mal bırakmakmadan Ermenilerin elinden kurtarmış. Dedemden birde mavzer tüfek almışlarda ondan sonra teslim etmişler emmimi (Amcasını). Emmim (Amcam) hâla yaşıyor,. Fidye verdikleri zaman Çamalan Köyü'nde yaşıyorlardı. Sarı Mehmet denilen adam,kaçırılan oğlu için fidye vermemiş, fidye vermeyince oğlunu Çaykiraz(Dağ)'da vurmuşlar. Sonra, haber göndermişler, çocuğun cesedini kadınlar gitmiş, almış. Erkekler gidememiş . Ermeniler vurmuş, fidye ödeyememiş adam, para bulamamış o zaman darlıkta, benim dedem biraz iyiceymiş(maddi açıdan) oğlunu öldürtmeden fidye verip almış .

(Fikri Bilgin'in Amcası Halil Altun Ermeni Çeteleri tarafından dağa kaçırılan fidye alındıktan sonra serbest bırakılan mağdur).

Halil Altun - Doğum tarihi: 1330-1904

Hacı Hüseyin oğlu Hasan'la birlikte Ermeniler kaçırarak fidye istemişler.

H.C. - Hacı Hüseyin oğlu Hasan Halil varmış, arkadaşları filan Çamalan(köy)'de

H. A. -Ben Kabaklıktanım ikimizi bir götürdüler

H.C. - Şimdi hatırladığın, bildiğin kadarıyla bu olayları, anlatabilir misin bize? Ne oldu nasıl bastı gavurlar? nasıl geldiler?

H. A. -Gavurlar gece geldiler, 20 mavzerli geldiler, bastılar, Kadı Kızı Hasan'ı buraya getirmediler evin başındaki yoldan götürdüler, uzun tarla denilen yerde birleştik, orda birleşince bizi çekip ikimizi bir bağladılar. Çıktık Meşeli Boğaz'a, Meşeli Boğaz'da vur sür, vur sür anamla

pazarlık ettiler. 500 kırmızı lira para, 500 fişek bunları aldılar, bizi alıp Çaykiraz Dağı'na götürdüler. Çaykiraz Dağı'nda 15 gün 15 gece bağlı kaldık…

H.C. - Bunlar Ermeniler miydi Rumlar mıydı?

H. A. –Rum'da vardı içlerinde essah gavurda (Ermeni) vardı…

H.C. - Ermeniydiler yani beraber iş birliği halindelerdi…

H. A. -Onlar zulüm etmediler bana biz orada durduk beraber yedik içtik, bensiz bunlar sofraya oturmazdı. Sarı Vannis vardı, Şahin gavur vardı bunlar büyük kıralları (Çete reisi)'ydi.

H.C. - Sonradan sizden 500 kırmızı lirayı alınca bıraktılar mı?

H. A. -Bıraktılar…

H.C. - 500 kırmızı lira aldılar başka ne aldılar? Silah aldılar, mermi aldılar…

H. A. -Bizden 500 mermi, 1 Osmanlı beşlisi, (Beşibiryerde) 50 fişek, 20 kabak mısır, 6 kabak un, 1 etlik kısır öküz bu kadar aldılar. Çaykiraz Dağını (malla) döşettiler babama. Anam Erbağlıydı…Silahı Rus gönderiyordu bunlara,

H.C. - Peki doğumun kaç? Tevellütün kaç?

H. A. -Tevellütüm 1330

H.C. - Ama sonradan yazılmıştır bu gerçek tevellütün kaç? Hakikisi kaç?

(seferberlik çıktığı zaman 10 yaşındaymış)

H. A. -Seferberlik çıkınca 10 yaşından fazlaydım eksik değildim.

H. A. -Gavurlar soygun yaptı vurgun yaptı bunun hatti hesabı mı var hangi birini sayayım?

H.C.–Ermenilerin seni götürdüklerinde kaç yaşındaydın?

H. A. -Nişanlıydım, 15-20 yaşındaydım

Kaynakca

1. Cicioğlu,H.Göktürk,T.B, "Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi 1",Gazimağusa 2014, s.32.
2. Cicioğlu,Hasan,The Influnce of Greece on Pontus Massacres Durıng The Turkısh War. (Cyprus Internatıonal
3. D.Kitsikis, "Yunan Propagandası",
4. Dr.Nuri Yazıcı "Milli Mücadelede Pontuscu Faaliyetler"
5. Hristos H.Marmaridis, Pontusta Çete Grupları (1914-1922) Bildiri (Dünya Pontus Helenizmi)
6. Symposium on Her Past and Present, 1991") Famagusta. Ankara 1994,
7. Topal,Coşkun,"Birinci Dünya Savaşı Sonrası Pontusçu Faaliyetler",İlkadımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele, Samsun 2oo8
8. Pontus Meselesi, Ankara Mabuat ve İstihbarat Matbaası 1338 (1922)

Özet

Birinci Dünya Savaşından mağlup olarak çıkan Osmanlı Devleti'nin toprakları, Mondros Ateşkes Anlaşmasından sonra paylaşılmaya başlanmıştır. Bu paylaşımda, Rum ve Ermenilerin menfaatleri Karadeniz Bölgesinde çatışmıştır. Trabzon ve çevresi Rum ile Ermeniler tarafından vazgeçilemez olarak kabul edilmiş, aralarında bir anlaşma sağlanamadığı için, hazırlanan Sevr Barış Anlaşmasında bu meselenin çözümü Amerika Cumhurbaşkanı'na bırakılmıştır.

Mondros Ateşkes Anlaşmasından sonra Karadeniz Bölgesinde yaşayan Rum ve Ermeniler örgütlenmiş, silahlandırılmış, oluşturulan çetelerle bölgede yaşayan Türkler katledilmeye başlanmıştır.

1918-1922 yılları arasında Samsun-Çarşamba Bölgesinde Rum ve Ermeni çetelerinin Türklere karşı yaptıkları ortak mezalim. Kurtuluş Savaşı yıllarında Ankara Hükümetince , oluşturulan tarafsız bir heyete,Karadeniz Bölgesindeki Rum teşkilat merkezleri ile metropolithanelerden elde edilen evrak ve belgelere dayanarak **''Pontus Meselesi''** adı altında bir kitap hazırlatılmıştır. Bu kitapta, Rum metropolithaneleriyle ,bölgede faaliyet gösteren konsolosluk, yabancı okul ve hastanelerden elde edilen, evrak ve belgelerin birer örnekleri ile öldürülen Türklerden bazılarının fotoğrafları da yer almıştır.

Bu kitap Ankara Mabuat ve İstihbarat Matbaası tarafından 1338 (1922) yılında eski harflerle Türkçe ve Fransızca olarak bastırılarak dağıtılmıştır. Bu Kitap kaynak alınarak 1989-90 yıllarında ilgili makamların destek ve yardımlarıyla kitapta adı geçen köyler tarafımdan ziyaret edilmiş, Bölgede araştırma yapılmış, 1990 yılında hala hayatta olan ve olayların canlı tanıklarıyla görüşülmüştür. Yaklaşık yüze yakın mağdur tespit edilmiş ve bunlarla sesli, görüntülü mülakat yapılmışdır. Bunlardan bazıları bu makalede paylaşılmaktadır.

Həsən Cicioğlu

QARADƏNİZ BÖLGƏSİNDƏ RUM VƏ ERMƏNİ QULDUR DƏSTƏLƏRİNİN TÖRƏTDİYİ QƏTLİAMIN ŞAHİDLƏRİ

Xülasə

Birinci Dünya Müharibəsindən məğlub olaraq çıxan Osmanlı dövlətinin torpaqları, Mondros Atəşkəs müqaviləsindən sonra paylaşılmaya başlanmışdır. Bu paylaşımda, Rum və ermənilərin mənfəətləri Qaradiniz bölgəsində toquşmuşdur. Trabzon və ətrafı Rum ilə ermənilər tərəfindən güzəştə gedilməyən ərazi olaraq qəbul edildiyindən aralarında bir razılaşma əldə olunmadığı üçün, hazırlanan Sevr sülh müqaviləsində bu məsələnin həlli Amerika prezidentinə buraxılmışdır.

Mondros Atəşkəs müqaviləsindən sonra Qara dəniz regionunda yaşayan Rum və ermənilər təşkilatlanmış, silahlandırılmış, yaradılan quldur dəstələri bölgədə yaşayan Türklərin qətlinə başlanmışdır.

1918-1922-ci illər arasında Samsun-Çərşənbə Bölgəsində Rum və Erməni quldur dəstələrinin Türklərə qarşı törətdikləri ortaq zülümlər Qurtuluş Savaşı illərində Ankara Hökuməti tərəfindən yaradılan tərəfsiz bir heyətə, Qaradəniz bölgəsindəki Rum təşkilat mərkəzləri ilə metropolithanelerden əldə edilən sənəd və sənədlərə əsaslanaraq "Pontus Məsələsi" adı altında bir kitab hazırlanmışdır. Bu kitabda, Rum metropolithaneleriyle, bölgədə fəaliyyət göstərən konsulluq, xarici məktəb və xəstəxanalardan əldə edilən, sənəd və sənədlərdən gətirilən bir-bir nümunələrlə öldürülən Türklərdən bəzilərinin fotoları da yer almışdır.

Bu kitab Ankara Mabuat və Kəşfiyyat Matbaası tərəfindən 1338 (1922) ci ildə köhnə hərflərlə Türkçe və Fransızca nəşr edilərək paylanmışdır. Bu kitab qaynaq alınaraq 1989-90 illərində əlaqədar mövqelərin dəstək və köməyi kitabda adı çəkilən kəndlər tərəfimdən ziyarət edilmiş, bölgədə araşdırma aparılmış, 1990-ci ildə hələ həyatda olan və hadisələrin canlı şahidləri ilə müsahibə aparılmışdır. Təxminən yüzə yaxın zərər çəkən ortaya çıxarılmış və bunlarla səsli, görüntülü müsahibə aparılmışdır. Bunlardan bəziləri bu məqalədə paylaşılmaktadır.

Hasan Cicioglu

EYE –WİTNESS ACCOUNTS OF THE MASSACRES COMMİTTED BY THE GREEK AND ARMENİAN GANGS İN THE BLACK SEA REGİON

Summary

Following the defeat in World War One and signing of the Mondros Armistice, Ottoman Land started to be invaded by foreign powers. During this invasion that there appeared a conflict between the Greek and Armenian interests in the Black Sea region. For both the Greeks and Armenians, Trabzon was irrevocable, and since no agreement could be reached between the two parties, the Sevres Treaty left it at the discretion of the US president to resolve this issue.

After the Mondros Armistice, the Greek and Armenian living in the Black Sea area started forming gangs fully equipped with guns, and started killing the Turks in the area.

During the years 1918 and 1922, the Greek and Armenian gangs slaughtered lots of Turks along the Carsamba – Samsun area. During the War of Independence, the Ankara Government ordered delegarted an independent committee with the responsibility of preparing a book called “The Pontus Issue”. All the documents and reports that were taken away from the Greek centers and metropolitan houses were used in the compilation of the book. The book has copies of all the documents taken from the Greek metropolitan haouses, from Consulates functioning in the rea, from foeignschools and hospitals.

This book was published in 1922 by Ankara Press and Intelligence Publisher’s House in Turkish and French in the old script. During the time period 1989 and 1990, a field trip was made possible by the authorities concerned to the villages that were mentioned in this book. An extensive research was conducted in the area, and those who had witnessed the events that happened during those years were interviewed. Almost a hundred victims were located and the interviews were recorded and taped. Some of the interviews will from the gist if this article.

Mustafa Sıtkı Bilgin
Prof .Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
Siyasal Bilgiler Fakültesi
bilgin.ms@gmail.com

OSMANLI VE İNGİLİZ BELGELERİNDE TEHCİR HADİSESİ

Anahtar Kelimeler: Tehcir, Sevk ve İskân, münakale, Ermeni isyanları, Ermeni katliamları, Büyük güçler ve emperyalist faaliyetleri

Keywords: Tehcir, Displacement and resettlement, transportation of Armenians, Armenian massacres against Muslims, Armenian bloody revolts, Great Powers and their imperialistic policies

I.Giriş

Şüphesiz ki tarih bilimi açısından hem kavram hem de tarihsel gerçeklik bakımlarından son dönem Osmanlı tarihinin en ihtilaflı ve istismara açık devresi, incelemesini yaptığımız döneme tekabül eden 1915 yılı ve civarı olaylarını ihtiva eden vetehcir hadisesi olarak yanlış bir isimlendirmeylede maruf olan dönemdir. Tehcir hadisesinin günümüzde ulusal ve uluslararası alanlarda istismar edilmesinin birçok sebepleri vardır. Bu olayın belli siyasi hedefleri gerçekleştirmek için tarihi bakımdan suistimal edilmesi ve çarpıtılması bu sebepler arasında en başta gelen nedenlerden biridir. Ancak, mevcut makalenin yoğunlaşacağı nokta tehcir olayının güncel ya da siyasi yönü değildaha ziyade tarihi yönü olacaktır.

Kavram olarak bakıldığında ise, Arapça asıllı "hecere" fiilinden türemiş bir kelime olan tehcir kavramı, mana olarak dışarı göndermek, göç ettirmek, terk ettirmek, sürmek anlamlarına gelir.Bu kelimelerin İngilizce karşılığına ise forced migration, deportation, expulsion, exile, gibi kelimeler denk gelmektedir. Osmanlı terminolojisi ve arşiv belgelerine bakıldığında ise tehcir kelimesinin 'sevk ve iskân' kelimesi karşılığında ve 'geçici olarak ülke içinde bir yerden başka bir yere nakil' manalarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede mevcut araştırmanın bulgularının da ortaya koyduğu gibi 1915 yılında meydana gelen olayları tehcir kelimesiyle ifade etmek doğru değildir. Bu olayları, geçici uzaklaştırma amacıyla başka bir yere nakletme anlamına gelen İngilizcesi "displacement"ve Arapçave Osmanlıca karşılığı "münakale"olan kavramlarla ifade etmek tarihi gerçekliklere daha uygun olacaktır.

Tehcir sırasında Osmanlı Hükümeti, Ermenileri hiçbir zaman sınır dışına sevk etmemiştir. Dolayısıyla, sevk ve iskân kararının, bir kısım Osmanlı vatandaşlarının sürekli olarak değil de geçici bir zaman için sorunlu bölgeden alınıp ülkenin daha güvenli bir bölgesine yerleştirme hareketi olarak tanımlanması mümkündür.[1]Bu makalede I. Dünya Savaşı başladıktan sonra Osmanlı Devletine karşı isyan eden ve sivil halka karşı büyük katliamlar yapan Ermeni eşkıyasına karşı Türk Hükümeti'nin almış olduğu sevk ve iskan yada münakale (nakletme) kararı Osmanlı ve İngiliz belgeleri ışığında inceleme konusu yapılacaktır.

II. Sevk ve İskan (Münakale) Kararının Alınması ve Uygulanması

Selçuklu ve Osmanlı idareleri altında 8 asır en geniş dini, sosyal ve kültürel haklara sahip olarak yaşayan Ermenileri Türkler Millet-i Sadıka (dost millet) sıfatıyla taltif etmişlerdi. Ancak, 19'uncu asrın ikinci yarısından itibaren Türk-Ermeni ilişkilerinde problemler ortaya çıkmaya başlamıştır. 1878 yılında imza edilen Berlin Antlaşmasıyla Avrupalı devletler özellikle de İngiltere, Rusya ve Fransa Ermenilerin hamisi konumuna gelmiş ve onlara Anadolu'da bağımsız bir devlet kurma vaat edilmişti. Bunu üzerine harekete geçen Ermeni ayrılıkçı guruplar 1887 yılında İsviçre'de Hınçak Örgütünü, 1891 yılında ise Tiflis'te Taşnaksutyun Komitesini kurmuşlardı. Bu örgütlerin amacı Os-

[1] Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 91, Ankara, 2007, s.VI

manlı Devleti içinde yaşayan Ermenileri kışkırtarak Müslüman nüfusu doğu Anadolu'dan yok etmek suretiyle orada bir Ermeni devleti kurmaktı.[1]

Böylece, Ermeniler netice olarak 1890'lı yıllardan itibaren 1915 yılına kadar geçen süreçte Osmanlı topraklarında 50'nin üzerinde büyük-küçük ayaklanma çıkarmışlardır. Bu isyanların en kanlı olanları ve çok sayıda sivil Müslüman'ın ölümüne yol açanlarının başında: 1890'da Erzurum isyanı ve Kumkapı olayları, 1892-93'te Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894'te Sasun isyanı, Babıali gösterisi ve Zeytun isyanı, 1896'da Van isyanı ve Osmanlı Bankası'nın işgali, 1903'te ikinci Sasun isyanı, 1905'te Sultan Abdülhamid'e suikast girişimi ve nihayet 1909'da gerçekleşen Adana isyanı gibi olaylar yer almaktadır. Ermeniler, I. Cihan Harbi başladıktan sonra da İtilaf devletleriyle de işbirliği yaparak isyanlarını devam ettirmişlerdir. Ermeniler bu dönemde, Zeytun, Kayseri, Bitlis, Van, Muş, Diyarbakır, Mamüratül-Aziz, Erzurum, Sivas, Trabzon, Adana, Urfa, Musa Dağı gibi bölgelerde ve doğudaki birçok köy ve kasabalarda isyan ederek Müslüman kanı dökmüşlerdir.[2]

Özellikle, 17Mayıs 1915'te Van'ı ele geçiren Ermeni terör çeteleri 166.000 olan Müslüman nüfusu, öldürerek ya da yerlerinden sürmek suretiyle 1500'e kadar düşürerek şehri Müslüman nüfustan arındırmışlardı. 1906-1922 yılları arasında Anadolu'da ve Kafkaslar'da, 517.955 bin Türk, Ermeniler tarafından katledilmiştir. Sayısı tespit edilemeyenlerle birlikte bu rakam 2 milyonu bulmaktadır.[3]

Osmanlı devleti bir taraftan Çanakkale'de diğer taraftan da doğuda Ruslarla harp ettiği esnada çıkan bu Ermeni isyanları neticesinde iki ateş arasında kalmıştı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler ve yaptığı tüm uyarılarına rağmen Ermeni isyanlarının devam etmesi ve savaş sırasında sınır bölgesindeki Ermenilerin Rusya ile birlikte hareket ederek, Osmanlı Devleti'ne karşı bir iç savaş çıkarmaları üzerine,Hükümet isyanları bastırmak ve iç güvenliği sağlamak üzere yeni tedbirler almaya mecbur kalmıştı.Bu yeni tedbirlerin en önemlisi ise en son çare olarak alınacak olan Sevk ve İskan kanunu idi.

Osmanlı Devleti, nihayet Rumi 14 Mayıs 1331 (miladi 27 Mayıs 1915) tarihinde 'tehcir kanunu'namıyla galat-ı meşhur olan geçici Sevk ve İskan veya münakale kanununu çıkarmıştır. Bu kanun 'vakt-i seferde icraat-ı Hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat'[4] adıyla çıkarılmış ve kısaca 'kanun-ı muvakkat olarak' tarihçiler tarafından isimlendirilmiştir. Sevk ve İskân ya da tenkil kanunu Ermeni çetelerinin Türklere karşı yapmış oldukları katliamları durdurmak, devlete karşı isyan ve casusluk faaliyetlerini önlemek amacıyla bu faaliyetlere karışanları savaş bölgelerinden alarak uzak yerlere sevk etmek düşüncesiyle çıkarılmıştı. Karar aşağıda belirtilen 4 maddeden oluşmaktaydı:

Madde 1. Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle evamir-i hükümete ve müdafa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakab (hemen) kuvva-i askeriye ile en şiddetli surette te'dibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye mezun ve mecburdurlar.

Madde 2. Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icabat-ı askeriyeye mebni veya casusluk ve hıyanetliklerini hissettikleri kura (köyler) ve kasabat ahalisini münferiden (ferd olarak) veya müctemian (toplu olarak) diğer mahallere sevk ve iskan ettirebilirler.

---

[1]Mustafa Sıtkı Bilgin, 'Türk ve İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilere Karşı Takip Ettiği Siyaset, (1914-1918)' *Ermeni Araştırmaları*, Sa. 10 (2003), ss.65-75.

[2]Van Jandarma Tümen Komutanlığı Raporu, 16 Nisan 1915, Belge No:,1825, s. 120; Van Valiliğinden 3. Ordu Komutanlığına, 20 Nisan 1915, Belge No:1826, s. 124; Van Valiliğinden 4. Ordu Komutanlığına, 20 Nisan 1915, Belge No:1827, s. 128; Başkomutanlık Vekaletinden İçişleri Bakanlığına, 2 Mayıs 1915, Belge No:1830, ATBD, Aralık 1982, Sa: 81; Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları 1896-1916*, (İstanbul, 1994), s. 196. Ayrıca bkz., Süslü, *Türk Tarihinde Ermeniler*, ss. 168–172; Sonyel, *The Ottoman Armenians*,s.297.

[3]*Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, Yayın No: 23, 24, 34, 35;Van Jandarma Tümen Komutanlığı Raporu, 16 Nisan 1915, Belge No:,1825, s. 120; Van Valiliğinden 3. Ordu Komutanlığına, 20 Nisan 1915, Belge No:1826, s. 124; Van Valiliğinden 4. Ordu Komutanlığına, 20 Nisan 1915, Belge No:1827, s. 128; Başkomutanlık Vekaletinden İçişleri Bakanlığına, 2 Mayıs 1915, Belge No:1830, ATBD, Aralık 1982, Sa: 81; Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları 1896-1916*, (İstanbul, 1994), s. 196. Ayrıca bkz., Süslü, *Türk Tarihinde Ermeniler*, ss. 168–172; Sonyel, *The Ottoman Armenians*,s.297.

[4] Takvim-i Vekayi, 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915).

Madde 3.İşbu kanun tarih-i neşrinden muteberdir.

Madde 4.İşbu kanun meriyyet-i ahkamına Başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nazırı memurdur'.[1]

Bundan başka İçişleri Bakanlığı 30 Mayıs 1915'te çıkardığı yönetmelikle (toplam 15 madde) tehcire muhatap olan kimselerin yolculukları esnasında sağlık, güvenlik ve esenliklerinin sağlanmasıyla ilgili her türlü tedbirleri almıştı. Yönetmeliğinbazımaddelerişunlardı:

'Ahval-iharbiyevezaruret-ifevkalade-isiyasiye (Harp hali ve olağan üstü siyasal zorunluluklar) dolayısiyle mahll-iahire (başkayerlere) nakilleri icra edilen Ermenilerin iskan ve iaşesiyle (yerleşme ve beslenmesiyle) hususat-ısairel erihakkında talimatnamedir (yönetmeliktir).

Madde 1.Nakli icabeden ahalinin temin-isevki, mahallimemurin (yöresel memurlar) idaresineaittir.

Madde 2. Nakledilen Ermeniler, kaffe-imenkulat (taşına bilecek bütün mallarını) ve hayvanatını birlikte götürebilirler.

Madde 3.Mahall-iiskaniyelerine (yerleşecekleri yerlere) sevkedilen Ermenilerinesna-yırahda (yolculuk esnasında) muhafaza-i can (canlarının korunması) vemallarıyla temin-iiaşe (yiyecektemini) veistirahatları, güzergâhlarında (geçtikleriyerde) bulunan memurin-iidariyeye (yönetim makamlarına) aittir. Bu hususta vaki olacak terahivetekasülden (gevşeklik ve ilgisizlikten) ala meratibim ve kaffe-imemurin mesuldur (sırasıyla bütün memurlar sorumludur)...'[2]

Öncelikli olarak Sevkve İskan; Osmanlı ordularının cephe güvenliğini tehlikeye düşürmemek için Kafkasve İran cephesiyle, Sinacephesi gerilerinde bizzat cephede düşman safında savaşan, düşmana yergöstererek Osmanlı ordusunu zaafa düşüren ve yahut da cephe gerisinde halka yaptıkları zulümlerle milletin moral kuvvetini ve devlete karşı güveni yıkmaya çalışan komitacıve bozgunculara karşı uygulanmıştır. Dolayısıyla, tehcir kanununun uygulanması iki ana bölge üzerinde yoğunlaşmıştı. Bunlardan biri Kafkasve İran cephesinin arka kısmını oluşturan Erzurum, Van, Bitlis dolayları iken diğeri Sina cephesinin geri bölgesini oluşturan Adana, Mersin, İskenderun civarlarıidi. Daha sonra bu uygulama diğer vilayetlerde isyana karışmış olan Ermenileriçin de uygulanmıştı. Katolik ve Protestan Ermeni toplulukları ilk dönemlerde tehcir işlemine tabi tutulmamışlardı. Genelde tehcire tabi tutulanlar Musul, Halep vilayetleri ile Diyarbakır'a yakın çevrelere yerleştirilmişlerdi.[3]

Sonuçta, 30 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinin 26 Mayıs 1915 tarih ve 270 numaralı tezkiresi üzerine Meclis-i Vükela, düşmanla işbirliği yapan ve isyan çıkaran Ermenilerin savaş bölgelerinden uzaklaştırılması kararı almıştır. Bu yönetmelik çerçevesinde:

1- Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin tamamı

2- Halep vilayet merkezi hariç, İskenderun, Beylan (Belen), Cisr-i Şugur, Antakya kazaları dâhilindeki köy ve kasabalar,

3- Maraş şehir merkezi hariç, sancağın tamamı

4- Adana, Sis (Kozan), Mersin şehir merkezleri hariç, Adana, Sis, Mersin, Cebel-i Bereket sancaklarının tamamındaki Ermenilerin sevk ve iskâna tabi tutulması kararları alınmıştır.

Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden sevk edilen Ermeniler; Musul vilayetinin güney kısmı, Zor sancağı ile Urfa merkezi hariç olmak Urfa'nın köy ve kasabalarına sevk edilecekti. Adana, Halep ve Maraş civarından sevk edilen Ermeniler Suriye vilayetinin doğu kısmıyla Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusunda iskân ettirileceklerdir.

Aynı kararda Ermenilerin yola çıkmadan evvel sahip oldukları mal ve emlakleri rayiç bedelleri üzerinden alınmış,zayi olabilecek eşya mal ve hayvanlarısatılmış vebedelleri para olarak mal sandıklarına emaneten bırakılmıştır. Sevk sırasındaki her türlü nakliye masraf ve harcamalarının muhacirin tahsisatından karşılanması sağlanmıştır. Sevk işlemleriyle doğrudan Dâhiliye Nezareti yetkili kılınmıştır. Osmanlı Devleti'nin yaklaşık 900 bin civarındaki Ermeni göçmenin sevk ve iskanı, iaşe ve

---

[1] *Takvim-i Vekayi*, 1 Haziran 1915.

[2] Bab-ı Ali Dahiliye Nezareti İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdiriyeti, Talimatname, 30 Mayıs 1915, Belge No: 1916, *ATBD*, Mart 1983, Sa: 83, ss. 131–133.

[3] DH.ŞFR.52/281, DH.ŞFR. 53/201, ZB. 352/90; Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, ss. 53–55.

ibatesi için 1915 yılında 25 milyon kuruş ve 1916 yılı için ise 230 milyon kuruşluk bir bütçe ayırdığı belgelerden anlaşılmaktadır.[1]

Sevk ettirilenlerin geride kalan mallarını koruma altına almak için Emval-i Metruke Komisyonu kurulmuştur. Dâhiliye Nezaretine bağlı olup maaşlı olarak bir başkan, biri dâhiliye memurlarından, diğeri ise maliye memurlarından olmak üzere iki üyeden oluşan Emval-i Metruke Komisyonu kurularak görev yerlerine gönderilmesi, komisyon olmayan yerlerde ise aynı görevi valilerin yapacağı belirtilmiştir. Ermenilerin sevk sırasında zorluk çekmemeleri, mal ve canlarının korunması yerel yönetimlerin yükümlülüğüne bırakılmıştır. Bununla ilgilikayıt defterleri kilise, mahalli idare ve komisyon tarafından tutulacaktı.[2]

Sevke tabi tutulacak Ermeni nüfusu arttırılıp tehcir tüm ülke sathına yayıldığı için Ermenilerin iskân ettirileceği yerler de genişletilmiştir. 5 Temmuz 1915 tarihli Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul vilayetleri, Zor, Maraş, Canik, Kayseri ve İzmir mutasarrıflıklarına gönderilen tebligatla, Ermenilerin iskân edilmeleri için tahsis edilen bölgelerin genişletildiği bildirilmiştir.[3]

Kerkük sancağının İran sınırına seksen kilometre mesafede bulunan köy ve kasabalar dâhil olmak üzere Musul Vilayetinin doğu ve güneydoğusuna, Diyarbakır sınırından yirmi beş kilometre içeride, Habur ve Fırat vadilerindeki yerleşim yerleri dâhil, Zor sancağına, Halep vilayetinin kuzeyi hariç bütün köy ve kasabalarla, Havran ve Kerek sancakları dahil olmak üzere demiryolu güzergahlarından yirmi beş kilometre uzaklıkta bulunan yerleşim yerlerine, Ermenilerin iskân edilmesi planlanmıştır.[4]

Olaylara fiilen karışmamak şartıyla bütün devlet memurları ve aileleri, mebuslar ve aileleri, Osmanlı Bankası çalışanları, devletin fabrikalarında çalışan işçiler, lokomotif kumpanyası ve fabrikasında, inşaat mahallerinde çalışan işçiler ve yakın akrabaları, Konya'da faaliyet gösteren "Erva ve İska" Şirketi'nde müstahdem Ermeni memurları, doktorlar, Deutsch Orient Bank çalışanları, Reji idaresi memurları, Duyun-u Umumiye memurları tehcire tabi tutulmamışlardır.[5]

Hastalar, âmâlar, yaşlılar, yetim çocuklar, dul kadınlar köylere veya yetimhanelere yerleştirilmişlerdir. 1918 tarihli Adana vilayetinden çekilen telgrafa göre Müslümanların koruması altında bulunan Ermeni kız ve erkek çocuklardan kimsesiz olan, ebeveyn ve akrabaları ortaya çıkmayanların Ermeni kiliselerine teslimleri ve ruhani reisler bulunmadığı ve millettaşları tarafından da kabul edilmedikleri takdirde iaşe ve muhafazalarının hükümetçe karşılanması istenmiştir. Ancak hiçbir yere yerleştirilemeyenler de ortada bırakılmayıp Müslüman köylerine dağıtılmışlardır.[6]

Yola çıkacakların mallarının değerlerinden çok ucuza alınmasını engellemek için, Ermenilerin yanlarına istedikleri kadar eşya almalarına izin verilmiştir. Satış işlemlerinde haksızlık olması durumunda satışın feshedilerek gerçek fiyat üzerinden tekrardan satış yapılması sağlanmış, taşınamaz mallarının üzerinden başkalarının işlem yapması ise yasaklanmıştır. Ermenilerin boşalttığı yerlere hariçten yabancıların yerleşmesi de mutasarrıflıklara gönderilen yazıyla kesinlikle yasaklanmıştır.[7]

Ermenilerin malları satılıp, borçları düşüldükten sonra geriye kalan meblağ kendilerine teslim edilmesi planlanmıştır. Devlet satış işlemlerini üzerine alabildiği gibi Ermenilere isterlerse kendi mallarını satabilme imkanları sağlanmıştır.[8]Meydana gelebilecek yolsuzlukları önlemek amacıyla hükümet, Mülkiye müfettişlerini aksaklıkları ve yolsuzlukları önleme amacıyla ilgili bölgelere göndermiştir. Batı bölgelerindeki Ermenilerin sevk öncesi hazırlıkları esnasında kendilerine kötü muameleler yapıldığı üzerine yapılan tahkikat neticesinde, Hüdavendigâr vilayetindeki memurların gayrimeş-

---

[1]Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniv. Yay.), s.125.
[2] MV.198/163
[3]DH. ŞFR, 53/94
[4] DH.ŞFR. 54/315
[5] DH.ŞFR. 55/311, 55-A/203, 55/19, 54-A/14, 55-A/242, 54-A/294, 55-A/230, 63/96, 55/64, 55/318, 56/77, 55/148, 55/214, 57/284, 55-A/27, 56/242, 60/48.
[6] DH.ŞFR. 76/206, 94/56, 55/42, 55/323.
[7] DH.ŞFR.54-A/388, DH.ŞFR. 55/184
[8] DH.ŞFR.54-A/298

ru işlerde bulundukları anlaşılarak bunun engellenmesi için yazılı emir verilmiştir. Bazı memurların da görevlerine son verilmiştir.[1]

Ermeni sevkiyatı sırasında usulsüz davranışlarda bulunan Tenos Kaymakamı görevden alınmış, Aziziye Kaymakamı hem görevden alınmış hem de yaptığı işlerden dolayı Divan-ı Harp'e gönderilmiştir. Osmanlı Hükümeti sevk esnasında, Ermenilerin can ve mallarına göz diken vurguncuları engellemek için elinden geldiğince titiz davranmıştır. Suçu işleyenin kim olduğuna bakmadan görevini kötüye kullanan yöneticileri görevlerinden alarak mahkemeye çıkartmıştır.[2]

Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti Ermeni tehcirini belirli bir süre için planlamıştı. Savaş durumunun ortadan kalkıp ortalığın sakinleşmesinden sonra tehcire gönderilenlerin tekrar memleketlerine dönmeleri hedeflenmiştir. Öyle ki Ermenilerin emlaklerini satmaları yasaklanarak, yalnızca zaman içerisinde bozulacak malların satışı teşvik edilmiştir.[3] Böylelikle zorunlu ikametleri bittiğinde memleketlerinde oturacak yerleri olması sağlanmıştır. Yollarda paralarının kaybolması ihtimaline karşı Ermenilerin sahip oldukları nakit para ve ziynet eşyalarının posta yoluyla göndermelerine izin verilmiştir.[4]

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Ermenilerin eski topraklarına dönmelerine izin verilmiştir. Topraklarına geri dönmek isteyen Ermeni muhacirlerin yolculuk esnasında Anadolu Demiryolu ile ücretsiz yolculuk yapmaları sağlanmış ve yol için iaşeleri temin edilmiştir. Ayrıca bazı vergilerden de Ermeni muhacirler muaf tutulmuştur.[5] Aşair ve Muhacirin Umum Müdüriyeti tarafından bütün vilayetlere gönderilen emirde, Ermeni muhacirlerinden geri dönenlere ait menkul ve gayrimenkul malların iade edilmesi bildirilmiştir. Malları iade edilecek Ermenilere haksızlık yapılmaması için vilayetlerdeki mülki amirlerin talimatlara uygun hareket etmesi istenmiştir.[6]

Tehcir meselesi konusunda geniş bir şekilde incelemesini yaptığımız Osmanlı arşiv belgelerinden elde edilen sonuçlarla İngiliz arşiv kayıtlarından edinilen bilgilerin, Büyük Savaş'ın ilk yılları hariç, büyük ölçüde birbirleriyle örtüştüğü görülmektedir. İngiliz arşivlerinde özellikle de İngiltere'nin Ermeni hamiliği rolünü üstlendiği Berlin Antlaşmasından 1920'li yıllara kadar olan dönemde Osmanlı-Ermeni ilişkileri ve Tehcir meselesiyle ilgili yüzlerce belge bulunmaktadır.

1878 yılından 20'inci asrın başına kadar olan dönemde İngiliz Arşiv belgeleri; Ermeni komitecilerin faaliyetleri, çıkardıkları isyanlar ve yaptıkları zulümler konusunda genelde objektif değerlendirmelerde bulunurken isyancılara destek vermesi sebebiyle Rusları suçlamaktadır.[7] Ancak, İngilizlerin bu değerlendirmeleri Büyük Savaş'ın başlamasından sonra değişmeye başlamıştır. Zira, İngiltere Birinci Dünya Harbi'nin başlamasından sonra müttefik kazanmak, savaşı kendi lehine çevirmek ve özellikle de Osmanlı Devleti'ni bir an önce savaştan düşürmek amacıyla her türlü aracı meşru görmüş ve bu araçlardan biri olan 5'inci kol ve propaganda faaliyetlerini yoğun bir şekilde kullanmıştır.

Sevk ve İskan sırasında meydana gelen Ermeni kayıpları hususunda,Osmanlı arşiv verileri Batılı ve Ermeni tarihçilerin ortaya koydukları bilgilerin yanlışlığını ortaya koymaktadır. Osmanlı kayıtlarını inceleyen tarihçilere göre, Sevk ve İskan esnasında meydana gelen Ermeni kayıplarının 200 bin civarında olduğu tespit etmişlerdir.[8]

Savaş dönemi yıllarında İngiliz belgelerinde çokça yer kaplayanve genelde tek taraflı olarak ele alınan meselelerarasında bulunan Ermeni nüfusu ve sözde Ermeni katliamı konularının 1920'li

---

[1] DH.ŞFR. 55/344, DH.ŞFR. 56/207, DH.ŞFR. 56/236, DH.ŞFR. 59/196, DH.EUM.MEM. 71/53
[2] DH.ŞFR. 57/105, DH.ŞFR. 57/116
[3] DH.ŞFR. 58/158
[4] DH.ŞFR. 55/289
[5] HR.SYS. 2487/10, DH.ŞFR. 98/59, 97/157, 102/58, DH.UMVM. 159/65; Ermeni tehciri öncesi ve sonrası ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 91, Ankara, 2007.
[6] DH.ŞFR. 98/13, 97/115, 95/226, 99/35
[7] İngiliz Dışişleri Bakanlığı Tarafından Ermeni Meselesiyle İlgili Hazırlanan Rapor, 29Haziran 1895, FO 881/6645;İstanbul, Malet'ten Sir E. Grey'e, 25 Eylül 1914, FO 371/2137.,
[8]Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, s.142; Halaçoğlu, 'Ermenilerin Suriye'ye Nakli', s.21; Çiçek, 'Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri', ss.8-9; Sarınay, 'Ermeni Sorunu ve Türk Arşivleri', s.231.

yıllardan sonra nispeten daha tarafsız bir şekilde İngiliz yetkililer tarafından değerlendirildiği görülmektedir. Bu dönemle alakalı inceleme konusu yaptığımız İngiliz belgeleri, Berlin'deki İngiliz Askeri Ataşeliğinde görevli Binbaşı Ivory Hedley ile Enver Paşa arasında geçen konuşma raporlarını içermektedir. Bu raporlar daha sonra Binbaşı Hedley'den aynı bölgede görevliİngiliz askeri ataşesi Tuğgeneral Neill Malcolm'a onun vasıtasıyla da İngiltere Savaş Bakanlığı, İngiliz Askeri İstihbaratı ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ulaşmıştır. Dolayısıyla, belgeler Berlin'den giden raporların Londra'da nasıl bir değerlendirmeye tabi tutulduğunu da ortaya koymaktadır. Belgelerin ihtiva ettiği konuşma ve yazışmalar 6 Ocak 1920 tarihinde başlamış ve 26 Mart 1920 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un bu yazışmalara son verilmesini istemesiyle bitmiştir.

Birkaç defa tekrarlanan bu görüşmelerin sonlarına doğru Binbaşı Hedley Ermeni kıyımı hususunda soru sorunca Enver Paşa şu açıklamaları yapmıştı: "son zamanlarda güney bölgesinde Ermeni isyan kuvvetlerinin yok olmalarıyla sonuçlanan ayaklanmaları Fransızlar kışkırtmıştı. Fransızlar Ermeni alayları kurmuşlar ve bunları Milli Mücadele güçlerine karşı silahlandırmışlardı. Maraş bölgesinde sözde Ermeni katliamlarından bahsedilmekte ise de bu olayın aslı silahlı azınlık grupların çoğunluk olan Türk güçleri karşısında savaşı kaybetmeleri idi. Bu gayet tabii olmakla birlikte asla bir katliam değildir". 1915-16 (tehcir) yılındaki sözde Ermeni katliamlarıyla ilgili ise Enver Paşa şu açıklamaları yapmıştı:

Rus ordusu kendisine (Türk kuvvetlerine) kuzeyden çok kuvvetli bir şekilde baskı yaptığı anda Rus kışkırtmaları neticesinde Ermeniler de cephe gerisinde ayaklanmıştı. Türk kuvvetleri aynı anda (cephe önünde ve gerisindeki) durumlarla uğraşacak güçte olmadığı için cephe gerisindeki isyanın bastırılması bir zorunluluk olmuştu.

Binbaşı Hedley raporunun devamında Enver Paşa'nın bu olayın da bir "katliam olmadığını" dediğini belirtmişti.[1]

Daha sonra İngiliz Binbaşı'nın zabta geçirdiği bu konuşma tutanakları General Malcolm vasıtasıyla İngiliz Savaş Bakanlığı'na gönderilmiştir. Bu raporları gözden geçiren İngiliz Ordu Konseyi (Army Council), ellerinde mevcut bilgilere dayanarak 'Enver Paşa'nın güney bölgesinde ve Maraş'ta meydana gelen Ermenilerle ilgili hadiselere ait verdiği bilgilerin doğru olduğunu' tasdik ederek bunun Lord Curzon'a iletilmesini istemişlerdi.[2] Ancak, her ne kadar İngiliz askeri otoriteleri Enver Paşa ile başlatılan askeri temaslara devam etmeye taraftar idiyseler de İngiliz sivil makamları bu durumdan memnun değillerdi. Bu sebeple bu tarihten sonra bu temaslar devam ettirilemedi. Nitekim Lord Curzon Ordu konseyine yazdığı bir yazıda Enver ve Talat Paşalar'la daha fazla temaslarda bulunulmasına taraftar olmadığını bildirerek Berlin'deki İngiliz askeri ataşeliğine de bu yönde hareket edilmesi konusunda talimat verilmesi isteğini bildirmişti.[3]

SONUÇ

1915 yılı öncesi ve sonrası Türk-Ermeni ilişkilerini ihtiva eden bir döneme tekabül eden Sevk ve İskan ya da Münakale hadisesinin Osmanlı Tarihinin en tartışmalı konularından biri olduğuna şüphe yoktur. Bu durumun belli başlı sebepleri arasında; bu dönemin genelde dünyanın ve özelde de Osmanlı Devleti'nin şahit olduğu en büyük ve kanlı bir savaş dönemine rastlaması, savaş dönemi şartlarının Türk-Ermeni ilişkilerini çok menfi bir yönde etkilemesi, özellikle dış dinamiklerin etkisiyle Türk-Ermeni münasebetlerinin kopma noktasına gelmesi gibi nedenler sayılabilir.

Ancak, 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında Millet-i Sadıka düzeninin bozulmasından sonra Sevk ve İskan hadisesine kadar uzanan süreçteki Türk-Ermeni ilişkilerine dair meselelerin özünü tarihi bir perspektifle belki şu şekilde özetlemek mümkündür. Anadolu'da 1880'lerden sonra başlayan Ermeni isyan ve katliamlarına karşı önce tek tek Anadolu illerinin kendilerini müdafaa etmeleri ve sonra da I. Dünya Harbi esnasında topyekün bir Ermeni isyan ve katliamına karşı, Osmanlı devletinin kendi varlık ve bütünlüğünümüdafaa etme kararını almasından sonra Türk-Ermeni İlişkilerinde bir tarihi

[1]Albay Hedley'den Tuğgeneral Neill Malcolm'a, 25 Şubat 1920, WO 37/5620.
[2]B.B. Cubitt, Ordu Konseyi Sekreterinden, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığına, 10 Mart 1920, WO 37/5620.
[3]Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığından Ordu Konseyi Sekreterliği'ne, 26 Mart 1920, WO 37/5620.

kırılmanın yaşanması hadisesidir.Bir diğer ifadeyle belirtilecek olunursa, Osmanlı-İngiliz Arşiv belgelerinin de serahatle ortaya koyduğu gibi, "1915 ve 1916 yıllarında meydana gelen olaylar bir iç savaştı (Civil War)" ve bu iç savaşın neticesinde de "ekseriyet olan Müslümanların ekalliyet olan Ermenilere galebe çalmasıydı".

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasını bağımsız bir devlet kurmak için fırsat gören Ermeni komitelerinin Osmanlı Devleti'ne karşı başta Rusya olmak üzere İtilaf Devletleriyle işbirliği içerisine girmesi üzerine 24 Nisan 1915 tarihinde Osmanlı Hükümeti çıkardığı bir genelgeyle Ermenilerin kurdukları komite ve dernekleri kapatarak Ermeni elebaşlarını tutuklamaya başlamıştır. Bunun sonrasında da Ruslarla işbirliği yapan bölgeler başta olmak üzere Anadolu'da Ermeni vatandaşlara yönelik sevk ve iskân kararının uygulamasına başlanmıştır.

Her ne kadar Osmanlı Hükümeti, Ermeni iskânı sırasında gerekli her türlü önlemleri almaya çalışmışsa da savaş döneminde bulunmanın da etkisiyle çok başarılı olamamıştır. Ancak, Ermeni kayıplarının ortaya çıkmasında Osmanlı memurlarının acizliğinden ziyade savaş ortamı ve coğrafi şartların zorluğu, hastalıkların yaygın olması ve iaşe temininde meydana gelen sıkıntılar gibi sebepler büyük rol oynamıştır. Sevk ve İskan esnasındaki Ermeni kayıpları hususunda, Ermeni ve Batılı kaynaklar resmi ve güvenilir olmayan tahminlere dayalı olarak gayet mübalağalı rakamları zikrederken, resmi ve güvenilir kayıtlar ise daha tutarlı ve gerçeğe yakın bilgiler vermektedir. Ermeni nüfusunun toplamına dair İngiliz belgelerinin ortaya koyduğu bilgiler Osmanlı arşiv kayıtlarıyla da büyük benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik, dolayısıyla, Osmanlı resmi kayıtlarındaki bilgilerin doğruluğu ve güvenirliği hususunda oluşmuş olan kanaatleri takviye etmektedir. Ancak, bu konuda diğer ilgili ülke arşivlerinin de taranmasına ve daha başka mukayeseli arşiv çalışmalarının yapılmasına da ihtiyacın olduğu aşikârdır.

Mustafa Sıtkı Bilgin

Özet

Osmanlı Tarihi'nin zor ve netameli konularından birisi olan Tehcir hadisesi, bazı yerli ve yabancı tarihçiler tarafından siyasi ve ideolojik mülahazalarla gerçeklerden saptırılarak siyasi ve stratejik amaçlar için kullanılmaya çalışılmıştır. Ancak bu hadise belgeler ışığında incelendiğinde ulaşılan gerçekler bu meselenin hiç te zannedildiği kadar karışık ve çetrefilli olmadığını ortaya koymaktadır. Tehcir sırasında Osmanlı Hükümeti, Ermenileri hiçbir zaman sınır dışına sevk etmemiştir. Dolayısıyla tehciri, bir kısım Osmanlı vatandaşlarının geçici bir zaman için sorunlu bölgeden alınıp ülkenin daha güvenli bir bölgesine yerleştirme hareketi olarak tanımlamak tarihi hakikatlere uygun olacaktır.

Bu makalede, I. Dünya Savaşı başladıktan sonra Osmanlı Devletine karşı isyan eden ve sivil halka karşı büyük katliamlar yapan Ermeni eşkıyasına karşı Türk Hükümeti'nin almış olduğu sevk ve iskan ya da münakale (nakletme) kararı Osmanlı ve İngiliz belgeleri ışığında inceleme konusu yapılacaktır.

Mustafa Sıtkı Bilgin

THE İSSUE OF DİSPLACEMENT OF ARMENİANS (TEHCİR) İN ACCORDANCE WİTH THE OTTOMAN AND BRİTİSH DOCUMENTS

Summary

Tehcir incident was one of the difficult issues in Ottoman History. This was because this issue was examined by some historians not for the sake of finding the reality but rather it was used for political and strategic purposes. But the archival documnets show us the reality. The Ottoman Governemnet took measures against the murderer Armenian raiders in order to seve innocent Muslim civillians. This issue is examined through archival sources both available in Turkey and England/

Омар Ардашелия
Д.и.н., проф.,Сухумского государственного университета, Грузия

РОЛЬ АРМЯНСКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ В РАЗЖИГАНИИ ЭТНИЧЕСКОЙ РОЗНИ В ТУРЦИИ В КОНЦЕ XIX НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Ключевые слова: Османская Империя, «Дашнакцутюн», «Гнчак», Алашкерт, Чаршанджак, Хотрджур, Ван, Нахичевань, Зангезур, Карабах.

В этом году в исполняется 100 летие т.н. “геноцида армян”, которое с одной стороны было следствием первой мировой воины а с другой деательностью армянских ультра националистов, которые своей недальновидной политикой в Османской империи, создали почву для событий, которые разыгрались 1915-1916 годах.

Конец XIX столетия принес всплеск политической активности на востоке. Раздираемая противоречиями Османская империя пыталась удержать свои провинции от сепаратизма, но мультинациональность народов и религиозных конфесий не давали возможность проведения каких-либо глубоких преобразований, которые смягчили бы политические и экономические противоречия внутри империи.

В таких условиях армянские националистические группы, ведомые идеей создания национального государства, начинают широкомасштабную пропаганду среди армянского населения, агитируя не подчиняться османским властям и создавать неподконтрольные центральным властям территории.

К началу 1890 г. уже почти во всех районах и крупных населенных пунктах в сельской местности, где расселялись турецкие армяне, появились агитаторы, как правило, члены "Дашнакцутюна" и "Гнчака", которые развернули агитацию против турок, "турецкого засилья" и стали, не покладая рук, готовить почву для провокаций, террористических -актов и других насильственных действий. "В течение нескольких лет тайные общества распространяются по всей Армении, пропагандируются пороки и недостатки турецкой администрации, а в армянском народе пробуждаются идеи национальности и независимости"[1]. Действия различных партий, комитетов и прочих армянских националистических организаций были мало согласованы, однако в одном они всегда совпадали: устроить кровопролитие, поднять шум и... вовремя ускользнуть. "Вся их деятельность основана на создании небылиц о неслыханных жестокостях, которые могли бы вызвать симпатий к армянам и антипатии к туркам"[2].

В конце 1895 года положение резко изменилось. Деятельность армянских националистов на поприще раздражения мусульман против армян привело к антиармянским настроением среди курдского населения... Начиная с 1897 года, там, где армяне курдов не распаляют, совместная жизнь обеих народностей исподволь вошла в свою обычную колею. Там же, где анархическая деятельность армянских вожаков продолжается, злобное настроение курдов не утихает, угрожая турецкой администрации всякого рода, по армянским делам, новыми осложнениями"[3]. По свидетельству другого очевидца, армяне "местами сами стали нападать на турок и курдов, чтобы вызвать резню"[4].

Заметим, что подобная тактика весьма типична была для армянских националистов; напасть первыми, взрывать, грабить, убивать представителей власти, чтобы вызвать этим ответные действия, а там уже вопить во весь голос, на весь мир о "геноциде" и "беззащитных" армянах, которых истребляют якобы "озверевшие фанатики".

---

[1] История партии Гнчак (1887–1962). Бейрут, 1962. т. I. С. 90.
[2] Дж.С.Киракосян. Младотурки перед судом истории. Ереван, 1986, с.110.
[3] А.Лалаян А. Контрреволюционный "Дашнакцутюн" и империалистическая война 1914–1918 гг. Ж. Революционный Восток, 1936, № 2–3, В сб.: История Азербайджана... с. 128
[4] Малевил Жорж. Армянская трагедия 1915 года. – Баку: Элм, 1990, с.99.

Немалую роль в провокациях "Дашнакцутюна" сыграли "пиджачники", т.е. затронутые поверхностно образованием молодые люди, которые в следствии молодости и максимализма быстро подпадали под влияние националистических идей.

"...Националистические партии "Гнчак" и "Дашнакцутюн", обосновавшись в русском Закавказье, высылают в Турцию пропагандистов и агитаторов, организуют повстанческие отряды, выступления которых имеют целью не столько реальные боевые успехи (для победной борьбы с турецким правительством у армян явно не хватало сил), сколько привлечение внимания великих держав к событиям в Армении"[1].

Первое вооруженное выступление армян произошло 18 июня 1890 г. в Эрзеруме. Поскольку при этом были жертвы, пострадало несколько армян (также как и представителей турецкой администрации), оно послужило отправным пунктом для всеобщей вакханалии армянских националистов: повсюду в восточных вилайетах стали лихорадочными темпами создаваться вооруженные повстанческие отряды, широко распространялись антиправительственные листовки. Вслед за событиями в Эрзеруме произошли кровопролитные столкновения в Алашкерте, Чаршанджаке, Хотрджуре и Ване. Опять не обошлось без жертв, и это обстоятельство больше всего обрадовало армянских националистов. Так как возник повод предстать перед миром в роли мучеников. "! Вот что, например, что писала по этому поводу газета "Гнчак": "Мы не можем не признаться, что это явление (т.е. кровопролитие.) нас радует. Радует, потому что оно служит доказательством пробуждения армянского народа"[2]

Через месяц после столкновений в Эрзеруме гнчакисты организовали с провокационной целью демонстрацию в Константинополе, в ходе которой армянских патриарх Ашигян должен был вручить требования "Гнчака" от имени армянских общины Абдул Гамиду. Как и все демонстрации, организованные армянскими националистами, она закончилась побоищем – армянские провокаторы напали на представителей власти и военных, охранявших дворец, в результате чего опять были жертвы с обеих сторон, Эта манифестация (в Кум-Капы) стала еще одним поводом для армянских националистов кричать о "турецких зверствах" и апеллировать к Европе. Так, виток за витком усиливалась межнациональная напряженность и вражда между армянами и турками, до сих пор мирно сосуществовавшими.

Тайная и явная борьба великих держав за контроль над Ближним Востоком и Закавказьем явилась на протяжении целого века дестабилизирующей силой. В этой большой игре вопрос об "армянской независимости" являлся мелкой разменной монетой, которую партнеры поочередно бросали на кон.

Двойственным было отношение армянских националистических кругов к царской России и проводимой ею политике на Кавказе. С одной стороны, они видели в России естественного союзника в борьбе с Турцией, турецкими властями, учитывая соперничество этих держав в Закавказском регионе.

Используя демагогически идею об объединении усилий "христианских народов" (т.е. русского и армянского) в борьбе против "жестоких мусульман", вожди армянских националистов стремились вызвать дальнейшее ослабление Турции, терпевшей неоднократные поражения в войнах с Россией, чтобы осуществить собственные националистические планы создания на основе бывших турецких вилайетов, отошедших России, армянского государства, хотя бы на автономных началах, наподобие Царства Польского или Болгарии.

Вместе с тем армяне, конечно, понимали, что царское правительство, утверждая власть самодержавия на Кавказе под знаменем так называемой "русской идеи", не будет в восторге от их сепаратистских по существу проектов автономии. Вынужденные считаться с могуществом России и не решаясь бросить открытый вызов самодержавию, армянские националисты вели двойную игру: с одной стороны, они всячески заискивали перед российскими властями и чиновниками, низкопоклонствовали перед ними, стремились усыпить их бдительность; с другой

[1]Дарбинян А. Армения в дни национального освобождения, Воспоминания (1890–1940),Париж, 1947, с.8
[2]Гнчак", 1890, №3

стороны, они также искали заступничества у западноевропейских держав, которые соперничали с Россией, в частности, из-за раздела сфер влияния на Ближнем и Среднем Востоке. Политические организации армян действовали в то время на территории России и Турции, находя активную поддержку и получая инструкции от своих центров в Лондоне, Лозанне, Женеве.

Российское правительство в течение второй половины-XIX в. частично игнорировало, а частично умышленно допускало, считая выгодным, тесные подпольные связи армянских националистических организаций в Турции России и за рубежом. Из России фактически беспрепятственно переправлялись в Турцию оружие, боеприпасы, деньги, туда же просачивались, легально и нелегально "армяне-добровольцы", сеявшие националистические сепаратистские идеи. Можно понять умысел российских властей, использовавших армянский национализм в своем старинном противоборстве с Турцией из-за Закавказья. Однако этот расчет основывался лишь на ближайшей политической выгоде, и планам российского правительства. Как вскоре выяснилось, не хватало дальновидности, воспитание армянской молодежи в революционном (а точнее, в национально-сепаратистском) духе, создание сети политических организаций, действовавших нередко под флагом социалистических идей, – все это превратило определенные силы армянского населения Закавказья (люмпены, мелкая буржуазия, студенты) в "горючий материал", создало взрывоопасную обстановку в регионе. И если первоначально сепаратистские устремления армян были направлены против Турции, то, как мы увидим в дальнейшем, после провала своих попыток там они нашли новый объект - российское самодержавие.

Когда началались военные действия депутат меджлиса от Эрзурума Гаро Пастырмаджан во главе всех армян, офицеров и солдат 3 Армии, перешел на сторону России. Вскоре он во главе этих сил начал жечь села и безжалостно вырезать мирное мусульманское население. Вот что пишет Рафаэль де Ногаль: «В ответ на эту резню, вполне естественно, официальные турецкие круги разоружили не успевших бежать армянских солдат и жандармов и направили их на дорожные работы и в обоз. Не могущее быть оправданным предательство армянских соединений, резня, учиненная армянами в Башкале, Сарае и Баязете, вызвали беспокойство у турок и опасения, что армяне, находящиеся во внутренних вилайетах, в Эрзуруме и Ване, поднимут восстание и ударят по ним стыла. Спустя несколько недель после моего прибытия эти опасения оправдались. Армяне Ванского вилайета в массовом порядке выступили против нашей экспедиции в Иране»[1].

Армянская сторона совершенно подругому представляет начавшееся события: «В годы Первой мировой войны осуществлялся геноцид армян со стороны младотурецкого правительства Османской Турции в отместку за участие последних в войне на стороне России. В советской и зарубежной литературе поведение армян оценивается как жертвенное, безынициативное, пассивное, ни слова не говорится об их сопротивлении, самооборонительных боях в Западной Армении, в которых армяне смогли самоорганизоваться и даже нанесли карателям ощутимый урон. Это имело место в Баку, Харберде, в Тароне, Сасуне, Еозгате, Шапин – Гарахисаре и в Киликии. До геноцида 1915 г. в области Тарон насчитывалось 700 армянских сел, два поселка городского типа и пять городов с коренным армянским населением в 180 тыс. Человек. Насилия против армянского населения Тарона начались 15 мая 1915 г., когда в мушскую долину вторглись вооруженные курды из Буланухского, Алашкертского, Манцикертского, Хнусского и Вардинского уездов, которые недавно вместе с частями регулярной турецкой армии истребили 25-ти тысячное армянское население Хнусского уезда.»[2] Однако армянский автор ничего не говорит о том, чем были вызваны действия турецкой стороны.

А вот что пишет Филипп Прайс: «С началом войны армяне этих районов (имеются в виду восточные вилайеты) установили тайные связи с русскими властями на Кавказе и начали нелегально вербовать в турецких вилайетах добровольцев для русской армии»[3].

---

[1] R. de Zara. Mustafa Kemal, Dictateur. Paris, 1936, p. 159-160.
[2] С.М Степанянц. Сопротивление армян геноциду в годы первой мировой войны. М.,1998,с.5.
[3] M.P.Price. A. History of Turkey. London, 1956, p. 91.

Заявив о своем гражданском долге, армяне тут же начали сотрудничать с врагом, - пишет Филипп де Зара, - Подобное лицемерие, конечно же, очень далеко от верности долгу. Однако невыполнение христианскими подданными султана самого священного гражданского долга не воспринималось европейцами с осуждением, ибо Европа, требуя то независимости, то автономии для армян, поощряла их на предательство. Вместе с тем, кто может осудить турок за то, что они, по действующим во всем мире законам, сочли сотрудничество с врагом ничем иным, как изменой родине?.. Создающие смуту внутри страны комитеты способствовали успеху наступления русских войск, нападали на отступавшие турецкие войска, грабили обозы, создавали партизанские банды. В восточных вилайетах дезертирство приняло массовый характер, из армянских дезертиров было сформировано множество полков под командой русских офицеров. Там и тут вспыхивали восстания. В Россию бежали два армянина-депутата турецкого парламента. Издания, призывавшие к мести, учили армян пытать турок, заставить плакать турецких матерей. Преступления армян не вызывают никакихсомнений»[1].

В апреле 1915 г. первый экспедиционный корпус столкнулся с русскими и 1 мая с частью ванского жандармского соединения перешел в наступление в направлении Дильмана, но понес большие потери и вынужден был отступить. Не сумев остановить наступление русских войск, поддержанное армянскими повстанцами, корпус оставил Ван и через горы на южном побережье озера Ван отошел в сторону Битлиса»[2].

В это же время, в апреле 1915 года в результате нападения армянского отряда на деревню Абаага были зверски убиты сотни человек. Приводимая рядом исследователей цифра - 10 000 убитых мусульман, относится к категории приблизительных.[3]

Тем временем 20 апреля губернатор Вана телеграфировал командующему 3 Армии: «Восставшие армяне ведут огонь по ближайшим полицейским постам и мусульманским домам. Ведется ответный огонь. Во вчерашних боях вокруг села Аталан, длившихся до самого вечера, уничтожена значительная часть восставших. Отбита телеграфная линия в Геваше, связь восстановлена. Сегодня перерезаны телеграфные провода в Башкале, Хавасоре, Мемортки, Шерсате. Начаты восстановительные работы. В городе идут ожесточенные бои. Восстание носит всеобщий характер. Прошу выслать пополнение и артиллерию»[4].

24 апреля губернатор вновь обращается в министерство внутренних дел: «До настоящего времени в район со стороны прибыло до 4000 армян. Бандиты перекрыли дороги, нападают и жгут окрестные деревни, воспрепятствовать этому не имеем возможности. Много женщин и детей остались без пристанища. Разместить их в поселениях кочевых племен было бы неверно, да и невозможно. Можно ли начать их эвакуацию в западные вилайеты?»[5].

6 мая 1915 года боевики армянской террористической организации “Дашнакцутюн”, руководимые некими Арамом и Варелом, учинили в турецком городе Ван резню мусульман с целью создания моноэтнической территории. Это был очередной этап систематически проводимой армянскими террористическими организациями политики по созданию “этнически чистых зон”. Согласно фактам, приводимым в исследовании академиков Дж. Алиева и Б. Будагова, армянские террористы в Ванской области истребили 3000 мирных жителей[6].

8 мая армяне перешли в наступление и стали жечь мусульманские кварталы. Губернатор Джевдет бей приказал всем покинуть Ван. 17 мая турецкие войска оставили город, армяне после этого сожгли опустевшие мусульманские районы города. Русские заняли Ван. Все окрестные мусульманские села были объяты пламенем. Согласно русскому дипломату генералу

---

[1]C.Price. The Rebirth of Turkey, p. 86-87

[2]A.I.Sabis. Harp Hatiralanm.Cilt 2.Ankara, 1951, s. 218, 219, 205.

[3]Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XX вв.), Под ред. Р. Мустафаева, Баку, 2002, с.47-48.

[4]К.Гюрюн. Армянское Досье. С. 174.

[5]Там же.

[6]Дж. Алиев, Б. Будагов. Турки и армяне: "геноцид" исторической правды. Журн. "Азербайджан и азербайджанцы" №№ 5-6, 2002; Ж. Малевил. Армянская трагедия 1915 года. 1990.

Г. Маевскому, несмотря на то, что армянская пропаганда всячески обвиняла турок в жестокости, он был свидетелем обратного: все кровавые события тех лет спрвоцированы и осуществлены армянскими бандами[1].

9 мая 1915 года в турецком городе Битлис в результате бесчинств армянских бандформирований погибло 123 человека. Среди погибших много детей и женщин. Согласно исследователю Рафаэлю де Ногалесу, одним из руководителей зверских убийств мирных мусульман, поджогов их деревень в тот период являлся депутат Османской Ассамблеи, член армянской террористической организации "Дашнакцутюн" Гареген Пасдермаджан. "Они убивали всех мирных мусульман, попадающих им под руку", - отмечает историк Ногалес. Повсеместно осуществлялись смертные приговоры организации "Дашнакцутюн", которая, по мнению исследователей, никогда не предлагала реальной политической программы, указывая своим исполнителям только на методы борьбы. Эти методы, основанные на насилии, трактовались следующим образом: "прибегать к любым способам, чтобы вооружать людей, ...поощрять столкновения и терроризировать правительственных чиновников, ...грабить и разрушать государственные учреждения, ...для достижения цели дозволено все - пропаганда, террор, мятежи".[2]

Турецкое правительство, увидя подобные действия дашнакских "героев" и зная царский план "решения" армянского вопроса, в апреле 1915г. принимает решение о всеобщей депортации армян, проживающих в Турции.

В любой воюющей стране лица, действующие в пользу врага или просто подрывающие мощь государства, считаются изменниками родине и наказываются в соответствии с законами военного времени. Османское правительство, к примеру, имело юридическое право расстрелять всех участников зейтунского восстания, начавшегося после объявления войны, и всех тех, кто помогал им и обеспечивал восставших едой, одеждой оружием, боеприпасами. Но оно не прибегло к этой мере наказания, ограничилось переселением.[3]

Таким образом, лидеры "Дашнакцутюна" мечтавшие о захвате части Турции для реализации своего плана " Великой Армении от моря до моря" привела к выселению армянского населения Турции. Дележ шкуры неубитого медведя оказался преждевременным. По иронии судьбы, Россия после революционного взрыва 1917 года вышла из войны, русская армия оставила захваченные территории, вместе с ними новые сотни тысяч армян перебрались в Закавказье и расселились на грузинских и азербайджанских землях.

20 ноября 1917г., Петроградский Совнарком провозгласил:„Мы заявляем, что договор о разделе Турции и „отнятии" у нее „Армении" порван и уничтожен. Как только прекратятся военные действия,армянам будет обеспечено право свободно определить свою судьбу".[4]

Большевистский переворот в России и их политика в отношении „армянского вопроса" повергла дашнаков (бывших так близко к заветной цели) в смятенье. Руководители дашнаков каждый раз кормили армянский народ иллюзиями, внушая им несбыточные надежды образования „Великой Армении" и заверяя в том, что «Дашнакцутюн» в этом деле поддерживают могучие силы, ссылаясь то на Россию, то на Англию и Францию. Интересы этих держав несомненно сходились на „армянском вопросе", но интерес этот вовсе не означал еще готовность оказать реальную всесторонюю и широкомасштабную помощь, без которой планы «Дашнакцутюна» были обречены на провал.

---

[1] Э. Файгл. Правда о терроре. Армянский терроризм - истоки и причины. 2000; V. Quliyev. Azerbaycanda ermani zulmu. 1999

[2] Rafael de Nogales. For years beneath the Crescent.1926; http://www. devletarsivleri.gov. tr/yayin/osmanli/ eiTnenikatliamlistesi.htm; История - это причина армянского терроризма. СписокЛ. Микучадзе. Газ. "Эхо", 23 октября 2002.

[3]Гюрюн. Армянское Досье. С. 175.

[4]Образование Союза Советских Социалистических Республик. М., Наука, 1972, с. 24.

Между тем Грузия 26 мая 1918 г. провозгласила восстановление независимости. Провозглашение независимости Грузии вызвало взрыв негодования среди дашнаков[1], армянских большевиков да и всей армянской общественности[2]. Оно было расценено как предательство интересов армянского народа. Так, большевик Шаумян следующим образом расценивал провозглашение независимости Грузии: "Объявление независимости Грузии, свидетельствует о новом преступлении меньшевиков. Это новая попытка предательства по отношению к соседнему с Грузией армянскому народу, невероятнейщее, бесстыднейщее предательство".[3]

По мнению дашнаков грузинские меньшевики объявили Грузию отдельной республикой только для того, чтобы начать с Турцией сепаратные переговоры и избавиться от турецких захватчиков отдачей им всей Армении[4].

Провозглашение независимости Грузии так негативно воспринятое дашнаками, вынудило турецкое правительство внести существенные коррективы в своих планах по отношению к Армении. Так, во время подписания Батумского соглашения глава турецкой делегации Халил-бей заявил: "Оттоманское имперское правительство управляло своими чувствами с большим спокойствием и поручило мне подписать документ, признающий существование армянского правительства".[5]

Дашнакские лидеры, давно мечтавшие стать хозяевами независимого армянского государства, пришли в восторг от "щедрости" младотурков[6]. 28 мая 1918 г., центральный армянский национальный совет в Тифлисе объявил Армению независимой республикой и дашнакское правительство 17 июня неохотно выехало в азербайджанский город Иреван, которая стала новой столицей нового государства состоящей из грузинских и азербайджанских территории.

После провозглашения 28 мая 1918 года Азербайджанской Демократической Республики одним из начальных шагов его правительства явилась уступка 29 мая 1918 г. города Эривань (Ереван), провозгласившей независимость, но не имевшей своего политического центра, Республике Армения. Территория Армянской республики свелась практически к Эриванскому и Эчмиадзинскому уезду с 400 тыс. жителей. В дальнейшем всяческими средствами осуществлялась политика изменения демографии Эривана, зангезурских земель в пользу армян.

Внешняя политика Азербайджана в этот период была ориентирована на развитие дружественных и добрососедских отношений с Арменией. К сожалению, вынашивающее аннексионистские планы дашнакское правительство Армении заявило претензии на входившие в состав азербайджанского государства Нахичевань, Зангезур и Карабах, что стало причиной кровопролитной войны с Азербайджаном в 1918-1920 гг. По имеющимся сведениям, только за лето 1918 г. в Зангезуре было уничтожено 115 азербайджанских сел, убито свыше 7 тыс. Человек и 50 тыс. азербайджанцев покинули пределы Зангезура.

В марте-июле 1920 г. произошли столкновения с дашнаками в Карабахе, в особенности, Шуше, Нахичевани, Ордубаде. Бои развернулись в Ханкенди, Тертере, Аскеране, Зангезурском, Джебраильском, Нахичеванском, Гянджинском уездах, были уничтожены десятки азербайджанских сел.

Дашнаками была развязана также война против Грузии, однако потерпели поражение, так «армянских вопрос» со своими угрозами переместился на Южный Кавказ, и здес армянами была пролита кров азербайджанцев и грузин.

---

[1]См.: Б.А. Борьян. Армения, международная дипломатия и СССР. М., 1929, ч. II, с. 58.

[2]См.: Д.Чумбуридзе.Грузино-Армянские взаимоотношения в 1918-1921 гг. И Грузинская общественная мысль. Тб. 1999, с.16 и след. (на груз. Яз.)

[3]С.Г. Шаумян. Избранные произведения. М.,1958, т. 2, с. 263.

[4]Е. К. Саркисян. Экспансионистская политика.., с. 363.

[5]ЦГИАА. ф. 200, оп.,1,д. №74, лл. 40-41.

[6]В Стамбуле представителям дашнакского правительства Энвер-паша заявил: «Турецкие министры две недели думали - создать Армению или нет, и, наконец решили создать, потому что так было выгодно как для армян, так и для турок". (Е. К. Саркисян. Експансионистская.., с. 401).

В 1920 г. после поражения основных сил Деникина на Армению надвигалась новая война с Турцией. Турция потребовала от Армении отказаться от Севрского договора[1], а значит, и от определенных территории.

Осенью 1920 г. между Турцией и Арменией начались военные действия. Руководство большевиков сочувствовало Турции так как Армения считалось форпостом Антанты. Страны Антанты в свою очередь не решались помочь Армении.

В сентябре-ноябре 1920 г. во время войны с Турцией погибло не менее 60 тыс. армян[2]. В конце ноября 1920 г. турки настояли на декларации Армении об отказе от Севрского договора[3]. Оставалась надежда на Советскую Россию. 29 ноября 1920 г. в Армении была установлена Советская власть, Турция таким развитием событии осталась довольна.

Таким образом, политика армянской националистической партии “Дашнакцутюн” потерпела крах. Стремление к созданию “Великой Армении от моря и до моря” принесло неисчеслимые бедствия прежде всего самому армянскому народу, что доказывает истину о том что нельзя на несчастии других стать „счастливым”.

Omar Ardasheliya
Doctor of historical sciences, professor
of Sokhumi State University (Georgia)

THE ROLE OF THE ARMENIAN NATIONALISTS OF INCITING ETHNIC HATRED IN TURKEY IN THE LATE XIX BEGINNING OF XX CENTURY

Summary

This year marks the 100th anniversary of the so-called "Armenian genocide", which on the one hand was the result of the first world war and on the other deatelnostyu Armenian ultra nationalists that their short-sighted policy of the Ottoman Empire, have paved the way to the events that unfolded 1915-1916 years.

The end of XIX century brought a surge in political activity in the east. Dogged by controversy Ottoman Empire tried to keep their provinces from separatism, but multinational peoples and religious confessions did not give the opportunity to conduct any deep transformation, which would alleviate the political and economic contradictions within the empire.

In such circumstances, the Armenian nationalist groups, led by the idea of creating a nation-state, start a large-scale propaganda among the Armenian population of agitating them, do not obey the Ottoman authorities and create control of the central authority of the territory.

By the beginning of 1890 almost in all districts and major towns in the countryside, where Turkish Armenians settled, there were agitators, as a rule, members of the "Dashnaktsutyun" and "Hunchak." to agitate against the Turks, "the Turkish domination" and steel tirelessly to prepare the ground for provocations -aktov terrorist and other violent acts. "For several years, secret societies spread throughout Armenia, publicized flaws and shortcomings of the Turkish administration, and in the Armenian people waking up and the idea of national independence." Actions of various parties, committees and other Armenian nationalist organizations were few consistent, but one thing they always the same: to arrange the bloodshed and make noise ... just slip away. "All their activities are based on the creation of tales of unspeakable brutality, which could cause sympathy for Armenians and antipathy towards the Turks."

---

[1]Севрский договор был подписан 10 августа 1920 года и предусматривал отделение от Турции Сирии, Ливана, Палестины и Ирака (Ирак и Палестина достались Англии, а Сирия и Ливан – Франции). Разделу подвергалась и "собственно Турция". В различных юридических формах (прямая анексия, передача под управление, "автономия" и т.п.) от Турции отторгались: В пользу Греции – Измир с обширными прилегающими районами и почти вся турецкая территория в Европе, за исключением Стамбула; В пользу Франции – Киликия и соседние округа в южной Анатолии. В пользу Дашнакской Армении часть восточных провинций Анатолии; в пользу "автономного" Курдистана – часть юго-восточной Анатолии. Кроме того, в Анатолии создавались сферы влияния Франции и Италии. (Всемирная история. М., 1961, т. VIII, с. 117).
[2]Н. И. Стуруа. Вопросы новой и новейшей Истории Грузии. Тб., 1987, с. 19.
[3]Документы внешней политики СССР. М.,1959, ч. III, с. 674.

At the end of 1895 the situation changed drastically. Deatelnost Armenian nationalists in the field of stimulation of the Muslims against the Armenians led anti-Armenian sentiments among the Kurdish population ... Starting from 1897, where the Kurds, Armenians did not inflame, to live together both nations gradually came into his usual routine. However, where the anarchic activities of Armenian leaders continues, evil spirits of the Kurds has been simmering, threatening the Turkish administration of any kind on Armenian affairs, new complications. "According to the testimony of another witness, Armenians" place themselves began to attack the Turks and Kurds to cause carnage " .

Note that this tactic was quite typical for Armenian nationalists; the first attack, blow up, rob, kill the authorities to cause this response, but already there yelling out loud to the whole world of "genocide" and "defenseless" Armenians who allegedly destroying "bestial fanatics."

In September and November 1920, during the war with Turkey, killing at least 60 thousand. Armenians. At the end of November 1920 the Turks insisted on Armenia's declaration renouncing Sevres a Contract. There was hope on Soviet Russia. November 29, 1920 in Armenia, Soviet power was established, Turkey raz¬vitiem such event was satisfied.

Thus, the policy of the Armenian nationalist party "Dashnaktsutyun" has failed. The desire to create "Great Armenia from sea to sea" has brought disaster neischeslimye prezh¬de all to the Armenian people that proves the truth that it is impossible for the misfortune of others ,, be happy. "

Necati Fahri Taş
Prof. Dr., Erzincan Üniversitesi,
Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.
nfatas@gmail.com

ERZİNCAN'DA ERMENİ FAALİYETLERİ

Anahtar Kelimeler: Ermeni, isyan, tedhiş, zulüm.
Keywords: Armenian, riots, terror, oppression.

Türk-Ermeni uyuşmazlığının doğuşu, önce meşrû taleplerin karşılanması biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu talep, dinî tanınma, eşitlik ve bağımsız olma mücadelesiyle kapsamı genişletilmiştir. Ermenilerin Bâb-ı Âli'den istediği bu imtiyazların her aşamasında kendilerini Rusya, Fransa ve İngiltere desteklemiştir[1]. Bu üç devlet ile birlikte Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Amerika Osmanlı Devleti'yle olan siyâsî her konuda Ermeni meselesi bir baskı unsuru olarak kullanmıştır.

Her eylemlerinde Batı Devletleri'nin himayesini gören Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin son çeyrek asrında dış ve içerideki her siyâsî teşebbüsünde baskı unsuru olarakgündemine almak mecburiyetinde kalmıştır. Bâb-ı Âli, ıslâhat teklifleriyle bu problemi çözmeğe çalışmıştır. Bu hususta hukukî düzenlemelerin yanında iki önemli ıslâhat projesi gerçekleştirilmiştir. Bu projelerden biri 1895-1900 yıllarında ve ikincisi ise 1912-1914 yılları arasında yapılmıştır.

Ermenilere devlet kurdurtmak için planlanan bu iki ıslâhat projesi Umûm Müfettişlik olarak sunulmuştur.Umûm Müfettişlik düşüncesinin birincisinde Ahmet Şâkir Paşa görevlendirilmiş ve Vilâyat-ı Sitte'de kurulması öngörülen bir Ermeni devletinin nüfus kesâfetinin yetersizliği sebebiyle mümkün olamayacağına karar verilmiştir. Bu teşebbüsten sonuç alamayan Ermeniler ve müttefikleri, Osmanlı teb'asından olmayan iki müfettişi bu ıslâhat projesi için görevlendirme kararı almışlardır. Adana'da meydana gelen Ermeni olayları bahane edilerek (14 Nisan 1909) Vilâyat-ı Sitte'ye TrabzonVilâyeti'ni de katıp 1914 yılında *Vilâyat-ı Şarkıyye Islahatı* ismiyle öncekinden daha geniş topraklara sahip bir Ermeni yurdunun tesbitine çalışılmıştır. Ermeniler açısından ikinci ıslahat birincisinden daha ümitvâr olmuştur. Ancak Birinci Dünya Harbi'nin başlaması ve Osmanlı Devleti'nin savaşta yer alması üzerine bu ıslâhat projesi askıya alınmıştır.

Yukarıda kısaca değinilen siyâsî olaylar, Ermenilerin Doğu Anadolu'da bir devlet kurma ümidini güçlendirmeğe başlamıştır. Ermeniler, devlet kurmayı öngördükleri yerleşim yerlerindeki nüfusun en fazla yüzde 1 ile 8'ini oluşturduklarından bu işin zorluğunu da bilmiş olacaklar ki kendi nüfus yoğunluğunu artırmak ve bu bölgenin hâkimiyetini elde tutmak için kurdukları teşkilatlar vasıtasıyla Türk ve Müslüman halkı tedhîş eylemleriyle sindirme yoluna gitmişlerdir.

Erzincan'da ortaya çıkan hadiseler, Emperyalist ülkelerin Anadolu toprakları üzerindeki emellerine uygun eylemlerin bir parçası olduğundan bu Ermeni ıslâhat projesini desteklemekte tereddüt etmemişlerdir.

Çarlık Rusya'nın yıkılmasına beş ay gibi kısa bir sürenin kaldığı 9 Haziran 1917 tarihinde Bolşeviklerin gerçekleştirdiği bir konferansta*"Ermenilere Bağımsız bir devlet kurulması gerektiği"* vurgusu yapılmıştır.Bu günlerde çalkantılı bir dönemde olan Rusya, nüfuzu altında bulunan ülkelere vaatlerde bulunarak Finlandiya, Polonya, Courlande ve kurulacak olan Ermenistan'ın bağımsız ülke olmalarını destekledikleri, yeni rejim (Bolşevizm) iktidarı ele aldıktan sonra bu ülkelerin bağımsız olacaklarını söylemişlerdir. Rusya'nın bu açık beyanı ile söz konusu devletleri Avrupa ülkelerine karşı bir tampon bölge oluşturup rejimin yerine oturmasından sonra bu ülkeleri ilhâk etmeyi düşünmektedir[2].NitekimBolşevizm'in iktidara gelmesinden sonra Rusya bu düşüncesini hayata geçirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sebebiyle, Osmanlı Devleti'nin Cihâd-ı Ekber ilân etmesiüzerine eli silah tutan Türk erkekleri askere gitmiştir.Osmanlı tebe'asındaki birçok gayr-ı Müslim gibi Ermeniler de

[1] André Mandelstam, *Le Sort de l'Empire Ottoman,* Raris 1917, s. 187.
[2] AFANASYAN, Senge, L'armenie L'azerbaidjan Et La Georgie de L'independance a I'instauration du Pavvoir Sovietique (1917-1923) Paris, 1981, s. 35.

askerlikten kaçma yollarını deneyerek bulundukları yerlerde kalmışlardır. Ermeniler, askeregitmemek için o günkü meşrû askere alınmama usullerini kullanmaya çalışmışlardır. Mesela, "Bedel-i Nakdî" adı altında ödenen 43 Osmanlı altını vererek askerî hizmetten muaf tutulmuşlardır. Bedel-i Nakdî, askerlik yapma ehliyetine sahip belli şartları taşıyan sıradan insanlar için öngörülmüştür. Gayr-ı Müslim din adamları ise bu bedelin yarısını ödeyeceklerdir. Ermeniler, bu kuralı kendi lehlerine kullanarak taş veya ağaç kovuğu gibi yerleri kilise gösterip din adamı (Diyakoz) sıfatına bürünüp bu imtiyazdan yararlanmaya çalışmışlardır. Ayrıca askerlikten kaçmak için yurt dışında olduklarını beyân ederek evlerinde gizlenmişlerdir.Türk erkekleri seferberlik dolayısıyla askere giderken Ermeniler, yukarıda belirtilen kaçamak yollardan istifâde edip kendi yerlerinde kalmışlardır. Bu durum, Türk yerleşim yerlerini savunmasız bırakmıştır. Neredeyse, erkeklerin olmadığı köy, kasaba ve şehirler Ermeni terör örgütlerinin eylem yapacağı savunmasız mekânlar hâline gelmiştir.

Askere gitmemek için maddî bedel ödeyemeyen veya din adamı kisvesine bürünemeyen Ermenilerden, askerlik bedeline karşılık olması için yol yapımında çalıştırılmak üzere yol taburları oluşturulmuştur. Yol taburlarındaki Ermeniler ile bir türlü askerden kaçma imkânı bulamayıp askerî birliklere dâhil olan Ermeniler, birliklerinden kaçıp askere gitmeyen Ermeni tedhîş örgütlerine katılınca, Ermeni terörü daha da hız kazanmıştır. Ayrıca muhtelif suçlardan aranan veya cezaevinden kaçan bir kısım kanun kaçakları, yakalanmamak için Ermeni terör örgütlerine girmişlerdir.

Erzincan'da vukû bulan bir cinayetin tedkîk edilmesi sırasında, Erzincan Piskoposluğu'nun bulunduğu binanın zemin katında vebir kısım Ermeni evlerinin mahzenlerinde bin kişiden fazla Ermeni yakalanmıştır. Ayrıca Erzincan halkından olan Ermeni evlerinin hemen hepsinin bodrum katlarında ve kilise olarak kullanılan binaların mahzenlerinde duvar örülerek gizlenen kilerlere benzer özel erzak depoları bulunmuştur. Tesbitlere göre bu erzakın mevcut Ermenilere bir yıl yetecek miktarda olduğu görülmüştür.Bu durum, dışarıdan Erzincan'a gelecek olan Ermenilerin iaşesini te'mîn etmeye yönelik bir hazırlık olduğu kanaatini doğurmuştur[1].

Rusya,geçmişte olduğu gibi Birinci Dünya Savaşı arifesinden beri Doğu Anadolu'daki Ermeniler ile her vesileyle irtibat hâlindedir. Rusya bu Ermeni irtibatını, Osmanlı Devleti ile olan Kafkaslardaki sınır boylarındabulunan birliklerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, aralıklı olarak Anadolu'ya girip hayvanlarına yem satın alma biçiminde gerçekleştirmiştir. Rusların bu giriş çıkışlarında bazen olumsuz hâdiseler de yaşanmıştır. Erzurum Valisi Reşid Bey, 19 Eylül 1328 (2 Ekim 1912) günü Dâhiliye Nezâreti'ne verdiği bilgide "*Rus jandarmalarından ersâdın ondört günlük pasavan (sınır geçiş belgesi) ile hududu geçerek, Velibaba civarında hayvanat-ı mesrûke taharrî etmesi içün Kütek mevki'i pasaport me'mûrundan ruhsat istemiş ise de, ruhsat verilmediği Pasinler Kaymakamlığı'ndan bildiriliyor. Rusya Hükûmeti, hudut boyundaki ahaliye ondört günlük pasavan vermekte ise de böyle me'mûrînin bu varakalarda gelübgitmelerine dâir bir emr-i kayd bulunmadığını…*"[2],belirtilerek konunun çözümü hususunda bilgi istemiştir. Osmanlı-Rus sınırında meydana gelen bu tür hâdiseler Hâriciye Nezâreti'ne de bildirilmişve valiliğe, bu tür eylemlere izin verilmemesi hususunda ta'lîmat verilmiştir [3].

Ermeniler, kendilerine va'd edilen devleti kurmak için bir taraftan diplomatik faaliyetlerini sürdürürlerken diğer taraftan fiilî bir mücâdeleye girmek için de hazırlık yapmışlardır. Ermenilerin teşkilatlanması ve silahlanmasına yönelik bu hazırlık emrine Erzincan'daki Ermeniler de riayet etmiştir.

Erzincan'da büyük bir patlama olmuş bu patlama neticesinde bazı evler tamâmen yıkıldığı gibi birçok ev de hasar görmüştür.Bu olay, Ermenilerin Erzincan'da silahlı bir hazırlığın içinde olduklarını ortaya çıkarmıştır. Vukû bulan hâdiseyle ilgili olarak Erzurum Valiliği 13 Mart 1329 (26 Mart 1913) günü Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta Ermenilerin nasıl silahlandıkları açıkça belirtilmiştir. "*Erzincan'ın Sormuşoğlu Mahallesi'nde bir Ermeni hânesi derûnunda bomba patladığı haber verilmesi üzerine, derhal me'mûrîn-i inzibâtiye ile bizzat azîmet ile hâne derûnunda henüz hüviyeti ta'yîn edilemeyen iki zükûr (erkek) Ermeni'nin parça parça olduğu ve bir kadının da mecrûh*

[1]Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekat-ı Ihtilâliyyesi (İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonrası), 1st. 1332, s. 176-179.

[2]Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA) DH-SYS. 3/26.

[3]BOA, DH-SYS. 3/27.

bulunduğu gibi, bombanın şiddetinden hânenin yıkılmış idüğü görüldüğü ve enkaz altında daha başka cesed ve bombalar bulunması ihtimâline karşı fedakâr-ı lâzime ittihâz ve murahhas vekili efendi de celbedilerek bomba ve cesedler irâe ile tahkîkatın ikmâline çalışmakta bulunmuş idüğü iş'âr bu vesîle ile mahâl-i asâyiş adına bir hâl bile vukû'a gelmediği ilâveten izbâr kılındığı gibi müte'âkiben mezkûr mutasarrıflıktan aldığım diğer bir telgrafnâmede de geçenlerde Tercan tebabetine tâ'yin olunup Erzincan'dan mufârakat eden ve şimdi Tercan'da bulunması lâzım gelen Saisyan Efendi, Erzincan'da bulunduğu müddetçe bazı Ermenilere bomba i'mali ta'lim etmiş olduğu ihbar edildiği bi'l-beyan icrâ-yı icâbı bildirilmiştir"[1]

Erzincan Valiliği'nden gönderilen 31 Mart 1329 (13 Nisan 1913) tarihli şifreli telgrafta ise,Erzincan X. Kolordu Komutanı Ferik Muhlis Paşa'nın verdiği bilgiye göre; meydana gelen patlama hadisesinin bir bomba i'mâli esnasında bombanın infilâk etmesiyle gerçekleştiği bildirilmiştir[2]. Bu bilgiler, Erzincan Ermenilerinin bazı silahları içlerinde sanatkâr sayısının çok olmasından da yararlanarak kendilerinin yaptığı gerçeğini ortaya koymaktadır.

Patlama olayıyla ilgili Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 1 Nisan 1329 (14 Nisan 1913) tarihli şifreli telgrafta da şöyle denilmektedir. "*Bombanın patladığı hanede icrâ edilen hafriyat neticesinde milletçi bir Ermeni daha enkaz altından çıkmış ve on adet el bombası, bir kutu kloral (uyku ilacı), potas (kimyasal),yerli dökmesi memeli el bombası, mevâdd-ı muhribeye havî bir kutu (fişek ve) bir mavzer, revolver, birkaç tane domdom kurşunu bulunduğu, maktulünün üçü de Erzincan'ın yerli ahâlisinden olduğu ve hükümetçe tahkikat ve taharriyata devam edildiği ma'ruzdur*."[3]

Erzincan'daki bir evde bomba yapımı sırasında meydana gelen patlamanın olduğu ev sahibi Erzincanlı olup esnaflık yapan bir ermenidir. Bu Ermeni döküm işi yapmaktadır. Kişinin atölyesinde yapılan aramada biri üç memeli ve diğeri vida kapaklı iki adet el hançeriyle dört santimetre uzunluğunda hançer fitili bulunmuştur[4].

Ermeniler, Türklere karşı bir silahlı mücâdelenin kararını verip bunun hazırlıklarını yaparken, bulundukları mahallin imkânlarından yararlanmışlar, ihtiyaç duydukları ve mahallinde bulamadıkları malzemeleri de diğer illerden tedârik etmişlerdir. Erzincan Ermenileri ihtiyaç duydukları her malzemeyi eskiden beri bilinmekte olan Erzincan-İstanbul yoluyla te'mîn etmişlerdir. Bu yol, İstanbul'dan deniz yoluyla Trabzon'a ve oradan da kara yoluyla Erzincan'a gelen yoldur. Osmanlı Hükümdârları doğu seferlerine çıkarken bu yolu kullanmışlardır. Ermeniler silah imâlatı için ihtiyaç duyulan malzemeyi bu yol üzerinden getirdikleri bu bomba patlaması hâdisesinin soruşturulması sırasında ortaya çıkmıştır. Bu bilgi Erzurum Valisi Reşid Bey'in 3 Nisan 1329 (16 Nisan 1913) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta açıkça ortaya konmuştur.*"3 Mart 329 hadise-i cinâiyye aid tahkîkat esnasında Erzincan tüccarından Mumcuyan Serkis Efendi'nin damadı olup, Trabzon'da komisyonculuk ile meşgul bulunan Rupen Efendi'nin kalver duponas ve dinamit vesaire gibi mevadd-ı muhrîbeyi çivi fıçıları derununda Erzincan'a sevk ve ithâl eylemiş eddüğü haber verildiği şimdi Erzincan Mutasarrıflığından bildirilmesi ile derdest icrâ olunan tahkîkat bir kat daha tevsi ve tenvîr edilebilmek üzere bu bapda tahkîkat ve inde'l-icâb taharrîyat icrâsı lüzumu Trabzon vilayetine yazıldığı marûzdur*"[5]

Bu tahkîkâtın yapılmasında dış güçlerin tepkisini çekmemek için Vali Reşid Bey'e tembihatta bulunulmuştur. Zira "*tahkîkâtın adliye ve mülkiye mensuplarıyla yapılması, Erzincan hâricinde yapılacak incelemeler için de mümkün olduğu kadar kanun mûcibince hareket edilmesi*" istenmiştir[6].

Bu patlama olayında suçlu görülen bazı Ermeniler tutuklanmıştır.Olayın münferid bir hâdise olduğu üzerinde duran Erzincan Piskoposu Simpad, konuyu milletlerarası boyuta taşıması için İstanbul Ermeni Patriği'ne 29 Nisan 1329 (12 Mayıs 1913) tarihinde bir telgraf göndermiştir. Telgrafta,

"*Evvel ve ahir arz olunduğu vechle, bomba meselesi iştiâlinden telef olan üç dört kişinin*

[1]BOA, DH-SYS. 3/25.
[2]BOA, DH-SYS. 118/1.
[3]BOA, DH-SYS. 118/2.
[4]BOA, DH-SYS. 118/4.
[5]BOA, DH-SYS. 3/28.
[6]BOA, DH-SYS. 3/28.

teşebbüsat-ı şahsiyeleri olduğunu bura hükûmetince tebeyyün ve ilân olmuş iken, şimdi onüç bî-çâre Ermeniler taht-ı tevkîfe alınmış, bunların ma'sûmiyetlerine kaviyyen emin olduğumuzdan mahbusiyetlerinin devamı, mağduriyetlerini daimî bulunduğundan tahliyesinin tesrîi zım-mında îcâbının icrâsı cemiyetimiz namına istirham ve intizâr olunur efendim"[1]demiştir.

Dünya kamuoyuna aciz durumda olduklarını bildirerek birçok menfaat te'mîn eden Ermeniler, tarihte bu oyunları defalarca oynamış ve başarılı da olmuşlardı. Aynı oyunu Erzincan'da da deneyerek Emperyalist devletlerin Erzincan'da konuyamüdâhale etmelerini sağlamaya çalışmışlardır.

Piskopos Simpad'ın bu girişimi sonuçsuz kalmamış Dâhiliye Nezâreti'nden Erzincan Mutasarrıflığı'na 6 Mayıs 1329 (19 Mayıs 1913) tarihinde bir telgraf gönderilerek, *"Bomba hâdisesininin adliyece sûret-i tahkîk ve telakkîsi hakkında tedkîkat-ı icrâ ile ve hilâf-ı kanun hiç bir muameleye meydan vermemek üzere nezâret-i adliyece oraya izâm olunan İstinaf Müdde-i Umûmisi'nin binnetice tedkîkatı ile müstenîd olmayanlar var ise, bunlar ile meznûnen mevkûf bulunanlar meyanında tevfian delâil ve emâret-i maddiyeye mevkûfiyetleri câiz olmayacağından bu babdaki istidlâad olanların acilen işarı"*[2] gerektiği bildirilmiştir.

Erzincan halkı, Ermenilerin sebep olduğu bu olay üzerine ne tür bir tehlikenin içinde olduklarını fark etmişlerdir. Buna rağmen Ermenilere karşı herhangi bir şiddet ve eylem de yapılmadığı hâlde, Erzincanlıların Ermeni esnafa karşı baskı, şiddet ve boykot (boykotaj) uyguladığı Ermenilerce her tarafta propaganda edilmiştir.[3]Konu Erzurum Valiliği'nden sorulmuş, Vali Reşid Bey 11 Mayıs 1329 (24 Mayıs 1913) tarihli telgrafında; *"Erzincan'da boykotaj ilânı hakkındaki ihbar sebebinden hilâf-ı hakikat olup, anasır arasında kemâkân musâfat, mütekâbil-i mevcud ve ahz ü itâ hususunun da sevabıkı vechle bilâ tefrîk sabit ve carî eddiğü cevaben Erzincan Mutasarrıflığından bildirilmiştir. Bir müddetten berü, bazı kimselerin bu kabil erâcif neşr-i i'tiyâdında bulundukları malûm olmasına göre işbu ihbarında o gibilerin ihtiraâtından ibaret olması derkâr eddüğünden ona göre tekzîbi ma'ruzdur*"[4] cevabını vermiştir.

Bomba olayıyla ilgili olarak 14 Mayıs 1329 (2 Mayıs 1913) tarihinde Reşid Bey Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği bir telgrafta; "*Erzincan'da bulunan istinâf müdde-i umumisinden alınan malûmata göre, bomba meselesine aid tahkikatın harf-i âsâr ve vesaike müstenîd olarak icrâ kılınmakta olan tamîkatı bi'l-ikmâl maznûnen mevkûf bulunanlardan üç ve elde edilemeyen iki kişi, beş şahsın cinayet ve birinin kabahatle kulüp hey'et-i idaresinden olup cemiyetler kanunu ahkâmına muhâlif hareketleri anlaşılan beş kişinin de haps ile lüzûm-ı muhâkeme ve diğerlerinin dahi meni muhakemelerine karar verildiği ve evvelce tevkîfleri istirdâd edilen dört şahıstan başka bu kerede gerek meni muhakeme ve gerek kabahat kararlarıyla altı kişinin dahi tahliyeleri icrâ kılındığı anlaşılmış ve muâmelat-ı mütebakiyenin ifâsı zımmında mûmâileyhin merkez vilâyete müteveccihen hareket eylemiş olduğu maruzdur"*[5], demiştir.

Erzincan'da Sürp Agop kilisesine gömülen binlerce bombanın olduğu, Ermeni komitacıların kilise mahzenlerini silah deposu olarak kullandıkları yukarıda belirtilen bomba patlaması hâdisesi üzerine açığa çıkmıştır. Bu hâdise üzerine Erzincan Piskoposu Patrikhane tarafından Kemah'a tayin edilmiş ve bu Piskopos, Kemah'da Karni, Çanlı Vank köylerinden etrafına topladığı Ermeniler ile çevrede katl-i âmmlar yaparak yeni bir isyanın çıkarılması eşiğindeyken, bunların içine sızmış olan asker kaçağı konumundaki kişiler tarafından haber alınması üzerine Kasım 1914'de isyan hareketi çıkmadan önlenmiştir[6]. Olay ile ilgili yapılan soruşturmada; Erzincanlı Papasyan Dikran ifadesinde: "**Üç beş gün daha geçmiş olsaydı, komiteler aldıkları tertipler sonunda bütün Erzincan'ı ateşleyeceklerdi"** diyerek, birçok yerde mazgallar, menfezler, yeraltı tünelleri inşa edildiği görülmüştür. Halkın maneviyatını kırmak için yalan yanlış haberler çıkarıldığı görülmüştür[7].

---

[1]BOA, DH-SYS. 3/29.
[2]BOA, DH-SYS. 3/30.
[3]BOA, DH-SYS. 118/4.
[4]BOA, DH-SYS. 118/3.
[5]BOA, DH-SYS. 118/5.
[6]Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekat-ı Ihtilâliyyesi (İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonrası), 1st. 1332, s. 179.
[7]ATASE, Kls, 2820, Dosya, A-69, F. 3-33.

Ermeniler, işledikleri suçlardan dolayı sorgulanmış suçlu görülenler cezalandırılmıştır. Bu tür olaylar, Ermenilere karşı yapılan sindirme hareketi olarak değerlendirilip iç ve dışta kamuoyu oluşturmaya çalışılmıştır. Yukarıda görüldüğü gibi Ermeni hadiseleri, üzerlerine gidildiğinde bir ayaklanmaya dönüşecek kadar kontrolden çıkmıştır.

Fahri Taş

Özet

Erzincan'da zuhûr eden Ermeni tedhîşi, Türk-Ermeni ilişkilerinin olumsuz atmosfere bürünüp neşv ü nemâ bulduğu 1878 yılından 2/3 Aralık 1920 yılına kadar gelişen siyasî ve sosyal hâdiselerin dışında bir eylem değildir. Bu konu; 136 yıldan beri devam edip gelen, 94 yaşındaki Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin problemi olarak gündeminden düşmeyen ve bu iki milletin diğer milletler ile ilişkilerinde öne çıkarılan, altı çizilerek vurgulanan bir hâdise olarak hâlâ tazeliğini korumaktadır.

Fahri Tash

ARMENIAN ACTIVITIES IN ERZİNCAN

Summary

Armenian terror resulting in Erzincan, Turkish-Armenian relations, donning the negative atmosphere is not evolving as developing an action outside of the political and social events of the year 1878, 2/3 December 1920. These issues; Since 136 years, continues from 94-year-old Republic of Turkey's fall from the agenda of the problem and lead to the removal of this relationship between the two nations of other nations, as an incident underlined highlighted maintains the freshness of this day.

Emin Şıxəliyev
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: emin.amea@yahoo.com

ERMƏNİLƏRİN SOYQIRIMI İDDİALARI VƏ ONUN BEYNƏLXALQ SİYASƏTDƏ YERİ: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLLƏR VƏ REALLIQLAR

Açar sözlər: Ermənilərin soyqırımı iddiaları, köç siyasəti, böyük güclər, hərbi və maliyyə yardımları, beynəlxalq siyasət
Ключевые слова: Претензии армян на геноцид, иммиграционная политика, большие силы, военная и финансовая поддержка, международная политика
Key words: Armenians' genocide claims, relocation policy, great powers, military-fiscal aids, international policy

Ermənilər müntəzəm olaraq soyqırımına məruz qaldıqlarını iddia etməkdə və hər il aprel ayının 24-də bu məsələni bütün dünya ölkələrinin, xüsusilə də böyük dövlətlərin parlamentlərinin gündəminə gətirməkdədirlər. Halbuki ermənilərin iddia etdikləri bu hadisə soyqırımı olmayıb, Osmanlı dövlətinin öz təhlükəsizliyi naminə erməni üsyanlarının və türklərə qarşı törədilən qırğınların qarşısını almaq üçün hazırlamış olduğu müdafiə tədbiri idi. Belə ki, 24 aprel 1915-ci ildə erməni komitələri və partiyalarının fəaliyyətinə son verilmiş, İstanbulda 2345 nəfər erməni terroristi həbs edilmişdir (9, s. 213; 15, s. 40; 16, s. 146;). Yəni burada heç bir ölüm və cinayət hadisələrindən söhbət gedə bilməz. Ermənilər komitə üzvlərinin həbs edildiyi 24 aprel tarixini soyqırımı günü elan etmişlər. Əgər söhbət Osmanlılar tərəfindən ermənilərin təhcirindən gedirsə, onların yerlərinin dəyişdirilməsinə qərar verilən Təhcir (Köç) Qanunu 27 may 1915-ci ildə qəbul edilmişdir (11, s. 61; 16, s. 259; 18, s. 131). Yəni "24 aprel" ermənilərin iddia etdikləri kimi soyqırımına səbəb olan köçürülmə tarixi deyil, Daşnaksütyun, Hınçak, Ramqavar kimi komitə üzvlərinin həbs olunduğu tarixdir. Bu da bir həqiqətdir ki, 1915-ci ildə qəbul edilən "Təhcir Qanunu" sadəcə ermənilərə deyil, Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan və düşmənlərlə əməkdaşlıq edənlərə qarşı tətbiq edilmişdir. Qanun mətnləri incələndiyində "erməni" kəlməsinə rast gəlinmir (5, s. 124; 20 s. 605).

Tarix boyunca etnik azlıqlarla münasibətlərini müasir dövlətlərdən belə üstün bir səviyyədə quran Osmanlı dövlətinin XX əsrdə belə bir cinayətə baş vura biləcəyini düşünmək son dərəcə yanlışdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, əgər milli baxımdan sırf ermənilər hədəf alınsaydı, Osmanlı dövründə onlardan paşa, nazir, millət vəkilləri çıxa bilərdimi? Osmanlı imperiyasındakı azlıqların vəziyyəti obyektiv baxışla dəyərləndirilərsə, ermənilərin və hətta rumların dil və din azadlığına sahib olduqları, hərbi xidmətə çağrılmadıqları, ticarət haqqını əldə etdikləri, dövlətin üst səviyyəli postlarında yer tutduqlarını görmək olar. Tarixi materiallarda vaxtilə milləti-sadıka (sadiq millət) olaraq xarakterizə edilən ermənilərdən 29 paşa, 22 nazir, 33 millətvəkili, 7 səfir, 11 Başkonsul, 11 universitet müəllimi, 41 yüksək rütbəli məmur olduğu göstərilir (ətraflı məlumat üçün bax: 5, s. 121; 12, s. 137-152; 16, s. 9; 31). Hətta Osmanlı dövlətində ermənilərə "əhli-kitab" statusu içərisində dini tolerantlıq da göstərilmiş, çox sayda erməni kilsəsinin açılmasına icazə verilmişdir (8, s. 156-158).

Belə bir vəziyyətdə Osmanlının ermənilərə soyqırımı tətbiq etdiyi şəklində önə sürülən iddiaların əsassız olduğu ortaya çıxır. Erməni iddialarının əksinə soyqırımına məruz qalan onlar deyil, türklər olmuşdular. Erməni tarixçisi Dikran Kevorkyan yazır ki, Osmanlı dövlətinin ermənilərə qarşı yaxşı niyyətini, müsəlmanların ermənilərə eyni vətənin övladları olaraq göstərdikləri qardaşlıq duyğularını istismar edən komitələr dövlətin təməlinə dinamit qoymaqdan, vətən xaini olmaqdan, iki xalq arasında kin və nifaq toxumları əkməkdən əl çəkməmişlər. Onlar hər fürsəti dəyərləndirmiş, məqsədlərinə çatmaq üçün hər yola baş vurmuşlar. Xüsusilə bu yolda ruhani liderlərindən, müəllimlərdən, əli qələm tutanlardan öz niyyətlərinin həyata keçirilməsində istifadə etmişlər (13, s. 245).

Ermənilərin təşkilatlanaraq silahlı dəstələr yaratdıqları sənədlərlə isbatlandığına görə, cərəyan edən hadisələrə birmənalı olaraq "soyqırımı" demək yerinə, ermənilərdən qaynaqlanan və onların başlatdığı "üsyan" və bu üsyana qarşı Osmanlı dövlətinin öz qanuni səlahiyyətlərindən istifadə edərək aldığı tədbirlər demək daha doğru bir ifadə olar.

Təhcir Qanunu çərçivəsində ermənilərin maddi baxımdan zərər görməmələri və geridə qalan mallarının tam dəyəri hesablanaraq sahiblərinə verilmələrinə dair dövlət tərəfindən alınan tədbirlər soyqırımı iddialarını tarixi faktlarla çürüdən dəlillərdəndir (bu barədə bax: 26, s. 129). Təhcir məsələsini soyqırımı olaraq dünya dövlətlərinin müzakirəsinə çıxaran ermənilər köç vaxtı ölən insanların sayını da mübaliğəli olaraq artırmaqdadırlar. Onlar bu rəqəmi 1,5 milyon olaraq göstərirlər. Halbuki o tarixlərdə Osmanlı imperiyasının sərhədləri daxilində bu qədər erməni yaşamırdı. Digər bir tərəfdən, tarixi mənbələrdə təhcir qərarına əsasən 700 min ermənininin köçürülməsi ilə bağlı məlumatlar göstərilir (23, s. 300; 24, s. 34; 25, s. 25). Görkəmli türk tarixçisi Kamuran Gürün qeyd edir ki, ermənilər tərəfindən göstərilən ölü sayısı 1915-ci ildə 300 mindən başlamış, 1980-ci illərdə 2 milyona çatmışdır. İllər keçdikcə bir millətin əhalisinin artması normal bir hadisədir, lakin müəyyən bir tarixdə ölmüş insanların zaman keçdikcə sayının artması çox qəribə bir icaddır (9, s. 223).

Müqayisəli təhlillər əsasında ortaya çıxan məqam budur ki, 1,5 milyon ermənininin soyqırımına uğradığı şəklində ortaya atılan iddialar heç bir reallığı əks etdirmir. Hadisələri sırf obyektivlik prizmasından dəyərləndirsək görərik ki, hər iki tərəfdən də ölənlər və öldürülənlər olmuş, hər iki tərəf də ağır nəticələrlə qarşılaşmışdır. Amma bu soyqırımı deyil, müharibə idi. Eyni zamanda məsələnin dərinliyinə endikcə, köçürülmə hadisəsinə rəvac verən amilin Osmanlı dövləti deyil, bilavasitə erməni komitələri və təşkilatları olduqları açıqca görülə bilər. Əgər onların başlatdıqları üsyanlar və Osmanlı dövlətinin parçalanmasına yönəlik xarici qüvvələrlə əməkdaşlıq fəaliyyətləri olmasaydı, heç şübhəsiz ki, təhcir (köç) hadisəsinə ehtiyac qalmayacaqdı.

Bütün tarixi faktlar sübut edir ki, ermənilər soyqırımına məruz qalan tərəf yox, soyqırımını törədən tərəf olmuşdur. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda törədilən kütləvi qırğın cinayətləri bunun ən bariz dəlilidir. Ermənilərin törətdikləri soyqırımı cinayətlərinə dair çox sayda kitab və məqalələr yazıldığından bu məsələyə yenidən müraciət etməyi məqsədəuyğun saymırıq. Sadəcə olaraq onu qeyd etməyi vacib bilirik ki, bu cinayətlərin baş verməsi böyük güclərin geosiyasi maraqlarının tərkib hissəsi idi.

Ermənilər tərəfindən törədilən cinayətlərdə böyük güclərin oynadığı rol, hərbi və maliyyə dəstəyinin təmin olunması kimi faktlar yazılan məktublaşmalarda qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn, London İngilis-Erməni Komitəsinin sədri və İngiltərə Parlamentinin üzvü Anurin Uilyams 4 dekabr 1917-ci ildə İngiltərənin məşhur diplomatlarından olan, eyni zamanda Millətlər Cəmiyyətinin qurucusu Lord Robert Sesilə göndərdiyi məktubda ermənilərə yardım göstərilməsinin vacib olduğunu bildirirdi. Anurin Uilyams hətta ermənilərin silahlandırılmasını və Andranik kimi silahlı dəstə liderlərindən istifadə edilməsini də zəruri hesab edirdi (27). Məktubda ingilis, fransız və amerikan hökumətlərinin də erməni ordusuna maddi dəstək vermələrinin vacib olduğu bildirilmiş, sərhədlərdən kənarda yaşayan ermənilərin pul yardımı ilə Şərqi Anadoluya və Qafqaza gətirilmələrinin qaçılmaz olduğu yazılmışdı (27). Nəticədə İngiltərənin Hərbi Kabineti özünün 7 dekabr 1917-ci il tarixli iclasında ermənilərə maliyyə dəstəyi verilməsi haqda qərar qəbul etdi (28, s. 101). Bununla birlikdə erməni könüllü dəstələrinin də Qafqaza fərqli yollardan gəlməsinə icazə verildi (30). İngiltərə tərəfindən ermənilərin dəstəklənməsi üçün ayrılan yardım 20 milyon sterlinq idi (21, s. 293). 1917-ci ilin sonları və 1918-ci ilin əvvəllərində İngiltərə tərəfindən Tehrandan Bakıya, oradan da ermənilərə verilməsi üçün Tiflisə külli miqdarda qızıl və pul göndərildi (6, s. 111). Sadəcə pul deyil, müxtəlif silah və sursatlar da ermənilər üçün tədarük edildi. Bu yardımlar Versaldakı Antanta Ali Hərbi Şurası ingilis hərbi mütəxəssislərinin 1917-ci ilin dekabr ayındakı memorandumunda açıq şəkildə göstərilməkdədir: *"Ermənilərə hər vəziyyətdə işğal etdikləri bölgələrdə pul, silah və sursat tədarükü ingilis siyasətinin maraqları daxilindədir. Bu təcrübənin uğurlu olması nəticəsində erməni qüvvələrindən gələcəkdə türklərin diz çökdürülməsi üçün faydalanmaq olar"* (29).

Bu faktın özü əslində hər şeyi açılayır. Məlum olduğu kimi, 1917-ci ildə Rusiyada baş verən hadisələr nəticəsində Xəzər Osmanlı üçün açıq dəhlizə çevrilmişdi. Meydana gələn proseslər türklərə Qafqaz, İran və Orta Asiyaya girmək üçün əlverişli imkan yaratmış, Hindistan təhlükə altına düşmüşdü. Çar Rusiyasında ortaya çıxan qarışıqlıqlar türklərə öz planlarını tətbiq etmək üçün bir fürsət idi, eyni zamanda Pantürkist arzuların da güclənməsi üçün bir yol açılmışdı. Çünki Balkan hərbi ilə Osmanlıçılığın, bunun ardından isə Birinci Dünya müharibəsində ərəblərin qaldırdığı üsyanlara görə İslamçılığın reallaşmasının mümkünsüzlüyünü görən rəhbərlik dövlətin rəsmi ideologiyası olaraq

Türküçülük, daha doğrusu Turançılıq xəttini qəbul etmişdilər. Şərqdəki ingilis maraqları baxımından ciddi təhlükə kəsb edən bu proseslər İngiltərəni müəyyən tədbirlər almaq məcburiyyəti qarşısında qoydu. İngiltərənin prioritet məqsədi Qafqazdakı müxtəlif etnik və dini qruplar içərisində hansı millətin türklərə qarşı ciddi müqavimət göstərə biləcəyini müəyyənləşdirmək idi. İngilis dəstəyinin ən etibarlı namizədi xristian ermənilər idi. Qafqazı türk ordularına qarşı müdafiə üçün tərcih edilən millət kimi ermənilər eyni zamanda Türkiyə ilə Türk Dünyası arasındakı yeganə baryerə çevrildilər. Nəticədə Türkiyənin Transqafqaza olan qapısı bağlandı.

İngilislərin bu dəstəyi sayəsində hərəkət qabiliyyətlərini artıran və külli miqdarda silah və sursat təmin edən ermənilər Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda etnik təmizlik siyasətini gerçəkləşdirdilər. Mənbələrdən əldə edilən məlumatlara görə, 1918-1921-ci illər arasında Naxçıvanda 73.727 nəfər ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir (1, s. 29; 2, s. 147). Ermənilərin törətdikləri bu cinayətlərin arxasında böyük dövlətlərin dəstəyi olduğu, eləcə də İngiltərə tərəfindən verilən qızıl və sterlinqlərin, eyni zamanda silah və sursatların təsiri də xüsusilə qeyd edilməlidir.

1918-1919-cu illərdə Azərbaycanda sadəcə türklər deyil, təxminən 3000 yəhudinin də ermənilər tərəfindən xüsusi qəddarlıqla öldürülməsi məsələsi də əldə etdilən faktlar əsasında sübuta yetirilmişdir (22, s. 146). Bu cür kütləvi qətl cinayətlərinə paralel olaraq Türkiyədəki yəhudilərin də aqibəti eyni olmuşdur.

İsrailin Vaşinqton səfirliyində çalışmış keçmiş müşavir Lenni Ben-David 05 sentyabr 2007-ci il tarixində *"Jerusalem Post"* qəzetində nəşr edilən *"Türkiyə və Ermənistan: yəhudilər nə etməli?"* adlı məqaləsində XX əsrin əvvəllərində ermənilərin yüz minlərlə müsəlmanı və minlərlə yəhudini qətlə yetirdiklərini faktiki materiallar əsasında ortaya qoymuşdur. O, tam dəqiq bir rəqəm olmasa da, təxminən 10 min yəhudinin kütləvi qırılması məsələsinə toxunaraq, bu hadisələrin daha çox Qafqazda yaşayan yəhudilərə zərər verdiyini qeyd etmişdir (32).

Osmanlı dövründə Daxiliyyə Nəzarətindən Xariciyyə Nəzarətinə yazılan raportlarda da təkcə Seyl kəndi civarında 300 yəhudinin ermənilər tərəfindən tikə-tikə doğranıb, divar şəklində hörüldüyü qeyd olunur. Osmanlı arxivindən əldə edilən bu raportlarda göstərilir ki, cənub-şərqi Anadoluda heç bir yəhudinin yaşamamasının əsas səbəbi ermənilər tərəfindən törədilən kütləvi qırımla əlaqədardır (33).

Tarixin müəyyən mərhələlərində ermənilər kütləvi qırğınlar törətmələrinə baxmayaraq, özlərinin soyqırımına məruz qaldıqlarını hər fürsətdə gündəmə gətirir və bu iddialarını dünya ölkələrinin parlamentlərinin müzakirəsinə çıxarırlar. Mübahisələrin əhatə dairəsi o qədər genişdir ki, hətta dövlətlər bu məsələni öz əllərində siyasi alətə çeviriblər. Fransa kimi bir dövlət Türkiyədən Avropa Birliyinə daxil olması üçün birinci vacib şərt olarak soyqırımı hadisələrindən dolayı üzr istəməsini tələb edir. Bu məsələ Fransanın sabiq prezidenti Nikola Sarkozinin *"Etiraflarım"* adlı kitabında çox açıq şəkildə öz təsdiqini tapmışdır: *"...Türkiyənin Avropa İttifaqına daxil olması istiqamətində yeritdiyi siyasət və göstərdiyi canfəşanlıq şəxsən mənə çox tərs gəlir. Bu fikrin altında yatan strateji hesablamaları görür və başa düşürəm... Türkiyə əgər Avropa İttifaqına daxil olmaqda qərarlıdırsa, mütləq və mütləq erməni soyqırımını tanımalıdır..."* (17, s. 192).

ABŞ da rəsmi dövlət səviyyəsində məsələyə oxşar prizmadan yanaşaraq, 1915-ci ildə baş vermiş hadisələrdən və ermənilərin öldürülməsindən türklərin məsuliyyət daşıdıqlarını qeyd edir, lakin "soyqırımı" ifadəsini işlətmir. Səbəb olaraq ABŞ-ın Türkiyədə strateji mənfəətlərinin olması kimi göstərilir.

Nümunələrin sayını artırmaq mümkündür. Lakin problemlə bağlı ortaya çoxsaylı suallar çıxır. Ermənilərin soyqırımı iddialarının beynəlxalq siyasətdəki yeri nədir? Dünyanın aparıcı dövlətlərinin "soyqırımı" iddialarını gündəmə gətirmələrində əsas məqsədləri və hədəfləri nədən ibarətdir?

Qənaətimizcə, ermənilərin soyqırımı iddialarının Qərb dünyasında dəstəklənməsi antitürk və antiislam münasibətlər çərçivəsində dəyərləndirilə bilər ki, bunun da səbəblərindən birini Qərb və Türk sivilizasiyaları arasındakı toqquşmada axtarmaq lazımdır. Əvvəlki tədqiqatlarımızda bu məsələyə toxunduğumuzdan təkrar üzərində durmayacağıq (bu barədə ətraflı bax: 3; 4, s. 43-56). Digər bir səbəb Qərb-xristian dünyasının şüuraltında gizlənən "günahlardan arınma (təmizlənmə) psixologiyası"dır. Bu psixologiyanın pərdə arxasında gizlənən məqamlar nələrdir? Məlum olduğu kimi, xristian Avropa ölkələri yəhudiləri Hz. İsanın, dolayısı ilə Tanrının qatilləri **(Godkiller)** olaraq görmüş və bu səbəbdən ilk günah inancında olduğu kimi, bütün yəhudi nəslini məsul tutmuşlar (7, s. 381). Qeyd edək ki, yəhudilər 1290-cı ildə İngiltərədən, 1394-cü ildə Fransadan, 1492-ci ildə də İspaniya-

dan deportasiya olunmuşdular. Yəhudilərin adı çəkilən ölkələrdən sürgün edilmələri xristianlar tərəfindən bu millətin dini səbəblərdən qovulması şəklində xarakterizə olunmuş və xristian dünyasının ən qaranlıq dövrlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. Nəticədə antisemitizm ideologiyası formalaşmışdır. XX əsrin əvvəllərində də nasistlərin idarəsi altında alman yəhudilərinin vətəndaşlıqları əllərindən alınmış və müxtəlif vəzifələrə gəlmələri qadağan edilmişdir. İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə yəhudilərin kütləvi surətdə öldürülmələrinə hökm verilmiş, beləliklə, yəhudilərin Nasist Almaniyası tərəfindən soyqırımı gerçəkləşdirilmişdir (14, s 13-31; 19, s. 13-40). Yəhudi soyqırımında məsuliyyət bilavasitə Almaniyanın üzərinə düşsə də, xristian olmaları səbəbi ilə ümumilikdə Qərb-xristian dünyası günahkarlıq duyğusuna qapılmışdır.

"Müqəddəs dəhşət: dini cinayətlər tarixi" kitabının müəllifi Ceyms A.Haut təkzibedilməz materiallar əsasında göstərir ki, nasistlərin törətdikləri cinayətlər yeni bir canilik deyildi. Onlar sadəcə olaraq 2 min illik tarixi olan musəvi əleyhdarlığına əsaslanan xristian ənənələrini davam etdirdilər. Faşistlərin ölüm düşərgələrinin kökləri xristianlığın tarixi strukturunda axtarılmalıdır. Musəvilərin şeytani rolları ilə əlaqəli əfsanələr əsrlər boyunca xristianlığı onlara qarşı hücuma sövq etmişdir (10, s. 108).

Valideynləri İkinci Dünya müharibəsi dövründə nasistlər tərəfindən öldürülən yəhudi mənşəli amerikalı tarixçi Daqobert Ranes isə yəhudi soyqırımı barəsində xristian kilsəsini ittiham edərək yazırdı: *"musəvilərə qarşı törədilən vəhşi cinayətlər onsuz da daha əvvəllər xristian kilsəsi tərəfindən yəhudilərə tətbiq edilirdi. Bu ilk zərbə deyildi... Musəvi kitablarının və yəhudilərin yandırılması... Hitler bunların hamısını kilsədən öyrəndi. Keçmiş dövrlərdə kilsə yəhudi uşaqlarını və qadınları diri-diri yandırarkən, Hitler onlara daha sürətli ölüm bağışladı. Əvvəlcə qaz otaqlarında öldürdü, sonra da yandırdı"* (10, s. 109).

Göründüyü kimi, yəhudi soyqırımında məsuliyyət bilavasitə Almaniyanın üzərinə düşmür. Bütün yəhudilərin düşüncəsinə görə, kilsə aşılamış olduğu fikirlərdən dolayı yəhudi soyqırımından ötrü məsuliyyət daşıyır. Məhz bu baxımdan Qərb-xristian dünyası günahkarlıq duyğusuna qapılmışdır. Yəhudilərə qarşı törədilən xolokostun (yəhudi soyqırımının) Qərb-xristian şüuru üzərindəki təsirləri o qədər dərindir ki, onun səbəb olduğu dərin psixoloji gərginlik xristianların heysiyyətinə toxunmuş və bu təsir üstündən illər keçsə də, özlərini günahkar hiss etmələrinə yol açmışdır. Onların erməni məsələsinə baxışı daha çox bu şüurun bilavasitə tarixdən miras qalmış hadisələri ilə əlaqəlidir. Bu günahlardan tamamilə silkinib arınmaq üçün guya türklər tərəfindən törədilən qondarma "erməni soyqırımı"nın yəhudi soyqırımına öncülük təşkil etdiyi iddiası ortaya atılmış, hətta musəvilərin məhv edildiyi qaz otaqlarının türklər tərəfindən icad edildiyi və Hitlerin belə bir addım atmasında türklərin başlıca rol oynadığı da iddia edilmişdir (35).

Halbuki yuxarıda da sitat gətirdiyimiz yəhudi mənşəli amerikalı tarixçi Daqobert Ranesin sözləri bu iddiaları kökündən təkzib etməkdədir. Əgər Hitler həqiqətən türklərdən nümunə götürsəydi, o zaman Daqobert Ranes kilsəni deyil, türkləri ittiham edər ya da ən azından bu barədə məlumat verərdi. "Hitler soyqırımını türklərdən öyrəndi" şüarı əsl həqiqətdə *"biz əslində belə cinayətlərə yol vermərik, bu işdə müsəlman türklərin barmağı var"* məntiqi ilə işləyən bir mexanizmlə günahlardan arınma metoduna baş vurulmuşdur (34). Yəni burada musəvilərin düşməni olaraq xristianlar deyil, guya xristianlara yol göstərən və onları kütləvi cinayətlərə sövq edən müsəlman türklər göstərilir.

Qondarma erməni soyqırımı qərar layihələrinin nəyə görə hər il gündəmə gəlməsinin açıqlanmasında Qərb-xristian dövlətlərinin şüuraltında gizlənən günah duyğularının və səlibçi zehniyyətin payı olduqca böyükdür. Ümumilikdə yəhudilərin tarix boyu başına gətirilənlərdən məsuliyyət daşıdıqları halda baş vermiş cinayətlərə bəraət qazandırmaq üçün Qərb-xristian dünyası *"biz əslində belə cinayətlərə yol vermərik, bu işin arxasında müsəlman türklərin barmağı vardır"* tezisini ortaya ataraq, gülünc yolla günahlarından təmizlənməyi ümid edirlər.

Ortaya çıxan məqam budur: müəyyən mənada Qərb-xristian dünyası günahlardan arınmaq və özlərinə bəraət qazandırmaq üçün tarixdə ilk soyqırımı törədənlərin xristianlar deyil, ilk dəfə məhz xristian ermənləri soyqırımına məruz qoyan müsəlman türklər olduğunu önə sürürlər. Bu baxımdan Qərb-xristian ictimaiyyətinin nəzərində öz dini və siyasi mənafelərinə uyğun olaraq ermənilərə xüsusi rəğbət yaratmaq məqsədi ilə *"xristianlığı rəsmən qəbul edən ilk dövlət və millət Ermənistan və ermənilərdir. Tarixdə ilk dəfə xristian ermənilər müsəlman türklər tərəfindən soyqırımına məruz qalmışlar"* şəklində təbliğatlara geniş yer ayırırlar.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Cəfərov Fəxrəddin. Naxçıvan polisi: fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və mərhələləri. Bakı: Nurlan, 2011
2. Hacıyev İsmayıl. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2012
3. Şıxəliyev Emin. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi sivilizasiyalararası münasibətlər kontekstində. Bakı: Elm və Təhsil, 2011
4. Şıxəliyev Emin. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Qərb və Türk sivilizasiyalarının və geosiyasi maraqların toqquşması müstəvisində // Strateji təhlil, 2012, say: 5, s. 43-56

Türk dilində:

5. Aktar A.Yücel. Ermeni mezalimi ve soykırım iddialarına ilişkin kavram karmaşası / Osmanlı'dan günümüze ermeni sorunu, (editör: Hasan Celal Güzel). Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2000, s. 121-128
6. Başak Tolga. İngiltere'nin Kafkasya politikası ve ermeni sorunu (1917-1918) // Ermeni Araştırmaları Dergisi, 2013, sayı: 45, s. 93-125.\
7. Davutoğlu Ahmet. Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu. İstanbul: Küre yayınları, 2010
8. Ercan Yavuz. Osmanlı Devleti'nde müslüman olmayan topuluklar (millet sistemi) / Osmanlı'dan günümüze ermeni sorunu. (editör: Hasan Celal Güzel). Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2000, s. 145-161.
9. Gürün Kamuran. Ermeni dosyası. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985
10. Haught James A. Kutsal dehşet: dinsel cinayetler tarihi. İstanbul: Aykırı yayınları, 1999
11. İlter Erdal. Ermeni kilisesi ve terör. Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma və Uygulama Merkezi yayınları, 1996
12. Kırmızı Abdülhamit. Son dönem Osmanlı bürokrasisinde akraba ermeniler // Ermeni Araştırmaları dergisi, 2003, cilt: 2, sayı: 8, s. 137-152
13. Kevorkyan Dikran. Ermeni meselesinde tehcire amil olan sebepler / Tarih boyunca türklerin ermeni toplumu ile ilişkileri, Erzurum, 8-12 Ekim 1984
14. Marschalko Louis. Yahudi. İstanbul: Sebil yayınevi, 1993, 333 s.
15. Metel Ali Balkan. Ermeni mezalimi ve gerçekler. İstanbul: Yeni Batı Trakya Dergisi yayınları, 4. baskı, seri №6
16. Özkan Zafer. Tarihsel akış içerisinde terörden poltikaya ermeni meselesi. İstanbul: Er Ofset San. ve Tic. AŞ, 2001
17. Sarkozy Nicolas. İtiraflarım. İstanbul: Karakutu yayınları, 2008
18. Süslü Azmi. Ermeniler ve 1915 tehcir olayı. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, 1990
19. Uğur Ali. Dünya gündemindeki İsrail. İstanbul: Burak yayınevi, 1998
20. Uras Esat. Tarihte ermeniler ve ermeni sorunu. İstanbul: Belge yayınları, 1987
21. Yerasimos Stefanos. Milliyetler ve sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu. İstanbul: İletişim yayıncılık, 2000

İngilis dilində:

22. Huseynov Rashad. Azerbaijan-Turkey-Israel cooperation in security and fight against international terrorism // Dirçəliş – XXI əsr, 2006, № 104-105, p. 143-150
23. Sonyel Salahi R., The Ottoman Armenians, victims of great power diplomacy, London, 1987
24. Sonyel, Salahi R., Falsification and disinformation, negative factors in turco-Armenian relations, Ankara, 2000
25. The Armenians Issue in nine questions and answers. Ankara, 1982

Arxiv materialları və rəsmi sənədlər:

26. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd (ATASE) Başkanlığı, Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD): 1985, belge no: 202
27. The National Archives of United Kingdom, Public Record Office Foreign Office Documents 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th, 1917.
28. PRO CAB (Cabinet Papers) 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7, 1917.
29. PRO. CAB. 25/120, S.W.C. 1, Secret, "Note on the Military Situation in Armenia" by Supreme War Council, British Section, Versailles, December 3, 1917.
30. PRO. FO. 371/3016/237541, J.A.Malcolm to Ronald Graham (Foreign Office), December 14th, 1917.

İnternet adresləri:

31. Anahit Astoyan. Osmanlı idari sisteminde ermeniler, mühtedi ermeni görevlileri. http://akunq.net/tr/?p=14355
32. Ermeniler binlerce Yahudiyi de katletmiş. http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id=28569
33. Güneydoğu'da neden hiç Yahudi yok. http://www.gazetemiz. com/haberler/ guncel/ guneydoguda-neden-hic-yahudi yok.html
34. http://www.doguturkistan.net/modules.php?name=AvantGo&file=print&sid=4741
35. http://www.1001kitap.com/Guncel/Tamer_Andrea_Bacinoglu/modern_alman_oryantalizmi/almanyaveermeni.html

ARMENIANS' GENOCIDE CLAIMS AND ITS PLACE IN INTERNATIONAL POLITICS: COMPARATIVE ANALYSISES AND REALITIES

Summary

In this article was examined that, the armenians were annihilated by turks in 1915 years. Aggording to Armenians claim turks are responsible for the Armenian Genocide. But historical facts prove that, the events of 1915 not genocide, but a measure for relocation of Ottoman policy to Armenians. In this article have been given information about turks massacre by Armenians in 1918-1920 and background od this massacre. There were important role of militay and fiscal aids of Great Powers, especially England. Supported through British policy, Armenians slaughtered Turkish people in Eastern Anatolia and Azerbaijan. Furthermore in this article was analized and researched the armenians' genocide policy and its place in international politics.

ПРЕТЕНЗИИ АРМЯН НА ГЕНОЦИД И ЕГО МЕСТО В МЕЖДУНАРОДНОЙ ПОЛИТИКЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ И РЕАЛИИ

Резюме

В статье рассматриваются претензии, выдвинутые армянами в совершении якобы геноцида, совершенного в 1915 году турками. Однако исторические факты свидетельствуют о том, что в этом случае это был не геноцид армян, а характерная иммиграционная политика. В то же время в статье предоставляется информация о преступлениях, совершенных в результате геноцида, учиненного армянами в 1918-1920, а также о закулисных причинах этих преступлений. В этих преступлениях огромную роль играли «большие силы», особенно военная и финансовая поддержка Англии. В соответствии с политикой Великобритании армяне совершили массовые погромы на территории Восточной Анатолии и в Азербайджане. Впоследствии было исследовано и проанализировано место претензии армян на геноцид в международной политике.

Майрбек Вачагаев,
докт. ист. наук. Президент Центра Кавказских исследований,
редактор журнала «Caucasus Survey»Париж, Франция,

ОБРАЩЕНИЯ ЧЕЧЕНЦЕВ И ГОРЦЕВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА ЗА ПОМОЩЬЮ К АЗЕРБАЙДЖАНУ В 1919 ГОДУ.

Ключевые слова: Чечня, Северный Кавказ, Азербайджан, армия Деникина, Суаиб-мулла, шейх Али Акушинский, Алхан-юрт, П.Коцев, И. Эрдели, А, Ахвердов, Нури-паша.
Keywords: Chechnya and the North Caucasus, Azerbaijan, Denikin's army, Suaib-Mullah Sheikh Ali Akushinsky, Alkhan-Yurt, P.Kotsev, I. Erdelyi, A Akhverdov, Nuri Pasha.

Оккупация Чечни и военные преступления Доброармии против чеченского народа заставили чеченцев искать помощи не у своих соседей, которые также были оккупированы, а у Азербайджана.

Захват большевиками столицы Республики горцев Северного Кавказа Владикавказа в 1918 году только ускорил вторжение армии генерала А.Деникина на земли горцев Северного Кавказа под формальным предлогом для борьбы против большевиков. Чеченцы вслед за другими народами Северного Кавказа оказались перед жестким выбором: подчиниться или умереть. Регион захлестнул террор Доброармии. В добрых традициях российской армии, было решено потопить в крови любое сопротивление власти А. Деникина, стремившегося восстановить территориальную целостность бывшей Российской империи.

Жестокость Доброармии по отношению к местному населению была настолько велика, что в политику вмешались практически все слои населения: религиозные деятели, политические деятели Горской Республики, авторитетные представители родов (тейпов) и обществ. Удар по чеченцам, не признававшим власть Доброармии, был мощным по силе и жестоким по содержанию. По сути, в назидании другим жителям предгорной части Чечни армия А. Деникина стирала с лица земли крупные населенные пункты на равнине.

После уничтожения одного из самых крупных сел в районе Грозного чеченского аула Алхан-юрта в марте 1919 года, чеченские старшины напрямую обратились, минуя Правительство Горской Республики, к Правительству Азербайджана с просьбой немедленно помочь чеченцам, которые физически уничтожались казачьими войсками (1). Данное обращение подписали известные в Чечне суфийский шейх Суаип-мулла Гайсумов и другие мусульманские авторитеты предгорных сел Чечни. В своем обращении к Правительству и народу Азербайджана чеченские авторитетные лица указывали на братские чувства, связывающие их, и что не мало важно, - на единство религии. Это было обращение, мольба о срочной помощи чеченцам, срочно отправить им помощь, так как по их мнению они столкнулись с силой, которая ставит своей целью физическое уничтожение чеченцев. Один за другим были сожжены села Закан-юрт, Старые Атаги, Чечен-аул, Гехи, Устрада-ойл и Цацан-юрт и др. Были убиты и ранены тысячи защитников и жителей сел, тысячи и тысячи вынуждены были сняться со своих мест и уходить в горы. Это обращение чеченских шейхов и сельских мулл имеет особый смысл: чеченцы не обратились к турецкому султану за помощью, даже обращаясь к своим соседям по Кавказскому хребту грузинам, чеченцы подчеркивали соседство, но не говорили о братстве, как это было сделано в обращении к Азербайджану.

Трагедия в Чечне принимала такие масштабы, что в соседнем Дагестане пытаясь избежать этой участи, в срочном порядке начали обсуждение о возможном вхождении Дагестана в состав Азербайджана (2).

В начале мая вопрос о присоединении Дагестана к Азербайджану был обсужден на общем собрании дагестанского офицерства, духовенства, отдельных членов Парламента и интеллигенции (3). Его активизация была подкреплена заявлениями деникинцев о желании продвинуться на юг Дагестана и занять город Дербент, т.е. есть практически выйти на границу с Азербайджаном. Дискуссия продолжалась несколько дней. Начали с того, чтобы включить в

состав Азербайджана только Дагестан, но в итоге уже на третий день дискуссий предлагалось войти в состав Азербайджана всем северокавказским регионом и образовать единое мусульманское государство (4). В результате правительство Республики горцев Северного Кавказа и Дагестана возглавляемое Пшемахо Коцевым в начале мая 1919 года вынуждено было уйти в отставку, из-за того, что оказалось недееспособным принять решительные действия против вторгшейся в республику армии генерала А. Деникина. Приемник горской власти Совет Обороны Северного Кавказа и Дагестана в лице его шейха Али-хаджи Акушинского также обратился за помощью к Азербайджану.

Тем временем реакция в Баку была неоднозначна. Власти понимали, что любое решение в пользу поддержки горцев может спровоцировать А. Деникина на пересечение границы республики в районе Дербента. Тем не менее, власти Азербайджана пытались понять насколько глубоко заложена мысль в самом обществе горцев идея вхождения Горской Республики в состав Азербайджана. Один за другим, отправлялись телеграммы с уточнением кто предлагает, как они видят это объединение, как на это смотрят различные политические деятели Северного Кавказа. Такого рода интерес официального Баку к предложению горцев привел к обострению отношений между Доброармией и Азербайджаном. Генерал И. Эрдели потребовал от дипломатического представителя при Правительстве горцев А.Ахвердова покинуть Темир-Хан-Шуру (5). Решение помочь Северному Кавказу для молодой Республики Азербайджан было тяжелым испытанием, так как сама находилась в тяжелом положении как в политическом, так и экономическом, и военном отношениях.

Тем не менее, в самом Баку обращения чеченцев и горцев Северного Кавказа нашло отклик, где проходили митинги в поддержку народов Северного Кавказа. Формировались добровольческие отряды, которые требовали отправки их на фронт на Северный Кавказ в помощь горцам. В бок о бок с горцами воевали студенты бакинских вузов сформировавшие санитарные отряды.

Более того, Азербайджан не только не препятствовал появлению на Северном Кавказе турецких добровольцев (Нури –паша и др. турецкие офицеры), но и помогала тем, кто решился воевать против армии А. Деникина.

В своих первых же заявлениях находящийся в эмиграции в Грузии Меджлис горцев Кавказа также вынужден был просить ответа от Баку, на что конкретно можно будет надеяться горцам Северного Кавказа в этот тяжелый для них час (6). Горцы понимали, что единство ислама позволит им преодолеть многие вопросы и именно этот фактор делал Азербайджан главным стратегическим союзником для горцев Северного Кавказа и Дагестана. Именно здесь нашли приют и первую помощь беженцы с Северного Кавказа в 1919 году. Флаг Демократической Республики Азербайджан был притягательной силой для горцев, и в этом была заслуга политических деятелей Азербайджана протягивавших руку помощи горцам в становлении своей государственности, и в решении многих проблем стоявших перед оккупированной и израненной войной Республикой горцев с армиями А.Деникина и большевиков.

Ссылки:

[1] Обращения чеченских старшин Абдул Кадыр хаджи Курчалинский, Сугаип-мулла, Хаджимурадов Сату, Сулбан, Джамухен и Идти от 2 раджаба 1837 года по хиджре (2 апреля 1919 года) принятого на собрании с селе Чечен-аул.// АПДУДПАР, ф.276, оп.8, д. 269, л. 198-204., ф. 894, оп.10, д.112, л.41.

[2] О присоединении Дагестана к Азербайджану. Телеграмма. от 13 апреля 1919 года. // АПДУДПАР, ф.276, оп.8, д. 269, л. 198-204., ф. 970, оп.1, д.59, л.31.

[3] Телеграмма от А.Ахвердова на имя министру иностранных дел Азербайджана от 29 апреля 1919 года// АПДУДПАР, ф.276, оп.8, д. 269, л. 198-204., ф.970, оп.1с, д. 59, л.21.

[4] Разъяснения А.Ахвердова на вопрос объединения Дагестана с Азербайджаном от 3 мая 1919 года.// АПДУДПАР, ф.276, оп.8, д. 269, л. 198-204, ф.970, оп.10, д. 59, л.25-26.

[5] Письмо А. Ахвердова на имя Временного Правителя Дагестана.// АПДУДПАР, ф.276, оп.8, д. 269, л. 198-204., ф.894, оп.10, д.112, л.91.

[6] Заявление Союзного Меджлиса на имя Правительство Азербайджана, переданное через дипломатического представителя Азербайджана в Грузии. // АПДУДПАР, ф.276, оп.8, д. 269, л. 198-204., ф.897, оп.1с, д. 38, л.165.

Резюме

Период вооруженного вторжения армии Деникина в 1919 году вошел в историю горцев Северного Кавказа как самый трагический за время постимперского существования региона. В этот трудный момент своей истории, горцы обратились за помощью к Азербайджану, также испытывавшему трудности из-за влияния на ситуацию в самой республике сил приверженных большевикам.

Summary

During an armed invasion of Denikin's army in 1919, made the history of the mountaineers of the Northern Caucasus as the most tragic in the post imperial period in the development of the region. At that difficult time of their history, the mountaineers asked for help to Azerbaijan that had difficult time as well due to the influence of the situation by forces committed to the Bolsheviks.

Necat Çetin
Araştırmacı - Uzman öğretmen
ncetin1963@gmail.com

ERMENİLERİN KATLETTİĞİ BİR AİLENİN DRAMI; ERZURUM'DAN TORBALI'YA UZANAN BİR YAŞAM: KİREÇCİ ÖMER KAYA (1891-1980)

Anahtar kelimeler: Ermenilerin yaptıkları katliam, Hasankale, Torbalı, Nüfus kaydı
Açar sözlər: Ermənilərin törətdiyi qətliam, Həsənqala, Torbalı, əhalisinin siyahıya salınması
Keywords: Armenian Massacre, Hasankale, Torbalı, Census Register.

Rusların ve Ermenilerin Erzurum İspir ilçesi Pazaryolu civarında faaliyetleri: 1 Kasım 1914' te Rusların doğu sınırlarımıza saldırısı ile 1. Cihan savaşına katılan Osmanlı Devleti, mukabil taarruza geçerek fiilen harbe girmiş oldu. Sarıkamış'ın katılması sırasında hakim olan kötü hava şartları yüzünden birlikleri donma "tehlikesi ile karşılaştı ve çok zayiat verdi. Bu hareket ordumuzun yenilgi ve felaketi ile sonuçlandı. Erzurum' un 16 Şubat 1916 günü Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine halkın daha çok perişan olacağı düşünülerek Çoruh Müfreze Komutanı Halit Bey tarafından ahalinin muhacir olmaları emredilmiştir.

Muhacir kafilesini koruyarak çekilen Halit Bey (Paşa) kuvvetleri daha Pazaryolu ilçesine varmamıştı ki, Ruslar 20 Şubat 1916 tarihinde İspir' e girdi. Rus!ar ilen yürüyüşüne devam ederek 24 Şubat 1916 günü Pazaryolu' nu aldı. Askerlerin büyük bir bölümü İspir ve çevresinden oluşmuş bulunan Çoruh müfreze komutan Halit Bey kuvvetlerinin büyük bir kısmını Karakoç Köyünde bir kısmını da Gökdere mevkiinde mevzilendirmişti. Pazaryolu'na gören Ruslar burada gecelerken düşman gafletinden eden Gökdere' deki Türk Birlikleri gece yarısı Pazaryolu' na ani baskın yaparak Ruslara ağır zayiat vermiş Demirgöze Köyüne kadar geriye püskürtülmüşlerdir. Ertesi gün tekrar taarruza geçen Ruslar Pazaryolu' tekrar almışlardı. Bununla da kalmayarak Pazaryolu ve çevresindeki köylerden topladıkları erkekleri kurşuna dizmiş ve bir önceki günün intikamını almak maksadıyla bütün çevrede kadın erkek dememiş korkunç bir katliama girişmiş, sayısız insanı feci şekilde işkencelerle şehit etmişlerdir. Ruslar Akbulut, Burçaklı Mahalleleriyle Gölyanı, Göztepe ve Gülçimen Köylerinde yüzlerce kadın ve erkeği türlü işkencelerle öldürdükleri gibi, Türk birliğinin yerini haber vermedikleri için Pazaryolu'nda 65 kişiyi hunharca kurşuna dizmişlerdir. Ha1it Bey Çoruh müfrezesi ile düşman karşısındaki mukavemetine devam etmiş, son köyü de terk etmek mecburiyetinde kalarak mevzilerini Bayburt'a kurmuştu..

Rusların işgali ile birlikte Rusya'ya kaçmış olan Ermeniler de dönerek Hodiçor (Sırakonaklar) ve Mohurgot köylerinde oturan Ermenilerle birleştiler. Bilhassa Çamlıkaya bölgesi başta olmak üzere bütün köylerde en gaddar,en İnsanlık dışı işkencelere başladılar.

Bölünmesi planlanan güzel memleketimizden bir parça kaçıracaklarını ümit ederek Ruslara katılan Ermeniler,büyük hayaller peşinde koşmuş ve onlara zaferlerini sağlama yönünde yardım ve yatakçılığın her türlüsünü yapmakta kusur etmemişlerdir.

Rusya'da çarlığın devrilmesi,yerine geçen ömürsüz bir Rusya Cumhuriyetinden sonra 7 Kasım 1917 de patlak veren Bolşevik ihtilalinden kısa bir müddet sonra Rus cephesinde çözülme başladı. Bu çözülme Ermeni komitelerine ve "'Ermenistan" hayallerine yeni ve geniş ufuklar açtı. Ermeniler Rusların boşalttığı cephelere yerleşerek işgal altında kalan bölgelerdeki Müslümanları da kırarak buralarda suni bir "Ermeni Çokluğu" kurup, sahiplenmek, bu uğurda kendileri ile beraber olan Rus subay ve teknik kadrodan gereği gibi faydalanmak istiyorlardı. Bu maksatla Ermeni intikam taburları (Kasap Alaylan) Türkleri kitle halinde imhaya başlamışlardı. Ermeniler bu kasap olaylar doğrudan doğruya Taşnak komiteleri tarafından sevk ve idare ediliyordu.Liderleri, Ermenilerce general rütbesi verilen Antronik idi. İspir'deki Rus birliğinin komutanı İspir' den ayrılmadan bir hafta önce kaza merkezinde fırıncılık yapan ve iyi Rusça bilen Hunutlu Mehmet (Polat) Efendiyi çağırarak "sizi idare edecek, önderlik edecek kim varsa acele buldur ve acele yanıma gelin" dedi.

Mehmet Efendi Rus işgali sonunda köyüne giden Müftü Hacı Hafız Mustafa (Başkapan) efendiye haber göndererek getirtmiş ve birlikte Rus komutanının yanına gitmişlerdi. Rus birliğinin komutanı kendinin de Müslüman olduğunu (O zamana kadar Müslüman taburu olduğunu kimseye söylememiş) Rusya'da ihtilal çıktığını ricat emri aldığını söylemiş ve Ermenilerin emellerini anlatarak, Müslüman ahalinin akıbetinin çok fena olacağını bu bakımdan hemen birlik olup teşkilatlanmalarını, çekilirken bırakacakları ağılıkların sahiplenilmesini söylemiştir.

Bu gelişmeler üzerine Müftü Hacı Hafız Mustafa (Başkapan) Efendi başkanlığında Azerbaycanlı Hasan ve Ali Efendiler,Şeyhzade Hacı Mehmet Efendi,Cerrahzade (Cilanun) Hasan Efendi, Hoca Hayrullah Efendi, Hunutlu Mehmet Efendi, Kanlı Saadettin Hoca Efendi, Hacı Nafizzade Müştak (Çağlayan) Efendi bir araya gelerek 20 Ocak 1918 tarihinde "Şuralar cemiyetini kurmuşlardır".

Rusların çekileceği günden (3 Şubat 1918) 2 gün önce Bayburt'tan gelen üç Ermeni kafilesinin üzerinden çıkan ve Bayburt'ta ki Ermeni Ordu Birliğinin komutanı Antrahik'in imzasını taşıyan mektupta Hodiçor Ermenilerine hitaben şöyle deniliyordu."Bayburt katliamı bitmek üzeredir, gelecek pazar günü Kan (Özbağ) köyünde birleşmek üzere bütün hazırlıklınızı 'tamamlayıp yediden yetmişe bütün Türkler öldürülerek hareket edin ve hareketinizi bildirin.Diğer yandan Erzurum yönünde bulunan Ermeniler de Hodiçor'a haberi göndermiş, bu Ermeni haberci üzerinde çıkan ve Batum Taşnakları reisi Zaven Zakaryan imzasını taşıyan mektupta,"Rusya'nın içi bozuldu ve Rus ordusu çekilmektedir.Hududun bizim birliklerimize teslim edilmesi ihtimali vardır.Siz orada en evvel elinden iş gelir Türkleri ileri gelen bey, ağa ve ahaliye boş bırakmayıp icabına bakınız.Bura ile sık sık muhabere ediniz "deniliyordu. Elde edinilen çok kıymetli her iki vesika da işin vahameti hakkında kesin bilgiler vermektedir.Bunun üzerine Şuralar Cemiyeti derhal toplanarak aşağıda belirtilen kararlan almış ve hemen uygulanmaya geçmişlerdir.

1. Şimdiye kadar gizliden gizliye toplanmış mevcut silah ve cephanenin dağıtımı.
2. Köylerden eli silah tutan her Türk'ün mücadeleye katılması için lüzumlu tedbirler.
3. Rize bölgesinden yardım için teşebbüse geçilmesi.
4. Erzurum'un durumunu tespit ve Bayburt katliamını bildirerek teşkilatlanması için Erzurum'a iki kişinin gönderilmesi.
5. Tortum ve Yusufeli kazalarına aynı durumun bildirilmesi.
6. Karışıklıktan istifade etmek isteyecek kötü ,niyetlere karşı tedbir alınması.

Cemiyet alınan kararlar doğrultusunda bölgeye girilecek bütün geçitleri kesmek üzere birlikler oluşturmaya başlamıştı.Düşman birliklerinin birincisi Bayburt yönünden gelecek muntazam silahlı Ermeni askeri - birlikleri, ikincisi Hodiçor-Mahugot bölgesine toplanmış,burada yığınak yapmış çete durumundaki Ermenilerdi. Bayburt yönünden gelecek Ermeniler Çoruh vadisi boyunca ilerlemek ve Kozlu Karakoç; Mescitli geçitlerinden geçmek mecburiyetindeydiler. Rusların ve Ermenilerin mezalimlerinden ve bizzat yaşadıkları fecaatlerden çelikleşmiş ve bilenmiş ahali,eli silah tutan çocuklar ve yaşlılardan kim varsa tüfek, kılıç ve balta gibi eline ne geçirirse silahlanıp,emrine verildiği şahsın yanı başında, tutmakla görevli bulunduğu geçide koşmaya .başlamıştı. Bayburt cephesine tayin edilen komutanlar ve köy halkı şu şekildeydi;

1. Kozlu boğazı; Gocukturlu Feyruz Bey (Koçanoğlu) emrinde o bölge köyleri halkı tarafından tutulurdu.
2. Karakoç Boğazı; Şeyhin Hacıbey yönetiminde, Akpirikli Hacı Necip Bey, Cenkerli Ekşioğlu Hacı Süleyman, Hacı Hafızın Müştak Efendi, Yavuzun Şükrü Efendi Azerbaycan Mebusu Hasan Bey, Pazaryolu'na ve bağlı köylerle Barhar köyleri, Tarpini, Madur, Karap Köyleri, Kerap köyleri.
3. Mescitli Boğazı; Ortaverenli Rüşan Ağa emrindeki kuvvetler.

Bayburt'tan ilerleyen Ermeniler Kozlu üzerine yürümemiş bütün kuvvetlerini Karakoç boğazına yöneltmişlerdi. Durumu yakından takip eden Müftü Başkapan Kozlu boğazında menzilenmiş olan Feyruz (Kozanoğlu) Bey'e bütün kuvvetlerini Karakoç boğazına kaydırmasını bildirmişti. Kozlu boğazındaki kuvvetlerin gelmesiyle Karakoç boğazında mukavemet daha da güçlenmiş, mukavemeti kıramayacağını Ermeni öncü kuvvetleri geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Düşmanın Karakoç boğazından atılması üzerine, buradaki kuvvetlerin bir kısmı Mescitli boğazına, diğer kısmı Suluka Hasan Efendi kuvvetlerine katılmışlardır.

Karakoç boğazından çekilen Ermeniler diğer boğazlarında Türkler tarafından kesilmiş. Olduğunu görünce, Kop dağı Aşkale üzerinden Erzurum'a yönelmişlerdir.

Bütün boğazlardan Ermeni tehlikesi atlatıldıktan sonra sadece bir çıban başı halinde Hodiçor-Mohurgot' da çevrilmiş Ermeniler kalıyordu.Nihayet Türk ordusunun Bayburt'a girdiği haberi alınır alınmaz bütün cephelerden umumi taarruza emir verildi. Ermeniler inatla mukavemet ediyor ve çarpışmalar geceli gündüzlü devam ediyordu.. Tük Milis Kuvvetleri Kurtdeşen, Hodiçgor ve aşağı Mohurgot kalesine sığınıp menzilendiler. Elde top ve benzeri silahlar olmadığından bu kaleye taarruz etmek imkansızdı. Türk ordusunun 3 Mart günü İspir' de olacağı haberi gelince, Müftü Başkapan müjdeyi en ücra köylere kadar derhal bildirdi. Bunun nasıl bir ruhi durum üstün haz ve sevinç halinde karşılandığını anlatmak İmkansızdır. O gece sabaha kadar ahali uyumadı. Sabahleyin bütün halk yollara. dökülmüş Yüzbaşı Ziya Bey komutasındaki Mehmetçikleri ve Türk Bayrağını selamlıyorlardı. Herkes yerleri öpüyor , ellerini kaldırmış yaradana hamdü sena ediyordu. Binlerce kişinin katıldığı tekbir sedalarıyla kurban kesildikten sonra şehre girildi.

7 Mart 1918 günü sabahı gelen toplar hemen, Herper yaylasında mevzilendirildi ve şafakla beraber ilk mermi namludan fırlatıldı. Top atışları neticesi beklenen sonuç meydana gelmişti. Mohurgot kalesi 15 devamlı muharebe neticesi teslim oldu. Bu kalenin alınmasına Başçavuş Ramazan, Yüzbaşı Ziya Bey ve beş erimizden başka, büyük sayıda milis kuvvetimizde şehit verilmiştir. Bu son mücadele ile bölgemizden bütün düşman temizlenmiş ve İlçemiz hürriyetine kavuşmuştur. Çevremizin Ermenilerden temizlenmiş olmasıyla beraber, Fırka kumandanı Miralay Erzurumlu Rüştü'nün emri üzerine, Erzurum' un Ermenilerden temizlenmesinde de temiz yürekli ve yiğit evlatlarımız başarılı olmuş kendilerinden sonra gelenlere yüzleri ak olarak şeref ve kahramanlık payeleri bırakmışlardır[1].

Kireççi Ömer Kaya'nın hayatı hakkında kısa bilgi: Ömer Kaya nüfus kayıtlarına göre 1307 yani 1891 yılında Hasankale (Pasinler) Karakoç köyünde doğmuştur. Babası Yusuf'tur. Rus işgali sırasında ailesi yani annesi ve kardeşleri Ermenilerce katliama uğramış, kendi canını kurtararak İzmir Torbalı Çakallar Köyüne sığınmış. Ancak hangi tarihte Çakallara geldiği tespit edilememiştir. Muhtemelen cumhuriyet sonrası olmalıdır. Köye gelesiye kadar nerelerde kaldığı da belirsizdir. Burada ilkel usullerle çalışan kireç ocağı işletmeciliği yapmış, bundan sonra lakabı Kireççi Ömer olarak ölünceye değin sürmüştür. Tarla komşunun kızı Helvacı Köyünden Emine hanımla 1936 yılında evlenmiştir. Bu evliliklerinden 5 çocuğu olmuştur. Sabahat, Fadime, Şerife, Haydar ve Fethi. Çocuklarının adını gelinine anlattığı kadar edindiğimiz bilgiye göre Ermenilerce katledilen kardeşlerinin adını vermiştir. Kireç ocağından ocakların çökmesi sonucu iflas edince hanımının köyü olan Helvacı Köyüne yerleşmiş, vefat ettiği 1980 yılına kadar Helvacı Köyünde yaşamış, oğlu Fethi'ye ailesi hakkında bazı bilgileri vermiştir. Fethi Kaya'dan alınan bilgilerle aile aranmış ve bulunmuştur.

Ermeni katliamında dağılan ailenin aranması ve bulunması: 1983 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü ne lisans eğitimine gittiğimde sömestre tatilinde Şubat ayında bir gün Kireçci Ömer Kaya'nın oğlu Fethi Kaya köyümüze gelmişti. Aramızda 3 Km. mesafe olan Helvacı köyü ile ailemin yaşadığı köy birbirine yakın bir köydür. Feti Kaya bana babasının Ermenilerin katliam yaptığı seferberlik döneminde Erzurum Hasankale taraflarından kaçarak buralar geldiğini, babasının bir daha Erzurum'a gitmediğini, Erzurum'daki akrabalarının "Hatipoğulları" lakabıyla anıldığını, ailesinden olan kişilerin bazılarının isimlerini tarafıma söyleyerek Ermenilerin yaptığı katliamdan dağılan akrabalarını bulmamı rica etmişti. Bende sömestre tatili dönüşü bana anlatılan bilgi ve isimlerle beraber durumu Hasankale Kaymakamlığına bir dilekçe ile iletmiş, aile aranmaya başlanmıştı. Yaklaşık bir ay sonra fakültede elinde Hasankale Kaymakamlığı tarafından tarafıma yazılan kapalı zarflı mühürlü bir yazı iki kişi tarafından tarafıma ulaştırıldı. Kaymakamlık yapılan araştırmada aranılan ailenin Büyüktüy köyünde bulunduğunu belirtmekte, yazıyı getiren kişilerin aranılan aileden olup olmadıklarını benimce de sorgulanarak bilgi istemekteydi. Yazıyı getiren kişi Bekir Akgül ve kardeşi idi. Ben elimdeki isimlere istinaden yaptığım araştırmada aranılan ailenin kendileri olduğunu kanaati oluşunca benden bilgi bekleyen Fethi Kaya'ya aranılan akrabalarının bulunduğunu belirten bir mektup yazdım. Gelen kişilere kaymakamlığın kendilerini nasıl bulduğunu sorduğumda Bekir Akgül, köyde kayma-

[1] http://www.pazaryolu.gov.tr/default_B0.aspx?content=427.(ET.9/12/2014)

kamlıkta çalışan bir kişinin köy odasında akşam otururken kaymakamlığın eski ailelerden "Hatipoğulları" adlı ve Ermenilerin katliam yaparak dağıttığı bir ailenin arandığını öğrenilmesi üzerine, Bekir Akgül ve kardeşi İsmail aranılan "Hatipoğulları" ailesinin kendileri olduğunu söylemiş ve kaymakamlığa davet edilmişler. Kaymakam benim göndermiş olduğum yazıya istinaden yaptığı araştırmada ailenin eski fertlerinin isimleri ile Akgül ailesinin verdiği isimlerin birbirini tutması üzerine aileyi öğrenim gördüğüm fakülteye yönlendirmişti. Aile fertleri aynı yılın yaz ayında Torbalı Helvacı köyüne gelerek Ömer Kaya 'nın çocukları ile buluşmuştu. Aile halen sürekli görüşmektedir.

Gelini Perihan Kaya anlatımı[1]: Seferberlik zamanı kayınbabam delikanlı zamanı Erzurum'daymış. Ermeniler köylerini basmış. Ablalarını öldürmüşler. Annesini katliamdan kurtararak bu tarafa kaçmaya çalışırken yolda yine Ermenilere denk gelmişler. Anasını da öldürmüşler. Kendisi kurtulmuş. Kayınbabama" Hiç memleketini özlemiyor musun?" diye sorardım:. Bana "eksik olsun. Kardeşlerimi, annemi Ermeniler gözümün önünde vurdu, öldürdü", derdi. Torbalı'ya gelmiş. Çakallar (Çamlıca) Köyünde kireç ocağı açmış. Bu arada bu köyden kayınanam olan Hasan Çavuşlardan Emine ile evlenmiş. Epey orada durmuşlar. İşleri bozulunca buraya yani Helvacı köyüne gelmiş. Burada yaşamını çiftçilik ile sürdürdü. Erzurum tarafına yüzünü dahi döndürmek istemezdi. Memleketine bir daha hiç gitmemiş. Buradaki evlilikten beş çocuğu olmuş. Kızlarının ismini hep Ermenilerin öldürdükleri kardeşlerinin ismini vermiş. Senin sayende Erzurum'daki akrabalardan haber aldık. İlk önce buraya Halit Akgül, sonra Bekir Akgül geldi. Bekir amca köy kahvesine girdiğinde kahvede bir sürü inan olmasına rağmen hiç tanımadığı halde yüzüne bakarak doğru kocam Haydar'ın yanına gidiyor. Bu bizden demiş. Soruyor tanışıyorlar. Kahvede birbirlerine sarılıp ağlamışlar. Kahvede olan bu olaya şahit olan herkes ağlamış. Yıllar sonra Ermenileri parçaladığı aileler birleşti. Biz onların yanına onlar bizim yanımıza gidip geliyor[2].

Fehmi Şentürk anlatımı: Kireçci Ömer benim halamın kocası yani eniştem olur. Bir gün kendisine sordum: "Neden memleketini terk ettin? Bana anlattı. Ermeniler gözünün önünde anasını, kardeşlerini kesmişler. Erzurum'u terk ederek Çakallar köyüne gelmiş. Orada kireç ocağı açmış. Oraya yakın bizim tütün tarlamız var. Orada halam Emine'yi görmüş. Talip olmuş. Halamla 1935 yılında evlenmiş. Kireç işinden çok para kazanıyormuş. İşleri bozulmuş. Orayı terk etmiş. Bu köyüne gelmiş. Yaşamının sonuna kadar burada yaşadı. Odunculuk, çiftçilik yapardı. Senin arayıp sormandan sonra bulunan akrabaları Erzurum'dan buraya geldiler. O an bende kahvedeydim. Kucaklaştık, sarıldık, ağlaştık[3].

Bekir Akgül anlatımı[4]: Dedem İsa. Ben İsa'nın oğlu Eyüp'ün oğluyum. Dedemin kardeşi Hasan. Oğlu Kara Mehmet Ağa. Asıl yerimiz yurdumuz Kars'tadır. Digor ilçesi Ayrandöken[5] Köyü. İsa çayırı. Dedemin adı İsa[6] imiş. Bizim yaylamız varmış. Ermeni olaylarında çok Ermeni kırmış. Ailemizin hepsi Ermenilerle çok çarpışmış. Osmanlı bölgeden çekilince bizimkiler Ruslarla ve Ermenilerle mücadele ede ede Hasankale'nin Tortan (Uzunark) Köyüne gelmişler. İzmir'e kaçan Ömer dedemin kardeşi Hasanın oğullarından. Anasını kızkardeşlerini Ermeniler kesmiş. Bizimkiler Hasan amcamlara yetişememişler. Çünkü Hasan amcamlar bizden önce Kars'tan kaçmışlar. İspir taraflarına gelmişler. Bu arada Ermeniler onlara katliam yapmışlar. Ömer Ermenilerin elinden kaçmış. Bizim için kayıptı. Aile çok geniş olduğu için her birimiz bir tarafa dağılmış. Kağızman taraflarında Erme-

---

[1] 4 Ekim 2014 günü Torbalı Helvacı Köyünde Ömer Kaya'nın oğlu Haydar Kaya'nın hanımı gelini Abdullah kızı 1947 doğumlu Perihan Kaya ile yapılan görüşme. (Necat Çetin arşivi).

[2] 4 Ekim 2014 günü Torbalı Helvacı Köyünde Ömer Kaya'nın oğlu Haydar Kaya'nın hanımı gelini Abdullah kızı 1947 doğumlu Perihan Kaya ile yapılan görüşme. (Necat Çetin arşivi)

[3] 4 Ekim 2014 günü Torbalı Helvacı Köyünde 1938 doğumlu Halil oğlu Fehmi Şentürk ile yapılan görüşme. (Necat Çetin arşivi)

[4] Eyüp oğlu 1933 doğumlu. Erzurum Hasankale Büyüktüy köyünde 27/9/2014 tarihinde yapılan görüşme.

[5] Digor ilçesi Ayrandöken Köyü. Bölge Ermeniler tarafından mezalime uğramıştır. Bakınız: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri,II, Ankara, 2001,s.73. http://www.erkankaragoz.com/guneybati-kafkasya-siyasal-ve-sosyal-mucadeleler-tarihi. (ET.9/12/2014) http://kafkaskentikars.blogcu.com/16-kars-ve-cevresinde-ermeniler-tarafindan-yapilan-katliam-belge/3440877 (ET.9/12/2014)

[6] Hasankale 1839 doğumlu. Baba adı: Hazal. Ölümü: 1934.

nilerle çok çarpışmışlar. Tavuslu Kerem Bey varmış. Milis yüzbaşıymış. Birlikte hareket etmişler. Ermeni olaylarından sonra önce Tortan Köyüne yerleşmişler. Ancak köylülerle arazi nedeniyle anlaşmazlık olunca Kıyıkonak köyüne gelmişler. Oradan da buraya geldik. Akrabalarımız Kars Digor, Hınıs, Van Özalp tarafında var. 1984 yılında kaymakamlık muhtarlar aracılığı ile "Hatipoğulları" sülalesini arıyormuş. Muhtar geldi. Kaymakamlığın bizim sülaleyi aradığını söyledi. Ben amcama gittim. "Bize ne diyorlardı? diye sordum. Amcam eskiden bize "Hatipoğulları " diyorlardı dedi. Kardeşimle kaymakamlığa gittik. Kaymakam bize eskileri sordu. Ailemizi sordu. Senden Kaymakamlığa mektup gelmiş. Bizi arıyormuşsun. Bize bir mühürlü zarf verdi. Oradan üniversiteye senin yanına geldik. Yazında Helvacı Köyüne akrabalarımın yayına gittik. Helvacı köyü kahvesine girdiğimde orada oturanlardan birinin yanına gittim. Sen benim akrabamsın dedim. Haydar'dı. O da benim gibi nefes darlığı hastalığındandı. Bu hastalık bizim aileden devamlı var. haydar bize benziyordu. Bir süre orada kaldım. Şimdi yıllardır devamlı görüşüyoruz.

Kaynaklar

Arşiv kaynakları:

1. Torbalı Helvacı Köyü Nüfus Esas Defteri
2. Torbalı Çakallar (Çamlıca) Köyü Nüfus Esas Defteri
3. Pazaryolu İlçesi Karakoç köyü Nüfus Esas Defteri
4. Pasinler Uzunark mahallesi - Köprüköy Kıyıkonak Nüfus Esas Defteri

Araştırmalar:

5. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri,II, Ankara, 2001.

Görüşmeler:

6. 4 Ekim 2014 günü Torbalı Helvacı Köyünde Ömer Kaya'nın oğlu Haydar Kaya'nın hanımı gelini Abdullah kızı 1947 doğumlu Perihan Kaya ile yapılan görüşme. (Necat Çetin arşivi)
7. 4 Ekim 2014 günü Torbalı Helvacı Köyünde 1938 doğumlu Halil oğlu Fehmi Şentürk ile yapılan görüşme. (Necat Çetin arşivi)
8. Erzurum Hasankale Büyüktüy köyünde Eyüp oğlu 1933 doğumlu Bekir Akgül ile 27/9/2014 tarihinde yapılan görüşme. (Necat Çetin arşivi)

İnternet :

9. http://www.pazaryolu.gov.tr/default_B0.aspx?content=427.(ET.9/12/2014)
10. http://www.erkankaragoz.com/guneybati-kafkasya-siyasal-ve-sosyal-mucadeleler-tarihi. ET.9/12/2014)
11. http://kafkaskentikars.blogcu.com/16-kars-ve-cevresinde-ermeniler-tarafindan-yapilan-katliam-belge/3440877 (ET.9/12/2014)

Necat Çetin

Özet

İzmir Torbalı Helvacı Köyü'nde "Kireççi Ömer" lakabıyla yaşamış olan Ömer Kaya, 1891 (1307) yılında Erzurum Hasan Kale ilçesi Karakoç Köyünde doğmuştur. Köyünün Rus işgaline uğraması sonucu diğer Türkler gibi ailesinden kız kardeşleri ve annesi Ermeniler tarafından katliama uğramış, bu katliamdan kurtularak İzmir Torbalı Çakallar (Çamlıca) Köyüne sığınmıştır. Ailenin diğer fertleri ise çeşitli yerlere dağılmış, bir daha kendilerinden haber alınamamıştır. Çakallar Köyünde ilkel usul kireç ocağı işletmesi ile geçimini sağlamış, Helvacı Köyünden Emine hanımla evlenerek vefat ettiği 1980 yılına kadar yaşamını Helvacı Köyünde sürdürmüştür. Bu evlilikte 3 kız 2 oğlu toplam 5 çocuğu olmuş, çocuklarına Ermenilerin katlettiği kardeşlerinin adını vermiştir.1983 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümüne öğrencisi olarak gittiğimden oğlu Feti Kaya babasının hikayesini anlatarak babasının ailesini bulmamı rica etmiştir. Aldığım bilgiler doğrultusunda Hasankale Kaymakamlığı aracılığı ile aile Büyüktüy köyünde bulunmuş, her iki ailenin buluşması sağlanmıştır. Erzurum Hasankale Büyüktüy köyündeki aile "Hatipoğulları "lakabını taşımakta olup soyadları Akgül'dür. Akgül ailesi ile yapılan görüşmede ailenin Ermeni çetelerine karşı koyan ailelerden olduğu, bu nedenle Ermenilerin katliamına maruz kaldıkları, ailenin çok geniş bir coğrafi sahaya yayıldıkları tespit edilmiştir. Bu araştırmada Erzurum'dan Akgül ailesi, İzmir'den Kaya ve Şentürk ailesi ile yapılan görüşmelerden alınan bilgiler ve mevcut nüfus bilgileri verilecektir.

Necat Çetin

Xülasə

İzmir Torbalı Halvaçı kəndində "Kireççi Ömər" ləqəbiylə yaşamış olan Ömər Kaya, 1891-ci (1307) ildə Ərzurum Həsənqala mahalı Qaraqoç kəndində doğulmuşdur. Kəndinin Rus işğalına məruz qalması nəticəsində digər Türklər kimi ailəsindən qız qardaşları və anası ermənilər tərəfindən qətliama məruz qalmış, özü isə bu qırğından xilas olaraq İzmir Torbalı Çaqqallar (Çamlıca) kəndinə sığınmışdır. Ailənin digər üzvləri isə müxtəlif yerlərə səpələndiyindən bir daha onlar bir-birilərindən xəbər ala bilməmişdilər. Çaqqallar kəndində primitiv üsulla əhəng ocağı işlətməsi ilə dolanışığını təmin etmiş, Halvacı kəndindən Əminə xanımla evlənərək vəfatına, yəni 1980-ci ilə qədər Halvacı kəndində yaşamışdır. Bu evlilikdə 3 qız 2 oğlu cəmi isə 5 övladı olmuş, uşaqlarına ermənilər tərəfindən qətledilən qardaşlarının adını vermiştir. 1983-ci ildə Ərzurum Atatürk Universiteti Ədəbiyyat Fakültəsi Tarix şöbəsinə şagird olaraq getdiyim zaman oğlu Feti Kaya atasının hekayəsini mənə danışmış atasının ailəsini tapmamı xahiş etmişdi. Aldığım məlumatlardan yararlanaraq Həsənqala İcra Hakimiyyətinin vasitəçiliyi ilə ailəni Büyüktüy kəndində tapılmış, hər iki ailənin görüşməsi təmin edilmişdir. Ərzurum Həsənqala Büyüktüy kəndindəki ailə "Hatipoğulları" ləqəbini daşımaqda olub soyadları Akgül'dür. Akgül ailəsi ilə keçirilən görüşdə ailənin Erməni çətələrinə qarşı çıxış edən ailələrdən olduğu, buna götrə də ermənilərin qırğınına məruz qaldıqları, ailənin çox geniş bir coğrafi əraziyə yayıldıkları məlum olmuşdur. Bu araşdırmada Ərzurumdan Akgül ailəsi, İzmirdən Kaya və Şentürk ailəsi ilə olan görüşmələrdən alınan məlumatlar və mövcud əhali məlumatları veriləcəkdir.

TRAGEDY OF A FAMİLY MASSACRED BY ARMENİANS; A LİFE STRECHİNG FROM ERZURUM TO TORBALI: KİREÇCİ ÖMER KAYA (1891-1980)

Summary

Ömer Kaya, who lived in Helvacı village of Torbalı, İzmir and was known with the nickname of “Kireçci (lime maker) Ömer”, was born in 1891 (1307) in Karakoç village of Hasankale, Erzurum. Occupation of his village by the Russians caused the massacre of his mother and sisters, like other Turks, by Armenians. Surviving from this massacre he took refugee in Çakallar (Çamlıca) village of Torbalı, İzmir. Other members of family scattered through various places of Anatolia and lost contact among themselves. He earned his life by running a primitive lime kiln in Çakallar village and married with Emine Hanım from Helvacı village where he lived until his death in 1980. From this marriage he had five children, three daughter and two son, and gave them names of his siblings massacred by Armenians. When I entered to Erzurum Atatürk University, Faculty of Literature, Department of History in 1983, his son Feti Kaya, transmitting his fathers story, requested me to find his fathers family. In accordance to data at hand, and with the help of Prefecture of Hasankale, the family was found in Büyüktüy village and unity of the two families became possible. The family in Büyüktüy village of Hasankale, Erzurum was kwown with the nickname of “Hatipoğulları” and carrying the surname of Akgül. From the interviews with the Akgül family it has been understood that the family was among the other leading families that opposed the Armenian activities, for this reason they were suffered from the massacres of Armenians and members of the family were dispersed in a large geographical area. In this study, information provided from interviews with Akgül family from Erzurum, Kaya and Şentürk families from İzmir and census data at hand will be delivered.

Бежан Хорава
Директор института истории и этнологии при Сухумском государственном университете, доктор истории, проф, Сухумского государственного университета (Грузия)

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ АРМЯНСКОГО МЕТОДА «НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ» БОРЬБЫ В 1917г.

Ключевые слова: Государственная Дума, Временное правительство, Кавказское наместничество, Дашнакцутюн, Мусават, Антанта.

В начале XX века Россия всем ходом своей мучительной истории подошла к конституционному перерастанию в демократическое федеративное государство, но была ввергнута большевиками в пучину социальных, политических и национальных потрясений.

Вторая крупномасштабная попытка свергнуть самодержавие увенчалась успехом, в феврале 1917 года царь был свергнут. Однако главный вопрос революции – вопрос о власти не был решен. 27 февраля 1917 года Государственная Дума решила создать Временный комитет под руководством председателя думы М. Родзянко для установления контакта с правительственными органами и создания нормального положения в стране.

Исполнительный Комитет Петроградского Совета под руководством своего председателя К. Чхеидзе, начал переговоры с Временным комитетом Государственной Думы и предложил им составить Временное правительство.

2 марта 1917 года впервые в истории России создано было буржуазное Временное правительство, однако в силу создавшейся ситуации Временное правительство все свои действия должно было согласовывать с Советами рабочих и солдатских депутатов. Исходя из этого, после свержения самодержавия в России установилось двоевластие. Нечто подобное произошло и в Центральном Кавказе, здесь после свержения царя прекратило свое существование и Кавказское наместничество, был образован Особый Закавказский комитет (ОЗАКОМ) – краевой орган нового Российского (Временного) правительства, председателем которого был назначен кадет В. Харламов, вместе с тем существовал и Совет рабочих и солдатских депутатов, председателем которого был избран Н.Н. Жордания.

Однако по национальному вопросу Временное правительство сохраняло политику царской России – «единой и неделимой России». К тому же ни одна из ведущих политических партий Центрального Кавказа не выступала с лозунгами отделения от России. И Дашнакцутюн, и Мусават, и грузинские социал-демократы (меньшевики) были за единую и неделимую Россию. Однако действительное отношение к единой России у этих партий было различным, что показали последующие события.

По вопросу продолжения войны Временное правительство заявило о намерении воевать до победы и о верности царским договорам со странами Антанты. Однако партия Дашнакцутюн и все армяне, независимо от политических пристрастий, оказались ярыми оборонцами, и поэтому выступали за продолжение войны и, категорическими противниками любых анархических и сепаратистских тенденций на Кавказе. Они верили, что судьба армянского народа неразрывно связана с единой и неделимой демократической Россией.

В такой обстановке в Тбилиси, вначале октября 1917 года по инициативе дашнаков открылся армянский национальный конгресс, который избрал армянский национальный Совет для защиты национальных интересов армянского народа. В работе конгресса принимало участие более 2000 делегатов, главной задачей которого было определение границ будущего независимого армянского государства. Было решено проведение границ по этническому принципу. Согласно выработанной концепции, большая часть Восточной Грузии должна была войти в пределы создаваемой Армении. Однако в начале предусматривалось проведение нового административного деления отпавшего от России Закавказья, безусловно по удобному для будущей Армении плану.

Претензии армян были «научно» оформлены А. Шахатуняном, который писал: «Нам кажется, что административное и земское выделение армянских районов выгодно и нашим соседям. Ведь этим поднимается процент их национальности на своей территории. Так, грузины теперь составляют меньше половины населения Тифлисской губернии. В некоторых уездах их ничтожное меньшинство. Выделением же армянского района – Ахалкалакского и части Борчалинского уездов, процент грузин в губернии значительно поднимается». Именно такими демагогическими приемами и беспринципными методами армянские фальсификаторы истории пытались обосновать свои территориальные притязания. Однако исторические источники свидетельствуют, что ни в одной губернии закавказских владений Российской империи, ни в одном вилайете армяне не составляли большинства населения. Именно это обстоятельство тревожило главарей армянского национализма, сетовавших, что: «Мы хотели бы, чтобы существовали районы большинства не только для тюрко-татар и грузин, но и армян». Получить же это большинство можно было переселением армян из грузинских территорий в Ереванскую губернию, однако они требовали не переселения, а присоединения вышеуказанных областей Грузии.

Грузинская общественность была возмущена требованиями эмиссаров «Дашнакцутюна». И. Джавахишвили с горечью писал: «Армяне забыли, что они пришли в Джавахетию из Турции как беженцы… Царь Ираклий II в 1783 году не для того подписывал договор с Россией, чтобы отвоеванные у Турции исторические области Грузии были переданы армянам. Грузинская общественность поселение армян-беженцев в Джавахети рассматривала как временное явление. На протяжении всего XIX столетия переселенные в Турцию грузины-мусульмане неоднократно пытались вернуться в Месхет-Джавахетию, на земли своих предков, но их места были заняты армянами».

Предъявления безответственных требований хотя и вызвали взрыв возмущения в грузинском народе, но события здесь не приобрели такой характер как в Турции благодаря сдержанной позиции грузин.

А. Шахатунян, работавший над армянским проектом административного деления Центрального Кавказа, несомненно знал, что претендуемые ими территории исторически принадлежали Грузии, но писал, что: «На это возражение не следовало бы отвечать в наше время. Все условились руководствоваться не историческим, а этническим моментом». Руководствуясь именно этим «моментом», надежда была ощутимо реальна для достижения своих поисков, пока большая часть армян проживала и «созидала» на значительной части исторической территории Грузии.

В такой обстановке вершители судеб армянского народа, бесконечно повторяя в различных вариациях тезис о «многострадальном армянском народе», вновь подняли вопрос о новом административном разделе Закавказского края – безусловно для расширения пределов Ереванской губернии. Однако из-за нестабильного положения в Петрограде Армянский Национальный Конгресс решил отложить на неопределенное время проведение нового административного деления Закавказья.

Как только произошел контрреволюционный государственный переворот 25 октября (7 ноября) 1917 года, политические партии Закавказья отмежевались от Советской России. Они срочно приняли меры в целях организации власти. 11/24 ноября 1917 года по инициативе грузинских социал-демократов, в Тбилиси, в здании Народного дома, Комитет Кавказа и Комитет общественной безопасности созвал совещание для организации Закавказского краевого правительства. На совещании присутствовали представители как политических партий, так и Закавказского краевого центра Совета рабочих и крестьянских депутатов, Краевого совета Кавказской армии, Исполнительного комитета Тбилисского Совета рабочих и солдатских депутатов, Городской Думы, Кавказского комитета общественной безопасности, ОЗАКОМа, а также профсоюзных и хозяйственных организаций. На совещании присутствовали также: Главнокомандующий Кавказской армией генерал М.А. Пржевальский, начальник штаба армии генерал Лебединский, генерал-квартирмейстер штаба армии генерал Левандовский, представители миссии стран Антанты, консул США Стивенс и др. На совещании присутствовало

около 400 человек. Совещание отказывалось признавать власть Советской России и вынесло решение о создании независимого правительства Закавказья, которое руководило бы местными делами до созыва Всероссийского учредительного собрания.

15/28 ноября участники совещания, вместо ОЗАКОМа, образовали Закавказский комиссариат, председателем которого стал Е. Гегечкори. 18 ноября 1917 года Закавказский Комиссариат принял первую декларацию «К закавказским народам», в которой вновь определенно отмежевывался от Советской России, был также отмечен временный характер нового правительства «только до созыва Всероссийского Учредительного собрания, в случае невозможности его созыва, оно сохраняло свои полномочия до съезда членов Учредительного собрания из Закавказья». Этим дано было понять, что Закавказье не провозглашает независимость от «демократической» России.

В Южном Кавказе ждали итогов выборов Учредительного собрания, надеялись, что власть большевиков падет со дня на день. Однако 20 ноября 1917 г., Петроградский Совнарком провозгласил: «Мы заявляем, что договор о разделе Турции и «отнятии» у нее «Армении» порван и уничтожен. Как только прекратятся военные действия, армянам будет обеспечено право свободно определить свою судьбу».

Декларация была согласована с Германией. На практике она означала отказ от защиты т.н. турецких армян. Такое решение большевиков диктовалось (как позже выяснилось, ошибочно) тем, что будто турецкий лидер М. Кемаль намерен встать в авангарде борьбы угнетенных народов Востока против мирового империализма. Однако в «свободное волеизъявление» под турецким присмотром армяне уже не верили.

Большевистский переворот в России и их политика в отношении «армянского вопроса» повергла дашнаков (бывших так близко к заветной цели) в смятение, а армянская общественность ломала голову как быть дальше: «Освобождение от турецкого ига или продолжение вековой неволи? Независимость или вассалитет? Перспектива свободного развития с обладанием морского побережья Средиземного моря или стиснутое в горах прозябание без выхода к морю? Воссоединение частей исторической территории или сохранение национальной раздробленности? Словом, прогресс или упадок, свет или тьма, жизнь или смерть?» В конце концов, было решено остаться верной союзническому долгу перед Антантой и своим национальным интересам.

Руководители дашнаков каждый раз кормили армянский народ иллюзиями, внушая им несбыточные надежды воссоздания «Великой Армении» и заверяя в том, что «Дашнакцутюн» в этом деле поддерживают могучие силы, ссылаясь то на Россию, то на Англию и Францию. Интересы этих держав, несомненно, сходились на «армянском вопросе», но интерес этот вовсе не означал готовность оказать реальную всестороннюю и широкомасштабную помощь, без которой планы «Дашнакцутюна» были обречены на провал.

В такой обстановке главнокомандующий турецкой Восточной армией Вехиб-паша предложил Закавказскому комиссариату заключить «дружественный мир» и «положить конец братоубийственной войне». 21 ноября (4 декабря) 1917 г. на заседании Закавказского комиссариата обсуждалось заявление командующего Кавказской армией о том, что он получил письмо от главнокомандующего 3-ей турецкой армией Вехиб-паши, в котором по поручению турецкого правительства предлагал начать переговоры для заключения мира. На основании доклада командующего фронтом М.А. Пржевальского комиссариат постановил принять предложение главнокомандующего турецкой армией.

В такой нестабильной обстановке, 29 декабря 1917 г. Совнарком издал декрет о «турецкой Армении». Декрет поддерживал право армян на свободное самоопределение вплоть до полной независимости. Он предусматривал: 1. вывод русских войск из пределов турецкой Армении и образование армянской народной милиции; 2. беспрепятственное возвращение беженцев-армян и эмигрантов в пределы турецкой Армении; 3. беспрепятственное возвращение армян, насильственно выселенных во время войны турецкими властями; 4. образование временного народного правительства в виде Советов депутатов армянского народа.

Советское правительство, писал Р. Ованесян, этим декретом демонстрировало мировой общественности, что оно освобождается от империализма. Действительно, Советское прави-

тельство не намеревалось продолжать военные действия на фронтах мировой войны и тем более принимать участие в намечавшемся разделе Турции, издание же декрета было подтверждением этой политики. Национальные же интересы армянского народа тем самым были принесены в жертву классовым «идеалам», поэтому надежды на Россию теперь были уже невелики, хотя дашнаки и просили у Советского правительства «оставить хотя бы часть русских войск в Армении», независимость которой уже виднелась на горизонте.

Представители армянской общественности декретом и политикой Советской власти были возмущены и с горечью писали: «Вывод русских войск из Армении означает возвра-щение завоеванной с таким трудом Армении туркам. Правда декрет говорит о «немедленном образовании армянской народной милиции». Но ведь наивно думать, что армяне могут своими силами создать армию, способную противостоять германо-туркам. Даже если мы допустим, что все снаряжение русской армии будет передано грузинской национальной милиции в Лазистане и армянской – в Армении, и то силы будут колоссально неравны. Очищение Армении русскими войсками будет знаменовать собой не независимость Армении, а уступку ее Турции. И при существующих условиях это будет самым настоящим предательством по отношению к армянам.

Вступив в очищенную русскими войсками Армению, турки покажут армянам такую «независимость», которая превратит страну в огромное кладбище. Поэтому помощь России может выразиться только в том, что в Армении будет оставлена хотя бы часть русской армии.

Это одно. Другое касается границ. Декрет ничего не говорит о границах. Но комиссар по делам национальностей Г. Джугашвили сообщил кое-что в дополнение к декрету. Он сказал, что границы Армении будут определены представителями армянского народа по соглашению с представителями мирных мусульманских и иных округов совместно с чрезвычайным временным комиссаром по делам Кавказа.

Тут, следовательно, речь идет только о той территории, которая была до большевистской революции занята русскими войсками. Об этнографических границах Армении речи нет. О Киликии, следовательно, тоже. Очень возможно, что при этих условиях Армения, если даже ей удастся получить независимость, не получит никакого выхода к морю, даже к Черному.

Как видно из приведенного выше материала, подогреваемый дашнаками миф о «Великой Армении» стал национальной идеей всего армянского народа. Однако недостаток реальных возможностей в своих грандиозных планах вынуждал лидеров Дашнакцутюна обратить свои взоры теперь уже к Советской России. Но Советское правительство не поддерживало дашнаков, оставшихся верными союзническому долгу перед Антантой и их интересам.

Последняя надежда дашнаков, а также демократических сил России на установление в стране демократического правопорядка и, следовательно, изменение внешней политики государства была на Учредительное собрание.

Однако, разгоном Учредительного собрания демократические силы России упустили последнюю возможность мирного установления в стране демократического правопорядка. Российская империя распалась, большевики погрузили страну в пучину гражданской войны. Вместе с тем, установление большевистского режима в России и политическая анархия послужили сигналом для начала национально-освободительного движения порабощенных народов, против зарождавшейся новой, Красной российской империи.

Однако, для многих народов, по крайней мере, для армян, Россия не являлась «тюрьмой народов» и чем больше проявлялся «сепаратизм» грузин и азербайджанцев, тем больше в широких армянских массах преобладала чисто русская ориентация по мере все большего углубления всероссийской «смуты». В армянах властно говорил инстинкт самосохранения, писал Б. Байков, подсказывавший им, что изолированность их территориального расселения угрожает им смертельной опасностью от окружавших их тесным кольцом мусульманских народностей, не суливших им, судя по примеру их турецких зарубежных братьев, ничего хорошего в будущем. Именно это психологическое состояние армян объясняет и их склонность идти даже с большевиками. Армяне откровенно говорили: «Мы с русскими, будь они даже и большевики». Однако для дашнаков союз с большевиками не сулил пока ничего хорошего, к тому же надежда на Англию и Францию для достижения своей цели была ощутимо велика.

Литература

1. Государственная Дума в России. Сборник документов и материалов. (сост. Ф.И. Калиничев). М., 1957, с. 392.
2. Революционное движение в России после свержения самодержавия. Документы и материалы. М., 1957, с. 40-41.
3. С.Е. Сеф. Революция 1917 года в Закавказье. Документы и материалы. Тифлис, 1927, с. 17.
4. История первой мировой войны. М., 1975, т. II, с. 307.
5. Я. Ратгаузер. Революция и гражданская война в Баку. Баку, 1927, ч. I, с. 10.
6. Ш.И. Вадачкория. Политические партии и первое национальное собрание Грузии (1917 г.). Тб., 1998, с. 42 и след. (На груз. яз.).
7. А. Шахатунян. Административный передел Закавказского края. Тифлис, 1891, с. 174.
8. См. например Сборник статистических сведений о Кавказе. Тифлис, 1869, т. I, отд. 2, с. 62.
9. См. Историческая география Западного Азербайджана. Под ред. Б. Будагова. Баку, 1998, с. 36.
10. И.А. Джавахишвили. Границы Грузии. Тифлис, 1919, с. 49, 54-55 (на груз. яз.).
11. См. Д. Чумбуридзе. Грузино-армянские взаимоотношения и грузинская общественная мысль 1918-1921 гг. Тб., 1999, с. 15 (на груз. яз).
12. Р.А. Габашвили. «Что помню». Воспоминания. (В кн. Грузинская эмигрантская литература. Возвращение. Под общей ред. Г. Шарадзе. Тб., 1992, с. 118 (на груз. яз.).
13. Н.Н. Жордания. Национальный вопрос в Закавказье. Тб., 1917, с. 13 (на груз. яз.).
14. См. Б. Ишханян. Экономические и общественные основы армяно-грузинского антагонизма. Тифлис, 1914, с. 83-84
15. Н.Н. Жордания. Грузинский народ и национализм. Изб. произв. Тифлис, 1911, с. 554. (На груз. яз.).
16. Кариби (П. Гелеишвили). Красная книга. Тифлис, 1920, с. 17.
17. А. Сургуладзе, П. Сургуладзе. История Грузии. Тб., 1991, с. 189. (На груз. яз.).
18. А. Ментешашвили. Грузия на международной арене 1918-1933 гг. В кн. Очерки истории грузинской дипломатии. Тб., 1998, т. II, с. 362. (На груз. яз.).
19. Н.Н. Жордания. Мое прошлое. Воспоминание. Париж, 1953, с. 121. (На груз. яз.).
20. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, док. № 5, с. 3-4.
21. С.Т. Аркомед. Материалы по истории отпадения Закавказья от России. Тифлис, 1931, с. 17.
22. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, док. № 8,№ 9, № 10. с. 11-13.
23. М. Сванидзе. Эрзинджанский временный мир 18 декабря 1917 года. В кн. Грузинская дипломатия. Ежегодник. т. IV, Тб., 1997, с. 170-179)на груз. яз.).
24. Rutherford Ward. The Russian Army in World War Ш. L.: Gremonesi Publishers. 1975, p. 250-253.
25. Florinsky Michael. The End of the Russian Empire…, p. 261.
26. Декреты Октябрьской революции. М., 21933, т. I, с. 393-394.
27. Армянский вестник. 1918, № 1, с. 1-2.
28. За образование СССР. (Документы и материалы). Тб., 1972, с. 21-22.
29. Л.Д. Троцкий. Сталин. Т. II, М., 1990, с. 14.
30. История СССР (Под ред. М.П. Кима), с. 75.
31. Г.Р. Мархулия. «Красная» и «Белая» Россия против независимости Грузии (1918 г.). В сбор. «Исторические разыскания» (Абхазская организация). Ежегодник. Т.III, Тб., 2000, с. 113.
32. В.И. Ленин. О социалистической революции. М., 1977, с. 9.
33. Д. Хаскинг. Россия: народ и империя. Смоленск, 2001, с. 477.
34. В. Станкевич. Судьбы народов России. М., 1925, с. 245.
35. ЦГИАГ. Ф. 1818, оп. № 1, д. № 6, л. 25.
36. Е.К. Саркисян. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье. Накануне и в годы первой мировой войны. Ереван, 1962, с. 338.
37. О. Качазнуни. Дашнакцутюн больше нечего делать, с. 23.

Nihat Büyükbaş
Atatürk Araştırma Merkezi Başkan Yardımcısı,
Doktora Öğrencisi,
nihatbuyukbas@hotmail.com

HARPUT (MAMURET-ÜL AZİZ) ERMENİLERİNİN EĞİTİM KURUMLARI ÜZERİNDEN MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

Anahtar Kelimeler: Ermeni Milliyetçiliği, İdeoloji, Eğitim, Misyoner.
Key Words: Armenian Nationalism, Ideology, Education, Missionary.

Giriş

Eğitim üç önemli işlevi ifa etmek üzere organize edilir. Bu işlevler; ideoloji, bilgi aktarma ve mesleki beceri kazandırma olarak formüle edilmektedir.

Türk eğitim tarihimiz incelendiğinde, var olan bilginin yeni nesile ezberletilmesi ölçütüne göre aktarma işlevinin kısmen etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bilgi üretimi ve mesleki eğitim açısından bakıldığında, şu ana kadar ürettiklerimizden hareketle başarılı olduğumuzu söyleyemeyiz.

Ancak Tanzimat ile birlikte Fransız İhtilali'nin ihraç ettiği İdeoloji ve bu ideolojinin üretim mekanizmaları olan okullar, ideoloji üretimini başarıyla yerine getirdi denilebilir. Tanzimat'tan sonra Osmanlı topraklarında kurulan medreselerin dışında ki tüm eğitim kurumlarıbatı menşeliydi. Bir yandan batıdaki okulların yapı, işleyiş ve programlarından hareketle kurulan devlet okulları, öte yandan tamamen batı menşeli azınlık ve yabancı okullar etkili ideoloji üretiminde başarılı oldular denilebilir.

Eğitim faaliyeti Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, ideolojiye dönüştürülmesi ve Ermenileri Osmanlı toplumunda ayrıştırmada önemli rol oynadı.

Osmanlı Devleti önceleri eğitimin din ve mezhep imtiyazlarının bir parçası olduğunu düşünmüş, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim konusunda da azınlıkları serbest bırakmıştır.Azınlıklar kendi cemaat okullarında milli dillerinde eğitim yapma ve ders programlarını istedikleri gibi tanzim etme haklarına sahip olmuşlardır[20, s.129].

Osmanlı Devleti 1869'da yayımladığı Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. Ve 130. Maddeleri uyarınca imparatorluk sınırları içerisinde Türk olsun olmasın tüm okulları açma hususunu izne ve bir takım kurallara bağlamıştı. Ancak devlet azınlık okulları üzerinde hiçbir zaman etkili olamadı. Okullar kendi öğretim programlarını oluşturmada okulları yönetmeye, Öğretmen atamalarından, atama kriterlerine, okulların giderleri ve öğretmen maaşları Ermeni cemaatlerince dış destek alınarak organize edilmiştir.

Osmanlı'da Yabancı ve Azınlık Okulları

Osmanlıçok dilli, çok dinli ve çok milletli bir imparatorluktu. İmparatorluk bu çoklu yapısına uygun bir idari yapılanma ve yönetim tarzı geliştirmişti. Sınırları içerisinde yaşayan farklı dil, din ve milletleri yönetirken günümüz özerkliği denilebilecek bir düzen geliştirmişti. Aynı düzen eğitimin yönetimi içinde geçerliydi. Osmanlı'da bugünkü gibi devlet eliyle sistemleştirilmiş, tüm nüfusu kapsayan kitlesel bir eğitim düzeni hiçbir zaman olmadı. Ancak gayri Müslim ve azınlıklara kendi okullarını açma serbestliği vermişti. Bu serbestlik batılılarla daha yakın ilişki ve etkileşim içinde olan bu toplulukların daha etkili eğitim sistemi oluşturmalarına imkân sağladı.

Azınlıklara tanınan bu serbestlik Osmanlı'nın dünya üzerindeki konumuna göre çeşitli zamanlarda değişiklikte göstermiştir. İmparatorluk güçlü iken daha kontrolcü, zayıf dönemlerinde daha tavizkar olmak zorunda kalıyordu. Tanınan serbestlikleri bu farklı topluluklar, İmparatorluğun zayıf zamanında rakipleri lehine etkili bir şekilde kullanabiliyorlardı. Osmanlı taviz verir durumdayken konumlarını batılılardan aldıkları desteklerle güçlendirip, İmparatorluğun tüm coğrafyasında okullar açtılar. Açtıkları okulları devlet denetiminde kaçırıp ideoloji üreten, devlete düşman nesilleri yetiştiren kurumlar haline dönüştürmekten geri durmadılar. Bu okulların yapı, işleyiş ve öğrenme süreçleri batılı modelleri ile aynı olduğundan, etkili insanlarının oluşumuna daha çok hizmet ettiler. Ürettikleri eğitim hizmetlerinin kalitesi, hali vakti yerinde olan Müslüman ailelerin çocuklarını da bu okullara alıyorlardı.

Bu okulların yetiştirdiği insan kaynakları çoğaldıkça, imparatorluğun bünyesinde ki azınlıkların din milliyetçiliği, ideolojik dayatmaları ve dönemin güçlü devletleri ile işbirliği yaparak İmparatorluğu yönetemez hale getirdikleri de bir vakıadır.

Azınlık ve yabancı okullarınOsmanlı topraklarında açılışlarının başlangıcı, Papalığın cismani gücü misyonuna sahip olan Fransa ile İslamlığın cismani gücü durumunda olan Osmanlı Devleti arasında 1536 yılında imzalanan ve "kapitülasyon"lar adıyla bilinen iktisadi ve ticari mahiyetli işbirliği antlaşmasına kadar gitmektedir. Bu antlaşmayla, Osmanlılara karşı olan Avrupa birliğini ve haçlı ruhunu yıkmak amacıyla Fransızlara iktisadi ve ticari bazı ayrıcalıklar verilmiştir. Bu antlaşma daha sonra dini, siyasi, hukuki ve sosyal muhtevalar da kazanmıştır. Devletin zayıflamasına paralel olarak, Fransa'ya tanınan imtiyazlar diğer Avrupa ülkelerine de tanınmıştır. Mesela yabancı devletlerden Fransa ve İtalya, Katolik Hristiyanları, Almanya hem Katolik hem de Protestanları, Rusya Ortodoksları, İngiltere ve Amerika Protestanları himaye haklarını elde etmişlerdir. İşte bu himaye haklarından yararlanan Hristiyan misyonerleri Osmanlı ülkesine yayılmışlar, çeşitli eğitim ve kültür kurumları açmışlardır. İlk zamanlarda fazla bir varlık gösteremeyen gayri müslim okulları, asıl zararlı faaliyetlerini bilhassa Tanzimat'ın ilanından sonra göstermişlerdir[22].

Azınlık okulları Osmanlı topraklarında üç önemli işlevi başarılı bir şekilde yerine getirdiğini görüyoruz. Bunlar; Batılı ve Amerikalı misyonerler vasıtasıyla gayrimüslimlere ayrılıkçı ve bağımsızlık fikirleri aşılama, okullarda yetiştirilen insan kaynaklarını ayrılıkçı ideolojilerle donatma ve batılı kamuoyunu çeşitli propagandalarla Osmanlıya karşı kışkırtmadır denilebilir.

Henry Jessup isimli misyonerin, azınlık okullarının misyonerlikle olan ilişkisi için şu sözleri oldukça anlamlıdır: "Misyonerliğin başarısı için temel şart okullardır. Haddizatında bu esas gaye olmayıp bir vasıtadır. Şu da bir gerçektir ki, misyonerlerin veya İncil'in başka yollarla sokulmaya imkân bulamadığı birçok yerlere İncil, okullar vasıtasıyla sokulabilmiştir"[21].

Bunlar içinde Ermeni azınlığa ait ilkokul, 18. yüzyılın sonunda İstanbul'da açılmıştı. O zamana kadar, eğitim, kiliselerde papazların gayretiyle yapılan bilgi aktarımı şeklindeydi. Daha çok, Ermenice öğretiliyor ve dinî bilgiler veriliyordu. 19. yüzyılın başından itibaren, Ermeni azınlığın açtığı okulların sayısı çoğalmaya başladı. Ermeni Patrikhanesi 1824'te bir emir yayınlayarak, Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı en küçük yerlerde bile okul açılmasını istedi. Bunun üzerine Anadolu'da da Ermeni okullarının birbiri ardına açıldığı görüldü. Bu okulların sayısı on yıl içinde 120'ye ulaştı. 1859'da sadece İstanbul'da42 Ermeni Okulu bulunuyordu. Yüzyılın sonunda ise Ermeni ilkokullarının sayısı 813'u bulmuştu. Bu okullarda, İstanbul'da kurulan Ermeni Maârif Komisyonu'nun belirlediği bir ders programı uygulanıyordu. Okutulan dersler arasında Ermenice, Türkçe, Fransızca, matematik, ticaret dersleri ağırlık taşıyordu. Okulların giderleri, Patrikhane'nin önderliğinde, Ermeni azınlığa mensup iş adamları tarafından karşılanıyordu.

Harput'ta Yabancı ve Azınlık Okulları

Harput'ın stratejik önemi nedeniyle misyonerler burada okullar açmaya başladı. Amerikan Board teşkilatı 1862 yılında "Fırat Koleji"ni (Euphrates Collage) açtı. Kolejin açılış amacı, zeki Ermeni liderler yetiştirmekle birlikte Ermeni gençlerini isyan ve ihtilal fikriyle donatmak ve çeşitli bölgelerde olduğu gibi Harput'ta da Osmanlı idaresini zayıflatarak muhtar bir Ermenistan kurmaktı. Amerika'nın yanı sıra Fransa da şehirde Katolikliği yaymak için 1869 yılında bir müessese kurmuş, 1895 yılında da bir kilise ve modern bir okul yaptırmıştır. Almanlar da okul, sanat atölyeleri ve spor tesisleri yanında bir kız koleji de açmıştır [15, s.72].

Özellikle Amerikalıların Anadolu'da kurdukları okulların sayısı bini geçerken, Elazığ ve Harput bölgesi genelinde anaokulundan yetimhanesine, teoloji okullarından kolejine kadar açmış oldukları okulların sayısı ise 83'ü aşmıştır[1, s.213].

Harput ve çevresinde nüfusları yüz ile beş yüz arasında değişen ve her biri Harput'a birkaç saatlik mesafede bulunan altmış altı köyün bulunması sebebiyle, Amerikalılar için bu bölgenin bir misyon merkezi için çok elverişli birçok özelliğe sahip olduğu kabul edilmiş ve "Amerikalıların Doğu Türkiye Misyonu"nun merkezi olmuştur[2, s.66]. Bu önem sebebiyle Harput'taki Fırat Kolejinin kurulması için misyoner Crosby H.Wheeler'in 1875 yılında Amerika Birleşik Devletlerinde 140.000 dolar gibi çok önemli miktardaki yardımı topladığı ve buna ilaveten yerli halktan da 40.000 dolar bağış aldığı bilinmektedir[2, s.95].1878'den 1892 yılına kadar Harput'taki okulun müdürlüğü-

nü üstlenen Crosby H.Wheeler gibi misyonerler sayesinde 1877 yılına gelinceye kadar Harput ve çevresinde 22 kilise, 30 Protestan papaz ve buna karşılık 5612 kişilik bir cemaat oluşturulmuş ve bütün bu faaliyetler Amerikan misyonerleri tarafından bizzat yürütülmüştür[14, s.49].

Harput'ta dini faaliyetler, okullar ile birlikte yürütülmüştür. Her okulun yanına bir kilise yapılmış ve öğrenciler eğitime tabi tutulmuşlardır[3, 183-202]. Daha sonra bu okullardan mezunolanlar kiliselerde görev almış ve ihtilalci fikirlerini burada sürdürmüşlerdir. Böylece kiliseler din ile alakası kalmayan kurumlar haline gelmişlerdir. Komitecilerin buluşma yeri, kaçakçıların saklandıkları ve gizli planlarını yaptıkları depoları haline dönüşmüştür. Bu durumu çok iyi değerlendiren batılı devletler misyoner faaliyetleriyle kiliseleri çoğaltmaya ve amaçları doğrultusunda okullar açmaya çalışmışlardır. Osmanlı yetkililerinin durumun vahametine hâkim olmaması tüm Osmanlı vilayetlerinde olduğu gibi Harput'ta da bu okulların artmasına yol açmıştır. 1890 yılı itibarı ile bu okullarda 5000 erkek, 1425 kız öğrenci ile 138 erkek ve 18 bayan öğretmenin olduğu tespit edilmiştir.

Harput'ta Misyonerlik Faaliyetleri ve Okullar

Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri aktif olarak 1847 yılından itibaren başlamış ve günümüz Türkiye toprakları İstanbul merkez olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştır. Bunlardan Harput Doğu Misyonu'nun faaliyet alanına girmiştir[17, s.130]. 1852 yılında Doğu Anadolu'da inceleme gezisinde bulunan George W. Dunmore isimli misyonerin vermiş olduğu raporda, Harput ve çevresinin misyoner faaliyetleri için ve açılacak okullar yönünden en umut veren bölge olduğunu bildirmiştir[4, s.131].

Barnum'un hummalı çalışmaları neticesinde birer ikişer alınan yeni binalarla birlikte Nehroz Mahallesi tamamen Amerikalıların kontrolüne geçti ve bu mahalle halk tarafından Protestanlara izafeten "Protlar" şeklinde ifade edilmeye başlandı. Amerikalı misyonerlerin öncülüğünde Ermenilerin Protestan mezhebine kazandırılması için önce Harput'a bağlı Malatya ve Palu sancaklarında yeni istasyonlar kuruldu. Bu gelişmeler akabinde Harput, Malatya, Hısn-ı Mansur (Adıyaman), gibi sancaklarla Çemişgezek, Keban, Eğin, Arapgir, Palu kazaları ve bu kazalara ve merkeze bağlı köylerde kilise ve okullar tesis edilmeye başlandı[2, s.66]. Böylece kısa bir süre sonra Harput, Doğu Türkiye Misyonu'nun merkezi halinegeldi. Böylece Harput, misyon faaliyetlerinin yanı sıra çevredeki istasyonlara eğitici bir elit kadro yetiştirmeye başladı[18, s.95].

Amerikalılar tarafından açılan okullarda icra edilen eğitimden bir takım Ermenilerin bile rahatsız olduğu ve Ermenileri itaatsizliğe sevk ettiği görülmektedir. Nitekim Mamuretü'l-aziz Vilayetin'den 58 Ermeni eşrafının Mabeyn-i Hümayun, Sadaret, Hariciye Nazırı ve Ermeni Patrikliğine gönderdiği 2 Teşrin-i Sani 1311 (14 Kasım 1895) tarihli dilekçede, Amerikalı misyonerlerin Harput'ta tesis ettikleri mekteplerde Ermeni evlatlarını "*fikren ve mesleken tarik-i sadakatten çıkarıp efkâr-ı muzırraya sevk etmekte olduklarını*" şikâyet etmiştir[6].

Osmanlı topraklarında açılan Amerikan okullarının yakından takip edilmesi gerektiğine dikkat çeken bu kişiler, bu okulların mahiyetini şöyle ifade etmektedir: "Otuz kırk seneden beri Harput'a gelip güya insaniyete hizmet için tesis ettikleri mekatipte ba'zı Ermeni evladlarını fikren ve mesleken doğru yoldan şaşırıp Devlet-i Aliyye'nin altı yüz senelik himaye-i celilesine küfrân-ı ni'met (hürmetsizlikte bulunmak) veya la'net edilecek ahvalin bir takım serseriler tarafından suduruna sebebiyet vermiştir. Amerikalı misyonerlerin memleketimizde ikameti saadet ve selamet-i umumiyeyi ihlal edeceğinden her millet için saye-i şahanede mektepler mevcut olduğu gibi lede'l icab tesis-i mektep hususunda onların muavenetine ihtiyaç olmadığından lütfen ve inayetten buradan biran evvel kaldırılmasını istirham eyleriz"[6].

Kısaca adına "Amerikan Board" denilen "American Board of Commisioners For Foreign Mission" (ABCFM) adlı misyoner teşkilatına bağlı olarak 1852 yılında Harput'ta misyonerlik çalışmaları için ilk inceleme ve araştırmaları, George H.Dunmore adındaki Amerikalı genç bir misyoner yapmıştır. Akabinde özellikle Ermeni azınlığın misyonerlik faaliyeti için çok müsait olduğuna karar vererek burada misyoner okullarının kurulması için gerekli girişimleri başlatmıştır. Raporlarında bölge hakkında; "Harput ovası, Türkiye'de gördüğüm en zengin ve misyoner çalışmaları bakımından en elverişli, en çok umut vaad eden ovadır, tespitinde bulunan George H.Dunmore gibi bölgeye gelen misyonerler kutsal kitapları İncil'de "Cennet" diye geçen yerin aslında Harput olduğuna inanmışlar ve burayı "Cennet Bahçesi ve Uygarlığın Doğduğu Yer" olarak tarif etmişlerdir" [16, s.124].

Misyonerler, Harput'taki ilk faaliyetleri olarak Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Şehroz Mahallesi'nde birkaç bina alarak işe başlamış ve birer ikişer satın alınan yeni binalarla birlikte mahallenin tamamı Amerikalıların kontrolüne geçmiş ve halk tarafından daha sonraki yıllarda bu semt "Protlar" olarak anılmaya başlamıştır. Misyonerler daha sonra 1859'da erkekler için Ruhban Okulu ve 1862 yılında da kızlar için Hazırlama Okulu açarak eğitim ve propaganda faaliyetlerini hızlandırmışlardır[13, s.4].

Misyonerlerin yönettiği okul ve kiliselerin öğrencileri ve mezunlarının Ermeni milliyetçileriyle doğrudan bağlantılı olması ve bunların bazı faaliyetleri bölgedeki diğer halkın tepki göstermesi ile karşılık bulmaya başlamıştır. Ancak Ermenilerin elde ettikleri imtiyazları bağımsızlığa çevirme çabaları, çıkarılan isyanlarla sağlanmaya çalışılmış ve örneğin 1895 yılının Kasım ayında Harput'ta çeşitli olaylar meydana gelmiştir. Yaşanan olaylar sebebiyle huzurun bozulması üzerine bölgeden ayrılan Ermenilerin sayısı daha da artmıştır. Amerikan resmî göç kayıtlarına göre 1874'te sadece sekiz Ermeni Amerika Birleşik Devletleri'ne giriş yapmışken bu sayı 1881'de 20'ye, 1890'da 2000'e yükselmiştir. Asıl olarak XX. Yüzyılın ilk yıllarında, Ermeni göçünde büyük patlama yaşanmış ve göç edenlerin sayısı 1900'de 3962 iken, 1909'da 7794'e ve 1913'te 24220'ye çıkmıştır. Böylece 1834– 1914 arasında göç eden resmi rakamlara göre Ermenilerin toplam sayısı 66000'i aşmıştır[12, s.305]. Ancak bu sayının bildirilenden daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. 1915 yılında yaşanan tehcir olayı ile Harput'ta zaten azalan Ermeni nüfusu iyice kaybolmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Önlemleri

Osmanlı Devleti'nin Ermeni azınlığın okullar yoluyla ürettikleri yıkıcı ideolojik faaliyetlerin farkında oldukları, bu farkındalık sonucu, imparatorluğun en zayıf dönemlerinde bile tedbir geliştirmek durumunda bırakmıştır. Bu tedbirlerin en somut tezahürü dönemin valilerinin merkezi hükümetlere sundukları raporlarda ifadesini bulmaktadır. Birbirine benzer durum tespiti ve öneriler içeren raporlardan sadece Ahmed Aziz Efendi ile Hasan Hilmi Efendi'nin raporlarının bir bölümünü aşağıda özetliyoruz.

Sultan II. Abdülhamid döneminde eğitim ve öğretim hizmetlerinin devlette yayılmasının ancak ilkokul seviyesindeki iptidailerin açılması ve usul-u cedidenin bu okullarda uygulanması ile mümkün olacağı görüşü benimsenmiştir. Bu politikanın oluşmasında, Müslüman halkı cehaletten korumak için idadiden ziyade, okuma ve yazma ile hesaptan dört işlemi öğretecek iptidailere ihtiyaç duyulması, halkın çoğunluğunu teşkil eden fakir halkın çocuklarını üst dereceli okullara gönderememesi, misyoner ve yabancı okullarının olumsuz çalışmaları etkili olmuştur[19, s.128-131].

Bu politikaya bağlı olarak dönemin valisi Ahmed Aziz Efendi'de raporunda bu doğrultuda önerilerde bulunmuştur. İbtidâi bulunmayan yerlere ibtidâi açılması, kaza merkezlerinde ise eğitimin kalitesinin artırılması gerekliliğini vurgulamıştır. Bunlar için öğretmen sayısının arttırılması gerektiğini vurgulayan vali eğitim kalitesinin artması için Mamuratü'l-aziz merkezde maarif müfettişi namıyla görevlilerin istihdam edilmesini de belirtmiştir. Eğitimin kalitesini arttırmak için bölgede idadiler açmaktan ziyade rüştiyelerin ıslah edilmesi ve mevcut olan rüşdiye mektepleri eğitim müfredatlarının değiştirilerek buradan mezun olan gençlerin devlet daireleri ve özel kurumlarda çalışabilecek bir eğitim seviyesinde olmalarını önermiştir[7, s.1b-2a].

Bu öneriler doğrultusunda, Sultan II. Abdülhamit devrinde Mamuratü'l-aziz kazasında oniki, Malatya'da beş, Çemişgezek ve Keban'da dörder tane, Akçadağ ve Eğin'de altı tane, Kızıl Kilise (Nazmiye), Çarsancak, Ovacık ve Arapkir'de ikişer tane, Behisni'de dokuz, Hısn-ı Mansur'da dört, Kâhta, Pütürge, Hozat ve Mazgirt'te üçer tane ibtidâi mektep açılmıştır Mamuratü'l-aziz vilayetinin eğitimi için gerekli olan öğretmen ihtiyacını sağlayacak Dârulmuallimin açılması ise II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru gerçekleşmiştir[23, s. 1331-1333].

Ahmed Aziz Efendi, bölgedeki Ermeniler hakkında da dikkate değer değerlendirmeler de bulunmuştur. Bölgedeki Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nin kendilerine tanımış olduğu haklardan istifade ettikleri ve genelde ticaret, sarraflık ve sanayi ile uğraştıklarını, yaklaşık Müslüman nüfusun beşte birinden daha az bir nüfusa sahip olduklarını dile getirmiş, Ermenilerden bazılarının bu dönemde muzır fikirlere kapıldıkları ve Ermenistan hayaliyle hareket etmeye başladıklarını ifade etmiştir. Ermenilerden bazılarının devlet dairelerinde bulunmalarına rağmen içlerinden bazılarının halen farklı

arzuları gütmeye devam ettikleri ve bazı grupların halka zulüm etmeye başladıkları raporlanarak hükümet yetkililerine iletmiştir. Mamuratü'l-aziz ve çevresindeki Ermenilere karşı herhangi bir olumsuz tutum olmamasına rağmen batılı gazetelerin burada Ermenilere zulüm edildiğine dair yalan haberler yaparak bölgedeki dini grupları kışkırttığı, böylelikle toplumsal düzenin bozulmaya çalışıldığını devletin üst düzey yetkililerinin buna dikkat etmesi gerektiğini önemle vurgulamıştır[8, s.2b].

Mamüretül Aziz (Harput) vilayetinin Mihalgazi nahiyesine bağlı Hisarlık karyesinde de Ermeni okulu öğrencilerine ezberlettirilen şarkılar ve zararlı evraklar ele geçirilmiştir. Bu evraklar içerisinde bulunan bir şarkıda, "evlatlar uyanın bu vatan bizimdir. Bu Türk denilen vahşi bir canavardır. Bunların zulüm ve taaddisi çekilmez. Sanki bizim canımız Türklerin kılıcının ucunda mı"[9] şeklindeki telkinler ezberlettirilerek, okul öğrencileri tamamen ideolojik bir yönlendirmeye tabi tutulmuştur.

Bir dönem Harput valiliği görevinde bulunan, Hasan Hilmi Efendi de Mamuratü'l-aziz merkez hakkında; misyoner okullarının Ermeniler üzerine odaklaştığı, bunlarla birlikte pek çok Müslüman çocuğunda bu okullara gittiğini belirtikten sonra bu okullara çocukların gönderilmesini engellemek için Harput'ta yatılı okulların açılması gerektiğini ifade etmiştir. Böylelikle gayr-i müslim ve misyoner okullarına giden Müslüman çocuklar ile Ermeni çocukların devlet okullarını tercih edeceğini Hasan Hilmi Efendi öngörmüştür. Buradan mezun olan çocukların devlet merkezindeki yüksekokullar ile askerî okullara da kabul edilebilmelerinde kolaylık sağlanarak bu okullara rağbetin artacağını raporunda savunmuştur[10, s.3/a].

Hasan Hilmi Efendi'nin eğitim ile ilgili ileri sürdüğü düşünceler devletin eğitim politikası ile bire bir örtüşmekteydi. Bu nedenle olsa gerektir ki Mamuratü'l-aziz merkez idadisi kısa bir süre sonra yatılıya dönüştürülmüştür. Mamuratü'l-aziz merkez idadisinde 1903-1904'te 140 öğrenci eğitim görmekteydi[23, s.1331-1333].

Hasan Hilmi Efendi, Ahmed Aziz Efendi gibi bölgedeki Ermenilere de dikkat çekmiştir. Bunların herhangi bir yanlış yola sapmamaları için gerekli önlemlerin alınması gerektiğini hususunda yetkilileri uyarmıştır. Bu uyarılar ve Ermenilerin yer yer olaylar çıkarmalarıyla asayişi bozmaları, diğer taraftan memlekette emniyet ve asayiş yoktur diye yabancılar vasıtasıyla şikâyette bulunmaları neticesinde, bu işleri mahallinde tetkik ve tahkik etmek için hükümet tarafından *Vilâyet-i Şarkiye Müfettişliği* namıyla bir müfettişlik kurulmuş ve bu müfettişliğe de 1889'de Şakir Paşa getirilmiştir.Hasan Hilmi Efendi'nin Dersim ile ilgili yapmış olduğu tespitlerden sonra Dersim'le ilgili çeşitli raporlar hazırlanmıştır[1].

Raporlarda verilen önerilerden dolayı 1891 yılında II. Abdülhamid hem Ermenilere karşı bir askeri birlik oluşturmak hem de bölgedeki aşiretleri kontrol altında tutmak için Doğu'daki aşiretlerden teşkil edilmiş "*Hamidiye Alaylarını*" kurmuştur. 1896 yılında Dersim mıntıkasındaki aşiretler de bu yapılanma içine alınmıştır[19, s.128-131]. Hamidiye Alaylarını oluşturan aşiretler vergiden muaf tutulmuştur. Bundan sonra 1892'de İstanbul'da açılan Aşiret mektebiyle de aşiret çocuklarına okuma imkânı sağlanmıştır[11].

Sonuç

Doğu Anadolu' da bulunan Harput Sancağı, Padişah Abdulaziz döneminde El-aziz, cumhuriyet döneminde ise Elazığ adını almıştır. Bulunduğu konum nedeniyle bütün dönemlerde stratejik bir öneme sahip olmuştur. Stratejik önemi nedeniyle özellikle rakip devletlerin Osmanlı'ya dönük tüm hesaplarının merkezinde yer almıştır.

Harput, yabancı ve azınlıkların imparatorluğa yönelik emellerine ulaşmak için, yıkıcı ve bölücü insan kaynaklarına sahip olma adına seçtikleri önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu nedenle yabancı ve azınlıklar Harput'a açtıkları okullar vasıtasıyla misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu okullarda yetiştirdikleri insan kaynağı ile bir yandan Osmanlı'nın gücünü zayıflatmaya öte yan-

[1]Dersim ile ilgili hazırlanan bazı raporlar şunlardır, Mardin Mutasarrıfı Şükrü Paşa'nın raporu, BOA, Y.EE, *131-34*, 10 Rebiülahir 1313 H. (30 Eylül 1895 M.); Hamidiye Alaybaşısı Yüzbaşı Mehmed Bey'in raporu, BOA, Y.EE, *131-35*, 20 Cemaziyelahir 1315 H. (16 Kasım 1897 M.); Sason Naibi Ahmed Fazıl Efendi'nin raporu, BOA, Y.EE, *131-32*, 29 Rebiülevvel 1313 H. (19 Eylül 1895 M.); Erzincan Bidayet Mahkemesi Baş katibi Mustafa Şefik Efendi'nin raporu, BOA, Y.EE, *131-33*, 17 Zilhicce 1313 H. (30 Mayıs 1896 M.); Dersim Mutasarrıfları Celal Bey ve Arif Beyin raporları vardır. İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı, s.225-239.

dan bölgede huzursuzluklar çıkararak ülke yönetimini zaafa düşürmede etkili olmuşlardır. Okulları birer propaganda merkezi haline getirerek içte ve dışta Osmanlı'yı zor durumda bırakmıştır.

Osmanlı idaresi tüm yıkıcı girişimlere karşın bölgede yeni okullar açarak, Müslüman halkın eğitimine gerekli önemi vermişse de ideolojik eğitimin yetiştirdiği militan ruhlu insan kaynakları, Osmanlı'nın dağılmasına zemin hazırlayıp başarılı oldular. Ancak Anadolu toprakları hiçbir zaman bu azınlıklara yurt olmamıştır.

Ermeni cemaatlerinin insani bir hak olan kendi kültürleri ile eğitim faaliyeti yapma hakkını, Osmanlı'nın büyük devlet şefkatini istismar ederek ideoloji üretim merkezleri haline dönüştürdüler. Bu girişim Ermeni topluluğunu, acımasız, bayrakları altında mutlu ve müreffeh yaşadıkları devletine karşı ihanet üreten, dış ülkelerin emellerine alet olan, onlarla yıkıcı işbirliğini yapmaktan çekinmeyen bir milletin oluşmasına sebep oldu.

Kaynakça

1. Açıkses, Erdal, *"*Osmanlı Devleti'ni Parçalamak Amacıyla Batılı Devletlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Bölgedeki Faaliyetleri*"*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 2, 2000, ss. 209-222, s.213.
2. Açıkses, Erdal, Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, TTK Yayınları, Ankara, 2003, s. 66.
3. Akçora, Ergünöz, "Harput'ta 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Türkler ile Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 58, s. 183-202.
4. Akçora, Ergünoz, "Fırat Havzasında Ermeni Propagandası ve Mektuplar", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, s. 49, İstanbul 1987, s. 131.
5. Baytal, Yaşar, Salnamelere Göre Elazığ'da Ticari ve Sosyal Hayat, Tarihten Günümüze Elazığ Kongresi, Elazığ 2014.
6. BOA, A.MKT. MHM. 702/19
7. BOA, Y.PRK.UM, 3-3, 11 Şevval 1297 H.(16 Eylül 1880 M.), B. 2, s. 1b-2a.
8. BOA, Y.PRK.UM, 3-3, 11 Şevval 1297 H.(16 Eylül 1880 M.), B. 2, s.2b.
9. BOA., Y.PRK.DH., Belge No: 7/67(30.Za. 1311/4 Haziran 1894.
10. BOA, Y.PRK.AZJ, 17-80, 10 Muharrem 1308 H. (26 Ağustos 1890 M.), s. 3a.
11. Çakar, Enver, Uzun Celalettin, Hurufat Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Harput, Tarihten Günümüze Elazığ Kongresi, Elazığ 2014.
12. Erhan, Çağrı, Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri, İmge Yay., Ankara, 2001, s.305.
13. Hayli, Selçuk, "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası", Dünü ve Bugünü ile Harput Sempozyumu, C.2, Elazığ, 1998, ss. 1-15, s. 4.
14. Kılıç, Remzi, "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri", Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, Ed. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, EUSAS II, Cilt: 4, Kayseri 2008, s.49.
15. Kılıç, Orhan, Harput'ta Ermeniler ve Misyoner Faaliyetleri, Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1986, s. 72
16. Kılıç, Orhan, "*XIX. Yüzyılda Harput'ta Misyoner Faaliyetleri*", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1989, 3 (1) ss.119-137, s.124.
17. Kırşehirlioğlu, Enver, Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri, İstanbul,1963, s. 130
18. Kocabaşoğlu, Uygur, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 95
19. Kodaman, Bayram, II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul, 1980, s.128-131.
20. Müezzinoğlu, Ersin, Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü, Tarihte Türkler ve Ermeniler, TTK, C.9, s.129, Ankara 2014.
21. Sezer, Ayten, "Osmanlı Devletinde Misyonerlik Faaliyetleri", Osmanlı, C. 2, Yeni Türkiye Yay.,S.183, Ankara 1999.
22. Taşdemirci, Ersoy, Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı : 10, Konya 2001.
23. Taşkın, Ünal, "Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz", The Journal of Academic Social Science Studies, 6/3, 2013, s.1331-1333.
24. Yılmazçelik, İbrahim, "*Osmanlı Döneminde Doğu Anadolu'daki Aşiretler ve Güvenlik*", Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu,(17-18-19 Aralık), Elazığ, 1998, s. 148.

Nihat BÜYÜKBAŞ

Özet

Ermeni milliyetçiliğinin yaygınlaşması, yoğunlukla 18. Yüzyıl sonlarında, Ermeni cemaatlerinin teşvik ve himayesiyle açılan, amacı ideoloji üretmek olan okulların faaliyetleri sonucudur.

Yüz yıl boyunca yetiştirilen Ermeni milliyetçisi insan kaynakları 19. yüzyılın sonu ve 20.yüzyılın başında tabi oldukları devletinden ayrılmak ve bağımsızlık için mücadele verecek kapasiteye ulaştıklarını düşünüp, Osmanlı'ya başkaldırdılar. Bunların bu zaafında yararlanmak isteyen Osmanlı karşıtı devletler de bu azınlık cemaatini çıkarları doğrultusunda kullanmaya kalkınca, ortaya ihanet üreten bölücü, ayrıştırıcı bir yapı çıktı.

Osmanlı Devletinde Ermenilere ait ilk resmi okul 1790 yılında Eğinli Mıgırdıç Amira Mirincanyan tarafından hükümetten resmi izin alınarak açılmıştır. Bu tarihten sonra İstanbul'un yanısıra, Anadolu'da da özellikle 1824'te Patrik Karabet'in tamimiyle en ücra köşelerine kadar açıldığını görüyoruz.

Stratejik öneminden dolayı misyonerlerin en çok okul açtığı merkezlerden biri de bugün Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde olan Harput'tur. 1862 yılında Amerikan Board teşkilatının açtığı Ermeni Koleji kısa zamanda yıkıcı ve bölücü faaliyetlerinin fark edilmesi sonucu, dönemin Padişahı II.Abdülhamit tarafından kapatılma girişimini öğrenen Ermeniler, okulun ismini Amerikan himayesinde Fırat Koleji olarak değiştirirler.

Kolejin açılış amacı, zeki Ermeni liderler yetiştirmekle birlikte Ermeni gençlerini isyan ve ihtilal fikriyle donatmak ve çeşitli bölgelerde olduğu gibi Harput'ta da Osmanlı idaresini zayıflatarak muhtar bir Ermenistan kurmaktı. Amerika'nın yanı sıra Fransa da şehirde Katolikliği yaymak için 1869 yılında bir müessese kurmuş, 1895 yılında da bir kilise ve modern bir okul yaptırmıştır. Almanlar da okul, sanat atölyeleri ve spor tesisleri yanında bir kız koleji de açmıştır.

Bu makalede Osmanlı'nın hoşgörülü yönetim tarzını istismar ederek, kurdukları okul ve eğitim faaliyetleri ile ideoloji, ayrıştırıcı ve düşman üreten Ermeni cemaatlerinin, Doğu Anadolu'nun Harput sancağındaki okullarının misyonerlik faaliyetlerinde rolleri tartışılacaktır.

Nihat BUYUKBASH

THE MISSIONARY ACTIVITIES OF THE ARMENIANS FROM HARPUT VIA THE EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Summary

That the Armenian nationalism has become widespread is the result of the effective activities of the schools that were opened with the encouragement and patronage of the Armenian communities mostly at the end of the 18th century and the beginning of the 19th century and that aimed at producing ideologies. Such schools which gave efficient education for almost a century provided Armenian children with an ideology and trained them.

The Armenian nationalist human resources that were educated for a century revolted against the Ottoman Empire thinking that they reached the capacity to get separated from the state which they were a part of and to fight for their independence at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. When the anti-Ottoman states made attempts to take advantage of this minority community for their own interests, a divisive and factionist structure that incited betrayal came into existence.

The first official school belonging to Armenians in the Ottoman Empire was opened in 1790 by Mıgırdıç Amira Mirincanyan with an official permission granted by the Ottoman Empire., We see that new schools were opened one after another around the Armenian schools in Istanbul from this year onwards. It can also be seen that such schools were opened even in the most remote parts of Anatolia after Istanbul especially in 1824 with the circular letter of Patriarch Karabet.

Harput is one of the centers where missionaries opened schools the most because of its strategic importance. After the destructive and divisive activities of Armenian College opened by American Board Association in 1862 were noticed in a short time, Abdul Hamid II attempted to close this school, however; Armenians who found out about this attempt changed the name of the school into Fırat College under American patronage.

The aim of opening the college was to imbue Armenian youngsters with the ideas of rebellion and revolution as well as bringing up intelligent Armenian leaders and to establish an autonomous Armenian state by weakening the Ottoman administration in Harput as it was done in some other regions. Along with America, France also founded an institution to disseminate Catholicism in the city in 1869 and had a church and a modern school built in 1895. German people opened a college for girls in addition to schools, art workshops and sports facilities.

The roles of Armenian communities that raised ideologies, separatists and enemies by exploiting the tolerant administration style of the Ottoman Empire with the schools they established and educational activities in the missionary activities of the schools in the Harput region of the eastern Anatolia will be discussed in this article.

Qafar Mehdiyev – Çaxmaqlı
Azərbaycan Erməni Araşdırmaları Mərkəzi başkanı,
Erciyes Universiteti

XX ƏSRİN İLK ONİLLİKLƏRİNDƏ ŞƏRQ ANADOLUDA ERMƏNİ QULDUR DƏSTƏLƏRİNİN BAŞÇILARI VƏ ONLARIN QANLI FƏALİYYƏTLƏRİ

: Osmanlı dövləti, Rusiya, Erməni, Şərqi Anadolu, I Dünya Müharibəsi, fədailər, soyqırımı, dəstə başçıları, Andranik.

Məlumdur ki, I Dünya Müharibəsindən əvvəl Balkanlarda Osmanlı dövlətinə qarşı qiyamlar başlamışdı. Öncə Bolgaristanda, Makedoniyada baş verən üsyanlar Osmanlı İmperatorluğuna ağır zərbələr oldu. Qərb dövlətləri, xüsusilə Rusiya tərəfindən təhrik edilən Balkan xalqları bu ayaqlanmanın nəticə verəcəyinə inanırdılar və onlara verilən dəstəklərin nəticəsində bu coğrafiya yenidən şəkilləndi. Osmanlı bu torpaqların bir qismini itirdi. Ermənilər bu ərazilərdə baş verən olaylarda, Balkan üsyanlarında Osmanlıya qarşı bütün fəaliyyətlərdə aktiv iştirak etmişdilər və onlarda belə bir fikir formalaşmışdı ki, Balkan xalqlarını ”azad edən” Avropa onlara da bir gün ağlayacaq. Ermənilər də müstəqil bir dövlətə sahib olcaqlar. Bütün bunlar həm erməni mətbuatında, həm də digər ölkə dillərində o zaman çıxan mətbu orqanlarda işıqlandırılırdı (17).

Bu səbəbdən də İstanbul və digər şəhərlərdə təşkil olunan erməni üsyanlarının Şərqi Anadoluya keçirilməsi məsələsi o dövrdə aktiv siyasi fəaliyyət göstərən Erməni İnqilabçı Federasiyası- Daşnaksütyun partiyasının toplantılarında müzakirə edilmişdi. Erməni siyasi təşkilatları bu hadisələrdən istifadə edərək bu ərazilərdə mütləq çoxluq əldə etmək siyasətini yürütməyə başladılar. (18) O zaman Osmanlı dövlətinin heç bir vilayətində ermənilərin say üstünlüyü yox idi. Ermənilər bu bölgələrdə qan tökməklə diqqəti olmayan "erməni məsələsi" üzərinə istiqamətləndirmək istəyirdilər. Rusiya və Qərb burada qurulan erməni fədai dəstələrinə, qamavorlara, xumblara silah yardımı edir, hərbi dəstək verirdilər.Türklərə qarşı döyüşəcək hərbi birliklərin yaradılması bu fəaliyyətlərin bir hissəsi idi və o bir mərkəzdən idarə olunurdu. Osmanlı dövləti müharibə içərisində olduğundan Şərqi Anadoluda erməni hərbi birliklərinin , quldur dəstələrinin və onları idarə edən başçıların (xmbabet-ermənicə qrup rəhbəri) qanlı fəaliyyəti uzun sürməli oldu. Erməni terroru tüğyan hər yerdə edirdi.

Şərqi Anadoluda əsil türk- müsəlman soyqırım həyata keçirilirdi. Burada yaşayanların etnik tərkibi də fərqli idi, ermənilər kürdləri, zazaları, Azərbaycan və Anadolu türklərini ayırmadan hər kəsi qırıb- çatır və bu əraziləri təmizləmək istəyirdilər. 1917-ci ildə artıq Rusiyada Çar yıxılmışdı, Anadoludakı nizamlı Rus hərbi birlikləri dağılmağa başlamışdı. Qafqaz cəbhəsi komandanı, general-mayor Lebedenski Anadoluda erməni birliklərindən başqa digər silahlı birliklərin qalmaması səbəbindən və bu torpaqları hər ehtimala qarşı tərk etməmək istəyinə uyğun olaraq 1918-ci ilin yanvar ayında erməni quldurbaşı Andranik Ozanyanı general-mayor elan etdi və Ərzurumun müdafiəsi ona buraxıldı. Andranik buranın müdafiəsiz Türk əhalisinə divan tutmağa başladı. Ermənilərin bu ərazilərdə qanlı əməllərini təkçə Andranik deyil, onlarca erməni çete rəisi həyata keçirmişdi.(24)

Erməni fədailərindən ibarət qruplar bütün Anadolu torpaqlarında üsyanlara dəstək verirdilər. Fədai dedikdə sosial, sosial-dini xarakter, milli azadlıq və millətçilik xarakteri daşıyan şüarlar altında aparılan silahlı mübarizənin iştirakçısı başa düşülür. Ermənilər də bu kəlməni işlədirlər. Bu kəlmə eyni zamanda kamavor, "könüllü" anlamına da gəlir. “Hay Fedayi” kimi tanınan qeyri-qanuni silahlı dəstələr, hərbi briqadalar erməni tarixində xüsusi rol oynayır. Fədai əslində silahlı dəstə yaratmaq üçün ailələrinin tərk edən mülki erməni idi. Erməni fedayisi (فدائيون Fedayee - ərəb) "həyatını qurban verməyə hazır olan" bir könüllüdür. Fədai ermənilər nəzarətdə olmayan cinayətkarlardan ibarət qruplar halında dağda-daşda dolaşmış və kənd-kənd gəzərək, qəsəbə və şəhərlərə girərək talançılıqla məşğul olmuşlar. Bu “erməni fədailiyinin” gerçək fədailiklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Fədailik inancdır, bilgi yerinə inancı önəmli sayan, onun yerinə koyulan düşüncələrin ümumi adıdır. Erməni fədailəri isə quldur dəstəsinin üzvləri idilər. Erməni xalqının mübarizəsində ölməyə and içərək ən ağır döyüşlərə sorğu-sualsız gedən könüllülərdən ibarər terrorçulardı.. Erməni xalqı fədailərə mahnı həsr edir , onları tərifləyirdilər. Şair və yazarlar D. Varujan, H. Tumanyan, A. Isahakyan və

başqaları onlara əsərlər həsr etmişlər. H. Daştents " Əkinçinin çağırışı" adlı kitabını fədailərə həsr etmişdir. Fədailərin həyatına erməni rəssamlarının rəsmləri də həsr olunub. Fədailiyə o zaman Ermənistan milli partiyaları fəal yardım etmişlər. Fədailər İlk erməni legioner birliklərinin təşkil olunmasında da rol oynamışlar. İlk Erməni legionlarından olan Fransız legionunnu da əsas hədəfi Osmanlı dövləti idi. Erməni Fədai legionu I Dünya Müharibəsi əsnasında, 1916-cı ildə Fransız ordusunu dəstəkləyən bir güc olaraq yaradılmışdır. Fransızlar Amerikaya daha əvvəldən yerləşmiş ermənilər və suriyalıları da birliklərə almaq istəsələr də buna tam müvəffəq olmamışlar.(12)

Bu Fədai Birliyi 1918-ci ildə Mondros Müqaviləsindən sonra fransızların yanında Kilikiya bölgəsinin işğalına qatılmışdır. Türk xalqına şox böyük faciələr yaşatmışlar, qırğınlar, dağıntılar, yağmalamalar törətmiş və oğurluq etmişlər. 1920-ci il Yanvar ayının ilk günlərində Henri Gouraud Parisə çəkdiyi telegrafında Şərq legionunun bağlanılması lazım olduğunu söyləyərək erməni fədailərinin azğınlığından şikayət etmişdi. Lakin Baş nazir Georges Clemenceaunu buna razılaşdıra bilməmişdi. (11)

Erməni legionu 10.150 əsgərdən ibarət idi. Antep'te 2.500, Maraş'ta 2.000, Urfada 1.000, Şarda (Tufanbeyli) 350, Saimbəylidə 1.500, Zeytunda (Süleymanlı) 500, Kozanda 300, Osmaniyə, Bağça və Haruniyedə 1.000, Adana və Mərsində 1.000. 20 Oktyabr 1921 tarixində TBMM Hökuməti ilə Fransa arasında imzalanan Ankara müqaviləsi ilə legion ləğv edilmişdir. Bunu indiyə qədər də ermənilər Fransanın xəyanəti olaraq görürlər. Bu fədai legionunu ləğvindən sonra onlar dünyanın müxtəlif yerlərinə dağılaraq antitürk fəaliyyətə start vermişlər. Fədai hərbi dəstələrini daha sonra II Dünya müharibəsi illərində SSRİ-yə qarşı vuruşmalarda görürük. Nasistlərlə ermənilər, özəlliklə daşnaklar arasındakı əməkdaşlığın ideoloji zəmini 1930-cu illərdə qoyulmuşdu. Almaniyanın o zamankı İşğal Edilmiş Şərq Bölgələri naziri Alfred Rozenberq 1926-1936-cu illərdə Şərqşünaslıq İnstitutunun rəhbəri olan Dr. Artaşes Abegyana ermənilərin antropolojisini və tarixini araşdırmaq üçün bir komitə qurmağı tapşırmışdı. Təbii ki, bu fürsəti ermənilər əla dəyərləndirmişdilər. Dərhal hesabat verilmişdi ki, onlar almanlarla eyni irqdən gəlirlər. Komitənin 1934-cü ildədə qurulmasından beş ay sonra Rozenberq Hitlerə ermənilərin almanlarla eyni irqdən-ari irqdən gəldiyini göstərən bir hesabat təqdim etmişdi. (19)

Bu arada faşist erməni gənclik təşkilatları da quruldu. Bolqarıstan və Rumıniyada erməni milliyyətçi təşkilatı olan "Tsexakron" üzvlərindən ibarət döyüşçü qruplar yaradıldı. "Tsexakron", II Dünya Müharibəsi üçün dünyadakı bütün ermənilər nasistlərlə əməkdaşlığa çağırdı. Bir çox tarixçi, bu təşkilatı ermənilərin "Hitlerjugend" i olaraq xarakterizə etməsi çox doğrudur. Bu işdə almanlara yaxın olan ikinci bir qeyri-alman təşkilatı olmamışdı. (3)

I Dünya müharibəsi zamanı və ondan sonra Türkiyəyə qarşı döyüşən və müsəlman əhaliyə divan tutan general Drastamat Kanayan (Dro) da 15 dekabr 1942-ci ildə Erməni Milli Komitəsini qurdu. Komitənin məqsədi, Avropadakı ermənilər Alman iqtidarı nəzdində təmsil etmək idi. Bu komitə, II. Dünya Müharibəsi zamanı ermənilərin SSRİ əleyhdarı və Alman tərəfdarı təbliğatının mərkəzi oldu. 1944-cü ilin fevralında Rozenberqin əmri ilə Birləşmiş Erməni Qərargahı da qurulmuşdu.1943-cü ilin aprelin sonunda erməni hərbi qrup, müstəqil bir status qazandı. Qrupun başında olan Dronun köməkçisi Kuro (Nikolay Tarxanyan), qərargah rəisi isə Tiqran Bağdasaryan idi. Kəşfiyyat və təxribat hərəkətlərindən məsuliyyəti Misak Torlakyan öz boynuna götürmüşdü. AG-114 casus qrupu da daşnak Ermənistanının (1918-1920) ordusunun mənsublarından ibarət idi. Daşnakların nasistlərə əhəmiyyətli xidmətlərəndən biri də Sovet arxa cəbhəsində və işğal bölgələrində təbliğat fəaliyyətləriydi. Bu qrupların birinin başında məşhur daşnak lideri Seton Celalyan'ın SS zabiti olan oğlu Nikolay Gevorkyan (Doktor Sikorskiy, Gevorkov) dururdu. İşğal bölgələrində erməni əhalinin arasına agentlərini yerləşdirərək kəşfiyyat fəaliyyəti göstərirdilər. Almanlara görə ermənilər millət olaraq kəşfiyyatçılığı yaxşı bacarırdı. Bütün Qafqazda almanlar onların verdiyi məlumatlardan yararlanırdılar. Yəhudilərin aşkar edilməsində və almanlara təhvil verilməsində ermənilərin çox xidməti olmuşdu. Əsirləri də testdən keçirərək yəhudi olduğunu belə təsbit etmişlər. Özünü erməni olaraq təqdim edən və bununla ölümdən xilas olmaq istəyən yəhudi əsirə ermənicə kitab və ya İncili verərək gerçək milliyyətələrini öyrənir və onların erməni olmadığını və yəhudi olduğunu bildirirdilər.(7)

"Dromedarçılar" (onlar, fədailər belə adlandırılırdı) yeni tip bir Alman uniforması geyirdilər. Silahları isə qarışıqdı. (Alman və Sovet istehsalı) Generalından əsgərinə qədər bu qrupda iştirak

edən hər kəs, hərbi formasının sağ qolunda Daşnak Respublikasının üç rəngiylə "Armenien" yazısı olan bir gerb daşımaq məcburiyyətində idi. Əvvəllərdə daşnak legioner gerblərində Ararat -Ağrı Dağı fiqurunu və ya Daşnak Ermənistanının dövlət simvolunu da istifadə edirdilər. Ermənilər üçün xüsusi məktəblər qurmuşdular. Bu məktəblərdə uşaqlara 3-cü Reyxin himayəsində qurulacaq "Böyük Ermənistan"ın təbliğatını aparırdılar. Erməni təşkilatı EMK üzvləri alman işğalı altında olan Krımda çox fəal idilər. Erməni Komitənin fəaliyyəti Krımın alman rəhbərliyi tərəfindən də dəstəklənirdi. Yalnız ermənilərin, almanlar və könüllülərin ailələrinin gedə biləcəyi kafelər, restoranlar açmışdılar, yalnız ermənilərin gedə bildiyi xəstəxanalar qurmuşdular.(19)

Komitə, digər tərəfdən faşist -alman ordularının ehtiyacları və erməni könüllü birlikləri üçün erməni əhalidən kömək də toplayırdı. Bu sahədə heç bir problem olmurdu, çünki erməni əhali də almanları dəstəkləyirdi. Bu , onu gçstərirdi ki, ermənilər kim güclü isə onun yanında olmaq xasiyyətini dəyişməmişdilər. Dərhal təşkilatlanarak şeytanı belə müdafiə etmək bu millətin xarakterindən irəli gəldiyini yazan müəlliflər yanılmırlar. Krımda Daşnakların başında olduğu EMK-si "Azat Hayastan - Ազատ Հայաստան" (Azad Ermənistan) və "Hay azq- Հայ ազգ" (Erməni milləti) adlı jurnallar çıxarmış, yarımadanın kişi əhalisini alman ordularının yanında döyüşməyə çağırmışdılar**.** Ermənistanda bu gün terrorçular xal qəhrəmanı sayılır. fədai adını alanlar kimlərdirr? Dünyanın qaniçən, terrorçu və qatil kimi tanıdığı şəxsləri onlar qəhrəman olaraq qələmə verirlər. Bunların bəzilərini diqqətə çatdırırıq.(8)

Arabo (ermənicə Արաբո; əsil adı Arakel -1863-1893) - erməni milli azadlıq hərəkatının əfsanəsi adlarılır, ilk Fidailərdən biridir. Onun adına Qarabağda bər terrorçu dəstə qurulmuş və Azərbaycan kəndlərinə girərək xalqı qırmışdır. "Arabo" dəstəsi belə hücumların birində Azərbaycan ordusu tərəfindən məhv edilmişdir.

Murad Sebastatsi (erm. *Սեբաստացի Մուրատ*) – erməni qulduru, dəstə başçısı, Ermənistanın milli qəhrəmanı. (1874 Sivas – 4 avqust 1918, Bakı).

XIX əsrin sonunda Hnçak partiyasına qoşulur, ermənilərin Osmanlı hökumətinə qarşı keçirilən aksiyalarında iştrak edir. Sonradan Daşnaksütuna qoşulur.1904-cü il Sasun üsyanı zamanı Osmanlı ordusuna qarşı döyüşlərdə iştrak edir. Sasun üsyanı yatırıldıqdan sonra, öz dəstəsi ilə Van tərəfə çəkilir və Van ətrafındakı türk və kürd kəndlərinə basqınlar təşkil edir. 1905–1906-cı illərdə Zəngəzurda başına yığdığı ermənilərdən ibarət dəstə ilə Azərbaycan kəndlərinə hücum edir, kəndlər talan edilir, keçdiyi her yer yandırılır, əhali kütləvi şəkildə qətlə yetirilir. 1908-ci il "Gənc Türklər" inqlabından sonra erməni icmasının həyatında aktiv iştrak edir. 1916-cı ildə Ərzincanda erməni milli komitəsinə rəhbərlik edir. 1918-ci ildə azərbaycanlı ahaliyə qarşı qətliam törədən daşnaklara kömək etmək üçün Bakıya qəlir və avqustun 4-ü döyüşlərin birində qətlə yetirilir.

Hovsep Arqutyan (1863 - 1925) - erməni milli azadlıq hərəkatının görkəmli xadimi. Erməni soylu ailədən gəlir . Arqutyanov (Arqutinsky-Dolqoruki) nəslindəndir, Cəlaloğlu kəndində məktəb müəllimi idi. 1880-ci ildə "Gənc Ermənistan" xalq hərəkatı daxil olur və Daşnak Partiyasının qurucularından biridir.Birinci Dünya müharibəsinde komandirlik edir. Azerbaycana ve Türkiyəyə qarşı vuruşlarda iştirak edir. Birinci Ermənistan Respublikası (1918 - 1920) Milli Məclisinin üzvü

Armen Garo (Qaregin Pastırmaçıyan) (9 fevral 1872 - 23 mart 1923) - Ermənistanda erməni milli azadlıq hərəkatının lideri sayılır, milli qəhrəman hesab olunur. 1891-ci ildə bu erməni fədai 1894-cü ildə, o, Nancy Universiteti (Fransa) Kənd Təsərrüfatı fakültəsinə girmişdi. Sonra Erməni İnqilabçı Federasiyası - Daşnaksütyuna qatıldı. Zeytun qiyamının (1895) başlanması ilə özünü zeytunlularin haqqını, müdafiəsini təşkil etmək , kömək etmək üçün partiyası tərəfindən Misirə göndərilir. Armen Garo təxəllüsünü də bu tapşırıqları yerinə yetirərkən alir. Zeytundan sonra İstanbula göndərilir. 1896 avqustun 26-da daşnaklar ona daha bir tapşırıq verirlər. İstanbulda Beynəlxalq Osmanlı Bankını ələ keşirmək əməliyyatında iştirak edir. Bu aksiya ilə erməni məsələsinə dünyanın diqqətini cəlb etmək nəzərdə tutulmuşdu, Garo, Babken Sani ilə yanaşı, əməliyyatın təşkilatçılarından biri idi. Hücum 13-00-da edilməli idi. Garo fəaliyyətə başlamazdan 10 dəqiqə əvvəl bank gəldi. Onun əsas vəzifəsi bank işçiləri və qonaqları girov almaq və onların qaçmasının qarşısını almaq idi. Babken Saninin ölümündən sonra, Garo bir qrupla buna rəhbərlik etmişdir. 27 avqustda bu daşnak Rusiya səfiri Maksimovun yardımı ilə Marsilyaya getməsi üçün Fransız gəmisi tərəfindən buraya

qəbul edilmişdir. Garo Fransada öz təhsilini davam etdirmək niyyətində olmuşdur, oradan İsveçrəyə getmiş və EİF- Daşnaksütyunla ilə sıx əməkdaşlığını davam etdirmiş və Cenevrə Universitetinin təbiət elmləri fakültəsində təhsilinə davam etməşdir. O, Misir Komitəsi nümayəndəsi kimi 1898-ci ildə Partiyanın II qurultayında iştirak etmişdir. 1900-ci ildə Kimya elmləri doktoru adını alaraq 1901-ci ildə Tiflisdə bir kimyəvi laboratoriya qurmuşdur. 1908-ci ilə Gənc Türklərin inqilabından sonra o, Ərzurumdan Türkiyə parlamentinin üzvü seçilmişdir. II Dünya müharibəsi zamanı o, artıq xəstə idi, bununla belə , rus ordusunda erməni könüllü dəstələrinin formalaşmasında fəal iştirak etmişdir. 1917-ci ildə bütün ermənilərin katolikosunun nümayəndəsi kimi ABŞ göndərilmişdir. ABŞ-da Ermənistan Respublikasının səfiri " Nemezis" Əməliyyatnın rəhbəri olmuşdur. Türkiyənin Şərqi Anadolu ərazilərində başlatdığı terrorist fəaliyyətlərini davam etdirmişdir. Bu peşəkar terrorçuluq ustası "Niyə Ermənistan azad olmalıdır?" (Boston) adlı kitabın müəllifidir.

Ağbyur Serop (ermənicə Սերոբ Աղբյուր), Serop Vardanyan (erməni Սերոբ Վարդանյան), həmçinin Serop Paşa (1864 - 1 Noyabr 1899) - kimi tanınan 1890-larda ən görkəmli fədailərdəndi. Bitlis vilayətində anadan olmuşdur. 1891-ci ildə, iki kürd aşirəti ilə ilə toqquşmasından sonra Rumıniyaya qaçır, qətl etdiyi adamın tərəfdarları tərəfindən təqib olunduğundan tez- tez yerini dəyişir. Sonra İstanbula yerləşir. Daşnaklara qatılır. 27 nəfərlik qrupla 1895-ci ilin sonunda Şərqi Anadoluya qayıdır və türklərə qarşı silahlı mübarizəyə başlayır. O da bir quldurdur. Çete başkanıdır. Kürd ağalardan olan Bşare Halil tərəfindən öldürülür.

Vardan Xanasori (Sarkis Mehrabyan) (ermənicə Սարգիս Մեհրաբյան) (Dağlıq Qarabağ anadan olub - 1943, Moskvada ölüb) – EİF- Daşnaksütyunun ən görkəmli çete komandirlərin biri olmuşdur. Partiyanın silahlı üsyanla Türk hakimiyyətinə zərbə vurmaq planını yerinə yetirmək tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə usta idi, partiya fəaliyyətini əsasən Azərbaycanda aparırdı . "Vardan"onun partiya təxəllüsü idi.

Gevork Çauş (ermənicə Գեւորգ Չաուշ; əsl adı Gevorg Kazaryan (1870 və ya 1871 - 1907) - erməni separatçılığının öncülü , məşhur fədai liderlərindən biri olmuşdur.

Gevork Sasunda (Osmanlının Bitlis vilayəti) anadan olub. Atası Sasunun tanınmış ovçusu idi. O, Muşda Karabet Əziz monastır məktəbində təhsil alıb. Atası oğlunu bir rahib etmək istəyirdi, lakin Gevorg pul qazanmaq və silah almaq üçün monastırdan dörd illik məzuniyyət götürüb və Hələbə getmişdi. Ərəblərin üsyanşı dəstələrinə qatılmışdı. Döyüşlərin birində Çauş polis zabitini öldürmüş, 15 il həbs cəzasına məhkum edilmişdi. 1896-cı ildə, Muşda həbsxanadan qaçmış və o bir qrup ərəblə Ağbyur Seropun dəstəsinə qatılmışdı, sonra Sasuna getmişdi. Daşnaktsutyunun üzvü idi. 1899-cu ildə Ağbyur Seropun öldürülməsi, onun vətən xaini olması onun çox ziddiyyətli şəxs olduğunu göstərən amillərdir.1904-cü ildə ikinci Sasun üsyanı zamanı cənub sektorunda komandir idi. 1907-ci ildə vəfat etmişdir.

Drastamat Martirosoviç Kanayan (ermənicə Դրաստամատ Մարտիրոսի Կանայան)

"Dro" (Դրո) kimi tanınan (1883 - 1956) erməni siyasətçi və sərkərdədir. O, İqdırın Sürməli əyalətində (Türkiyə) anadan olmuşdur. 1902-ci ildə İrəvanda Rus məktəbini bitirib, Pyatiqorsk hərbi Akademiyasına daxil olmuşdur. 1903-ci ildə daşnak partiyasına daxil olarak Bakıda 1905 qırğınlarında fəal olmuşdu. Azərbaycanda çox qanlar tökmüşdür. Ermənilər onun qətllərinə hər zaman haqq qazandırmışlar

Birinci Dünya müharibəsi zamanı o, Qafqaz cəbhəsində döyüşlərdə iştirak etmiş, Rusiya ordusunun 2-ci erməni könüllü briqadasına rəhbərlik etmişdir. Van döyüşlərində də komandir o idi. 1917-ci ilin sonunda o komisar təyin olunmuşdu. 1918-ci ildə Ermənistan-Türkiyə müharibəsi zamanı döyüşlərdə də fəal iştirak edərək erməni qoşunlarına komandanlıq etmişdi. (3)

Noyabr 1920-ci ildə Ermənistan Respublikasının hərbi naziri təyin edilib. Ermənistan müstəqil sosialist respublika elan edilərkən 2 dekabr 1920-ci ildə Rusiya Federasiyası ilə Ermənistan Respublikası arasında müqaviləyə əsasən Dro Ermənistan aralıq İnqilab Komitəsinin sədri təyin edilib. Lakin 1920-ci ilin dekabrın əvvəllərində Ermənistan İrəvan İnqilab Komitəsinin qərarı ilə razılaşmayıb və Dro İnqilab Komitəsinin üzvlüyündən istefa verib. 1921-ci ilin fevralında Sovet rejiminə qarşı üsyana qoşulmuş və qiyamın sonrasında xaricə köç etmişdir. Sonrakı illərdə o Livanda, daha sonra Rumıniyada yaşamışdır.

İkinci Dünya müharibəsi zamanı Qaregin Njde ilə birlikdə sovet ordusuna qarşı almanlarla əməkdaşlıq etmişdir. Avropada yaşayan erməni məhbusların Legionunu qurulmasında iştirak etmişdir. 8 Mart 1956-cı ildə Beyrutda (Livan) vəfat edməş O, Bostonda (ABŞ) dəfn edilmişdir.

Metsn Murad (Hambarsum Boyacıyan -1867- 1915) - erməni fədai, hayduk, Açin (Kilikiya) şəhərində anadan olmuşdur. İstanbula bir tələbə kimi gedən Murad Hnçakyan partiyasının üzvü olmuş və 1890-cı ildə Qumqapı nümayişinin liderlərindən biri idi. Bu hadisədən sonra Murad Fransaya , Yunanıstana oradan da Amerikaya qaçmışdır.

1893-ci ildə Sasun erməni sakinlərinə yardım təşkil etmək adı ilə Qafqaza getmiş, bir il sonra isə Andranik ilə birlikdə 1894-cü il Sasun üsyanını təşkil etmişdi.Və daha sonra Murad həbs edilmişdir. O, 101 il həbs cəzasına məhkum olunaraq Trablusdakı bir həbsxanaya göndərilmişdi, 1905-ci ildə o Hnçakyan Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin üzvü seçilmişdir. 1906-cı ildə partiya dostlarının köməyi ilə həbsxanadan qaçmış, 1908-ci ildə Gənc Türklərin qələbəsindən sonra İstanbula dönmüşdü. Adana millət vəkili seçilmişdi , lakin 1915-ci il aprelin 24-də üsyanda əli olduğuna görə o da 234 nəfər erməni komitəçisi ilə birlikdə sürgün edilmişdi.

Sebastatsi Murad (Murad Xrimyan, başqa adı Hakobyan, 1874 -1918 Ən fəal fədailərdən biri idi, Ermənistan milli qəhrəmanı sayılır. Bir yoxsul kəndli ailəsində, Kovtun kəndində anadan olmuş, işləmək üçün İstanbula getmişdir. Əvvəlcə Hnçak partiyasına, sonra daşnak partiyasına qoşulmuş, 1890 –cı illərin əvvəllərində erməni nümayişlərində iştirak etmişdir.

1904-cü ildə Sasun üsyanı zamanı görkəmli rol oynamışdır. Üsyanın yatırılmasından sonra Vanda fəaliyyət göstərən fədai qruplarına daxil olmuş və Türk hakimiyyətinə qarçı mübarizəsini davam etdirmişdir.

1905-1906 qırğınları zamanı Zəngəzur Müdafiə qərargahının rəhbəri təyin edilib və Kafanda azərbaycanlıların məhv edilməsində iştirak edib .

1918-ci ildə Qafqaz Cəbhəsinin süqutundan sonra, Erzincanda türk əhalinin soyqırımına rəhbərlik edib və yerli erməni əhalisinin evakuasiyanı təşkil edib. 4 avqust 1918-ci ildə Bakıda öldürülüb.

Arşak Nersisyan (ermənicə Արշակ Ներսիսյան 1872 - 1940) -Hnçakyan partiyasının liderlərindəndi, sonra daşnak olmuşdur.Sasun və Muşda Türklərə qarşı vuruşub. Əsir düşüb.Murad Sebastatsi ilə birlikdə erməni qaçqınlarına maliyyə yardımını təmin etmək üçün fond yaradıb. 1920-ci ilin mayında silahlı qiyamın yatırılmasında iştirak edib. Ermənistan Respubliksı parlamentinin üzvü idi.

Hamazasp Srvantstyan (ermənice Համազասպ Սրվանձթյան) - XX əsrin erməni Fedai hərəkatının aktiv iştirakçısıdır. O, 1873-cü ildə anadan olub 1921-ci ildə öldürülmüşdür. Van şəhərində anadan olmuşdur. Gənc yaşlarından o, inqilabi hərəkatda fəal iştirak etmişdir.

Hamazasp 1905-1906-cı illərdə Erməni-Türk qırğınları zamanı Şuşada çox qırğınlar törətmişdir. 1908-ci ildə daşnak liderləri ilə birlikdə çar hökuməti tərəfindən həbs olunmuş və 15 il Sibirə sürgünə göndərilmişdir. Lakin 1913-cü ildə xilas olmağı bacarmış və Avropaya getmişdir və 1914-cü ildə İstanbula gəlmişdir. Birinci Dünya müharibəsi zamanı, Hamazasp erməni könüllü silahlı dəstəsinə rəhbərlik etmişdir. Bir çox döyüşlərdə iştirak etmişdir. Onun qəddarlığı xalq arasında bilinən bir gerçəkdir.

Fevral 1917-ci ildə Rusiya tərəfindən polis komandiri təyin edilib. Bakıda mart 1918-ci il qırğınlarının fəal iştirakçısıdır, həmin ilin may ayında S. Şaumyan "Sovet hakimiyyəti qurmaq üçün" onu Qubaya göndərib. Və Quba şəhəridə daxil olmaqla Quba rayonunun 122 müsəlman kəndi yandırmışdır, ADR istintaq komissiyasına görə bunları məhz Hamazaspın dəstəsi törətmişdir. 2007-ci ildə Quba şəhərində stadionun tikintisi zamanı kütləvi məzar aşkar edilmişdir. Azərbaycan alimlərinin araşdırmalara görə bu insan qalıqları 1918-ci il qırğınları zamanı Hamazaspın dəstəsinin törətdiyi cinayətlərdən biridir. 1918-ci ilin yay və payızında o, Qafqaz İslam Ordusuna qarşı , "Bakının müdafiə döyüşlərində" iştirak etmişdir. Bundan sonra Hamazasp İrana qaçmışdır. Birinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra, o, Ermənistana qayıtmış və tezliklə o Yeni Bejazit bölgəsində erməni ordusunun komandanı təyin edilmişdir. 1920-ci ildə Türkiyə-Ermənistan müharibəsində iştirak etmişdir. Sovet hakimiyyəti 1921-ci ildə Hamazaspı həbs etmiş, həbsxanada İrəvanda kommunistlər tərəfindən edam edilmişdir.

Andranik Ozanyan (ermənicə Անդրանիկ Թորոսի Օզանյան, 25 fevral 1865 - 31 avgust1927) - XIX əsrin sonu erməni separatçılıq hərəkatının rəhbərlərindən biri hesab olunur . Bolqa-

rıstan milli qəhrəmanıdır. Həmçinin hərbi lider kimi tanınan Andranik Ozanyan Şapin-Karahisarda (Türkiyə, Giresun vilayəti) anadan olub. 1880 ci illərdə Andranik Osmanlı dövlətinə xəyanət etdiyi üçün cəza kimi onun qulağını kəsirlər, bundan sonra ona xalq arasında "birqulaqlı Andranik" deyirlər. Andranik Türkiyədə fəaliyyət göstərən erməni silahlı dəstələri üçün silah qaçaqmalçılığı ilə məşğul olur. 1890 cı illərdə Türk ordusuna qarşı döyüşlərdə iştrak edir. 1904 cü illdə türk ordusu erməni üsyanını yatırdıqdan sonra Andranik Türkiyədən qaçır. Bir müddət Qafqazda olur sonra isə Avropaya yollanır. 1907 ci ildə Bolqarıstanda, Daşnaktütunun IV qurultayında iştrak edir.1912 ci ildə müharibə başlayanda, Qareqin Njde ilə birlikdə ermənilərdən ibarət könüllü dəstə yaradır. Burada erməni silağlı dəstələri yerli türk əhalisinə qarşı kütləvi qırğınlar törədməklə məşğul idi. Bu döyüşlərdə iştrakına görə Andranik Ozanyan Bolqarıstanın ali dövlət təltifi olan, "İqidliyə qörə qızıl xaç" ordeni ilə təltif olunur. Bundan əlavə onu digər mukafatlarla da təltif edirlər, həmçinin Andranik Bolqarıstan vətəndaşlığına qəbul olunur. 1914 cü ilin avqustunda Andranik Rusiyanın Qafqaz ordusunun komandanı qeneral Aleksandr Malışayevski ilə qörüşür və rus ordusuna öz xidmətlərini təklif edir. Rus ordusu Andranikə erməni hərbi dəstələrini formalaşdırmağa tapşırır. Mart 1915-ci ildə Vanda başladılan üsyanı dəstəklədi. 18 Aprel 1915-ci ildə digər bir erməni Nikol Dumanla Xəlil paşa rəhbərliyindəki Osmanlı qüvvələrini məğlubiyyətə uğratdı.Yanvar 1916-da Rus ordusu ile birlikdə Bitlisə girdi. Van şəhərini yandırdı və vətəndaş xalqdan çox sayda adamı öldürtdü. Bu səbəblə Rus Divan-ı Hərbində mühakimə olunub həbs edildi, daha sonra rütbəsi qaytarıldı. 1917-ci ildə Rusiyada çarizm yıxılmışdı, Anadoludakı nizamlı Rus birlikləri dağılmağa başlamışdı. Qafqaz cəbhəsi komandiri, general-mayor Lebedenski Anadoluda erməni birliklərindən savayı digər silahlı birliklərin qalmamasına göre , adam olmadığından və onun bu torpaqları terk etməmək istəyinə uyğun olaraq 1918 –ci ilin yanvar ayında Antraniki general-mayor elan etdi və Ərzurumun müdafiəsi ona həvalə olundu. Andranik buranın köməksiz əhalisinə divan tutmağa başladı. 2 mart 1918- ci ildə də Andranik Ərzurum Mərkəz komandirliyini öz üzərinə aldı. İlk günlər ordusunda nizam yaratmağa cəhd etdi, ancaq Osmanlı birlikləri Ərzuruma yaxınlaşdıqca əsgərlərinə yerli ahalini qırmaq əmri verdi, qırğınlara başladı. 12 mart 1918-ci ildə Osmanlı orduları Ərzuruma girərkən qaçan erməni əsgərləri arxalarında xaraba bir şəhər qoydular, çox sayda qadın, uşaq, qoca vəhşicəsinə qətl edilmişdi. Bundan sonra o irəliləyən Qafqaz İslam Ordusu qarşısında ingilis orduları ilə birləşmək üçün İran Azerbaycanına çəkildi, lakin Xoy şəhəri yaxınlığında Əli İhsan Sabis Paşa əmrindəki Osmanlı ordusu qarşısında 9 iyun 1918-ci ildə məğlub olaraq Naxçıvana çəkildi. Türk ordusuna qarşı hərbi əməliyyatlarda iştrakına görə rus və fransız ordusunun komandanlığı tərəfindən bir sıra orden və medallarla təltif edilir.1916 -cı ildə çar ordusunun komandanlığı ilə yaranan problemlərə görə cəbhəni tərk edir. Andranikin Türkiyənin şərqində olduğu bütün müddət ərzində, onun başçılıq etdiyi silahlı erməni dəstələri buradakı türk və kürd əhalisinin kütləvi qətlləri ilə məşğul olurdular. Andranik 1918 ci ildə Ermənistanla Türkiyə arasında imzalanmış müqaviləni tanımaqdan imtina edir. Bu dəfə Andranik bolşeviklərlə əməkdaşlıq etməyə başlayır, o 1918 ci ilin iyulunda Bakı Komunası rəhbəri Stepan Şaumyana teleqram qöndərir, teleqramda Andranik bildirir ki, "Naxçıvan qəzası özünü Sovet Rusiyasının bir hissəsi sayır, və o özü dəstəsi ilə birlikdə bolşeviklərin tabeliyinə keçməyə hazırdır".(5)

Baş fədailərdən olan Andranik çox böyük qırğınlar törətmiş və bu cinayətlərə cavab verəcəyindən qorxaraq ABŞ-a qaçmış və orada da ölmüşdür. Qəbri Fransanın Per- Laşez qəbristanlığından 2000-ci ildə Ermənistana gətirilmişdir. Şərqi Anadoluda "fəaliyyəti zamanı" Ave deyilən çete rəisini öldürərkən onun həyat yoldaşını və uşaqlarını da ona görə məhv edir ki, gələcəkdə onun bu hərəkətini öyrənib qisas almaq fikrinə düşən olmasın. Çağdaş dillə anlatmağa çalışsaq, o keçdiyi yerlərdə o başqalarından fərqli olaraq "iz buraxmırdı". Bir türk kəndinə hücum edərkən o quldurlarına tapşırırmış ki, burada bir nəfər belə şahid saxlamasınlar. Andranikdən kitab yazan bir andranikist Andranik Çelebyan özünün "Zoravar Andraniki yev Hay Heğapoxaqan Şarjumi" adlı kitabında nə qədər onu idealizə etməyə çalışsa da yenə bir cəllad olduğunu anlatmaqdan uzaq dura bilməmişdir. Çelebyanın Andranikin dilindən verdiyi bu cümlələr onun kim olduğunun göstəricidir. "... bu etirafları duyduqdan sonra, onu həyat yoldaşını və uşaqlarını öldürüb evdən çölə çıxdıq. Bir xaini və xain soyunu yox etmək üçün bir evi bütünüyülə yox etdik. Digər xainlərə gözdağı vermək üçün, türklərə və kürtlərə də erməni fədaisinin intiqamçı olduğunu anlatmaq üçün bunu yox etməli idik. Biz hər hansı erməni fədaisində qalxan ələ qarşı həmişə amansız olduq. Indi bir yolunu tapıb Xerzan rəisi Bşare Halili

cəzalandırmalıyıq". Daha sonra bu kitabda adı keçen Bşare Halil və onun bütün nəsli də Andranik tərəfindən məhv edilir. Günahı da oymuş ki, Andranikin Serop Ağbyurun burada olmamsı guya ki, Bşare Halil tərəfindən türklərə, hökumətə xəbər verilmişdi. Çelebyanın "Andranik paşa" kitabında (Çelebyan Andranik, Andranik Paşa, Ermənicədən Türkçeye çevirən Mariam Arpil və Nairi Arek, Peri yayınları, İstanbul- 2003 s.76) Andranikin soyuqqanlıqla rəqibinin başını kəsdiyini,canlı bir varlığa acımadan onu həyatdan mərhum etməsini təsvir edir. Sonra bu caninin fotosu, ata minmiş, belində xəncər, patrondaş... Halilin başını kəsdiyi gün verdiyi görkəm budur.Andranik özünü "əzablara məruz qalmış xalqın əsgəri" adlandırmışdı. Onun davamçıları olan erməni millətçi ideoloqları iddia etməyə çalışırlar ki, Andranik türklər tərəfindən soyqırıma məruz qalan bütün pravoslavları – ermənilər, yezdi kürtlərini, assuriyalıları, yunanları, bolqarları, Suriya xristianlarını eyni dərəcədə müdafiə etmiş və bu mübarizədə vizantizm ideyasına söykənmişdir, bütün xalqlar üçün yeni bir dünya inşa etməyə çalışmışdır. Bu da çəfəng bir fikirdir. Andranikin cəllad izləri Şərqi Anadolu ve Qafqazın hər yerində var. 1904-cü ildə Muşun Dariq kəndində guya ona sui-qəsd edilməsi uydurmasını ortaya ataraq və bu kəndin bütün kürd və türk əhalisini qıran Andranik deyildimi? Bu bölgədə ermənilər üçün bir dövlət qurmağı amaclayan bu adam buradaki xristianları da qətlə yetirməkdən və qovub yer yurdlarından çıxarmaqdan həzz alırdı. Bir qədər sonra onu Cenevrədə görürük. Daşnak partiyasının orqanı olan "Droşak" ("Bayraq") qəzeti redaksiyasına gələrək buraya Bişare Halilin başını kəsdiyi xəncəri hədiyyə edir.(17) Sonra o Bolqarıstana yerləşməyə qərar verir. Bolqarlara sevgidənmi? Əsla. Tarixi şərait yetişərsə burada ermənilər üçün bir dövlət qurmaq məqsədi ilə. Amma Andranik bu illərdə fikirləşirdi ki, xaricdən dəstək almadan heç nəyə nail ola bilməyəcək. 1914-cü ilə qədər Bolqarıstanda yaşayan Andranik bolqar xalqı üçün də heç bir iş görməmişdir. O bir könüllər ordusu qurmaq üçün bolqarlardan yardım istəmişdi. Bolqar dövlətindən 600 frank maaş alması faktı da göstərir ki, o burada bolqarların əlində alət olmuşdu, ona türkləri öldürdüyünə görə qızıl medal da vermişdilər. Bu nə dərəcədə doğru sayıla bilər ki, Osmanlı təbəəsi olan birisi öz ölkəsinə qarşı belə bir mövqe tutur. I Dünya Müharibəsində Rusiyanın tərəfindən Osmanlıya qarşı vuruşan ermənilər, o cümlədən bu qatil nədən fikirləşmirdi ki, bu ölkədəki onların milyonlarla soydaşı pis vəziyyətə düşə bilər? Əksinə, bunun fikirləşmək əvəzinə burada yaşayan ermənilərə də onun tərəfindən silahlar göndərilir və onlar da öz dövlətlərinə qarşı savaşa girirdilər. 1914-dən 1917-yə qədər Rusiya tərəfindən Osmanlıya qarşı 180.000 erməni savaşmışdır. Andranik bu gün bütün Ermənilərin qəhrəmanı hesab edilir. Onun özünə bənzəməyə çalışan müasir andranikistlər ondan qəddarlığı, adam qanı ilə qidalanmağı yaxşı öyrənmişlər. Andranikin əməlləri 1990-larda Qarabağda da təkrarlandı. Xocalıda bai verənlər Doğu Anadoluda, Qafqazda, Cənubi Azərbaycanda törədilənlərin təkrarı və davamı idi. Meydandaki aktyorlar fərqli insanlar idi. Bir də tarix dəyişmişdi. Onlar "1992-ci ilin fevralın 26-sı Xocalı soyqırımını Andranikin ad gününə hədiyyə etdilər". (23)Ermənistan mətbuatı bunu açıqca yazır. Andranikin davamçısı digər bir terrorçu-Monte Melkonyanın buradakı fəaliyyəti göstərdi ki, onun davamçıları hələ çox qan tökəcəklər. Məhz fevralın 25-dən 26-na keşən gecədə Xocalı şəhərini yerlə yeksan etmək planı da göstərir ki, bu faciə təsadüfən törədilməmişdir. Ermənistanda yaşayan azərbaycan türkləri yaxşı bilirlər ki, həmin gün ermənininin qarşısına bir türk çızsaydı o öldürülə bilərdi, ona görə də həmin günlər azərbaycanlılar şəhərə -bazara çıxmazdılar. Bu gün də durum eynidir. Yeni erməni milli kimliyini Andraniksiz təsəvvür etməyən bir cəmiyyətdə ortaya atılan bu ideologiya bəllidir ki, şovinist düşüncənin məhsuludur.

Qaynaqlar

1. Abramyan Eduard, "Kavkaztsı v Abwehre", İzdatel Bıstrov, Moskva, 2006.
2. Armen Syunik "1912-1913-ci illərdə Andranikin başçılığı ilə erməni kısasçılar" Bakı 1914-ci il
3. "Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler" 1987, s.386-387.
4. "Garegin Njde i eqo uçeniya" İzdatel, Respublikanskaya Partiya Armenii , Yerevan-2004)
5. Koçar Meri. « Ermeni sorunu ve Ermeni-türk toplumsal-politik ilişkileri. Erivan 1988 s. 56
6. Pompeyev Yuriy. "Qanlı Karabağ", Bakı, "Azerbaycan" gazetesi, 1992
7. V.Kudulyan." Andraniki baderazmı` kitabı, (Ermənice) Beyrut, 1929, s.24

8. G.E.Geybullayev, Qədim Türklər ve Ermənistan, Bakı, 1992.
9. Kırzıoğlu Fahrettin, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi(1451-1590), Ankara, 1993, s.347-349..
10. Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, II, Ankara, 1993, s.28.
11. Vagıf Arzumanlı- Nazım Mustafa, Tarixin qara səhifələri(Depotasiya,Soykırım, Qaçkınlık), Bakı,1988, s.20.
12. Aslan Betül I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği (Yardımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Ankara, 2000, s.12;
13. Gnkur.ATAŞE Arşiv belgeleri KLS 2818, d.59, F.2-19
14. "Daşnaklar ve onların yöneticileri" kitabı (Ermenice-1904, Tiflis).
15. Ա. Բարսեղյան, «Ցեղակրոն շարժումը», Բոստոն 1935թ., էջ 31
16. «Bolşaya Sovetskaya Ėntsiklopediya». Tom Tretiy. Aktsionernoe obşestvo «Sovetskaya entsiklopediya Moskova-1926, str.5)
17. "Droşak" qəzeti, 1899, № 8.
18. Jastin McCarthy "Kim başlattı?" makalesi, "Ermeni soykırımı iddiaları" kitabı, Cedit yayıncılık-Ankara, 2006, 264 \ 26)
19. Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրություն», ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿՖ, գ. 11278, հտ. 4:
20. «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն 1963թ., 13 սեպտեմբերի, էջ 2:
21. Արմեն Սյունին «Հայկական վաշտը Անդրանիկի առաջնորդությամբ 1912—1913 թթ. Բալկանյան պատերազմում»Բաքու1914 թ.)
22. 22.Loti Pierre "Sevgili Fransamızın Doğudakı ölümü". TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000
23. 23. "Ermeni sorunu dünya güçler dengesi ışığında. TRT yayınları. Ankara 2007 s.86
24. 24.Çelebyan Andranik, Andranik Paşa, Ermənicədən Türkçeye çevirən Mariam Arpil və Nairi Arek, Peri yayınları, İstanbul- 2003 s.76)

Qafar Çaxmaqlı –Mehdiyev

XX ƏSRİN İLK ONİLLİKLƏRİNDƏ ŞƏRQ ANADOLUDA ERMƏNİ QULDUR DƏSTƏLƏRİNİN BAŞÇILARI VƏ ONLARIN QANLI FƏALİYYƏTLƏRİ

Xülasə

XX əsrin ilk onilliklərində Özlərinə Şərqi Anadoluda bir erməni dövləti qurmağı hədəfləyən erməni siyasi təşkilatları əhaliyə qarşı qəddar savaşa başlamışdılar. Heç bir Osmanlı vilayətlərində onlar çoxluqda deyildilər. Bu durumu dəyişdirmək üçün onlar yerli türk müsəlman əhalini buradan qovub çıxarmaq taktikası yürütməyə başlamışdıra. Ən qəddar silahlı qruplar fədailər idi. Fədai olaraq bildiyimiz sözün (ərəbcə الفدائي, əsli "Fidai" dir), Ərəbcədə din adına, fikir uğrunda özünü qurban verən deməkdir) Ümumiyyətlə Yaxın və Orta Şərqin müsəlman ölkələrində çox rast gəlinən anlayışdır. Bu kəlmə ərəbcədən Türkcəyə, oradan da Ermenice'y keçmişdir. Erməni Ֆեդայի, həm də kamavor (կամավոր), "könüllü" mənasını da gəlir. "Hay Fedayi" olaraq bilinən qeyri-qanuni silahlı dəstələr, silahlı briqadalar ermənilərin tarixində xüsusi rol oynamışlar. Fedai- silahlı qrup yaratmaq üçün ailələrinin tərk edən ermənıyə deyilmişdir. Fədailik də din kimi bir inancdır, erməni ideoljisinde və düşüncə sistemində bu, məlumat yerinə inancı əhəmiyyətli sayan, onun yerinə qoyulan düşüncələrin ümumi adıdır. Fədailər kimdir? Erməni xalqının mübarizəsində ölməyə and içən və ən ağır döyüşlərə gedən könüllülərdən ibarər terrorçulardı. Birinci dünya müharibəsi illərində fədailər türk ordusunu arxadan vurmaqla yanaşı mülki əhaliyə dəzülm etmişlər. İlk Erməni legionlarından olan Fransız legionun əsas hədəfi Osmanlı dövləti idi. Erməni fədai legionu I Dünya müharibəsi zamanı, 1916-ci ildə Fransız ordusunu dəstəkləyən bir güc olaraq yaradılmışdır. Fransızların meydana gətirdiyi Erməni fədai birliyi 1918-ci ildə Mondros müqaviləsindən sonra fransızların yanında Kilikiya bölgəsinin işğalına qatılmışdır.Erməni fədailər müharibə illərində nə qədər idilər. Antepdə 2.500, Maraşda 2.000, Urfada 1.000, Tufanbeylidə 350, Saimbeylide 1.500, Zeytun (Süleymanlı) 500, Kozan 300, Osmaniyə, Bağça və Haruniyədə 1.000, Adana və Mərsində 1.000 . Bu artıq bir ordu qədər əlində güc olan qüvvələr idi. Şərq Anadoluda Osmanlı- Rus cəbhəsində də erməni fədailəri Türk ordusunun başağrısı idi.Rus Qafqaz ordusunda I Dünya Müharibəsi illərində qurulan Erməni taburlarını da silahla Rusiya təmin edirdi. Fədailik bu zamanı kəsiyində ortaya çıxan bir ideoloji quruluş oldu. Daha sonralar alman faşistləri ilə daşnaklar arasındakı əməkdaşlığın ideoloji zəmini də fədailik idi. Ermənistanda ən məşhur fədailər olaraq bu gün kimlər hesab olunur? Dünyanın qanlı, terrorist və qatil kimi tanıdığı şəxslər-Arabo, Murad Sebastatsi, Hovsep Arqutyan, Armen Garo, Aghbyur Serop, Xanasor, Gevorg Çavuş, Draztamat Kanayan (Dro), Mets Murad, Andranik Ozanyan veb. 1992-1994 Qarabağ mühari-

bəsi zamanı da bu erməni fədai dəstələri döyüş meydanında idilər.Erməni fədailiyi əslində terrorizm deməkdir. Bu çalışmada onlardan da geniş bəhs edəcəyik.

Gafar Chakhmagli Mehdiyev

THE FIRST DECADES OF THE TWENTIETH CENTURY IN EASTERN ANATOLIA, AND THEIR BLOODY HEADS OF THE ARMENIAN GANGS

Summary

Fedai (arabic الفدائي, the original "seedlings", the Arabic name of religion, the idea is that self-sacrifice for the sake of) - Muslim countries of the Near and Middle East in general is the term used. Probably word came from arabic to turkish, then to armenian. Armenian Ֆեդայի, (called "Fetahi" - "Fedai") also kamavor (կամավոր), means "volunteer". “Hay Fedai” illegal armed gangs plays a special role in Armenian history. Fedai – are civilians who left their families for formed armed gangs. Fedai like a religions, in Armenian is the general name of ideas. They are terrorists who vowed die for armenian people. During the First World War fedai were against turkish army also they were against civil people, made terror. Armenian had support from muslim and christian surians and lebanese.

Armenian fedai legion was created as a force supporting the french army during the First World War in 1916. After the Mondros agreement in 1918, Armenian fedai groups got participant of French army for occupation of Cilicia region. Turkish people had tragedy, was killed and looted by fedai.

During the war years Armenian fedai were 2500 in Antep, 2000 in Marash, 1000 in Urfa, 350 in Tufanbeyli, 1500 Saimbeyli, 500 in Suleymanli, 300 in Osmanie, 1000 Bahche and Harrunie, 1000 in Adana and Mersin. This legion was same a strong army. In eastern Anatolia armenian fedai support Russian army against Turkish. Fedai is ideological structure which appeared during the First World War. ho are the most popular fedai in Armenia? The world's bloodiest terrorists and killers known as the hero. Arabo, Murad Sebastatsi, Hosvep Argutian, Armen Garo, Aghbiur Serop, Vardan Xanasori, Gevorg Chavush, Drastamat Canaian (Dro), Mets Murad, Andranik Ozanyan and others. We will talk about them wide. Armenian fedai were part of war during 1992-1994 Karabakh War. Fedai from all over the world congregated in Karabakh. Armenian fedai are terrorism.

Hüseyin Tosun
Atatürk Araştırma Merkezi
Bilimsel Çalışmalar Müdürü
ht0992@gmail.com

PARİS BARIŞ KONFERANSI'NDA ERMENİLERİN TALEPLERİ VE BÜYÜK GÜÇLERİN YAKLAŞIMLARI

Anahtar Kelimeler: Paris Barış Konferansı, Ermeniler, Osmanlı Devleti, İngiltere, ABD, Fransa.
Key Words: The Paris Peace Conference, Armenians, the Ottoman Empire, the UK, the USA, France

I.DünyaSavaşı'ndan galip çıkan İtilaf Devletleri, savaşı sona erdirecek antlaşmaların taslağını hazırlamak ve tartışmalı meseleleri çözmek amacıyla 18 Ocak 1919'da Paris'te düzenlenen barış konferansında bir araya gelmişlerdir.Konferans'da ABD, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya zirve diplomasisi çerçevesinde bir çok devletin geleceğini belirleyecek konu başlıklarını *Onlar Konseyi'*ninya da *Dörtler Konseyi'*nin gündemine getirerek önemli kararlaralmışlardır[1].

Osmanlı Devleti'nin durumunun da konferansta görüşülecek olması imparatorluk sınırları içindeki Türk olmayan unsurları da oldukca heyecanlandırıyordu. Çünkü bunlar Wilson Prensipleri'nden ve İtilaf Devletleri'nin vaatlerinden yararlanarak İmparatorluktan toprak talebinde bulunuyorlardı. Bu isteklerinde demografik, etnik, politik, ekonomik ve diğer bakımlardan haklı olup olmadıklarını ise pek dikkate almıyorlardı[2]. Osmanlı Türkü ve halkı onlar için hiçbir önem arz etmemekteydi. Özellikle de Ermeniler ve onlarıdestekleyençevreler, konferans kararlarının milli menfaatleri çerçevesinde şekillenmesi için Paris'te yoğunlobicilikfaaliyetlerinde bulunuyorlardı[3].

Ermeni komitaları, Osmanlı topraklarından istedikleri payı alabilmek içindaha Paris Barış konferansı öncesinde harekete geçerek,ABD'nin İtalya Büyükelçisi Nelson Page vasıtasıyla ABD başkanı Wilson'a başvuruda bulunmuşlardır. Bu başvuruyu önemseyen Wilson, Dışişleri Bakanı Robert Lansing'e "Ermeni isteklerine büyük sempati duyduğunu bildirerek, Ermeni [Komitacıların] taleplerinin karşılanması için gereken inisiyatifin alınmasını ve kendilerine ABD'nin onlar için yapılması gereken her şeyi yapacağının bildirilmesi" talimatını vermiştir[4].

Aynı günlerde artan bir şekilde, ABD[5] ve Avrupa gazetelerinde Anadolu'da Ermenilerin Müslümanlarca katledildiği, taşınır taşınmaz mallarına el konularaksürgüne gönderildikleri yolunda haberler yayınlanmaktaydı. Bu haberlerin de bir sonucu olarak, Ermenilere yönelik ABD, İngiltere ve Fransa kamuoylarında ve hükümetlerinde yoğun bir Ermenistan desteği görülmeye başlanmıştır. İngiltere'de ise hükümete yakın kaynaklar Ermenistan ve Kürdistan'ın kurulması hakkında beyanatlar vermeye başlamışlardı[6].

---

[1] Konferansta çözüm bekleyen konular şunlardı. Milletler Cemiyeti'nin durumu, Rusya meselesi, Polonya meselesi, Baltık Milletlerinin durumu, Çokuluslu imparatorlukların (Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti) durumu, Balkanların durumu, Uzakdoğu ile pasifikteki durum, Yahudilerin durumu, uluslararası ulaşım (demiryolu, boğazlar ve nehir ulaşımı), savaş suçları ile savaş tazminatı. Bkz. Margaret Macmillan, **Paris 1919, 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi,** çev. Belkıs Dişbudak, ODTÜ, Yayıncılık, Ankara, 2004s. 60.

[2] Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973,s.21.

[3] Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, TTK Yayını, Ankara, 1991, s.142-144. Ermeni lobisinin en önde gelen örgütlerinden "Ermenistan'ın Bağımsızlığı için Amerikan Komitesi" ABD'nin eski Almanya Büyükelçisi James Gerard önderliğinde ve Vahan Cardashian'ın yardımcılığında faaliyetlerini artırdı. Harekete geçen diğer Amerikan kökenli örgütler ise James Barton'un başkanlığında "Amerikan Yakın Doğu Yardım Derneği" ve George Montgomery'in aktif rol oynadığı "Ermenistan-Amerika Derneği'ydi".

[4] İsmail Köse, "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı" **Journal Of History Studies**, Volume 6, Issue 3, s.218.

[5] ABD basınında çıkan haberler için bkz.Hazel Kul, **Amerikan Basınında Ermeni Meselesi (1918-1921)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2014.

[6] Mehmet Okur, "Kafkasya'dan Karadeniz'e 'Büyük Ermenistan Projesi': İddialar ve Gerçekler", **KÖKSAV**, Ermeni Araştırmaları II, Cilt 12, Sayı 2, (Güz 2010), s.14.

Amerika ve Avrupa kamuoyunuarkalarına almış olanErmeniler,İngiltere'nin Manchester kentindeki Ermeni temsilcileri komitesi aracılığıyla İngiltere, Fransa, İtalya, ABD ve Yunanistan hükümetlerine, I Dünya Savaşı galibiyeti sebebiyle "*zaferinizi saygı ile kutlar, gaddar Türklerin yüzyıllar süren zulmünden bizleri kurtaracak olan güzel bir barışı beklemenin mutluluğu içinde bulunduğumuzu bildiririz*" şeklinde telgraf göndermişlerdi[1].

Bogos Nubar Paşa[2] gibi bazı Ermeni liderleri ise Mondros Mütarekesi'nin Ermenilerin beklentilerini karşılamadığını ve bağımsız bir Ermenistan için daha fazla yardıma ihtiyaç duyulduğunu düşünmekte olup bir deklarasyonla Ermenilerin Türk hâkimiyetine bırakılmayacağının açıklanmasını istemektedir[3].

Benzer tepkiler diğer Ermeni komite ve cemiyetleri tarafından da gösterilmiş olup, İtalya Ermeni Komitesi Başkanı İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta; mütarekenin 16. ve 24. maddelerini protesto ederken Amerika Ermeni Milli Komitesi de Kanada ve Amerika Ermenileri adına İtilaf Devletlerinin zaferlerini kutlamakla birlikte, 24. maddenin Ermeni isteklerini tamamen karşılamadığını belirterek, Kilikya'nın ve altı vilayetinin işgal edilmesi gerektiğini bildirmiştir.[4]

Hem bu girişimlerhem deI. Dünya Savaşı sonrasında Kafkaslarda fiili olarak oluşturulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin güçsüzlüğü, bulunduğu alanda komşularıyla yaşadığı ve yaşayabileceği sorunlar ile müttefiklerin bölgede kendi nüfuzları altında bir tampon bölge yaratma düşünceleri gibi benzer bir çok neden Ermeni ülkesi konusunu da Barış Konferansı'nın gündemine taşımıştır.

Ermenilerin konferanstan ilk beklentisi Osmanlı Devletinden koparılacak topraklar içerisinde*Ermenistan* ifadesine yer verilmesiydi. Diğer bir beklentileri ise, Ermenistan'ın sınırlarıbelirlenirken delegasyonlarının toprak taleplerinin dikkate alınması ve Ermenivarlığını koruyacak, geliştirecekve finanse edecek bir gücün tayinedilmesiydi[5].İngiltere'nin GüneyAfrika'dan sorumlu GeneraliJan Christiaan Smuts tarafından geliştirilen*mandaterlik planı*[6]kendi amaçları ve hedefleri ile paralellik arz ettiği için planla yakından ilgilenmekteydiler. Çünkü buplan;mağlupolan merkezidevletlerden ayrılaca külkelerin yönetiminin, Milletler Cemiyeti'ne bırakılmasını,henüz bağımsızolma yeteneğine sahip olmayan milletlerin ise, MilletlerCemiyeti tarafından buyeteneği kazanıncaya kadar eğitilmesini öngörmektedir. Ancak Milletler Cemiyeti bu işi kendisi değil, büyük bir devlet vasıtası ileyapacaktır. Bu şekilde herhangi bir yeni devletin mandaterliğini üstlenenbüyük devletler,Milletler Cemiyeti'nin vekili olarak bugörevi sürdüreceklerdir[7].

Konferans açıldıktan on gün sonra, Büyük devletler arasında yapılan toplantıda, mağlupdevletlerin topraklarında kurulması planlanan manda idareleri ve bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin nasıl parçalanacağı meselesi ele alınmıştır.Konferans'ın 30 Ocak 1919 tarihli toplantısında ise Lloyd George'un

---

[1]Okur, agm, s. 14.;

[2] Bogos Nubar Mısırlı bir paşadır. Babası Mısır'da bakanlık yapmış, kendisi de bir süre Mısır Demiryolları Müdürlüğü'nde bulunmuştur. Zengin ve kozmopolit bir kişi olan Bogos Nubar Paşa 1912 yılında Balkan Savaşlarından sonra Eçmiyizan'deki Katolik (Baş Patrik) Beşinci Vilayetleri Kevork tarafından Osmanlı Devletindeki Ermeni Vilayetlerinde reform yapılması konularını görüşmek üzere Avrupa ülkelerine özel temsilci olarak atanmıştır. Bogos Nubar Paşa bundan sonra Osmanlı Ermenilerinin daimi temsilcisi gibi hareket etmeye başlayacaktır. Ayrıca 1916 yılında büyük çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Legion d'Orient'ın kurulmasına yardımcı olmuştur. Bu birlik Filistin ve Suriye'de çarpışmalara katılmış, savaştan sonra da Fransız bayrağı altında Güney Anadolu'nun bir kısmını işgal etmiştir. Bkz. Ömer Engin Lütem, "1919 Paris Barış Konferansında Ermenilerin Talepleri" **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 22, Yaz 2006.s.163

[3] Okur, agm, s.15.

[4] Okur, agm, s. 15.

[5] Mehmet Sait Dilek, "Paris Barış Konferansında Ermeni Sorunu", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı 15-16, 2009, s. 80.

[6]Smuts planı olarak bilenen bu çalışma *"Pratik Bir Öneri"* başlığıyla bir rapor şeklinde yayınlanıyordu. Bu planın içeriğinde ise şunlar yer alıyordu. Tüm üye ulusların oluşturduğu bir genel kurul, daha küçük bir icra kurulu, bir daimi sekretarya, uluslar arası anlaşmazlıkları çözmek için atılacak adımlar, henüz kendilerini yönetmeye hazır olmayan halklar için Manda düzeni ve daha sonra kabul edilecek olan birçok maddelerin taslaklarından oluşuyordu. Macmillan, **age**. , s.94.

[7] Dilek, agm, s.80.

sunduğu *Smuts Planı*'nı esas alan *mandaterlik sistemi*kabul edilmiştir[1]. Buna göre; mandaterlikler, toplumların kültürel, sosyal ve coğrafi şartlarıgözetilerek, A, B ve C tipi kategorilerde sınıflandırılmıştır[2]. Osmanlı Devleti'nden koparılacak topraklar A tipi mandaterlik kapsamındadır[3].Toplantı sonunda, "Ermenistan, Suriye, Irak, Filistin ve Arabistan" topraklarının Osmanlı Devleti'nden tamamen kopartılmasına karar verilmiştir[4].Türk topraklarının işgalinde takip edilecek yöntemise1 Şubat 1919'da yapılan Onlar Konseyi toplantısında ele alınmış ve görüşme esnasında Wilson, "belli devletlerin OsmanlıDevleti'nin belli yerlerini işgal etmesi"ni önermiştir[5]. Wilson'un 8 Ocak 1918 tarihinde AmerikanSenatosu'na gönderdiği ve tüm dünyanın bundan böyle Wilson Prensipleri olaraktanıyacağı 14 maddeden oluşan prensiplerin12. ilkesine[6] ters düşen bu öneri kabul edildi. Ortak işgalden vazgeçilmesi anlamına gelen bukararı müteakiben Anadolu'nun işgalinde Osmanlı Devleti aleyhine önemli bir yol haritası oluşmuş ve daha Paris Barış Konferansı devam ederken Anadolu'nun bazı kısımlarının işgal edilmesine başlanmıştır[7].

30 Ocak tarihli toplantıda Osmanlı Devleti'nden kopartılacak topraklar arasında Ermenistan ibaresine yer verilmesiyle ilk beklentilerinin geçekleştiğini düşünen Ermeniler, Paris'teki çalışmalarını hızlandırmışlardır. Burada Ermeni görüşleri iki ana delegasyon[8] tarafından savunulmaktadır. Bu delegasyonların biri Bogos Nubar Paşanın başkanlığındaki *Avrupa Milli Ermeni Delegasyonu*, diğeri de Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Avedis Aharonyan'ın[9] başkanlığındaki *Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu'dur*[10]. Bu heyetler, temsil ettikleribölgelerin farklı olması nedeniyle Ermeni devletinin sınırları konusunda farklı fikirlere sahiptiler. Ancak Ermeni Kilisesi'nin araya girmesiylemüttefiklere karşı tek bir sesolabilmek için ortak bir program üzerinde birleşmişlerdir[11].

Her iki grubun temsilcisi deortak taleplerini 26 Şubat 1919 tarihli Onlar Konseyi'nde sözlü olarak dile getirmişlerdir.Bu şekilde milli taleplerini büyük güçlerin dikkatine sunma fırsatını yakalayan Ermeni temsilciler, toplam 10 sayfalık ortak bir konuşma yapmışlardır. İlk sözüalanAharonian; konuşmasında Ermenilerin savaş sırasında müttefiklerin yanında yer aldığını ve 180.000'den fazla Ermeni gönüllünün Çarlık Rus ordusu kumandasındaçarpıştığı içinTürklerin nefretini kazandıklarına yer vermiştir[12]. Ermenistan Cumhuriyeti'nin usulüne uygun bir tarzda kurulduğunu vurguladıktan sonra

---

[1] Dilek, agm, s.81.

[2] Kadir Kasalak, **Milli Mücadelede Manda ve Himaye Meselesi**, Genelkurmay Basım evi, Ankara, 1983, s.26.

[3]Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılacak ülkeler A sınıfı manda grubunda yer alacaktı. İkinci sınıf manda rejimi, Almanya'nın Afrika'daki eski sömürgelerine tatbik edilecek ve bunlar B kategorisinde yer alacaklardı. Bunların dışında ahalisinin seyrekliği, yüzölçümümün küçüklüğü, medeniyet merkezlerinden uzaklığı, mandater ülkesine bitişikliği ve diğer bazı haller dolayısıyla bazı ülkeler mandaterin kanunlarıyla sanki kendi ülkesinin bir parçası imiş gibi idare olunacaklardı. Bu ülkelerde C sınıfını oluşturuyordu. Öke, **age**, s.149.

[4] Köse, agm.s.219.

[5] Köse, agm, s.220

[6]Bu prensiplerin 12'ncisi Osmanlı İmparatorluğu'na aittir. Bu maddede üç unsur bulunmaktaydı: Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan kısımlarının egemenliği, azınlıklara özerklik verilmesi ve Çanakkale Boğazı'nın devamlı olarak bütün devletlerin gemilerine açık olması. Harry N. Howard, **The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923**, University of Oklohoma, New York, 1966, s. 202; Fahir Armaoğlu, *"Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İliskileri"*, **Atatürk Arastırma Merkezi Dergisi**, C. XIII, Sayı: 38 (Temmuz 1997), s. 99.

[7] Köse, agm. s.220

[8]Bu iki ana delegasyona ek olarak, çeşitli uluslardan oluşan kırk kadar bağımsız Ermeni delegasyonu da Paris'te faaliyet halindeydi. Yüzlerce gazeteci, yazar, şarkıcı, profesör, senatör ve eski bakanın Ermeni davası lehinde uzun konuşmalar yaptığı konferanslar düzenlenmekteydi. Wilson, Lloyd George ve Clemenceau'nun peşinden bir dakika bile ayrılmayan Ermeni delegeler, devamlı olarak Ermenistan'a borçlu olunduğunu hatırlatıyor ve taleplerinin kabul edilmesi gerektiğini belirtiyorlardı. Paul Helmreich, **Sevr Entrikaları**, (Çev. Şerif Erol), İstanbul, 1996, s. s.35.

[9] Avedis Aharonyan bir yazardır. Taşnak Partisi üyesidir. 1918 yılında bir süre Tiflis'teki Ermeni Milli Konseyi'nin başkanlığını yapmış ve bu sıfatla İstanbul'da ateşkes müzakerelerini yürütmüştür. Ermenistan Hükümeti tarafından Paris Barış Konferansı'na temsilci olarak atanmıştır. Lütem, agm., s.163. ; Öke, age, s.137.

[10] Okur, agm, s.18.; Öke, age, s.137.

[11] Öke, **age,** s. 136-137.

[12] Köse,agm, s.221.

konferanstan başlıca iki talepte bulunmuştur. Bunlardan birincisi Ermenistan Cumhuriyeti'ninsavaşarak elde ettiği bağımsızlığınınmüttefik devletler tarafından tanınması; İkinci talebi iseErmenistan Cumhuriyeti'nin Türkiye'nin" Ermeni Vilayetleriyle" birleştirilmesidir[1].

Aharonian'dan sonra söz alan Boghos Nubar daha kapsamlı bir konuşmayapmıştır.Boghos Nubar; Ermenilerin savaşın ilk günlerinden mütareke imzalanıncayakadar tüm cephelerde müttefiklerin yanında çarpıştıklarını ve büyük acılar yaşadıklarını, bu anlamdadiğer ülkelerden daha ağır bedeller ödediklerini vurgulayarak, müttefiklerin savaşı kazanmasındaErmenilerin ne denli fedakârlık yaptığınadikkat çekmeye çalışmış ve şu isteklerde bulunmuştur:

"1- Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput, Sivas ve Karadeniz'e çıkışiçin Trabzon Vilâyeti'nin bir bölümü ile;

2- Güneydoğu'da Maraş, Kozan, Cebel-li Bereket ve İskenderun limanıyla birlikte Adana Ermenilere verilmelidir. Bu topraklar;

3- Erivan, Tiflis'in güneyi, Elizabetpol (Gence) ve Ardahan'ın kuzeyi hariç Kars'ıiçine alan Kafkas Ermeni Cumhuriyeti[2] ile birleşmelidir".

Bogos Nubar, bu taleplerini desteklemek üzere Ermeni nüfusu hakkında bilgiler vererek konuşmasına devam etmiş, katliam ve sürgünlerden sonra Ermenistan'da Ermeni kalmadığı veya kalanların önemsiz bir azınlık oluşturduğu iddiasının doğru olmadığını ve halkın tamamını ortadan kaldırma amacına ulaşılamadığını vurgulamıştır. Ona göre; I. Dünya Savaşı'ndan sonra Ermeniler, savaştan önce olduğu gibi, Türklerden, hatta Türkler ve Kürtlerin toplamından daha fazla nüfusa sahiptir. Çünkü Alman raporuna göre; savaşta salgın hastalıklar ve kıtlık nedeniyle, Türklerin nüfus kaybı 2,5 milyondur. Bu duruma tedbirsizlik, yeter sayıda hastane personeli ve ilaç olmamasının yarattığı korkunç tahribatın sebep olduğunu söyleyerek talep edilen yerlerde gerekennüfus çoğunluğuna ulaşabilecekleri tezini ispatlamaya çalışmıştır[3].

Nubar, toprak taleplerinin kabul edilmesinden sonra uluslararası hukuka göre; Ermenistan'ı örgütleyebilmesi ve idare edebilmesi için tek bir güce mandaterlik[4] verilmesi gerektiğine de dikkat çekmiştir.

Görüldüğü gibi Ermeniler "Trabzon'un batısından Mersin limanına kadar uzanan bölgeyi kurulacak Ermenistan için" istemektedirler. Bu da yeni bir iddia olmayıp Ermeni bağımsızlık isteklerinin başlangıcından itibaren söz konusu bölge kadim Ermenistan toprakları olarak gösterilmektedir. Ancak "Denizden Denize Ermenistan" olarak isimlendirilen bu ütopik projenin ne coğrafi, ne de demografik altyapısı yoktur ve gerçekleştirilmesi de imkansızdır. Çünkü özellikle nüfusla ilgili olarak gerek Osmanlı resmî istatistiklerinde gerekse güvenilir bazı yabancı kaynaklarda yer alan rakamlar Ermeni nüfus iddialarının temelsiz olduğunu ortaya koymaktadır. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki Osmanlı resmî istatistiğinde Erzurum, Adana, Bitlis, Mamüratülaziz, Van, Sivas, Diyarbakır ve Maraş'a bağlı toplam 16.769 köyün 14.326'sında Müslüman, 649'unda Ermeni, 244'ünde Rum, 1550'sinde karışık nüfus yaşamaktadır[5]. Osmanlı istatistikleri devleti oluşturan tüm halkları kapsamakta olup, Ermeniler için bile olsa tahrif edilmesi imkansızıdır.

Paris Barış Konferansı'na ABD Delegasyonu'nun bir üyesi olarak katılan Profesör David Magie'nin hazırlamış olduğu istatistiklerde I.Dünya Savaşı'nın hemen başında doğu vilayetlerindeki top-

---

[1] Lütem, agm, s.163-164

[2]Salahi Sonyel, **Türk Kurtulus Savaşı ve Dış Politika,** I, TTK, Ankara, 1995s.21-22. ; Harry N. Howard, "Paris, San-Remo, Sevr'de Türkiye'yi Yok Etme Planları" (Çev. Müge Yılmaz), BTTD, C.VI, Sayı.35, s.40.; Öke, age, s.137

[3] Lütem, agm, s.164

[4]Ermeni heyetleri, 12 Şubat'ta Konferansa sundukları taleplerini içeren muhtırada; bu konu üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmuş, buna göre Ermenistan üzerindeki güdüm geçici olmalı, kendisine manda verilecek olan devletin seçilmesi konusunda o sırada Paris'te toplanmış olan ve tüm Ermeni ulusunu temsil eden Ermeni Kongresi'nin görüşü alınmalı, mandanın süresi en çok yirmi yıl olmalıdır. Ayrıca manda üstlenecek olan devlet Ermenilere verilecek olan topraklardaki Türkleri ve Azerileri tahliyeye zorlamasını, Müslüman göçmenlerin Ermenistan'dan çıkarılmasını, halkın genel olarak silahtan arındırılmasını, uygulanan zorbalıklar ve yıkımlar yüzünden uğramış olduğu zararlara karşı Ermeni ulusuna tazminat verilmesini, zorla Müslüman edilmiş ve evlendirilmiş genç kız ve kadınların tekrar eski dinlerine dönmelerini sağlamalıdır. Sonyel, age, s.23; Okur, agm, s. 18.

[5]Okur, agm, s.19; Esat Uras, **Tarite Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987, s.660-661

lam nüfus 2.086.000, Ermeniler 847.000, diğer azınlıklar ise 258.000 olarak gösterilmektedir[1]. Kilikya'nın tümünde ise toplam 407 bin Ermeni'ye karşılık sadece Adana Vilayeti'nin nüfusu 420 bindir[2].

Savaştan sonra Ermenilerin bu bölgede Türklerden fazla olduğu iddiası Patrikhane istatistikleri tarafından bile desteklenmemektedir. Zira Patrikhane'ye atfedilen istatistiklerde Altı Vilayetteki Ermeni nüfusu vilayetlerdeki toplam nüfusun % 39'u olarak gösterilmektedir ki bunun da doğruluğu kanıtlanamamıştır[3].

Karadeniz Bölgesindeki Ermeni varlığı ise, doğu vilayetlerindeki azınlık durumundaki Ermeni nüfusundan çok daha azdır. Zira Trabzon'daki Ermeni nüfusunun miktarı çok düşük bir düzeydedir. Trabzon Vilayet Salnamesine göre, Trabzon merkez, Canik, Rize ve Gümüşhane sancaklarından oluşan Trabzon Vilayetinde972.981 Müslüman, 50.000 Ermeni mevcuttur. Canik hariç tutulursa Trabzon Vilayetinde 745.497 Müslüman'a karşılık 30.231 Ermeni yaşamaktadır[4].

Ermenilerin talepleri demografik bakımdan sağlam gerekçeye dayanmamasına rağmen propaganda kampanyasında oldukça başarılıydı. Batı basını onlara bu hususta yoğun destek vermekte olup,bu meseleyi bir tür Hıristiyanlık mücadelesi haline dönüştürmüşlerdir. ABD'deki Ulusal Ermeni Birliği de Ermenilerin arzularını Batı Avrupa'ya duyurmak için ellerinden gelen gayreti göstermektedir[5].

Osmanlı Hükümetinin Ermenilerin Taleplerine Yaklaşımı

Paris'te Osmanlı topraklarının kaderiyle ilgili önemli kararlar alınırken Osmanlı Devleti masada yer almamakta ve kendisini istediği gibi savunamamaktadır[6].Aslında Osmanlı Devleti konferansa katılmak için yoğun çaba sarf etmiştir.Bu amaçla Sadrazam Damat Ferit Paşa, konferans nezdinde bazı girişimlerde bulunmuştur. Nihayet bu girişimler sonuç verecek ve gönderdiği yazı 30 Mayıs 1919'da toplanan Yüksek Konseyde müzakere edilecektir. Müzakere sonucunda Osmanlı heyetinin konferansa davet edilmesi ve dinlenilmesine karar verilecektir[7]. İstanbul'da bulunan Fransız Yüksek Komiseri De France, 1 Haziran 1919'da Bâb-ı Âli'ye gelerek Sadrazam Damat Ferit Paşa'yı ziyaret ederek Osmanlı Devleti'ni barış konferansına resmen davet edecektir[8].

Bu daveti müteakiben Sadrazam Damat Ferit başkanlığında, Eski Sadrazam Tevfik Paşa, Maliye Bakanı Tevfik Bey ve Devlet Şurası Başkanı Rıza Tevfik Bey ile Reşit Hilmi Bey'den oluşan beş kişilik Osmanlı heyeti 6 Haziran'da İstanbul'dan hareket ederek 12 Haziran'da Paris'e gelmiştir. Damat Ferit Paşa tarafından 17 Haziran 1919 tarihinde Onlar Konseyi'ne bir muhtıra sunulmuştur.Muhtırada: Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi ve savaş yıllarında işlenen cinayetlerin sorumluluğu İttihat ve Terakki Fırkasına yüklenmiştir. Ayrıca İttihat ve Terakki Fırkası bir ihtilal komitesi olarak görülmekte, İttihatçılar ise eşkıya olarak tanımlanmaktadır. Aynı zamanda Türkiye ile yapılacak barışın Wilson İlkelerine uygun bir şekilde yapılması istenerek, bu konuda ısrarcı olunacağı dile getirilmektedir. Hatta bir sınır düzenlemesi bile öngörülmektedir. Buna göre,

---

[1] Okur, agm, s.19-20

[2]Tolga Başak, **İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)**, İstanbul, 2008, s. 454.

[3] Lütem, agm, s165

[4] Okur, agm. s.21

[5] Sonyel, **age**, s.25.

[6] Durum böyle olsa da İstanbul Hükümeti, İtilaf Devletlerini etkileme amaçlı çeşitli açıklama ve uygulamalara başlamıştır. Hükümet öncelikli olarak tehcir uygulamasında uzaktan ya da yakından rol oynayanlarla, yeni süreçte Milli hareket içerisinde yer alanları tutuklamak için Ermeni ve Rum üyelerin de yer aldığı *Tahkik Heyetleri*'ni kurmuş ve *Divan-ı Harbi Örfi*'lerde yargılamalarına başlamıştır. Hükümet, Ermeni meselesini daha fazla uzatmamak ve kısa sürede ülke ve dünya gündeminden düşürmek için içte ve dışta bir dizi siyasi teşebbüslerde de bulunmuştur. Bunlardan birincisi Ermeni Patrikhanesi'nin yeniden yapılandırılması bağlamında bir kanun çıkarılması ve savaş esnasında Kudüs'e sürülen Patrik Zaven Efendi'nin tekrar İstanbul'a getirilmesi. ikincisi ise; Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Ermenilere özerklik verilmesi ve gerginliğin yoğun olduğu bölgelerde nüfus değişimi yapılması önerisi idi. Bkz.Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitabevi, Ankara,1983, s. 239. (Ermeni Patrikhanesi ile ilgili düzenleme hususunda geniş bilgi için bakınız, Ali Güler, "Ermeni Terör Örgütlerinin Ayrılıkçı Faaliyetleri Karşısında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler: 1916 ve 1918 Düzenlemeleri", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri,** Cilt I, s.142-149; Uras, **age**, s. 933.

[7]Salâhaddin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya**, C. I, Ankara 1977, s. 257-258.

[8]Tansel, **age,**s. 257-258.

İstanbul ve Edirne'nin güvenliği için Trakya sınırı İstanbul'un kuzey batısından geçmelidir. Asya tarafında ise kuzeyde Karadeniz'e kadar olan toprakları, doğuda Dicle nehri ve savaştan önceki Türk-İran sınırına kadar olan yerlerin Osmanlı'ya bırakılması istenmektedir[1].

Mektup Türk Heyeti'ne resmi olarak teslim edilmeden önce Damat Ferit paşa tarafından ikinci bir muhtara *(Osmanlı İmparatorluğu'nun Yeni Örgütlenmesi ile İlgili Muhtıra)* 23 Haziran 1919'da Konferans Başkanlığı'na sunulmuştur. Giriş kısmında Osmanlı Devleti'nin tarihsel büyüklüğünden ve Batı devletleri ile dostane ilişkilerinden bahsedilen muhtıra; altı alt başlıktan oluşmaktadır;

1) Trakya; Edirne ve Türklerin çoğunlukta olduğu Batı Trakya 1878 Berlin Antlaşmasında belirlenen sınırlar Türklere kalacaktır;

2) Anadolu'da Türk sınırları doğuda savaş öncesinde olduğu gibi kalacak, Musul ve Diyarbakır ile Halep'in bir kısmı Türk sınırları içinde yer alacaktır;

3) Sahile yakın adalar; tarihsel olarak Osmanlı Devleti'ne aittir ve geniş özerklik verilerek Osmanlı Devleti'nde kalacaktır.

4) Ermenistan; Erivan'da bir Ermenistan Cumhuriyeti kurulursa sınır hattı için referandum yapılması kabul edilmektedir, Osmanlı Devleti Ermenistan'ın gelişmesi için elinden gelen desteği sağlayacak, topraklarında kalan Ermenilere kültürel ve ekonomik haklar verecektir;

5) Arabistan; Suriye, Hicaz, Yemen, Irak ve Osmanlı Devleti'nin parçası olan diğer yerler Sultan'a bağlı olarak idari özerklikle yönetilecektir. Sultan'ın temsilcileri ve sınırlı sayıda muhafızı Mekke, Medine ve Kudüs'te bulunacaktır;

6) Mısır ile Kıbrıs; Bu konularda İngiltere ile müzakere yapılacak ve çözüm yolu bulunacaktır. Antlaşma imzalanır imzalanmaz işgal askerleri Osmanlı topraklarından çekilecek ve Osmanlı topraklarında manda idaresi kurulmayacaktır. Osmanlı halkı birlik ve bağımsızlık istemektedir.

Osmanlı Devleti'nin isteklerini içeren muhtıra, konferansın 26 Haziran 1919 tarihli öğleden sonraki oturumunda ele alınmıştır[2]. Fransa Başbakanı Clemenceau imzalı mektupla 28 Haziran'da cevap verilmiştir. Mektupta; Osmanlı muhtıralarının Türkiye içinde ve dışında hemen çözümü imkânsız olan bazı uluslararası sorunları ortaya çıkardığından, Müttefiklerin bu sorunların çözümüne yönelik kararları kısa sürede alamayacakları ve bundan ötürü de gecikmelerin olacağı belirtilmektedir. Mektupta ayrıca Osmanlı Heyeti'nin Paris'te uzun süre kalmasına gerek olmadığı zaten bunun hiçbir fayda da sağlamayacağına yer verilmiştir[3]. Bu cevap üzerine Osmanlı Heyetihazırlıklara başlayarak 15 Temmuz'da İstanbul'a dönmüştür.

Ermeni Talepleri ve Büyük Güçlerin Yaklaşımı

Aslında Ermeniler de Paris'te tam olarak istedikleri gibi karşılanmamışlardır.Ermenistan Devleti'nin tanınıp, galip devlet statüsünde konferansta yer almalarına izin verilmesi başka bir deyişle Ermenilerin konferansta sürekli olarak delege bulundurma talebi büyük güçler tarafından kabul edilmemiştir. Diğer beklenti ise Ermenistan Cumhuriyeti'nin "Ermeni Vilayetleriyle" birleşmesidir. O dönemde dünya kamuoyunda bazı çevreler tarafından bilinçli kullanılan "Ermeni Vilayetleri" tabiri, Ermenilerin çoğunlukta olduğu iddia edilen, gerçekte azınlıkta oldukları altı vilayeti"Vilâyat-ı Sitte'yi" kapsamaktadır[4]. Ermenilerin Türk topraklarının hiçbir yerinde çoğunluk oluşturmaması, talebin uygulanabilirliğini imkansız kılmıştır. Aslında, Türkler ve Ermeniler arasında meydana gelen hadiselerin temelinde derin problemler mevcuttur; Bu bağlamda Türk toprağında ayrı bir Ermenistan kurulmasına yönelik her türlü öneriye Türklerin şiddetle karsı çıkacakları çok iyi bilinmektedir. Ancak bu gerçeği bilmesine rağmenİngiltere, Ermeni isteklerine destek vermekteydi. Çünkü Ermenistan Devleti'nin kurulması ile Rusların Doğu Anadolu'dan Akdeniz'e inmesini engellemek mümkün olacaktı. Aynı zamanda da Osmanlı Devleti ile Ermenistan tehdidi üzerinden pazarlık yapmak İngiltere'yi çok daha avantajlı konuma getirmekteydi. Ancak kurulacak Ermenistan için Türk toprakların-

---

[1] Harry N. Howard, (Çev. Müge Yılmaz) "Paris San Remo-Sevr'de Türkiye'yi Yok Etme Planları", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün Bugün Yarın**, S. 36, Eylül 1970, s. 20.
[2] Köse, agm, s.234-235.
[3] Akşin,, **age**, s. 402
[4] Lütem, agm, s.164

dan verilecek yerlerin Ermeni Nüfusuna oranla çok geniş tutulması ve müttefiklerin talepleriyle çakışması nedeniyle bir miktar daraltılması görüşündeydi[1]. Hatta süreç ilerledikçe İngiltere bir an önce işgal altında tuttuğu Kafkasya ve Doğu Anadolu sınırlarından çekilmeyi düşünmeye başlayacaktır. Çünkü İngiliz ordusu çok fazla alana yayılmış ve bu yüzden oldukça zayıflamış durumdadır. Temel hedefi Mezopotamya olan İngiltere için Kafkasya ve Anadolu'da mandaterlik üstlenmek, büyük bir maliyet ve risk getirecektir. Bundan dolayı İngilizler 15 Ağustos'tan itibaren askerlerini Batum'dan geri çekmeyi planlamışlardır[2].İngiltere bu hususta çıkış yolu ararken, Ermenilere sempatiyle bakan Amerikan misyonerlerinin ve siyasetçilerinin duygusallığından istifade ederek; Paris Barış Konferansı'nda Ermeni sorununun ağır yükünü ABD'ye[3] yükleme stratejisini benimseyecektir. Bu da bölgede Ermeni isteklerinin gerçekleşmesine büyük bir darbe olacaktır.

ABD Başkanı Wilson, duyduğu büyük sempati sebebiyle Ermenilere destek konusunda oldukça istekliydi. Ancak ABD Senatosu'nun açık bir onayı olmadan kesin bir karar vermesi de mümkün değildi. Bu nedenle Amerika İngiltere'nin bu yaklaşımını hemen benimsememiş, Yakındoğu'da yaşayan milletlerin ve ileri sürülen iddiaların doğruluğunu tespit etmek ve kendisini bekleyen olumlu ve olumsuz faktörleri araştırma heyetleri vasıtasıyla tespit etmek yoluna gitmiştir.Bu amaçla önce King-Crane Heyeti[4] sonra da General Harboord Heyeti[5] Anadolu'ya gönderilmiştir. Araştırma heyetlerinin kapsamlı ziyaretleri sonucunda hazırladığı raporlar mandaterliğin getireceği sıkıntıları gün yüzüne çıkarmıştır. Bu durum Washington'unİngiliz hamlesini daha iyi analiz etmesine sebep olmuş ve sorumluluk Amerikan Senatosu'nun kararına bırakılmıştır. Nitekim 1 Haziran 1920'de Senatoda yapılan oylama sonucunda Ermenistan Devleti'nin mandaterlik isteği reddedilecektir[6].

Fransa Ermenilerin isteklerine destek olan bir diğer devlet olmakla birlikte, toprak taleplerini aşırı bulmakta ve Ermenistan'ın denize ulaşımının Batum üzerinden olabileceğini düşünmekteydi.

---

[1] Koçaş, **age**, s.264

[2]Öke, age, s.153.;,Dilek, agm, s.88.

[3]ABD'nin Kafkasya ve Türkiye'nin parçalanmasına yönelik politikaları için bkz. Nurşen Mazıcı, **ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921,** Pozitif Yayınları, İstanbul, 2005;Laurance Evans, **Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924),** ÖrgünYayınevi, İstanbul, 2003.

[4] İngiltere, Fransa ve İtalya delegeleri yer almadan "Türkiye Mandaları Hakkında Milletlerarası Komisyonu'nun Amerikan Şubesi" adı altında çalışmalarına başlayan King – Crane Komisyonu 31 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'a geldi ve 21 Ağustos 1919 tarihine kadarİstanbul, Suriye ve Filistin'de araştırmalar yaptı. Komisyon hazırladığı raporu 28 Ağustos 1919 tarihinde Paris'te bulunan Amerikan heyetine sundu. Raporda; Osmanlı Devletinin İstanbul, Ermenistan ve Türkiye'nin kalan kısımlarından oluşan üç parçaya ayrılması öneriliyordu. Bunun dışında yunan ordusunun Anadolu'dan ayrılması, Rumca konuşulan yerlerde otonom bir idare kurulması, Klikya'nın Türk idaresine bırakılması raporda dikkat çeken diğer noktalardı. Raporda bir devletin Osmanlı Devleti'ni bencilce sömürmesinin sakıncaları izah edildikten sonra bu devletin varlığını sürdürmesi fakat Boğazların Türk idaresinden alınması, herhangi bir şekilde saltanat devam edecekse Padişahın İstanbul dışında bir merkeze, örneğin Bursa'ya gönderilmesi de tavsiye ediliyordu. Mezopotamya ve Filistin'in İngiliz mandasına verilmesi, İngiliz denetimi altında bağımsız bir hicaz krallığı kurulması, Suriye'nin Fransız mandasına bırakılması ve Uluslararası İstanbul devleti için bir Amerikan mandasının dünya çıkarları için esas olduğu, Ermenistan ve Türkiye'ye bırakılacak kısımlarda Amerikan Mandası tesis edileceği belirtilmekteydi. Abdurrahman Bozkurt, **İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2014.s.115.

[5] Harboord Heyeti 24 Ağustos 1919'da İstanbul'a geldi. Heyet on beş gün süren ve İstanbul, Konya, Adana, Halep, Diyarbakır ve Malatya'yı takip eden uzun bir yolculuktan sonra Sivas'a geldi ve 22 Eylül 1919 günü burada Mustafa Kemal ile bir görüşme yapmıştır. 26 Eylül'e kadar Türkiye'de kalan Heyet buradaki Ermenilerin durumunu inceledi ve bu tarihten sonra Rus Ermenistan'ıyla ve Transkafkasya'daki durumla ilgili incelemeleri yürütmek üzere Kafkasya'ya hareket etti. General Harboord Heyeti burada yaptığı incelemelerden sonra geniş kapsamlı bir rapor hazırladılar. "Ortadoğu'da Durum" başlığıyla Amerikan Senatosu'na sunulmak için hazırlanan rapor 16 Ekim 1919 tarihliydi. Raporda Amerikan Mandası ile ilgili olumlu ve olumsuz nedenler maddeler halinde sıralanmaktaydı.Geniş bilgi için bkz. Seçil Akgün, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu,** Tercüman Yayınları, İstanbul, 1981, s.48

[6] Dilek, agm. s.94; Akgün, age, s.158

Ermeniler Trabzon'da azınlıkta olduklarından herhangi bir hukuklarının olması söz konusu değildir. Fransa'ya göre Ermenistan'ın yaşabilmesi için300-500 bin kişilik müttefik gücüne ihtiyaç vardır ki: şu anda bunu hiç kimse ya da hiçbir devlet gerçekleştirecek güce sahip değildir[1].

İtalya da bir Ermeni devletinin kurulmasını kabul etmekte[2] ancak Türklerin bu konuda rencide edilmemesindenyanaydı[3].İtalyanların Türkiye'ye ilgisi zaten baştan beri güçlü değildi. Onların gayretleri Türkiye'nin Akdeniz kıyısına odaklanmaktan yanaydı. Nitekim 19 Haziran 1919'da Orlando Hükümeti düştü. Yeni Başbakan Nitti İtalya'nın devleşmiş iç sorunlarına eğilmeyi tercih ediyordu. Seleflerinin Kafkaslar için vaat ettiği pahalı ve tehlikeli harekatı hemen iptal etti[4].

Görüldüğü gibi bir Ermeni Devleti kurulması konusunda büyük güçler aynı görüşteydi. Ancak fiiliyatta hiçbir devlet Ermenistan'ın kurulmasında ve desteklenmesinde doğrudan yer almak istememekteydi. Çünkü Ermeniler yardımsız bir devlet kurabilecek kapasiteye sahip değillerdi. Bir devletin kurulabilmesi için öncelikle sınırlarının hukuki olarak belirlenmiş olması gerekmektedir. Ama Ermeni devletinin sınırları da belli değildir. Diğer bir husus ise, Ermenilerin hak iddia ettikleri Doğu Anadolu bölgesinde Türk nüfusundan çok daha az oluşlardır. En kalabalık oldukları yerlerde bile %30'u geçememektedirler[5]. Son nokta ise, her hangi bir ekonomik ve askeri güce sahip değillerdir. Büyük devletlerin yardımına muhtaç durumdadırlar. Bütün bu sebeplerden dolayı da büyük devletlerinErmenistan'a destek konusundaki istekleri zamanla azalmaya başlamıştır. Zira onlar için ekonomik ve askeri açıdan çok büyük külfet getirecek bir teşebbüs olacaktır bu.Çünkü savaş yıkımı sebebiyle ekonomik sıkıntı içindedirler. Bu bağlamda ABD'ye oldukça yüklü miktarda borçlanmış durumdadırlar.

Sonuç

Taleplerinin Paris Barış Konferansı'nda karşılanacağınainanan Ermeniler,buradaki görüşmelere çok ciddi olarak hazırlanmışlardı. Onlar kendilerini büyük devletlerin küçük müttefiki olarak görüp; Akdeniz'den Karadeniz'e, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar Büyük Ermenistan'ı kurmak hayalindeydiler. Anadolu'da altı vilayet ile yetinmeyip Kilikiya bölgesini de talep etmekte ve hatta İran Azerbaycanı'nın bir kısmını da ilhak edebilmeyi planlamaktaydılar.

Ancak bu iş çok da kolay değildir. Çünkü I. Dünya Savaşı'yla birlikte Ermeniler tehcir ve firar yüzünden Doğu Anadolu Bölgesinden ayrılmış olduklarından bölgede hemen hemen Ermeni nüfusu kalmamıştır. Bu durumda Türk çoğunluğu bölgeyi savunmaya hazırdır.Böyle bir ortamda savaştan yeni çıkmış bir Avrupa'nın başka bir millet için Doğu Anadolu'da yeniden savaşması zayıf bir ihtimaldir.

Savaş sürecinde Osmanlı Devleti'ni iki ateş arasında bırakmak için İtilaf Devletleri, Ermenileri otoriteye karsı kışkırtmış ve onları motive edebilmek için çeşitli vaatlerde bulunmuşlardır. Ancak savaş sonrasında pragmatik fayda noktasında hareket ederek Ermeniler için sorumluluk almaya yanaşmamışlardır. Bu bağlamda özellikle İngiltere, önceliklerini yeniden belirlemiş ve gelecekteki çıkarlarını riske etmemek için bu bölgeden bir an önce uzaklaşmaya çalışmıştır.İngiltere'nin Kafkasya'da meydana getireceği otorite boşluğunu doldurmaya ise ne Fransa, ne de İtalya yanaşmayarak kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeye başlamışlardır.

---

[1]Fransa Başbakanı Clemenceau Bogos Nubar Paşa'ya Ermeni isteklerine karşı çıkmayacağına ve bu iddiları destekleyeceğine söz vermişti. Ancak içinde Çukurova'nın da dahil olduğu bu taleplerin karşılanmasına karşı çıkıyordu. Öke, age, s.139.; Okur, agm, s.23.

[2] Savaşın sonlarına yaklaşılırken İtalyanlar aralarında başbakanları Luzzatti'nin de olduğu ileri gelenleri ile Ermeni bağımsızlığı için İtalyan Komitesini kurdular. 1918 Ekiminde İtalya Dışişleri Bakanı Baron Sonnino, Bogos Nubar Paşa'ya yazdığı bir mektupta Ermenilerin çıkarlarına Emperyal hükümetlerinin de hizmet edeceğini kaydediyordu. Yine savaşın sonlarına doğru İtalyan Parlamentosu Ermeni bağımsızlığı doğrultusunda bir karar almıştı. Öke, age, s.138.

[3] Okur, agm,s.23.

[4] Macmillan, **age**, s.432.

[5] Barçın Kodaman, Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2002, s.21

Bu şekilde büyük güçler arasında diplomatik manevraların yaşanmasıTürklerle imzalanacak antlaşmanın uzamasına zemin hazırladığı gibi Anadolu'da başlayan Mustafa Kemal Pasa önderliğinde tam bağımsızlığı hedefleyen hareketin de giderek güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Paris'te büyük güçler kendi yollarında gitmeyi sürdürürken, Doğu'da olup bitenlerin farkına henüz varamamışlardır. Oysa 1919 ilkbaharından başlayarak, Osmanlı Devleti'nden geriye ne kaldıysa hepsinin kaderi, adım adım, Paris'te olup bitenlerden çok, Mustafa Kemal Paşanın tam bağımsızlığı sağlama mücadelesine bağlı hale gelmeye başlamıştı[1]. Yani söz konusu ülkelerin Anadolu ile ilgili planlarının gerçekleşmesinde artık söz sahibi Anadolu'da başlayan milli mücadele ve bu mücadelenin lideri Mustafa Kemal Paşa olacaktır.

Kaynakça

1. Akgün, Seçil, General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1981.
2. Akşin, Sina, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Mutlakiyete Dönüş 1918-1923), C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, İstanbul, 2000.
3. Armaoğlu, Fahir, *"Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İliskileri"*, Atatürk Arastırma Merkezi Dergisi, C. XIII, Sayı: 38 (Temmuz 1997).
4. Başak, Tolga , İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923), İstanbul, 2008.
5. Budak, Mustafa, "I.Dünya Savaşı Sonrası Yeni Uluslararası Düzen Kurma Sürecinde Osmanlı Devletinin Tavrı, Paris Barış konferansına Sunulan 23 Haziran 1919 Tarihli Muhtıra, Divan İlmi Araştırmaları, S.7, 1999.
6. Dilek, Mehmet Sait , "Paris Barış Konferansında Ermeni Sorunu", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, Sayı 15-16, 2009.
7. Gökbilgin, Tayyip, Milli Mücadele Başlarken, Cilt I, Ankara, 1956.
8. Güler, Ali, "Ermeni Terör Örgütlerinin Ayrılıkçı Faaliyetleri Karşısında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler: 1916 ve 1918 Düzenlemeleri", Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Cilt I.
9. Hazel Kul, Amerikan Basınında Ermeni Meselesi (1918-1921), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2014.
10. Howard, Harry N., (Çev. Müge Yılmaz) "Paris San Remo-Sevr'de Türkiye'yi Yok Etme Planları", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün Bugün Yarın, S. 36, Eylül 1970.
11. Köse, İsmail "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı" Journal Of History Studies, Volume 6, Issue 3 April 2014.
12. Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Remzi Kitabevi, Ankara,1983.
13. Kodaman, Barçın, Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2002.
14. Laurance Evans, Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924), ÖrgünYayınevi, İstanbul, 2003.
15. Lütem, Ömer Engin, "1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Talepleri", Ermeni Araştırmaları, Sayı 22, Yaz 2006.
16. Macmillan, Margaret, Paris 1919, 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi, Çevirern, Belkıs Dişbudak, ODTÜ Yayıcılık, Ankara, 2003
17. Mazıcı, Nurşen, ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2005.
18. Mehmet Okur, "Kafkasya'dan Karadeniz'e 'Büyük Ermenistan Projesi': İddialar ve Gerçekler", KÖKSAV, Ermeni Araştırmaları II, Cilt 12, Sayı 2, (Güz 2010).
19. Öke, Mim Kemal, Ermeni Sorunu 1914-1923, TTK Yayını, Ankara, 1991.
20. Sonyel, Salahi R. , Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
21. Tansel, Salâhaddin, Mondros'tan Mudanya'ya, C. I, Ankara 1977.
22. Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1987.
23. Harry N. Howard, The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923, University of Oklohoma, New York, 1966.

[1] Macmillan, **age**, s.425

Hüseyin Tosun

Özet

İtilaf Devletleri I. Dünya Savaşı sonrasında barışı sağlayacak antlaşmaların taslağını hazırlamak ve tartışmalı meseleleri çözmek amacıyla Paris'te düzenlenen barış konferansında bir araya gelmişlerdi. Bekledikleri fırsatın nihayet geldiğini düşünen Ermeni komitaları Osmanlı topraklarından istedikleri payı alabilmek için Paris'te lobi faaliyetlerine hız verdiler. Bu çalışmada, demografik bakımdan sağlam gerekçeye dayanmayan ve uygulanabilirlik ilkesine ters düşen Ermeni taleplerine Osmanlı Devleti ve büyük güçlerin yaklaşımları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Huseyin Tosun

THE DEMANDS OF ARMENIANS AND THE APROACHES OF GREAT POWERS IN THE PARIS PEACE CONFERENCE

Summary

The Entente Powers came together in a peace conference held in Paris in the aftermath of World War I in order to prepare the drafts of the treaties that would establish peace and to solve the controversial issues. Thinking that they finally had the opportunity they had been seeking, the Armenian resistance movements accelerated their lobbying activities in Paris so as to get their share from the Ottoman territory. This study aims to evaluate the approaches of the Ottoman Empire and the Great Powers to the Armenian demands which were not based on demographically solid grounds and which fell contrary to the principle of applicability.

Нармина Амирбекова.
Д.ф. по и., Институт истории
НАН Азербайджана

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РОССИЙСКИМ КОМАНДОВАНИЕМ АРМЯНСКИХ ДРУЖИН НА КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Еще с момента проникновения на Южный Кавказ в начале XVIII века Россия активно использовала армян как одно из средств достижения своих целей. Армяне, с IV века не имевшие своего государства (армяне компактно проживали в районе озера Ван и до XV века не жили на Кавказе), рассчитывали с помощью России закрепиться на Кавказе и за счёт земель исконного населения создать своё государство.

Это стремление еще более охватила армян с началом Первой мировой войны.

Армян в Российской империи считались «нежелательными элементами», но не по национальному, а именно по религиозному признаку. Их считали народом достаточно бездарным, паразитным, могущим жить только на иждивении другого народа. Армянские солдаты в русских войсках считались элементом последнего, дрянного сорта. Сами они всегда «старались польститься на тыловых должностях от неотрадных и уклониться от фронта». Но так как они были противниками османов, которые, в свою очередь, были геополитическими противниками русских в борьбе господство в Черноморско-Кавказском регионе. К армянам официальные власти Российской империи относились настороженно, но по сравнению с мусульманами — более благожелательно, памятуя про принцип «враг моего врага — мой друг». По это принципу и действовала русская сторона в период первой мировой войны на Кавказском фронте. И поэтому Россия принимает образ защитницы интересов армян[1]. В апреле 1914 г. в послании С.Сазонову католикос Геворк V заявлял: «Под мудрым руководительством Вашего Высокопревосходительства русская дипломатия взяла на себя активную инициативу в выработке и в осуществлении реформ в Турецкой Армении...По Державной воле моего Возлюбленного Монарха Государя Императора Николая Второго армянский народ вновь призывается на историческую арену как единственный элемент, способный проводить в азиатской Турции начала европейской духовной и материальной культуры [2]. И сразу «проведение духовной и материальной культуры единственного элемента» получает реальное воплощение: посредством плотно «курируемого» Петербургом «Дашнакцутюна» османские армяне начинают вооружаться[1]. Как отмечал мининдел Советской Армении, историк Джон Киракосян «партия Дашнакцутюн полностью впряглась в военную колесницу царской России... заключалась сделка с царизмом - врагом свободы народов»[3].

В результате военной провокации, совершенной германскими военно-морскими офицерами на турецкой службе Османская империя вынужденно вступила в декабре 1914 года в войну на стороне Германии и Австро-Венгрии. Османские сухопутные войска Анатолийской армии, действовавшей против войск русской Кавказской армии, имели задачей прикрытие государственной границы и отражения возможного вторжения со стороны России, которого она совершить из-за активной маневренной войны на полях Европы на тот момент объективно не могла. Войска Кавказского военного округа, реорганизованные по случаю войны в армию, не могли вести активных наступательных действий против Турции, поскольку были ослаблены выделением сил и средств 2-му Кавказскому армейскому корпусу для участия в Варшавско - Ивангородской операции в ноябре-декабре 1914 года.

Узнав об этом, соединения османской армии в Анатолии начали наступление в направлении Карса и Батума, которое было остановлено русскими войсками в Саракамышском оборонительном сражении. С декабря 1914 по январь 1915 года, в этой операции были задействованы все силы и резервы сухопутных сил обеих сторон на этом фронте. Саракамышское сражение с военно-стратегической точки зрения было проиграно османами, но оно также полностью исчерпало силы обеих противоборствующих сторон. Свидетельством этому стало то, что боевые действия на Южном Кавказе вновь активно начались только без малого

через год, в декабре 1915 года, с началом Эрзерумской наступательной операции русской Кавказской армии.

Надо указать и тот факт, что параллельно наступлению русских войск, на османской территории «дашнаки вели…партизанскую войну с целью включения Турецкой Армении в будущую независимую Армению»[2]. Католикос Геворк V заявлял, что «вместе со всей Россией и победоносным русским войском армяне должны напрячь крайние усилия в борьбе с общими врагами»[2]. Поэтому ничего удивительного нет в том, что когда «29 декабря 1914 г. русский командующий, генерал Мышлаевский, контратаковал в Саракамыше...среди русских войск, участвовавших в сражениях, был дивизион армян христианского вероисповедания. Многие из них были турецкими подданными, но не проявляли лояльности к Турции»[4]. По этой причине можно утверждать, что в годы I мировой войны Османская империя на востоке страны воевала с русскими войсками и армянскими бандами, воевавшими на стороне России, а с другой стороны - была вынуждена обороняться от армянских восстаний в тылу. Таким образом, османские войска воевали на два фронта [7].

После Саракамыша у русских и османов объективно не осталось резервов. Обе стороны они начали формировать новые резервы за счет местного населения: османы - из курдов, русские - из армян, бывших тогда подданными Османской империи.

В годы Первой Мировой войны на армян русские возлагали такие задачи как восстания в тылу, чтобы ослабить османскую армию. А также для обеспечения более легкого захвата территорий русской армией организация добровольческих отрядов для прорыва линии обороны османской армии. Все эти планы осуществлялись под руководство царской России. Согласно задуманному с российской стороне плану, эти дружины должны были быть составлены из элементов, по разным причинам освобождённым от воинской службы, из лиц, ещё не достигших или уже перешагнувших призывной возраст, и армян, прибывших из-за границы[9].

Это предложение было воспринято высшим командованием Кавказского фронта. Было выгодно использовать во время войны элементы, питавшие лютую ненависть к врагу, знавшие досконально театр войны, владевшие местными языками и наречиями и имевшие связи с местным населением. После многочисленных переговоров в середине сентября Армянский Национальный Совет в Тифлисе получил разрешение сформировать на Кавказе четыре дружины из армян. Их формирование было завершено к концу октября 1914 года. Сформированные царским правительством армянские добровольческие дружины отличались распущенностью и недисциплинированностью. В этом не было ничего удивительного, поскольку основу их составляли лица, за которыми числилось немало тяжких преступлений, в т.ч. совершенных на территории Османской Турции в 1895-1896 гг. и Южного Кавказа во время кровавых межэтнических столкновений 1905-1906 гг[8].

Командование ими было доверено Андранику, Дро, Амазаспу, Кери. Все четверо – бандиты, испытанные в борьбе против турок.

Дружины не объединяли в более крупные единицы, а придавали различным корпусам и группам обширного Кавказского фронта, потому что их считали особенно полезными для разведывательной службы. Этим и объясняется их распределение равными частями почти по всему фронту.

Общее число армянских добровольцев из числа подданных Османской империи, главным образом - **из дезертиров из османской армии**, в рядах русской армии составило до 25 тыс. человек[6]. Уже в ноябре 1914 года четыре армянских отряда батальонного состава по 1000 человек влились в ряды действующей армии на различных участках Кавказского фронта, которые при подготовке к Эрзерумской наступательной операции были переформированы в кадровые стрелковые части Российской императорской армии.

Успех русского наступления увеличил приток в части русской армии этнических армян, из числа которых в 1917 году было сформировано 2 стрелковые дивизии по 10 тыс. штыков каждая. Если учитывать боевые и санитарные потери той войны, используя соответствующие коэффициенты, с большой степенью вероятности можно говорить о том, что за годы Первой мировой войны на сторону войск русского Кавказского фронта перешло от 30 до 35 тыс.

армянских мужчин, большинство из них - с оружием в руках[5]. Каким же образом на все это должно было реагировать турецкое командование, несшее от дезертирства убыль гораздо большую, чем от боевых потерь? Естественно, полицейской «зачисткой» тыла своего фронта[7].

Отметим еще одно обстоятельство. Войска османской Анатолийской армии, действовавшей на Южном Кавказе, тыловым районом имели территории, так называемой Западной Армении, находившиеся в состоянии мятежа. Через эти территории происходило все снабжение османских войск, насчитывавших несколько сот тысяч человек, которые не могли довольствоваться только за счет местного населения. Чтобы не умереть с голоду, эти войска должны были обеспечивать безопасное прохождение к себе продовольственных транспортов из центральных районов империи, проводка каждого из которых превращалась в боевую операцию. Именно необустроенные коммуникации стали причиной военного краха Османской империи в годы войны. А тактику войны на коммуникациях противника русские разработали за 100 лет до этого при разгроме похода на Россию французского императора Наполеона Бонапарта. Защита коммуникаций от атак местных инсургентов всегда сопровождается гибелью местного населения[7].

Широкие армянские массы, прежде всего, подданные Османской империи, приняли активное участие в организации добровольческих отрядов и поднятии восстаний.

В архивах хранятся многочисленные обращения армян, живших на территории Османской империи, в частности на землях Восточной Анатолии к российским официальным лицам с просьбой принять их на службу в царскую армию, чтобы сражаться против Османов в составе добровольческих дружин. Сотни отчетов и докладов, написанных царскими генералами и офицерами, сотни протоколов и решений военных судов царского периода содержат сведения о том, что в период Первой мировой войны на захваченных русскими территориях армянские добровольческие дружины совершали разбойные нападения и жестоко истребляли местное мусульманское население.

Эти действия носили систематический характер. Даже русские командиры, использующие армянские дружины в своих интересах, приходили в ужас от зверств, которые совершали армяне. Об этом писали и армянские большевики. Так, А. Каринян в своей статье «О характеристике армянских националистических течений», написанной в 1928 г. писал: «Из донесений и приказов русской армии видно, что армянские добровольческие отряды занимались главным образом истреблением нехристианского мирного населения. Систематически уничтожая курдское и турецкое население, добровольческие отряды выполняли план партии Дашнакцутюн, который заключался в «очищении» армянской территории от мусульманского элемента и «округлении» границ». Однако, одним из серьезных препятствий к осуществлению намеченного идеала,- как далее пишет Каринян, — являлся пестрый национальный состав Турецкой Армении и малочисленность армян в «шести вилайетах». Армяне лишь в некоторых районах составляли незначительное большинство. Количество же всех других групп, особенно народностей, исповедующих мусульманскую религию, было неизмеримо больше. Поэтому и по отношению к этим последним группам была выработана, по инициативе партии Дашнакцутюн, указанная выше мера»[6].

Русское командование стало ясно осознавать, что армянские добровольцы, состоящие в своем большинстве из членов партии "Дашнакцутюн", являясь людьми с весьма темным прошлым, путем уклонения от боя, дезертирства, членовредительства и политиканства, будут действовать растлевающим образом на русскую армию. С другой стороны, после отступления в конце июля 1915 года русских и армянских частей из Вана, город оставался в руках турецкой армии всего лишь девять дней, после чего русская армия вновь заняла его и, уже без армян держала его в руках до весны 1918 года[8].

В июле 1915 года русские заняли Битлис, а весной 1916 года - Эрзерум. После установления русской армией полного контроля над данными стратегическими районами в Восточной Анатолии, активные военные действия на Кавказском фронте вплоть до начала 1918 года прекратились.

Армяне посчитали, что, установив контроль над районами, населенными армянами, царское правительство вскоре предоставит им автономию. Однако русские не собирались ни с кем делить плоды своей победы, а тем более с армянами. С окончанием активных военных действий необходимость в армянских дружинах отпала. Они и не представляли никогда той внушительной военной силы, на которую можно было бы опираться в случае проведения крупных военных операций. Русское командование умело использовало "патриотические" чувства армян в начале войны и с легкостью отказалось от них, когда стратегическая задача была уже достигнута[8].

Список использованной литературы.

1. Атаев Т. Имел ли место геноцид в османской империи? (1915 год и современность). http://www.ia-centr.ru/expert/7455/
2. Барсегов Ю. Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества http://www.genocide.ru/lib/barseghov/resp/186-213.htm
3. Киракосян Джон. Западная Армения в годы первой мировой войны http://www.genocide.ru/lib/kirakosyan/2-3.htm
4. Киган Дж. Первая мировая война http://vmk.iatp.org.ua/library/WWI_Keegan/Chp_7.htm#tp6
5. Корганов, Г.Г. Участие армян в мировой войне на Кавказском фронте (1914—1918) с 19-ю схемами / Гавриил Корганов ; пер. с фр. — Москва : МАКС Пресс, 2011.
6. Кузнецов О. Возвращаясь к теме «геноцид армян» http://www.turkishnews.com/ru/content/2014/10/09.
7. Лютем Омер. Турция отвергает обвинения в геноциде армян http://www.ng.ru/polemics/2001-09-05/10_turku.html
8. Нифталиев И. «Историческая призма»:1915-1916. Зверства армян в Турции заставили Россию изменить планы . http://news.day.az/politics/555489.html
9. Перинчек Мехмет Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов. М., 2011 .

Nərminə Əmirbəyova

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ RUS KOMANDANLIĞININ QAFQAZ CƏBHƏSİNDƏ ERMƏNİ DƏSTƏLƏRİNDƏN YARARLANMASI

Xülasə

Məqalədə Birinci Dünya müharibəsi dövründə rus komandanlığının Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatların gedişində erməni quldur dəstələrindən yararlanmasından bəhs olunur. Müəllif məqalədə Osmanlı torpağı olan Şərqi Anadolu ərazisində qiyam qaldırmaq, dinc türk-müsəlman əhalinin qətlini və talanını həyata keçirməyi qarşısına məqsəd qoyan quldur erməni dəstələrinin yaradılmasına dair statistik məlumatlar verilmişdir.

Narmina Amirbayova

THE USE OF ARMENIAN TEAMS IN THE CAUCASUS FRONT DURING WORLD WAR I BY THE RUSSIAN COMMAND

Summary

The article elucidates the characteristics of actions of the Russian command during the First World War on the use of the Armenians in the war operations in the Caucasian front. |Here is provided statistical data on the formation of the so-called gangs - squads of Armenians who had to fulfill the following missions in Eastern Anatolia: raising mutinies in Ottoman territory, gangster actions against the civilian population, especially against Muslims.

Nurhan Aydın
Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi
Öğretim Üyesi, KARS

ERMENİ KÜLTÜR TERÖRÜ

Anahtar kelimeler: Ermeni, Tarih, Terör, Devlet, Vatan
Key words: Armenian, History, terror, state, homeland

Vatan sadece üzerinde yaşanan bir toprak parçası değildir. Tarihi ile diliyle, maddi manevi bütün medeniyetleriyle kutsal mevhumdur.

Türkler biri diğerinin ardı sıra birçok devlet kurarak Orta Asya'dan Uzak Doğu'ya Anadolu'ya Orta Avrupa'ya kadar üç kıtada, dünyanın en büyük coğrafyasına en kalabalık halkına, en çeşitli kültürüne en uzun süresine sahip devletlerini ve imparatorluğunu kurmuşlardır. Bu özelliğini zemine, zamana ve nüfusunun yoğunluğuna, idari mekanizmadaki teşkilatlarında, insani değerlerinde, kısaca medeniyetlerinde de göstermişlerdir. Sadece kendi halkını, ırkını değil, başka ırktan olanları da mutlu etmeye, haklarını gözetmeye çalışmışlar. Bunda da yüzyıllarca başarıya ulaşmışlardır. Bunun en güzel örneğini de Osmanlı İmparatorluğu olarak gösterebiliriz.

Türkiye, bölge itibariyle, jeo-politik ve jeo Stratejik konumuyla yeryüzünde en büyük medeniyetlerin merkezi durumundadır. Yine bilindiği gibi süper güçlerin gösteri alanı, kuvvet dengesi arama teşebbüslerinde, Türkiye Türklerisürekli ön planda olmuştur.

Bütün bunlara rağmen savaşta bile herkese hoşgörüyle davranan Türk'ler soykırım yapmakla suçlanmıştır. Ancak bütün gayretlere rağmen, Türk'leri suçlayacak herhangi bir belge veya kanıt ortaya konulamamıştır. Hatta bugün dahi devletimiz bu konuda gerçeklerin ortaya çıkarılması için her türlü imkanı sunmuştur, sunmaya da devam etmektedir.

Yine Ermeniler masum toplum imajıyla, Batı'nın teşvik ve tahrikleriyle beslenmişlerdir. Ermeni meselesi diye uydurma bir senaryoyu sürekli gündemde tutmak ve yeniden yapılandırma yoluna gitmeleri, Türk bilim adamlarımızın, bu konudaki otoritelerin duyarlığı ve çalışmalarıyla boşa çıkarılmıştır.

Bilindiği üzere Ermenilerin Türk'lere karşı izledikleri insanlık dışı katliamlarla, mezalimler ile ilgili çok şeyler yazıldı ve yazılmaya da devam edilecektir. Bu yazılar tetkik eserler, tercümeler, arşiv vesikaları ve canlı kaynaklar, yani özellikle Ermeni vahşetini yaşayanlar olmasına karşın, bu saldırılara hedef olan Türk'lerin çok önemli bir durumu da Ermeniler tarafından yok edilmekte veya sahip çıkılmaktadır. Bu da Türk kültürüne sahiplenmek istenen "Ermeni Kültür Terörü'dür".

Bu konunun şimdiye kadar ele alınmamış olması ise büyük bir eksikliktir. Şöyle ki Ermeni'ler sadece soykırım iddiasını bahane ederek vahşet yapmamaktadırlar. Devletlerarası hukuku da ihlal etmektedirler. Niçin mi? Çünkü bir devletin öz değerlerini çalarak, imha ederek o devlete karşı suç işlemiş oluyorlar. Hem de bu kültür değerlerini kendilerine lanse ederek, Dünya kamuoyunu yanıltmaları, onları aldatmaları ile insan haklarını ihlal ediyor ve insanlığa karşı Dünya'ya karşı suç işlemiş oluyorlar.

Burada takdim etmeye çalışacağımız "Ermeni Kültür Terörü" adlı konu aynı zamanda bütün Amerika ve Ermeni destekleyicilerine ve Ermeni terör teşkilatlarına karşı bir ibret vesikasıdır. Batı kamuoyu artık soykırım senaryosunu ve bu konudaki klasik saldırılarını bir tarafa bırakıp gerçekleri görmelidir.

Ermenilerin tabiatında var olan saldırganlık ve acımasızlık, onların tarihi kaderinden ileri gelir. Tarih boyunca büyük devletlerin himayesi altında yaşayan, hiçbir zaman bağımsız bir devlet olmayan Ermeniler, efendileri, sık sık değişen köleler gibi (kul) yaşamışlardır. Rusların ünlü tarihçilerinden Kavkaz adlı eserin yazarı V.L. Veliçko tarihi Ermeni siyasetini; "Ermeniler tarih boyunca devamlı suretle efendilerini değiştirmişlerdir. Roma, Bizans, İran, Rus, İngiliz, Fransız, Alman, Türk... tarih sahnesine yeni efendiler çıktığında, Ermeniler eski efendilerini sistemli olarak satmışlardır" diyerek Ermenilerin tarihi,siyasi ve milli bir şahsiyetten mahrum bir millet olduklarını ifade etmektedir.[1]

---

[1]V.L. Veliçko KAVKAZ, Bakü 1990, s.75, Erol KÜRKÇÜOĞLU, Doğu Anadolu'da Türk Soykırımı, Kuvay-i Milliye, Adana 2002, s.1

Buna karşılık Ermeni soykırımı denilen ve Ermeni terörünü besleyen bir program ve psikolojik hareket malzemesi terörün failleri kadar birçok jeo-stratejik ve jeopolitik konumu itibariyle içinde bulunduğu bölgedeki çıkarları ve beklentileri bakımından Ermeni kültür terörünü bir yıpratma ve tehdit aracı olarak gören ülkelerle Türkiye'ningelişmesini ve güçlenmesini, gelecekteki hareket tarzları açısından engel olarak değerlendirip, terörü bir karşı güç olarak kabul eden ülkeler "soykırım" temasını her fırsatta ve her düzeyde kullanmasını ve işlemesini özendirmişlerdir.Sonuçta tarihin bütün gerçeklerine aykırı bir iddia, ulusal düzeydeparlamentoların, çeşitli kurum ve kuruluşların gündemine girmiş, uluslararası düzeyde ise sürekli görüşülüp tartışılır bir duruma getirilmiştir.

Senaryolarında Büyük Ermenistan mitolojisini yaratan ancak gerçekleştirmeye gücü yetmeyen, büyüklük yükünün altına girmiş bu küçük halk, hülyasından türemiş büyüklük, kadimlik iddialarını bilimsel temellere dayandırmak, gerçek dışı iddialarını[1] maskelemek ve eski çağ tarihini kendi lehlerine değiştirmek için başta Anadolu olmak üzere Yakın Doğu halklarının maddi ve manevi mirasını aç gözlülükle benimsemişlerdir. Son yüzyılda Ermeni ve Rus siyasetçilerin uydurma büyük Ermenistan haritasına, tarihi, ilmi kılıf giydirmek için topyekûn seferberlik ilan etmişlerdir. Zayıflık korkaklık ve alçaklık belirtisi olan terör yolunu seçmişlerdir. Ermeniler tarafından bu hayali haritanın ait olduğu arazide bulunan Türk tarihi ve kültür mirasına karşı geniş ölçüde yok etme operasyonu başlatılmıştır.[2] Ermenilerin, Türk kültür mirasını yok etmek politikalarını şu şekilde ifade edebiliriz.

— Açık medeniyet hırsızlığı yaparak başka halkların abidelerini Ermeni abidesi gibi lanse ederek,
— Müzik sahasında kültür hırsızlığı yaparak,
— Dekoratif el sanatlarında tahribat yaparak (özellikler bu alanda çok olduğu görülür),
— Masal, bayatı ve destanlara, folklore sahip çıkarak,
— Mimari ve arkeolojik abidelere sahip çıkarak,
— Kafkaslarda Hıristiyan kültürünün tek varisi olduklarını iddia ederek, Hıristiyan mimari (dini yapıların) sanatının tek varisi olduklarını söyleyerek,
— Azerbaycan'daki Türk-Alban abidelerinin Ermenileştirme sahtekarlığını yaparak,
— Büyüklük ve kadimlik iddialarını dünya çapında inandırıcılık kazandırmak için ücretliadamlar tutarak,
— Tüm cami, mescit, saray, kervansarayları yıkarak veya başka kullanım alanlarınaçevirerek yok etmek,
— Harf hırsızlığı yaparak vb.[3]

Ermeni Kültür terörünün hangi boyutlarda nasıl ortaya konulduğunu açıklamak istersek; bir kısım Ermeni tarihçileri kendilerinin Frikyalıların bir kolu olarak gösterirler. Bundan da Kimerlerle akraba olan Frikler dolayısıyla Ermenilerin Türklerle de akrabalığı iddia edilir. Nitekim Ermeni gazeteci ve yazar Levan Panos Dolağyen Ermenilerin "Türk" olduklarını iddia edecek kadar hayalci olduğunu gösterir.[4]

Ermeniler, hala Nuh'un dilini kullandıklarını iddia ederler. Aslında Ermenice, zamanla Asuri'lerin, İranlılar'ın, Part'ların ve Yunanlılar'ın tesirinde kalmış, Ermeniler zaman zaman, Farsça, Rumca ve Türkçe kelimeler kullanmışlar ve kelime terörüne ortam sağlamışlardır.Burada langustik bakımından Ermenicenin Sankritçe ve Çingenece ile aynı dil grubunda bulunduğunu söylemekte fayda görüyoruz.[5]

De Morgan'a göre, Ermenicenin içinde Asuri, İbrani, Med, Gürcü, Mingrel, Urailu, Nairi, İskit, Grek, Arap, Türk, Moğol, Latin ve Rus dillerinden gelen kelimeler vardır. Ermenilerin Hıristiyanlıktan önce yazıları olmadığından gerçek dillerini gösteren hiçbir eser yoktur.

Le Normand'a göre de; Ermenice, İran grubunun bir lehçesi ile Zend ve Farsça'dan meydana

---

[1]M. Asid KOÇAR, Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, İstanbul 1990, s.440
[2]İbrahim BOZYEL, Ermeni Kültür Terörü, Ankara 1996, s.2
[3]BOZYEL, Ermeni Kültür Terörü, s.4,5,6,7
[4] Cemal ANADOL, Ermeni Dosyası, Turan Kitabevi, İstanbul 1982, s.24
[5] ANADOL, Ermeni Dosyası, s. 25

gelmiştir. Bize eski şeklini gösterecek bir esere tesadüf etmek de mümkün değildir.[1]

Ermenice bir yazı ve edebiyat dili olarak ortaya çıkışı ise İncil'in tercümesinden sonradır.

38 harfli Ermeni alfabesi M.S.V. yüzyılda bir din adamı olan Mesrop tarafından ihdas edilmiş olup,Yenisey ve Göktürk oyma yazısına, 11 harfi de Göktürk alfabesine benzetilmektedir.

Hubschman'a göre, Ermenice Hindu-Avrupa menşelidir ve "Ermenistan denilen mıntıkanın asıl eski sahiplerinin kullandıkları dil ile sonradan o yöreye Balkanlardan gelen ve yerli halk ile birleşen insanların getirdikleri dilin karışmasından çıkmıştır.[2]"

Ermenice'deki Hindo-Avrupa asılı kelime sayısı dört yüze dahi ulaşamamıştır.[3]Ermeniler en çok kültür terörünü müzik alanında gerçekleştirmişlerdir. Çok sayıda türkü ve oyun havalarının adlarını dahi değiştirmeye gerek duymadan, kendilerine aitmiş gibi takdim etmektedirler. Sarı Gelin, Göçeri veya Koççeri, Uzun Dere... Ayrıca seçkin Türk yalıları, Ermeni folklor gruplarının repertuarında önemli yer tutar.

Çağdaş Ermeni bestekarları özellikle A. Haçaturyan'ın yazdıkları opera ve bale eserlerinde Azerbaycan halk müziğinde sık sık kullanılırlar. İsimlerinden de anlaşıldığı gibi,Türklere ait olduğu bilinen müzik aletlerine de sahip çıkmaktadırlar. Ney, zurna, kemen, tar vb.[4]

VII. Asırda Hazar Türkleri'nin Kafkas bölgesine akınlarıyla başlayan Türk-Ermeni münasebetleri, Selçuklular döneminden sonra aynı devletin teb'ası olarak yaşamaları nedeniyle musiki, mimari çeşitli el sanatları ve edebiyat sahasında Türk kültürünü kendilerine lanse ederler. Ermeni halk edebiyatında bunun çok belirli izlerine rastlamak mümkündür.

1951'de yayınlanan "Ermeni Atasözü" kitabında, birçok Atasözünün Türk Atasözleri olduğu, hatta bu atasözleri arasında bazı Türkçe isimlerin Ermenice'de aynen kullanılmakta olduğunu görmekteyiz.[5]

Türk Cumhuriyetlerinde, bayatı, mahnı, Kerkük Türklerinde horgat veya hoyrat adıyla bilinen mani çeşitleri Ermeni edebiyatında ve tanınmış Ermeni yazar ve folklorcuların yazı ve şiirlerinde Ermenice de aynen kullanılmaktadır.

Ermeni masallarında da Türkçe isim ve tekerlemelere çok sayıda yer verilmiştir. Keza Ermeni edebiyatında "Nasreddin Hoca" fıkralarını da sıkça görmek mümkündür.

Ermeni halk hikayelerinde de Türk tesiri açıkça görülmektedir. Bunlar şekil ve muhteva bakımından ya olduğu gibi dili ve mevzuu ile ya da adapte edilmek suretiyle anlatılmışlardır. Ermeni Hikayesi "Sasonlu Davit Destanı'nın" Köroğlu Hikayelerine benzemesi gibi.

Kerem ve Aslı, Aşık Garip, Melih Şah, Asuman ile Zeycan, Aslan ile Gülbahar, Leyla ile Mecnun, Aşuğ Civani mahlası ile aşık Serope tarafından Ermenice'ye çevrilmiş ve kendilerine lanse edilmiştir.

Bunlardan başka Aşuğ Sezai, Emrah ile Selvi, SMA imzalı biri tarafından Ferhat ile Şirin'i; Aşuğ Cemali (Mıgırdıç Taleantısı), Aşuğ Hayet (Sukas Karpetyan) Köroğlu hikayelerini Ermeniceye çevirmekle kültür terörünün ustalığını yapmışlardır.[6]

Ermeni aşuğları, Türk halk şiirinin şekil ve çeşitlerini kullanarak eserler vermişlerdir. Ayrıca Erzurum'da Aşuğ Nidai, Kars'ta Aşuğ Tüccar, Erivan'da Aşuğ Şirin, Gence'de Aşuğ Miskin Burcu v.b. ekolleri teşekkül etmiştir. Kendi kültürleri gibi lanse edilmişlerdir.

Din değiştirmeden önce kul ve miskin gibi mahlaslar alan, koşma, semai, mani söyleyen, Ermeni aşuğları 400 kadarı da Türkçe isimler kullanmışlardır. Çiçek, Gonca, Tepe, Biricik gibi Türkçe isimleri dahi kullanmışlardır. Böylece Türk nasal, bayatı, şiir, destanlarının adlarını ya direk kullanarak, ya da lanse ederek veya değiştirerek Ermeni kültürü yaratmaya çalışmışlardır.[7]

Kültür mirası içerisinde yer alan mimari ve arkeolojik abideler, Ermenilerin kültür terörü

---

[1] Said KOCAŞ, Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990, s.46
[2] Esat URAS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara Belge Yayınları, s.110
[3] ANADOL, Ermeni Dosyası, s. 25
[4] BOZYEL, Ermeni Kültür Terörü, s.2
[5] Cemal ANADOL-Nazile ABBASLI, 100 soruda Ermeni Meselesi, Kuvay-ı Milliye Yayınları, İstanbul 2002, s.51
[6] Mehmet HOCAOĞLU, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Anda Dağıtım, İstanbul 1976, s.27 ANADOL, 100 soruda Ermeni Meselesi, s.52
[7]ANADOL-ABBASLI, 100 soruda Ermeni Meselesi, s.51

programında daha önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü bu abideler, bulundukları bölgenin ve coğrafî yerin kimlik ve tapu senetleridir. Ermeniler,komşu devletlerin ve özellikle Türk topraklarına her zaman aç gözlülükle baktıkları gibi, Büyük Ermenistan hülyasınıgerçekleştirme yolunda komşu mimarlık abidelerini Ermenilere aitmiş gibi göstermeye çok büyük önem vermişlerdir.

XX. yüzyılın başlarında V.L. Veliçko eserinde şöyle yazmıştır. "Ermeniler, Gürcüler'in tarihini arkeolojik bakımdan vicdansız şekilde yağma ettiler. Abidelerdeki Gürcü yazılarını kazıdılar. Eski pravoslav kiliselerine girerek, Gürcü Kiliselerini soydular.[1]

Ermeniler, kendilerini Kafkasya'da Hıristiyan kültürünün tek varisi olarak kabul ederler. Azerbaycan topraklarındaki Hıristiyan- Türk medeniyetini temsil eden Kafkas Albanyası abidelerini, kendi abideleriymiş gibi araştırıp sonuçlarını uluslararası alanda yaymakta, propaganda yoluyla, köklü kültüre sahip bir toplum oldukları imajını yaratmaya çalışmaktadırlar.

Ermeni terör uzmanları sadece Kafkas Albanyası (Azerbaycan)'nın bir bölgesinin tahrip edilmesi ile kalmıyor, onlar halen Ermenistan olarak andıkları Batı Azerbaycan toprağında bulunan Müslüman- Türk abidelerini oluşturan kalelere, köprülere, kervansaraylara ve Türk evlerine de sahip çıkmaktadırlar. Nahçivan'ınKirne Köyündeki Selçuk Mescidi ile üstünde mimariyi, yaptıranın adı, yapım tarihi yazılı bulunan Türk mimarlık tarihinin incisi Mü'mine Hatun Türbesini de[2] Ermenileştirmek isteyen, Ermeni kültür terör uzmanlarının hangi bilimsel mantık ve ahlak anlayışı ile hareket ettiklerini anlamak mümkün değildir.

Ermenilerde hükümranlığın en önemli sembollerinden biri sayılan akçe/paranın bulunmaması, devlet gelenekleri olmadığının en büyük işaretidir. Ermeni bilim adamları, bu boşluğu doldurmak için, Ermeni tarzı bilimsel keşifte bulunmaktadırlar. B. Mıgırdıçyan, 1967 yılında bir Çekoslovakya dergisinde, M.Ö. XIX. yy.'da Hay-Paraları başlıklı İngilizce bir makale yayınlamıştır. Bu paraların yazıları tersine okunmuş, daha sonra İldenizler (1133-1225)'e ait paralar olduğu açığa çıkarılmıştır.[3] Ermeni parası araştırmaları (!) halen sürdürülmektedir.

Ermeni kültür terör programında öncelikle yer tutan en acımasız yöntem, yüzyılların mirasıolarak zamanımıza taşıdığı sanat abidelerinin acımasızca yok edilmesidir. Ermeniler özellikle ele geçirip kendilerine lanse edemedikleri veya özelleştiremedikleri mimarlık abidelerini tamamen imha etmektedirler. Bunlar, genellikle İslam dönemine ait sanat eserleri ve mezarlıklardır.

Osmanlı-Safevi savaşlarında elden ele geçen Revan Kalesi'ni 1582-1583 yıllarında Osmanlı komutanı Ferhat Paşa'nın yaptırdığı herkesçe bilinmektedir.[4] Türk şehir ve mimarı geleneğinin en güzel özelliklerini taşıyan Erivan Kenti, Kale, Şehir Tepebaşı ve Demirbulak mahallerinden ibaretti. Erivan kalesinin iki sıralı surlarında üç kapısı vardı. Tebriz Kapısı, Şirvan Kapısı, Köprü Kapısı. 1864 yılından başlayarak, içerisinde sadece Müslüman-Türk ahalinin yaşadığı, yapılış tarzı ile Bakû'nun içeri kentlerine benzeyen Revan Kalesi yıkılmış, Müslüman mezarlıkları yok edilmiş, eski mahallerinin adları ise değiştirilmiştir.

Rus işgali döneminde Revan'da ne kadar cami bulunduğu hakkında bilgi yoktur. Rusların 1828 yılından itibaren süratle Ermenileştirme siyaseti yürüttüğü kentte, XX. yüzyılın başlarında sekiz cami kalmıştı.[5] Bu camilerden en eskisi Revan'ın yaşıtı olup, 1510 yılında Şah İsmail (1501-1524)'in emri ile yapılmıştı. Safevi-Türk Hanedanı döneminin mükemmel camilerinden biri olan bu abideyi, Ermeniler 1918 yılında içerisine Müslüman Türkleri doldurarak yakmışlardır.

Bugün Revan'da, Müslüman-Türk Mimarlık geleneklerine göre yapılmış çok sayıda kervansaray (Serdar, Şeyhu'l İslam, Tağlı, Sulu, Susuz, Hacı Ali, Kömürcü, Gürcü, Culfa, Hacı İlyas) vardır. Onlar, İrevan'ın geniş ticari münasebetlerinde hizmet vermiştir. Kentin bütün Türk-İslam izlerini yok etmek isteyenler, bu nadir sivil mimari örneklerini de unutmamışlardır.

Eski Erivan'ın; Türk üslubunda yapılmış köprüleri ve Türk mimarisinin örnekleriolan evleri

---

[1] V.L. Veliçko KAVKAZ, Baku 1990, s.68
[2] V.L. Veliçko KAVKAZ, Baku 1990, s.68
[3] New, Orient, VI. 1967, No:3, s.76
[4] V. ARUTYUNYAN, Yerevan, Moskova 1968, s.18
[5] ARUTYUNYAN, Yerevan, s.31

Ermeni abideleriymişçesine sanatsal açıdan yok edilmişlerdir. Müslüman Türk evleri, hanları, kervansarayları, abideleri, yarım yüzyıl içerisinde İran'dan getirilen Ermenilere verilmiş veya sahiplenilmesi yoluyla, eski Türk kenti Revan/Irevan, Ermeni Kenti Yerevan'a çevrilmiştir. Ermeniler, Batı Azerbaycan (şimdiki Ermenistan) topraklarındaki bütünmonimental Türk Müslüman eserleri Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi, Kaçar devirlerine ait mimarlık örneklerini ortadan kaldırılmışlardır.

Çuhur seed vilayetinin Saadlu bölgesinden olan emirlerin, Caferabad (şimdiki Aragvand) köyünde yakın zamanlara kadar mevcut olan muhteşem türbeler temelinden dağıtılmıştır.[1] Müslüman-Türk abidelerini kütlesel şekilde mahveden Ermeniler, onların yerine restorasyon adı altında sahte tarihi kiliseler yapıp, bu toprakların eski sahipleri olduklarını belgelendirmektedirler.

XX. yy'ın başlarında Ermeni terör faaliyetlerinin yoğun olduğu dönemde onlarca Türk abidesi yakılıp yıkılmıştır. 1918 yılında Ermeni eşkıyalar, Bakû'de İsmailiye Hayriye Cemiyeti'nin nadir mimarlık örneklerinden biri olan binasını, Şirvanşahlar Sarayı külliyesi içerisinde yer alan XIV. yy' da yapılmış Keykubay Camii'ni, Şamahı'da en eski Azerbaycan camilerinden olan Cuma Mescidi'ni ateşe vermişlerdir. Aynı yılın Ekim ayında Güney Azerbaycan'daki Avşar Türkleri'yle meskun Urmiye kentini Rus askerleri ile işbirliği yaparak, abideleri ile birlikte yakıp yıkmışlardır.

Bu dönemde Ermeniler, Türk-Müslüman halkı camilere doldurulup, yakmak gibi insanlık dışı mezalimde bulunarak soykırımı kültürel terörle birlikte uygulamışlardır.

1920 yılında Rus İmparatorluğu, Sovyetler Birliği adını aldıktan sonra, Türk medeniyetine karşı Ermeni tahribatı daha sistemli ve daha yaygın şekil almıştır. Bu dönemde Ermeniler nasyonalist bir mihraktan yönlendirilerek, gaddar, anti-Türk ve anti-İslam politikalarını uygulamaya sokmuşlardır.

Rus müstemlekeciler, 1930'lu yıllarda dine karşı mücadele adı altında dini yapı ve mimari eserleri ortadan kaldırmak için yeni politikalar üretmiş bunu da Kafkasya'da Ermenilerin eliyle hayata geçirmişlerdir.

Kafkasya'da ve özellikle Türk sanat eserlerinin bulunduğu bölgelerde Ermeni mafyası, mimarlık abidelerinin restorasyonunu ele geçirmiş, tarihi kalıntılar üzerinde tahrifat çalışmalarını yıllarca sürdürmüşlerdir. Eski taş kitabeleri kazımak, tarihi detayları değiştirmek, sanatsal uyumu bozmak, Müslüman abidelerini değiştirerek, gizlice mimarlık ayrıntıları, başlıca haç ilave etmek, vb. yollarla Ermenivari düzenlemeler yapmışlardır. Bu çalışmalar Ermeni ustalar aracılığı ile 1990 yılına kadar sürmüş günümüzde de halen devam etmektedir.

Rus İmparatorluğu'nun Azerbaycan ve Kafkasya topraklarında yarattığı Ermenistan'ı tek milletli homojen bir Cumhuriyet'e çevirmek ve topraklarını genişletmek, gayesiyle büyük ölçüde etnik ve kültürel jenosit siyaseti yürütmüş yerli halk olan Türkler planlı şekilde bu topraklardan koparılmış, Türk-İslam anıtları, camiler, ocaklar, yatırlar ve mezarlıklar tahrip edilerek yok edilmişlerdir. Hiçbir tarihi temeli olmayan uydurma Büyük Ermenistan ideali ile ruhu körelmiş güçlü devletlere dayanarak bu hasta ideali hayata geçirmek isteyen Ermeniler, İslam dinine ve İslam medeniyetine karşı kör ve vahşi nefret yaratmıştır. Kendi iddialı amaçlarına ulaşmak için hiçbir ahlaki ve manevi insanlık normuna yer vermeyen Ermenistan Hükümeti, yıllarca bölgedeki Azerbaycan, Karabağ halkına karşısoykırım, Ermenistan arazisindeki güçlü Türk-Müslüman kültür geleneğine karşı medeniyet hırsızlığı yapmış ve terör yaratmıştır.[2]

BM teşkilatı genel kurulu tarafından uygulanması kararlaştırılan Uluslararası Kültür Geliştirme Programı, bırakın kültür varlıklarını korumayı, acaba bilinçli ve kasıtlı olarak yapılan Ermeni kültür teröründen haberi olmadı mı? Bunu BM teşkilatına sormak gerekir.

Bir milletin tarihini, dilini ve kültürünü öğrenmek için onun yaşadığı topraklara dikkatlice bakmak ve toponimlerini araştırmak gerekir. Dilin tarihi, halkın soy kökü araştırılırken özel isimlerin bütünü (onumastiği) tutarlı kaynak rolü oynar. Kısacası onomastik milletin geçmiş ve geleceğinin kitabıdır. Kitabı okudukça halkın geçmişi ve bugünü hakkında tam anlamı ile bilgi edinmek mümkün olur. Halkın milli varlığını kendinde aksettiren hidronimler, aronimler, etnunimler ve orbanonimler halkın ana dilinde yaratılır ve onunla yaşar. Bugün Anı, Kars kısaca Ermenilerin iddia ettikleri topraklar Türkiye'nin İrevan ve benzeri mahaller, Azerbaycan'ın ezeli ve ebedi topraklarıdır.

---

[1] M.NİMETOVA, Esr'lerin Daş Yaddaşı, Baku 1987, s.37
[2]BOZYEL, Ermeni Kültür Terörü, s. 12

Bu toprakların coğrafî adlarına bakıldığında, bir daha emin olursunuz ki buralar Türklerin meskenidir. Bugün Ermenistan olarak anılan Batı Azerbaycan'ın Türk toponimleriaraştırılmıştır.

Ermenistan'da XIX. yy'ın ilk yıllarına kadar toponimlerin çoğunun Türk kökenli olduğu tarihi bir gerçektir. II. Korkadyan'ın 1932 yılında basılmış olan Sovyet Ermenistan'ının Ahalisi isimli kitabında XIX. ve XX.yy'ın ilk yıllarında kayda geçmiş 2310 yerleşim biriminden yaklaşık 2000'i Türk kökenlidir. Azerbaycan, 1828 yılında Türkmençay Antlaşması gereği Rusya tarafından ilhak edildikten sonra, Rus İmparatorluğu'nun tahrik ve yardımı ile İran'dan Türkiye'den göçürülen Ermenilerin bir bölümü Batı Azerbaycan'daki Türk köylerine yerleştirilmiştir.[1]Hemen aynı yıllarda bu bölgedeki Türklere şiddet ve baskı yoluyla kendi topraklarını terk etmeye zorlandıkları, bununla birlikte tarihi Türk abideleri yok edilmiş, yer-yurt adları değiştirilmiştir.

Eski Türk toprağı olan Ermenistan'da Türklere karşı ilk önce manevi Jenosit siyaseti yürütülmüş, köklü tarihsel geçmişe sahip coğrafi isimleri değiştirmişlerdir.Ermenilerin bu çirkin amaçları değişik şekillerde ortaya konulmuştur.

Türk kökenli coğrafî isimlerin bir bölümü, motomot Ermenice'ye tercüme edilerek değiştirilmiştir.[2] Misal olarak:

Eski Adı Yeni Adı Ravon/ BÖlge

Acısu Açaçur İcevan
Ağkilise Kırasen Ahuryan
Almalı Hndzorut Ezizbeyov
Armudlu Tandzut Hoktamberyan
Arpaçay Ahuryan Ahuryan
Bahçalar Baaran Haktembaryen
Bedel Vehekmut Haktemberyen
Bozdoğan Sarakan Anı
Çırahlı Crarat Ahuryan
Develi Ararat Ararat
Dereçiçek Dzahaadzar Hrzdan

Ermeni Kültür Terörü Türk varlığı gösteren her yerde devam etmiş ve bu arada Kars ili ve çevresi de unutulmamıştır.

Kars, insanlık tarihinin en eski devirlerinden günümüze kadar devamlı iskan edilmiş, büyük medeniyetler kurulmuş, birçok savaşa sahne olmuştur. Kars son kurtuluşuna yakın zaman içerisinde mezalime maruz kalırken, bir de kültür varlıklarını teröre kurban vermiştir. Çünkü Ermeniler için Kars ve Ağrı çok önemli idi.[3]

Bugün Ağrı ve Kars Türk yurdu olmasına rağmen, Ermeniler Ağrı dağını devlet arması yapmış, kendilerine göre en ünlü takımlarına Ararat ismini vermişler, paralarını pullarını akla gelebilecek önemli her şeyi Ararat olarak isimlendirmişlerdir.

Kars Kalesi, kentin ve Türklüğün sembolüdür. 1153'ten itibaren çok çeşitli medeniyetlere sahne olan bu güzide kale gerek ilk yapısı gerekse 1579 imarından sonraki döneme ait (Kitabe ile ilgili 1647'de Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde ifade ettiği "beyaz bir mermer üzerine yazıldığı" belirtilen) kitabenin kaybolması, dikkat çekicidir. Kalenin tam ortasında kente bakan orta yuvarlak burçta yerden 5 metre yukarıdaki burcun sağında ve solunda kazınmış kitabe, 1877-78'de Rus ve Ermeni ortak hareketleri sonucu, Kars'tan Türklük izlerini yok etmek için kültür terörü içerisinde silinmiştir.

Kale içindeki mescit ve minaresi de aynı şekilde kullanılmaz hale getirilmiştir.Karahanoğlu Köprüsü, kalenin hemen altında bulunur. Osmanlılar döneminde 1579'da yaptırılmış olan bu köprü yıkılmış, Kars eşrafından Hacı Ebubekir tarafından1731'de yeniden inşa edilmiştir. Ancak Ermeniler Taş Köprününde bilinçli olarak kitabesini kazıyıp okunamaz hale getirmişlerdir.[4]

---

[1] Sabır ESEDOV, Ermenistan Azerbaycanlarının Tarihi Coğrafyası, Baku 1995, s.394-407
[2]BOZYEL, Ermeni Kültür Terörü, s. 15
[3]YıldırımÖZTÜRKKAN, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Terörü, Kars 2000, s.3
[4] M.F. KIRZIOĞLU, Müştek Hatifi KARAHANOĞLU, Karahanoğlu Aile Tarihçesi, s. 18

1918-1920 yılları arasında Ermeniler mezalimlik yaptıkları Kars'ta matbaa, tiyatro, eğlence yeri, çarşı boyu güzel binaları, dükkanları ve bölgeden çekilirken Kars'ın dörtte üçünü yakmış ve yıkmışlardır.[1] Kars'taki kültür mirası, Rus ve İngiliz kontrolünde sistemli bir şekilde Ermenilere yok ettirilmiştir.

Kars ilinde sayısız medeniyet yaşanmasına rağmen eski eserler çok azdır. Eski Kars gravürleri incelendiğinde çok büyük farklar görülür. Son 150 yıl içinde Kars'ın değişmesi ne ile açıklanır?Tabiî ki Ermeni Kültür terörü ileaçıklanır.

İç kale altındaki ulu camii, eski hükümet sarayı, paşa konağı, Mecidiye kışlası 1877'den önce adliye binası olarak kullanılan Karahanoğlu konakları gibi tarihi Türk yapılarını ve birçok mescidi, mahalle ve çarşının üçte ikisini yine Ermeniler yakmışlardır.[2]

Kalenin batı eteğindeki Ahmet Tevfik Paşa Konağı, Selçuklu ve Osmanlı yapı sanatının en güzel örneğidir. Bu tarihi yapının kitabesi de konağa yerleşen Bicinyan adlıErmeni tarafından sökülmüştür.[3]

Kars'ta dikkati çeken en önemli kültür terörü camilerde uygulanmıştır. Kars'ta çeşitli seyyah ve coğrafyacıların dediği gibi 50-60 cami değil ancak 8 cami kalmış, diğerlerini Rus ve Ermeniler yıkmışlardır.[4]

Kutbul-Arifm Ebül Hasan Harakani'nin türbesinin bulunduğu "Evliya Cami'yi " Ruslar atlarına barınak olarak kullanmışlardır. Bahçesi de at gübresi ile doldurulmuştur. Olaya şahit olan cami imamı Hafız Kurban Yurtsever'in bu konuda yazdığı şiir Ermeni kültür terörünün boyutlarını açıklamaya yeter.

Kafir Moskov tavla etmiş burayı,
İki buçuk yıldır giymiş karayı,
Kesmişler atlara yer yer arayı,
Bozulmuş Minber buldum ben bugün,

Bozulmuş bahçesi dolmuş,
Güzel medresesi virane olmuş,
Afîserler halı kilimin çalmış,
Kuru taş duvara geldim ben bugün,

Dokuz yüz seneden kalma alemler,
Anların yapması verir elemler,
Bu zulmü şerh edemez kalemler.
Yad ederek bağrım deldim ben bugün[5]

Bugün Kars'ta üç camiiden başka hiçbir caminin kitabesi yoktur. Ulu Camiye'deErmeniler cemaatı ve mahalle halkını doldurarak yakmışlardır. Eski adı Süleyman Efendi Camiolan Kümbet Camiyi ise Ruslar Baş Piskoposluk merkezi yapmışlardır. Yanına bir Çan kulesi eklemişler ve haç asmışlardır.

Hiçbir topluluk veya millet kendi kutsal değerlerine saldırmaz ve tahrip etmez. Bu ancak art niyeti ile başkasının toprağına sahiplenmek için yapılan bir terörizm hareketidir. Kars'taki Ermeni kültür terörü birkaç kişinin işi değil, top yekûn Ermeni devlet politikasından kaynaklanmıştır.

Kars'ta kültür terörünün diğer bir yönü de yer adlarının değiştirilmesidir. Ardahan ve Iğdır köylerinin 765'inin (neredeyse tümünün) ismini değiştirmişlerdir. Kars merkezdeki isim değişikliğini ifade edersek "Petrofka, Vladi Kars, Taşkof, Komasor, Samavat, Pergit, Garhana, Haramvartan, Galo"[6]

---

[1] A.Refik ALTINAY, Kafkas yollarında Hatıralar ve Tahassüsler, s.60, A.Ender GÖKDEMİR, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998, s.88
[2] M.Fahrettin KIRZIOĞLU, Kazım Karabekir, Kültür Bakanlığı, 1278 Türk Büyüğü, s.118
[3] Kars Eli Dergisi, Yıl 3, 1966, s.4l
[4] Doğuş Dergisi, s.47, s.103
[5] M.Fahrettin KIRZIOĞLU, Edebiyatımızda Kars, s. 116
[6]ÖZTÜRKKAN, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Terörü, s.15

Kars el halıları 1985-1990 yıllarında yurtdışına ihraç edilmekte idi. Her fırsatı değerlendiren Ermeniler buna da el atmakta gecikmemişlerdir. Josef adlı Ermeni halı tüccarı kendi motif ve desenlerini, Kars'ta halı kilim yapan köylülere verip "Bu motiflerden halı dokuyunuz, yoksa sizin dokuduğunuz motifler ilgi görmüyor. Ben de satış yapamıyorum'" diyen bu şahıs, Fransa da ise şöyle demektedir; "Bakınız bizim halı ve kilimlerimiz hala kendi yurdumuz olan Kars'ta yapılıyor. Biz yalan mı söylüyoruz." Diye demogoji yapmaktadırlar."[1]

Ermeni kültür terörünün yapıldığı yerlerden biri de hiç şüphesiz ki Anı Harabeleridir. Burada adeta katliam yapılmıştır. 1892-1906 yılları arasında bilimsel araştırma ve kazı gerekçesi ile bölgede bulunan Rus Prof. Nikolay Maryy, çalışmaları sonucunda birçok eserin hüviyetini zedelemiş, tarihi ve bilimsel yanlışlıklar yapmıştır.[2]

Ermeniler Anı'yı başkent olarak göstermeye çalışmak için her yöntemi denemektedirler. Bizim Ermenilere vereceğimiz cevap sadece sözde değil, belgelerledir. Bu belgelerden biri de Anı ile ilgili elde edilen paralardır. Buna göre;Ermenilerin başkentimiz diyerek sahiplenmek istedikleri Anı'da Türk hükümranlığının sembolü olan paralar onların hayali iddialarına cevap olacaktır, şöyle ki;

1. Kars Müzesinde Anı'larının Kureş dedikleri, bir tarafında Romen rakamı ile (M) yani bin yıl, diğer tarafında İnsus Kristus Basıleu Basıle-Bakır sikkeler
2. Selçuklu Melikşah adına Emir Manuçahr (1072-1092) Bakır Para
3. İlkhanlı Ulcaytu Sultan Muhammed 1313 yılı Gümüş Para
4. İlkhanlı Mahmud Gazam Khan 1300 yılı Gümüş Para
5. İlkhanlı Muhammet Khan 1338 yılı Gümüş Para
6. İlkhanlı Süleyman Khan 1339-1344 yılı Bakır Para
7. İlkhanlı Anuşirvan Khan 1345 yılı Altın Para
8. Celayırlı Şeykh Üveys Bahadur 1357 yılı Gümüş Para
9. Celayırlı Celaleddin Hüseyin Khan 1375 yılı Bakır Para
10. Karakoyunlu Kara Yusuf veya Cihanşah Bakır Para
11. Akkoyunlu Uzan Hasan Bahadır 1464-1478 Gümüş Para[3]

Yıllardır Anı'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Bizans ve Ermeni kitabeleri ve süsleme sanatı eserlerinden tek bir örnek dahi bulunamamasının nasıl bir açıklaması olabilir? Buna karşın Anı'da camilerde, kervansaraylarda yapılan kültür terörünün gayesi, bu bölgede Türklük izlerini silebildikleri oranda buraların Ermenistan'ın başkenti olduğu yaygarasını dünya kamuoyuna haykırmaktır.

Sonuç olarak, büyük devletleri kuran atalarımız büyük ve kapsamlı medeniyetlere de sahip olmuştur. Bunu aramak incelemek, Türk dünyasına ve bütün dünyaya bildirmek bizim için bir borçtur. Çünkü;Ermeniler ve onlar gibi hareket eden Yunanlılar ve bunlar gibi düşünen devletler, ahlaki değerlerinden mahrum eden karakterleri nedeniyle bizim kültürümüze sürekli sahip çıkarak, taklit ederek kendilerine bir kültür hazinesi kazandırmak sevdasındadırlar. Örnek olarak, Fransa'nın Mevlana'ya Grekler'in Karagöz'e sahip çıkmaları,sanırım bize uyarı ışığı yakmaktadırlar. Belki de kendilerini farklı üstün göstermek için bu tür yollara baş vurmaktadırlar. Bizim onlara vereceğimiz en iyi cevap "üstünlük kompleksi, aşağılık kompleksinden kaynaklanır". Gerçeğini hatırlatmaktan ibarettir.

Ancak tarihi gerçekleri saptırarak, oynanmak istenen oyunları, ileri sürülen çılgınca iddiaları görmezlikten gelemeyiz. Bu konu ile ilgilenen, uğraşan bütün yurtseverler ve Türk tarihi bilincine sahip Türk aydınları, Türk vatanını, bölünmez bütünlüğü, silinmez Türklüğünü ortaya koymak için kendilerine düşen görevi yapacaklarına inanıyor ve güveniyoruz. Çünkü, Türkiye için kültür meselesi en az strateji, kadar önemlidir.

---

[1]ÖZTÜRKKAN, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Terörü, s.15
[2] Kars Eli Dergisi, Yıl 3, 1966, s.130
[3] M.Fahrettin KIRZIOĞLU, Anı Şehri Tarihi, s.116

EKLER

TÜRK KÖKENLİ COĞRAFÎ İSİMLERİN MOTOMOT ERMENİCE'YE TERCÜME EDİLEREK DEĞİŞTİRİLMESİNE DAİR ÖRNEKLER

ESKİ ADI	YENİ ADI	RAYON/ BÖLGE	KARARNAME TARİHİ
ABDALAĞALI	VARAŞEN	MARTUNİ	03.01.1935
ABİLKENT (BULAQLI)	KALİNİNA	MASİS	-
ACISU	AÇAÇUR	İCEVAN	-
ADAMHAN	VARDADZOR	MARTUNİ	03.07.1968
ADYAMAN	QARNOVİT	TALİN	12.11.1946
AĞAZOR	KATNAHPYUR	ABOVYAN	04.04.1946
AĞBAŞ	ABOVYAN	ARTAŞAT	01.12.1949
AĞBULAQ	LUSAHPYUR	SPİTAK	26.04.1946
AĞCAQIŞLAQ I	QETAŞEN	ARTAŞAT	21.07.1948
AĞCAQIŞLAQ II	QETAZAT	ARTAŞAT	25.05.1967
AĞHEMZELİ	MARMARAŞEN	MASİS	25.05.1967
AĞIN RAYONU	ANİ RAYONU	-	12.10.1961
AĞKEND I	AŞOTAVAN	SİSYAN	17.04.1948
AĞKEND II	AQNDJADZOR	YEĞEQNADZOR	03.07.1968
AĞKİLSE I	KRAŞEN	AHURYAN	07.12.1945
AĞKİLSE II	AZAT	VARDENİZ	03.01.1935
AĞZI I	LÇAP	KAMO	07.12.1945
AHTA	HRAZDAN	-	30.06.1945
AHTA RAYONU	HRAZDAN RAYONU	-	30.04.1959
AHTAHANA	CORATSAN	KARAN	01.06.1940
AHUND	BZOVAN	ARTAŞAT	-
AĞDAĞ	AQDAN	İCEVAN	25.05.1967
AĞHEMZELİ	MARMARAŞEN	MASİS	25.05.1967
ALAÇIQ QAYA	ALAÇIQ	DİLİCAN ŞEHERİ	-
ALAKİLSE	BAYTAR	AMASİYA	-
ALAQÖZ	ARAQUATS	TALİN	31.07.1950
ALLAHVERDİ RAYONU	TUMANYAN RAYONU	-	19.09.1969
ALMALI	HNDZORUT	EZİZBEYOV	12.11.1946
ARALIH I	YERAZQOVARS	AHURYAN	07.12.1945
ARALIH II (KOLANLI ARALIH)	YUHARI KOLANLI	EÇMİEDZİD	-
ARAZDÜZÜ	YERASH	SİSYAN	03.07.1968
ARAZDÖYEN	YERASH	ARARAT	03.07.1968
ARIHVELİ	LERNUT	AHURYAN	21.10.1967
ARMUDLU	TANDZUT	HOKTAMBERYAN	04.04.1946
ARMUDLU	TUFAŞEN	ARTİK	31.05.1946
ARPA	ARENİ	YEĞEQNADZOR	10.09.1946
ARPAÇAY (QESEBE)	AHORYAN	AHORYAN	31.07.1956
ARPAVAR	HUSAKERT	ARTAŞAT	20.07.1945
ARTAŞAT	YUHARI ARTAŞAT	ARTAŞAT	20.08.1945
ARTIZ	QEHART	ABOVYAN	04.04.1946
ARZAKEND	ARZAKAN	HRAZDAN	-
ASTAHANA	HLATAQ	QAFAN	-
ASTAZOR	ŞVANİDZOR	MEQRİ	22.04.1935
AŞAĞI AĞBAŞ	AREVŞAT	ARTAŞAT	20.08.1945
AŞAĞI AĞCAQAL'A	NERKİN BAZMABERD	TALİN	04.04.1946
AŞAĞI ADYAMAN	NERKİN QETAŞEN	MARTUNİ	07.12.1945

AŞAĞI ALÇALI	ARTSVANİST	MARTUNİ	27.09.1968
AŞAĞI AYLANLI	LENUĞİ	EÇMİEDZİN	04.04.1946
AŞAĞI DVİN	DVİN	ARTAŞAT	19.04.1950
AŞAĞI NECİLİ	SAYAT-NOVA	MASİS	-
AŞAĞI PİRTİKEN	DZORAKQYUĞ	TALİN	02.03.1940
AŞAĞI QANLICA	VAQRAMABERD	AHURYAN	26.04.1946
AŞAĞI QARABAĞLAR	ÇİMENKEND	ARARAT	-
AŞAĞI QARANLIK	MARTUNİ	MARTUNİ	-
AŞAĞI QARAQOYMAZ	AŞAĞI SASUNAŞEN	TALİN	12.11.1946
AŞAĞI QARHUN	ARAKS	ECMİEDZİN	15.07.1946
AŞAĞI QÖZELDERE	VARDENİS	MARTUNİ	07.12.1945
AŞAĞI QUYLASAR (KUYLASAR)	DİMİTROV	ARTAŞAT	01.12.1949
AVDALAR	HATSAVAN	ABOVYAN	04.04.1946
AVDİBEY	TSHKABER	SPİTAK	21.10.1967
AYAR	AQARANKADZOR	YEĞEQNADZOR	10.09.1946
AYASLI	AYQESTAN	ARTAŞAT	03.01.1935
AYDERBEK	SVERDLOV	STEPANAVAN	01.06.1940
AYKEHAT	DAŞNUŞAVAN	TUMANYAN	02.02.1963
AYNALI I	DAVDAŞEN	TALİN	19.04.1950
AYNALI II	LENUQİ	ECMİEDZİN	04.04.1946
AYNALI III	TSAHKUNK	ECMİEDZİN	04.04.1946
AYNEZİR	AHAVENATZOR	YEĞEQNADZOR	10.09.1946
AYRIM	PTHAVAN	NOYEMBERYAN	-
AYSESİ	QUZULGÜL	YEĞEQNADZOR	10.09.1946
BABAKİŞİ I	AHAVNADZOR	HRAZDAN	15.07.1948
BABAKİŞİ II	BUJAKAN	ABARAN	-
BABURLU	VARTSARAŞEN	ANİ	03.02.1947
BACIOĞLU	AYKAVAN	AHURYAN	07.12.1945
BAHÇALAR	BAQARAN	HOKTANBERYAN	03.07.1968
BALAKEND	DÖVEN	NOYEMBERYAN	-
BARANA	NOYEMBERYAN	NOYEMBERYAN	04.01.1938
BASARKEÇER	VARDENİS	VARDENİS	11.06.1969
BAŞKEND I	AKUNK	ABOVYAN	04.04.1946
CEFERABAD I	ARQAVAND	MASİS	04.04.1946
CEFERABAD II	QETEŞAN	HOKTAMBERYAN	04.04.1946
CELALOĞLU	STEPANAVAN	STEPANAVAN	-
CELEB	CRADZOR	AMASİYA	26.04.1946
CENQİ	VARDABLUR	ARAQADZ	19.04.1950
CENNETLİ I	LANCAZAT	ARTAŞAT	21.10.1967
CENNETLİ II	ZOVAŞEN	ARTAŞAT	02.03.1940
CIRCIR	VARSER	SEVAN	26.04.1946
CUÇEKEND	QIZIL ŞEFEG	KALİNİNO	03.07.1935
CUL	ARTAVAN	EZİZBEYOV	19.04.1950
ÇAMIŞLI	ALAQYAZ	ABARAN	04.01.1938
ÇANAHÇI	SOVETAŞAN	ARARAT	10.09.1948
ÇIRPILI	CRAPİ	ANİ	03.02.1947
ÇİĞDAMLI	AZATAVAN	ARTAŞAT	20.08.1945
ÇORLU	LERNEQYUĞ	QUKASYAN	21.10.1967
ÇOTUR	SARAMEÇ	SPİTAK	26.04.1946
ÇUBUKÇU	VARDANEŞEN	HOKTAMBERYAN	04.04.1946
ÇUBUKLU	TZOVAQYUĞ	SEVAN	03.01.1935
DAĞARLI / DAHARLI	QETK	AHURYAN	07.12.1945
DAMÇILI	MURAVYAN	ABARAN	03.01.1935

DARABAS	DARBAS	SİSYAN	10.09.1946
DARQALI	AYQEZARD	ARTAŞAT	30.12.1957
DAŞLI	DAŞTEKAR	ARARAT	03.07.1968
DEDELİ	YEHNİK	TALİN	12.11.1946
DELİKDAŞ	TSAKKAR	MARTUNİ	-
DELİLER	DALAR	ARTAŞAT	03.01.1935
DEVELİ	ARARAT	ARARAT	03.01.1935
DİREKLER	KARNUT	AHURYAN	26.04.1946
EFENDİ I	KARACOR	SPİTAK	26.04.1946
EFENDİ II	NORAŞEN	SEVAN	04.01.1938
EFENDİ III	NOR KESERİA	HOKTAMBERYAN	14.01.1969
ELAR	ABOVYAN	ABOVYAN	12.10.1969
ELİHAN	QETİK	QUKASYAN	03.01.1935
ELİLİ	SALVARD	SİSYAN	03.01.1935
EMİRHAN	SARATAK	ARTİK	01.06.1940
EMİRLİ	QTUCER	ABARAN	19.04.1950
ERDEPİN	YEĞEQİS	YEĞEQNADZOR	10.09.1946
HABİBKEND	KALİNİN	MASİS	26.09.1957
HACI HELİL	TSAHKAOVİT	ARAQATS	15.07.1946
HACILAR	MARQASTAN	EÇMİEDZİN	03.01.1935
HAÇA SU	AÇACUR	İCEVAN	-
HAÇAPAPAH	ZAHMAT	MASİS	03.01.1935
HAHS	ZORAP	AŞTARAK	01.12.1949
HASİK	VOROŞİLOV	HOKTAMBERYAN	24.07.1940
HEYDER BEY	SVERDLOV	STEPANAVAN	01.04.1940
İLANÇALAN	ARTAŞAVAN	AŞTEREK	-
İLANLI	ÇAYBASAR	AMASİYA	26.04.1946
İNDİCAN	QANDZAK	YEĞEQNADZOR	10.09.1946
İNEKLİ I	ANTARUT	EŞTEREK	01.12.1949
İPEKLİ (OYLAK)	MASİS	MASİS	04.04.1946
İTQİRAN	QÜLÜSTAN	EZİZBEKOV	03.01.1935
KACARAN	QACARAN	QAFAN	04.08.1951
KALALI	NORABER	ANİ	03.02.1947
KALANA	QUKASYAN	MASİS	01.12.1949
KALARAK	ŞENAVAN	HOKTAMBERYAN	04.04.1946
KEÇİLİ	MRAQAŞAT	HOKTAMBERYAN	04.04.1976
KELEKARH	ŞENAVAN	HOKTAMBERYAN	04.04.1946
KIRAÇ	CRAPİ	ANİ	03.02.1947
KİLSEKEND	SRAŞEN	QAFAN	-
KİRDİKEND	LENADZOR	KALAN	-
KİRDVAN	YENEKOVAN	İCEVAN	03.01.1935
KORU	CORAŞEN	QORUS	19.04.1950
KÖTAYK	ABOVYAN	ABOVYAN	02.10.1961
KUTAŞEN	KİRANTS	İCEVAN	25.05.1967
LELEKEND	LALİQYUĞ	İCEVAN	-
LEMBELİ	DEBETEŞAN	NOYEMBERYAN	18.06.1960
MECİDLİ	NOR KYANQ	ARTİK	01.06.1940
MEHRİBAN	KATNAHPYUR	TALİN	19.04.1950
MELİKKEND	MELİKQYUĞ	ARAQADZ	15.07.1946
MELİKLER	SPANDARYAN	SİSYAN	04.05.1939
MHUB	BALAHOVİT	ABOVYAN	26.12.1968
MİSHANA	HAKAVAN	HRAZDAN	01.12.1949
MOĞES	QAĞNUT	QAFAN	29.06.1949
MORUT	AKNAHPYUR	İCEVAN	11.11.1970

MUNCUHLU	TSİLKAR	ARAQADZ	15.07.1946
OĞRUCA	QARANMA	VARDENİS	-
ÖRDEKLİ	LÇAŞEN	SEVAN	26.04.1946
PAŞALI	ZARİTAP	EZİZBEYOV	08.07.1957
PİPİS	CAĞAZ	İCEVAN	-
PUŞQEK	AYQEDZOR	MEQRİ	-
QANLI	QAMIŞLI	VARDENİS	12.08.1946
QANLICA	MARMAŞEN	AHURYAN	26.04.1946
QAPILI	QUSANAQYUĞ	ANİ	03.02.1947
QARAL	QATNACUR	SPİTAK	26.04.1946
QARHUN	CRARAT	EÇMİEDZİN	04.04.1946
QEMERLİ	ARTAŞAT	ARTAŞAT	04.09.1945
QÖL	LİÇK	MARTUNİ	-
QORAN	QOGARAN	STİPAK	26.04.1946
REVAZLI	DİTAVAN	MEHRİ	25.05.1967
REYHANLI	AYQAVAN	ARARAT	04.04.1946
SAÇIYOK	DEBET	QUKAR	03.01.1935
SADİBEYLİ	ÇHALOV	TUMANYAN	22.02.1939
SAMURLU	SARAPAT	QUKASYAN	12.11.1946
SATANAHAÇ	GÜNEY	VARDANİS	03.01.1935
SAYBALİ	ŞARNAKUNK	SİSYAN	10.09.1946
SIÇANLI	AVTONA	TALİN	03.01.1935
SİRKETAŞ	HDRANTS	QAFAN	-
SİSYAN	HATSAVAN	SİSYAN	02.03.1940
SUSUZ	TSAMASAR	TALİN	12.02.1946
SAÇLI	NORAŞEN	APARAN	15.07.1946
ŞAHAB	MAYAKOVSKİ	ABOVYAN	11.04.1940
ŞAHABLI	ŞAHAB	ARARAT	03.07.1968
TALIŞ	ARUÇ	EŞTEREK	11.11.1970
TALİBOĞLU	LUSAKERT	ARTİK	15.07.1948
TEKİYE	BAZMAHPYUR	EŞTEREK	01.12.1949
TEZEKÖY	NOR QYUK	MASİS	-
UĞURBEYLİ	BERKANUŞ	ARTAŞAT	20.08.1945
UHUB	BALAHOVİT	AKOVYAN	26.07.1968
URUT	VARATAN	SİSYAN	03.07.1968
UZUNOBA	ARQAVANAD	HOKTAMBERYAN	10.04.1947
VARMAZİYAR	AREVAŞAT	EÇMİEDZİN	04.04.1946
VELİGEC	TSAHKAVAN	ŞEMSEDDİN	04.05.1939
VELİYOH	TSAHKAVAN	ŞEMSEDDİN	05.04.1939
YARPIZLI	LÇAVAN	VARDENİS	25.05.1967
YAYCI	QARJİS	QORUS	03.07.1968
YEŞİL	KAKAVADZOR	TALİN	12.11.1946
ZEYVE	DAVİD BEY	QAFAN	29.11.1949
ZORBA	SORİK	TALİN	03.01.1935

Kaynakça

1. A.Ender GÖKDEMİR, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998
2. A.Refik ALTINAY, Kafkas yollarında Hatıralar ve Tahassüsler
3. Cemal ANADOL, Ermeni Dosyası, Turan Kitabevi, İstanbul 1982
4. Cemal ANADOL-Nazile ABBASLI, 100 soruda Ermeni Meselesi, Kuvay-ı Milliye Yayınları, İstanbul 2002
5. Doğuş Dergisi
6. Esat URAS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara Belge Yayınları
7. İbrahim BOZYEL, Ermeni Kültür Terörü, Ankara 1996
8. Kars Eli Dergisi, Yıl 3, 1966

9. M. Asid KOÇAR, Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, İstanbul 1990
10. M.F. KIRZIOĞLU, Müştek Hatifi KARAHANOĞLU, Karahanoğlu Aile Tarihçesi
11. M.Fahrettin KIRZIOĞLU, Anı Şehri Tarihi
12. M.Fahrettin KIRZIOĞLU, Edebiyatımızda Kars
13. M.Fahrettin KIRZIOĞLU, Kazım Karabekir, Kültür Bakanlığı, 1278 Türk Büyüğü
14. M.NİMETOVA, Esr'lerin Daş Yaddaşı, Baku 1987
15. Mehmet HOCAOĞLU, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Anda Dağıtım, İstanbul 1976
16. New, Orient, VI. 1967, No:3
17. Sabır ESEDOV, Ermenistan Azerbaycanlarının Tarihi Coğrafyası, Baku 1995
18. Said KOCAŞ, Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990
19. V. ARUTYUNYAN, Yerevan, Moskova 1968
20. V.L. Veliçko KAVKAZ, Baku 1990
21. V.L. Veliçko KAVKAZ, Bakü 1990, s.75, Erol KÜRKÇÜOĞLU, Doğu Anadolu'da Türk Soykırımı, Kuvay-i Milliye, Adana 2002
22. Yıldırım ÖZTÜRKKAN, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Terörü, Kars 2000

Nurhan aydın

ÖZET

Bilindiği üzere Ermenilerin Türklere karşı izledikleri insanlık dışı katliamlar, mezalimler ile ilgili çok şeyler yazıldı ve yazılmaya da devam edilecektir. Bu yazılar tetkik eserler, tercümeler, arşiv vesikaları ve canlı kaynaklar, yani özellikle Ermeni vahşetini yaşayanlar olmasına karşın, bu saldırılara hedef olan Türklerin çok önemli bir durumu da Ermeniler tarafından yok edilmekte veya sahip çıkılmaktadır. Bu da Türk kültürüne sahiplenmek istenen "Ermeni Kültür Terörü'dür". Bu konunun şimdiye kadar ele alınmamış olması ise büyük bir eksikliktir. Şöyle ki; Ermeniler sadece soykırım iddiasını bahane etmemektedirler.

Niçin mi? Çünkü bir devletin öz değerlerini çalarak sahip çıkarak, imha ederek, o devlete karşı suç işlemiş oluyorlar. Hem de bu kültür değerlerini kendilerine lanse ederek, Dünya kamuoyunu yanıltmaları, onları aldatmaları ile insan haklarını ihlal ediyorlar ve insanlığa karşı Dünya'ya karşı suç işlemiş oluyorlar.

Ancak tarihi gerçekleri saptırarak, oynanmak istenen oyunları, ileri sürülen çılgınca iddiaları görmezlikten gelemeyiz. Bu konu ile ilgilenen, uğraşan bütün yurtseverler ve Türk tarihi bilincine sahip Türk aydınları, Türk vatanını bölünmez bütünlüğü, silinmez Türklüğünü ortaya koymak için kendilerine düşen görevi yapacaklarına inanıyor ve güveniyoruz. Çünkü Türkiye için kültür meselesi en az strateji kadar önemlidir.

Nurhan Aydın

ARMENIAN TERROR OF CULTURE

Summary

As known, many articles have been written and will becontinued about inhuman massacres and atrocities against Turks carried by Armenians. Despite these articles, surveyedsigns, translations, archival documents and living resources, namely there are ones who had undergone Armenian atrocity, a very important situation about Turks targeted by thoseattacks is either being exterminated or claimed by Armenians.

This is "Armenian Terror of Culture" that is seeked to beimposed in Turkish Culture. The fact that this issue has notbeen taken into consideration so far is an important drawback. Namely; they do not allege Armenian genocide claims only.

Why? Because they are committing a crime against a natio nby either stealing its self-worth or destroying it. Moreover, they are misleading the public opinion of the world, deceivingthe human s and violating the human rights by appropriatingthese cultural values.

However, we cannot ignore the tricks and allegations setforth wildly by distorting historical facts.We be lieve and relythat all of the Turkish Patriots and intellectuals dealing withthese issues and having the patriotic c onsciousness of Turkishhistory will do their parts to demonstrate the indivisible unityof the Turkish homeland, and indelible Turkishness. Because, for Turkey cultural matters are at least as important asstrategy.

Həsən Səfəri
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutunun Cənubi Azərbaycan
şöbəsinin əməkdaşı, elmi işçi, Bakı,
e-mail: hseferiaz@yahoo.com

1918-Cİ İLDƏ URMİYADA AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI

1918-ci ildə indiki Azərbaycan Respublikası əraziləri və Şərqi Anadolu ilə yanaşı Cənubi Azərbaycanda da türklərə qarşı dəhşətli soyqırım həyata keçirilmişdir. Bundan əsas məqsəd isə Qərb dövlətləri tərəfindən müsəlman türklərin yaşadığı ərazilərdə və xüsusilə güclü türk dövləti olan Osmanlı dövlətinin qonşuluğunda özlərinə dayaq nöqtəsi kimi süni şəkildə erməni dövləti yaratmaq idi. Lakin ermənilər Azərbaycan torpaqlarına köçürüldükləri üçün burada dağınıq şəkildə yaşayırdılar. Onlar hər bir şəhər və məntəqədə yerli türk əhali ilə müqayisədə əhalinin çox az hissəsini təşkil edirdilər. Ona görə də erməni dövləti yaratmaq üçün Şimali Azərbaycan və Şərqi Anadoluda olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində də əhalinin əksəriyyətini soyqırıma məruz qoyub, demoqrafik dəyişikliklə buna nail olmaq məcburiyyətində idilər. Məhz buna görə, türklərin yaşadığı bütün bölgələrdə (Şərqi Anadolu, Şimali və Cənubi Azərbaycan) eyni taktika ilə soyqırım tətbiq edilib. Yəni yerli türk əhalini soyqırıma məruz qoyub, dənizdən dənizə "Böyük Ermənistan" dövlətinin yaradılmasına şərait yaratmaq istiqamətində işlər aparılmışdır.

1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanda ermənilərin soyqırıma məruz qoyduğu ən böyük şəhər isə Urmiya şəhəri olmuşdur. Bu məqsədlə ermənilər Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində aysorları da özlərinə birləşdirərək 1917-ci ilin sonu, 1918-ci ilin əvvəlində silahlı dəstə yaratdılar. (1, s.331) Urmiyada birləşmiş erməni-aysorlardan ibarət silahlı dəstə yaradıldıqdan sonra 1918-ci il yanvar ayının ortalarından "Urmiya camaatı gördü ki, silahlı qüvvələr tərəfindən bazarın müxtəlif yerlərində aysorlar və cilolardan (Osmanlı ərazisindən gəlmiş aysorlar H.S.) təşkil olunmuş sabit və səyyar polis postları qurulub. Bu məmurlar qollarına ağ parça bağlamışdılar. Parçaların üstündə aysor hərfləri ilə yazılmış "polis" sözü gözə dəyirdi. Bəzən şəhərin müxtəlif yerlərində də bu məmurları görmək mümkün idi" (2, s.122). Yanvar ayının 27-28-də "isə cilo polisi ilə müsəlmanlar arasında toqquşma baş verdi. Bu toqquşma dərhal sakitləşdi" (2, s.112).

Yenicə təşkil edilən birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri 1918-ci il yanvar ayının 23-dən hər gün kəndlərə və qəsəbələrə hücumlar edir, dinc azərbaycanlıları qətlə yetirirdilər. (3, s. 449)1918-ci il fevral ayının 16-da artıq birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri Urmiya küçələrində əhaliyə maneə törədir və hətta hücuma keçir (4, s. 51). 1918-ci il fevral ayının 19-da şəhərin yerli polis qüvvələri ilə birləşmiş erməni-aysor silahlıları arasında atışma baş verdi. Ciloların biri öldü və onlar qaçarkən 4 nəfər günahsız əhalinidə öldürdülər. Çərşənbə günü fevral ayının 20-də Urmiya şəhərinin hakimi Əcləlməlk birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin başçılarını hökumət idarəsinə dəvət etdi. Fransa Xəstəxanasının rəisi müsyö Qujel və Papanın nümayəndəsi monsenyor Sontaq da həmin iclasda iştirak edirdilər. Onlar son günlərin məsələlərini və toqquşmaları müzakirə etdilər. (5, s. 715) Elə həmin gün erməni-aysor silahlı dəstələri tərəfindən müsəlman əhalidən təxminən 100 nəfəri şəhər xaricində qətlə yetirilmişdir. Onların cənazəsi təhlükəli vəziyyətə görə yerdə qalmışdı. Şəhərin hakimi erməniaysor silahlı dəstələrinin başçılarından xahiş etdi ki, onlar öz qüvvələrindən bir hissəni göndərməklə təhlükəsizlik yaratsınlar ki, müsəlmanlar öz qətlə yetirilənlərinin cənazələrini götürüb dəfn edə bilsinlər. Onlar hətta buna da razı olmadılar" (3, s.499). Belə vəziyyətdə "qərara gəlindi ki, 1918-ci il 21 fevral cümə axşamı günü yenidən hökumət idarəsində toplanıb bölgənin sakitliyi və əhalinin təhlükəsizliyini qorumaq üçün qəti qərar verilsin" (2, s.114).

Cümə axşamı əvvəlcədən gəlinmiş razılığa əsasən "həmin qrup Urmiyada toplaşıb müzakirələr aparmağa başladılar. Eyni zamanda əhalinin Azərbaycan Demokrat Partiyasının Urmiya şöbəsinə müraciəti ilə həmin partiyanın yerli başçıları da erməni-aysor silahlı dəstələrinin başçıları ilə müzakirəyə başlamışdılar. Silahlı dəstənin başçıları erməni-aysor silahlı dəstələrinin 3 günədək tərksilah edilməsinə razılıq vermişdilər. Lakin onlar da öz sözlərinə əməl etmədilər. (6, s. 27)

Aparılan bütün müzakirələrə baxmayaraq, təxminən 100 nəfər qətlə yetirilən müsəlmanın cənazəsi meydanda qalmışdı. Ona görə də cümə günü fevral ayının 22-də Urmiyanın iki nəfər Qardaş və Dadaş adlı qorxmaz sakini özləri qətlə yetirilənlərin cənazələrini şəhərə gətirib dəfn etmək qərarına gəldilər. Günbatan vaxtı onlar şəhərdən çıxarkən Hezaran darvazası yaxınlığında bir neçə nəfər cilo ilə qarşılaşdılar. Tərəflər arasında münaqişə baş verdi. Güllə səsləri eşidilən kimi, şəhərin hər yerində olan birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri atəş açmağa başladılar. Məlum oldu ki, onlar qabaqcadan öz aralarında qərara gəlmişdilər ki, ilk güllə səsini eşidən kimi qətliama başlayacaqlar (3, s.52).

Müsəlmanların nə xristianlarla düşmənçiliyi var idi, nə də ki, onlarla döyüşmək fikrində idilər. Özlərinin kütləvi şəkildə soyqırıma məruz qalacağını da gözləmirdilər. Onların əllərində isə silah da yox idi. Yalnız çox az sayda əhaliyə öz ölkələrinə gedərkən bir sıra rus əsgərləri gizli şəkildə silah satmışdılar. Şəhərin əhalisi xəbərsiz və qəfil yaxalanmışdılar.

Beləliklə, 1918-ci il fevral ayının 22-də cümə günü axşam Urmiyada əhalinin ilk 3 günlük soyqırımı başladı. Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin rəhbəri Ağa Petrosun əmri ilə Əsgərxan məhəlləsindən silahlı dəstə müsəlmanlar yaşayan qonşu mənzillərə hücum etdilər. Belə bir sürətli və vəhşicəsinə hücumu gözləməyən müsəlmanlar qəflətən yaxalandılar. Aysorlar (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri –H.S.) evə hücum etdikdən sonra ev sahiblərini öldürür, evin əşyalarını qarət edir, sonra yandırırdılar. (2, s.117) Novgeçər, Yurtşah və başqa məhəllələrin müsəlmanlarının böyük bir qrupu ölümdən canlarını qurtararaq müsəlmanların yaşadığı məhəllələrə pənah apardılar (2, s.117). Bir neçə saat keçmədi ki, Urmiya şəhəri hər tərəfdən birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri tərəfindən mühasirə edildi və top güllələri, bombalar şəhərin hər tərəfindən dolu kimi əhalinin başına yağmağa başladı. Çarəsiz qalanəhali təslim olaraq, darvazaları açmağa məcbur oldu. Əhali təslim olmamışdan əvvəl birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin dini lideri B.Marşimon silahlı dəstələrə əmr etmişdi ki, bir neçə saat ərzində əhalini qətliam etsinlər. Ona görə də, əhali təslim olandan sonra şəhərə daxil olan erməni-aysor birləşmələri gördükləri qadın, kişi, uşaq olmaqla hər kəsi qətlə yetirdilər (7, s.589). Bu kifayət etmədi, onlar əhalinin evinə də hücum edib, əmlakı və nağd pullarını qarət etdikdən sonra evlərdəki insanları qəddarlıqla qətlə yetirdilər. Çox qorxunc və qanlı hadisələr baş verdi. Hər yer qətl edilən günahsızların cəsədləri ilə dolu idi və şəhər açıq qəbiristanlığı xatırladırdı (7, s. 590).

Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin hücumunun ikinci günü 1918-ci il fevral ayının 23-də atışma yenidən başlandı. Müsəlmanlar çarəsiz şəkildə öz can və namusunu qorumağa çalışırdılar. Lakin birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin müsəlman məhəllələrini top atəşinə tutması müsəlmanların müqavimət əzmini qırdı. Bunun ardınca isə Urmiya şəhərinin xaricində Nəsirəddövlə qalasında rusların nəzarəti altında olan təxminən 1000 nəfər yerli kazak qüvvəsi də şəhər əhalisinə yardım etdiyi üçün hücuma məruz qaldı.Rus zabitinin xəyanəti nəticəsində xristian dəstəsi qalanı tutdu və kazakları da qətliam etdi (3, s.501).

1918-ci il fevral ayının 22 və 23-də (cümə və şənbə günləri) müsəlmanlar müqavimət göstərdikləri üçün ölənlərin sayı az idi. Lakin şənbə günü axşam azərbaycanlı ağsaqqallar erməni-aysor silahlı dəstələrinin başçılarından B.Marşimonla müzakirə aparıb, onu qırğının dayandırılmasına razı saldılar. B.Marşimon müsəlmanların qətliamının dayandırılması üçün hər hansı bir iş görmək əvəzinə onları aldadıb yola saldı. Silahı olan və öz ailələrini müdafiə edən müsəlmanlara dedilər silahı yerə qoysunlar ki, barışıq üçün şərait yaransın (3, s.502). Lakin birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri anlaşmaya məhəl qoymadılar. 1918-ci il fevralın 24-də "cilolar və qaçaq ermənilər yenidən əhalini qətlə yetirib, evlərini qarət etməyə başladılar" (4, s.58). Sonra məlum oldu ki, ABŞ-ın Urmiyadakı konsulu mister A.Şed əslində barışığı qəbul etməyib və istəyib ki, Urmiya şəhəri tam şəkildə erməni-aysor silahlı dəstəsi tərəfindən tutulsun. Ona görə müsəlmanların ermənilərin atəşinə cavab vermədiyi halda onlara atəşkəs göstərişi verilmədiyi üçün vəhşicəsinə azərbaycanlıların qətliamına davam etdilər (8, s.209).

Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri kütləvi şəkildə azərbaycanlıları soyqırıma uğratdıqdan sonra, şəhər əhalisi təslim olmaq məcburiyyətində qaldı. "Şəhərin adlı-sanlı adamlarından bir qrupu hökumət evinin həyətində toplanıb elan etdilər ki, əgər bir saata qədər bu vəziyyət davam edərsə şəhər əhalisi tamamilə qırılacaqdır. Ağ bayraqla gedərək Amerika konsulluğuna sığınmaq lazımdır" (2, s.20). Üç gün qırğın davam etdikdən sonra "Şəhərin nüfuzlu adamları səhər tezdən Əziməssəltənə Sərdarın evində toplaşıb oradan Amerika konsulluğuna getdilər" (2, s.24).

Əzimüssəltənə Sərdar əhalini özü ilə mister A.Şedin evinə apardı. ABŞ konsulunun evinə gedən heyət onun qulluqçusu Heydərəlini göndərdilər ki, mister A.Şedi onların gəlməsi ilə bağlı xəbərdar etsin. Qulluqçu isə hər dəfə qayıdıb deyirdi ki, mister Şed yatıb və onu oyatmaq mümkün deyil. Mister A.Şedin gündüz vaxtı özünü yuxuya vurmasının səbəbi ondan ibarət idi ki, erməni-aysor dəstələri əhalinin soyqırımını davam etdirsinlər (3, s.503). İş o yerə çatdı ki, müsəlmanların başçıları konsulluqdan çıxıb şəhər əhalisinə müdafiə olunmaq tapşırığı vermək qərarına gəldilər. Məlum oldu ki, bütün yolları erməni – aysor dəstələri tutublar. Bu şəxslər konsulluqdan çıxsa idilər küçələrdə öldürüləcəkdilər. Vəziyyət olduqca ağır idi. Bir tərəfdən erməni-aysor dəstələri şəhərdə qırğın törədirdilər. Digər bir tərəfdən də bütün əhali gözünü yola dikib öz nümayəndələrini gözləyirdilər. Lakin nə mister A.Şed gəlirdi, nə də müsəlmanların başçıları özləri konsulluqdan çıxa bilirdilər" (2, s.126–127).

Nəhayət, üç saat sonra mister A.Şed yuxudan qalxıb gəldi və heyətin siqaret çəkmələrini bəhanə edib təzədən yataq otağına qayıtdı. Onun gəlişi daha 45 dəqiqə gecikdi. Aparılan tədqiqata görə, həmin 45 dəqiqədə səhər tezdən qətlə yetirilən əhalidən başqa daha 1500 nəfər azərbaycanlı erməni-aysor dəstələri tərəfindən qətlə yetirildi. (3, s.504).

Mister A.Şed gəlib nümayəndələrdən nə istədiklərini soruşdu. Söhbətdən sonra fikrini söylədi: «Təhlükəsizlik istəyirsinizsə 12 nəfər xristianlardan, 12 nəfər isə müsəlmanlardan məclis yaradıb müzakirələrə başlayaq. Nümayəndələr bildirdilər ki, məclis təşkil olunub üzvlər seçilənədək, müzakirələr planlaşdırılanadək şəhər şəhərliyindən çıxıb bir ovuc toza dönəcək. İndi sakitlik yaradın, sonra siz necə deyirsinizsə elə edək" (2, s.128).

Mister A.Şed bir neçə dəstə atlı hazırladı, müsəlmanlardan da bir neçə nəfəri onlara qatıb günortadan beş saat sonra erməni-aysor dəstələrini şəhərdən çıxarmaq üçün məhəllələrə göndərdi. Əhali arasında olan nüfuzlu şəxslər konsulluqdan çıxmadılar və 24 nəfərlik məclisin təşkil olunmasını gözlədilər (8, s. 293).

Heyət üzvləri azərbaycanlıların artıq təslim olduğunu və qırğının davam etməsinin heç bir qayda-qanuna sığmadığını bildirdilər. Bundan sonra yığıncaq təşkil edildi. Həmin yığıncaqda İran dövlətinin Urmiyadakı nümayəndəsi R.Mötəmidəlvüzarə də iştirak etdi. Həmin iclasda erməni və aysorlardan ibarət xristianların dəstə başçıları azərbaycanlılara ultimatum verdilər. Ultimatumda azərbaycanlılardan xristianların olduqca ağır şərtlərini yerinə yetirmələri tələb edilirdi. Ağır şərtlərə malik olan ultimatuma 24 nəfərdən ibarət təyin edilən məclisin 12 nəfər müsəlman nümayəndələri də məcburən qol çəkdilər (9, s.25).

Təkcə 1918-ci il fevral ayının 24-də (bazar günü) 10000 nəfərə qədər günahsız azərbaycanlı Urmiyada soyqırıma məruz qaldı. Ümumilikdə 1918-ci il fevral ayının 22-də 3 gün müddətinə başlanan soyqırımda Urmiyada 10-15 min günahsız azərbaycanlı soyqırıma məruz qaldı. (6, s. 6)

İranınUrmiyadakınümayəndəsi R.Mötəmidəlvüzarə yazır ki, həmin gecə qətl-qarət daha kəskin şəkildə davam etdi. "Səhərə kimi atışma davam etdi. Səhər hökumət idarəsinə gəldim və raportlar əsasında çox faciəli hadisələrin baş verdiyinin şahidi oldum. Cilolar və s. (erməni və qaçaq ermənilər) məhəllələrə hücum edir, evlərə daxil olur və əhalinin var-dövlətini talayırdılar. Onlar müsəlmanların 500-ə yaxın evini yandırmış, qadın, kişi, uşaq və yaşlıları öldürmüşdülər. Belə bir qəddarlıq heç bir dövrdə müşahidə edilməmişdi" (3, s.502).

Təslim olan əhaliyə qarşı ultimatumdan sonra "25 fevral 1918-ci ildən başlayaraq müsəlmanlar tərki-silah edilməyə başlandılar. 48 saat ərzində müsəlmanlara aid bütün silahlar yığıldı. Lakin xristianların nümayəndələri bunu qəbul etməyərək deyirdilər ki, müsəlmanlar silahları gizlədiblər və vermirlər. Onlar silah toplamaq bəhanəsi ilməəhaliyə qarşı güc tətbiq edirlər. Müzakirələrdən sonra papanın nümayəndəsinin vasitəsilə müddət artırıldı. Lakin xristianlar silah axtarmaq üçün azərbaycanlıların evinə daxil olur, qarşılarına çıxanı öldürür və evi talayırdılar. Həmin vəziyyət Osmanlı ordusunun Urmiyaya gəlməsinə qədər davam etdi. (8, s.299)

Erməni və aysorların məqsədinin soyqırım yolu ilə Azərbaycanda demoqrafik dəyişikliyə nail olub, erməni dövlət yaratmaq olduğu üçün, Urmiya şəhərində azərbaycanlıların tam təslim olmasından sonra əhalininsoyqırımı prosesi yenə davam etdi. Şəhəri tutan erməni-aysorlardan ibarət xristian silahlı dəstəsi qətl-qarətdən əl çəkmədi. Onlar "camaatın evinə tökülüşürdülər, ev sahibinin malını talan edirdilər. Ev sahibi isə canının qorxusundan qaçıb gedirdi. Soyğunçular rahatca daşınması mümkün olan qiymətli hər bir şeyi yığışdırıb aparırdılar" (2, s.131).

Əhali birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin qorxusundan gecələri damda kürsü düzəldib yatırdılar. Çünki onlar əhalinin evinə hücum edirdilər. Evlərə daxil olan birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri evi talamaq üçün əhalini qətliam etdikləri üçün, çarəsiz qalan əhali damlarda yaşayıb, hücum zamanı da canlarını qurtarmaq üçün əmlakını qoyub başqa damlara qaçırdılar (10, s.184).

Azərbaycan ərazisində erməni-xristian dövləti yaratmaq üçün bölgədə yaşayan digər etnosların da gücündən yararlanmaq məqsədilə ermənilər və onlara himayədarlıq edən Qərb dövlətlərinin nümayəndələri şəkkak kürd tayfasının başçısı İsmayılağa Simitqonu da ermənilərə birləşdirməyi qərara aldılar. Bu məqsədlə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin dini lideri B.Marşimonun İ.Simitqo ilə görüşməsi qərara alındı. Soyqırım yolu ilə Urmiyanı işğal edəndən sonra B.Marşimon 1918-ci mart ayının 16-da şənbə günü Salmasın yaxınlığında Köhnəşəhərdə İ.Simitqo ilə görüşdü. Görüşdən sonra İ.Simitqo erməni və aysorların niyyətini anladığı üçün B.Marşimonu qətlə yetirdi. (11, s.269) B.Marşimonun şəkkak kürd tayfasının başçısı İ.Simitqo tərəfindən qətlə yetirilməsinə baxmayaraq birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri bu məsələni bəhanə edib yenidən kütləvi şəkildə azərbaycanlıları qətliam etməyə başladılar. B.Marşimonun qətlə yetirilməsi xəbəri, mart ayının 18-də Urmiyaya çatdı. Çərşənbə axşamı, yəni əslində ilaxır çərşənbə günündə aysor, cilo və qaçaq erməni dəstələri şəhərin küçələrini dolaşmağa başladılar. Ürəkləri istəyən evə soxulub insanları öldürür və evləri qarət edirdilər. Şəhərdə qətl-qarət baş alıb gedirdi. Hər bir küçədən cilo dəstələrinin hərəkəti, əhalinin ağlaşması və hay-küy eşidilirdi (3, s.514). Urmiyada erməni və aysorların törətdiyi ilk soyqırımdan 33 gün sonra şəhər əhalisi min müsibətlə təhlükəli vəziyyətdə ac şəkildə evlərin küncünə sığınmışdılar və heç yerdən xəbərləri yox idi. Lakin qəflətən çərşənbə günü səhər tezdən liderlərinin ölümündən qəzəblənən cilolarla birlikdə erməni və aysorlar bəhanə edib əhalinin qapı, pəncərəsini sındırıb və gördükləri bütün əhalini – uşaq, qoca, gənc, qadın və kişiləri fərq qoymadan qətliam etdilər (8, s.303).

1918-ci il təkcə ilaxır çərşənbədə (mart ayının 20-də) Urmiyada İ.Smitqonun Marşimonu qətlə yetirməsi bəhanəsi ilə "ABŞ konsulu Şedin, Rus konsulu Nikitinin və Fransa, İngiltərə, eləcə də başqa ölkələrdən olan missionerlərin gözləri önündə ermənilər Urmiyada 10 minə yaxın dinc sakini qətlə yetirdilər (12, s.62). Hadisələrə canlı şahid olan Qulamxan Hişmət həmin qətliamda Urmiyada 10 – 12 min nəfərin soyqırıma məruz qaldığını qeyd edib. (6, s.63) Azərbaycanlıların həmin gün verdiyi tələfatın sayını bəzi mənbələr 10 min göstərib, digər mənbələr isə "Urmiyada qətlə yetirilən azərbaycanlıların sayını 15 min" göstərməkdədir (13, s.162).

Urmiyada 1918-ci il fevral ayının 22-də başlanan azərbaycanlıların soyqırımı həmin il avqust ayınadək davam etmişdir. Osmanlı qoşununun avqust ayında Urmiyaya daxil olması ilə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsini tərk edib ingilislərin yardımı ilə İraqa getdilər. Lakin onlar hətta Urmiyanı tərk edərkən də dinc Azərbaycan əhalisini qətliam etməkdən çəkinmirdilər. Belə ki, 1918-ci ildə avqust ayının 2-də birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri Urmiyadan çıxarkən 2000 azərbaycanlını soyqırıma məruz qoydular. Urmiyadan əlavə Urmiya məntəqəsinin ətraf bütün qəsəbə və kəndləri də amansızcasına soyqırıma məruz qalmışdı. Bu hadisələrdə təkcə Urmiya məntəqəsində 880 kənd (4, s.11) dağıdıldı, əhalisinə vəhşicəsinə divan tutuldu. Urmiyada və Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsinin digər şəhər, qəsəbə və kəndlərində baş verən soyqırım Osmanlı qoşununun əraziyə daxil olması ilə sona çatdı. Ümumilikdə bu soyqırımı nəticəsində Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə İran dövlətinin yaratdığı komissiyasının hesabatına görə 200 minə (14, s. 230) qədər günahsız azərbaycanlı məhv edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. توحید ملیکزاده، تاریخ ده هزار ساله سلماس، و غرب آذربایجان، تبریز، 1384، انتشارات الدار تبریز، 700ص.
2. Məlikzadə Dilməqani T. Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində – - soyqırım,. Ttərcümə: C.Mirzəyeva, Bakı, 2010 Bakı, Çap edvi, 259 s.
3. علی دهقان، سرزمین زرتشت رضائیه، انتشارات ابن سینا،تهران، چاپ اول 1348، 1017 ص.
4. مجتبی آزادی، تاریخ قتل عام مسلمانان آذربایجان توسط جلوها، ارومیه، 1369، انتشارات حسام الدین چلبی، ص. 76، 254 ص.
5. سید احمد کسروي «تاریخ 18 ساله آذربایجان » چاپ 5، نشر امیرکبیر ، تهران 1350، 919 ص.
6. غلام خان حشمت، مویه های شهر غریب، انتشارات یاز، اورمیه، 1387، ص. 232

7. تحولاتغربآذربایجانبهروایتاسنادمجلسشورایاسلامی،دورههایسومتاپنجم،بهکوششعلیططری،رحیمنیکبخت،تهران، 1390،کتابخانهموزهومرکزاسنادمجلسشورایاسلامی،ص585 .، 735 ص.
8. احمد کاویانپور، تاریخ ارومیه، چاپ اول، تهران 1378، 553 ص.
9. رحمت الله توفیق، تاریخچه ارومیه، یادداشتهایی از سالهای جنگ اول جهانی و آشوب بعد از آن، انتشارات شیرازه، چاپ اول 1382، 162 ص.
10. محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه، تهران، 1350، موسسه مطبوعاتی تمدن، ، 444 ص.
11. محمد امین ریاحی، تاریخ خوی (سیر تحولات اجتماعی و فرهنگی شهرهای ایران طی قرون)، تهران، 1378، انتشارات طرح نو، 602 ص.
12. Преступления армянских террористически и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.), Баку - Элм – 2002, 395 с.
13. احمد سلیمی فرد، نگاهی به تاریخ و جغرافیای شبستر، تسوج و صوفیان، انتشارات سیب سرخ، تهران، 1382، ص. 165، 618 ص.
14. رحمت الله خان معتمدالوزاره، ارومیه در محاربه عالم سوز، به کوشش کاوه بیات، نشر پژوه شیرازه، تهران 1379، 585 ص.

GENOCİDE AGAİNST AZERBAİJANİANS İN URMİAH İN 1918

Summery

The Azerbaijanians were under the genocide in the regions of Azerbaijan Republic as well as the eastern part of Anadolu and the western part of South Azerbaijan. The genocide against Azerbaijanians in the whole area was committed within a single plan. Urmiah was the biggest city of Azerbaijan which was under genocide in the same area. The Armenians unified Assyrians with themselves and made genocide 200 thousends Azerbaijanians in the western part of South Azerbaijan. The united Armenian-Assyrian armed groups made a genocide of Azerbaijanians in Urmiah which had been invaded for six months in 1918 and they had a plan to establish “Great Armenia”.

ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В 1918 ГОДУ В УРМИИ

Резюме

В 1918 году на территории нынешней Азербайджанской Республики, Восточного Анадолу, западной части Южного Азербайджана азербайджанцы подверглисъ геноциду. Геноцид проведенных во всех частех Азербайджана, претворялся в жизнь по одному плана. В западной части Юужного Азербайджана армяне, соединившиеся с айсорами, подвергли геноциду около 200 тыс. Азербайджанцев. В той зоне больше всех геноциду подвергся самый большой город Южного Азербайджана – Урмия. Объединённые армяно-айсорские военные отряды в 1918 году в течение 6 месяцев уничтожили в аккупированной Урмии почти всех азербайджанцев, претворяя в жизнь план «От моря до моря - Великой Армении».

Entela Muço
Arşivlerin Genel Müdürlüğü
entelatirana@yahoo.com

I. DÜNYA SAVAŞI YILLAR INDA AZERBAYCAN TÜRK HALKINA KARŞI ERMENİ SOYKIRIMI, ULUSLARARASI ARENADA OLAYLARIN YANKISI VE TÜRKİYE DIŞ POLİTİKASI

Anahtar kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Güney Kafkasya, Rusya Devleti, Ermeni askeri kuvvetleri, Paris ve Versaya Barış Konferansları
Keywords: First World War, the South Caucasus, the Russian Empire, the Armenian military forces, and Versace Paris Peace Conference

Soykırım kendi kendinde "gerici"[1] bir terim, gerici ilerici değil ve insanı değil bir eylemi temsil ediyor. Kuram, uygulamada ırklar araşındaki temel farklılıkları açıklayan "ırkçılık"[2] bilimdişi kuramının somutlaştırmasıdır. Bu, grubun ihtiyaçları ve eksiklikleri, yasadışı yollardan ulaşmak ve onlara sahip olan diğer sosyal grubun zararına çalıştığı sosyal kuvvetler ve ya gruplar tarafından desteklenir.

20. yy'ın ilk 20. yılında Avrupa ve Asya'daki bölgenin çeşitli ülkelere özel karakteristiklerinde olan "tarihsel" faktöre bağlı olarak farklı toplum ve ekonomik-siyasi sistemlerdeki çok taraflı ve çok planlı çelişkilere dahil edildi. Bu çelişkilerin gelişmesini daha fazla ağırlığını Kafkasya, Ön Asya ve Orta Doğu bölgeleri hissetti.

Bu bölge üçgeninde Batı ve Doğu Avrupa gelişmiş ülkelerin ilgileri diyalektik şeklinde birbiriyle bağlı oldu.

Orada Avrupa kendi devletlerin ülkerin gelişimi ve ilerleyişi lehine kendi çıkarlarının temin edilmesi amacıyla müdahale etti. Burada, önceden Müttefik devletler hiç bir ilgili olmadan belirli sosyal unsurlar, beklemeden onların bölücü amaçlarını hayata geçirilmesi için belirleyici faktör değerini kazandılar. Bu girişimde Doğu siyasi örgütlenmiş sistemleriyle; a. Osmanlı Devleti ve b. İran Devleti ile yuzleşti.

Müttefik devletler ve zamanın Avrasya siyasi güçleri arasındaki açık çelişki, devletin varlığı temelleri ve onun yönetimdeki siyası yapıların başarısı riske kondu. Onlardan bazıları oradaki bölgelerın nüfusları için ağır sosyal- siyası sonuçlanan girişimler üstlendiler. Bazı durumda bu bölgelerde çıkarları sağlamak için Avrupa müttefik ülkelerin bencilliği birbirleriyle yüzleşti.

Bu dönemde, insan tarihinde belirtilen en büyük acı sayfalarında işaretlenen ve uluslararası siyasi tarihinde en önemli olan olay, I. Dünya Savaşının başlaması (1914-1918) oldu[3]. Bu sefer Avrupa diplomasi kıtanın güneydoğusuna odaklandı ve en güvensiz şekilde yayılmacı amaçlarını sergilendi. Fakat, onların amaçlarını gerçekleştirmesi için yolların kavşak ortasında Güney Kafkasya'nın en meşhur bölgelerinden biri Azerbaycan'da bulunuyordu. Güney Kafkasya'nın güneyinde bulunduğu Azerbaycan, jeopolitik konumu doğal alarak Ön Asya'ya -Anadolu, Orta Asya - Kazakistan, Türkmenistan ve Orta Doğu - İran, Irak, Afganistan'a geçit yolların kavşağın ortasında konumlandırmıştı[4].

Siyasi sınırlarına göre, ülke şu devletlerle sınırlanmış: Kuzeyde –Rusya, Güneyde-İran[5], Batıda- Ermenistan, Kuzeybatı- Gürcistan, Güneybatı-Türkiye ve Doğuda- Hazar Denizi[6]. Etnisite değer-

---

[1] Androkli Kostallari dhe të tjerë, *Fjalor i Gjuhës së Sotme Shqipe*, *(Bugünkü Arnavutça Dilin Sözlüğü), "Racizëm" ("Irkçılık")* "Mihal Duri" Yayın Evi, Tiranë 1980, s. 1636.
[2] Androkli Kostallari dhe të tjerë, *age*, *"Reaksionar" ("Irkçı")* s. 1628.
[3]Yalçın Durmuş Ve Diğerleri, *age*, s. 73.
[4] Selçuk Ural, *Il. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu bildirileri,* Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2009, s.5
[5] Cemil Hasan, *age*, s. 230.
[6] Nihat Kasıkcı ve Hasan Yılmaz, Aras'tan Volga'ya Kafkaslar (Ulkeler-Sehirler-İz Bırakanlar), Turkar Yayınları, 2000, s. 8 naklen Levent Şen, *Soğuk Savaş Sonrası Turkiye'nin Guney Kafkasya Politikası*, Ankara 2008, s. 20.; Resulzadə Əmin Məhəmməd, İran Türkləri, "Təknur" Yayın Evi, Bakı 2013, s. 50; *Soğuk Savaş Sonrası Turkiye'nin Guney Kafkasya Politikası*, Ankara 2008, s. 20; Cemil Hasanli, s. 230.

lendirmelerine dayanarak, Azerbaycan'da, otokton Azerbaycan Türk halkı yaşıyor[1]. İnanç dini ile ilişkin ise ülke İslam inanca sahip bir bölge olarak tanınmıştı. Bu koşullarda, Müttefik devletlerin kötü amaçlara ulaşılması, bölgedeki nüfusa karşı siyasi-askeri eylemlerin yapılmasında bir destek olursa, işleri daha fazla kolaylaştıracaktı.

Avrupa uzmanları, İran ve Anadolu alanlarına, Kafkasya dağlarına, bölgenin jeopolitik ve demografi koşulları inceledikten sonra, Avrupa devletleri baş yöneten Rusya ve İngiltere tarafından onların çıkarlarına hizmet edecek amacıyla karşılıklı olarak Ermeni toplumu bu bölgelerdeki ve diğer ülkelerde bulunanlara, yeni bir alan, ülke, bir vatan bulmasına kararlaştırdılar. "Yeni Vatan" Güney Kafkasya'da, Azerbaycan topraklar üzerinde olacaktı.

Amaçlarının gerçekleştirilmesi için Azerbaycan topraklarının Batı tarafının seçilmesi sorunun bir çözümü olarak düşünüldü. Doğal şekilde bazı soru ortaya çıkıyor: Niye Azerbaycan seçildi, Gurcistan değil? Niye toprakların batı tarafı seçildi, kuzey toprakların, güney ya da doğu tarafı değil? Cevapı Rusya'nın planlarını ve siyasetini kapsayan amaçlarında aramalı:

A. Azerbaycan Turk halkını bölmesi, **B**. onu destek olmadan bırakması, **C**. onun ulus, nüfus olarak yok edilmesi, Ermenileri Azerbaycan'ın batı topraklarında yerleştirmesi ve onlara devleti kurulması, yerel nüfusun sınırları Osmanlı Devleti'ndeki türk kardeşleri arasında ilişkilerini kesmesi ve Kafkasların diğer kısmı ile iletişiminde engel oluşturması. Azerbaycan Hıristyan bir "duvar" ile izole edildi ve İslam Dünyası ile İran'dan ve Türkye'den hariç hiçbir iletişim araçı yoktu. Artık, onun jeo-demografik-dini haritası şu şekilde sunulacaktı; Kuzey, Kuzeybatı ve Batı-Hıristıyan inanca ait olan Rusya, Gürcistan ve Ermenistan devletleriyle, Güney ve Güney-Batı İslam inanca ait olan İran ve Türkye devletleriyle sınırlanacaktı. **D.** Ermeniler, Hıristian inanca ait olan bir halk olduğu gibi; Rusya, İngiltere ve Fransa amaçlarını daha iyi anlayabilirlerdi. Aynı zamanda, Ermenilerin Rusya'ya ait ruslara onlara kendi devleti kurulmasına imkân verdiği için büyük bir manevi ve maddi bir borcu vardı. Onların yabancı bir toprak üzerinde kurulan devleti ve Türk halkın özgürlüğü ve ataların kutsal toprağından kaçırılan vatandaşları ile, siyasi bir uydurmadan başka bir şey değildi. **E.** Ermeniler savaşçı bir halk olarak savaş sanatında kendi yeteneklerini tanımış oldular. Hatta, inanç adına hayatlarını da feda edebilirlerdi. Eğer I. Dünya Savaşı öncesinde Ermenistan adlı bir devletin kurulması ile gelişmiş Avrupa devletlerinden hiç birisi ilgilenmiyorsa, grubun içerisinde siyasi dengeler değişince, o, da Avrupanın dikkat kanalına girmiş oldu. Onların temsilcilerinden ise Doğu cephesinde kendi planlarının gerçekleştirmesi için "ilgili" bir çozüm sayıldı. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin omuzu üzerine gerçek bir engel olurdu. Bu sorunun temelidir. Bazı sorular ortaya çıkıyor: 1. Ermeniler Rus Çarı II. Nikolay tarafından vaat edilmiş toprakların onların olmadığını bilmiyormuydu? 2. Ermeniler vaat edilmiş toprağın meşgul olduğunu ve bu topraklarda yüzyıllar boyunca otokton bir millet olan Azerbaycan Türkü'nün yaşadığını bilmiyormuydu? Ermenilerin bu topraklarda kendi devletini kurmağa hakkı var mıydı?

İnsani toplumun sosyal gelişimin "tarihsel" diyalektik yasalarına dayanarak ve onun diyalektik analizine göre, devletin kurulması tarihsel bir olgu ve tarihsel- sosyolojik sürecin sonucu olur, insan toplumunun daha yüksek bir aşamaya geçiş noktası siyasi-coğrafi anlamına gelince, devlet üç baş unsurdan ibaret oluşur: **a-** toprak, **b-** nüfus, **c-** kamu iktidarı. Kamu iktidarı unsurü belirli bir nüfus üzerinde etkilenir[2].

Bu unsurlarda, ilk iki unsur onun varlığının koşulları belirleniyor. Devletin felsefe-diyalektik değerlendirmesine dayanarak, Azerbaycan topraklarındaki Ermeniler ve onların iddialarının tutduğu yer ile ilişkin açık bir şekilde görülmektedir[3]. Fakat, bir halkın kendi devletini yasadışı yolları ile kurma hakkı anlamına gelmez, harap etme hakkı anlamına gelmez. Söz ettiğimız dönemde Azerbaycan Türk halkı kibar, yiğit ve yurtaş olarak kendı vatan, ulus kimliği, tarihsel değerlerini korumasında bu bencil ve açgözlü zihniyetinin kurbanı oldu. Ermeni liderleri Rusya'nın siyasi oyunu ve Azerbaycan

---

[1] Necip Torumtay, *Değisen Stratejiler Odağında Turkiye*, "Milliyet" Yay., İstanbul, 1996, s.188, Levent Şen, *age*, s. 9.
[2] Servet Pëllumbi, Fiqeret Spahiu, *Fjalor i Filozofisë*, *"Shteti" ("Devlet"),* "8 Nëntori", Tiranë 1974, s. 316.
[3] Ramazan Uslu, *agm*, s. 619; Yalçın Durmuş Ve Diğerleri, *Türkiye Cumhuriyet Tarihi*, Akdty Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s. 99.

Türk halkına karşı aşırı milliyetçi Andronik'ın işleyen eylemlerini çok iyi anlamışlar. Onlar sözde "Yeni Vatan" adına kendi kimliklerini feda ettirmeği tercih ettiler. Onlar Müttefik devletler ile siyasi ikili bir oyunda işbirleyerek, yayılmacı amaçlarının gerçekleştirmesi için bu devletlerden bir araç olarak kullanılmasına müsade ettiler.

I.Dünya Savaş'ın başlangıcının sebepi her ne olursa olsun: onun amacı ona katılan taraflar tarafından etkin bölgeler elde etmek ve her katılımcı devletlerin uluslararası kredibilitesini artırması oldu. Savaşa katılan devletler amaclarının gerçekleştirmesi için kullandıkları yöntemlerden bazıları şunlardır:

1. Karşı tarafın zayif noktalarının kullanılması, 2. siyasi dengeler ve suprizlerin kontrol altına alınması. Supriz olaylar donemin siyasi gelişmelerinin sonucu idi. Örneğin, Çarlık Rusya'daki 17 Ekim1917 Bolşevik Devrimi onlardan biri olur. 3. her devletin amaçlarına ulaşmak Avrupa diplomasinin kullanılması, 4. yerel halka karşı askeri gücün kullanması, 5. nüfus değişimi politikası[1]. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devletinin katılması, onu Avrupa diplomasinin "kurbanı" olan ülkelerin sırasına dahil etdi. Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti onun belirleyici bir nesne olarak ve tabii olarak değil katılması, ciddi ve devletin bünyesinde tehlikeli bir girişimdi. Ülkedeki hükümetin yönetici siyasi yapıları, ülkenin siyasi sınıfı ve vatandaşları tarafından büyük bir taahhüt istemekteydi. 19. yy. sonlarında - 20.yy.başında, Osmanlı Devleti sosyal-siyasi- idari sektörlerinde çok zor bir dönem geçiriyordu ve bu sektörlerde acı olaylar ve huzursuzluklar yaşamıştı: 1. Dogu Kriz (1875-1878)[2], 2. Rus-Osman Savaşı (1877-1878)[3], 3. Kibirs ile çelişkisi[4], 4. Ermeni meselesi[5], 5. I. ve II. Balkan Savaşları (1911-13.10.1912-30.05.1913)[6], 6. I. Dünya savaşı (28.07.1914- 11.11.1918)[7] olaylardan söz edebiliriz. Öyle olayların gelişmesi, devletin yonetim sisteminde ve belirli yapılarda iz bıraktı. Şüphesiz tüm bu olaylar gelişiminde Avrupa devletleri parmakları vardı. Burada birinci sırada Rusya ve sonradan gelen İngiltere yer alıyordu[8]. Onların tek amacı, sabotaj bir siyaset takip edilmesi ve Osmanlı Devleti'ni zayıflamak oldu. Yalnız bu şeklinde Osmanlı Devleti'nden arzu eden toprakları ayrılabilirdi. Müttefik devletler, etkin bölgeleri çoktan tanımlanmışlar ve onlara müdahale etmek uygun an bekliyorlardı. Onların çıkarlarına göre bölgeler şu şekilde ayrılmışlar.

1.Orta Doğu - İngiltere [9], Fransa [10], İtalya [11]

2. Güney Kafkasya - II — II— II—II—II[12]

3.Türkiye - Almanya Boğazlar amacındaydı[13].

4. Balkanlar - Rusya Doğu Balkanlara niyetindeydi[14], Batı Balkanlar ise Avusturya-Macaristan'a kalıyordu[15]. Bu planların gerçekleştirmesi Osmanlı Devleti'nin parçalanması anlamın geliyordu. Balkan savaşlarının gelişmesi Osmanlı Devleti'nin konumu sadece uluslararası arenada değil Avrasya'da büyük

---

[1] 31 Mart (1918) Azerbaycan Türklerinin Soykırım Günü !... Ermeni Soykırımı Değil Türk Soykırımı !...31 Mart 2011, 03:42, https://tr-tr.facebook.com/notes/osmanl%C4%B1-imparatorlu%C4%9Fu-ottoman-empire/31-mart-1918-azerbaycan-t%C3%BCrklerinin-soykirim-g%C3%BCn%C3%BC-ermeni-soykirimi-de%C4%9Fil-t%C3%BCrk-so/210657928960570

[2] Yalçın Durmuş Ve Diğerleri, *age*, s. 47;49; Thoma Murzaku, *Politika Ballkanike E Rusisë Dhe Çështja Shqiptare*, "Nobel" Yayın Evi, Tiranë 1999, s. 24, (*Rusya Balkan Politikası Ve Arnavutluk Meselesi*).

[3] Murzaku Thoma, *age*, s. 41.

[4] Yalçın Durmuş Ve Diğerleri, *age,* s. 49.

[5] *age.*

[6] *age,* s. 59; 63. Thoma Murzaku, s. 63.

[7] *age*, s. 73; 115

[8] Charles. D. Harley, *"The Deperate Ottoman; Enver Pasha and the German Empire;II"*, Middle Eastern Studies, Cilt:30, Sayı. 1 Ocak 1994, ss. 1-27; Vahdet Keleş Yılmaz, *"Birinci Dünya Savaşında Kafkasya ve Çevresi İlişkin Yaklaşım ve Faaliyetler"* 8. Askeri Tarihi Semineri Bildirileri, Cilt: 1, Ankara Genel Kurmay Basım Evi, 2003, s. 224 naklen Reha Yılmaz, *"Birinci Dünya Başlarında Osmanlı Devletinin Kafkasya Siyaseti"*, OAKA, Cilt 3, Sayı. 6, 2008, s. 138.

[9] Yalçın Durmuş Ve Diğerleri, *age,* s. 95-96.

[10] *age*.

[11] *age*.

[12] Dilara Uslu, *age,* s. 4.

[13] Yalcin Durmus, *age*, s. 72

[14] Thoma Murzaku, *age*, s. 27.

[15] *age*.

bir güc olarak devlet yonetimin iç yapılarına zarar verdi. Bu durum, hükümetin sektörlerindan daha fazla hisseden silahlı askeri kuvvetlerin sektörü idi. I. Dunya Savaşı yılları döneminde Osmanlı Devleti'nin hükümetin yonetiminde iç siyasi durumu değişmişti. Devletin başına ittihatçiler gelmişti. Yurtaş ve ilerici aydınlar ülkenın durumunu anladılar ve onu sarılan genel krizden kurtarmaya karar aldılar. Bu zor girişim aldığı aydınlardan seçkin olan Enver Paşa'nın[1] Harbiye Naziri başkomutanı, Talat Paşa'nın[2] İç İşleri ve Maliye Bakanı, Cemal Paşa'nın[3] Denizlerin Bakanı, 5. Kafkas Kolordonun Komutanı Kazim Kara Bekir Paşa[4]. Onlar silahlı askeri kuvvetlerinin uzmanlarıyla birlikte duruma titiz ve sorumlu bir değerlendirme yaptılar. Dış şiyasi alanında diğer devletler arasındaki ilişkileri ile ilişkin onların dengleri değişmişti. Kafkas cephesinde dış siyasetin sahnesinde Ermeni sorununun ortaya çıkması I. Dünya Savaşı`na katılan ülkelerin sırasında gerginlik yarattı . Bu konuda, iki katılımcı devletin çıkarları çarpıyordu; Rusya ve Osmanlı Devleti. Eğer Rusya'nın çıkarı sadece siyasi ve faydalanıcı olursa Osmanli'nın çıkarı bütünlüğün ulusal çıkarları idi. *Birincisi* devletin sınırları arasındaki Çarlık Rusya hakimiyetinin altında Azerbaycan Türk halkı yaşıyordu. Az fırsatlarda değil ki Rus Çarı devletin ordularını eylemlerinden ve Ermenilerin aşırı milliyetçi kuvvetlerinden onların ulusal varlığı için tehlikede bulundular.

Ikincisi, Osmanlı Devletinin bölgede siyasi-jeostratejik ve iktisadi alanlarda kendı çıkarları vardı. Ermeniler ise Türkiye'de yerleşmişler ve Osmanlı Devleti için ciddi bir probem dönuştürmeye başlıyorlar. Söz ettiğimiz dönemde Azerbaycan`ın ulusal kimliği ve topraklarının bütünlüğünün korunması, onun varlığı için çok önemli idi. Durumun oluşturması ve onun karşılanması detaylı bir plan yapılması gerekli olurdu. Plana Rusya-Osmanlı Devleti arasında ilişkiler, Rusyanın diğer devletler arasındakı ilişkileri ile ilişkin her türlü diplomatik hareket, Rusya Devletinin iç siyası durumunun analizi dahil idi. Rusya cephesinde, Rus askerı kuvvetlerinde zayif olan her nokta Osmanlı askerini yöneten liderleri için faydalı olurdu[5]. Enver Paşa, şavaş planın yapılmasında, üç temel unsur diğerelenmelerine önem verdi. 1. etnik unsur, 2.inanç unsuru ve 3.toprak unsuru.

Bu üç unsur **a.** ulusal kimliği, **b.** dini kimliği ve **c.** onların kutsal toprağın bütünlüğünü koruma amacına hizmet edecekti. Planın amacı ise yurtaş karakteristik özelikleri vardı. Artık, Osmanlı Devleti'nin liderleri onların dış politikası dikkati Kafkaslara odaklandı[6]. Ruslar ve Ermenileri Azerbaycandan çıkartmak için Enver Paşa bir planı hazırlamıştı ve onu 1914 yılından uygulamayı düşündü. Ona göre sefer Güney Azerbaycan'dan başlyacaktı. Enver Paşa 1915 yılında Azerbaycan Türk halkı üzerinde işlediği kötü muamelat ve soykırım nedeniye Ruslarla görüşmelere girdi[7] ve bir antlaşma bitirdikten sonra Azerbaycan'ın durumu kısa bir zaman sakinleştirdi. Enver Paşa'nın ve diğer uzmanların planı[8] Azerbaycan'nın tümünü Rus hakimiyetinden kurtarmak ondan sonra Dağıstanda en son amaç bunların Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesi idi ve onun askeri fikirlerinin amacı objektiv nedeniyle gerçekletirilmediğine rağmen, Osmanlı Devleti'nin sistemi yıkılışı nedeniyle savaş planı hayata geçirilmedi[9].

Enver Paşa Güney Azerbaycan[10] aydınları ile temasa girdi ve bir kaç gorüşmeler yaptı. Örneğin, Enver Paşa'nın Erzurum'da Feteli Han Hovsky ile görüşmesinden bahs edebiliriz[11]. Os-

---

[1] Reha Yılmaz, *agm*, s. 139; Yalçın Durmuş, Ve Diğerleri, *age*, s. 68
[2] *agm*; *age*.
[3] *agm*, *age*; 100
[4] *agm*, *age*; 84
[5] Reha Yılmaz, *agm*, 2008, s. 138.
[6] Donald Bloxham, *"Terrorism and Imperial Decline: The Ottoman- Atmenian Case"*, Europa Rewiew of History, Cilt: 14, Sayı: 03 Eylül 2007, ss. 301-302, naklen Reha Yılmaz, *agm*, s. 139.
[7] Reha Yılmaz, *agm*, s. 141.
[8] Yalçın Durmuş Ve Diğerleri, *age*, s. 82.
[9] Reha Yılmaz, *agm*, s. 158.
[10] A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan" mad.İslâm Ansiklopedisi, II, MEB Yay., İstanbul, 1979, naklen, Ali Kafkasyalı, *XIX. Ve XX. Yüzyil S_Yasî Ve Sosyal Olaylarinin Güney Azerbaycan Edeb Yatina Yansimasi,* Atatürk Üniversitesi Lâhiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 25, Erzurum, 2006, s. 166; KAFKASYALI, II/6, s.183. *agm*, https://tr-tr.facebook.com/notes/osmanl%C4%B1-imparatorlu%C4%9Fu-ottoman-empire/31-mart-1918-azerbaycant%C3%-BCrklerinin-soykirim-g%C3%BCn%C3%BC-ermeni-soykirimi-de%C4%9Fil-t%C3%BCrk-so/210657928960570///
[11] Tadeusz Swietochovski, *Rusian-Azerbaijan, 1905-1920*, s. 115, naklen Reha Yılmaz, *agm*, s. 139; Resulzadə Əmin Məhəmməd, İran Türkləri, "Təknur" Yayın Evi, Bakı 2013, s.53.

manlı Devleti Avrupa ülkelerine Azerbaycan'da yaratılan duruma karşı bir tutum almak için çagrı yaptı. Ülkenin bağımsızlığı arifesinde İngiltere ve Rusya devletleri Ermenilerin lehine acı ve onlar için utandırıcı silahlı eylemi uygulandılar, yerleşmeleri için en iyi yer olarak Batı Azerbaycan topraklarını (şimdiki Ermenistan) seçtiler ve Azerbaycan Türklerine karşı komplo kurmaya giriştiler. Mart 1918'de Osmanlı Devleti için bu zor anlarda Almanya devleti onun yanında oldu. Dönemin çok zor koşullarına rağmen, Azerbaycan Türkü siyasi sınıfın liderleri Rus hakimiyetinden ve Ermeni zülmlerinden kendi ülkelerini kurtarması ve onun bağımsızlığını kazanmak için savaştılar, onların çabaları 1918'ın ilk baharında 28 Mayıs tarihinde Azerbaycanın ülke ve halk olarak bağımsızliğını ilan edilmesi ile sonuçlandı [1] ve 25 Mayıs 1918 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ermeni ve Rus güçleri ile birlikte artık Azerbaycan Türk halkı, ilerici aydınlar, siyasetçiler Mehmet Emin Resulzade önderliğinde 28 Mayıs 1918 ülkeyi ilerlemeye doğru götürmeye çalışacaklardı. Bu tarihi ve siyasi önemli girişimler Ermeni ve Rusların kötü niyetleri ile karşılaştı ve 1918 tarihinde Ermeniler Azerbaycan Türk halkına karşı soykırımı yaptılar. I. Dünya Savaş'ının son yıllarında Avrupa ve ABD siyasi sınıfı ANTANTA gibi bazı uluslararası siyasi kurumlar teşkilat etti ve kongreler düzenlendi. Onların amacı dünyada düzen oluşturmak, kendi kaderlerini tayin etmek, halkları hakkını savunmak, Avrupa ve Asya ülkeleri arasında dengeler oluşturmak idi. Öyle tarihi faaliyetler, Paris[2] ve Versaya[3] Konferanslarından söz edebiliriz[4].

Kaynaklar

ARŞİVLER

1. Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, Arkivi Qendror i Shtetit, (AQSH), Tiranë, Arşivlerin Genel Müdürlüğ, Devlet Merkez Arşivi (AQSH), Tirana
2. Fon/ Harita Koleksiyonu (144),
3. Yıl yok, Dosya 138, s. 1-2, I. Dunya Savas Yillarinda İtalya İmparatorlugu
4. Yıl yok, Dosya 168, s. 1 Cografya İtalya Haritasi
5. Yıl 1872-1914, Dosya 183, s. 1, Osmanli İmparatorlugun Haritasi
6. Yıl 1920, Dosya 191, s. 1 I. Dunya Savasından Sonra Turkiye Haritasi

KİTAPLAR

7. ÇAĞLA Cengiz, Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika, Bağlam Yayıncılık, Ankara 2008.
8. HASANLI Cemil, Azerbaycan Tarihi: 1918-1920 Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara 1998.
9. MURZAKU Thoma, Politika Ballkanike e Rusisë dhe Çështja Shqiptare, "NOBEL" Yayın Evi, Tiranë 1999 (Rusya Balkan Politikası ve Arnavutluk Meselesi)
10. URAL Selçuk, Il. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu, "Eser Ofset" Matbaacılık, Erzurum 2009.
11. RESULZADƏ Əmin Məhəmməd, İran Türkləri, "Təknur" Yayın Evi, Bakı 2013.
12. YALÇIN Durmuş ve Diğerleri, Türkiye Cumhuriyet Tarihi, AKDTY Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.

SÖZLÜK

13. KOSTALLARI Androkli dhe tw tjerë, Fjalor i Gjuhës së Sotme Shqipe, (Bugünkü Arnavutça Dilin Sözlüğü), "Mihal Duri" Yayın Evi, Tiranë 1980
14. PëLLUMBI SERVET, SPAHIU FIQERET, Felsefe Sözlüğü, "Mihal Duri" Yayın Evi, Tiranë 1974

DERGİLER/MAKALE

15. Ural Selçuk, Il. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu bildirileri, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2009.
16. YILMAZ Reha, OAKA, Cilt 3, Sayı. 6, 2008.

---

[1] Hasanlı Cemil, *Azerbaycan Tarihi: 1918-1920 Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar*, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara 1998, s. 94.

[2] Cemil Hasan, *Azerbaycan Tarihi: 1918-1920 Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar*, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara 1998.s. 177.

[3] Cemil Hasan, s. 212; 219.

[4] Çağla Cengiz, *Azerbaycan'da Milliyetçilik Ve Politika*, Bağlam Yayıncılık, Ankara 2008, s. 68.

LİNKED

17. USLU Dilara, Birinci Dünya Savaşı'nın Son Yıllında The Times Gazetesinde Ermeni Meselesi, Tarih Okulu Dergisi (TOD), Journal of History School (JOHS) Eylül 2003 September 2013 Yıl. 6, Sayı XV, ss. 285-309, http://dx.doi.org/10.14255/yah284

Entela Muço

Özet

1914-1918 yıllar Birinci Dünya Savaşı dönemi Azerbaycan Türk halkı için en zor dönemlerden biridir. Onun milli kimligi ve toprak bütünlüğü Ermeni milliyetçi kuvvetleri ile Rusya Devletinin siyasi-askeri desteğinde yok olma tehlikesi altında idi. Rusya İmparatorluğunun savaşa katılması bazı Ermeni liderlerinde Güney Kafkasya'nın Batı toprağında, Azerbaycan`da kendileri için devlet kurma umutu yaratmıştı. Rusya Devleti Azerbaycan gibi bağımsız bir Müslüman devletin varlığınş kabul edemezdi, çünkü öyle bir şey onun ilkelerine zıttı:

1. Çoktandır Güney Kafkasya'da zorla aldığı toprakların dokunmazlığının korunması;
2. Rusya Devletinin amaçlarına hizmet edecek "temiz Hıristyan" bir bölgenin kurulması

Milliyetçi Ermenilerin eylemleri ve Rusya Devletinin askeri siyaseti Osmanlı Devletin yöneticileri tarafından geri çevrildi. Azerbaycan Türk halkının Ermeni ve Rus askeri kuvvetlerinden kurtarılması için devletin liderlerinin savaşı ve çabaları düşündüğü gibi sonuçlanmadığına ragmen, Azerbaycan Türk halkına ilgi ve kaderlerinin savunmasında Osmanlı Devleti dayanışma ve bir sefer sergilenmişti. Uluslarası arenada Azerbaycan'da olan olayların yankısı ve Azerbaycan halkının ve siyasi sınıfın siyasi başarılarına ulaşması Avrupa devletlerinden 28 Mayıs 1918 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tanınmasıyla ve onun için Paris ve Versaya Barış Konferanslarındaki alınan kararlarında yansıtmıştı.

Entela Muco

Summary

The period of 1914-1918 years coincides ıith the development of the First World War. It marks one of the most difficult periods for the Azerbaijani Turkish people. It is the time ıhen its national identity and territorial integrity ıere in risk of vanishing from the ultra - nationalist Armenian forces which were supported by the politico-military structures of the Russian state.

Russian Empire's participation in the War created a trust to some of the Armenian leaders for the establişment of their state in the Iestern territory of the South Caucasus, Azerbaijan. Russian State did not agree on the presence of an independent Muslim state as Azerbaijan as this would come in breach of its two main principles:

1- Maintaining un-harmed its forcefully occupied territories in the South Caucasus
2- Establishing a pure Christian zone that ıould serve to the greedy purposes of the Russian state.

The actions of Armenian ultra - nationalist forces and military policy of Russian structures were opposed by the leaders of the Ottoman state. The War and the efforts of state leaders for deliberation of Turkish people of Azerbaijan from the Russian and Armenian military forces, despite not been successfuly crowned, showed solidarity of the Ottoman state in protecting interests and fate of the Azerbaijani Turkish people .

The echo to the international arena of developments in Azerbaijani and the appraisal of political accomplishments of the Azerbaijani political class and of its people were reflected in the recognition of the People's Republic of Azerbaijan (May 28, 1918) by the European countries and in the decisions taken on its regard by the Peace Conference in Paris and Versailles.

Камиль Алиев
Д.ф.н., гл. редактор газеты «Ёлдаш», Махачкала

ОДНА ИЗ ФИНАЛЬНЫХ БИТВ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ДАГЕСТАНЕ НЕИЗВЕСТНЫЕ И МАЛОИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ ОСВОБОЖДЕНИЯ АНЖИКАЛЫ (ПОРТ-ПЕТРОВСКА) В 1918 г.

Исполнилось столетие Первой Мировой войны в истории человечества, финальные битвы которой весьма симптоматично развернулись именно на Кавказе (в т. ч. и в Дагестане), в этом во все времена очень важном для великих держав геополитическом регионе. И в 1918–м здесь столкнулись интересы как глобальных, так и локальных акторов.

Данный период войны (май 1918 – ноябрь 1918) здесь характеризуется вступлением тюрко-мусульманских народов региона в активную фазу своей новейшей истории, развертыванием их борьбы за свое освобождение и национальное самоопределение, образованием первых на мусульманском Востоке тюрко-мусульманских республик – Горской (Северокавказской) Демократической Республики (11 мая 1918 г.) и Азербайджанской Демократической Республики (28 мая 1918 г.), а также их соседей на Кавказе.

Процесс этот в регионе проходил в сложнейших условиях развернувшейся внутренней гражданской войны, ожесточенного противоборства воюющих блоков – Антанты и Четверного союза - за Кавказ.

Но не все события, не все ее страницы, особенно регионального, локального значения, в отечественной историографии изучены объективно и в достаточной мере. К таковым, как представляются, относятся бои за освобождение городов Баку, Дербент и Анжикала (Порт-Петровск) от белоказаков и армяно-бичераховцев в сентябре-ноябре 1918 года турецкими добровольцами в боевом содружестве с азербайджанскими и дагестанскими национальными формированиями[1] .

15 сентября 1918 г после почти двухдневных боев город Баку был освобожден турецким добровольческим корпусом, прибывшим на Кавказ для оказания братской военной помощи провозглашенным в мае 1918 года молодым тюрко-мусульманским государствам Кавказа – АДР и Горской демократической республике, существованию которых тут же стали угрожать как большевики, так и белоказаки вкупе с армянскими дашнакскими соединениями. Вытесненная силами турок и самих азербайджанцев с Баку армия Бичерахова тут же оккупировала Дербент и Порт-Петровск[2] .

1 октября 1918 г. был освобожден Дербент, а через месяц и 7 дней и Анжикала (Порт-Петровск). И именно здесь, как представляется, и произошло главное по масштабу задействованных сил и значению для исторических судеб народов решающее сражение.

До этого периода Дагестан и весь Северный Кавказ стонали под пятой большевиков и казаков. А сам город и его округа находилась под контролем «распоясавшихся во всю бичераховцев»[3]. Здесь бичераховцы и их пособники армяне-дашнаки, как свидетельствуют источники, творили с местным мусульманским населением те же бесчинства, что и в Баку и Дербенте[4].

---

[1] Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askeri ve Siyasi Yardımı / Dr. Nâsır Yüceer; Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918) Ankara 1996, s. 13-14. Abdullah İlgazi. I Dünya Savaşında Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı nın stratejik önemi // Birinci Dünya Muharabesi vt Azerbaycan. Elmi Eserler.Husısi Buraxılış.48,49,50. Bakı. 2014. 67-70).

[2] İsmail Berkok; Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Herakâtı ve Muharebeleri (94 Sayılı Askerî Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı), Askeri Matbaası, İstanbul 1934,s. 5. 6, 7, 18.

[3] Безугольный А. Генерал Бичерахов и его Кавказская армия. 1917-1919. М. 2011. С.593.

[4] Только лишь за одну лояльность к туркам, жители (старики, женщины, стар и млад) пригородных Анжикале Кяхулая с кумыкским (тюркским) населением чуть ли не поголовно бичераховцами были арестованы и

27 октября Анжикала (в турецких источниках – Injikale) войсками Северокавказской армии была полностью окружена с юга и с запада. Но бичераховцы не собирались сдавать город, они всеми силами укрепились на горе Тарки-тау, которая самим Бичераховым рассматривалась в качестве укрепленных ворот города. Поэтому фланговое наступление турок и вооруженных формирований Горской республики было направлено против Таркинских высот, господствовавших на подступах к Анжикале, занятых артиллерией Бичерахова. Штаб их полевых войск располагался на развалинах Тарковской крепости (Бурной), построенной еще в эпоху Ермолова.

Операция эта была назначена на 5 ноября 1918 года. Однако накануне ее произошло событие, впоследствии сыгравшее в судьбах Горской республики роковую роль. 30 октября 1918 года между Турцией и странами Антанты было подписано Мудросское перемирие, фактически выведшее из войны турецкую сторону. Помимо прочих условий, турецкие войска должны были покинуть немедленно Закавказье и Дагестан. 2 ноября командующему турецкими войсками Юсуфу Иззет-паше было предложено прекратить огонь и отодвинуть свои войска на 25 км.к югу. Он согласился на двухдневное перемирие и затем, перегруппировав силы, вновь начал наступление. Иззет-паша позиционировал себя не турецким поданным, а инструктором у Горского правительства и потому отказался подчиниться требованиям по отводу войску из Дагестана[1]. Согласно плану, таким образом, в описываемой военной операции планировалось использовать 15 турецкую дивизию 1700 пехотинцев и 2000 дагестанских милиционеров «Горского правительства», которые находились под командованием генерала Юсуфа Иззет-паши[2].. По данным же Коцева, в составе турецко-горских войск, участвовавших в операции, находилось 77 офицеров, а также 500 унтер-офицеров и солдат Оттоманской армии[3]. Однако основная тяжесть операции по освобождению города ложилась на регулярные силы, т.е. на задействованные здесь 56-й и 38-й турецкие полки 15-ой турецкой пехотной дивизии. По плану наступления 56-й полк под командованием бинбаши Мехмеда Бинбаши одним внезапным ударом должен был завладеть господствующей высотой (возвышенностью) под номером 2362, а затем бинбаши Нури своим подразделением должен был захватить высоту под номером 1579. По свидетельству Б. Никитина, в этих боях, кроме того, приняли участие, «команды пополнения закавказских татар (азербайджанцев.-К.А.), несколько дагестанских формирований (Дагестанские 1 и 2 конные полки, Кумыкский конный дивизион, другие отряды, собранные Военным правителем Дагестана полковником кн. Н. Тарковским. – К.А.) и 2 тысячи чеченцев Али Митаева»[4].

Основное ядро армии полковника Бичерахова, вытесненной Кавказской исламской армией из (турки и азербайджанцы) составляло 9 батальонов, 8 батарей и 6 сотен казаков с

содержались в Ларийских военных казармах, а их имущество ограблено мародерствующими солдатами. Неизвестно, как сложилась бы их участь, если бы не подоспели с их освобождением турки[4]. Те же «бичераховцы» (местные их называли «эрмели», т.е армяне, но скорее, армяне–дашнаки, в обилии находившиеся на службе у Бичерхова) арестовали летом 1918 года жителей Тирменаула (Тарки), после полуденной молитвы, под конвоем отвели в поле у Анжи-арки (звание местности). По ходу ковоирования прошел в толпе прошел слух, что «эрмели» (т.е. армяне) их ведут на расстрел, началась паника, один из таркинцев по имени Сиражитдин выхватил ружье у конвоира, и тут же убил двух солдат конвоя, в ответ конвоиры без разбору начали стрелять в толпу, под их пулями пали 16 мирных безвинных жителей, включая и двух братьев Сиражутдина. По рассказам старожилых, все 16 таркинцев были преданы земле на кладбище Тирмен-аула. (впоследствии, в 1924 году, через это кладбище был проложен Канал Октябрской революции, где ныне новая мечеть на ул. Венгерских бойцов, но остававшиеся здесь надмогильные памятники исчезли в 80-е годы в ходе строительства нового района города) (Сообщение Ганипаева Ганипы Шабиевича, 1933 г.р. Н. Тарки. Ул. Природная. 10)

[1] Джафаров.Указ.соч. С.173.

[2] W. Zurrer, *Deutschland und die Entwicklung Nordkaukasiens in Jahre 1918,* S. 51. (Цит.по: Г. Мамулиа. Кавказ и державы Четверн6ого союза в 1918 г.// 100-летию начала Первой мировой войны: «Малоизвестные страницы истории, уроки прошлого и призыв к будущему». Материалы Международной конференции. Баку, 23-24 мая 2014 года. Баку. 2014. С.248-249,250

[3] P. Kosok, Revolution and Sovietization in the Northern Caucasus, *Caucasia Review,* Munich, 1956, № 3, p. 51.

[4] Никитин Б. В. Роковые годы. Париж. 1937. С.37.

техническими командами. Значительную часть (более 8 тыс.) оккупационных сил Бичерахова составляли армянские соединения дашнаков[1].

5 ноября ближе к утру начался наступательный бой за высоту 56 полка, однако наступление было не очень успешным. Бичераховцы ответили заградительным огнем. Высокие обрывистые южные отроги Тарки тау взять с ходу было не так-то легко. Бичераховцы занимали очень выгодную позицию и сверху сбрасывали на карабкавшихся на гору солдат них глыбы камней, покрывали их шквальным огнем. Несмотря на эти естественные преграды и ожесточенное сопротивление бичераховцев третий батальон 38 полка и 56 полк в 11.00 завладели стратегически важной высотой 2362, а затем в 12.30. и высотой 1579[2].

Но бичераховцы не собирались сдаваться, они попытались вновь занять высоту 1579. Им в этом интенсивную огневую поддержку начали оказывать две военных лодки с моря и дальнобойные пушки с города. Турки, неся огромные потери в живой силе вынуждены были оставить высоту, но, перегруппировав свои силы, вновь самоотверженно пошли на штурм высоты и заняли к утру не только эту, но и стратегически важные другие высоты на Таркитау. Бои шли в беспрерывно в течение двух суток днем и ночью, солдаты почти не спали, не доедали, мёрзли в окопах в необычные для ноября морозы. Раненные не получали своевременной медпомощи[3].

6 ноября в 9.00 турки и дагестанцы перешли в решительное наступление и сбросили бичераховцев с горы Тарки-тау[4].

По свидетельству того же русского офицера Б. Никитина, бои были чрезвычайно ожесточенными, с массой штыковых атак и канонадой, сливавшейся в непрерывный гул. В результате бомбежек в городе были разрушения Оборонявшихся поддерживали своими 120-милиметровыми орудиями канонерские лодки «Карс» и «Ардаган». Их огонь по радио через начштаба А. Е. Мартынова, находившегося в порту, Никитин координировал лично.

Турецкая артиллерия, заняв высокую позицию в районе перевала, сосредоточенным огнем подготовила штурм Таркинских высот, с переходом которых в руки турок, участь Петровска была решена[5].

Держать оборону против турецкой дивизии и нескольких тысяч дагестанцев войска Бичерахова долго не могли. Несмотря на формальную многочисленность отряда, боеспособных частей в его составе было немного. Армянские соединения стали слабым звеном обороны Петровска. Вновь среди армян, охваченных паническим страхом перед турками и дагестанцами, началось дезертирство[6]. Солдаты бежали прямо на корабли, ожидая отплытия куда угодно лишь бы не оставаться в городе и не попасть в их руки. Офицерам пришлось, «имея дубинку в одной руке, с револьвером в другой» возвращать на позиции[7].

В ожесточенном двухдневном бою 4-5 ноября приняли участие почти исключительно казаки и присоединившиеся к ним офицеры[8]. Бичерахов был удручен неожиданным крушением надежд[9]. Он предложил Иззет-паше перемирие и начало переговоров, однако, чувствуя свое превосходство, тот не ответил.

---

[1] Hikmet Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, c. 3, Ks. 4, Ankara 1967, s. 254.

[2] Süleyman İzzet; Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekât ve Muharebeleri, 103 Sayılı Askeri Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı, Askeri Matbaa, İstanbul 1936, s.192, 198.

[3] İsmail Berkok; Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Herakâtı ve Muharebeleri (94 Sayılı Askerî Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı), Askeri Matbaası, İstanbul 1934,s. 23. 87; Süleyman İzzet; Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekât ve Muharebeleri, 103 Sayılı Askeri Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı, Askeri Matbaa, İstanbul 1936, s. 203-205.

[4] Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askeri ve Siyasi Yardımı / Dr. Nâsır Yüceer; Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918) Ankara 1996, s. 13-14. http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=290860).

[5] РГАСПИ. Ф.71.Оп.35.Д.929.Л.136.

[6] Байков Б. Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1918 гг.) //Архив Русской революции. Т.9. Берлин: Слово. 1923.С. 180.

[7] Никитин Б. В. Указ.соч. С.294.

[8] Никитин Б.В. Там же.

[9] РГАСПИ. Ф.35. Оп.316. Л.73.

По сведениям местных жителей очевидцев (Тарки, Кяхулай), бичераховцы (армяне), не желая сдаваться, под натиском турок, бросались с обрывистой вершины Тарки-тау разбивались насмерть, что все деревья под ней после этого были нанизаны солдатскими телами[1]. Участник битвы за Таркитау Пахрутдин Залибеков из Тарков (передаем со слов его сына Магомеда Залибекова): «Когда наши (турки и кумыки из Тарков.-К.А.) забрались на Тарки-Тау с нескольких мест и на горе начались бои, получилось--или мы их перебьем, или они нас. Там их было очень много, началась стрельба из всего возможного, саблями схватились, кинжалами.....Арсланали ,брата которого убили, шел впереди и разрубал врагов пополам одним ударом. На раны тоже не обращал внимания - ему попали в грудь и ногу.... Там наш народ попал в такой газават, что словами описать невозможно. Их казаки и армяне начали убегать и от страха в множестве стали бросаться со скал вниз. Вся гора была усеяна трупами и залита кровью....». Это подтверждается и сведениями русского офицера Никитина.

В ходе этих ноябрьских боев турки понесли потери, смертью храбрых погибли 113 солдат, 318 получили ранения. Всего же в ходе дагестанской операции 15-я турецкая пехотная дивизия потеряла 192 солдата и 7 офицеров, 362 человека получили ранения, 20 человек пропали без вести. Общий итог потерь – 574 человека[2]**.** В этих боях в ногу был ранен и сам командующий Сулейман Иззет Бей. Турецкие добровольцы, погибшие при штурме Тарки-тау в боях за освобождение Анжикалы, нашли вечный покой у южных отрогов горы на Агачаульском кладбище[3].

Уже 7 ноября после ожесточенных боев город был очищен от бичераховских войск. Оставшиеся в живых бичераховцы вынуждены были спешно покинуть город морским путем.

9 ноября в Анжикала состоялись многолюдные торжества по случаю освобождения города, над зданием городской ратуши был поднять семизвездный флаг Северокавказской Республики, дан салют из всех пушек. Играл духовой оркестр турецкой дивизии, вокруг царила приподнятая праздничная атмосфера. Перед резиденцией парадным маршем прошли турецкие солдаты, напевая песню: Напевал ее и мой отец рассказывая мне об этом: «Илери, илери… Гьич гери дёнмез. Османлы асгери…»[4].

Здесь же была оглашена поздравительная телеграмма Главнокомандующего Армией Республики Союза горских народов Кавказа генерала Юсуфа Иззет-Паши на имя Председателя Правительства Республики и военного губернатора по случаю освобождения города:

«С помощью Аллаха войсками Республики Союза горских народов Кавказа позавчера (6.11.1918 г.-К.А.) в три часа дня занят без боя город Анжи-кала (Петровск.-ред.) **зпт** который был спешно очищен от неприятеля **зп**т разбитого на высотах перед городом тчк Старый режим **зпт** угнетавший граждан России и особенно горцев Кавказа **зпт**отошел в

---

[1] Материалы по истории революции и гражданской войны в Притарковье, собранные краеведом М.-С. Алиевым в 1960-70 гг.(Архив автора); Никитин Б. В. Указ.соч. С.294; Kamil Aliyev. Dagistani Kurtaran Kahraman Turk Askeri // Yesevi Dergisi. Istanbul. Nu.33. 1994. S. 14-16; Алиев К. Как турки в 1918 г. освобождали Порт-Петровск *(по турецким источникам и воспоминаниям очевидцев) //* «Времена» - газета в газете «Ёлдаш», 09.11.2012 г.

[2] Dr. Nâsır Yüceer; Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918) Ankara 1996, s. 13-14. Dr. Nâsır Yüceer. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askeri ve Siyasi Yardımı (http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=290860.

[3] См.: Kamil Aliyev. Dagistani Kurtaran Kahraman Turk Askeri // Yesevi Dergisi. Istanbul. Nu.33. 1994. S. 14-16. Отметим, что в середине 90-х годов прошлого века в бытность свою в Турции я в одном из периодических изданий опубликовал небольшую статью о турецких солдатах, освобождавших наш славный город, сославшись на имеющиеся у меня источники и рассказы старожилов в Тарках и Кяхулае. Я рассказал в ней и о бережно охраняемых моими соплеменниками 70 могилах турецких солдат, погребенных на Агачаульском кладбище, почитаемой и поныне могиле турецкого офицера-героя на Тарки-тау. Дал несколько фотографий. Вспоминаю, какие благодарственные отклики посыпались в адрес издания. Как мне рассказывал один мой приятель, дело дошло до того, что группа граждан обратилась в адрес Министра обороны страны с тем, чтобы были предприняты необходимые меры по увековечению памяти турецких солдат, павших в Дагестане.

[4] Материалы по истории революции и гражданской войны в Притарковье, собранные краеведом М.-С. Алиевым в 1960-70 гг.

вечность **тчк** Агрессивные идеалы Петра Первого, переименовавшего Анжи-кала (*тур. İncikale*) в Петровск **зпт** ныне сброшены вместе с именем города Петровск**тчк** Неприятель оставил много вагонов со снарядами и оружием **тчк** на станции Петровск захвачен поезд с продовольствием **тчк** Поздравляю с ПОБЕДОЙ **зпт** которая укрепляет Республику…

Главнокомандующий Армией Республики…

Генерал Ферик Юсуф Иззет-Паша

(подпись)»

Телеграмма главнокомандующего и содержащаяся в ней информация о возвращении городу его исторически исконного имени «Анжи-кала» собравшимися были встречены радостными, восторженными возгласами. Здесь же от имени всего дагестанского народа выступил председатель Милли Комитета Даниял Апашев. Он вручил Сулейману Иззет Бею в память великого дня богато инкрустированную саблю дагестанских мастеров и, обращаясь к нему, сказал следующее:

«Вы, Иззет Бей, много усилий вложили в то, чтобы была образована наша республика. Ваши непобедимые солдаты показали чудеса храбрости и героизма во многих уголках Дагестана. Вы лично вдохновляли своих солдат, шедших на штурм Тарки-тау, где укрепился наш враг. А сегодня (9 ноября) вы вручили нам ключи от освобожденной нашей Анжи-калы. Мы не забудем этого вовеки веков!»…

Таким образом, к 11 ноября 1918 года - дню окончания Первой мировой войны турецко-горские отряды с боями взяли Анжикалу (Петровск), выбив оттуда отряд казаков и армян (дашнаков) под командованием полковника Лазаря Бичерахова, - ставленника англичан, после чего вся территория Дагестана, Чечни и Ингушетии оказалась под контролем Горского правительства.

Кахрамон Раджабов
д.и.н., проф. Зав.отделом Института истории
АН Республики Узбекистан

ГЕНОЦИД ПРОТИВ ТУРКЕСТАНСКОГО НАРОДА 1918-1919 гг. (НА ПРИМЕРЕ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ)

Ключевые слова: Туркестан, тюркские народы, Туркестанская Автономия, Ферганская долина, Коканд, "Дашнакцутюн", дашнаки, армяне, красногвардейцы, большевики, советская власть.
Key words: Turkestan, Turkic nations, Turkestan Autonomy, Fergana valley, Kokand, "Dashnaktsutyun", Dashnaks, Armenians, Red Guards, Bolsheviks, Soviet Power.

Осенью 1917 года на территории Туркестана произошли важные изменения. Узбеки, казахи, туркмены, таджики, киргизы, каракалпаки, являвшиеся коренным населением Туркестана, в этот период стремились к восстановлению национальной государственности. Джадиды Туркестана, сторонники прогресса, стояли во главе национального движения.

26-28 октября 1917 года в IV чрезвычайном съезде Всетуркестанских мусульман в городе Коканде был образован Туркистон Мухторияти (Туркестанская Автономия). Туркистон Мухторияти, являвшийся первым демократическим правительством в Туркестане, за свой короткий период деятельности (с 27 ноября 1917 года до 19 февраля 1918 года) осуществила определенные действия. Однако новое советское правительство, установленное большевиками и левыми эсерами в Ташкенте, относилось к Туркистон Мухторияти враждебно и отправило в Коканд свои военные части, которые в основном состояли из отрядов красно-гвардейцев и вооруженных дружин армянской партии "Дашнакцутюн".

Армянская национально-революционная партия «Дашнакцутюн» («Союз»), была основана в 1890 г. в г. Тифлисе.[1]

В 1915 г. в результате армяно-турецкой резни часть дашнаков перебрались в Туркестан. Созданные военные дашнакские дружины входили первоначально в состав вооруженных сил советского Туркестана. Своей особой жестокостью, разгулом мародерства и насилия над мирным населением они вызывали всенародный гнев и возмущение.[2]

6 (19) февраля 1918 г. в город Коканд после артобстрела в бой вступили пехота и отряд дашнакских боевиков. Постепенно борьба из нового города перешла на территорию старого города Коканда.[3] Защищаясь, возбужденная толпа людей не сдавала без ожесточенной борьбы ни одного здания, ни одного склада, ни одного торгового предприятия и караван-сарая. Вооруженные повстанческие отряды курбаши Кичик Эргаша (1885-1918) окружили старый город и пытались защитить население.[4]

Всем известна трагедия города Коканда и его жителей, отданных после свержения правительства Туркистон Мухторияти на разграбление в течение нескольких дней красноармейским и дашнакским отрядам. Дашнаки приобрели печальную известность своими враждебными действиями по отношению к тюркским народам.[5]

После того как войска повстанцев курбаши Кичик Эргаша отступили, красногвардейцы и дашнаки «двинулись по улицам старого города Коканда, расстреливая не успевших убежать

---

[1]См.: «Военно-исторический журнал» (Москва), 1990, № 11. –С. 25-33.
[2]*Раджабов К.К.* Истиқлолчилик ҳаракати в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития (1918-1924 гг.). Автореферат дисс… канд.ист.наук. –Ташкент, 1995. –С. 21-22.
[3]За советский Туркестан (Сборник воспоминаний). Под редакцией А.И.Зевелева. –Ташкент: Госиздат Узбекской ССР, 1963. –С. 83-90.
[4]Раджабов К.К. Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918-1924 гг). Автореферат дисс… докт.истор.наук. –Ташкент, 2005. –С.38.
[5]Раджабов К.К. Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918-1924 гг.). –С. 39.

мирных сартов (узбеков – К.Р.) и выжигая все на своем пути». В ночь с 6 (19) на 7 (20) февраля усилились пожары – «горели Воскресенская, Ходжентская, Комитетская улицы, а также вся торговля часть старого города. Видны были пожары в Парадизовском кишлаке. Мусульмане уже не сопротивлялись. Каждый из них старался спастись бегством». Не прекращались и грабежи: «Толпы вышедших из повиновения солдат, красногвардейцев, чернь и мелкая буржуазия бросились грабить и тащить, что только можно было… В старом городе разграблены были все магазины, торговые фирмы, торговые ряды, банки, более или менее приличные квартиры… Грабители складывали награбленное на арбы и свозили его на вокзал и крепость. Там шел его дележ». Начались и аресты. Причем арестовывали «без ордеров и с ордерами».[1] Характерно, что многие из них позже были признаны «самочинными». А некоторых арестованных даже расстреливали без суда и следствия.[2]

По имеющимся данным, члены правительства Туркистон Мухторияти Хидоятбек Юрали Агаев и Миродил Мирзаахмедов были убиты, оставшиеся в живых были арестованы: Носырхон Тура в Намангане, Соломон Гарцфельд в Самарканде, Убайдулла Ходжаев по дороге в Ашхабад – Самарканд, Шоахмадбек Шосултанов в Кокандской крепости, Обиджон Махмудом в Бухаре».[3]

В панике устремились из города и его жители. «Страшную картину представлял из себя Коканд. 1/3 часть старого города была уничтожена в полном смысле слова. Везде горы трупов. Часть из них обгорела».[4] По данным английского разведчика майора Блэккера, вообще весь город «был разрушен до основания бомбардировкой, взрывчатыми веществами», а погибло в те дни до 10 000 человек[5]. По свидетельству современников, пожары в Коканде продолжались на протяжении трех последующих суток.[6]

Английский капитан А.Брун, который посетил Коканд в 1918 году, нашел город полупустым, тысячи трупов еще валялись по улицам. А. Брун пишет, что немецкие, австрийские, венгерские наемники, которые участвовали в оккупации города, награбили более 100 000 рублей.[7]

Известный узбекский историк и ученый-правовед XX века Шамухтар Акбарович Шамагдиев в своей книге, изданной в 1961 году, описывал жестокость и политику геноцида дашнаков по отношению к узбекскому народу Коканда и его окрестностей февраля 1918 года:«Дашнаки варварски сожгли кокандскую больницу вместе с находившимися там 500 ранеными и больными, а также вырезали 50 семей рабочих хлопкозавода.

После разгрома «автономистов» банды дашнаков под флагом советских дружин в течение 9 дней грабили Коканд.[8] Они вырезали поголовно жителей 10 махаллей (кварталов) города. Зверские расправляясь со своими жертвами, палачи отрезали им руки и ноги, а женщинам – груди. Детей же они пропускали через джаду.[9]

Бывший командир взвода Кокандской партийной дружины Усмон Алиев вспоминает, что в решающие дни февральских боев с «Кокандской автономией»[10] «дашнаки ограбили

---

[1]Агзамходжаев С. История Туркестанской Автономии (Туркистон Мухторияти). –Ташкент: Изд. «Тошкент ислом университети», 2006. – С. 230.

[2]«УлуғТуркистон» (Ташкент), 12, 14 марта 1918 г.

[3]Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари (1917 йил хотиралари). –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. –Б. 49.

[4]„Улуғ Туркистон" (Тошкент), 19 марта 1918 г.

[5] Центральный Государственный архив Республики Узбекистан (ЦГА Узбекистана), ф.р.-1747, оп.1, д.22, л.5.

[6]Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор: Р.Я.Раджапова. –Ташкент: Шарк, 2000. –С. 108.

[7]Brun A. Troublous times experience in Bolshevik Russia and Turkistan. –London, 1931. –P. 308.

[8]РГАСПИ (Москва), ф. 61, оп. 1, д. 124, л. 119.

[9]*Джада (узб.: жоди)* – пришло собрание для резки клевера, состоящее из острого ножа длиной более метра и деревянной колоды со щелью для прохода ножа.

[10]Шамагдиев Ш.А. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. –Ташкент: Изд. АН Узбекской ССР, 1961. –С. 55-56.

магазины и подожгли их, горела контора Потеляхова, горело все. Город горел ровно месяц. Начался голод».[1]

Всего от рук дашнаков только в Коканде в этот период погибло до 10 000 человек.[2]

Члены партии *"Дашнакцутюн" (по-армянски: "Союз")* называли себя дашнаками. Сначала в программе партии "Дашнакцутюн" имелось ввиду образование Великого Армянского государства путем террора и вооруженного движения. Дашнаки в 1918-1919 годах в Туркестане в особенности в Ферганской долине устраивали резни против местного населения. После насильного установления большевиками советского режима в Туркестане вооруженные дружины партии "Дашнакцутюн" были использованы в борьбе против национальных сил края. В феврале 1918 года дашнаки вместе с красногвардейцами устроили всеобщую резню в городе Коканде.[3]

Дашнаки полностью истребили население кишлаков Сузак, Кокан-кишлак, Базар-Курган, Аим-кишлак и разорили еще 180 кишлаков Ферганы.[4]

По некоторым данным, банды дашнаков только в 1918 г. и первой четверти 1919 г. убили и замучили в Маргелане 7 000 жителей, в Андижане – 6 000, в Намангане – 2 000 (здесь была сожжена старая часть города), а в кишлаках между Бозор-Курганом и Кокан-кишлаком – около 4 500 человек.[5]

В своих воспоминаниях Маткабул Матфазилов (1870-1955) пишет: «Левые эсеры, дашнаки и другие, пробравшиеся в Кокандский Совет, скрыто проводили предательскую политику. Эти партии имели свои вооруженные отряды, которые выезжали в кишлак и под видом борьбы с басмачеством творили там всякие безобразия, грабеж и насилие над мирными жителями».[6]

В течение 1918-1919 годов в Ферганской долине дашнаки под маской борьбы против истиклалчи[7] убили 35 000 мирного населения и разорили их имущество. Лишь только в результате категорического требования национальных руководящих работников Туркестана как Турара Рыскулова (1894-1938), Саъдуллаходжи Турсунходжаева (1891-1938), Низамиддина Ходжаева (1885-1942) по приказу Центрального Исполнительного Комитета Туркестанской АССР от 16 июля 1919 года партия "Дашнакцутюн"была ликвидированаи дашнакские дружины былобезоружены.[8]

Известный государственный деятель Туркестанских народов Турар Рыскулов впоследствии в своей известной книге в части "Что делают дашнаки в Фергане" главы "Дашнаки в Фергане" описывает так политику геноцида дашнаков по отношению к тюркским народам в Ферганской долине в 1918-1919 годах:

«*Факты из деяний дашнаков*. В пылу подавления восстания в течение 9 дней в Коканде творились и разные грабежи. Весьма расчетливые дашнаки решили сразу нажать «деньгу», и

---

[1]Шамагдиев Ш.А. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. –Ташкент: Изд. АН Узбекской ССР, 1961. –С. 55-56.

[2]Шамагдиев Ш.А. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. –Ташкент: Изд. АН Узбекской ССР, 1961. –С. 54.

[3]Ражабов Қ.К. Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918-1924 йиллар). Тарих фанлари номзоди... диссертация қўлёзмаси. –Тошкент, 1994. –Б. 81-110.

[4]Ражабов Қ. "Дашнакцутюн" //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 3. –Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" нашриёти, 2002. –Б. 216.

[5]Шамагдиев Ш.А. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. –С. 66.

[6]Матфазилов М. Из прошлого Коканда //В боях за советскую власть в Ферганской долине (Воспоминания участников Октябрьской революции и гражданской войны 1917-1923 гг.). Ответственный редактор Х.Т.Турсунов. –Ташкент: Изд. АН Узбекской ССР, 1957. –С. 164.

[7]Истиклалчи, которые боролись против советского режима и красной армии за освобождение и независимость Туркестана, назывались неверно как "басмачи"в официальных документах и исторических исследованиях советского периода.

[8]Ражабов Қ. "Дашнакцутюн". –Б. 216.

город подвергся весьма тщательной «чистке». В наше время чуда не бывает, но революция оправдывает это установившееся убеждение на каждом шагу. Так, в Коканде после приказа дашнаков все бакалейщики, виноторговцы, парикмахеры, мясники и другие торговые слои армян тоже оказались ярыми «революционерами» и, влившись в отряд, приступили к разгрому города. Разгромлены были все магазины, все, что было возможно связано со складами, остальное было сожжено. Происходили массовые убийства. После этих событий народ, действительно, поверил автономистам, что «большевики» - насильники, безбожники, противники мусульман, и т.д.

Однако, басмачи не унимались. Одним из наиболее удачных нападений со стороны басмачей было совершено на Андижан, когда ими было забрано 70 винтовок и несколько тысяч патрон. Гарнизон из тех же дашнаков обвинил в этом злодействе весь старый город, был созван гарнизонный митинг и было решено произвести в нем обыск. Обыск продолжался целую неделю, сопровождавшийся грабежом, убийствами и изнасилованием. После этого обыска из старо-городского населения многие ушли к басмачам.

Зато выехавший через несколько дней отряд дашнаков в 170 человек был окружен басмачами и населением и поголовно уничтожен. Начались обвинения населения в поддержке и сочувствии к басмачеству. В ответ за убийство 170 дашнаков был снаряжен новый отряд в количестве 250 человек, который во главе с председателем Угоркома Саалевым напал на Коканд-кишлак и сжег его дотла. Бежавшее население кишлака преследовалось на протяжении 20 верст и поголовно уничтожалось. Другой отряд встретился с басмачами около кишлака Сузак, куда последние скрылись. Сузак был окружен и обстрелян. Население вышло и укрылось в русле реки, где оно, взятое под пулеметный огонь, было целиком уничтожено, потом целый месяц трупы их растаскивались собаками. Третий отряд, возглавляемый самим Коноваловым, потом командующим группою, направился на Базар – Курган, где по сведениям имел ввиду встретить басмачей, дорогой этот отряд старался принимать меры о гарантировании несообщения о его движении. Под Базар-Курганом (кишлак) они, действительно, встретили басмачей, которые и укрепились в нем. Выдержав суточный бой, басмачи незаметно убрались. Коновалов, уезжая из Базар-Кургана, поручил соседнему русскому поселку (Никольское) очистить Базар-Курган от басмачей. Кулаки Никольского района «очищали» Базар-Курган от басмачей в течение 23 дней. Сначала просто грабили, потом стали убивать, затем просто истреблять всех без разбора. Мужчин убивали за то, что мол, поддерживают басмачей, детей за то, что они через несколько лет могут стать басмачами. Три раза они мирились, и, когда разбежавшееся население собиралось, крестьяне опять нападали и опять истребляли. Нагнули и распространили кругом зловоние. А в последний раз, когда собравшееся население убирало трупы и исполняло свой религиозный долг (сидело вокруг могил), крестьяне снова напали и залпами уничтожили молящихся».[1]

В середине 1919 г. почти все отряды дашнаков были разоружены, а их главари и участники были выловлены и наказаны. В 1919 г. они обратились к своему Центральному комитету в Ереване за помощью. Руководители дашнаков направили в Коканд, где скрывались останки туркестанских дашнаков, хорошо вооруженный отряд на броневиках под видом красногвардейской части, направляющейся из Армении в Коканд.[2]

Таким образом, политика геноцида, веденная дашнаками против народа Туркестана в Ферганской долине в 1918-1919 годах, привела к большим последствиям. Народы Туркестана, особенно, узбекский народ вели жизненно важную борьбу против дружин вооруженных

---

[1]Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана (Сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов). С предисловием автора. Часть I. 1917-1919. –Ташкент: Узбекское государственное издательство, 1925. –С. 107-108.

[2]Из воспоминаний участника ликвидации Ферганского филиала буржуазно-националистической армянской контрреволюционной организации «Дашнакцутюн», персонального пенсионера Расулжана Мадаминова //Архив Института истории АН Республики Узбекистан, ф.469, папка 2, л. 9-10.

дашнаков, которые являлись союзниками большевиков и красной армии в процессе борьбы против советского режима.Хотя и туркестанцы потерпели поражение в борьбе против советского режима, но идея создания независимого национального Туркестанского государства не угасла.

ГЕНОЦИД ПРОТИВ ТУРКЕСТАНСКОГО НАРОДА 1918-1919 гг. (НА ПРИМЕРЕ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ)

Резюме

Мазкур мақолада сўз “Дашнакцутюн” армани партиясининг аъзолари ва дашноқ дружиналари томонидан 1918-1919 йилларда Фарғона водийсида, хусусан, Қўқон шаҳрида қилинган хунрезликлар ҳақида сўз боради. Мақола ўша даврга тегишли архив ҳужжатлари, матбуот материаллари, замондошларининг хотиралари ҳамда бошқа тарихий манбалар асосида ёзилган.

GENOCIDE AGAINST THE TURKESTAN'S PEOPLE OF 1918-1919 (ON THE EXAMPLE OF FERGANA VALLEY).

Summary

This article illustrates the massacres in the Fergana valley especially city of Kokand for 1918-1919. Members of Dashnaktsutyun Armenian party and Dashnak teams did that. This article uses the archival documents of that time, notes of the contemporaries and other historical sources.

Шухрат Саламов
Независимый исследователь. Историк.
Азербайджанский культурный центр
им. Гейдар Алиева при посольстве
Азербайджан в Узбекистане.

КРОВАВЫЙ СЛЕД ДАШНАКОВ В ТУРКЕСТАНЕ

Всему мировому сообществу известно, что на заре своей независимости Республика Узбекистан одним из первых признала агрессию со стороны Армении в отношении братской Республики Азербайджан. Многие политики склонны считать, что официальный Узбекистан, при осуждении агрессии Армении против Азербайджана прекрасно был осведомлён об историческом факте бесчеловечной и чудовищной агрессии армян дашнаков совместно с большевиками, которая была причиной убийства десятки тысяч мирных жителей Туркестана.

До сегодняшнего дня, между Арменией и с Республикой Узбекистан, не осуществлён взаимный визит на государственном уровне. На территории Армении не существует дипломатический корпус, в виде Посольства и Консульства Республики Узбекистан, так же там не были организованы заведения государственного значения. В Узбекистане тоже не существует Посольство или Консульство Армении. Товарооборот между Арменией и Узбекистаном составляет отметку 0,00.

Официальный Узбекистан, с самого начала агрессии Армении на территориальную целостность братского Азербайджана, неуклонно продолжает призывать противоборствующие стороны к мирному разрешению спора. Узбекистан неоднократно подчёркивает безрезультатность разрешения спорных вопросов при помощи вооружённого конфликта и откровенно подтверждает свою позицию по отношению территориальной целостности братской Республики Азербайджан.

Узбекистан, является правопреемником и наследником исторического Туркестана. Каждый исследователь, изучающий исторические проблемы возникновения Национально Освободительного Движения Туркестана, сталкивается с фактом этнической чистки в Ферганской долине, которая была совершена со стороны армян дашнаков при помощи большевиков.

Чудовищная акция по истреблению мирного местного населения Ферганской долины, спровоцированная в 1918 г. армянами дашнаками акция привела к росту национального не довольствия местного населения Туркестана и послужила в качестве детонатора для начала народной войны против большевиков продолжавшаяся с 1917 г. по 1934 г. и мелкими стычками продолжавшаяся до 1944 г. Согласно данным Узбекских исследователей историков, большевистская экспансия Туркестана стала причиной гибели более 5 миллионов 600 тысяч безвинных душ. После изучения раскрытых к доступу новых архивных документов число жертв может быть скорректировано.

Армянские общины в Центральной Азии, тогда известной как Русский или Западный Туркестан впервые появились во второй половине XIX века, в ходе процесса её завоевания и присоединения к Российской империи.[1]

Основная масса армян направлялась в городские поселения Туркестана и постепенно осела, как в старых – Самарканд, Коканд, Андижан, так и новых городах Туркестана – Ашгабаде, Скобелеве (ныне Фергана) компактно: почти в каждом из них были армянские кварталы. [2].

Как свидетельствуют российские источники тех годов, армяне впервые появились в Туркестане вслед за Российской армией. В «Кауфманском сборнике» в 1910 году генерал-майор русской армии Б. Литвинов сообщает, когда в Туркестан «пришли русские войска, за ними потянулись армяне… открылись лавчонки; прибыли ещё войска… выросли транспортные конторы, заводы, церковь, школа и… армяне, армяне и армяне. Армяне торговцы вытеснили торговцев татар, армяне портные выгнали портных евреев, армяне – скупщики, армяне перекупщики… содержатели пивных, словом, образовался особый армянский квартал…»

«В 1913 г. армянское население Ферганской области… становится все более устойчивой в хозяйственном отношении и её благосостояние неуклонно растёт… Учреждаются армяно-григорианские приходские школы. В городах (Туркестанского края) появились доходные дома и рестораны, магазины, основанные ими. Немало армян находилось на государственной и военной службе»[3].

К 1917 году число армян в Туркестане благодаря Российской империи заметно возросло. Поселенцы осваивали ремесленные профессии, открывали лавки, работали в строительстве. Армянские купцы осуществляли товарообмен с Россией, состоятельные армяне владели многими хлопкоочистительными, маслобойными, кожевенными и иными предприятиями[4].

В январе 1918 г. после отказа признать власть Советов в Туркестане для уничтожения сторонников Туркестанской независимости из Москвы в Ташкент прибыли 11 эшелонов с войсками и артиллерией. Из воспоминаний многих большевиков тех лет, в Туркестан были брошены войска, где были в основном вооружённые дашнаки.

В начале 1918 года армяне, во главе с председателем Кокандского Совета армянином Сааковым, вооружённые пулемётами и артиллерийским орудием, подошли к кишлаку Бачкир, родному селению курбаши Иргаша – первого лидера Национально Освободительного Движения Туркестана и сожгли его. По пути следования отряд расстреливал «невинных, беспомощных дехкан и оскорбил некоторых женщин и девиц и ограбил домашнюю утварь их».

Октябрьский переворот в России и Революционная диктатура, установленная в Андижане, где до середины 1919 года доминировали дашнаки, открывала им доступ к ресурсам в Туркестане, что давало возможность отбирать продовольствия и имущество у местного населения. [5].

В годы советской оккупации использование Советами националистической организации «Дашнакцутюн», обострили отношения армянских общин с окружающим местным населением Туркестана. Так, как армяне бывшие бакалейщики, виноторговцы, парикмахеры, мясники и другие торговые слои Российской империи, в одночасье ставшие «революционерами» осуществляли разбойные нападения против местного населения Туркестана.

Со стороны дашнаков в Ферганской долине с 1918 г. по 1919 г. Было разграблено и уничтожено почти все города долины и 180 селений, в городе Коканде за три дня было убито 10 тысяч мирных жителей, в Маргилане 7 тысяч, в Андижане 6 тысяч, в Намангане 2 тысяч, в местности между Базаркурганом и Кокандом было убито 4,5 тысяч мирных жителей. Эти данные приводят узбекские исследователи и после тщательного изучения источников число жертв могут возрасти.

13 февраля 1918 года была резня мирного населения города Коканда и окрестных кишлаков. Дашнаки в течение трёх дней убивали всех мусульман, имевших несчастье встретиться им на пути, грабили их дома и лавки. Махалли и кишлаки местных жителей были подожжены, а огромная добыча свалена на вокзале, чтобы её было удобней отвозить в качестве трофеев. Не только местные узбеки, составлявшие заметную часть защитников Кокандской автономии, были перебиты, но и персы, евреи и даже русские сторонники Туркестанской автономии и вся их немногочисленные общины в городе Коканде, невзирая на пол и возраст были убиты. Главная инициатива убийства исходила от армян, ожесточившихся на персидскую общину и на узбеков. Позже, в своё оправдание представители армянской общины Коканда, наиболее активные в этой резне, говорили, что их подталкивал к насилию страх перед объявлением мусульманами «джихада»[6].

Основные силы дашнаков сожгли Коканд и устроили резню местных жителей, но другой отряд дашнаков после боя с мирными жителями Коканда захватил селение Сузак и расстреляли там всех жителей. Третий отряд Красной армии, в составе, которого были в основном армяне дашнаки, вступил в бой с народными повстанцами у Базар-Кургана и был вынужден отступить. В течение 20 дней все кишлаки в этой зоне подверглись нападению, где все мусульмане мужского пола, невзирая на возраст, были убиты. Те, кто выжили, хоронили погибших, но дашнаки появлялись вновь и убивали оставшихся, даже тех, кто молился у свежих могил[7]

После разгрома Кокандской автономии и взятия Коканда частями Красной гвардии, в составе которых было заметное число обладавших боевым опытом военнопленных первой

мировой войны – венгров, австрийцев, немцев, к ним примкнули вооружённые представители армянской общины – «все бакалейщики, виноторговцы, парикмахеры, мясники и другие торговые слои»… [8]

В марте 1918 г. во многих местных газетах национальных районов советской России было помещено указание за подписью народного комиссара по делам национальностей РСФСР И. В. Джугашвили-Сталина, что «армянские революционные организации имеют право свободного формирования армянско-добровольческих отрядов»[9],

Затем все основные посты в гражданской и военной администрации города были заняты армянами, которые были объединены Дашнакцутюн и защищали свои групповые интересы, не гнушаясь самоуправством и фаворитизмом. Властные отношения были построены на силе оружия, дашнаки раздавали оружие своим соплеменникам, формируя своего рода касту «новых преторианцев» именем революции. С 1918 до середины 1919 года революционная диктатура и Советы в Андижане также находились под контролем дашнаков. Используя властный ресурс, в условиях экономического кризиса и угрозы голода в Русском Туркестане, красноармейские отряды, сформированные из армян, под предлогом борьбы с басмачами осуществляли налёты на кишлаки мусульманского населения с целью реквизиции или грабежа[10].

В начале апреля 1918 г. народные ополченцы осадили Наманган, город в Ферганской долине, его защищал гарнизон, в составе которого вместе с регулярными частями Красной армии с басмачами сражались два отряда Дашнакцутюн[11].

В июне 1918 дашнаки совершили налёт на город Ош, в декабре того же года вторглись в окрестности Джалал-Абада в северной части Ферганской долины. В декабре 1918 года в кишлаке Ханул-Абар отряд дашнаков похитил всех женщин-мусульманок и привёз их как трофеи в Андижанскую крепость[12].

На первом съезде Компартии Туркестана в июне 1918 года дашнакам была вынесена официальная благодарность за их участие в революционном движении края. В ответ представитель Дашнакцутюн выразил готовность прийти на помощь советской власти. «В трудные моменты мы можем рассчитывать на вас, а вы – на нас, как на самих себя…»[13]

Одновременно со съездом Компартии Туркестана проходил съезд Дашнакцутюн, где было объявлено, что армянам следует быть на стороне советской власти. При этом особо подчёркивалось, что только таким образом они могут защитить армянскую диаспору в Туркестане и свою родину – Армению от врагов, под которыми открыто, подразумевались мусульмане[14]

Дашнакцутюн был готов участвовать также в формировании частей Красной армии для ведения боевых действий на Кавказе. Согласно проекту, революционные армянские части предполагалось использовать в Красной армии, дислоцированной на Кавказе, в составе которой они обладали бы определённой автономией в вопросах организации и дисциплины. Это был конкретный проект, о котором заявил перед съездом один из руководителей Совнаркома Туркестанской АССР, военный комиссар Осипов. [15].

Осипов, который заявлял о проекте формирования военных частей дашнаков в Красной армии, в 1919 году перешёл на сторону врагов советской власти. Попытался свергнуть её в Ташкенте, что стоило жизни 14 ташкентским комиссарам – высшему руководству советского Туркестана, в том числе – председателю ТуркЦИКа Войтинцеву, председателю Совнаркома Фигельскому, главе местной Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией Фоменко.

В апреле мусульмане-коммунисты на совещании Мусульманского бюро компартии Туркестана осудили сотрудничество советской власти с Дашнакцутюн, провозгласили необходимость прекратить насилие в Фергане, привлекать на свою сторону мусульманское население и «произвести чистку рядов Красной армии от армянских провокаторов»[16].

Жестокость рождала жестокость и жажду мщения. Военно-полевые командиры отрядов Национально Освободительного Движения Туркестана, курбаши призывали мусульманское население Ферганской долины: «Мы должны последовать примеру Османских турок …»

В подтверждение своих призывов ополченцы Национально Освободительного Движения Туркестана, под предводительством курбаши Мадамин-бека, захватив в плен бойцов

Красной армии из гарнизона Намангана, среди которых было несколько русских, 49 армян и 13 мусульман, служивших советской власти, всех армян и мусульман убили на месте, а русских обезоружили и отпустили.

В ноябре 1918 части Мадамин-бека и курбаши Хал-Ходжи после посещения святого места – мазара Хазрет-Айюба Пайгамбара на обратном пути ограбили банк Джалал-Абада и убили 13 сотрудников советских учреждений, в том числе 11 армян, за то, что дашнаками был вырезан кишлак Сузак. В секретном донесении из Андижана в Совнарком Туркестана в конце 1918 года говорилось, что Дашнакцутюн несёт ответственность за разжигание конфликта между советской властью и мусульманским населением, а армянский руководитель, отвечающий за «национальную» политику в городе, является богачом, владельцем винодельни, кинотеатра и нескольких домов[17].

После разрушения дашнаками кишлаков и селений многие жители Ферганской долины уходили в Национально Освободительные Движения Туркестана под предводительством народных ополченцев, которых не обоснованно советские идеологические партийные работники прозвали «Басмачи». После нападения в феврале 1919 г. частей Национально Освободительного Движения Туркестана на Андижан, его гарнизон, в основном состоявший из армян, возложил ответственность за этот налёт на мусульманских жителей старого города. В течение недели проводились в домах мусульманских жителей обыски, сопровождавшиеся грабежами, убийствами и изнасилованиями. Молодых девушек из старого города дашнаки увозили в Андижанскую крепость телегами. Оправдывая свою жестокость, дашнаки говорили, что, «даже если они убьют всех мусульман Ферганы, не будет столько погибших, сколько армян уничтожили мусульмане в 1915 году в Османской империи»[18]

ЦК РКП (б), осудил действие русских коммунистов Туркестана за «колонизаторский уклон» и притеснения ими мусульманского населения, не смотря на это в Фергане русские коммунисты и дашнаки продолжали сотрудничать, но ситуация поменялась не в пользу Дашнакцутюн. В марте 1919 г. на чрезвычайном съезде Советов Туркестана его мусульманские делегаты предложили резолюцию, в которой выдвигалось предложение «обезоружить и расформировать отряды Дашнакцутюн и очистить Красную гвардию от преступного элемента»[19]

До разоружения Дашнакцутюн Турар Рыскулов прибыл в Андижан, где располагались основные силы дашнаков в Туркестане, с большими полномочиями, поскольку он являлся членом Ферганской комиссии. Он докладывал из Андижана в Ташкент о фактах насилия дашнаков над мусульманами, т. е. операция по разоружению была продуманной и готовилась заранее, что свидетельствует о её сложности. Оказалось, что армянская община Андижана за короткое время получила от советской власти, как минимум, 800 винтовок. Помимо этого, у армянской общины, по словам её представителей, оставалось на каждого её члена по пять ружей, револьверы, боеприпасы к ним и даже гранаты.

После обсуждения деятельности большевиков армян на территории Туркестана на конференции Мусульманского бюро коммунистов Туркестана после этого был отдан официальный приказ о разоружении, чтобы не дать времени дашнакам организовать сопротивление. Комиссия ТуркЦИКа приказала армянской общине Ферганы сдать оружие, а частям Красной армии в крае – вывести из своих рядов армянских бойцов[20]

Советская власть в Туркестане под давлением ЦК РКП(б) и мусульманских коммунистов впервые обозначила намерение о разоружении дашнакских отрядов, но дашнаки в первое время отказывались сдавать оружие и намеревались защищаться с оружием в руках, некоторые из них были готовы покинуть Туркестан.

Под контролем ТуркЦИКа, приказ о разоружении дашнаков были исполнены по достоверным агентурным данным о наличии оружия и боеприпасов у армянской общины Ферганы. Комиссия привлекла части Красной армии для проведения обысков в домах и сторонников этой организации. Члены Дашнакцутюн, сопротивлявшиеся исполнению приказа, были отданы под суд военного трибунала и расстреляны. Со стороны комиссии, для предотвращения вооружения своих соплеменников армянами-красноармейцами был отдан приказ командованию Красной армии в Туркестане изгнать из своих рядов всех армян-красноармейцев. На первом съезде

Мусульманского бюро было объявлено, что в Андижане, Коканде и Скобелеве, где в основном сконцентрировались армянские боевые дружины дашнаков, их разоружение завершено[21]

Почувствовав стремление коммунистов разоружить врагов мусульманского населения Ферганской долины, курбаши Мадамин-бек огласил своё намерение перейти со своими отрядами на сторону советской власти. Переговоры ТуркЦИК с ополченцами Туркестанского Национально Освободительного Движения привели к переходу отрядов курбаши Мадамин бека на службу советской власти. Для физического уничтожения и вспугивания Дашнакцутюн были использованы внушительные военные силы лидера Национально Освободительного Движения Туркестана курбаши Мадамин-бека.

После роспуска филиалов Дашнакцутюн в Туркестане армянам было разрешено объединиться в организацию «Армянское братство», формально новую и другую организацию, которую нельзя было обвинить в связях с партией дашнаков, к этому времени перешедшей на Кавказе, где был центр дашнакского движения, но мусульманские коммунисты Туркестана не оставляют без внимания армянские организации. Уже через год в докладе на имя командующего Туркестанским фронтом Красной армии М. В. Фрунзе один из его командиров – заместитель 2-ой Тюркской бригады утверждал, что организация «Армянское общество» ничем не отличается от Дашнакцутюн и предлагал издать распоряжение о запрете её деятельности[22].

Литература:

1. Амирьянц И.А., Григорьянц А.А. Армяне Средней Азии. – Современное развитие этнических групп Средней Азии и Казахстана. М., 1992. ч.1. С. 157-169.
2. Historia Rossica. Центральная Азия в составе Российской империи. Окраины Российской империи. М., 2008. С. 385.
3. Кауфманский сборник. М., 1910. С. 31-45.
4. Historia Rossica. Центральная Азия в составе Российской империи. Окраины Российской империи. М., 2008. С. 282.
5. Буттино Марко. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. М., 2007. С. 276. Цит. по: Хасанов М. Фергана после кокандских событий, февраль 1918г. – март 1919г. Машинописный текст, 1993. Неопубликованное исследование по материалам КГБ Узбекской ССР.
6. Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана. “Что делали дашнаки в Фергане” Ташкент, 1925. С. 107.
7. Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана. “Что делали дашнаки в Фергане” Ташкент, 1925. С. 107-109.
8. Российский государственный военный архив (РГВА). Фонд 25898. Оп. 1. Д. 2. Лл. 64-65.
9. Сталин И.В. Сочинения в 13 томах. М., 1946-1951. Т. 4. С. 24.
10. Буттино М. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. М., 2007. С. 281.
11. Ферганский областной государственный архив. Ф. 121. Оп.1. Д. 275. Лл. 27-28 об.
12. Буттино Марко. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. М., 2007. С. 285.
13. Наша газета. (Ташкент, 1917-1919). 1918, 22 июня.
14. Наша газета. (Ташкент, 1917-1919). 1918, 12, 24 и 25 июня.
15. Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 25898. Оп. 1, Д. 78. Л. 207.
16. Мусбюро РКП(б) в Туркестане: 1, 2 и 3 Туркестанские краевые конференции РКП, 1919-1920 гг. Ташкент. 1919-1920. С. 67-68.
17. Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 25859. Оп.2. Д. 11. Лл.82-85 об.
18. Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 25898. Оп. 1. Лл.1283; Ф. 100. Оп.3. Д. 923. Л. 158 об.
19. Назаров М.Х. Коммунистическая партия Туркестана во главе защиты Октябрьской революции. 1918-1920 гг. Ташкент, 1969. С. 123.
20. Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 25859. Оп. 2, Д. 11. Л. 82-85 об.
21. Мусбюро РКП(б) в Туркестане: 1, 2 и 3 Туркестанские краевые конференции РКП, 1919-1920 гг. Ташкент, 1919-1920. С. 10.
22. Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 100. Оп.3. Д. 923. Л. 158 об.

Хаджи Мурад Доного
Д.и.н., проф., ДГУ,
Махачкала,

I СЪЕЗД КАВКАЗСКИХ МУСУЛЬМАН В БАКУ

Ключевые слова: Баку, съезд мусульман, резолюции, делегаты, духовенство, временное правительство, обучение, школьный вопрос, дагестанская делегация.
Keywords: Baku, congress of the muslims, resolutions, delegates, clergy, the provisional government, education, school question, Daghestan delegation

С падением самодержавия и началом Февральской революции активизируется движение мусульманской уммы, обретающей различные формы организации, что свидетельствовало о стремлении мусульман бывшей империи участвовать в политической жизни.

«Деятельность по созданию органов национального самоуправления охватила мусульманское население по всей стране» [7. С. 150]. Призывы участвовать в работе местных органов самоуправления, устраивать собрания для объяснения народу о «бесповоротной гибели старого правительства» и о необходимости подготовки к выборам в Учредительное собрание раздавались на съездах мусульман. Так, 25 марта в Симферополе состоялся Крымско-татарский курултай, в котором участвовало свыше 2000 делегатов [6. С. 4], 30 марта в Кургане прошел съезд курганских мусульман [13. С. 23], 14-17 апреля в Уфе работал 1-й Уфимский губернский мусульманский съезд с участием 450 делегатов [10. С. 273], 15-16 апреля в ауле Тлянчитамак проходил съезд мусульман Мензелинского уезда Уфимской губернии, в котором участвовало свыше 2500 делегатов [4. Л. 76], на съезде казахов Семиреченской области 12-23 апреля в г. Верный было отмечено, что все казахское население области поддерживает новый строй [1. С. 5], а на съезде Семипалатинской области (27 апреля – 7 мая) их лидеры выразили идею создания казахской автономии [7. С. 158], на 1-ом Всетуркестанском мусульманском съезде в Ташкенте (16-25 апреля) были приняты важные резолюции, касающиеся, например, создания Туркестанского мусульманского центрального Совета [2. С. 6].

Наконец, с 15 по 22 апреля состоялся 1-й съезд кавказских мусульман (другое название Кавказский мусульманский съезд) в Баку, на который съехалось более 300 делегатов, среди которых были и дагестанцы Нурмагомед Шахсуваров, Адиль-Гирей Даидбеков, Рашид-хан Капланов, Юсуп-Кади Гасанаев, Зияутдин-Кади из Кафыр-Кумуха, Мухаммад-Кади Дибиров и др.

«Мы отправились в Баку, – рассказывал Р. Капланов. – Здесь не трудно было установить, что мусульмане Закавказья живут одними с нами идеалами» [11. С. 46].

Главным вопросом съезда под председательством Али-Мардан бека Топчибашева стал вопрос о будущем государственно-политическом устройстве России и о правах народов на самоуправление. С докладом по этой проблеме выступил один из лидеров партии «Мусават» видный азербайджанский политический деятель Мамед-Эмин Расулзаде. «Этот съезд, – говорил докладчик, – вместе с выражением настроений и чувств кавказских мусульман по поводу текущих событий и их отношения к ним, должен открыто выставить их политические и национально-культурные стремления»[8. С. 3]. По его предложению съезд принял резолюцию «О национально-политических идеалах мусульман Кавказа», в которой говорилось о необходимости федеративного и демократического устройства России.

Кроме того, съезд принял несколько резолюций: о демократической республике на территориально-федеративных началах; о всемерной поддержке Временного правительства в проведении возвещенной им программы завершения войны без аннексий и контрибуций; о тесном сближении с другими народами России в целях осуществления общих демократических идеалов; о создании единого центрального общемусульманского органа для всей России с законодательными функциями для решения духовно-культурных проблем. В целях организации мусульманских национальных комитетов на Кавказе было решено создать два временных центральных бюро: одно для Северного Кавказа и Дагестана (во Владикавказе) и другое для Закавказья (в Баку), для ведения дел мусульман всего Кавказа – особое бюро в Тифлисе [12. С. 3].

Сразу три заседания съезда были посвящены обсуждению докладов комиссии по духовным делам и школьной комиссии.

В докладе комиссии по духовным делам было отмечено несколько положений. Все мусульманское духовенство по районам предполагалось разделить на категории.

Первую категорию составляют приходские муллы, имеющие определенный образовательный ценз и выбираемые путем прямого голосования прихожанами по одному на 400-500 имеющих право голоса лиц. Управление духовно-религиозными делами прихода находится в руках приходских меджлисов, образуемых на выборных началах.

Вторую категорию духовенства составляют магальные (областные) казии, выбираемые по двухстепенной системе, и образующие вместе с особыми выборными лицами от населения особую областную контрольную комиссию для проверки правильности действий приходских мулл приходских меджлисов.

Третью категорию составляют члены «Идареи Шарийя», соответствующего нынешним губернским меджлисам. «Идареи Шарийя» является контрольным органом для первых двух инстанций.

Следующую категорию духовных учреждений составляют общекраевые духовные управления, называемые «Нахиаги Идареи Рухания». На Кавказе вместо шиитского и суннитского духовных правлений учреждается одно общее духовное правление, в составе председателя, называемого «Седруль-Улема», двух товарищей его, трех секретарей с помощниками и трех делопроизводителей.

Духовные дела всех населяющих Россию мусульман сосредотачиваются в особом центральном духовно учреждении «шейх-уль-исламат» с шейх-уль-исламом во главе. «Шейх-уль-исламат» должен находиться в столице. В состав шейх-уль-исламат входят, кроме шейх-уль-ислама, по одному выборному представителю от каждого краевого духовного правления, один секретарь и один переводчик [9. С. 3].

Что касается вакфов, то, по мнению комиссии, они должны полностью перейти в руки мусульман, то есть правительственный контроль за ними упраздняется, при чем они освобождаются от налогов.

Кроме выше перечисленного были обнародованы тезисы:

1) Существующие в Тифлисе мектебы «Алия» и «Омара» должны быть закрыты, а вместо них открыты новые реформированные мектебы;

2) Для искоренения существующих в духовных делах мусульман противоречий необходимо образовать особую комиссию;

3) Образовать комиссию из пяти членов для просмотра существующих и издания новых учебников для мектебов;

4) Издавать постоянный орган мусульманского духовенства;

5) Установить для духовенства научные командировки;

6) Созвать после этого съезда совещание мусульманского духовенства для окончательного обсуждения и принятия настоящего проекта [9. С. 3].

«Решение съезда создать специальное управление для российских мусульман, обладающее законодательным правом, по воспоминаниям очевидца, было принято единодушно в результате многодневных споров. Спорили с одной стороны тюркисты, с другой – исламисты и социалисты. Тюркисты защищали идею федерации, требуя, прежде всего территориальной автономии для Азербайджана. А их оппоненты ограничивались требованием народной республики и в решении национально вопроса придерживались культурной автономии. Справа стояли исламисты, слева – социалисты, а в середине находились тюркисты. Исламисты стремились к объединению всех российских мусульман под управлением единого религиозного центра. Поэтому разделение России их не устраивало. Социалисты также придерживались идеи централистской народной республики» [7. С. 163].

На съезде партия «Мусават» и Тюркская партия федералистов решили объединиться в одну организацию – Тюрк эдеми меркезиет «Мусават» фиргаси (Тюркская партия федералистов «Мусават») – в силу совпадения их позиций по многим вопросам, за исключением некоторых пунктов. В Закавказье в отличие от Туркестана, были заметны признаки движения к

сплочению местных мусульман, и этому способствовали как шиитские, так и суннитские духовные лидеры.

Представитель Временного ЦК объединенных горцев Ахметхан Мутушев был избран главой секции по организации кавказских мусульман. В заключительный день съезда по предложенному им проекту делегаты приняли специальное постановление «Об организации сил кавказских мусульман».

Одним из важных вопросов, обсуждавшихся на съезде, был вопрос о школьном обучении. Выступавший по этой теме учитель М.Э. Эфенди-заде обозначил несколько положений, составленные комиссией по школьным делам, которые впоследствии будут использоваться в учебно-просветительской деятельности в Дагестане. Представленные положения заключались в следующем:

1) Введение по всему Кавказу всеобщего, обязательного и бесплатного обучения на тюркском языке;

2) Управление делами мусульманских школ находится в их собственных руках.

3) Курс обучения в начальной школе трехгодичный, причем некоторые школы могут удлинить этот срок до пяти лет.

4) Русский язык вводится, как предмет преподавания с 1 класса высшего начального училища.

5) Предельный возраст для поступления в начальную школу определяется 7-10 годами

6) Помимо низших начальных школ, должны быть открыты высшие начальные школы и средние учебные заведения (гимназии и реальные училища) с преемственной связью между ними. Курс обучения в обоих типах школ четырехгодичный. Языком преподавания является тюркский язык.

7) Во всех низших начальных школах, сообразно с местными потребностями, открываются профессиональные классы, особо для мальчиков и девочек.

8) Должны быть открыты также специальные сельскохозяйственные, технические и другие профессиональные школы по курсу высшего начального училища и следующего за ним среднего учебного заведения

9) Для подготовки учителей и учительниц в низшие начальные школы должны быть открыты учительские семинарии, мужские и женские, а до их открытия – временные педагогические курсы.

10) Для подготовки педагогического персонала в высшие начальные училища и средние учебные заведения должны быть открыты учительские институты, а до их открытия – временные педагогические курсы.

11) Для оканчивающих средние учебные заведения открывается университет с преподаванием на тюркском языке.

12) Все эти школы содержатся за счет государства.

13) Для детей дошкольного возраста должны быть открыты детски сады.

14) Для детей превзошедших школьный возраст, должны быть открыты специальные курсы по подготовке их для соответствующих классов тех или иных учебных заведений.

15) В школах Дагестана преподавание должно вестись на родном языке учащихся, причем в школах нагорного Дагестана и Терской области со второго года обучения должен преподаваться и кумыкский язык. В кумыкских же начальных школах со второго года обучения вводится тюркский язык. В областях Кюры, Самура, Табасарана и других смежных с ними областях преподавание в начальных школах ведется на тюркском языке [9. С, 4].

Кроме того, по проекту школьной комиссии для мусульман Кавказа должны были быть открыты и особые духовные школы: начальные, с трехгодичным курсом обучения, высшие начальные, с четырехгодичным курсом обучения и средние и высшие с трехгодичными курсами обучения.

Обращаясь к мусульманской молодежи А. Топчибашев отметил, что они «начинают новую эру в общественно-политической и культурной жизни мусульман, и что от их умения, способности и труда зависит прочность того здания, которое готовятся строить мусульмане России» [9. С. 4].

По поводу сближения суннитов и шиитов с короткой речью на съезде выступил дагестанский представитель Магомед-Кади Дибиров, защищая идею братства всех мусульман. По

свидетельству участника съезда М.К. Саадулаева «речь Дибирова произвела большое впечатление… и с этого времени авторитет его особенно возрос среди мусульман Кавказа» [3. С. 22].

По мнению представителей дагестанской делегации, они «вынесли самое приятное впечатление от съезда». Особенно знаменательным, на их взгляд, было заключительное «братание двух глав мусульманства – шейх-уль-ислама и муфтия» [5. С. 3].

По поводу принципа национального самоопределения в узком смысле этого слова, склоняющегося к понятию национальной изолированности, который выдвигали некоторые группы на съезде, примечательно отметил Дж. Дагестани, опубликовав на страницах газеты «Каспий» свои впечатления о прошедшем съезде.

«Дагестан Северный Кавказ, – пишет он, – приславшие на съезд цвет своих мыслящих сынов, сумели весьма ярко и убедительно доказать всю ошибочность такого изолирующего, расхолаживающего принципа, и те горячие овации, которые сопровождали речи талантливых ораторов дагестанцев и северян, показали, что азербайджанские тюрки, составляющие большинство, никогда не согласятся потерять в других племенах, населяющих Кавказ, своих родных братьев с общими нуждами и интересами» [9. С. 4].

Историческое значение 1-го съезда кавказских мусульман, прошедшего в Баку, по нашему мнению, еще не оценено историками в полной мере. Это был первый съезд мусульман Кавказа после падения российского самодержавия, явившийся демонстрацией чувств кавказских мусульман по отношению друг к другу. Мусульмане Кавказа, также как и представители других регионов бывшей царской России стремились использовать исторический шанс, предприняв конкретные меры к межнациональному региональному интегризму, побудительными причинами к которому явилась общерегиональная проблематика.

Литература

1. Вестник временного правительства. 1917. 15 апреля.
2. Вестник временного правительства. 1917. 20 апреля.
3. Гаджиев А.С. Магомед-Кади Дибиров-Карахский. – Махачкала, 1997.
4. ГАРФ. Ф. р-3923. Оп. 1. Д. 3.
5. Голос Дагестана. 1917. 7 мая.
6. Голос татар. 1917. 22 июля.
7. Исхаков С. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.) 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ, 2004.
8. Каспий. 1917. 19 апреля
9. Каспий. 1917. 21 апреля (5 мая)
10. Мусульманские депутаты Государственной думы России. 1906-1917 гг. Сб. документов и материалов. – Уфа, 1998.
11. Первый горский съезд. 1 мая 1917 года // сост. Б.К. Далгат. – Владикавказ, 1917.
12. Речь. 1917. 20 апреля
13. Съезды, конференции и совещания социально-классовых, политических, религиозных, национальных организаций в Тобольской губернии (март 1917 – ноябрь 1918 г.). – Томск, 1992.

Марем Долгиева
К.и.н., доц., ИнгГУ, в.н.с. отдела истории Ингушетии ИнгНИИ им. Чаха Ахриева;

Зарета Дзуматова,
К.и.н., ст. преподаватель ИнгГУ с.н.с. отдела истории Ингушетии ИнгНИИ им. Чаха Ахриева

ЭТНОГЕНОЦИД В ПОЛИТИКЕ ВЛАСТЕЙ В ОТНОШЕНИИ ИНГУШЕЙ В КОНЦЕ XIX - XX вв.

Ключевые слова: ингуши, карательная, имперская политика, депортация, геноцид, большевики, деникинцы, этническая чистка.
Keywords: Ingush, punitive, imperial politicial, deportation, genocide, bolshevik, ethnic

Ингушскому народу на протяжении всего исторического пути своего развития приходилось вести борьбу за сохранение своей самоидентичности, национальной независимости, показывая, таким образом, пример этнической стойкости. «Перманентное насилие над народом со стороны государства, подавление национально-культурных особенностей, запрет на объективное освещение своей истории»[1], постоянная их дискриминация порождали одну цель - выжить и сохраниться любыми путями.

Система власти (как царизма, так и коммунизма) не раз ломала и калечила судьбы ингушей, переселяя с одного места на другое, лишая их своих исконных земель, уничтожая в ходе карательных экспедиций целые аулы и селения, подвергая насильственной христианизации, депортируя всех без исключения с ярлыком «враги народа», выдумывая для оправдания своих античеловечных действий обвинения в адрес целого народа, сталкивая один народ с другим. Эти явления трактуются одним термином – «геноцид по национальному признаку». Необходимо отметить, что он был системным.

Чтобы объективно объяснить процессы, происходившие в Ингушетии в рассматриваемый период необходимо разобраться с происхождением термина «геноцид». В новейшей истории он появился в 1933 году и его автором был польский юрист Рафаэль Лемкин. В соответствии с Конвенцией, принятой 9 декабря 1948 года Генеральной Ассамблей ООН «о предупреждении преступления геноцида и наказания **за** него», геноцидом (от греч. genos – род, племя и лат. caedo – убиваю) называется «одно из тягчайших преступлений против мира и безопасности человечества, действия, совершенные с намерением уничтожить, полностью или частично, какую-либо национальную, этническую, расовую или религиозную группу как таковую путем убийства членов такой группы; причинения серьезных телесных повреждений или умственного расстройства членам такой группы; предумышленного создания для какой-либо группы таких жизненных условий, которые рассчитаны на полное или частичное физическое уничтожение ее; мер, рассчитанных на предотвращение деторождения в среде такой группы; насильственной передачи детей из одной человеческой группы в другую»[2].

Официально этот термин был впервые использован в 1945 году на Нюрнбергском процессе. В 1946 году был зафиксирован первый случай применения термина «геноцид» в юридической практике государства: в Польше был осуждён бывший офицер германского вермахта, обвиненный в массовых убийствах мирных граждан [3].

Проекты по выселению ингушей, как и других народов Кавказа со своих земель всегда волновали умы властей, на протяжении XIX и XX вв.

В Кавказской войне, по мнению, большинства исследователей, ингуши не принимали активного участия. Однако, тщательный анализ исторических событий, изучение источников говорит о том, что в этот период ингушское общество было неоднородным, находилось в разных общественно-политических условиях и от этого зависело степень участия ингушей в

происходящих на Кавказе событиях. Ингуши, жившие в районе Назрани, на плоскости, придерживались пророссийской ориентации, согласно подписанному в 1810 году договору с Россией, а население горной части Ингушетии поддержали Шамиля в Кавказской войне. В основном это были представители орстхоевского, галашевского и цоринского обществ. Известно, что в имамат Шамиля были включены и два локальных ингушских районов – вилайетов Галашкинский и Арштинский, а одним из наибов Шамиля был ингуш из горного селения Хьули - наиб Халухинский.

После Кавказской войны селения горцев Северного Кавказа были окружены плотным кольцом казачьих поселений, большинство лучших их пахотных земель были розданы казакам и офицерам царской армии. Значительно уменьшилась доля населения в горских областях (обществах) в результате физического уничтожения [4] - по сути, геноцида по этническому и религиозному признакам.

Вопрос участия ингушей в Кавказской войне требует отдельного, всестороннего и объективного исследования.

Возвращаясь к сути рассматриваемого вопроса, необходимо отметить, что подтверждением геноцида народов являются многие исторические события на Кавказе.

В первой половине XIX века были осуществлены многочисленные карательные экспедиции в земли ингушей, результатом которых было уничтожение населения, разорение их жилищ. Это: 1832 г. карательные экспедиции генерала Розена и ген-лейтенанта Вельяминова; 1845 г. поход полковника Нестерова; 1852-1858 гг. насильственное выселение ингушей из сс. Темурково, Богоматово, Жантемирова и т.д. Повсеместно уничтожались ингушские хутора Ассинского ущелья, такие как: Мергист, Берешки, Алхасты, Футун, В. Аршты, Н. Аршты в 1895 г. и т.д., проводились регулярные казачье-полицейские погромы в плоскостных ингушских селениях Экажево 1903 г., Яндаре 1906 г. и т.д.).

Еще в 1845 г. царской властью предпринимались попытки переселить ингушей из мелких хуторов, разрушая, таким образом, традиционный горский тип хозяйства. Высвободившиеся земли заселяли казаками, основывая там казачьи станицы. Как следствие, ответной реакцией на эти действия властей было восстание ингушей в мае 1858 г. в Назрани, получивший в историографии наименование «Назрановское возмущение 1858 года». Из документальных источников известно, что восставшие обратились с письмом к имаму Шамилю, в котором просили его о помощи. Однако восстание было жестоко подавлено, более 32 человек приговорили к наказанию шпицрутенами, пять человек на каторжные работы без срока в рудники, 25 человек на восемь лет для работы на заводах, пятеро были приговорены к высшей мере наказания[5].

Назрановское восстание имело для ингушей тяжелые последствия. Но возможно, что именно это выступление спасло ингушей от еще более трагических событий. Из исторических источников известно, что в этот период властями вынашивался проект по переселению всех горцев за Дон и увеличению русского населения на Кавказе[6].

В результате подавления Назрановского восстания Ингушетия окончательно была включена в систему жесткого военно - административного управления Российской империи.

Во 2-ой половине XIX века состоялся еще один акт геноцида ингушского народа. Переселение в Османскую империю, наряду с другими горцами Северного Кавказа части ингушей. В результате этой гнусной политики почти полностью исчезли с этнической карты Северного Кавказа ингуши – орстхоевцы (карабулаки), как наиболее «непримиримые» и «беспокойные».

Массовое выселение горцев в Турцию повлияло на уменьшение их численности. Оставшееся на Родине горское население, царским правительством было загнано в глубокие горные ущелья, и фактически оставлено без плодородной земли, в связи с чем, приходилось покупать хлеб и арендовать свою же землю у новых хозяев[7].

Царская власть грубо вмешивалась и в духовную сферу народа, - осуществляя религиозный и культурный геноцид.

Царская администрация на Кавказе почти сто лет настойчиво старалась утвердить «мерами обольстительными» и «насильственными» среди ингушей христианской религии, видя в

этом залог большой благонадежности народа, обитающего на территории Кавказа, имеющей стратегическое значение для интересов Империи на Кавказе [8].

Так, в договоре, подписанном ингушами с Россией в 1810 г. в одном из пунктов условий было написано «мулл не принимать, мечетей не строить».

Весьма частыми были попытки запрета на ношение холодного оружия. Ингушам, как и другим горцам Северного Кавказа, запрещали носить кинжалы – обязательный атрибут национального костюма.

Царизмом велась и борьба против лидеров духовенства. В 1912 г. из Ингушетии и Чечни было выслано около 10 видных религиозных улемов в Калугу и Астрахань (Кунта-Хаджи Кишиев, Батал - Хаджи Белхороев и др.).

В политике покорения горских народов царская власть сталкивала между собой народы, по принципу «разделяй и властвуй».

В результате столкновения в мае 1907 г. жителей ингушского села Базоркино и осетинского имения Ольгинское из числа ингушей было убито 11 человек и около 40 ранено. В этих условиях, пишет исследователь В-Г. Танкиев, возникает такой феномен горской жизни, как «абречество». Абрек – выступает на исторической арене как народный мститель[9]. Абречество как форма протеста характерна была для всех кавказских горцев. Народная память сохранила среди ингушей имена знаменитых абреков, которые выступали против национального и социального гнета, - Суламбек Гараводжев, Ахмед Хучбаров, Хамзат Мержоев, Мажит Котиев, Эльберд Патиев, Шамо Богатырев и др.

Многогранный колониальный гнет, и жесткая эксплуатация горцев продолжались вплоть до государственного переворота в России в октябре 1917 года.

Последовавшие затем революционные события всколыхнули всю Россию и Кавказ, в том числе Ингушетию.

Смена общественно-политического строя в России, послужила мощнейшим толчком к пробуждению национального самосознания и формированию национальных органов власти на окраинах империи в частности в Ингушетии[10].

Население Ингушетии в этот период испытывало земельный голод, возникший как следствие передачи в собственность Терского Казачьего войска и государственной казны большей и лучшей части пахотных земель горцев [11]. Это приводило к осложнению и обострению, без того напряженных межнациональных отношений.

Следуя принципу исторической объективности необходимо отметить, что наряду с карательно-репрессивной линией в политике властей присутствовали усилия, прилагаемые и для оздоровления межнациональных отношений. В этих условиях создается четко оформленное национальное движение, лидером которого стал известный общественно-политический деятель В-Г. Джабагиев. Его усилиями был создан Национальный совет Ингушетии. На Кавказе в этот период начались процессы объединения народов региона. 1 мая 1917 г. на 1 съезде народов Кавказа были созданы «Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана» и Горское правительство в состав, которого вошел В-Г. Джабагиев [12]. В этот период самой важной проблемой стала охрана правопорядка в Терской области.

На съездах (1918 г. в Моздоке, Пятигорске) инициированных правыми социалистами были озвучены призывы по расправе с ингушами. И только твердая позиция большевиков не позволила принять антиингушскую резолюцию.

В своей работе ингушский историк Т.Х.Матиев пишет, что «благодаря позиции социалистического блока на съезде во главе с Кировым решение о санкционировании расправы над ингушами было остановлено в принятии, а на следующем, Пятигорском съезде в феврале 1918 г., куда прибыла уже и ингушско - чеченская делегация, окончательно снято с повестки дня» [13]. Однако, это не остановило запущенный «маховик смерти». Вскоре начались гонения на ингушей. 6 июля 1917 г. в ходе очередной провокации во Владикавказе от рук солдат погибла группа ингушей. Много ингушей погибло также в ходе разразившихся во Владикавказе погромов, по сути этнотеррора. В этой ситуации ингуши и большевики оказались, по сути, союзниками и при этом подвергались преследованиям: первые – по национальным, а вторые – по политическим мотивам. В январе 1918 года взводом казачьего полка были убиты еще 5

ингушей[14]. Ответной реакцией были оборонительные действия ингушей, которые привели к позиционным боям, с жертвами среди казаков.

Синдром сепаратизма, охвативший Кавказ в 1917 г., послужил катализатором геноцида. Эти события продолжились и в годы гражданской войны.

В феврале 1919 г. части добровольческой армии генерала Деникина подошли к границам Ингушетии. Белогвардейцы предъявили ингушам ультиматум с требованием пропустить их к Грозному. На съезде народа в с. Базоркино было принято решение его отклонить и оказать сопротивление. В районе ингушского с. Долаково состоялся бой, в ходе которого ингуши показали чудеса героизма, но силы защитников были неравными, в связи, с чем белым удалось прорвать фронт в нескольких местах и пройтись огнем и мечом по Ингушетии. Заняв Владикавказ, деникинцы начали жестокую расправу над большевиками, одновременно усилив давление над населением Ингушетии. Во время бичераховского мятежа популярным был лозунг «Бей большевиков и ингушей». Целые селения вокруг Владикавказа подверглись разгрому, села Сурхохи и Экажево были сожжены дотла, Потери ингушей одними только убитыми составили: в с. Сурхахи – 97 мужчин, 4 женщины и 4 детей, в Экажево – 47 мужчин, не считая погибших во время работы на полях, 9 женщин и несколько детей. Общие потери убитыми и ранеными составили около 200 человек [15].

Таким образом, начало 1919 года в горских областях Северного Кавказа знаменуется почти повсеместным падением советской власти и установлением военно-административного управления Добровольческой армии генерала Деникина - наместничества.

Кроме этого, Ингушетии было предъявлено требование: уплата терским казакам всех убытков, причиненных им за время революции, выдача всех служивших в Красной армии, мобилизация в армию всех мужчин от 18 до 30-летнего возраста, согласие на назначение в Терской области генерал-губернаторов из казаков и другие. Ингушетия не согласилась на эти требования, и Деникин подверг ее разгрому [16].

После оккупации в Ингушетии развернулась партизанское движение, во главе которого стояли Х. Орцханов, М. Саутиев, З. Яндиев, Ю. Албогачиев и др.

Борьба с Добровольческой армией, вторгшейся в область в начале 1919 года, стала новой вехой в общественно-политическом развитии Ингушетии - в первой четверти XX в. Ингушетия вышла из Гражданской войны на Тереке как одна из самых пострадавших и, в то же время, сыгравших наибольшую роль в победе большевистского режима» [17].

Политика этногеноцида в отношении ингушского народа получила продолжение и в сталинский период. Ее отголоски, как в зеркале отразились в период событий в Пригородном районе осенью 1992 г.

До окончания Великой Отечественной войны сталинский режим пошел на преступление, сопоставимое со злодеяниями самых жестоких деспотий в истории человечества [18]. 23 февраля 1944 г. ингуши и чеченцы были депортированы в Казахстан и Среднюю Азию. По данным НКВД СССР, всего было отправлено 180 железнодорожных эшелонов, в которых было перевезено 493 269 граждан ингушской и чеченской национальности. За время операции было убито 500 человек, в пути следования умерло 1272 человека. Данные цифры были явно занижены, о чем говорят многочисленные свидетельства бывших спецпереселенцев. Депортированные народы не просто подверглись насилию и произволу со стороны государства. Преступный режим прикладывал все усилия для того, чтобы само имя народов, с которыми он расправлялся, ушло в небытие. Сами названия этих народов и все производные от них полностью ушли из советской лексики второй половины 40-х – первой половины 50-х гг., ими нельзя было пользоваться даже ученым.

В первые месяцы существования Ингушской Республики (4 июня 1992 г.) ее народу пришлось столкнуться с самым тяжелым общенациональным испытанием с момента депортации 1944 г. Речь идет об этнической чистке в Пригородном районе и Владикавказе в октябре-ноябре 1992 г. В связи с событиями осени 1992 года граждане РФ ингушской национальности были изгнаны со своей Родины. Эта была этническая чистка, агрессия против ингушского населения города Владикавказ и Пригородного района, получившая название «Осетино-ин-

гушский конфликт». В результате в Ингушетии оказалось более 70 тысяч человек – беженцев. До сих пор числятся в списках заложников 186 человек ингушской национальности. Число погибших с ингушской стороны составило 405 человек, тысячи раненных, в том числе дети, женщины и старики. Разграблено и разрушено до основания около 3200 домовладений, принадлежавших ингушам. Было уничтожено в той или иной степени 9 из 16 населенных пунктов компактного проживания ингушей [19].

Все их имущество в очередной раз было разграблено, а в уцелевших ингушских домах и квартирах поселились осетины [20].

Таким образом, можно констатировать ряд выводов, позволяющих в истории, ингушского народа выделить периоды, в процессе которых наблюдаются полномасштабные геноциды.

Первый период, когда царизм пытался физически истребить ингушей в XIX веке, во время Кавказской войны и при выселении ингушей в Османскую империю.

Второй период, после установления советской власти 1918-1920 гг., когда до предела были обострены отношения между разными социальными классами и народами Терской области. Упразднение Ингушской Автономной области негативно отразилось на судьбе ингушей. Объединенные с чеченцами в Чечено-Ингушскую область 1934 г. и республику 1936 г. ингуши лишились своей государственности.

В течение третьего периода в 1944 году был осуществлен очередной геноцид при депортации народа в Среднюю Азию и Казахстан. В связи с этим зарубежная ингушская диаспора обращалась в парламент Грузии и ряда европейских стран с предложением признать депортацию ингушей фактом геноцида [21].

И, наконец, четвертый период, так называемый осетино-ингушский конфликт 1992 г. в Пригородном районе, именуемый «этнической чисткой». По сути, это был геноцид, жестокая расправа над ингушами.

Литература

1. Хамчиев С.А. Предпосылки образования Ингушской Республики в начале 90-х гг. XX столетия// Ученые записки. Серия «Этнология», Вып.II. Магас,2012. С.53
2. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказания за него от 9 декабря 1948 г. // Международное право в документах / Сост. Н.Т. Блатова, Г.М. Мелко: М., Профобразование, 2003. С. 331.
3. Соломатин Ю. Геноцид - родимое пятно. Чье? URL: http: //www. otechestvo. org. ua / main/200511/2505.htm
4. Яндиев А.Д. Владикавказ ингушский. Магас, 2015. С.7
5. История Ингушетии. Ростов - на-Дону. Издание 4-ое, дополненное. С.266
6. АКАК об Ингушетии и ингушах С. 226
7. Яндиев А.Д. Указ. соч. С.7
8. Танкиев В-Г. Х. Имперская политика царизма в Ингушетии в XIX – начале XX вв.// Вопросы истории Ингушетии. Вып.IX. Магас.2012, С.27
9. Там же. С.45
10. Матиев Т.Х. Создание национальных органов власти в Ингушетии после Февральской революции 1917 года//Вопросы теории и практики. Тамбов, 2012. № 8, ч.2. С.118
11. История Ингушетии. С.347
12. Там же. С.416
13. Матиев Т.Х. Указ. соч. С.119
14. История Ингушетии. С. 417
15. Там же.С.434
16. Яндиев А.Д. Указ. соч. С.9
17. История Ингушетии. С.437
18. История Ингушетии. С.458
19. Там. же. С.470
20. http://golosingushetii.ru/index.php/conflicts/1204-2012-02-01-10-16-31.html
21. Грузию просят признать депортацию ингушей фактом геноцида. URL: http://kavkasia.net/Georgia/2012/1327691644.php

Миляуша Гайнанова
К.и.н., институт истории им. Ш. Марджани АН РТ,
Казань

Марина Имашева
К.и.н., Астраханский филиал ФГБОУ ВПО
«Саратовская государственная юридическая академия»,
Астрахань

ТАТАРСКАЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ НАЧАЛА XX в. ОБ ЭТНИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПРЕДРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД

Ключевые слова: татарско-азербайджанская интеллигенция, Мусульманский съезд, тюркское единство.
Keywords: Tatar-Azerbaijani intellectuals, Muslim Congress, Turkic unity.

В начале XX века тюркско-мусульманский мир Российской Империи находился в поисках путей развития своей этноконфессиональной идентичности. Тюркские народы в рамках Российского государства стремились защищать свои религиозные, национальные права. В борьбе за сохранение своих прав в экономической, культурной, религиозной сферах жизни приводило к пробуждению национального самосознания.

Это не только время идейного единения тюрок-мусульман в границах российской государственности, но и период активного вовлечения самой думающей и передовой части российских мусульман в процессы этноконфессиональной интеграции. Признанными лидерами этого движения были бакинские миллионеры А. Топчибашев, З.А. Тагиев, М.Т. Алиев и др., в течение десятилетий бок о бок сотрудничавшие и в коммерческих и в общественных делах с татарской буржуазией и интеллигенцией.

Само царское правительство подталкивало российские тюркские народы к объединению. В исторической традиции и официальных документах России в отношении всех тюркских народов огромной страны на протяжении столетий использовался термин «татары», под которым подразумевались и собственно татары (жившие в Средневолжских и приуральских губерниях), и узбеки («хивинские», «бухарские» татары), и азербайджанцы («кавказские татары») и другие народы. Все тюрки Империи воспринимали свою этническую идентичность и в моменты острых социальных, этнических или конфессиональных конфликтов старались выступать единым фронтом.

Именно в этот период происходит идейное и организационное оформление общероссийского мусульманского движения – создание партии «Иттифак-аль-Муслимин». Общеизвестно, что у истоков этой организации стояли татарские и азербайджанские промышленники, видные деятели тюркской культуры и ислама.

Ведущая роль татарско-азербайджанской интеллигенции в процессе становления мусульманского движения в стране, признавалась безоговорочно. Если тюрки Средней Азии, Северного Кавказа, Сибири, Алтая, а также башкиры и чуваши еще жили своей традиционной патриархальной жизнью, то такие народы как казанские татары и азербайджанцы были на пути к индустриальному обществу. И на кожевенных фабриках Казани и на нефтяных промыслах Баку уже начинал формироваться свой слой буржуазии и рабочий класс [5, с.6].

Уже в то время выдающиеся мыслители отмечали ведущую роль лидеров российского мусульманства – тюрок. По мнению выдающегося татарского общественного деятеля начала XX века, Юсуфа Акчуры, тюркские народы, находившиеся в наибольшем взаимодействии с Европой, первыми среди мусульман восприняли новые веяния европейской мысли. Он вполне справедливо отмечал, что «среди тюркских народов эти идеи, особенно национальную идею, восприняли турки, крымские татары, казанские татары и азербайджанцы»[3, s. 12-13].

В конце XIX в. именно среди татар и азербайджанцев впервые появляются и распространяются идеи пантюркизма и панисламизма. Казань, Уфа, Астрахань, Баку становятся главными объектами пристального внимания царской жандармерии в целях недопущения распространения этих идей среди всех мусульман империи.

В этих условиях любые события, происходившие в каком либо уголке российско-тюркского мира, тотчас же находили живой отклик в сердцах мусульман огромной страны. Любые конфликты, военные действия находят отражение в выступлениях у татарских деятелей. Наглядным примером служит отношение татар к геноциду тюрок в Закавказье.

Татарская и азербайджанская буржуазия составила самую активную часть общероссийского мусульманского движения. 16-21 августа 1906 г. проходил III Всероссийский съезд партии «Иттифак-аль-Муслимин», в котором приняли участие самые выдающиеся представители татарской финансовой, политической и интеллектуальной элиты: И. Гаспринский, С. Алкин, Г. Ибрагим, Г. Баруди, Г. Апанай, Ю. Акчура, С. Максуди, А. Максуди, Г. Исхаки и другие тюрко-мусульманские лидеры Российской Империи. Но единогласно председателем представительного собрания (на нем присутствовали представители от 17 регионов империи со значительным мусульманским населением), был избран азербайджанский миллионер Алимардан-бек Топчибашев.

После татарской делегации (представленной сразу 6 регионами России – Казанской, Оренбургской, Уфимской, Астраханской, Самарской губерниями), азербайджанская делегация была самой многочисленной. От Астраханской же губернии, в числе четырех заявленных делегатов-татар, на самом деле двое – Мустафа Лутфи Измайлов и Хусаин (Гусейн) Хаятов были азербайджанцами. Не случайно Юсуф Акчура отмечал: «Казанские татары и азербайджанцы всегда тесно контактировали и работали на благо своей нации» [3, s. 14].

На этом съезде впервые была затронута проблема армяно-азербайджанских столкновений на Кавказе. Многие видные представители азербайджанской и татарской интеллигенции, в том числе и великий идейный вдохновитель всех тюрок России Исмаил-Бей Гаспринский высказались по поводу печальных событий. Речи выступавших были наполнены глубоким переживанием создавшейся на Кавказе ситуации, выражалась готовность встать на защиту интересов и жизней братьев-азербайджанцев. В итоге общероссийский мусульманский съезд выносит резолюцию «О протесте действий против мусульман в Закавказской области».

В резолюции, в частности, говорилось: «С глубоким огорчением Всероссийский мусульманский съезд выслушал сообщение о продолжающихся столкновениях армян с мусульманами в Закавказье. Наши братья в Шуше и в уездах делались жертвами действительно несправедливых и пристрастных в отношении мусульман распоряжений и действий генерала Голощапова. Протестуя против таких действий, съезд надеется, что Наместник Его Величества на Кавказе граф Воронцов-Дашков, во внимание к справедливым жалобам мусульман города Шуши и уездов, удалит не только генерала Голощапова, но и всех долженствующих лиц, сеющих и поддерживающих своими пристрастными действиями рознь между двумя народами, веками и жившими в мире. Вместе с тем съезд считает своим долгом обратиться к духовным и светским представителям обоих народов взять в свои руки дело взаимного примирения Закавказских мусульман с армянами…» [7, с. 32].

Таким образом, мы видим, что участники Мусульманского съезда пытались предотвратить кровопролитие и сохранить мир. Последовательно данной позиции придерживался председатель Алимардан-бек Топчибашев и другие видные азербайджанские делегаты.

Вопрос о притеснениях азербайджанцев на III съезде продемонстрировал единство идейных установок российских мусульман. Один из татарских делегатов, Адиле Айда, вспоминал: «Как и на предыдущих съездах, на III съезде мусульман царил дух единения, т.е. чувство тюркского единства, сознание того, что все тюркские народы России (помимо тех, которые не являлись мусульманами), носящие разные названия, составляют единую семью…После длительного выступления председателя съезда Алимардана Топчибашева делегаты-сунниты со слезами на глазах обнимались с азербайджанскими делегатами-шиитами» [1, с. 55-56].

Начиная с 1906 г. лидеры российских мусульман активно (насколько это позволили царские власти) работают в Государственной Думе. Ограничительные рамки избирательных законов 1905 – 1907 гг., а также непосредственное участие центральной и региональной администраций в про-

цессе регулирования избирательных кампаний привели к тому, что за весь период существования дореволюционной Думы в российский парламент было избрано 79 депутатов-мусульман – 25 депутатов в Думу 1-го созыва, 37 мусульман во вторую, 10 – в третью и 7 – в четвертую Думу [6].

Поскольку отдельные депутаты избирались дважды и более, то интересы мусульманского населения страны представляли всего 67 персон, объединившихся в самостоятельную мусульманскую фракцию. Архивные материалы и публицистика того времени свидетельствуют, что как сами мусульмане, так и не мусульмане рассматривали мусульманскую фракцию в качестве «национальной группы», хотя она и возникла на почве общей религиозной идентичности. Именно «национальной группой» делал фракцию национальный состав – подавляющее большинство были татарами и азербайджанцами - Волго-Уральский регион (татарский) в четырех Думах был представлен 40, Туркестан и Степной край — 16, Кавказ (в основном азербайджанцы) и Крым — 23 депутатами [6].

В условиях, когда мусульмане отдельных регионов были лишены возможности посылать в Думу своих избранников, миссию по защите их интересов, по озвучиванию их пожеланий и требований брали на себя мусульмане иных регионов и областей империи, прежде всего, Волго-Уральского региона и Кавказа. Этим можно объяснить стремление мусульманских депутатов действовать в общеимперском парламенте консолидированно.

В это время Ю. Акчура являлся одним из деятельнейших депутатов мусульманской фракции, он сдружился со своими коллегами – Мамед Таги Алиевым, Алимарданом Топчибашевым, Исмаилом Зейналом Тагиевым. Единым фронтом татары и азербайджанцы боролись за этноконфессиональные права российских мусульман, отстаивали право мусульман на образование. Именно в этот период Юсуф Акчура основательно знакомится с проблемой этнического гнета последовательно проводимого в отношении азербайджанцев.

В целом ряде своих работ этот яркий представитель татарской интеллектуальной мысли затрагивает вопрос армян. Он пишет следующее: «Христианские бунтовщики всячески притесняют мусульман, доводят этот терпеливый народ до белого каления. Затем правительство вместо того, чтобы преследовать смутьянов, начинает поощрять мусульманское население к ответным действиям. Мусульмане же, сначала лишь защищаясь, потом увлекшись, переходят в наступление и совершают погром. Христиане же в своих статьях делают упор на результат событий, а не на причины, их вызвавшие. Если бы армяне, которые во всех османских провинциях сейчас занимают важные позиции в торговле, финансовой деятельности, промышленности и сельском хозяйстве – одним словом, во всех сферах экономики, продолжали оставаться жить в пределах горной местности на востоке Анатолии, смогли бы они достичь своего счастья и богатства?» [2, s. 20-39].

Не оставили татарские интеллектуалы в стороне и ситуацию, сложившуюся в начале XX века в Османской Империи (в границах которой, также как и в России тюрки соседствовали с христианскими народами).

Другой видный татарский деятель и просветитель Фатих Карими (жил в Оренбурге. В 1937 году репрессирован и приговорен к смертной казни советской властью как турецкий шпион) в своей работе «Истанбул мәктуплары» (Стамбульские письма) писал, как его поражает и огорчает то, что почти все магазины в Стамбуле принадлежат грекам и армянам, отели и рестораны – грекам, книгоиздательское и газетное дело – тоже в руках не турецкой буржуазии. Турецкие школы учебниками снабжают, в основном, армяне, они же изготавливают эти учебники [4, с. 20].

Карими был искренне возмущен тем, что у турецкого народа, можно сказать, отсутствует периодическая печать. Армянские, греческие, еврейские и даже арабские газеты, все они служат идеалам своих наций, своим интересам. Их ориентиры и цели всем известны и они двигаются очень уверенно и решительно. Лишь у турецкой прессы нет известного и точного ориентира, у нее нет идеала...[4, с. 374-375].

Таким образом, татарские деятели пытались объединить свои усилия в борьбе за независимость тюркских народов, сохранить язык, культуру. Татары в начале XX века не отделяли свою судьбу от судеб своих братьев тюрок-мусульман, прежде всего, азербайджанцев. Их глубоко волновали события в Закавказье, этнический и конфессиональный гнет направленный против азербайджанского народа.

Литература

1. Айда Адиле. Садри Максуди Арсал. М., 1996. – 359 с.
2. Акчура Й. Иске «Шураи өммәттә чыккан мәкаләләремнән. – Истанбул, 1913.
3. Akçura Yusuf. Türkçülük ve dış Türkler. – İstanbul: Toker yayınları, 1990. - 360 s.
4. Карими Фатих. Истанбул мәктуплары. Оренбург, 1913. – 384 с.
5. Мухаметдинов Р.Ф. Нация и революция. Казань: «Иман», 2000. – 150 с.
6. Усманова Д. Мусульманская фракция Государственной Думы России // Наш мир. – 29 мая 2009 г.
7. Фахрутдинов Р.Р. Материалы и документы по истории общественно-политического движения среди татар (1905-1907 гг.). Казань: Изд-во Казан.пед.института, 1992. – 127 с.

Резюме

В статье рассматривается ведущая роль татарско-азербайджанской интеллигенции в процессе становления мусульманского движения в Российской империи. В работе III Всероссийского съезда партии «Иттифак-аль-Муслимин» затрагивается проблема армяно-азербайджанских столкновений на Кавказе. Особое внимание уделено татарским деятелям, пытавшим объединить свои усилия в борьбе за независимость тюркских народов.

Summary

The article deals with the leading role of the Tatar-Azerbaijani intellectuals in the process of Muslim movement formation in the Russian Empire. During the work of III All-Russian party congress "Ittifaq al-Muslimeen" the issue of the Armenian-Azerbaijani conflicts in the Caucasus is addressed. Particular attention is paid to the Tatar leaders, trying to unite their efforts in the struggle for the independence of Turkic peoples.

Марина Изория
Д.п.н., проф.,
университета Сухишвили (Грузия)

АРМЯНЕ - ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЕ «ОРУЖИЕ» РОССИИ ПРОТИВ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

Ключевые слова: Российская империя, Южный Кавказ, Османская Империя, Армянский вопрос, Абдул Гамид, Карс, Ардаган, Олтиси, Алашкерт, Баязет, Батуми.

В начала XVIII столетия Российская Империя стремилась создать на Южном Кавказе объединенное армяно-грузинское царство, на худой конец самостоятельное армянское образование. Екатерина II продолжила и вслед за Петром зазывала армян Османской империи и Ирана в Россию, обещая за это различные грамоты. Так возникла армянская область на Южном Кавказе.

Российская империя стремилась путем создания грузино-армянского федеративного государства создать буферное сильное христианское государство против Персии и Османской державы. Однако, со временем Россия изменила свое отношение к этому вопросу, и даже наоборот упразднило грузинскую государственность, а о создании Армении вообще речи не было, однако армяне стали большим козырем в руках Российской империи. Им по прежнему обещали создание Армении на определенных территориях. это было необходимо России в своих завоевательных целях против Османской империи. В последующем армяне стали также привлекательны и для Западных стран, так как и они имели свои планы по отношению к Османской Турции.

Так армяне стали геополитическим мячом, а армянские умы, поверив в обещания, стали усиленно заботится о своей истории, писались различные исторические опусы, где «доказывали» свои права на претендуемые территории, у них так разыгралась фантазия, что будущая Армения дольжна омыватся тремя морями. Так возник «армянский вопрос» переросшый в последствий в армянскую угрозу. Понятие «армянский вопрос», начиная со второй половины XIX в. постепенно внедрилось в мировое общественное сознание. Однако в действительности ни для одного государства «армянский вопрос» никогда не являлся вопросом. Так этот вопрос и ныне волнует армянскую общественность, главным содержанием которого является притензии на земли соседных народов и государств.

Так отвоеванную у Ирана часть Азербайджана армяне сочли Восточной Арменией, а живших в Турции армян приняли за Западную Армению. Таким образом, целью армян было «объединение» «Восточной Армении», т.е. земель Северного Азербайджана с землями Восточной Турции для создания т.н. Великого Армянского государства. Эта сформулированная на фантазиях армянская цель была на руку как Российской империи, так и Западно-Европейским странам.

После Адрианопольского договора Османское правительство было занято подавлением восстания Мехмета Али. За время этой борьбы умер султан Махмуд II и на престол 1 июля 1839 г. взошел Абдул Гамид. 3 ноября того же года был зачитан манифест султана, объявивший начало реформ, получивших название танзимата.

Суть манифеста заключалась в том, что для рационального управления великой державой требуется принятие некоторых новых законов. Главными из них станут законы, направленные на обеспечение защиты жизни, чести и имущества подданных; упорядочение налоговой системы, порядка отправления воинской повинности и установление сроков солдатской службы.

Султан особо подчеркивал, что намечаемые реформы в одинаковой мере касаются все подданных независимо от вероисповедания.

В 1853 г. католики получили разрешение на ремонт одной из церквей в Бейтлахиме. Это вызвало протесты православной церкви и ее покровительницы России. Стали настойчивее требования Франции восстановить ее прежние привилегии в отношении святынь.

Высокая Порта, поручив изучение вопроса специальной комиссии, пришла к решению возложить обязанности по уходу за христианскими святынями, которые никак не могли поделить между собой две церкви, на мусульман. Русский царь направил в Константинополь со специальной миссией своего министра морского флота, генерал губернатора Финляндии, командующего Балтийским флотом адмирала князя Меньшикова, который 28 февраля 1853 г. предъявил султанскому двору ультимативное требование решить вопрос о святынях в пользу России и дать твердые гарантии соблюдения привилегий православной церкви в Турции.[1]

Целью России являлся раздел территории «больного человека», как называли Османскую империю, что было согласовано с английским послом в Петербурге сэром Гамильтоном Сеймуром.[2]

Высокая Порта отвергла претензии России, считая, что признание ее покровительства над православной церковью означало бы узаконение и закрепление за нею этого права. Князь Меньшиков, объявив о прекращении политических отношений с Османской империей, 12 мая вместе совсем посольством покинул Стамбул. Это событие послужило поводом для начала Крымской войны.

Османская империя объявила войну России 4 октября - 1853 г., и войска под командованием Абдулкерима паши начали действия в направлении Гюмрю и Ахиски. 14 октября они потерпели поражение и отошли за реку Арпачай. 1 декабря в битве при Башгедиклере турки также потерпели поражение и отошли в Карс. Русские окружили город. Война на Востоке свелась после этого к обороне Карса. Падение Севастополя 9 сентября ускорило предпринятые Александром II, который вступил на русский престол 2 марта 1855 г. после смерти Николая I, действия по скорейшему заключению мира. Желая как-то компенсировать поражение России, он приказал перейти к наступлению на Карс, которое началось 29 сентября. 15 тысяч защитников крепости успешно отразили приступ 40 тысяч русских, нанеся им потери в живой силе, исчисляющиеся более 7 тыс. человек. Но начавшийся среди оборонявшихся голод вынудил их 25 ноября 1885 г. сдать крепость.

1 февраля 1856 г. в Вене был подписан протокол, проложивший путь к мирным переговорам. 4-ый пункт документа оговаривал включение в грядущий мирный договор положения об уравнивании в правах христианских подданных Османской империи с мусульманами. Устанавливались срок и место созыва мирной конференции - в течение 3 недель в Париже. 18 февраля 1856 г. султанское правительство обнародовало манифест о реформе.

Опубликовав манифест о реформе до начала Парижской конференции, Турция стремилась показать, что это ее собственная инициатива. Более того, в подписанном 30 марта 1856 г. мирном договоре отмечалось, что державам вручен документ о реформе в Османской империи, что вовсе не означает вмешательства держав во внутренние дела Турции. Однако все это было лишь соблюдением внешних приличий. Истина заключалась в том, что право покровительства христианам признавалось теперь не только за Россией, но и за всеми другими державами. Вместе с тем нельзя утверждать, что манифест о реформе встретил одобрение немусульман, живших в Турции.

«Основными уступками, даруемыми немусульманам в угоду Европе, были признание за ними прав занимать чиновничьи должности и поступать в гражданские и военные учебные заведения, разрешать наследственные споры в патриаршествах, издавать уголовные и торговые законы помимо официального на языке меньшинств, быть представленными в местных собраниях двумя депутатами от каждой общины и, наконец, признание за иностранцами права на собственность. Полученное патриаршествами хотя бы и ограниченное право наказания ущемляло правовую независимость государства.

После подписания Парижского договора четыре великие державы (Россия, Англия, Франция, Австрия) под видом защиты интересов религиозных меньшинств стали неприкрытовмешиваться во внутренние дела Османской империи.

---

[1] Кургин ян, Е. А. Борьба англо-австро-венгерской группировки против России в период между Сан-Стефанским миром и Берлинским конгрессом. - УЗМОПИ, т. 189, вып. 9, 1967.

[2] К. Гюрюн К. Армянское досье. Перевод с турецкого. Баку, 1993, с.44.

Первое подобное вмешательство состоялось 27 мая 1860 г. в связи с новыми беспорядками в Ливане. До 500 маронитов осуществили нападение на друзскую деревню. В ответ друзы во главе с Саит беем из рода Джанбулатов предприняли ответное нападение на маронитские поселения. Конфликт разросся. Османское правительство незамедлительно направило в Ливан для восстановления порядка своего министра иностранных дел Кечеджизаде Фуат бея. Франция, не дожидаясь результатов миссии министра, начала приготовления к военному вмешательству, другие державы, не желая оставаться в стороне, предложили свою помощь Турции в облегчении условий для осуществления реформ. 3 августа 1860 г. Франция, Англия, Австрия, Пруссия и Россия при участии Турции подписали совместный протокол об оказании Османскому правительству военной помощи. Франция отправила в Ливан 7-тысячную военную экспедицию, другие державы ограничились направлением к ливанским берегам своих военных кораблей: 5 французских, 5 английских, 2 русских, 1 австрийский корабль прибыли в Бейрут.

Развивавшиеся в то время процессы и сопровождавшие их события свидетельствуют о том, что ни Россия, ни какая бы то ни было другая держава не проявляли ни малейшего интереса к армянской общине в Турции. Усилия России были направлены на то, чтобы стать признанной покровительницей греко-православной церкви в Турции и через это получить право вмешательства во внутренние дела Османской империи; Франция по тем же соображениям выступала в роли защитницы турецких католиков.

На фоне происходивших событий стали проявляться некоторые изменения и вместе с тем какие-то волнения и в армянской общине, мирно проживавшей здесь с 1461 г.

«Эта община (армянская) обеспечивала функционирование повседневной турецкой жизни. С давних времен турки, привыкшие больше управлять, чем служить, уступили им все отрасли промышленности. В результате все банкиры, купцы и механики в Турции были армянами. Вместе с тем, между ними и мусульманами существовали психологическое сходство и единство интересов. Являясь испокон века соседями, они имели одинаковые чувства и обычаи, поэтому армяне легко уживались с турками и, обеспечив свою безопасность, заняли и продолжали занимать влиятельную позицию в обществе. Трудно было найти хотя бы одного пашу или высокопоставленного чиновника, не задолжавшего армянину. И самый неимущий крестьянин обращался за кредитами к армянам, чтобы приобрести семена для посева. Османец и дня не мог прожить без армянина. Это было настолько ясно, что русские, желавшие погубить Турцию, стали привлекать на свою сторону эту общину. В 1828 г., захватив Эрзурум, они вовлекли армян в свои репрессивные действия, и поэтому армяне были вынуждены покинуть родные места, когда русские отошли назад»[1].

Эти строки, подтверждающие благополучное положение и нормальную жизнь армян в Турции того времени, опубликованы, как видно из подстрочного примечания, в 1857 г. в Нью-Йорке. В таком случае, почему и откуда возникли упомянутые волнения в этой общине?

Так, следуя поставленной цели в феврале 1862 г. армянское население Вана выступило с оружием в руках против турецких властей. Бои между армянами и турецкой полицией приобрели широкий размах. На помощь повстанцам города поспешило армянское население окрестных сел. Повстанцы захватили Ванскую крепость и закрепились в ней. Только после вмешательства войсковых частей армяне подчинились властьям.

Летом 1862 г. крупное восстание вспыхнуло в Зейтуне, который стал одним из центров армянских банд. Султанское правительство обратило на Зейтун особое внимание в середине XIX века. Опасаясь того, что эта провинция может стать одним из очагов армянского сепаратизма Султанское правительство сразу же подавило выступление армян, однако в многочисленных органах армянской периодической печати были опубликованы статьи, посвященные героическому Зейтунскому восстанию, так как эта прапаганда могла послужит примером для жителей других областей Турции. Так армяне ковали себе беду.

---

[1]C. Oscanyan.The Sultan and His People.N. Y., 1957, p. 353-354.

Спустя год после Зейтунских событий, в 1863 г., произошли выступления среди армянского крестьянства провинции Муш, а в 1865 г. - в провинции Чарсанджак. Поднявшиеся там против местных феодалов крестьяне направили делегации в Константинополь, прося Высокую Порту облегчить свое положение. Однако главной целью было создание самостоятельной Великой Армении, а не улучшение их положения, поэтому делегаты были арестованы, выступления крестьян подавлены.

Таким образом, в 1862 г. после введения принципов «танзимата», армянская община в Турции стала пользоваться еще большими правами: была создана собственная Ассамблея, которая управляла делами общины и выступала от имени нации ("миллет") в сношениях с государством. Как проницательно замечает Жорж де Малевил: "Эта система великодушного поощрения... была опасна для самих благодетелей, поскольку содержала в зародыше дискриминацию противоположного характера. В действительности отдельные "нации" (в данном случае – армяне), обладающие собственным частным правом, специальной налоговой системой, имеющие официальное представительство, поддерживаемое тайно или открыто посольствами зарубежных держав, к которым эти нации этнически относились, находились в привилегированном положении по сравнению с арабским или турецким населением империи, обязанным проходить военную службу и не имеющим иного "защитника", кроме ослабленного султана"[1].

В записках генерального консула России в Эрзеруме и Ване генерала Маевского недвусмысленно сказано: "...Все рассказы о бедственном положении армян в Турции до 1895 года следует считать слишком преувеличенными и раздутыми. Им жилось здесь не хуже, чем в других местах.Грабежи и разбои, о которых столько кричали армянские агитаторы, практиковались здесь в гораздо меньших размерах, чем на Кавказе. Угон скота был таким же явлением, как конокрадство в различных районах России. А личная и имущественная безопасность в тех областях, где авторитет турецкой администрации был достаточно силен, была обеспечена даже в большей степени, чем хотя бы в соседней с Турцией Елизаветпольской губернии" [2].

Далее, касаясь более подробно положения различных слоев армян в Турции, он же указывает, что "жалобы на угнетенное положение армян в Турции никоим образом не могут быть отнесены на долю армян-горожан, всегда пользовавшихся достаточной степенью свободы, безопасности и благополучия. Общественное положение их, во всех отношениях, было больше, чем удовлетворительное" [3].

Что касается армянского крестьянства в Турции, то и оно было достаточно зажиточно и социально защищено. Была налажена система орошения полей, выращивание хлеба приносило неплохие доходы и обеспечивало крестьянам вполне безбедное существование. "Смело можно утверждать, что турецкие армяне-сельчане всегда были обеспечены значительным достатком продовольственных средств, и материальное их благосостояние было выше благосостояния хотя бы русских крестьян в средней полосе России". Приведем еще свидетельство на ту же тему прокурора Эчмиадзинского синода А.Френкеля, который так описывает положение турецких армян: "...Подавляющая масса армян, разделенных между Турцией и Персией, ничем не реагировали против мусульманского владычества, т.к. жалось армянам отнюдь не хуже, нежели другим подданным султана и шахаармяне быстро проникли в правящие и финансовые сферы своих завоевателей, захватив в свои руки почти всю торговлю и кредит... Ни турки, ни персы не вмешивались в армянское обычное право и порядок самоуправления мелкой земской единицы" [4].

Если какой-то антагонизм между турками и армянами и имел место в то время, то он был вызван отнюдь не притеснениями властей и не религиозным фанатизмом, а тем, что "по

---

[1]В.Л.Величко. Кавказ Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990,с.107-108.
[2]Б.Наджафов. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX в. Баку, 1999, с.120.
[3]Там же.с.86.
[4]Там же.с. 79-80.

отношению к отсталым массам мусульманского населения армянская городская буржуазия выступала в виде представителей капитала, носящего в условиях Турции хищнический, преимущественно ростовщический характер" [1].

Летом 1875 г. в Боснии и Герцеговине вспыхнули восстания против турецкого господства.[2] В 1876 г. взялся за оружие болгарский народ.[3] В том же году Сербия и Черногория объявили войну Турции, стремясь добиться полной независимости. Вступивший на престол султан Абдул Гамид, принял суровые меры. Широкие слои русского общества требовали протянуть руку помощи братскому народу и освободить его от султанского режима. Царское правительство, исходя из интересов своей внешней политики, выступило в роли защитника восставших. Турецкий султан отверг требования Александра II о прекращении войны против болгар. В апреле 1877 г. Россия объявила войну Турции.[4]

Военные действия развернулись на Балканах, которые стали главным театром войны, и на Кавказском фронте. Кавказский корпус русской армии под командованием генерала Лорис-Меликова в течение 1877 г. занял Карс, Ардаган, Олтиси, Алашкерт, Баязет, Батуми и ряд других центров исторической Грузии, эти исторические грузинские области армяне считали Западной Арменией, в силу обитавших там армян. 8 февраля 1878 г. русские войска заняли город Эрзерум.[5]

В развернувшихся военных действиях активное участие принял армянский народ. Видя в России своего избавителя и создателя новой Армении, армяне всячески содействовали русским войскам.

Действующие на Балканах главные силы русской армии-одержали решающие победы. Сломив сопротивление противника, они заняли множество крепостей, городов и в начале января 1878 г. вступили в Адрианополь, находившийся всего в 30 километрах от Константинополя. После сдачи Плевны на Западном фронте, открывшей путь русским на Стамбул, турки запросили мира, и 31 января 1878 г. был подписан Адрианопольский договор, положивший конец войне. Условия мира были подтверждены Санстефанским договором. Среди статей договора нет ни одной, касающейся армян.

Известно, что после отмены решения об участии в войне армяне развили бурную деятельность, о чем свидетельствуют, к примеру, коротко изложенные Эсатом Урасом факты, почерпнутые из работ армянских авторов (Сарухана, Лео, Вартаняна, Томаяна).[6] Перед завершением войны стамбульское патриаршество направило в министерства иностранных дел великих держав свои претензии. Российские армяне обратились к русскому правительству с просьбой оказать помощь армянам в Турции.

С началом Адрианопольских переговоров и приостановлением боевых действий тайно было созвано Армянское национальное собрание, на котором было принято решение направить через Эчмиадзин русскому царю меморандум. По свидетельству Сарухана, царю была предъявлена просьба, состоящая из трех пунктов и двух возможных вариантов решения.

1. Присоединение к России объединенных в Араратском иле территорий, простирающихся до Евфрата.

2. Если не будет аннексий, то обеспечение представления армянам таких же привилегий, которые предоставлены болгарам.

3. Пребывание войск на захваченных территориях до завершения реформы. В имеющихся в нашем распоряжении источниках нет подтверждения сказанному. Аннексия Россией

---

[1]Скотланд-Лидделл. Война с мусульманами. Армяне опять нападают. Цит. по: История Азербайджана по документам и публикациям, с.7.

[2]А.Шумов.История Сербии и Черногории. Босния, Герцеговина, Македония, Словения, Хорватия.М.,2009, с.287.

[3]Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. 1-3. М., 1961-1967,с.95.

[4]М.Н.Покровский. Дипломатия и войны царской России. М., 1929, с.81.

[5]Армяне безусловно и этот город считали своим.

[6]Ю.А.Петросян. Младотурецкое движение. Вторая половина XIX в. начало XX в. М., 1971,с.54.

восточных районов Турции не отвечала армянским интересам и если подобная воз- можность и была высказана, то, скорее всего, для подкрепления других просьб. На армянском собрании одновременно было принято решение обратиться к царю через русского посла с просьбой обеспечить участие армянской делегации на переговорах в Адрианополе. В книге Лео «Документы армянского вопроса», выпущенной в 1916 г. в Тифлисе, приводится этот документ, принятый 1 (13) февраля 1878 г. и требующий распространения на армян прав, предоставленных христианам Фраким. Из этой книги также явствует, что каталикос не обращался к русским с предложением о присоединении восточных турецких земель к России, что с учетом основной линии армянской церкви более логично.

И все же, несмотря на все попытки, в Адрианопольский договор армянская тема не проникла. В ходе Санстефанских переговоров патриарх посетил русскую резиденцию и лично просил командующего, великого князя Николая включить в договор пункт об армянах (во всех армянских источниках отмечено посещение штаба Николая, но нет сведений о личном участии в этом мероприятии самого каталикоса).[1]

На этот раз усилия армянской церкви увенчались успехом. 16 статья Санстефанского договора посвящена армянам. В ней отмечается, что Османская империя обязуется осуществить соответствующие местным условиям реформы в заселенных армянами населенных пунктах Восточной Анатолии и что оккупированные территории будут освобождены после проведения реформы.

Армяне, по этому условию, автономии не получали. Если бы перечень вилайетов, подпадавших под условия реформы, не был пересмотрен и изменен на Берлинском конгрессе, то, видимо, не только Батум, Карс и Ардаган, но и Эрзурум с прилегающей территорией не был бы возвращен Турции, и проживающие в этих вилайетах армяне оказались бы под Российским протекторатом. Были бы они довольны подобным решением вопроса - это другой вопрос. Даже Россия не сомневалась в том, что условия Санстефанского мирного договора будут пересмотрены. Не случайно подписанный основной документ даже был назван предварительным. И действительно, как только текст договора был обнародован, против него выступили Австрия и Англия, естественно, к ним присоединилась и Франция. Наконец, по инициативе Бисмарка было принято решение о созыве конгресса в Берлине, который начал свою работу 13 июня, а 13 июля был подписан Берлинский договор. В промежутке между подписанием 3 марта Санстефанского договора и началом работы Берлинского конгресса 13 июня армяне не бездействовали.[2]

17 марта 1878 г. патриарх посетил английского посла Лейерда, в телеграмме которого изложена беседа с патриархом, просившего сохранить ее в тайне от Османского правительства. Патриарх заявил, что не имеет претензий к турецкому правлению в прошлом и предпочитает оставаться под османской властью, чем присоединиться к России. Было принято даже решение, продолжал он, послать армян на военную службу, но успехи русских и известие о передаче России некоторых восточных илей изменили настроение. Теперь армяне очень недовольны им за то, что сначала он занял антирусскую позицию и его могут побить камнями (этот доклад Лейерда достаточно убедительный документ, сводящий на нет все притязания армян, ценный тем более, что содержит откровенные признания патриарха). Продолжая признания, патриарх сообщил, что армяне готовы бороться за свои права, требуют таких же привилегий, которые предоставлены другим христианским народам, и если они не добьются выполнения требования с помощью Европы, то обратятся к России и будут бороться до тех пор, пока Россия не присоединит их к себе. Патриарх настаивал на оказании помощи армянам в получении автономии. Лейерд в ходе беседы задал патриарху вопрос, что тот подразумевает под понятием «Армения». Из ответа следовало, что Армения должна будет включить в себя

[1]К.Гюрюн.Армянское досье. с.69.
[2]Создавались разные организации целью которого было возбуждение армянского народа против Турции.

Ванский и Сивасский пашалыки (губернаторства), большую часть Диярбекира, старое Киликийское царство. На замечание Лейерда, что большую часть населения указанных территорий составляют мусульмане, патриарх, подтвердив это, добавил, что и мусульмане не довольны существующими порядками и по этому здесь будет установлено христианское правление. Лейерд выразил сомнение в возможности осуществления столь грандиозного плана. Патриарх вновь повторил, что в случае равнодушия к требованиям армян они восстанут против правительства и будут добиваться присоединения всей указанной территории к России[1].

Этот важный документ полностью вскрывает намерения армян. Искать иных причин для обьяснения вспыхнувших затем армянских восстаний, имея в своем распоряжении свидетельство патриарха Нерсеса, излишнее дело, на наш взгляд.

В своих выводах Лейерд отмечает, что вокруг армян разыгрывается серьезная интрига, и создание автономной Армении в конечном счете приведет к захвату ее Россией и выходу русских к границам Сирии, что вряд ли отвечает интересам Англии.

Во втором донесении Лейерд пишет о том, что очень влиятельный правительственный чиновник армянского происхождения строго конфиденциально сообщил ему о том, что армянские лидеры готовят предложения об автономии Армении, которые будут обнародованы в Берлине, и если их требования будут отвергнуты, то они готовы продолжать свои действия до победного конца[2]. И действительно, армяне вынесли на конгресс свою справку. Судя по сохранившейся информации, уже в то время была разработана и вторая, приведшая к большому кровопролитию часть, армянского плана - общенациональное восстание.

Патриаршество проявляло активность не только в самом Стамбуле. Его подрывная деятельность разворачивалась и в столицах стран-участниц Берлинского конгресса. Бывший патриарх[3]. Хримян и архиепископ Хорен Нарбей были направлены в Париж и Лондон, Нарбей затем посетил Петербург и был принят царем. Египетский армянин Нубар паша (отец руководителя армянской делегации на Севрской и Лозаннской конференциях) присоединился к эмиссарам патриаршества, в Париже, известно, эта троица посетила английского посла во Франции лорда Ланса.[4] Патриарх намеревался лично принять участие в работе Берлинского конгресса, но, не получив разрешения, направил в Берлин курсировавших по Европе Хримяна и Нарбея, которые прибыли к месту назначения 13 июня. Армянские делегаты вручили конгрессу армянский проект создания на территории Турции самостоятельного государства Армении.

Армяне, почувствовавшие определенную важность своего существования, попытались извлечь свои выгоды из сложившегося международного положения. Теперь вдохновителям армянского народа необходимо было создание определенной политической силы, на основе которых они сумели бы организоваться в политическую силу и начать свою дипломатическую игру. Именно с этого времени появились первые армянские политические партии целью которых было вовлечение в дипломатическую борьбу с великими державами и создания армянского политического пространства на определенных территориях. Однако созданные армянские националистические партии и организации были скорее террористическими бандформированиями нежели партиями. Кроме того, армяне в этой игре Держав оказались геополитическим «мячом» в геополитических целях великих держав.

---

[1] К.Гюрюн.Армянское досье. 1993, с.69.
[2] Наджафов. Лицо Врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX в. Баку, 1994,с. 77.
[3] К.Гюрюн. Армянское досье. с.69.
[4] Там .70.

Marina Izoria

DOCTOR OF POLITICAL SCIENCES, PROFESSOR SUKHISHVILI UNIVERSITY (GEORGIA) ARMENIANS - GEOPOLITICAL "WEAPON" RUSSIA AGAINST THE OTTOMAN EMPIRE

Summary

In the beginning of the XVIII century Rossiya Empire sought to create in the South Caucasus joint Armenian-Georgian kingdom, at worst samostoetelnoe Armenian education. Catherine II continued and after Peter shill Armenians of the Ottoman Empire and Iran in Russia, promising to different letters. Thus arose the Armenian region in the South Caucasus.

Russian Empire sought the creation of the Georgian-Armenian federal state buffer creators strong Christian state against Persia and the Ottoman Empire, but as time passed and Russia changed its attitude to this issue, on the contrary abolished the Georgian statehood, the Armenian question of creation was not, however, Armenians have become a big asset in the hands of the Russian Empire, they still promised the creation of Armenia in certain areas, it was necessary to Russia in its aggressive purposes against the Ottoman Empire. Subsequently, the Armenians have also become attractive to Western countries, as they had their own plans in relation to the Ottoman Empire.

So Armenians began geopolitical ball and Armenian minds believing in the promises have become intensely concerned about their history, written various historical opus, which "proves" their rights to Applying for territory, so they played out a fantasy that the future of Armenia dolzhna omyvatsya three seas. Thus arose the "Armenian question" grew into the consequences of the Armenian threat. The concept of "Armenian issue" since the second half of the XIX century. gradually incorporated into the international public consciousness. However, in reality, for any state, "the Armenian question" has never been a question, so this question is now concerned about the Armenian public, the main content of which is pritenzii on lands of neighboring peoples and states.

Armenians pochuvstvovashie particular importance of its existence attempted to extract value from their slozhivschegosya international situation. Now vdohnovytelyam Armenian people was necessary to create a certain political forces on the basis of which they would be able to organizovatsya into a political force and began his diplomatic game. Since that time, there were the first Armenian political party whose aim was engaging in diplomatic struggle with the great powers and the creation of the Armenian political space in certain areas. However, by Armenian nationalist parties and organizations were terrorist gangs rather than parties. Besides Armenians in this game Powers were geopolitical "ball" in their geopolitical goals.

Шохистон Улжаева
д.и.н, проф.
Ташкентский химико-инженерный университет

НАРОДЫ АЗЕРБАЙДЖАНА И ТУРКЕСТАНА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX вв.

В XIX – начале XX вв великие державы вступили в соперничество за передел мира за новые территории и рынки.

Колониальную политику проводили Испания и Португалия, а затем Англия и Франция. В начале XX века колониальные земли Англии были в 108 раз больше, чем собственно территория самой метрополии.

В конце XIX века - начале XX века усилились США, Япония и Германия. В Германии усиленно развивалась тяжелая индустрия, военная промышленность. Новые капиталистические страны обнаружили противоречия в борьбе за сферы влияния, в колониальной политике и на международном рынке. Россия, хоть и была слабым звеном в капиталистической системе, но тоже стремилась к новым колониальным захватам.

На протяжении последних веков на землях Туркестана и Азербайджана происходили похожие события, на двух территориях были различные ханства. В конце XVIII — начале XIX веков внутри и внешнеполитическая ситуация вокруг Азербайджана оставалась достаточно сложной. Попытки сначала Шекинского, а затем и Кубинского ханств объединить азербайджанские земли вокруг себя, с целью создания единого государства, потерпели неудачи. Этому препятствовала, в первую очередь, социально-экономическая отсталость страны и походы русских и иранских войск в Азербайджан. Личные амбиции различных ханов, их непримиримость и другие факторы также не способствовали процессу объединения. Именно поэтому в Азербайджане отсутствовала единая сила для того, чтобы противостоять имперским планам России и Ирана. Россия, тем временем, готовилась осуществить план полного подчинения Кавказа[1].

Царская Россия осуществляла свои плана поэтапно.

Она сначала завоевала Азербайджан, который был ближе к ней, чуть позже Туркестан.

Тем временем, в Российской империи развивается легкая промышленность, для которой нужны были сырье и рынок.

Гражданская война в Америке в конце XVIII века помешала Российской империи развивать легкую промышленность, прекратился импорт сырья хлопка. Кроме того, импорт хлопка из Америки обходился в тридцать раз дороже, чем Туркестанское сырье. Этот процесс также повлиял на экспансию Российской империи на Кавказ. Кроме того, в Средней Азии активизировалась английская разведка. Туркестанский край стал яблоком раздора между Англией и Российской империей.

В то время в Средней Азии существовало три ханства: Бухарское, Хивинское и Кокандское. После распада Великого Щёлкового пути Средняя Азия практически оказалась отрезанной от внешнего мира. Великие географические открытия способствовали освоению более безопасных и недорогих водных дорог. Три ханства враждовали между собой, о развитии региона не могло быть и речи.

Эти негативные процессы создавали благоприятные условия для российской колонизации в регионе.

Как писала азербайджанский историк Севинч Мустафаева, «С завоеванием Азербайджана и Туркестана Россией вся экономическая жизнь этих регионов была подчинена интересам развития капиталистической России. Последующее состояние экономики этих окраин

[1] http://www.azeri.ws/history/newest.shtml

было предопределено колониальной политикой России, направленной на то, чтобы использовать Азербайджан и Туркестан, как рынки сбыта и источ ники сырья для растущей промышленности царской империи. Но в силу объективных законов исторического развития происходило дальнейшее экономическое развитие, а вместе с тем и приобщение этих национальных окраин к общероссийскому хозяйству. Во второй половине XIX в. Азербайджан, а позднее – в начале XX в. и Туркестан начали втягиваться в капиталистическое производство[1]“.

С середины XIX века Северный Азербайджан превращается в один из мощнейших экономических центров Российской империи. Прежде всего, развивается нефтяная отрасль. В 1859 году был построен первый керосиновый завод в бакинском селении Сураханы. В 1870 году в Баку добывалось около полутора миллионов пудов нефти. Теперь переработки нефти уделялось больше внимания, однако из-за того, что здесь господствовала колониальная система, Азербайджан так и оставался сырьевой базой России[2].

В Бакинском нефтепромышленном районе ярко проявилась характерная черта империализма – высокая концентрация и централизация капитала и средств производства, господство монополий на рынке. Так, в 1905 г. из 138 нефтепромышленных фирм 6 крупнейших (бр. Нобель, Каспийско-Черноморское об-во, Манташев и К°, Бакинское общество русской нефти и Каспийское товарищество, Бакинское нефтепромышленное общество) давали почти половину всей добычи нефти. Две фирмы – "Т-во бр. Нобель" и общество "Мазут" сосредотачивали 70% всего объема торговли керосином и нефтяными остатками “[3].

Азербайджанские нефтяные магнаты сыграли особую положительную роль в развитии нефтяного дела в Азербайджане и России в целом. Среди них необходимо отметить большие заслуги Гаджи Зейналабдина Тагиева (1838-1924), Мусы Нагиева (1842-1919), Шамси Асадуллаева (1840-1913), Аждарбека Ашурбекова (1855-1921), Исабека Гаджинского (1861-1919), Муртузы Мухтарова (1855-1920). В конце XIX - начале XX века в Баку действовало также несколько известных зарубежных компаний (братья Нобели, Ротшильды, Манташев, Шибаев и Унанов). Среди них наиболее известной являлась компания братьев Нобелей и Ротшильдов[4].

Помимо нефтяной отрасли стали развиваться и металлообрабатывающая отрасль. Братья Сименс, узнавшие о богатых залежах меди в Гедабеке, решили строить здесь завод. К 1865 году завод был сдан в эксплуатацию.

Продолжалось развитие и шелководческой отрасли. Сюда привлекались как местные, так и русские, и иностранные капиталы.

В 1866 году была проведена новая судебная реформа. Эта реформа ликвидировала сословные суды. Теперь суд был общим для всех сословий.

Кроме того, в Азербайджане были учреждены городские думы и муниципальные органы – управы.

Была проведена также административная реформа. В 1859 году центр Шамахинской губернии был перенесен из Шамахы в Баку. Это произошло в результате мощного землетрясения в Шамахы. Теперь губерния была переименована в Бакинскую. Значения города Баку еще больше возросло.

В 1868 году была создана Елизаветпольская губерния, в которую вошла часть земель Бакинской, Иреванской и Тифлисской губерний. В эту губернию к 1883 году входили Елизаветпольский (Гянджа), Шушинский, Зангезурский, Гёйчайский, Джавадский, Арешский, Джабраилский и Джаванширский уезды. Шарур-Даралаязский (Шарур-Даралагёзский) и Нахчыванский уезды входили в состав Иреванской губернии[5].

---

[1] Из истории взаимосвязей народов Азербай- джана и Туркестана в борьбе против гнета Российской империи (конец XIX – начало XX вв.). Баку, издательство «Елм ве Тяхсил», 2009, -С.17

[2] http://azerbaycanli.org/ru/page122.html.

[3] Севинч Мустафаева . Из истории взаимосвязей народов Азербай- джана и Туркестана в борьбе против гнета Российской империи (конец XIX – начало XX вв.). Баку, издательство «Елм ве Тяхсил», 2009, -С.17.

[4] http://www.azerbaijans.com/content_776_ru.html

[5] http://azerbaycanli.org/ru/page122.html

В этот период начинает развиваться и машиностроение. Продолжает свое развитие металлургическая промышленность и производство шелка. Первую текстильную фабрику на всем Южном Кавказе создал именно Гаджи Зейналабдин Тагиев. Он дал ход развитию хлопкоочистительной промышленности. Продукция его фабрики стала почти единственным товаром, который покупался всеми мусульманами России, Ирана и Турции, ибо считалось, что товар, произведенный мусульманами (фабрика Тагиева) чист и пригоден к потреблению, нежели товар, произведенный немусульманами.

Помимо этих отраслей в Азербайджане получают широкое развитие табачное, винодельческое, кожевенное производство. Все более расширяется торговля, как с российскими регионами, так и с Ираном, Турцией и Европой.

В конце XIX - начале XX века увеличилось число русских переселенцев в Азербайджан. Правительство выделяло им огромные плодородные земельные участки. Местное население ущемлялось в своих правах и это вызывало недовольства среди простых землевладельцев. Однако все недовольства населения грубо и бесцеремонно подавлялись.

В 1912 – 1913 годах были проведены новые аграрные реформы в Азербайджане. Благодаря данным реформам крестьяне превращались в собственников земли. Однако они обязаны были платить за это в казну империи[1].

Режим управления в Туркестанском генерал-губернаторстве с самого начала носил жесткий военно-полицейский характер.

В сфере экономики царская Россия быстро превращала Туркестан в хлопковой сырьевой придаток метрополии.

Объективный и, по природе своей, плодотворный процесс становления новых капиталистических отношений в условиях колониальной зависимости самым драматичным образом отражался на судьбах народов края. В сфере промышленности край остается в стороне от современных отраслей. Всякая инициатива местных народов всячески тормозилась новой властью. Между тем, хлынувший во второй половине XIX века поток дешевых российских товаров, разорял десятки тысяч туркестанских ремесленников, вытесняя даже с внутреннего рынка их изделия и усиливая тем самым процесс пауперизации общества. В области ведения колониальных дел российская корона, как известно, полагалась где на силу, а где на испытанный колонизаторский принцип - “разделяй и властвуй”.

Однако, эта политика только отчасти оправдывала себя и с каждым годом управлять народами Туркестана становилось сложней.

В 1892 г. в Туркестане было принято положение “Об усиленной охране государственного порядка и общественного спокойствия”, давшее местной администрации широкие диктаторские полномочия, вплоть до создания военно-полицейских команд для расправ с участниками освободительной борьбы.

Колонизация края, а также существующие формы и методы колониального управления, вызывая ненависть к царским властям, стихийно объединяли местные народы. При этом вырисовывалась четкая закономерность: чем больше беззакония и произвола вершили колонизаторы, тем быстрее созревали наиболее радикальные формы борьбы. Социальная база участников восстаний была достаточно широкой. Однако застрельщиками выступали дехкане, наиболее пострадавшие от колониальной политики царизма, засилья переселенцев и от тяжелого налогового пресса.

Отказ от уплаты налогов, бойкот выборов местной администрации, избиение представителей власти, вооруженные нападения на колониальные учреждения - наиболее распространенные формы этих антиколониальных выступлений.

В течение всей второй половины XIX века в различных регионах Туркестана вспыхивали восстания против колонизаторов. Только лишь в Ферганской области в 70-90-е годы было

[1] http://azerbaycanli.org/ru/page122.html

зафиксировано более двухсот антиколониальных выступлений. В 1885 году в Андижанском, Ошском и Маргиланском уездах произошли массовые выступления дехкан под руководством Дервиш-хана.

В период эпидемии холеры 1892 года в Ташкенте вспыхнуло еще одно восстание, получившее в литературе название "Холерный бунт". Надо отметить, что холерные бунты являлись нередко формой массового народного движения царской России.

Наиболее крупным и массовым народным выступлением 2-ой половины XIX века было Андижанское восстание 1898 года под руководством ишана Мухаммад-Али хальфа Сабир Суфиева, известного как Мадали Дукчи-ишан.

Начавшись 17 мая в кишлаке Минг-тепа, восстание очень скоро охватило почти всю Ферганскую долину, а также некоторые другие районы Туркестанского генерал-губернаторства.

Андижанское восстание было организовано значительно лучше, чем предыдущие выступления народных масс Туркестана. В нем приняли участие представители разных национальностей и социальных групп. Восстание носило явно антиколониальный характер.

По делу Андижанского восстания было арестовано около 550 человек.

Мадали Дукчи-ишан и его ближайшие сподвижники были казнены.

После расправы над восставшими некоторые военные чины царской администрации были вынуждены констатировать, что расследование по делу Мадали Дукчи-ишана и его сторонников показало "обширную распространенность движения и прикосновенность к нему весьма многих лиц, а также некоторую стройность организации заговора и участие в нем других местностей края".

Невзирая на то, что все восстания 2-ой половины XIX века были подавлены самым жестоким образом, они, тем не менее, способствовали росту политического и национального самосознания народов Туркестана и внесли значительный вклад в дальнейшее развитие национально-освободительного движения в крае.

В начале XX века параллельно на местах с Российской империи развивались новые демократические движения .

На рубеже XIX—XX столетий немногочисленные группы просвещенных мусульман Туркестана искали выход из сложившейся ситуации, мечтая, с одной стороны, возродить национальную культуру и политическую самостоятельность своих народов, а с другой — приобщить их к современной жизни, к достижениям мировой цивилизации и прогресса. Они примкнули к движению «джадидов» (либералов-обновленцев), начавшемуся в то время среди мусульман России. Основателем этого движения был Крымско-татарский просветитель, писатель, педагог и общественный деятель Исмаил-бей Гаспралы (Гаспринский), с 1883 г. издававший газету «Терд-жуман», популярную во всех мусульманских регионах России.

Общероссийское движение джадидов, во многом опиравшееся на преподавателей и выпускников новометодных школ, постепенно стало окрашиваться региональной спецификой, так или иначе, отражая особенности положения регионов Крыма, Поволжья, Средней Азии и Кавказа.

В 1902 году была создана «Мусульманская молодежная организация», которую возглавлял Мухаммад-Амин Расулзаде. Эта организация стала ядром будущей партии «Мусават» (Равенство). В Азербайджане появились и социал-демократические партии, например «Гуммет» (Энергия). Эта партия действовала при Бакинском комитете РСДРП. В это период создавалось множество партий. Однако в скором времени партия Мусават стала самой мощной политической силой в Азербайджане[1].

В начале XX столетия стали выходить новые газеты, продолжавшие традиции газеты «Экинчи». Наиболее влиятельными из них были «Гуммет», «Давет-Коч», «Текамюль», «Йолдаш», «Иршад», «Сихаби-Сагиб» и детская газета «Дебистан». Стали выходить в свет журналы. Наиболее значительным и влиятельным из них были журналы «Молла Насреддин» и

[1] http://azerbaycanli.org/ru/page122.html

«Фюйузат». Вокруг них сформировалась большая литературная школа, объединившая многих выдающихся литературных деятелей. Вслед за этими журналами вышли в свет такие журналы, как «Дебистан», «Рахбер», «Занбур», «Бехлул», «Мектеб», «Азербайджан», «Мират», «Ары», «Кельниййат», «Лейлек», «Тути», «Мезели», «Бабаи-Амир», «Тартан-партан», «Мешель» и другие. Именно под влиянием этих журналов в Иране, в том числе в Южном Азербайджане, возрос интерес к печати. Исследователи отмечают в связи с этим, что «появление первых печатных органов во второй половине XIX века как в Северном, так и Южном Азербайджане помогал укрепить связь между народом, административно поделённым на два государства».[1]

Азербайджанская партия "Мусават", созданная в 1911 году с самого начала своего зарождения поставила целью отстаивание принципа самоопределения нации. В новых условиях эта партия стала занимать доминирующее положение в Азербайджане. В конце октября 1917 г. в Баку состоялся первый съезд партии "Мусават", определивший тактику и стратегию этой организации в предстоящей политической борьбе и принявшей новую программу. Вот некоторые основные положения программы:

1. Государственный строй России должен быть в форме федеративной демократической республики, на началах национально-территориальной автономии.

2. Свобода слова, совести, печати, союзов, собраний, стачек должны быть утверждены конституцией и гарантированы государством

3. Все граждане, без различия вероисповедания, национальности, пола и политического убеждения, равны перед законом. Паспортная система упраздняется. Всякому предоставляется полное право передвижения как в пределах своей страны, так и выезд за пределы государства без всяких специальных на то разрешений.

4. Для всех служащих и рабочих устанавливается 8 часовой рабочий день.

5. Все казенные, удельные, дворянские и частновладельческие земли раздаются крестьянам бесплатно и безвозмездно.

6. Суды подчиняются лишь законам, и впредь, до утверждения постановлений полномочных судебных органов, законом ни один гражданин не подлежит наказанию. Всеобщее, бесплатное и обязательное начальное и высшее обучение.[2]

Во время работы съезда было получено сообщение о свержении временного правительства и прихода к власти большевиков. 2 ноября 1917 года на конференции расширенного Бакинского Совета большевикам удалось добиться объявления этого органа высшей властью в городе. Власть Бакинского Совета дальше окрестностей города не распространялась. Остальная часть Закавказья управлялась Закавказским комиссариатом, созданным 11 ноября 1917 года. В Закавказском правительстве, возглавляемом Е.Гегечкори, вошли трое представителей Азербайджана — Ф.Х.Хойский, М.Ю.Джафаров и Х.Хасмамедов. 23 февраля 1918 года в Тифлисе открылся Закавказский Сейм — законодательный орган Закавказья. В его состав вошли депутаты, избранные от Закавказья во Всероссийское Учредительное Собрание. Азербайджанская фракция Сейма состояла из 44 депутатов, представляющих партии "Мусават", "Иттихад", "Гуммет" и мусульманский социалистический блок. Лидером азербайджанской фракции являлся М.Э.Расулзаде[3].

Джадидское движение Туркестана тоже сформировалось в конце XIX — начале XX веков в качестве важного социального события. Особую роль в возникновении и развитии этого движения сыграли Махмудходжа Бехбуди (1875—1919), Абдурауф Фитрат (1886—1938), Мунаввар кары Абдурашидханов (1878-1931), Абдулла Авлони (1878-1934), Абдулла Кадыри (1894—1938), Абдулхамид Чулпан (1897—1938), Мухаммадшариф Суфизода (1880—1937), Хамза Хакимзаде Ниязи (1889—1929), Сиддики-Аджзи (1864—1927), Сирожиддин Сидки (1884—1934), Исхокхан Ибрат (1862—1937), Элбек (1898—1938), Боту (1904—1938) и другие. Они сформировали узбекскую джадидскую литературу, вознесли ее на высокий

[1] Мамедли Р. История печати Южного Азербайджана. – Баку : Эльм, 2009. – 200. – С. 72.
[2] Центральный государственный архив Азербайджанской Республики, ф. 894, оп.1, ед. хр. 56, л. 5.
[3] http://www.azeri.ws/history/newest.shtml

уровень. Новая литература пришла на смену используемому до того момента на протяжении тысячи лет традиционному искусству слова, ввели в узбекскую литературу новые роды и жанры (драма, рассказ, роман, литературная критика, публицистика), творили не только в считавшемся традиционным стихотворном размере аруз, но и в силлабическом размере. Этим самым они создали основу для широкого использования поэтами силлабического размера стихосложения и формирования его в качестве основного в поэзии. Хотя в большей части научной литературы считается, что джадидская литература зародилась в конце XIX — начале XX веков, официальное ее формирование имеет непосредственное отношение к произведениям Фитрата «Полемика» («Мунозара»,1909), «Сайха» (1911) и «Рассказы индийского путешественника» («Сайёҳи ҳинди», 1912)[1] .

В конце XIX - начала XX веков образовалась Среднеазиатская джадидская пресса как «Таракки», «Хуршид», «Шухрат», «Туджор», «Садои Туркистон», «Самарканд», «Садои Фаргона», «Бухорои шариф», «Турон», «Ойина» и др.

Таким образом, в конце XIX — начале XX веков народы Азербайджана и Туркестана были под властью царской России, они трудились во благо иноземцев, их Родина превратились в сырьевой источник для колонизаторов. В тоже время происходили бурные события, развивались демократические движения, боролись за свободу и национальные интересы, джадиды стали первыми пионерами этих событий. В результате этих событий, в Азербайджане была создана Азербайджанская демократическая республика, а в Туркестане – Туркестанская автономия (Кокандская автономия), которые были ликвидированы пришедшими ко власти большевиками.

Shohistahon Uljaeva

THE PEOPLE OF AZERBAIJAN AND TURKESTAN AT THE END OF XIX – THE BEGINNING OF XX cc.

Summary

In XIX – the beginning of XX cc. on the world scene amplified the section of the world between the dominating powers. Development of the industry in quality and quantity not only could satisfy internal the market, and went beyond a border of the countries of the world. For attraction huge raw materials on the constant mode and sales of products of the industry new territories and foreign the market were necessary.

Imperial Russia carried out the of the plan step by step.

It at first won Azerbaijan which are closer to it, a bit later Turkestan.

Russia first of all in Azerbaijan developed oil industry.

From the middle of the XIX century Northern Azerbaijan turns into one of the most powerful economic centers of the Russian Empire. Control mode in the Turkestani general governorship from the very beginning had rigid military and police character.

In the sphere of economy imperial Russia quickly turned Turkestan in cotton a raw appendage of the mother country.

At a turn of the XIX—XX centuries not numerous groups of the educated Muslims of Turkestan looked for an exit from current situation, dreaming to revive, on the one hand, national culture and political independence of the people, and with another — to acquaint them with modern life, with achievements of a world civilization and progress. The all-Russian movement of Djadid in many respects relying on teachers and graduates the new methods of schools gradually began to be painted by regional specifics, anyway, reflecting features of position of regions of the Crimea, the Volga region, Central Asia and the Caucasus.

At the end of XIX — the beginning of the XX centuries the people of Azerbaijan and Turkestan were under the power of imperial Russia, they worked in the benefits of foreigners, their Homeland turned into a raw source for colonialists.

Also there were rough events, the democratic movements developed, fought for freedom and national interests, Djadids became the first pioneers of these events.

As a result of these events, in Azerbaijan the Azerbaijan Democratic Republic and in Turkestan the Turkestan autonomy (the Kokand autonomy) which are cruelly suppressed later come to power Bolsheviks are created.

[1] Боровков А.К. Узбекский литературный язык в период 1905—1917 гг. Ташкент: Известия АН УзССР, 1940. –С.502.

Руслан Джамбулатов
К.и.н., Махачкала

1918 г. ОТ БАКУ ДО ТЕРЕКА
(политическое и военное обозрение)

Ключевые слова: Дагестанское духовенство, Горское правительство, Хасав-Юртовский округ, политический конфликт
Keywords: Dagestan clergy, Mountain government, Hasav-Yurtovsky district, political conflict -

История событий революции и гражданской войны в пределах бывшей Российской империи, явились противоречивой и одной из самых трагических и кровавых страниц в жизни народа, раны которой до сих пор будоражат умы и сердца людей, а память о них сохранится ещё многие годы.

В течение трёх дней с 18 по 21 марта 1918 года в городе Баку произошли вооружённые столкновения, которые сопровождались резнёй между армянами и азербайджанцами. Из воспоминаний свидетеля тех событий Б. Баикова, «в городе был буквально ад… «дашнакцакане» повели наступление на татарские позиции; к ним примкнули и армяне-солдаты, томившиеся уже несколько месяцев в городе и не имевшие возможности, по указанным выше причинам, добраться к себе домой… большевистско-татарское столкновение начало приобретать характер национального столкновения, причём против татар, кроме большевиков, выступали всё большие массы армян. Огонь судовой артиллерии становился всё сильнее и разрушительнее: артиллерия большевиков била на выбор; один за другим сносились здания, особенно дорогие в глазах мусульман: большая мечеть Джума, дом мусульманского благотворительного общества, редакция и типография старейшей газеты «Каспий» (татарофильской, но выходившей на русском языке), дома богачей татар. Начались пожары. Положение татар всё ухудшалось, и наконец, они дрогнули: начался массовый исход татар из города в окрестности. Несчастное население татарских частей города, бросая имущество на произвол судьбы, спешило уйти из-под убийственного огня артиллерии и пулемётов и скрыться где-нибудь в окрестностях»[1]. В результате этой трагедии погибло, по разным данным, до 15000 человек.

Последствием конфликта явилось полное прекращение подвоза продовольственных грузов в город Баку по Владикавказской железной дороге. В условиях тяжелой и напряжённой обстановки, Бакинский Совдеп сформировал продовольственную директорию. «В середине марта к г. Порт-Петровску подошли два товарных поезда, имеющие в своём составе 80 вагонов муки, пшеницы, картофеля и прочих продуктов. Маршрутные поезда, отправленные с Северного Кавказа, были задержаны в Петровске, откуда Дагестанское правительство не пропустило их в Баку. Ввиду угрозы разгрузки этого товара для петровского правительства, поезда эти были отодвинуты за Хасав-Юрт...»[2].

Отметим, что по железной дороге от Прохладной до Червлённой, на тот момент, было сосредоточено много продовольственных грузов для Баку и Астрахани[3].

В это время в Темир-Хан-Шуре стало известно о резне мусульман в Баку. Дагестанское духовенство во главе с Н. Гоцинским, выражая чувство религиозной солидарности, призвало народ к газавату против большевиков, допустивших бесчинства против мусульманского населения Баку. Как отмечает исследователь И. Сулаев, «по призыву Муфтия (Н. Гоцинского – Авт.) на газават против большевиков в 1918 году выступило до 10 тысяч горцев. Только в селении Дылым, в течение нескольких дней, собралось от 3 до 4 тысяч его последователей. Во главе конного полка и добровольцев, направляющихся на помощь бакинским мусульманам, был послан полковник М. Джафаров»[4].

В результате под Хырдаланом (севернее Баку - Авт.) произошли столкновения с бакинскими большевиками, где дагестанцы потерпели поражение. Эти события произошли в первых числах апреля 1918 года.

Следует отметить, что эти же события стали одним из решающих факторов формального повода для военного продвижения большевиков в Дагестан. В целях восстановления транспортной связи с центральной Россией и ликвидации затруднений в продовольственном снабжении Баку, 20 апреля 1918 года в 4 часа дня, после длительной бомбардировки с крейсера «Ардаган», город Петровск был занят советскими войсками[5].

В этот же день всё продовольствие на складах Петровска было реквизировано и направлено большевикам в город Баку[6].

Вот, что об этих событиях писала на своих страницах газета «Известия Кизлярского Совдепа» от 1 мая 1918 года: «7 апреля город Петровск взят революционными войсками города Баку при участии 36 Туркестанского полка. Дагестанцы были разбиты в течение трех часов и бежали, потеряв убитыми 350 человек. С нашей стороны погибли 3 и ранены 14 человек. Дагестанцы побросали все имеющееся у них оружие. Имам Нажмуддин успел скрыться»[7].

«В связи с событиями 5-7 апреля в Темир-Хан-Шуре собрался областной съезд, на котором по слухам получился раскол, а 8 апреля были получены сведения, что в Темир-Хан-Шуре произошёл бой между сторонниками большевиков (Коркмасов и Дахадаев) с нажмуддиновцами. После установления Советской власти в городе Петровске 36 Туркестанский полк решил выйти из Петровска и, соединившись с казаками, направился на участок Хасав-Юрт – Червлённая. После ухода 36 Туркестанского полка в городе Петровске поднялась паника, усиливаемая разными вздорными и провокационными слухами, что и сами красногвардейцы думают бежать, а после этого придут татары и всех вырежут и т.д. В настоящее время в городе Петровске спокойно. 14 апреля в Петровск пришли 6 пароходов из Астрахани с революционными войсками и готовится поход на Темир-Хан-Шуру»[8].

15 апреля 1918 года выделенный под командой Ляхова татарский отряд астраханцев занял Шуру[9]. После нескольких ожесточенных столкновений между религиозно-буржуазными силами под руководством Нажмуддина Гоцинского, Нухбека Тарковского и социалистической группой, возглавляемой Джалалом Коркмасовым и Махачём Дахадаевым, которую поддержала военная сила «красных» Баку и Астрахани, 2 мая 1918 года на части бывшей Дагестанской области была установлена Советская власть.

После утверждения Советской власти в Дагестане большевики пытались установить контроль над железной дорогой в Хасав-Юртовском округе и в Чечне. В некоторых из ближайших от железной дороги аулах, таких как Эндирей, Темир-Аул, Бота-Юрт, были образованы Советы.

В начале июня 1918 года Н. Гоцинский, после поражения под Петровском и Темир-Хан-Шурой, со своими отрядами отступил частью в горы и в Хасав-Юртовский округ. Здесь ему удалось мобилизовать для борьбы с большевиками около 1600 человек[10].

9 мая 1918 года Бакинский СНК сообщал в Москву, что «военные действия идут всё время с переменным успехом. Порт-Петровск взят соединёнными отрядами Баку и Астрахани. Взята и Темир-Хан-Шура, отправлены также войска восстанавливать дорогу из Петровска на Северный Кавказ»[11].

Из доклада начальника Бакинского отряда Казарова и чрезвычайного комиссара Дагестанской области Нанейшвили о положении на железной дороге Петровск – Червленная, от 30 мая 1918 года, следовало, что отряд выступил из Баку 12 мая. Начиная от Петровска до Хасав-Юрта, железнодорожный путь был разрушен: разобраны рельсы и сожжены деревянные мосты. Далее от Хасав-Юрта до Гудермеса картина разрушений была другой. Здесь рельсы были не просто разобраны, но и расхищены жителями ближайших аулов. Далее, ближе к Гудермесу, были срублены телеграфные столбы, провода увезены и потому телеграфную сеть невозможно было восстановить. Сторожевые железнодорожные дома тоже были разрушены, причём с большой жестокостью. От Истису до Гудермеса, и дальше путь был полностью уничтожен, Сунженский мост сильно поврежден. Проехав Истису и остановившись в четырёх верстах от Гудермеса, отряд был обстрелян. «Выяснилось, что мы находимся в мешке и весь горный хребет занят десятками тысяч чеченцев. На близко подходящих к полотну отрогах ими установлена артиллерия и в Гудермесе имеются большие силы противника с артиллерией», – доносили Казаров и Нанейшвили[12].

На страницах газеты «Известия Кизлярского Совдепа» мы обнаруживаем следующее описание этого похода: «Сильный отряд рабочих Баку идёт к Грозному и восстанавливает железнодорожное сообщение, необходимое им для подвоза хлеба. Отряд дошёл уже до Кади-Юрта. По пути этим отрядом были уничтожены шесть кумыцких и чеченских аулов, в том числе Кади-Юрт и Баташево*. Народный совет отправил две комиссии (к отряду и в Чечню) для выяснения причин и ликвидации конфликтов и столкновений. Жители селения Брагуны заявили о готовности способствовать восстановлению дороги»[13].

Как вспоминал участник этих событий Гамид Далгат, «после повторного прихода большевиков в Петровск-Порт и поражения здесь «чалмоносной» армии Гоцинского, бежавшей в горы, Бакинский отряд полковника Карганова, в подавляющем большинстве своём состоявшем из дашнаков, имея задачу пробиться на Гудермес и Червлённую, занял Петровск-Порт и двинулся на север, но пробиться дальше Хасав-Юрта не сумел и ушёл обратно в Баку. Причина его неудачи: дашнаки – все активные участники мартовских событий в Баку, вдоль железной дороги на Хасав-Юрт начали «безобразничать», расстреливали ни в чём не повинных крестьян, работавших на полях, грабили население и т.д.. В результате, за несколько дней подняли против себя всё местное население и были вытеснены из Хасав-Юрта и Чир-Юрта»[14].

На это же обстоятельство обращал внимание и Н. Самурский: «…Присланные из Баку комиссары мало считались с мнением местных товарищей и наделали крупные стратегические ошибки. Главнейшими из них были слишком прямолинейное проведение российского военного коммунизма и опора на дашнакские отряды меж тем, как последние творили всевозможные насилия над мусульманским населением»[15].

Борьба за влияние и власть между противоборствующими силами продолжала разжигать пламя гражданской войны. К лету 1918 года на Тереке стало назревать недовольство правлением большевиков, тогда как в Дагестане эта власть стала приобретать «политический вес». В связи с чем оппозиция в лице Н. Гоцинского, Н. Тарковского и других развернула в Дагестане позиционные бои по линии р. Самур – Дербент – Карабудахкент – Кизил-яр – Аркас – Чиркей – р. Сулак – Салатау – Хасав-Юрт[16].

Главной задачей Аркасского, Каранайского и Чир-Юртовского фронтов заключалась в , чтобы ликвидировать советскую власть в Темир-Хан-Шуринском округе. Вместе с тем отряды Узун-Хаджи и Н. Гоцинского действовавшие на Чир-Юртовском направлении, стремились обосноваться в Хасав-Юртовском округе, находившемся между советскими районами Терской области и Дагестана, тем самым держать в своих руках Владикавказскую железную дорогу.

Из Петровска в Москву в адрес Высшего Военного Совета поступали рапорты об успешном продвижении войск Красной армии. Так, от 15 июня 1918 года сообщалось: «...бои у Чир-Юрта развиваются успешно и победоносно для нас. В двенадцати аулах Терской и Дагестанской областей признали Советскую власть и образовали Красную армию числом 600 всадников, которые сражаются в наших рядах. Наши потери ничтожны. Взяты пленные»[17].

В июне 1918 года в районе селения Эндирей Хасав-Юртовского округа вновь произошли позиционные бои. 20 июня 1918 года в селении Карлан-Юрт состоялась встреча делегаций Дагестанского областного Военно-революционного комитета во главе с Дж. Коркмасовым, М. Дахадаевым, Абдул-Басиром Хаджи (представитель Али-Хаджи Акушинского) с представителями кумыкских селений, однако переговоры зашли в тупик и закончились ничем. Столкновения возобновились.

В очередном рапорте из Петровска в Москву 2 июля 1918 года, сообщалось: «Советские войска успешно продвигаются вперёд. Занято селение Кази-Юрт. Имам со своими бандами укрепился в селении Костек»[18]

8 июля 1918 года рапортовалось: «...на хуторе Аграхановка был захвачен пленный, который показал, что за Хасав-Юртом стоит полк Дикой дивизии под командой Али. В ауле Бота-Юрт одно орудие, в Аксае 6 орудий и полк всадников в 1000 человек под командой Османали»[19].

Успехи большевиков сменялись неудачами. По воспоминаниям участника событий Хизри Джакав Аджиева попытка большевиков захватить Костек закончилась неудачей: «Отрядом ко-

мандовал Авербух. В результате этого бестолкового наступления мы потеряли около 50 человек убитыми и много раненых, противник потерял 2-х кумыков, 11 чеченцев. После чего у нас самовольно ушли в Петровск 2 роты. Приехал Дахадаев, часть красноармейцев перекинули на другой фронт. Затем Авербух с отрядом ушел в Петровск и в Чир-Юрте остались 9-я рота и одна резервная из петровских жителей. Затем в Чир-Юрт, после взятия Бичераховым Петровска, прибыло много красноармейцев, два или три эшелона. Бросив всё, они ушли к морю по берегу р. Сулак»[20].

В то время, как на территории Хасав-Юртовского округа разворачивались боевые действия между большевиками и оппозицией, на Тереке политика большевиков в отношении казачества в середине 1918 года привела к их восстанию, координацию и руководство которым взял на себя Моздокский казачье-крестьянский совет, возглавляемый инженером Г. Бичераховым. Второй съезд Советов Терской области, проходивший в Моздоке с 3 по 6 июля 1918 года, объявил о создании Временного Терского народного правительства. Оно состояло из 8 человек: трех казаков (Букановский, Вертепов и Звягин), четырех представителей городов (Орлов, Семенов, Полюхин и Мерхалев) и одного кумыка (в 1917 году глава Дагестанского Облисполкома – Зубаир Темирханов – Авт.). Просуществовало оно до декабря 1918 года.

Собранная Георгием Бичераховым армия насчитывала 12 тысяч штыков, но отличалась крайне слабой дисциплиной[21].

Основу армии составили казаки восставших Пятигорского и Моздокского отделов, к которым примкнули и казачьи станицы Кизлярского отдела. Захватив Моздок, они блокировали Владикавказ и Грозный[22].

Основные события в Кизлярском отделе в связи с этим восстанием развернулись в августе 1918 года. В результате город Кизляр оказался в блокаде на 70 дней. В это время, в связи с нехваткой продуктовых запасов в городе, большевики устраивали своего рода наезды на соседние станицы, сёла, хутора и экономии, где занимались реквизициями, а то и грабежом.

Вот что об этих событиях писала газета «Известия Кизлярского Совдепа»: «Сегодня четыре месяца, как преступными руководителями казачества нарушена нормальная жизнь Терской Республики. Четыре месяца, как господа Бичераховы, Уручкины и всё «золото-погонное вороньё», в погоне за утерянными в октябрьскую рабоче-крестьянскую революцию паразитическими привилегиями, зажгли пожар гражданской войны. Четыре месяца тому назад преступник и враг народа Рогожин, председатель казачьего комитета Кизлярского отдельского Казачьего совета по воле моздокского Бичерахова сделал подъесаулу Ушинкину распоряжение: «приказываю вам организовать казаков близлежащих к городу станиц, немедленно ликвидировать с ними Кизлярский уездный Совдеп и его Красную армию, а также ликвидировать Бакильский партизанский отряд, займите Брянск и побережье». Тем самым они хотели закрыть последний путь, по которому мог бы голодающий пролетариат Севера получать так нужный ему хлеб. Но приказания Бичерахова и Рогожина оказались неисполнимыми. Кизлярская беднота русской и мусульманской слободок оставили свои хижины, взяли оружие, образовали гранитную революционную стену, о которую разбились все преступные замыслы контрреволюционеров»[23].

Бои произошли 8 и 23 августа, 13 и 14 октября.

В результате военные действия закончились для казачьих сотен неудачей, они понесли потери и отступили от Кизляра[24].

22 сентября в город прибыл «Железный отряд» из Астрахани. Он впоследствии участвовал в разгроме бичераховцев». Больше казаки не пытались брать город Кизляр. Они с нетерпением ждали помощи от полковника Л. Бичерахова[25].

Следует отметить, когда в октябре 1918 года терская контрреволюция стала терпеть поражения, то английский генерал Денстревиль находившийся в Иране, и полковник Лазарь Бичерахов приняли чрезвычайные меры с целью оказания ей экстренной помощи. Генерал Денстревиль специально выделил Бичерахову военные корабли «Карс» и «Ардаган», которые внезапным ударом овладели советской морской базой на берегу Каспийского моря в районе Старо-Теречной пристани и произвели высадку казачьего отряда из 1500 человек, направленного из порта Петровск с вооружением и боеприпасами[26].

Об этом Лазарь Бичерахов сообщал своему брату Георгию, что он направил отряд под командой есаула Слесарёва с шестью орудиями, 14 пулемётами, двумя бронеавтомобилями, автоколонной и боеприпасами. Отряд этот состоял из армян и большевиков, которых Бичерахов обезоружил в Петровске. К ним должны были присоединиться 200 конных и 250 пеших казаков из станицы Александрийская[27]

Общее командование над казаками и отрядом Слесарёва взял на себя генерал Мистулов. И как писала газета «Дагестан»: «Но казаки отказались идти в наступление. Отряд Слесарёва ворвался в город. Уже броневик Слесарёва поражал большевиков на улицах города, как вдруг снаряд попал в машину и разбил её. В самом отряде оказалось неблагополучно: большевики отряда отказались поддержать, ворвавшихся в город»[28].

В результате поражения под Кизляром отряд Слесарёва отошёл на 40 вёрст от города и остановился в станице Александрийской. Большевики отряда Слесарёва вошли в соглашение с кизлярскими большевиками и решили сдать им весь отряд. В ночь на 4 ноября, когда отряд Слесарёва нес сторожевую службу, в станицу Копай явились кизлярские большевики и захватили всё имущество и техническое оборудование отряда. Сам Слесарёв едва спасся с двумя сотнями, но потом он был убит[29].

Как явствует из доклада начальника четвёртого участка Хасав-Юртовского округа от 3 декабря 1918 года: «2 декабря в селении Костек мне заявил сотник из казаков станицы Александрийской Кизлярского отдела Филипп Зук, что командира бичераховского отряда есаула Слесарёва с несколькими офицерами, во время переправки через Бакил в районе моего участка, убили. В семи верстах от селения, на участке Мазаева, против кутана Тамаза-Тюбе, были найдены 6 человек (офицеры), которые были наголо раздеты»[30].

Старшина селения Тамаза-Тюбе Муса Адиль сообщил, что «когда прибыли офицеры, ко мне привели их два турецких солдата и чеченец прапорщик Назиров, которые их обезоружили и отобрали деньги, после чего увели их в сельское правление»[31].

9 ноября Временное Народно-Крестьянское правительство покинуло Моздок и с отрядом генерала Колесникова в 2500 человек ушло в Хасав-Юртовский округ и затем в Баку. 16 ноября 1918 года, пал Моздок – центр контрреволюции на Тереке. 8 декабря 1918 года Временное правительство Терской республики сложило с себя полномочия[32].

В это же время Горское правительство заключило с Колесниковым соглашение, о совместных действиях против большевиков. По тому же вопросу Горское правительство вошло в «особое соглашение» и с английским военным командованием[33].

В связи с поражением бичераховского мятежа, определённый интерес у нас вызывает оценка текущей социально-политической обстановки на Северном Кавказе и в Хасав-Юртовском округе, которая была высказана на страницах газеты «Народная Власть» от 14 декабря 1918 года: «Почти вся Терская область очищена от контрреволюционных банд Бичерахова. Стиснутые со всех сторон толпами враждебно настроенных, обманутых ими казаков остатки контрреволюционной «армии», состоящие преимущественно из офицеров (добровольческий отряд) и спасающих свою шкуру членов «Временного правительства» и Казачье-Крестьянского Совета, пробиваются к Петровску, надеясь если не на помощь, то на «благоприятный нейтралитет» западной Чечни»[34].

«Непосредственно к этому уголку контрреволюционной Чечни примыкает полоса Хасав-Юртовского округа, ныне ставшая ставкой кумыкских князей Каплановых и Пензулаевевых, исполняющих на Кумыкской плоскости роль комиссаров Горского правительства. Длительность существования института князей в плоскостной Кумыкии и возможность насаждения ими своей политики объясняется исключительной малоподвижностью и аполитичностью населения, которое подавлено своими помещиками, богачами, лавочниками и духовенством. В силу этих причин эта часть Терской области превратилась в один из центров контрреволюционных группировок, находящихся под непосредственным влиянием авантюристов, засевших в Темир-Хан-Шуре и Петровске»[35], - писала газета «Народная Власть».

1 февраля 1919 года, на заседании Горского правительства помощник начальника Хасав-Юртовского округа И. Нестеров сообщал: «в Хасав-Юртовском округе население страдает

главным образом от грабежей и разбоев от соседей чеченцев. Большевизмом заражено несколько селений по реке Сулак. В селении Андреево занимались агитацией трое: бывший старшина Хизри, Абдул-Муслим Даутов, Сиражутдин, которые находились в бегах и сейчас возвратились. Особенно себя теперь они не проявляют, но видимо подпольно работают. Другое селение, большевистское Бота-Юрт, в котором пользуется влиянием бывший комиссар, старшина Габий Алхан-Аджиев, затем следует селение Темир-Аул, но особым влиянием оно не пользуется. Только селение Костек не примкнуло к большевизму. С большевизмом было бы легко бороться, но всему этому мешает разбой и грабежи со стороны чеченцев, которые наводнили округ целыми сотнями и грабят даже среди белого дня. Порядок здесь можно восстановить, только уничтожив разбой и грабежи. Доверия к власти пока нет, но можно очень скоро завоевать его, если население увидит твёрдую власть, опирающуюся на вооружённую силу. Одна милиция бороться с этим не в состоянии»[36].

К концу 1918 года со стороны Кубани началось наступление Добровольческой армии Деникина. Обстановка на Северном Кавказе накалялась. Большевиками проводилась всеобщая мобилизация мужского населения Терской области, в возрасте от 18 до 56 лет. Население, даже рабочие, было настроено против большевиков. Дисциплина поддерживалась террором. Наблюдались случаи перехода целых батальонов и полков на сторону добровольцев. Солдаты были крайне недовольны непорядками, царящими среди большевиков, хаосом и отсутствием продовольствия.[37] Таким образом, ситуация в Терской области, в районах наступления Добровольческой армии, стала складываться не в пользу большевиков. Из Ставрополья и Кубани, в результате военных поражений, сокрушая всё на своём пути, хлынула на Терек деморализованная XI-я Красная армия. Это вызвало цепную реакцию у стоявшей в Терской области XII-той армии. В итоге началось всеобщее отступление обеих армий на Астрахань. Их путь прошёл по территории Кизлярского отдела.

Криминогенная обстановка в районе отступления XI-й и XII-й Красных армий масштабно и очень быстро продолжала ухудшаться. Так 27 декабря 1918 года сообщалось, что «подводы с продуктами питания, от станицы Петропавловской до Грозненской расхищаются. Обмолотый хлеб и мука из Грозного, направляемая во Владикавказ захватывается, за него не платят и не дают квитанции, считая всё это завоёванным. Таким же образом, реквизируется солома и ячмень. Из станицы Калиновская реквизировано 3000 пудов сала, 5000 пудов муки. У красных ощущается острая нехватка в обмундировании, медикаментах и перевязочных средствах»[38].

С целью не допустить эвакуацию большевиков через море, 29 декабря 1918 года англичане, контролировавшие акваторию Каспийского моря, при помощи крейсеров «Слава», «Вентюр» и «Азия» уничтожили артиллерийским огнём склады большевиков в Старо-Теречной, потопили несколько груженых барж и захватили госпитальное судно с персоналом, ранеными и здоровыми. Госпитальное судно отвели в Петровск, большевиков посадили в тюрьму, а медицинский персонал отпустили. При приближении английских кораблей, большинство большевиков с комиссарами успели сойти на берег. «На захваченных баржах не было ни одного человека, так что вся операция прошла без кровопролития, – пишет исследователь А.Б. Широкорад, – любопытно, что советская пресса обвинила англичан в потоплении госпиталя с тысячей раненных, а также барж ещё с тысячей раненных. Позже число утопленных раненных астраханские газеты довели до трёх тысяч»[39].

5-го февраля 1919 года Красная армия начала отход из Кизляра.

Уголовный оттенок большевистского движения на Тереке подметил и один из лидеров Горской республики П. Коцев: «Горцы в своей массе оказались непричастны к большевизму, за исключением разбойничьего элемента, поступающего в Красную армию ради наживы»[40].

Зимой 1919 года положение в Караногайско-Калмыцкой степи ещё более ухудшилось. Части XI-й и XII-той Советских армий, потерпев поражение в боях с деникинцами, начали отступать через выше указанные территории, реквизируя по дороге уцелевший скот и имущество. Постоянные конфискации скота и грабежи в улусах привели к голоду. Мало того, в степи стали распространяться тиф и эпизоотии. В результате четырехмесячного грабежа,

устроенного Красной армией, «степь приобрела антисоветский характер»[41]. И когда в апреле-мае 1919 года в степи появилась Добровольческая армия, народ её встречал, как «освободителя».

Однако, радость в связи с «освобождением» длилась недолго, методы «добровольцев» оказались не лучше и не хуже предыдущих. Теперь уже белые занялись разного рода реквизициями, конфискациями и т.д. В результате проводимой вышеуказанными армиями политики, «выжать всё и даже больше» из захваченных регионов, в Караногае и Калмыцкой степи разразился голод.

На Батумской Конференции (организована Турцией) в мае 1918 года было объявлено о создании Горской республики и о её признании Оттоманской Турцией и Германией [42]. Однако, в Берлине не торопились с таким признанием и в дальнейшем этого не произошло.

11 мая 1918 года, на конференции была провозглашена «Декларация об объявлении независимости Республики Союза Горцев Северного Кавказа и Дагестана» [43].

13 мая 1918 года, правительство Горской республики направило правительству РСФСР ноту о создании Горской республики и её отделении от России[44]. Нота была доставлена в Наркомат Иностранных Дел РСФСР через германского посла в Москве графа Мирбаха. В своём протесте от 15 мая 1918 года советское правительство отказало в признании независимости Горской республики, мотивируя свой отказ тем, что народы, проживающие на этой территории, на своих национальных съездах высказались за неразрывную связь с Россией. В ответ на протест советского правительства, глава Горской республики А. Чермоев обратился за помощью к Турции для борьбы с Советской властью на Северном Кавказе[45].

В конце мая 1918 года турецкий генерал Юсуф-Изет-Паша был назначен командующим войсками Горской республики. Турецкое правительство обеспечивало войска «горцев» различными видами вооружения, техники, транспортом[46]. Несмотря на протесты Советской России, на территорию Дагестана в июне-июле 1918 года были введены турецкие войска[47]. Следует отметить, что турецкие военные инструктора в Хасав-Юртовском округе фиксируются ещё с февраля месяца 1918 года.

10 октября 1918 года турецкие войска заняли Дербент. Так, Горское правительство вновь вернулось на свою территорию. В середине октября 1918 года, Горское правительство обратилось к Бичерахову с предложением объединить усилия для борьбы против большевиков. Но Бичерахов отказался от этого предложения. Тем временем, 24 октября 1918 года турки вошли в Темир-Хан-Шуру, 29 октября сложил с себя обязанности военного диктатора Дагестанской области Н. Тарковский[48]. 8 ноября 1918 года, после кровопролитного боя, в результате которого были разгромлены все близлежащие кумыкские селения, пал Порт-Петровск[49].

26 – 29 ноября 1918 года в Баку прибыла делегация Горской республики, которая вела переговоры с представителями «Союзных держав» (в лице англо-французских сил, которые изгнав турок в середине ноября 1918 года из Закавказья, захватили бакинский нефтеносный район – Авт.), о признании независимости республики. Поддержав усилия Горского правительства в установлении порядка и спокойствия, «союзное командование» (англо-французских сил) письмом генерала В. Томсона от 27 ноября 1918 года на имя Горского правительства подтвердило, что «независимость горцев до конгресса будет сохранена и Горскому правительству, впредь до разрешения судеб народов России, предоставляется право осуществления своей государственной власти на территории Северного Кавказа»[50]. Помимо этого, Томсон предложил Горскому правительству объединить свои усилия с казаками, создать объединённое правительство и принять участие в оказании помощи Деникину в борьбе с большевиками.

Политический конфликт между Добровольческой армией и Горским правительством разгорелся из-за проводимой деникинцами политики установления своей административной, гражданской и военной власти на местах. Так на территориях, номинально входящих в состав Горской республики, стали появляться правители округов в лице генерал-губернаторов, поставленных добровольцами и признаваемых, в том числе, и англичанами. 16 февраля 1919 года командующий деникинскими войсками на Кавказе генерал П. Шатилов, в письме на имя

президента Горской республики Коцева обрисовал сложившуюся на текущий момент ситуацию, констатируя реальное отсутствие власти у горского правительства, потребовал от последнего, «сложить свои полномочия»[51].

В дальнейшем началась «политическая возня», в которую оказались вовлечены Азербайджан и Грузия с её меньшевиками. Укажем на интересный, на наш взгляд, факт «помощи» Грузии Горскому правительству. 27 февраля 1919 года в Министерство иностранных дел меньшевистской Грузинской республики поступила телеграмма представителя Горской республики, с просьбой об оказании помощи в связи с наступлением доброармии. Правительство Грузии приняло решение: «1. Поручить М.И.Д. объявить от имени правительства соответствующий протест; 2. Выдать республике Союза Горцев 3 млн. рублей в кредит, из этой суммы бонами Терской республики 2,5 млн. руб., а остальные 0,5 млн. руб. закавказскими бонами, по мере возможности. Кроме того, передать последним 2 нерабочих аэроплана и 2 машины, так же не на ходу и без топлива»[52].

Тем временем, 13 апреля 1919 года частями Добровольческой армии была занята станция Гудермес[53]. В мае 1919 года деникинцы начали оккупацию Дагестана: 17 – 18 мая они вошли в Хасав-Юртовский округ 22 – 24 мая 1919 года, парламент Горской республики отправил правительство в отставку и назначил Временное правительство Дагестана во главе с генералом Халиловым. Многие из бывших идеологов Горского правительства, такие как Капланов, Темирханов и другие ушли в Азербайджан. Петровск с Дербентом перешли в руки доброармии. Вступив в Дагестан, деникинцы назначили того же Халилова временным правителем Дагестана.

Вышеизложенный материал свидетельствует, что в рассматриваемый период жизнь населения складывалась не просто. В течение 1918 года на территории Северного Кавказа и Дагестана происходили открытые конфликты и противостояние политических и религиозных групп. Очередным этапом истории гражданской войны в конце 1918 – начале 1919 годов стал приход на Северный Кавказ и в Дагестан Добровольческой армии Деникина.

---

[1] Алиева С.И. Резня азербайджанцев в Баку в марте 1918 года армянами дашнаками и большевиками и помощь народов Северного Кавказа братьям мусульманам // Qarabağ dünən, bu gün ve sabah 12-ci elmi-əməli konfransının materialları – Bakı 2013, с. 154; Цит.: Байков Б. Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1918 гг.) // Архив Русской революции. Т.9. Берлин: Слово, 1923, с. 121.

[2] РФ ИИАЭ, ф. 2, оп. 1, д. 75, л. 27.

[3] Борьба за установление Советской власти в Дагестане 1917-1921 гг.: Сб. документов и материалов. – М., 1958, с. 117.

[4] Сулаев И.Х. Мусульманское духовенство Дагестана и Светская власть: Борьба и сотрудничество (1917-1921 гг.). – Махачкала. 2004, с. 48.

[5] Гаджиев А.С. Помощь русского народа в установлении Советской власти
в Дагестане. – Махачкала. 1963, с. 231; Широкорад А.Б. Великая речная война 1918-1920 гг. – М., 2006, с. 128.

[6] Борьба за установление Советской власти в Дагестане 1917-1921 гг. – М.,
1958, с. 98.

[7] Известия Кизлярского Совдепа. № 5. 1 мая 1918 года.

[8] Там же.

[9] ЦГА РД, ф. 8-п., оп. 3. д. 64. л. 46.

[10] Кашкаев Б.О. Борьба за Советы в Дагестане. – М., 1963, с. 141.

[11] Борьба за победу и упрочение Советской власти в Дагестане / под ред. Аликберова Г.А., Гаджиева А.С., Кашкаева Б.О., Эмирова Н.П. – Махачкала. 1960, с. 93; Кашкаев Б.О. От Февраля к Октябрю. – М., 1972, с. 289.

[12] Борьба за установление Советской Власти в Дагестане 1917-1921 гг. – М., 1958, с. 126 - 127.

[13] Известия Кизлярского Совдепа. № 14. 2 июня 1918 года; * У селения Боташево (Боташ-Юрт) в результате обстрела, красным блиндированным поездом пришедшим из Баку, было убито до 60 крестьян находившихся в тот момент на полевых работах. Впоследствии советская пропаганда приписала это происшествие к действиям деникинцев.

[14] ЦГА РД, ф. 8-п., оп. 3, д. 120, л. 15, 16.

[15] Самурский Н. (Эфендиев). Дагестан. – М.,-Л., 1925, с. 67.
[16] Борьба за победу и упрочение Советской власти в Дагестане. – Махачкала. 1960, с. 165.
[17] Там же, с. 142.
[18] Там же, с. 156.
[19] Там же, с. 163; РФ ИИАЭ, ф. 2, оп. 1, д. 140, л. 52; д. 161, л. 59.
[20] РФ ИИАЭ, ф. 2, оп. 1, д. 75, л. 71, 72.
[21] Путеводитель. Т. IV. Фонды по истории белого движения и эмиграции / под ред. Мироненко С.В. – М., 2004, с. 178.
[22] В борьбе за власть Советов в Чечено-Ингушетии. Сборник воспоминаний. – Грозный. 1970, с. 59.
[23] Известия Кизлярского Совдепа. № 27. 10 ноября 1918 года.
[24] Дагестан. № 36. 8 февраля 1919 года.
[25] ЦГА РД, ф. р-1251, оп. 2, д. 7, л. 8.
[26] Гаджиев А.С. Помощь русского народа в установлении Советской власти. – Махачкала. 1963, с. 296.
[27] Казачество в революциях и Гражданской войне (Материалы второй научной конференции 9-11 сентября) / под ред. Минц И.И. – Черкесск. 1986, с. 137.
[28] Дагестан. № 36. 21 января 1919 года.
[29] ЦГА РД, ф. р-622, оп. 1, д. 1, л. 2, 3; 8-п., оп. 7, д. 14, л. 16.
[30] РФ ИИАЭ, ф. 2, оп. 1, д. 846, л. 3.
[31] Там же.
[32] ЦГА ИПД РСО-А, ф. 1849, оп. 1, д. 42, л. 25, 225; ЦГА РД, ф. р-621, оп. 1, д. 14, л. 36, 37.
[33] ЦГА РД, ф. 8-п., оп. 3, д. 49, л. 29.
[34] РФ ИИАЭ, ф. 2. оп. 1, д. 161, л. 494.
[35] Там же, л. 496.
[36] ЦГА РД, ф. р-621, оп. 1, д. 24, л. 61об., 62, 62об.; 8-п., оп. 3, д. 49, л. 59, 60; р-263, оп. 4, д. 2, л. 17, 17об.
[37] РФ ИИАЭ, ф. 7, оп. 1, д. 39, л. 36.
[38] Там же, ЦГА РСО-А, ф. 54, оп. 11, д. 247, л. 72, 172.
[39] Широкорад А.Б. Великая речная война. – М., 2006, с. 146.
[40] Жанситов О.А. Антибольшевистское движение и деникинский режим в Кабарде и Балкарии (1917–1920 гг.). – Нальчик: 2009, с. 81.
[41] Очиров У.Б. Боевые действия в северо-западном Прикаспии в 1919 – начале 1920 года // Вестник Института ИАЭ. 2006. № 4, с. 34.
[42] Ставровский А. Закавказье после Октября: Взаимоотношения с Турцией в первой половине 1918 года. – М.,-Л., 1925, с. 30, 52.
[43] Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917 – 1918 гг.), Горская республика (1918 – 1920 гг.). Документы и материалы. – Махачкала. 1994, с. 121.
[44] Дзидзоев В.Д. От Союза объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана до Горской АССР (1917-1924 гг.). – Владикавказ. 2003, с. 175.
[45] Союз объединённых горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.), Горская республика (1918-1920 гг.) (Документы и материалы). – Махачкала. 1994, с. 7, 8, 124, 125; Махмудов Х.М. Южный Дагестан в годы революций и Гражданской войны: Специфика и региональные особенности проявления.: Дис. ... канд. ист. наук. – Махачкала. 2000, с. 93.
[46] Гусейнова И.С. Горская республика: Зарождение, становление и причины (1917 - 1920 гг. XX века.).: Дис. ... канд. ист. наук. – Махачкала. 2003, с. 73.
[47] Его же, с. 74.
[48] ЦГА РД, ф. 121, оп. 1, д. 45, л. 10.
[49] ЦГА РД, ф. р-621, оп. 1, д. 10, л. 28; Безугольный А.Ю. «Генерал Бичерахов и его Кавказская армия. Неизвестные страницы истории Гражданской войны и интервенции на Кавказе. 1917–1919» — М.: Центрполиграф, 2011. — 348 с.: «… фланговое наступление турок было направлено против Таркинских высот, господствовавших на подступах к Петровску и занятых артиллерией Бичерахова. Штаб полевых войск Б.В. Никитина располагался в развалинах маленькой исторической крепости построенной Петром Великим, в начале XVIII в. во время Персидского похода. По свидетельству Б.В. Никитина, бои были чрезвычайно ожесточёнными с массой штыковых атак и канонадой, сливавшейся в непрерывный гул. В результате бомбёжек в городе были большие разрушения. Оборонявшихся поддерживали своими 120-миллиметровыми орудиями канонерские лодки «Карс» и «Ардаган». Их огонь по радио через начальника штаба А.Е. Мартынова находившегося в петровском порту, Никитин координировал лично. Турецкая артиллерия, заняв высокую позицию в районе перевала, сосредоточенным огнём подготовила штурм Таркинских высот, с переходом которых в руки турок участь Петровска была решена. … Несмотря на формальную многочисленность (бичераховского) отряда боеспособных частей в его составе было не много. Армянские части стали слабым звеном обороны Петровска. Вновь среди армян, охваченных

паническим страхом перед турками, началось массовое дезертирство. Солдаты отправлялись прямо на корабли, ожидая отплытия куда угодно, лишь бы не оставаться в городе. Офицерам пришлось, «имея дубину в одной руке с револьвером в другой» возвращать их на позиции. В ожесточённом двухдневном сражении участвовали почти исключительно казаки и присоединившиеся к ним русские офицеры. … 11 ноября Бичерахов навсегда покинул Петровск на 57 судах было отправлено свыше 60 тысяч человек, в том числе 3 тысячи больных и раненных.» // http://fictionbook.ru/author/alekseyiyurevich_bezugolniyyi/general_bicherahov_i_ego_kavkazskaya__arm/read_online.html?page=14 (Вместе с тем, необходимо отметить, что заявленная оценочная цифра в 60 тысяч эвакуированных на мой (- Д.Р.) - взгляд весьма сильно завышена, численность реально эвакуировавшихся из Петровска бичераховцев как минимум в 2 раза меньше).

[50] Известия Кизлярского Совдепа. № 39. 19 декабря 1918 года; Союз объединённых горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.), Горская республика (1918-1920 гг.). – Махачкала. 1994, с. 217.

[51] ЦГА РСО-А, ф. р-9, оп. 1, д. 8, л. 31об., 200; Раевский А. Английская интервенция и мусаватистское правительство: Из истории интервенции и контрреволюции в Закавказье. – Баку. 1927, с. 97.

[52] ЦГА ИПД РСО-А, ф. 1849, оп. 1, д. 88, л. 2, 102.

[53] РФ ИИАЭ, ф. 2, оп. 1, д. 60, л. 299.

1918 г. ОТ БАКУ ДО ТЕРЕКА
(политическое и военное обозрение)

Резюме

История событий революции и гражданской войны, в пределах бывшей Российской империи, явились противоречивой и одной из самых трагических и кровавых страниц в жизни народа, раны которой до сих пор будоражат умы и сердца людей, а память о них сохранится ещё многие годы.

Статья посвящена политическому и военному обозрению событий периода наиболее кровавого в истории революции и гражданской войны 1918 и начала 1919 годов. Территориальная локализация описания – прикаспийское побережье Кавказа, от Баку до реки Терек. Основываясь в значительной мере на архивном и источниковом материале, автор попытался приоткрыть текущие события рассматриваемого в статье периода.

1918. FROM BAKU TO TEREK
(political and military review)

Summary

The history of the events of the revolution and civil war within the former Russian Empire, was controversial and one of the most tragic and bloody pages in the life of the people, wounds which still excite the minds and hearts of the people, and the memory of them will continue for many more years.

The article is devoted to the political and military review of the events of the most bloody period in the history of the revolution and the civil war of 1918 and early 1919. Territorial localization of the description is the Caspian sea coast of the Caucasus, from Baku to the river Terek. Based largely on archival and source material, the author has attempted to open current events discussed in the article period.

Саид-Хасан Мусхаджиев
К.и.н., доц., ФГБОУ ВПО "Майкопский государственный технологический университет"

МУСУЛЬМАНЕ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА: МЕЖДУ ИМПЕРСКИМ РЕВАНШЕМ И БОЛЬШЕВИСТСКИМ ЭКСПЕРИМЕНТОМ В 1917-1918 гг.

Ключевые слова: Гражданская война, Горская республика, мусульмане, Северокавказский эмират, Добровольческая армия, белые, монархия, оккупация, большевики, автономия.
Key words: Mountain Republic, Muslims, the North Caucasus Emirate, the volunteer army, the white movement, monarchy, occupation, Bolsheviks, autonomy.

Гражданская война на Северном Кавказе вызвала активность различных социальных слоёв и политических сил. Она представляла собой явление более сложное и многослойное, чем противоборство между "белыми" и "красными", как привыкла её трактовать советская официальная историография. В этой войне столкнулись буржуазно-демократические и социалистические, анархистские и консервативно-монархические партии; центробежные и центростремительные тенденции; национальные и имперские, религиозные и политические линии.

15 ноября 1917 г. Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана провозгласил Горскую республику, включавшую все горские народы, а также ногайцев и туркмен на территории от Каспийского до Черного моря, включая Ставрополье, Кубань и Черноморье. В декларации (2 декабря 1917 г.) ЦК Союза горцев извещал, что ввиду чрезвычайных обстоятельств он решил встать на путь осуществления на горской территории «федеративно-республиканского государственного строя», объявив Горскую республику автономным штатом Российской Федеративной Республики, а ЦК — Временным правительством её. На заседании 3 декабря ЦК Союза горцев постановил, что провозглашаемая автономия распространяется на всю территорию Дагестанской области, на 6 горских округов и Караногайский участок Терской области, а также на территорию ногайцев и туркмен Ставропольской губернии. В условиях установления большевиками своей власти правительство Горской республики 11 мая 1918 г. объявило об отделении Северного Кавказа от Советской России: представители северокавказских народов обнародовали Декларацию об объявлении независимости Республики Союза горцев Северного Кавказа и Дагестана (Горской республики).

Весьма интересной является точка зрения современных ставропольских историков, которые правильно полагают, что при Деникине белые в отношении горцев продолжали политику самодержавия, действовали в духе великодержавного шовинизма. Хотя деникинское правительство допускало образование автономий — в 1919 г. Кабарда, Осетия, Ингушетия, Чечня и Дагестан получили статус особых автономных округов, управление в которых осуществлялось избранными народами правителями, подчиняющихся белому командованию, Деникин не признавал стремление горцев к самостоятельности. Фактически горские народы, полагает Н.И. Суханова, якобы пользовались полнейшей самостоятельностью, они были обязаны только поставлять продовольствие войскам и направлять в действующую армию боевые части. Сообразно с величиной территории и культурным уровнем населения, горским народам предоставлялось право достаточно широкого самоуправления в их этнографических границах, с выборной администрацией и полным невмешательством власти в вопросы религии, шариата и народного образования. Ассигнования для этих целей поступали из казны. По словам Н.И. Сухановой, в ходе гражданской войны «мусульманское духовенство совместно с националистическими организациями выступило с требованиями отделения мусульманских районов от России и создания на их территориях независимых государств. В те годы ислам выступил в качестве идейного знамени вооруженной оппозиции советской власти. Примером тому может служить создание Северо-Кавказского эмирата в составе Чечни и северо-западной части

Дагестана, выступавшее под лозунгом “борьбы с неверными”. Политическая нестабильность усиливала религиозные чувства мусульман, что стимулировало центробежные тенденции». [1]

Но в 1918–1920 гг. стихия гражданской войны опрокинула все проекты автономии, порождая и усилия тенденции к полной политической независимости горских народов. «Ставка на силу» при проведении национально-государственной политики оказалась бесперспективной и привела лишь к обострению противоборства и многочисленным жертвам, как со стороны горских повстанцев, так и со стороны белой армии. [2]

Несмотря на некоторую спорность, позиция Цветкова является несомненным шагом вперед по сравнению с прежними догмами и современным мифотворчеством.

Весьма распространенную еще с советских времен точку зрения выражает В.Д. Дзидзоев (Владикавказ). Он пишет, что с начала 1919 г. международный империализм опирался на войска адмирала Колчака и генерала Деникина, как на главную ударную силу в борьбе против большевиков. С лета 1919 г., после разгрома Колчака, Деникин стал главной силой борьбы против советской власти в России. Генерал-монархист не признавал самоопределения для нерусских народов, выступал под знаменем: «Россия едина и неделима». Особенно наглядно антигорская политика Деникина проявилась в том, что он откровенно защищал казаков, а горцев притеснял.

Заняв территорию Горской республики, Деникин начал восстанавливать дореволюционную административно-полицейскую власть. Руководители Горской республики рассчитывали на то, что при Деникине смогут укрепить основы независимой государственности горцев. На деле оказалось по-другому. Добровольческая армия не ограничивалась очищением территории Северного Кавказа от большевиков, а приняла на себя функции управления. Деникин отказался признавать власть Горской республики, которая его поддержала в борьбе против советской власти. Таким образом, отношения между Горской республикой и Добровольческой армией не просто ухудшились, а стали непримиримы. Деникин, как пишет Дзидзоев, и не думал признавать республику, так как ключевым принципом национальной политики в России считал великодержавный шовинизм без всяких автономий для нерусских народов. [3]

Среди «многих других факторов» следует в первую очередь указать на пропаганду, которую вело командование Добровольческой армии, чтобы вызвать у горцев-мусульман резкий протест против оскорбления их религии красными и тем самым поднять их на вооруженную борьбу в защиту своей веры.

Чтобы привлечь мусульманское население из других частей страны к антибольшевистскому движению, в Ростове-на-Дону летом 1919 г. был образован Мусульманский отдел Отдела пропаганды Особого совещания при главкоме Вооруженных сил Юга России. В принятом положении об этом центре было подчеркнуто: «Все мусульманские народы России… являются равноправными членами семьи народов российского государства, им открыты пути для культурного и экономического развития». Для работы были намечены представители Северного Кавказа, Закавказья и других регионов, где компактно проживали мусульмане, перед которыми ставилась цель — искоренение большевизма среди мусульманского населения страны путем пропаганды в следующих пяти районах: Закавказском, Горском, Урало-Волжском, а также в Крыму и на Украине. Этот и другие факты свидетельствуют о том, что отношение Деникина и его окружения к стремлениям мусульман-горцев стало смягчаться под влиянием того, что добровольческому командованию нужна была поддержка среди мусульманского населения в этих и других частях страны, и было нецелесообразно проводить прежнюю тактику полного игнорирования требований мусульман Кавказа.

Борьба горцев против оккупации Добровольческой армии генерала А. И. Деникина территории Северного Кавказа сопровождалась активизацией движения горцев против социального и национально-религиозного гнёта. В то время общество разделилось на четыре части с различной ориентацией в сложившейся обстановке. В первую группу входили представители торгово-промышленной буржуазии и буржуазной интеллигенции (Чермоев, Бамматов, Капланов, Коцев, Джабагиев и др.), которая провозгласила создание Горской республики, которая была признана Турцией, Азербайджаном, Грузией и Германией. Во вторую группу входили

представители мусульманских кругов Дагестана, Чечни и Ингушетии (Гоцинский, Узун-Хаджи, Али Митаев, Али-Хаджи и др.), которые добивались установления, в конечном итоге, теократического государства. В третью группу входили представители военных кругов, бывших офицеров и генералов царской армии, служившие на Кавказе (генерал Алиев в Чечне, генерал Мальсагов в Ингушетии и генерал Халилов в Дагестане), которые стремились с помощью Деникина к реставрации царских монархических порядков и сохранить свое прежнее положение. Четвертой группой были большевики, социалисты, революционеры и им сочувствующие элементы (С. Габиев, У. Буйнакский, Н. Самурский, А. Шерипов, Г. Ахриев и др.). [4]

Всем им удавалось привлечь определенную часть населения на свою сторону. В этой работе большую активность проявляли представители мусульманского духовенства шейх Али Митаев в Чечне, Али-Хаджи Акушинский в Дагестане и Узун-Хаджи Салтинский в горах Северного Кавказа.

Горские народы Северного Кавказа под руководством духовных лидеров не признавали порядки, установленные оккупационными войсками А. Деникина, жёстко игнорировали их приказы и ультиматумы. Создание Северокавказского эмирата под руководством Узун-Хаджи (1919-1920 гг.) и его победа над белогвардейскими частями на территории Чечни обратило на себя внимание правительств ДР Азербайджана и Грузии. Они видели в Эмирате своего надёжного союзника в борьбе против Добрармии Деникина, рвавшейся в Закавказье. А в случае победы Красной Армии над деникинцами руководство ДРА и Грузии предполагали, что Северокавказский эмират мог бы стать буфером между независимыми государствами Южного Кавказа и большевистской Россией.

На первом же заседании правительства эмирата в сентябре 1919 г. было принято воззвание, подписанное его премьером и главнокомандующим Иналуком Арсанукаевым (Дышнинским), обращённое к народам Кавказа о необходимости мирного сосуществования и развития на основе толерантности и добрососедства.

В нем говорилось, что мусульмане Северного Кавказа не питают никакой вражды ни к Вам, ни к Вашей религии… «На основании дарованных свобод после ухода царя русского, мусульмане Северного Кавказа добивались, как известно, самоопределения путем Республики. Эта цель и эти мечты были разбиты варварским вторжением Деникинской банды. На мирной конференции в Париже вследствие интриг союзных великих держав т.н. «Горскую Республику» не признали и не нашли основания к ее признанию, так как всему цивилизованному миру несправедливым казалось, что «горцам нет места на мировом рынке»… Вопреки тенденциозным вожделениям мусульмане Северного Кавказа… решили добиться полного самоуправления на началах шариатской монархии. Северо-Кавказские мусульмане составили свое правительство во главе с эмиром шейхом Узун-Хаджи Хаир-Ханом и пойдут по следам своих предков, которые в течение многих лет проливали кровь за свою свободу». [5]

Создавая такое государство, Узун-Хаджи и его окружение намеревались отделить его от России путём установления согласия и взаимодоговорённости сторон. Однако судьба новообразованного мусульманского государства после победы советской власти оказалась недолгой. Большевикам на Северном Кавказе удалось переиграть своих бывших союзников. Эмир Узун-Хаджи не дожил до окончания войны, скончавшись за несколько недель до прихода Красной армии в страну горцев, а правительство Северокавказского эмирата во главе с Иналуком Дышнинским большевики расстреляли в подвале Грозненского ЧК. [6]

С самого начала Гражданской войны политика белых на Северном Кавказе стала опираться на принцип силы, тогда как большевики занимали более хитрую позицию, которая прибегала к широким демагогическим обещаниям о "сохранении самостоятельности, религиозных и национальных свобод" при этом, призывая к совместной борьбе против монархических сил. "Ставка на силу" белого движения оказалась бесперспективной и привела к серьёзному противостоянию мусульман Северного Кавказа, в результате которой и имперские силы белой армии, и мусульманские повстанцы гор понесли серьёзные потери. Таким ослаблением сторон воспользовались большевики. В итоге, как сторонники восстановления русской империи, так и их противники - мусульманское движение Северного Кавказа во главе с Узун-

Хаджи, провозгласившие курс на "полное самоуправление на началах шариатской монархии" потерпели поражение.

Гражданская война на Северном Кавказе убедительно доказала, что пренебрежением сложным симбиозом социальных и национально-религиозных потребностей самобытных этносов может привести к тяжёлым последствиям, поэтому продуманная и дальновидная политика должна опираться на принципы самоопределения и совместного развития народов.

Литература

1. Игонин А.В., Оборский Е.Ю., Суханова Н.И. Северокавказское общество на историческом переломе (1917 — конец 1920-х гг.). Ставрополь, 2009. С. 113, 116, 120, 148, 149, 152.
2. Цветков В.Ж. Белое дело в России. 1919 г. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России). М., 2009. С. 194–195.
3. Дзидзоев В.Д. От Союза объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана до Горской АССР (1917– 1924 гг.). Владикавказ, 2003. С. 56, 59, 61, 63.
4. Нахибашев М. З. Узун-Хаджи Салтинский - общественно-политический и религиозный деятель Дагестана и Чечни. Махачкала, 2009. С. 66-67.
5. Союз объединённых горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.) Горская республика (1918- 1920 гг.). Документы и материалы. Махачкала, 1994. С.337.
6. Цветков В. Ж. Политика Добровольческой армии на Северном Кавказе летом 1919 - весной 1920 гг.// Нажмуддин Гоцинский: недописанная история. Сборник статей. Махачкала, 2005. С. 147.

Резюме

Политика белой армии, направленная на сохранение "единой и неделимой" России, опиралась на силовое подавление повстанческого движения мусульман Северного Кавказа. Тогда как большевики, особенно в первоначальный период гражданской войны, прибегали к широким демагогическим обещаниям о предоставлении горским народам социально-политических и национально-религиозных свобод. Военные столкновения Добрармии А. Деникина и горцев-мусульман привело к ослаблению сторон, чем незамедлительно воспользовались большевики.

Summary

The policy of White Army aimed to preserve the “one and indivisible” Russia, relied on the violent suppression of the rebel movement in the Muslim North Caucasus. Then, especially in the initial period of the çivil war, the Bolsheviks resorted a wide demagogic promise to mountain peoples for socio-political, national and religious freedoms. The military collission of A.Denikin and Muslim highlanders’ Volunteer Army led to weakening of the parties, than immediately took advantage of the Bolsheviks.#

Fadime Tosik Dinç
Tarih Öğretmeni Adıyaman
fadimedinc03@hotmail.com

SÜRGÜN VE SOYKIRIM MAĞDURU AHISKA TÜRKLERİNE AZERBAYCANLILARIN DESTEK VE YARDIMLARI

Anahtar Kelimeler: Ahıska Türkleri, Azerbaycan, Fergana Olayları, İskân
Key Words: Meskhetian Turks, Azerbaijan, Fergana Incidents, Settlement

Giriş

Ahıska bölgesi Asya-Anadolu güzergâhında bir geçiş noktasıdır. En eski çağlardan itibaren pek çok kavim gelip yerleşmiş ve hâkimiyet kurmuştur. Ahıska'nın kalıcı Türk unsuru olan Kıpçaklar, Moğolların Gürcistan'ı istila etmesinden sonra 310 yıl yaşayacak Atabek Devleti'ni kurmuşlardır.

Atabek Devleti'nin toprakları 1578 yılında tamamıyla Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir [10,s.37].Bu tarihten itibaren Ahıska toprakları Osmanlı Devleti'nin Kafkaslara yönelik seferlerinde üs görevi gördüğü gibi bölge Osmanlı-İran-Rus rekâbetine de sahne olmuştur. Sıcak denizlere ulaşmak isteyen Rusya, XIX. yüzyıldan itibaren Ahıska'yı hedefine almış 1806-1812 yılları arasındaki Osmanlı-Rus Savaşı sırasında kuşatmış, ancak ele geçirememiştir [2, s.99]. Bu savaştan sonra Osmanlı Devleti Ahıska topraklarını Rus saldırılarına karşı korumak amacıyla, bölgede bir takım önlemler almış ise de Ahıska her şeye rağmen 28 Ağustos 1828'de Rusların eline geçmiştir [4, s.85-87; 9, s.113-114].

Savaş sonunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Ahıska bölgesinin bir bölüm topraklarının Rusya'ya savaş tazminatı olarak bırakılması ve Doğu Anadolu topraklarında yaşayan Ermenilerin Kafkasya'ya göçürülmesive çoğunun Ahıska bölgesine yerleştirilmesi Ahıska Türkleri için kara günlerin habercisi ve başlangıcı olmuştur [14, s.131-134; 7, s.37].Rusya, Ermenileri Ahıska'ya yerleştirerek Anadolu Türklüğü ile Türk dünyası arasına bir set çekmiştir[13, s.97].

Ahıska Türklerinin Azerbaycanlılar İle Diyaloğa Geçmesi

Ahıskalılarla Azerbaycanlılar arasında en eski zamanlardan içtimai, siyasi, iktisadi, medeni ilişkiler mevcut olmasına rağmen, özellikle Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nden Ahıska'nın ayrılması ile Ahıska Türkleri Türk dünyası ile alakalarını yitirmemek için komşuları olan Azerbaycanlılar ile bağ kurma gereği duymuşlardır. Bu girişime Azerbaycanlı Türkler de olumlu cevap vermişlerdir. Bu süreçte hem Gürcistan bölgesi Azerbaycanlıları hem de Azerbaycan'dakiler Ahıska Türkleri ile yakından ilgilenmişlerdir. Ahıska'da Azerbaycan dilinde mektepler açılmış, gazeteler neşr edilmiştir. Ahıska'daki Azerbaycan dilinde ortaokulu bitiren bazı Ahıskalı aydınlar, Bakû şehrinde soyun aynılığı, din ve dil birliği, anane birliğinin bir sonucu olarak Azerbaycan'da faaliyet göstermiş ve Azerbaycan'da yeni tip mekteplerinin açılmasında aktif rol oynamışlardır[11, s.15; 5, s.63-66].

1905 sonrasında Çarlık Rusya'nın Japonya'ya ile yaptığı savaşta Rus milliyetçiliği propagandası, gayri Rus milletler arasındaki milli uyanış hareketlerinin artmasına neden olduğu gibi 1905 Birinci Rus İhtilâli neticesinde kısmi özgürlük oluşmuştur [1, s. 28]. Azerbaycan'da başlayan Türkçe neşriyattaki gelişmelere Ahıska ve Kars bölgesi halkıda katkıda bulunmuş, bu çerçevede Posoflu Yusuf Zülali "intibâh-nâme" adını verdiği uyandırıcı, milli manzumelerini yaymaya başlamıştır[6, s.13].

Ermeni saldırılarının yoğunlaşması üzerine Türkleri korumak amacıyla Bakû'de 1905 yılının sonbaharında kurulan "Difai" adlı gizli teşkilâtın 1906'da şubeleri Ahıska ve Kars'ta da açılmıştır. 1909'da Bakû'de kurulan "İslam Neşri Maarif Cemiyeti"nin bir şubesinin de Kars'ta açılması, Ahıskalılar arasında bağımsızlık duygularının oluşmasında etkin olmuştur.

15 Kasım 1905'te "Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi" kurulmuştur [1, s.46-54]. Sarıkamış harekâtı sonrasındaki katliamlardankaçanların Azerbaycan'a gelmeleri üzerine Ömer Faik Numanzade İkbal gazetesinde yazdığı yazılarında Azerbaycan halkını bu mazlumlara yardıma davet ederken, Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'de vahşete uğramış bu insanlara derhal yardım kararı almıştır. "Kardeş Kömeği" sloganıyla Cemiyet, Kars, Batum, Sürmeli, Sohum, Milos, Ahıska, Tiflis, Suşi,

Tortum, Erzurum, Hınıs, Muş, Diyadin ve Bayezid'deki bütün yardıma muhtaç savaş mağdurlarına ve katliamdan kaçanlara yardım eli uzatmıştır[1, s.111; 6, s.14].

Bakû ve Gence'de dört, Tiflis'te iki, Şuşa, Şamahı, Ahıska, Şeki, Batum, Çakvi, Kantri'de birer yetimhane; savaş bölgesi olan ve Rus işgalinde bulunan Kağızman, Ardahan, Oltu, Iğdır, Hınıs ve Varto'da birer sığınak evi açılmıştır [1, s.137]. Yaralı, hasta, dul ve yetimlere olan yapılan yardımlar Nisan 1915'ten 1917 yılına kadar devam etmiştir. Kars, Ardahan ve Kağızman'da şubeler açılmış; Oltu, Kağızman, Ardahan ve Sarıkamış'ın Benli Ahmet Köyünde ailesini kaybetmiş çocuklar için derhal birer yetimhane, Ardahan'da bir hastane, Karahamza ve Herek köylerinde iaşe merkezi, Kars, Ardahan (Değirmenköy), Sarıkamış (Karahamza), Oltu (Penek) , Posof (Digor) köylerinde beş sağlık merkezi kurdukları gibi İstihkâk Kooperatifleri kurularak halka maliyetine giyecek ve yiyecek satılmasını sağlamıştır. Cemiyet Batum ve Artvin'de de faaliyetlerini yürütmüştür [1, s.194].

Cemiyet, ayrıca Hüsrev Bey Sultanov'un başkanlığında bir heyeti Ahıska'ya göndererek Türk toplumunu yaşanan katliama karşı duyarlı hale getirmeye çalışmıştır [5, s.72-73]. Ayrıca bu heyetin destekleriyle Ahıskalı Osman Server Bey, Azgur, Ahılkelek, Ahıska, Hırtıs, Kobliyan'da Gizli İslam Komitesi'nin şubelerini açmıştır [8, s.54-55].

Ahıska TürklerininAzerbaycan Topraklarına Göçü

Mart 1917 Çarlığın sonunu getiren gelişmeler Azerbaycan'da olduğu gibi Ahıska'da da sevinçle karşılanmıştır. 1917-1918 yılları her iki Türk diyarı için Rus zulmünden kurtuluş anlamına gelmekteydi. Ancak bu durum her iki Türk topluluğu için uzun sürmemiş Osmanlı askerlerinin Mondros Mütarekesi gereğince her iki bölgeden çekilmeleri üzerine önce Ahıska bölgesi Gürcü işgaline uğramış, daha sonra da Azerbaycan Bolşevik Rus işgaline uğramıştır.

Ahıska ve Ahılkelek, tekrardan Türk askerleri tarafından Mart 1921'de ele geçirilmiş ise de her iki yer Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Sovyet Gürcistan'ına bırakılmıştır. Sovyet Rusya ve Gürcistan Ahıska'da kalan Türklerin sindirilmesi yoluna gitmiş ve 1930'lu yıllarda pek çok aydın Türkçülük ve Türkiye taraftarlığı gibi çeşitli ithamlarda bulunularak tutuklanmış, sürgün edilmiş ve hatta öldürülmüştür[17, s.44].

Ezilip horlanan, haksızlığa uğrayan Ahıska Türkleri, Türklüklerini unutmaları ve Türkiye ile her türlü manevî-kültürel ilişkilerini kesmeleri için yoğun bir baskıya maruz kalmışlardır. Bu baskılar arasında Türkçe soyadları yerine zorla Gürcü soyadları verilmesi de yer almıştır [5, s.180-181].

Ahıska Türkleri üzerindeki baskılar artarak devam ederken Sovyet RusyaAhıska Türklerini Almanlardan korumabahanesi ile 14 Kasım 1944 gecesi Stalin'in emriyle erkeklerin cephede olduğu bir sırada çocuk, yaşlı, kadın demedenresmi rakamlarla 91 bin kişi açık vagonlaravekamyonlara doldurularak Özbekistan,Kazakistan ve Kırgızistan'a sürülmüşlerdir [17, s.47; 5, 212].

Sürgünün gerçek sebebi iseAhıska bölgesinin Türk dünyasıyla Türkiye arasında bir köprü olması ve burada yaşayan Türklerin Türkiye'ye duydukları sempatidir. Bundan dolayı Stalin, Türkiye ile Türk dünyası arasındaki bağı koparmak istemiştir[15,s. 152]. Ayrıca Kars ve Ardahan'ı ilhâk etmek içinde bölgeyi Türk unsurundan temizleme maksadı taşımıştır [16, s.209; 17, s.59].Bizi bunu düşünmeye iten sebep ise, Sovyet Rusya'nın Ahıskalıların sürgününden hemen sonra butalebini açığa vurarak Türkiye'den Kars ve Ardahan'ı istemiş olmasıdır[12, s.85].

Sürgün sırasında ve sonrasında Ahıskalılar tam bir trajedi yaşamışlar ve çok sayıda Ahıskalı hayatını kaybetmiştir. Stalin'in ölümünden sonra çıkarılan 28 Nisan 1956 tarihli Yüksek Sovyet Prezidyumu kararı ile birçok topluluk sürgünden önceki yurtlarına yeniden dönebilmişlerken, Kırım Tatarları ve Ahıska Türklerinin anayurtlarına geri dönmelerine izin verilmemiş, ancak yer değiştirilmelerine rıza verilmiştir [5, s.227-228].

Ahıskalılar bu karardan sonra Moskova'ya bir heyet göndermişler ise de bir netice alamamışlardır. Heyet, Ağustos 1957'de Moskova'da Azerbaycan'ın buradaki temsilcisi İslam İslamzade ile görüşmüş, İslamzade Ahıskalıları Azerbaycan'a davet edilmişlerdir. Bu görüşmeden bir süre sonra SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu31 Ekim 1957 tarihli kararname ile "Ahıska Türklerini Azeri olarak kabul etmiş ve yanlışlıkla göçe tabi tutulduklarını haklarındaki kısıtlamaların kaldırıldığını ve Azerbaycan SSC'ne göçmelerine izin verildiğini" ilan etmiştir.Böylece pasaportlarında Azerbaycanlı yazılan Ahıska Türklerinin Azerbaycan'a göçmesinin yolu açılmıştır [5, s.232].

Ahıskalıların ilk küçük grubu 24 Haziran 1958'de Azerbaycan'a gelmiş Saatlı, Kaçmaz rayonlarına yerleştirilmişlerdir. Daha sonra Mil-Mugan düzünde ve Kuba-Kaçmaz bölgesinde birçok kolhoz ve sovkozlar oluşturulmuştur.

Ahıskalıların Azerbaycan'a göçü Ahıskalıların hayatında müsbet neticeler doğurmuştur. Onlar ilk defa olarak milli medeniyetlerini korumak, içtimai-siyasi hayata iştirak etmek, kardeş münasebeti şartlarında yaşamak imkânını elde etmişlerdir.

1969'da Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin genel sekreteri seçilerek devletin rehberi olan Haydar Aliyev, Ahıska Türklerinin sorunları ile yakından ilgilenmiş, onların temsilcileri ile görüşmüş ve Sovyet rejiminin imkânları dâhilinde Ahıskalılara her tür yardımı sağlamıştır. 1973'de Saatlı'nın Varkan köyünde Ahıskalıları ziyaret eden Haydar Aliyev, bu ziyaretinden sonra Ahıskalı gençlerin ali mekteplere muayyen sayıda müstesna hal gibi imtihansız kabul edilmelerine emir vermiş ve bu Ahıskalıların eğitiminde, sosyal-medeni terakkisinde misilsiz rol oynamıştır. Azerbaycan da Ahıska Türklerinin "Vatan Cemiyeti" ve "Ahıska medeniyet merkezi" açılmış muhtelif milli faaliyet grupları da oluşturulmuştur. Ayrıca Ahıskalıların temsilcileri devlet kurumlarında, seçilmiş organlarda Ahıskalıları temsil etmişlerdir.

Azerbaycan'daki Ahıskalıların sayısı 1950'lerden 1980'li yılların sonlarına kadar 50 bin kadar olmuş ve bunlar Saatlı, Sabirabad, Kaçmaz ve Beylegan rayonlarına yerleştirilmiştir [7, s.62-63].

Gorbaçov'un iktidara gelişiyle başlatılan Perestroyka ve Glasnost politikaları, Sovyet halklarında demokrasi ve bağımsızlık arzularını artırmış Sovyetlerin birçok bölgesinde bağımsızlık hareketleri başlamıştır. Bunun üzerine Gorbaçov'un reform taraftarlarına karşı olan KGB ve Komünist Partisi eski kadroları Gürcistan'ı zor durumda bırakmak için Ahıskalıları kullanmak, Özbekistan'da artan Rus düşmanlığını Ahıskalılar üzerine kanalize etmek için Haziran 1989'da Fergana olaylarını başlatmışlardır. Bu olaylarda evler ateşe verilmiş, çocuklar yaşlılar ateşe atılmış, hamile kadınlar ise doğranmıştır[3, s.56-58; 11, s.32].Bunun üzerine Ahıska Türkleri 1944 yılından beri yaşadıkları Özbekistan topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardır.

Özbekistan'ı terk eden 74 bin Ahıskalıdan 40 bin kadarı Azerbaycan'a sığınmıştır [11, s.33].Azerbaycan'a gelen Ahıskalı Türklerden 10 bin kadarı Saatlı rayonuna yerleştirilmiş, ilk etapta bunların ihtiyaçlarının karşılanması için ise halkın yaptığı yardımların dışında devlet fonunda 700 ton tahıl, 600 kg yağ, 900 kg çay ile halkın diğer ihtiyaçlarının karşılanması içinde 100 bin manat nakdi yardım yapılmıştır[11, s.33].

7 bin Ahıska Türkü'de Berde rayonunun Lemberan kasabasına yerleştirilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan Cumhurbaşkanı olan Haydar Aliyev'in 14 Kasım 1994'te Berde'ye gelmesi ve Fergana göçmenlerine maddi ve manevi yardım etmesi ve dikkatlerin buraya çevrilmesine neden olmuştur.

Azerbaycan Hükümeti ve halkı Ahıska Türklerine her yerdekinden daha samimi ve sıcak davranmış, her türlü ihtiyaçlarını karşılamaya azamî gayret sarf etmişlerdir. Bazı sivil toplum kuruluşları da bu süreçte etkili çalışmalar yapmıştır. Mesela, 5 Aralık 1992'de Bakû' şehri Nizami İcra hakimiyyetinin başkanı Rafik Sultanov'un gerçekleştirdiği bir proje ile birçok endüstriye kuruluştan Ahıskalılar için büyük miktarda nakdî ve aynî yardım toplanarak Ahıskalı aileler dağıtılmıştır[11, s. 37].Yine 29 Mayıs 1995 de Azerbaycan Hukukşünaslar Birliği Başkanı İlham Rahimov'un başkanlığı ile bir grup hukukçu, aydın, gazeteci, Berde bölgesindeki Ahıska Türklerini ziyaret ile yerinde problemleri tesbit etmişler ve bunun ardından bölgeye 20 milyon manatlık erzak, 6 milyon manatlık tahta, 1,3 milyon manatlık giyim ve maişet eşyaları göndermişlerdir [11, s.36-37].

Fergana olaylarından sonra değişik ülkelere dağılan Ahıskalılar her şeye rağmen en rahat ettiği ve insani muamele gördüğü ülke Azerbaycan olduğu için 1990'dan itibaren başta Gürcistan olmak üzere başka ülkelerden de Ahıskalılar da Azerbaycan'a gelmeye başlamışlardır. Böylece Ahıska Türkleri Azerbaycan'da başta Bakü, Gence, Mingeçevir, Şamahı, Ağsu, Kebele, Asgeran, olmak üzere 46 rayona dağıtılarak iskân edilmiştir.

Azerbaycanlılar Ahıskalı Türklerin yerleştirdikleri yerleşim yerlerine Ahıskalılara duydukları sevgi ve saygıdan dolayı onların Ahıska'da iken yaşadıkları yerlerin isimlerini vermişlerdir [11, s. 16, 37]. Ahıskalılar Azerbaycan'da gördükleri himayeden dolayı kültürel yönden çok rahat etmişlerdir.

Sonuç

Ahıska Türkleri özellikle tarihi hayatlarının yaklaşık son 200 yılı içinde büyük sıkıntılar yaşamışlardır. Bunların en önemlisi yurtlarının işgal ve istilaya uğraması ve zorunlu göç ya da sürgün yaşamalarıdır.

Ahıska Türkleri bu süreç boyunca zorda kaldıkça ya Anadolu topraklarına ya da Azerbaycan topraklarına sığınmışlardır. İşgal ve sürgün olayları adeta soykırım sahnelerine şahit olmuştur. 1828'den günümüze kadar ki süreçte birçok kez yurtlarını terk etmek zorunda kalan veya bulundukları yerlerden yeniden göçe zorlanan Ahıskalılara en çok yardım elini uzatan ülke Azerbaycan olmuştur. Azerbaycan Ahıska Türklerine öz kardeşleri gibi yaklaşmış toprağını, aşını ve ekmeğini onlarla paylaşmıştır. "Kardeş Kömeği" nin en samimi örneklerini sergilemişlerdir. Ahıska Türkleri de bunu herdaim ve her vesile ile minnet ve şükran duyguları ile yad ve ifade etmiştir.

Kaynaklar

1. ASLAN, Betül, I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkeleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımı)" ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Ankara, 2000.
2. BADDELEY, John F.,Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil, (Çev. Sedat Özden) , İstanbul, 1989.
3. BAYRAKTAR, Rasim, "Bilinmeyen Yönleriyle 1989 Fergana Faciasının İç Yüzü", 2023, S.31, (15 Kasım 2003), s. 56-59.
4. BROWN, James, Bir Milletin Bir İmparatorlukla Savaşı (1828–1829 Türk-Rus Harbi) , (Çev. Ali Rıza Seyfi) , İstanbul, 1940.
5. BUNTÜRK, Seyfettin Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri, Ankara, 2007.
6. GÖKDEMİR, Ahmet Ender Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti, Ankara, 1989.
7. HACILI, Asif, Axısqa Türkləri: Vətən Bilgisi, İstanbul, 2009.
8. KIRZIOĞLU, Fahrettin " Y.Mühendis osman Server Atabek (1886-1962)", Kars İli, Özel Sayı 1, Ankara, 1966, s. 54-55.
9. OKÇU, Yahya Türk- Rus Mücadelesi Tarihi, Ankara, 1953.
10. Peçevî İbrahim Efendi, Peçevî Tarihi, C. II., (Haz. Bekir Sıtkı Baykal) , Ankara, 1999.
11. PİRİYEVA, Sevil, Ahıska Türkləri Azərbaycanda (Tarixi, Sosial-Mədəni Həyatı) , Bakı, 2005.
12. SÖNMEZOĞLU, Faruk Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, 1994, s. 85.
13. TAŞDEMİR, Tekin, Türkiye'nin Kafkasya Politikasında Ahıska ve Sürgün Halk Ahıskalılar, İstanbul, 2005.
14. TURAN, Şerafettin, "1829 Edirne Andlaşması", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.IX, S.1–2, Ankara 1951, (Ayrı Basım), s.111-151.
15. ÜNLÜ, Rasim, "Stratejik Açıdan Türk-Kafkas İlişkilerinin Değerlendirilmesinde Ruslar ve Diğer Güç Merkezleri", Genelkurmay Başkanlığı Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II, (Sunulmayan Bildiriler), (24-26 Ekim 2001, İstanbul) , Ankara, 2003, s.137-159.
16. YALÇINKAYA, Alâeddin, Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Düğümden Küresel Kördüğüme, Ankara, 2006.
17. ZEYREK, Yunus, Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri, Ankara, 2001.

Özet

Ahıska bölgesi Kafkasya'nın en stratejik noktalarından birisidir. Tarih boyunca doğu-batı, kuzey-güney göç ve istila yollarında ana geçiş noktası görevi yapmıştır. 1578'de Osmanlı idaresine girişinden 1828'den çıkışına kara huzurlu bir yaşam sürdüren Ahıska Türkleri bu tarihten sonra acı kader yaşamaya başlamıştır. Bu kader işgal, istila, katliam, zorunlu göç, sürgün ve soykırım uygulamaları şeklinde tecelli etmiştir. 1921'e kadar olan süreçte zorda kalınca daha çok Anadolu'ya yönünü çeviren Ahıska Türkleri bu tarihten sonra daha çok Azerbaycan topraklarına doğru bir sığınma eğilimi göstermiştir. 1989 Fergana olaylarından sonra Ahıska Türklerine en çok kucak açan ve sahip çıkan Azerbaycan devleti ve Azerbaycan Türkleri olmuştur.

"Kardaş Kömeği" parolası ile Ahıska Türkleri ile topraklarını, aş ve ekmeklerini paylaşmışlardır. Bu mazlum ve yurtsuz halkın dertlerine derman olabilmek için çeşitli organizasyonlar gerçekleştirmişlerdir. Buna karşılık Ahıska Türkleri'de benzeri duygularla Azerbaycan halkı ve devleti ile bütünleşmiştir.

Bu bildiri işte bu çerçevedeki gelişmelerin özetle de olsa açıklamayı amaçlamaktadır.

Fadime Tosik Dinç

AZERBAIJANI'S SUPPORT AND HELP TO THE MESKHETIAN TURKS: THE VICTIMS OF EXILE AND GENOCIDE

Summary

The Ahıskan region is one of the most strategical areas of the Caucasus. The history of Meskhetian Turks in this region after 1828, has recorded countless occasions of invasions, occupations, massacres, forced migrations, exiles and genocides. When they run into any difficulty the Meskhetian Turks called for help from Anatolia during the time of the Ottomans in between 1828 and 1921, while they started to seek help from Azerbaijan after 1921. The state of Azerbaijan and Azerbaijani people were the most wellcoming and most protective ones towards the Meskhetian Turks during the catastophic days of 1919s and 1989s.

Azerbaijanis shared their meals, breads and lands with the Meskhetian Turks under the motto: "Kardaş Kömeği" (Brother's Aid). They organised varios events to produce remedies for this opressed, homeless and stateless community. As a response to the above explained help and support, the Meskhetian Turks established strong and sincere connections to Azerbaijani people and the State Of Azerbaijan.

The current study aims to briefly explain the developments that occured within the above summarised framework.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Akademik **Akif Əlizadə**
"AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLUDA TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIMLARI (1914-1920-ci illər)" GİRİŞ SÖZÜ **5**

Академик **Акиф Ализаде**
«ГЕНОЦИД ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ (1914-1920 гг.)» ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО **8**

Akademik **İsa Həbibbəyli**
AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMLAR: GERÇƏK TARİX VƏ MÜASIR VƏZİFƏLƏR **11**

Член-корреспондент **Ягуб Махмудов**
ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА В 1918-1920 ГОДАХ **13**

Birinci bölmə.

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDA TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIMLAR (1914-1920-ci illər)

Akad. İsmayıl Hacıyev – Azərbaycan Respublikası.
Ermənilərin Naxçıvan diyarını işğal etmək cəhdləri və azərbaycanlılara qarşı qırğınlar **43**
Prof. t.ü.e.d. Anar İsgəndərov – Azərbaycan Respublikası.
1918-1920-ci illərdə türk–müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırımı **49**
Проф. д.и.н. Мамука Гогитидзе – Gürcüstan.
Геноцид против азербайджанского народа в 1918-1920 годах **59**
Prof. Dr. Mehmet Saray –Türkiyə Respublikası.
Hukuk tanımayan Ermenistanın, Azerbaycana verdiği zararlar **65**
Prof. t.ü.e.d. Kərim Şükürov – Azərbaycan Respublikası.
Azərbaycanda erməni qırğınları və deportasiyaları haqqında baxışların tənqidi təhlili **72**
Д.ф.по и. Натиг Мамедзаде – Azərbaycan Respublikası.
Армянская агрессия против Азербайджанской Демократической Республики и геноцид азербайджанцев в Карабахе (1918-1920) **75**
Проф., д.и.н. Аскер Панеш – Rusiya Federasiyasının Adıgey Respublikası.
Политические предпосылки событий в Баку в марте 1918 г. **81**

Д.ф.по и. Ильгар Нифталиев – Azərbaycan Respublikası.
Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918-1920 гг.) 85
Проф. д.и.н. Георгий Бежиташвили – Gürcüstan.
К вопросу геноцида азербайджанского населения в 1918-1920 годах. 91
T.ü.f.d. Güntəkin Nəcəfli – Azərbaycan Respublikası.
1918-1920-ci illərdə Azərbaycan, İran və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı yeni arxiv sənədlərində 97
T.ü.f.d. Vasif Qafarov – Azərbaycan Respublikası.
1918-ci ildə ermənilərin Azərbaycanda törətdiyi soyqırımı cinayətləri Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində.....107
T.ü.f.d. Kamran İsmayılov – Azərbaycan Respublikası.
Azərbaycanın Cəbrayıl qəzasının türk-müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin soyqırımı (1918-1920-ci illər) 119
T.ü.f.d. Vaqif Abışov – Azərbaycan Respublikası.
Azərbaycanın Şamaxı qəzasında türk-müsəlman soyqırımı (1918-1920-ci illər) 126
T.ü.f.d. Bəhmən Kərimov – Azərbaycan Respublikası.
Lənkəran qəzasında ermənilərin törətdikləri soyqırım 132
Dr. Mehmet Emin Dinç – Türkiyə Respublikası.
Birinci Dünya Harbi' nde Şark Ordulari Grubu, Halil (KUT) Paşa ve Baku'nun kurtuluşu 138
Проф. д.и.н. Нодар Дарсания – Gürcüstan.
К истории политики «дашнакцутюна» против Азербайджана и Грузии в 1914-1918 гг. 144
Д.ф. по и. Аслан Халилов – Azərbaycan Respublikası.
Геноцид азербайджанцев глазами представителей коммунистической номенклатуры Азерб. ССР 1920-1930-х годов: противоречия во взглядах 151
Д.ф.и. Севиндж Алиева – Azərbaycan Respublikası.
Имам Н.Гоцинский на защите братьев-мусульман в Азербайджане в марте 1918 года (по архивным документам Азербайджана и России) 157
T.ü.f.d. Nigar Gözəlova – Azərbaycan Respublikası.
Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı Britaniya diplomatlarının sənədlərində.....164
T.ü.f.d. Mehman Şahbazov – Azərbaycan Respublikası.
1918-ci ildə Naxçıvanda ermənilərin törətdiyi soyqırımlar 172
T.ü.e.d., prof. Qabil Əliyev – Azərbaycan Respublikası.
1918-1920-ci illərdə Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlar Tarix İnstitutunun nəşr etdirdiyi sənədlərdə 177
Проф., д.и.н, Даниял Кидирниязов; проф., д.и.н Хаджи Мурад Доного –
Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası.
В поддержку братьев-азербайджанцев из Дагестана 183
Д.ф.по и. Нигяр Максвелл – Azərbaycan Respublikası.
Оккупация и независимость: второй приход английских войск в Азербайджан и деятельность Азербайджанского государства по построению демократического общества (осень 1918 – лето 1919 г.)..... 187

К.и.н. Борис Харсиев – Rusiya Federasiyasının İnquşetiya Respublikası.
Геноцид против тюрко-мусульманского населения Азербайджана и Восточной Анатолии в 1918-1920 годы. 194
Prof. t.ü.e.d. Şahin Fərzəliyev – Azərbaycan Respublikası.
Rus hakimiyətinə qarşı 1826-cı il Quba üsyanı, onun amansızcasına yatırılması və üsyançılara qarşı cərt cəza tədbirləri.....197
Фазиль Тунаев – Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası.
Освободительная миссия турецкого экспедиционного корпуса в Дагестане в 1918 г. 202
Prof. f.ü.f.d. Faiq Ələkbərov – Azərbaycan Respublikası.
Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımının M.Ə.Rəsulzadənın əsərlərində əksi (1905-1920-ci illlər) 206
T.ü.e.d. Məryəm Seyidbəyli – Azərbaycan Respublikası.
Azərbaycan xalqına qarşı ermənilərin törətdikləri soyqırımı cinayətlərinin ifşasında Azərbaycan diasporunun rolu.....212
T.ü.f.d. Rəhilə Şükürova – Azərbaycan Respublikası.
XX əsrdə Azərbaycan xalqına qarşı erməni vandalizmi: törədilən soyqırımı cinayətlərinin milli-mənəvi və mədəni dəyərlərə vurduğu zərbələrin ağır nəticələri 218
T.ü.e.d. Qasım Hacıyev – Azərbaycan Respublikası.
Qarabağda ermənilərin separatizmi və azərbaycanlılara qarşı soyqırımı.....220
Д.ф.по и. Фуад Тагиев – Azərbaycan Respublikası.
Роль армянской партии «Дашнакцутюн» в геноциде азербайджанского народа.....225
Доц. к.и.н. Ляззат Динашева – Qazaxıstan Respublikası.
Депортация азербайджанцев в Казахстан.....234
Доц. к.и.н. Султанбеков Рабадан – Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası.
Роль Н. Гоцинского в событиях весны 1918 г. в Дагестане и Азербайджане 240
T.ü.f.d. Nailə Hüseynova – Azərbaycan Respublikası.
Ermənilərin Azərbaycanda soyqırımı törətməkdə məqsədlərinin tarixi kökləri nədən xəbər verir 243
T.ü.f.d. Rəşad Rustəmov – Azərbaycan Respublikası.
1918 - ci ilin mart soyqırmı və Bakıda hakimiyyət uğrunda mübarizə.....249
T.ü.f.d. Bəhmən Əliyev – Azərbaycan Respublikası.
Ermənilərin Şərqi Anadolu və Azərbaycanda törətdikləri soyqırım faktlarının aşıq yaradıcılığında əksi 253
Aygün Əzimova – Azərbaycan Respublikası.
Bakıda Qırmızı qvardiyanın və bolşevik drujinasının təşkili və onların mart soyqırımında iştirakına dair (noyabr 1917- mart 1918).....259
Rəxşəndə Bayramova – Azərbaycan Respublikası.
Quba qəzasında türk-müsəlman soyqırımı.....266
Akif Vəliyev – Azərbaycan Respublikası.
Milli mətbuat tariximizdə 31 mart soyqırımı (1918-1920-ci illər) 272
Raisə Cəfərova – Azərbaycan Respublikası.
Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmasında Mərkəzi Asiyada mövcud olan Azərbaycan diaspor təşkilatlarının rolu.....277

Ədalət Mustafayev – Azərbaycan Respublikası.
Ermənilərin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində törətdikləri kütləvi qırğınlar: Xocalı soyqırımı 281
Bəxtiyar Həsənov – Azərbaycan Respublikası.
XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi kütləvi qırğınlar 287
Рафик Исмаилов – Azərbaycan Respublikası.
Геноцид мусульманского населения, как средство захвата большевиками власти в Бакинской губернии в 1918 году 293

İkinci bölmə.

ŞƏRQİ ANADOLU, URMİYA, SALMAS və DİGƏR BÖLGƏLƏRDƏ TÜRK- MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIMLAR (1918-1920-ci illər)

Д.и.н. Ирада Багирова – Azərbaycan Respublikası.
Формирование армянских добровольческих дружин в годы Первой мировой войны и их роль в трагических событиях Османской империи в 1915-1916 гг. ... 301
Prof. Dr. Mustafa Turan – Türkiyə Respublikası.
Doğu Anadolu'da Yapılan Katliamlar Karşısında Batılı Devletlerin Tutumları 307
Prof. Dr. Selami Kılıç – Türkiyə Respublikası.
Türk-Alman Kaynakları Işığında Ermeni Mezaliminden Kesitler 314
Prof. Dr. Cezmi Eraslan – Türkiyə Respublikası.
Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Güneybatı Kafkasya'da Rus ve Ermeni Mezalimi 327
Doç. Dr. Məhəmməd Səlmasizadə – İran İslam Respublikası.
Azərbaycanda soyqırımlar (1918-ci ildə Urmiya, Səlmas və digər soyqırımlar) 333
Prof. Dr. İsmail Cambazov – Bolqarıstan Respublikası.
Soykırım felaketinde Azerbaycan ve Bulgaristan Türkleri Yazgısında Benzerlikler ve Ayrılıklar 336
Проф., д.и.н. Гурам Мархулия – Gürcüstan.
Переселение армян на Кавказ и их политика геноцида 343
Prof. t.ü.e.d. Tofiq Mustafazadə – Azərbaycan Respublikası.
Rusiyanın Cənubi Qafqaz və Ön Asiya siyasətində erməni amili (XVIII-XX əsrin əvvəli) 352
Prof. Dr. Danuta Chmielowska – Polşa Respublikası.
Polonya Yayınlarında Doğu Anadolu'da Türk ve Müslüman Nüfuza Yönelik Soykırımlar (1914-1920) 359
T.ü.f.d. İradə Məmmədova – Azərbaycan Respublikası.
Azərbaycanda 1918-1920-ci illər soyqırımları Başbakanlıq Dövlət Arxivləri Genel Müdürlüyü Arxivinin Xarici fondunun sənədlərində 362

Doç. Dr. Bəşir Mustafayev – Türkiyə Respublikası.
1915 senesinde neler yaşandı? Gerçekler ve gündemdekiler (Asılsız Soykırım İddiaları Üzerine).....370
Dos. t.ü.f.d. Firdovsiye Əhmədova – Azərbaycan Respublikası.
Türk-müsəlman əhali beynəlxalq və regional maraqlar qarşıdurmasında (1918-ci il).....381
Prof. f.ü.e.d. Hüseyn Həşimli – Azərbaycan Respublikası.
Erməni vəhşiliklərinin "şeypur" jurnalında ifşası.....386
Prof. Dr. Cengiz Hakov – Bolqarıstan Respublikası.
Bulgaristan'da Türk-Müslüman Ahalisine Karşı Uygulanan Soykırım Politikasının Özellikleri.....392
T.ü.f.d. Hacı Həsənov, t.ü.f.d. Elmar Məhərrəmov – Azərbaycan Respublikası.
1915-ci ildə Şərqi Anadoluda baş vermiş erməni qiyamlarının tarixinə işıq salan arxiv materialları barəsində (RF DTA-nın sənədləri əsasında).....396
Жанболат Кошербаев; проф. д.и.н. Иоганн Рау – Almaniya Federativ Respublikası.
Армянский вопрос: взаимодействие внутренних и внешных факторов в продолжающихся попытках его разрешения......401
Dr. Masoumeh Daei – İran İslam Respublikası.
Türk ve İran Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İran'ın Sınır Şehirlerinde Ermeni Çetelerinin Yaptıkları Soykırımları.....405
Doç. Dr. Hasan Cicioğlu – Şimali Kipr Türk Respublikası.
Karadeniz Bölgesinde Rum ve Ermeni Çetelerinin Yaptığı Katliamın Tanıkları.....412
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin – Türkiyə Respublikası.
Osmanlı ve İngiliz Belgelerinde Tehcir Hadisesi.....418
Проф., д.и.н. Омар Ардашелия – Gürcüstan.
Роль армянских националистов в разжигании этнической розни в Турции в конце – XIX начале XX века.....425
Prof. Dr. Necati Fahri Taş – Türkiyə Respublikası.
Erzincan'da Ermeni Faaliyetleri.....433
Dos. t.ü.f.d. Emin Şıxəliyev – Azərbaycan Respublikası.
Ermənilərin soyqırımı iddiaları və onun beynəlxalq siyasətdə yeri: müqayisəli təhlillər və reallıqlar.....438
Проф., д.и.н. Майрбек Вачагаев – Fransa Respublikası.
Обращения чеченцев и горцев Северного Кавказа за помощью к Азербайджану в 1919 году.....444
Necat Çetin – Türkiyə Respublikası.
Ermenilerin katlettiği bir ailenin dramı; Erzurum'dan Torbalı'ya uzanan bir yaşam: Kireçci Ömer Kaya (1891-1980).....447
Доц. д.и.н. Бежан Хорава – Gürcüstan.
Некоторые вопросы армянского метода «Национально-освободительной» борьбы в 1917 года.....453
Nihat Büyükbaş – Türkiyə Respublikası.
Harput (mamuret-ül aziz) Ermenilerinin Eğitim Kurumları Üzerinden Misyonerlik Faaliyetleri.....458

Doç. Dr. Qafar Mehdiyev-Çaxmaqlı – Türkiyə Respublikası.
XX əsrin ilk onilliklərində Şərq Anadoluda erməni quldur dəstələrinin başçıları və onların qanlı fəaliyyətləri 465
Hüseyin Tosun – Türkiyə Respublikası.
Paris Barış Konferansı'nda Ermenilerin Talepleri ve Büyük Güçlerin Yaklaşımları ...474
Д.ф.по и. Нармина Амирбекова – Azərbaycan Respublikası.
Использование армянских дружин российским командованием на Кавказском фронте в период первой мировой войны.....484
Dr. Nurhan Aydın – Türkiyə Respublikası.
Ermeni kültür terörü 488
Həsən Səfəri – Azərbaycan Respublikası.
1918-ci ildə Urmiyada Azərbaycanlıların soyqırımı. 501
Dr.Entela Muço – Albaniya Respublikası.
I. Dünya Savaşı Yıllarında Azerbaycan Türk Halkına Karşı Ermenı Soykırımı, Uluslararası Arenada Olayların Yankısı ve Türkiye Dış Polıtıkası 506
Д.ф.н., Камиль Алиев – Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası.
Одна из финальных битв Первой Мировой войны в Дагестане. Неизвестные и малоизвестные страницы освобождения Анжикалы (Порт-Петровска) в 1918 году.....512
Проф., д.и.н. Кахрамон Раджабов – Özbəkistan Respublikası.
Геноцид против туркестанского народа 1918 - 1919 гг. (на примере в Ферганской долины) 517
Шухрат Саламов – Özbəkistan Respublikası.
Кровавый след Дашнаков в Туркестане 522
Проф.,д.и.н. Хаджи Мурад Доного – Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası.
1-й съезд кавказских мусульман в Баку 527
Доц., к.и.н. Марем Долгиева; ст. преподаватель Зарета Дзуматова – Rusiya Federasiyasının İnquşetiya Respublikası.
Этногеноцид в политике властей в отношении ингушей в конце XIX - XX вв..... 531
К.и.н.Марина Имашева; *доц., к.и.н. Миляуша Гайнанова* – Rusiya Federasiyasının Tatarıstan Respublikası.
Татарская общественно-политическая мысль начала XX в. об этнических процессах в Азербайджане в предреволюционный период 536
Проф., д.и.н. Марина Изория – Gürcüstan.
Армяне - геополитическое «оружие» России против Османской Империи 540
Проф., д.и.н. Шохистахон Улжаева – Özbəkistan Respublikası.
Народы Азербайджана и Туркестана в конце XIX - в начале XX века.....548
К.и.н. Руслан Джамбулатов – Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası.
1918 г. от Баку до Тереке (политическое и военное обозрение) 554
Доц. к.и.н. Саид Хасан Мусхаджиев – Rusiya Federasiyasının Adıgey Respublikası.
Мусульмане Северного Кавказа: между имперским реваншем и большевистским экспериментом в 1917-1918 гг 564
Fadime Tosik Dinç – Türkiyə Respublikası.
Sürgün ve Soykırım Mağduru Ahıska Türklerine Azerbaycanlıların Destek ve Yardımları 568

MÜƏLLIFLƏRIN NƏZƏRINƏ!

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Elmi Əsərlər»ində çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.*

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir.

2. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.

3. Məqalələrin mətnləri 1 intervalla Times Roman – 13 ölçülü şriftlərlə yığılmalıdır.

4. Məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış olmalıdır (bunlar məqalə nəşr olunarkən göstəriləjəkdir).

5. Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıja faylda təqdim edilməlidir.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəjəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nətijələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

AZƏRBAYCAN və ŞƏRQİ ANADOLUDA

TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIMLARI

(1914-1920-ci illər)

Formatı 60x90 $^{1}/_{8}$. F.ç.v. 72,5.

«Turxan» NPB